

gdańskie
wydawnictwo
oświatowe

HISTORIA

ŚLADY CZASU

podręcznik do liceum i technikum

zakres podstawowy i rozszerzony

1815–1939

Andrzej Chwalba
Łukasz Kępski

3 HISTORIA

ŚLADY CZASU

podręcznik do liceum i technikum

zakres podstawowy i rozszerzony

1815–1939

gdańskie
wydawnictwo
oświatowe

Dobór i opracowanie materiałów dydaktycznych: Łukasz Kępski
Redakcja merytoryczna: Iwona Janicka, Łukasz Kępski, Elżbieta Olczak

Redaktorka prowadząca: Renata Korewo
Redakcja: Agata Bugiel, Aleksandra Grygo, Renata Korewo, Anna Maria Sarmiento, Alicja Tomaszewska
Dobór materiału ilustracyjnego: Łukasz Kępski
Opracowanie merytoryczne i korekta map: Elżbieta Olczak
Opracowanie graficzne map: Marcin Sobiech (EXGEO Professional Map)
Korekta map: Aleksandra Grygo
Projekt graficzny, makiety stron, infografiki: Maciej Krawczyński
Skład: Maciej Krawczyński, Ewa Nowaczyk
Projekt okładki: Iwona Duczmal
Fotoedycja: Joanna Głębocka, Ilona Krasnopiórko, Jakub Swerpel
Ilustracje: Maciej Krawczyński

Na okładce: Paul Klee, *Spojrzenie z czerwieni*, 1937 r., kolekcja prywatna, fot. DeAgostini/Getty Images

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na poziomie klasy trzeciej liceum ogólnokształcącego i technikum, na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr. hab. Grzegorza Kucharczyka, dr. hab. Dominika Zamiatały, dr Izabeli Kraśnickiej. Etap edukacyjny: III. Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum, kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym. Rok dopuszczenia: 2022.
Numer dopuszczenia: 1102/3/2022.

ISBN 978-83-8118-509-7
© Copyright by Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
Wydawca: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 80-241 Gdańsk, Al. Grunwaldzka 50A
Gdańsk 2025. Wydanie czwarte

Druk i oprawa: Interak, Czarnków

Publikacja uwzględnia zmiany zasad pisowni polskiej obowiązujące od 1 stycznia 2026 r.

Niniejsza publikacja podlega ochronie przewidzianej w przepisach Ustawy z dnia 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Każdy przypadek kopiowania lub zwielokrotniania fragmentu lub całości publikacji stanowi niedozwolone naruszenie praw twórcy lub wydawcy, o ile nie odbywa się zgodnie z przepisami wyżej wymienionej ustawy.

Wszystkie książki Wydawnictwa dostępne są w sprzedaży wysyłkowej. Zamówienia można składać w księgarni internetowej www.ksiegarnia.gwo.pl lub nadsyłać listownie pod adresem:

Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
80-305 Gdańsk 5, skrytka pocztowa 80
tel. 801-643-917, 58-340-63-63
fax 58-340-63-61, 58-340-63-66
http://www.gwo.pl e-mail: handel@gwo.pl

Odpowiedzi pisemnych nie wolno zamieszczać w podręczniku.
treści usunięte z podstawy programowej w 2024 r.

Spis treści

Przewodnik po podręczniku 4

I. Europa i świat po kongresie wiedeńskim

1. Kongres wiedeński 8
2. Cywilizacja przemysłowa w pierwszej połowie XIX w. 18
3. Nurty ideowe i kultura w pierwszej połowie XIX w. 28
4. Kontestacja ładu wiedeńskiego 38
5. Wiosna Ludów 1848–1849 48
6. Ameryka Północna i Południowa w pierwszej połowie XIX w. 60
Sprawdź się! 68

II. Ziemie dawnej Rzeczpospolitej w latach 1815–1848

7. Ziemie dawnej Rzeczpospolitej w latach 1815–1830 70
8. Powstanie listopadowe 82
9. Wielka Emigracja 94
10. Rabacja galicyjska. Powstanie krakowskie. Wiosna Ludów na ziemiach polskich 104
11. Społeczeństwo i gospodarka na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w. 116
12. Kultura na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej w pierwszej połowie XIX w. 126
Sprawdź się! 134

III. Europa i świat w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

13. Wojna krymska 136
14. Wojna secesyjna 144
15. Zjednoczenie Włoch 156
16. Zjednoczenie Niemiec. Powstanie Austro-Węgier 164
17. Kolonializm w drugiej połowie XIX w. 176
18. Nowe mocarstwa kolonialne i rywalizacja na Dalekim Wschodzie 188
19. Przemiany gospodarcze i społeczne w drugiej połowie XIX i na początku XX w. 198
20. Prądy kulturowe i ideowe w drugiej połowie XIX i na początku XX w. 208
Sprawdź się! 220

IV. Ziemie polskie w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

21. Powstanie styczniowe 222
22. Królestwo Polskie i ziemie zabrane po powstaniu styczniowym 234
23. Ziemie zaborów austriackiego i pruskiego po powstaniu styczniowym 242
24. Przemiany gospodarcze i społeczne na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w. 252
25. Ruchy polityczne na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w. 264
26. Rewolucja 1905–1907 i polskie organizacje niepodległościowe 274
27. Kultura i nauka na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w. 286
Sprawdź się! 296

V. Wielka Wojna i okres międzywojenny

28. O dominację w Europie i na świecie 298
29. Wielka Wojna 1914–1918 310
30. Rewolucje rosyjskie 322
31. Polacy w czasie Wielkiej Wojny 332
32. Koniec wojny i ład wersalski 344
33. Gospodarka w dwudziestoleciu międzywojennym 356
34. Faszyzm we Włoszech 366
35. Nazizm. Niemcy Hitlera 376
36. Komunizm w ZSRS 388
37. Na drodze do II wojny światowej 398
38. Nauka i kultura w dwudziestoleciu międzywojennym 410
Sprawdź się! 422

VI. II Rzeczpospolita

39. Odrodzenie się Polski w 1918 r. 424
40. Kształtowanie się północno-zachodniej i południowej granicy Polski 432
41. Walka o wschodnią granicę Polski 442
42. Kształtowanie się ustroju II Rzeczpospolitej 452
43. Przewrót majowy 1926 r. i rządy sanacji 460
44. Polska polityka zagraniczna 470
45. Gospodarka i społeczeństwo II Rzeczpospolitej 480
46. Nauka i kultura II Rzeczpospolitej 494
Sprawdź się! 506

Kalendarium 507
Indeks najważniejszych pojęć i postaci 512

Przewodnik po podręczniku

Niebieskim kolorem oznaczone są partie podręcznika dla **wszystkich** uczniów.

Litera **R** u góry strony wyróżnia partie podręcznika przeznaczone dla uczniów realizujących materiał nauczania w zakresie **rozszerzonym**.

Przypomnij
Kwestia do przypomnienia przed zapoznaniem się z treścią nowego rozdziału.

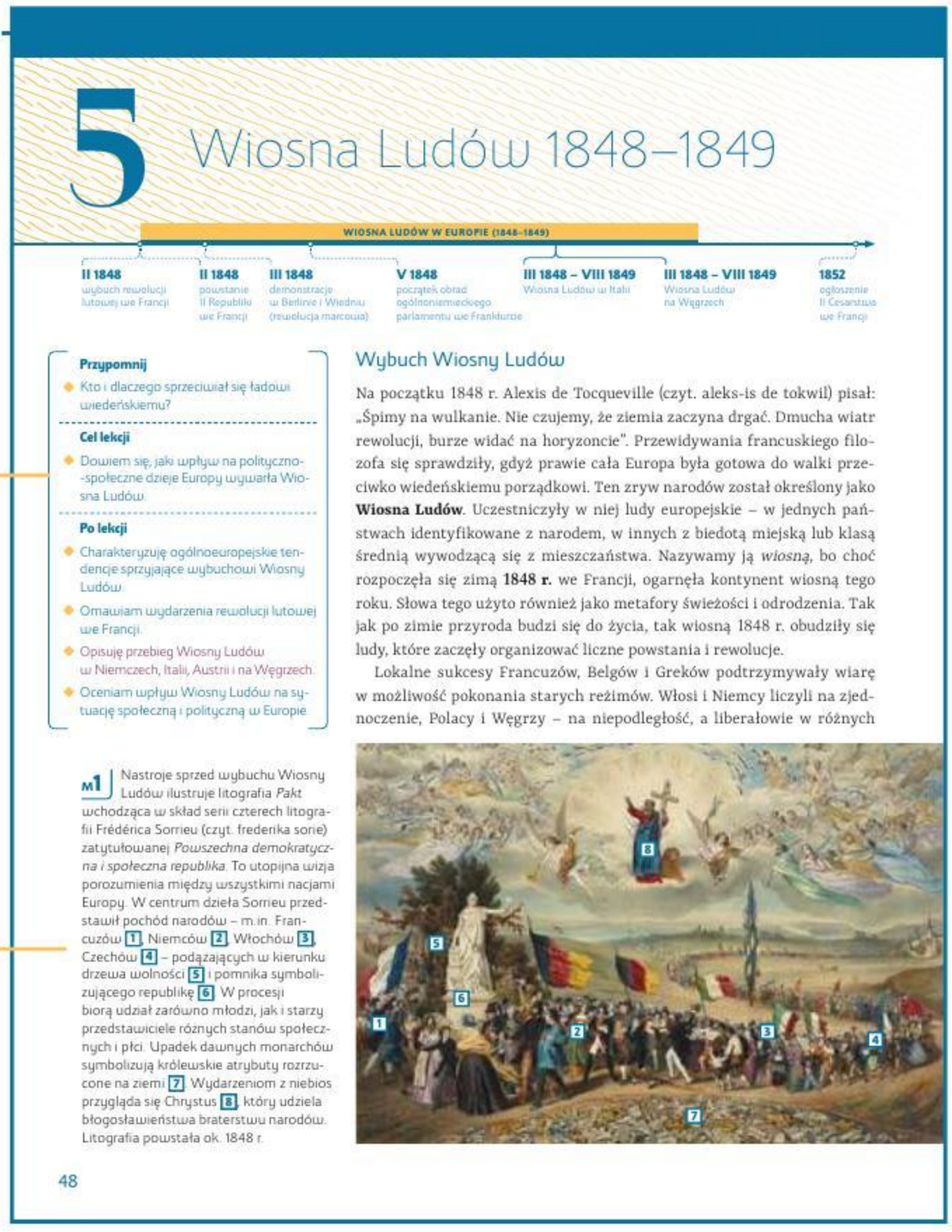
Cel lekcji
Zapowiedź najważniejszego zagadnienia rozdziału.

Po lekcji
Zagadnienia, na które trzeba zwrócić uwagę podczas lektury rozdziału.

Wszystkie elementy zaznaczone kolorem **bordowym** dotyczą materiału przeznaczonego dla zakresu **rozszerzonego**.

Niektóre podpisy wzbogacono objaśnieniami poszczególnych elementów ilustracji wskazanych numerami.

O tym się pisze
Teksty naukowe i popularnonaukowe ukazują różne spojrzenia na historię – od zagadnień przedstawionych w odmienny sposób od powszechnie przyjętego po tematy wywołujące kontrowersje w świecie nauki. Każdy materiał został opatrzony ilustracją i zadaniami.

5 Wiosna Ludów 1848–1849

WIOSNA LUDÓW W EUROPIE (1848–1849)

II 1848 wybuch rewolucji lutowej we Francji
II 1848 powstanie II Republiki we Francji
III 1848 demonstracje w Berlinie i Wiedniu (rewolucja marcowa)
V 1848 początek obrad ogólnoniemieckiego parlamentu we Frankfurcie
III 1848 – VIII 1849 Wiosna Ludów w Italii
III 1848 – VIII 1849 Wiosna Ludów na Węgrzech
1852 ogłoszenie II Cesarstwa we Francji

Przypomnij
- Kto i dlaczego sprzeciwiał się ładowi wiedeńskiemu?

Cel lekcji
- Dowiem się, jaki wpływ na polityczno-społeczne dzieje Europy wywarła Wiosna Ludów.

Po lekcji
- Charakteryzuję ogólnoeuropejskie tendencje sprzyjające wybuchowi Wiosny Ludów.
- Omawiam wydarzenia rewolucji lutowej we Francji.
- Opisuję przebieg Wiosny Ludów w Niemczech, Italii, Austrii i na Węgrzech.
- Oceniam wpływ Wiosny Ludów na sytuację społeczną i polityczną w Europie.

Wybuch Wiosny Ludów

Na początku 1848 r. Alexis de Tocqueville (czyt. aleks-is de tokwil) pisał: „Śpimy na wulkanie. Nie czujemy, że ziemia zaczyna drgać. Dmucha wiatr rewolucji, burze widać na horyzoncie". Przewidywania francuskiego filozofa się sprawdziły, gdyż prawie cała Europa była gotowa do walki przeciwko wiedeńskiemu porządkowi. Ten zryw narodów został określony jako **Wiosna Ludów**. Uczestniczyły w niej ludy europejskie – w jednych państwach identyfikowane z narodem, w innych z biedotą miejską lub klasą średnią wywodzącą się z mieszczaństwa. Nazywamy ją *wiosną*, bo choć rozpoczęła się zimą **1848 r.** we Francji, ogarnęła kontynent wiosną tego roku. Słowa tego użyto również jako metafory świeżości i odrodzenia. Tak jak po zimie przyroda budzi się do życia, tak wiosną 1848 r. obudziły się ludy, które zaczęły organizować liczne powstania i rewolucje.

Lokalne sukcesy Francuzów, Belgów i Greków podtrzymywały wiarę w możliwość pokonania starych reżimów. Włosi i Niemcy liczyli na zjednoczenie, Polacy i Węgrzy – na niepodległość, a liberałowie w różnych

M1 Nastroje sprzed wybuchu Wiosny Ludów ilustruje litografia *Pakt* wchodząca w skład serii czterech litografii Frédérica Sorrieu (czyt. frederika sorie) zatytułowanej *Powszechna demokratyczna i społeczna republika*. To utopijna wizja porozumienia między wszystkimi nacjami Europy. W centrum dzieła Sorrieu przedstawił pochód narodów – m.in. Francuzów 1, Niemców 2, Włochów 3, Czechów 4 – podążających w kierunku drzewa wolności 5 i pomnika symbolizującego republikę 6. W procesji biorą udział zarówno młodzi, jak i starzy przedstawiciele różnych stanów społecznych i płci. Upadek dawnych monarchów symbolizują królewskie atrybuty rozrzucone na ziemi 7. Wydarzeniom z niebios przygląda się Chrystus 8, który udziela błogosławieństwa braterstwu narodów. Litografia powstała ok. 1848 r.

48

R

M9 Sporządzona w 1848 r. karykatura przedstawia kolejną próbę podjęcia przez czartystów reform społecznych i politycznych na Wyspach Brytyjskich. Rosły mężczyzna stojący z petycją to Feargus O'Connor (czyt. firges okonor) – jeden z przywódców ruchu. Naprzeciwko niego stoi niskiej postury premier Wielkiej Brytanii John Russel (czyt. dżon rasel). Ilustracja pojawiła się po raz pierwszy w londyńskim czasopiśmie „Punch" (czyt. pancz).

Ruch czartystów
Brytyjski ruch społeczny z pierwszej połowy XIX w., a zarazem pierwszy ruch robotniczy o zasięgu ogólnokrajowym. Zakładał walkę o wprowadzenie powszechnego czynnego prawa wyborczego dla mężczyzn. Dla kandydatów na posłów postulował zniesienie cenzusu majątkowego i wprowadzenie diet poselskich. Czartyści domagali się również tajności głosowań oraz rocznej kadencji parlamentu.

Praca z materiałami
1. Rozstrzygnij, czy autor karykatury był przeciwnikiem czy zwolennikiem ruchu czartystów. Uzasadnij odpowiedź. **M9**
2. Wymień główne postulaty czartystów zawarte w petycji. **M10**

Niepokoje w Wielkiej Brytanii. Czartyści

Niespokojnie było również na Wyspach Brytyjskich. Drogę walki bez użycia przemocy wybrali katoliccy **Irlandczycy**, którzy marzyli o odłączeniu się od Wielkiej Brytanii i utworzeniu własnego państwa. Na ich czele stanął **Daniel O'Connell** (czyt. okonel), prawnik i poseł do Izby Gmin, pierwszy katolicki burmistrz Dublina. Jego działania doprowadziły do politycznego równouprawnienia katolików z protestantami w Wielkiej Brytanii w 1829 r. Jednak nie udało mu się osiągnąć głównego celu, jakim była niepodległość Irlandii.

Inne cele przyświecały **brytyjskiej klasie średniej**, która oczekiwała reformy systemu wyborczego do Izby Gmin. Przeprowadzono ją w 1832 r. Znacznie powiększono liczbę wyborców, wzrosła także pozycja Izby Gmin i rządu, a osłabło znaczenie Izby Lordów. Bez zmian pozostały uprawnienia polityczne monarchy, który jedynie – jak powiadano – „zachował prawo domagania się, by zasięgano jego rad".

Mimo wprowadzonych reform na Wyspach wciąż było niespokojnie, a to za sprawą żądań **robotników**. Domagali się oni dalszych zmian w ordynacji wyborczej oraz przeprowadzenia reform socjalnych, które poprawiłyby ich warunki bytowe. Wspierał ich socjalista Robert Owen (czyt. ołen). W **1839 r.** liderzy robotników przedstawili Izbie Gmin petycję zwaną **Kartą praw ludu** (ang. *The People's Charter*, czyt. de pipls czarter, stąd nazwa ruchu). Domagali się w niej m.in. powszechnego prawa wyborczego oraz tajności głosowań. Postulaty **ruchu czartystów** w 1839 r. odrzucił brytyjski parlament. Doprowadziło to do prób wzniecenia przez czartystów strajków i powstań robotniczych. Starania te zakończyły się jednak fiaskiem. W kolejnych latach znaczenie ruchu zmalało – wpływ na to miało wprowadzenie w Wielkiej Brytanii praw socjalnych poprawiających położenie robotników.

Czartyści, choć nie wygrali, stworzyli **pierwszy ruch robotników** w Europie walczący o swoją podmiotowość, godne warunki pracy i płacy oraz wytyczający szlaki innym.

M10 **Petycja czartystów, opublikowana w 1838 r.**
Zechce przeto Dostojna Izba rozważyć jak najbardziej poważnie niniejszą petycję i dołożyć wszelkich starań przy zastosowaniu środków konstytucyjnych, aby przeprowadzić ustawę:
– przyznającą każdemu [...] pełnoletniemu mężczyźnie, zdrowemu na umyśle i nieskazanemu za zbrodnie, prawo wybierania członków parlamentu;
– ustanawiającą wybory do przyszłego parlamentu w drodze tajnego głosowania [...];
– znoszącą wszelki cenzus majątkowy wymagany od członków parlamentu;
– zapewniającą im odpowiednie wynagrodzenie w czasie pełnienia obowiązków parlamentarnych.

Historia powszechna. Czasy nowożytne 1640–1870. Wybór tekstów źródłowych, cz. 2, pod red. B. Krauzego, Warszawa: PZWS, 1951, s. 97.

46

R

O tym się pisze

Koloryzowana fotografia Lwa Trockiego przemawiającego do czerwonoarmistów w trakcie wojny domowej, 1918 r.

T1 **Rola terroru w Rosji w czasie rewolucji i bezpośrednio po niej – ocena Dariusza Grzonki***

Inaczej sytuacja przedstawiała się w Rosji okresu rewolucji i za późniejszych rządów bolszewików. Zdaniem Richarda Pipesa w okresie rewolucji październikowej oraz w dobie wojny domowej to terror staje się solą systemu i – wbrew zdaniu popleczników komunizmu – nie został on narzucony Rosji z zewnątrz, lecz stanowił część świadomie zbudowanego mechanizmu represji i kontroli. Zanim w ogóle zaistniały jakiekolwiek ślady obcej interwencji, już w grudniu 1917 roku powołano do życia nową instytucję pod nazwą Czeka, której podstawowym zadaniem było likwidowanie przeciwników (realnych oraz urojonych) władzy bolszewików. Lenin, planując mechanizm represji, przywoływał postać Robespierre'a – do którego zresztą go porównywano – i podobnie jak lider jakobinów dążył do stworzenia idealnego społeczeństwa, złożonego wyłącznie z „dobrych obywateli", w domyśle określając jednocześnie los pozostałych. Ten sam sposób instrumentalnego traktowania terroru stosowali pozostali przywódcy partyjni i w tym tonie w grudniu 1917 roku wypowiadał się Lew Trocki, dobitnie konstatując, iż proletariat ma nie tylko prawo, ale i obowiązek krwawego rozprawienia się z pozostałościami dawnego systemu. W przeciwieństwie do Robespierre'a Lenin nie przyjmował osobistej odpowiedzialności za przejawy terroru, które zresztą zwykle odzierał z wszelkich cielesnych przejawów brutalności i zrzucał na barki niesfornych wykonawców, rzekomo realizujących swoje prywatne cele. Przywódca pozostaje nieskalany krwią i czysty siłą ucieleśnionej w nim idei, co znamionuje, jak podkreśla autor Rosji bolszewików*, proces deifikacji*, narodzin mitu założycielskiego pierwszego prawodawcy. Warto przytoczyć opinię Richarda Pipesa, jednego z najbardziej opiniotwórczych znawców dziejów bolszewickiej Rosji, który charakteryzuje inkarnację sacrum* w krwawej rzeczywistości codziennego terroru poprzez wątek personalistyczny: „Tym, co trzymało ich [bolszewików – przyp. autora] razem, nie był program czy platforma – te mogły zmieniać się z dnia na dzień zgodnie z życzeniem wodza – lecz osoba wodza. Komunistami kierowała jego intuicja i jego wola, a nie obiektywne zasady. Lenin był pierwszą osobistością polityczną ery nowożytnej, którą nazywano »wodzem« (wódz). Był nieodzowny, gdyż bez jego kierownictwa reżim monopartyjny nie miał zadnego sposwa. Komunizm przywracał personalizację polityki [...]. To wymagało, aby wódz był nieśmiertelny, jeśli nie dosłownie, to w przenośni: musiał kierować osobiście, a po odejściu jego zwolennicy musieli być zdolni do panowania w jego imieniu i musieli twierdzić, że czerpią inspirację od niego bezpośrednio". Pipes podkreśla, iż wylansowane tuż po śmierci wodza hasło „Lenin żyje" nie było tylko sloganem politycznym, ale częścią mechanizmu sprawowania władzy przejętej przez epigonów rewolucji.

D. Grzonka, *Terror jako mechanizm kontroli społecznej – rozważania na temat antropologii zła w systemach totalitarnych i totalitarnych*, „Państwo i Społeczeństwo" 2009, t. 9, nr 2, s. 134.

Dariusz Grzonka – pracownik naukowy Instytutu Dziennikarstwa Akademii Ignatianum w Krakowie, zajmuje się antropologią kulturową, komunikacji i mediów.
Richard Pipes (czyt. ricard pajps) – amerykański historyk i sowietolog, profesor na Uniwersytecie w Harvardzie (czyt. harwardzie), światowy autorytet w dziedzinie historii Rosji, autor m.in.:
Rosja bolszewików – książka autorstwa Richarda Pipesa.
deifikacja – przypisanie komuś lub czemuś cech boskich.
sacrum (czyt. sakrum) – łac. „rzeczy święte".

Praca z tekstem
1. Wyjaśnij, jaką rolę w sprawowaniu władzy przez bolszewików odgrywał terror. **T1**
2. Wskaż różnice między terrorem za czasów Lenina a tym z czasów Robespierre'a. **T1**

330

M2 Po zwycięskiej dla Prus bitwie pod Sadową oraz podporządkowaniu sobie przez nie większości niemieckich państewek Hermann Julius Schlösser (czyt. szleser) w 1869 r. stworzył na zlecenie berlińskiego dworu dzieło zatytułowane *Apoteoza króla Wilhelma I*. Pruski władca 1 został na nim ukazany jako godny kontynuator sukcesów swoich poprzedników z dynastii Hohenzollernów – Fryderyka I 2 i Fryderyka II Wielkiego 3 – których autor umieścił na obłoku nad głową Wilhelma I. Król przedstawiony jest też jako triumfator i dawca pokoju. Świadczy o tym rzymska bogini pokoju z laską heroldów w formie włóczni zwieńczonej wieńcem i orłem, powożąca kwadrygą używaną w starożytnym Rzymie w czasie triumfalnych pochodów. Obraz ze zbiorów Muzeum Von der Heydta (czyt. fon der hajta) w Wuppertalu.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę obrazu Wilhelma Camphausena. M1
2. Wyjaśnij, w jakim celu mógł powstać obraz Schlössera. M2
3. Wymień fragmenty zmienionej depeszy emskiej, które mogły spowodować reakcję strony francuskiej. M3, M4

Wojna prusko-austriacka w 1866 r.

Tuż po zakończeniu wojny duńskiej popsuły się stosunki Berlina z Wiedniem. Prusy dążyły bowiem do konfrontacji z Austrią i wyeliminowania jej jako konkurenta na drodze do zjednoczenia. W tym celu nie tylko podważały jej przywództwo w Związku Niemieckim, lecz także zawarły korzystne układy międzynarodowe. W 1865 r. zapewniły sobie neutralność Francji, a w kolejnym roku zawiązały antyaustriacki sojusz z Królestwem Włoch. Nieustannie prowokowani przez Prusy, **wojnę w 1866 r.** rozpoczęli jednak Austriacy. Liczyli na szybkie zwycięstwo, by poprawić swój wizerunek po porażkach w bitwach pod Magentą (czyt. madżentą) i Solferino w 1859 r. Armie obu stron konfliktu miały podobną liczebność, ale wojska pruskie były lepiej zorganizowane i dysponowały karabinami szybkostrzelnymi ładowanymi od tyłu. Ponadto Prusacy przygotowywali się do wojny już od kilku lat. Na początku lipca **1866 r. Austriacy** z kretesem **przegrali bitwę pod Sadową**, w której ponieśli wielokrotnie większe straty niż przeciwnik. Kilka tygodni później strony podpisały pokój w Pradze. Na mocy jego postanowień **Związek Niemiecki został rozwiązany**, a Austria zrzekła się praw do Szlezwika i Holsztynu. Zgodziła się również na utworzenie miniaturowego Księstwa Liechtensteinu (czyt. lichtensztajnu). Przegrana Wiednia oznaczała koniec koncepcji Wielkich Niemiec i utratę wpływu Austrii na proces jednoczenia państwa niemieckiego. Miało się ono dokonać pod egidą Prus i Bismarcka.

Prowadzenie dalszych działań zjednoczeniowych umożliwiły Prusom wielkie mocarstwa. Ani Francja, ani Wielka Brytania nie interweniowały. Napoleona III ucieszył fakt, że Austria została pobita przez pozornie słabsze Prusy. Z kolei Londyn prowadził politykę *splendid isolation* (czyt. splendyd ajzolejszyn, ang. „wspaniałe odosobnienie"), polegającą na niechęci do zawierania układów z państwami kontynentu.

Tymczasem Bismarck konsekwentnie zmierzał do celu. W **1867 r.** z inicjatywy Prus z **19 państw niemieckich** utworzono **Związek Północnoniemiecki**, któremu nadano konstytucję. Zgodnie z jej postanowieniami na czele Związku stał prezydent. Urząd ten jako dziedziczny powierzono królowi Prus Wilhelmowi I. Jego władza miała szeroki zakres, sprawował on bowiem m.in. funkcję wodza naczelnego wojsk Związku, decydował także o wojnie i pokoju. Władza wykonawcza należała do prezydium, na którego czele stał kanclerz. Został nim Otto von Bismarck.

Był to pierwszy ważny krok ku zjednoczeniu Niemiec. Niemniej katolickie kraje południa popierające dotychczas Austrię – m.in. Bawaria – nadal sceptycznie się odnosiły do zjednoczenia pod przewodnictwem protestanckich Prus. Jednak dzięki zawartym umowom handlowo-celnym i wojskowym Bismarckowi udało się zacieśnić z nimi związki.

166

Praca z materiałami to lista poleceń dotyczących konkretnych źródeł i opatrzonych odwołaniem do nich (**M1**, **M2**, **M3** itd.).

M1 Materiały (teksty źródłowe, ilustracje, tabele, diagramy i mapy) oznaczone **M1**, **M2**, **M3** itd. służą do pracy na lekcji lub w domu.

M6 Zjednoczenie Włoch

konstytucją stała się konstytucja sardyńska. Stolicą na krótki czas został Turyn (stolica Królestwa Sardynii), potem przeniesiono ją do Florencji.

W **1866 r.** do Królestwa Włoch **przyłączono Wenecję**. Wykorzystano do tego konflikt między Prusami a Austrią, w którym Włochy opowiedziały się po stronie tych pierwszych. Decydujący atak przeprowadzili Prusacy, a Włosi nie potrafili wykorzystać przewagi nad Austriakami i ponieśli klęskę. Głośnym echem odbiły się porażki włoskich wojsk w bitwie pod Custozą (czyt. kustocą) oraz floty pod Lissą. Ponieważ jednak Włosi walczyli po stronie zwycięzców, w których interesie leżało osłabienie Austrii, na mocy postanowień podpisanego w Wiedniu pokoju otrzymali Wenecję. To jednak nie zaspokoiło ich ambicji. Włosi dążyli do przejęcia Tyrolu, wybrzeża Dalmacji oraz Triestu – głównego portu austriackiego.

W 1870 r. Królestwo Włoch zajęło **Rzym** i w **1871 r.** uczyniło go **stolicą** zjednoczonego państwa włoskiego. Było to możliwe, ponieważ po wybuchu wojny francusko-pruskiej w 1870 r. (zob. s. 167) Napoleon III wycofał z Wiecznego Miasta korpus ochraniający papieża. Korpus ten miał za zadanie zapewnić ochronę papieżowi Piusowi IX, który nie uznał wyniku plebiscytu z 1860 r. Mimo że olbrzymia większość mieszkańców zagłosowała wówczas za **przyłączeniem Państwa Kościelnego** do Królestwa Sardynii, papież Rzymu nie opuścił. W 1871 r. parlament włoski przyznał papieżowi Watykan i Lateran (na terenie Rzymu) z pałacem papieskim i ważnymi miejscami kultu oraz miasteczko Castel (czyt. kastel) Gandolfo w Lacjum.

Nazwa Piemont stała się jednym z symboli idei niepodległościowej w Europie. Kraina ta do dziś jest postrzegana przez Włochów jako kolebka jednoczenia Italii. W XIX w. do tego symbolu odwoływano się również w innych krajach marzących o niepodległości. Za polski Piemont uważano np. Galicję, a za ukraiński – Galicję Zachodnią.

161

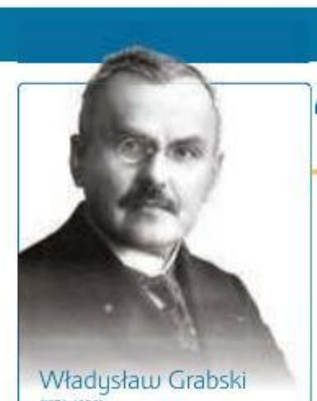
Pogrubioną czarną czcionką wyróżniono najważniejsze daty, wydarzenia, pojęcia i postacie.

Pogrubiona i podkreślona niebieska czcionka (dla zakresu podstawowego) oraz **pogrubiona i podkreślona bordowa czcionka** (dla zakresu rozszerzonego) wyróżniają pojęcia wyjaśnione w ramkach oraz postacie przedstawione w biogramach.

Biogram przedstawia w skrótowej formie najważniejsze wiadomości o postaci historycznej.

zagraniczny początkowo nie był zainteresowany inwestycjami, gdyż Polskę postrzegano jako kraj niestabilny, zagrożony przez agresywnych sąsiadów. Potencjalni inwestorzy obawiali się, że lokowany kapitał przepadnie, gdy do Polski wkroczą wojska sowieckie. W tej sytuacji głównym inwestorem stało się państwo prowadzące politykę etatyzmu zwaną też interwencjonizmem.

W grudniu 1923 r. sejm przyznał nadzwyczajne uprawnienia rządowi kierowanemu przez **Władysława Grabskiego**. Gabinet składał się w większości nie z polityków, ale z fachowców – prawników, ekonomistów, inżynierów różnych specjalności. Jego zadaniem była poprawa sytuacji gospodarczej kraju przez uzdrowienie finansów publicznych. Grabski spełnił społeczne oczekiwania i jego rząd **w 1924 r.** przeprowadził dwie udane **reformy: skarbową i walutową**. Udało mu się skutecznie wyegzekwować należne państwu podatki, zredukować jego wydatki i **zrównoważyć budżet**. W 1924 r. rząd Grabskiego doprowadził do powstania Banku Polskiego, emitującego krajową walutę o nazwie **złoty polski**, który zastąpił dotychczasową **markę polską**. Inflacja w kraju przed reformą osiągnęła tak wielkie rozmiary, że 1,8 mln marek polskich wymieniano na 1 złotego. Za 5,18 złotego można było kupić 1 dolara amerykańskiego. W kolejnych latach kurs złotego w stosunku do dolara niewiele się zmieniał. **Złoty polski** stał się **jedną z najbardziej stabilnych walut międzywojennej Europy** i był wymienialny w większości banków na świecie. Wprowadzenie złotego i pokonanie hiperinflacji niewątpliwie należy uznać za jeden z największych sukcesów Polski w okresie międzywojennym.

Władysław Grabski
(1874–1938)

Polski polityk, premier i minister skarbu w II Rzeczpospolitej. Ukończył Szkołę Nauk Politycznych w Paryżu, na Sorbonie studiował historię i ekonomię, w Halle (w Niemczech) – agronomię. Studia musiał przerwać, by po śmierci ojca objąć rodzinny majątek. Działał społecznie w Królestwie Polskim na rzecz unowocześnienia rolnictwa. Od 1905 r. zaangażował się w działalność polityczną, był m.in. deputowanym do Dumy Państwowej. W 1919 r. został jednym z polskich delegatów na konferencję pokojową w Paryżu. Od 1919 r. pełnił ważne funkcje państwowe, a w 1924 r. przeprowadził reformy skarbową i walutową. Fotografia z 1925 r.

M1 **Exposé* premiera Władysława Grabskiego, 20 grudnia 1923 r.**

Dominujące znaczenie wśród nich [tj. zadań rządu] mieć będzie zgodnie z sytuacją, w jakiej nasz kraj dziś się znajduje – naprawa skarbu. Doszliśmy bowiem do takiego stanu, że żaden postęp w żadnej dziedzinie, nawet szkolnictwa, nie mówiąc o reformie rolnej lub udoskonaleniach socjalnych, stają się niemożliwe, jeżeli najpierw [...] nie uporamy się z trudnościami finansowymi [...].

Wysiłek niezbędny ze strony społeczeństwa do dokonania naprawy skarbu rząd proponuje osiągnąć obydwoma dostępnymi do danego celu sposobami. Z jednej strony zwiększać będzie świadczenia podatkowe i dążyć do uzmożenia dochodów zwyczajnych, z drugiej strony do uzmocnienia dochodów nadzwyczajnych. Absolutnie w ciągu szeregu lat niezbędnych odwoływać się będzie rząd do dobrowolnego zasilania skarbu pożyczkami wewnętrznymi opartymi na dobrze zrozumianym interesie samych subskrybentów [...].*

Sanację skarbu rząd rozumie jako jednoczesne przeprowadzenie, przy trzymaniu się ściśle równowagi budżetowej, zaprzestania drukowania pieniędzy papierowych na potrzeby skarbu i reformy walutowej [...]. Zdawać sobie jednak z tego trzeba sprawę, że reforma walutowa pociągnie za sobą trudności gospodarcze i dlatego jednocześnie z przeprowadzeniem reformy rząd rozwinie akcję dążącą do podtrzymania życia gospodarczego w okresie jej przeprowadzenia i nalega na konieczność pozytywnego załatwienia w sejmie i senacie ustawy o bezrobotnych.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bendaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 157–158.

* **exposé** (czyt. ekspoze) – wypowiedź programowa premiera albo innego członka rządu
subskrybent – tu: osoba kupująca obligacje

Marka polska
Waluta emitowana od 1916 r. w Królestwie Polskim, ustanowiona przez niemieckie władze okupacyjne. 1 marka polska była warta tyle co 1 marka niemiecka. Na banknotach umieszczono białego orła na czerwonej tarczy oraz polskie napisy. Od 1920 r. marka polska stała się środkiem płatniczym na terenie całej Polski. W 1924 r. zastąpiono ją złotym polskim.

481

W ramce oznaczonej cudzysłowem są zamieszczone teksty źródłowe.

Definicja ważnego pojęcia historycznego.

Dodatkowe, ciekawe informacje.

Infografika

Przemiany w transporcie i komunikacji w XIX w.

Pierwsza połowa XIX w. to okres szybkiego rozwoju przemysłu, rolnictwa, komunikacji oraz transportu. Dzięki wynalezieniu silnika parowego, a później jego udoskonalaniu, świat zaczął coraz szybciej się przeobrażać. W 1836 r. w Stanach Zjednoczonych opatentowano koparkę parową, pierwszą maszynę służącą do kopania gruntu. Wynalazki te okazały się niezbędne podczas budowy nowych linii kolejowych – w czasie boomu (czyt. bumu), który nastąpił w drugiej połowie XIX w. Maszyna parowa znalazła również zastosowanie w rolnictwie – pojawiły się lokomobile napędzające maszyny rolnicze wykorzystywane do orki. Pod koniec pierwszej połowy XIX w. rozpoczęto prace nad ciągnikami parowymi.

W zakresie komunikacji przełomowe było wynalezienie telegrafu elektrycznego 1. Mimo że pracowało nad nim kilku wynalazców z różnych krajów, palma pierwszeństwa w 1837 r. przypadła Samuelowi Morse'owi (czyt. morsowi). W 1840 r. wprowadził on do użycia kod telegraficzny złożony z kropek i kresek, od jego nazwiska nazwany alfabetem Morse'a. W 1844 r. otwarto linię telegraficzną między Waszyngtonem a Baltimore (czyt. boltimor), a trzy lata później urządzenie to było już stosowane w Europie.

Na długo przed pojawieniem się w dużych miastach autobusów popularnością cieszyły się omnibusy 2 – wieloosobowe pojazdy służące do podróżowania między miejscowościami. Początkowo wykorzystywały one siłę pociągową koni. Jednak po pojawieniu się silnika parowego coraz śmielej zaczęto go stosować również w omnibusach. Pierwsze stałe połączenie obsługiwane przez te pojazdy uruchomiono w 1830 r. w Anglii. Były one szybsze niż tradycyjny dylizans konny (rozwijały stałą prędkość ok. 15–20 km/h) oraz tańsze w eksploatacji. Mogło nimi podróżować od 8 do 18 osób jednocześnie. Omnibusy parowe były wyposażone w piec i pojemnik na węgiel lub koks.

Ostatni statek zaprojektowany przez Roberta Fultona – parowiec Kanclerz Livingstone (czyt. liwinston) 3 – był najważniejszą jednostką pływającą po rzece Hudson (czyt. hadson). W okalającym rzekę pagórkowatym terenie transport rzeczny parowcem okazał się szybszy niż transport lądowy. W 1828 r. parowiec został przebudowany i przetransportowany do Nowego Jorku, gdzie zaczęto go wykorzystywać do przewożenia turystów między Nowym Jorkiem a Providence (czyt. prowidens).

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, w jaki sposób opisane wynalazki przyczyniły się do rozwoju komunikacji i transportu.
2. Oceń, który z wynalazków miał największe znaczenie dla rozwoju cywilizacyjnego w pierwszej połowie XIX w. Odpowiedź uzasadnij.

23

Infografika
Graficzna prezentacja informacji. Aktywną analizę prezentacji umożliwiają opisy elementów ilustracji oraz zamieszczone na końcu zadania.

Najważniejsze informacje z rozdziału podane w zwięzłej formie, przydatnej do powtórzenia wiadomości przed sprawdzianem.

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywały kolonie w polityce mocarstw europejskich.
2. Opisz wojny burskie.
3. Oceń politykę Europejczyków względem rdzennej ludności kolonii. Odwołaj się do konkretnych przykładów.

Kolonializm w drugiej połowie XIX w.

Podsumowanie

17

Stare i nowe mocarstwa kolonialne

Kolonializm – opanowanie i utrzymanie kontroli politycznej i gospodarczej nad innym krajem w celu jego eksploatacji.
Wielka Brytania i Francja potęgami kolonialnymi w XIX w.
Inne państwa biorące udział w wyścigu kolonialnym w XIX w.: Rosja, Belgia, Włochy, Niemcy, Stany Zjednoczone i Japonia.

Przyczyny kolonializmu

Ekonomiczne	Polityczne	Militarne
Źródło surowców dla metropolii. Rynki zbytu dla towarów z metropolii.	Wzrost znaczenia na arenie międzynarodowej. Zaspokojenie potrzeb politycznych i ambicjonalnych własnego narodu. Chęć rozszerzenia zasięgu oddziaływania języka i kultury własnego kraju.	Budowa nowych baz wojskowych umożliwiających kontrolę szlaków komunikacyjnych. Źródło rekrutów dla armii.

System organizacji kolonii

Protektorat – terytorium, na którym władza była sprawowana przez autochtonów, ale poddana kontroli protektora.
Kolonia – obszar w pełni kontrolowany przez metropolię.
Dominium – państwo niezawisłe, ale pozostające w pewnym stopniu zależne od metropolii; rozwiązanie stosowane przez Wielką Brytanię.

„Rozdrapywanie Afryki"

Do lat 60. XIX w. tylko 10% terenów Afryki kontrolowanych przez Europejczyków.
Ekspansja europejska w Afryce.
1884–1885 – konferencja berlińska i podział Afryki między mocarstwa europejskie.
Konflikty kolonialne w Afryce:
- wojny burskie (pierwsza 1880–1881, druga 1899–1902)
- powstanie Mahdiego (1881–1899)

Indie – perła w koronie brytyjskiej

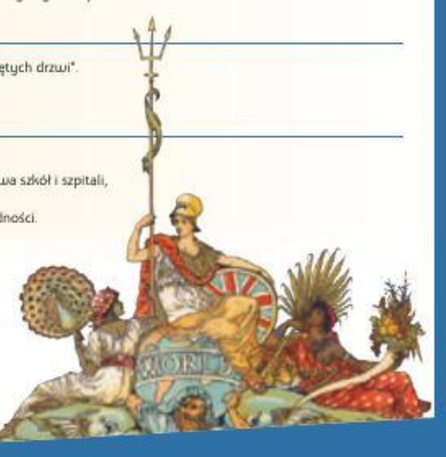
Indie największą kolonią na świecie.
1857–1859 – powstanie sipajów.
Pod koniec XIX w. protesty mieszkańców Indii przeciwko eksploatacji ekonomicznej i dyskryminacji.
Działalność Gandhiego.

Indochiny Francuskie

Początkowo prowadzenie przez państwa Półwyspu Indochińskiego polityki „zamkniętych drzwi".
Prześladowania katolików pretekstem do podboju Wietnamu przez Francuzów.
1887 – powstanie Związku Indochińskiego.

Konsekwencje kolonializmu

Powstanie rozległych imperiów kolonialnych.
Rozprzestrzenienie się europejskich wzorców kulturowych na inne kraje (m.in. budowa szkół i szpitali, likwidacja niewolnictwa, chrześcijaństwo).
Wyniszczenie ekonomiczne kolonii, często prowadzące do eksterminacji rdzennej ludności.

Polecane publikacje

M. Ferro, *Historia kolonizacji*, przeł. M. Czajka, Warszawa: Bellona, 1997.
A. Hochschild, *Duch króla Leopolda. Opowieść o chciwości, terrorze i bohaterstwie w kolonialnej Afryce*, przeł. P. Tarczyński, Warszawa: Świat Książki, 2022.
H. Zins, *Cecil Rhodes. Ekspansja brytyjska w Afryce pod koniec XIX wieku*, Gdańsk: Wyd. Oskar, 2000.

187

Lista książek dla tych, którzy chcą samodzielnie poszukiwać dodatkowych informacji na dany temat.

II

Sprawdź się!

Ziemie dawnej Rzeczpospolitej w latach 1815–1848

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- powstanie Królestwa Polskiego pod berłem carów
- wojna polsko-rosyjska z bitwami pod Stoczkiem Łukowskim oraz Olszynką Grochowską
- noc listopadowa
- detronizacja króla i dynastii Romanowów przez sejm Królestwa Polskiego
- uwłaszczenie chłopów w Galicji
- likwidacja Rzeczpospolitej Krakowskiej

2. Omów politykę rosyjską w Królestwie Polskim oraz na ziemiach zabranych po powstaniu listopadowym i wojnie polsko-rosyjskiej.

3. Wymień najważniejsze ugrupowania polityczne Wielkiej Emigracji i przedstaw ich programy.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- Wolnomularstwo Narodowe
- Wielka Emigracja
- rabacja galicyjska
- mesjanizm
- praca organiczna
- noc paskiewiczowska
- Statut organiczny
- Towarzystwo Patriotyczne

5. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Józef Lompa
- Adam Jerzy Czartoryski
- Ludwik Mierosławski
- Karol Marcinkowski
- Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki
- Piotr Wysocki

- Minister skarbu Królestwa Polskiego, twórca Banku Polskiego, budowniczy dróg. W ciągu niecałych dziesięciu lat prawie podwoił dochody skarbu państwa.
- Lekarz, społecznik, propagator przedsiębiorczości, etosu pracy oraz solidności. Zainicjował zbudowanie w Poznaniu w 1842 r. Bazaru, który był miejscem spotkań towarzyskich oraz służył interesom Polaków.
- Obrońca prawa Ślązaków do używania języka polskiego w szkołach, urzędach i sądach, a także krzewiciel polskiej kultury.
- Oficer, inicjator spisku w Szkole Podchorążych Piechoty w Warszawie, uczestnik wojny polsko-rosyjskiej w 1831 r., skazany na karę śmierci, zamienioną na wieloletnią katorgę na Syberii.
- Książę, prezes Rządu Narodowego Królestwa Polskiego w czasie powstania listopadowego, przywódca monarchistycznego ugrupowania Hotel Lambert, jeden z czołowych przywódców Wielkiej Emigracji.
- Wojskowy, uczestnik powstania listopadowego, przywódca powstania wielkopolskiego w 1848 r. i uczestnik Wiosny Ludów w różnych krajach europejskich.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Wiosna Ludów na ziemiach polskich wybuchła we wszystkich trzech zaborach.
- Uwłaszczenie chłopów na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w. wprowadzono w zaborach pruskim oraz austriackim.
- W pierwszej połowie XIX w. nastąpiło odrodzenie narodowe wśród mieszkańców Śląska oraz Pomorza.
- „Kaliszanie" byli krytyczni wobec polityki cara w Królestwie Polskim, ale podobnie jak większość polskiej klasy politycznej obawiali się konfliktu z Rosją.
- Choć mocarstwa na kongresie wiedeńskim zdecydowały, że zaborcy mają zagwarantować Polakom prawo do tworzenia instytucji narodowych, władze austriackie niechętnie na to zezwalały.
- Przejawami niezawisłości Królestwa Kongresowego były armia oraz sejm.

7. Przyjrzyj się uważnie budowli ukazanej na zdjęciu i określ, jaki styl reprezentuje. Scharakteryzuj jego główne cechy.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Królestwo Polskie w latach 1815–1830 było państwem polskim. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny, gospodarczy i kulturowy.

134

Sprawdź się!
Polecenia umieszczone na końcu każdej z sześciu części podręcznika sprawdzają wiedzę wyniesioną z lektury rozdziałów.

Europa i świat po kongresie wiedeńskim

I

W **1815 r. kongres wiedeński** zakończył epokę napoleońską, przywracając na trony odsunięte od władzy dynastie i likwidując postępowe zmiany inspirowane ideologią oświecenia. Na straży ładu wiedeńskiego stanęło **Święte Przymierze**. Nie zdołało jednak obronić ustanowionego porządku. Rewolucja przemysłowa, która rozpoczęła się w XVIII w. w Wielkiej Brytanii, stopniowo doprowadziła do zmian w europejskiej gospodarce – zastąpienia cywilizacji rolniczej **cywilizacją przemysłową**. Kształtowały się nowe ideologie, m.in. **liberalizm**, **socjalizm**, a także **idee demokratyczne**, dzięki którym zaczęto podejmować próby zmiany stosunków polityczno-społecznych. W latach **1848–1849** trwała **Wiosna Ludów** – najpoważniejsza próba podważenia systemu wiedeńskiego. W pierwszej połowie XIX w. ważne zmiany zaszły również poza Europą. **Stany Zjednoczone** utrwaliły swój byt państwowy, **demokratyzowały** ustrój oraz rozpoczęły intensywną ekspansję terytorialną na zachód kontynentu. W **Ameryce Środkowej** i **Południowej** po zrzuceniu zależności kolonialnej od Portugalii i Hiszpanii powstały **niepodległe państwa**.

1 Kongres wiedeński

KONGRES WIEDEŃSKI (1814–1815)

III 1815 początek stu dni Napoleona

VI 1815 podpisanie Aktu końcowego kongresu wiedeńskiego

VI 1815 bitwa pod Waterloo

IX 1815 powstanie Świętego Przymierza

Przypomnij

- Jak się przedstawiała sytuacja polityczna w Europie po upadku Napoleona?

Cel lekcji

- Dowiem się, jaką rolę w kształtowaniu nowego ładu w Europie odegrał kongres wiedeński.

Po lekcji

- Przedstawiam głównych uczestników kongresu wiedeńskiego.
- Wymieniam najważniejsze postanowienia kongresu wiedeńskiego.
- Charakteryzuję Święte Przymierze i oceniam jego rolę w utrzymaniu ładu wiedeńskiego.

Przyczyny kongresu wiedeńskiego

W latach 1813–1814 epoka napoleońska zmierzała ku końcowi. W kwietniu 1814 r. cesarz Francuzów **Napoleon I**, po serii **porażek** rozpoczętej w bitwie pod Lipskiem w 1813 r., został zdetronizowany przez francuski senat. Zwycięskie mocarstwa nakazały mu opuszczenie Francji i udanie się na włoską wyspę Elbę leżącą niedaleko jego rodzimej Korsyki. Na mocy traktatu z Fontainebleau (czyt. fontenblo) zawartego z przedstawicielami zwycięskich państw Napoleon zachował tytuł cesarski i kilkusetosobowy oddział gwardzistów, wśród których znajdowali się Polacy. Tym samym francuska Europa przeszła do historii, a Paryż przestał być polityczną stolicą kontynentu. Francja już nigdy nie była równie wielkim i wpływowym państwem. Na tron wróciła dynastia Burbonów, a **królem Francji został Ludwik XVIII**, brat zgilotynowanego Ludwika XVI. Nie bez złośliwości mówiono, że „powrócił na furgonach zwycięzców".

Mieszkańcy Europy odetchnęli z ulgą, wszyscy bowiem byli **zmęczeni wojnami** niosącymi śmierć i zniszczenie. Przywódcy zwycięskiej koalicji antyfrancuskiej uznali, że nastał czas uspokojenia oraz refleksji nad zmianami społecznymi i politycznymi, które mogłyby zagwarantować pokój w Europie. Zaczęli o tym rozmawiać już jesienią 1813 i wiosną 1814 r. Konieczne jednak okazało się spotkanie przedstawicieli wszystkich zwycięskich mocarstw w tym samym miejscu i czasie. Wybór padł na Wiedeń, stolicę Cesarstwa Austriackiego. Miasto na krótko stało się nieformalną stolicą Europy – i to nie tylko polityczną, lecz także towarzyską. Po latach ograniczeń i wyrzeczeń europejskie elity postanowiły dać upust potrzebie zabawy, rozrywki, rozmów oraz... intryg. We wrześniu 1814 r. do miasta nad Dunajem zawitali pierwsi goście, a za nimi kolejni: arystokracja i szlachta, kupcy, przemysłowcy i bankierzy, artyści i dziennikarze (wszyscy z rodzinami).

M1 Po zdobyciu Paryża przez wojska koalicji antyfrancuskiej Napoleon schronił się w Fontainebleau. Jego ostatnie chwile jako cesarza uwiecznił Paul Delaroche (czyt. pol delarosz) na obrazie z 1840 r. *Napoleon w Fontainebleau – 31 marca 1814*. Malarz przedstawił na nim Napoleona zasmuconego i rozmyślającego o swym rychłym końcu, opuszczonego przez dawnych towarzyszy. Zbiory Muzeum Armii w Paryżu.

Kongres wiedeński, trwający w latach **1814–1815**, był pierwszym w Europie zjazdem ludzi „dobrze urodzonych" – arystokracji i wpływowych ludzi interesu. W ciągu kilku miesięcy do Wiednia przybyło ok. 100 tys. gości. Polityka ciekawiła ich w niewielkim stopniu, tym bardziej że nie mieli wpływu na losy Starego Kontynentu. Interesowały ich bale maskowe, przedstawienia teatralne i operowe, polowania, rewie wojskowe, wyścigi balonów oraz spotkania salonowe. Dla nich zjazd wiedeński stał się otwartym spektaklem, festynem, targowiskiem próżności. Goście odświeżali stare kontakty zerwane przez wojenne lata i nawiązywali nowe. Traktowali zjazd monarchów i polityków Europy jedynie jako pretekst do miłego spędzenia czasu oraz załatwienia małych i większych interesów.

Główni gracze

Rozmowy polityczne decydujące o kształcie Europy i świata rozpoczęły się w październiku 1814 r., choć formalnie kongres nie został otwarty. Do Wiednia przybyło 18 delegacji państwowych, ale decyzje polityczne podejmowały największe mocarstwa: Wielka Brytania, Rosja, Austria, Prusy oraz Francja, mimo że ta ostatnia przegrała wojnę. Państwa te uznały, że tylko one mogą decydować o przyszłości kontynentu. Zostało to nazwane **koncertem** albo **kwintetem mocarstw**. Mniejsze państwa były jedynie przedmiotem, a nie podmiotem dziejów. Musiały uznać dyktat mocarstw.

M2 Kongres wiedeński z powodu towarzyszących mu licznych wydarzeń kulturalnych i towarzyskich zapisał się w historii jako „tańczący kongres". Utarło się nawet powiedzenie, że „kongres się nie posuwa, kongres tańczy". Rysunek z ok. 1815 r. autorstwa Josepha Schütza (czyt. jozefa szica) przedstawia bal maskowy w Pałacu Hofburg w Wiedniu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób obraz Paula Delaroche'a odnosi się do wydarzeń z 1814 r. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wytłumacz, dlaczego kongres wiedeński jest nazywany „tańczącym kongresem". **M2**

Klemens von Metternich

(1773–1859)

Austriacki polityk, od 1808 r. minister spraw zagranicznych Cesarstwa Austriackiego, od 1821 r. jego kanclerz. Jeden z najważniejszych polityków europejskich pierwszej połowy XIX w. Należał do głównych decydentów podczas kongresu wiedeńskiego. W Austrii wprowadził rządy policyjne i cenzurę. Był zwolennikiem bezwzględnej walki z ruchami rewolucyjnymi i niepodległościowymi. W czasie Wiosny Ludów został pozbawiony stanowiska i zmuszony do opuszczenia Austrii. Thomas Lawrence (czyt. tomas lorens), fragment portretu Klemensa von Metternicha, ok. 1815 r., Kolekcja Królewska w Londynie.

Aleksander I

(1777–1825)

Car (cesarz) Rosji z dynastii Romanowów od 1801 r. Od 1815 r. władca Królestwa Polskiego. W 1814 r. pokonał wojska napoleońskie. Jako „wyzwoliciel Europy" był jednym z głównych decydentów kongresu wiedeńskiego i twórcą wypracowanego tam porządku. Doprowadził do powstania Świętego Przymierza. Wielokrotnie chciał wykorzystać wojska rosyjskie do tłumienia ruchów rewolucyjnych w Europie Zachodniej. George Dawe (czyt. dżordż do), *Portret cesarza Aleksandra I* (fragment), 1824 r., Państwowe Muzeum Ermitaż w Petersburgu.

Głównym architektem kongresu był minister spraw zagranicznych Austrii **Klemens von Metternich** (czyt. fon meternich). To w jego gabinecie spotykali się monarchowie i towarzyszący im dyplomaci. Poza nim główne role odgrywali: car Rosji **Aleksander I Romanow**, król Prus **Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern** (czyt. hoencolern), zręczny i wytrawny francuski dyplomata **Charles de Talleyrand** (czyt. szarl de talejrą) oraz minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii **Robert Stewart** (czyt. stjuart), **wicehrabia Castlereagh** (czyt. kaslrej). Był też obecny formalny gospodarz – cesarz austriacki **Franciszek I Habsburg**. Główni uczestnicy kongresu szybko się stali bohaterami prasy i druków ulotnych, w tym karykatur. Na jednej z nich pod podobizną Aleksandra I napisano: „Ten kocha za wszystkich", pod wizerunkiem Fryderyka Wilhelma III: „Ten milczy za wszystkich", a pod postacią Franciszka I: „Ten płaci za wszystkich".

Monarchowie i dyplomaci przez długie tygodnie rozmawiali na temat urządzenia na nowo ponapoleońskiej Europy oraz świata. Mieli różne wizje i odmienne interesy. Jeszcze przed rozpoczęciem obrad zawiązały się dwie nieformalne koalicje. Do pierwszej należały Rosja i Prusy, do drugiej – Austria, Wielka Brytania i Francja. Między obiema grupami rosło napięcie. Wydawać się mogło, że wojna o łupy jest nieunikniona. Ostatecznie mocarstwa ograniczyły swoje roszczenia i wspólnie wypracowały kompromis, osiągnięty kosztem słabszych państw i narodów. W poszukiwaniu możliwych do pogodzenia racji pomocna okazała się brytyjska doktryna określana jako **równowaga sił** (ang. *balance of power*, czyt. balans of pałer). Postanowiono więc przeprowadzić takie zmiany (przede wszystkim terytorialne), by żadne mocarstwo nie osiągnęło przewagi umożliwiającej mu – tak jak Francja za rządów Napoleona I – zachwianie europejską równowagą.

W marcu 1815 r., na wieść o opuszczeniu Elby przez Napoleona i jego triumfalnym pochodzie przez Francję, zarządzono przerwę w obradach. Nie trwała ona jednak długo, gdyż zdawano sobie sprawę, że Bonaparte nie ma szans w walce ze zjednoczoną Europą mocarstw. Słynne sto dni Napoleona, zwane również „lotem orła", zakończyło się w czerwcu 1815 r., kiedy to wojska francuskie pod dowództwem cesarza poniosły sromotną klęskę pod Waterloo. Decyzją mocarstw Bonaparte został definitywnie pozbawiony tronu i tytułu cesarskiego oraz zesłany na Wyspę Świętej Heleny, położoną na południowym Atlantyku prawie 2000 km od wybrzeży Afryki, gdzie w 1821 r. zmarł.

Ład wiedeński

Najważniejszym dokonaniem uczestników kongresu było wprowadzenie **ładu wiedeńskiego**, zwanego też **systemem wiedeńskim**, który zakładał nienaruszalność granic wyznaczonych między państwami oraz stabilność porządku społecznego. Wierzono, że tak obmyślona i zorganizowana Europa przetrwa dziesiątki lat. Rzeczywiście, ład wiedeński okazał się trwałą konstrukcją polityczną, przynajmniej do czasu burzliwych wyda-

rzeń rewolucyjnych Wiosny Ludów w 1848 r. (zob. s. 48), a niektóre jego elementy dotrwały aż do wybuchu Wielkiej Wojny w 1914 r.

Na mocy decyzji mocarstw w krajach europejskich władzę mieli odzyskać ci monarchowie, którzy zostali jej pozbawieni w epoce napoleońskiej. Nazwano to **restauracją** (łac. *restauratio* – „odnowienie"). Uznano, że monarchowie są suwerenami, a ich władza pochodzi od Boga. Było to tradycyjne ujęcie, zwane **legitymizmem** (łac. *legitimus* – „prawowity"), sprzeczne z oświeceniowym stanowiskiem, że to naród jest suwerenem decydującym o wyborze władzy. Nie oznaczało to jednak, że wraz z przywróceniem wcześniej panujących dynastii nastąpi powrót do stanu sprzed 1789 r., czyli do feudalnych stosunków społecznych i dawnych systemów politycznych. Było to niemożliwe. Zmiany z okresu rewolucji francuskiej oraz nowoczesne rozwiązania wprowadzone przez Napoleona w podporządkowanych mu państwach zdążyły się głęboko zakorzenić w społeczeństwach. Nie można było przywrócić podziału na stany tam, gdzie został on zniesiony. Nie można już było kwestionować równości wobec prawa i nie wolno było odebrać chłopom ziemi, której właścicielami się stali, jak choćby we Francji. Nie można było całkowicie lekceważyć rozbudzonych politycznie i obywatelsko społeczeństw. Byłoby to ryzykowne dla monarchów, gdyż mogłoby doprowadzić do wybuchu rewolucji, która pozbawiłaby ich władzy, a może i życia.

Na straży ustanowionego na kongresie porządku stanęli jego twórcy. Mocarstwa wzajemnie przyznały sobie prawo do interwencji zbrojnej w razie ruchów rewolucyjnych czy powstań narodowych zagrażających zasadom ładu wiedeńskiego. Europa została podzielona na strefy wpływów. I tak np. za zachowanie spokoju na terenie Półwyspu Apenińskiego odpowiadała Austria, a na Półwyspie Iberyjskim gwarantem ładu stała się Francja, której silna pozycja i obecność w polityce międzynarodowej były potrzebne zwycięskim mocarstwom. Władcy przyznali sobie również prawo decydowania o losach ludów i terytoriów pozaeuropejskich, tworząc w ten sposób formalnoprawne podstawy powstania imperiów kolonialnych. Ład wiedeński był pierwszym w dziejach Europy i świata systemem gwarantowanym przez układające się państwa, który miał zachować określony porządek polityczno-społeczny oraz zapewnić pokój. Nie bez powodu kongres wiedeński jest uważany za najważniejsze spotkanie przywódców XIX-wiecznej Europy.

M3 Kongres wiedeński stał się tematem licznych karykatur. Jedną z nich jest francuska ilustracja nieznanego autora z początku 1815 r. zatytułowana *Le Congrès* (czyt. kągre). Umieszczony pośrodku car Aleksander I [1] prowadzi w tańcu cesarza Austrii Franciszka I [2] i króla Prus Fryderyka Wilhelma III [3]. Nad ich głowami widnieje napis: „Oni się kołyszą". Po lewej stronie wicehrabia Castlereagh [4] z dezaprobatą przypatruje się monarchom. Nad nim znajduje się napis: „On się chwieje". Tuż za wicehrabią stoi oparty o ścianę Charles de Talleyrand [5] i przygląda się sytuacji. Jako jedyny nie tańczy. Nad jego głową artysta napisał: „On obserwuje". Po prawej stronie ilustracji król Saksonii Fryderyk August I [6] tańczy, kurczowo przytrzymując oburącz koronę. Nad nim widnieją słowa: „On tańczy nisko przy ziemi". Podskakująca postać na prawo [7] symbolizuje Republikę Genui, a napis nad nią brzmi: „Ona tańczy dla króla Sardynii".

Praca z materiałem

1. Omów wydźwięk karykatury przedstawiającej uczestników kongresu wiedeńskiego. Wykorzystaj **M3** i wiedzę pozaźródłową.

M4 **Akt końcowy kongresu wiedeńskiego, 1815 r.**

W Imię Najświętszej i Nierozdzielnej Trójcy.

Mocarstwa, [...] pragnąc teraz objąć wspólną umową rozmaite wyniki swych rokowań, w celu zaopatrzenia ich ratyfikacjami wzajemnymi, upoważniły swoich pełnomocników do zebrania w jeden akt ogólny postanowień trwałej i większej wagi i do dołączenia [ich] do tego aktu, jako składowych części układów kongresu [...]. [...]

Art. I. Księstwo Warszawskie, z wyjątkiem prowincji i okręgów, którymi w następnych artykułach inaczej rozporządzono, połączone zostaje z Cesarstwem Rosyjskim. Związane z nim będzie nieodwołalnie przez swoją konstytucję, aby było posiadane przez Naj[aśniejszego] Cesarza Wszechrosji, jego dziedziców i następców, na wieczne czasy. J[ego] C[esarska] Mość zastrzega sobie nadać temu krajowi, używającemu administracji oddzielnej, rozciągłość wewnętrzną, jaką uzna za stosowną. Przybierze z innymi swymi tytułami tytuł Cara, Króla Polskiego [...]. [...]

Art. LIII. Książęta panujący i wolne miasto Niemiec obejmują w tej umowie Najj[aśniejszego] Cesarza Austriackiego, królów Prus, Danii, Niderlandów, a mianowicie: Cesarza Austriackiego i Króla Pruskiego we wszystkich posiadłościach, które należały niegdyś do Cesarstwa Niemieckiego; Króla Duńskiego dla Księstwa Holsztynu, Króla Niderlandów dla W[ielkiego] Księstwa Luksemburskiego; zawierają pomiędzy sobą konfederację wieczystą, która nosić będzie nazwę Związku Niemieckiego.

Celem tego Związku jest utrzymanie bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego Niemiec, niepodległości i nietykalności państw skonfederowanych.

Źródła i materiały do nauczania historii, pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 156–157.

Podział Europy i świata

Do najtrudniejszych zadań uczestników kongresu wiedeńskiego należało wytyczenie nowych granic państwowych. Wynik niełatwych negocjacji zawarto w **Akcie końcowym** kongresu liczącym 120 artykułów. Został on podpisany 9 czerwca **1815 r.** przez osiem państw. Ustanowione zmiany terytorialne radykalnie przeobraziły napoleońską mapę Europy. Na kongresie podjęto także decyzje w sprawie wielu terytoriów zamorskich. Rozstrzygnięcia miały służyć budowaniu pozycji mocarstw europejskich na świecie.

Pokonana Francja musiała się spodziewać istotnych zmian terytorialnych, gdyż w dobie napoleońskiej jej obszar powiększył się o blisko połowę. Niemniej uznano, że nie można jej nadmiernie osłabiać, i zaproponowano korzystny dla niej powrót do granic z 1792 r. Sytuacja jednak zmieniła się po stu dniach Napoleona, za które Francja zapłaciła wysoką cenę. Nie pomógł talent dyplomatyczny Talleyranda. Ukarana Francja wróciła do granic z 1789 r.

Rozstrzygnięcia kongresu usatysfakcjonowały największego przeciwnika Francji – Wielką Brytanię. Przejęła ona ważne strategicznie terytoria na mapie świata, głównie wyspy, które gwarantowały ochronę jej imperium kolonialnego i szlaków handlowych. Otrzymała leżącą u wybrzeży Niemiec wyspę Helgoland (kosztem Danii, sojuszniczki Francji), a także Maltę na Morzu Śródziemnym oraz Mauritius i Cejlon (obecnie Sri Lanka) położone na Oceanie Indyjskim. Kosztem Królestwa Niderlandów zyskała południowe wybrzeże Afryki z ważnym pod względem strategicznym portem w Kapsztadzie. Dzięki tym nabytkom terytorialnym oraz silnej flocie mogła kontrolować szlaki oceaniczne wokół Afryki. W 1815 r. rozpoczął się wiek Imperium Brytyjskiego.

Zadbano także o stosowne gratyfikacje dla Rosji, głównej pogromczyni Napoleona. Pod panowaniem cara pozostały zdobyte wcześniej Finlandia i Besarabia (obecnie Mołdawia) i – co najważniejsze – zyskał on kontrolę nad większością obszaru Księstwa Warszawskiego. Z tych terenów utworzono Królestwo Polskie (zob. s. 71), którego władcą został car. Dzięki temu zasięg rosyjskich wpływów jeszcze bardziej przesunął się na zachód, w kierunku centrum Europy.

Zwycięskie Prusy również nie mogły zakończyć udziału w kongresie wiedeńskim bez widocznych korzyści. Zdobycze terytorialne Prus były większe niż Austrii, a w ich wyniku liczba ludności kraju prawie się podwoiła. Do Prus przyłączono należące dotąd do Francji Nadrenię i Westfalię, obszary niezwykle ważne pod względem gospodarczym. Prusy umocniły swoją pozycję wśród państw niemieckich. Po wielomiesięcznych sporach odzyskały tereny utworzonego przez Francuzów Wolnego Miasta Gdańska oraz wchodzące w skład Księstwa Warszawskiego tereny Wielkopolski, z których utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie (zob. s. 70). Ponadto uzyskały $^{2}/_{5}$ terytorium Królestwa Saksonii. Sascy Wettinowie definitywnie przegrali rywalizację z pruskimi Hohenzollernami o dominację w krajach niemieckich.

M5 Europa po kongresie wiedeńskim w 1815 r.

LEGENDA

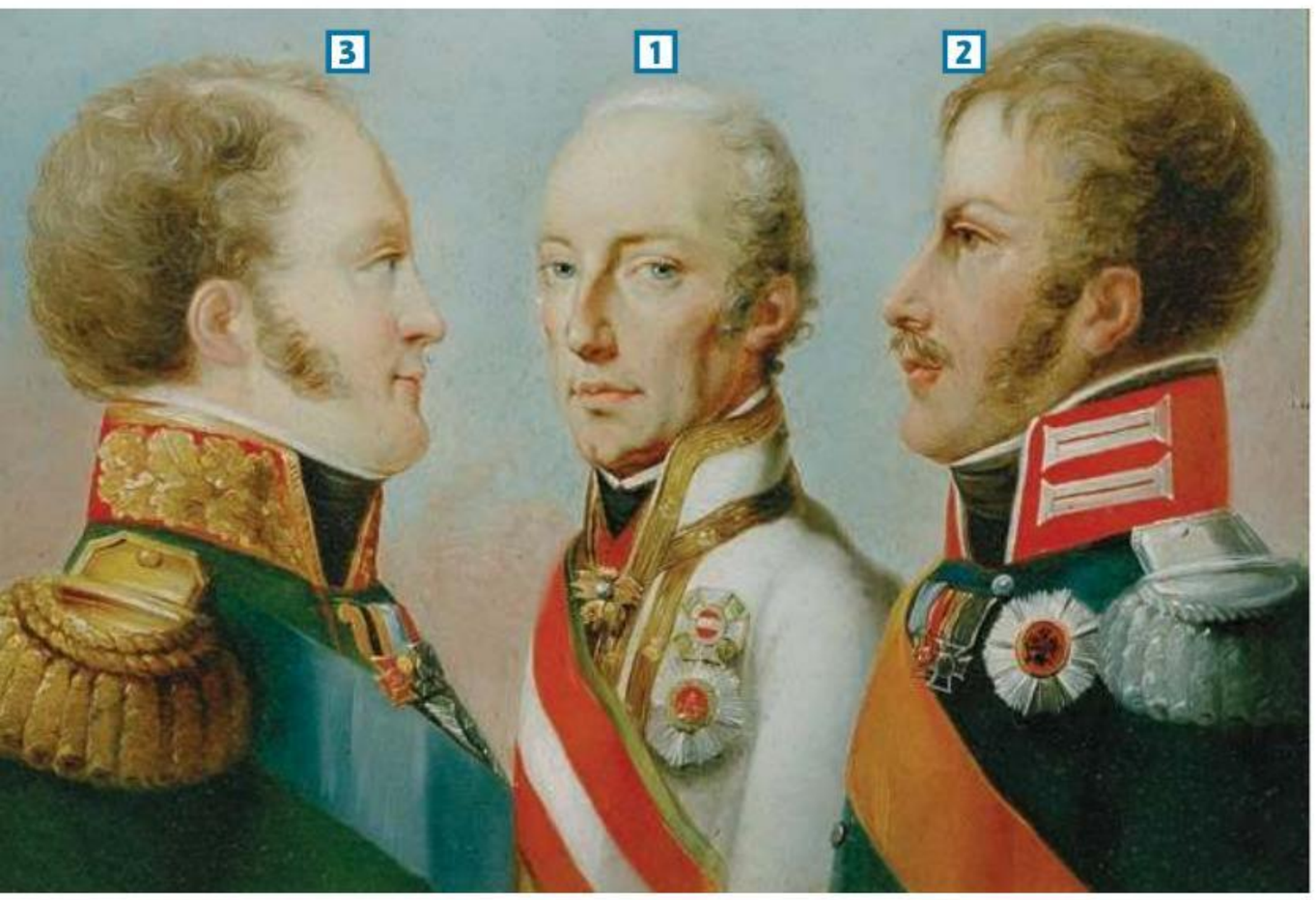
- granice Związku Niemieckiego utworzonego w 1815 r.
- Wielkie Księstwo Poznańskie od 1815 r.
- Królestwo Polskie w unii personalnej z Rosją od 1815 r.
- 1815 członkowie Świętego Przymierza i rok przystąpienia
- miejsce obrad kongresu wiedeńskiego
- miejsce zawarcia Świętego Przymierza
- **1.** Rzeczpospolita Krakowska od 1815 r.
- **2.** okręg tarnopolski

Z postanowień kongresu była zadowolona również Austria, gdyż odzyskała należący do Rosji okręg tarnopolski. Kosztem Bawarii zyskała Tyrol, Salzburg (czyt. zalcburg), Wenecję i Lombardię we Włoszech, a także Istrię i Dalmację na wybrzeżu Adriatyku. Mimo zapowiedzi powrotu do starych granic nie odrodziła się Republika Wenecka, gdyż byli temu przeciwni Habsburgowie. Nie został zaspokojony apetyt Austriaków na kantony szwajcarskie. W imię zasady równowagi sił w Europie utworzono Konfederację Szwajcarską, państwo niepodległe i – jak to określono – „po wsze czasy" neutralne. W południowej części Księstwa Warszawskiego utworzono Rzeczpospolitą Krakowską, pozostającą pod kontrolą trzech mocarstw rozbiorowych.

Praca z materiałami

1. Wymień postanowienia kongresu wiedeńskiego dotyczące ziem polskich. **M4**
2. Wskaż na mapie nowe twory państwowe wymienione w Akcie końcowym kongresu. **M4**, **M5**
3. Omów rolę władców Rosji, Austrii i Prus w Świętym Przymierzu. **M6**, **M7**
4. Wymień główne cele Świętego Przymierza. **M7**
5. Rozstrzygnij, czy Święte Przymierze w rzeczywistości realizowało wartości, do których się odwoływało. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M6**, **M7**, **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

M6 Traktat Świętego Przymierza został niemal w całości zaakceptowany przez cesarza Austrii [1] i króla Prus [2] w wersji zaproponowanej przez cara Rosji [3]. Monarchowie ustalili, że w celu omówienia najważniejszych spraw będą organizować zjazdy członków sojuszu. Do pierwszego spotkania doszło w 1818 r. w Akwizgranie. W następnych latach odbyły się kolejne zjazdy. Jedną z pierwszych kwestii, którą się zajęli członkowie sojuszu, było wyrażenie zgody na obalenie przez Austrię liberalnych rządów w Neapolu. Obraz nieznanego malarza przedstawia twórców Świętego Przymierza. *Święte Przymierze*, ok. 1815 r., Zbiory Fundacji Pruskich Pałaców i Ogrodów Berlina-Brandenburgii w Poczdamie.

Ofiarą polityki równowagi padli katoliccy Belgowie, którzy zostali połączeni z kalwińskimi Holendrami w jednym państwie o nazwie Królestwo Niderlandów. Na jego czele stanęła protestancka dynastia orańska, która przejęła też tron Wielkiego Księstwa Luksemburga. Silne Niderlandy w roli bufora miały powstrzymywać ewentualne parcie Francji w kierunku północno-wschodnim. W Wiedniu nie zapomniano o Szwecji – członku koalicji antyfrancuskiej. Jako rekompensatę za Finlandię przyznano jej odebraną Danii Norwegię. Z kolei Dania pozyskała wietrzne i kamieniste Wyspy Owcze, a także zachowała Islandię oraz Grenlandię jako terytoria zależne.

Choć w Wiedniu zapowiadano powrót do starych granic i dynastii, nie reaktywowano Rzeszy Niemieckiej i nie pozostawiono utworzonego przez Napoleona Związku Reńskiego. Powołano za to **Związek Niemiecki** składający się z 34 państw i 4 wolnych miast. Był to luźny pod względem formalnoprawnym twór, z własnym sejmem we Frankfurcie i cesarzem austriackim jako formalnym zwierzchnikiem. Jednak to Prusy rościły sobie pretensje do kontrolowania Związku Niemieckiego. Tym samym nie powstały zjednoczone Niemcy, o których marzyli niemieccy patrioci, gdyż mocarstwa uznały, że o losie ludów decydują monarchowie. A w interesie tych ostatnich nie leżało realizowanie narodowych interesów. Nie spełniło się pragnienie nielicznych włoskich patriotów o powstaniu zjednoczonej Italii, która została pokawałkowana tak jak przed wiekami. Składała się głównie z trzech państw: będącego w rękach dynastii sabaudzkiej Królestwa Sardynii (zwanego też Piemontem) ze stolicą w Turynie, rządzonego przez Burbonów Królestwa Obojga Sycylii ze stolicą w Neapolu oraz podporządkowanego papieżowi Państwa Kościelnego ze stolicą w Rzymie. Silny separatyzm regionalny bardzo utrudniał realizację ambitnej włoskiej wizji zjednoczeniowej.

Gdyby potraktować poważnie zapowiedzi mocarstw o powrocie do starych granic, na mapę Europy powinno powrócić państwo polsko-litewskie. Jedynie Brytyjczycy, lecz tylko ze względów taktycznych, nie wykluczali takiego rozwiązania. Żadne inne mocarstwo nie było tym zainteresowane. Przeciwnie – prawie wszyscy opowiadali się za utrzymaniem zaborów. Mocarstwa nie oszczędziły Księstwa Warszawskiego i podzieliły je na trzy części. Decyzje kongresu oznaczały kres marzeń Polaków o restytucji (odtworzeniu) państwa.

Święte Przymierze

Aby wzmocnić więzi łączące twórców ładu wiedeńskiego – za którego utrzymanie uczynili się odpowiedzialnymi – władcy Rosji, Austrii i Prus zawarli we wrześniu **1815 r.** w Paryżu układ, który został nazwany **Świętym Przymierzem**.

Jego pomysłodawcą był car Rosji, a wsparł go Metternich. Pierwsi trzej sygnatariusze uznali, że sojusz mocarstw powinien być oparty na wartościach chrześcijańskich będących gwarantem zapowiadanej solidarności między nimi.

Wierzyli, że dopóki będą zjednoczeni przeciwko siłom rewolucyjnym, dopóty będzie trwał ustalony przez nich system. W ten sposób, aby zapobiec rozwojowi postępowych idei i ich propagowaniu oraz utrwalić pokongresowy porządek polityczno-prawny w Europie, jeszcze bardziej wzmacniali swoje zwierzchnictwo nad wymazaną z mapy Rzeczpospolitą.

M7 **Traktat Świętego Przymierza, 1815 r.**

W imię Świętej i Nierozdzielnej Trójcy!

Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich, które znamionowały dzieje Europy, [...] doszły ich Cesarskie i Królewskie wysokości: Cesarz Austrii, Król Prus i Cesarz Rosji, do konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka boskiego Zbawiciela. Dlatego oświadczają uroczyście, że celem niniejszego aktu jest wyłącznie obwieszczenie całemu światu, że odtąd zarówno w sprawach wewnętrznych, jak i w stosunkach z innymi państwami drogowskazem ich postępowania będą przepisy tej świętej religii, zasady sprawiedliwości, miłości i zgody, których stosowanie nie powinno być ograniczone do samego życia prywatnego, ale przeciwnie, powinni się nimi kierować w swych postępowaniach książęta panujący, jako że stanowią one jedyny środek utrwalenia ludzkich instytucji i naprawy ich niedoskonałości. Dlatego też wszystko to mając na względzie, monarchowie zgodzili się na następujące artykuły przymierza:*

Art. 1. Zgodnie ze słowami Pisma Świętego, nakazującymi wszystkim ludziom, by byli sobie wzajemnie jak bracia, trzej monarchowie wiążą się węzłami prawdziwego, nierozerwalnego braterstwa i uważając się za współrodaków, będą zawsze i wszędzie okazywali sobie poparcie i pomoc. W stosunku do swych poddanych uważać siebie będą za ojców rodziny i będą nimi kierować w tym samym duchu braterstwa, który ich ożywia w imię obrony wiary, pokoju i sprawiedliwości.

Art. 2. Dlatego też jedyną zasadą obowiązującą pomiędzy tymi rządami, jak i ich poddanymi będzie wyświadczanie sobie wzajemnych usług, okazywanie niezmiennej życzliwości i przywiązania oraz poczuwanie się do przynależności do jednego narodu chrześcijańskiego, przy czym trzej sprzymierzeni monarchowie sami uważają się za wyznaczonych przez Opatrzność do rządzenia trzema gałęziami tej samej rodziny, a mianowicie Austrią, Prusami i Rosją [...]. [...]

Art. 3. Wszystkie mocarstwa, które zechcą uroczyście uznać święte zasady leżące u podstaw niniejszego aktu i które uznają, jak ważne jest dla szczęścia narodów zbyt długo trawionych niepokojem, aby prawdy te wywierały odtąd na losy ludzkie należny im wpływ, będą przyjęte do tego Świętego Przymierza z całą gotowością i życzliwością.

Sporządzono w trzech egzemplarzach i podpisano w Paryżu, roku Pańskiego 1815, dnia 14–16 września.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 75–76.

M8 W idei Świętego Przymierza istotną rolę odgrywał aspekt religijny. Zafascynowany mistycyzmem Aleksander I dążył do utworzenia sojuszu opartego na wartościach chrześcijańskich, które były wspólne dla wszystkich trzech wyznań: katolicyzmu, prawosławia i protestantyzmu. Akt Świętego Przymierza w założeniach stanowił więc swoistą formę ekumenizmu (przywrócenia jedności chrześcijan) na długo przed powstaniem tego ruchu. Aleksander I dostrzegał istotną rolę chrześcijańskich władców, w tym papieża. Jednak wbrew oczekiwaniom cara Państwo Kościelne nie przystąpiło do sojuszu, na co wpływ miał krytyczny stosunek papieża Piusa VII do Świętego Przymierza. Na religijny charakter przedsięwzięcia wskazuje pochodząca z 1815 r. tablica z wyrytym na niebieskim tle tekstem traktatu Świętego Przymierza. Zwieńczające ją obłoki i promienie kojarzą się ze sposobem przedstawiania scen religijnych czy wizerunków świętych. Zbiory Państwowego Muzeum Ermitaż w Petersburgu.

* **znamionować** – być oznaką czegoś

Praca z materiałem

1. Wymień zapisy konstytucji norweskiej świadczące o jej liberalnym charakterze. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.

M9 Jedną z pierwszych liberalnych konstytucji w Europie uchwalono w 1814 r. w Norwegii w miejscowości Eidsvoll (czyt. ejdswol). Została nadana nie przez władcę, a uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne. Na jej mocy powołano do życia Królestwo Norwegii, będące monarchią konstytucyjną. Dokument odwoływał się do wzorców amerykańskich i francuskich. Wprowadzał zasadę trójpodziału władzy oraz prawo wszystkich obywateli do swobodnego korzystania z bogactw naturalnych kraju. Potwierdzał też wolność słowa, druku oraz praktyk religijnych. Konstytucja zakazywała nadawania dziedzicznych tytułów i przywilejów. Na obrazie Oscara Wergelanda (czyt. oskara werglanda) z 1885 r. zatytułowanym *Eidsvoll* członkowie Zgromadzenia Konstytucyjnego słuchają ostatecznej wersji dokumentu czytanej przez Christiana (czyt. kristjana) Magnusa Falsena – głównego autora konstytucji. Zbiory Parlamentu Norweskiego w Oslo.

Do Świętego Przymierza kolejno przystępowały inne państwa europejskie (np. Francja). Wyjątek stanowiła Wielka Brytania, która zgodnie z tradycją nie chciała się wiązać trwałymi zobowiązaniami. Poza tym dla Londynu najważniejsze było budowanie imperium kolonialnego, a nie współudział w obronie wiedeńskiego ładu Europy. Układu nie podpisało też Imperium Osmańskie, gdyż nikt Stambułu o to nie poprosił. Europa miała być chrześcijańska i z tego powodu nie chciała zawierać sojuszu z państwem islamskim.

Narodziny ery konstytucyjnej

Rewolucja francuska, epoka napoleońska oraz kongres wiedeński zapoczątkowały poważne zmiany w sytuacji politycznej i społecznej wielu państw europejskich. Część władców zdawała sobie sprawę, że zmian zainicjowanych w 1789 r. nie da się już tak łatwo zatrzymać. Dlatego niektórzy monarchowie wprowadzili w swoich państwach **porządek konstytucyjny**. Najwcześniej konstytucje otrzymali m.in. mieszkańcy Francji, Królestwa Polskiego, Rzeczpospolitej Krakowskiej i Wielkiego Księstwa Badenii. Takie akty nadane przez panującego jako suwerena noszą nazwę **konstytucji oktrojowanych** (franc. *octroyé*, czyt. oktrłaje – „nadany"). Monarchowie uważali, że skoro oni nadali konstytucję, to równie dobrze mogą ją znieść lub jej nie respektować. Ich poddani mieli jednak inne zdanie. Twierdzili, że skoro władcy wprowadzili konstytucję, to powinni jej przestrzegać. W kilku krajach ciała ustawodawcze przyjęły konstytucję, jak choćby w Portugalii, Hiszpanii, Norwegii, Królestwie Niderlandów, a po 1830 r. w Belgii (po oddzieleniu się od Niderlandów).

Polecenia podsumowujące

1. Omów główne zasady, na jakich się opierał ład wiedeński.

2. Opisz zmiany terytorialne po kongresie wiedeńskim.

3. Wyjaśnij, co zapoczątkowało erę konstytucyjną.

Kongres wiedeński

Podsumowanie 1

Cel kongresu wiedeńskiego (1814–1815) i jego główni uczestnicy

Cel kongresu – ustalenie nowego ponapoleońskiego ładu na świecie gwarantującego pokój.
Najważniejsi uczestnicy
- Austria – minister spraw zagranicznych Klemens von Metternich
- Rosja – car Aleksander I Romanow
- Prusy – król Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern
- Wielka Brytania – minister spraw zagranicznych Robert Stewart, wicehrabia Castlereagh
- Francja – dyplomata Charles de Talleyrand

Postanowienia kongresu wiedeńskiego

Przywrócenie na tron francuski Burbonów – Ludwik XVIII królem.
Decyzje dotyczące przyszłości Europy w gestii największych państw europejskich.
Określenie nowego porządku na świecie – ładu (systemu) wiedeńskiego.
Główne zasady ładu wiedeńskiego
- równowaga sił – uniemożliwienie jakiemukolwiek mocarstwu osiągnięcia wyraźnej przewagi nad innymi
- restauracja – przywrócenie na europejskie trony monarchów po utracie przez nich władzy w epoce napoleońskiej
- legitymizm – pogląd głoszący pochodzenie władzy monarchów od Boga

Główne zmiany terytorialne

Likwidacja Księstwa Warszawskiego.
Rozwiązanie Związku Reńskiego i utworzenie Związku Niemieckiego.
Powstanie Konfederacji Szwajcarskiej.
Francja – powrót do granic z 1789 r.
Wielka Brytania – zyskanie wysp: Helgolandu, Malty, Cejlonu i Mauritiusa, a także południowego wybrzeża Afryki z ważnym portem w Kapsztadzie.
Rosja – zyskanie Finlandii, Besarabii oraz większości ziem dawnego Księstwa Warszawskiego, z których utworzono Królestwo Polskie.
Prusy – zyskanie części Księstwa Warszawskiego i utworzenie z niej Wielkiego Księstwa Poznańskiego, terenów Wolnego Miasta Gdańska oraz części terytorium Saksonii.
Austria – zyskanie okręgu tarnopolskiego, Tyrolu, Salzburga, Wenecji, Lombardii, Istrii i Dalmacji.
Powstanie Rzeczpospolitej Krakowskiej kontrolowanej przez Prusy, Austrię i Rosję.

Święte Przymierze

Powołane do życia Świętego Przymierza przez Rosję, Austrię i Prusy (z inicjatywy cara Rosji Aleksandra I) we wrześniu 1815 r.
Cel powstania – ochrona ładu wiedeńskiego i wzajemna solidarność sygnatariuszy przeciwko siłom rewolucyjnym.
Przystąpienie do Świętego Przymierza większości uczestników kongresu (poza Wielką Brytanią).

Narodziny ery konstytucyjnej

Nadawanie konstytucji przez władców (konstytucje oktrojowane) – początek ery konstytucyjnej.

Polecane publikacje

F. Herre, *Metternich. Orędownik pokoju*, przeł. B. Floriańczyk, Warszawa: PIW, 2018.

D. King, *Wiedeń 1814. Jak pogromcy Napoleona, bawiąc się, ustalili kształt Europy*, przekł. N. Radomski, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2009.

Kongres wiedeński, red. N. Kasparek, M. Klempert, Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2016.

2 Cywilizacja przemysłowa w pierwszej połowie XIX w.

1769
wynalezienie przez Jamesa Watta maszyny parowej

1807
pierwszy rejs statku parowego

1825
otwarcie pierwszej linii kolejowej

1837
wynalezienie telegrafu

Przypomnij

- Jakie efekty przyniosła rewolucja przemysłowa w Anglii w XVIII w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, do jakich zmian społeczno-gospodarczych na świecie doprowadziła w XIX w. rewolucja przemysłowa.

Po lekcji

- Charakteryzuję przebieg rewolucji przemysłowej w XIX w.
- Opisuję wpływ rewolucji przemysłowej na gospodarkę.
- Omawiam konsekwencje rewolucji przemysłowej dla życia społecznego.

Rewolucja przemysłowa

Jeszcze na początku XVIII w. w Europie przeważały państwa, w których ok. 70–90% mieszkańców było zatrudnionych w rolnictwie i wytwarzało zdecydowaną większość majątku narodowego. Jednak już w pierwszych dziesięcioleciach XVIII w. rozpoczął się proces, który doprowadził do zastąpienia cywilizacji rolniczej **cywilizacją przemysłową**. Symptomy przemian spowodowanych przez rewolucję przemysłową najwcześniej pojawiły się w Wielkiej Brytanii i Niderlandach, gdyż państwa te były najlepiej przygotowane do zmian. Przeobrażenie nie było aktem jednorazowym, lecz procesem, który trwał dziesięciolecia. Ostatecznie cywilizacja przemysłowa zapanowała w niemal całej Europie w XIX w. W Europie Wschodniej i na Bałkanach powstały jedynie jej enklawy i nadal dominowała tam cywilizacja rolnicza.

Rewolucja przemysłowa oznaczała przejście od produkcji ręcznej w warsztatach rzemieślniczych i manufakturach do produkcji maszynowej. Była nieunikniona, gdyż popyt wśród konsumentów z Wysp Brytyjskich, Europy Zachodniej oraz brytyjskich kolonii znacznie przewyższał podaż na produkty wytwarzane w dotychczasowy sposób w Wielkiej Brytanii. Praca ręczna musiała zostać zmechanizowana. Nad wynalezieniem maszyn pracowały setki wynalazców i konstruktorów, głównie inżynierów oraz rzemieślników. W końcu pojawiły się efekty, zgodnie z dewizą, że potrzeba jest matką wynalazków. „Największym wynalazkiem XIX w. było wynalezienie metody robienia wynalazków" – powiedział jeden z brytyjskich filozofów. Żaden inny naród nie mógł się równać z Brytyjczykami. Poszukiwania podjęte przez konstruktorów były wspierane przez myśl filozoficzną oświecenia oraz państwo, a innowacjom sprzyjała etyka

M1 Rewolucja przemysłowa wywarła ogromny wpływ na zmianę krajobrazu kulturowego. Jak grzyby po deszczu zaczęły się pojawiać fabryki, huty żelaza i kopalnie. Na przykład walijskie miasteczko Merthyr Tydfil (czyt. merfyr tydwyl) w XVIII w. liczyło zaledwie 700 mieszkańców. W następstwie rewolucji przemysłowej stało się centrum hutnictwa żelaza, a jego populacja wzrosła do ponad 80 tys. Penry Williams (czyt. łyliams), *Krajobraz przemysłowy południowej Walii*, ok. 1825 r., Biblioteka Narodowa Walii w Aberystwyth (czyt. aberestłyf).

protestancka nakazująca pracę ku chwale Boga. W Wielkiej Brytanii zlikwidowano prawo cechów do reglamentowania wielkości produkcji, co oznaczało **triumf wolnego rynku**. Produkcja mogła rosnąć bez ograniczeń, a o jej wielkości decydowała chłonność rynku.

Jednak praktyczne zastosowanie nowinek technicznych wymagało zasobów kapitału. Dzięki stabilizacji politycznej w Wielkiej Brytanii oraz dochodom płynącym z kolonii zgromadzono środki finansowe, które można było przeznaczyć na wdrażanie wynalazków. Zamożni kupcy i bankierzy chętnie inwestowali w innowacje, gdyż widzieli w tym szansę na powiększenie zysków. I się nie zawiedli. W ciągu XIX w. swoją pozycję na rynkach finansowych umocniły banki brytyjskie, które miały filie niemal na całym świecie. To one były kołem zamachowym rewolucji przemysłowej. Londyn stał się finansową stolicą świata, a londyńska giełda – najważniejszą instytucją w światowym handlu. Także w pozostałych regionach Starego Kontynentu, zwłaszcza w Europie Zachodniej, rosło znaczenie finansowe banków, których symbolem była bankierska rodzina Rothschildów (czyt. rotszyldów).

Stabilizacja polityczna kontynentu przyczyniła się do masowego zastosowania maszyn w przemyśle i górnictwie, a tym samym – **powstawania fabryk**. Podobną rolę odegrało stopniowe ograniczanie barier celnych między państwami i wprowadzenie w niektórych miejscach swobody żeglugi śródlądowej. Powstaniu cywilizacji przemysłowej sprzyjały: skłonność do oszczędzania, sumienność, otwartość na nowinki, pragnienie indywidualnego sukcesu, umiejętność doskonalenia organizacji pracy. Dzięki temu osiągnięcia brytyjskiej rewolucji przemysłowej szybko dotarły na kontynent i były twórczo rozwijane. Niemały wkład w rozwój cywilizacji przemysłowej wnieśli Amerykanie, którzy chętnie przyjmowali i wprowadzali w życie brytyjskie osiągnięcia.

Rewolucja agrarna

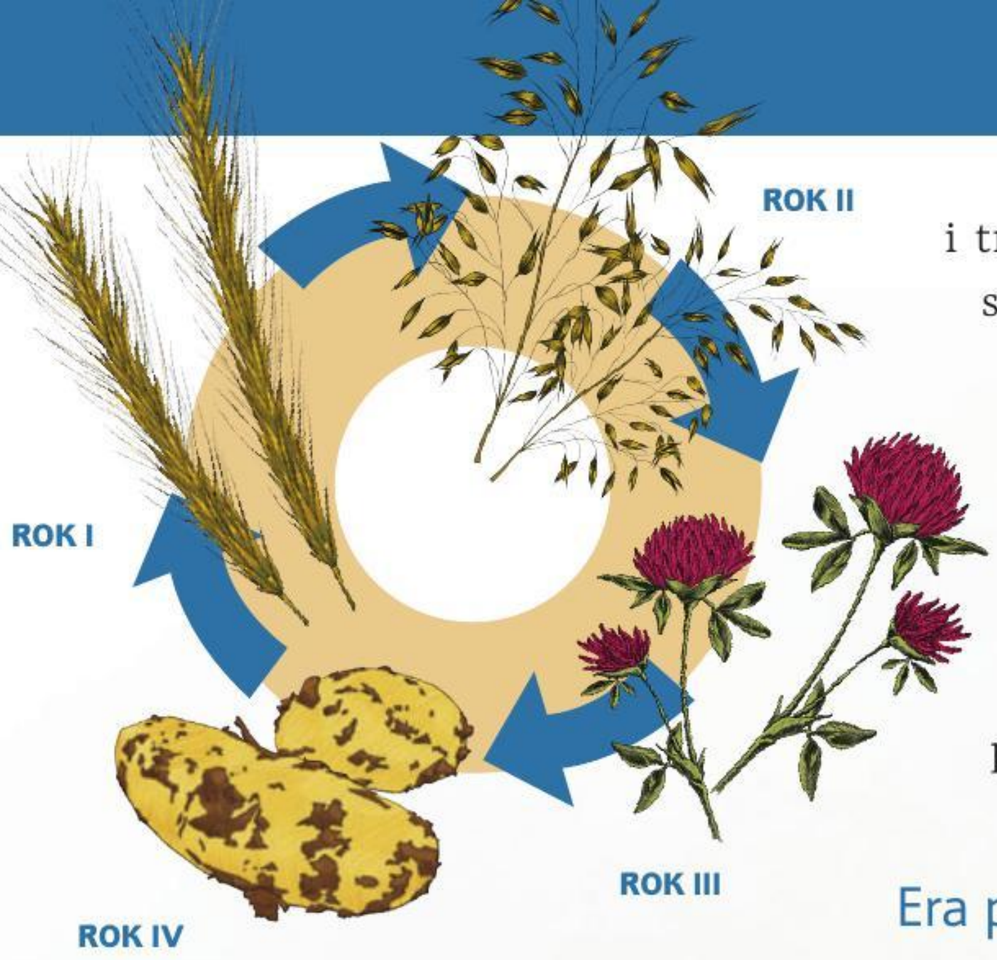
Nowe wynalazki i udogodnienia wdrażano też do uprawy roli oraz hodowli. Następowała **rewolucja agrarna**. Najpierw objęła Wielką Brytanię i Niderlandy, a następnie Danię, Szwecję, Szwajcarię, zachodnie tereny Niemiec i Francję. W gospodarstwach rolnych zaczęto uprawiać rośliny motylkowe – np. koniczynę, łubin, lucernę – zwane zielonymi nawozami, ponieważ wzbogacały glebę w azot potrzebny do wzrostu roślin i tym samym przyczyniały się do zwiększenia plonów. Trójpolówkę zastąpił **płodozmian**, który umożliwiał wykorzystanie większej powierzchni ziemi uprawnej. Zaczęły się upowszechniać uprawy ziemniaków, buraków cukrowych oraz roślin pastewnych. Dzięki poprawie kultury rolnej i mechanizacji rolnictwa pojawiły się duże nadwyżki produkcji. Zaczęto używać m.in. siewników konnych, sieczkarni oraz młockarni parowych. Selekcja sztuk rozpłodowych w hodowli spowodowała zwiększenie mleczności krów oraz mięsności bydła

M2 Wielka kariera pochodzącej z Hesji bankierskiej rodziny Rothschildów zaczęła się jeszcze w XVIII w. Ogromny majątek zyskali, m.in. pośrednicząc w handlu heskimi najemnikami. W XIX w. mieli już przedstawicielstwa handlowe w Londynie, Wiedniu, Neapolu, Paryżu i we Frankfurcie nad Menem. Rothschildowie nie tylko inwestowali w rodzący się przemysł, lecz także starali się wpływać na politykę monetarną państw. Wykorzystywali w tym celu informatorów, którzy dostarczali im niezbędnych danych, m.in. o sytuacji politycznej czy wynikach bitew. Umożliwiało to Rothschildom zawieranie korzystnych umów handlowych. Na XIX-wiecznym obrazie Moritza Daniela Oppenheima (czyt. morica openhajma) *Elektor heski powierza swój skarb Mayerowi Amschelowi Rothschildowi* (czyt. amszelowi) widać twórcę potęgi rodu. Zbiory National Trust (czyt. nejszonal trast) w Ascott (czyt. askot) w Wielkiej Brytanii.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jak rewolucja przemysłowa wpłynęła na zmianę krajobrazu kulturowego Wielkiej Brytanii. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów na przykładzie rodziny Rothschildów wpływ rodzących się potęg finansowych na sytuację ekonomiczną poszczególnych krajów. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M3 Zastosowanie płodozmianu wpłynęło na zwiększenie powierzchni uprawnej. W przeciwieństwie do trójpolówki, powszechnie stosowanej w epoce wczesnonowożytnej, w wypadku płodozmianu nie było pola, które ugorowało. Do uprawy wykorzystywano cały areał. Już w połowie XVIII w. na Wyspach Brytyjskich zaczęto go dzielić na cztery części. Na pierwszym polu siano zboża ozime (np. żyto), na drugim – jare (np. owies). Na trzeciej części wysiewano rośliny motylkowe (koniczynę), które można było wykorzystać jako karmę dla zwierząt. Na ostatnim polu sadzono rośliny okopowe (np. ziemniaki). W kolejnych latach następowała zamiana upraw. Ilustracja ukazuje schemat płodozmianu.

i trzody. Do wzrostu produkcji mleka i mięsa przyczyniło się też zastosowanie drutu kolczastego do grodzenia pól (najwcześniej w USA). Umożliwiał on tanie i łatwe wydzielenie dużych pastwisk i wypasanie na nich dużych stad bydła hodowlanego. Zmianom w rolnictwie towarzyszył rozwój przemysłu przetwórczego. Powstawały rzeźnie, wytwórnie konserw mięsnych, mleczarnie, browary, gorzelnie, cukrownie i młyny parowe. Chęć zwiększenia plonów przyczyniła się do budowy fabryk maszyn rolniczych, a w drugiej połowie XIX w. – zakładów wytwarzających nawozy sztuczne.

Era pary. Centra przemysłowe

O sukcesie rewolucji przemysłowej przesądziło wynalezienie w 1769 r. **maszyny parowej** przez Szkota **Jamesa Watta** (czyt. dżejmsa łota). Stała się ona symbolem nowej epoki. Powszechnie się uważa, że Watt ujarzmił parę, a jej energię skierował do produkcji. Maszyna parowa wprawiała urządzenia w ruch, zastępując siłę mięśni i wielokrotnie zwiększając produkcję. Manufaktury, w których wytwarzano ręcznie, musiały przegrać z fabrykami. Swą pozycję utracili również rzemieślnicy, nie wytrzymali bowiem konkurencji ze strony tańszej i szybszej produkcji fabrycznej. Fabryka zastąpiła manufakturę i to ona stała się symbolem przewrotu technologicznego oraz początkiem **wieku pary**. Rzemieślnicy i pracownicy manufaktur widzieli w maszynie wroga, który zabiera im chleb. Jednak szybko znajdowali pracę w fabrykach i dlatego nie doszło do gigantycznego bezrobocia. Maszyny parowe zostały najwcześniej zastosowane w przemyśle włókienniczym, który zaczął się rozwijać m.in. dzięki **mechanicznym krosnom** wynalezionym w 1785 r. przez **Edmunda Cartwrighta** (czyt. kartrajta). Wełnę stopniowo zastępowała łat-

wiejsza i tańsza w obróbce bawełna sprowadzana ze Stanów Zjednoczonych, z brytyjskich Indii oraz Egiptu. Maszyny parowe znalazły zastosowanie również w innych gałęziach przemysłu – w górnictwie, zwłaszcza węgla kamiennego i rud żelaza, oraz w hutnictwie.

Do wytwarzania pary napędzającej maszyny potrzebna była energia cieplna. Karczowanie lasów w celu pozyskania drewna do palenisk okazało się nieekonomiczne i dlatego idealnym surowcem stał się **węgiel kamienny**. W ciągu kilkudziesięciu lat w krajobraz Wielkiej Brytanii wrosły szyby kopalniane. Węgiel i pozyskiwany z niego koks były też niezbędne do produkcji stali. Koks, bardziej energetyczny od węgla, umożliwiał osiąganie wyższych temperatur w piecach hutniczych, a tym samym produkcję bardziej wytrzymałych rodzajów stali oraz wytwarzanie szerszej gamy produktów walcowanych.

W połowie XIX w. przemysł Wielkiej Brytanii, tej „fabryki świata", przynosił już ponad 40% jej dochodu narodowego. Śladem Wielkiej Brytanii podążały inne kraje, zwłaszcza Europy Zachodniej. Potentatem w produkcji stali i wydobyciu węgla oraz w przetwórstwie wełny i bawełny stała się Belgia. Stopniowo rosła potęga przemysłowa Prus. Przodowały dwa okręgi – jeden na Górnym Śląsku, drugi w zachodniej Westfalii. W obu skoncentrowany był przemysł ciężki, wydobywczy i hutniczy. W drugiej połowie XIX w. kołem napędowym gospodarki zjednoczonych Niemiec stał się przemysł chemiczny oraz elektrotechniczny. Również Francja miała udział w postępie technologicznym i rozwoju przemysłu ciężkiego, którego główne ośrodki znajdowały się w Lotaryngii i we Flandrii. Francuzi wyspecjalizowali się w produkcji galanterii metalowej (np. śrub, kół zębatych, łańcuchów) oraz w przemyśle kosmetycznym. Centrum przemysłowe Italii znajdowało się na północy państwa – w Lombardii i Piemoncie, a Austro-Węgier – w Czechach, gdzie rozwinął się przemysł maszynowy, wydobywczy, włókienniczy i hutniczy. Natomiast w Europie Środkowej industrializacja przebiegała znacznie wolniej i miała charakter wyspowy. Rosja wkroczyła w fazę szybkiego rozwoju dopiero pod koniec XIX w., m.in. dzięki technologii i kapitałowi francuskiemu. Najwolniej zmiany zachodziły na Bałkanach – do końca stulecia utrzymywała się tam tradycyjna gospodarka, a nieliczne i skromne ogniska nowoczesności nie miały większego znaczenia gospodarczego.

Praca z materiałami

1. Opisz, na czym polegał płodozmian i czemu służył. **M3**
2. Omów przemiany w rolnictwie, jakie zaszły w pierwszej połowie XIX w. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób artysta ukazał na obrazie postęp industrializacji. **M4**

M4 Klimat powstających centrów przemysłowych oddaje obraz *Zakłady budowy maszyn Borsig w Berlinie* namalowany w 1847 r. przez Karla Eduarda Biermanna (czyt. birmana). Artysta w pełni wyraził ducha rodzącej się industrializacji. W centrum obrazu umieścił halę odlewniczą 1. Tuż przed nią stoi wieża ciśnień 2, na której szczycie znajdują się widoczne z każdej strony zegary odmierzające czas pracy 3. W oddali można dostrzec kolejne kominy i hale 4. Pracujących robotników wspomagają zaprzęgi konne 5 i lokomotywy parowe 6. Muzeum Brandenburskie w Berlinie.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie najważniejsze centra przemysłowe pierwszej połowy XIX w. **M5**
2. Wskaż na mapie obszary, w których rewolucja przemysłowa osiągnęła najmniejszą skalę. **M5**
3. Wymień główne gałęzie przemysłu, które się rozwinęły w wyniku industrializacji. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

Rewolucja komunikacyjna

Rosnąca liczba towarów przemysłowych oraz rolnych, które należało przewieźć z miejsca na miejsce, wymagała użycia **nowych środków transportu**. Dotychczasowe okazały się niewystarczające także ze względu na wzrost zainteresowania szybszymi środkami lokomocji. Dotychczas w Europie towary i ludzi przewożono tak jak przed wiekami – wozami, żaglowcami i barkami rzecznymi. Na lądzie o szybkości podróżowania decydowały konie lub muły oraz jakość dróg. Dobrych bitych dróg było niewiele. Przeważały polne, które przy złych warunkach atmosferycznych często stawały się nieprzejezdne. Poważną przeszkodę w transporcie lądowym stanowiły rzeki, gdyż sieć drewnianych lub kamiennych mostów była niewielka, a poza tym niszczyły je powodzie. Natura panowała nad człowiekiem. Przełomowe okazało się wykorzystanie żeliwa, stali, lin stalowych i pylonów, które umożliwiały wznoszenie trwalszych i dłuższych mostów wiszących. Pierwszy taki most powstał w Wielkiej Brytanii w latach 20. XIX w.

M5 Rewolucja przemysłowa w Europie

infografika

Przemiany w transporcie i komunikacji w XIX w.

Pierwsza połowa XIX w. to okres szybkiego rozwoju przemysłu, rolnictwa, komunikacji oraz transportu. Dzięki wynalezieniu silnika parowego, a później jego udoskonalaniu, świat zaczął coraz szybciej się przeobrażać. W 1836 r. w Stanach Zjednoczonych opatentowano koparkę parową, pierwszą maszynę służącą do kopania gruntu. Wynalazki te okazały się niezbędne podczas budowy nowych linii kolejowych – w czasie boomu (czyt. bumu), który nastąpił w drugiej połowie XIX w. Maszyna parowa znalazła również zastosowanie w rolnictwie – pojawiły się lokomobile napędzające maszyny rolnicze wykorzystywane do orki. Pod koniec pierwszej połowy XIX w. rozpoczęto prace nad ciągnikami parowymi.

1

W zakresie komunikacji przełomowe było wynalezienie telegrafu elektrycznego 1. Mimo że pracowało nad nim kilku wynalazców z różnych krajów, palma pierwszeństwa w 1837 r. przypadła Samuelowi Morse'owi (czyt. morsowi). W 1840 r. wprowadził on do użycia kod telegraficzny złożony z kropek i kresek, od jego nazwiska nazwany alfabetem Morse'a. W 1844 r. otwarto linię telegraficzną między Waszyngtonem a Baltimore (czyt. boltimor), a trzy lata później urządzenie to było już stosowane w Europie.

2

Na długo przed pojawieniem się w dużych miastach autobusów popularnością cieszyły się omnibusy 2 – wieloosobowe pojazdy służące do podróżowania między miejscowościami. Początkowo wykorzystywały one siłę pociągową koni. Jednak po pojawieniu się silnika parowego coraz śmielej zaczęto go stosować również w omnibusach. Pierwsze stałe połączenie obsługiwane przez te pojazdy uruchomiono w 1830 r. w Anglii. Były one szybsze niż tradycyjny dyliżans konny (rozwijały stałą prędkość ok. 15–20 km/h) oraz tańsze w eksploatacji. Mogło nimi podróżować od 8 do 18 osób jednocześnie. Omnibusy parowe były wyposażone w piec i pojemnik na węgiel lub koks.

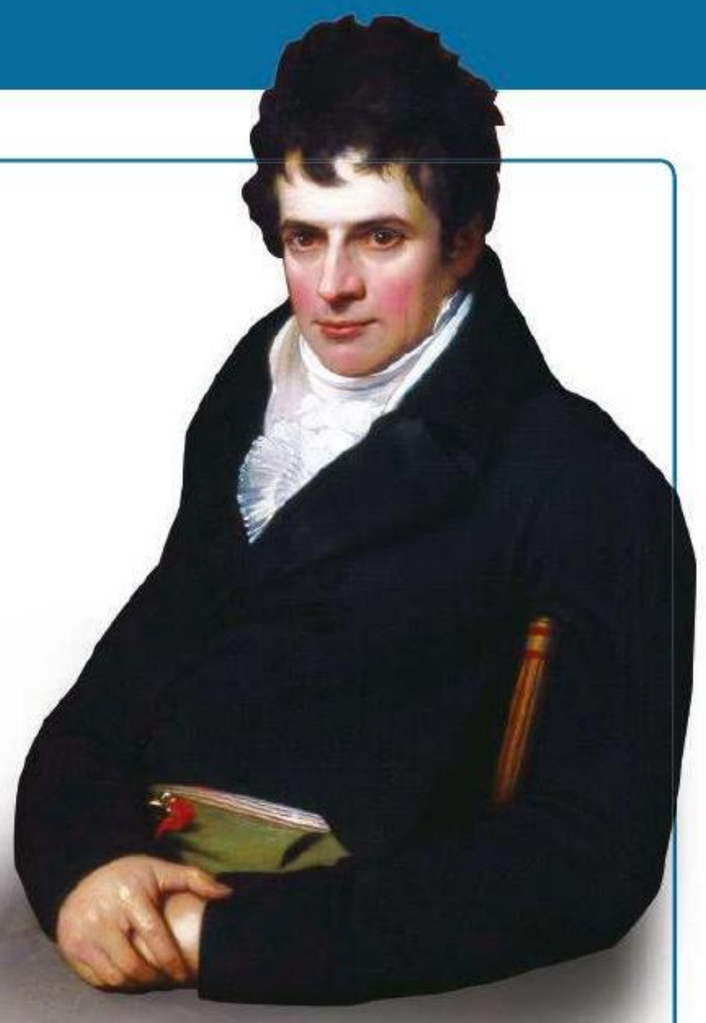
Ostatni statek zaprojektowany przez Roberta Fultona – parowiec Kanclerz Livingstone (czyt. liwinston) 3 – był najważniejszą jednostką pływającą po rzece Hudson (czyt. hadson). W okalającym rzekę pagórkowatym terenie transport rzeczny parowcem okazał się szybszy niż transport lądowy. W 1828 r. parowiec został przebudowany i przetransportowany do Nowego Jorku, gdzie zaczęto go wykorzystywać do przewożenia turystów między Nowym Jorkiem a Providence (czyt. prowidens).

3

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, w jaki sposób opisane wynalazki przyczyniły się do rozwoju komunikacji i transportu.
2. Oceń, który z wynalazków miał największe znaczenie dla rozwoju cywilizacyjnego w pierwszej połowie XIX w. Odpowiedź uzasadnij.

Robert Fulton

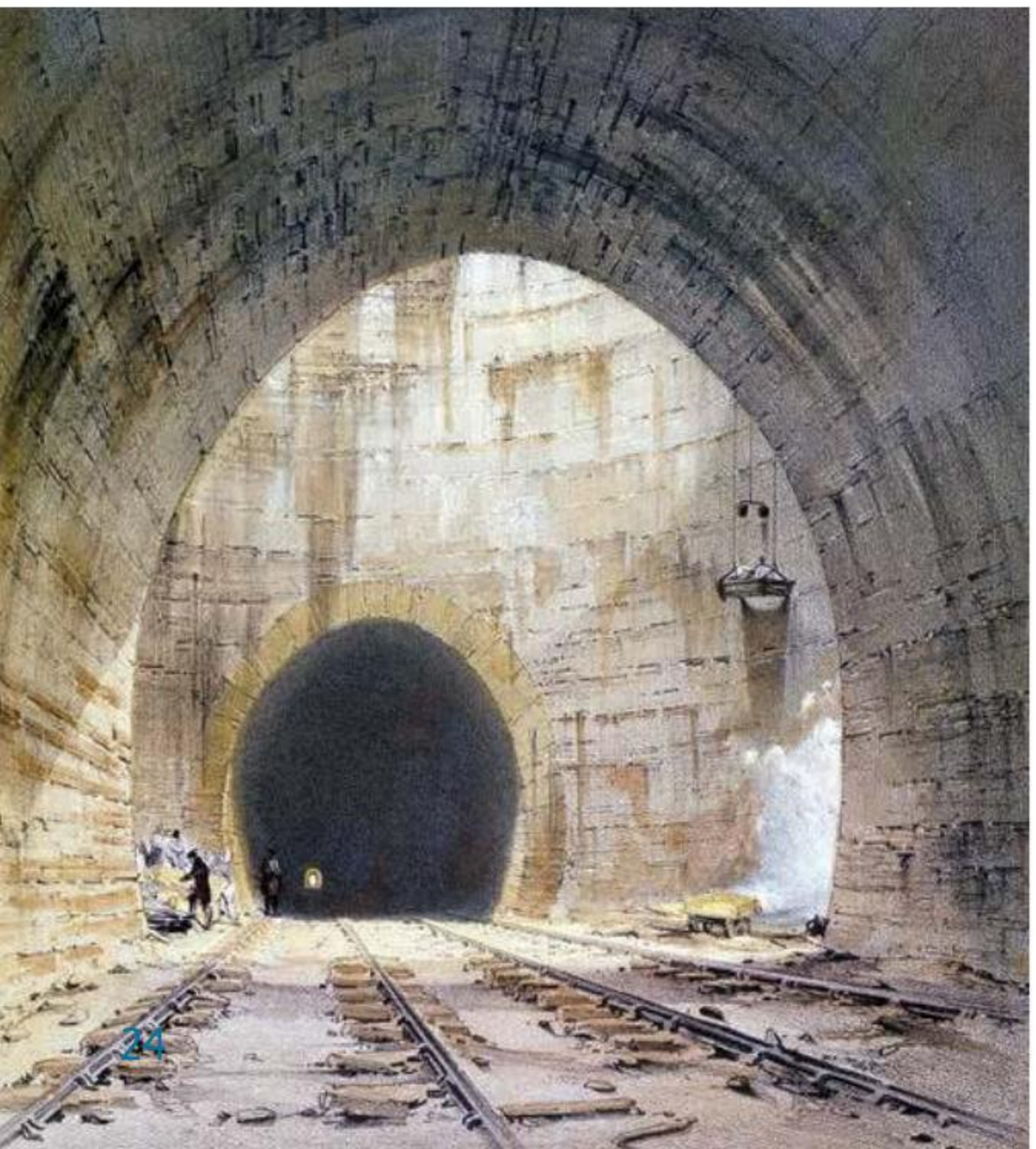
(1765–1815)

Amerykański konstruktor oraz malarz. W latach 1789–1801 podczas podróży po Europie zbudował we Francji pierwszą łódź podwodną, którą nazwał Nautilus. Wynalazek nie spotkał się jednak z zainteresowaniem, gdyż uznano, że jego wykorzystanie w walce z nieprzyjacielem byłoby niehonorowe. Po powrocie do Stanów Zjednoczonych Fulton skonstruował w 1807 r. pierwszy pasażerski statek parowy, a w 1814 r. zwodował pierwszy parowy okręt wojenny. Benjamin West (czyt. bendżamin łest), fragment portretu Roberta Fultona, 1806 r., Muzeum Sztuki Fenimore (czyt. finimor) w Cooperstown (czyt. kuperstałn), USA.

Bez wynalazku Watta nie byłoby nowych środków transportu. Najpierw kotły i maszyny parowe wykorzystano do napędu statków w żegludze śródlądowej. W **1807 r.** odbył się pierwszy rejs **statku parowego** w górę rzeki Hudson (czyt. hadson) z Nowego Jorku do Albany. Jego konstruktorem był amerykański inżynier **Robert Fulton**. Stopniowo zaczęto udoskonalać statki parowe, dzięki czemu rosła ich atrakcyjność dla podróżnych i przedsiębiorców przewożących towary. Nadal jednak zdarzały się awarie kotłów spowodowane zbyt dużym ciśnieniem. Skutki rozerwania kotła były dramatyczne. Z czasem parowce wypłynęły na morza, ale jeszcze przez długie dziesięciolecia ze względu na mniejszą awaryjność przeważały żaglowce. Dopiero zastąpienie drewna bardziej energetycznym węglem spowodowało upowszechnienie parowców i wzrost wymiany towarowej między Europą a resztą świata. Główną rolę odegrały statki brytyjskie, które zdominowały szlaki między kontynentami.

O wiele większe znaczenie dla transportu towarów miało zastosowanie pary wodnej w pojazdach, które dotąd poruszały się po drewnianych szynach ciągnięte przez konie. W Wielkiej Brytanii w **1825 r. lokomotywa parowa** pociągnęła wagoniki ze Stockton (czyt. stokton) do Darlington (czyt. darlinton), co oznaczało otwarcie pierwszej towarowej **linii kolejowej**. Wynalazcą **parowozu** i zarazem ojcem kolei parowej był brytyjski inżynier **George Stephenson** (czyt. dżordż stiwenson). Początkowo pociągi jeździły po torach drewniano-żelaznych, później żelaznych i w końcu – stalowych. Oprócz towarów woziły ludzi. Pierwsza linia pasażerska została uruchomiona w 1830 r. w Wielkiej Brytanii, a w 1839 r. ukazał się tam pierwszy rozkład jazdy dla pasażerów. Zmorą parowozów, podobnie jak parowców, były częste wypadki. Pociągi wypadały z szyn, a z wagonów – pasażerowie, dochodziło do pożarów, psuły się lokomotywy. Mimo to chętnych do podróżowania nie brakowało. Ludzi ogarnęła obsesja szybkości. Rozpędzone pociągi (początkowo jadące z prędkością 6–13 km/h) działały na wyobraźnię malarzy, literatów czy dziennikarzy. Korzyści z wynalezienia lokomotywy parowej były niewyobrażalne.

Tempo życia przyspieszyło. W 1800 r. drogę z Petersburga do Paryża można było pokonać konno w 25 dni, a koleją sto lat później – w kilka dni. W ślad za Wielką Brytanią drogi kolei żelaznej budowano w całej Europie i Ameryce Północnej, a następnie na pozostałych kontynentach. Podróżowano coraz wygodniej i szybciej, transportowano też coraz więcej towarów. Dzięki produkcji szyn, parowozów, wagonów i sprzętu kolejowego dynamicznie się rozwijał przemysł stalowy oraz maszynowy. Rosły również fortuny przemysłowców.

M6 Jedną z najtrudniejszych inwestycji brytyjskiej kolei była budowa Tunelu Kilsby (czyt. kilsbi) na trasie łączącej Birmingham (czyt. bermingem) z Londynem. Przedsięwzięcie okazało się niezwykle skomplikowane i kosztowało trzykrotnie więcej, niż zakładano. Nowym rozwiązaniem było zastosowanie szerokich szybów wentylacyjnych zwiększających bezpieczeństwo przejazdu parowozów. Tunel funkcjonuje do dziś. Rysunek Johna Bourne'a (czyt. dżona borna), 1839 r.

M7 **Polski emigrant Aleksander Jełowicki o kolei żelaznej w Anglii, 1839 r.**

Z Liwerpolu jechałem do Manczestru drogą żelazną; pęd niesłychany, ale tego pędu, siedząc w powozie, nie czuć bynajmniej; kto go chce poczuć, niech siądzie na wierzchu powozu, a przekona się, że pędzi prędzej od wiatru; zabawnie patrzeć, jak drzewa pochylają się mocno od wiatru w tę stronę, w którą się jedzie [...]. Wygodna to rzecz dla podróżnych te drogi żelazne, ale niewygodna dla mieszkańców tych okolic, przez które te drogi przechodzą; bo drogi żelazne, przecinając pola, psują gospodarstwo, a dym wozów parowych odbiera żyzność przyległym polom i łąkom: drogi żelazne i tę jeszcze mają niedogodność, że wiele kosztują, i nieprędko na nie wszystkie kraje i okolice zdobyć by się mogły. Zdaje mi się, że rozum ludzki za pomocą Boską wymyśli coś mędrszego jak drogi żelazne, a wtedy szczątki dróg żelaznych będą świadczyć o dziecińśtwie sztuki dzisiejszych czasów [...]. Nim jednak nastąpi ta hańba dla dróg żelaznych, rad bym, żeby były wszędzie, żeby już były zaraz, natychmiast, bo jeden z mędrców francuskich powiedział, że drogi żelazne wrócą nam Polskę.

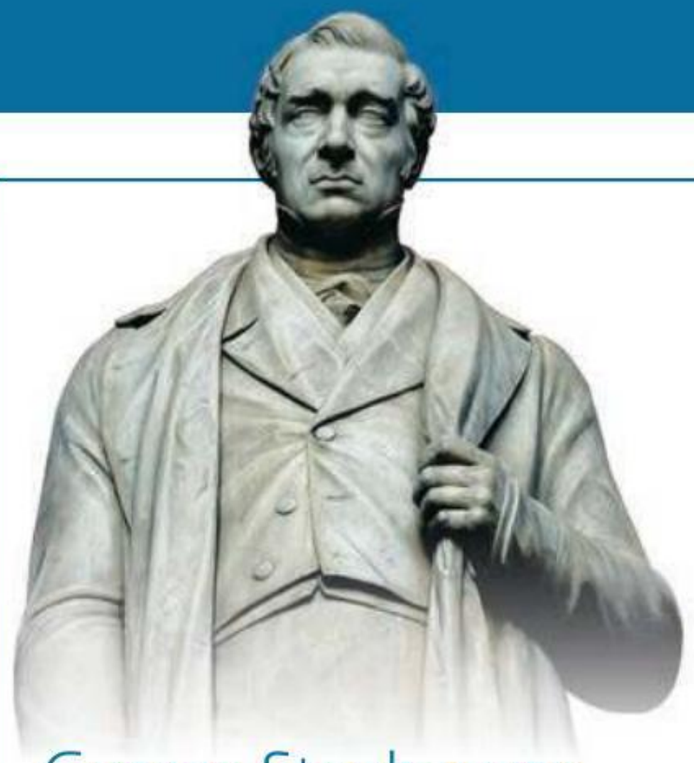
A. Jełowicki, *Moje wspomnienia*, Poznań: nakładem Jana Konstantego Żupańskiego, 1877, s. 395.

Rozwój kolejnictwa sprzyjał rozwojowi nauki i postępowi technologicznemu. Parowóz stał się synonimem zawrotnego tempa zmian. Wzdłuż linii kolejowych budowano linie telegraficzne, dzięki czemu można było błyskawicznie przekazywać informacje na duże odległości. W **1837 r.** Amerykanin **Samuel Morse** (czyt. mors) wynalazł **telegraf**. Kilkadziesiąt lat później kable sieci telegraficznej położono na dnie Oceanu Atlantyckiego, łącząc w ten sposób Europę z Ameryką Północną. Świat stawał się coraz lepiej skomunikowany, a tym samym – coraz mniejszy.

Urbanizacja

Rewolucji przemysłowej i rozwojowi gospodarki rynkowej towarzyszył **proces urbanizacji** (**umiastowienia**). Postęp w rolnictwie, skutkujący mniejszym zapotrzebowaniem na siłę roboczą, oraz bieda na wsi powodowały, że tysiące robotników rolnych i rolników wyruszyło ze wsi do miast. Wyjeżdżali, mimo że niejeden moralista przestrzegał ich przed miastem, które demoralizuje i odrywa od korzeni. Między rokiem 1800 a 1914 liczba ludności miejskiej w Europie wzrosła ponaddziesięciokrotnie. Nieco wolniej proces ten zachodził w obu Amerykach, a jeszcze wolniej – w Azji. W miastach wytworzyła się **kultura miejska**, charakteryzująca się odrębnym sposobem bycia i myślenia ich mieszkańców. Potrafili oni narzucić nowe wzorce zachowania przybyłym z miasteczek i wsi.

W Europie urbanizacja następowała równocześnie z procesem uprzemysłowienia i rozwojem kolejnictwa. Miasta znajdujące się przy ważnych liniach kolejowych kwitły, a te oddalone od kolei często traciły znaczenie i upadały. W początkach XIX w. najsilniej zurbanizowanym regionem były Niderlandy. Poziom urbanizacji wynosił tam ok. 30%. W Wielkiej Brytanii w miastach żyło ok. 20% populacji, a na terenie Niemiec – niecałe 9%. W na-

George Stephenson

(1781–1848)

Brytyjski wynalazca i konstruktor, uważany za ojca kolei parowej. Pracując jako mechanik w kopalni, najpierw zbudował maszynę parową do wyciągania wagoników z urobkiem, a następnie – parowóz. W 1825 r. otwarto zaprojektowaną przez Stephensona pierwszą linię kolejową. Edward Hodges Baily (czyt. edłord hodżes bejli), fragment marmurowego Pomnika George'a Stephensona (1852 r.), Narodowe Muzeum Kolei w Yorku (czyt. jorku) w Wielkiej Brytanii.

M8 **Tabela nr 1. Poziom urbanizacji w wybranych krajach europejskich w pierwszej połowie XIX w. (w %)**

Kraj	1800	1830	1850
Wielka Brytania	19,2	27,5	39,6
Holandia	37,4	35,8	35,6
Państwa niemieckie	8,9	9,1	15,0
Rosja	5,9	6,0	7,2
Austria	6,5	7,1	9,7

Na podstawie: P. Bairoch, G. Goertz, *Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis*, „Urban Studies" 1986, Vol. 23, No. 4, s. 288.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie korzyści przyniósł Wielkiej Brytanii rozwój kolejnictwa. Wykorzystaj **M6**, **M7** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wymień kraje, w których w pierwszej połowie XIX w. nastąpiła największa zmiana liczby ludności zamieszkującej miasta. **M8**

M9 **Angielskie miasto Manchester* opisane przez francuskiego polityka Alexisa de Tocqueville'a*, 1835 r.**

Trzydzieści czy czterdzieści manufaktur wznosi się na szczycie wzgórz [...]. Ich sześć pięter góruje nad krajobrazem, [...] pozwala stwierdzić z daleka centralizację przemysłu. [...] Małe uliczki starają się opleść niekompletne jeszcze człony tego miasta, stanowią obraz dzieła tworzonego w pośpiechu i nieładzie. [...] Niewiele z tych uliczek jest wybrukowanych, reszta to zwyczajne ścieżki [...]. [...]

Usłyszycie hałas pieców, ciężkie sapanie miechów. [...] łatwo dostrzec bogactwo niektórych i mizerię większości, zaradność kilku fabrykantów, dla których pracują tysiące [...]. [...] słońce podobne do jasnoszarego dysku już nie próbuje nawet pokonać dymu; to pod tą powłoką pracuje 300 000 ludzi.*

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 141.

* **Manchester** (czyt. menczester)
Alexisa de Tocqueville'a (czyt. aleks-isa de tokwila)
mizeria – ubóstwo, nędza

Praca z materiałem

1. Rozstrzygnij, czy autor przedstawił w tekście przemiany, jakie zaszły w wyniku rewolucji przemysłowej. Uzasadnij odpowiedź. **M9**

stępstwie rewolucji przemysłowej odsetek ludności żyjącej w miastach stale wzrastał. W połowie XIX stulecia już blisko 40% mieszkańców Wielkiej Brytanii żyło w miastach, a w Niemczech – 15%. Sytuacja przedstawiała się gorzej w Europie Wschodniej i na Bałkanach. W Rosji w 1850 r. poziom urbanizacji nie zbliżył się nawet do 8%. Na kontynencie europejskim było jednak widać systematyczny wzrost umiastowienia. O ile w 1800 r. w miastach żyło ok. 10% całej populacji, o tyle 50 lat później – ponad 16%, a pod koniec stulecia już co trzeci Europejczyk żył w mieście.

Nowe społeczeństwo

Industrializacji i urbanizacji towarzyszyły procesy społeczne. Upadł stary system stanowy w następstwie triumfu zasady równości wszystkich wobec prawa. Znaczenie traciło społeczeństwo agrarne, a rodziło się **społeczeństwo ery industrialnej** (**przemysłowej**). Ten proces w skali Europy był rozpisany na dziesięciolecia i nie zakończył się do wybuchu Wielkiej Wojny. Na Bałkanach i w Europie Wschodniej nadal przeważało społeczeństwo agrarne. W XIX w. pozycja szlachty europejskiej została znacznie osłabiona. Niemniej jednak arystokracja zachowała silne wpływy polityczne i kulturowe. Na gruzach rozsypującego się społeczeństwa stanowego wyrosły nowe warstwy społeczne. O miejscu w hierarchii coraz częściej nie decydowało już urodzenie, ale wykształcenie oraz majątek.

Na szczycie nowego społeczeństwa znalazła się **burżuazja** – warstwa skupiająca przemysłowców, bankierów, wielkich kupców, a także właścicieli linii kolejowych i żeglugowych oraz firm ubezpieczeniowych. Jej przedstawiciele zatrudniali tysiące pracowników oraz liczną służbę domową. Odrębne miejsce zajmowali przedstawiciele **wolnych zawodów**, tacy jak: lekarze, adwokaci, notariusze, którzy przynależeli do **klasy średniej**. Liczne było **drobnomieszczaństwo**, czyli m.in. rzemieślnicy i sklepikarze. Wykształciła się odrębna i wpływowa warstwa zwana **inteligencją**. Po raz pierwszy nazwa ta pojawiła się w tekstach polskich pisarzy, aby z czasem trafić do powszechnego użycia. Inteligenci byli ludźmi wykształconymi, którzy zobowiązali się do służby swojemu narodowi. Przewodzili narodom pozbawionym niepodległości i walczącym o lepszą przyszłość.

Niższe miejsce w hierarchii społecznej zajmował coraz bardziej różnicujący się **proletariat**. Na jednym biegunie znajdowała się „arystokracja" robotnicza, czyli wykwalifikowani robotnicy zamieszkujący osiedla robotnicze lub własne domki. Na drugim – lumpenproletariat, tj. niewykwalifikowani i nisko opłacani robotnicy oraz bezrobotni. Pozbawieni opieki medycznej i ochrony prawnej proletariusze żyli krótko. Sytuacja robotników zaczęła się poprawiać w drugiej połowie XIX w.

Miasto zamieszkiwali również ludzie wykluczeni ze społeczeństwa – **margines społeczny**. Tworzyli go żebracy, inwalidzi, bezdomni, ale także osoby należące do świata przestępczego.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj przemiany, jakie zaszły w przemyśle Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej w XIX w. Wskaż podobieństwa i różnice.
2. Wymień najważniejsze wynalazki ery rewolucji przemysłowej.
3. Omów społeczno-gospodarcze konsekwencje rewolucji przemysłowej.

Cywilizacja przemysłowa w pierwszej połowie XIX w.

2 Podsumowanie

Rewolucja przemysłowa i rewolucja agrarna

Początek rewolucji przemysłowej w XVIII w. w Wielkiej Brytanii, stamtąd rozprzestrzenienie się na Europę Zachodnią i Stany Zjednoczone.
Rewolucja przemysłowa – przejście od produkcji ręcznej do produkcji maszynowej.
Pojawienie się nowych wynalazków przyspieszających proces produkcji (maszyna parowa Watta).
Triumf wolnego rynku.
Wzrost znaczenia banków (rodzina Rothschildów).
Rewolucja agrarna – przemiany w rolnictwie: pojawienie się nowych maszyn rolniczych, płodozmian.
Uprawa roślin motylkowych (koniczyna, łubin, lucerna) oraz na masową skalę ziemniaków.
Poprawa mięsności i mleczności bydła oraz trzody w wyniku selekcji sztuk rozpłodowych.
Rozwój przemysłu przetwórczego – powstawanie rzeźni, mleczarni, browarów, cukrowni, młynów parowych.

Era pary

Zastosowanie maszyny parowej w przemyśle przetwórczym i włókienniczym.
Wykorzystanie węgla kamiennego do produkcji energii cieplnej i wzrost liczby kopalń w Europie.
Kraje rozwijające się najprężniej dzięki rewolucji przemysłowej: Wielka Brytania, USA, Prusy, Francja, Niderlandy.
Najsłabszy rozwój przemysłowy w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach.

Przemiany w komunikacji

1807 – pierwszy rejs parowca skonstruowanego przez Roberta Fultona.
1825 – skonstruowanie parowozu przez George'a Stephensona, powstanie pierwszej linii kolejowej w Wielkiej Brytanii.
Rozwój sieci kolejowej w Europie i Ameryce Północnej – szybsze podróżowanie, zwiększenie tonażu przewożonych towarów.
1837 – wynalezienie telegrafu przez Samuela Morse'a.

Urbanizacja i przemiany społeczne

Proces urbanizacji (umiastowienia) – przenoszenie się mieszkańców wsi do miast, wzrost znaczenia miast.
Najsilniejszy proces urbanizacyjny w Europie Zachodniej, najsłabszy – w Europie Wschodniej, obu Amerykach i Azji.
Pojawienie się nowego modelu społeczeństwa – społeczeństwa ery industrialnej (przemysłowej).
Nowe grupy społeczne: burżuazja, klasa średnia (przedstawiciele wolnych zawodów), drobnomieszczaństwo, inteligencja, proletariat.

Polecane publikacje

M. Kopczyński, *Ludzie i technika. Szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki", 2009.
K. Nowak, *Dzieci rewolucji przemysłowej. Kto naprawdę zbudował współczesny świat*, Kraków: Znak Horyzont, 2019.

3 Nurty ideowe i kultura w pierwszej połowie XIX w.

ROMANTYZM (koniec XVIII w. – połowa XIX w.)

1818
początek wydawania pisma „Le Conservateur"

1848
wydanie *Manifestu komunistycznego*

Przypomnij

- Jakie były główne idee oświecenia?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie nowe idee społeczno-polityczne narodziły się w pierwszej połowie XIX w.

Po lekcji

- Charakteryzuję najważniejsze nurty ideowe w pierwszej połowie XIX w. i wymieniam ich głównych przedstawicieli.
- Omawiam przemiany w kulturze europejskiej pierwszej połowy XIX w.

Edmund Burke
(1729–1797)
Irlandzki polityk i poseł do parlamentu brytyjskiego, twórca doktryny konserwatyzmu. Uważał, że zmiany społeczno-polityczne powinny zachodzić w wyniku ewolucji, dlatego potępił rewolucję francuską. Był wybitnym mówcą, któremu przypisuje się twierdzenie, że jedyną rzeczą potrzebną złu do zwycięstwa jest bierność dobrych ludzi. Joshua Reynolds (czyt. dżoszła rejnoldz), fragment portretu Edmunda Burke'a, ok. 1769 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

Konserwatyści i liberałowie

Zmianom gospodarczym i społecznym pierwszej połowy XIX w. towarzyszyła aktywność myślicieli i filozofów, którzy próbowali odpowiedzieć na pytania, jak żyć i jak zmieniać świat na lepszy. Ich rozważania doprowadziły do powstania **nowych idei**: konserwatyzmu, liberalizmu, socjalizmu, anarchizmu, a w latach 40. XIX w. – idei demokratycznej, różnie wówczas rozumianej. Wszystkie one narodziły się w Europie i stopniowo promieniowały na świat.

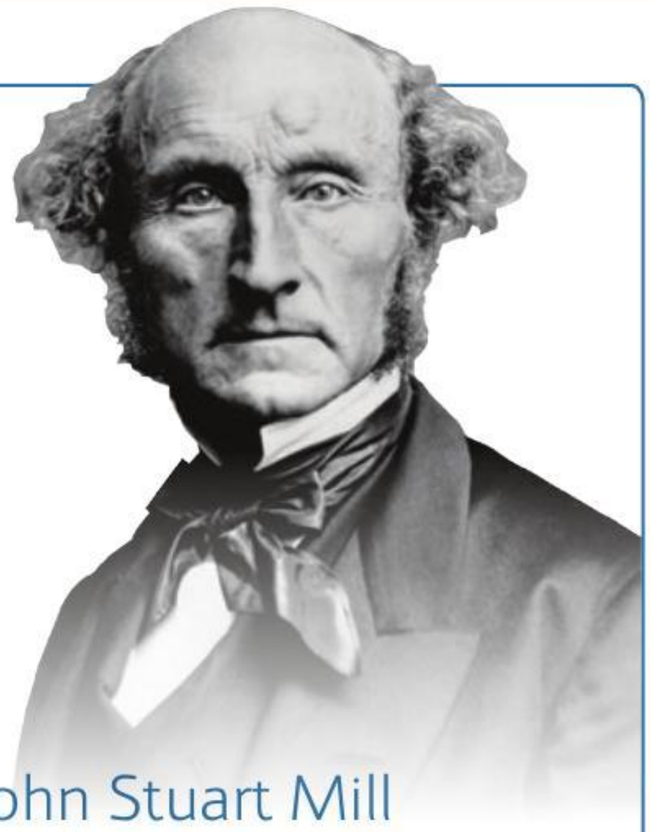
Entuzjaści „wiedeńskiej" Europy twórczo rozwijali **idee konserwatywne** (łac. *conservare*, czyt. konserware – „zachowywać"). Potępiali rewolucje i zalecali ewolucyjny rozwój społeczeństw. Opowiadali się za **monarchią** oraz zachowaniem **tradycyjnych wartości** rodzinnych i religijnych. Konserwatystów różniły poglądy na temat ustroju. Część opowiadała się za monarchią scentralizowaną, inni dopuszczali wprowadzenie konstytucji ograniczającej zakres władzy monarchy. Jedni popierali stosunki feudalne, inni akceptowali kapitalizm. Myśliciele z krajów katolickich uważali, że tylko autorytet papieża może zapewnić ład i spokój społeczny. Według nich z monarchą mogą współdziałać wykształcone i zamożne elity mające prawa wyborcze, a niewykształcony i biedny lud nie może z nich korzystać. Największą popularnością w kręgach konserwatywnych cieszyły się poglądy Francuza i ministra w rządzie piemonckim – Josepha de Maistre'a (czyt. żozefa de mestra), irlandzkiego polityka **Edmunda Burke'a** (czyt. berka), polskiego polityka i dyplomaty księcia Adama Jerzego Czartoryskiego oraz francuskiego arystokraty i literata François René de Chateaubrianda (czyt. fransła rene de szatobrjanda). Ten ostatni od 1818 r. wydawał pismo „Le Conservateur" (czyt. konserwater).

Przeciwnikami konserwatystów byli **liberałowie** (łac. *liber* – „wolny"), którzy sięgali do tradycji oświecenia i rewolucji francuskiej, np. pism XVIII-wiecznego szkockiego filozofa Adama Smitha (czyt. smifa), zwanego ojcem liberalizmu. Teoretykami liberalizmu w pierwszej połowie XIX w. byli m.in. Francuzi Benjamin Constant (czyt. bężamę konstą) i Alexis de Tocqueville (czyt. aleks-is de tokwil) oraz Brytyjczycy David Ricardo (czyt. dejwid rikardo) i **John Stuart Mill** (czyt. dżon stjuart mil). Liberalizm jako ideologia ewoluował i był zróżnicowany w zależności od kraju oraz specyfiki panujących tam stosunków. Różnił się np. liberalizm brytyjski od pruskiego, ale zasadniczo wszyscy liberałowie uważali, że warunkiem rozwoju społeczeństw jest **prawo człowieka do wolności**.

M1 Edmund Burke o prawach jednostki, 1790 r.

Daleki jestem od negowania w teorii i zaprawdę równie daleki od przeciwstawiania się stosowaniu w praktyce [...] rzeczywistych praw człowieka. Negując ich [demokratów] fałszywe wizje prawa, nie chcę jednak godzić w prawa rzeczywiste, które zostałyby całkowicie zniweczone przez sugerowane przez nich prawa. Skoro społeczeństwo obywatelskie zostało stworzone po to, by służyć człowiekowi, wszystkie korzyści, dla których je stworzono, stają się jego prawem. Instytucja ta służyć ma dobru, a samo prawo to dobro uosobione w regule. Ludzie mają prawo do życia zgodnego z tymi regułami, mają prawo do sprawiedliwego traktowania, podobnie jak między równymi sobie, bez względu na to, czy spełniają oni funkcje polityczne, czy też poświęcają się pospolitym zajęciom. Mają prawo do owoców swych starań i do środków, które czynią te starania owocnymi. Mają prawo do dorobku swoich rodziców, do wykarmienia i wychowania potomstwa, do pouczenia w życiu i pocieszenia w chwili śmierci. Każdy człowiek ma prawo do zrobienia dla siebie tego, co zrobić potrafi bez naruszania cudzych praw, i ma też prawo do stosownej części tego wszystkiego, co społeczeństwo dzięki połączeniu swych zdolności i sił potrafi uczynić dla jego dobra. W tej spółce wszyscy ludzie mają równe prawa, ale nie do tego samego. Człowiek, który wniósł do spółki tylko pieć szylingów, ma do nich prawo, podobnie jak ten, który wniósł pięćset funtów, ma prawo do swej większej części. Lecz ten pierwszy nie ma prawa do równego udziału w dochodach z połączonego kapitału. A co się zaś tyczy udziału we władzy, autorytecie i zarządzaniu, jaki powinien przypadać każdej jednostce w kierowaniu państwem, to nie sądzę, iżby należał on do bezpośrednich, pierwotnych praw człowieka w społeczeństwie obywatelskim; mam tu bowiem na myśli wyłącznie członka społeczeństwa obywatelskiego i tylko jego. Ta sprawa musi być ustalona przez konwencję.

E. Burke, *Rozważania o rewolucji we Francji*, przekł. D. Lachowska, Kraków, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1994, s. 76.

John Stuart Mill

(1806–1873)

Brytyjski filozof i członek parlamentu. Był wybitnym myślicielem i twórcą liberalizmu demokratycznego. Postulował poszerzenie zakresu praw obywatelskich (m.in. o wolność słowa i przekonań), by zapobiec monopolizowaniu władzy przez rządzących. Uważał, że prawa polityczne powinny przysługiwać osobom z odpowiednim wykształceniem i majątkiem. Był pierwszym parlamentarzystą, który poparł przyznanie praw wyborczych kobietom. John Watkins (czyt. dżon łotkins), fragment portretu fotograficznego Johna Stuarta Milla, 1865 r., Narodowa Galeria Portretów w Londynie.

M2 John Stuart Mill o wolności, 1859 r.

To jest więc właściwą dziedziną ludzkiej wolności. Obejmuje ona, po pierwsze, wewnętrzną sferę świadomości: żądanie wolności sumienia w najszerszym znaczeniu tego słowa; wolności myśli i uczucia; absolutnej swobody opinii i osądu we wszystkich przedmiotach praktycznych lub filozoficznych, naukowych, moralnych lub teologicznych. [...] Po drugie, zasada ta wymaga swobody gustów i zajęć; opracowania planu naszego życia zgodnie z naszym charakterem; działania jak nam się podoba, pod warunkiem ponoszenia konsekwencji, jakie mogą nastąpić – bez żadnej przeszkody ze strony naszych bliźnich, dopóki nasze czyny im nie szkodzą, choćby nawet uważali nasze postępowanie za głupie, przewrotne lub niesłuszne. Po trzecie, z tak pojętej swobody każdej jednostki wynika swoboda, w tych samych granicach, do zrzeszania się jednostek; swoboda łączenia się w każdym celu nieprzynoszącym szkody innym, przy czym przypuszczamy, że zrzeszające się osoby są pełnoletnie i nie są zmuszone lub zwiedzione.

Żadne społeczeństwo, w którym swobody te nie są, na ogół biorąc, szanowane, nie jest wolne, bez względu na formę jego rządu; i żadne społeczeństwo nie jest całkowicie wolne, jeśli nie są one w nim uznawane bez żadnych absolutnie zastrzeżeń.

J.S. Mill, *O wolności*, przekł. A. Kurlandzka, Warszawa: WN PWN, 2012, s. 105–106.

Praca z materiałami

1. Wymień prawa przysługujące, według Edmunda Burke'a, każdemu człowiekowi. **M1**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób John Stuart Mill rozumiał pojęcie ludzkiej wolności. **M2**
3. Rozstrzygnij, w których kwestiach Burke i Mill byli zgodni, a w których się różnili. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M1**, **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.

Praca z materiałami

1. Opisz, w jaki sposób socjaliści usiłowali poprawić los robotników. Wykorzystaj **M3**, **M4**, **M5** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, dlaczego rozwiązania proponowane przez socjalistów nie zyskały szerszej akceptacji społecznej. Odwołaj się do **M3**, **M4**, **M5** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M3 **Robert Owen o rolach społecznych w osiedlach robotniczo-rolniczych, 1817 r.**

Na planach widzimy powierzchnię pod budynki, które są dostateczne do pomieszczenia 1200 osób. Budynki te są otoczone działkami ziemi [...]. Kobiety będą zajmowały się, po pierwsze, dziećmi oraz utrzymaniem w zupełnym porządku pomieszczeń; po drugie, pracą w ogrodach warzywnych i uprawą warzyw dla potrzeb kuchni gminy; po trzecie, będą one pracowały w tych gałęziach przemysłu, w których praca ich może znaleźć z powodzeniem zastosowanie; [...] a po uzyskaniu odpowiedniej kwalifikacji będą również zajmowały się w pewnym zakresie wychowywaniem dzieci w szkołach. Starsze dzieci określoną część dnia, w miarę swych sił, będą się przyzwyczajać do tego, by pomagać dorosłym w ich pracy w ogrodach warzywnych albo w fabrykach. Mężczyźni wszyscy bez wyjątku będą się zajmować rolnictwem czy pracą w fabryce lub też inną pracą niezbędną dla gminy [...].

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 2, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 56.

Liberałowie twierdzili również, że choć historię tworzą jednostki, a nie masy, to prawo wyboru władzy w państwie ma lud (naród). Jako przeciwnicy scentralizowanych i absolutnych monarchii liberałowie opowiadali się za **monarchią konstytucyjną opartą na trójpodziale władzy**. Sądy powinny być niezależne od rządu, parlamentu i panującego władcy, należy powołać niezawisłych sędziów i respektować prawo. W ten sposób funkcjonować miało **państwo prawa**. Oznaczało to, że nikt, w tym także rządzący, nie może się sytuować ponad prawem, a przed sądami wszyscy będą równo traktowani. Liberałowie opowiadali się za przyznaniem prawa wyborczego jedynie elitom – osobom wykształconym i zamożnym. „Motłochem" – jak nazywali lud – gardzili. Pod tym względem wyrażali poglądy zbliżone do konserwatystów. Ponadto postulowali przyznanie wszystkim obywatelom wolności słowa, druku i prawa do zrzeszania się. W kwestiach religijnych opowiadali się za wolnością wyznania i sumienia. Uważali, że człowiek może wybrać taki system religijny, jaki uważa za właściwy, albo w ogóle nie wybierać żadnego, gdyż to zależy od jego woli i decyzji. Religia jest sprawą prywatną, a instytucje wyznaniowe powinny być rozdzielone od państwa. Tym samym liberałowie budowali fundamenty społeczeństwa laickiego.

Liberałowie i konserwatyści zdobyli duże wpływy wśród elit, zapewniając sobie „rząd dusz" przez długie dziesięciolecia. Historia Europy do końca XIX w. toczyła się równolegle ze sporem ideowym i politycznym konserwatystów z liberałami. Stopniowo krok za krokiem w państwach europejskich wprowadzano reguły i zasady, za którymi opowiadali się postępowi konserwatyści oraz liberałowie.

Socjalizm

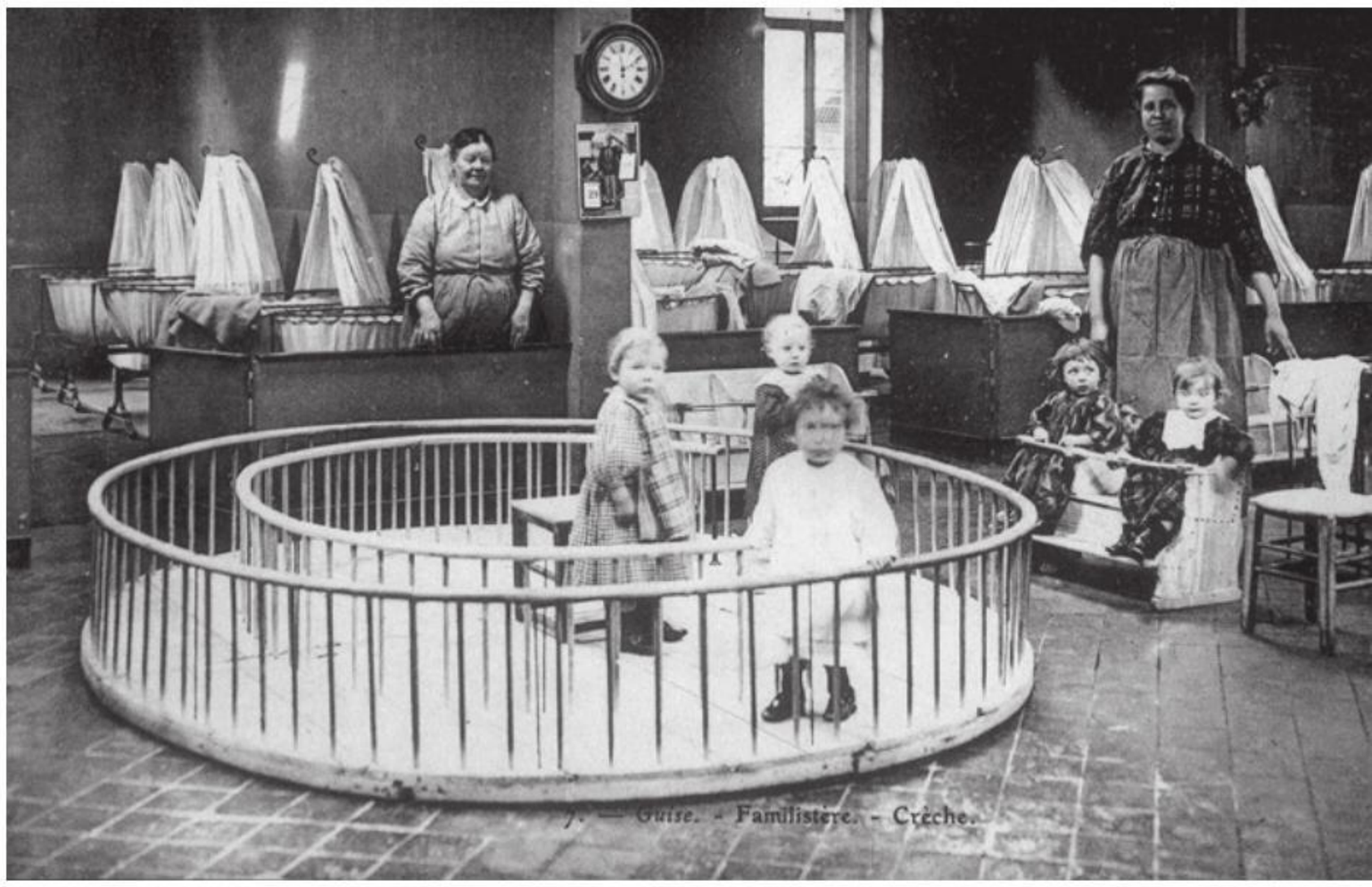
Zarówno liberałowie, jak i konserwatyści byli bezradni wobec społecznych wyzwań czasu, w tym sytuacji robotników ciężko pracujących i szybko umierających. Właściciele fabryk nie przejmowali się ich losem – nawet kalectwem będącym następstwem częstych wypadków. Robotnicy, słabo albo w ogóle niewykształceni, obciążeni długotrwałą pracą, sami nie byli w stanie zmienić sytuacji. W ich imieniu i na ich korzyść zaczęli działać **kolektywiści**, zwani później **socjalistami** (łac. *societas*, czyt. socjetas – „wspólnota"). Prezentowali różne **rozwiązania kwestii socjalnej**, czyli trwałego polepszenia losu robotników. Jednym z pierwszych socjalistów był Francuz **Claude Henri Saint-Simon** (czyt. klod ąri sę s-imą), który wzywał do tworzenia **wspólnot skupiających proletariuszy**, w tym wspólnot produkcyjnych. Podobnie myślał inny Francuz – **Charles Fourier** (czyt. szarl furje). Proponował on zawiązywanie wspólnot rolniczych i przemysłowych, które nazwał falangami. Ich członkowie mieli mieszkać w odrębnych osiedlach – falansterach. Pomysł ten równie szybko upadł, jak się narodził. Furieryści amerykańscy propagowali m.in. małżeństwa kompleksowe, w których każda kobieta i każdy mężczyzna zawierali ze sobą małżeństwa, a ich potomstwo miała wspólnie wychowywać grupa. W ten sposób chcieli

dowieść, że instytucja małżeństwa jest przeżytkiem, podobnie jak tradycyjna rodzina. Te teorie nie zyskały szerszego poparcia społecznego. Wpłynęły jednak na trwały osąd – szczególnie wśród przeciwników socjalizmu – że ideologia ta pragnie zniszczyć tradycyjne społeczeństwo przez likwidację dotychczasowych zasad moralnych i religijnych.

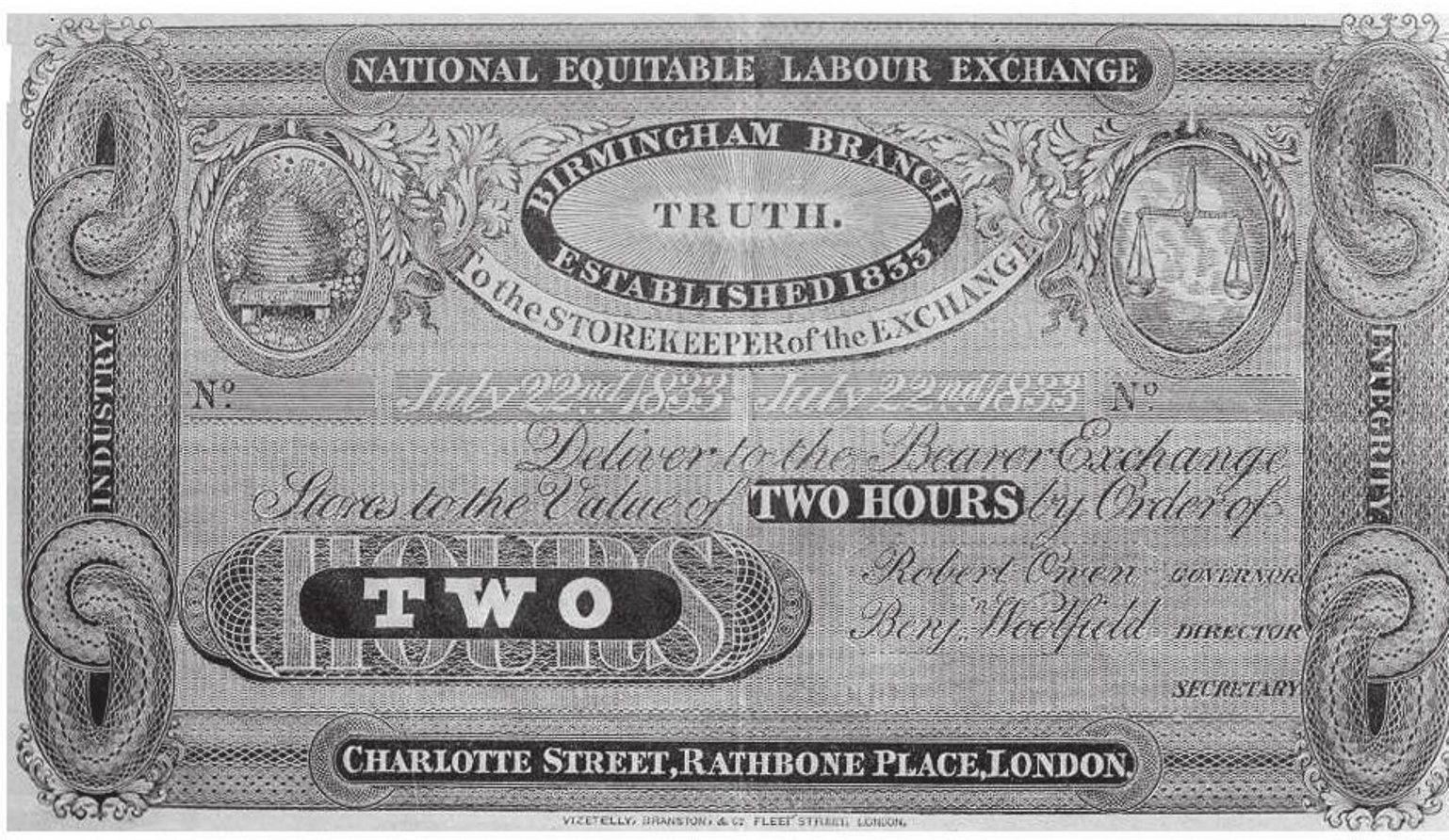
Z kolei szkocki fabrykant i socjalista **Robert Owen** (czyt. ołen) jako remedium na nędzę i wykluczenie społeczne robotników również zalecał **tworzenie wspólnot produkcyjnych**, w których **własność byłaby wspólna**.

Socjaliści działający w pierwszej połowie XIX w. zalecali drogę wychowania ludzi pracy i nauczenia ich, jak skutecznie **działać na rzecz kolektywu** (wspólnoty). Jednocześnie apelowali do władz państwowych i przedsiębiorców o ulżenie doli proletariuszy. Apele i akcje propagandowe przyniosły pewną poprawę klimatu społecznego oraz przyczyniły się do pierwszych interwencji organów państwa w obronie robotników. Wysiłki socjalistów nie poszły zatem na marne.

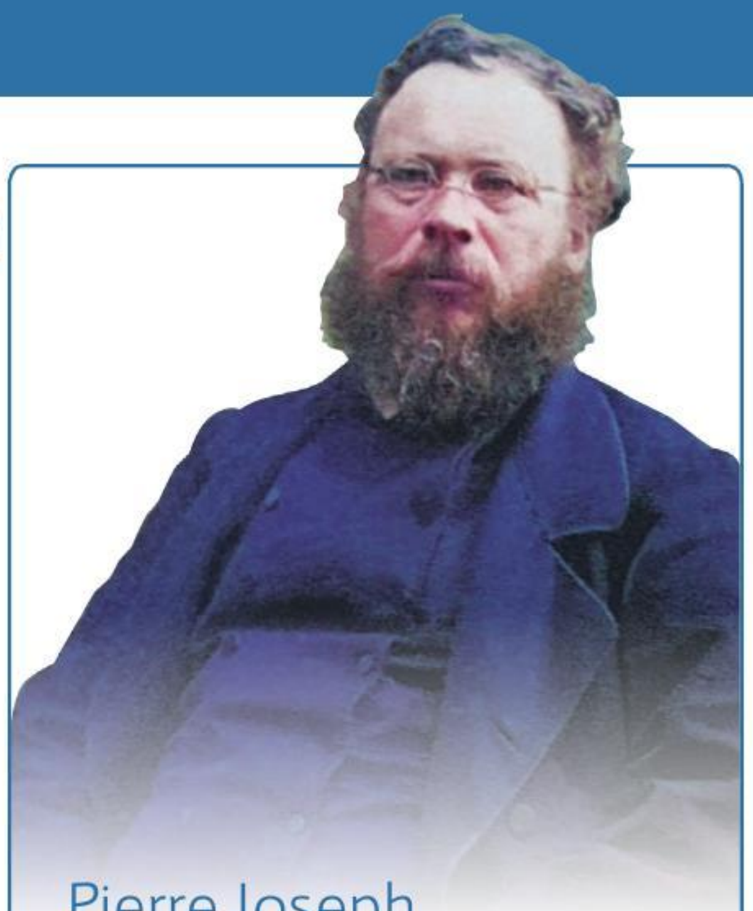
Socjaliści zazwyczaj nie wzywali do krwawej rewolucji i przemocy. Odmienne stanowisko w tej kwestii zajmował francuski socjalista **Louis Auguste Blanqui** (czyt. lui ogist bląki). Uważał, że poprawa bytu robotników będzie możliwa dopiero po przejęciu władzy i zbudowaniu nowego państwa. Ponieważ masy robotnicze nie są gotowe do przewrotu rewolucyjnego, dokonają go w ich imieniu zawodowi rewolucjoniści, rekrutujący się spośród wykształconych ludzi. To oni na dany znak opanują gmachy rządowe, wywieszą czerwone flagi (jeden z symboli ruchu), upaństwowią fabryki oraz zapewnią robotnikom wolności i godne życie. Do blankistowskiej **koncepcji rewolucji**, jako przewrotu dokonanego przez zawodowych rewolucjonistów, nawiążą w przyszłości Lenin i bolszewicy w Rosji na początku XX w. (zob. s. 324).

M4 Do zaproponowanego przez Charles'a Fouriera projektu falansterów co jakiś czas wracali socjaliści próbujący nakłonić robotników do życia we wspólnotach. W połowie XIX w. francuski przemysłowiec i pisarz Jean-Baptiste André Godin (czyt. żan batist ądre godę) wybudował dla pracowników swej fabryki w Guise (czyt. głiz) kompleks mieszkalny nazwany familisterem. Znajdowały się w nim jadalnie, żłobki, przedszkola, szkoły, łaźnie, a nawet sala teatralna. W przeciwieństwie do falansterów każda rodzina miała tu własne mieszkanie. W szczycie popularności w familisterze żyło 400 rodzin. Kompleks funkcjonował do 1939 r. Na fotografii wnętrze żłobka w familisterze w Guise, koniec XIX w.

M5 Robert Owen był autorem szokujących, jak na owe czasy, pomysłów. Na przykład w 1832 r. utworzył Krajową Sprawiedliwą Giełdę Pracy. Jej celem była wymiana towarów i usług za cenę, która sprawiedliwie odzwierciedlała ich wartość, tzn. równą nakładowi pracy włożonemu w ich wytworzenie. Środkiem płatniczym były banknoty, których nominały odpowiadały godzinom pracy. Mimo początkowych sukcesów giełda została zamknięta w 1834 r. Na ilustracji banknot o wartości dwóch godzin.

Pierre Joseph Proudhon

(1809–1865)

Francuski socjalista i twórca anarchizmu. Uczestniczył w rewolucji lipcowej 1848 r. Był posłem do parlamentu, w którym bezskutecznie występował z inicjatywami poprawy sytuacji robotników. Uważał, że prawo do posiadania własności może wynikać jedynie z pracy, toteż własność kapitalistyczną utożsamiał z kradzieżą. Postulował reformy mające doprowadzić do powstania społeczeństwa bezklasowego i likwidacji państwa. Za swoje poglądy był więziony, a nawet zmuszony do czasowego opuszczenia Francji. Nadar, fragment portretu fotograficznego Pierre'a Josepha Proudhona, ok. 1860 r., Biblioteka Narodowa Francji w Paryżu.

Anarchizm

Negatywny stosunek do państwa jako instytucji prezentował **Pierre Joseph Proudhon** (czyt. pjer żozef prudą), myśliciel francuski i twórca **anarchizmu** (grec. *anarchos* – „bez władcy"). Uważał, że poprawa sytuacji społeczeństwa jest możliwa tylko pod warunkiem definitywnego zniszczenia państwa. Należy więc przekonać władze, aby **zlikwidowały aparat państwowy**. Według Proudhona masy nie potrzebują państwa, gdyż jest to opresyjna instytucja stosująca przemoc. Po zlikwidowaniu państw lokalne problemy będą rozwiązywane przez **samorządy oraz wspólnoty sąsiedzkie**. Zniknie problem granic, ponieważ przestaną istnieć państwa. Nie będzie wojska, policji, więzień, podatków ani pieniądza, który rodzi zło.

Ponieważ Proudhon głosił pogląd, że źródłem zła na świecie są również mężczyźni – dyskryminujący i wykorzystujący kobiety jako słabą płeć – uważa się go za jednego z prekursorów **feminizmu**. Ponadto podobnie jak Blanqui podkreślał, że trzeba zburzyć kościoły i zniszczyć religię, w której widział źródło zacofania i nietolerancji. Obaj byli pomysłodawcami współczesnego antyklerykalizmu i zwolennikami kultury laickiej.

Komunizm

Jeszcze inne sposoby rozwiązania problemów robotników proponowali europejscy **komuniści** (łac. *communis*, czyt. komunis – „wspólny"). Spośród nich wyróżnili się dwaj Niemcy – **Karol Marks** i **Fryderyk Engels**. Pierwszy był synem wziętego adwokata, drugi – fabrykanta. Obaj działali głównie w państwach niemieckich i w Wielkiej Brytanii. Stworzyli jedną z ideologii, które wywarły największy wpływ na dzieje Europy w XX w. W Brukseli założyli Związek Komunistów, a w 1848 r. wydali ***Manifest komunistyczny***, uznawany za fundament doktryny komunistycznej. Stwierdzili, że robotnicy, w których imieniu występują, będą siłą sprawczą zmian dziejowych. Uważali, że należy podjąć wysiłek ich uświadomienia i przygotowania do udziału w **powszechnej socjalnej rewolucji**, która obali państwo klas posiadających. Rewolucja miała wybuchnąć w krajach kapitalistycznego Zachodu, m.in. w Niemczech, gdyż tam klasa robotnicza była liczna.

W przeciwieństwie do swoich następców nie formułowali idei dyktatury proletariatu i widzieli możliwość zapewnienia podstawowych wolności wszystkim obywatelom w przyszłym państwie komunistycznym. **Własność prywatna**, poza osobistą, **miała zostać upaństwowiona** (znacjonalizowana), w tym fabryki, banki, warsztaty rzemieślnicze oraz ziemia. Związki wyznaniowe miały być poddane kontroli urzędów państwowych. Komuniści się spodziewali, że dzięki odpowiedniej propagandzie religia – „opium ludu" – zacznie obumierać. Marks i Engels zapewnili sobie rozgłos dopiero w kolejnych dziesięcioleciach, gdy wyrosła generacja ich uczniów zwanych **marksistami**.

Feminizm

(łac. *femina* – „kobieta")

Ruch o charakterze społeczno-politycznym i kulturowym oparty na przekonaniu, że kobiety nie były i nie są traktowane na równi z mężczyznami, dlatego należy dążyć do wyeliminowania tej dyskryminacji. Nazwa przyjęła się w latach 60. XX w. w USA, ale idee równouprawnienia były formułowane już od XVIII w.

Kultura pod koniec XVIII i w pierwszej połowie XIX w.

Prądy polityczne i kulturalne w pierwszej połowie XIX w. wzajemnie się przenikały. Po 1815 r. wciąż obecne były wpływy **klasycyzmu** zwanego też **neoklasycyzmem**. Liczni artyści inspirowali się kulturą antyczną, uważając ją za niedościgniony i idealny wzór. Klasycy cenili alegorię, harmonię, ład, powściągliwość. Klasyczne wzorce najdłużej znajdowały zwolenników wśród malarzy i rzeźbiarzy. Do najsłynniejszych należał Jacques-Louis (czyt. żak lui) David – malarz rewolucji francuskiej oraz Napoleona. Uczniem Davida był Jean-Auguste-Dominique Ingres (czyt. żan ogist dominik ęgr), mistrz kobiecych aktów i scen mitologicznych, nazywany drugim Rafaelem. Wybitne dzieła w marmurze i brązie tworzyli rzeźbiarze. Duńczyk Bertel Thorvaldsen (czyt. torwaltsen) wykonał m.in. warszawskie pomniki Mikołaja Kopernika i księcia Józefa Poniatowskiego. Włoch Antonio Canova (czyt. kanowa) stworzył marmurowe rzeźby *Psyche budzona przez pocałunek Kupidyna* i *Perseusz z głową Meduzy* oraz posąg Henryka Lubomirskiego jako Amora. Klasycyzm w muzyce najpełniej wyrażał Wolfgang Amadeusz Mozart (czyt. mocart).

Klasycyzm długo się bronił przed **romantyzmem** – nowym kierunkiem, który pojawił się w literaturze i sztuce. Najdłużej styl klasycystyczny był obecny w architekturze, gdyż dzieła w tej konwencji powstawały jeszcze w drugiej połowie XIX w., zwłaszcza na peryferiach Europy. Byli i tacy intelektualiści, którzy nie chcieli się pogodzić ze zmierzchem klasycyzmu.

Kształtowanie się nowej epoki następowało powoli. W Niemczech i Wielkiej Brytanii zapowiedź odwrotu od klasycyzmu była już dostrzegalna pod koniec XVIII w., w krajach południa i wschodu Europy – znacznie później. Twórczość niektórych wielkich artystów ewoluowała od klasycyzmu do romantyzmu. Najlepszym tego przykładem byli dwaj niemieccy poeci – Friedrich Schiller (czyt. fridrich sziler) i Johann Wolfgang Goethe (czyt. gete). Za utwór romantyczny jest uważana *Oda do radości* Schillera. Na pograniczu epok powstały takie arcydzieła Goethego, jak: *Faust* i *Cierpienia młodego Wertera*. Prekursorem romantyzmu w muzyce był genialny Ludwig van Beethoven (czyt. wan betowen).

M6 Johann Wolfgang Goethe – uznawany za prekursora romantyzmu – sam był raczej daleki od kwalifikowania się w tym nurcie. Określał nawet romantyzm jako „chorą" sztukę. Mimo to wiele jego dzieł uznaje się za prekursorskie dla romantyzmu. W *Cierpieniach młodego Wertera* Goethe jako jeden z pierwszych pisarzy zwrócił tak wielką uwagę na uczucia i emocje bohatera. J.H.W. Tischbein (czyt. tiszbajn), *Goethe w rzymskiej Kampanii*, 1787 r., Muzeum Städla (czyt. sztedla) we Frankfurcie nad Menem.

Romantyzm

Nurt w kulturze europejskiej rozwijający się od lat 90. XVIII w. do lat 40. XIX w. Jego nazwa pochodzi od słowa *romantyczny* (ang. *romantic*, czyt. romantik; franc. *romantique*, czyt. romantik; niem. *romantisch*, czyt. romantisz). Romantyzm powstał pod wpływem rewolucji przemysłowej i rewolucji francuskiej. Był buntem przeciw zastanemu porządkowi politycznemu oraz ustalonym regułom życia społecznego, a także racjonalizmowi i naukowemu podejściu do człowieka i otaczającego go świata. Sztuka romantyczna opierała się na silnych emocjach, uczuciowości, wrażliwości. Twórcy romantyczni interesowali się metafizyką i sferą irracjonalną, dążyli do zacierania granic między realnością a tym, co nadprzyrodzone.

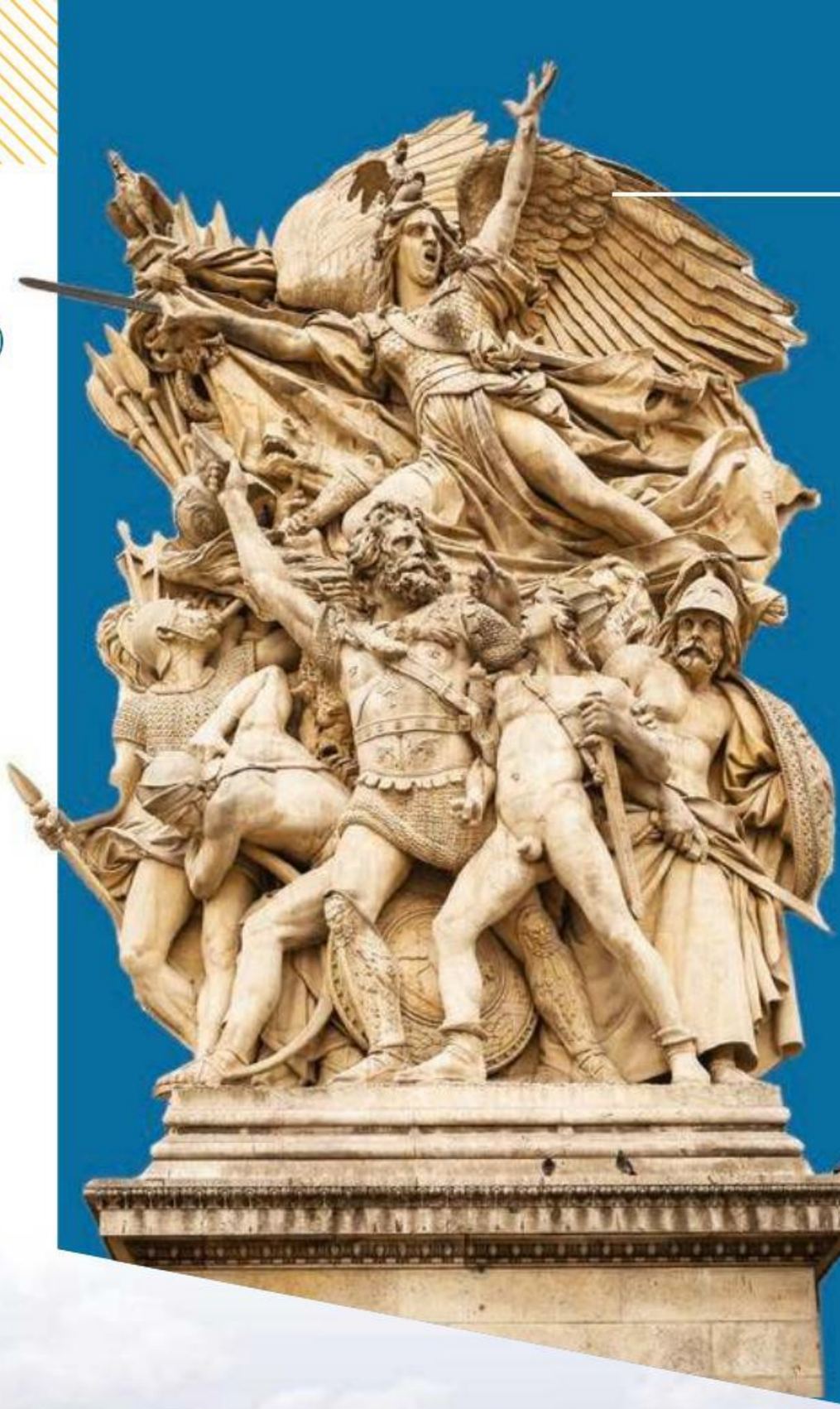
Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego Johann Wolfgang Goethe jest uważany za prekursora romantyzmu. **M6**
2. Omów charakterystyczne cechy literatury romantycznej. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

infografika

Sztuka romantyzmu – architektura, rzeźba i malarstwo

Romantyzm powstał w opozycji do idei klasycystycznych. Cechowały go odwołania do natury, historii i kultury narodowej, ludowości, a także wierzeń i mitów. Twórcy uważali, że podstawowym źródłem inspiracji twórczej są uczucia i intuicja. Dzieła miały przede wszystkim działać na wyobraźnię i emocje odbiorcy. Romantyzm przejawiał się w różnych dziedzinach sztuki.

Architektura

W architekturze romantyzm nie rozwinął się w tak pełnej formie jak chociażby w literaturze czy malarstwie. Nie wykształcił się oddzielny styl zwany romantycznym, a w budowlach powstałych w tym okresie dominował przede wszystkim neogotyk. Bryły ceglanych zamków czy kościołów przywoływały epokę średniowiecza, fascynującą dla romantyków i będącą źródłem inspiracji, sprawiały wrażenie tajemniczości, pobudzały wyobraźnię. Popularnością cieszyły się projekty wiejskich rezydencji neogotyckich. Często powstawały w otoczeniu rozległych ogrodów w stylu angielskim inspirowanych dziką przyrodą, sprawiających wrażenie zupełnie naturalnych i niedoglądanych przez człowieka. Unikano w nich geometrycznych kształtów, wytyczania ścieżek, formowania roślin – charakterystycznych dla ogrodów utrzymywanych w stylu francuskim. Na zdjęciach ogród Prior (czyt. prajor) Park w południowo-zachodniej Anglii zaprojektowany w stylu angielskim (XVIII w.) oraz neogotycki Kościół Friedrichswerdersche Kirche (czyt. fridrichswerdersze kirsie) w Berlinie, wzniesiony według projektu Karla Friedricha Schinkela (czyt. fridricha szinkela), pierwsza połowa XIX w.

Praca z infografiką

1. Wskaż elementy charakterystyczne dla sztuki romantyzmu.
2. Udowodnij, że obraz Caspara Davida Friedricha jest dziełem, które odwołuje się do głównych założeń sztuki romantyzmu.

Rzeźba

Rzeźby, które powstawały w epoce romantyzmu, zwykle nie stanowiły odrębnych, samoistnych kompozycji. Zazwyczaj były elementami małej architektury ogrodu, parku lub jednym z elementów architektonicznych. Cechowały je dynamizm formy i symbolizm przedstawienia. Przeważała tematyka związana z mitologią, historią i aktualną sytuacją polityczną. Niezwykle istotne były wątki wolnościowe i rewolucyjne. Ilustracja przedstawia relief *Marsylianka* autorstwa François Rude'a (czyt. fransła rida) będący dekoracją Łuku Triumfalnego w Paryżu, pierwsza połowa XIX w.

Malarstwo

Malarstwo epoki romantyzmu, podobnie jak inne dziedziny sztuki, miało przede wszystkim odwoływać się do emocji i działać na wyobraźnię. Dlatego natchnieniem dla artystów była dzika natura, z jej potęgą i tajemniczością. Paleta stosowanych barw została urozmaicona i coraz większą uwagę zaczęto zwracać na kontrast. Wśród motywów obecnych na obrazach malarzy pojawiały się zjawiska nadprzyrodzone, człowiek i jego uczucia, zwłaszcza przeżywane w samotności, oraz ważne wydarzenia historyczne, szczególnie te związane z rewolucjami i zrywami patriotycznymi. Na ilustracji obraz Caspara Davida Friedricha (czyt. kaspara dawida fridricha) *Wędrowiec nad morzem mgły*, 1817 r., obecnie przechowywany w Kunsthalle w Hamburgu.

M7 Sztuka romantyczna często się odwoływała do tożsamości narodowej. Przykładem jest obraz niemieckiego artysty Philippa Veita (czyt. filipa fajta) *Germania*, datowany na lata 1834–1836. Artysta przedstawił na nim siedzącą pod dębem kobietę będącą personifikacją Niemiec. Na jej kolanach spoczywają miecz sprawiedliwości oraz Księga Praw. W lewej dłoni trzyma tarczę, na której widnieje dwugłowy orzeł cesarski. Po prawej stronie postaci artysta umieścił koronę Karola Wielkiego, a pod jej stopami – herby siedmiu elektorów. Dzieło to często przywołuje się w kontekście toczonej w XIX w. debaty o projekcie zjednoczenia Niemiec. Część krytyków sztuki dostrzega w nim jednak odwołania do średniowiecznego ideału cesarstwa. Obraz przechowywany jest w Muzeum Städla we Frankfurcie nad Menem.

Praca z materiałem

1. Omów symbolikę obrazu Philippa Veita. **M7**
2. Rozstrzygnij, czy obraz odwołuje się do idei zjednoczenia Niemiec. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M7** oraz wiedzę pozaźródłową.

Romantyzm narodził się na północy Europy, wśród potomków ludów germańskich. Powstał w opozycji do włoskiego i francuskiego klasycyzmu. Romantycy cenili irracjonalność, emocje, wybuchowość, napięcie, duchowość, namiętności, szaleństwo, ból. Często koncentrowali się na sobie oraz na własnych przeżyciach i doznaniach. Inspiracje znajdowali w odległych epokach, jak choćby w średniowieczu, w rodzimej kulturze ludowej oraz dzikiej przyrodzie. W ich twórczości były obecne motywy wskazujące na ingerencję sił nadprzyrodzonych w życie człowieka.

W każdym narodzie europejskim znajdowali się reprezentatywni przedstawiciele romantyzmu. W **muzyce** byli to: Fryderyk Chopin (czyt. szopen), Ferenc Liszt (czyt. list), Robert Schumann (czyt. szuman), Johann Strauss (czyt. sztrałs), Johannes Brahms (czyt. brams), Felix Mendelssohn-Bartholdy (czyt. mendelson bartoldi), Hector (czyt. ektor) Berlioz, Giuseppe (czyt. dżjuzeppe) Verdi, Gioacchino Rossini (czyt. dżjoakino ross-ini) oraz Niccolò (czyt. nikolo) Paganini, bardziej znany jako genialny skrzypek niż kompozytor. W **malarstwie** zasłynęli Eugène Delacroix (czyt. eżen delakrua) oraz Francisco Goya (czyt. frans-isko goja). W literaturze największą popularnością cieszyli się **pisarze** i **poeci**: George Byron (czyt. dżordż bajron), Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Aleksander Puszkin, Sándor Petőfi (czyt. szandor petofi), Wiktor Hugo (czyt. igo), Hans Christian Andersen. Do dzisiaj są czytane utwory romantyków amerykańskich, takich jak: James Fenimore Cooper (czyt. dżejms finimor kuper) i Edgar Allan Poe (czyt. poł). Romantyzm wywarł silny wpływ na myślenie, postawy, zachowania oraz system wartości tysięcy ludzi w Europie i obu Amerykach.

W dobie romantyzmu sztuka w większym stopniu niż wcześniej stała się towarem, ponieważ nowi, liczni odbiorcy – dojrzali intelektualnie i zamożni, rozumiejący oraz ceniący sztukę – byli skłonni wydać znaczne środki finansowe na upiększenie swoich rezydencji dziełami artystów.

Marszandzi, czyli kupcy handlujący dziełami sztuki, a także agenci artystyczni to postacie ważne w XIX stuleciu. W samym tylko Paryżu w 1874 r. działało 112 marszandów, co świadczy o wielkości rynku sztuki. Artyści często spotykali się w kawiarniach, które się stały nowymi świątyniami sztuki, gdyż tam wśród bywalców rodziły się idee i pomysły. Zmienił się mecenat. Oprócz królewskiego i arystokratycznego pojawił się mecenat mieszczański – zasobny w finanse i coraz bardziej świadomy swej rosnącej roli.

To właśnie mieszczanie zaczęli wpływać na charakter kultury codziennej, na powstawanie gmachów oper, filharmonii czy muzeów. Za atrakcyjną uznali oni sztukę użytkową, której symbolem stał się popularny w państwach niemieckich i Europie Środkowej **styl biedermeier** (czyt. bidermajer). Jego znak rozpoznawczy to wygodne, przytulne, skromne i proste meble, rozmaite stoły i stoliczki oraz sofy. W salonach mieszczańskich czytano literaturę i o niej dyskutowano. Pojawiały się w nich też fortepiany oraz zwyczaj wspólnego muzykowania.

Polecenia podsumowujące

1. Omów główne założenia konserwatyzmu i liberalizmu.
2. Scharakteryzuj idee odwołujące się do kwestii robotniczych oraz wskaż podobieństwa i różnice między nimi.
3. Przedstaw głównych twórców epoki romantyzmu.

Nurty ideowe i kultura w pierwszej połowie XIX w.

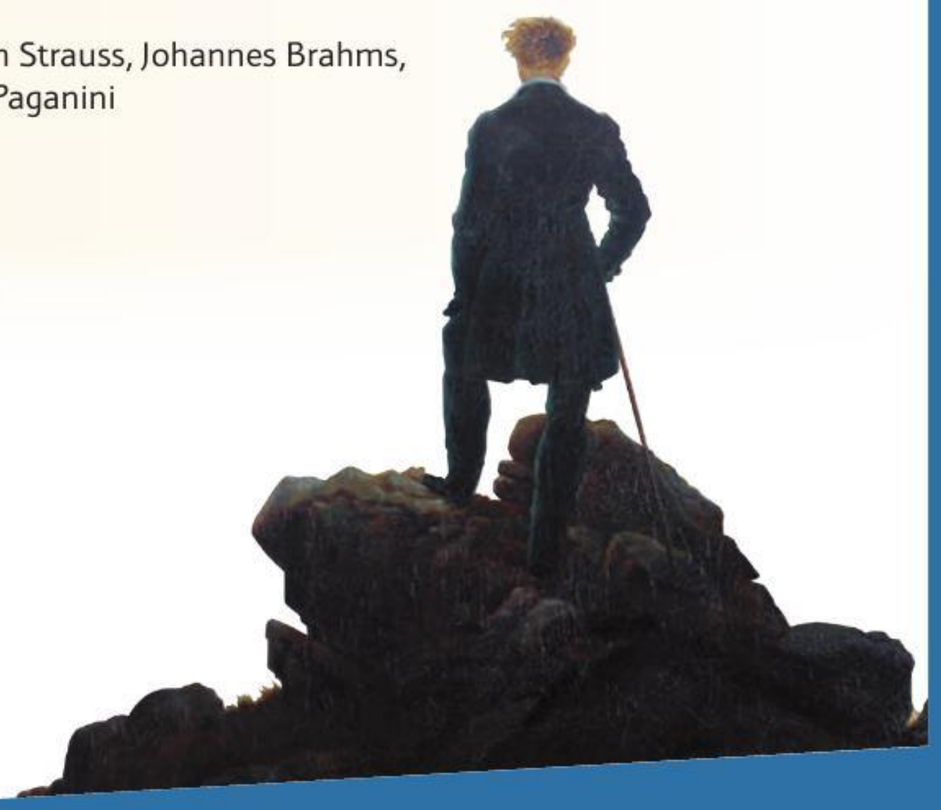
3 Podsumowanie

◆ Nowe idee społeczno-polityczne w pierwszej połowie XIX w.

Ideologia	Przedstawiciele	Główne postulaty
Konserwatyzm	Joseph de Maistre, Edmund Burke, Adam Jerzy Czartoryski, François René de Chateaubriand	potępienie rewolucji, ewolucyjny rozwój społeczeństw, silne i scentralizowane monarchie, zachowanie tradycyjnych wartości, władza w rękach monarchy oraz wykształconych i zamożnych elit
Liberalizm	Benjamin Constant, Alexis de Tocqueville, David Ricardo, John Stuart Mill	wolność jednostki jako podstawowa wartość, lud (naród) mający prawo wyboru władzy w państwie, monarchia konstytucyjna z trójpodziałem władzy, równość wszystkich wobec prawa, wolność wyznania i sumienia
Socjalizm	Claude Henri Saint-Simon, Charles Fourier, Robert Owen, Louis Auguste Blanqui	poprawa sytuacji robotników, zakładanie wspólnot robotniczych, zerwanie z tradycyjnym modelem społecznym, m.in. wspólne wychowywanie dzieci, wspólna własność, przemiany i poprawa bytu robotników przeprowadzone pokojowo (wyjątek – Blanqui)
Anarchizm	Pierre Joseph Proudhon	likwidacja państwa jako instytucji stosującej przemoc i przymus wobec ludzi, problemy rozwiązywane przez samorządy i wspólnoty sąsiedzkie, brak policji, wojska i pieniędzy, równouprawnienie płci, wyeliminowanie religii z życia społecznego
Komunizm	Karol Marks, Fryderyk Engels	poprawa sytuacji bytowej robotników przez powszechną rewolucję socjalną, obalenie państwa klas posiadających, upaństwowienie gospodarki, związki wyznaniowe poddane kontroli państwa

◆ Kultura końca XVIII i pierwszej połowy XIX w.

Klasycyzm (neoklasycyzm)
• główne założenia: odwołanie się do kultury antycznej, harmonia, ład i powściągliwość
• przedstawiciele
malarstwo – Jacques-Louis David, Jean-Auguste-Dominique Ingres
rzeźba – Bertel Thorvaldsen, Antonio Canova
muzyka – Wolfgang Amadeusz Mozart
Romantyzm
• główne założenia: przeciwieństwo klasycyzmu, uczuciowość, wrażliwość, akcentowanie irracjonalności, własnych emocji i uczuć, obecność zjawisk nadprzyrodzonych w sztuce i literaturze
• przedstawiciele
literatura – Friedrich Schiller, Johann Wolfgang Goethe, Wiktor Hugo, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Aleksander Puszkin, Sándor Petőfi, Hans Christian Andersen, Edgar Allan Poe, James Fenimore Cooper
muzyka – Ludwig van Beethoven, Fryderyk Chopin, Ferenc Liszt, Robert Schumann, Johann Strauss, Johannes Brahms, Felix Mendelssohn-Bartholdy, Hector Berlioz, Giuseppe Verdi, Gioacchino Rossini, Niccolò Paganini
malarstwo – Eugène Delacroix, Francisco Goya
Rozwój mecenatu mieszczańskiego wynikający z pozycji tej grupy w życiu społecznym.
Popularność sztuki użytkowej. Rozwój stylu biedermeier.

Polecane publikacje

E. Hobsbawm, *Wiek rewolucji. 1789–1848*, tłum. M. Starnawski, K. Gawlicz, Warszawa: Wyd. Krytyki Politycznej, 2013.

T. Merta, *Nieodzowność konserwatyzmu. Pisma wybrane*, wybór tekstów i wstęp T. Stefanek, Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2011.

F. Wheen, *Karol Marks. Biografia*, przeł. D. Cieśla, Warszawa: Wyd. W.A.B., 2005.

4 Kontestacja ładu wiedeńskiego

Przypomnij

- Jakie były główne założenia ładu wiedeńskiego?

Cel lekcji

- Dowiem się, kto, gdzie i kiedy podważał ład wiedeński.

Po lekcji

- Omawiam przyczyny kontestacji ładu wiedeńskiego.
- Charakteryzuję przyczyny, przebieg i skutki rewolucji lipcowej we Francji oraz powstania w Belgii.
- Przedstawiam dążenia niepodległościowe Greków.
- Opisuję ruch czartystów i wymieniam jego postulaty.

Geografia sprzeciwu wobec starego porządku

Podczas kongresu wiedeńskiego w 1815 r. mocarstwa wytyczyły granice państw, nie uwzględniając protestów mniejszych krajów. Po przyjęciu przez kongres Aktu końcowego, którego głównym zadaniem było przywrócenie starego porządku, w wielu państwach na tron powróciły uprzednio panujące dynastie. Zlikwidowano większość postępowych praw. Powracali emigranci przegnani przez europejskie wojny i rewolucje, teraz szybko pnący się po szczeblach kariery na dworach i w urzędach państwowych. Jednak mieszkańcy Europy byli już dojrzalsi, posmakowali wolności, dostrzegli korzyści wynikające ze zmian politycznych, a także z rozwoju rynku wewnętrznego. Nie mogli się pogodzić z ładem wiedeńskim i wypowiedzieli mu wojnę.

Na czele kontestatorów stanęli **liberałowie**, którzy z czasem otrzymali wsparcie ze strony europejskich **demokratów** zmierzających do ograniczenia władzy monarchów oraz poszerzenia praw i swobód politycznych obywateli. Oprócz nich walkę z ładem wiedeńskim podjęli przywódcy **narodów marzących o niepodległości** (np. Polacy i Węgrzy) lub zjednoczeniu (jak Niemcy czy Włosi). Elity narodów skonfliktowanych z twórcami systemu wiedeńskiego kwestionowały nowe granice w Europie i dlatego rozpoczęły trwającą dziesięciolecia walkę z państwami Świętego Przymierza. Ich celem było stworzenie nowego układu politycznego w Europie, w której znajdzie się miejsce na nowe państwa narodowe. Ostatecznie po długim czasie walka ta zakończyła się zniszczeniem ładu wiedeńskiego i powstaniem nowych państw po 1918 r.

Praca z materiałem

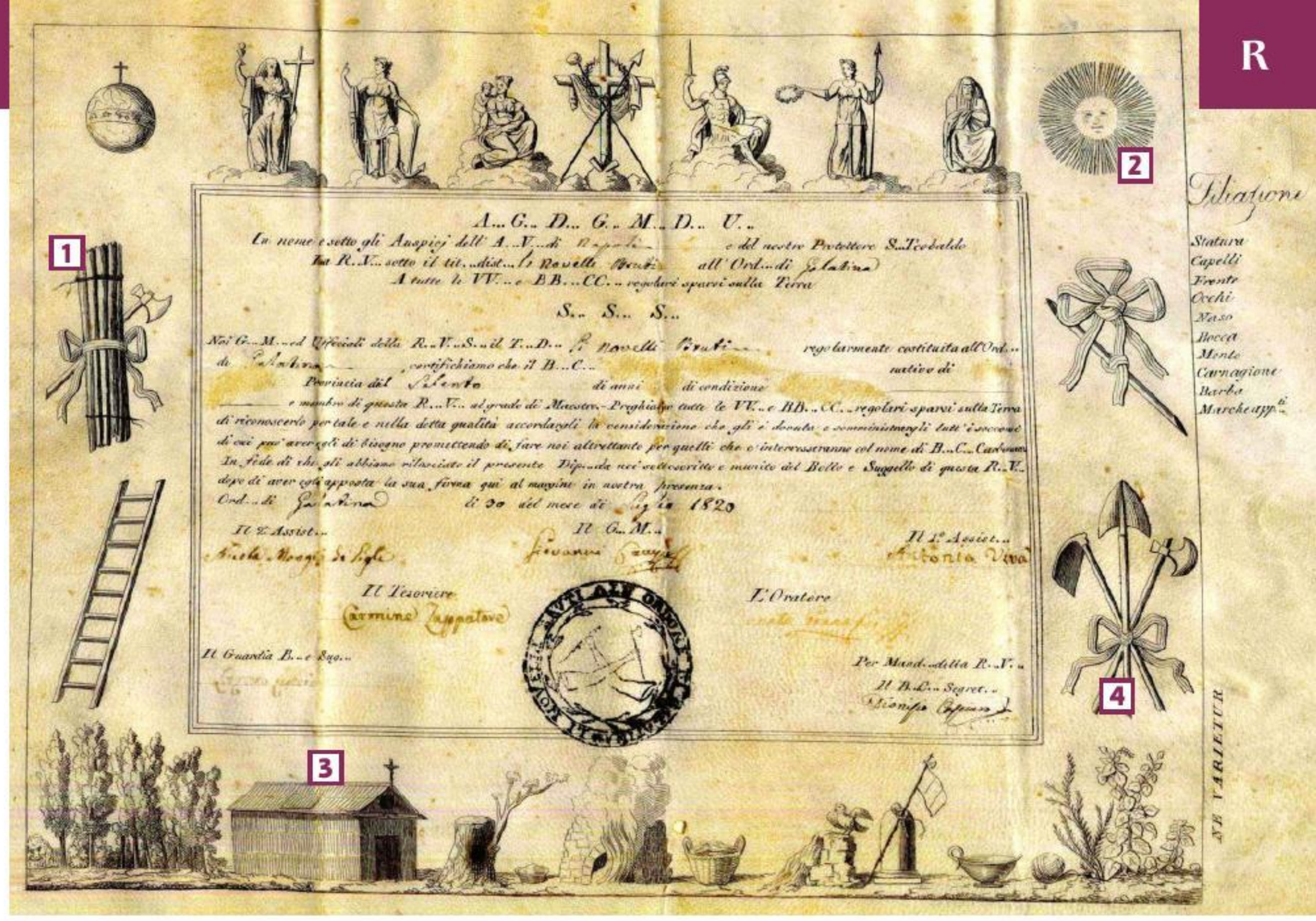
1. Wyjaśnij, dlaczego karbonariusze są uznawani za kontestatorów ładu wiedeńskiego. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów symbolikę dyplomu przynależności do związku karbonariuszy. Odwołaj się do **M1** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Ruchy niepodległościowe i zjednoczeniowe w Italii i Niemczech

Niespokojnie było na Półwyspie Apenińskim oraz w krajach niemieckich. Tam zwolennicy idei narodowej (czyli przyznania narodom prawa do decydowania o swoim losie) oraz opowiadający się za powstaniem zjednoczonych Włoch i Niemiec stale odnawiali spiski rewolucyjne i ponawiali próby powstań.

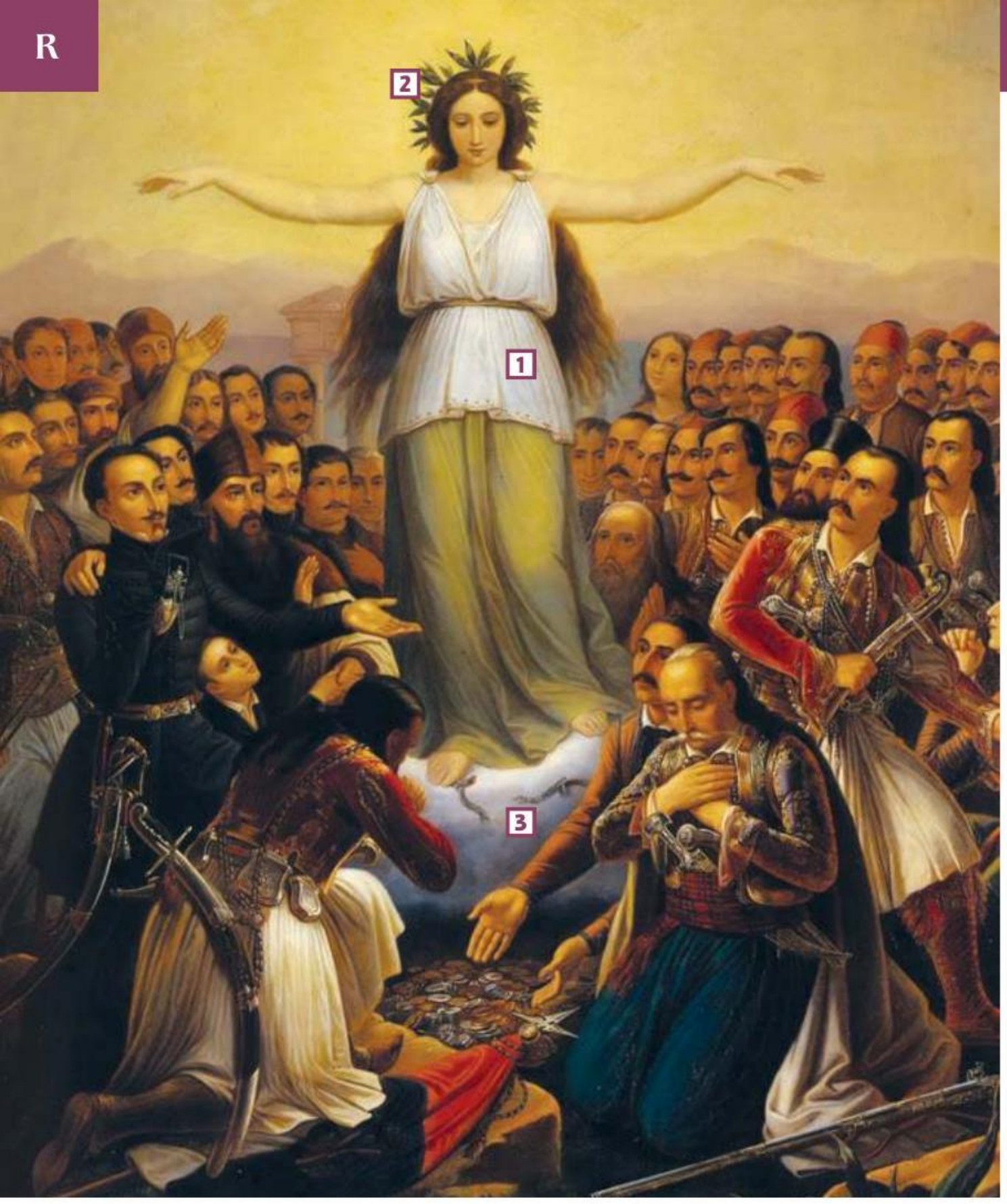
Początkowo XIX-wieczny włoski ruch narodowy, zwany ***risorgimento*** (czyt. rizordżimento – wł. „odradzanie się"), miał zwolenników tylko wśród elit. Jeszcze nie zdobył szerszego poparcia, masom obca była idea narodu włoskiego budującego zjednoczoną Italię. Część mieszkańców Półwyspu Apenińskiego czuła się Lombardczykami, Wenecjanami, Sycylijczykami, część – Piemontczykami, a jeszcze inna – Rzymianami. Wielowiekowe tradycje odrębności państwowej pozostawiły trwałe ślady. Z tego powodu włoscy patrioci organizujący powstania łatwo przegrywali. Z prawa do interwencji w Italii korzystała Austria, która za każdym razem wysyłała wojska i likwidowała zbrojny opór wobec wiedeńskiego porządku. Rewolucjoniści włoscy byli skupieni w związkach **karbonariuszy** (węglarzy). Nawiązywali w ten sposób do średniowiecznych tajnych stowarzyszeń wypalaczy węgla drzewnego. Korzystali także z umiejętności konspiracyjnych włoskich przemytników, co utrudniało policji penetrację ich związków. Jednak mimo dobrej organizacji szeregi karbonariuszy zostały rozbite, a przywódcy – aresztowani.

Sukcesu nie odnieśli również młodzi **rewolucjoniści niemieccy** walczący, jak powiadali – z tyranami – o wolność jednostki, likwidację cenzury i zjednoczone Niemcy. Należeli do nich głównie studenci skupieni w **związkach burszowskich**. Jednak niemieccy burszowie, w przeciwieństwie do włoskich karbonariuszy, byli słabo zakonspirowani i demaskował ich ubiór. Nosili bowiem mundury i noże myśliwskie u boku, mieli także długie włosy i brody. Policja polityczna z łatwością prowadziła ich dyskretną inwigilację. Symbolicznym znakiem sprzeciwu burszów wobec wiedeńskiego ładu stał się kilkusetosobowy **wiec na Górze Wartburskiej** koło Jeny, zorganizowany w październiku 1817 r. Pretekstem do zgromadzenia były rocznice bitwy pod Lipskiem i wystąpienia Marcina Lutra. Zebrani wznosili hasła mówiące o jedności narodu niemieckiego oraz znaczeniu praw i wolności obywatelskich dla wszystkich ludzi. Na zakończenie zgromadzenia uczestnicy spalili „nieniemieckie" książki (m.in. Kodeks Napoleona) oraz symbole ówczesnej władzy cywilnej (np. peruki powszechnie używane przez urzędników) i wojskowej (m.in. kapralskie kije). Aktywność burszów nazywano błazenadą i dziecinadą. Sytuacja się zmieniła wraz z zabójstwem w 1819 r. przeciwnika ruchu – dramaturga Augusta von Kotzebuego (czyt. fon kocebuego). Władze państwowe nakazały wówczas organom policyjnym zwiększenie nadzoru nad działającymi nielegalnie organizacjami studenckimi. Mimo osłabienia ruchów burszowskich idea jedności Niemiec znajdowała coraz liczniejszych zwolenników.

M1 Karbonariusze rozwinęli swoją działalność w Italii w trakcie wojen napoleońskich. Byli jedną z głównych sił sprzeciwiających się obecności Francuzów na Półwyspie Apenińskim. Po upadku Napoleona ich najważniejszym celem stało się zjednoczenie Włoch oraz zrzucenie zwierzchności Habsburgów nad państwami włoskimi. Byli zorganizowani na wzór masonów, nawiązywali też do ich symboli. Są one m.in. widoczne na dyplomie informującym o przynależności do związku karbonariuszy, wystawionym w 1820 r. Można na nim dostrzec wiązkę rózg 1 symbolizującą karbonariuszy oraz słońce 2 oświetlające ich działalność. Chata z krzyżem 3 to symbol miejsca spotkań członków związku oraz cierpliwości. Skrzyżowane szpadel, łopata i topór 4 przypominają o obowiązku szerzenia przez karbonariuszy ich idei i pozyskiwania nowych sympatyków.

W trakcie wiecu na Górze Wartburskiej przedstawiciele związku burszowskiego przyjęli kolory czarny, czerwony i złoty jako barwy organizacji. Dziś znajdują się one na fladze Niemiec.

M2 Grecki malarz Theodoros (czyt. teodoros) Vryzakis na obrazie z 1858 r. *Wdzięczna Hellada* alegorycznie przedstawił uzyskanie przez Grecję niepodległości. Młoda kobieta personifikująca Helladę jest ubrana w peplos 1 – starożytny grecki strój kobiecy. Na głowie ma wieniec laurowy 2 – symbol zwycięstwa. Z nóg właśnie zerwała kajdany 3. Trzyma uniesione ręce nad znajdującymi się poniżej bojownikami o grecką niepodległość. W tłumie wyróżniają się postacie historyczne, m.in. przywódcy tajnych stowarzyszeń. Obraz pochodzi ze zbiorów Galerii Narodowej w Atenach.

Niepodległość Grecji

W okresie rewolucji francuskiej narodziła się **idea nowoczesnego narodu**, zyskująca coraz liczniejszych zwolenników w Europie. Wśród nich byli Grecy stale hołdujący idei helleńskiej jedności. Na jej straży stały nie tylko **kupieckie i bankierskie rody dawnego Konstantynopola**, lecz także **Cerkiew Prawosławna**. To nie przypadek, że pierwszy bunt przeciw Osmanom wszczął w 1821 r. biskup prawosławny Germanos, który utworzył oddziały partyzanckie. Rok później zbuntowani Grecy ogłosili niepodległość. Rozpoczęła się walka o jej uznanie. Turcy osmańscy odpowiedzieli brutalnie i krwawo, mordując tysiące Greków. Śmierć poniósł zwierzchnik Cerkwi Prawosławnej patriarcha Gregorios V. W kolejnych latach Turcy zdobyli należące do powstańców twierdzę w Missolungi (1826 r.) oraz Ateny (1827 r.). Powstańcy nadal walczyli w górach, ciesząc się coraz większym poparciem europejskich sympatyków idei wolnościowej. Setki ochotników zwanych **filhellenistami** spieszyły na pomoc Grekom, uważanym za obrońców antycznych europejskich wartości i tradycji. Wśród nich znalazł się także poeta i dramaturg angielski lord **George Byron** (czyt. dżordż bajron), który w Grecji zmarł. Ostatecznie Grecy zwyciężyli i obronili ogłoszoną przez siebie w 1822 r. niepodległość. Udało im się to tylko dzięki pomocy Rosji, Wielkiej Brytanii i Francji. Imperium Osmańskie znajdowało się poza granicami „wiedeńskiej" Europy, dlatego mocarstwa mogły poprzeć Greków, nie przecząc przyjętym przez siebie zasadom. Ponadto państwa te działały w zgodzie z własnymi interesami, chciały bowiem umocnić swoje wpływy na Bałkanach kosztem słabnących Osmanów. Sympatie dla Greków były w rzeczywistości jedynie wygodnym alibi.

W 1827 r. połączone floty trzech mocarstw pokonały w zatoce Nawarino flotę Turków. Niecałe dwa lata później marsz wojsk rosyjskich w stronę Stambułu skłonił Turków do zakończenia konfliktu. W następnym roku mocarstwa podjęły decyzję co do przyszłości Grecji. Na mocy traktatu londyńskiego **Grecja w 1830 r. uzyskała niepodległość** jako pierwsze państwo po 1815 r. Królem został 18-letni Otton z bawarskiej dynastii Wittelsbachów, a w 1844 r. kraj doczekał się konstytucji. Nowo powstałe państwo było biedne i zapóźnione cywilizacyjnie, a jego stolica – Ateny – liczyła wówczas zaledwie 5 tys. mieszkańców.

Rewolucja lipcowa we Francji

Najpoważniejszym wydarzeniem w dziejach antywiedeńskiej kontestacji była **rewolucja lipcowa 1830 r. we Francji**. Francuska kultura protestu nie straciła swej mocy, a rewolucyjne i wolnościowe tradycje były silnie osadzone w społeczeństwie. Dopóki żył Ludwik XVIII Burbon, panował względny spokój. Gdy w 1824 r. na tron wstąpił **Karol X**, zwolennik rządów silnej ręki, jego pogarda dla wolnościowych aspiracji Francuzów – dążeń do poszerzenia praw – stała się zarzewiem buntu.

26 lipca 1830 r. król wydał rozporządzenia, które ograniczały prawa mieszkańców Francji przyznane im w 1814 r. w Karcie konstytucyjnej. Zapowiedział m.in. wprowadzenie cenzury i zniesienie odpowiedzialności rządu przed parlamentem. Francuzi, oburzeni decyzją Karola X, **27 lipca 1830 r.** wznieśli w Paryżu barykady i chwycili za broń. W ciągu kilku dni zajęli wiele budynków rządowych, w tym ratusz. **29 lipca** wojsko królewskie wycofało się ze stolicy, a sam monarcha abdykował 2 sierpnia, ratując się ucieczką do Wielkiej Brytanii. Była to szybka rewolucyjna akcja ograniczona do „trzech dni chwały".

Nowym królem Francuzów został **Ludwik Filip I**. Był królem, ale nie jako pomazaniec Boży. Został władcą z woli suwerena, czyli narodu, ponieważ na tronie osadził go francuski parlament. Ludwik Filip podpisał nową **konstytucję**, która **rozszerzała prawa obywatelskie**.

M3 Karol X nie cieszył się dobrą opinią wśród poddanych. Widać to doskonale na licznych karykaturach, które w prześmiewczy sposób ukazywały monarchę. Na jednej z nich, zatytułowanej *Karol X jako dziadek do orzechów*, władca w jednej połowie ubrany jest w szaty duchownego, w drugiej – w strój oficera wojsk królewskich. Ma to symbolizować przywiązanie króla do religii i wojska – ważnych fundamentów władzy. Istotną rolę odgrywają kule do gry w bule, które uosabiają lud. Jedną z nich monarcha bezskutecznie próbuje rozgryźć zębami, a drugą stara się zniszczyć obcasem. Jest to nawiązanie do wydarzeń z lipca 1830 r. Karykatura ukazała się we francuskim czasopiśmie „La Caricature" (czyt. karikatir) w 1830 r.

* **municypalny** – miejski

M4 **Odezwa Komisji Municypalnej* miasta Paryża do mieszkańców stolicy, 30 lipca 1830 r.**

Mieszkańcy Paryża! Karol X przestał panować nad Francją. Nie mógł zapewnić sobie dużej władzy i uważał się zawsze za wroga naszej ojczyzny oraz jej wolności, której zrozumieć nie był w stanie. Zwalczając potajemnie nasze urządzenia, za pomocą wszelkich środków, które pozwalały mu posługiwać się obłudą i oszustwem, gdy sądził, że jest dość silny, by drogą jawnego gwałtu je zniszczyć, postanowił w końcu je zatopić we krwi Francuzów. Dzięki Waszemu braterstwu położono kres jego zbrodniczym rządom. Kilka chwil wystarczyło dla złagodzenia owego zgubnego rządu, będącego nieustannym sprzysiężeniem przeciwko wolności i dobru Francji. Naród sam, ozdobiony w barwy narodowe, [...] pragnie rządu i praw jego godnych. [...] Okazaliście się w walce bohaterami; zwycięstwo ujawniło wasz sposób myślenia, ugruntowany na owym umiarze i poczuciu ludzkości, będących w tak wysokim stopniu dowodami postępu naszej cywilizacji. [...]

Mieszkańcy Paryża! [...] zamiast władzy narzuconej mocą obcego oręża będziecie mieli rząd Wam zawdzięczający swe powstanie; cnota znajduje się we wszystkich klasach, wszystkie klasy równe posiadają prawa, a prawa te są zagwarantowane na wieki.

Źródła i materiały do nauczania historii, pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 161.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób autor obrazu przedstawił odzyskanie przez Grecję niepodległości. **M2**
2. Omów symbolikę karykatury. **M3**
3. Wytłumacz, w jaki sposób autorzy odezwy uzasadniali pochodzenie swej władzy. **M4**
4. Rozstrzygnij, czy sposób ukazania Karola X na karykaturze odzwierciedla zarzuty stawiane mu w tekście źródłowym. Uzasadnij odpowiedź. **M3**, **M4**

M5 Najsłynniejszym dziełem malarskim ukazującym rewolucję lipcową jest obraz *Wolność wiodąca lud (28 lipca 1830 r.)* namalowany w 1830 r. przez Eugène'a Delacroix (czyt. eżena delakrua). Artysta jako scenerię wydarzeń wybrał Paryż, o czym świadczy m.in. widoczna w oddali Katedra Notre Dame (czyt. notr dam) 1. W centrum rozgrywającej się potyczki została umieszczona półnaga kobieta 2 będąca uosobieniem wolności. W lewej ręce trzyma karabin z nasadzonym na lufę bagnetem 3, a w prawej – niebiesko-biało-czerwoną flagę 4 symbolizującą rewolucję francuską i I Cesarstwo. W czasach restauracji Burbonów barwy te były zakazane. Na obrazie widać przede wszystkim przedstawicieli stanu trzeciego – od burżuazji 5 po biedotę miejską 6. Artysta chciał w ten sposób oddać ducha czasu i podkreślić, że wolność dotyczy wszystkich bez względu na stan i pochodzenie społeczne. Obraz znajduje się w Muzeum Luwr w Paryżu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Delacroix uwiecznił na obrazie główne idee rewolucji lipcowej. **M5**
2. Wymień postanowienia deklaracji niepodległości Belgii. **M6**
3. Wytłumacz, w jaki sposób Delacroix i Wappers przedstawili kontestację ładu wiedeńskiego na swoich obrazach. Wskaż podobieństwa i różnice. **M5**, **M7**

Rewolucyjne zmiany we Francji oznaczały zamach na ład wiedeński, dlatego car Mikołaj I Romanow wezwał Austrię i Prusy do zbrojnej interwencji. Chętnych do pochodu na Paryż jednak zabrakło, a ponadto nowy porządek we Francji szybko uznały Wielka Brytania i Stany Zjednoczone. Londyn nie godził się na ponowną obecność wojsk rosyjskich nad Sekwaną. Oznaczałaby ona bowiem naruszenie kruchej równowagi w Europie. Niemożność porozumienia się mocarstw w sprawie proponowanej interwencji przeciwko francuskiej rewolucji była pierwszą poważną porażką Świętego Przymierza.

Niepodległość Belgii

„Kiedy Paryż kichnie, Europa dostaje kataru" – powiadał Klemens von Metternich (czyt. fon meternich) i miał rację. Zwycięstwo Francuzów w wyniku rewolucji lipcowej 1830 r. wzmocniło nastroje rewolucyjne w wielu kręgach kontestatorów europejskich. Jako pierwsi powstali Belgowie, występując przeciwko Wilhelmowi I, królowi Niderlandów. Zaczęło się od rozruchów w Brukseli, które przeniosły się na prowincję. W październiku **1830 r. Belgowie proklamowali niepodległość** i ogłosili detronizację domu orańskiego. Na apel Wilhelma I do mocarstw Świętego Przymierza o interwencję w obronie ładu wiedeńskiego odpowiedział jedynie car Mikołaj I. Berlin i Wiedeń ponownie nie wykazały chęci wsparcia wojsk rosyjskich. Wielka Brytania zaś wręcz ostrzegła Petersburg przed ewentualną interwencją. Belgów wsparli Francuzi, którzy licznie pospieszyli z pomocą. W tej sytuacji Mikołaj I musiał zrezygnować. Ostatecznie w styczniu 1831 r. podczas konferencji londyńskiej z udziałem przedstawicieli pięciu mocarstw uznano niepodległość Belgii. Królestwo Niderlandów zaaprobowało ten fakt dopiero w 1839 r. Mocarstwa europejskie wybrały Belgom panującego. Został nim **Leopold I** z niemieckiej dynastii sasko-koburskiej.

W lutym **1831 r. parlament belgijski uchwalił konstytucję**, która m.in. gwarantowała istnienie niezależnego sądownictwa, rozdział Kościoła od państwa, odpowiedzialność ministrów przed dwuizbowym parlamentem, a także swobody obywatelskie: wolność prasy i wyznania oraz równość wszystkich wobec prawa. W wyborach do parlamentu – zarówno w wypadku biernego, jak i czynnego prawa wyborczego – utrzymano cenzus majątkowy. Konstytucja belgijska jako najbardziej wówczas liberalna (oprócz szwajcarskiej) stała się wzorcem dla nowo powstających aktów prawnych w Europie i na świecie.

M6 **Deklaracja niepodległości Belgii, 1830 r.**

Rząd Tymczasowy Belgii, pragnąc utrwalić przyszły ustrój swego kraju, postanawia, co następuje:

1. Prowincje Belgii przemocą oderwane od Holandii tworzą niepodległe i niezawisłe państwo.

2. Komitet powołany z ramienia Rządu Tymczasowego zajmie się jak najszybciej opracowaniem własnej konstytucji.

3. Postanowiono, że zostanie możliwie szybko zwołany Parlament narodu Belgii. W czasie obrad parlamentu rozpatrzone zostaną wszystkie sprawy poszczególnych prowincji. Przejrzy on również projekt przyszłej konstytucji i, o ile uzna za potrzebne, dokona w niej poprawek i ogłosi konstytucję za obowiązującą w Belgii.

Źródła i materiały do nauczania historii, pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 162.

M7 24 września 1830 r. zostały powołane pierwsze władze belgijskie. Moment obwieszczenia tego faktu uwiecznił w 1835 r. Gustaaf (czyt. gustaf) Wappers na obrazie *Epizod z belgijskiej rewolucji 1830 r.* Artysta ukazał tłum ludzi pochodzących z różnych stanów społecznych. Wielu z nich trzyma w dłoniach lance, szable lub karabiny z bagnetami. Widać poległych w wojnie o niepodległość. Na obrazie oprócz postaci fikcyjnych znajdują się również postacie historyczne, w tym sam autor. Dzieło pochodzi ze zbiorów Belgijskich Królewskich Muzeów Sztuk Pięknych w Brukseli.

Praca z materiałem

1. Rozstrzygnij, czy działania gwardii zostały przedstawione na obrazie zgodnie z prawdą. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.

M8 Kryzys związany z przysięgą na wierność nowo obranemu carowi Mikołajowi I miały szybko zakończyć doborowe oddziały gwardii konnej. Atak na Placu Senackim zakończył się jednak niepowodzeniem. Gwardia wyjechała na źle podkutych koniach, które ślizgały się na oblodzonej nawierzchni. Ponadto wydano jej bezwartościową broń paradną. Ostatecznie przeciw dekabrystom car wysłał piechotę i artylerię, które stłumiły rewoltę w zarodku. Georg Wilhelm Timm, *Gwardia konna na Placu Senackim podczas powstania dekabrystów 14 grudnia 1825 r.*, 1853 r., Państwowe Muzeum Ermitaż w Petersburgu.

Młoda Europa

Powstanie monarchii lipcowej i niepodległej Belgii to początek burzenia murów „wiedeńskiej" Europy oraz czytelne świadectwo, że interesy mocarstw Świętego Przymierza bywały rozbieżne.

W 1830 r. przyszłość Europy jeszcze nie była rozstrzygnięta. Nadal, mimo porażek, decydowały o niej państwa Świętego Przymierza. Aby nie dopuścić do kolejnych rewolucji, zwarły szeregi i obiecały sobie współdziałanie w walce z wolnościową kontestacją. Nie zawsze się to udawało – np. w państwach niemieckich wybuchły lokalne powstania, co skłoniło kilku tamtejszych monarchów do nadania liberalnych konstytucji. Głównym ośrodkiem europejskich rewolucjonistów stała się neutralna Szwajcaria. Tam w **1834 r.** z inicjatywy **Giuseppe Mazziniego** (czyt. dżjuzeppe mac-iniego) – włoskiego adwokata i dziennikarza, zwolennika idei zjednoczenia Włoch – powołano do życia międzynarodową organizację o nazwie **Młoda Europa**. Jej celem było organizowanie, w zależności od sytuacji w danym kraju, walki o niepodległość bądź zjednoczenie. W skład Młodej Europy weszła m.in. **Młoda Polska**.

Dekabryści w Rosji

Sprzeciw wobec wiedeńskiego dyktatu objął całą Europę. Wszędzie się ujawnili – jak o nich pisano – rycerze wolności. W Rosji do spisków przystępowali młodzi rosyjscy liberałowie wywodzący się głównie spośród szlachty i arystokracji. Nie potrafili się oni pogodzić z reżimem panującym w Rosji, pragnęli bowiem monarchii konstytucyjnej gwarantującej wolności polityczne. Uważali, że system można zmienić tylko wskutek walki. Zamierzali wzniecić **powstanie w Petersburgu 25 grudnia 1825 r.** (według kalendarza juliańskiego 14 grudnia), wykorzystując przysięgę wojsk na wierność nowemu carowi Mikołajowi I. Niedoszłych powstańców nazwano **dekabrystami** (ros. *diekabr* – „grudzień"). Źle dowodzeni spiskowcy faktycznie nie rozpoczęli walki. Podobnie stało się z drugim po-

wstaniem, które w tym samym czasie wzniecono na Ukrainie. Przywódców spisków aresztowano i skazano na karę śmierci. Pozostali spiskowcy zostali zesłani na **katorgę** lub uwięzieni. Aby nie dopuścić do ewentualnych buntów, car rozbudował tajną policję, a do osobistej ochrony powołał Korpus Żandarmów. Między innymi dzięki tym działaniom aż do rewolucji 1905 r. w Rosji nie doszło do wybuchu powstania zbrojnego mającego na celu przejęcie władzy.

Katorga
(grec. *katergon* – „okręt, galera")
W carskiej Rosji ciężkie przymusowe roboty na odległych, często jeszcze niezagospodarowanych terenach Imperium Rosyjskiego, zwykle na Syberii.

O tym się pisze

T1 Poglądy dekabrystów na przyszłe państwo rosyjskie w opinii Daniela Beera*

Amatorski, chaotyczny i nerwowy charakter podjętej przez dekabrystów próby zamachu stanu przesłaniał niektórym obserwatorom radykalizm, który był siłą napędową ich rebelii. Wielki rosyjski poeta Aleksander Puszkin, który zaliczał wielu dekabrystów do swych przyjaciół, bagatelizował ich spiskową działalność w długo zakazanej przez cenzurę strofie epickiego poematu z 1833 r., zatytułowanego Eugeniusz Oniegin*:*

Z początku były owe spiski,
Czy przy Clicquot*, czy przy Laficie*,
Jeno sporami druhów bliskich;
Jeszcze nauki buntownicze
Do serc głęboko nie trafiały,
Po prostu młodym wypełniały
Umysłów pustkę, czczość próżniacką
Starych dryblasów grą w junactwo.

Nieobiektywny, lekceważący stosunek Puszkina do ideologii dekabrystów niesłusznie umniejszał skalę ambicji spiskowców. Dekabryści czerpali inspirację zarówno ze starożytnych, jak i rodzimych, rosyjskich tradycji. Przewidywali całkowitą przebudowę rosyjskiej struktury państwowej, opartą na republikańskim patriotyzmie i obywatelskiej miłości do ojczyzny, czyli na hasłach, które znali z przekazów o amerykańskiej i francuskiej rewolucji. Liczyli się z możliwością zabicia tyrana, czyli Mikołaja I […]. Obalone samodzierżawie miało być zastąpione konstytucyjną monarchią lub republiką – w obu przypadkach chodziło o to, by suwerenem przestał być władca, a stał się naród. Dekabryści zamierzali uwolnić chłopów, odebrać przywileje arystokracji i zlikwidować skomplikowaną sieć korporacji oraz cechów, a w ich miejsce zamierzali wprowadzić instytucje nowoczesnego państwa. Nie przesądzali jeszcze, czy powstanie scentralizowany rząd, czy oparty na ustroju Stanów Zjednoczonych system federalny – zakładali jednak, że nowe instytucje doprowadzą do powstania jednolitego narodu. Miały się w nim połączyć wszystkie narodowości i religie imperium, w duchu równości i powszechnych praw. Dekabryści chcieli zerwać z praktyką, według której różne warstwy i grupy miały inne prawa i obowiązki, a zamiast tego stworzyć społeczność równych wobec prawa obywateli. Czerpali więc obficie z tradycji europejskiego republikanizmu, ale w rosyjskim imperium w latach dwudziestych XIX wieku ich koncepcje oznaczały wybuchowy radykalizm.

D. Beer, *Dom umarłych. Syberyjska katorga pod rządami carów*, przeł. M. Ronikier, Kraków: Wyd. Literackie, 2018, s. 97–98.

* **Daniel Beer** (czyt. bir) – brytyjski historyk, wykładowca Uniwersytetu Londyńskiego specjalizujący się w dziejach Rosji
Clicquot (czyt. kliko) – francuski szampan
Lafite (czyt. lafit) – francuskie wino

Praca z tekstem

1. Opisz, w jaki sposób Aleksander Puszkin postrzegał dekabrystów. **T1**
2. Omów wizję przyszłego państwa rosyjskiego przedstawianą przez dekabrystów. **T1**

M9 Sporządzona w 1848 r. karykatura przedstawia kolejną próbę podjęcia przez czartystów reform społecznych i politycznych na Wyspach Brytyjskich. Rosły mężczyzna stojący z petycją to Feargus O'Connor (czyt. firges okonor) – jeden z przywódców ruchu. Naprzeciwko niego stoi niskiej postury premier Wielkiej Brytanii John Russel (czyt. dżon rasel). Ilustracja pojawiła się po raz pierwszy w londyńskim czasopiśmie „Punch" (czyt. pancz).

Ruch czartystów

Brytyjski ruch społeczny z pierwszej połowy XIX w., a zarazem pierwszy ruch robotniczy o zasięgu ogólnokrajowym. Zakładał walkę o wprowadzenie powszechnego czynnego prawa wyborczego dla mężczyzn. Dla kandydatów na posłów postulował zniesienie cenzusu majątkowego i wprowadzenie diet poselskich. Czartyści domagali się również tajności głosowań oraz rocznej kadencji parlamentu.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy autor karykatury był przeciwnikiem czy zwolennikiem ruchu czartystów. Uzasadnij odpowiedź. **M9**
2. Wymień główne postulaty czartystów zawarte w petycji. **M10**

Niepokoje w Wielkiej Brytanii. Czartyści

Niespokojnie było również na Wyspach Brytyjskich. Drogę walki bez użycia przemocy wybrali katoliccy **Irlandczycy**, którzy marzyli o odłączeniu się od Wielkiej Brytanii i utworzeniu własnego państwa. Na ich czele stanął **Daniel O'Connell** (czyt. okonel), prawnik i poseł do Izby Gmin, pierwszy katolicki burmistrz Dublina. Jego działania doprowadziły do politycznego równouprawnienia katolików z protestantami w Wielkiej Brytanii w 1829 r. Jednak nie udało mu się osiągnąć głównego celu, jakim była niepodległość Irlandii.

Inne cele przyświecały **brytyjskiej klasie średniej**, która oczekiwała reformy systemu wyborczego do Izby Gmin. Przeprowadzono ją w 1832 r. Znacznie powiększono liczbę wyborców, wzrosła także pozycja Izby Gmin i rządu, a osłabło znaczenie Izby Lordów. Bez zmian pozostały uprawnienia polityczne monarchy, który jedynie – jak powiadano – „zachował prawo domagania się, by zasięgano jego rad".

Mimo wprowadzonych reform na Wyspach wciąż było niespokojnie, a to za sprawą żądań **robotników**. Domagali się oni dalszych zmian w ordynacji wyborczej oraz przeprowadzenia reform socjalnych, które poprawiłyby ich warunki bytowe. Wspierał ich socjalista Robert Owen (czyt. ołen). W **1839 r.** liderzy robotników przedstawili Izbie Gmin petycję zwaną **Kartą praw ludu** (ang. *The People's Charter*, czyt. de pipls czarter, stąd nazwa ruchu). Domagali się w niej m.in. powszechnego prawa wyborczego oraz tajności głosowań. Postulaty **ruchu czartystów** w 1839 r. odrzucił brytyjski parlament. Doprowadziło to do prób wzniecenia przez czartystów strajków i powstań robotniczych. Starania te zakończyły się jednak fiaskiem. W kolejnych latach znaczenie ruchu zmalało – wpływ na to miało wprowadzenie w Wielkiej Brytanii praw socjalnych poprawiających położenie robotników.

Czartyści, choć nie wygrali, stworzyli **pierwszy ruch robotników** w Europie walczący o swoją podmiotowość, godne warunki pracy i płacy oraz wytyczający szlaki innym.

M10 **Petycja czartystów, opublikowana w 1838 r.**

Zechce przeto Dostojna Izba rozważyć jak najbardziej poważnie niniejszą petycję i dołożyć wszelkich starań przy zastosowaniu środków konstytucyjnych, aby przeprowadzić ustawę:

– przyznającą każdemu [...] pełnoletniemu mężczyźnie, zdrowemu na umyśle i nieskazanemu za zbrodnie, prawo wybierania członków parlamentu;

– ustanawiającą wybory do przyszłego parlamentu w drodze tajnego głosowania [...];

– znoszącą wszelki cenzus majątkowy wymagany od członków parlamentu;

– zapewniającą im odpowiednie wynagrodzenie w czasie pełnienia obowiązków parlamentarnych.

Historia powszechna. Czasy nowożytne 1640–1870. Wybór tekstów źródłowych, cz. 2, pod red. B. Krauzego, Warszawa: PZWS, 1951, s. 97.

4 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, w jaki sposób kontestowano system wiedeński. Odwołaj się do konkretnych przykładów.
2. Scharakteryzuj dążenia niepodległościowe Greków.
3. Omów cele ruchu czartystów, a następnie wyjaśnij, dlaczego nie udało się ich osiągnąć.

Grupy negujące ład wiedeński

- liberałowie i demokraci
- przedstawiciele narodów marzących o uzyskaniu lub odzyskaniu niepodległości (np. Grecy, Belgowie, Polacy, Węgrzy)
- zwolennicy idei zjednoczeniowej we Włoszech i w Niemczech

Europa po kongresie wiedeńskim – powstania, wystąpienia i bunty

Kraj	Grupa	Postulaty	Działania	Skutki
Italia	zwolennicy ruchu *risorgimento*, karbonariusze	zjednoczenie Włoch	powstania karbonariuszy	brak osiągnięcia celu, powstania tłumione przez Austrię
Niemcy	rewolucjoniści, głównie studenci skupieni w związkach burszowskich	zjednoczenie Niemiec, wolność jednostki	1817 – wiec na Górze Wartburskiej	brak osiągnięcia celu, wzrost zainteresowania kwestią jedności Niemiec
Francja	liberałowie, demokraci	sprzeciw wobec rządów Karola X, dążenie do poszerzenia praw	VII 1830 – wydanie rozporządzeń ograniczających prawa Francuzów przyczyną wybuchu rewolucji lipcowej	nowym władcą Ludwik Filip I, uchwalenie konstytucji i rozszerzenie praw obywatelskich
Belgia	liberałowie	niepodległość	X 1830 – proklamowanie niepodległości przez Belgię	powstanie niepodległej Belgii, na tronie Leopold I, konstytucja gwarantująca m.in. swobody obywatelskie, niezawisłość sądów, odpowiedzialność ministrów przed parlamentem
Rosja	liberałowie wywodzący się ze szlachty i z arystokracji	sprzeciw wobec rządów absolutnych, wprowadzenie monarchii konstytucyjnej gwarantującej wolności polityczne	XII 1825 – powstanie dekabrystów	śmierć przywódców, zsyłki, uwięzienie
Grecja	rody kupieckie i bankierskie, Cerkiew Prawosławna	niepodległość	1822 – ogłoszenie niepodległości przez Greków i wojna z Imperium Osmańskim 1830 – uznanie przez mocarstwa niepodległości Grecji	powstanie niepodległej Grecji, na tronie Otton Wittelsbach, nadanie konstytucji
Wielka Brytania	czartyści	dążenie do reform socjalnych i nadania praw wyborczych robotnikom	1839 – przedłożenie parlamentowi Karty praw ludu	stworzenie pierwszego ruchu robotników

Polecane publikacje

A. Bojarski, *Powstanie Greków w latach 1821–1829*, Warszawa: Książka i Wiedza, 2011.

J. Cabanis, *Karol X, król-ultras*, przeł. W. Dłuski, Warszawa: PIW, 1986.

5 Wiosna Ludów 1848–1849

WIOSNA LUDÓW W EUROPIE (1848–1849)

II 1848 wybuch rewolucji lutowej we Francji

II 1848 powstanie II Republiki we Francji

III 1848 demonstracje w Berlinie i Wiedniu (rewolucja marcowa)

V 1848 początek obrad ogólnoniemieckiego parlamentu we Frankfurcie

III 1848 – VIII 1849 Wiosna Ludów w Italii

III 1848 – VIII 1849 Wiosna Ludów na Węgrzech

1852 ogłoszenie II Cesarstwa we Francji

Przypomnij

- Kto i dlaczego sprzeciwiał się ładowi wiedeńskiemu?

Cel lekcji

- Dowiem się, jaki wpływ na polityczno-społeczne dzieje Europy wywarła Wiosna Ludów.

Po lekcji

- Charakteryzuję ogólnoeuropejskie tendencje sprzyjające wybuchowi Wiosny Ludów.
- Omawiam wydarzenia rewolucji lutowej we Francji.
- Opisuję przebieg Wiosny Ludów w Niemczech, Italii, Austrii i na Węgrzech.
- Oceniam wpływ Wiosny Ludów na sytuację społeczną i polityczną w Europie.

Wybuch Wiosny Ludów

Na początku 1848 r. Alexis de Tocqueville (czyt. aleks-is de tokwil) pisał: „Śpimy na wulkanie. Nie czujemy, że ziemia zaczyna drgać. Dmucha wiatr rewolucji, burze widać na horyzoncie". Przewidywania francuskiego filozofa się sprawdziły, gdyż prawie cała Europa była gotowa do walki przeciwko wiedeńskiemu porządkowi. Ten zryw narodów został określony jako **Wiosna Ludów**. Uczestniczyły w niej ludy europejskie – w jednych państwach identyfikowane z narodem, w innych z biedotą miejską lub klasą średnią wywodzącą się z mieszczaństwa. Nazywamy ją *wiosną*, bo choć rozpoczęła się zimą **1848 r.** we Francji, ogarnęła kontynent wiosną tego roku. Słowa tego użyto również jako metafory świeżości i odrodzenia. Tak jak po zimie przyroda budzi się do życia, tak wiosną 1848 r. obudziły się ludy, które zaczęły organizować liczne powstania i rewolucje.

Lokalne sukcesy Francuzów, Belgów i Greków podtrzymywały wiarę w możliwość pokonania starych reżimów. Włosi i Niemcy liczyli na zjednoczenie, Polacy i Węgrzy – na niepodległość, a liberałowie w różnych

M1 Nastroje sprzed wybuchu Wiosny Ludów ilustruje litografia *Pakt* wchodząca w skład serii czterech litografii Frédérica Sorrieu (czyt. frederika sorie) zatytułowanej *Powszechna demokratyczna i społeczna republika*. To utopijna wizja porozumienia między wszystkimi nacjami Europy. W centrum dzieła Sorrieu przedstawił pochód narodów – m.in. Francuzów 1, Niemców 2, Włochów 3, Czechów 4 – podążających w kierunku drzewa wolności 5 i pomnika symbolizującego republikę 6. W procesji biorą udział zarówno młodzi, jak i starzy przedstawiciele różnych stanów społecznych i płci. Upadek dawnych monarchów symbolizują królewskie atrybuty rozrzucone na ziemi 7. Wydarzeniom z niebios przygląda się Chrystus 8, który udziela błogosławieństwa braterstwu narodów. Litografia powstała ok. 1848 r.

krajach – na realizację swojego programu ideowego. Uaktywnili się też demokraci mający nadzieję na ustanowienie republik zamiast monarchii, demokratyzację życia publicznego i wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego. Kryzys polityczny przyspieszyła niezwykle trudna sytuacja mieszkańców kontynentu. Była ona wynikiem zarazy ziemniaczanej i dramatycznego zmniejszenia ilości pożywienia. Szczególnie dotknęło to Irlandię, w której odnotowano nawet wypadki kanibalizmu. W niektórych miastach Europy wybuchały bunty społeczne zwane rewolucjami kartoflanymi. W następstwie głodu i biedy spadło zapotrzebowanie na produkty przemysłowe oraz wzrosło bezrobocie.

Rewolucja lutowa we Francji

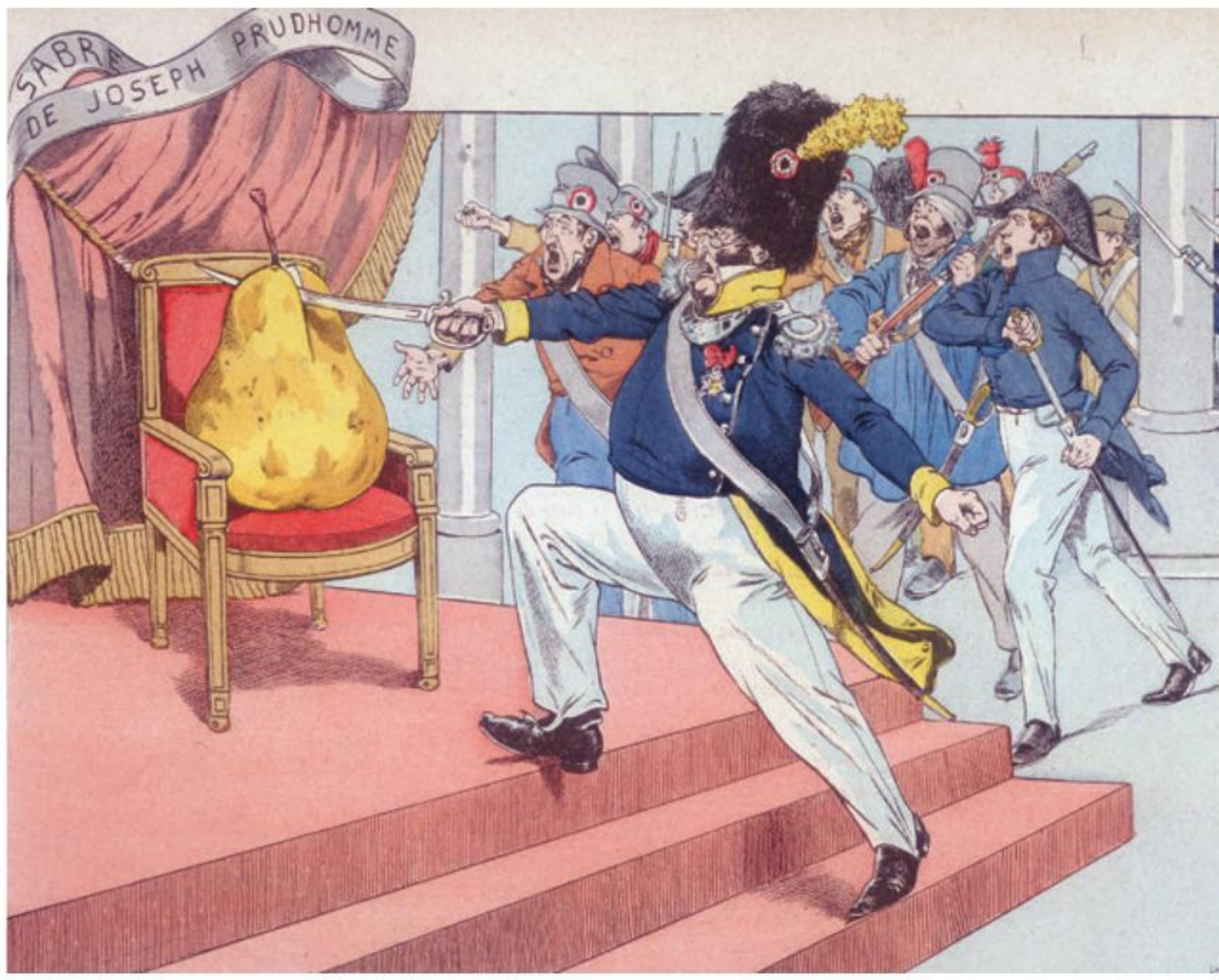
Rosnąca świadomość społeczna i polityczna oraz pogarszająca się sytuacja materialna ludności przyczyniły się do radykalizacji nastrojów mas. Najwcześniej dało się to zauważyć we Francji, choć zakres swobód obywatelskich był nad Sekwaną znacznie większy niż gdziekolwiek w Europie. Paradoksalnie to właśnie istniejące wolności polityczne pozwalały na organizowanie się grup politycznych kontestujących monarchię lipcową i rządy króla Francuzów. Choć nie było swobody manifestacji, w kawiarniach i klubach spotykali się liberałowie, demokraci, bonapartyści i socjaliści, aby debatować na temat bieżącej sytuacji. Wiele ich różniło, ale łączyła krytyka istniejących porządków politycznych i socjalnych. Na lewym skrzydle opozycji wyróżniali się republikanie uważający, że najlepszą formą ustrojową, zgodną z zasadą suwerenności narodu, jest republika z prezydentem na czele. Władza ustawodawcza powinna w niej należeć do zgromadzenia narodowego wybieranego przez dorosłych mężczyzn. Tak radykalne postulaty trudno byłoby znaleźć poza Francją.

Spotkania opozycjonistów nazywane **bankietami politycznymi**, podczas których coraz śmielej kontestowano istniejące rządy, zaczęły budzić niezadowolenie władz. W efekcie prefekt paryskiej policji wydał zakaz urządzenia w Paryżu publicznego bankietu poświęconego reformie prawa wyborczego, planowanego na 19 lutego 1848 r. W odpowiedzi inicjatorzy przenieśli go na inny termin. **22 lutego 1848 r.** na ulicach Paryża wyrosły barykady oraz doszło do starć manifestantów z wojskiem i Gwardią Narodową. Tak rozpoczęła się **rewolucja lutowa** we Francji. O zwycięstwie rewolucjonistów przesądzili gwardziści, którzy przeszli na ich stronę. Podobnie jak w 1830 r. i tym razem po trzech dniach rewolucji król abdykował. Ludwik Filip I planował przekazać władzę swojemu wnukowi, ale rewolucjoniści nie chcieli już monarchii.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy wizję przedstawioną przez Frédérica Sorrieu możemy uznać za utopię. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób artysta ukazał na litografii główne idee i postulaty zwolenników przemian społeczno-politycznych pierwszej połowy XIX w. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Opisz satyryczny wydźwięk karykatury Monniera. **M2**

M2 Poglądy polityczne Ludwika Filipa I, a także jego wygląd zewnętrzny trafiały pod ostrze satyry ze strony środowisk liberalnych i burżuazji. Najczęściej monarchę przedstawiano jako gruszkę. W latach 30. XIX w. powszechne było ukazywanie gruszki na tronie, gruszki przyjmującej parady wojskowe czy też monarchy z gruszką zamiast głowy. Jedno z takich wyobrażeń stworzył grafik Henry Monnier (czyt. ąri monje). Artysta ukazał gruszkę na tronie, którą Prudhomme (czyt. pridom), czyli postać uosabiająca francuską burżuazję, tnie szablą na pół. Grafika pochodzi z publikacji *Świetność i upadek Josepha* (czyt. żozefa) *Prudhomme'a* z 1852 r.

M3 Proklamacja Rządu Tymczasowego do narodu francuskiego, 1848 r.

Braterstwo ludu Paryża obaliło oto rząd wsteczny i oligarchiczny. Rząd ten zbiegł, pozostawiając po sobie krwawy ślad, [...] ale tym razem krew szlachetna nie pójdzie na marne. Zdobyła ona rząd narodowy i ludowy, odpowiadający woli, prawom i postępowym dążeniom tego ludu, wielkiego i wielkodusznego. Rząd Tymczasowy, pod naporem okoliczności powołany z woli ludu, drogą aklamacji, przez posłów do parlamentu na posiedzeniu w dniu 24 lutego, zajęty jest w chwili obecnej troską o zorganizowanie i utrwalenie zwycięstwa ludowego [...]. Gdy krew się przelewa, a stolica Francji stoi w płomieniach, wówczas opanowanie niebezpieczeństwa i ochrona dobra publicznego jest głównym nakazem dla Rządu Tymczasowego. Cała Francja skupi się około swego rządu i poprze go swym patriotyzmem. Pod rządami ludowymi, które Rząd Tymczasowy ogłasza, każdy obywatel współsprawuje władzę. Francuzi! [...] Rząd Tymczasowy chce Rzeczypospolitej*, z zastrzeżeniem uznania jej przez lud francuski, który natychmiast będzie wezwany do wypowiedzenia swego zdania. Ani lud Paryża, ani Rząd Tymczasowy nie rości sobie pretensji do tego, aby pogląd swój narzucić ogółowi obywateli w sprawie ostatecznej formy rządu, którą ogłosi zwierzchnictwo ludu. Jedność narodu, odtąd wytworzona przez wszystkie klasy, z których naród się składa; rządy tego narodu przez sam naród sprawowane; wolność, równość i braterstwo – jako zasady, lud – jako hasło, oto dążenia rządu demokratycznego, jaki Francja sama sobie zawdzięcza, a byt którego usiłowaniami naszymi zostanie zapewniony.*

I. Rusinowa, T. Wituch, *Między rewolucją francuską a rewolucją październikową. Teksty źródłowe do nauczania historii powszechnej*, Warszawa: WSiP, 1980, s. 151–152.

M4 Wraz z wybuchem rewolucji lutowej na ulicach Paryża kolejny raz wzniesiono barykady. Pojawili się na nich przedstawiciele wszystkich grup społecznych, weterani z czasów napoleońskich, studenci i ludzie różnych profesji, ale także zawodowi rewolucjoniści z wielu krajów Europy, w tym z Polski. Friedrich Martersteig (czyt. fridrich martersztajg), *Paryskie barykady*, 1848 r., zbiory Fundacji Klasyka w Weimarze (czyt. wajmarze).

* **drogą aklamacji** – jednomyślnie, bez głosowania
Rzeczpospolita – tu: republika

25 lutego 1848 r. Rząd Tymczasowy proklamował **powstanie II Republiki Francuskiej**. Jej władze, jako pierwsze na świecie, wprowadziły rewolucyjną jak na owe czasy zasadę **powszechnego głosowania mężczyzn** – niezależnie od urodzenia, majątku i wykształcenia. Zagwarantowały również liczne **swobody demokratyczne**: wolność prasy i zgromadzeń oraz prawo do pracy dla wszystkich obywateli. Zniesiono karę śmierci, a w koloniach – niewolnictwo. II Republika Francuska stała się pierwszym na świecie państwem, które można uznać za demokratyczne. Francja, podobnie jak w 1792 r. (ogłoszenie I Republiki), znów się znalazła w awangardzie globalnych zmian.

Aby poprawić sytuację najuboższych, z inicjatywy socjalistów 26 lutego rząd wydał dekret o zapewnieniu pracy wszystkim obywatelom i stworzył warsztaty narodowe dla bezrobotnych. W samym Paryżu było ok. 100 tys. osób bez pracy. Jednak wykonywane przez nich prace okazały się niedochodowe i mało użyteczne, a ponadto obciążały budżet państwa. Dlatego już w czerwcu podjęto decyzję o likwidacji warsztatów narodowych. Oburzyło to robotników, którzy następnego dnia przystąpili do budowy barykad w Paryżu. Powstanie zostało co prawda stłumione w ciągu kilku dni, jednak było pierwszym tak poważnym wystąpieniem ludzi pracy kierowanym przez socjalistów. Nie zyskało aprobaty klasy średniej, a próby szukania poparcia u ludności wiejskiej zakończyły się niepowodzeniem. Francuską prowincję cechowała większa zachowawczość niż rewolucyjny Paryż, a jak

M5 Sukces w wyborach prezydenckich 1848 r. Karol Ludwik zawdzięczał przede wszystkim głosom oddanym na niego przez mieszkańców wsi i małych miasteczek, którzy byli przywiązani do tradycyjnych wartości. To oni stanowili większość populacji ówczesnej Francji. Wybory na wsi prześmiewczo ukazał na litografii w 1848 r. Gabriel Gostiaux (czyt. gostjo). Widać na niej przedstawicieli chłopstwa **1** i mieszkańców małych miast **2**, o pospolitych i niezbyt urodziwych twarzach. Artysta zauważa, że tajność głosowania na wsi jest tylko teoretyczna. W lokalu nie ma kabin do głosowania, a wyborca swoją kartę przekazuje przewodniczącemu komisji **3**, który osobiście wrzuca ją do urny. Nad przebiegiem wyborów czuwa żandarm **4**, co może świadczyć o tym, że rząd zamierzał bacznie się przyglądać sytuacji w lokalach wyborczych. Na ścianie nad komisją umieszczono popiersie Karola Ludwika Napoleona Bonaparte **5** z wieńcem laurowym na głowie.

się wkrótce okazało – wyborów powszechnych nie wygrywa się w zamożnej stolicy, ale na prowincji. Z tego powodu, wbrew nadziejom, republikanie nie wygrali we Francji wyborów prezydenckich. Zwyciężył Karol Ludwik Napoleon Bonaparte, bratanek cesarza Napoleona I, przeciwnik radykalnych haseł rewolucji. Zagłosowali na niego mieszkańcy małych miast i wsi, którzy szanowali tradycyjne wartości, byli niechętni rewolucyjnym zmianom i dobrze wspominali jego stryja. „Widać, że cesarz nie zamarzł pod Moskwą" – powiadali francuscy wieśniacy. Nastroje te potwierdziły wybory do Zgromadzenia Prawodawczego z 1849 r. O ile w pierwszych wyborach zorganizowanych rok wcześniej zwyciężyli republikanie, o tyle kolejne przyniosły sukces bonapartystom i monarchistom, którzy uzyskali $^2/_3$ mandatów. Ponieważ konstytucja z 1848 r. przewidywała tylko jedną kadencję prezydenta, w grudniu 1851 r. Bonaparte z pomocą wojska dokonał zamachu stanu i przejął władzę – tak jak kiedyś jego stryj. Rok później senat zgodził się na zastąpienie II Republiki **II Cesarstwem**. Przeprowadzony plebiscyt zagwarantował silną władzę Karolowi Ludwikowi, który rządził jako cesarz **Napoleon III**. Z wolności politycznych pozostało niewiele. Francja znów się stała krajem autokratycznym. Tak jak w czasach I Cesarstwa silną władzę sprawowały policja i administracja.

Praca z materiałami

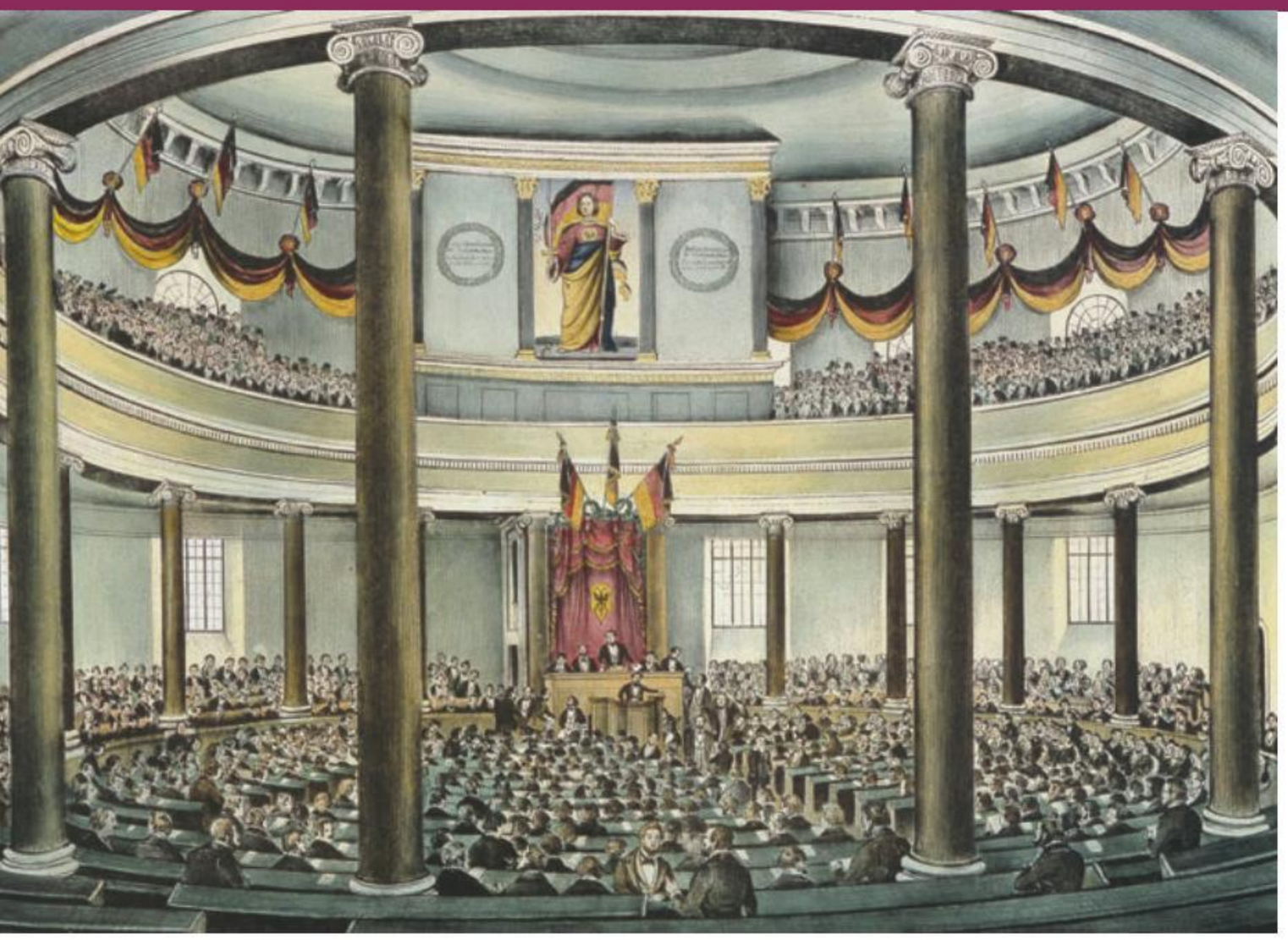
1. Określ cele, jakie stawiał przed sobą Rząd Tymczasowy. **M3**
2. Omów różnice między nastawieniem do haseł rewolucji lutowej przedstawicieli burżuazji oraz mieszkańców wsi i małych miasteczek. Odwołaj się do **M4**, **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wyjaśnij, na czym polega satyryczne ukazanie wyborów na wsi. **M5**

Napoleon III

(1808–1873)

Właściwie Karol Ludwik Napoleon Bonaparte, bratanek Napoleona I. W latach 1848–1852 prezydent II Republiki Francuskiej, w latach 1852–1870 cesarz. Po doprowadzeniu do obalenia republiki sprawował autorytarne rządy, opierając się na wojsku, policji i administracji oraz Kościele Katolickim. Zlikwidował republikańskie prawa obywatelskie oraz prześladował opozycję. Władzę cesarską utracił w 1870 r. w wyniku wojny z Prusami i rewolucji w Paryżu. Resztę życia spędził na emigracji w Wielkiej Brytanii. Franz Xaver (czyt. franc ksawer) Winterhalter, fragment portretu Napoleona III, ok. 1852 r., Muzeum Napoleońskie w Rzymie.

M6 Zwołane w maju 1848 r. Frankfurckie Zgromadzenie Narodowe podjęło pierwszą próbę zjednoczenia Niemiec. Zasiedli w nim przedstawiciele wszystkich krajów niemieckich, w tym Austrii. Szybko się jednak okazało, że Zgromadzenie stało się miejscem rywalizacji między dworem wiedeńskim a Berlinem o kształt przyszłych Niemiec. Ostatecznie obrady zostały przerwane ze względu na wybuchające powstania. Próba reaktywacji parlamentu w czerwcu 1849 r. w Stuttgarcie (czyt. sztutgarcie) zakończyła się interwencją wojsk wirtemberskich. Litografia pochodząca z pierwszej połowy XIX w.

Wiosna Ludów w Niemczech

Rewolucja nie zatrzymała się w granicach Francji. Cała Europa była gotowa stanąć do walki z istniejącym porządkiem politycznym i prawnym. Już w marcu 1848 r. w Heidelbergu (czyt. hajdelbergu) liberałowie wezwali do zwołania ogólnoniemieckiego parlamentu we Frankfurcie, który rozpoczęłby dyskusję na temat zjednoczenia. Posłowie mieli zostać wybrani w wyborach demokratycznych. Jednocześnie liberałowie zaapelowali o poszerzenie zakresu swobód obywatelskich, w tym dotyczących wolności słowa, druku, wyznania oraz zrzeszania się.

Mimo wysiłków podejmowanych przez demokratów i liberałów zjednoczenie nie postępowało, aczkolwiek obradujący od **maja 1848 r. we Frankfurcie ogólnoniemiecki parlament** opowiadał się za tym, aby cesarzem Niemiec został król Prus. Dyskusje na tematy ogólnoniemieckie, w tym dotyczące granic przyszłych Niemiec, wzmogły narastanie niemieckiego patriotyzmu i idei pangermańskich, w których można się już doszukiwać nacjonalizmu. Wszystko to spowodowało także wzrost liczby zwolenników jedności Niemiec. Ich hymnem stała się *Pieśń Niemców* zaczynająca się od słów: „Niemcy, Niemcy ponad wszystko", która później zostanie hymnem Niemiec. Odzwierciedleniem tych nastrojów była „polska debata", w czasie której odmówiono Polakom prawa do samodzielności. Większość zgromadzonych uznała, że Wielkie Księstwo Poznańskie jest integralną częścią Niemiec. Padło też wówczas wiele niepochlebnych opinii na temat Słowian, w tym Polaków.

Król Prus Fryderyk Wilhelm IV był gotów przyjąć koronę niemiecką, ale wyłącznie z rąk niemieckich monarchów, a nie przedstawicieli ludu. Koronę „ludo-

M7 Rewolucyjne nastroje oraz hasła przyznania praw politycznych wszystkim grupom społecznym szybko przedostawały się poza Francję. W krajach niemieckich dyskutowano nie tylko o zjednoczeniu, lecz także o obszernym pakiecie swobód obywatelskich. Propagowaniu nowych idei sprzyjał rozwój prasy, zarówno tej cyklicznej, jak i ulotnej. Na jej łamach pojawiały się artykuły promujące przemiany społeczne, a ludzie, zwłaszcza mieszkańcy dużych miast, dyskutowali na ulicach. Jeden z takich momentów uchwycił na swoim obrazie z 1848 r. *Sprzedaż prawdy* Johann Nepomuk Höfel (czyt. hefel). Zbiory Muzeum Miasta Wiednia.

wą" nazywał „świńską", gdyż – jak powiadał – „zalatywała rynsztokiem". Jednak władcy niemieccy nie wystąpili z taką inicjatywą, ponieważ wielu z nich uważało, że to cesarz austriacki powinien zostać cesarzem Niemiec.

W samych Prusach sytuacja stawała się jednak coraz bardziej napięta. Rosła liczba osób buntujących się przeciwko ładowi wiedeńskiemu i domagających się przyznania praw większej liczbie osób. Podczas gdy liberałowie w Heidelbergu wzywali do zjednoczenia, w Królestwie Pruskim rozpoczynała się **rewolucja marcowa**. Masowe demonstracje najwcześniej i najliczniej zaczęły się w marcu 1848 r. w Berlinie. Król pruski Fryderyk Wilhelm IV pod naciskiem manifestantów złożył obietnicę wprowadzenia liberalnych zmian, która do historii przeszła jako apel *Do moich drogich Berlińczyków*. Władca zwołał pruski parlament (Landtag) zgodnie z przepisami liberalnej ordynacji wyborczej przyznającej prawo głosu wszystkim mężczyznom. W parlamencie znaleźli się więc nie tylko liberałowie, lecz także przedstawiciele robotników i chłopów. Król wprowadził również **pakiet swobód** (wolność prasy, stowarzyszeń, zebrań, wyznania), co zadowoliło liberałów, a ucieszyło powołanie ich przedstawicieli do rządu. W tej sytuacji, obawiając się rewolucji kojarzącej się im z francuską gilotyną, uznali, że nie ma potrzeby kontynuowania walki. Poza tym nie mogli liczyć na poparcie sporej, ale konserwatywnej reprezentacji chłopskiej, ponieważ głosowała ona nie tak, jak radzili liberałowie, lecz zgodnie z sugestiami dworu królewskiego i pruskich właścicieli ziemskich (junkrów).

Z zakresu reform nie byli zadowoleni demokraci pruscy, którzy parli do walki o głębokie zmiany demokratyczne. Mimo że mieli teraz przeciwko sobie połączone siły dworu, króla oraz liberałów, zaczęli wzniecać powstania w Prusach i innych państwach niemieckich. Jednak fala rewolucyjna definitywnie opadła. Jednym z ostatnich bastionów demokratów była Badenia, ale armia powstańcza dowodzona przez polskiego generała Ludwika Mierosławskiego w lipcu 1849 r. została pokonana przez wojska pruskie.

Król pruski, wychodząc naprzeciw oczekiwaniom liberałów, w **1850 r. nadał konstytucję**, która obowiązywała przez dziesięciolecia. Gwarantowała ona podstawowe swobody obywatelskie i powołanie dwuizbowego parlamentu, aczkolwiek z ordynacją niedemokratyczną. Król mianował członków rządu, który był przed nim odpowiedzialny. Liberałów zadowalało także postępujące uwłaszczenie chłopów, gdyż dzięki temu szybciej mogła się rozwijać gospodarka i szybciej mogły rosnąć fortuny.

M8 **Odezwa Fryderyka Wilhelma IV do Berlińczyków, 1848 r.**

Do moich drogich Berlińczyków
W moim patencie [...] o powołaniu Sejmu połączonego otrzymaliście rękojmię wiernego usposobienia Waszego Króla do Was i do całej ojczyzny niemieckiej. Jeszcze nie przebrzmiała owacja, jaką pozdrowiły mnie niezliczone wierne serca, gdy zgraja burzycieli spokoju wmieszała się z podburzającymi bezczelnymi żądaniami, powiększając się w miarę oddalania się dobrze usposobionych. Ponieważ ich natarczywe pchanie się aż do portalu zamku kazało słusznie obawiać się złych zamiarów, a na moich dzielnych i wiernych żołnierzy miotano obelgi, plac musiał zostać oczyszczony przez kawalerię, [...] dwa karabiny piechoty wystrzeliły same z siebie, nie trafiając, chwała Bogu, nikogo! [...] [złoczyńcy] przeinaczyli te wydarzenia po myśli swoich złowrogich planów oczywistymi kłamstwami i napełnili rozgorączkowane umysły wielu spośród moich wiernych i drogich Berlińczyków [...]! I w ten sposób stali się potwornymi sprawcami przelewu krwi. Moje wojska, a Wasi bracia i rodacy, uczyniły dopiero wówczas użytek z broni, gdy zostały do tego zmuszone. [...]*
Do Was, mieszkańcy [...], należy teraz zapobieżenie większym nieszczęściom. Dowiedzcie się, że Wasz Król i Najwierniejszy Przyjaciel błaga Was o to na wszystko, co jest dla Was święte [...]! Przywróćcie spokój, uprzątnijcie barykady, które jeszcze stoją, i wyślijcie do mnie mężów pełnych prawdziwego berlińskiego ducha ze słowami, jakie przystoją wobec Waszego Króla, a ja daję Wam moje królewskie słowo, że wszystkie ulice i place zostaną zaraz opróżnione z wojsk, a obsada wojskowa zostanie ograniczona tylko do niezbędnych budynków, zamku, arsenału i niewielu innych, i to też tylko na krótki czas.

I. Rusinowa, T. Wituch, *Między rewolucją francuską a rewolucją październikową. Teksty źródłowe do nauczania historii powszechnej*, Warszawa: WSiP, 1980, s. 151–152.

* **patent** – tu: rozporządzenie monarchy

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego obrady parlamentu we Frankfurcie zakończyły się niepowodzeniem. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.
2. Opisz rolę prasy w propagowaniu haseł Wiosny Ludów. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Przedstaw stosunek Fryderyka Wilhelma IV do rewolucji marcowej w świetle odezwy *Do moich drogich Berlińczyków*. **M8**

Praca z materiałem

1. Omów symbolikę kokardy używanej podczas Wiosny Ludów na Węgrzech. **M9**
2. Wyjaśnij, dlaczego powstańcy węgierscy przypinali sobie kokardy nawiązujące kolorystyką do flagi Węgier. **M9**

M9 Jednym z symboli Wiosny Ludów na Węgrzech była czerwono-biało-zielona kokarda. Powstańcy przypinali ją sobie do ubrań, by podkreślić związek ze sprawą narodową. Nawiązywała ona do kokard z czasów rewolucji francuskiej oraz powstania listopadowego. Kolory kokardy odpowiadały barwom flagi Węgier ustanowionej w 1848 r. i oznaczały: siłę (czerwony), wiarę (biały) oraz nadzieję (zielony).

Wiosna Ludów w Austrii

Wieści o wystąpieniach rewolucyjnych we Francji dotarły również do monarchii Habsburgów, gdzie – jak wszędzie – wzbudziły zainteresowanie liberałów. Już **w marcu 1848 r.** w Wiedniu pojawiły się barykady, które wznieśli studenci, młodzi rzemieślnicy oraz kupcy przy wsparciu przedstawicieli klasy średniej. Ich pierwszym sukcesem było doprowadzenie do dymisji Klemensa von Metternicha (czyt. fon meternicha). W kwietniu cesarz **Ferdynand I nadał konstytucję** gwarantującą swobody obywatelskie (wolność wyznania i przekonań, wolność prasy, wypowiedzi, zebrań i stowarzyszeń) oraz wprowadzającą trójpodział władzy. W szybko zorganizowanych wyborach wyłoniono skład parlamentu, który zajął się jedną z najważniejszych kwestii – sprawą chłopską. Aby zapobiec przystąpieniu chłopów do rewolucji, wkrótce przyjęto ustawę, na mocy której **chłopi cesarscy zostali uwłaszczeni**, a użytkowaną ziemię otrzymali na własność. Ustała pańszczyzna. Chłopi nie musieli już wykonywać także innych prac na rzecz pana. Decyzją parlamentu właściciele ziemscy mieli otrzymać odszkodowanie. Cesarz podpisał ustawę, dzięki czemu przez dziesięciolecia postrzegano go jako opiekuna włościan. Liberałowie byli zadowoleni ze zmian, natomiast demokraci wzniecali kolejne powstania, gdyż pragnęli poszerzenia swobód politycznych. Ostatnie wystąpienie zakończyło się w październiku 1848 r. w Wiedniu, a jego dowódca generał Józef Bem wydostał się z płonącego miasta i podążył na Węgry. W wyniku przeciągającej się rewolucji **cesarz Ferdynand I abdykował**, a w grudniu cesarzem ogłoszono jego 18-letniego bratanka, który rządził jako Franciszek Józef I. Nowy władca, opierający się na sile armii, policji i sprawnym rządzie, z czasem przestał respektować nadane wcześniej wolności.

Wiosna Ludów na Węgrzech

W państwie Habsburgów Wiosna Ludów wiązała się przede wszystkim z narastającą z miesiąca na miesiąc aktywnością narodów cesarstwa. Prawo do narodowej odrębności manifestowali Węgrzy, Czesi, Chorwaci, Serbowie, Rumuni. Zaczęły się organizować elity słowackie i słoweńskie. Ich przedstawiciele oczekiwali przyznania im przez Wiedeń prawa do prowadzenia narodowej edukacji, rozwoju instytucji narodowych i posługiwania się językiem. Polacy w Galicji liczyli na niepodległość, a Włosi z Lombardii i Wenecji – na zjednoczenie. Jednak manifestacje patriotyczne i akcje protestacyjne były łatwo tłumione lub osłabiane za cenę mało znaczących ustępstw.

Najszerszy i najpoważniejszy ruch polityczny przeciwko panowaniu austriackiemu zorganizowali Węgrzy. Ich liderem był **Lajos Kossuth** (czyt. lajosz koszut). Już w marcu 1848 r. Węgrzy doprowadzili do zwołania **sejmu węgierskiego w Preszburgu** (obecnie Bratysława). Uchwalił on **liberalną konstytucję**, którą w kwietniu zaakceptował cesarz Ferdynand I jako król węgierski. Następnie sejm przyjął ustawę o **uwłaszczeniu chłopów** w Koronie św. Stefana. Aktywność Węgrów pobudziła do działania

inne narody zamieszkujące tę część cesarstwa, np. Rumunów i Niemców z Siedmiogrodu oraz Chorwatów. Węgrzy nie chcieli dostrzec aspiracji innych narodów Korony i z obawą spoglądali na rysujący się sojusz niewęgierskich nacji z cesarstwem. Władca mógł go wykorzystać w celu poskromienia rosnących żądań Węgrów. W miarę upływu czasu rosło napięcie między Wiedniem a węgierskimi poddanymi, którzy zaczęli organizować własne siły zbrojne. W październiku 1848 r. węgierski Komitet Obrony Narodowej powołany przez sejm z Kossuthem na czele zaakceptował plan obrony na wypadek wojny z Austriakami, która faktycznie już się toczyła. Na pomoc Węgrom przybyło wielu Polaków z kraju i emigracji. Pod koniec 1848 r. Węgrzy zgodzili się na utworzenie polskiego legionu pod dowództwem generała Józefa Wysockiego. W szczytowym okresie legion liczył ponad 3 tys. żołnierzy. Okresowo na czele wojsk węgierskich stał jako naczelny wódz generał Henryk Dembiński. Jednak najsłynniejszym dowódcą był generał **Józef Bem**, który zawiadywał wojskami węgierskimi w Siedmiogrodzie i dał się poznać jako znakomity organizator i wybitny wódz. Stał się polsko-węgierską legendą, która żyje do dziś.

W marcu 1849 r. cesarz Franciszek Józef I w akcie nowej konstytucji **inkorporował Koronę św. Stefana do cesarstwa**. W odpowiedzi Węgrzy zdetronizowali Habsburgów, a w kwietniu 1849 r. przyjęli **Deklarację niepodległości**. Węgry były pierwszym i jedynym państwem, które uzyskało niepodległość w czasie Wiosny Ludów. Żołnierze węgierscy doskonale się bili i wygrywali, a największe sukcesy odnosił generał Bem. Austriacy, bojąc się porażki, poprosili o pomoc cara Mikołaja I. Rosja nie odmówiła – w obawie, że niepodległe Węgry będą wzorem dla innych narodów pozbawionych swojego państwa, jak choćby Polaków. Na terytorium Węgier z kilku stron wkroczyła armia rosyjska licząca blisko 130 tys. żołnierzy pod dowództwem pogromcy powstańców listopadowych feldmarszałka Iwana Paskiewicza (zob. s. 89). Gdy w sierpniu 1849 r. **Węgrzy skapitulowali**, a tym samym utracili zdobytą niepodległość, Austriacy rozpoczęli krwawy terror, m.in. rozstrzelano przywódców powstania. Kossuth i Bem zdołali zbiec do Turcji.

Józef Bem

(1794–1850)

Polski generał i inżynier wojskowy. Karierę zaczynał w formacjach artyleryjskich armii Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Był jednym z dowódców wojska polskiego w czasie wojny z Rosją w 1831 r. Po klęsce wyemigrował do Francji. Podczas Wiosny Ludów w Austrii praktycznie dowodził rewolucją w Wiedniu. Od grudnia 1848 do marca 1849 r. jako dowódca armii węgierskiej kilkakrotnie wyparł wojska austriackie z Siedmiogrodu. Cieszył się szacunkiem żołnierzy, którzy wierzyli w jego talent i szczęście. W obliczu klęski powstania węgierskiego uciekł do Turcji, gdzie służył w armii i opracowywał plany jej reorganizacji i rozbudowy umocnień otaczających Turcję. Za zasługi otrzymał stopień generała armii osmańskiej. Fragment portretu Józefa Bema autorstwa nieznanego artysty, przed 1850 r., Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Wiosna Ludów w Italii

Włosi na taką okazję jak Wiosna Ludów czekali od 1815 r. Na północy Półwyspu Apenińskiego, **w Lombardii i Wenecji**, wybuchły w marcu 1848 r. **powstania antyaustriackie**, a dowódca stacjonujących tam wojsk cesarskich generał Joseph Radetzky (czyt. jozef radecki) wycofał się na północ. Lombardczycy i Wenecjanie utworzyli niezależne republiki. Pod wpływem rewolucyjnej agitacji król Sardynii Karol Albert zdecydował się na walkę z Austriakami o **zjednoczenie północnych Włoch**, ale poniósł porażkę w bitwie pod Custozą (czyt. kustozą) w lipcu 1848 r. i Austriacy ponownie zajęli Mediolan (stolicę zbuntowanej Lombardii). Jednak w stanie wrzenia była nie tylko północ kraju, ale cała Italia. W miastach i regionach organizowano manifestację za manifestacją. W Europie Italię nazywano „półwyspem wolności". Rewolucyjne nastroje pchnęły króla w lutym 1849 r.

Dowodzący wojskami austriackimi we Włoszech generał Joseph Radetzki już za życia był legendą w swoim kraju. W Wiedniu i Pradze wznoszono pomniki z jego podobizną. Nieśmiertelność zyskał jednak dzięki skomponowanemu przez Johanna Straussa (czyt. sztrałsa) marszowi, granemu przez orkiestry w całym państwie.

jenerał* – generał

M10 **Odezwa Adama Mickiewicza do Rządu Tymczasowego Lombardii, 3 maja 1848 r.**

[...] odrodzenie narodów, a zwłaszcza walka podjęta przez Włochy przeciw Austrii, wskazuje wychodźcom polskim chwilę działania. Służąc Włochom, Polacy przyspieszają oswobodzenie swego kraju. Współdziałając w rozkładzie cesarstwa austriackiego, wyswobadzają pięć milionów Polaków, poddanych tego cesarstwa. [...]

Bezpośrednim celem Polaków [...] działających we Włoszech powinno być wyłączenie elementu słowiańskiego z armii austriackiej [...].

W przekonaniu tym proponujemy [...] zarządzenie utworzenia legionów słowiańskich, zaczynając od formacji pierwszego Legionu Polskiego. Za podstawę tej formacji wzięłoby się układ zawarty między rządem lombardzkim a Republiką Cisalpińską i jenerałem Henrykiem Dąbrowskim.*

G. Chomicki, L. Śliwa, *Wiek XIX. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków: Wyd. Literackie, 2001, s. 207–208.

do ponownej walki. Na czele armii piemonckiej stanął generał **Wojciech Chrzanowski**, jednak dał się pobić pod Novarą słabszym liczebnie wojskom Radetzkiego. Zrezygnowany i załamany niepowodzeniami Karol Albert abdykował na rzecz swojego syna Wiktora Emanuela.

Wiosna Ludów dała o sobie znać również w Rzymie. W lutym 1849 r. papież Pius IX został przepędzony z Wiecznego Miasta. Ukonstytuował się tam **rząd republiki rzymskiej** na czele z **Giuseppe Mazzinim** (czyt. dżjuzeppe mac-inim). Papież wezwał na pomoc francuskiego prezydenta Karola Ludwika Napoleona Bonaparte, który wysłał korpus wojsk. Oblężenie Rzymu trwało trzy miesiące. Oprócz Rzymian na barykadach walczyli ochotnicy z oddziałów stworzonych i dowodzonych przez **Giuseppe Garibaldiego** (zob. s. 160) oraz polscy legioniści. W lipcu 1849 r. wojska francuskie zajęły Rzym. Mazzini i Garibaldi wydostali się z miasta, a Francuzi pozostali w Rzymie przez kilkanaście lat. Włosi walczyli jeszcze w wielu miejscach Półwyspu Apenińskiego, w tym w okolicach Neapolu i na Sycylii, a najdłużej w Wenecji, którą 85-letni Radetzky zdobył w sierpniu 1849 r. W walce wykorzystał balony, z których zrzucano na miasto bomby z opóźnionym zapłonem.

M11 W trakcie oblężenia Wenecji w 1849 r. dowództwo austriackie zdecydowało się na użycie nowej broni – bezzałogowych balonów 1 wyposażonych w ładunki wybuchowe z zapalnikiem czasowym. Pierwsza próba zdobycia miasta zakończyła się niepowodzeniem. Wiatr zniósł balony w kierunku stacjonujących w pobliżu miasta wojsk austriackich, siejąc popłoch w ich szeregach. Powiódł się dopiero drugi atak. Chociaż straty w mieście nie były duże, znaczenie miał jednak aspekt psychologiczny. Wenecjanie, widząc na niebie blisko 200 balonów o średnicy prawie 6 metrów, poprosili o rozejm. Luigi Querena (czyt. luidżi kłerena), *Pożar w szkole dei Morti przy kościele św. Jeremiasza*, 1849–1850, Muzeum Correr (czyt. korrer) w Wenecji.

LEGENDA

- główne miejsca wystąpień rewolucyjnych
- miejsce obrad ogólnoniemieckiego parlamentu

Polacy w Wiośnie Ludów:

- A.C. ks. Adam Jerzy Czartoryski
- A.M. Adam Mickiewicz
- H.D. gen. Henryk Dembiński
- J.W. gen. Józef Wysocki
- J.B. gen. Józef Bem
- L.M. gen. Ludwik Mierosławski
- W.CH. gen. Wojciech Chrzanowski

M12 Wiosna Ludów w Europie (1848–1849)

Bilans Wiosny Ludów

Wiosna Ludów była pierwszą i **jedyną powszechną rewolucją polityczną i społeczną w dziejach Europy**. Ominęła tylko państwa o już liberalnych ustrojach, jak Wielka Brytania czy Szwajcaria, a także dwa stare reżimy – Rosję i Imperium Osmańskie – gdyż nie wykształciły się tam jeszcze siły społeczne zdolne do wywołania ruchu sprzeciwu.

Praca z materiałami

1. Podaj cel, jaki przed Polakami walczącymi we Włoszech postawił Adam Mickiewicz. **M10**
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało użycie balonów w trakcie oblężenia Wenecji w 1849 r. Wykorzystaj **M11** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wskaż na mapie kraje, które objęła Wiosna Ludów. **M12**

Praca z materiałem

1. Omów wydźwięk karykatury, a następnie rozstrzygnij, czy jej autor był zwolennikiem czy przeciwnikiem Wiosny Ludów. Uzasadnij odpowiedź. **M13**

M13 Ferdinand Schröder (czyt. szreder), autor karykatury *Panorama Europy w sierpniu 1849 r.*, przedstawił mapę, na której widać personifikacje państw europejskich. Król Prus Fryderyk Wilhelm IV 1 w charakterystycznej pikielhaubie na głowie wymiata z Niemiec do Szwajcarii demokratów 2, którzy szukają schronienia pod dużą czapką jakobińską z napisem *Helvetia* 3. Miejsce dawnego Zgromadzenia Narodowego we Frankfurcie nad Menem zajął strach na wróble 4. Pracy pruskiego króla przygląda się Karol Ludwik 5, który właśnie zakończył porządki we Francji, wysyłając zwolenników republiki na emigrację 6. Dama w powozie to brytyjska królowa Wiktoria 7, w której kierunku biegną wychudzeni mężczyźni 8. Symbolizują oni falę głodu, jaka nawiedziła w tym czasie Irlandię. Zgaszona świeca 9 na ziemiach polskich nawiązuje do klęski powstania listopadowego. Autor na karykaturze umieścił też Węgrów 10 walczących z Rosjanami 11, którzy wspierają Austriaków 12.

Okazało się, że monarchowie Świętego Przymierza siedzą na beczce prochu, której wybuchu nie są w stanie powstrzymać. Choć w żadnym państwie europejskim rewolucja nie zwyciężyła, nie można powiedzieć, że gdzieś z kretesem przegrała. Po Wiośnie Ludów Europa stała się zupełnie innym kontynentem. W państwach niemających jeszcze **konstytucji** zostały one **wprowadzone** i gwarantowały trójpodział władzy, wolności liberalne oraz niezawisłe sądy. Zdarzało się jednak, że – tak jak w Austrii – po kilku latach konstytucję odrzucano. Znane są też liczne przykłady tego, że wprowadzone wolności – jak choćby druku, prasy i słowa – ograniczała cenzura.

Wiosnę Ludów przegrali demokraci. Było jeszcze za wcześnie na ich radykalne pomysły, takie jak wprowadzenie republiki i powszechnego prawa wyborczego dla wszystkich mężczyzn, czyli niezależnie od urodzenia, majątku i wykształcenia. Demokraci mieli przeciwko sobie połączone siły dworu i konserwatystów oraz współpracujących z nimi liberałów. Ci ostatni triumfowali, gdyż zostały zrealizowane postulaty, o które zabiegali. Zlikwidowano stany i pozostałości poddaństwa, wprowadzono równość wobec prawa, powołano do życia ciała prawodawcze. Od czasu Wiosny Ludów zaczęło się w Europie kształtować **społeczeństwo obywatelskie** – dzięki postępującej alfabetyzacji oraz wzrostowi roli prasy stającej się czwartą władzą. **Zwycięzcami byli chłopi**, ponieważ otrzymali na własność ziemię w państwach, w których jeszcze do nich nie należała. Mogli ją teraz sprzedać lub kupić, mogli migrować w poszukiwaniu lepszych warunków życia. To korzystnie wpłynęło na rozwój rynku kapitalistycznego, podobnie jak uznanie własności prywatnej za nienaruszalną.

W dobie Wiosny Ludów dla wielu środowisk atrakcyjna stała się **idea narodowa**. Likwidacja resztek poddaństwa i uwłaszczenie sprzyjały tworzeniu się nowoczesnych narodów skupiających wszystkie warstwy społeczne. Ujawniły się elity narodów, które nigdy wcześniej nie miały własnego państwa, jak Słowacy czy Słoweńcy. Okazało się jednak, zwłaszcza w Europie Środkowej i Wschodniej, że na tym samym obszarze żyją przedstawiciele dwóch, trzech i więcej narodów, co zapowiadało poważne konflikty w przyszłości. Nie wywalczyli niepodległości ani Węgrzy, którzy mieli ją na wyciągnięcie ręki, ani Polacy, od których była znacznie oddalona. Niemcy i Włosi nie zjednoczyli swoich ojczyzn, niemniej umocniło się wśród nich poczucie tożsamości narodowej. Wiosna Ludów stanowi ważną cezurę w historii Europy XIX w. Jedne procesy się wówczas zakończyły, inne rozpoczęły, jeszcze inne – jak w gospodarce – przyspieszyły. Coraz większą rolę polityczną zaczęły odgrywać warstwy ludowe.

Polecenia podsumowujące

1. Omów przyczyny, przebieg i skutki rewolucji lutowej we Francji.
2. Wymień przyczyny wybuchu Wiosny Ludów w Niemczech i monarchii Habsburgów.
3. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że Wiosna Ludów podważyła ład wiedeński w Europie. Uzasadnij odpowiedź.

Wiosna Ludów 1848–1849

Podsumowanie

5

◆ Rewolucja lutowa we Francji

Przyczyny	Przebieg	Skutki
• rozwój grup politycznych we Francji krytykujących monarchię lipcową i domagających się większych zmian społeczno-politycznych • zakaz zorganizowania w Paryżu bankietu politycznego na rzecz reformy prawa wyborczego	• II 1848 – manifestacje polityczne w Paryżu oraz starcia z wojskiem i Gwardią Narodową początkiem rewolucji • II 1848 – abdykacja Ludwika Filipa I i ogłoszenie II Republiki	• wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego dla mężczyzn, wolności prasy i prawa do pracy dla wszystkich obywateli, zniesienie kary śmierci, a w koloniach – niewolnictwa • Francja pierwszym w pełni demokratycznym państwem na świecie

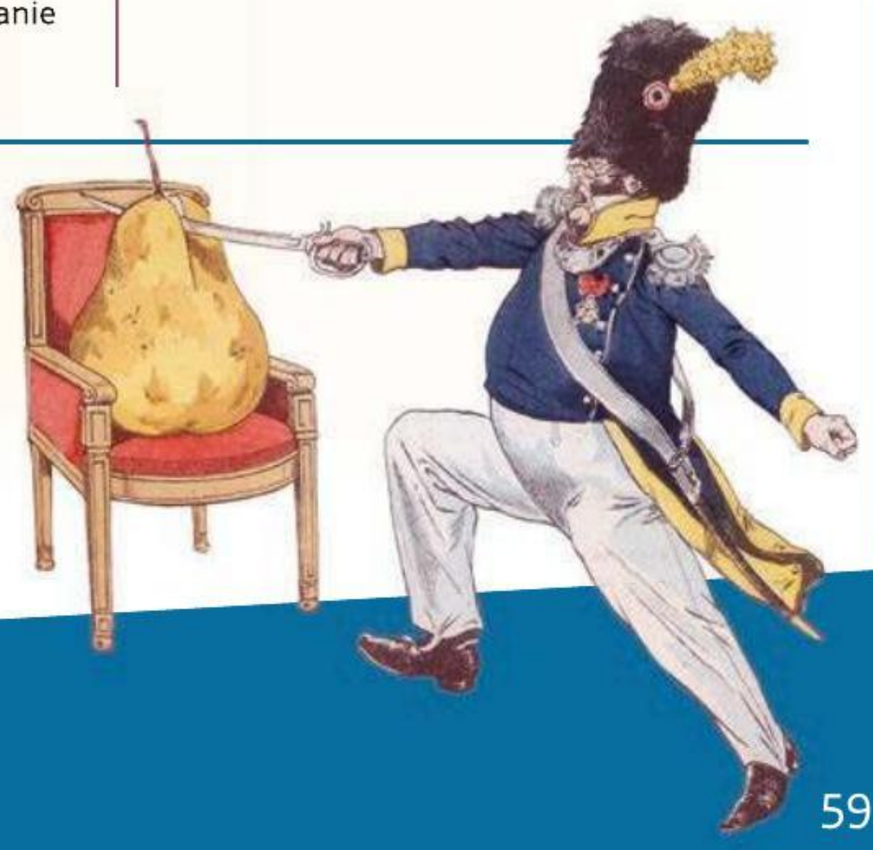
Porażka republikanów w wyborach prezydenckich, zwycięstwo przeciwnika haseł rewolucji – Karola Ludwika Napoleona Bonaparte.
1852 – ogłoszenie II Cesarstwa z silną władzą cesarską Napoleona III.

◆ Wiosna Ludów

Kraj	Przyczyny	Przebieg	Skutki
Kraje niemieckie	• walka z istniejącym porządkiem polityczno-społecznym • dążenie do zjednoczenia Niemiec przyczyną zwołania we Frankfurcie ogólnoniemieckiego parlamentu (V 1848)	• III 1848 – masowe demonstracje przeciwko ładowi wiedeńskiemu na terenie całych Niemiec, największe w Berlinie • wprowadzenie w Prusach swobód politycznych przyczyną zadowolenia liberałów i zwolenników króla	• opadanie fali rewolucyjnej • 1850 – nadanie w Prusach konstytucji gwarantującej podstawowe prawa obywatelskie • dwuizbowy parlament bez demokratycznej ordynacji wyborczej
Austria	• dążenie do zwiększenia swobód obywatelskich	• III 1848 – demonstracje i rozruchy społeczne	• dymisja Klemensa von Metternicha • IV 1848 – ogłoszenie konstytucji przez cesarza Ferdynanda I • uwłaszczenie chłopów w monarchii habsburskiej
Węgry	• dążenie do uzyskania odrębności narodowej w ramach monarchii Habsburgów	• III 1848 – zwołanie sejmu węgierskiego w Preszburgu i uchwalenie liberalnej konstytucji • wybuch konfliktu austriacko-węgierskiego • udział Polaków w Wiośnie Ludów na Węgrzech (generał Józef Bem) • III 1849 – inkorporacja Korony św. Stefana do cesarstwa • detronizacja Habsburgów • IV 1849 – przyjęcie Deklaracji niepodległości • stłumienie powstania węgierskiego z pomocą Rosji	• krwawy terror wobec powstańców • koniec marzeń Węgrów o niepodległości
Italia	• dążenia niepodległościowe i sprzeciw wobec polityki Habsburgów	• powstania przeciwko Habsburgom w Wenecji i Lombardii stłumione przez wojska austriackie • wojna Austrii z Królestwem Sardynii, porażka Sardynii • ukonstytuowanie się republiki w Rzymie i wygnanie papieża Piusa IX (II 1849)	• porażka zjednoczeniowych dążeń Włochów

◆ Skutki Wiosny Ludów w Europie

Pierwsza i jedyna powszechna rewolucja polityczno-społeczna w dziejach Europy.
Ukazanie problemów ładu wiedeńskiego.
Liberalizacja polityki części monarchów (wprowadzenie konstytucji i swobód obywatelskich).
Ujawnienie się dążeń niepodległościowych (np. Słoweńcy) i zjednoczeniowych (np. Włosi).

Polecane publikacje

J. Chudzikowska, *Generał Bem*, Warszawa: PIW, 1990.

S. Kalembka, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1991.

L.B. Namier, *1848 – rewolucja intelektualistów*, przekł. A. Ehrlich, Kraków: Universitas, 2013.

6 Ameryka Północna i Południowa w pierwszej połowie XIX w.

1804 powstanie Haiti

1816 powstanie Wielkiej La Platy

1819 powstanie Wielkiej Kolumbii

1821 Meksyk niepodległym państwem

1822 ogłoszenie niepodległości Brazylii

1823 ogłoszenie doktryny Monroego

1845 przyłączenie Teksasu do USA

Przypomnij

- Jakie państwa kolonizowały obszary obu Ameryk?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach powstały niepodległe państwa w Ameryce Łacińskiej.

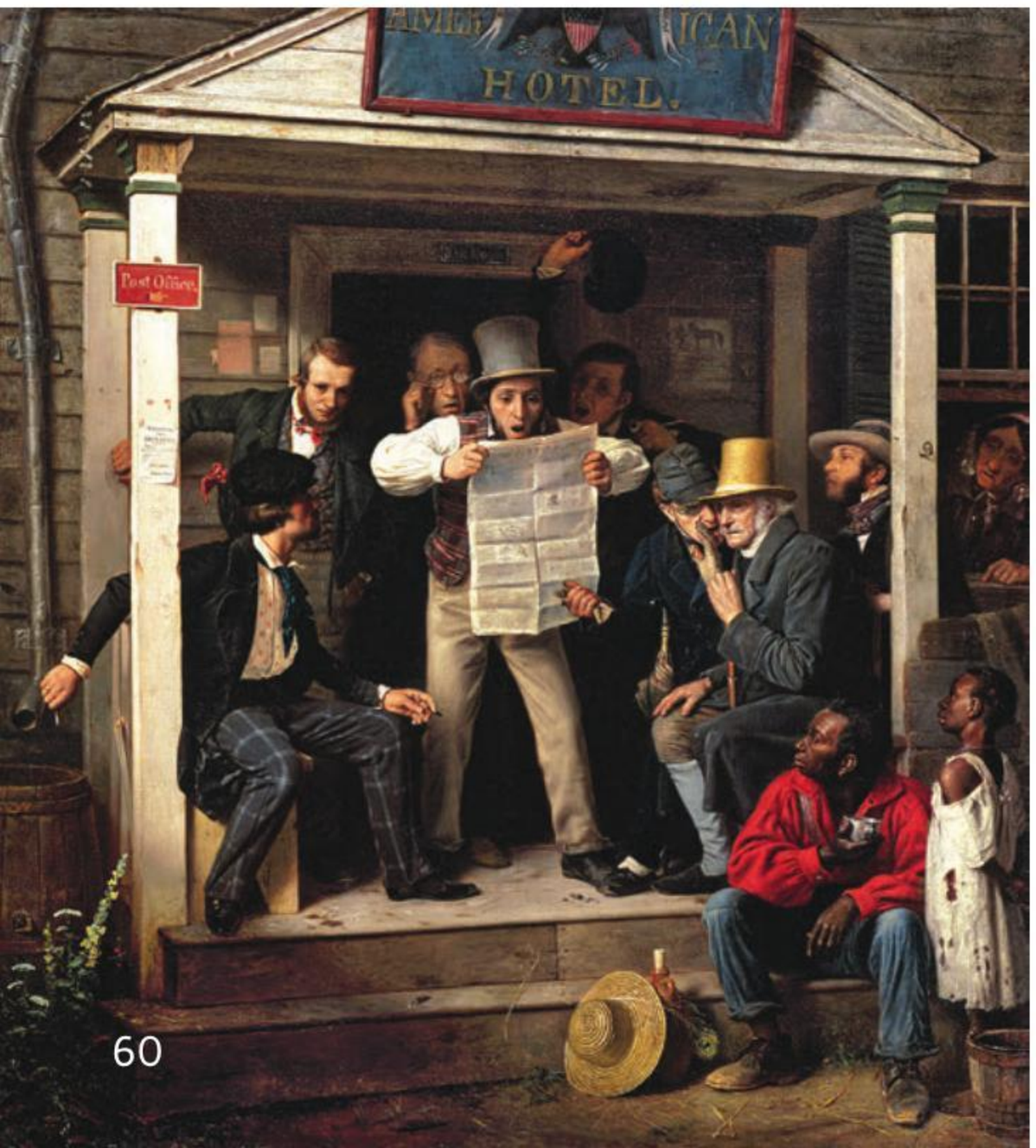
Po lekcji

- Charakteryzuję rozwój terytorialny USA w pierwszej połowie XIX w.
- Przedstawiam główne założenia doktryny Monroego.
- Wyjaśniam rolę jednostek w procesie państwotwórczym w Ameryce Łacińskiej.
- Opisuję proces powstawania niepodległych państw w Ameryce Południowej.

Stany Zjednoczone w pierwszej połowie XIX w.

Stany Zjednoczone były pierwszym na świecie państwem utworzonym przez potomków osadników europejskich. Gdy w 1789 r. we Francji rozpoczęła się rewolucja, w Stanach Zjednoczonych weszła w życie uchwalona dwa lata wcześniej **konstytucja**. W kolejnych dziesięcioleciach **USA stopniowo się demokratyzowały**, szybciej niż państwa europejskie obniżając cenzus wyborczy. W 1840 r. już 78% Amerykanów (oczywiście tylko białych wolnych mężczyzn) mogło uczestniczyć w wyborach, choć w niektórych głosowaniach znaczenie miały cenzus majątkowy, wykształcenie i wiek. W tym czasie w liberalnej Francji uprawnionych do głosowania było tylko kilka procent mężczyzn. W USA narodziły się wówczas prowadzone w amerykańskim stylu kampanie wyborcze do Kongresu i na urząd prezydenta. Istotną rolę w budowaniu amerykańskiego patriotyzmu odegrała wojna z Brytyjczykami toczona w latach 1812–1814. Ustanowione wówczas hymn narodowy i wygląd flagi obowiązują do dziś.

Ameryka stała się atrakcyjna dla europejskich imigrantów, którzy coraz liczniej do niej przybywali. Nowi koloniści potrzebowali miejsc do osiedlenia, dlatego Amerykanie podejmowali **akcje zagospodarowywania terenów** na zachód i południe od granic Stanów Zjednoczonych. Usuwali autochtonów z zamieszkiwanych przez nich obszarów i organizowali tam własne osadnictwo. Zakładali miasta i miasteczka, budowali farmy, wytyczali drogi oraz linie kolejowe. Na opanowanych terenach powstały nowe stany. W 1821 r. w skład USA wchodziły już 23 stany. Liczba mieszkańców kraju stale rosła – w 1790 r. wynosiła ok. 4 mln osób, a w 1850 r. – ponad 23 mln.

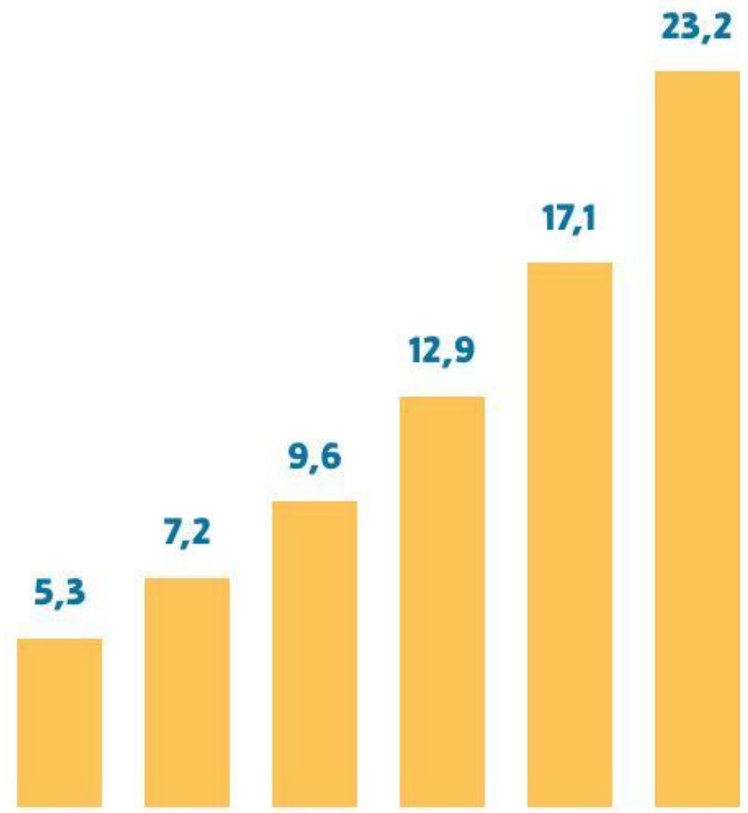

M1 Jednym z najważniejszych konfliktów terytorialnych toczonych przez USA w pierwszej połowie XIX w. były wojny z Meksykiem zakończone sukcesem młodej amerykańskiej demokracji w 1848 r. Atmosferę tamtych czasów uchwycił na obrazie z tego samego roku pt. *Wiadomości wojenne z Meksyku* Richard Caton Woodville (czyt. riczard kejton łudwil). Artysta przedstawił mieszkańców przygranicznego miasteczka czytających i słuchających wiadomości z frontu. Na obrazie są zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy amerykańskiej ekspansji. Zbiory Muzeum Sztuki Amerykańskiej Crystal Bridges (czyt. krystal brydżes) w Bentonville (czyt. bentonwil), USA.

W 1836 r. osadnicy amerykańscy osiedlający się w należącym do Meksyku Teksasie, a dowodzeni przez amerykańskiego polityka i wojskowego Sama Houstona (czyt. hjustona), ogłosili **niepodległość Teksasu**. Po zwycięskiej wojnie z Meksykanami został on w 1845 r. przyłączony do USA. Rok później Stany Zjednoczone wypowiedziały wojnę Meksykowi i ją wygrały. Na mocy pokoju z Guadelupe Hidalgo (czyt. gładelupe idalgo) z 1848 r. Meksyk musiał oddać rozległe obszary Wielkiej Kotliny, Kordyliery i ziemie aż po Pacyfik, gdzie już w 1850 r. utworzono stan Kalifornia, a niewielkie wówczas i hiszpańskojęzyczne miasta Los Angeles (czyt. andżeles) i San Francisco (czyt. frans-isko) stały się wkrótce anglojęzyczne. Pięć lat później USA kupiły od Meksyku ziemie nad rzeką Rio Grande, na której do dziś przebiega granica między obydwoma państwami. W wyniku prowadzonej akcji osiedleńczej, aneksji oraz wojen powierzchnia Stanów Zjednoczonych zwiększyła się ponaddwukrotnie.

Rok 1848, kiedy to USA zawarły pokój z Meksykiem, stał się jedną z ważniejszych dat w dziejach młodego państwa i świadectwem jego ekspansjonizmu. Amerykańscy pionierzy wierzyli, że Bóg dał im prawo podboju i cywilizowania nowych ziem. Na przyłączanych terenach wiarę krzewili kaznodzieje, których aktywność prowadziła do powstania nowych grup wyznaniowych, np. mormonów w Salt Lake City (czyt. solt lejk s-iti). Jednocześnie umacniały się amerykańskie cechy, takie jak: etos pracy, duch pionierski oraz kult wzajemnej pomocy i indywidualnego sukcesu. Brak różnic stanowych i równość wobec prawa sprzyjały upowszechnieniu się **amerykańskiej tożsamości**. Nie przeszkadzało to jednak Amerykanom uważać rdzenną ludność kontynentu za gorszą społeczność i usprawiedliwiać wykorzystywanie czarnoskórych niewolników nazywanych wówczas Murzynami.

M2 **Wykres nr 1. Populacja USA w latach 1800–1850 (w mln)**

Na podstawie: *Colonial and Pre-Federal Statistics*, [w:] *Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1970*, Waszyngton: U.S. Department of Commerce, 1975, s. 1152–1154.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie czynniki miały wpływ na wzrost populacji USA w pierwszej połowie XIX w. Wykorzystaj **M1**, **M2**, **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.

M3 Czynnikiem wpływającym na szybki rozwój Stanów Zjednoczonych była rozbudowa infrastruktury kolejowej. Sieć torów i stacji kolejowych pokrywała poszczególne części kraju. W 1867 r. Edward Lamson Henry namalował obraz *Pociąg o 9:45*. Artysta, pasjonujący się nowoczesnymi środkami transportu, ukazał na nim pociąg stojący na niewielkiej stacji, typowej dla wielu amerykańskich miast i miasteczek. Zbiory Metropolitarnego Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

O tym się pisze

Praca z tekstem

1. Określ stosunek autora tekstu do polityki amerykańskiej w pierwszej połowie XIX w. **T1**
2. Opisz, jaką rolę w ingerencji w politykę dotyczącą obu Ameryk Chomsky przypisywał Wielkiej Brytanii. **T1**

T1 **O zapędach mocarstwowych Stanów Zjednoczonych w pierwszej połowie XIX w. – rozważania Noama Chomsky'ego***

Wielka Brytania miała swoje własne powody, żeby hamować zapędy agresywnego parweniusza zza oceanu. Rozważając problem Karaibów, [...] brytyjski minister spraw zagranicznych podkreślał w roku 1822, że „przejęcie przez Stany Zjednoczone obydwu wybrzeży kanału, przez które przechodzić musi nasz handel z Jamajką, [...] oznaczałoby wstrzymanie tego handlu, a w konsekwencji – całkowitą ruinę". [...] Demokraci Jacksona* zamierzali nie tylko pokonać i kontrolować Anglię, ale pragnęli znacznie więcej: „rzucić wszystkie inne narody do naszych stóp" i „sprawować kontrolę nad handlem całego świata".*

Stany Zjednoczone nigdy nie pragnęły niepodległości hiszpańskich kolonii. „Podczas debat kongresu w owym czasie [...] znacznie więcej entuzjazmu okazywano sprawie Greków [ich walce o niepodległość – przyp. tłum.] niż hiszpańskojęzycznym Amerykanom". Jednym z powodów było to, że Latynosi „byli rasowo wątpliwie biali", a w najlepszym razie pochodzili „od rasowo zdegradowanych Hiszpanów", w odróżnieniu od Greków, którym przypisana została specjalna rola [...] twórców cywilizacji [...]. Jeszcze innym powodem było to, że w odróżnieniu od Ojców Założycieli Bolívar przyznawał wolność swym niewolnikom, ujawniając się jako „nadgnite jabłko", które mogłoby popsuć całą resztę.

Szerszy pogląd na tę sprawę przedstawiały główne publikacje intelektualne tamtych dni. Pisano w nich, że „Ameryka Południowa będzie dla Amerykanów tym, [...] czym Azja i Afryka są dla Europy" – naszym Trzecim Światem. Ten punkt widzenia nie uległ zmianie przez cały XX w. [...]

W XIX w. potęga Anglii powstrzymywała USA przed zdominowaniem całej półkuli. Jednak koncepcja „naszej konfederacji", traktowanej jako „gniazdo, z którego cała Ameryka, Północna i Południowa, ma być zaludniona" (Thomas Jefferson), została zaszczepiona na stałe, a w następstwie tego również przekonanie, że najlepiej będzie, jeśli Hiszpania utrzyma władzę w koloniach do momentu, kiedy „nasze społeczeństwo osiągnie poziom rozwoju pozwalający mu na zdobycie jej posiadłości kawałek po kawałku".*

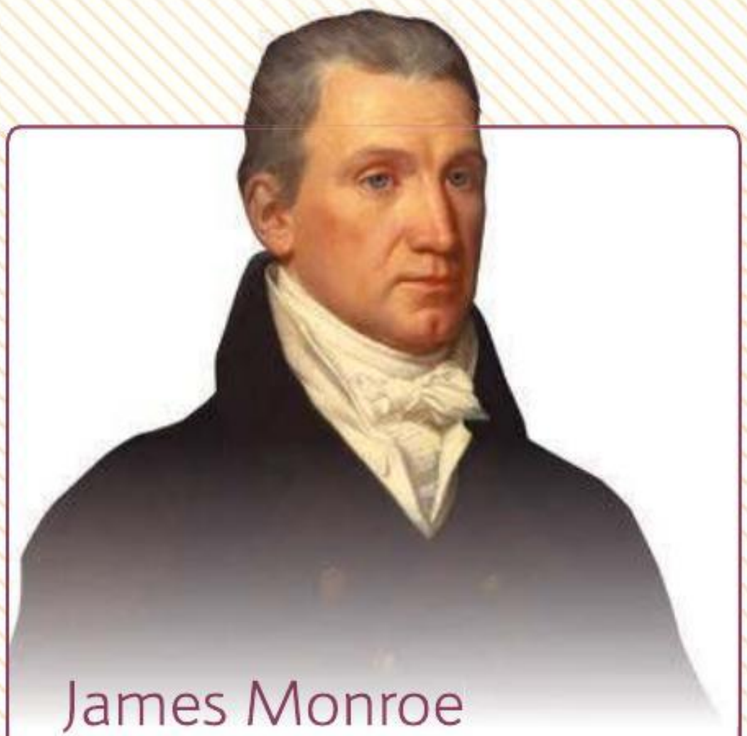
N. Chomsky, *Rok 501. Podbój trwa*, przeł. Z. Jankowski, O. Mainka, Warszawa–Poznań: WN PWN, 1999, s. 210–211.

Noam Chomsky (czyt. czomski) – amerykański filozof, językoznawca i działacz polityczny, profesor na prestiżowym uniwersytecie MIT w Cambridge (czyt. kembrydż) w USA

parweniusz – dorobkiewicz, nowobogacki

Jacksona (czyt. dżeksona)

Thomas Jefferson (czyt. tomas dżeferson)

James Monroe

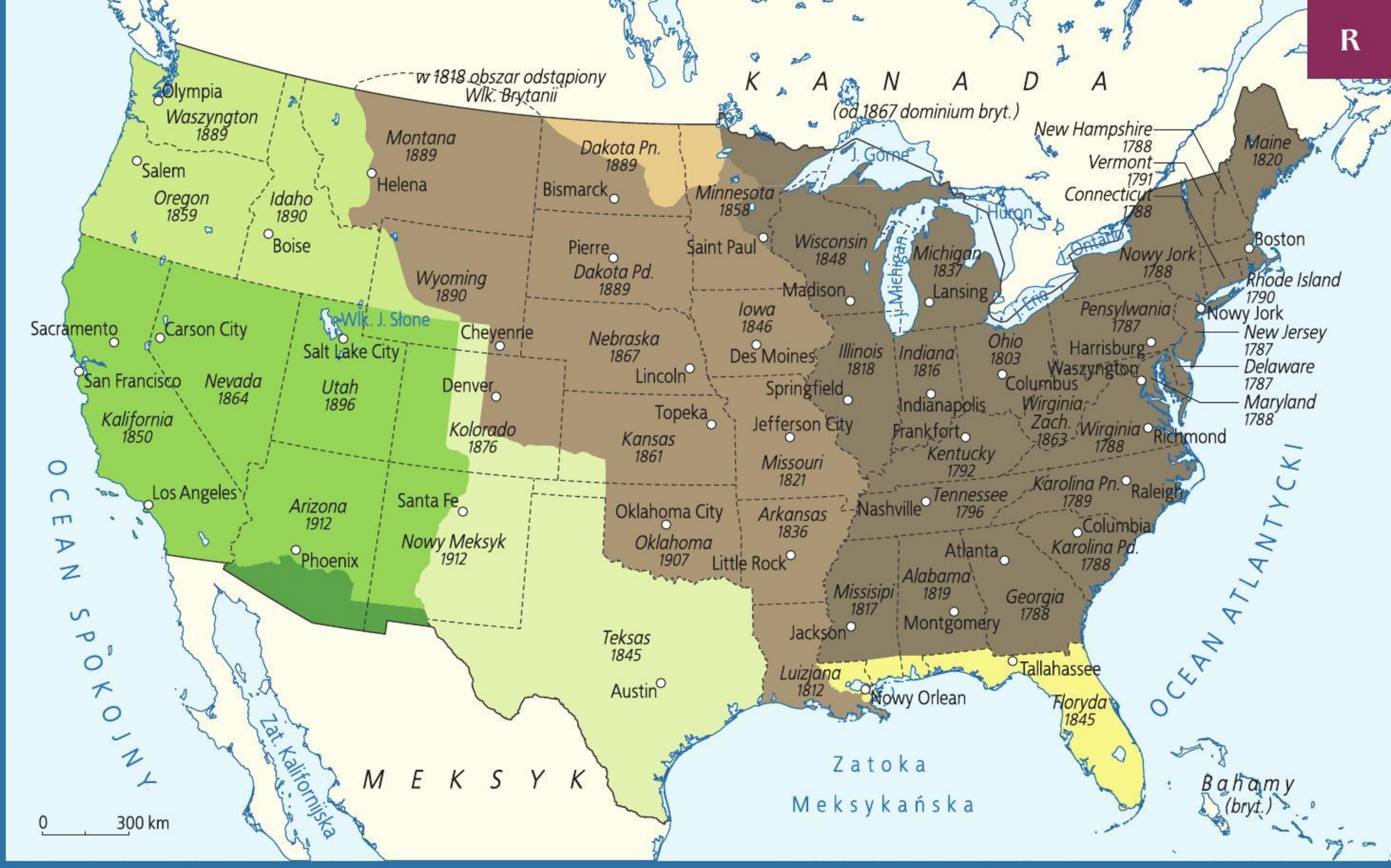
(1758–1831)

Amerykański polityk, w latach 1817–1825 prezydent Stanów Zjednoczonych. Brał udział w wojnie o niepodległość USA. Karierę polityczną rozpoczynał jako gubernator i senator. Był ambasadorem we Francji i w Wielkiej Brytanii, a przez wiele lat – sekretarzem stanu. Za jego prezydentury Stany Zjednoczone popierały walkę o niepodległość oraz powstawanie niezależnych państw w Ameryce Środkowej i Południowej. W 1823 r. wygłosił orędzie w Kongresie, które zostało nazwane doktryną Monroego i przyjęte jako oficjalne stanowisko USA w polityce zagranicznej. John Vanderlyn (czyt. dżon wanderlin), portret Jamesa Monroego (fragment), 1816 r., Narodowa Galeria Portretów, Waszyngton.

Doktryna Monroego

Zaborczość Amerykanów (coraz częściej nazywających siebie Jankesami) wywołała głęboką niechęć mieszkańców Ameryki Środkowej i Południowej do sąsiadów z północy, o których mówiono gringo (hiszp. „obcy"). Ich niepokój wzbudziły słowa prezydenta USA **Jamesa** (czyt. dżejmsa) **Monroego** wygłoszone w 1823 r. na temat misji Stanów Zjednoczonych w Ameryce Południowej. Stanowisko prezydenta podzielił Kongres i jako **doktryna Monroego** stało się ono oficjalnym programem polityki zagranicznej USA.

Monroe uważał, że Amerykanie powinni być zainteresowani losem „braci z Południa", którzy w tym czasie prowadzili wojny o niezależność od Hiszpanii i Portugalii. Zapowiedział, że mieszkańcy Ameryki Środkowej i Południowej mogą liczyć na pomoc Stanów Zjednoczonych. Jednocześnie przestrzegł Europejczyków przed ingerowaniem w sprawy Ame-

M4 Rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych w XIX w.

LEGENDA

- granice stanów
- granice Stanów Zjednoczonych
- *Idaho 1890* nazwa stanu i rok jego utworzenia
- Stany Zjednoczone na początku XIX w.
- tereny zakupione od Francji w 1803 r.
- tereny uzyskane od Wielkiej Brytanii w 1818 r.
- tereny zakupione od Hiszpanii w 1819 r.
- tereny odebrane Meksykowi w 1845 r.
- tereny odstąpione przez Wielką Brytanię w 1846 r.
- tereny uzyskane w 1848 r. w wyniku wojny z Meksykiem
- tereny zakupione od Meksyku w 1848 r.

M5 Doktryna Monroego, 1823 r.

Ze względu na nasze sumienie oraz na przyjacielskie stosunki istniejące między mocarstwami a Stanami Zjednoczonymi oświadczamy, że będziemy uważać wszelkie próby rozszerzenia ich systemu na drugą część tej półkuli za niebezpieczne dla naszego spokoju i naszego bezpieczeństwa. [...]

Polityka, jaką prowadzimy w stosunku do Europy, od początku wojen, które tak długo zaprzątały tę część globu, pozostała ta sama: polegała ona na niewtrącaniu się w sprawy wewnętrzne jakiegokolwiek państwa [...]. [...] Jednakże w sprawach dotyczących tych kontynentów [amerykańskich] zmieniają się okoliczności. Jest niemożliwe, aby mocarstwa sprzymierzone chciały narzucić swój system polityczny jakiejś części tych kontynentów bez zagrożenia naszemu szczęściu i naszemu pokojowi [...].

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 93–94.

ryki Południowej, gdyż uważał, że **„Ameryka jest dla Amerykanów”**. Tym samym deklarował, że powinna się stać strefą wpływów USA w zakresie polityki, biznesu i kultury. W stosunku do Europy zaś propagował **zasadę izolacjonizmu**, zgodnie z którą Amerykanie, nie mając żywotnych interesów w Europie, nie powinni ingerować w jej sprawy.

Praca z materiałami

1. Opisz rozwój terytorialny USA w pierwszej połowie XIX w. **M1**, **M4**
2. Przedstaw główne założenia doktryny Monroego. **M5**

M6 Haiti było drugim po USA niepodległym państwem na półkuli zachodniej. Na jego czele stanął Jean-Jacques Dessalines (czyt. żan żak desalin) – jeden z przywódców powstania byłych niewolników. Rządził on państwem jako cesarz Jakub I. Młody kraj nie był jednak w stanie poradzić sobie z licznymi problemami, głównie gospodarczymi. Również rządy Jakuba I, który słynął z okrucieństwa, nie były zbyt pomyślne. W 1806 r. władca został zamordowany w wyniku spisku. Jean-Jacques Dessalines na obrazie nieznanego autora eksponowanym w Pałacu Prezydenckim w Port-au-Prince (czyt. porto pręs), Haiti, pierwsza połowa XX w.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, z jakimi problemami borykały się nowe państwa na półkuli zachodniej. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

Haiti – pierwsze niepodległe państwo w Ameryce Środkowej

Amerykę Środkową i Południową od ich odkrycia przez Krzysztofa Kolumba pod koniec XV w. systematycznie kolonizowali Hiszpanie i Portugalczycy, do których dołączyli też Anglicy, Holendrzy oraz Francuzi. Na przełomie XVIII i XIX w. zaczęło narastać niezadowolenie z polityki metropolii, a pod wpływem ideologii oświecenia oraz wydarzeń rewolucyjnych we Francji wzrastała też świadomość społeczna i polityczna mieszkańców kolonii.

Jako pierwsza w Ameryce Środkowej niepodległość ogłosiła należąca do Francji karaibska **wyspa Santo Domingo**. Tamtejsza społeczność czarnoskórych niewolników już pod koniec XVIII w. rozpoczęła powstanie przeciwko Francuzom. Nabrało ono rozpędu, gdy Francja w 1794 r. oficjalnie zniosła niewolnictwo, a kilka lat później wodzem zbuntowanych niewolników został François Toussaint Louverture (czyt. fransła tusę luwertir). Za jego sprawą w 1801 r. ogłoszono tekst konstytucji. Francja nie chciała utracić bogatej w trzcinę cukrową wyspy, dlatego Napoleon Bonaparte skierował tam 30-tysięczny korpus, w którego skład wchodzili polscy legioniści. Ostatecznie jednak wojska francuskie i polskie – dziesiątkowane przez tropikalne choroby oraz zabójczy klimat – zostały wycofane.

Niektórzy polscy legioniści przeszli na stronę powstańców i potem pozostali na wyspie, a ich potomkowie żyją tam do dziś. Francja pochłonięta podbojami w Europie nie zdecydowała się na kolejną interwencję, ale poparła plantatorów trzciny cukrowej i przywróciła niewolnictwo. To spowodowało bunt dawnych niewolników, na którego czele stanęli czarnoskórzy oficerowie kolonialnej armii francuskiej. W **1804 r.** proklamowali oni niepodległość, a państwo nazwali **Haiti**. Tak powstało pierwsze wolne państwo w Ameryce Środkowej, założone przez byłych niewolników. Nie udało im się zbudować nowoczesnego i zamożnego kraju. Haiti było i pozostaje biedne.

Narodziny nowych państw w Ameryce Południowej i Środkowej

Kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców i chęć uniezależnienia się od metropolii były widoczne także w innych częściach Ameryki Środkowej i Południowej. Ziemie te od XVI w. były podporządkowane Hiszpanii i Portugalii, które starały się osiągnąć jak najwięcej korzyści z podległych im terenów. Prowadziło to do konfliktów między rządzącymi w imieniu metropolii Hiszpanami lub Portugalczykami a potomkami europejskich osadników nazywanymi **Kreolami**. Byli oni posiadaczami ziemskimi, bankierami, kupcami, właścicielami linii żeglugowych. Buntowali się również inni mieszkańcy: **ludność autochtoniczna nazywana Indianami** oraz **Metysi** – potomkowie mieszanych małżeństw indiańsko-europejskich.

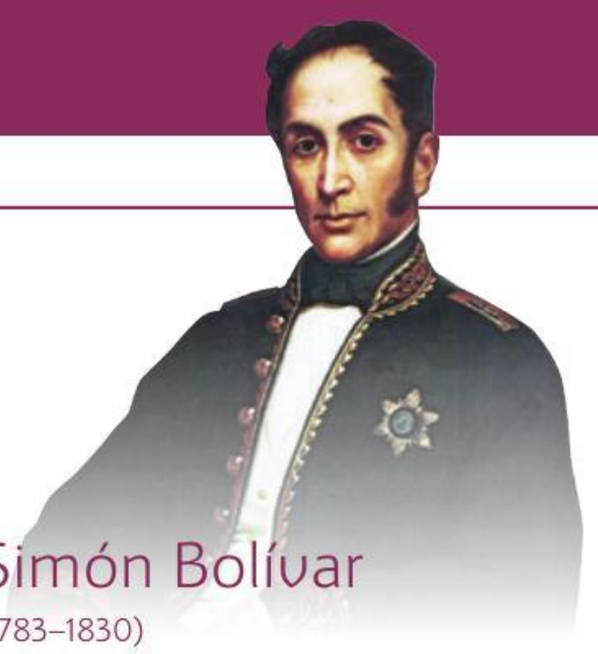
Od początku XIX w. Kreole we wszystkich wicekrólestwach zaczęli powoływać rady prowincjonalne zwane juntami (czyt. huntami), które ogłaszały niepodległość państw regionalnych. W latach 1809–1810 Kreole z wicekrólestwa Nowej Grenady ogłosili utworzenie niepodległych państw: Kolumbii, Wenezueli oraz Ekwadoru.

Na czele powstańców wenezuelskich stał **Simón** (czyt. s-imon) **Bolívar**. W 1813 r. wkroczył do rodzinnego Caracas (czyt. karakas), a miejscowa ludność nadała mu przydomek El Libertador (hiszp. „wyzwoliciel"). W 1815 r. Hiszpanie wysłali do Ameryki Południowej potężny oddział i doprowadzili do likwidacji nowo powstałych państw. Do akcji ponownie wkroczył Bolívar. Po otrzymaniu pomocy od Stanów Zjednoczonych oraz Haiti ruszył do walki i pokonał wojska hiszpańskie. W 1819 r. z jego inicjatywy w miejsce Nowej Grenady powstała **Wielka Kolumbia**, składająca się z Ekwadoru, Wenezueli i Kolumbii. Bolívar został prezydentem i rządził autorytarnie. Po jego śmierci Wielka Kolumbia rozpadła się na trzy niezależne państwa: **Kolumbię**, **Wenezuelę** oraz **Ekwador**.

Na południu kontynentu postacią dorównującą Simónowi Bolívarowi był generał **José** (czyt. hose) **de San Martín**. Przyczynił się do ogłoszenia w 1816 r. przez Kongres Narodowy niepodległości wicekrólestwa La Platy i powstania **Wielkiej La Platy** z Argentyną jako największym państwem. Doprowadził do usamodzielnienia się **Chile** (czyt. czile) oraz **Peru**, dotąd stanowiących wicekrólestwo Peru. Mimo reakcji zbrojnej Hiszpanów państwa te zachowały niepodległość. W kolejnych latach Wielka La Plata się rozpadła i powstały: **Argentyna**, **Paragwaj**, **Urugwaj** oraz **Boliwia**.

Niepodległość uzyskała także **Brazylia**, najrozleglejszy i najludniejszy kraj w Ameryce Południowej, która dotychczas stanowiła jedność z koroną portugalską. W **1822 r.** Brazylijczycy ogłosili **powstanie niezależnego państwa**. Jego cesarzem został Pedro – syn panującego w Portugalii króla Jana VI. Dwa lata później Brazylia otrzymała konstytucję, a wojska portugalskie opuściły kraj. Nie doszło do wojny brazylijsko-portugalskiej, dokonała się pokojowa rewolucja. W 1840 r. na cesarza koronował się syn Pedra I – Pedro II. Rządy cesarzy trwały do ich obalenia w 1889 r., kiedy to Brazylia stała się republiką.

Jeszcze inaczej potoczyły się walki o niepodległość państw w Ameryce Środkowej, w której najludniejszym i najbogatszym w surowce regionem był **Wielki Meksyk**. W 1810 r. Meksykanie wzniecili powstanie przeciwko Hiszpanom i wkrótce ogłosili niepodległość. Wybuchła trwająca prawie 11 lat wojna o uznanie niepodległości przez Hiszpanię. W 1814 r. podczas Kongresu Narodowego powstańcy określili zasady ustrojowe nowego państwa, jednak rok później musieli uznać wyższość dowodzonych przez Hiszpanów wojsk kolonialnych. Sytuacja się zmieniła, gdy na czele wojsk powstańczych w 1820 r. stanął pułkownik Agustín (czyt. ahustin) de Iturbide. **Meksyk w 1821 r. stał się niepodległy**, a Iturbide ogłosił się cesarzem. Rok później autokratę obalili dawni oficerowie wojsk powstańczych i w 1823 r. Meksyk ogłoszono republiką. Państwo to przyjęło konstytucję wzorowaną na amerykańskiej.

Simón Bolívar

(1783–1830)

Przywódca walk o wyzwolenie Ameryki Południowej spod zależności Hiszpanii. W 1819 r. prezydent Wenezueli, w latach 1819–1830 prezydent Wielkiej Kolumbii. Był Kreolem pochodzącym z zamożnej rodziny plantatorskiej. Odebrał wykształcenie w duchu oświeceniowym, antyhiszpańskim i republikańskim. Dzięki wielkiemu talentowi oratorskiemu porywał tłumy i zagrzewał do walki. Zorganizował antyhiszpańską konspirację oraz oddziały bojowników. Opracował plan wyzwolenia całej Ameryki Południowej i dążył do utworzenia federacji wszystkich pohiszpańskich państw na kontynencie. Aita (właśc. Rita Matilde de la Peñuela, czyt. peniuela), *Wyzwoliciel (Bolívar dyplomata)*, 1860 r. Część kolekcji sztuki Banku Centralnego Wenezueli w Caracas.

M7 Walki o niepodległość krajów Ameryki Południowej miały niezwykle krwawy charakter. Jednym z przykładów była bitwa pod Chacabuco (czyt. czakabuko) stoczona w 1817 r. Wojska powstańcze dowodzone przez generała José de San Martína rozbiły Hiszpanów, których straty wyniosły ponad 500 zabitych i 600 jeńców. Pedro Subercaseaux (czyt. suberkaso), *Bitwa pod Chacabuco*, 1908 r., Narodowe Muzeum Historyczne Argentyny w Buenos Aires.

LEGENDA

- granice Zjednoczonych Prowincji Ameryki Środkowej (1823–1838)
- granice Wielkiej Kolumbii (1819–1830)
- granice Wielkiej La Platy (1816–1830)

Posiadłości:

- francuskie
- holenderskie
- brytyjskie
- portugalskie
- hiszpańskie

1822 data proklamowania niepodległości

M8 Powstanie niepodległych państw w Ameryce Środkowej i Południowej w XIX w.

Skutki powstania nowych państw w Ameryce Łacińskiej

Granice nowych państw w Ameryce Południowej i Środkowej pokrywały się mniej więcej z granicami dawnych wicekrólestw oraz mniejszych jednostek administracyjnych – kapitanii. W ciągu trzech stuleci wykształciły się tu odrębne elity uważające te terytoria za swoje ojczyzny. Wojny o niepodległość były brutalne i krwawe. Pozostawiły walczące kraje bardzo zniszczone, z osłabioną gospodarką w wyniku spadku produkcji rolnej i górniczej. Jednak największym wyzwaniem dla tutejszych mieszkańców – Kreolów, Metysów i Indian – było stworzenie własnej, narodowej i państwowej, tożsamości. W większości posługiwali się oni językiem hiszpańskim oraz należeli do Kościoła Katolickiego. Aby odróżnić się od mieszkańców Ameryki Północnej, coraz częściej określali się jako **Latynosi**, a zamieszkany przez siebie kontynent nazywali **Ameryką Łacińską**.

Praca z materiałami

1. Omów proces uzyskiwania niepodległości przez kraje Ameryki Południowej. Wykorzystaj **M7**, **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

Polecenia podsumowujące

1. Omów znaczenie doktryny Monroego dla polityki Stanów Zjednoczonych w XIX w.
2. Opisz strukturę etniczną państw Ameryki Środkowej i Południowej.
3. Scharakteryzuj proces powstawania niepodległych państw w Ameryce Łacińskiej.

Ameryka Północna i Południowa w pierwszej połowie XIX w.

6

Podsumowanie

Stany Zjednoczone w pierwszej połowie XIX w.

Proces demokratyzacji państwa amerykańskiego szybszy niż w Europie.
Rozrost terytorialny państwa kosztem ludności autochtonicznej.
Rywalizacja z Meksykiem o terytoria przygraniczne, m.in. Teksas.
Ekspansjonizm amerykański.
1823 – sformułowanie doktryny Monroego.

Struktura etniczna mieszkańców Ameryki Łacińskiej przed powstaniem niepodległych państw

Hiszpanie i Portugalczycy – elity władzy.
Kreole – potomkowie europejskich osadników.
Autochtoni nazywani Indianami.
Metysi – ludność pochodzenia indiańsko-europejskiego.
Konflikty między Kreolami a europejskimi elitami przyczyną dążeń niepodległościowych Kreolów.
Tworzenie przez Kreolów rad prowincjonalnych (junt), które ogłaszały niepodległość państw regionalnych.

Nowe państwa w Ameryce Łacińskiej

1804 – ogłoszenie niepodległości przez Haiti, pierwsze niezależne państwo w Ameryce Łacińskiej założone przez byłych niewolników.
Podział wicekrólestwa Nowej Grenady na niepodległe państwa: Kolumbię, Wenezuelę i Ekwador.
Powstanie Wielkiej Kolumbii w wyniku działalności Simóna Bolívara, a po jego śmierci rozpad na Kolumbię, Wenezuelę i Ekwador.
Powstanie Wielkiej La Platy (z Argentyną jako największym państwem) z inicjatywy José de San Martína. Doprowadzenie do usamodzielnienia się Chile oraz Peru.
Rozpad Wielkiej La Platy na mniejsze państwa: Argentynę, Paragwaj, Urugwaj i Boliwię.
1822 – ogłoszenie niepodległości przez Brazylię. Jej cesarzem syn króla Portugalii Jana VI – Pedro.
Powstanie niepodległego Meksyku (1821) w wyniku działań Agustína de Iturbide, jego późniejszego cesarza. Obalenie autokraty i utworzenie republiki (1823).

Skutki powstania nowych państw w Ameryce Łacińskiej

Granice nowych państw w większości tożsame z granicami dawnych wicekrólestw i kapitanii.
Powstanie niepodległych państw zazwyczaj w efekcie krwawych i brutalnych wojen.
Stosowanie nazw: Ameryka Łacińska, Latynosi.

Polecane publikacje

R. Harvey, *Libertadores – bohaterowie Ameryki Łacińskiej*, przeł. B. Kluczykowska-Sienkiewicz, Warszawa: Wyd. W.A.B., 2004.

D. McCullough, *Pionierzy. Ludzie, którzy zbudowali Amerykę*, przeł. M. Gądek, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2020.

I

Sprawdź się!

Europa i świat po kongresie wiedeńskim

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- kongres wiedeński
- uzyskanie niepodległości przez Belgię
- powstanie Świętego Przymierza
- powstanie II Republiki Francuskiej
- uruchomienie pierwszej towarowej linii kolejowej
- pierwszy rejs statku parowego

2. Omów główne postanowienia Aktu końcowego kongresu wiedeńskiego dotyczące Księstwa Warszawskiego.

3. Opisz przemiany gospodarcze, jakie zaszły w pierwszej połowie XIX w. w Europie.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- konstytucja oktrojowana
- anarchizm
- Wiosna Ludów
- katorga
- romantyzm
- ruch czartystów
- legitymizm

5. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- James Monroe
- John Stuart Mill
- George Stephenson
- Napoleon III
- Józef Bem
- Aleksander I

- Pogromca wojsk napoleońskich, pomysłodawca Świętego Przymierza, zagorzały przeciwnik ruchów rewolucyjnych.
- Wynalazca i konstruktor brytyjski, uważany za ojca kolei parowej. Zaprojektował pierwszą linię kolejową.
- Prezydent Stanów Zjednoczonych, twórca programu polityki zagranicznej, który zakładał brak zaangażowania się USA w sprawy europejskie, a skoncentrowanie się na Ameryce Południowej, aby uczynić z niej amerykańską strefę wpływów.
- Twórca liberalizmu demokratycznego, zwolennik poszerzania prawa wyborczego, ale ograniczonego cenzusem majątku oraz wykształcenia.
- Bratanek Napoleona I. Obalił II Republikę Francuską i wprowadził II Cesarstwo.
- Dowódca armii węgierskiej, który podczas Wiosny Ludów kilkakrotnie wyparł wojska austriackie z Siedmiogrodu.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Wiosna Ludów była pierwszą oraz jedyną powszechną rewolucją polityczną i społeczną w dziejach Europy.
- Dekabryści w czasie powstania w Petersburgu w 1825 r. doprowadzili do ograniczenia władzy cara Mikołaja I i wprowadzenia monarchii konstytucyjnej w Rosji.
- Władze proklamowanej w 1848 r. II Republiki Francuskiej jako pierwsze na świecie wprowadziły zasadę powszechnego głosowania mężczyzn – niezależnie od urodzenia, majątku i wykształcenia.
- W 1839 r. liderzy robotników przedstawili Izbie Gmin petycję zwaną Kartą praw ludu, w której domagali się prawa do zrzeszania się i tworzenia związków zawodowych.
- Kongres wiedeński był międzynarodowym zjazdem, podczas którego decydujący głos należał do kilku mocarstw, w związku z tym został nazwany koncertem lub kwartetem mocarstw.
- Haiti było pierwszym niepodległym państwem w Ameryce Środkowej.

7. Przyjrzyj się uważnie obrazowi i napisz, jakie wydarzenie zostało na nim przedstawione. Podaj następstwa tego wydarzenia.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Rewolucja przemysłowa wycisnęła wyraźniejsze piętno na XIX-wiecznej Europie niż inne rewolucje z tego okresu. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

Ziemie dawnej Rzeczpospolitej w latach 1815–1848

II

Decyzją kongresu wiedeńskiego w 1815 r. zlikwidowano Księstwo Warszawskie, co przekreśliło marzenia Polaków o własnej państwowości. Jej namiastką pod berłem cara było **Królestwo Polskie**. W ramach zaboru pruskiego autonomię otrzymało **Wielkie Księstwo Poznańskie**, a na południu powstała **Rzeczpospolita Krakowska** nadzorowana przez trzech zaborców. Polacy nie utracili jednak nadziei na odzyskanie własnego państwa. W **1830 r.** wybuchło **powstanie listopadowe**. Jego porażka spowodowała masowy *exodus* poza granice kraju. Również tam **Wielka Emigracja** starała się o przywrócenie Polsce niepodległości. Działania emisariuszy doprowadziły do wybuchu **powstania krakowskiego w 1846 r.** oraz walk na ziemiach polskich podczas **Wiosny Ludów w 1848 r.** W latach 40. i 50. XIX w. rodzimi przedsiębiorcy zainicjowali **industrializację** oraz zmiany w kulturze rolnej, którym sprzyjało wprowadzone przez Prusy i Austrię **uwłaszczenie chłopów**. W kraju i na emigracji rozwijała się polska **kultura romantyczna**. Rozkwitły talenty m.in. Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego i Fryderyka Chopina.

7 Ziemie dawnej Rzeczpospolitej w latach 1815–1830

1815
powstanie Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Rzeczpospolitej Krakowskiej

1817
powstanie Giełdy Kupieckiej w Warszawie

1817
utworzenie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie

1818
ogłoszenie konstytucji Rzeczpospolitej Krakowskiej

1825
powstanie Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Warszawie

1828
założenie Banku Polskiego w Warszawie

Przypomnij

- Jaki był status dawnych ziem Rzeczpospolitej w epoce napoleońskiej?

Cel lekcji

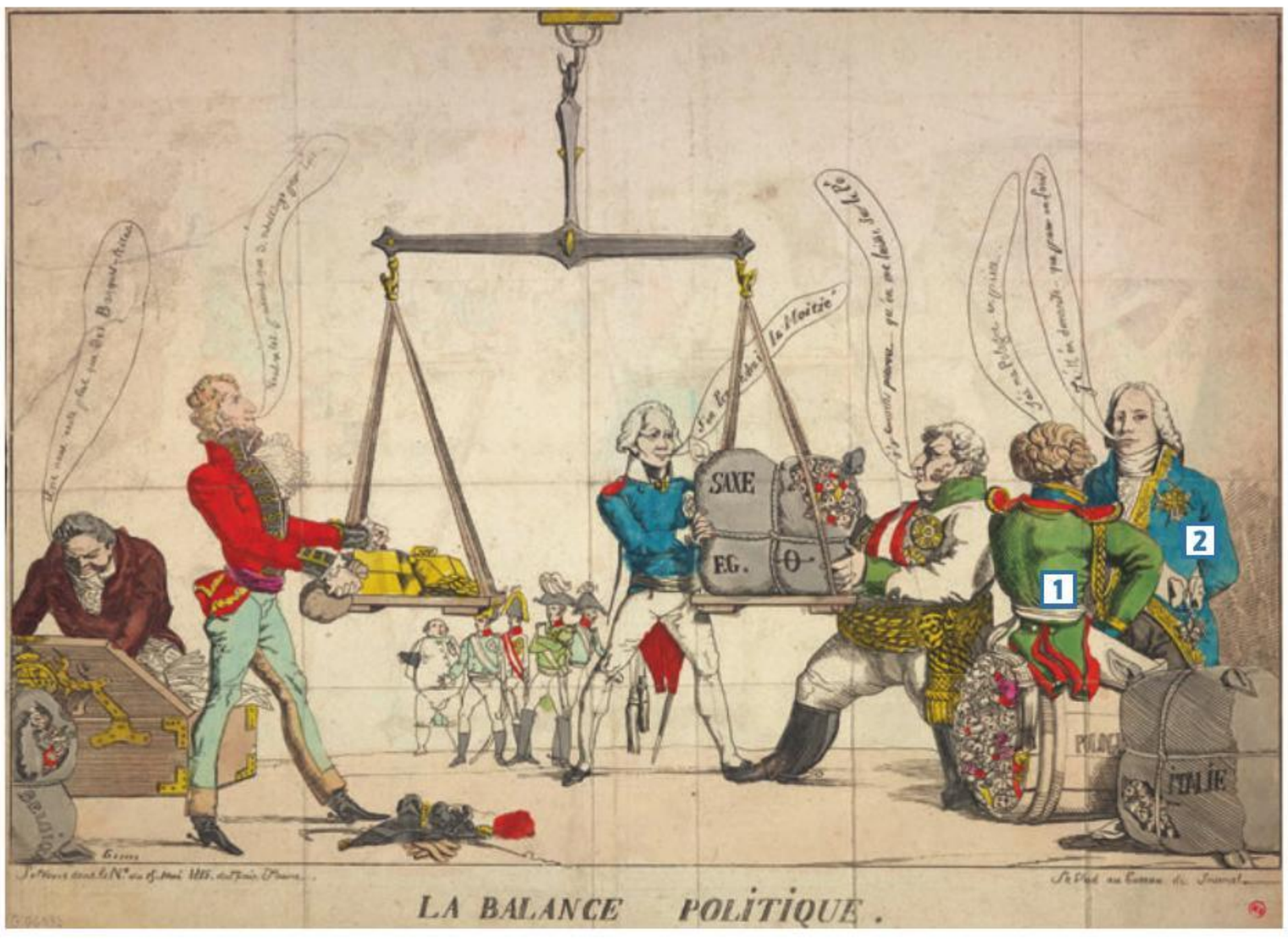
- Dowiem się, jakie decyzje dotyczące ziem polskich podjęto na kongresie wiedeńskim.

Po lekcji

- Znam najważniejsze postanowienia kongresu wiedeńskiego w sprawie Księstwa Warszawskiego.
- Charakteryzuję sytuację polityczną i gospodarczą w poszczególnych zaborach w latach 1815–1830.
- Opisuję ustrój Królestwa Polskiego.

Sprawa Księstwa Warszawskiego na kongresie wiedeńskim

Nadzieje polskich patriotów, że dzięki decyzjom kongresu wiedeńskiego Rzeczpospolita się odrodzi, pozostały niespełnione. Takiemu rozwiązaniu byli przeciwni zaborcy. Nie leżało to też w interesie Wielkiej Brytanii, najważniejszego oprócz Rosji mocarstwa w Europie, ani Francji, solidaryzującej się z nią w tej sprawie. Choć temat restytucji Rzeczpospolitej pojawił się na kongresie z inicjatywy Brytyjczyków, był wyłącznie elementem gry dyplomatycznej. Służyła ona szachowaniu Rosji i poskramianiu jej apetytu w imię równowagi europejskiej. Londyn nie chciał dopuścić, aby Księstwo Warszawskie w całości dostało się w ręce Rosji, gdyż to pozwoliłoby jej kontrolować Europę Środkową. Również Austria i Prusy nie chciały oddać Księstwa carowi. Ostatecznie w wyniku negocjacji Austria pogodziła się z utratą tzw. Nowej Galicji, ale odzyskała utracone na rzecz Księstwa żupy solne z Wieliczką, podkrakowskie Podgórze i okręg tarnopolski, który w 1809 r. zajęła Rosja. Z kolei dla Prus ważniejsze było przejęcie większości Saksonii niż odzyskanie dawnej części Księstwa. Niemniej Prusy uzyskały Wielkopolskę, z której utworzono **Wielkie Księstwo Poznańskie** mające status terytorium autonomicznego. Teren dawnego Księstwa Warszawskiego na prawym brzegu Wisły (ziemia chełmińska z Toruniem) został przyłączony bezpośrednio do państwa pruskiego. Włączono

M1 Postanowienia dotyczące podziału ponapoleońskiej Europy stały się tematem wielu karykatur. Jedna z nich, pochodząca z 1815 r. i zatytułowana *Równowaga polityczna*, ukazuje decydentów kongresu wiedeńskiego, w tym cara Aleksandra I [1] siedzącego na beczce z napisem *Polska*. Zwraca się on do Charles'a de Talleyranda (czyt. szarla de talejranda) [2] słowami: „Mam swoją Polskę w kawałkach".

M2 Podział ziem Księstwa Warszawskiego na kongresie wiedeńskim w 1815 r.

LEGENDA

- granice Rzeczpospolitej przed 1772 r.
- granice Księstwa Warszawskiego do 1815 r.
- granice Królestwa Polskiego od 1815 r.
- granice Wielkiego Księstwa Poznańskiego w 1815 r.

Tereny zaborów w 1815 r.:

- pruskiego
- rosyjskiego
- austriackiego

Rzeczpospolita Krakowska od 1815 r.

do niego również Gdańsk, który w czasach napoleońskich był wolnym miastem. Prusy wyraziły także zgodę na to, aby przy Rosji pozostał obwód białostocki, przyznany jej na mocy pokoju w Tylży. Kwestią sporną pozostawała przynależność dwóch stolic dawnej Polski: starszej w Krakowie i młodszej w Warszawie. Car Aleksander I liczył na to, że obie znajdą się w granicach jego państwa, na co nie chciały się zgodzić inne mocarstwa. Dlatego zdecydowano się na utworzenie z części departamentu krakowskiego minipaństwa, w którego skład poza Krakowem weszły gminy leżące na lewym brzegu Wisły aż do granicy z Prusami, z ośrodkami górniczymi w Chrzanowie i Jaworznie. Nazywano je **Wolnym Miastem Krakowem** albo **Rzeczpospolitą Krakowską**.

Po dokonaniu tych zmian mocarstwa wyraziły zgodę na powołanie do życia **Królestwa Polskiego** zwanego **Kongresowym**, które objęło ok. $^2/_3$ terytorium dawnego Księstwa Warszawskiego. Było ono połączone z Rosją osobą władcy.

Praca z materiałami

1. Omów satyryczny wydźwięk karykatury *Równowaga polityczna*. **M1**
2. Opisz podział ziem Księstwa Warszawskiego na kongresie wiedeńskim. **M2**

Zabór austriacki – Galicja

3 maja 1815 r. mocarstwa złożyły podpis na dokumencie kongresu, w którym gwarantowały Polakom zachowanie przez nich instytucji narodowych. Austriacy nie uznali tego faktu za wiążący. Niemniej cesarz w 1817 r. w **Galicji** – swojej najrozleglejszej i najludniejszej prowincji nazwanej **Królestwem Galicji i Lodomerii** – zwołał we Lwowie **Galicyjski Sejm Stanowy**. Obrady prowadzono w języku polskim, ale kompetencje sejmu były bardzo ograniczone. Pełnił on głównie funkcję opiniodawczą oraz zajmował się podatkami. Rządy w Galicji sprawował powoływany przez cesarza **gubernator** mający do pomocy urzędników. Mogły nimi zostać, tak samo jak sędziami i policjantami, wyłącznie osoby biegle znające język niemiecki i cieszące się zaufaniem Wiednia. Polaków wśród nich było niewielu.

Władze austriackie niechętnie zezwalały na tworzenie instytucji narodowych przez polskich poddanych. Pod tym względem w porównaniu do pozostałych zaborów sytuacja w Galicji przedstawiała się najgorzej. Na palcach jednej ręki można było policzyć tam instytucje promujące polską kulturę i język polski. Trzeba jednak odnotować reaktywowanie w 1817 r. **uniwersytetu we Lwowie**, choć z językiem niemieckim jako wykładowym. W 1817 r., po wielu latach starań, Wiedeń wyraził zgodę na założenie we Lwowie **Zakładu Narodowego im. Ossolińskich**. Podstawą fundacji stał się imponujący księgozbiór przekazany przez założyciela Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, pisarza i badacza historii literatury. Ossolineum – składające się nie tylko z biblioteki, lecz także z muzeum i towarzystwa naukowego – stało się najważniejszym miejscem spotkań polskich ziemian, polityków, twórców i intelektualistów. Inną liczącą się instytucją narodową był nowoczesny teatr wybudowany we Lwowie na początku lat 40. XIX w. z inicjatywy polskiego filantropa Stanisława Skarbka.

W Galicji łatwiej było założyć instytucję gospodarczą niż narodową, dzięki czemu powstało np. **Galicyjskie Towarzystwo Gospodarcze** wspierające finansowo wielką własność ziemską. W latach 40. XIX w. z inicjatywy m.in. Leona Ludwika Sapiehy, prezesa powstałego w tym czasie **Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego** i organizatora budowy kolei w Galicji, polscy politycy rozpoczęli dyskusję na temat uwłaszczenia chłopów, ale skończyło się jedynie na wymianie opinii.

Galicyjski Sejm Stanowy
Organ o charakterze doradczym w Galicji, niepochodzący z wyboru. Jego członkami byli: magnaci z dziedzicznymi tytułami arystokratycznymi, arcybiskupi oraz biskupi rzymskokatoliccy, greckokatoliccy i ormiańscy, a także przedstawiciele szlachty i duchowieństwa płacący podatki w określonej wysokości. Większe miasta mogły wysyłać po dwóch delegatów, jednak ten warunek spełniał tylko Lwów.

M3 Stolicą Królestwa Galicji i Lodomerii po kongresie wiedeńskim pozostał Lwów – największe miasto regionu, które w 1815 r. liczyło ok. 46 tys. mieszkańców. Mimo niechęci władz austriackich do polskich instytucji narodowych miasto było centrum życia politycznego i kulturalnego Polaków. To tutaj obradował Galicyjski Sejm Stanowy oraz żyły elity polityczne regionu. Wydawano wiele czasopism istotnych dla zachowania tożsamości narodowej i polskiej kultury, m.in. „Gazetę Lwowską", ukazującą się wraz z dodatkiem „Rozmaitości", czy też „Dziennik Mód Paryskich" (drukowany od 1840 r.).
Lwów, autor nieznany, pierwsza połowa XIX w., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Do lat 50. XIX w. Galicja była najbardziej zapóźnionym cywilizacyjnie i kulturowo obszarem ziem polskich. Analfabetyzm sięgał ponad 80% ogółu mieszkańców. Konserwatywne i bierne polskie elity, wciąż tkwiące w sarmackich tradycjach Rzeczpospolitej, nie wypracowały pomysłu, w jaki sposób skierować Galicję na tory nowoczesności oraz wyzwolić energię polskiego mieszczaństwa i ziemiaństwa. Dla żyjącej tam polskiej szlachty liczyło się to, że zachowała prawie nieograniczoną władzę w swych majątkach, w tym nad poddanymi chłopami. Jej sprzeciwu nie wywoływały nawet wysokie podatki.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie Lwowa jako stolicy Królestwa Galicji i Lodomerii. Wykorzystaj **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, czemu mogło służyć namalowanie obrazu ukazującego uroczyste nadanie konstytucji Wolnemu Miastu Krakowowi. **M4**

Rzeczpospolita Krakowska

Uczestnicy kongresu wiedeńskiego postanowili utworzyć z Krakowa i przyległych terenów „miasto wolne, niepodległe i ściśle neutralne pod opieką trzech mocarstw". Konstytucja określająca ustrój wolnego miasta została ogłoszona dopiero w 1818 r. Przyznała mieszkającym tam Polakom prawo rządzenia za pośrednictwem Zgromadzenia Reprezentantów (organu ustawodawczego, ale bez prawa inicjatywy) oraz Senatu Rządzącego (jako organu wykonawczego). Po 1831 r. decydujący głos należał do rezydujących w Krakowie **komisarzy państw zaborczych**. Choć Rzeczpospolita Krakowska była państwem niesamodzielnym, to jednak, podobnie jak Królestwo Polskie, nie wchodziła w skład żadnego państwa zaborczego.

W Wolnym Mieście Krakowie krzyżowały się szlaki handlowe, na czym miasto korzystało gospodarczo. Rzeczpospolita Krakowska była znaczącym ośrodkiem **polskiego życia kulturalnego i patriotycznego**. Tutaj funkcjonował najstarszy polski uniwersytet, w którym kwitło życie naukowe. To tu organizowano uroczyste obchody rocznic ważnych wydarzeń w dziejach narodu polskiego. Sprowadzenie do Krakowa i złożenie na Wawelu prochów księcia Józefa Poniatowskiego oraz Tadeusza Kościuszki stało się okazją do wielkich manifestacji patriotycznych. Podobnie jak sypanie Kopca Kościuszki.

M4 Obraz *Nadanie konstytucji Wolnemu Miastu Krakowowi* pochodzący z 1848 r. ukazuje posiedzenie Zgromadzenia Reprezentantów Wolnego Miasta Krakowa. W jego trakcie miała się odbyć uroczystość wręczenia aktu konstytucji reprezentantom miasta przez przedstawicieli państw zaborczych. Jest to jednak wyłącznie artystyczna wizja wydarzenia, do którego w rzeczywistości nigdy nie doszło. Na obrazie znajdują się postacie historyczne: Stanisław Wodzicki 1 – prezes Senatu Rządzącego, Wincenty Łańcucki 2 pełniący funkcję marszałka Zgromadzenia Reprezentantów oraz komisarze mocarstw zaborczych 3, nad których głowami widnieją portrety ich monarchów 4. Autorstwo obrazu historycy sztuki przypisują Maksymilianowi Cersze lub Józefowi Brodowskiemu. Dzieło znajduje się w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

M5 **Postanowienia władz pruskich dotyczące Wielkiego Księstwa Poznańskiego, kwiecień 1815 r.**

W. Ks. Poznańskie stanowi integralną część monarchii pruskiej i ma być wedle tego urządzone. Narodowość mieszkańców szanować należy o tyle, o ile się to z głównym celem* da pogodzić. Zapewnia się im język ojczysty w sprawach publicznych obok niemieckiego, zaręcza się im, że będą mieli przystęp* do posad administracyjnych i w ogóle do wszystkich urzędów i godności państwa pruskiego. Przy obsadzaniu miejsc w W. Ks. Poznańskim będą w następstwie przy równym uzdatnieniu przenoszeni nad innych poddanych pruskich.*

W. Jakóbczyk, *Przetrwać nad Wartą 1815–1914*, Warszawa: KAW, 1989, s. 3.

* **W. Ks.** – Wielkie Księstwo
główny cel – „utworzyć z poszczególnych części składowych jedną silną całość"
przystęp – dostęp

Zabór pruski – ziemie wcielone i Wielkie Księstwo Poznańskie

Po kongresie wiedeńskim zabór pruski składał się z trzech części: **Wielkopolski**, **Prus Zachodnich** (**Pomorza**) z Toruniem i Gdańskiem oraz **Warmii** (część prowincji Prusy Wschodnie). Dwie ostatnie ziemie zostały wcielone do państwa pruskiego i nie miały osobnego statusu prawnego. Prawo do posługiwania się w nich językiem polskim było respektowane jedynie w obiektach kościelnych. Administracja pruska konsekwentnie starała się nadać tym ziemiom charakter niemiecki. Prawie w ogóle nie zatrudniano polskich urzędników, a nieliczni zatrudnieni często przejmowali kulturę niemiecką. Także niektóre polskie rody szlacheckie stopniowo się germanizowały. Synowie polskich ziemian, którzy kończyli pruskie szkoły oficerskie i pełnili służbę w pruskiej armii, nieraz zatracali związek z narodową kulturą. Ożywienie w polskich środowiskach na Pomorzu i w mniejszym zakresie na Warmii nastąpiło dopiero podczas Wiosny Ludów.

Inaczej sytuacja wyglądała na obszarze **Wielkiego Księstwa Poznańskiego**. Było ono **częścią Prus**, ale zostało **obdarzone autonomią**. W Poznaniu rezydował **namiestnik królewski** książę Antoni Radziwiłł, skoligacony z pruską dynastią Hohenzollernów (czyt. hoencolernów). Cieszył się zaufaniem Berlina. W historii zapisał się przede wszystkim jako utalentowany pianista i kompozytor, a nie polityk. Językami urzędowymi w Księstwie Poznańskim były polski i niemiecki. W szkołach średnich nauka odbywała się również w obu tych językach. Zdarzało się, że Polacy sprawowali wyższe urzędy, jak choćby starosty powiatowego, czyli landrata.

Zabór rosyjski – ziemie zabrane

Termin **ziemie zabrane**, choć nie był oficjalnie używany w rosyjskiej nomenklaturze urzędniczej, przyjął się w polskiej historiografii na określenie rozległych obszarów Rzeczpospolitej włączonych do Rosji. Polacy ziemie te nazywali też **Kresami**, a przedstawiciele innych zamieszkujących je narodowości – Litwą, Łotwą, Białorusią i Ukrainą. Dla Petersburga były to **gubernie zachodnie**. Pozostawiono **polski ustrój sądownictwa i prawo**. W *Panu Tadeuszu* zgodnie z realiami władze rosyjskie reprezentuje tylko wojsko, gdyż urzędnicy i sędziowie są Polakami. Rosja bowiem nie dysponowała rezerwami biurokratycznymi i powierzała administrację miejscowej ludności, którą nadzorowała. Jako jedyny zaborca zachowała **sejmiki szlacheckie**. Do nowości należał powołany przez cara Korpus Litewski, odrębny od armii rosyjskiej, z polską komendą i polskimi oficerami pod dowództwem **wielkiego księcia Konstantego**. Stopniowo jednak Polaków zastępowano Rosjanami.

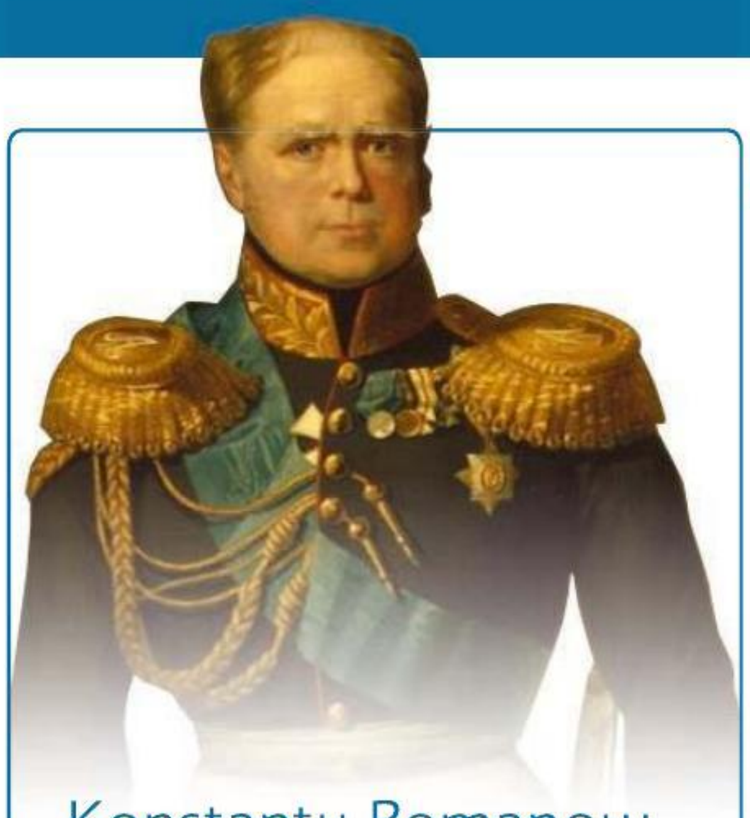
W zaborze rosyjskim doskonale **rozwijały się polska kultura i polskie szkolnictwo**, zwłaszcza na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do 1824 r. funkcję kuratora wileńskiego okręgu naukowego pełnił książę Adam Jerzy Czartoryski, który nadał polskim inicjatywom narodowym duży rozmach. W przeważającej części ziem zabranych nadzór nad szkol-

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia władz pruskich dotyczące organizacji Wielkiego Księstwa Poznańskiego. **M5**
2. Wyjaśnij, jaką rolę w zachowaniu polskiej kultury na ziemiach zabranych odegrało Liceum Krzemienieckie. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

nictwem sprawował **Uniwersytet Wileński**, najlepsza i największa wówczas polska uczelnia, na której wykładali m.in. Joachim Lelewel oraz Jan i Jędrzej Śniadeccy. Działały **polskie wydawnictwa**, ukazywały się **polskie gazety**, istniał **polski teatr**. Do 1830 r. Wilno było najważniejszym ośrodkiem kultury polskiej oddziałującym na pozostałe zabory. Tutaj narodził się **polski romantyzm** z Adamem Mickiewiczem i Juliuszem Słowackim jako jego głównymi przedstawicielami. W Krzemieńcu na Wołyniu z inicjatywy Tadeusza Czackiego założono gimnazjum, które zostało przekształcone w **Liceum Krzemienieckie**. Był to ważny ośrodek kształcenia młodzieży szlacheckiej, nazywany „wołyńskimi Atenami". Liceum miało bardzo dobrze wyposażone gabinety i wspaniały księgozbiór. Na Uniwersytecie Wileńskim powstały **studenckie organizacje** – **Towarzystwo Filomatyczne** (1817 r.) i **Towarzystwo Filaretów** (1820 r.) – wzorowane na niemieckich korporacjach studenckich. Początkowo filomaci stawiali sobie za cel samodoskonalenie i samokształcenie. Towarzystwo miało charakter naukowy, a jego członkowie pomagali sobie wzajemnie w kształceniu. Idee patriotyczne nie były stawiane na pierwszym miejscu, ale z czasem się to zmieniło. Większy nacisk na kwestie patriotyczne kładli filareci. Choć podobnie jak filomaci dążyli do samodoskonalenia i wspierali się w zdobywaniu wiedzy, jednak mocno akcentowali, że ma to prowadzić do kształtowania świadomości i postaw patriotycznych.

Ukaz carski zakazał im działania, ale studenci zlekceważyli zakaz, co naraziło ich na represje i aresztowania, a w konsekwencji doprowadziło do kresu istnienia obu towarzystw. W 1824 r. ówczesny kurator wileńskiego okręgu naukowego Nikołaj Nowosilcow (czyt. nowos-ilcow) skutecznie przeprowadził śledztwo. W wyniku serii procesów wielu członków organizacji zostało wydalonych z uczelni i skazanych na ciężkie więzienie lub zsyłkę na Syberię oraz do centralnej Rosji – m.in. Tomasz Zan i Adam Mickiewicz.

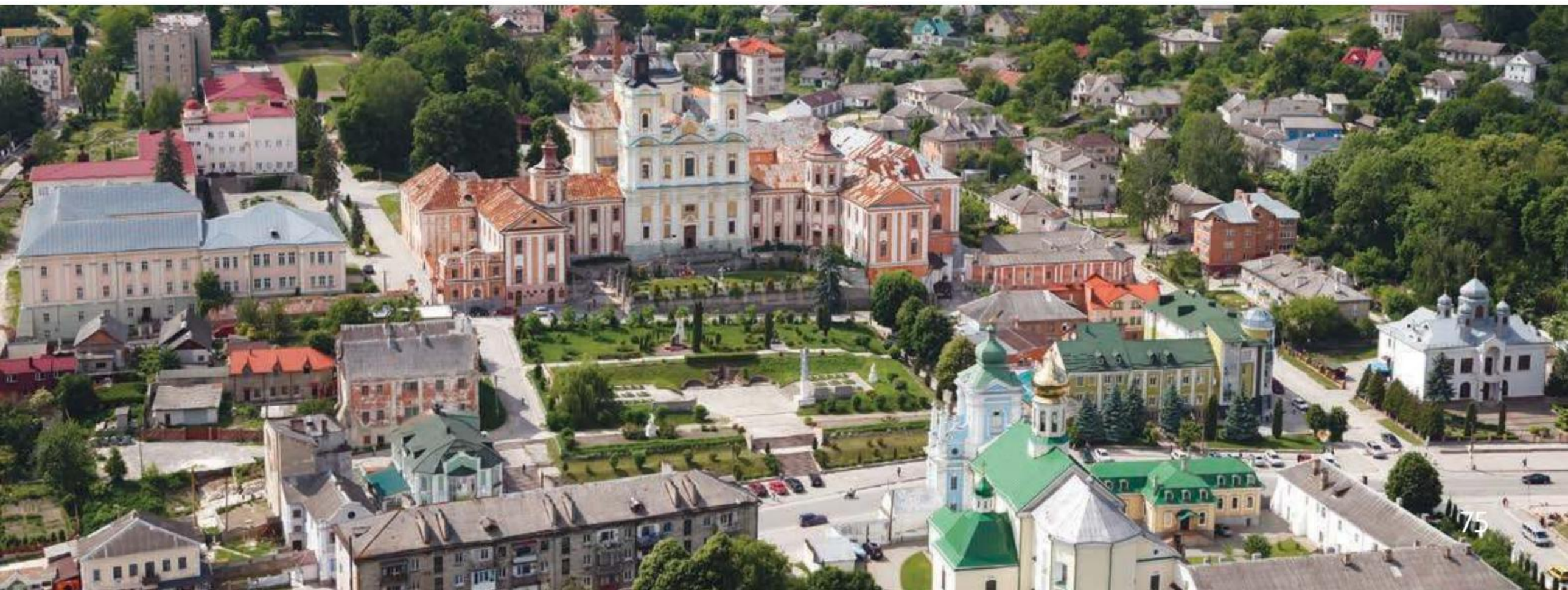

Konstanty Romanow

(1779–1831)

Wielki książę rosyjski, naczelny wódz wojska polskiego w Królestwie Polskim i formalnie jego namiestnik. Był młodszym bratem Aleksandra I, po którego śmierci otrzymałby tytuł cara. Jednak w 1823 r. zrezygnował z przysługujących mu praw. Jedną z przyczyn miało być drugie małżeństwo Konstantego z polską hrabianką Joanną Grudzińską. Mimo sympatii, jaką darzył Polaków, realizował carską politykę. Podczas nocy listopadowej był głównym celem ataku spiskowców, ale udało mu się zbiec z Belwederu. Zmarł prawdopodobnie na cholerę. George Dawe (czyt. dżordż do), Thomas Wright (czyt. tomas rajt), fragment portretu wielkiego księcia Konstantego, 1834 r., Państwowe Muzeum Ermitaż w Petersburgu.

M6 Liceum Krzemienieckie odegrało istotną rolę w zachowaniu kultury polskiej na ziemiach zabranych. Kształcili się w nim przede wszystkim synowie wołyńskiej szlachty. Do grona absolwentów szkoły należeli m.in.: jeden z najwybitniejszych polskich poetów doby romantyzmu Juliusz Słowacki, teoretyk socjalizmu Stanisław Worcell czy inżynier i budowniczy kolei w Peru Ernest Malinowski. Liceum Krzemienieckie miało wykwalifikowaną kadrę, spośród której warto wymienić historyka literatury Euzebiusza Słowackiego czy historyka Joachima Lelewela. Posiadało również bogatą bibliotekę i ogród botaniczny liczący ponad 12 tys. gatunków roślin. Na fotografii widok na budynki dawnego Liceum w Krzemieńcu.

Ustrój Królestwa Polskiego

M7 Herb Królestwa Polskiego przedstawiał czarnego dwugłowego orła cesarskiego Romanowów z atrybutami władzy: koroną, berłem oraz jabłkiem, oznaczającymi panowanie Rosji w Królestwie. Na piersi orła została umieszczona tarcza z polskim Orłem Białym, co wskazywało na autonomię Królestwa.

Czas narodzin **Królestwa Polskiego** jest uznawany za miodowe lata w relacjach polsko-rosyjskich. Utworzone w 1815 r. państwo, nazywane też **Królestwem Kongresowym** (lub **Kongresówką**), było **samodzielnym i niezawisłym państwem**. Miało jedynie **wspólnego z Rosją władcę**, który tam tytułowany był carem Aleksandrem I, a w Królestwie Polskim – królem Aleksandrem II. Między Cesarstwem Rosyjskim a Królestwem Polskim przebiegała granica polityczna, administracyjna i celna. Mieszkańcy obu państw dostawali odrębne paszporty. Jedni byli poddanymi cara, drudzy – króla. Polacy, jako poddani króla, podczas pobytu u polskich rodzin na Litwie czy Ukrainie mieli status cudzoziemców. Polityka zagraniczna obu państw należała do prerogatyw władcy.

Królestwo stało się głównym ośrodkiem polskiej myśli politycznej, aktywności artystycznej i nowoczesnej gospodarki. Językiem urzędowym był polski, a w korespondencji z Petersburgiem – francuski. Tylko poddani Królestwa mogli sprawować urzędy. Miało ono **konstytucję**, którą przygotował książę Adam Jerzy Czartoryski, ale nadał ją król. Była więc **aktem oktrojowanym**. W rękach **króla** spoczywała władza wykonawcza, którą sprawował przez ministrów. Do króla należała też inicjatywa ustawodawcza. Projekty ustaw oraz królewskie dekrety przygotowywała i przedkładała **sejmowi** w jego imieniu **Rada Stanu**. Król miał prawo weta absolutnego – bez jego podpisu ustawy sejmowe trafiały do kosza. Wydawane przez króla akty prawne, zgodnie z doktryną liberalną, musiał zatwierdzić odpowiedni minister, co nazywano kontrasygnatą. Podczas nieobecności władcy zastępował go **namiestnik**, którym został generał Józef Zajączek, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej i oficer napoleoński. W polityce, która nie okazała się jego najmocniejszą stroną, odegrał rolę figuranta. Rezydował w Warszawie, w dawnym Pałacu Radziwiłłów na Krakowskim Przedmieściu, zwanym od tego momentu Pałacem Namiestnikowskim (obecnie jest to siedziba prezydenta Polski).

Konstytucja precyzyjnie określała kompetencje sejmu nazywanego instytucją narodową i składającego się z senatu oraz izby poselskiej. Król mianował 64 senatorów, a 128 posłów wybierały sejmiki szlacheckie i zgromadzenia gminne. Wyborców było ponad 100 tys., czyli tylu, ilu we Francji, która miała blisko dziewięć razy więcej ludności. Kadencja sejmu trwała sześć lat, a posłom przysługiwał **immunitet parlamentarny**, co wówczas było rozwiązaniem nowatorskim. Sejm zbierał się co dwa lata na 30 dni. Do jego kompetencji należały m.in. uchwalanie podatków, organizacja systemu menniczego oraz podejmowanie decyzji o zaciągu do wojska. Ponadto sejm mógł uchwalać budżet państwa, jednak w praktyce z tego nie korzystał (obowiązywały budżety prowizoryczne układane przez Radę Administracyjną). Posłowie mogli zgłaszać ministrom zapytania zwane interpelacjami, co było charakterystyczne dla doktryny liberalnej. Bie-

Immunitet parlamentarny
Prawo zabraniające pociągnięcia parlamentarzysty do odpowiedzialności prawnej za działalność związaną bezpośrednio ze sprawowaną funkcją. Obowiązywało w trakcie kadencji oraz po ustaniu mandatu, ale nie zwalniało z odpowiedzialności za naruszenie praw osób trzecich. Immunitet miał zapobiec ograniczaniu niezależności parlamentarzystów, w szczególności swobody głosowania oraz wolności wypowiedzi.

żącą działalnością zajmowała się **Rada Administracyjna**, w której skład wchodziło pięciu ministrów. Był to faktyczny rząd i w praktyce najważniejszy organ władzy.

Konstytucja zapewniała wolność druku, gwarantowała **swobody religijne** oraz **równość wszystkich wobec prawa**, tym samym podtrzymała likwidację stanów. Prawo to nie dotyczyło Żydów, którym konstytucja nie przyznała praw publicznych.

Jeden z przejawów niezawisłości państwa stanowiła **armia**. Na mocy konstytucji jej zwierzchnikiem był król. Armia miała polski charakter i liczyła 28–30 tys. żołnierzy. W 1815 r. Aleksander I zrzekł się władzy nad wojskiem i przekazał ją swojemu bratu – wielkiemu księciu Konstantemu, który został naczelnym wodzem. Był lubiany przez prostych żołnierzy, jednak jego choleryczny i despotyczny charakter prowadził do wewnętrznych napięć w wojsku i samobójstw oficerów poniżanych przez niego, a ceniących honor. Konstanty bronił samodzielności armii Królestwa. W 1828 r. odmówił swojemu bratu, carowi, udziału wojska polskiego w wojnie z Turcją, co polskie elity polityczne przyjęły z wdzięcznością.

M8 **Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego, listopad 1815 r.**

TYTUŁ I. Stosunki polityczne Królestwa

Art. 1. Królestwo Polskie jest na zawsze połączone z Cesarstwem Rosyjskim. [...]

Art. 3. Korona Królestwa Polskiego jest dziedziczną w osobie naszej i naszych potomków, dziedziców i następców podług porządku następstwa, ustanowionego dla tronu cesarsko-rosyjskiego. [...]

Art. 5. Król w przypadku swojej nieprzytomności mianuje namiestnika, który powinien mieszkać w Królestwie. Namiestnik podług woli odwołanym być może. [...]*

Art. 8. Stosunki polityki zewnętrznej naszego Cesarstwa będą wspólne naszemu Królestwu Polskiemu. [...]

Art. 10. W każdym przypadku wprowadzenia wojsk rosyjskich do Polski lub wojsk polskich do Rosji, lub w przypadku przechodu tychże wojsk przez jaką prowincję jednego z dwóch państw utrzymanie ich i koszta przechodu ponoszone zostaną całkowicie przez kraj, do którego należeć będą. Wojsko polskie nie będzie nigdy użyte za granicami Europy.

TYTUŁ II. Zaręczenia ogólne

Art. 11. Religia katolicko-rzymska, wyznawana przez największą część mieszkańców Królestwa Polskiego, będzie przedmiotem szczególniejszej opieki rządu, nie uwłaczając przez to wolności innych wyznań [...]. Różność wyznań chrześcijańskich nie będzie stanowić żadnej przeszkody w używaniu praw cywilnych i politycznych. [...]

Art. 16. Wolność druku jest zaręczona. [...]

Art. 17. Prawo rozciąga swą opiekę zarówno do wszystkich obywateli bez żadnej różnicy stanu i powołania. [...]

Art. 28. Wszystkie czynności publiczne: administracyjne, sądowe i wojskowe, bez żadnego wyłączenia odbywać się będą w języku polskim.

Art. 29. Urzędy publiczne, cywilne i wojskowe nie będą mogły być sprawowane [jak] tylko przez Polaków. [...]

Art. 31. Naród polski mieć będzie wiecznymi czasy reprezentację narodową w sejmie złożonym z króla i dwóch izb, z których pierwsza składać się będzie z senatu, druga z posłów i deputowanych od gmin. [...]

TYTUŁ V. O sądownictwie

Art. 138. Sądownictwo jest konstytucyjnie niepodległe.

Art. 139. Przez niepodległość sędziego rozumie się służącą mu wolność oświadczania swego zdania w sądzeniu, bez ulegania wpływowi władzy najwyższej i ministerialnej lub jakiemu bądź innemu względowi.

M. Sczaniecki, *Wybór źródeł do historii prawa i państwa w dobie nowożytnej*, poszerz. i oprac. wyboru M. Wąsowicz, Warszawa: Liber, 2001, s. 38–40, 50.

* **nieprzytomność** – tu: nieobecność

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób na herbie Królestwa Polskiego została ukazana zależność Królestwa Kongresowego od Imperium Rosyjskiego. **M7**
2. Omów kompetencje władcy w świetle konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r. **M8**
3. Wymień swobody obywatelskie, które konstytucja gwarantowała mieszkańcom Królestwa Polskiego. **M8**
4. Rozstrzygnij, który rodzaj władzy (ustawodawcza, wykonawcza czy sądownicza) pozostawał całkowicie niezależny od Imperium Rosyjskiego. **M8**

Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki

(1779–1846)

Polski polityk, minister skarbu w Królestwie Polskim w latach 1821–1830. Dzięki jego działaniom rozpoczął się szybki rozwój gospodarczy Kongresówki. Był założycielem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i Banku Polskiego. Wspierał rozwój centrów przemysłowych w Królestwie, m.in. Zagłębia Staropolskiego (hutnictwo), Dąbrowskiego (górnictwo) i Łódzkiego (włókiennictwo). Uszczelnił system podatkowy, doprowadził do ustanowienia niskich ceł dla Królestwa w handlu z Rosją. W trakcie powstania listopadowego zwolennik ugody z Rosją. Kopia portretu nieznanego autorstwa sporządzona przez Marie Gomier-Prévot (czyt. mari gomie prewo), koniec XIX w., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Inicjatywy gospodarcze władz Królestwa Polskiego

Istotny wpływ na kondycję gospodarczą ziem dawnej Rzeczpospolitej miały wizje ekonomiczne mocarstw zaborczych oraz panujący w nich klimat polityczny. Najważniejszym ośrodkiem cennych inicjatyw gospodarczych stało się Królestwo Polskie, głównie dzięki księciu **Franciszkowi Ksaweremu Druckiemu-Lubeckiemu**, ministrowi skarbu od 1821 r. Ten wybitnie utalentowany polityk i wizjoner skupił wokół siebie zdolnych specjalistów w dziedzinie finansów, przedsiębiorczości i administracji. Uzdrowił finanse publiczne. Dzięki skutecznym negocjacjom z Prusami zapewnił Królestwu ochronę celną, a w efekcie dobrego gospodarowania w ciągu niecałych dziesięciu lat prawie podwoił dochody skarbu państwa. Do jego największych sukcesów należało założenie w 1828 r. **Banku Polskiego**, który m.in. emitował pieniądze i stał na straży niezawisłości ekonomicznej Królestwa. Ożywił utworzoną w 1817 r. **Giełdę Kupiecką** w Warszawie. Nadzorował budowę solidnych dróg bitych oraz zainicjował powstanie Kanału Augustowskiego łączącego Niemen z dorzeczem Wisły. Głównym konstruktorem kanału mianowano podpułkownika Ignacego Prądzyńskiego, a jego wykonanie zlecono armii Królestwa Polskiego. Rozbudowa sieci dróg lądowych i wodnych stanowiła istotny czynnik rozwoju gospodarczego, czego świadomość miał przedsiębiorczy minister.

Liczne inwestycje przemysłowe i infrastrukturalne wymagały znacznych nakładów finansowych. Kapitał prywatny był jednak zbyt skromny, aby podołać większym zadaniom, dlatego głównym inwestorem stało się państwo. Politykę wspierania rozwoju gospodarczego przez kapitał państwowy nazywamy polityką etatystyczną (franc. *état*, czyt. eta – „państwo"). Dzięki pomocy państwa rozkwitły okręgi przemysłowe. Za sprawą ministra skarbu oraz działań posła Rajmunda Rembielińskiego, który opracował plan uprzemysło-

M9 Mimo liberalnego charakteru konstytucji Królestwa Polskiego sytuacja chłopów poprawiła się tylko nieznacznie. W Kongresówce wciąż utrzymywały się różnice stanowe, a także prymat pańszczyzny nad czynszem. Położenia chłopów nie polepszyło ożywienie gospodarcze za czasów Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego. Zwiększenie produkcji rolnej w majątkach ziemskich prowadziło do pogorszenia sytuacji włościan. Rosły obciążenia pańszczyźniane oraz podatki, a propozycje reform agrarnych wysuwane m.in. przez Stanisława Staszica czy Towarzystwo Kredytowe Ziemskie spotykały się z brakiem zrozumienia ze strony szlachty. W rezultacie pogłębiało się rozwarstwienie społeczne na wsi oraz rosła niechęć chłopów do szlachty i sprawy narodowej. Aleksander Raczyński, *W izbie czeladnej*, 1849 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

wienia obecnego województwa łódzkiego, do Królestwa przybyło w poszukiwaniu pracy kilkadziesiąt tysięcy osadników, głównie tkaczy i sukienników z państw niemieckich oraz Czech. Liczyli na dobre warunki do rozwoju biznesu i poprawę swojego położenia materialnego. Nie zawiedli się. Osiedlili się w Łodzi, Zgierzu i Pabianicach, tj. miejscowościach wyznaczonych przez władze Królestwa na centra przemysłu włókienniczego. Wówczas rozpoczęły się czasy świetności industrialnej Łodzi, w której m.in. Ludwik Geyer (czyt. gejer) założył zakłady włókiennicze wykorzystujące pracę maszyn parowych. Powstał **Łódzki Okręg Przemysłowy**.

Natomiast wieś i dwór nadal tkwiły w tradycji poprzednich stuleci, silnie ze sobą związane, ale i zantagonizowane. Malało znaczenie drobnej szlachty, którą łączyło z posesjonatami już tylko szlacheckie pochodzenie. Drobni szlachcice z Królestwa i ziem zabranych, a także z Galicji, żyli podobnie jak chłopi, a ich status materialny nie odbiegał od statusu gospodarzy wiejskich. Jedynie w zaborze pruskim spośród ludności włościańskiej zaczęła się wyodrębniać warstwa zamożnych i wykształconych chłopów. Tam też szlachta zaczęła się przekształcać w warstwę ziemian, producentów rolnych i przedsiębiorców.

Władze Królestwa Polskiego niepokoiła kondycja materialna posiadaczy wielkich dóbr, dlatego popierały inicjatywy poprawiające możliwości finansowe ziemian. W 1825 r. w Warszawie na wniosek rządu założono **Towarzystwo Kredytowe Ziemskie**. Celem tej instytucji było wspieranie zmian w rolnictwie, m.in. przez zachęcanie do wprowadzenia płodozmianu oraz upraw roślin przemysłowych, przede wszystkim buraków cukrowych i ziemniaków. Pojawiła się grupa światłych ziemian, głównie z województwa kaliskiego, którzy wprowadzali nowinki do produkcji rolnej i zamieniali włościanom pańszczyznę na czynsz.

Swobody kulturalne w Królestwie Polskim

W pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego **swobodnie się rozwijała kultura polska**. Za sprawą ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Stanisława Kostki Potockiego intensywnie rozwijało się szkolnictwo. Ten polityk, uczestnik Sejmu Wielkiego, wychowany na ideałach oświeceniowych, z powodzeniem kontynuował tradycje Komisji Edukacji Narodowej. W 1816 r. doprowadził do powołania przez króla Aleksandra II **Uniwersytetu Warszawskiego**, na cześć założyciela nazwanego Aleksandryjskim.

Praca z materiałami

1. Omów sytuację chłopów w Królestwie Polskim. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, dlaczego polskim elitom Królestwa Kongresowego zależało na powołaniu do życia wyższej uczelni. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.

M10 Powstanie w Warszawie uniwersytetu – od 1818 r. noszącego oficjalną nazwę Królewski Warszawski Uniwersytet – było spełnieniem ambicji elit Królestwa Polskiego. Uniwersytet miał nie tylko kształcić, lecz także wychowywać w duchu polskim przyszłe pokolenia. Początkowo uczelnia składała się z 5 wydziałów, na których wykładało 21 profesorów. Kształcili się w niej głównie przedstawiciele szlachty i mieszczaństwa. Zaledwie kilka procent ogółu studentów stanowili chłopi. Wyobrażenie aktu powołania do życia uniwersytetu zostało ukazane przez nieznanego artystę na obrazie *Nadanie dyplomu erekcyjnego Uniwersytetowi Warszawskiemu przez cara Aleksandra I*. W rzeczywistości do tego wydarzenia nigdy nie doszło. Dzieło powstało ok. 1850 r., pochodzi ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.

M11 ***Hymn na rocznicę ogłoszenia Królestwa Polskiego z woli Naczelnego Wodza wojsku polskiemu do śpiewu podany* autorstwa Alojzego Felińskiego, 1816 r.**

Boże! coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały,
I tarczą swojej zasłaniał opieki
Od nieszczęść, które przywalić ją miały;
Przed twe ołtarze zanosim błaganie,
Naszego Króla zachowaj nam, Panie!
Ty, coś ją potem, tknięty jej upadkiem,
Wspierał walczącą za najświętszą sprawę,
I chcąc świat cały mieć jej męstwa świadkiem,
Wśród samych nieszczęść pomnożył jej sławę;
Przed Twe ołtarze…
Ty, coś na koniec nowymi ją cudy
Wskrzesił i sławne z klęsk wzajemnych w boju
Połączył z sobą dwa braterskie ludy,
Pod jedno berło Anioła pokoju;
Przed Twe ołtarze…
Wróć nowej Polsce świetność staro-żytną
I spraw, niech pod Nim szczęśliwą zostanie,
Niech zaprzyjaźnione dwa narody kwitną,
I błogosławią Jego panowanie;
Przed Twe ołtarze…

„Gazeta Warszawska" 1816, nr 58 (20 lipca), s. 1.

Praca z materiałami

1. Omów stosunek Polaków do cara Aleksandra I. **M11**, **M12**
2. Oceń politykę cara Aleksandra I wobec Królestwa Polskiego. Wykorzystaj **M8**, **M10**, **M11**, **M12** oraz wiedzę pozaźródłową.

Oprócz nowej wyższej uczelni w Królestwie Polskim istniało wiele polskich szkół średnich oraz podstawowych zwanych wówczas ludowymi. W Warszawie kontynuowało działalność **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**, kierowane przez wybitnych polskich uczonych i reformatorów oświeceniowych – Stanisława Staszica i Juliana Ursyna Niemcewicza. Towarzystwo zajmowało się m.in. badaniem historii i języka polskiego. W stolicy nadal wystawiał sztuki **Teatr Narodowy**. Przeniesiono go do nowo wybudowanej siedziby, w której znajduje się do dziś. W Królestwie swobodnie działały również **polskie oficyny wydawnicze** i ukazywały się **polskie czasopisma**. Powstały pierwsze galerie sztuki, a w warszawskich salonach karierę rozpoczął Fryderyk Chopin (czyt. szopen).

Stosunek mieszkańców Królestwa Polskiego do cara

W pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego król Aleksander II cieszył się poparciem polskich elit. Na jego cześć w Warszawie na Placu Trzech Krzyży wzniesiono utrzymany w stylu klasycystycznym Kościół pod wezwaniem św. Aleksandra. W 1816 r., na zamówienie wielkiego księcia Konstantego, Alojzy Feliński napisał pieśń za pomyślność króla (znaną jako hymn *Boże, coś Polskę…*). Był to manifest **lojalizmu wobec króla Aleksandra II**. W późniejszych dziesięcioleciach w zależności od sytuacji politycznej zmieniały się słowa pieśni. Hymn chętnie śpiewano w kościołach jako przejaw oporu wobec rosyjskiego ucisku. Niemniej jeszcze w latach 20. XIX w. elity chciały wierzyć królowi, że zgodnie z obietnicą przyłączy do Królestwa przynajmniej niektóre gubernie ziem zabranych. Jednak ten pomysł władcy krytycznie przyjęła rosyjska elita, która była niechętna Polakom i przeciwna liberalnym eksperymentom. Sam król też stopniowo zaczął ograniczać swobody Królestwa Polskiego.

M12 Car Aleksander I słynął z liberalnego stosunku do Królestwa Polskiego i jego mieszkańców. Znalazło to odzwierciedlenie m.in. w zapisach konstytucji Królestwa. Władca wielokrotnie bywał w Warszawie, a ludność stolicy witała go z szacunkiem i nadzieją na kolejne ustępstwa. Z czasem jednak utracił pozytywny wizerunek w oczach Polaków, głównie z powodu pierwszych ograniczeń swobód (wprowadzenia cenzury i pojawienia się tajnej policji). Na ilustracji drzeworyt z połowy XIX w. ukazujący wjazd Aleksandra I Romanowa do Warszawy w 1815 r.

Polecenia podsumowujące

1. Omów postanowienia kongresu wiedeńskiego w sprawie podziału Księstwa Warszawskiego.
2. Scharakteryzuj sytuację polityczną ziem polskich wchodzących w skład zaboru pruskiego.
3. Wyjaśnij, dlaczego o pierwszych latach Królestwa Polskiego możemy mówić, że były miodowymi miesiącami w relacjach z Rosją.

Ziemie dawnej Rzeczpospolitej w latach 1815–1830
Podsumowanie

7

Sprawa Księstwa Warszawskiego na kongresie wiedeńskim

Powołanie do życia Królestwa Polskiego związanego unią personalną z Rosją.
Austria – odzyskanie utraconych na rzecz Księstwa Warszawskiego żup solnych w Wieliczce, Podgórza, a także okręgu tarnopolskiego od Rosji.
Prusy – przyłączenie Gdańska i ziemi chełmińskiej, otrzymanie Wielkopolski – utworzenie autonomicznego Wielkiego Księstwa Poznańskiego.
Rosja – zachowanie okręgu białostockiego.
Powstanie Rzeczpospolitej Krakowskiej (Wolnego Miasta Krakowa) pod nadzorem trzech zaborców.

Zabór austriacki – Galicja

Ziemie zaboru austriackiego – Królestwo Galicji i Lodomerii, w skrócie: Galicja.
Obszar zapóźniony pod względem cywilizacyjnym i kulturowym.
Galicyjski Sejm Stanowy – obrady w języku polskim, ograniczone kompetencje.
Władza administracyjna głównie w rękach osób biegle znających język niemiecki i cieszących się zaufaniem Wiednia.
1817 – reaktywacja uniwersytetu we Lwowie.
1817 – utworzenie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie.
Powstanie Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarczego i Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego.

Rzeczpospolita Krakowska (Wolne Miasto Kraków)

Zasięg terytorialny: Kraków i najbliższe okolice.
Polityka pod nadzorem trzech zaborców.
1818 – ogłoszenie konstytucji.
Ośrodek polskiego życia kulturalnego i patriotycznego.

Zabór pruski

Utworzenie z Wielkopolski mającego autonomię Wielkiego Księstwa Poznańskiego.
Ziemia chełmińska z Toruniem oraz Pomorze z Gdańskiem włączone do państwa pruskiego jako Prusy Zachodnie.
Warmia włączona bezpośrednio do państwa pruskiego jako część Prus Wschodnich.
Na ziemiach włączonych do Prus realizowanie polityki mającej na celu nadanie im niemieckiego charakteru.

Zabór rosyjski – ziemie zabrane

Ziemie zabrane – część obszaru Rzeczpospolitej włączona do Rosji w wyniku rozbiorów.
Charakter wieloetniczny – ziemie zamieszkane m.in. przez Litwinów, Łotyszów, Białorusinów, Ukraińców, Polaków.
Pozostawienie polskiego sądownictwa i prawa. Zachowanie sejmików ziemskich.
Rozwój polskiej kultury i szkolnictwa, Wilno najważniejszym ośrodkiem kultury polskiej do 1830 r.

Królestwo Polskie (Kongresowe)

Samodzielne i niezawisłe państwo, połączone z Rosją osobą władcy.
Główny ośrodek polskiej myśli politycznej, artystycznej i nowoczesnej gospodarki.
Konstytucja oktrojowana, zapewniająca wolność druku, swobody religijne i równość wszystkich wobec prawa.
Sejm złożony z senatu i izby poselskiej.
Własna armia, naczelnym wodzem wielki książę Konstanty – brat cara Aleksandra I.
Wspieranie rozwoju gospodarczego Królestwa przez kapitał państwowy, powołanie Banku Polskiego.
Powstanie Łódzkiego Okręgu Przemysłowego.
Wieś zacofana cywilizacyjnie i kulturowo.
Rozwój kulturalno-oświatowy, działalność m.in. Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Teatru Narodowego.
Od lat 20. XIX w. początek ograniczania swobód przez cara.

Polecane publikacje

S. Grodziski, *Rzeczpospolita Krakowska, jej lata i ludzie*, Kraków: Universitas, 2012.

J. Szczepański, *Książę Ksawery Drucki-Lubecki (1778–1846)*, Warszawa: Wyd. DiG, 2008.

J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Wielkie Księstwo Poznańskie 1815–1848. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań: PWN, 1980.

8 Powstanie listopadowe

Przypomnij

- Jakie były główne postanowienia konstytucji Królestwa Polskiego?

Cel lekcji

- Dowiem się, jaką rolę w dążeniach niepodległościowych Polaków odegrało powstanie listopadowe.

Po lekcji

- Charakteryzuję opozycję sejmową oraz działalność spiskową przed wybuchem powstania listopadowego.
- Opisuję przyczyny, przebieg i skutki powstania listopadowego.
- Omawiam stosunek polskiej historiografii do powstania.

Łamanie konstytucji i ograniczanie swobód Królestwa Polskiego

Konstytucja Królestwa Polskiego gwarantowała swobody, jednak w dużej mierze pozostawały one **martwymi zapisami**. Król uważał, że skoro nadał konstytucję, to może ją też odwołać lub zmienić. Uznawał ją za akt łaski dla polskich poddanych. Polacy nie podzielali tej opinii. Choć w Królestwie istniał sejm, nie był przez władcę zwoływany regularnie co dwa lata. Między 1815 a 1830 r. zebrał się zaledwie cztery razy. Namiestnik oraz członkowie Rady Administracyjnej pomijali sejm przy podejmowaniu decyzji o budżecie. Niezgodnie z konstytucją po śmierci generała Józefa Zajączka (1826 r.) **nie wybrano nowego namiestnika**, a jego kompetencje przejęła Rada Administracyjna. Bezprawnie też przy Radzie Stanu utworzono urząd pełnomocnika carskiego, który w dodatku objął obcokrajowiec. Został nim **Nikołaj Nowosilcow** (czyt. nowos-ilcow), uważany za wielkiego wroga Polaków. Choć zorganizował w Królestwie tajną policję, jego działalność nie była aż tak złowroga i brzemienna w skutki, jak to opisał w III części *Dziadów* Adam Mickiewicz.

Stopniowo król zaczął **ograniczać swobody konstytucyjne**. W 1819 r. **wprowadzono cenzurę**, a następnie **zakazano wydawania liberalnych czasopism**. Działania te wywołały ogromne niezadowolenie Polaków, doprowadziły do powstania **opozycji sejmowej**, a z czasem utworzenia tajnych organizacji patriotycznych. Stawiały sobie one za cel zmianę sytuacji, a później nawet walkę o niepodległość. Były to m.in. **tajne organizacje studenckie**, a także **wojskowe**, np. **Wolnomularstwo Narodowe** założone przez **Waleriana Łukasińskiego**, a następnie przekształcone w **Towarzystwo Patriotyczne**.

Towarzystwo Patriotyczne
Tajna organizacja spiskowa założona przez Waleriana Łukasińskiego w 1821 r. po rozwiązaniu Wolnomularstwa Narodowego. Dążyła do odzyskania niepodległości w granicach sprzed 1772 r.

Legalna opozycja i działalność spiskowa w Królestwie Polskim

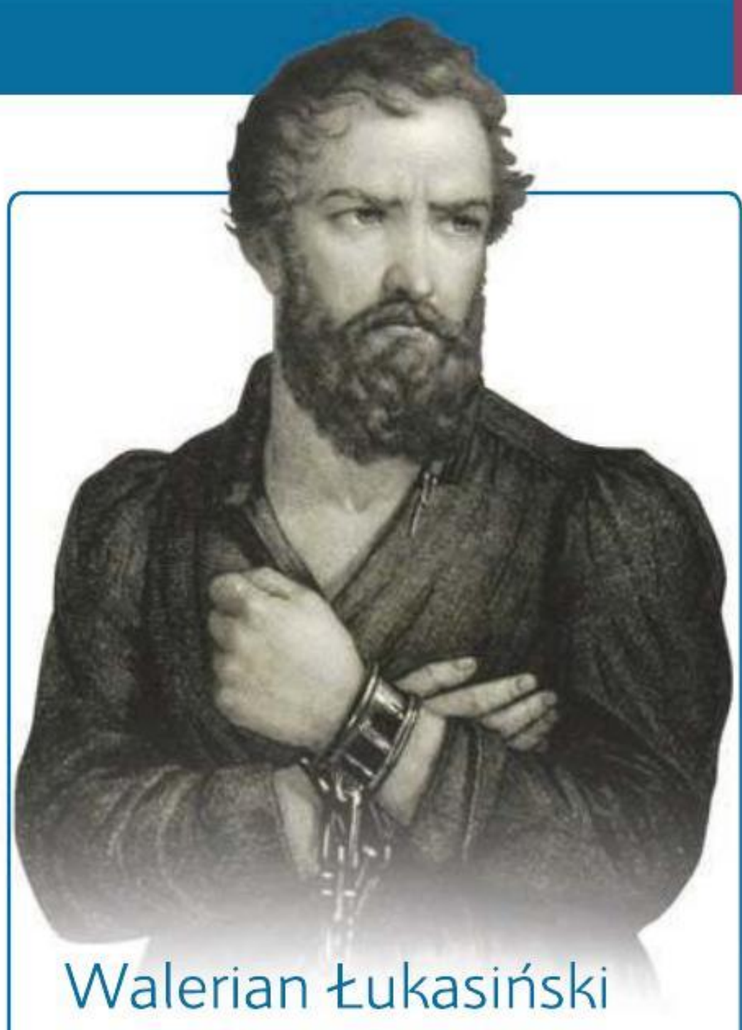
Z czasem polityka króla wobec Królestwa stawała się coraz bardziej zachowawcza. W polskich kręgach pojawiły się głosy krytyki, zwłaszcza że władca już w 1820 r. zapowiedział rewizję konstytucji. Przeciw łamaniu jej

postanowień wystąpili tzw. **kaliszanie** – posłowie reprezentujący ziemię kaliską na czele z braćmi **Bonawenturą** i **Wincentym Niemojowskimi**. Jednak nawet krytyczni „kaliszanie" byli przeciwni polityce konfrontacyjnej wobec króla. Podobnie jak większość polskiej klasy politycznej widzieli duże korzyści z istnienia niezawisłego Królestwa, a świadomi dysproporcji sił obawiali się konfliktu z królem i Rosją.

Poza legalną opozycją sejmową kwitła **działalność spiskowa**, którą prowadzili m.in. studenci Uniwersytetu Aleksandryjskiego. Studenci, ale również gimnazjaliści oraz młodzi inteligenci skupiali się w **nieformalnych grupach (kółkach)** i dyskutowali m.in. na temat literatury, moralności, potrzeby indywidualnego doskonalenia, ograniczenia egoizmu szlacheckiego.

W 1821 r. Józef Zajączek **zabronił organizowania tajnych przedsięwzięć**, w obawie, że z niewinnych dyskusji może się narodzić pomysł rewolucji. Z powodu zakazu działalność ograniczyła modna wówczas masoneria. Jednak niektórzy masoni zdecydowali się przejść do podziemia, jak major **Walerian Łukasiński**, który jeszcze przed rozporządzeniem Zajączka w **1819 r.** wraz z dwoma przyjaciółmi założył **Wolnomularstwo Narodowe**. Do zadań tej tajnej organizacji, tworzonej głównie przez wojskowych, należało m.in. propagowanie postaw patriotycznych.

W **1821 r.** Wolnomularstwo Narodowe przekształciło się w **Towarzystwo Patriotyczne**, które było pierwszą polską organizacją niepodległościową w XIX w. Jej członkowie deklarowali konieczność odrodzenia I Rzeczpospolitej, ale nie opracowali planu, jak to osiągnąć. Donos osób zaniepokojonych działalnością Łukasińskiego i jego przyjaciół spowodował aresztowania. W 1824 r. polski sąd wojenny ogłosił wyrok – dziewięć lat twierdzy – który po roku zwiększono do 14 lat. Łukasiński, wywieziony w głąb Rosji, został osadzony w Twierdzy Szlisselburg, gdzie po wielu latach zmarł. Stał się pierwszym polskim bohaterem niepodległościowym epoki romantycznej. Mimo aresztowania przywódcy Towarzystwo Patriotyczne nadal działało, a jego szeregi powiększyły się nawet do ok. 400 osób. W 1825 r. Towarzystwo planowało współdziałanie z rosyjskimi dekabrystami (zob. s. 44). Ostatecznie przywódcy polskiego spisku zostali aresztowani. Zgodnie z konstytucją stanęli przed sądem sejmowym, który się nie ugiął i mimo nacisków wielkiego księcia Konstantego oraz nowego cara Mikołaja I nie dopatrzył się „celu zbrodniczego". Część aresztowanych uniewinniono, reszta otrzymała łagodne wyroki. W Cesarstwie Rosyjskim dekabrystów pozbawiono życia, a ich sojuszników w Królestwie Polskim potraktowano łaskawie. Wyrok sądu sejmowego stanowił manifestację polskiej odrębności i symbol zwycięstwa nad despotycznym duetem Konstantego i Mikołaja. Ten ostatni, ze względu na wojnę z Turcją, złagodził kurs wobec Królestwa i zatwierdził wyrok sądu. Osobiście też koronował się w 1829 r. w Warszawie na króla, co Polacy docenili, pamiętając, że jego poprzednik tego nie zrobił. Rok później Mikołaj I zwołał sejm. Wszystko wskazywało na to, że sytuacja polityczna się normalizuje.

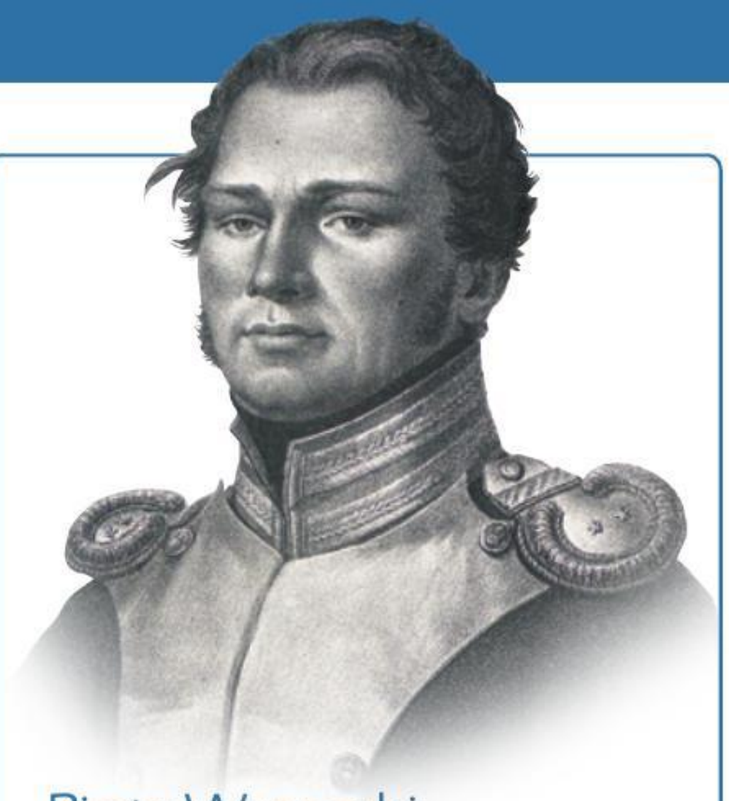

Walerian Łukasiński

(1786–1868)

Polski działacz niepodległościowy, żołnierz. W 1819 r. założył Wolnomularstwo Narodowe – jedną z pierwszych organizacji spiskowych na ziemiach polskich. W 1821 r., po rozwiązaniu Wolnomularstwa, powołał do życia Towarzystwo Patriotyczne, którego celem było odrodzenie państwa polskiego w granicach sprzed 1772 r. Po aresztowaniu w 1822 r. Łukasiński został skazany na 9 lat twierdzy, jednak wskutek zainicjowania przez niego buntu wyrok przedłużono mu do 14 lat. Trafił do Szlisselburga, gdzie przebywał do końca życia. Litografia (fragment) autorstwa nieznanego artysty przedstawiająca Waleriana Łukasińskiego, ok. 1832–1837.

Twierdza w Szlisselburgu, w której zamknięto Waleriana Łukasińskiego, była jednym z najcięższych więzień Imperium Rosyjskiego. Przywódca Towarzystwa Patriotycznego spędził w nim w niewielkiej i ciemnej celi przeszło 37 lat. W kolejnych dziesięcioleciach do twierdzy trafiali także inni Polacy, m.in. Ludwik Waryński, Bronisław Szwarce, Wincenty Jastrzębski oraz Kazimierz Pużak. Jej więźniami byli również Rosjanie, np. brat Włodzimierza Lenina, który został skazany na śmierć za udział w planowaniu zamachu na cara Aleksandra III, osadzony w Szlisselburgu i tam stracony.

Piotr Wysocki

(1797–1878)

Polski oficer, działacz niepodległościowy. Był inicjatorem spisku w Szkole Podchorążych Piechoty w Warszawie, który doprowadził do wybuchu powstania listopadowego. W trakcie powstania brał udział m.in. w bitwach pod Olszynką Grochowską i Wawrem. W armii dosłużył się stopnia pułkownika. Po upadku powstania został skazany na karę śmierci, którą zamieniono na zesłanie i katorgę na Syberii. Do Królestwa Polskiego wrócił w 1857 r., jednak miał zakaz zbliżania się do Warszawy. Osiadł w Warce. Litografia z wizerunkiem Piotra Wysockiego według rysunku Jana Nepomucena Żylińskiego (fragment), ok. 1830–1832.

Wybuch powstania listopadowego

Towarzystwo Patriotyczne przestało działać, ale spiski stale się odradzały zarówno wśród młodzieży cywilnej, jak i młodszych oficerów. Ich uczestnicy dyskutowali na temat różnych dróg prowadzących do niepodległości. Nie podejmowali żadnych konkretnych decyzji, niemniej nie wykluczali powstania zbrojnego. W grudniu 1828 r. z inicjatywy podporucznika **Piotra Wysockiego** i pułkownika **Józefa Zaliwskiego** powstał tajny związek nazwany przez historyków **sprzysiężeniem Wysockiego**. Tworzyli go słuchacze **Szkoły Podchorążych Piechoty w Warszawie**.

Latem 1830 r. pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych w Paryżu i Brukseli nastroje się zmieniły. Wywodzący się ze szlachty polscy rewolucjoniści zrozumieli, że skoro Francuzi i Belgowie walczą i odnoszą sukcesy, to oni również mogą wystąpić zbrojnie przeciwko Rosji, z nadzieją na podobny wynik. Obawiali się, że Mikołaj I, maszerując na Francję i Belgię w celu zduszenia rewolucji, zniszczy samodzielność Królestwa, a przy okazji wprowadzi na jego terytorium liczne wojska rosyjskie i własną policję. W rzeczywistości car był bezsilny z uwagi na brak akceptacji takich działań ze strony pozostałych zaborców i sprzeciwu Wielkiej Brytanii wobec podjęcia przez Rosję interwencji w Europie Zachodniej. Ogłoszona przez cara w zachodnich guberniach częściowa mobilizacja stanowiła jedynie manifestację siły. Ponadto wielki książę Konstanty nie wyraził zgody na wspólną wyprawę wojsk polskich i rosyjskich na zachód, o co zabiegał car Mikołaj. Spiskowcy – nieświadomi braku aprobaty Konstantego dla rosyjskich planów interwencyjnych na Zachodzie – czuli na plecach oddech tropiącej ich policji. Obawiając się aresztowań, podjęli radykalną decyzję o rozpoczęciu działań. Cywilni spiskowcy z byłym członkiem Towarzystwa Patriotycznego Maurycym Mochnackim i związani z nimi podchorążowie na czele z Piotrem Wysockim i Józefem Zaliwskim postanowili przystąpić do akcji. Jedni chcieli aresztować wielkiego księcia Konstantego, a drudzy... koronować go na króla. Koncepcja pierwszych zwyciężyła i w nocy **z 29 na 30 listopada 1830 r.** kilkunastu konspiratorów ruszyło pod Belweder (w związku z czym zostali później nazwani belwederczykami). Celu nie osiągnęli,

M1 **Cele spisku podchorążych w opinii jego uczestnika Aleksandra Łaskiego, 1830 r.**

Nareszcie Rosja wypowiedziała wojnę Turcji. Okoliczność ta zabłysnęła dla gorliwych Polaków pocieszającą nadzieją, nic jednak stanowczego nie przedsięwzięli natenczas w szkole podchorążych. Dopiero na dniu 15 grudnia 1828 r., kiedy przypadkiem zgromadziło się w moim mieszkaniu kilku podchorążych tej szkoły [...], zaczęliśmy otwarciej mówić z sobą o położeniu politycznym Europy, tudzież o potrzebie i środkach wyjarzmienia ziomków* naszych spod ucisku przeciwnego ustawie konstytucyjnej i swobodom przez króla i naród zaprzysiężonym. Nazajutrz, to jest 16 grudnia, uwiadomiłem o tej rozmowie kilku innych podchorążych [...]. Rota przysięgi*, jaką natenczas wykonaliśmy, była, jeśli mnie pamięć nie zawodzi, następująca: „Przed Bogiem i ojczyzną naszą ujarzmioną, odartą z praw i przywilejów konstytucyjnych, przysięgamy:*

Najprzód: nie wydać na przypadek uwięzienia żadnego członka zawiązującego się Towarzystwa, choćby z tego powodu przyszło ponieść najsroższe męczarnie.

Po wtóre: połączyć wszystkie usiłowania, poświecić życie, gdy tego będzie potrzeba w obronie zgwałconej ustawy konstytucyjnej.

Po trzecie: ostrożnie rozszerzać związek".

J. Skowronek, *Od Kongresu Wiedeńskiego do Nocy Listopadowej*, Warszawa: KAW, 1987, s. 47.

* **wyjarzmienie** – wyzwolenie
ziomek – rodak
rota przysięgi – tekst przysięgi

M2 **Nadzieje związane z wybuchem rewolucji lipcowej według Jana Bartkowskiego, uczestnika powstania listopadowego, 1830 r.**

Koledzy udzielili mi wielkiej nowiny, o której jeszcze gazetom nie wolno było pisać. Była to pierwsza wieść o rewolucji we Francji. Im bliższe dochodziły nas szczegóły o walce lipcowej, tym większe wyradzały się nadzieje w wyobraźni żywej młodzieży. Wkrótce uczniowie uniwersytetu zaczęli wracać do stolicy, a że i wojsko już opuszczało obóz pod Powązkami, akademicy i podchorążowie oraz oficerowie młodsi piechoty skwapliwie garnęli się w małe kółka i cichaczem rozprawiali już nie tyle o wypadkach w Paryżu, jak raczej o prawdopodobieństwie powstania własnego kraju i pomocy w takim razie ze strony Francji. Wiara w bliskie poruszenie upowszechniała się coraz więcej między mieszkańcami Warszawy i zagrzewała coraz bardziej ich doświadczoną gotowość do czynu.

J. Skowronek, *Od Kongresu Wiedeńskiego do Nocy Listopadowej*, Warszawa: KAW, 1987, s. 71.

Praca z materiałami

1. Wymień cele, jakie chcieli osiągnąć członkowie spisku podchorążych. **M1**
2. Omów stosunek członków spisku podchorążych do wydarzeń rewolucyjnych we Francji i w Belgii. Wykorzystaj **M1**, **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Przedstaw przebieg wydarzeń nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. w Warszawie. Wykorzystaj **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.

gdyż wielkiemu księciu doniesiono o planowanej akcji. Wycofał on z Warszawy wojska rosyjskie i część polskich. Spiskowcy, którzy wywołali entuzjazm wśród warszawskiego ludu, zajęli Arsenał i rozdali broń.

Młodzi spiskowcy myśleli sercem i nie wyobrażali sobie sytuacji, że to oni będą budować aparat powstańczy i tworzyć nowy rząd. Rozpoczęli więc poszukiwanie chętnych spośród znanych osób, którzy chcieliby stanąć na czele zapoczątkowanej przez nich walki. Prawie wszyscy oficerowie, do których się zwrócili, odmówili przywództwa. Działając w stresie i napięciu, konspiratorzy zabili sześciu generałów, w tym popularnego generała piechoty Stanisława Potockiego, oraz innych wyższych rangą oficerów, którzy nie chcieli poprzeć rebelii wojskowej młodzieży. **Noc listopadowa** bardziej wyglądała na bratobójczą walkę niż początek zrywu narodowego, nazwanego później **powstaniem listopadowym**. 30 listopada wielki książę Konstanty zażądał od polskich generałów, aby aresztowali przywódców buntu i postawili ich przed sądem. Dla niego noc 29 listopada była jednym z wielu buntów żołnierskich, które wybuchały

M3 Zdobycie Arsenału Królewskiego – głównej zbrojowni w Warszawie – miało niezwykle istotne znaczenie dla losów powstania. Przejęcie przez spiskowców przechowywanej tam broni oraz wsparcie udzielone przez mieszkańców Warszawy pozwoliły opanować miasto. Wydarzenia nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. przedstawił Marcin Zaleski na obrazie *Wzięcie Arsenału*, będącym częścią cyklu powstańczego namalowanego przez artystę. Dzieło ukazuje walczące z Rosjanami oddziały młodych spiskowców wspierane przez lud stolicy, 1831 r., zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

Józef Chłopicki

(1771–1854)

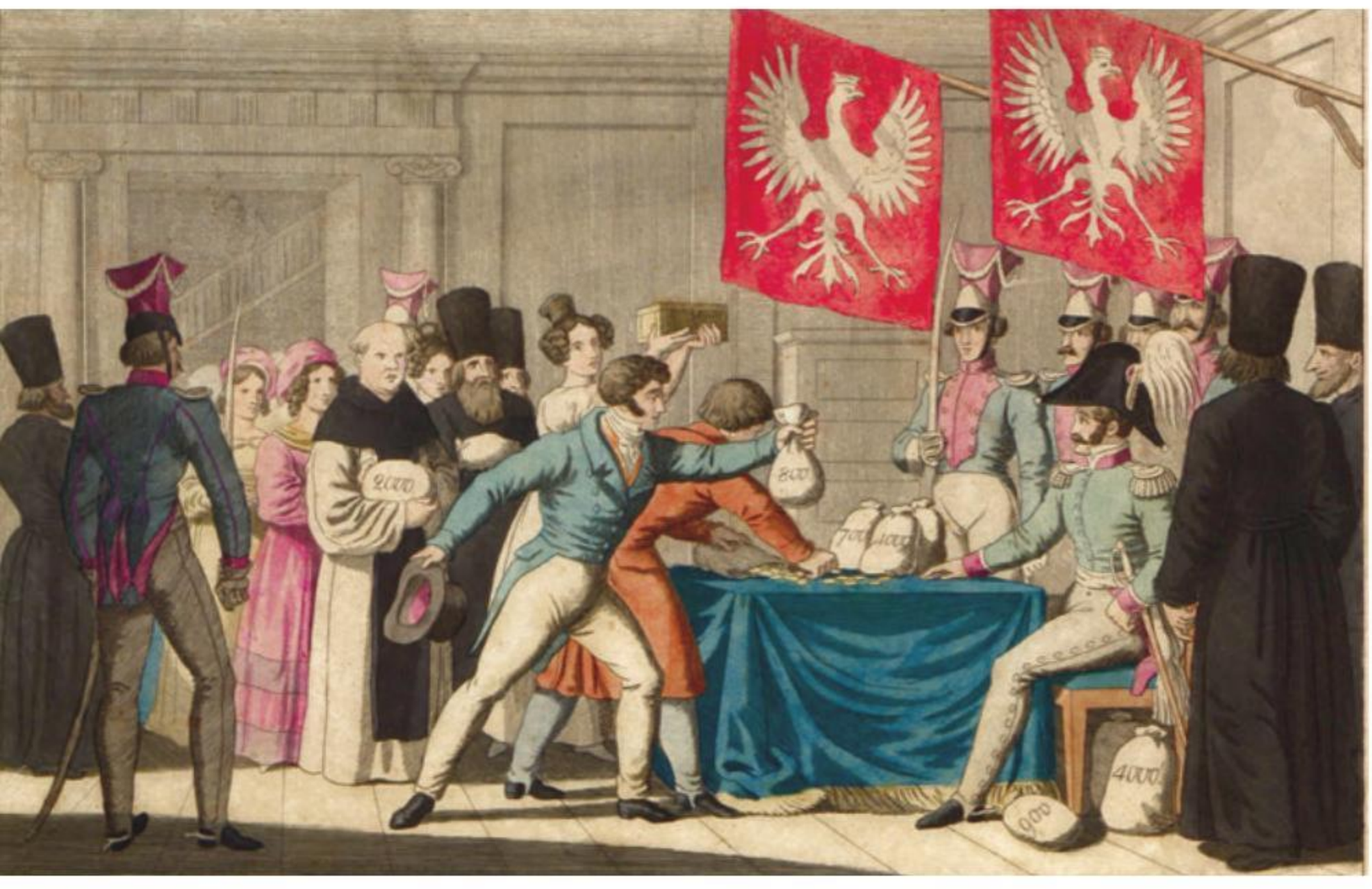
Polski wojskowy, generał, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej i wojen napoleońskich. W 1814 r. wstąpił do armii polskiej formowanej przez cara Aleksandra I, gdzie służył w stopniu generała. Wskutek konfliktu z wielkim księciem Konstantym podał się do dymisji. Przysporzyło mu to sympatii wśród ludności cywilnej Warszawy i wojska. Mimo że nie wierzył w sukces powstania listopadowego, po długich namowach przyjął propozycję objęcia nad nim przywództwa. Po upadku powstania osiadł w Krakowie. Portret Józefa Chłopickiego autorstwa nieznanego artysty, powstały przed 1854 r., Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

w Europie po 1815 r. Polscy wyżsi oficerowie, choć nie zgadzali się ze spiskowcami, nie chcieli do nich strzelać.

Ostatecznie konspiratorom udało się namówić do objęcia przywództwa generała **Józefa Chłopickiego**, zasłużonego uczestnika wojen napoleońskich. Mimo początkowej odmowy, 3 grudnia przyjął zaproponowaną mu funkcję wodza naczelnego sił powstańczych, a dwa dni później ogłosił się dyktatorem. Nie wierzył w sukces powstania i dążył do negocjacji z Petersburgiem, gdyż było pewne, że Mikołaj I odpowie zbrojną interwencją na bunt swoich poddanych.

Detronizacja Mikołaja I

Na fali rewolucyjnego entuzjazmu coraz liczniejsi polscy żołnierze odchodzili od Konstantego i opowiadali się po drugiej stronie. Bunt młodych wojskowych i cywilów stawał się antyrosyjskim powstaniem, wspieranym przez patriotycznie nastawiony lud Warszawy. Emocje i narodowa egzaltacja nie pozostały bez wpływu na decyzję sejmu, który **20 grudnia 1830 r. uznał powstanie za narodowe**. Powołano również Rząd Tymczasowy, wkrótce przekształcony w Radę Najwyższą Narodową z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim na czele. **25 stycznia 1831 r.** sejm **zdetronizował króla i dynastię Romanowów**. To była radykalna decyzja, przyjęta wbrew Czartoryskiemu. Uważał on, że powstańcy utracili przez to szansę nie tylko na pomoc zachodnich mocarstw, lecz także na ich mediację, gdyż podważyli uchwały kongresu wiedeńskiego. Teraz mogli liczyć jedynie na wsparcie rewolucjonistów w Europie, którzy organizowali manifestacje na cześć powstańców, ale w żadnej mierze nie pomogło to walczącym Polakom. Kilka dni później sejm powołał pięcioosobowy Rząd Narodowy z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim jako prezesem. Królestwo Polskie stało się w pełni suwerennym państwem.

M4 Informacje o wybuchu powstania w Warszawie szybko obiegły niemal całą Europę. Dla europejskich rewolucjonistów walka Polaków z carem była potwierdzeniem słuszności ich własnego sprzeciwu wobec ładu wiedeńskiego. W wielu krajach europejskich, a nawet w Stanach Zjednoczonych, urządzano publiczne zbiórki pieniędzy na rzecz walczących. Grafika autorstwa Georga Benedikta Wundera *Składanie ofiar na rzecz powstania* ukazuje siedzącego przy stole generała Józefa Chłopickiego, wokół którego widać przedstawicieli różnych grup społecznych: młodych mężczyzn z sakwami, damy przekazujące w szkatułach biżuterię, reprezentantów duchowieństwa oraz Żydów. Grafika powstała w latach 1831–1846.

M5 **Uchwała sejmu o detronizacji Mikołaja I, 25 stycznia 1831 r.**

Najświętsze, najuroczystsze umowy tyle tylko są nienaruszonymi, ile wiernie dotrzymanymi ze stron obydwóch. Długie cierpienia Nasze znane Światu całemu, przysięgą zaręczone przez dwóch Panujących, a pogwałcone tylekroć swobody, nawzajem i Naród Polski od wierności dziś Panującemu uwalniają. Wyrzeczone na koniec przez samego Cesarza Mikołaja słowa, że pierwszy ze strony naszej wystrzał stanie się na zawsze zatracenia Polski hasłem, odejmując nam wszelką sprostowania krzywd naszych nadzieję, nie zostawią jak rozpacz szlachetną.

Naród zatem Polski na Sejm zebrany oświadcza: iż jest niepodległym Ludem i że ma prawo temu Koronę Polską oddać, którego godnym jej uzna; po którym z pewnością będzie się mógł spodziewać, iż mu zaprzysiężonej wiary i zaprzysiężonych swobód święcie i bez uszczerbku dochowa.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 181.

Car, poirytowany wystąpieniem przeciwko niemu Polaków, chciał jak najszybciej utopić powstanie we krwi. Pod pretekstem ogłoszonej przez sejm detronizacji zarządził atak armii rosyjskiej na wojska powstańcze, choć zimowe warunki nie sprzyjały działaniom wojennym. Wodzem został feldmarszałek **Iwan Dybicz**, Prusak w służbie carskiej. Jego odezwa, obrażająca Polaków i powstańców, dolała oliwy do ognia. Napięcie rosło. Niemniej warstwy posiadające nadal były przeciwne powstaniu, podobnie jak urzędnicy Królestwa, którzy niejednokrotnie sabotowali zarządzenia władz powstańczych. Część polskich polityków i urzędników uważała, że powstanie przyniesie tylko straty, zarówno im, jak i Królestwu. Deficyt wiary w zwycięstwo był największą słabością społecznego zaplecza powstańców.

Wojna polsko-rosyjska

Wkroczenie armii carskiej zmieniło charakter powstania – stało się ono **regularną wojną** toczoną przez polską i rosyjską armię. W chwili jej wybuchu wojsko polskie liczyło ok. 27 tys. żołnierzy, ale liczbę mężczyzn zdolnych do pełnienia służby szacowano na 250 tys. Było to niewiele wobec możliwości Rosji. Mimo to większość szlacheckich rewolucjonistów nie brała pod uwagę pozyskania mas chłopskich do walki o wolność z wojskami carskimi. Co prawda pod koniec marca 1831 r. w sejmie pojawił się projekt ograniczonej poprawy sytuacji chłopów, który zakładał ich oczynszowanie w ciągu 10 lat i wyłącznie w dobrach narodowych, ale konserwatywna większość z Czartoryskim na czele odniosła się niechętnie do tego pomysłu i doprowadziła do zdjęcia sprawy z porządku dziennego obrad. Krótkowzroczność szlachty i jej klasowy egoizm znalazły odzwierciedlenie w postawie chłopów, którzy w większości nie włączyli się do walki. Ponadto zawęziło to bazę społeczną powstania do części warstw posiadających i mieszczaństwa większych miast.

Deficytu poparcia nie mogli zrównoważyć swoją energią i entuzjazmem młodzi polscy inteligenci, studenci oraz lud Warszawy. 5 **lutego 1831 r.** armia rosyjska wkroczyła do Królestwa Polskiego. Dybicz, który prowadził ponad 100 tys. żołnierzy i dysponował 350 działami, w szybkim tempie po-

M6 Po detronizacji Mikołaja I podjęto decyzję o biciu nowej monety. Złotego zastąpił dukat nazwany później powstańczym. Jego wzór zaczerpnięto z dukata holenderskiego, a od oryginału różnił go polski orzeł [1] umieszczony w miejscu, w którym pierwotnie znajdował się znak mennicy w Utrechcie. Złoty dukat był jedyną w pełni polską monetą bitą w okresie zaborów. Widoczny na ilustracji awers przedstawia rycerza w hełmie, który w prawej ręce trzyma miecz [2], a w lewej – pęk strzał [3]. W otoku widnieje napis: *Concordia res parvae crescunt* (czyt. konkordia res parwe kreskunt, łac. „zgodą małe rzeczy wzrastają"). Moneta ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.

7 lutego 1831 r. większością głosów sejm Królestwa Polskiego przyjął ustawę o polskich barwach narodowych. Uchwalił, że „Kokardę Narodową stanowić będą kolory herbu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, to jest kolor biały z czerwonym".

Praca z materiałami

1. Omów stosunek Europejczyków do powstania listopadowego. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw zarzuty, jakie sejm Królestwa Polskiego stawiał Mikołajowi I w akcie detronizacji. **M5**
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Królestwa Polskiego mogło mieć bicie własnej monety. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

Praca z materiałami

1. Omów przebieg powstania listopadowego. Wykorzystaj **м7** i wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw rolę kobiet w powstaniu listopadowym na przykładzie Emilii Plater. Odwołaj się do **м8** i wiedzy pozaźródłowej.

dążał ku Warszawie. Spodziewał się, że przed końcem miesiąca zajmie stolicę. Choć Rosjanie mieli przewagę zarówno pod względem liczby żołnierzy, jak i artylerii, powstańcy nie unikali walki. Wkrótce doszło do pierwszych zwycięskich starć: **14 lutego 1831 r. pod Stoczkiem Łukowskim** pod dowództwem generała Józefa Dwernickiego oraz 17 lutego pod Dobrem pod komendą generała Jana Skrzyneckiego. Główne siły powstańcze skoncentrowano pod Grochowem oddalonym o 11 kilometrów od Warszawy. Choć oficjalnie wodzem naczelnym był Michał Radziwiłł, powołany na to stanowisko decyzją sejmu, faktycznie wojskami polskimi nadal dowodził generał Chłopicki. Przeciwko 36 tys. polskich żołnierzy walczyło ok. 60 tys. rosyjskich, mających dużą przewagę w artylerii. Częścią polskiego mitu romantycznego są heroiczne **walki o Olszynkę Grochowską 25 lutego 1831 r.** Pod koniec dnia ciężko ranny Chłopicki, który świetnie dowodził, został zabrany z pola walki.

м7 Powstanie listopadowe i wojna Królestwa Polskiego z Rosją (1830–1831)

Polacy powstrzymali wroga i zadali mu duże straty, w efekcie czego Dybicz zrezygnował ze szturmu na Warszawę i wycofał się w kierunku wschodnim. Po bitwie nowym wodzem naczelnym został generał Jan Skrzynecki, dzielny żołnierz, ale bez większego doświadczenia w kierowaniu armią oraz bardzo ostrożny w podejmowaniu decyzji. W marcu 1831 r. młody i wybitnie utalentowany generał **Ignacy Prądzyński** przekonał Skrzyneckiego do wiosennej ofensywy, aby odciąć Rosjan od magazynów z zaopatrzeniem. Do 31 marca przeprawiono się przez Wisłę. Wojska polskie zaatakowały z impetem i odniosły kilka błyskotliwych zwycięstw nad zaskoczonymi siłami rosyjskimi.

Najsłynniejsza była stoczona 10 **kwietnia 1831 r. bitwa pod Iganiami**, w której dowodził Prądzyński. Wojska rosyjskie poniosły wielokrotnie większe straty niż polskie. Z jak najlepszej strony dał się poznać Józef Bem, doskonały artylerzysta, mianowany po bitwie podpułkownikiem. Główna armia rosyjska nie została jednak zaatakowana. Skrzynecki bał się generalnego boju i prowadził działania zachowawcze, co historyk Wacław Tokarz nazwał „wojną na raty". Prądzyński przekonał Skrzyneckiego do uderzenia na ponad 20-tysięczny rosyjski korpus znajdujący się w rejonie Siedlec, a następnie do ataku na główne wojska. Plan miał szansę powodzenia. Jednak Skrzynecki w ostatnim momencie odwołał rozkaz, co pozwoliło Rosjanom połączyć się z głównymi siłami. Historycy oceniają, że Skrzynecki bał się kolejnych Maciejowic. Gdy zdecydował się działać, moment zaskoczenia minął. 26 **maja 1831 r.** doszło do **bitwy pod Ostrołęką**, którą wojska polskie przegrały. Klęska okazała się przełomowa dla powstania.

Dybicz mimo zwycięstwa nie podjął kontrofensywy. W wojnie pojawił się nowy przeciwnik – cholera. Przywleczona przez żołnierzy rosyjskich dziesiątkowała obie armie. Jej ofiarą padł m.in. rosyjski głównodowodzący i najprawdopodobniej także wielki książę Konstanty. Pod koniec czerwca dowództwo nad armią rosyjską przejął feldmarszałek **Iwan Paskiewicz**, który ruszył wzdłuż Wisły na Płock, po czym przeprawił się przez rzekę i podążył w kierunku Warszawy od słabo ufortyfikowanej strony zachodniej. Tym manewrem zaskoczył wojska polskie. Generał Henryk Dembiński, który w sierpniu został wodzem naczelnym, nie miał pomysłu na powstrzymanie wojsk nieprzyjaciela. Powstańcy ponosili porażki.

Władze powstańcze dążyły do wywołania walk również na terenie ziem zabranych. Jednak wyprawa wojsk polskich na Litwę zakończyła się klęską, podobnie jak wcześniejsza, w kierunku Rusi pod dowództwem generała Józefa Dwernickiego. Wyprawa Dwernickiego miała doprowadzić do wywołania **powstania na Rusi**, co nastąpiło, ale ze względu na nikłe poparcie społeczne zryw wolnościowy trwał krótko. **Wiosną 1831 r.** wybuchło **powstanie na Litwie**, **Żmudzi** i **Białorusi**. Wśród tamtejszych dowódców wyróżniała się Emilia Plater. Powstańcy na kilka miesięcy opanowali wiele miast, jednak nie udało im się zdobyć Wilna. Powstanie na tych terenach stopniowo słabło i późnym latem 1831 r. upadło. Na skutek tego oraz serii porażek wojsk polskich w Królestwie znacznie się obniżyło morale wojska i polityków. Ci ostatni zaczęli opuszczać Królestwo i wyjeżdżać na Zachód, w armii zaś nasiliła się dezercja.

M8 W powstaniu listopadowym brały też udział kobiety. Najsłynniejszą z nich była działająca na Litwie Emilia Plater. W 1831 r. utworzyła oddział składający się z kilkuset żołnierzy. Walczyła na jego czele m.in. pod Dyneburgiem oraz w potyczkach pod Mejszagołą i Gabrielowem. Od generała Dezyderego Chłapowskiego otrzymała honorowy stopień kapitana i dowództwo 1. Kompanii 1. Pułku Piechoty Litewskiej. Po klęsce kampanii litewskiej próbowała przedrzeć się do Warszawy, jednak – w następstwie choroby i wycieńczenia – zmarła. W jej oddziałach walczyły m.in. Maria Prószyńska, Maria Raszanowiczówna i Antonina Tomaszewska. Jan Bogumił Rosen, *Emilia Plater na czele oddziału kosynierów w 1831 r.* (fragment), druga połowa XIX w., Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

M9 Upadek powstania listopadowego zapoczątkował okres Wielkiej Emigracji. Uciekający przed armią carską powstańcy znaleźli schronienie w wielu krajach europejskich. Stali się bohaterami licznych dzieł graficznych i utworów literackich. Przykładem jest niemiecka pieśń *Żegnaj, droga ziemio, która mnie zrodziłaś* – wielokrotnie powielana wraz z towarzyszącą jej grafiką rannego powstańca, zmuszonego do opuszczenia ukochanej ojczyzny. Ukazany na ilustracji żołnierz kroczy ścieżką wiodącą przez zgliszcza. Jego wzrok jest skierowany w stronę porzuconego na ziemi godła Rzeczpospolitej Obojga Narodów 1 oraz podartej karty z tekstem *Pieśni Legionów Polskich* 2. Grafikę wraz z pieśnią datuje się na XIX w. – po 1831 r.

Upadek powstania listopadowego

W obliczu klęski sytuację usiłowało ratować radykalne środowisko patriotyczne skupione w powstałym w 1831 r. nowym Towarzystwie Patriotycznym (Klubie Patriotycznym) kierowanym przez Joachima Lelewela. Ci zwolennicy zbrojnej walki o niepodległość Polaków i przeprowadzenia reform społecznych 15 sierpnia podjęli próbę przejęcia władzy w Warszawie, by prowadzić wojnę z Rosją bardziej zdecydowanie. 17 sierpnia prezesem rządu i faktycznym dyktatorem powstania został generał **Jan Krukowiecki**, który nie chciał kontynuować walk. Wolał pertraktować. Jednak Paskiewicz nie przyjął jego oferty, zażądał kapitulacji Warszawy i 6 **września 1831 r.** zaatakował stolicę. Na Woli zginął generał Józef Sowiński, ofiarnie broniąc tamtejszej reduty. Dwa dni później Warszawa się poddała. Armia polska, a wraz z nią polscy posłowie i politycy opuścili miasto, zdawali sobie bowiem sprawę, że następuje agonia powstania. Generał Maciej Rybiński, kolejny wódz naczelny, aby uniknąć kapitulacji, z 20 tys. żołnierzy przekroczył granicę Prus w okolicach Brodnicy. Prusacy postąpili zgodnie z prawem międzynarodowym – wojska polskie zostały rozbrojone i internowane. Wkrótce zresztą uwolnili polskich żołnierzy. 21 października poddała się twierdza Zamość, ostatni punkt oporu, i tym samym **powstanie upadło**. Politycy i żołnierze, aby nie trafić w ręce Rosjan, **udali się na emigrację**.

Represje popowstaniowe w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych

Car Mikołaj I postanowił ukarać buntowników, ale żeby uspokoić międzynarodową opinię publiczną, w listopadzie 1831 r. ogłosił amnestię. Nie objęto nią jednak ani członków sprzysiężenia Wysockiego, ani uczestników nocy listopadowej, ani parlamentarzystów, którzy zagłosowali za detronizacją cara. Zapadło **265 wyroków śmierci**. Ich wykonanie utrzymano w mocy tylko wobec osób sądzonych zaocznie, m.in. Joachima Lelewela oraz księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Wielu skazanych **zesłano na Syberię**, gdzie mieli odbyć karę. Wielu z nich zmarło w drodze. Majątki ziemskie najbardziej aktywnych uczestników powstania zostały skonfiskowane, w związku z czym aż **10% polskich dóbr trafiło do rosyjskich generałów i dygnitarzy**.

Polscy żołnierze i oficerowie jako jeńcy wojenni nie zostali rozstrzelani, ale prawie **40 tys. wojskowych wcielono do armii carskiej**. Ponadto Polaków zarówno z ziem Królestwa, jak i z ziem zabranych co roku przymusowo wcielano do carskiego wojska i zmuszano do walki w obcej sprawie w różnych zakątkach imperium i poza nim. Aby uniknąć tego losu, część żołnierzy udała się na emigrację.

Likwidacja samodzielności Królestwa Polskiego

Ceną powstania listopadowego był kres niezawisłości dobrze rozwijającego się i sprawnie funkcjonującego państwa. Na mocy **Statutu organicznego** z 1832 r. **Królestwo Polskie wcielono do Rosji**. Konstytucja została anulowana, a wojsko polskie – zlikwidowane. Polacy zachowali wolność osobistą oraz wyznania, ale statut ograniczył wolność słowa i dawał możliwość konfiskaty majątku za zbrodnię stanu. Po 1832 r. Mikołaj I pozostawił dawne instytucje państwowe, które były niezbędne do funkcjonowania administracji i gospodarki. Utrzymał m.in. złożone z Polaków Radę Stanu oraz Radę Administracyjną, ale ta ostatnia jako polski rząd została ograniczona do trzech resortów.

Język polski pozostał językiem urzędowym, a stanowiska urzędnicze mogli zajmować Polacy. Byli jednak nadzorowani przez Rosjan, którzy systematycznie weryfikowali lojalność polskich kadr. Nadal obowiązywały polskie prawo i ustrój sądownictwa.

W 1833 r. Paskiewicz w odpowiedzi na pojawienie się nowych organizacji spiskowych wprowadził **stan wojenny** i stale zwiększał liczebność wojsk rosyjskich stacjonujących w Królestwie. Tajna policja kontrolowała poddanych, aby nie doszło do zawiązania kolejnych spisków, a cenzura prewencyjna miała zapobiec przedostaniu się do opinii publicznej jakichkolwiek nieprawomyślnych i wichrzycielskich tekstów. Nie mogła się już rozwijać swobodna twórczość. Ale brakowało też najwybitniejszych twórców, gdyż znaleźli się na wychodźstwie. Oświata w Królestwie została poddana bezpośredniej kontroli Petersburga. Ograniczono swobodę nauczania, ponieważ car postrzegał szkołę jako miejsce kształtowania się buntowniczych postaw. Zlikwidowano część szkół średnich, **zamknięto** też **uniwersytety w Warszawie i Wilnie oraz Liceum Krzemienieckie**.

Władze carskie pozbawiły Polaków cennego kulturowego dziedzictwa narodowego, wywożąc księgozbiór Uniwersytetu Warszawskiego (ponad 100 tys. woluminów) oraz majątek Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Z Zamku Królewskiego zabrano kolekcję obrazów Canaletta (czyt. kanaletta) oraz Bacciarellego (czyt. baczjarellego).

Nastała **noc paskiewiczowska**, trwająca aż do wybuchu wojny krymskiej w 1853 r. Symbolem tego okresu stała się wzniesiona w Warszawie **Cytadela**, w której w **X Pawilonie** znajdowało się więzienie śledcze. Rozpoczął się **proces powolnego unifikowania Królestwa z Rosją** – wprowadzono ro-

M10 W 1831 r. francuski malarz Horace Vernet (czyt. oras werne) pod wpływem upadku powstania listopadowego namalował obraz *Polski Prometeusz*. Dzieło to jest alegorią upadku Królestwa Polskiego. Artysta na tle toczących się walk ukazał martwego powstańca. W prawej dłoni trzyma on rękojeść szabli, najprawdopodobniej złamanej podczas bitwy. Na jego piersi przysiadł duży czarny orzeł z łańcuchem na szyi, symbolizujący Imperium Rosyjskie. Obraz znajduje się w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, z czego mógł wynikać pozytywny stosunek części środowisk europejskich do polskiej emigracji popowstaniowej. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów alegoryczny wydźwięk obrazu *Polski Prometeusz*. **M10**
3. Rozstrzygnij, czy oba dzieła powstały w kręgach zwolenników czy przeciwników powstania listopadowego. Odpowiedź uzasadnij. **M9**, **M10**

M11 **Argumenty zwolenników teorii o słuszności wybuchu powstania w XX-wiecznej historiografii**

Często [...] piszący o tych wydarzeniach doszukują się w nich pozytywów – wpływu na świadomość narodową czy zrozumienie konieczności włączenia do walki o niepodległość całego społeczeństwa. Czytamy o tym, iż powstanie „zasiało ziarno wolności", a noc 29 listopada 1830 roku „uchroniła naród polski przed niewolą duchową, przed złożeniem broni, przed zjednoczeniem politycznym z Rosją". Szukanie dodatnich stron powstania zazwyczaj ogranicza się do gdybania: gdyby nie powstanie, to zostalibyśmy zrusyfikowani, opóźnione zostałyby procesy modernizacyjne itp.

P.M. Pilarczyk, *Szanse powstania listopadowego – mity historiografii*, [w:] *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje – historiografia – pamięć*, Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2015, s. 189.

syjski podział administracyjny na gubernie zamiast na województwa, rosyjski system miar i wag, a polską złotówkę zastąpiono rublem. Ważnym elementem tej polityki, ale tylko na ziemiach zabranych, było zlikwidowanie Kościoła Greckokatolickiego. W 1839 r. władze carskie doprowadziły do podpisania przez większość unickich duchownych zjednoczenia z Cerkwią Prawosławną. Oznaczało to koniec unii z Rzymem i wcielenie wiernych obrządku greckokatolickiego do Kościoła Prawosławnego.

Historycy zwracają też uwagę na bardzo negatywne skutki powstania listopadowego dla losu polskiej społeczności i kultury na ziemiach zabranych – Litwie, Białorusi i Ukrainie. Marzenie polskich patriotów o przyłączeniu tych ziem do Królestwa nie mogło się spełnić. Pozostało tylko romantycznym mitem, stale ożywianym przez kolejne generacje Polaków.

Powstanie listopadowe w polskiej historiografii

Upadek powstania rozpoczął trwającą latami dyskusję na temat jego sensu. Polscy historycy wyrażali w tej kwestii bardzo zróżnicowane opinie. Część z nich uważała, że powstanie miało szanse zwycięstwa, ale zawiedli generałowie, którzy nie wierzyli w pokonanie armii rosyjskiej i nie słuchali mądrych, odważnych rad Prądzyńskiego. Podkreślali, że polscy rycerze wolności stali się bohaterami romantycznej Europy, wzbudzając sympatię narodów europejskich i ożywiając hasło „za naszą i waszą wolność". Podnosili też argumenty, że sejm przyjął biało-czerwone barwy narodowe, umocniły się polska godność i honor narodowy, a Polacy, organizując powstanie, pokazali, że interesuje ich tylko całkowita niepodległość ojczyzny.

Inni historycy krytycznie oceniali powstanie, dowodząc, że nieodpowiedzialna decyzja o jego wybuchu spowodowała negatywne konsekwencje. Według nich powstanie było skazane na klęskę wobec dysproporcji sił i potencjalnego wsparcia wojsk rosyjskich przez Prusy. Zabrakło też wysokiego morale po stronie polskich wyższych oficerów, którzy uważali, że skoro Napoleon nie pokonał Rosji, to tym bardziej nie dokonają tego Polacy.

* **aprowizacyjny** – dotyczący zaopatrzenia

M12 **Opinie historyków na temat potencjału militarnego powstania listopadowego w XX-wiecznej historiografii**

Piotr Wandycz [...] bez ogródek pisał, iż „w nadchodzącym starciu militarnym z Rosją polskie szanse przedstawiały się blado", co było skutkiem istniejącego stosunku sił, braku fabryk broni po stronie polskiej, niedostatku pieniędzy i problemów aprowizacyjnych. Patrząc na sytuację międzynarodową, „Polakom brakowało tych wszystkich atutów, które działały na korzyść Greków i umiędzynaradawiały ich walkę". Jan Ziółek dowodził, iż szanse sukcesu nie tkwiły tylko w samym pokonaniu Rosji, ale też środkach i możliwościach, które miały doprowadzić do tego celu. A „Królestwo nie posiadało środków do prowadzenia skutecznej wojny".*

P.M. Pilarczyk, *Szanse powstania listopadowego – mity historiografii*, [w:] *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje – historiografia – pamięć*, Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2015, s. 192.

Praca z materiałami

1. Przedstaw argumenty, na jakie się powołują współcześni historycy, dowodząc słuszności wybuchu powstania. **M11**
2. Omów argumentację współczesnych historyków uważających, że powstanie nie mogło się zakończyć sukcesem. **M12**

8 Powstanie listopadowe

Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz opozycję jawną i działalność spiskową przed wybuchem powstania listopadowego.
2. Omów przebieg powstania listopadowego. Wskaż jego najistotniejsze – twoim zdaniem – momenty.
3. Przedstaw skutki powstania listopadowego dla Polaków.
4. Oceń postawę przywódców i elit politycznych w trakcie powstania.

Przyczyny wybuchu powstania listopadowego

Łamanie przez króla konstytucji i ograniczanie swobód (niezwoływanie regularnie sejmu, wprowadzenie cenzury, zakaz wydawania liberalnych czasopism).
Działalność opozycji sejmowej, z czasem utworzenie tajnych organizacji patriotycznych.
Legalna opozycja sejmowa – „kaliszanie" skupieni wokół braci Niemojowskich, sprzeciw wobec łamania konstytucji.
Działalność spiskowa skupiona głównie wokół młodych ludzi (studentów, gimnazjalistów, inteligentów, wojskowych).
1819 – założenie Wolnomularstwa Narodowego przez Waleriana Łukasińskiego.
1821 – powstanie Towarzystwa Patriotycznego – pierwszej polskiej organizacji niepodległościowej w XIX w.
Zakaz działalności organizacji opozycyjnych i prześladowanie opozycji.
1828 – zawiązanie sprzysiężenia Wysockiego.
Narastanie niepokojów społecznych w związku z szerzeniem się pogłoski o użyciu polskich wojsk w tłumieniu rewolucji w Belgii i we Francji.

Wybuch powstania listopadowego

29/30 XI 1830 – noc listopadowa i wybuch powstania.
Generał Józef Chłopicki pierwszym dyktatorem powstania.
XII 1830 – powołanie Rządu Tymczasowego i uznanie powstania za narodowe.
25 I 1831 – detronizacja Mikołaja I.
Królestwo Polskie w pełni suwerennym państwem.
Wysłanie przez cara armii rosyjskiej na czele z feldmarszałkiem Iwanem Dybiczem w celu stłumienia powstania.

Wojna polsko-rosyjska

Rażąca dysproporcja sił między wojskami polskimi a rosyjskimi.
II 1831 – wkroczenie armii rosyjskiej do Królestwa Polskiego.
II 1831 – zwycięska bitwa pod Olszynką Grochowską.
IV 1831 – zwycięska bitwa pod Iganiami.
V 1831 – porażka wojsk powstańczych w bitwie pod Ostrołęką.
Coraz częstsze porażki wojsk powstańczych.
IX 1831 – zajęcie Warszawy przez Rosjan.
Upadek powstania i ewakuacja wojsk polskich do Prus.
Zakończone niepowodzeniem powstania na Białorusi, Litwie, Żmudzi i Rusi.

Skutki powstania listopadowego

Represje wobec powstańców (wyroki śmierci, zsyłka na Syberię, konfiskata majątków).
Wcielenie polskich żołnierzy do armii carskiej.
Utrata suwerenności przez Królestwo Polskie.
Zniesienie konstytucji i zastąpienie jej Statutem organicznym.
Zachowanie niektórych instytucji państwowych, nadzorowanych przez Rosjan.
Tajna policja i cenzura mające zapewnić zaniechanie działalności antycarskiej.
Oświata pod nadzorem carskim.
Powstanie w Warszawie Cytadeli z X Pawilonem jako więzieniem śledczym.
Różne oceny powstania w polskiej historiografii.

Polecane publikacje

N. Kasparek, *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*, Chrzan: Wyd. Stara Szuflada, 2011.

P. Roguski, *Słodkie imię wolności... Przejście Polaków przez Niemcy po upadku powstania listopadowego*, Warszawa: Neriton, 2011.

Wokół powstania listopadowego. Zbiór studiów, pod red. H. Chudzia, J. Pezdy, Kraków: PAU, 2014.

9 Wielka Emigracja

1831
powstanie Komitetu Narodowego Polskiego

1832
utworzenie Towarzystwa Naukowej Pomocy przez Hotel Lambert

1832
założenie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego

1835
powstanie Gromad Ludu Polskiego

1836
ogłoszenie Wielkiego manifestu TDP

Przypomnij

- Jakie były skutki powstania listopadowego?

Cel lekcji

- Poznam najważniejsze ugrupowania polityczne działające na emigracji po upadku powstania listopadowego.

Po lekcji

- Przedstawiam główne kierunki emigracji Polaków po powstaniu listopadowym.
- Opisuję programy polityczne Hotelu Lambert i Towarzystwa Demokratycznego Polskiego.
- Omawiam programy Komitetu Narodowego Polskiego oraz Gromad Ludu Polskiego.
- Porównuję programy głównych obozów politycznych Wielkiej Emigracji.

Europa i emigranci

Po klęsce powstania listopadowego dowódcy wraz ze swoimi podkomendnymi przekraczali granice Królestwa Polskiego, by uniknąć represji. Po **1831 r. na emigracji** znaleźli schronienie najwybitniejsi polscy generałowie, m.in. Ignacy Prądzyński, Józef Dwernicki i Józef Bem. Aż do wybuchu Wiosny Ludów (1848 r.) polscy oficerowie kierowali wieloma ruchami rewolucyjnymi wymierzonymi przeciwko Świętemu Przymierzu, zgodnie z dewizą „za naszą i waszą wolność". Nigdy wcześniej ani nigdy później nie mieli takiego wpływu na dzieje Europy. Wpływ wywierali także polscy twórcy i intelektualiści – członkowie wielu międzynarodowych stowarzyszeń i instytucji. Ich głos był słuchany, a słowa cytowane.

Królestwo Polskie opuścili i udali się na emigrację **przywódcy powstania**, **posłowie**, **senatorowie** oraz **inni działacze polityczni**, m.in. książę Adam Jerzy Czartoryski i Joachim Lelewel. Powstańcy uznali bowiem, że wojna z Rosją o niepodległość nie jest jeszcze skończona, że należy kontynuować walkę, a czekając stosownej okazji – **działać dla dobra sprawy polskiej**. Polskich apostołów wolności wszędzie witano z szacunkiem

M1 Jednym z najsłynniejszych obrazów nawiązujących do sytuacji Polaków po powstaniu listopadowym jest dzieło niemieckiego malarza Dietricha (czyt. ditricha) Montena z 1832 r. Odzwierciedla ono propolskie sympatie autora, ale także niemałej części ówczesnego społeczeństwa niemieckiego. Artysta ukazał emocje zrozpaczonych powstańców zmuszonych do opuszczenia ojczyzny. Obraz zawiera bogatą symbolikę. Porzucone przez najwierniejszych patriotów państwo symbolizuje słup graniczny z wyrytymi po łacinie słowami: *Finis Poloniae* (czyt. polonie, łac. „koniec Polski"). Według pruskiej propagandy wypowiedział je Tadeusz Kościuszko po bitwie pod Maciejowicami. Symboliczne znaczenie ma też postać siedząca na białym koniu. To książę Józef Poniatowski, który poległ w bitwie pod Lipskiem (1813 r.), a więc nie brał udziału w powstaniu listopadowym. Uosabia on bohaterską walkę o niepodległość. *Finis Poloniae. Pożegnanie Polaków z ojczyzną w roku 1831*, Berlińskie Muzea Państwowe.

i oddawano im honory jako moralnym zwycięzcom. Na ich cześć układano pieśni, na powitanie przebierano się w łowickie i krakowskie stroje, wywieszano biało-czerwone flagi, a w akcie solidarności zgłębiano nawet tajemnice polskiej kuchni. Pod presją licznych sympatyków listopadowego zrywu rząd francuski przyznał byłym powstańcom środki finansowe i wyznaczył im miejsca do osiedlenia się. Do czasów „Solidarności" nigdy tak licznie nie życzono Polakom sukcesu w walce z tyranią. Ich bój o wolność popierali niemieccy demokraci, twierdząc, że „bez wolnej Polski nie ma niemieckiej wolności". Podobne stanowisko zajmowali niemieccy i włoscy działacze ruchu na rzecz zjednoczenia, widząc w Polakach sojuszników wspólnej sprawy. Jednak entuzjazm i pozytywne emocje nie trwały długo.

Najwięcej powstańców osiedliło się we **Francji** (ponad 5700), w **Wielkiej Brytanii** (ok. 700) oraz **Belgii** (ok. 100). Tylu pobierało rządowe zasiłki. W sumie Królestwo Polskie opuściło i znalazło się w krajach Europy oraz USA **8500 osób**. W większości byli to wojskowi, w $^3/_4$ pochodzenia szlacheckiego.

Polacy wielokrotnie opuszczali kraj po nieudanych spiskach i powstaniach. Jednak żadna z dotychczasowych ani późniejszych emigracji nie przeszła do historii pod nazwą **Wielkiej Emigracji**, gdyż żadna nie skupiła tylu znakomitych polityków, wojskowych, filozofów i artystów. Żadna fala emigracyjna nie uzyskała tak silnego wpływu na poglądy i zachowania tysięcy ludzi w kraju. Romantyczny nastrój epoki znakomicie wzbogacała muzyka Fryderyka Chopina (czyt. szopena), który kontynuował wspaniałą karierę na salonach Europy.

M2 *Polonez Chopina*, znany też jako *Bal w Hôtel Lambert* (czyt. otel ląber), to obraz emigracyjnego malarza Teofila Kwiatkowskiego. W balu urządzonym przez księcia Jerzego Adama Czartoryskiego **1** biorą udział najwybitniejsze postacie Wielkiej Emigracji. Przy fortepianie siedzi grający poloneza Fryderyk Chopin **2**, za jego plecami stoi Adam Mickiewicz **3**. Tuż za gospodarzem widać jego małżonkę, Annę Czartoryską, znaną z działalności społecznej i dobroczynnej na rzecz środowiska emigracyjnego. Obraz jest pełen symboliki. Złota szata na ramionach Czartoryskiego może być nawiązaniem do planów środowiska emigracyjnego, by w przyszłości obrać magnata na króla Rzeczpospolitej. W głębi widać husarskie skrzydła. Obraz z 1859 r., przechowywany w Muzeum Narodowym w Poznaniu.

Praca z materiałami

1. Omów symboliczny wydźwięk obrazu Montena. **M1**
2. Wyjaśnij, czemu miał służyć system mecenatu artystycznego na emigracji. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.

Joachim Lelewel

(1786–1861)

Polski historyk, działacz polityczny i jedna z czołowych postaci Wielkiej Emigracji. Przed wybuchem powstania listopadowego działał w organizacjach spiskowych. Był wykładowcą w Liceum Krzemienieckim i na uniwersytetach wileńskim i warszawskim. Na emigracji założył Komitet Narodowy Polski. Uznawany jest za ojca współczesnej historiografii polskiej. Fragment portretu Joachima Lelewela autorstwa Camille'a Huarda (czyt. kamila juarda), ok. 1840 r.

Analogicznie do podziałów politycznych, które uwidoczniły się w trakcie powstania, także podczas długich lat na emigracji Polacy reprezentowali różne poglądy. Niezależnie jednak od głoszonych opinii wszyscy szukali odpowiedzi na pytania, jak można odzyskać niepodległość, kto okaże się sojusznikiem sprawy polskiej i jaki będzie ustrój polityczny przyszłej Rzeczpospolitej. W ciągu kilku lat uformowały się główne obozy polityczne: **Komitet Narodowy Polski**, **Hotel Lambert** (czyt. ląber), **Towarzystwo Demokratyczne Polskie** i **Gromady Ludu Polskiego**.

Komitet Narodowy Polski

Już w grudniu 1831 r. w Paryżu powstał **Komitet Narodowy Polski**, którym kierował **Joachim Lelewel**. Jego członkowie, m.in. Walenty Zwierkowski, Tadeusz Krępowiecki i Adam Gurowski, dyskutowali i spierali się o ocenę działań władz powstańczych oraz sposobów walki o niepodległość. Reprezentowali bardzo różne poglądy polityczne, ale byli zgodni, że **nale-**

M3 **Odezwa Komitetu Narodowego Polskiego wzywająca do pozostania na tułactwie, 25 grudnia 1831 r.**

Wojownicy! Rodacy!

Jeszcze raz los rzucił ojczyznę naszę pod stopy zaciętego jej wroga. Jeszcze raz bracia nasi karki swoje giąć muszą przed władcą niewolników, przed mordercą naszych swobód. Raz jeszcze na dłoni wolnego człowieka żelazo despoty wygniecie znamię poddaństwa. [...]

Taki los zgotowała nam niedołężność lub zdrada! [...] Bo gdzież kiedy triumfem broni nieprzyjaciel nasz chełpić się może? Któreż pole świadkiem było wyższości ich męstwa, gdzież kiedy Polak pierzchnął przed Moskalem? [...]

Nie ma ojczyzny, gdzie nie ma wolności. [...]

Lecz odetchnijmy pod ciężarem tych wspomnień, rozjaśnijmy widownią przyszłości i myśli nasze ku błogiej podnieśmy nadziei. Czy słyszeliście ludów Europy i Ameryki błagalne za naszą sprawą modły? Czy słyszycie dziś jeszcze pochwalne dla was pienia? Wszędzie brzmi dla was głos czci i podziwu, wszędzie się gościnne przed Polakiem otwierają progi, bo szlachetne jest jego tułactwo. I w tym tułactwie wytrwajmy: niech to ostatnią próbą męstwa naszego będzie.

Narodów wytępić nie można. I my nie zginęliśmy! Nie zginął nasz język, obyczaje, religia; nie zginęła pamiątka naszej wielkości, pamiątka władztwa polskiego nad tymi, co dziś naszą przygnietli ojczyznę. Jeszcze rdza nie stoczyła polskiego żelaza, jeszcze koń polski zarży pod ulubionym wojownika ciężarem, pod dzidą ułana i krakusa. Jeszcze i dla nas zaświeci gwiazda wolności. Powrót mściwego losu nie jest daleki.*

Nie wracajcie więc jak służalcy tam, gdzie jak zwycięzcy wkroczyć możecie. Nie wracajcie na ziemię zbrudzoną stopami Baszkira. Niech dłoń wolnego Polaka nie uściśnie dłoni służalca despoty. Bo przyjdzie ta chwila, w której głos trąby powoła was na ojczyste niwy*. Tam otworzą się groby poległych braci naszych, a z ich kości wynijdą mściciele. [...]*

Prezes: Joachim Lelewel

Komitet Narodowy Polski w Paryżu do wojowników polskich, Paryż: Drukarnia Pinard, 1831, s. 1–4.

* **krakus** – żołnierz lekkiej jazdy polskiej formowanej w Księstwie Warszawskim
Baszkir – tu: Rosjanin
niwa – ziemia

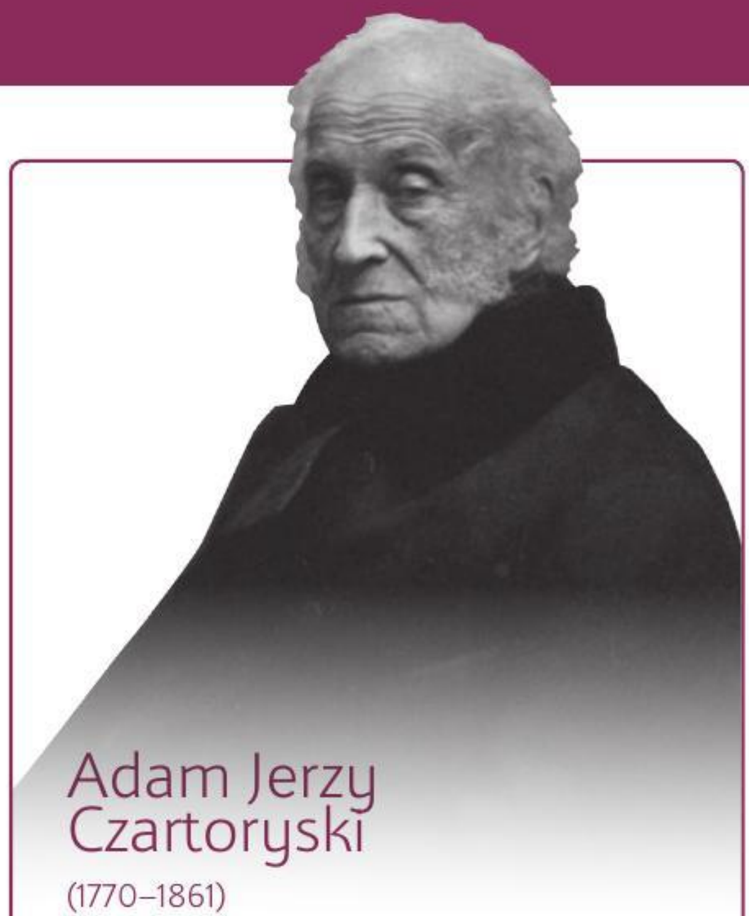
Praca z materiałami

1. Przedstaw główne założenia odezwy Komitetu Narodowego Polskiego. **M3**
2. Wyjaśnij, jaką rolę w kształtowaniu życia Polaków na emigracji odegrał Hotel Lambert. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

ży walczyć zbrojnie o restytucję Rzeczpospolitej w przedrozbiorowych granicach. Mozaika opinii oraz radykalizowanie się niektórych działaczy postulujących konieczność przeprowadzenia reform społeczno-gospodarczych na rzecz chłopów sprawiły, że Komitet okazał się nietrwały. Rok po powołaniu do życia został rozwiązany przez francuską policję.

Hotel Lambert

Jedno z najważniejszych ugrupowań politycznych Wielkiej Emigracji utworzyli **monarchiści** skupieni wokół **księcia Adama Jerzego Czartoryskiego**. Do obozu **Hotel Lambert** (nazwanego tak od paryskiej siedziby księcia) należeli m.in. Władysław Zamoyski i Janusz Woronicz. Z doświadczeń dyplomatycznych Czartoryskiego wynikało, że należy cały czas szukać oparcia i zrozumienia u twórców ładu wiedeńskiego. Przedstawiciele tego obozu uważali, że Polacy nie będą w stanie samodzielnie – jak mawiano – przewrócić wiedeńskiego stolika do góry nogami. Według nich do sprawy polskiej należało przekonać przede wszystkim mocarstwa zachodnie, a także Imperium Osmańskie, które bezustannie toczyło walki z Rosją. Z analizy narastających sprzeczności interesów między Francją i Wielką Brytanią a Rosją Czartoryski wysnuwał wniosek, że kiedyś może dojść do konfliktu mocarstw. To zaś mogłoby pomóc Polakom w odzyskaniu państwa. Członkowie Hotelu Lambert zakładali, że po wywalczeniu niepodległości Rzeczpospolita zostanie odbudowana jako **monarchia konstytucyjna** z księciem Czartoryskim w roli króla i **Konstytucją 3 maja** jako ustawą zasadniczą.

Adam Jerzy Czartoryski

(1770–1861)

Polski działacz polityczny, jeden z twórców konstytucji Królestwa Polskiego. W okresie powstania listopadowego był prezesem Rządu Narodowego Królestwa Polskiego, po upadku powstania – jednym z czołowych przywódców Wielkiej Emigracji. Wokół jego osoby ukształtował się obóz polityczny Hotel Lambert. Fotografia księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, ok. 1861 r.

M4 Ugrupowanie skupione wokół księcia Adama Jerzego Czartoryskiego zawdzięczało swą nazwę budynkowi zwanemu Hotel Lambert położonemu na Wyspie Świętego Ludwika w Paryżu. Książę dowiedział się od Fryderyka Chopina i Eugène'a Delacroix (czyt. eżena delakrua) o możliwości zakupu rezydencji, a został jej właścicielem w 1843 r. Stała się ona nie tylko siedzibą rodu, lecz także centrum życia politycznego i kulturalnego Polaków na obczyźnie. W XIX w. mieszkali w niej m.in. Fryderyk Chopin, Juliusz Słowacki, Adam Mickiewicz i Juliusz Kossak. W czasach Wielkiej Emigracji budynek pełnił funkcję nieoficjalnego polskiego przedstawicielstwa dyplomatycznego. W rękach Czartoryskich znajdował się do 1975 r. Fotografia współczesna.

M5 **Rozważania Janusza Woronicza, zwolennika Hotelu Lambert, na temat monarchii w Polsce, 1839 r.**

Idea Króla jest jasna i miła ludowi polskiemu; idea republiki przypomina mu dawny ucisk i niewolę [...]. Królewskości przeto idea jest nam potrzebną do zburzenia rozbiorów. [...]

Obudzona [...] w ludzie polskim [...] wiedza lepszej doli; powstania oswajają go koniecznie z użyciem siły; gdy więc lud ten nie ujrzy [...] opieki króla, a spieszny wzrost handlu, przemysłu i rolnictwa nie zaręczy mu bliskiej nadziei dobrego bytu, czyliż [...] nie wywoła w nim chęci do domowej wojny? [...] zaleją Polskę potoki krwi własnej, zniknie ona w odmęcie domowej rzezi, a siła i przemoc nie stworzą tego, co tylko czasem i dobroczynną tworzy się opieką.

J. Woronicz, *Rzecz o monarchii i dynastii w Polsce*, Paryż: Drukarnia i Litografia Maulde i Renou, 1839, s. 26, 31.

Dzięki możliwościom finansowym Czartoryskiego w niektórych gazetach zachodnich stale ukazywały się propolskie i antyrosyjskie teksty. W stolicach najważniejszych państw Europy książę miał swoich **agentów dyplomatycznych**, którzy działali na rzecz sprawy polskiej. W czasie spotkań z politykami i dyplomatami próbowali ich przekonać, że polskie, francuskie, brytyjskie i osmańskie interesy są sobie bliskie, a Rosja jest ich wspólnym wrogiem. Za sprawą Czartoryskiego do Rosji udał się francuski pisarz i podróżnik Astolphe de Custine (czyt. astolf de kustin). W opublikowanej w Paryżu książce *Rosja w roku 1839* przedstawił cesarstwo jako wschodnią tyranię i barbarzyńskie państwo zagrażające Zachodowi oraz porządkowi europejskiemu. Czartoryski nie wierzył w powodzenie samodzielnej walki zbrojnej Polaków i **wykluczał zorganizowanie powstania**. Dopuszczał **możliwość utworzenia polskich legionów** u boku tych państw, które będą walczyć z wrogami Polaków. Uważał, że bez poparcia rządów europejskich powstanie nie ma żadnych szans i skończy się klęską. Czas pokazał, że wśród innych wizji wypracowanych na wychodźstwie przewidywania Czartoryskiego okazały się najbardziej realistyczne.

Drugim obszarem aktywności Hotelu Lambert było środowisko polskich emigrantów. Czartoryski **wspierał wszelkie inicjatywy** zmierzające do **promocji kultury narodowej**. Współtworzył i finansował polskie instytucje użyteczności publicznej w Paryżu, m.in. istniejące do dziś Towarzystwo Historyczno-Literackie i Bibliotekę Polską. Z inicjatywy obozu Czartoryskiego w 1832 r. powołano do życia Towarzystwo Naukowej Pomocy, które gromadziło środki i fundowało stypendia dla zdolnej młodzieży. Starania księcia doprowadziły do utworzenia w prestiżowym Collège de France (czyt. koleż de frąs) katedry kultury i literatur słowiańskich, gdzie wykładał Adam Mickiewicz. Dzięki wsparciu Hotelu Lambert na obczyźnie ukazywały się polskie czasopisma i powstały wydawnictwa, w których polscy literaci publikowali swoje dzieła. Do momentu wybuchu Wiosny Ludów na emigracji wydano więcej tytułów niż we wszystkich polskich wydawnictwach w trzech zaborach w tym samym czasie. Książki przemycano do kraju, by – cytując Mickiewicza – mogły tam trafić pod strzechy.

Towarzystwo Demokratyczne Polskie

W opozycji do monarchistów znajdowało się środowisko demokratów. Uważali oni, że należy przygotować taką wizję Polski, która pociągnie za sobą masy ludowe. W **1832 r.** w Paryżu radykalni działacze emigracji, m.in. Jan Nepomucen Janowski, Tadeusz Krępowiecki i Adam Gurowski, założyli **Towarzystwo Demokratyczne Polskie (TDP)**. W czasach największej aktywności skupiało ono ponad tysiąc emigrantów. Od 1836 r. na jego czele stała pięcioosobowa Centralizacja, w której ważną rolę odgrywał **Wiktor Heltman**. W grudniu **1836 r.** demokraci opublikowali swój program polityczny nazwany **Wielkim manifestem**. Był to najbardziej dojrzały do-

Praca z materiałami

1. Scharakteryzuj program polityczny środowiska skupionego wokół księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. **M5**
2. Omów wizję Polski przedstawioną w Wielkim manifeście Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. **M6**
3. Oceń, który z programów polskich ugrupowań politycznych działających na emigracji miał – twoim zdaniem – największe szanse powodzenia. Odpowiedź uzasadnij. **M5**, **M6**
4. Opisz rolę Paryża jako centrum życia kulturalnego Polaków na emigracji. **M4**, **M7**

kument polskiej demokracji. Zdaniem jego autorów Polska mogła się odrodzić tylko w następstwie **trójzaborowego powstania** z udziałem ludu wiejskiego, którego los miało poprawić przeprowadzenie **uwłaszczenia** przez władze powstańcze. Oczekiwano, że w powstaniu wezmą udział Żydzi, którym muszą być przyznane pełne prawa obywatelskie. **Republika** zastąpiłaby monarchię, a **konstytucja** miała zagwarantować **duży zakres swobód demokratycznych**. „Nie na rządy, lecz na ludy winniśmy liczyć" – to słynne zdanie jednego z czołowych działaczy TDP Maurycego Mochnackiego najlepiej charakteryzowało program polityczny ugrupowania. Sojusznikiem polskich powstańców miały być europejskie ludy postępujące zgodnie z dewizą „za naszą i waszą wolność". Aby przygotować powstanie, Centralizacja wysyłała na dawne ziemie Rzeczpospolitej emisariuszy, których zadaniem było organizowanie konspiracji niepodległościowej.

M6 **Wielki manifest Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, 4 grudnia 1836 r.**

Polska więc niepodległa i Polska demokratyczna – oto cel stowarzyszenia naszego. Nie jedna cząstka, nie jeden ułamek wielkiego narodu, ale cała w granicach przedrozbiorowych zawarta Polska zdolną jest samoistny byt swój utrzymać, posłannictwu swemu zadosyć uczynić [...].

Odrodzona niepodległa Polska demokratyczną będzie. Wszyscy bez różnicy wyznań i rodu odbiorą w niej umysłowe, polityczne i socjalne usamowolnienie; nowy porządek, obejmujący własność, pracę, przemysł, wychowanie i wszystkie stosunki towarzyskie, na zasadach równości oparty, zajmie miejsce bezrządu, któremu przywłaszczyciele nazwisko praw dotąd nadają. Odrodzona Polska arystokratyczną rzeczpospolitą* być nie może. Wszechwładztwo wróci do ludu; stan niegdyś panujący rozwiąże się ostatecznie, między lud zstąpi, stanie się ludem; wszyscy będą równi, wszyscy wolni, wszyscy dziećmi jednej matki Ojczyzny.*

Niepodległa tylko i demokratyczna Polska zdolną jest wielkie posłannictwo swoje spełnić, absolutyzmu przymierze rozerwać, jego zgubny wpływ na cywilizację Zachodu zniszczyć, demokratyczną ideę wśród Słowian, dziś za narzędzie ujarzmienia służących, rozszerzyć, tą ideą ich złączyć, a przez cnoty swoje, przez czystość i siłę ducha swego powszechnemu nawet usamowolnieniu europejskich ludów dać początkowanie.

[...] pierwszym do boju hasłem powinno być usamowolnienie ludu, oddanie wydartej mu ziemi na własność bezwarunkową, wrócenie praw, powoływanie do używania korzyści niepodległego bytu wszystkich, bez różnicy wyznań i rodu. Taki tylko wymiar sumiennej, szczerej, niedwuznacznej sprawiedliwości rozwinąć może w całej uciśnionej masie uczucie prawdziwego poświęcenia się i wlać to wielkie przekonanie, iż dwudziestomilionowy naród koalicję Europy całej zburzyć i zniszczyć jest w stanie, tak jak ją zniszczyła niedawnymi czasy republikancka Francja. [...]

W Polsce więc są wszystkie warunki odzyskania niepodległego i demokratycznego bytu. Ona sama zdolną jest własnymi siłami powstać, najezdników zniszczyć, jarzmo wewnętrzne złamać i na trwałych zasadach demokracji istnienie swoje ugruntować.

Manifest Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. R. 1836, oprac. C. Leśniewski, Warszawa: Instytut Wyd. Biblioteka Polska, 1936, s. 84–87.

M7 Głównym ośrodkiem wydawniczym prasy polskiej na obczyźnie był Paryż. Jak szacują historycy, w XIX w. w stolicy Francji ukazywało się aż 120 tytułów polsko- i obcojęzycznych związanych ze środowiskami emigracyjnymi. Miały one różnorodny charakter. Niektóre z czasopism – jak np. „Babin na Obcej Ziemi" wydawany od 1832 r. – w sposób satyryczny prezentowały życie polskich elit, prześmiewczo komentowały wydarzenia polityczne oraz publikowały krótkie humoreski. Na ilustracji zdjęcie okładki drugiego numeru czasopisma, na której widnieją postacie Piotra Kaszowskiego i Stanisława Pszonki – założycieli XVI-wiecznej szlacheckiej grupy literacko-towarzyskiej, tzw. Rzeczpospolitej Babińskiej.

* **usamowolnienie** – uwolnienie się od zależności
rzeczpospolita – tu: republika

Gromady Ludu Polskiego

Niektórzy członkowie TDP uznali, że wypracowany program polskiej demokracji jako zbyt umiarkowany społecznie nie przekona mas chłopskich i dlatego postanowili szukać radykalnych rozwiązań. Z TDP wystąpił **Tadeusz Krępowiecki**. Udał się do Wielkiej Brytanii i tam wraz ze **Stanisławem Worcellem** w 1835 r. utworzyli organizację o nazwie **Lud Polski**, która przeszła do historii jako **Gromady Ludu Polskiego**. Za początek działalności tej organizacji uważa się opracowanie manifestu w 1835 r. Założyciele Gromad nie sformułowali oryginalnego pomysłu na odbudowę Polski, poza koncepcją powstania, które miało mieć charakter wojny ludowej. Inspirowani myślą socjalistyczną zakładali, że odzyskana ojczyzna stanie się krajem ludowym, sprawiedliwym, ze wspólną własnością prywatną i ludźmi pracującymi w komunach produkcyjnych. Niektórzy członkowie organizacji uważali, że powinni postępować zgodnie z nauczaniem Chrystusa, postrzegali go bowiem jako pierwszego socjalistę i rewolucjonistę. Chcieli tworzyć wspólnoty własności i pracy oparte na założeniach pierwszych gmin chrześcijańskich. Stopniowo aktywność Gromad Ludu Polskiego gasła i po 1846 r. zaprzestały one aktywnej działalności.

LEGENDA

- główne fale uchodźców wojskowych i politycznych zimą 1831/1832 r.
- pozostała emigracja (rozbrojonych i uwięzionych przez Prusy oraz Austrię, uwolnionych po ogłoszeniu przez Rosję amnestii 1 XI 1831 r.)
- obozy dla emigrantów polskich
- ok. 50 liczba emigrantów osiadłych w danym kraju

Siedziby:

- KNP Komitetu Narodowego Polskiego
- HL obozu Hotel Lambert
- MP Młodej Polski
- TDP Towarzystwa Demokratycznego Polskiego
- GLP Gromad Ludu Polskiego

1. Rzeczpospolita Krakowska

M8 Wielka Emigracja

Polska „Chrystusem narodów"

Część emigrantów działała poza Komitetem Narodowym Polskim, obozem Czartoryskiego, Towarzystwem Demokratycznym Polskim czy Gromadami Ludu Polskiego. Niektórzy, np. generał Józef Dwernicki i historyk Joachim Lelewel, podejmowali próby zjednoczenia emigracji, inni rozpamiętywali dzieje Polski z perspektywy chrześcijaństwa i dostrzegali w losach polskich wychodźców znak dany przez Boga. Rodziło się przekonanie, że Polska jest „Chrystusem narodów". Porównanie kraju do cierpiącego za grzechy innych Chrystusa, który zstąpił na ziemię, by zbawić ludzi, dało początek **mesjanizmowi**. Jeden z najważniejszych przedstawicieli tego nurtu – **Andrzej Towiański** – przekonywał, że przewaga Polaków nad innym nacjami wynika z męczeństwa i bólu narodu polskiego. Uważał, że Polacy swoim cierpieniem odkupią siebie i świat, a na końcu tej drogi przez mękę i śmierć czeka ich nagroda, jaką będzie zmartwychwstanie Polski. Przekonania Towiańskiego miały wpływ na wielu twórców emigracyjnych. Metafora Polski jako „Chrystusa narodów" pojawiła się m.in. w III części *Dziadów* **Adama Mickiewicza**, powstałych na emigracji w Dreźnie, a wydanych po raz pierwszy w Paryżu w 1832 r.

Jeszcze inni emigranci wstępowali do europejskich związków masońskich lub zasilali włoski ruch karbonariuszy, aby następnie działać w ramach Młodej Polski. Polityczna oraz wojskowa aktywność emigrantów była zarówno sposobem na przeciwdziałanie samotności, jak i odpowiedzią na monotonne i bezcelowe życie. Emigranci, którzy źle znosili bezczynność, zaciągali się do armii państw europejskich oraz do francuskiej Legii Cudzoziemskiej.

M9 W 1891 r. z okazji setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja Jan Styka stworzył dzieło *Polonia*, będące manifestem polskości w okresie zaborów. Ukazuje ono przykutą do skały personifikację Polski, tytułową *Polonię* 1, powiewającą obok niej flagę żałobną 2 oraz czarnego orła 3 symbolizującego państwa zaborcze, w dolnej części zaś – przedstawicieli stanu szlacheckiego, chłopstwa i duchowieństwa. Na obrazie można również dostrzec postacie historyczne, jak chociażby Stańczyka 4, namalowanego w sąsiedztwie szlachty. Wśród postaci historycznych na czoło wysuwają się Tadeusz Kościuszko 5 i Adam Mickiewicz 6, któremu towarzyszą inni duchowi przywódcy narodu – wieszczowie i artyści. Obraz znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie główne ośrodki Wielkiej Emigracji. **M8**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób obraz Jana Styki nawiązuje do polskiego mesjanizmu. **M9**

O tym się pisze

T1 O mesjanizmie polskich romantyków – rozważania Pauliny Litki* i Łukasza Kowalika*

Spośród polskich poetów romantycznych najwyższa ranga przypada w naszej narodowej świadomości Adamowi Mickiewiczowi. W jego życiu wiarę mesjanistyczną obudziło spotkanie z filozofem, czy raczej teozofem, Andrzejem Towiańskim. [...]
Towiański nauczał, że żyjąc w świecie, mamy stały, bezpośredni kontakt z niewidzialnym kręgiem duchów nieśmiertelnych. Sam siebie uważał za wysłannika Bożego i podobne poczucie misji starał się wszczepiać swoim wyznawcom. Nie ukrywał, że możność komunikacji z duchami, odbierania „natchnień" z wysoka, mają tylko nieliczne, wybrane jednostki, ludzie wielcy, o wyjątkowej doskonałości moralnej. Wizja ta robiła wielkie wrażenie na Mickiewiczu, jak również na innych emigrantach. [...]
W odniesieniu do Mickiewicza trzeba więc mówić o dwóch wersjach mesjanizmu – mesjanizmie narodowym z Ksiąg narodu* *oraz mesjanizmie społeczno-religijnym głoszonym w* Prelekcjach paryskich. *Pierwszy miał na celu aktywizację wszystkich sił narodowych, by działać wspólnie na rzecz odrodzenia kraju; przemawiały za tym, tak popularne wówczas w Europie, hasła wolności, wyzwolenia. Drugi stanowił już drogę bardziej religijną – program wewnętrzny, duchowy, zakładający doskonalenie moralne [...].*
Drugi nasz romantyczny poeta, Juliusz Słowacki, znacznie krócej pozostawał pod wpływem Towiańskiego. Być może odegrała tu rolę jego potrzeba niezależności, którą wywodził ze staropolskiej tradycji – wolności jednostki o niemal anarchistycznym obliczu [...].
Mesjanizm Słowackiego był więc przywiązany do pojęcia wolności – nie tylko narodowej, ale także osobistej, indywidualnej, każdego człowieka. Właściwy system polityczny miałby być taki, w którym każda jednostka szuka swojej drogi, a w razie konfliktu ze zbiorowością może wyrazić swój sprzeciw – jak dawni Polacy posługujący się prawem do weta. Wolność jednostki nie powinna być krępowana przez sztuczne, fałszywe, narzucone konwencją hierarchie, ale przewodzić narodowi powinny – dzięki swej naturalnej sile wewnętrznej – duchy wyższe. Słowacki podziela wspólną wielu poetom romantycznym wiarę w charyzmę, którą obdarzone są jednostki „genialne".

P. Litka, Ł. Kowalik, *Polski mesjanizm romantyczny*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria" 2018, R. 27, nr 1 (105), s. 72–74.

Praca z tekstem

1. Omów rolę Andrzeja Towiańskiego w kształtowaniu się mesjanizmu polskich romantyków. **T1**
2. Wskaż różnice i podobieństwa w wizji mesjanistycznej Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego. **T1**

* **Paulina Litka** – doktor historii związana z Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zajmuje się badaniem historii XIX w. oraz humanistyką cyfrową i nowymi technologiami w nauczaniu historii
Łukasz Kowalik – doktor filozofii związany z Uniwersytetem Warszawskim, specjalizujący się w semiotyce logicznej, filozoficznej teorii wyobraźni oraz historii kultury
Księgi narodu – mowa o *Księgach narodu i pielgrzymstwa polskiego*

Ilustracja pochodząca z wydania *Kordiana* Juliusza Słowackiego z 1921 r. Przedstawia jednego z najbardziej popularnych bohaterów literackich walczących o utraconą ojczyznę.

Wielka Emigracja

9 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, dlaczego emigrację po powstaniu listopadowym nazywamy Wielką Emigracją.
2. Wskaż podobieństwa i różnice między programami politycznymi Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, Hotelu Lambert, Komitetu Narodowego Polskiego i Gromad Ludu Polskiego.
3. Wytłumacz, co oznacza sformułowanie: Polska „Chrystusem narodów".

Wielka Emigracja

Emigracja przywódców powstania, żołnierzy, działaczy politycznych i artystów w następstwie klęski powstania listopadowego.
Dążenie do odzyskania niepodległości przez działalność poza granicami kraju.
Najważniejsze kierunki emigracyjne: Francja, Wielka Brytania i Belgia.
Ze względu na liczbę i znaczenie polityczno-kulturowe emigracji popowstaniowej nazwanie jej Wielką Emigracją.
Koncepcja Polski jako „Chrystusa narodów".

Główne ugrupowania polityczne Wielkiej Emigracji

Ugrupowanie	Przywódcy	Program polityczny
Komitet Narodowy Polski	Joachim Lelewel	• Ocena działań powstańczych i sposobów walki o niepodległość. • Odrodzenie Rzeczpospolitej w przedrozbiorowych granicach w wyniku czynu zbrojnego.
Hotel Lambert	Adam Jerzy Czartoryski	• Odrodzenie niepodległej Rzeczpospollitej dzięki współpracy z państwami Europy Zachodniej. • Odrodzone państwo monarchią konstytucyjną. • Przywrócenie Konstytucji 3 maja. • Wykluczenie powstania jako formy odzyskania niepodległości. • Promocja kultury narodowej.
Towarzystwo Demokratyczne Polskie	Jan Nepomucen Janowski, Wiktor Heltman, Tadeusz Krępowiecki, Adam Gurowski	• Odrodzenie Polski w wyniku trójzaborowego powstania z udziałem ludu wiejskiego. • Ustrój państwa – republika. • Zagwarantowanie w konstytucji dużego zakresu swobód demokratycznych. • Uwłaszczenie chłopów.
Gromady Ludu Polskiego	Tadeusz Krępowiecki, Stanisław Worcell	• Odzyskanie przez Polskę niepodległości w wyniku wojny ludowej. • Odbudowana Polska krajem ludowym, sprawiedliwym, ze wspólną własnością prywatną i ludźmi pracującymi w komunach produkcyjnych.

Polecane publikacje

S. Kalembka, *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2003.
J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994.
J. Zdrada, *Wielka Emigracja po Powstaniu Listopadowym*, Warszawa: KAW, 1987.

10 Rabacja galicyjska. Powstanie krakowskie. Wiosna Ludów na ziemiach polskich

II–III 1846 rabacja galicyjska

II–III 1846 powstanie krakowskie

XI 1846 likwidacja Rzeczpospolitej Krakowskiej

III 1848 utworzenie Komitetu Narodowego w Krakowie

III–V 1848 powstanie wielkopolskie

V 1848 uwłaszczenie chłopów w zaborze austriackim

Przypomnij

- Jakie były główne hasła europejskiej Wiosny Ludów?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak przebiegała Wiosna Ludów na ziemiach polskich.

Po lekcji

- Opisuję działalność konspiracyjną na ziemiach polskich przed Wiosną Ludów.
- Przedstawiam okoliczności wybuchu i skutki rabacji galicyjskiej oraz powstania krakowskiego.
- Charakteryzuję następstwa Wiosny Ludów na ziemiach polskich.

Spiski i konspiracje

Zgodnie z założeniami programowymi **Towarzystwo Demokratyczne Polskie** zaczęło wysyłać do kraju **emisariuszy**. Mieli się oni zorientować, w jakim stopniu jest przygotowany grunt dla przeprowadzenia powstania. Przebierali się za prostych ludzi i agitowali w karczmach oraz przed kościołami po nabożeństwach, starając się przekonać niepiśmiennych chłopów do idei niepodległości. Włościanie odbierali ją jako niezrozumiałą i groźną koncepcję, gdyż emisariusze zapowiadali walkę z szanowanym przez lud monarchą. Swoimi obawami chłopi dzielili się z przedstawicielami władzy zaborczej. W efekcie wysiłki emisariuszy – zwanych przez chłopów „przebierańcami" – szybko traciły impet. Ci, którzy chcieli odmienić los polskiej wsi, zostali przez nią odrzuceni, chłopi bowiem nie mieli silnie rozwiniętej świadomości narodowej. Choć porozumiewali się w języku polskim, nie czuli się Polakami. Dla nich Polakiem był pan, a chłop – poddanym.

Szlachetne hasło demokratów „przez lud dla ludu" nie doprowadziło do osiągnięcia zamierzonego celu. Kolejne organizacje konspiracyjne – Stowarzyszenie Ludu Polskiego w Galicji i Królestwie Polskim, spisek Szymo-

M1 Ruch spiskowy zawiązany przez Szymona Konarskiego, nazwany od jego nazwiska konarszczyzną, miał doprowadzić do wybuchu wojny partyzanckiej na terenie Litwy i Podola. Konarski działał przede wszystkim w kręgach chłopskich, a także wśród liberałów skupionych m.in. na uniwersytecie w Wilnie, a po jego zamknięciu w 1832 r. – na Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie. Uważał, że przyszłe państwo polskie powinno mieć charakter demokratyczny oraz gwarantować równość społeczną i majątkową poszczególnych warstw społecznych. Popularność Konarskiego spowodowała, że zainteresowały się nim władze carskie. Aresztowany w 1838 r. za działalność spiskową został skazany na śmierć. Jan Matejko, *Konarski torturowany w celi więziennej*, ok. 1850 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

na Konarskiego na ziemiach zabranych, Centralizacja Poznańska i Związek Plebejuszy w zaborze pruskim, spisek księdza Piotra Ściegiennego w Królestwie – były rozbijane przez policję, a ich członkowie więzieni. Mimo przeszkód **demokraci** z **Wiktorem Heltmanem** na czele uznali, że Polacy w kraju są gotowi do walki i tylko czekają na odpowiedni sygnał. Na rok **1846 zapowiedziano powstanie trójzaborowe**. Wojska powstańcze uzbrojone w kosy osadzone na sztorc miały pokonać armie zaborców, wyzwolić Polaków i przeprowadzić uwłaszczenie chłopów. Na czele powstańców mieli podążać inteligenci oraz szlachta, zgodnie z hasłem Towarzystwa Demokratycznego Polskiego: „z polską szlachtą polski lud". W noc sylwestrową **1845 r. do Poznania** przybył z emigracji młody oficer **Ludwik Mierosławski**, którego Centralizacja TDP mianowała wodzem ogólnonarodowego powstania. Kilka tygodni później wraz z innymi spiskowcami został aresztowany i uwięziony przez pruską policję. W tej sytuacji powstanie odwołano i jego organizatorzy wrócili do Francji.

Ludwik Mierosławski

(1814–1878)

Polski działacz niepodległościowy i wojskowy. Wywodził się z polsko-francuskiej rodziny szlacheckiej. Był jednym z najmłodszych oficerów biorących udział w powstaniu listopadowym. Po jego upadku znalazł się we Francji, gdzie działał w Towarzystwie Demokratycznym Polskim. W 1846 r. miał pełnić funkcję wodza trójzaborowego powstania, do którego nie doszło. W 1848 r. został przywódcą powstania wielkopolskiego, a w 1864 r. – pierwszym dyktatorem powstania styczniowego. Zmarł na emigracji w Paryżu. Fragment fotografii Ludwika Mierosławskiego, ok. 1863 r., zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Rabacja galicyjska w 1846 r.

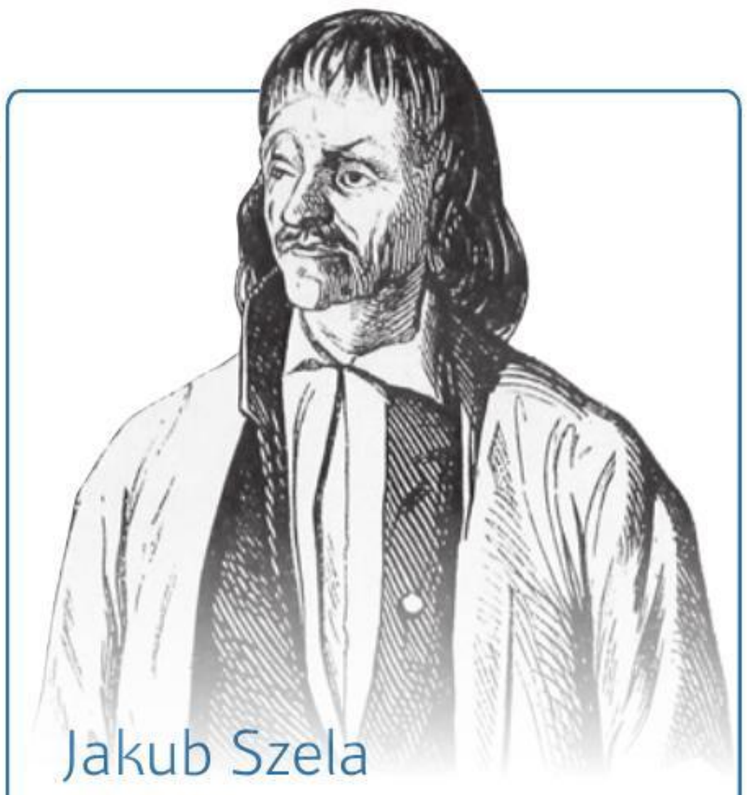
Niewielkie grupy spiskowców, głównie działające w Galicji, nadal przygotowywały się do walki. Jednak próby wzniecenia powstania wszędzie się kończyły niepowodzeniem, a konspiratorzy nie uzyskali poparcia społecznego. W nocy z **18 na 19 lutego 1846 r.** powstańcy chcieli opanować Tarnów, jednak dowiedziały się o tym lokalne władze zaborcze. Naprzeciwko powstańców stanęły wojska austriackie wspierane przez polskich chłopów uzbrojonych w kosy, cepy, noże i drągi. Włościanie nienawidzili panów, ponieważ ci niejednokrotnie traktowali ich jak niewolników, zmuszając do nadludzkiej pracy i upokarzając. Dla chłopów, podburzonych przez austriackich urzędników, powstańcy byli panami, którzy chcą ich jeszcze bardziej pognębić. Chłopi znacząco się przyczynili do rozbicia oddziałów powstańców – związali rannych i dostarczyli ich Austriakom. Następnie **zbrojnie ruszyli na dwory szlacheckie**. Grabili je i palili, uprowadzali trzodę i konie, zabierali ziarno. Żywych szlachciców rozciągali na ziemi i bili cepami, doprowadzając do śmierci, bądź żywych cięli piłami. Spalili ok. 400 dworów. Najwięcej szkód wyrządzili w powiecie tarnowskim, gdzie zniszczyli 90% majątków. Wystąpienia chłopskie objęły zasięgiem oprócz okręgu tarnowskiego również nowosądecki, część jasielskiego, bocheńskiego i myślenickiego. Zginęło ok. tysiąca osób – właścicieli majątków ziemskich, ich zarządców, dzierżawców, służby dworskiej. Bunt chłopów został nazwany **rabacją galicyjską** (niem. *rauben* – „rabować"). Chłopi mieli nadzieję na likwidację poddaństwa i pańszczyzny oraz na uwłaszczenie, lecz Austriacy się na to nie godzili.

Początkowo Austriacy wspierali zbuntowanych chłopów, gdyż niszczyli oni ogniska powstańcze. Przyznawali im nawet za to nagrody pieniężne, a częściej – alkohol. Z czasem jednak wojska austriackie zaczęły zwalczać chłopskie bandy w obawie przed przekształceniem się buntu w ogólnogalicyjskie powstanie.

Praca z materiałem

1. Określ, odwołując się do programu politycznego Szymona Konarskiego, z którym ugrupowaniem emigracyjnym była związana jego działalność. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, dlaczego władze carskie uważały działalność Konarskiego za niebezpieczną. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

notorycznie – tu: powszechnie
cyrkularny – tu: okręgowy, miejski
renitencja – odmowa wykonywania świadczeń

Jakub Szela
(1787–1860)
Polski chłop uznawany za przywódcę rabacji galicyjskiej. Jeszcze przed 1846 r. reprezentował chłopów ze Smarzowej w sporach sądowych z właścicielem dóbr. Doprowadziło to do wieloletniego konfliktu między nimi. W trakcie rabacji przywództwo Szeli uznawało ok. 50 wsi, a on sam reprezentował chłopów przed władzami austriackimi. Występował bezskutecznie z prośbami o zmniejszenie wymiaru pańszczyzny i przyznanie licznych ulg dla wsi. W obawie przed rosnącą popularnością Szeli i ewentualnym wystąpieniem chłopów przeciwko władzy Austriacy obdarowali go ziemią w odległej Bukowinie. Fragment drzeworytu przedstawiającego Jakuba Szelę, prawdopodobnie autorstwa Henryka Dmochowskiego, 1848 r.

M2 **Ocena Jakuba Szeli przez władze austriackie, 1846 r.**

Jest notorycznie wiadome, że Szela zaraz w pierwszych dniach wybuchłych rozruchów pod pozorem zwalczania powstańców [...] zorganizował i miał pod swoimi rozkazami bandę kilkuset chłopów [...]. Pomijając to, że nie był do tego upoważniony, że do kierowania podobną strażą bezpieczeństwa nie był mu przydzielony żaden urzędnik cyrkularny*, jak zostało to przepisane rozkazem z 23 II nr 710, że nie schwytał ani nie dostawił ani jednego powstańca. [...] Jest też notorycznie wiadome, że ze swoją bandą Szela nie zdziałał nic a nic w interesach rządowych [...]. Rozmyślne i uporczywe skłanianie poddanych do odmowy pańszczyzny nie znajduje w Szeli żadnego usprawiedliwienia: ani w jego pozornej uniżoności wobec starosty w Tarnowie, ani w jego obłudnym zapewnieniu, że użyje swego wpływu na mające doń zaufanie gromady, aby nakłonić je znowu do odrabiania pańszczyzny [...]. Tylko ujemny wpływ Szeli, zrodzony z jego własnej niechęci do pańszczyzny, jest wyłączną przyczyną tak bardzo rozpowszechnionej renitencji*.*

M. Rauszer, *Siła podporządkowanych*, Warszawa: Wyd. UW, 2021, s. 359.

Symbolem rabacji stał się **Jakub Szela**, włościanin ze wsi Smarzowa koło Tarnowa. Jeszcze przed 1846 r. dał się poznać jako uparty i energiczny pełnomocnik wsi w procesach sądowych z dziedzicem, które jednak z reguły przegrywał. Szela poprzysiągł mu zemstę. Zyskał popularność w czasie rabacji, gdy próbował wprowadzić zręby organizacyjne buntu, tworząc chłopskie warty (oddziały). Szela jako przywódca buntu był niewygodny dla Austriaków, dlatego obdarowali go medalem i ziemią położoną kilkaset kilometrów od rodzinnej wsi. Z końcem marca 1846 r. rabacja wygasła. Po raz pierwszy w dziejach polscy chłopi krwawo rozprawili się ze swoimi ciemiężcami, jak ich nazywali.

M3 Rabacja galicyjska była wydarzeniem niezwykle krwawym i brutalnym. Niechęć chłopów do szlachty podsycały władze austriackie, przyczyniając się do eskalacji przemocy. Co więcej, miały one nagradzać chłopów złotem za dostarczone głowy szlachciców. Jan Lewicki na obrazie *Rzeź galicyjska* z ok. 1871 r. ukazał scenę wypłacania nagród chłopom przez dragonów austriackich. Znakiem władz cesarstwa jest dwugłowy orzeł widniejący na obwieszczeniu. Zbiory Muzeum Wojska Polskiego.

M4 Powstanie chłopów z Chochołowa przeciwko władzom austriackim z lutego 1846 r. zorganizowano pod wpływem działalności emisariuszy oraz duchowieństwa w tatrzańskich wioskach. Było ono przeciwieństwem rabacji galicyjskiej. Ogromną rolę w jego wybuchu odegrała też inna pozycja prawna tamtejszych włościan. W przeciwieństwie do biorących udział w rabacji zwolenników Jakuba Szeli nie byli oni chłopami pańszczyźnianymi. Powstanie zakończyło się jednak porażką, a władze austriackie wykorzystały do jego stłumienia antagonizmy między mieszkańcami poszczególnych wsi. Do walki przeciwko chłopom z Chochołowa posłużyły się mieszkańcami sąsiedniego Czarnego Dunajca. *Ślubowanie powstańców chochołowskich 22 II 1846*, malowidło z Kościoła św. Jacka w Chochołowie.

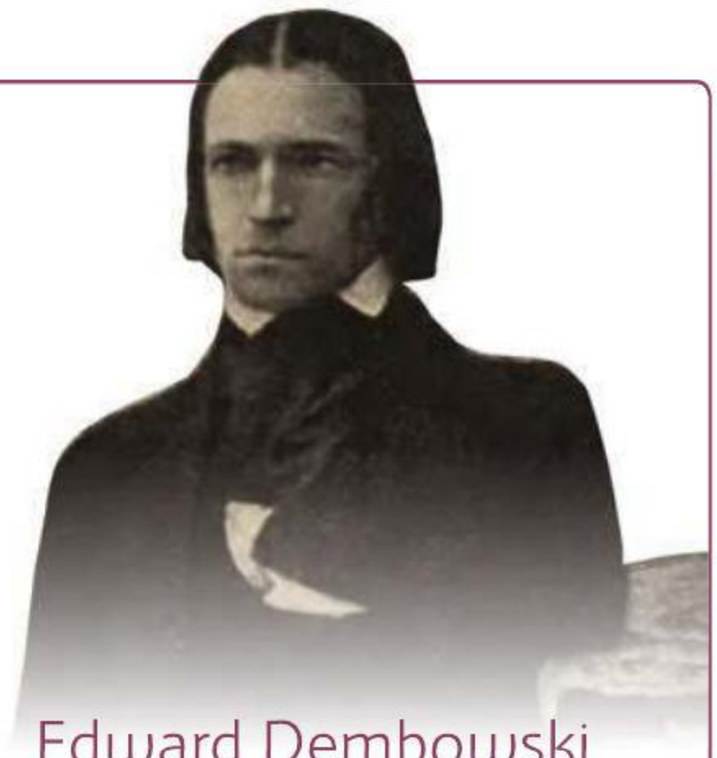
Należy jednak pamiętać, że nie wszyscy mieszkańcy wsi zachowywali się tak jak zwolennicy Jakuba Szeli. Górale ze wsi Chochołów pod przywództwem miejscowego księdza i nauczyciela zorganizowali powstanie przeciwko Austriakom. Górale jako ludzie wolni nie znali pańszczyzny, zatargi zaś mieli z żandarmami austriackimi, a nie z polskimi panami, których w tatrzańskiej okolicy nie było. Chcieli nawet wyruszyć na pomoc powstańcom krakowskim, ale zostali pokonani przez wojska cesarskie.

Praca z materiałami

1. Omów stosunek władz austriackich do Jakuba Szeli. **M2**
2. Przedstaw różne postawy polskich chłopów wobec sprawy odzyskania niepodległości. Odwołaj się do **M3**, **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Rozstrzygnij, czy pozycja prawna chłopów galicyjskich miała wpływ na ich postawę względem szlachty. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M3**, **M4** i wiedzę pozaźródłową.

Powstanie krakowskie w 1846 r.

Wśród wielu prób powstańczych do najpoważniejszej doszło na terenie **Wolnego Miasta Krakowa**, gdzie 21 lutego **1846 r.** ukonstytuował się trzyosobowy Rząd Narodowy z Janem Tyssowskim na czele. Powstanie przygotowali emisariusze **Towarzystwa Demokratycznego Polskiego**, dlatego odezwa powstańcza w znacznej mierze powielała hasła Wielkiego manifestu z 1836 r. Sekretarzem Tyssowskiego został **Edward Dembowski**, zwany „czerwonym kasztelanicem", potomek znamienitego rodu szlacheckiego. Przybył z Królestwa Polskiego i postanowił zradykalizować program powstania oraz działalność jego władz. Obiecywał ziemię

Edward Dembowski

(1822–1846)

Polski działacz polityczny, publicysta, filozof i emisariusz Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Pochodził z rodziny szlacheckiej. W 1846 r. miał dać sygnał do wybuchu powstania trójzaborowego w Poznaniu. Po wykryciu spisku przez władze pruskie udał się do Krakowa, gdzie brał udział w powstaniu. W trakcie pokojowej demonstracji, która miała na celu przekonanie chłopów do udziału w powstaniu, został zastrzelony przez Austriaków. Podobizna Dembowskiego wykonana z dagerotypu, autor nieznany, 1913 r.

M5 Manifest Rządu Narodowego Rzeczpospolitej Polskiej w Krakowie, 22 lutego 1846 r.

Polacy! Godzina powstania wybiła – cała rozszarpana Polska dźwiga się i zrasta – pozostali już bracia nasi w Księstwie Poznańskim, w Polsce Kongresowej, w Litwie i na Rusi biją się z wrogiem. [...] Jest nas dwadzieścia milionów, powstańmy razem jak jeden mąż, a potęgi naszej żadna nie przemoże siła, będzie nam wolność, jakiej dotąd nie było na ziemi, wywalczymy sobie skład społeczeństwa, w którym każden podług zasad i zdolności z dóbr ziemskich będzie mógł użytkować, a przywilej żaden i pod żadnym kształtem mieć nie będzie miejsca, w którym każden Polak znajdzie zabezpieczenie dla siebie [...]. [...] ziemia, dzisiaj przez włościan warunkowo tylko posiadana, stanie się tylko bezwarunkową ich własnością, ustaną czynsze, pańszczyzny i wszelkie tym podobne należytności bez żadnego wynagrodzenia, a poświęcenie się sprawie narodowej z bronią w ręku będzie wynagrodzone ziemią z dóbr narodowych. [...]*

Ludwik Gorzkowski
Jan Tyssowski
Aleksander Grzegorzewski
Sekretarz Rządu, Karol Rogawski

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 218–219.

wszystkim bezrolnym chłopom, niezależnie od tego, czy wezmą udział w powstaniu czy nie. Bezrolnych nie zdołał pozyskać, ale otrzymał wsparcie ze strony górników z Wieliczki i Chrzanowa, a także studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz krakowskich rzemieślników.

Gdy do miasta zbliżali się Austriacy w asyście uzbrojonych chłopów, w ich kierunku wyruszyli powstańcy z Dembowskim na czele – szli z krzyżem i kościelnymi chorągwiami, śpiewając pobożne pieśni. Pokojowa procesja miała moralnie rozbroić chłopów towarzyszących Austriakom. Dembowski nie zdążył się przekonać, czy plan zadziałał, gdyż 27 lutego zginął od austriackiej kuli, a 4 marca do miasta wkroczyły wojska austriackie. Nie udało się zrealizować idei walki powstańczej, tym bardziej trójzaborowej. Choć europejska lewica solidaryzowała się z uczestnikami wydarzeń w Krakowie, sprawie polskiej i powstańczej to nie pomogło. Na mocy uzgodnień między zaborcami Wolne Miasto Kraków jako **Wielkie Księstwo Krakowskie zostało przyłączone do austriackiego Królestwa Galicji i Lodomerii**.

* **przemóc** – zwyciężyć

M6 Juliusz Kossak na obrazie *Szarża krakusów na oddział Rosjan w miasteczku* ukazał jeden z mniej znanych epizodów powstania krakowskiego. Walczące oddziały powstańcze pod dowództwem Zygmunta Jordana zajęły w lutym 1846 r. miasto Proszowice znajdujące się w zaborze rosyjskim. Pokonały przy tym liczniejsze wojska kozackie, które wchodziły w skład armii carskiej. Sukces był jednak krótkotrwały, a miasto wkrótce ponownie się znalazło w rękach Rosjan. Obraz powstał w 1866 r., obecnie jest przechowywany w zbiorach Muzeum Sztuki w Łodzi.

Wiosna Ludów w zaborze pruskim – powstanie wielkopolskie

Na przełomie lutego i marca 1848 r. do mieszkańców ziem polskich dotarła wiadomość o zwycięskiej rewolucji lutowej we Francji (zob. s. 49). Nie wywołało to nadzwyczajnego poruszenia. Trauma po klęsce powstań z 1830 i 1846 r. oraz nieprzebrzmiałe echa rabacji galicyjskiej skutecznie zniechęcały Polaków do ponownego podjęcia walki. Do 1846 r. Polacy byli na przodzie europejskiego ruchu wolnościowego, teraz znaleźli się w jego ogonie. Szlachta i zamożni mieszczanie obawiali się powstań i rewolucji, które mogły przynieść kolejne nieszczęścia, a sprawie polskiej i tak by nie pomogły. Poparcie społeczne dla polskiego ruchu wolnościowego było niewielkie.

Mimo to Wiosna Ludów objęła ziemie zaboru pruskiego, do czego się przyczynił wybuch rewolucji w Prusach (zob. s. 53). 20 **marca 1848 r. w Poznaniu** rozpoczęły się **demonstracje pokojowe**, ale polski ruch narodowy osłabiała silna mniejszość niemiecka. Niemcy z Wielkopolski zażądali wyłączenia zachodnich powiatów z „polskiej Wielkopolski" i przyłączenia ich do pruskich prowincji. Do polskich konspiratorów dołączyli więźniowie polityczni, uwolnieni w wyniku rewolucji marcowej. Wśród nich był generał Ludwik Mierosławski, który wsparł inicjatorów powstania. 20 marca powołano w Poznaniu **Komitet Narodowy**. Za zgodą władz pruskich rozpoczął on **formowanie oddziałów zbrojnych** składających się głównie z biedoty miejskiej i chłopów. Ich dowódcą został Mierosławski. Pruscy oficerowie oczekiwali, że polskie wojsko będzie wspierać armię pruską, gdyby Rosja zaatakowała rewolucyjne Prusy. Do Berlina na rozmowy z pruskimi politykami udał się książę Adam Jerzy Czartoryski, ale nie przyniosły one spodziewanego rezultatu, gdyż Berlin otrzymał zapewnienie ze strony Petersburga, że Rosja nie uderzy na Prusy. Rosjanie byli przekonani, że król pruski spacyfikuje rewolucję marcową i uspokoi sytuację w kraju. W efekcie władze pruskie zniechęcały do rozbudowy wojsk polskich i przejmowały nad nimi kontrolę. Obawiały się, że Polacy wkroczą do Królestwa Kongresowego pod polskimi i pruskimi sztandarami, wzywając tamtejszych Polaków do powstania, co skomplikowałoby relacje prusko-rosyjskie. 29 kwietnia wojska pruskie zaatakowały obozy, w których Polacy formowali wojsko. 9 **maja 1848 r.**, po dwóch zwycięskich potyczkach (pod Miłosławiem i Sokołowem), **poddały się ostatnie oddziały Mierosławskiego**. To oznaczało koniec powstania, które do historii przeszło pod nazwą **powstania wielkopolskiego**.

W tym czasie wśród Niemców zaczęły narastać nastroje nacjonalistyczne. Rozprawiano o powstaniu Wielkich Niemiec, a jednocześnie Polakom odmawiano wolności. Nastąpił kres dobrych stosunków polsko-niemieckich. Dotychczas propolscy niemieccy liberałowie i demokraci teraz rewidowali swoje wcześniejsze opinie, uważając je za błędy młodości. Zwyciężył egoizm narodowy. Niemcy manifestowali też niechęć do Włochów, Duńczyków i Francuzów.

M7 **O początkach Wiosny Ludów w Wielkopolsce w relacji polskiego polityka Józefa Koszutskiego, 1848 r.**

Publiczny objaw polskich uczuć przyspieszyło ogłoszenie patentu z dnia 18 marca, w którym większą jedność Niemiec zapowiadając, oświadcza król, że prowincye pruskie nienależące do Rzeszy same wyrzekną, czy się chcą do niej przyłączyć czy nie. W dniu 20 marca, skoro tylko wiadomość z Berlina o patencie nadeszła, ruch wielki powstał w Poznaniu, Polacy zaczęli przypinać kokardy narodowe wobec stojącego pod bronią wojska i wysłali deputacyą do naczelnego prezesa o upoważnienie zawiązania komissyi, w celu naradzenia się nad adresem* do króla i nad środkami utrzymania porządku. Skoro naczelny prezes na żądanie zezwolił, obywatele ziemscy, mieszczanie i wieśniacy w sali bazarowej na naradę przy otwartych drzwiach zebrani i po kilku gorących przemowach zgodzili się na utworzenie komitetu, do którego powołano dwanaście najznajomszych* osób spomiędzy przytomnych* [...].*

J. Koszutski, *Stan rzeczy w Wielkiém Księstwie Poznańskiém*, Poznań: nakładem autora, 1848, s. 25.

* **patent** – dokument
adres – list
najznajomszy – najbardziej znany
przytomny – obecny

Praca z materiałami

1. Wymień główne postulaty powstańców krakowskich zawarte w manifeście z 22 lutego 1846 r. **M5**
2. Omów przebieg powstania krakowskiego. Odwołaj się do **M5**, **M6**, **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Przedstaw początki Wiosny Ludów w Wielkopolsce. Wykorzystaj **M7** i wiedzę pozaźródłową.

Praca z materiałami

1. Przedstaw przebieg Wiosny Ludów w Galicji. Wykorzystaj **M8**, **M9** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wskaż na mapie główne miejsca wystąpień rewolucyjnych w trakcie Wiosny Ludów na ziemiach polskich. **M9**

Wiosna Ludów w zaborze austriackim

Działania rewolucyjne w Galicji w 1848 r. nie nabrały impetu ze względu na traumatyczne doświadczenia roku 1846. Mimo to także tu wieści z Paryża spowodowały polityczne ożywienie. Tak jak wszędzie – również w Galicji powstawały **obywatelskie komitety narodowe**, które opowiadały się za **programem liberalnych reform**. Najważniejsze utworzono w **Krakowie** i we **Lwowie**. Komitety powoływały do życia gwardie narodowe z nadzieją, że staną się one zaczynem polskiej armii. Wydawało się bowiem, że czas historyczny jest wyjątkowo sprzyjający, by walczyć o niepodległość. Jednak polski ruch nie nabrał większego rozmachu, na skutek czego gwardziści byli stopniowo rozbrajani przez wojska Austriaków, a komitety rozwiązywane. W ramach kontrofensywy austriackiej zlikwidowano utworzony 17 **marca 1848 r. w Krakowie Komitet Narodowy**. Austriacy ostrzelali miasto, rozbroili powołaną przez Komitet gwardię i 27 **kwietnia przyjęli kapitulację rewolucyjnego Krakowa**. To była pierwsza porażka polskiej Wiosny Ludów w Galicji i jednocześnie w monarchii Habsburgów.

Niemniej **polskie rady i komitety narodowe nadal działały** w wielu innych miastach Galicji, m.in. we Lwowie. Powołano tam Radę Narodową, w której znalazł się Aleksander Fredro – żołnierz armii Księstwa Warszawskiego, uczestnik wyprawy Napoleona na Moskwę, autor *Zemsty*. W Galicji Wschodniej powstawały też rady ruskie (ukraińskie) organizowane głównie przez Cerkiew Greckokatolicką, której przedstawiciele wystąpili do gubernatora Galicji Franza Stadiona (czyt. franca sztadiona) z prośbą o ochronę przed „polskim uciskiem". W Galicji Wschodniej właściciele ziemscy byli Polakami, a większość chłopów stanowili Rusini. Pierwszą ruską organizacją była zawiązana we Lwowie Główna Rada Ruska. Jej członkowie deklarowali lojalność wobec Wiednia i żądali podziału Galicji na część polską (zachodnią) i ruską (wschodnią), co nie nastąpiło. Ich manifestacja odrębności i ogłoszenie celów politycznych wpłynęły na osłabienie polskiego ruchu narodowego, ponieważ Austriacy mogli teraz wykorzystać greckokatolickich chłopów przeciwko Polakom. Jesienią 1848 r. Austriacy postanowili się rozprawić z polskim ruchem narodowym we Lwowie. 2 listopada 1848 r. zbombardowali miasto i uderzyli na gwardzistów, którzy nie byli w stanie stawić oporu. Lwów skapitulował.

M8 Mimo niepowodzenia powstania z 1846 r. Kraków nadal był ważnym ośrodkiem działań rewolucyjnych. 25 kwietnia 1848 r. w efekcie agitacji emisariuszy i liberałów związanych z Towarzystwem Demokratycznym Polskim w mieście wybuchły rozruchy. Buntownicy zajęli siedzibę przedstawiciela władz austriackich. Następnego dnia doszło do walk ulicznych. Wskutek ostrzału artyleryjskiego Austriaków bunt wygasł. Władze zaborcze w odpowiedzi ukróciły życie polityczne, zakazały zebrań i składania petycji. Wydarzenia powstańcze na obrazie *Rynek krakowski w dn. 26 kwietnia 1848 r.* uwiecznił Zygmunt Wierciak w 1948 r. Zbiory Muzeum Krakowa.

M9 Rabacja galicyjska i powstanie krakowskie w 1846 r. oraz Wiosna Ludów w 1848 r.

LEGENDA

Obszary objęte:

- rabacją galicyjską w 1846 r.
- powstaniem krakowskim w 1846 r.
- powstaniem wielkopolskim w 1848 r.
- miejsca działania ks. P. Ściegiennego w latach 1840–1844
- polskie obozy wojskowe w Wielkopolsce w 1848 r.
- ruchy narodowowyzwoleńcze w miastach w 1848 r.
- działania inspirowane powstaniem krakowskim w 1846 r.
- granice Rzeczpospolitej Krakowskiej wcielonej w 1846 r. do Cesarstwa Austriackiego
- miejsca wydawania polskiej prasy patriotycznej w okresie Wiosny Ludów
- 26 II — miejsce i data dzienna bitwy stoczonej w 1846 r.
- 22 IV — miejsce i data dzienna bitwy stoczonej w 1848 r.

Praca z materiałami

1. Opisz wkład Polaków w europejską Wiosnę Ludów. Odwołaj się do **M10**, **M11** oraz **M12** na s. 57 i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w węgierskiej kulturze pamięci odgrywa generał Józef Bem. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.
3. Omów symbolikę rysunku Juliusza Kossaka. **M11**

Dzięki polskiej Wiośnie Ludów w Galicji **zyskali chłopi**. Decyzją **Franza Stadiona doszło do uwłaszczenia chłopów. Przyznano im z dniem 15 maja 1848 r. na własność grunty**, które dotychczas uprawiali, a także zlikwidowano pańszczyznę i obowiązkowe daniny oraz czynsze. W związku z likwidacją pańszczyzny i czynszów szlachta miała dostać rekompensatę od skarbu państwa.

W rzeczywistości uwłaszczenie było rozciągnięte w czasie, a koszty likwidacji powinności ponieśli chłopi, gdyż zostali obciążeni większymi zobowiązaniami podatkowymi. Decyzja gubernatora została wkrótce zatwierdzona przez parlament austriacki oraz cesarza. Stało się to jednym ze źródeł sympatii polskich i ruskich chłopów do cesarza oraz lojalizmu wobec państwa i dynastii Habsburgów.

M10 Generał Józef Bem [1], były powstaniec listopadowy, zyskał sławę bohatera Wiosny Ludów na Węgrzech. W grudniu 1848 r. został dowódcą wojsk węgierskich w Siedmiogrodzie i Banacie. Odniósł wiele zwycięstw, walcząc przeciwko wojskom austriackim i rosyjskim, m.in. w bitwie pod Sybinem. Za zasługi został odznaczony Krzyżem Wielkim Orderu Świętego Stefana. Co ciekawe, gwiazdę orderową tego odznaczenia zdobił diament wyjęty z korony pierwszego króla Węgier. W miejscu po diamencie umieszczono na koronie plakietkę z nazwiskiem generała. Józefa Bema uwieczniono także na monumentalnej *Panoramie siedmiogrodzkiej* powstałej pod kierunkiem Jana Styki w 1897 r. z okazji 50. rocznicy wybuchu Wiosny Ludów na Węgrzech.

Fragment panoramy, Muzeum Okręgowe w Tarnowie.

Następstwa Wiosny Ludów na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej

Wiosna Ludów objęła ziemie zaboru pruskiego (Wielkie Księstwo Poznańskie) i austriackiego (Galicję). Natomiast **nie wystąpiła w zaborze rosyjskim**, ponieważ w Królestwie Polskim oraz na ziemiach zabranych nieliczne organizacje konspiracyjne nie wywołały większego poruszenia. Brakowało tam elit przywódczych, a szlachta panicznie się bała kolejnego powstania. Niemniej aktywność polskich patriotów doprowadziła do **przerwania bezradności i bierności**. Polski ruch narodowy zdecydowanie się ożywił, szukając sukcesów zwłaszcza w instytucjach gospodarczych oraz na polu oświaty i kultury.

Podjęte przez Polaków w 1848 r. próby walki o niepodległość w zaborach pruskim i austriackim zakończyły się niepowodzeniem, podobnie jak porażką zakończyła się europejska Wiosna Ludów.

Polacy nie byli do tej walki przygotowani, a ponadto – jak w Galicji – zaborca wykorzystał i wzmocnił antagonizmy społeczne między szlachtą i chłopami, a także narodowościowe między Polakami i Ukraińcami. Polskie środowiska niepodległościowe w Galicji, zaniepokojone aktywnością chłopów, nie podjęły wystarczających działań na rzecz poprawy sytuacji włościan i pozyskania ich dla sprawy niepodległości. To **zaborca przeprowadził uwłaszczenie chłopów w Galicji**, dzięki czemu rozpoczął się długotrwały proces zmiany stosunków własnościowych na wsi na tym terenie.

„Za naszą i waszą wolność"

Wybuch Wiosny Ludów ucieszył Polaków żyjących na emigracji. Wielu spośród nich stanowili wojskowi, którzy swoje doświadczenie wykorzystywali w armiach rewolucyjnych Europy. Polscy oficerowie niejednokrotnie stawali na czele lokalnych powstań i rewolucji. U boku Włochów walczył Legion Mickiewicza, armią Piemontu dowodził generał Wojciech Chrzanowski. Na Sycylii, a następnie w państwach niemieckich bił się za wspólną sprawę generał Ludwik Mierosławski, popularyzując hasło „za naszą i waszą wolność". Największe znaczenie miał Legion Polski na Węgrzech, na którego czele stał generał **Józef Bem** (zob. s. 55).

Polscy literaci i dziennikarze zasilali redakcje prasy rewolucyjnej. Intelektualiści publikowali artykuły w międzynarodowym organie demokratów, jakim była paryska „Trybuna Ludów".

Jesienią 1849 r. nastąpił schyłek Wiosny Ludów i jednocześnie sprawy polskiej. Ani w gabinetach polityków, ani w kawiarniach czy na ulicach Europy nie dyskutowano już o losie Polaków. Przestali być potrzebni. Oznaczało to również, że zgasła Wielka Emigracja jako źródło inspiracji dla Europy. Choć ostateczny bilans Wiosny Ludów nie był korzystny, w krajach europejskich pozostała pamięć o Polakach walczących ramię w ramię we wspólnej sprawie.

M11 Udział polskich żołnierzy w Wiośnie Ludów na Węgrzech stanowi jeden z ważniejszych momentów współpracy między oboma narodami. Polacy w węgierskim powstaniu widzieli przede wszystkim szansę na odzyskanie niepodległości swojego kraju. Według nich mogła doprowadzić do tego porażka Austrii, a później również Rosji. Polscy dowódcy cieszyli się ogromnym szacunkiem w armii węgierskiej. Oprócz Józefa Bema sławę zyskali m.in. generał Henryk Dembiński, który dwukrotnie był naczelnym wodzem armii węgierskiej, oraz generał Józef Wysocki. Mimo porażki Węgrzy na długo zapamiętali zaangażowanie Polaków. W 1863 r. udzielili wsparcia militarnego i finansowego powstańcom styczniowym. Wzajemny sojusz polsko-węgierski w 40. rocznicę wybuchu Wiosny Ludów na Węgrzech przedstawił na jednym ze swoich rysunków z 1889 r. Juliusz Kossak.

Odrodzenie narodowe na Śląsku

Na Śląsku, który od pięciu wieków nie należał do Polski, jeszcze przed Wiosną Ludów ujawnili się pierwsi obrońcy prawa Ślązaków do używania języka polskiego w szkołach, urzędach i sądach, a także krzewienia polskiej kultury, aczkolwiek nie identyfikowali się z walką niepodległościową Polaków. Jednym z najważniejszych i pierwszych krzewicieli polskości na Śląsku był **Józef Lompa** – nauczyciel, społecznik, autor podręczników szkolnych i opowiadań przeznaczonych dla ludności wiejskiej. Jego działalność skutecznie ograniczały władze pruskie.

Na polu oświatowym i kulturalnym aktywni byli też nauczyciel Emanuel Smołka oraz katolicki ksiądz Józef Szafranek, proboszcz z Bytomia. Ten ostatni został wybrany do pruskiego Landtagu w Berlinie głosami polskojęzycznych Ślązaków. W czasie Wiosny Ludów założyli oni w Bytomiu Towarzystwo Demokratyczne Polskie oraz zaczęli wydawać „Dziennik Górnośląski", który miał zachęcać Ślązaków do kultywowania polskich tradycji i języka.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla studiów nad polskością na Śląsku Cieszyńskim miały badania etnograficzne Andrzeja Cinciały. Wykorzystaj **M12** i wiedzę pozaźródłową.

M12 Duże znaczenie dla budzenia polskiej tożsamości na Śląsku Cieszyńskim miała działalność etnograficzna Andrzeja Cinciały. Gromadził on pieśni ludowe, elementy folkloru ludu cieszyńskiego, które świadczyły o związkach z polską kulturą. Cinciała zasłynął również jako autor pracy niezwykle istotnej dla polskości Śląska. Był to opracowywany przez 40 lat *Słownik dialektyczny, czyli zbiór wyrazów staropolskich i innych w potocznej mowie używanych na Śląsku w Księstwie Cieszyńskim z dodatkiem przysłowiów i frazeologii*. Został wydany dopiero po śmierci autora. Zawiera ok. 10 tys. haseł. Na fotografii Andrzej Cinciała, druga połowa XIX w.

Po 1849 r. polskie odrodzenie na Górnym Śląsku i w północnych powiatach Dolnego Śląska nieco zwolniło z uwagi na sprzeciw władz pruskich, które odpowiedziały wzmożonymi działaniami germanizacyjnymi. Niemniej pojawiła się kolejna generacja krzewicieli polskości z **Karolem Miarką** na czele, kontynuujących pracę poprzedników.

Ożywienie narodowe na Pomorzu

Podobnie jak na Śląsku, również na Pomorzu zaczęły powstawać polskie organizacje gospodarcze, oświatowe i samopomocowe. Jedną z nich było działające w Chełmnie od 1848 r. **Towarzystwo Naukowej Pomocy dla Młodzieży Prus Zachodnich**, które nie tylko dbało o zachowanie polskości na Pomorzu, lecz także fundowało stypendia dla polskiej młodzieży i sierot, umożliwiające im podjęcie nauki. Wówczas też po raz pierwszy publicznie przemówili mieszkańcy Kaszub. W ich imieniu uczynił to badacz języka i folkloru kaszubskiego **Florian Ceynowa**, nazywany ojcem Kaszubów. Uważał, że Kaszubi są odrębnym narodem, innym niż Niemcy i Polacy. Zmiana ich postrzegania nastąpiła w drugiej połowie XIX w. Kaszubski poeta i dziennikarz **Hieronim Derdowski**, szanując tradycję, widział w Kaszubach „odrębny szczep", ale w ramach narodu polskiego. Odzwierciedlało to jego słynne zdanie: „Ni ma Kaszëb bez Pòlonii, a bez Kaszëb Pòlsczi". Kaszubi opowiadali się za polskością w wyborach samorządowych i parlamentarnych, w których głosowali na polskie listy. Gdyby zajęli inne stanowisko, Polska w 1919 r. nie otrzymałaby dostępu do Bałtyku i nie powstałaby Gdynia.

Odrodzenie narodowe na Śląsku Cieszyńskim

Od strony zachodniej Galicja sąsiadowała z Księstwem Cieszyńskim wchodzącym w skład austriackiego Śląska, odrębnego kraju koronnego. Księstwo zamieszkiwali Polacy (którzy stanowili większość), Czesi i Niemcy. Wśród nich byli zarówno katolicy, jak i ewangelicy. W czasie Wiosny Ludów uformowało się tam środowisko polskich działaczy narodowych, którzy założyli w Cieszynie polską czytelnię oraz zaczęli wydawać „Tygodnik Cieszyński", od 1851 r. ukazujący się pod tytułem „Gwiazdka Cieszyńska". Redaktorami byli **Paweł Stalmach** i **Andrzej Cinciała**, polscy ewangelicy i społecznicy krzewiący polskość na Śląsku Cieszyńskim. Podobnie jak na Górnym Śląsku, także tutaj działacze skupili się na propagowaniu języka i kultury polskiej, ale jednocześnie konsekwentnie opowiadali się za przyłączeniem Śląska Cieszyńskiego do Galicji. W kolejnych latach postępowało odrodzenie narodowe oraz umacniały się więzi między Śląskiem Cieszyńskim a Galicją, szczególnie Cieszynem a Krakowem.

Polecenia podsumowujące

1. Omów przebieg Wiosny Ludów na ziemiach polskich.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób Polacy odwoływali się do haseł europejskiej Wiosny Ludów.
3. Opisz następstwa Wiosny Ludów na ziemiach polskich.
4. Oceń postać Jakuba Szeli.

Rabacja galicyjska. Powstanie krakowskie. Wiosna Ludów na ziemiach polskich

10

Podsumowanie

Spiski i konspiracje

Działalność konspiracyjna emisariuszy Towarzystwa Demokratycznego Polskiego na ziemiach polskich w celu wzniecenia powstania.
Akcje agitacyjne wśród chłopów zakończone niepowodzeniem.
Spiski Szymona Konarskiego i księdza Piotra Ściegiennego odkryte przez władze zaborcze.
Zapowiedź wybuchu powstania w trzech zaborach w 1846 r.
Działalność konspiracyjna na terenie Galicji.
Zbojkotowanie planów organizacji powstania przez chłopów w Galicji, postrzegających je jako spisek panów.

Rabacja galicyjska

II 1846 – wybuch rabacji w Galicji.
Główny cel rabacji – sprzeciw chłopów wobec panów i systemu pańszczyźnianego.
Na czele rabacji Jakub Szela.
Początkowo wspieranie uczestników buntu przez Austriaków, potem zwalczanie.

Powstanie krakowskie

II 1846 – wybuch powstania krakowskiego.
Program zgodny z postulatami Wielkiego manifestu Towarzystwa Demokratycznego Polskiego.
Brak wsparcia powstania ze strony bezrolnych chłopów.
Poparcie powstania przez górników z Wieliczki i Chrzanowa, studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego i krakowskich rzemieślników.
III 1846 – upadek powstania krakowskiego.
Wolne Miasto Kraków jako Wielkie Księstwo Krakowskie przyłączone do Królestwa Galicji i Lodomerii.

Wydarzenia Wiosny Ludów na ziemiach polskich

Wielkopolska centrum działalności spiskowej.
III 1848 – wybuch powstania wielkopolskiego jako pokłosie działań rewolucyjnych w Berlinie.
Ludwik Mierosławski przywódcą powstania wielkopolskiego.
V 1848 – kapitulacja wojsk powstańczych mimo zwycięskich potyczek pod Miłosławiem i Sokołowem.
Wzrost niechęci znacznej części społeczeństwa niemieckiego do sprawy polskiej.
Kraków i Lwów najsilniejszymi ośrodkami Wiosny Ludów w Galicji.
Niewielki oddźwięk Wiosny Ludów w Królestwie Polskim.

Następstwa Wiosny Ludów w dawnej Rzeczpospolitej

V 1848 – uwłaszczenie chłopów w Galicji.
Ożywienie polskiego ruchu narodowego.
Wzrost poczucia odrębności narodowej na Śląsku i Śląsku Cieszyńskim, kreowanie polskiej tożsamości – m.in. działalność Józefa Lompy i Andrzeja Cinciały.
Budowanie tożsamości kaszubskiej na podstawie narodowej tożsamości polskiej w drugiej połowie XIX w.

Udział Polaków w Wiośnie Ludów w Europie

Włochy: Legion Mickiewicza, Wojciech Chrzanowski, Ludwik Mierosławski.
Węgry: Legion Polski pod dowództwem Józefa Bema.

Polecane publikacje

P. Korczyński, *Śladami Szeli, czyli Diabły polskie. Wymazana historia Polski*, Warszawa: Wyd. RM, 2020.

T. Szubert, *Jak(ó)b Szela (14) 15 lipca 1787 – 21 kwietnia 1860*, Warszawa: Wyd. DiG, 2014.

11 Społeczeństwo i gospodarka na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w.

1823
edykt regulacyjny dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego

1834
początek budowy Huty Bankowej w Dąbrowie Górniczej

1842
powstanie Bazaru w Poznaniu

1851
zniesienie granicy celnej między Królestwem Polskim a Rosją

Przypomnij

- Jaka była struktura społeczna Księstwa Warszawskiego?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie przemiany społeczno-gospodarcze zaszły na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w.

Po lekcji

- Charakteryzuję strukturę społeczną ziem polskich pod zaborami.
- Wymieniam najważniejsze inwestycje gospodarcze na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w.
- Wyjaśniam, czym była praca organiczna.

Społeczeństwo i gospodarka Królestwa Polskiego

Królestwo Polskie w 1815 r. zajmowało obszar ok. 128 tys. km^2 i liczyło ok. 3,2 mln mieszkańców, a w 1830 r. – ok. 4 mln. Większość, tj. $^3/_4$, stanowili Polacy. W Królestwie żyli też Żydzi, Litwini, Rusini i Niemcy. Pod względem społecznym mieszkańcy Kongresówki dzielili się na szlachtę, chłopów oraz mieszczan. Przeważali mieszkańcy wsi, ponieważ ze wszystkich gałęzi gospodarki to rolnictwo dominowało w Królestwie w pierwszej połowie XIX w.

Inwestycje gospodarcze zainicjowane w Królestwie Polskim na początku lat 20. XIX w. kontynuowano także po powstaniu listopadowym. Przegrana nie zahamowała industrializacji. Podobnie jak wcześniej największym inwestorem było państwo. W okolicach Będzina i Czeladzi, czyli na terenie powstającego **Zagłębia Dąbrowskiego**, przystąpiono do drążenia szybów kopalni węgla kamiennego i cynku. Po 1834 r. w Dąbrowie (dzisiejszej Dąbrowie Górniczej) zbudowano dużą hutę żelaza, opartą na koksie. Nazwano ją **Hutą Bankową** (od inwestora – Banku Polskiego). Inwestycje rządowe prowadzono również na obszarze **Zagłębia Staropolskiego**, w okolicach Kielc i Suchedniowa, a najwięcej projektów zrealizowano tam

M1 Huta Bankowa była największym zakładem metalurgicznym w Imperium Rosyjskim. Odegrała ogromną rolę w rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego. Wykorzystywano w niej nowinki rewolucji przemysłowej – np. w procesie produkcji żelaza stosowano koks. Na ilustracji Huta Bankowa ok. 1849 r.

w latach 40. XIX w. Także w tym wypadku do największych inwestorów należał Bank Polski. Jednak nowe projekty były oparte na nieefektywnej już technologii wykorzystującej węgiel drzewny – jak np. wielkie piece i walcownie, zlokalizowane m.in. nad rzeką Kamienną. Niewiele z tych inwestycji przetrwało próbę czasu. Niektóre zakłady przeszły w ręce prywatne, co prowadziło do akumulacji kapitału, zjawiska niezbędnego w procesie industrializacji.

W **Warszawie** otwarto pierwsze **zakłady metalowe** (w tym galanterii metalowej) oraz **maszynowe**. Tuż po powstaniu listopadowym powstała fabryka wyrobów lnianych w dobrach braci Łubieńskich, finansistów i przemysłowców, ulokowana w podwarszawskiej osadzie przemysłowej nazwanej Żyrardowem. Jednak nie wszystkie inwestycje prywatne były przemyślane i nieraz kończyły się bankructwem. Przyspieszenie rozwoju przemysłu i jego unowocześnienie nastąpiło po **1851 r.**, gdy została **zniesiona granica celna** między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim. Wówczas producenci z Królestwa znaleźli licznych odbiorców na swoje towary w całej Rosji, a nawet w Chinach. Ekspansję polskiej przedsiębiorczości umożliwiała sieć kolejowa. Najstarszą i najważniejszą była Kolej Warszawsko-Wiedeńska przekazana do eksploatacji w 1848 r. Połączyła najważniejsze ośrodki przemysłowe Królestwa, m.in. Warszawę, Częstochowę i Sosnowiec.

Industrializacja spowodowała zmiany społeczne w miastach i ośrodkach przemysłowych. Kształtowała się nowa warstwa społeczna – **burżuazja**. Tworzyli ją polscy, niemieccy i żydowscy przemysłowcy, kupcy oraz bankierzy. Finansami i biznesem zajmowały się też rody arystokratyczne. W dużych miastach zaczęła się wyodrębniać klasa umysłowa, nazwana później **inteligencją**, która stała się przewodnikiem narodu i obrońcą ludu. Rozpoczął się również proces formowania **proletariatu**, głównie w Królestwie Polskim, a poza granicami zaborów – na Śląsku pruskim i austriackim.

Bardzo szybko rozwijała się Warszawa. W czasach Księstwa Warszawskiego liczyła ok. 80 tys. mieszkańców, w 1830 r. – ok. 140 tys., a na początku lat 60. XIX w. – ok. 230 tys. Miasto powiększało się także pod względem przestrzennym. O ile budowa Cytadeli na wiele lat powstrzymała rozrost miasta w kierunku północnym, o tyle powiększało się ono na zachód oraz wschód (Wola i Praga), gdzie powstawały zakłady przemysłowe i mieszkał kształtujący się proletariat.

Sytuacja na wsi w latach 40. i 50. XIX w. zmieniała się powoli. Chłopi pozostawali darmową siłą roboczą w różnie rozwijających się majątkach ziemiańskich i latyfundiach arystokratów, którzy starali się modernizować gospodarstwa i uprawy. **Andrzej Zamoyski**, jeden z najnowocześniej myślących polskich ziemian i arystokratów, w swoich włościach na Lubelszczyźnie dokonał istotnych zmian: zniósł pańszczyznę, oczynszował chłopów oraz zbudował obiekty przemysłowe przetwórstwa rolnego i leśnego, m.in. cukrownie, gorzelnie, olejarnie i tartaki. Jego **pałac w Klemensowie** (obecnie część Szczebrzeszyna) stał się **ośrodkiem nowoczesnej myśli**

M2 Przemiany w rolnictwie na ziemiach polskich opisane przez Pawła Popiela, konserwatywnego polityka i dziennikarza galicyjskiego, XIX w.

Słyszano z dala to o przemiennem, to o płodozmiennem gospodarstwie, bez dokładnego wyobrażenia, co by to było: Biernacki w Kaliskiem wdał się w postępowe gospodarstwo i zbankrutował. Chłapowski w Poznańskiem zakładał fundamenta swego gospodarstwa i dobrobytu: głuche, jak o jakich cudach, chodziły o tem wieści, zaczęto jednak i u nas siać koniczynę, zaprowadzać poprawne owce, wreszcie sadzić na większą stopę* ziemniaki i palić* z nich wódkę na dokładniejszych aparatach. Chłopa położenie było bardzo ciężkie. Jakkolwiek prawodawstwo Księstwa Warszawskiego, jak i Królestwa Polskiego dało mu wolność osobistą, praktycznie jednak korzystać z niej nie mógł. Czyż miał z żoną i dziećmi iść na tułaczkę? Toteż siedział na gruncie i znosił ucisk [...].*

Pamiętniki Pawła Popiela (1807–1892), Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927, s. 10.

* **poprawny** – poprawiony, ulepszony
stopa – tu: skala
palić wódkę – pędzić, wytwarzać wódkę

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy Huta Bankowa to przykład zmian, które zaczęły zachodzić na ziemiach polskich w następstwie rewolucji przemysłowej. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów przemiany, jakie nastąpiły w rolnictwie w pierwszej połowie XIX w. na ziemiach polskich. **M2**
3. Określ stosunek autora tekstu do zmian wprowadzanych przez ziemiaństwo na polskiej wsi. **M2**

M3 Do klemensowczyków należeli przedstawiciele ziemiaństwa, zarówno o poglądach liberalnych, jak i zachowawczych. Opowiadali się oni za unowocześnieniem gospodarki przy częściowym udziale włościan. Ich program miał pod względem społecznym umiarkowany charakter (głównie z uwagi na problem pańszczyzny, którego nie rozwiązano). Swoje postulaty prezentowali na łamach wydawanego od 1842 r. „Rocznika Gospodarstwa Krajowego" oraz na corocznych zjazdach w Klemensowie. Na widokówce rezydencja Zamoyskich w Klemensowie, ok. 1918 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw rolę klemensowczyków w przemianach na polskiej wsi w pierwszej połowie XIX w. Wykorzystaj **M3** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, kogo w XIX-wiecznej Wielkopolsce nazywano bambrem. **M4**

ekonomicznej. Przyjeżdżali do niego ziemianie, dyskutowali, a następnie inwestowali i modernizowali swoje majątki. Bywalcy pałacu byli nazywani **klemensowczykami**. Jednak podążyło za nimi stosunkowo niewielu ziemian. W większości gospodarowali oni w tradycyjny sposób, co tylko pogłębiało przepaść między nimi a zachodnioeuropejskim rolnictwem. Wieś polska również powielała wzorce ojców i była niechętna zmianom. Brak zmysłu innowacyjnego z pewnością wynikał m.in. z braku wykształcenia obciążonych pańszczyzną chłopów. Tradycyjne gospodarowanie praktykowano też na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego – zarówno w gospodarstwach chłopskich, jak i ziemiańskich. Jedynie na żyznej Ukrainie polscy ziemianie i arystokraci rozpoczęli uprzemysławianie majątków. Sadzili buraki cukrowe, tytoń i pszenicę zamiast żyta. Zbudowali cukrownie, zakłady tytoniowe, rzeźnie, wielkie młyny parowe, gorzelnie. W ciągu kilku dziesięcioleci powstały na Ukrainie dochodowe latyfundia rolno-spożywcze, dzięki czemu tamtejsi polscy arystokraci stali się najzamożniejszymi mieszkańcami dawnej Rzeczpospolitej.

Uwłaszczenie chłopów w Prusach i Wielkim Księstwie Poznańskim

Prusy były pierwszym państwem zaborczym, które rozpoczęło i zakończyło proces **uwłaszczenia chłopów**. Proces, zainicjowany na początku XIX w., trwał do drugiej połowy XIX w. Jednym z najważniejszych dokumentów dotyczących uwłaszczenia był **edykt królewski z 1816 r.**, nazywany **aktem regulacyjnym**. Dotychczas ziemia, na której gospodarował chłop, miała dwóch właścicieli. Chłop był właścicielem użytkowym, a pan – zwierzchnim. Na mocy aktu regulacyjnego panowie przekazali włościanom nieodpłatnie swoją część własności i tym samym upoważnieni do regulacji **chłopi stali się w pełni właścicielami ziemi**. Od tego momentu chłop mógł dokupić ziemię albo ją sprzedać i udać się do miasta. Ziemia stała się towarem. Uwłaszczenie chłopów w Prusach było najważniejszym wydarzeniem pierwszej połowy XIX w. Przyczyniło się do **rozwoju gospodarki rynkowej**. Chłop mógł inwestować w ziemię, dzięki czemu poprawiał jej wydajność i kulturę rolną. **Pruska wieś wkroczyła w fazę rozwoju kapitalistycznego**. Zakończyły się czasy feudalnego władania ziemią.

Zgodnie z edyktem regulacją zostali objęci tylko zamożni chłopi mający tzw. sprzężaj (parę wołów). Kolejne warstwy chłopów musiały czekać na swoją kolej. Na mocy następnego edyktu, z 1821 r., chłop mógł się

wykupić z powinności wobec pana. Gdy doszło między nimi do porozumienia, chłop był zwalniany z pańszczyzny i przestawał przekazywać panu daniny i pieniądze. Za straty, jakie w związku z tym poniósł właściciel, musiał zapłacić chłop. Płacił w pieniądzach, towarach, ale często też częścią ziemi, którą wcześniej otrzymał. Wykupywanie się z powinności trwało latami, co pozwoliło folwarkom ziemiańskim na w miarę bezbolesne przejście z dotychczasowej formy gospodarowania, opartej na darmowej sile roboczej, do modelu kapitalistycznego. Właściciele ziemscy zyskali spory zastrzyk gotówki, która pomogła im unowocześnić ich gospodarstwa i posłużyła do opłacenia robotników rolnych. Zostało to nazwane pruską drogą do kapitalizmu.

W **1823 r.** Prusy wydały **edykt regulacyjny dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego**. Był on korzystniejszy od wcześniejszego, gdyż do regulacji mogli przystąpić także ci chłopi, którzy nie mieli własnego sprzężaju (pary wołów). Dzięki temu **zakres społeczny uwłaszczenia był znacznie szerszy**. Chłopi szybko się bogacili, a ci najlepiej gospodarujący kupowali ziemię od sąsiadów, wskutek czego powstały gospodarstwa wielkochłopskie, których właściciele posiadali nawet ponad 100 ha ziemi ornej i pastwisk. Stali się partnerami ziemian. Z kolei dla wielu bezrolnych chłopów jedyną możliwością poprawienia bytu było porzucenie wsi i migracja do miasta. Tam poszukiwali zarobku w rodzącym się przemyśle oraz w handlu i rzemiośle.

Społeczeństwo i gospodarka Wielkiego Księstwa Poznańskiego

W 1816 r. obszar Wielkiego Księstwa Poznańskiego wynosił 28 tys. km^2, a liczba mieszkańców – 820 tys. W 1848 r. żyło tam już ponad milion osób. Zdecydowaną większość stanowili Polacy, ale w zachodnich i północnych gminach szybko postępowała germanizacja. Ponadto w miastach osiedlało się coraz więcej Niemców. Z kolei Żydzi zaczęli masowo wyjeżdżać do bogatszych regionów Niemiec.

W zaborze pruskim, w wielkich gospodarstwach chłopskich i ziemiańskich, szybko następowała poprawa w zakresie kultury rolnej. Rosła wydajność upraw. Rolnictwo Pomorza i Wielkopolski zaczęło stopniowo przypominać agrokulturę zachodniej części Niemiec. W zaborze pruskim bowiem, w związku z rozpoczętym na początku lat 20. XIX w. zaostrzaniem polityki unifikacyjnej władz pruskich, Polacy koncentrowali się na utrzymaniu obecnego stanu posiadania ziemi, a nawet starali się go poszerzać. Do tego potrzebowali odpowiednich środków finansowych, które niełatwo było pozyskać w niemieckich instytucjach. Polacy powołali więc

M4 Jedną z grup etnograficznych zamieszkujących tereny Wielkiego Księstwa Poznańskiego byli Bambrzy. Społeczność tę tworzyli potomkowie niemieckich osadników sprowadzonych z okolic Bambergu we Frankonii w XVIII w. Część Bambrów zasymilowała się z ludnością polską. W XIX w. w Wielkopolsce słowo *bamber* odnosiło się nie tylko do grupy etnograficznej, lecz także określano nim dobrego i bogatego gospodarza. Paulin Gardzielewski, *Bamberka*, 1908 r., Muzeum Okręgowe w Lesznie.

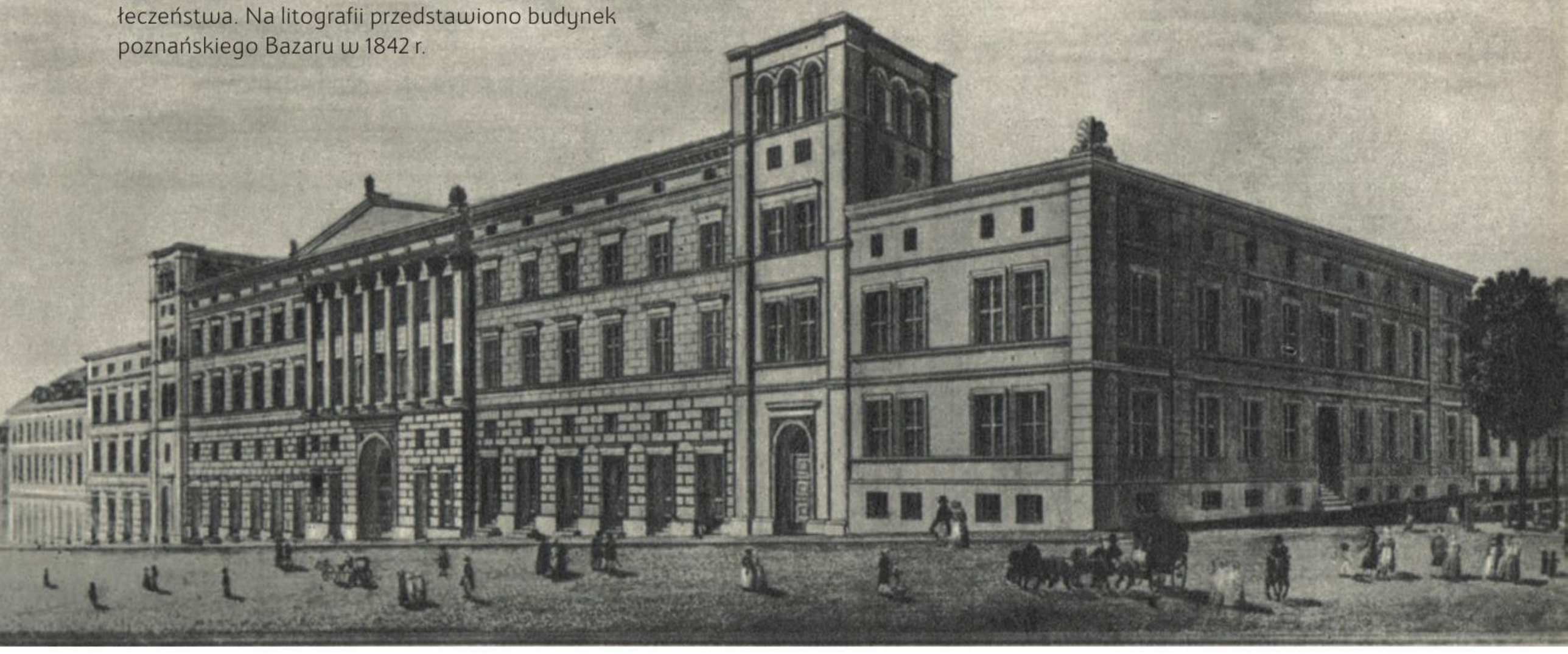
M5 **Geneza Bazaru w Poznaniu, pierwsza połowa XIX w.**

[...] handel miasta Poznania [był] znaczny, [ale] pozostawał w ręku cudzoziemców [...], a krajowcy, dla braków zasobów i nauki, z małym tylko wyjątkiem przypatrywali się wzrostowi miasta i wzrastającemu bogactwu obcych. Głównym więc zadaniem tu było obudzić w krajowcach chęć do przemysłu i handlu, wykształcić ich w kupiectwie i wspierać w początkach zawodu [...]. Z tej myśli powstał Bazar [...]. Młodzież [...] krajowa, oddająca się handlowi, odbiera z tego ogniska wsparcie przez czas kształcenia się, a z powrotem znajdzie otwarte miejsce dla swej czynności, a nawet gotową rękę do wsparcia na otwarcie sklepu [...].

W. Jakóbczyk, *Przetrwać nad Wartą 1815–1914*, Warszawa: KAW, 1989, s. 6.

własną. Kredytów udzielało im założone w 1821 r. w Poznaniu **Ziemstwo Kredytowe**. Była to pierwsza polska instytucja udzielająca pożyczek. Dzięki temu m.in. powstały wzorcowe gospodarstwa ziemiańskie, jak generała **Dezyderego Chłapowskiego**. Znakiem postępu stało się zastępowanie herbu znajdującego się np. na wjeździe do pałacu lub dworu tarczą zegarową. Ziemianie nie tylko zajmowali się uprawą roli, lecz także inwestowali w przetwórstwo rolno-spożywcze. Zarówno ich, jak i światłych chłopów wspierały coraz liczniejsze stowarzyszenia kulturalne i finansowe. Symbolem nowych czasów i dobrej współpracy polskiego mieszczaństwa, ziemian i rolników stał się lekarz, społecznik i powstaniec listopadowy **Karol Marcinkowski**. Propagował przedsiębiorczość, etos pracy, sumienność, solidność, aktywność i racjonalność. To m.in. z jego inicjatywy zbudowano w 1842 r. poznański **Bazar**, w którym mieściły się polskie sklepy, warsztaty, restauracje i kluby służące spotkaniom towarzyskim. Przyjemność i rozrywkę łączono z interesami. Natomiast przemysł w zaborze pruskim nie miał dobrych perspektyw rozwoju, a postęp urbanizacji był skromny. Wielkopolskie manufaktury włókiennicze przegrywały rywalizację z tanią produkcją fabryczną, w następstwie czego z reguły bankrutowały. Jedynie na północy, na wcielonych do Prus ziemiach polskich, rozwijała się gospodarka morska oraz rósł należący do kapitału niemieckiego przemysł stoczniowy i maszynowy zlokalizowany w Gdańsku i Elblągu. Postępowi ekonomicznemu sprzyjał rozwój sieci kolejowej.

M6 W 1838 r. Karol Marcinkowski powołał do życia spółkę akcyjną Bazar. Przyświecała mu idea krzewienia postępu, oświaty, kultury oraz demokratyzacji stosunków społecznych wśród polskich mieszkańców Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Wkrótce też, dzięki środkom zgromadzonym ze sprzedaży akcji, podjęto decyzję o budowie siedziby spółki. W budynku wzniesionym w 1842 r. mieściły się: hotel, biura, sklepy i sale balowe. W kolejnych latach Bazar stał się centrum życia politycznego, kulturalnego i gospodarczego Polaków z Wielkopolski. Organizowano tu odczyty i wykłady, które promowały idee pracy organicznej oraz przyczyniały się do budzenia tożsamości narodowej. Wyjątkową popularnością cieszyły się bale karnawałowe, podczas których bawili się wspólnie przedstawiciele szlachty i mieszczaństwa Wielkopolski. Dowodziło to jedności różnych warstw polskiego społeczeństwa. Na litografii przedstawiono budynek poznańskiego Bazaru w 1842 r.

Narodziny pracy organicznej w Wielkim Księstwie Poznańskim

Zabór pruski stał się miejscem narodzin pokolenia organiczników – nowocześnie myślących ziemian, inteligentów i księży katolickich. Po raz pierwszy określenia **praca organiczna** miał użyć działacz społeczny i publicysta ksiądz Jan Koźmian. Organicznicy uznawali pracę za podstawę życia. Miała być pracą zespołową i systematyczną, opartą na wiejskich i miejskich wspólnotach. Organicznicy uważali, że walka zbrojna o niepodległość w tym momencie jest nie tylko nierealna, lecz wręcz szkodliwa. Należy skupić się na pracy na rzecz awansu cywilizacyjnego i kulturowego. Zakładali, że być może w ciągu najbliższych dziesięcioleci Polacy na tyle wzmocnią się ekonomicznie, że będą w stanie skutecznie zawalczyć o zamożne i dobrze zorganizowane państwo polskie. Osoby wykształcone powinny trafić do środowisk wiejskich, by przekazać wiedzę chłopom i pobudzić ich do aktywności gospodarczej i społecznej. Dzięki umożliwiającym to regulacjom prawnym organicznicy zaczęli zakładać stowarzyszenia, do których zapraszali przedstawicieli polskiego drobnomieszczaństwa i chłopów.

Prusy już w XVIII w. wprowadziły powszechny obowiązek szkolny, dzięki czemu problem analfabetyzmu prawie tu nie istniał, za to wiele osób miało wykształcenie podstawowe. To budziło nadzieję organiczników na dobrą współpracę, ponieważ umiejętność czytania umożliwiała chłopom samodzielne zdobywanie wiedzy oraz poszerzanie horyzontów myślowych. Organicznicy zakładali instytucje kulturalne, teatry amatorskie, biblioteki, księgarnie, wydawnictwa. Przykładowo, wspomniany Karol Marcinkowski był współorganizatorem Towarzystwa Pomocy Naukowej dla Młodzieży. Fundowało ono stypendia, dbając tym samym o tworzenie warstwy wykształconych Polaków znających Europę. Wśród organiczników ważne miejsce zajmował polski naukowiec i przedsiębiorca **Hipolit Cegielski** (zob. s. 254), który w 1846 r. w Poznaniu otworzył sklep, a następnie – warsztat mechaniczny. Z czasem został on przekształcony w nowoczesną **fabrykę narzędzi i maszyn rolniczych**.

M7 Ksiądz Jan Koźmian był jednym z głównych krzewicieli pracy organicznej. Prowadził działalność dobroczynną na rzecz ubogich oraz propagował oświatę wśród chłopstwa. Otworzył m.in. bezpłatną szkołę podstawową dla chłopców na Rybakach w Poznaniu. Gdy władze pruskie ją zamknęły, Koźmian założył dwa pensjonaty, w których kształcono dzieci z rodzin szlacheckich i wiejskich. Fotografia Jana Koźmiana z 1875 r.

M8 Symbolem wielkopolskiej przedsiębiorczości w XIX w. stał się Hipolit Cegielski, właściciel wielkich zakładów przemysłowych, ale również działacz polityczny i społeczny. W 1848 r. rozpoczął wydawanie „Gazety Polskiej" – w pełni niezależnej polskiej gazety w zaborze pruskim. Cegielski propagował w niej idee pracy organicznej, nawoływał do ochrony polskiego stanu posiadania i zachowania tożsamości narodowej. Na zdjęciu Pomnik Hipolita Cegielskiego w Poznaniu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jakim celu powołano do życia poznański Bazar. **M5**, **M6**
2. Omów, w jaki sposób w Wielkopolsce była realizowana idea pracy organicznej. **M5**, **M6**, **M7**, **M8**
3. Przedstaw dokonania gospodarcze i społeczne przedsiębiorczych Wielkopolan w XIX w. Wykorzystaj **M5**, **M6**, **M7**, **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

Społeczeństwo i gospodarka na dawnych ziemiach polskich w latach 1815–1850

Tabela nr 1. Wydobycie węgla kamiennego w Królestwie Polskim, Galicji i na Górnym Śląsku w pierwszej połowie XIX w. (w tys. ton)

Rok	Królestwo Polskie	Galicja	Górny Śląsk
1820	17	10	147
1825	69	30	361
1840	118	30	539
1850	108	39	975

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, t. 2, *Gospodarka*, pod red. F. Kubiczka, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2006, s. 234.

Wykres nr 1. Gęstość zaludnienia ziem dawnej Rzeczpospolitej w 1846 r. na 1 km²

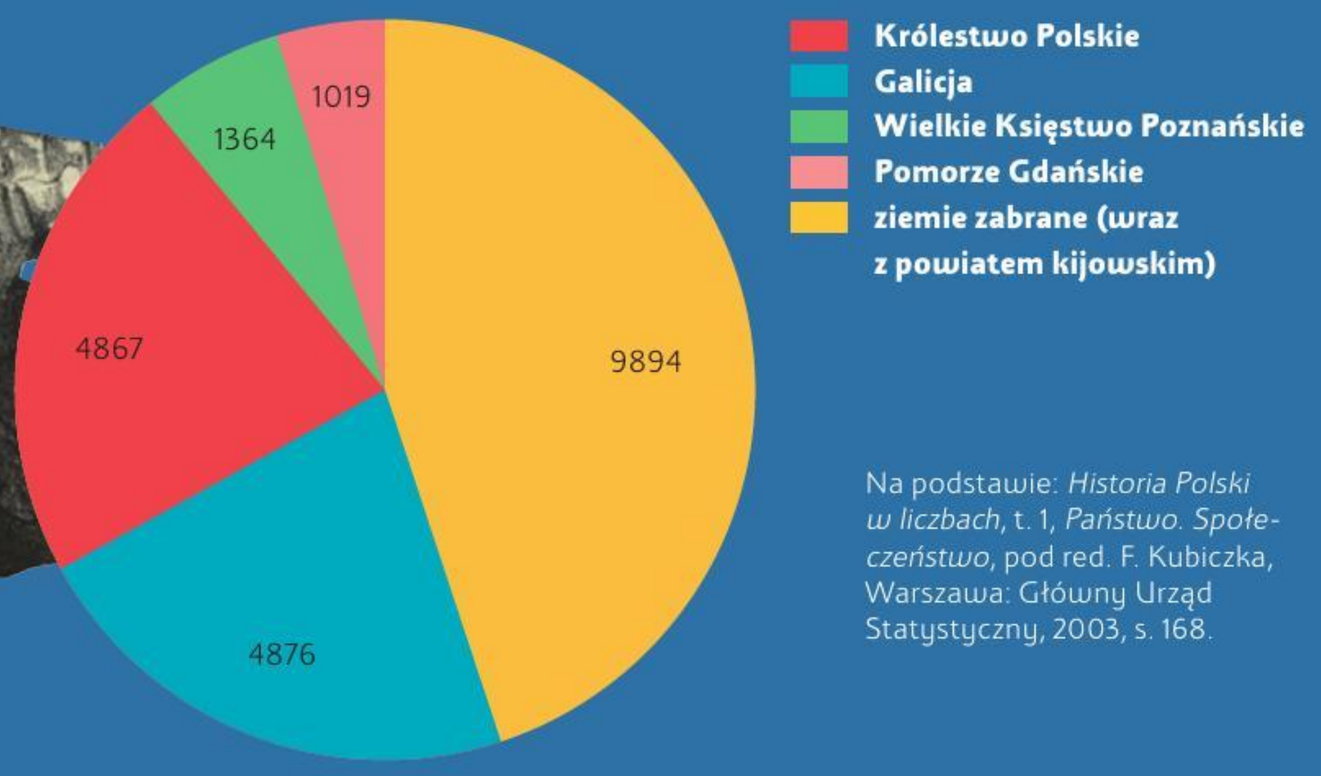
Na podstawie: *Historia Polski w liczbach*, t. 1, *Państwo. Społeczeństwo*, pod red. F. Kubiczka, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003, s. 169.

Tabela nr 2. Przeciętne dzienne wynagrodzenie robotnika w wybranych miastach europejskich w pierwszej połowie XIX w. (w gramach srebra)

Lata	Kraków	Warszawa	Amsterdam	Lipsk	Londyn	Madryt	Paryż	Mediolan
1816–1820	2,76	3,95	9,23	4,10	17,68	–	8,91	2,79
1821–1825	2,26	4,43	9,23	4,10	17,38	8,21	10,17	3,30
1826–1830	2,31	4,89	9,23	4,10	17,38	8,00	9,81	3,44
1831–1835	2,65	4,07	9,23	4,10	17,42	8,02	9,27	3,41
1836–1840	2,05	4,97	9,23	4,10	17,27	8,12	10,62	3,36
1841–1845	2,33	6,05	9,19	5,49	17,41	8,26	10,98	3,26
1846–1850	2,92	6,31	9,07	5,83	17,36	8,14	12,74	3,18

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, t. 3, *Polska w Europie*, pod red. F. Kubiczka, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2014, s. 140.

Diagram nr 1. Ludność ziem dawnej Rzeczpospolitej w 1846 r. (w tys.)

Na podstawie: *Historia Polski w liczbach*, t. 1, *Państwo. Społeczeństwo*, pod red. F. Kubiczka, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003, s. 168.

Praca z infografiką

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że w pierwszej połowie XIX w. na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej następował ciągły rozwój gospodarczy. Odpowiedź uzasadnij.
2. Wyjaśnij, czy ziemie z największą liczbą mieszkańców były również terenami o największym zagęszczeniu ludności.
3. Opisz, jak na tle Europy przedstawiała się sytuacja wynagrodzenia robotników na ziemiach polskich.

Praca z materiałami

1. Przedstaw warunki panujące na wsi galicyjskiej w pierwszej połowie XIX w. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Porównaj poziom rozwoju gospodarczego ziem polskich w poszczególnych zaborach. Wykorzystaj **M1**, **M2**, **M5**, **M8**, **M9** i wiedzę pozaźródłową.

Społeczeństwo i gospodarka Galicji

Można przyjąć, że w 1815 r. obszar Galicji wynosił ok. 77,3 tys. km^2, a ludność tej prowincji liczyła ok. 3,5 mln. W późniejszych dziesięcioleciach wzrost liczby ludności był niewielki ze względu na częste epidemie i głód. Spis z 1857 r. wykazał, że Galicję zamieszkiwało 4,6 mln mieszkańców. W Galicji Zachodniej mieszkali głównie Polacy, w Galicji Wschodniej – w większości Rusini (nazywający się z czasem Ukraińcami), choć Polacy stanowili tu $^1/_4$ ogółu mieszkańców. Trzecią nacją w Galicji byli Żydzi, stanowiący ok. 10% ogółu społeczeństwa. Na terenie prowincji leżało tylko jedno znaczące miasto – Lwów, jej stolica.

W Galicji następowały najmniej zauważalne zmiany gospodarcze i społeczne. Przez lata faktycznie niewiele się zmieniło. I panowie, i chłopi gospodarowali w ten sam archaiczny sposób, co skutkowało **pogłębianiem się różnic** między rolnictwem galicyjskim a zachodnioeuropejskim. Jedynie nieliczni ziemianie dostrzegali potrzebę modernizacji gospodarstw. Wolno się zmieniała sieć komunikacyjna, niemniej było widać zmiany na lepsze – powstały utwardzone szlaki dróg kołowych, a na początku lat 40. XIX w. uruchomiono pierwszą linię kolejową od strony Prus do Krakowa i dalej na wschód. Prace finansowało i nadzorowało państwo austriackie, a inwestycje miały służyć głównie cesarskim garnizonom wojskowym. Industrializacja się jeszcze nie rozpoczęła, a poziom umiastowienia był niższy niż 300 lat wcześniej. Niewielkie i zapóźnione cywilizacyjnie miasta pełniły funkcje administracyjne i usługowe. Napływające do Galicji tanie produkty fabryczne zniszczyły tzw. przemysł domowy, czyli sukiennicze rękodzieło.

M9 Zacofanie galicyjskiej wsi w XIX w. ukazał na jednym ze swoich obrazów Aleksander Kotsis (czyt. kots-is). Widać tu ubogą włościańską zagrodę, kryte strzechą zabudowania gospodarcze. Wiele z nich jest w opłakanym stanie. Na podwórku są porozrzucane prymitywne narzędzia służące do pracy na roli. Artysta ukazał również krzątającą się chłopską rodzinę. Aleksander Kotsis, *W zagrodzie*, 1873 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw najważniejsze inwestycje gospodarcze w Królestwie Polskim.
2. Omów proces uwłaszczenia chłopów w zaborze pruskim.
3. Opisz strukturę społeczną Wielkiego Księstwa Poznańskiego.
4. Wymień główne ośrodki przemysłowe na ziemiach polskich pod zaborami.

Społeczeństwo i gospodarka na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w.

11

Podsumowanie

Królestwo Polskie – społeczeństwo i gospodarka

Liczba mieszkańców: 1815 – ok. 3,2 mln, 1830 – ok. 4 mln.
Kontynuacja inwestycji gospodarczych rozpoczętych przed powstaniem listopadowym.
Główne ośrodki przemysłowe zlokalizowane w Zagłębiu Dąbrowskim (m.in. Huta Bankowa) oraz Zagłębiu Staropolskim.
Przewaga inwestycji rządowych.
Powstanie w Warszawie zakładów metalowych i maszynowych.
1851 – zniesienie granicy celnej między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim, w efekcie przyspieszenie rozwoju gospodarczego Kongresówki.
Pojawienie się nowych warstw społecznych – burżuazji, inteligencji i proletariatu.
Warszawa największym ośrodkiem miejskim Królestwa Polskiego.
Pałac Andrzeja Zamoyskiego w Klemensowie ośrodkiem nowoczesnej myśli ekonomicznej w Królestwie Polskim.

Uwłaszczenie chłopów w zaborze pruskim

1816 – akt regulacyjny i początek uwłaszczenia chłopów w Prusach.
1823 – edykt regulacyjny dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego.
Powstanie wielkich gospodarstw chłopskich.
Pruska droga do kapitalizmu.

Wielkie Księstwo Poznańskie – społeczeństwo i gospodarka

Liczba mieszkańców: 1816 – 820 tys., 1848 – ponad 1 mln.
Poprawa kultury rolnej w wielkich gospodarstwach chłopskich i ziemiańskich.
1821 – powstanie w Poznaniu Ziemstwa Kredytowego.
1842 – powstanie w Poznaniu Bazaru z inicjatywy Karola Marcinkowskiego.
Słabe zaplecze przemysłowe Wielkopolski.
Porażka manufaktur włókienniczych w starciu z tanią produkcją fabryczną.
Popularyzacja hasła pracy organicznej wśród społeczności Wielkopolski.
Powstawanie instytucji kulturalnych, teatrów amatorskich, bibliotek i księgarń mających wspierać polską działalność w Wielkopolsce.
1846 – otwarcie sklepu przez Hipolita Cegielskiego, a następnie założenie warsztatu mechanicznego w Poznaniu.

Galicja – społeczeństwo i gospodarka

Liczba mieszkańców: 1815 – ok. 3,5 mln, 1857 – ok. 4,6 mln.
Zacofana kultura agrarna przyczyną pogłębienia się różnic między rolnictwem galicyjskim a zachodnioeuropejskim.
Budowa w latach 40. XIX w. pierwszej linii kolejowej łączącej Prusy z Krakowem.
Niski poziom umiastowienia.
Miasta niewielkie i zapóźnione cywilizacyjnie.

Polecane publikacje

M. Kośka, *Adam Tytus Działyński. Karol Marcinkowski*, Lublin: Wyd. Test, 2003.

C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań: PSO, 2001.

12 Kultura na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej w pierwszej połowie XIX w.

1800
powstanie Towarzystwa Przyjaciół Nauk

1807–1814
publikacja *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego

1822
wydanie *Ballad i romansów* Adama Mickiewicza

Przypomnij

- Jak się rozwijała kultura polska w końcu XVIII w.?

Cel lekcji

- Poznam główne nurty kultury polskiej w pierwszej połowie XIX w.

Po lekcji

- Omawiam rolę mecenatu arystokratycznego w rozwoju kultury polskiej pod zaborami.
- Charakteryzuję główne nurty kulturowe występujące na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej.
- Wymieniam najważniejszych twórców klasycystycznych i romantycznych oraz ich dzieła.

Instytucje kultury polskiej

Po 1815 r. polscy patrioci uznali, że skoro nie istnieje niepodległa Rzeczpospolita, to mają obowiązek wspierać rozwój kultury, bo ta świadczy o istnieniu narodu. Ze względu na brak mecenatu królewskiego przeważał **mecenat arystokratyczny**. Najbardziej zasłużyła się księżna **Izabela Czartoryska**, która w swoim pałacu w **Puławach** gromadziła pamiątki narodowe i dzieła sztuki europejskiej, otaczała się artystami, uruchomiła teatr amatorski oraz drukarnię. Ośrodek puławski promieniował na Królestwo Polskie i ziemie zabrane.

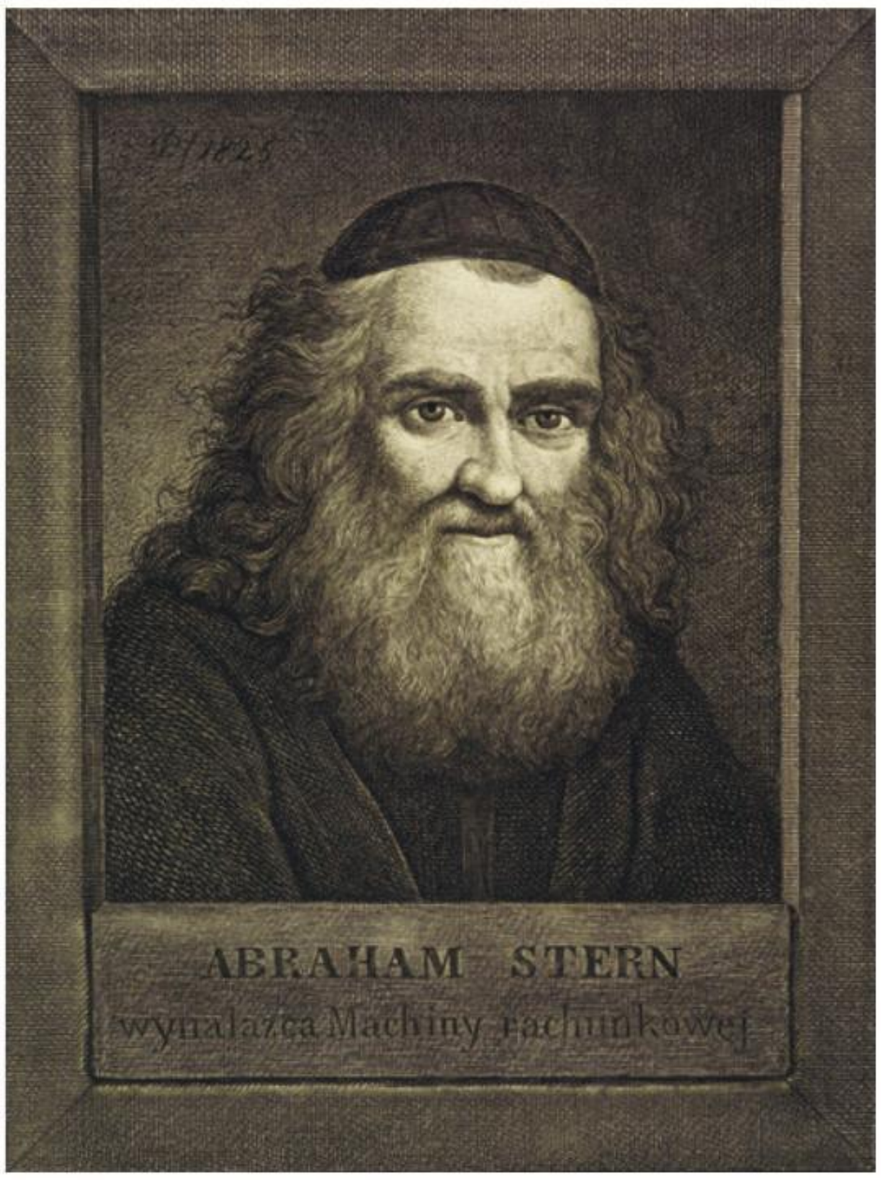
M1 Działalność kulturalna i mecenat artystyczny prowadzone przed 1830 r. w Pałacu Czartoryskich w Puławach rozsławiły to miejsce na całą Europę. Puławy zaczęto nazywać polskimi Atenami. Spotykali się tu malarze, muzycy i literaci. W 1801 r. księżna Izabela Czartoryska urządziła w budynkach dworskich pierwsze polskie muzeum. W jego zbiorach znajdowały się m.in. miecze ofiarowane Jagielle pod Grunwaldem czy *Dama z gronostajem* Leonarda da Vinci (czyt. winczi). Klęska powstania listopadowego położyła kres świetności ośrodka. Napoleon Orda, *Pałac w Puławach od strony podjazdu w 1829 r.*, przed 1880 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Inne centrum kultury stworzyła w **Arkadii** i **Nieborowie** pod Warszawą księżna **Helena Radziwiłłowa**. W **Poznaniu Raczyńscy** ufundowali wspaniałą **bibliotekę**.

Życie kulturalne i artystyczne kwitło w ośrodkach życia umysłowego, przede wszystkim w Wilnie, a także w Krzemieńcu, Warszawie, we Lwowie i w Krakowie. Wokół uczelni zakładano wydawnictwa, ukazywały się czasopisma i książki, powstawały salony artystyczne, w których koncertowano i recytowano poezję. W Warszawie z recitalami (czyt. reczitalami) w mieszkaniach prywatnych i miejscach publicznych występowali uczniowie szkoły muzycznej Józefa Elsnera, m.in. Fryderyk Chopin (czyt. szopen). Największym wydarzeniem były koncerty wybitnego wirtuoza skrzypiec Niccola (czyt. nikola) Paganiniego w Warszawie i Poznaniu w 1829 r.

Jedną z najważniejszych instytucji kultury i nauki było warszawskie **Towarzystwo Przyjaciół Nauk** (**TPN**), założone jeszcze w 1800 r. Przez wiele lat funkcję prezesa sprawował Stanisław Staszic, a po jego śmierci – Julian Ursyn Niemcewicz. Na potrzeby Towarzystwa Staszic ufundował istniejącą do dziś wspaniałą klasycystyczną budowlę, zwaną Pałacem Staszica. U schyłku lat 20. XIX w. do TPN należało ok. 200 osób. Wśród nich był Abraham Stern (czyt. sztern), żydowski samouk i wynalazca, konstruktor maszyn rolniczych oraz twórca maszyny liczącej. TPN wspierało dystrybucję opracowanego przez **Samuela Bogumiła Lindego *Słownika języka polskiego***, którego kolejne tomy ukazywały się w latach 1807–1814. W miastach Królestwa Polskiego powstawały galerie sztuki, pojawili się pierwsi marszandzi, a w 1815 r. działały już cztery teatry. Do najbardziej znanych należał **Teatr Narodowy w Warszawie**, od 1830 r. nazywany Teatrem Wielkim. Jego dyrektorem był Wojciech Bogusławski, który założył też scenę teatralną w Kaliszu, a przez kilka lat kierował teatrem we Lwowie.

Ważną rolę odgrywały **salony literackie** wzorowane na europejskich. Powstawały w dużych miastach, a także w pałacach i najczęściej skupiały zamknięte środowisko arystokratów oraz zamożnej szlachty. Stały się najważniejszymi miejscami spotkań. Prowadzono tam dyskusje, muzykowano, śpiewano, grano w karty, bawiono się i mile spędzano czas w gronie starannie wybranych osób. Muzyków, malarzy i poetów zapraszano na salony, ale pojawiali się tam tylko jako artyści do wynajęcia, gdyż w opinii arystokracji ich status społeczny był niski. Jedynie w salonach mieszczańskich i inteligenckich panowała atmosfera bardziej otwarta i pozycja mistrzów pędzla i pióra była wyższa.

M2 Abraham Stern był jednym z wybitniejszych wynalazców działających na ziemiach polskich w XIX w. Wychowany w biednej żydowskiej rodzinie w Hrubieszowie przejawiał niespotykany talent matematyczny. Odkrył go Stanisław Staszic, który namówił Sterna na przeprowadzkę do Warszawy. Tam wynalazca w 1813 r. zaprezentował przed Towarzystwem Przyjaciół Nauk swoją pierwszą maszynę liczącą. Niewielka skrzynka mająca trzy rzędy tarcz z cyframi i korbą do kręcenia umożliwiała dodawanie, odejmowanie, mnożenie i dzielenie. Wkrótce Stern zaprezentował kolejną maszynę – tym razem służącą do wyciągania pierwiastków. W 1815 r. połączył oba wynalazki i skonstruował urządzenie, które sprawnie wykonywało wszystkie wymienione wcześniej działania. Był pierwszym Żydem przyjętym do Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1830 r.). Do końca życia zwykł mawiać: „Człowiek powinien tworzyć machiny i nimi kierować, a one – wyręczać go w uciążliwej pracy". Wizerunek Abrahama Sterna autorstwa Jana Feliksa Piwarskiego, 1825 r., rycina ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Praca z materiałami

1. Omów, jakie znaczenie miała rezydencja Czartoryskich w Puławach dla zachowania polskiej kultury pod zaborami. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz słowa Abrahama Sterna: „Człowiek powinien tworzyć machiny i nimi kierować, a one – wyręczać go w uciążliwej pracy". **M2**

Praca z materiałami

1. Wskaż elementy charakterystyczne dla architektury klasycystycznej w bryle budynku Belwederu. **M3**
2. Rozstrzygnij, czy dzieło Michała Elwira Andriollego jest przykładem obrazu romantycznego. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

Klasycyzm

W 1815 r. we wszystkich dziedzinach sztuki na ziemiach polskich panował **klasycyzm**, ale wszedł wówczas w fazę schyłkową. Niemniej dominował w literaturze i teatrze. Najczęściej wystawiano sztuki klasyków polskich i zagranicznych, rzadziej dramaturgów z okresu renesansu. Czytelnicy czekali na kolejne dzieła literackie, w tym poezję polskich klasyków, aczkolwiek nakłady wydawnicze były bardzo skromne.

W literaturze i sztuce klasycyzmu odnajdujemy **umiar**, **spokój**, **równowagę**, **stałą formę** oraz **ład**. I choć żadne z dzieł literackich czasów polskiego klasycyzmu nie podbiło serc i umysłów ówczesnych czytelników, a pamięć o ich twórcach słabnie, to nie wolno zapomnieć o utworach Kajetana Koźmiana, Jana Pawła Woronicza, Alojzego Felińskiego (tragedia *Barbara Radziwiłłówna*) czy Juliana Ursyna Niemcewicza (zbiór pieśni zatytułowany *Śpiewy historyczne*). Największym polskim dziełem klasycystycznym i jednocześnie najbardziej znanym w Europie była powieść Jana Potockiego *Rękopis znaleziony w Saragossie*. Została napisana w języku francuskim, a wydana w Paryżu.

Klasycyzm najsilniej się zaznaczył w architekturze. Klasyczne wzory architektoniczne dobrze się przyjęły w miastach i siedzibach arystokratycznych na wsi. Do dziś możemy podziwiać rozwiązania klasycystyczne w architekturze i urbanistyce, np. imponujący gmach Teatru Wielkiego oraz zabudowę ulicy Nowy Świat w Warszawie.

M3 Przykładem architektury klasycystycznej jest budynek Belwederu w Warszawie. Powstałą w XVII w. willę przebudowano w latach 1819–1822 według projektu sporządzonego przez Jakuba Kubickiego zgodnie z klasycystycznymi założeniami. Składa się ona z piętrowego korpusu głównego oraz dwóch parterowych skrzydeł okalających wewnętrzny dziedziniec. Elementem charakterystycznym klasycystycznego stylu są jońskie kolumny i portyk zwieńczony tympanonem. Fotografia współczesna.

Romantyzm

Po 1815 r. siła oddziaływania klasycystycznej literatury i sztuki osłabła, gdyż pojawiły się tendencje znane już w Europie i określane nazwą **romantyzm**. Spór klasyków z romantykami został zapowiedziany w 1818 r. w artykule poety i krytyka literackiego Kazimierza Brodzińskiego *O klasyczności i romantyczności, tudzież o duchu poezji polskiej* opublikowanym na łamach „Pamiętnika Warszawskiego". Brodziński zachęcał do syntezy tego, co najcenniejsze w klasycyzmie i romantyzmie, ale żadna ze stron konfliktu ideowego – dojrzały klasycyzm i młody romantyzm – nie była tym zainteresowana. Niemniej w literaturze można odnaleźć przykłady wpływu obu kierunków na twórców, jak choćby w *Marii* Antoniego Malczewskiego.

Warszawa pozostała twierdzą klasycyzmu, a głównym ośrodkiem polskiego romantyzmu stało się **Wilno**. Tam tworzył **Adam Mickiewicz**, który w **1822 r.** wydał ***Ballady i romanse***, uznane za pierwszy dojrzały manifest nowej epoki. Drugim ośrodkiem romantyzmu były tereny obecnej Ukrainy, gdzie tworzyli przedstawiciele tzw. **szkoły ukraińskiej** na czele z Józefem Bohdanem Zaleskim oraz Sewerynem Goszczyńskim, autorem poematu *Zamek kaniowski*. Wieloetniczność i kulturowe zróżnicowanie ziem zabranych sprzyjały romantyzmowi. To tam rozpoczął swoją działalność Stanisław Moniuszko, ojciec polskiej opery narodowej, który po pobycie w Mińsku i Wilnie osiadł w Warszawie.

M4 Twórczość Adama Mickiewicza rozbudzała serca i umysły współczesnych mu Polaków. Dawała nadzieję, że kiedyś kraj odzyska utraconą niepodległość. Była także źródłem inspiracji dla wielu artystów. Pod jej ogromnym wpływem tworzył Michał Elwiro Andriolli. Artysta zyskał międzynarodową sławę jako ilustrator. Współpracował z wydawcami czasopism, tworzył ilustracje do dzieł polskich i zagranicznych, np. Juliusza Słowackiego, Williama (czyt. łyliama) Szekspira czy Jamesa Fenimore'a Coopera (czyt. dżejmsa finimora kupera). Był autorem rysunków m.in. do *Pana Tadeusza*, *Dziadów*, *Konrada Wallenroda* Adama Mickiewicza. Ilustracja *Skąd Litwini wracali?...* pochodząca z ostatniej spośród wymienionych publikacji to wyjątkowe dzieło czerpiące ze sztuki romantyzmu. Nawiązuje ono do tradycji ludowej, ukazuje piękno rodzimego pejzażu i oddaje dbałość artysty o szczegóły historycznej scenerii. Ujęte w skomplikowanej kompozycji postacie wyrażają bogactwo rozmaitych emocji, gestów i póz. Rysunek powstał w 1892 r., znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie.

infografika

Twórcy polskiego romantyzmu

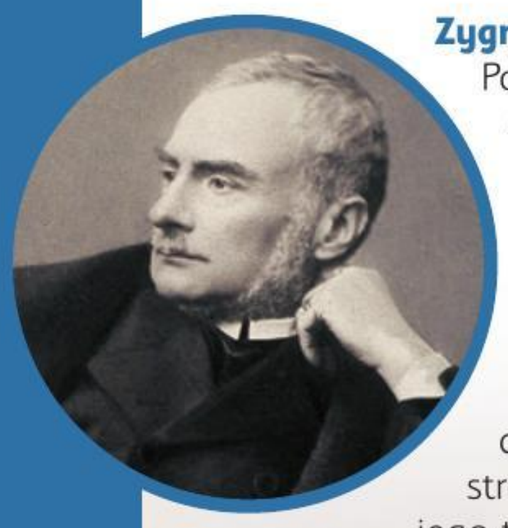
W pierwszej połowie XIX w. na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej, podobnie jak wcześniej na zachodzie Europy, rozkwitła sztuka romantyczna. W literaturze, muzyce oraz malarstwie pojawiły się motywy ludowe oraz odwołania do tajemniczości, uczuć i emocji. Ważne miejsce w twórczości polskich romantyków zajęły patriotyzm i tęsknota za utraconą ojczyzną.

LITERATURA

Adam Mickiewicz (1798–1855)

Jest uznawany za najwybitniejszego polskiego poetę. Należy do grona trzech wieszczów narodowych. Był zaangażowany w działalność konspiracyjną najpierw w kraju, a od końca lat 20. XIX w. – na emigracji. Jego główne dzieła to: *Konrad Wallenrod* (1828), III część *Dziadów* (1832) oraz *Pan Tadeusz* (1834) uznawany za epopeję narodową.

Zygmunt Krasiński (1812–1859)

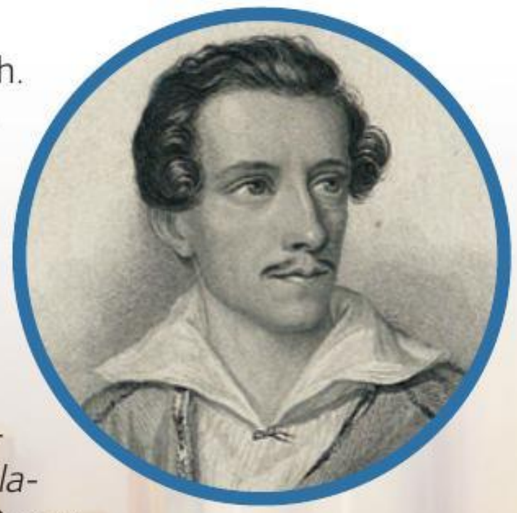
Poeta należący do grona trzech wieszczów narodowych. Wywodził się z magnackiej rodziny i przez wiele lat pozostawał pod silnym wpływem ojca – dawnego generała napoleońskiego, późniejszego stronnika cara. Zaważyło to m.in. na jego decyzji, by nie wziąć udziału w powstaniu listopadowym, za co spotkał go ostracyzm ze strony otoczenia. Formą odkupienia była jego twórczość literacka, w której nie brakuje motywów niepodległościowych, cierpienia narodu polskiego i wszechobecnego w polskim romantyzmie mesjanizmu. Główne dzieła poety to: *Nie-Boska komedia* (1835), *Irydion* (1836) oraz *Psalmy przyszłości* (1845).

Piotr Michałowski, *Szarża w wąwozie Somosierra*, ok. 1837 r., Muzeum Narodowe w Krakowie.

Juliusz Słowacki (1809–1849)

Jeden z trzech wieszczów narodowych. W trakcie powstania listopadowego działał w Biurze Dyplomatycznym księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Po 1831 r. znalazł się na emigracji. W twórczości Słowackiego są obecne liczne wątki patriotyczne związane z walkami narodowowyzwoleńczymi, przyczynami upadku Rzeczpospolitej i niewolą Polaków. Do jego głównych dzieł należą: *Balladyna* (1834), *Mazepa* (1839), *Kordian* (1833) oraz *Ksiądz Marek* (1843).

Grigorij Miasojedow, *Puszkin i jego przyjaciele słuchają recytacji Mickiewicza w salonie księżnej Z.A. Wołkońskiej*, między 1899 a 1905 r., Muzeum im. Rumiancewa w Moskwie.

MALARSTWO

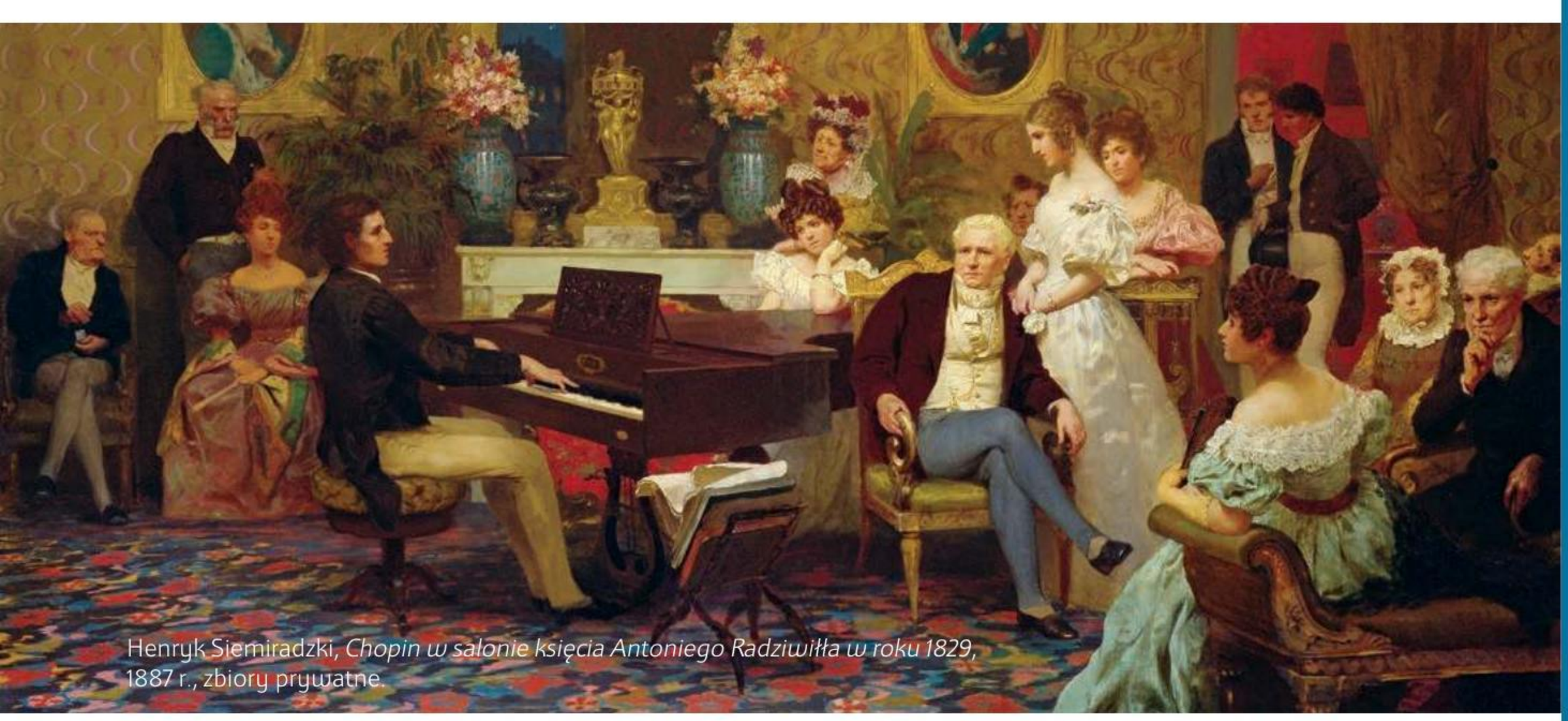
Piotr Michałowski (1800–1855)

Jest uważany za najwybitniejszego malarza polskiego romantyzmu. Był wszechstronnie uzdolniony. Studiował m.in. na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz uniwersytecie w Getyndze. Brał udział w powstaniu listopadowym. Po klęsce udał się na emigrację, gdzie poznał malarstwo najważniejszych twórców epoki. Po powrocie z emigracji zamieszkał w Galicji. Zasłynął przede wszystkim jako wybitny portrecista i malarz scen batalistycznych. Za najważniejszy obraz artysty uważa się *Szarżę w wąwozie Somosierra* (ok. 1837).

Henryk Rodakowski (1823–1894)

Przez część życia był związany ze środowiskiem artystyczno-literackim Paryża, od lat 60. XIX w. działał na terenie Galicji. Był dyrektorem i prezesem Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie oraz przewodniczącym Komitetu Muzeum Narodowego w Krakowie. Zasłynął jako portrecista, choć w jego twórczości nie brak odwołań do historii i wydarzeń istotnych dla dziejów Polski. Za najważniejsze obrazy artysty uznaje się *Portret generała Henryka Dembińskiego* (1852) oraz *Wojnę kokoszą* (1872).

Henryk Siemiradzki, *Chopin w salonie księcia Antoniego Radziwiłła w roku 1829*, 1887 r., zbiory prywatne.

MUZYKA

Fryderyk Chopin (1810–1849)

Najwybitniejszy polski kompozytor epoki romantyzmu, często nazywany poetą fortepianu. Bardzo chłodno patrzył na szanse kolejnych zrywów niepodległościowych, jednak ich porażki mocno przeżywał. Koncertował niemal w całej Europie. Do głównych form muzycznych komponowanych przez Chopina należały: polonezy, etiudy, nokturny oraz mazurki, w których twórca nawiązywał do muzyki ludowej ukochanego Mazowsza. Najsłynniejsze utwory artysty to: *Etiuda Rewolucyjna* (1831), *Marsz Pogrzebowy* (1839) i *Polonez-fantazja As-dur* (1846).

Stanisław Moniuszko (1819–1872)

Jeden z najwybitniejszym kompozytorów polskiego romantyzmu. Kształcił się muzycznie w Berlinie. W swoich utworach odwoływał się do wątków narodowych oraz ludowych. Komponował muzykę do oper, operetek oraz baletów. Nazywany jest ojcem polskiej opery narodowej. Jego główne dzieła to: *Halka* (1848), *Verbum nobile* (1861) i *Straszny dwór* (1865).

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, dlaczego Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego i Zygmunta Krasińskiego nazywa się wieszczami narodowymi.
2. Omów rolę wątku patriotycznego i walk narodowowyzwoleńczych w twórczości artystów polskiego romantyzmu.

M5 Cyprian Kamil Norwid, dziś uznany za jednego z najwybitniejszych poetów epoki romantyzmu, nie był rozumiany za życia. Jego wiersze uważano za zbyt trudne, a niedoceniony artysta żył w nędzy na emigracji. Twórczość Norwida odkryto na nowo dopiero na początku XX w. Portret poety z 1861 r. autorstwa François Josepha Delintraz (czyt. fransła żozefa delętra).

Klasycy szukali inspiracji w tradycji antycznej oraz europejskim uniwersalizmie, a romantycy – w **rodzimości**, **tradycji ludowej** oraz **lokalnym kolorycie**. O ile klasycy poszukiwali tego, co wspólne, o tyle romantycy – tego, co indywidualne. Do ludowości oraz pieśni gminnej nawiązywali poeci, m.in. Adam Mickiewicz, oraz malarze, np. Piotr Michałowski i Aleksander Orłowski. Historyk Joachim Lelewel w ludzie i Słowiańszczyźnie poszukiwał polskich korzeni, podobnie jak kompozytor Fryderyk Chopin. Dla nich ważna była **jednostka** i jej prawo do sprzeciwu zarówno wobec klasycznych kanonów piękna, jak i autokratycznych systemów politycznych. **Emocje** były ważniejsze od rozumu, a treść – od formy. Pod koniec lat 20. XIX w. zaczęła dojrzewać wśród romantyków, m.in. skupionych wokół Maurycego Mochnackiego, idea poety jako przewodnika duchowego narodu i **wieszcza**. Umocnili ją swoimi dziełami twórcy: Adam Mickiewicz (poemat *Pan Tadeusz*), Juliusz Słowacki (poemat *Beniowski*, dramaty *Kordian* i *Balladyna*) i Zygmunt Krasiński (dramaty *Irydion* i *Nie-Boska komedia*). Po upadku powstania listopadowego najznakomitsi polscy romantycy tworzyli na emigracji i tam wydawali swoje dzieła, które były przemycane do kraju. W tym okresie wielu z nich inspirowało się mesjanizmem (zob. s. 101). Do najwybitniejszych pozycji **polskiego mesjanizmu romantycznego** należą III część dramatu *Dziady* oraz *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza.

Twórcy romantyczni publikowali też pod zaborami, mimo problemów z cenzurą. Wśród romantyków tworzących w kraju znaleźli się m.in.: w Galicji – Wincenty Pol, Kornel Ujejski, Aleksander Fredro, w zaborze rosyjskim – Teofil Lenartowicz, Władysław Syrokomla, Henryk Rzewuski, Józef Ignacy Kraszewski, Narcyza Żmichowska, w zaborze pruskim – Karol Libelt i August Cieszkowski. Spośród polskich romantyków do dzisiaj najbardziej znani i rozpoznawalni na świecie są Adam Mickiewicz i Fryderyk Chopin. Po Wiośnie Ludów wpływ romantyków na społeczność polską osłabł.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy prawdziwe jest stwierdzenie, że Norwid został odrzucony przez jemu współczesnych, by być zrozumianym dopiero przez kolejne pokolenia. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów główne cechy polskiego romantyzmu. **M6**, **M7**

M6 **Poeta klasycystyczny Kajetan Koźmian o Adamie Mickiewiczu, 1865 r.**

Zjawił się więc i u nas wkrótce, w Litwie niezaprzeczenie wielki wieszcz, uczeń, a raczej mistrz nowej szkoły, Adam Mickiewicz. Wielbiciel wszystkich angielskich i niemieckich poetów, odrzucający w początkach całą klasyczną, a szczególniej francuską literaturę, zaczął od rozpoczęcia walki ze Śniadeckiemi.

Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1815. Oddział III i ostatni, Kraków: Drukarnia „Czasu" W. Kirchmayera, 1865, s. 397.

M7 **Maurycy Mochnacki o polskim romantyzmie, 1830 r.**

Czegoż chcieli romantycy na ziemi Bolesława Chrobrego? Ojczystej poezji, związku z dawniejszą Polską i rozumem starego czasu [...]. Chcieli oni większej zapewne ze wspomnieniami zgody, mniemając, że groby i rumowiska do życia należą, i jakoby samo zniszczenie było tylko atomem [...]. Pokochali wyobrażenia i fantazję gminu dlatego, że w prostocie serca najwięcej poetyckiej prawdy i szczerości [...]. Taka jest nasza poetycka literatura [...]. Wyniknęła z głębokich skrytości i tajemnych wzruszeń? Cóż oznajmuje? – Odrodzenie się na duchu.

J. Skowronek, *Od Kongresu Wiedeńskiego do Nocy Listopadowej*, Warszawa: KAW, 1987, s. 32.

Kultura na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej w pierwszej połowie XIX w.
Podsumowanie

12

Polecenia podsumowujące

1. Wymień główne ośrodki kultury polskiej w pierwszej połowie XIX w.
2. Scharakteryzuj sztukę klasycystyczną na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej i podaj jej przykłady.
3. Omów główne założenia polskiego romantyzmu i wymień jego twórców.
4. Wskaż różnice między sztuką klasycystyczną a romantyzmem na ziemiach polskich.

Instytucje kultury polskiej na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej

Mecenat arystokratyczny jednym ze sposobów zachowania tożsamości narodowej.
Działalność Izabeli Czartoryskiej w Puławach i Heleny Radziwiłłowej w Nieborowie.
Powstanie Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu.
Rozwój życia kulturalnego i artystycznego w miastach uniwersyteckich, głównie w Wilnie.
Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Warszawie jedną z najważniejszych instytucji kultury i nauki.
Powstanie *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego.

Klasycyzm

Główni twórcy literatury klasycystycznej: Kajetan Koźmian, Jan Paweł Woronicz, Alojzy Feliński, Julian Ursyn Niemcewicz oraz Jan Potocki.
Klasycyzm najsilniej zaznaczony w architekturze.
Przykłady architektury klasycystycznej: gmach Teatru Wielkiego, zabudowa ulicy Nowy Świat w Warszawie.

Romantyzm

Wilno głównym ośrodkiem polskiego romantyzmu.
Odwoływanie się romantyków do tradycji ludowej, lokalnego kolorytu, rodzimości.
Za ważne uznane m.in.: jednostka, emocje, idea poety jako przewodnika duchowego narodu i wieszcza.
Najbardziej znani twórcy literatury romantycznej: Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Zygmunt Krasiński, Cyprian Kamil Norwid.
Emigracja znacznej części romantyków po upadku powstania listopadowego.

Polecane publikacje

W. Łysiak, *Pan Rebeliant: romantyzm*, Warszawa: Wyd. Nobilis, 2018.

A. Koropeckyj, *Adam Mickiewicz: życie romantyka*, tłum. M. Glasenapp, Warszawa: Wyd. WAB, 2013.

II

Sprawdź się!

Ziemie dawnej Rzeczpospolitej w latach 1815–1848

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- powstanie Królestwa Polskiego pod berłem carów
- wojna polsko-rosyjska z bitwami pod Stoczkiem Łukowskim oraz Olszynką Grochowską
- noc listopadowa
- detronizacja króla i dynastii Romanowów przez sejm Królestwa Polskiego
- uwłaszczenie chłopów w Galicji
- likwidacja Rzeczpospolitej Krakowskiej

2. Omów politykę rosyjską w Królestwie Polskim oraz na ziemiach zabranych po powstaniu listopadowym i wojnie polsko-rosyjskiej.

3. Wymień najważniejsze ugrupowania polityczne Wielkiej Emigracji i przedstaw ich programy.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- Wolnomularstwo Narodowe
- Wielka Emigracja
- rabacja galicyjska
- mesjanizm
- praca organiczna
- noc paskiewiczowska
- Statut organiczny
- Towarzystwo Patriotyczne

5. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Józef Lompa
- Adam Jerzy Czartoryski
- Ludwik Mierosławski
- Karol Marcinkowski
- Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki
- Piotr Wysocki

- Minister skarbu Królestwa Polskiego, twórca Banku Polskiego, budowniczy dróg. W ciągu niecałych dziesięciu lat prawie podwoił dochody skarbu państwa.
- Lekarz, społecznik, propagator przedsiębiorczości, etosu pracy oraz solidności. Zainicjował zbudowanie w Poznaniu w 1842 r. Bazaru, który był miejscem spotkań towarzyskich oraz służył interesom Polaków.
- Obrońca prawa Ślązaków do używania języka polskiego w szkołach, urzędach i sądach, a także krzewiciel polskiej kultury.
- Oficer, inicjator spisku w Szkole Podchorążych Piechoty w Warszawie, uczestnik wojny polsko-rosyjskiej w 1831 r., skazany na karę śmierci, zamienioną na wieloletnią katorgę na Syberii.
- Książę, prezes Rządu Narodowego Królestwa Polskiego w czasie powstania listopadowego, przywódca monarchistycznego ugrupowania Hotel Lambert, jeden z czołowych przywódców Wielkiej Emigracji.
- Wojskowy, uczestnik powstania listopadowego, przywódca powstania wielkopolskiego w 1848 r. i uczestnik Wiosny Ludów w różnych krajach europejskich.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Wiosna Ludów na ziemiach polskich wybuchła we wszystkich trzech zaborach.
- Uwłaszczenie chłopów na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w. wprowadzono w zaborach pruskim oraz austriackim.
- W pierwszej połowie XIX w. nastąpiło odrodzenie narodowe wśród mieszkańców Śląska oraz Pomorza.
- „Kaliszanie" byli krytyczni wobec polityki cara w Królestwie Polskim, ale podobnie jak większość polskiej klasy politycznej obawiali się konfliktu z Rosją.
- Choć mocarstwa na kongresie wiedeńskim zdecydowały, że zaborcy mają zagwarantować Polakom prawo do tworzenia instytucji narodowych, władze austriackie niechętnie na to zezwalały.
- Przejawami niezawisłości Królestwa Kongresowego były armia oraz sejm.

7. Przyjrzyj się uważnie budowli ukazanej na zdjęciu i określ, jaki styl reprezentuje. Scharakteryzuj jego główne cechy.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Królestwo Polskie w latach 1815–1830 było państwem polskim. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny, gospodarczy i kulturowy.

Europa i świat w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

III

Druga połowa XIX w. to bardzo burzliwe czasy obfitujące w **konflikty zbrojne**. Jednym z nich była **wojna krymska** toczona o poszerzenie stref wpływów w Europie. W Stanach Zjednoczonych trwała **wojna secesyjna**. Mocarstwa europejskie oraz USA intensywnie **rywalizowały o kolonie** w Afryce, Azji i na Dalekim Wschodzie. W Europie **powstały nowe państwa**, m.in. Rzesza Niemiecka oraz Królestwo Włoch, a monarchia Habsburgów przekształciła się w Austro-Węgry. Druga połowa XIX w. była też okresem postępu i rozkwitu wielu dziedzin. Nazwano ją *belle époque* (czyt. bel epok, franc. „piękna epoka"). Dokonano wówczas ważnych odkryć. Towarzyszący temu postęp technologiczny zrewolucjonizował komunikację oraz transport i nadał pędu życiu Europejczyków. Skonstruowanie telefonu i radia, powstanie kina oraz rozwój prasy przyczyniły się do narodzin **kultury masowej**. W tym okresie nastąpiła także **demokratyzacja stosunków społeczno-politycznych**. W wielu krajach poszerzono prawa wyborcze mężczyzn. Walkę o **prawa wyborcze kobiet** rozpoczęły sufrażystki.

13 Wojna krymska

Przypomnij

- Czym było Święte Przymierze i jakie główne założenia przyjęło?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie znaczenie dla przemian w Rosji miała wojna krymska.

Po lekcji

- Omawiam przyczyny wojny krymskiej.
- Wymieniam skutki polityczne wojny krymskiej.
- Wyjaśniam, czym była odwilż posewastopolska.

Rosja Mikołaja I

Mocarstwa zachodnie i Rosję różniły nie tylko bieżąca polityka, lecz także prawo, kultura i wzorce cywilizacyjne. Car **Mikołaj I**, krytycznie nastawiony do dziedzictwa Zachodu, w swoim państwie sprawował **autokratyczne rządy**. Świadomie **izolował mieszkańców od zachodnich nowinek**, twierdząc, że są szkodliwe. Wolności liberalne, trójpodział władzy i prawa jednostki – stanowiące zagrożenie dla jego władzy – przedstawiał jako idee, przed którymi musi chronić swoich poddanych. Z tego powodu administracja i policja utrudniały mieszkańcom cesarstwa wyjazdy na Zachód, a armia rosyjska zawsze była gotowa do interwencji przeciwko rewolucjom w Europie. Nie bez przyczyny Mikołaja I nazywano „dyżurnym żandarmem" lub „żandarmem Europy". Policja rozbijała nieliczne w Rosji kółka rewolucyjne. Dlatego jeden z rosyjskich demokratów, Aleksander Hercen, opuścił Rosję i w Londynie zaczął wydawać rosyjską gazetę „Ko-

M1 Symbolem silnej pozycji Rosji w basenie Morza Czarnego była flota czarnomorska, której początki sięgają lat 80. XVIII stulecia. Za twórcę floty uważa się Grigorija Potiomkina, a jej główną bazą był port w Sewastopolu na Krymie. Miała ona być gwarantem bezpieczeństwa na południowych rubieżach imperium carów. Flota czarnomorska stanowiła również istotny element wpływania na sytuację polityczną w basenie Morza Czarnego. Użyto jej m.in. w działaniach zbrojnych podczas greckiej wojny o niepodległość oraz w wojnie rosyjsko-tureckiej z lat 20. XIX w. Iwan Ajwazowski, *Przegląd floty czarnomorskiej w 1849 r.*, 1886 r., Centralne Muzeum Marynarki Wojennej im. Piotra Wielkiego w Petersburgu.

łokoł" (ros. „dzwon"), propagującą postępowe, a nawet rewolucyjne idee. Pismo przemycano do kraju. Ale Rosja się nie zmieniała. Nadal miliony chłopów było poddanymi swoich panów, którzy traktowali ich jak niewolników i nie próbowali ulżyć ich losowi. Porządku politycznego i społecznego pilnowały żandarmeria, policja, armia i Cerkiew Prawosławna. Zmianom miała też zapobiegać wszechobecna **cenzura**.

Mikołaj I prowadził zgodną z imperialistycznymi tradycjami Rosji **politykę ekspansji** – dokonywał kolejnych podbojów na Kaukazie i w centralnej Azji. Doprowadziło to do konfliktu z Brytyjczykami, którzy również penetrowali Kaukaz, Persję, pogranicze Indii i centralnej Azji. W Azji Mniejszej i na Bałkanach o wpływy z Rosją rywalizowała Francja. Mikołaj I marzył o opanowaniu tureckich cieśnin i zajęciu Stambułu, co miało doprowadzić do odtworzenia Cesarstwa Bizantyńskiego, kierowanego przez dynastię Romanowów. Byłoby to zgodne z testamentem politycznym jego babki, carycy Katarzyny II, pragnącej połączyć pod swoim berłem Rosję (Trzeci Rzym) z dawnym Cesarstwem Bizantyńskim (Drugim Rzymem). Oznaczałoby to definitywny triumf polityczny i ideowy nad papiestwem i Zachodem. Dlatego Rosja wspierała dążenia wolnościowe Greków i Rumunów. Wśród prawosławnych Słowian zamieszkujących Bałkany upowszechniała ideę **panslawizmu**, kreując się na opiekuna Słowian.

Od końca XVIII w. do Rosji należał Półwysep Krymski. Tutaj Rosja wybudowała porty wojenne oraz twierdze, które miały jej umożliwić kontrolę nad żeglugą czarnomorską. Przygotowywała się do dalszej ekspansji, by objąć **panowanie nad całym basenem Morza Czarnego** oraz tureckimi **cieśninami Bosfor** i **Dardanele**. Zapewniłyby one swobodny dostęp do Morza Śródziemnego, a następnie do Zatoki Perskiej i Oceanu Indyjskiego. Zaniepokoiło to mocarstwa zachodnie i Imperium Osmańskie. Realizacja tych imperialnych planów oznaczałaby zagrożenie dla ważnej dla Brytyjczyków równowagi sił w Europie oraz Azji Mniejszej.

Wybuch wojny krymskiej

Realizację swoich planów Rosja zaczęła od próby przejęcia pełnej kontroli nad państwem Osmanów, z którym walczyła od 200 lat. „Turcja to konający człowiek... Ona powinna umrzeć i umrze" – taką opinię wyraził Mikołaj I i postanowił przejść od słów do czynów. Wysłał do sułtana swojego przedstawiciela, księcia Aleksandra Mienszykowa, który w imieniu cara zażądał, aby turecki władca zgodził się na przejęcie przez Rosję kontroli nad miejscami świętymi chrześcijan w Palestynie oraz uznał Rosję za opiekunkę wszystkich prawosławnych żyjących w Imperium Osmańskim. Żądania przybrały charakter ultimatum. Jego przyjęcie oznaczałoby podporządkowanie sułtana carowi, a państwa tureckiego – Imperium Rosyjskiemu. Osmańska Turcja stałaby się rosyjskim protektoratem. Sułtan nie mógł się na to zgodzić, tym bardziej że uzyskał obietnicę wsparcia ze strony Wielkiej Brytanii i Francji. Cesarz Francuzów Napoleon III zdecydował się przeciwstawić Rosji, w czym dyskretnie wspierała go dyplo-

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała flota czarnomorska w basenie Morza Czarnego. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów satyryczny wydźwięk ilustracji. **M2**

Panslawizm
Idea jedności kulturowo-językowej ludów słowiańskich powstała w pierwszej połowie XIX w., która rozwinęła się w ruch o różnorodnym zabarwieniu politycznym. Dążył on do wyzwolenia, a następnie zjednoczenia politycznego, gospodarczego i kulturowego Słowian w Europie.

M2 Pochodząca z 1853 r. niemiecka satyra zatytułowana *Z bajki o politycznym Stasiu Straszydle* piętnuje bezwzględną politykę rosyjską w rejonie Morza Czarnego. Ilustracja nawiązuje do treści niemieckiej bajki, w której czarnoskóry bohater wrzuca do kałamarza naśmiewające się z niego dzieci, wskutek czego stają się one jeszcze czarniejsze od wyśmiewanego. W satyrze w roli czarnoskórego występuje Aleksander Mienszykow, carski wysłannik do Stambułu, wpychający do kałamarza postacie symbolizujące Turcję, Wielką Brytanię oraz Francję.

Aleksander II

(1818–1881)

Car (cesarz) rosyjski i król polski od 1855 r. Wprowadził reformy odwilży posewastopolskiej, które doprowadziły do wzrostu aktywności opozycji liberalnej i socjalistycznej, a nawet anarchistycznej, ostro zwalczanej przez cara. W okresie jego panowania Rosja odzyskała możliwość posiadania floty wojennej i budowy umocnień na wybrzeżach Morza Czarnego. Aleksander II poszerzył imperium o tereny na Środkowym i Dalekim Wschodzie oraz odsprzedał Alaskę Stanom Zjednoczonym. Wspierał dążenia niepodległościowe na Bałkanach, co przyczyniło się do zwiększenia niezależności państw bałkańskich od Turcji i umocnienia pozycji Rosji w tym regionie. Iwan Tiurin, fragment portretu Aleksandra II, ok. 1860 r., Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie.

macja papieska. Papieża bowiem zaniepokoiły możliwe skutki przyjęcia ultimatum, gdyż oznaczałoby to utrudnienie dostępu katolików do miejsc świętych chrześcijan. Zarówno papież, jak i cesarz Francuzów uważali, że miejsca święte chrześcijan w Palestynie nie mogą być kontrolowane przez prawosławnych nadzorowanych przez Rosję. Z kolei dla Brytyjczyków ważne były polityczne skutki dominacji Rosji nad Osmanami. Oba mocarstwa zachodnie zdecydowały się wesprzeć Turków, by chronić własne strefy wpływów.

Wojska rosyjskie jeszcze w czerwcu **1853 r. wkroczyły do Mołdawii** i na **Wołoszczyznę**, gdzie łatwo się rozprawiły z wojskami osmańskimi (okupacja tych obszarów trwała do 1854 r.), a 30 listopada flota rosyjska **zniszczyła** okręty tureckie **pod Synopą**. Nie świadczyło to o sile armii rosyjskiej, lecz o słabości osmańskiej. W tej sytuacji sułtan, pewny poparcia Wielkiej Brytanii i Francji, wypowiedział Rosji wojnę, aczkolwiek nie był do niej przygotowany.

Przebieg wojny krymskiej

Premier Wielkiej Brytanii lord Palmerston postanowił – jak się wyraził – „obciąć Rosji pazury". W lutym i marcu **1854 r. Wielka Brytania i Francja wypowiedziały wojnę Rosji**. Zaczął się pierwszy od wojen napoleońskich europejski konflikt zbrojny. Po raz pierwszy przeciwko sobie stanęły państwa Świętego Przymierza. Bliska uderzenia na Cesarstwo Rosyjskie była też Austria, zaniepokojona ekspansją Rosji na Bałkanach. Wiedeń zdążył już zapomnieć o pomocy, jaką otrzymał ze strony wojsk feldmarszałka Iwana Paskiewicza w czasie Wiosny Ludów w 1849 r. We wrześniu 1854 r. na Krymie wylądował silny korpus francusko-brytyjski. Dodatkowo pomocy wojskom sprzymierzonych udzieliło Królestwo Sardynii, które wysłało prawie 15 tys. żołnierzy, licząc w zamian na poparcie mocarstw dla idei zjednoczenia Włoch.

M3 Jednym z najbardziej rozpoznawalnych wyobrażeń graficznych wojny krymskiej jest obraz *Cienka czerwona linia* szkockiego malarza Roberta Gibba z 1881 r. Artysta ukazał na nim jeden z etapów bitwy pod Bałakławą w 1854 r. Dwuszereg utworzony przez oddziały szkockie stawił czoła znacznie liczniejszym oddziałom kawalerii rosyjskiej. Tym samym ochronił główny obóz brytyjski na Krymie. Narodowe Muzeum Wojny w Edynburgu, Szkocja.

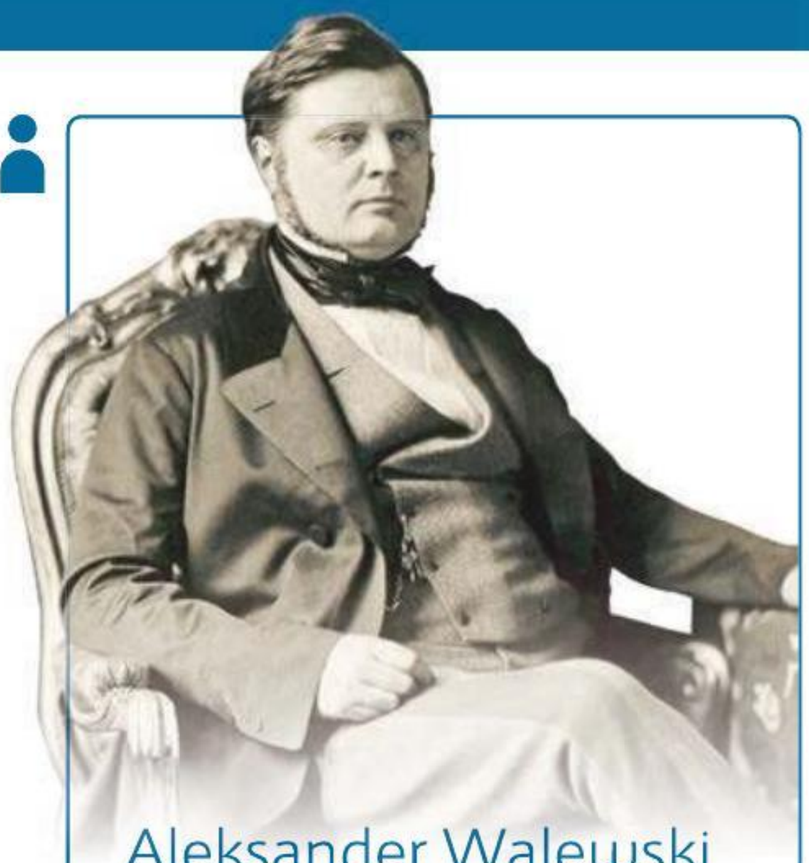

M4 Wojna krymska (1853–1856)

Wojska carskie przeważały pod względem liczebnym, ale były znacznie gorzej wyposażone, źle odżywiane i zaopatrzone w przestarzałą broń. Armia rosyjska, w której dominowali niepiśmienni rekruci chłopscy, nie mogła się równać z wojskami obywatelskimi Zachodu. Rosja nie miała szans wygrać tej wojny, tym bardziej że flota brytyjska kontrolowała Bałtyk, ograniczając rosyjski handel zagraniczny. Najdłużej działania wojenne prowadzono wokół silnie umocnionej twierdzy na Krymie. **Oblężenie Sewastopola** przez wojska koalicji brytyjsko-francusko-tureckiej trwało 11 miesięcy – od **października 1854 r. do września 1855 r.** Walki były krwawe, a straty – ogromne. Potęgowały je również szalejące wśród żołnierzy choroby zakaźne – cholera i tyfus. Według szacunkowych danych zginęło, zaginęło lub zmarło z powodu ran i w wyniku chorób 500 tys. żołnierzy, z czego ponad 300 tys. stanowili żołnierze rosyjscy oraz ochotnicy walczący po stronie Rosji: Bułgarzy, Czarnogórcy, Grecy i Serbowie. Francuzi stracili blisko 100 tys. żołnierzy, a Brytyjczycy – ok. 30 tys. We wrześniu 1855 r. wojska sprzymierzone zdobyły Sewastopol. Załamany porażkami Mikołaj I wkrótce zmarł, a nowy car **Aleksander II** przystał na pokój.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jak współcześnie jest w brytyjskiej armii rozumiane określenie „cienka czerwona linia". Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż na mapie główne porty rosyjskie na Morzu Czarnym. **M4**
3. Przedstaw przebieg wojny krymskiej. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

Aleksander Walewski

(1810–1868)

Książę, nieślubny syn Napoleona I i polskiej hrabiny Marii Walewskiej. Zabezpieczony finansowo przez Napoleona zdobył wykształcenie na renomowanych uczelniach. Po powrocie do Królestwa Polskiego wziął udział w powstaniu listopadowym, a po jego upadku wyemigrował do Francji. Tam w okresie rządów swojego kuzyna Napoleona III był ministrem spraw zagranicznych oraz kultury. Fotografia Aleksandra Walewskiego wykonana podczas kongresu paryskiego, 1856 r., zbiory Biblioteki Narodowej Francji w Paryżu.

Kongres paryski w 1856 r.

Od lutego 1856 r. toczyły się w **Paryżu rokowania pokojowe** z udziałem państw: Wielkiej Brytanii, Francji, Sardynii, Rosji, a także Prus i Austrii, które miały status mocarstw, strażników ładu wiedeńskiego. Negocjacje zakończyły się podpisaniem w **marcu 1856 r. traktatu paryskiego**. W imieniu Napoleona III obrady prowadził jego minister spraw zagranicznych **Aleksander Walewski**. Udział Rosji w kongresie w charakterze przegranego państwa był wielką sensacją, gdyż po raz pierwszy od wielu dziesięcioleci Rosja nie wygrała konfliktu zbrojnego. Dla niej był to policzek, tym bardziej bolesny, że na mocy traktatu **basen Morza Czarnego** uznano za **strefę zdemilitaryzowaną** – nie mogły tam wpływać okręty wojenne oraz wprowadzono wolną żeglugę na rzece Dunaj uchodzącej do tego morza.

Po kongresie paryskim umocniła się pozycja polityczna Francji i osobiście Napoleona III oraz Wielkiej Brytanii. Imperium Osmańskie przetrwało jako samodzielne państwo, ale zapłaciło za to wysoką cenę. Istotny wpływ na politykę Stambułu miały teraz Londyn i Paryż. Poza tym Osmanowie musieli wyrazić zgodę na równouprawnienie wyznań w państwie oraz przyznać **szeroką autonomię Wołoszczyźnie**, **Mołdawii i Serbii**. Dla Serbów, Czarnogórców, Greków i Rumunów Rosja była przyjacielem i sojusznikiem w ich walce z Osmanami. Pomoc Rosji dawała im szansę na powołanie niezależnych państw. Najwcześniej z tej możliwości skorzystały Hospodarstwo Mołdawskie i Hospodarstwo Wołoskie, które połączyły się w 1859 r. Dwa lata później powstało **Księstwo Rumunii**, jednak istniejące jeszcze w ramach państwa osmańskiego. W Księstwie Rumunii przeprowadzono uwłaszczenie chłopów, zniesiono poddaństwo i przyjęto konstytucję.

M5 Kongres paryski z 1856 r. był wielkim wydarzeniem, do stolicy Francji zjechali mężowie stanu z całej Europy. Zdaniem francuskiej dyplomacji dorównywał on kongresowi wiedeńskiemu z 1815 r. Malarz Édouard-Louis Dubufe (czyt. edłar lui dibif) uwiecznił rozmowy toczące się we francuskim ministerstwie spraw zagranicznych przy Quai d'Orsay (czyt. ke dorsej). W centrum obrazu umieścił prowadzącego obrady hrabiego Aleksandra Walewskiego **1**, przy stole siedzą również minister spraw zagranicznych Prus Otto von Manteuffel (czyt. fon mantojfel) **2** i przedstawiciel Rosji generał Aleksiej (czyt. aleks-iej) Orłow **3**. Obok Walewskiego siedzi kierujący brytyjską delegacją lord George Clarendon (czyt. dżordż klarendon) **4**. *Kongres paryski*, 1856 r., Muzeum Historii Francji w Wersalu.

Sprawa polska w wojnie krymskiej

Wojna niczego dobrego nie przyniosła Polakom, mimo ich **zaangażowania po stronie mocarstw zachodnich i Turcji**. Z inicjatywy obozu Hotelu Lambert księcia Adama Jerzego Czartoryskiego powstał zalążek polskiej formacji o szumnej nazwie **Dywizja Kozaków Sułtańskich** pod dowództwem generała Władysława Zamoyskiego. Opłacana przez Brytyjczyków formacja liczyła zaledwie 2 tys. żołnierzy i nie miała okazji wziąć udziału w walce. Jeszcze mniej liczny był **Pułk Kozaków Sułtańskich** dowodzony przez polskiego działacza niepodległościowego z Ukrainy Michała Czajkowskiego, który przyjął islam i jako Sadyk Pasza walczył po stronie Turcji podczas kampanii w 1854 r. W Stambule w sprawie polskiej **agitował Adam Mickiewicz**, gdzie spotkała go śmierć. Brytyjscy i francuscy dyplomaci byli jednak przede wszystkim zainteresowani dywersją w Królestwie Polskim. Liczyli na wywołanie powstania antyrosyjskiego, ale w zaborze rosyjskim nie działały polskie grupy spiskowe, które mogłyby je przygotować. Podczas kongresu w Paryżu sojusznicy osiągnęli to, co zaplanowali: pazury Rosji zostały przycięte, jej ekspansja – zahamowana, a przewaga Brytyjczyków i Francuzów – potwierdzona. Natomiast odrodzenie Rzeczpospolitej nie leżało w interesie zachodnich mocarstw. Kolejna porażka sprawy polskiej osłabiła Hotel Lambert, do czego przyczynili się też demokraci z Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, zarzucający księciu Czartoryskiemu, że traktuje polskich żołnierzy jak najemników i rzuca ich do walki o sprawy innych.

Odwilż posewastopolska

Wojna krymska uświadomiła nowemu carowi Aleksandrowi II konieczność przeprowadzenia modernizacji przestarzałej armii i struktur państwa. Uznał, że jeśli Rosja chce kontynuować politykę imperialną, bo innej nie zna, to musi się wewnętrznie zmienić. Dlatego przystał na pomysły rosyjskich liberałów i zapoczątkował czas reform nazwany **odwilżą posewastopolską**. W **1861 r.** ogłosił **ukaz znoszący poddaństwo chłopów**. Pan nie mógł już chłopa sprzedać, kupić, przesiedlić ani ukarać. Jednocześnie ukaz przewidywał rozpoczęcie procesu uwłaszczenia, który był rozpisany na dziesięciolecia. Chłopi uzyskali możliwość wykupu gospodarstwa od pana, ale prawo własności ziemi otrzymały tradycyjne wiejskie wspólnoty zwane mirami. Mogły one odkupić ziemię od pana w postaci tzw. odcinków, a uzyskanie własności całości gruntów chłopskich mogło trwać nawet 49 lat. Za wykupione odcinki chłopi płacili wysokie podatki, co doprowadziło do zadłużenia wsi i biedy. Stopniowo znoszono pańszczyznę

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie kongresu paryskiego dla pozycji politycznej Francji w drugiej połowie XIX w. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, jakie nadzieje wiązali Polacy z wybuchem wojny krymskiej. **M6**

M6 Sprawa polska w czasie wojny krymskiej opisana przez Pankracego Wodzińskiego, żołnierza Pułku Kozaków Sułtańskich, 1853 r.

Radosnem echem wskrzeszonych nadziei ozwały się wśród emigracyi polskiej w Paryżu wieści o wybuchu wojny w jesieni 1853 r. Zdawało się nam, bezdomnym tułaczom, że przyszła już owa, z takim utęsknieniem oczekiwana chwila, gdy znów nadaje się sposobność chwycenia za broń przeciwko naszemu śmiertelnemu wrogowi, by walczyć – i to skutecznie wreszcie! – za wolność naszej Ojczyzny. Sądziliśmy, że wśród armii europejskich, walczących z caratem, i dla nas, Polaków, miejsce znaleźć się powinno.

Pewnego dnia zeszli się emigranci [...]. Przybył też na to zebranie generał Józef Wysocki [...]. Mocarstwa sprzymierzone – mówił generał – nie będą się zapewne sprzeciwiać sformowaniu legionów polskich – w razie zaś zwycięstwa nad wojskami rosyjskiemi, gdy armie sprzymierzone w pochodzie na Rosję przejdą z Krymu na Ukrainę – wówczas – legiony polskie, idąc w awangardzie zwycięskich wojsk, poniosą sztandar wolności i w kraj ojczysty, gnębiony knutem i obcasem wroga.*

P. Wodziński, *Wspomnienia żołnierza-tułacza (1848–1863)*, oprac. S. Krynicki, Lwów: nakładem Macierzy Polskiej, 1912, s. 42.

* **knut** – rodzaj bata

Odwilż posewastopolska
Złagodzenie polityki wewnętrznej przez cara Aleksandra II po klęsce w wojnie krymskiej (1853–1856), polegające na wprowadzeniu reform liberalizujących stosunki feudalne w kraju.

Florence Nightingale

(1820–1910)

Brytyjska działaczka społeczna i twórczyni nowoczesnego pielęgniarstwa. Pochodziła z zamożnej rodziny arystokratycznej, ale postanowiła zostać pielęgniarką i pracować zawodowo. Reorganizowała opiekę nad chorymi w szpitalach i kształciła pielęgniarki. W czasie wojny krymskiej z polecenia władz brytyjskich zorganizowała fachową opiekę w szpitalach polowych nad rannymi żołnierzami. Po powrocie stworzyła podstawy nowoczesnego pielęgniarstwa, za co w 1907 r. jako pierwsza kobieta otrzymała brytyjski Order Zasługi. Fotografia z ok. 1860 r.

Praca z materiałem

1. Omów, w jaki sposób wojna krymska przyczyniła się do poprawy standardów opieki medycznej. Odwołaj się do **M7** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M7 W czasie wojny krymskiej oprócz Florence Nightingale także rosyjski chirurg Nikołaj Pirogow zasłynął, niosąc pomoc rannym żołnierzom. Jako pierwszy zastosował narkozę eterową w warunkach polowych oraz metodę unieruchamiania złamanych kończyn przy użyciu gipsu. Na ilustracji ewakuacja rannych z portu w Bałakławie. Rysunek Williama (czyt. łyliama) Simpsona, 1855 r.

i inne powinności chłopa wobec pana. Mimo niedoskonałości **reforma uwłaszczeniowa** otworzyła Rosję na procesy modernizacyjne i przygotowała ją do wejścia na wolny rynek kapitalistyczny.

Aleksander II przeprowadził również **modernizację administracji oraz systemu sądowniczego**. Wprowadził sądy powszechne w miejsce stanowych i zagwarantował im niezawisłość. Po raz pierwszy w dziejach Rosji w sądach pojawili się adwokaci. Pracownicy sądowi byli kompetentni i sprawnie działali. Zwalczano korupcję szerzącą się w administracji rosyjskiej i policji. Ważnym wydarzeniem było wprowadzenie w Rosji **ziemstw**, czyli samorządów w guberniach, oraz samorządów miejskich. Nie dotyczyło to jednak terenów Królestwa Polskiego. Reformy zbliżyły Rosję do Europy, niemniej pozostał (nieco złagodzony) **autokratyczny sposób sprawowania władzy** przez carów zwany **samodzierżawiem**.

Nowoczesne pielęgniarstwo

Jedną z ważnych konsekwencji społecznych wojny krymskiej były narodziny nowoczesnego pielęgniarstwa. Doniesienia prasowe Williama Russela (czyt. łyliama rasela), jednego z pierwszych korespondentów wojennych, który opisywał katastrofalny stan opieki nad rannymi żołnierzami brytyjskimi walczącymi w wojnie krymskiej, poruszyły Sidneya (czyt. s-idneja) Herberta. Ten brytyjski minister do spraw wojny odpowiedzialny za organizację i administrację armii wbrew uprzedzeniom, a nawet sprzeciwom lekarzy doprowadził do zorganizowania fachowej opieki nad walczącymi w czasie tego konfliktu. Zadanie to powierzył **Florence Nightingale** (czyt. florens najtingejl), przełożonej pielęgniarek w jednym z zakładów leczniczych w Londynie. Jako generalna przełożona pielęgniarek szpitali armii brytyjskiej zajęła się ona **poprawą fatalnego stanu sanitarnego szpitali polowych**. Wprowadziła dbałość o higienę, zorganizowała pralnie oraz kuchnie. Odkryła, że ranni umierają nie tylko w wyniku obrażeń, lecz także na skutek szoku pourazowego, że oprócz leczenia potrzebują także zainteresowania i troski. Wielu Brytyjczyków rannych w czasie wojny krymskiej zawdzięczało życie jej oraz kierowanemu przez nią w Stambule zespołowi 38 pielęgniarek.

Po powrocie do Wielkiej Brytanii Nightingale została ekspertem do spraw służby pielęgniarskiej w brytyjskiej armii. Założyła w Londynie **pierwszą szkołę kształcącą zawodowe pielęgniarki**.

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij genezę wojny krymskiej, uwzględniając interesy stron biorących udział w konflikcie.
2. Omów przebieg i skutki wojny krymskiej.
3. Przedstaw główne reformy Aleksandra II.

Wojna krymska

Podsumowanie

13

Rosja Mikołaja I

Autokratyczna władza cara.
Krytyczny stosunek władz carskich do przemian w Europie Zachodniej.
Ekspansywna polityka Mikołaja I w Azji i na Bałkanach prowadząca do rywalizacji o wpływy z Wielką Brytanią i Francją.
Dążenie do odtworzenia Cesarstwa Bizantyńskiego.
Panslawizm – idea głosząca zjednoczenie Słowian.

Wojna krymska (1853–1856)

Bezpośrednia przyczyna: postawienie sułtanowi ultimatum przez cara (zgoda na przejęcie kontroli w Palestynie nad miejscami świętymi dla chrześcijan i uznanie Rosji za opiekunkę prawosławnych zamieszkujących Imperium Osmańskie).
Wsparcie polityczne Turcji przez Wielką Brytanię i Francję.
VI 1853 – wkroczenie wojsk rosyjskich do Mołdawii i na Wołoszczyznę.
1854 – wypowiedzenie wojny Rosji przez Wielką Brytanię i Francję.
Słabość i nieprzygotowanie rosyjskiej armii przyczyną porażek na froncie.
X 1854 – IX 1855 – oblężenie twierdzy sewastopolskiej.
Porażka Rosji w wojnie.

Kongres paryski

II–III 1856 – obrady kongresu pokojowego w Paryżu.
Główne postanowienia: basen Morza Czarnego strefą zdemilitaryzowaną, wolna żegluga na Dunaju.
Umocnienie pozycji politycznej Francji i Napoleona III oraz Wielkiej Brytanii.
Imperium Osmańskie pod silnymi wpływami Londynu i Paryża.
Szeroka autonomia dla Wołoszczyzny, Mołdawii i Serbii.

Sprawa polska w wojnie krymskiej

Zaangażowanie się Polaków w wojnę po stronie państw zachodnich i Turcji.
Utworzenie polskich oddziałów wojskowych – Dywizji Kozaków Sułtańskich oraz Pułku Kozaków Sułtańskich.
Agitacja za sprawą polską przedstawicieli polskiej emigracji.
Niewielka reakcja mocarstw na działania polityczne Polaków.

Odwilż posewastopolska

Zmiana polityki wewnętrznej w Rosji i przeprowadzenie reform państwa
- 1861 – ukaz znoszący poddaństwo chłopów
- rozpoczęcie procesu uwłaszczenia chłopów
- reformy administracji i sądownictwa
- wprowadzenie ziemstw

Mimo reform rządy carów nadal o charakterze autokratycznym – samodzierżawie.

Nowoczesne pielęgniarstwo

Organizacja opieki nad brytyjskimi żołnierzami rannymi w czasie wojny krymskiej powierzona Florence Nightingale.
Rozwój nowoczesnego pielęgniarstwa jednym z następstw wojny krymskiej.
Powstanie w Londynie pierwszej szkoły kształcącej zawodowe pielęgniarki.

Polecane publikacje

O. Figes, *Wojna krymska 1853–1856. Ostatnia krucjata*, tłum. M. Balicki, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2018.

M. Klimecki, *Krym 1854–1855*, Warszawa: Bellona, 2006.

Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej, pod red. J.W. Borejszy i G.P. Bąbiaka, Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008.

14 Wojna secesyjna

Przypomnij

- Jak wyglądały podział administracyjny i gospodarka USA w pierwszej połowie XIX w.?

Cel lekcji

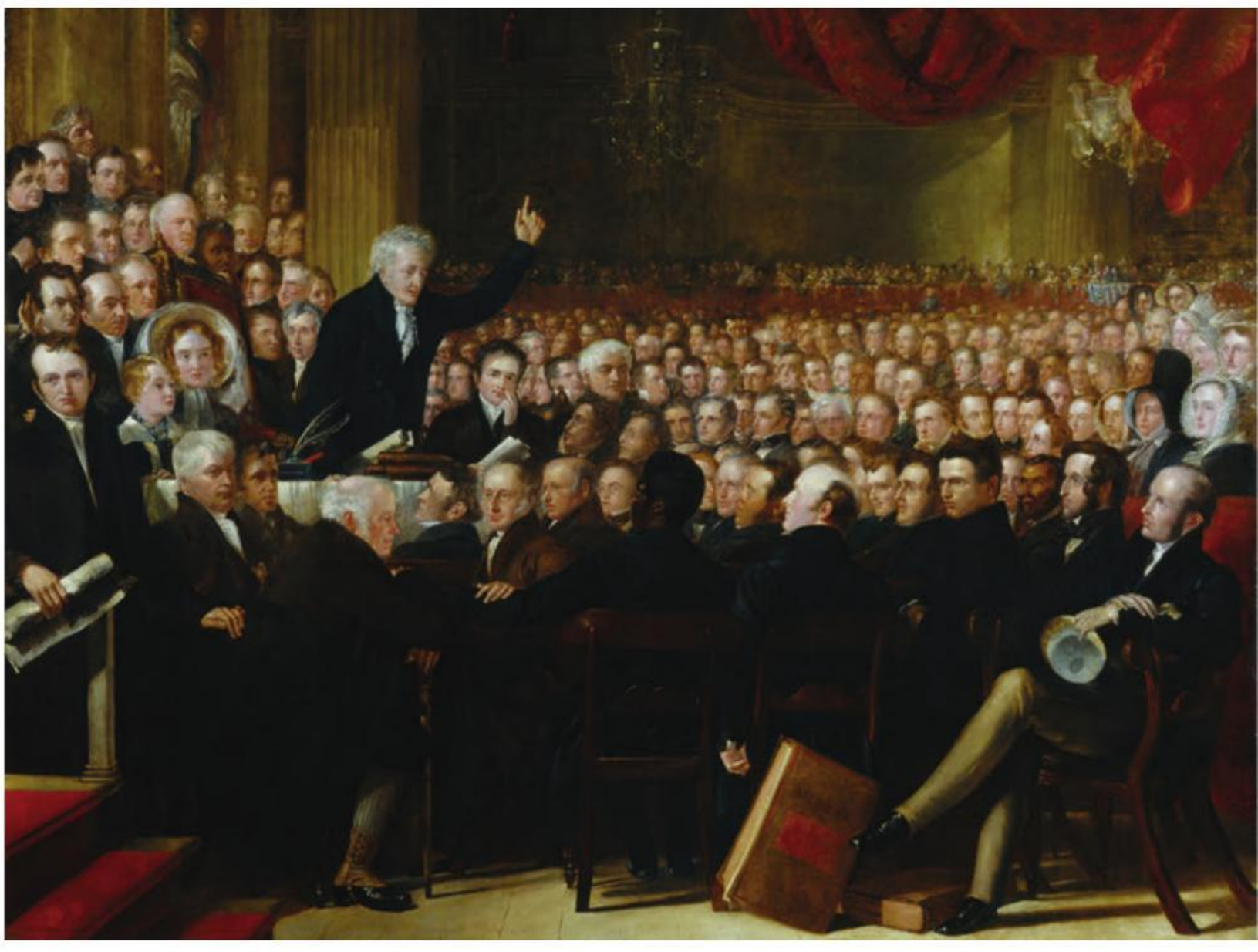
- Dowiem się, jaką rolę w dziejach Stanów Zjednoczonych odegrała wojna secesyjna.

Po lekcji

- Wyjaśniam przyczyny i skutki wojny secesyjnej.
- Charakteryzuję przebieg walk w trakcie wojny domowej w USA.
- Omawiam znaczenie wojny secesyjnej dla zniesienia niewolnictwa w Stanach Zjednoczonych.

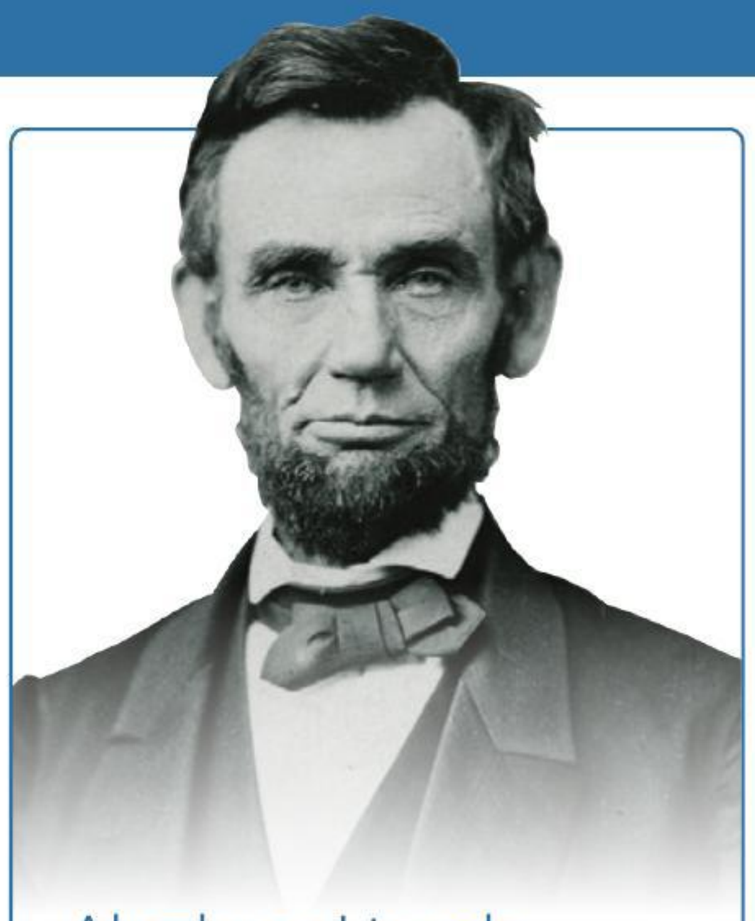
Północ – Południe

Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, określane jako **Unia**, były państwem federacyjnym. Choć stanowiły jeden twór polityczny, nie rozwijały się jednakowo. Na Północy rozwijał się przemysł i następowała urbanizacja, na Południu dominowało rolnictwo. Najwięcej zysków przynosiły Południu wielkie plantacje, w których uprawiano przede wszystkim bawełnę. Jej eksport decydował o dodatnim bilansie handlowym Ameryki. Poza tym istotne znaczenie miały uprawy tytoniu, pszenicy, kukurydzy i trzciny cukrowej. W latyfundiach pracowali czarnoskórzy niewolnicy sprowadzeni z Afryki (Afrykanie). Północ obawiała się konkurencji towarów brytyjskich, dlatego chciała wprowadzić na nie cła. Z kolei mieszkańcy Południa opowiadali się za wolnym rynkiem. Uważali, że narzucenie ceł na produkty przemysłowe z Europy mogłoby sprowokować Europejczyków do wprowadzenia opłat za bawełnę.

M1 Kwestia zniesienia niewolnictwa była ważnym tematem debaty publicznej w krajach anglosaskich. W Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii powstawały towarzystwa agitujące na rzecz zakazania niewolnictwa oraz przyznania praw wyzwoleńcom. Do najbardziej prężnych należały Amerykańskie Stowarzyszenie Antyniewolnicze oraz Brytyjskie i Zagraniczne Stowarzyszenie Antyniewolnicze. Konwencja tego ostatniego odbyła się w czerwcu 1840 r. w Londynie. Scenę z jej posiedzenia przedstawił na obrazie z 1841 r. Benjamin Haydon (czyt. bendżamin hejdn). Wśród kilkuset zgromadzonych mężczyzn artysta namalował kobiety i wyzwoleńców, chociaż z pierwszych obrad tego zjazdu kobiety zostały wykluczone. Warto dodać, że panie często zakładały własne stowarzyszenia antyniewolnicze. Zbiory Narodowej Galerii Portretów w Londynie.

Południowcy nie mieli dobrego zdania o mieszkańcach Północy. Choć jedni i drudzy żyli w tym samym państwie i posługiwali się językiem angielskim, różniły ich odmienne wartości i tożsamość regionalna. Najbardziej jednak różnili się pod względem stosunku do niewolnictwa. W 1860 r. USA składały się z **19 stanów wolnych**, zakazujących niewolnictwa, oraz **16 stanów niewolniczych**, w których prawo je dopuszczało. W stanach niewolniczych – przeważających na Południu – 25% białych mieszkańców miało przynajmniej jednego niewolnika. „Niewolnictwo przenika cały nasz styl życia, wszystkie nawyki myślowe, ono leży u źródeł naszych doświadczeń i przekonań politycznych" – pisał jeden z południowców. Rzeczywiście uważali oni niewolnictwo za coś oczywistego, zgodnego z naturą i Biblią. Natomiast na Północy ujawnili się zwolennicy likwidacji niewolnictwa. Opowiadali się za **abolicją** (łac. *abolitio* – „zniesienie"), czyli zniesieniem prawa do posiadania niewolników. Abolicjoniści także powoływali się na Biblię, twierdząc z kolei, że niewolnictwo jest grzechem. W 1852 r. ukazała się książka Harriet Beecher Stowe (czyt. biczer stoł) *Chata wuja Toma*. Autorka przedstawiła w niej przemoc i bezwzględność, z jaką plantatorzy traktowali niewolników. Książka przyczyniła się do wzrostu popularności ruchu abolicjonistów. Południowcy zaczęli się obawiać, że Północ przeforsuje swoje stanowisko. Już w 1832 r. Karolina Południowa wystąpiła z inicjatywą wyjścia z Unii, co nie spotkało się z aprobatą pozostałych stanów. Była też przeciwna podnoszeniu ceł na produkty przemysłowe wwożone do Ameryki. Napięcie rosło, a wraz z nim zaostrzał się konflikt wokół niewolnictwa. W tej atmosferze w listopadzie 1860 r. na **prezydenta USA** wybrano republikanina – adwokata **Abrahama Lincolna** (czyt. linkolna) – także dzięki głosom demokratów z Północy. Ten wybór wywołał rozgoryczenie południowców. Lincoln, chociaż pochodził ze stanu niewolniczego, od początku swojej prezydentury po zaprzysiężeniu w 1861 r. opowiadał się za zachowaniem jedności państwa i był przeciwnikiem niewolnictwa.

Abraham Lincoln
(1809–1865)
Amerykański polityk, członek Izby Reprezentantów, prezydent Stanów Zjednoczonych w latach 1861–1865. Nie ukończył żadnej szkoły, był samoukiem. Od młodości sprzeciwiał się niewolnictwu i działał na rzecz jego zniesienia, zwłaszcza w okresie prezydentury. Nie był jednak zwolennikiem równouprawnienia białych i czarnoskórych mieszkańców USA. Zginął w zamachu z rąk zwolennika Konfederacji. Fotografia wykonana w 1863 r.

Wojna secesyjna (domowa)

W grudniu 1860 r. Karolina Południowa zdecydowała się wystąpić z Unii, gdyż obawiała się, że prezydent Lincoln będzie dążył do likwidacji niewolnictwa, które było podstawą bogactwa Południa. Tym samym dokonała **secesji** (łac. *secessio* – „oddzielenie się"). Jej przywódcy uznali, że Karolina Południowa jest suwerennym stanem, a władze federalne muszą uszanować każdą ich decyzję. Powołali się na konstytucję USA, stanowiącą, że Unia jest dobrowolnym związkiem niezależnych stanów, czyli państw. W kolejnych miesiącach 1861 r. Unię opuściło 10 następnych stanów. Łącznie wystąpiło 11 stanów niewolniczych. Mieszkało w nich 9 mln osób, z czego 4 mln stanowili niewolnicy. Cztery stany niewolnicze pozostały wierne Unii. W dwóch stanach Północy – Missouri (czyt. mizuri) i Kentucky (czyt. kentaki) – doszło do rozłamu. Część mieszkańców była za Unią, część – za secesją.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego ruch abolicjonistyczny najprężniej rozwijał się w krajach anglosaskich. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że kwestia walki o zniesienie niewolnictwa w XIX w. łączyła różne grupy społeczne. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.

M2 **Konstytucja Skonfederowanych Stanów Ameryki, 4 lutego 1861 r.**

My, naród Stanów Skonfederowanych, każdy Stan, działając jako suwerenny i niezależny, [...] polecając się łasce i przewodnictwu Boga Wszechmogącego, ustanawiamy i przyjmujemy tę oto Konstytucję Skonfederowanych Stanów Ameryki.

Art. I

Dz. 9. Nie będą stanowione prawa wymierzone imiennie przeciwko jednostkom ani prawa ex post facto*, ani prawa odmieniające lub ograniczające prawo własności niewolników. [...]*

Art. IV

Dz. 9. Obywatele każdego stanu będą korzystać z tych praw i przywilejów, z których korzystają obywatele wszystkich innych stanów, i będą mieli prawo przyjazdu i pobytu w każdym stanie Konfederacji wraz ze swoimi niewolnikami i pozostałą własnością, a prawo posiadania rzeczonych niewolników nie będzie przez to ograniczone.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 258–259.

* ***ex post facto*** – łac. „po fakcie"

Praca z materiałami

1. Przedstaw główne założenia konstytucji Skonfederowanych Stanów Ameryki. **M2**
2. Omów satyryczny wydźwięk ilustracji. **M3**
3. Wskaż na mapie miejsca głównych bitew wojny secesyjnej. Podaj, które z nich zakończyły się zwycięstwem Północy, a które – Południa. **M4**

Secesjoniści utworzyli nowe państwo – **Skonfederowane Stany Ameryki**. Potocznie nazywano je **Konfederacją**, a jej obywateli – konfederatami. Przyjęto nową konstytucję, bardzo zbliżoną do tej obowiązującej w Unii. Sankcjonowała ona jednak prawnie niewolnictwo i status niewolnika. Prezydent był wybierany na sześć lat (a nie na cztery) i nie przewidywano reelekcji. Pierwszym prezydentem został Jefferson Davis (czyt. dżeferson dejwis), a jego siedziba znajdowała się w Richmond (czyt. riczmond) w Wirginii.

W kwietniu **1861 r.** pospiesznie sformowane wojska Karoliny Południowej zaatakowały znajdujący się na jej terytorium – obsadzony siłami Unii – Fort Sumter (czyt. samter). Jego zajęcie dało **początek wojnie**. **Konfederaci** bili się o prawo do własnej wizji państwa i społeczeństwa oraz o możliwość utrzymania niewolnictwa. **Unioniści**, zwani przez konfederatów Jankesami, walcząc z buntem, bronili jedności Unii i federacji. Naczelnym wodzem sił konfederatów został generał **Robert Lee** (czyt. li), a wspierali go oficerowie wykształceni w Akademii Wojskowej w West Point (czyt. łest pojnt), m.in. Jefferson Davis oraz Thomas Jackson (czyt. tomas dżekson). Armia konfederatów, składająca się z farmerów, myśliwych, traperów oraz poszukiwaczy złota i przygód, zaczęła odnosić sukcesy.

M3 Jedną z metod walki Unii z Konfederacją miała być blokada najważniejszych portów handlowych Południa. Strategię tę, opracowaną przez generała Unii Winfielda Scotta (czyt. łynfilda skota) w 1861 r., nazwano planem anakondy. Plan miał doprowadzić nie tylko do ograniczenia handlu niewolnikami, lecz także do paraliżu handlu bawełną, od którego zależała gospodarka Konfederacji. W sposób humorystyczny założenia planu Scotta przedstawia wydana w tym samym roku rysunkowa mapa *Wielki wąż Scotta*. Widać na niej węża z namalowaną na ciele flagą Unii, który okala stany Konfederacji, a końcem ogona trzyma amerykańską flagę. Poszczególne stany są oznaczone satyrycznymi rysunkami i komentarzami. Zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

M4 Wojna secesyjna (1861–1865)

Za Unią opowiedziały się 23 stany zamieszkane przez 22 mln ludzi, w tym kilkaset tysięcy wolnych czarnoskórych osób. Na Północy znajdowały się zakłady metalurgiczne i zbrojeniowe, tam mieszkali też liczni robotnicy, którzy masowo zaciągali się do armii. Marynarka wojenna Północy pozwoliła jej na prowadzenie blokady portów Konfederacji. Dzięki przewadze ekonomicznej i demograficznej, umożliwiającej rekrutację większej liczby żołnierzy, wojska Unii sprawnie dowodzone przez generałów **Ulyssesa** (czyt. ulisesa) **Granta** oraz **Williama Shermana** (czyt. łyliama szermana) powstrzymywały konfederatów.

We wrześniu **1862 r.** Lincoln wydał **Proklamację emancypacji**, w której zapowiedział, że jeśli do 1 stycznia kolejnego roku zbuntowane stany nie powrócą do Unii, to wówczas na ich terenach zostanie zniesione nie-

LEGENDA

- stany Konfederacji
- stany Unii
- stany Unii z zalegalizowanym niewolnictwem
- północna granica Konfederacji
- granice stanów

Działania wojsk:

- Unii
- Konfederacji

Bitwy lądowe:

- 12 IV 1862 wygrane przez Unię
- 21 VII 1861 wygrane przez Konfederację

Bitwy morskie:

- 5 VII 1864 wygrane przez Unię
- 9 III 1862 nierozstrzygnięte
- V–VII 1863 oblężenia i czas ich trwania
- blokada morska stanów Konfederacji
- 9 IV 1865 miejsce i data ostatecznej kapitulacji wojsk Konfederacji
- obszary z rozwiniętym przemysłem
- obszary uprawy bawełny

Ważniejsze ośrodki wydobycia:

- węgla kamiennego
- żelaza
- ropy naftowej

M5 **Przemowa wygłoszona przez prezydenta Abrahama Lincolna na cmentarzu w Gettysburgu, 19 listopada 1863 r.**

Osiemdziesiąt siedem lat temu nasi ojcowie stworzyli na tym kontynencie nowy naród, poczęty w wolności i oddany wierze, że wszyscy ludzie zostali stworzeni równymi.

Teraz toczymy wielką wojnę domową, która sprawdza, czy ten naród bądź jakikolwiek naród tak poczęty i oddany takiej wierze może się długo ostać. Spotkaliśmy się na wielkim polu bitwy tej wojny. Przybyliśmy, aby poświęcić część tego pola na miejsce ostatniego spoczynku tych, którzy tu oddali swoje życie, aby ten naród mógł żyć. Jest w pełni słuszne i właściwe, abyśmy to zrobili.

Ale w szerszym sensie nie możemy poświęcić – nie możemy konsekrować – nie możemy uświęcić tej ziemi. Dzielni ludzie, żywi i martwi, którzy tu walczyli, uświęcili ją bardziej, niż sięga nasza nędzna władza dodawania czy ujmowania. Świat nie poświęci wiele uwagi temu, co tu mówimy, i nie będzie tego długo pamiętał, lecz nie może nigdy zapomnieć tego, czego oni tu dokonali. To my, żyjący, powinniśmy się raczej poświęcić wielkiej, nieukończonej pracy, którą ci, którzy tu walczyli, posunęli tak daleko. To raczej my powinniśmy się poświęcić wielkiemu zadaniu, które jest przed nami – abyśmy od poległych przejęli rosnące poświęcenie dla sprawy, dla której oni poświęcili wszystko – abyśmy byli zdecydowani, że ci, którzy zginęli, nie zginęli na próżno – że naród ten z pomocą Boga przeżyje nowe narodziny wolności – i że rządy ludu, przez lud i dla ludu nie znikną z oblicza ziemi.

G. Swoboda, *Gettysburg 1863*, Warszawa: Bellona, 1999, s. 327–328.

M6 W lutym 1865 r. na pokładzie należącego do Unii parowca River Queen (czyt. riwer kłin) prezydent Abraham Lincoln proponował przedstawicielom Konfederacji zawarcie pokoju. Południe ze względu na postawione przez Unię warunki nie zdecydowało się na zakończenie walk. W tym samym miejscu w marcu Lincoln uzgadniał ze swoimi dowódcami dalszą strategię. Scenę spotkania przedstawił w 1868 r. na obrazie *Twórcy pokoju* amerykański artysta George Peter Alexander Healy (czyt. dżordż piter hili). Generał Ulysses Grant 1 i kontradmirał David Porter 2 wydają się spokojnie rozważać wywód generała Williama Shermana 3. Prezydent Lincoln 4 jest zamyślony. Widoczna w oknie za jego plecami tęcza sugeruje, że głęboko wierzy w zwycięstwo i rychłe ustanie bratobójczej walki, w myślach planuje zjednoczenie Amerykanów. Kolekcja Białego Domu w Waszyngtonie.

wolnictwo. Lincoln liczył na odmowę konfederatów – i tak się też stało. Umożliwiło to przerzucenie na nich moralnej odpowiedzialności za wybuch konfliktu. Tymczasem wojna trwała i była coraz bardziej okrutna. Obie strony stosowały **taktykę spalonej ziemi**, skutkującą niszczeniem zasobów żywności. Od **lipca 1863 r.**, kiedy to armia konfederatów pod dowództwem generała Lee została powstrzymana w krwawej **bitwie pod Gettysburgiem** (1–3 lipca 1863 r.) niedaleko Waszyngtonu, inicjatywa strategiczna przeszła w ręce unionistów. Zgodnie z przyjętym planem unioniści zaczęli systematycznie podążać w kierunku Richmond, stolicy Konfederacji. Na początku września 1864 r., po czterech miesiącach oblężenia, zajęli Atlantę, w której wycofujące się wojska Konfederacji spaliły wiele budynków użyteczności publicznej i magazynów, by wyczerpani unioniści nie znaleźli w mieście niczego wartościowego, zwłaszcza żywności. Pod naciskiem wojsk Unii konfederaci zostali zepchnięci do defensywy. Bronili się już tylko na niewielkim obszarze stanu Wirginia. Na początku **kwietnia 1865 r. wojska Unii zajęły Richmond**, a **pod Appomattox** (czyt. epematoks) wygłodzone wojska generała Lee skapitulowały przed Grantem i Shermanem. W kolejnych tygodniach poddały się niedobitki wojsk konfederatów. Działania zbrojne zakończyły się w czerwcu 1865 r. po kapitulacji żołnierzy Konfederacji w Galveston (czyt. galwesten) w Teksasie.

Bilans wojny secesyjnej

Podczas trwającego cztery lata konfliktu łącznie stoczono ok. 200 bitew i ok. 1000 potyczek. Według szacunków rannych zostało 1 mln żołnierzy, a zmarło ok. 660 tys. Jedną z przyczyn tak wysokiej liczby ofiar była nowocześniejsza, udoskonalona technicznie broń (pojawiły się m.in. karabiny wielostarzałowe). Jednak dwukrotnie więcej żołnierzy padło ofiarą żółtej febry i malarii. W gorącym klimacie Południa zagrożenie stanowiły wirusy roznoszone przez komary. Każda rana groziła powikłaniami i śmiercią.

Mimo zapowiedzi prezydenta Lincolna pokoju „bez zemsty na kimkolwiek i z litością dla wszystkich" nie we wszystkich sferach udało się to osiągnąć. Południe było okupowane przez wojska Unii i zarządzane przez gubernatorów wojennych. Niekiedy dochodziło również do samosądów i grabieży mienia konfederatów. Jednak w większości członkowie armii Południa zostali potraktowani łagodnie. Żaden z przywódców Konfederacji nie stracił życia, a żołnierzy po złożeniu przysięgi na wierność Unii objęto amnestią. Wyjątek uczyniono jedynie dla prezydenta Davisa (trafił do więzienia na dwa lata) oraz generała Lee (utracił majątek).

Konfederaci nie chcieli się pogodzić z klęską. Ich zwolennik, aktor John Wilkes Booth (czyt. dżon łylks buf), **śmiertelnie postrzelił prezydenta Lincolna** w teatrze w Waszyngtonie 14 kwietnia **1865 r.** Do momentu zabójstwa różnie oceniano prezydenturę Lincolna. Przeciwnicy zarzucali mu m.in. chwiejność polityczną i brak spójnej wizji państwa. Drwiono również z jego wyglądu, ponieważ był bardzo wysoki (193 cm), miał przygarbioną sylwetkę i ciężki chód. Śmierć Lincolna wszystko zmieniła – stał się i jest do dziś jednym z najlepiej ocenianych i rozpoznawalnych męczenników walki o prawa człowieka.

Praca z materiałami

1. Określ, do czego nawołuje w swoim przemówieniu prezydent Abraham Lincoln. **M5**
2. Omów wydźwięk obrazu. **M6**
3. Wyjaśnij, jak wojna secesyjna wpłynęła na kondycję gospodarki amerykańskiej. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

M7 Wojna secesyjna spowodowała olbrzymie straty gospodarcze. Zniszczono pola uprawne i wiele miast. Szacuje się, że łączna wartość utraconego mienia wyniosła ponad 5 mld dolarów. Znacznie spadły zbiory bawełny oraz zyski z handlu tym towarem. Stan sprzed wojny domowej gospodarka USA osiągnęła dopiero w 1875 r. Ogromnym problemem były bezrobocie oraz sytuacja na rynku pracy czarnoskórych mieszkańców południowych stanów. Wybawieniem okazała się pomoc zarówno państwa, jak i kapitału z silnie rozwiniętych przemysłowo regionów północnych. Na fotografii z 1865 r. widać zniszczoną stację kolejową w Richmond w stanie Wirginia. Zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

Praca z materiałami

1. Przedstaw problem społeczny napiętnowany w karykaturze. **M8**
2. Wymień prawa, jakie na mocy Proklamacji zniesienia niewolnictwa uzyskali czarnoskórzy mieszkańcy Ameryki. **M9**
3. Omów politykę władz Stanów Zjednoczonych względem rdzennej ludności. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

Zniesienie niewolnictwa

W **1865 r.** amerykański Kongres uchwalił **XIII poprawkę do konstytucji**. **Zakazywała ona niewolnictwa**, a tym samym nadała dotychczasowym **niewolnikom wolność osobistą**. Z kolei XIV poprawka z 1868 r. stanowiła, że każdy, kto się urodził na amerykańskiej ziemi lub się tam naturalizował (przyjął obywatelstwo), jest obywatelem USA oraz stanu, w którym mieszka. Oznaczało to przyznanie ludności czarnoskórej pełnych praw obywatelskich: wolności i równości wobec prawa, nietykalności osobistej i majątkowej, a także praw politycznych.

Wprowadzenie tych rozwiązań nie oznaczało jednak, że czarnoskórzy obywatele USA mogą swobodnie korzystać ze swoich praw. Biali Amerykanie **wprowadzili segregację rasową** – **głównie w stanach południowych**. W 1896 r. Sąd Najwyższy USA uznał prawa segregacyjne za zgodne z konstytucją. Dla białych i czarnych wyznaczano oddzielne miejsca w publicznych środkach transportu, w parkach, szkołach czy urzędach, odrębne sale w szpitalach oraz stoliki w lokalach gastronomicznych. Czarnoskórzy Amerykanie mieszkali w odrębnych dzielnicach i mieli bardzo ograniczone możliwości awansu społecznego.

Aby segregacja funkcjonowała, biali Amerykanie tworzyli organizacje rasistowskie, jak np. **Ku Klux Klan**. Ich członkowie zastraszali Afroamerykanów niepodporządkowujących się segregacji, a nawet dokonywali na nich samosądów zwanych linczami. W ten sam sposób obchodzili się z białymi Amerykanami, którzy mieli odwagę traktować czarnych na równi z białymi.

M8 Mimo zniesienia niewolnictwa i przyznania Afroamerykanom praw politycznych dyskryminacja w USA nie zniknęła. Wobec tej kwestii nie był obojętny amerykański rysownik Thomas (czyt. tomas) Nast, twórca karykatury *To są rządy białego człowieka*. Artysta przedstawił na niej reprezentującego demokratów z Północy Irlandczyka z Nowego Jorku 1, byłego generała Konfederacji i założyciela Ku Klux Klanu Nathana (czyt. nejtana) Bedforda Forresta 2, będącego przedstawicielem demokratów z Południa, oraz Augusta Belmonta 3, finansistę, reprezentanta klasy wyższej, szefa demokratów. Wszyscy wymienieni demokraci utrudniają leżącemu i poobijanemu czarnoskóremu żołnierzowi wojsk Unii 4 dojście do urny wyborczej.

M9 **Proklamacja zniesienia niewolnictwa, 1 stycznia 1863 r.**

Ja, Abraham Lincoln, prezydent Stanów Zjednoczonych, na mocy władzy nadanej mi jako Naczelnemu Wodzowi Armii i Marynarki Wojennej na czas buntu zbrojnego przeciwko władzy i rządowi Stanów Zjednoczonych oraz w charakterze stosowanego i niezbędnego środka wojennego służącego stłumieniu wspomnianego buntu, [...] polecam i ogłaszam, że wszystkie osoby trzymane w niewoli w wymienionych stanach i ich częściach będą odtąd wolne [...].

Niniejszym nakazuję też wyzwolonym w ten sposób, by powstrzymali się od wszelkiej przemocy, z wyjątkiem koniecznej samoobrony, i polecam im, by we wszystkich przypadkach, w których jest to możliwe, pracowali z oddaniem, w zamian za rozsądne wynagrodzenie.

Ogłaszam również, że osoby takie, jeśli spełnią określone warunki, przyjmowane będą w szeregi sił zbrojnych Stanów Zjednoczonych [...].

W oparciu o ten akt, będący w moim szczerym przekonaniu aktem sprawiedliwości, akt gwarantowany przez Konstytucję, [...] odwołuję się do wyrozumiałego osądu ludzkości i miłosiernej łaski Boga Wszechmogącego.

Na dowód czego odciskam pieczęć Stanów Zjednoczonych. [...]

Prezydent

Abraham Lincoln

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 259–260.

Los rdzennej ludności Ameryki

Jeszcze inaczej potoczyły się losy Indian, tj. rdzennych mieszkańców Ameryki, którzy nie mieli praw politycznych, jako – jak określali ich Amerykanie – „nieludzie", „dzicy", istoty będące częścią świata przyrody. Indianie żyli we wspólnotach, nie znali własności prywatnej, gdyż wszystko, co mieli, należało do plemienia. Ich życie społeczne regulowały zasady całkowicie odmienne od europejskich. Nie rozumieli niepohamowanego dążenia białych do posiadania ziemi i pieniędzy. Amerykanie, prąc na zachód kontynentu i zajmując coraz więcej obszarów, zaczęli wyznaczać plemionom terytoria, na których mogły zamieszkać, zwane **rezerwatami**. Ich powierzchnię stale zmniejszali, a Indian przesiedlali na ziemie pozbawione terenów łowieckich, co przyczyniało się do niedostatku żywności, a nawet głodu i spadku liczebności rdzennej ludności.

Mimo to Indianie się nie poddawali, niektórzy długo próbowali uniknąć zamknięcia w rezerwatach lub organizowali powstania, które ze względu na dysproporcję sił najczęściej kończyły się ich porażką. Mieli przeciwko sobie nie tylko białych osadników, lecz także amerykańską armię. Biali usprawiedliwiali eksterminacyjną politykę wobec tubylców twierdzeniem, że reprezentują oni niższy poziom kultury. Ostatnim drastycznym przejawem takiej polityki była masakra bezbronnych Indian z plemienia Dakota nad potokiem Wounded Knee (czyt. łunded ni) na terenie indiańskiego rezerwatu Pine Ridge (czyt. pajn rydż) w południowej Dakocie w 1890 r., dokonana przez kawalerię amerykańską.

M10 Pierwsze rezerwaty dla rdzennej ludności Stanów Zjednoczonych zaczęły powstawać jeszcze w drugiej połowie XVIII w. Masowo tworzono je w następnym stuleciu wskutek wydania w 1830 r. Ustawy o wysiedleniu Indian. Dokument ten wprowadzał przymusowe przesiedlenia rdzennej ludności ze wschodnich części USA na zachód, za rzekę Missisipi (czyt. mis-is-ipi). Amerykanie, wybierając miejsca na rezerwaty, starali się, aby nie miały one potencjału gospodarczego (brak złóż, nieurodzajne gleby) i były oddalone od skupisk ludzkich. Wpływało to negatywnie na sytuację bytową mieszkańców rezerwatów. Na fotografii Indianie z plemienia Apaczów w rezerwacie na terytorium Arizony, ok. 1885 r.

O tym się pisze

T1 **Howard Zinn* o przyczynach i skutkach ekspansji terytorialnej Stanów Zjednoczonych**

Wysiedlenie Indian z ich terytoriów, jak to elegancko nazwano, oczyściło ziemię pod osadnictwo białych między Appalachami a Missisipi, uprawę bawełny na Południu i uprawę zboża na Północy, umożliwiając dalszą ekspansję [...] – słowem: tworzenie ogromnego kontynentalnego imperium rozciągającego się aż po Ocean Spokojny. Nie da się dokładnie obliczyć, ile istnień ludzkich pochłonęło to przedsięwzięcie; cierpienia związanego z ekspansją Stanów Zjednoczonych nie sposób oszacować nawet w przybliżeniu, a mimo to większość podręczników do historii [...] traktuje tę kwestię pobieżnie. [...]

* **Howard Zinn** (czyt. hołard zyn, 1922–2010) – amerykański historyk i politolog, profesor uniwersytetu w Bostonie. Zajmował się dziejami Stanów Zjednoczonych, szczególnie historią walki o równouprawnienie Afroamerykanów oraz historią ruchów antywojennych

Banknot 20-dolarowy z wizerunkiem Andrew Jacksona. W czasie amerykańskiej wojny z Krikami dowodził on w bitwie nad Horseshoe (czyt. horsszu) Bend w 1814 r., w czasie której dokonano masakry Indian. Krwawe zwycięstwo nad Krikami przysporzyło Jacksonowi ogromnej popularności, którą wykorzystał w czasie starań o urząd prezydenta. Barack (czyt. barak) Obama w czasie swej prezydentury w latach 2009–2017 wystąpił z inicjatywą zastąpienia wizerunku Andrew Jacksona na banknocie podobizną Harriet Tubman (czyt. tabmen) – XIX-wiecznej czarnoskórej działaczki na rzecz zniesienia niewolnictwa. Następca Obamy, prezydent Donald Trump (czyt. tramp), zablokował realizację tego pomysłu, jednak wybrany na prezydenta USA w 2020 r. Joe Biden (czyt. dżoł bajden) już czwartego dnia swojej kadencji zapowiedział realizację pomysłu Obamy.

Thomas Jefferson, pełniący w czasie prezydentury Washingtona* funkcję sekretarza stanu, powiedział w 1791 roku, że nie powinno się zakłócać życia Indian zamieszkujących tereny leżące w granicach stanowych, a władze powinny usunąć białych osadników, gdyby ci próbowali wkraczać na ich ziemie.*

[...] Do [...] 1800 roku [...] na zachód od Appalachów żyło już siedemset tysięcy białych. [...]

Usunięcie Indian było niezbędne, aby [...] rozwinąć nowoczesną gospodarkę kapitalistyczną. [...] bogaci spekulanci, w tym również George Washington [...], kupowali ogromne połacie gruntów. [...] Andrew Jackson odbył w 1795 roku dwadzieścia dwie wyprawy z Nashville* w celu zakupu ziemi. [...] spekulował gruntami, zajmował się handlem – w tym również handlem niewolnikami. [...]*

W latach 1814–1824 w wyniku traktatów zawieranych z plemionami zamieszkującymi Południe Stanów Zjednoczonych przejęto ponad trzy czwarte terytoriów Alabamy i Florydy, jedną trzecią obecnego stanu Tennessee, jedną piątą Georgii* i Missisipi, a także części Kentucky* i Karoliny Północnej. Jackson odegrał kluczową rolę w negocjowaniu tych porozumień. [...] Zachęcał białych farmerów bez praw do uprawianej ziemi, aby przenosili się na tereny Indian, a następnie mówił Indianom, że rząd nie może usunąć białych, a zatem powinni scedować na nich swe ziemie albo zostaną z nich wygnani. [...]*

Najważniejsze książki historyczne poświęcone okresowi prezydentury Jacksona [...] w ogóle nie wspominają o jego postępowaniu wobec Indian, mówią za to wiele o cłach, bankowości, partiach politycznych i politycznej retoryce. Jeśli przyjrzymy się tej postaci przez pryzmat podręczników, z których dzieci uczą się historii w szkołach podstawowych i średnich, ukaże się nam Jackson pionier, Jackson żołnierz, demokrata i człowiek z ludu, nie zaś Jackson posiadacz niewolników, Jackson spekulant gruntami, egzekutor zbiegłych żołnierzy i eksterminator Indian. [...]

Gdy tylko Jackson został prezydentem, Georgia, Alabama i Missisipi zaczęły zatwierdzać przepisy mające na celu objęcie prawodawstwem stanowym Indian zamieszkujących ich terytoria. Przepisy te odbierały plemionom osobowość prawną, zakazywały spotkań plemiennych, pozbawiały wodzów ich uprawnień [...] i obarczały [Indian] podatkami; zarazem odmawiały im prawa do głosowania, wnoszenia skarg do sądu lub składania tam zeznań. [...]

Impuls, który doprowadził do wysiedleń, nie wyszedł [...] od ubogich białych pionierów sąsiadujących z Indianami. Wywołało go uprzemysłowienie, intensyfikacja handlu, wzrost populacji, rozwój kolei i miast, wzrost cen gruntów i chciwość przedsiębiorców.

H. Zinn, *Ludowa historia Stanów Zjednoczonych. Od roku 1492 do dziś*, tłum. A. Wojtasik, Warszawa: Wyd. Krytyki Politycznej, 2016, s. 177–191.

* **Thomas Jefferson** (czyt. tomas dżeferson) – prezydent USA w latach 1801–1809
George Washington (czyt. dżordż łoszynton) – prezydent USA w latach 1789–1797
Andrew Jackson (czyt. endrju dżekson) – prezydent USA w latach 1829–1837
Nashville (czyt. neszwil)
Tennessee (czyt. tenes-i)
Georgii (czyt. dżordżii)
Kentucky (czyt. kentaki)

Praca z tekstem

1. Podaj przyczyny wysiedlenia Indian przez Amerykanów wskazane przez autora. **T1**
2. Określ stosunek autora do opisywanego przez niego zagadnienia oraz podaj, co na to wskazuje. **T1**

Alaska

W cieniu wojny secesyjnej toczyły się negocjacje między USA a Rosją w sprawie zakupu należącej do niej **Alaski**, terytorium położonego na północnym zachodzie Ameryki Północnej i sąsiadującego z brytyjską Kanadą. Władze rosyjskie – niemające wiedzy na temat walorów gospodarczych Alaski – chciały się jej pozbyć z racji oddalenia od stolicy państwa. Negocjacje z władzami rosyjskimi prowadził sekretarz stanu William Henry Seward (czyt. łyliam sjułord). Między Waszyngtonem a Petersburgiem panował w tym czasie bardzo dobry klimat do rozmów, gdyż Jankesi cenili sobie pomoc Rosji w wojnie przeciwko Południu, a Rosja była rada z poparcia politycznego USA dla walki z polskimi powstańcami styczniowymi. Rokowania trwały długo, nie tyle ze względu na twarde stanowisko Rosjan, ile sprzeciw kongresmenów amerykańskich, którzy nie widzieli sensu w opanowaniu polarnego terytorium nazywanego prześmiewczo lodową pustynią Sewarda.

Ostatecznie w **1867 r.** podpisano układ w Waszyngtonie. Na jego mocy **Rosja sprzedała Stanom Zjednoczonym Alaskę** za niewielką kwotę 7,2 mln dolarów amerykańskich. Już niebawem się okazało, że Alaska ma liczne walory, przede wszystkim złoża cennych surowców naturalnych, co m.in. spowodowało gorączkę złota. Po raz pierwszy Stany Zjednoczone stały się właścicielem terytorium, które nie graniczyło ze zwartym obszarem państwa. Dziś można to uznać za pierwszy sygnał ekspansywnej polityki Waszyngtonu, który będzie sięgał po odległe ziemie umożliwiające mu kontrolowanie rozległych obszarów północnego Pacyfiku. Negocjacje rosyjsko-amerykańskie skłoniły Wielką Brytanię do powołania w 1867 r. dominium pod nazwą Kanada, które miało skuteczniej zabezpieczyć interesy Londynu na północ od USA.

Złoty wiek Ameryki

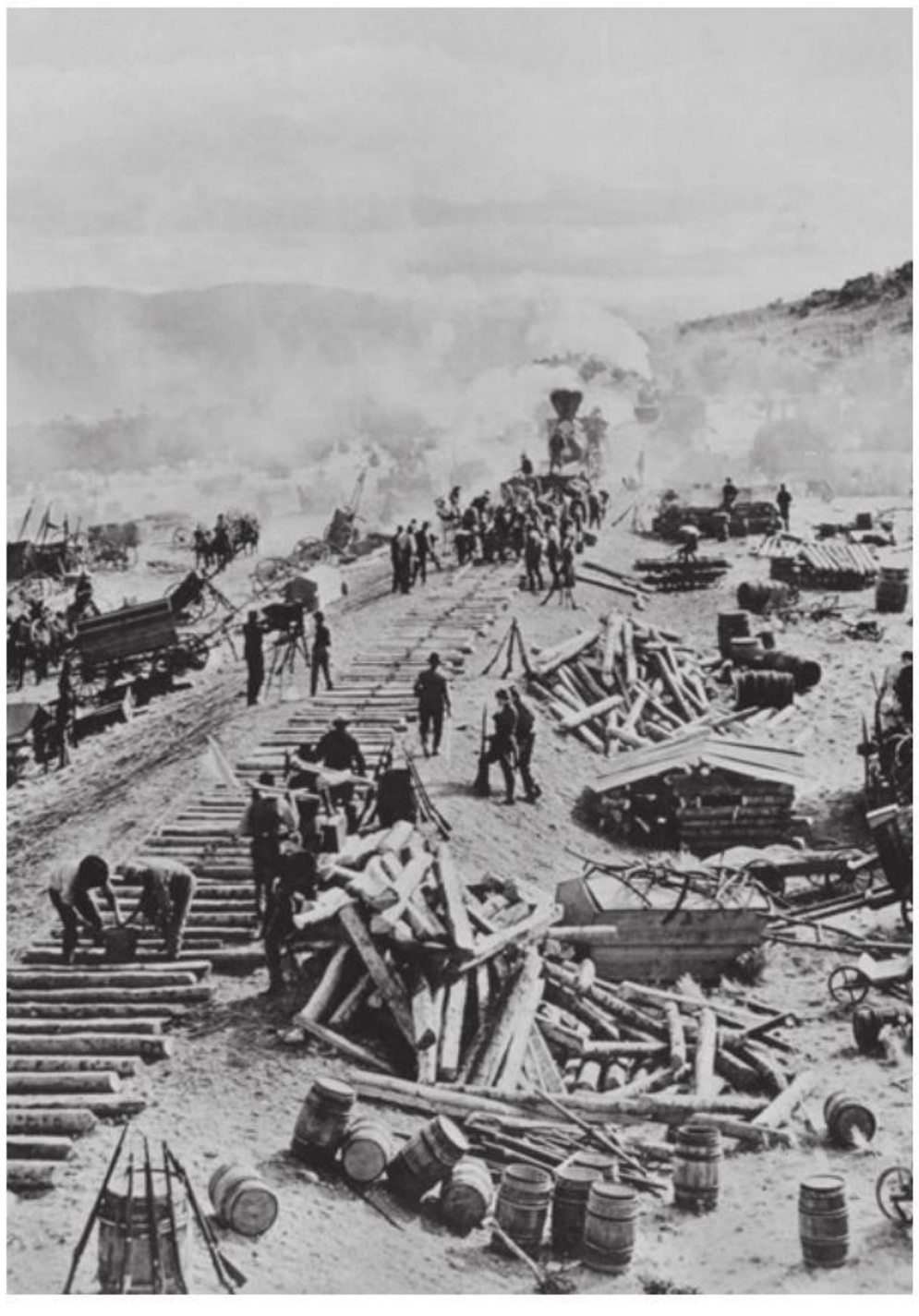
Po zakończeniu wojny domowej rozpoczął się okres odbudowy zniszczonych regionów USA zwany **złotym wiekiem Ameryki**. Nastąpił wówczas duży napływ nowych emigrantów, głównie z Europy, których kierowano do zagospodarowywania nowych ziem na zachodzie kontynentu. Kolonizację rolniczą wspierały władze federalne i spółki kolejowe. Tysiące pionierów podążało do nowych miejsc osiedlenia.

Jednocześnie społeczeństwo amerykańskie coraz bardziej się rozwarstwiało. Przybywało osób bardzo zamożnych. Powiedzenie „czas to pieniądz" stało się kredo Amerykanów. Biedny osadnik, jeśli znalazł grudkę złota czy diament, mógł w jednej chwili zostać bogaczem, podobnie jak biedak, na którego polu wytrysła ropa naftowa. Z czasem narodzili się potentaci kontrolujący amerykańską gospodarkę, „**królowie nafty, stali i cukru**" – jak ich nazywano.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jaką rolę odegrała kolej w rozwoju zachodnich terenów USA. **M11**

M11 Dziki Zachód wielu osadnikom kojarzył się z możliwością pozyskania ziemi i utworzenia wielkich farm, a także szybkiego wzbogacenia się dzięki znalezieniu złota. Gorączka złota, jak podają szacunki z końca lat 40. XIX w., miała objąć nawet 100 tys. osób. Ogromne znaczenie dla rozwoju zachodniej części USA miała również kolej. W 1865 r. rozpoczęto budowę linii transkontynentalnej, której zadaniem było połączenie wschodniego i zachodniego wybrzeża USA. Wkrótce transport kolejowy stał się jednym z głównych narzędzi polityki kolonizacyjnej rządu. Fotografia przedstawia budowę kolei transkontynentalnej w 1869 r.

Praca z materiałem

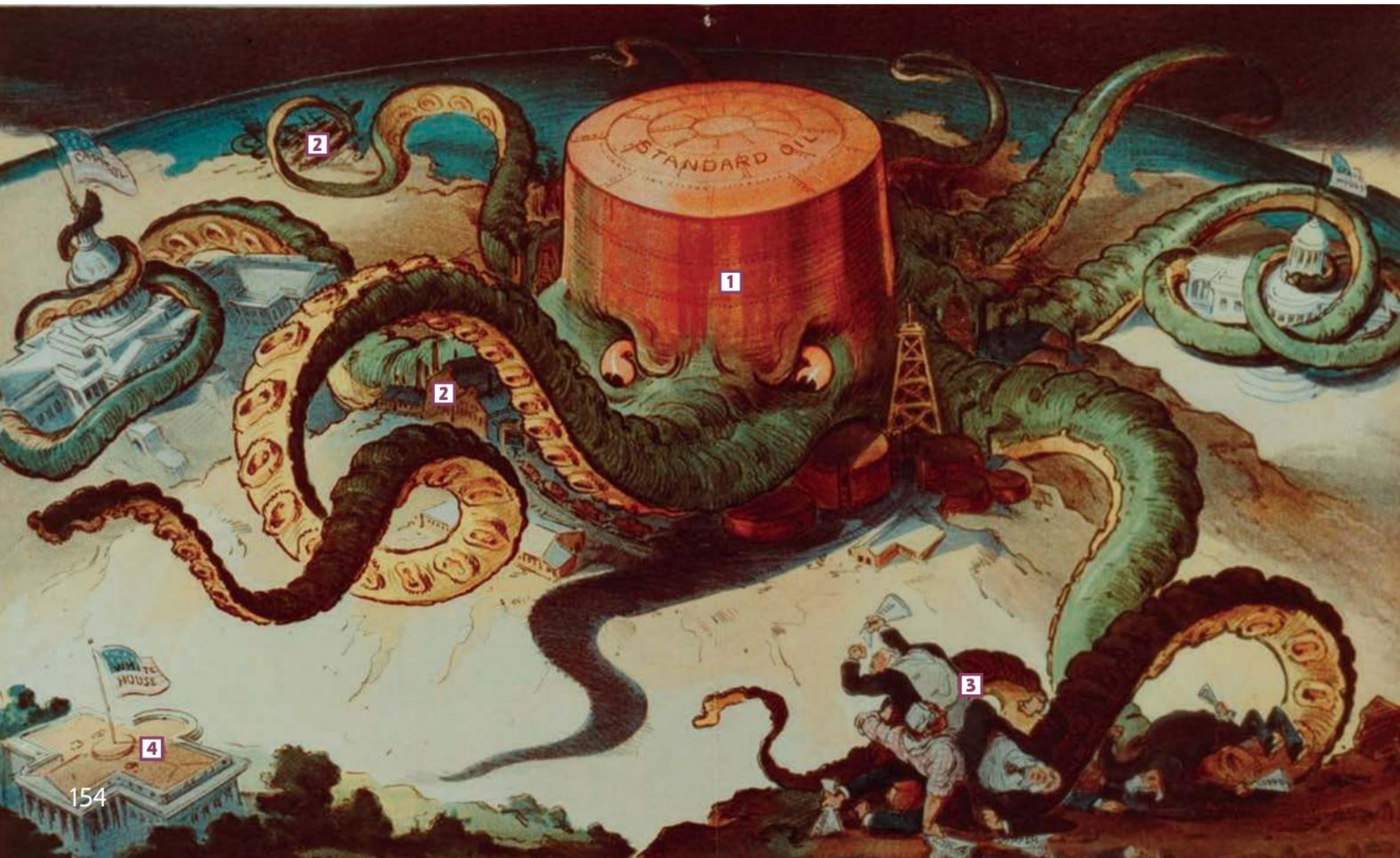
1. Omów wydźwięk karykatury i przedstaw jej wymiar symboliczny. **M12**

Amerykańscy milionerzy słynęli także z działalności filantropijnej. Zakładali szpitale, przytułki, biblioteki, szkoły i uniwersytety, sale koncertowe, galerie sztuki, fundacje. Wiele z tych miejsc nosi ich imiona do dzisiaj: sala koncertowa Carnegie Hall (czyt. karnegi hol), Fundacja Rockefellera (czyt. rokefelera) czy kompleks Rockefeller Center (czyt. senter). Dzięki ich wsparciu finansowemu rozwijała się nauka i można było prowadzić badania naukowe umożliwiające postęp w przemyśle i komunikacji.

Istotny wpływ na życie Amerykanów zyskali **magnaci prasowi** – właściciele m.in. brukowych gazet, np. finansujący kampanie wyborcze w oczekiwaniu na późniejsze korzyści materialne. Stało się niepisaną regułą, że kandydat po wygraniu wyborów stanowych lub ogólnokrajowych odwdzięczał się tym, którzy wpłacili znaczne środki finansowe na jego kampanię wyborczą. Nazwano to systemem łupów.

Kongresmeni i kolejni prezydenci byli coraz bardziej zależni od przemysłowców lub członków wpływowych rodzin bankierskich, np. Rockefellerów, Morganów czy klanu Carnegie (czyt. karnegi). Określano ich rekinami biznesu. Praktykując **lobbing** (ang. *lobbying* – „wywieranie nacisku"), przekonywali kongresmenów (niejednokrotnie za sprawą przekupstwa), aby ci doprowadzili do uchwalenia korzystnego dla nich prawa. Natomiast za nieprzekupny uchodził aparat sądowniczy z Sądem Najwyższym na czele, który był ciałem niezawisłym i cieszącym się powszechnym szacunkiem.

M12 Coraz silniejsza pozycja społeczna wielkich przemysłowców oraz ich wpływ na bieżącą politykę nie uszły uwadze karykaturzystów. W 1904 r. w pierwszym amerykańskim magazynie satyrycznym „Puck" (czyt. pak) ukazało się wyobrażenie firmy Standard Oil należącej do Rockefellerów. Rodzina przemysłowców została przedstawiona jako wielka ośmiornica. Jej głowę wieńczy zbiornik na ropę 1. Swoimi mackami obejmuje nie tylko przedstawicieli innych gałęzi przemysłu 2 czy prasy 3, lecz także chwyta Kapitol i budynek administracji stanowej, będące symbolami amerykańskiej władzy. Następnym celem, w którego kierunku wyciąga ramię, jest Biały Dom 4. Grafika nawiązywała bezpośrednio do wpływu Rockefellerów na bieżącą politykę Stanów Zjednoczonych na początku XX w. Zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

Polecenia podsumowujące

1. Omów genezę i przebieg wojny secesyjnej.
2. Przedstaw skutki wojny secesyjnej, dzieląc je na gospodarcze, społeczne i polityczne.
3. Wyjaśnij, czym był złoty wiek Ameryki.

Wojna secesyjna

Podsumowanie

14

◆ Północ – Południe

Nierównomierny rozwój Stanów Zjednoczonych – przemysłowa Północ i rolnicze Południe.
Odmienny stosunek do niewolnictwa: Północ – zwolennicy abolicjonizmu, Południe – zwolennicy niewolnictwa.
Popularyzacja haseł abolicjonizmu, m.in. przez literaturę.
1860 – Abraham Lincoln wybrany na prezydenta USA, 1861 – początek prezydentury.

◆ Wojna secesyjna (1861–1865)

1860 – secesja Karoliny Południowej, w kolejnych miesiącach wystąpienie z Unii 10 następnych stanów.
Powstanie nowego państwa – Skonfederowanych Stanów Ameryki.
1861 – początek wojny secesyjnej.
Główni dowódcy w czasie wojny: po stronie Unii – William Sherman, Ulysses Grant; po stronie Konfederacji – Robert Lee.
1862 – ogłoszenie Proklamacji emancypacji będącej zapowiedzią zniesienia niewolnictwa.
1863 – bitwa pod Gettysburgiem zakończona powstrzymaniem wojsk Konfederacji, początek ofensywy Unii.
1865 – kapitulacja wojsk Konfederacji pod Appomattox i koniec wojny secesyjnej.
Bilans wojny: okupacja Południa przez wojska Unii, po obu stronach ok. 1 mln rannych i ok. 660 tys. zmarłych.
IV 1865 – śmierć prezydenta Abrahama Lincolna w wyniku zamachu.

◆ Zniesienie niewolnictwa

1865 – przyjęcie przez Kongres XIII poprawki do konstytucji zakazującej niewolnictwa w całym państwie.
1868 – nadanie Afroamerykanom pełnych praw obywatelskich.
Początek segregacji rasowej w stanach Południa USA.
Działalność Ku Klux Klanu.

◆ Los Indian

Rdzenna ludność Ameryki pozbawiona praw politycznych.
Przesiedlanie tubylczych plemion do rezerwatów.
Powstania Indian przeciw ekspansjonizmowi amerykańskiemu.

◆ Alaska

Teren należący do połowy XIX w. do Rosji.
1867 – kupno Alaski przez Amerykanów.

◆ Złoty wiek Ameryki

Odbudowa kraju po zniszczeniach wojennych.
Napływ do USA nowych emigrantów z Europy.
Gorączka złota i powstanie olbrzymich fortun.
Działalność filantropijna najbogatszych Amerykanów.
Wpływ magnatów prasowych na życie Amerykanów.

Polecane publikacje

J.M. McPherson, *Battle Cry of Freedom. Historia wojny secesyjnej*, tłum. M. Stępowski, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2020.

A.I.P. Smith, *Wojna secesyjna*, tłum. T. Tesznar, Kraków: Wyd. UJ, 2011.

G. Swoboda, *Gettysburg*, Warszawa: Wyd. Attyka, 2010.

15 Zjednoczenie Włoch

1858
układ w Plombières

1859
bitwy pod Magentą i Solferino

1860
wyprawa tysiąca czerwonych koszul

1861
proklamacja Królestwa Włoch

1866
przyłączenie Wenecji do Królestwa Włoch

1870
przyłączenie Rzymu do Królestwa Włoch

Przypomnij

- Jak przedstawiała się sytuacja polityczna na Półwyspie Apenińskim w pierwszej połowie XIX w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, kiedy i w jaki sposób zjednoczono Włochy.

Po lekcji

- Opisuję główne koncepcje zjednoczeniowe w Italii.
- Przedstawiam proces zjednoczeniowy Włoch.
- Oceniam rolę jednostek w zjednoczeniu Włoch.

W przeddzień zjednoczenia

Po Wiośnie Ludów stopniowo, niemniej systematycznie, **przybywało świadomych odrębności narodowej Niemców i Włochów**. Narastało wśród nich przekonanie, że zjednoczone państwo przyczyniłoby się do dalszego rozwoju ekonomicznego, dzięki czemu rosłyby dochody ludności. Niemniej nadal silne pozostawało poczucie odrębności mieszkańców państw włoskich i niemieckich. Dlatego jeśli nawet mieszkaniec Półwyspu Apenińskiego uznawał się za Włocha, a mieszkaniec Związku Niemieckiego – za Niemca, to jednocześnie pamiętał o swojej lokalnej ojczyźnie. Mieszkańcy Półwyspu Apenińskiego czuli się Włochami, ale jednocześnie Rzymianami, Wenecjanami, Lombardczykami, Sycylijczykami; podobnie było z Sasami, Bawarczykami, Prusakami, którzy czuli się również Niemcami. Widoczne jest to w obu tych państwach do dziś. Oprócz tożsamości narodowej niezwykle ważną rolę odgrywa tam tożsamość lokalna.

Koncepcje zjednoczeniowe Włoch

Zakończona niepowodzeniem próba zjednoczenia Italii w czasie Wiosny Ludów nie spowodowała zarzucenia tej idei. Rywalizowały ze sobą **dwie koncepcje zjednoczeniowe**. Pierwsza zakładała powstanie **scentralizowanej i demokratycznej republiki**. Jej zwolennikami byli dwaj demokraci i bojownicy o wolność – **Giuseppe Mazzini** (czyt. dżjuzeppe mac-ini) oraz **Giuseppe Garibaldi**. Druga koncepcja forsowała **liberalną monarchię**, a propagowali ją głównie politycy z **Królestwa Sardynii**, nazywanego również **Piemontem**, najbogatszego i najnowocześniejszego państwa Półwyspu Apenińskiego. Ideę jedności Włoch upowszechniała panująca tam dynastia sabaudzka i osobiście król **Wiktor Emanuel II**. Wspierał go w tym hrabia **Camillo Cavour** (czyt. kamillo kawur), premier sardyńskiego rządu i minister spraw zagranicznych. Z konfrontacji z Austrią w okresie Wiosny Ludów wyciągnął wnioski. Uznał, że Piemont jest zbyt słaby, aby pokonać Austrię i osiągnąć planowane cele. Na sojusznika wybrał władcę Francji Napoleona III, który chciał podążać śladami swego wielkiego stryja i dał się poznać jako polityk spragniony międzynarodowego splendoru. Cesarz Francuzów występował jako orędownik narodów z ambicjami, niemających własnej państwowości. Zachęcał Włochów do wytrwałości, licząc na to, że Francja zajmie miejsce Austrii jako protektora Italii.

Bliższe kontakty między dyplomatami sardyńskimi i francuskimi zostały nawiązane podczas wojny krymskiej i kończącego ją kongresu paryskiego (1856 r.). W **1858 r.** zaowocowało to zawarciem przez Cavoura i Napoleona III tajnego **układu w Plombières** (czyt. pląbier). Przewidywał on wspólny atak wojsk francuskich i sardyńskich na Austrię, mający na celu odebranie jej Lombardii i Wenecji. Za sojusz cesarz kazał sobie słono zapłacić – Królestwo Sardynii miało odstąpić Francji alpejską część Sabaudii oraz śródziemnomorską Niceę (terytoria te są częścią Francji do dzisiaj). W wyniku zwycięskiej wojny na północy Włoch miało powstać królestwo składające się z Królestwa Sardynii oraz Lombardii i Wenecji. Rozważano nawet skonfederowanie nowego królestwa z państwami środkowych Włoch, bez Rzymu,

Wiktor Emanuel II

(1820–1878)

Władca Królestwa Sardynii w latach 1849–1861, pierwszy monarcha zjednoczonego Królestwa Włoch w latach 1861–1878. Był zwolennikiem idei zjednoczenia Włoch pod berłem dynastii sabaudzkiej, z której pochodził. Odwiedzając miasta i miasteczka, wygłaszał płomienne przemówienia na rzecz odtworzenia jednego państwa włoskiego, czym zyskał poparcie Włochów i zaskarbił sobie ich wielką sympatię. Oprócz Mazziniego, Garibaldiego i Cavoura jest uważany za jednego z ojców ojczyzny. Andrea Bestighi (czyt. bestigi), portret Wiktora Emanuela II (fragment), 1860 r., Muzeum Sztuki Miasta Rawenny.

Camillo Cavour

(1810–1861)

Premier Królestwa Sardynii w latach 1852–1859 oraz 1860–1861, premier Królestwa Włoch w 1861 r. Przywódca piemonckich liberałów. Na łamach wydawanego od 1847 r. czasopisma „Il Risorgimento" (czyt. rizordżimento) wspierał włoski ruch narodowy. Był zwolennikiem ograniczenia wpływów duchowieństwa oraz pełnej laicyzacji życia publicznego i prawodawstwa. W Królestwie Włoch nakazywał m.in. uwięzienie opornych biskupów i księży oraz likwidację zakonów. Był pomysłodawcą organizowania plebiscytów. Francesco Hayez (czyt. franczesko ajec), portret Camilla Cavoura (fragment), 1864 r., Pinakoteka Brera w Mediolanie.

M1 Idee zjednoczeniowe wśród Włochów przybrały na sile w okresie Wiosny Ludów. Jednym z centrów rodzącego się ruchu narodowego *risorgimento* była Wenecja. W 1848 r. powołano w niej niezależną od Austrii Republikę Świętego Marka. Uczucia i nadzieje związane z tym wydarzeniem odzwierciedla obraz Napoleone'a Naniego ukazujący radosny tłum unoszący przywódcę Republiki Daniele'a Manina oraz prowadzący działacza Niccola Tommasea (czyt. tommazea) uwolnionych przez Austriaków. Wśród wiwatujących można dostrzec kobiety i mężczyzn z różnych stanów społecznych. *Uwolnienie Daniele'a Manina i Niccola Tommasea z więzienia*, 1876 r., Muzeum Fundacji Querini (czyt. kłerini) Stampalia w Wenecji.

Praca z materiałem

1. Przedstaw wpływ Wiosny Ludów na idee zjednoczeniowe Włoch. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

M2 Szwajcarski filantrop Jean Henri Dunant (czyt. żan ąri diną) w czerwcu 1859 r. przejeżdżał obok miasteczka Solferino, w którym właśnie rozegrała się jedna z najkrwawszych bitew w historii Europy XIX w. Pochłonęła ona po obu stronach ok. 40 tys. ofiar – łącznie z rannymi, zaginionymi i wziętymi do niewoli. Widok martwych ciał pozostawionych na polu walki oraz tysięcy rannych żołnierzy, którym nieliczne i słabo zorganizowane służby medyczne nie były w stanie pomóc, bardzo poruszył Dunanta. Dzięki jego staraniom w 1863 r. w Genewie powołano Czerwony Krzyż – międzynarodową organizację, do dziś zajmującą się niesieniem pomocy rannym, zaginionym na polu walki oraz rodzinom zmarłych żołnierzy. Jules Alfred Vincent (czyt. żil węsą) Rigo, *Epizod z bitwy pod Solferino, 24 czerwca 1859 r.*, 1860 r., Muzeum Wojska w Paryżu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie były następstwa bitwy pod Solferino. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw znaczenie plebiscytów w procesie zjednoczenia Włoch. **M3**, **M4**

w którym miał rezydować papież. W planach nie uwzględniano Królestwa Obojga Sycylii. Cavour nie myślał o zjednoczeniu całych Włoch, zdawał sobie bowiem sprawę, że stałoby to w sprzeczności z ładem wiedeńskim, zakłóciłoby równowagę sił i mogłoby się spotkać z nieprzychylną reakcją mocarstw. Ponadto obawiał się, że połączenie przemysłowych i nowoczesnych północnych Włoch z biednym i zacofanym południem przyniesie więcej kłopotów niż korzyści.

Wojna z Austrią w 1859 r.

Wkrótce po zawarciu układu w Plombières Królestwo Sardynii rozpoczęło zbrojenia. Wywołało to sprzeciw Austrii, która zażądała ich zaniechania. Piemont odmówił i Austria wypowiedziała mu wojnę. W czerwcu **1859 r.** 100-tysięczna armia francuska oraz 40-tysięczne oddziały sardyńskie pokonały wojska austriackie w dwóch krwawych **bitwach** – **pod Magentą** (czyt. madżentą) i **Solferino**. Jednak Napoleon III, zaniepokojony niechętnym nastawieniem mocarstw do konfliktu oraz wybuchem powstań w środkowych Włoszech, przystał na szybkie zakończenie wojny i ustępstwa wobec pokonanej Austrii. Francja, pomijając Piemontczyków, zawarła z Austrią w Zurychu (czyt. curychu) pokój, w którym Napoleon III zgodził się na odstąpienie przez Habsburgów jedynie Lombardii (Wenecja wciąż pozostawała przy Austrii), co było niedotrzymaniem warunków układu z Plombières. Cavour, zawiedziony takim potraktowaniem Królestwa Sardynii przez francuskiego sojusznika, podał się do dymisji. **Królestwo Sardynii powiększyło swój obszar o Lombardię**, którą otrzymało od Francji.

Powstania w państwach środkowowłoskich

Wybuch wojny francusko-sardyńsko-austriackiej sprzyjał podjęciu walki w środkowych Włoszech. Miejscowi patrioci, kierowani m.in. przez zwolenników Garibaldiego oraz agentów Cavoura, wywoływali powstania skierowane przeciwko monarchom rządzącym włoskimi państewkami. Wszystkie okazały się zwycięskie. Władcy uciekali, a nowe, tymczasowe rządy latem 1859 r. wśród ogólnie panującej euforii ogłaszały połączenie z Królestwem Sardynii, co Wiktor Emanuel II przyjmował z życzliwością. W **marcu 1860 r.** dzięki Cavourowi doszło do zorganizowania tam **plebiscytów**, w których mieszkańcy odpowiadali na pytanie: Czy jesteś za zjednoczeniem Włoch czy przeciwko niemu? Wszędzie, nawet w Państwie Kościelnym, odpowiedź brzmiała „za", jednak były to głosy nie tyle za zjednoczeniem, ile przeciwko nielubianym monarchom. W wyniku tych działań **Królestwo Sardynii powiększyło się o tereny środkowej Italii**: Toskanię, Parmę, Modenę oraz Romanię (część Państwa Kościelnego). Proces zjednoczenia postępował.

M3 Celem plebiscytów było opowiedzenie się za zjednoczeniem Włoch. Odbywały się one niemal we wszystkich republikach i księstwach. Także w Neapolu, w którym sytuacja po ucieczce króla Obojga Sycylii Franciszka II Burbona stawała się coraz bardziej niepewna. W przeprowadzonym tam głosowaniu społeczność opowiedziała się za przyłączeniem do Piemontu i zjednoczeniem. Atmosferę ówczesnych dni we włoskich państwach oddaje obraz Enrica (czyt. enrika) Gamby z 1861 r. *Plebiscyt na włoskiej wsi*. Przedstawia uradowanych ludzi, którzy niosą flagę zjednoczonego Królestwa Włoch oraz portret Wiktora Emanuela II i przy akompaniamencie trąbek podążają na plebiscyt. Galeria Sztuki Współczesnej w Genui.

Wyprawa tysiąca czerwonych koszul

Po przyłączeniu się państw środkowowłoskich do Królestwa Sardynii otwarte pozostawały kwestie Wenecji znajdującej się w rękach Habsburgów oraz Królestwa Obojga Sycylii złożonego z Sycylii i Kalabrii (ze stolicą w Neapolu), rządzonego przez hiszpańskich Burbonów. Najwcześniej rozstrzygnęły się losy tego ostatniego. Już **wiosną 1860 r.** wybuchło **na Sycylii powstanie**, które wsparli mazziniści i **Giuseppe Garibaldi** (zob. s. 160). W Ligurii, rodzimej prowincji Garibaldiego, na jego wezwanie stawiło się w krótkim czasie ponad tysiąc ochotników w czerwonych koszulach. Stały się one znakiem rozpoznawczym **garybaldczyków**, od tego czasu zwanych **czerwonymi koszulami**. Zostali zaokrętowani na dwa statki handlowe i popłynęli z Genui w kierunku Sycylii. Uczestnicy wyprawy, wśród których znalazła się również garstka polskich ochotników, dotarli na brzeg wyspy na początku maja **1860 r.** Entuzjastycznie witani przez mieszkańców garybaldczycy rozpoczęli triumfalny marsz przez Sycylię i Kalabrię, który został nazwany **wyprawą tysiąca czerwonych koszul**. To masowe poparcie społeczne zdobyli dzięki sformułowanym pod wpływem mazzinistów obietnicom Garibaldiego. Zapowiedział on zniesienie szlacheckich przywilejów oraz nadanie chłopom ziemi na własność. Talent wojskowy Garibaldiego spowodował, że armia Królestwa Obojga Sycylii poniosła wiele porażek, a król uciekł z Neapolu. Garibaldi miał nadzieję, że uda mu się szybko zająć to miasto i zrealizować marzenie o ustanowieniu republiki.

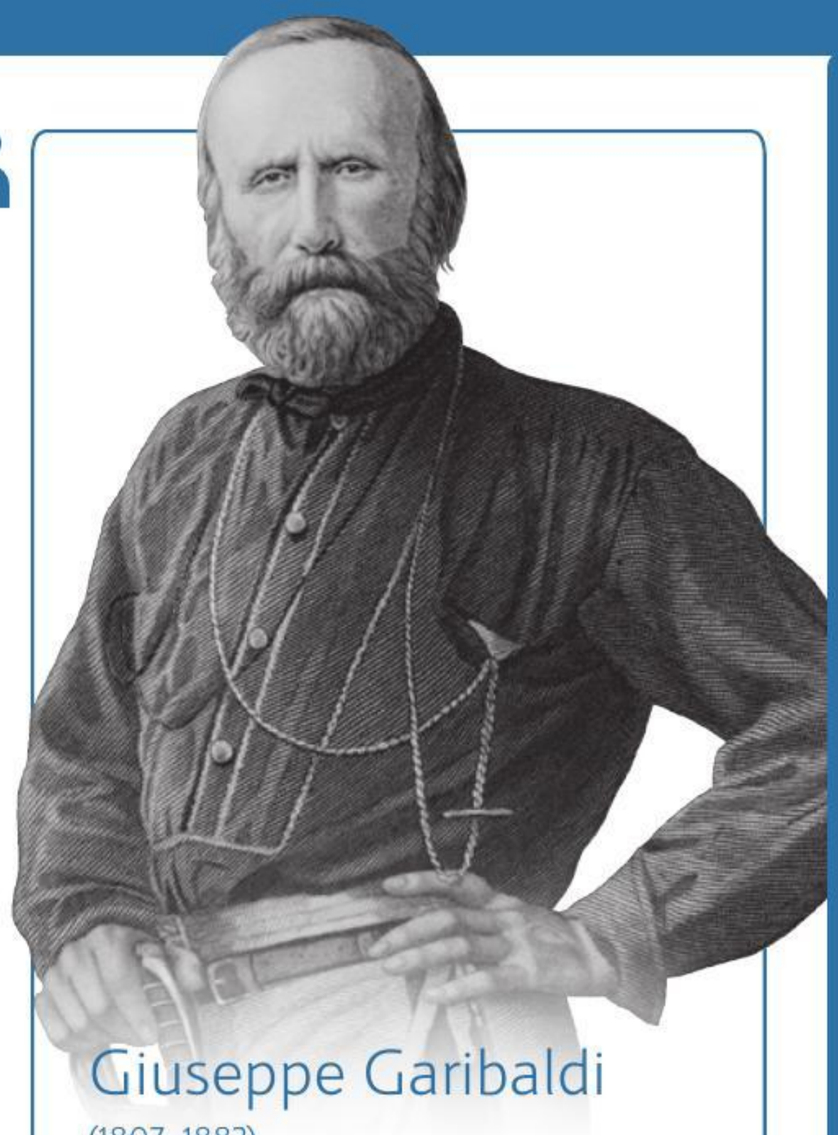
M4 **List Camilla Cavoura do marszałka Francji księcia Hieronima Bonapartego, 1860 r.**

[...] w Neapolu sprawy idą dobrze. Wyniki powszechnego głosowania są jak najbardziej zadowalające. Poza kilkoma miejscowościami, opanowanymi przez reakcyjne bandy, wszyscy głosowali za przyłączeniem do królestwa Wiktora Emmanuela. Wielu z powodu przekonania i uczucia, wielu również ze strachu przed garibaldyzmem. Konserwatyści okazali najwięcej gorliwości podczas głosowania. Poparcie, którego udzielił lud neapolitański, upoważnia całkowicie naszego króla do zaatakowania Capui i Gaety*. Zamierza on właśnie uczynić to pojutrze.*

D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy. Nowa matura z historii. Przekazy źródłowe z ćwiczeniami*, t. 2, *Od 1789 roku do współczesności*, Gdańsk: GWO, 2002, s. 56–57.

* **Capui** (czyt. kapui)
Gaety (czyt. gajety)

Czerwone koszule
Ochotnicy biorący udział w wyprawie tysiąca czerwonych koszul na Sycylię w 1860 r. pod dowództwem Giuseppe Garibaldiego. Określenie to pochodzi od koloru koszul członków tych oddziałów. Uznaje się, że taki strój nosił Garibaldi w okresie walk wyzwoleńczych w Ameryce Południowej. Miał się tak ubierać do końca życia.

Giuseppe Garibaldi
(1807–1882)
Włoski żołnierz i bojownik. Pochodził z Ligurii w Królestwie Sardynii. Od wczesnej młodości działał na rzecz zjednoczenia Włoch w rewolucyjnym związku karbonariuszy, ale po wyroku śmierci, który otrzymał za udział w powstaniu zorganizowanym przez mazzinistów, opuścił kraj. W latach 1842–1848 walczył w Ameryce Południowej, m.in. o niepodległość Brazylii i Urugwaju. W czasie Wiosny Ludów razem z Giuseppe Mazzinim stanął na czele antyaustriackiego powstania pod hasłami zjednoczenia Włoch. W 1860 r. zorganizował wyprawę tysiąca czerwonych koszul do Królestwa Obojga Sycylii i przyczynił się do jej połączenia z resztą zjednoczonego już kraju. Podobnie jak Mazzini, Cavour i Wiktor Emanuel II jest uważany za ojca ojczyzny. Portret Giuseppe Garibaldiego (fragment) na podstawie fotografii Gustave'a Le Gray (czyt. gustawa le gre), 1869 r., Biblioteka Kongresu w Waszyngtonie.

Praca z materiałami

1. Opisz wyprawę tysiąca czerwonych koszul. Odwołaj się do **M5**, **M6** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw etapy zjednoczenia Włoch. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

M5 **Wyprawa tysiąca czerwonych koszul we wspomnieniach Giuseppe Garibaldiego, 1860 r.**

Ludzie wysłani do Mediolanu po odbiór broni znaleźli przy wejściu do magazynów królewskich karabinierów, którzy przeszkodzili zabraniu choćby jednej strzelby! Taki rozkaz wydał Cavour. Ta przeszkoda pokrzyżowała nam plany i bardzo nas rozgniewała, nie na tyle jednak, abyśmy odstąpili od naszych zamiarów. […]

Zdecydowana chęć nieopuszczenia naszych braci na Sycylii przezwyciężyła wszelkie przeszkody, zwołano znów chętnych, którzy zjawili się natychmiast, najliczniej z Lombardii. […]

Czternastego maja zajęliśmy San Vito, piętnastego spostrzegliśmy wroga, który […] umieścił większość swoich sił na wzgórzu zwanym „Płacz Rzymian" […]. […]

Bitwę rozpoczęła moja ulubiona pobudka, która poderwała na nogi wroga, niespodziewającego się trębaczy w naszym oddziale „rozbójników" (nazwa, którą zaszczycali nas nasi wrogowie). […] Atak udał się ponad wszelkie przewidywania […]. Zwycięstwo pod Calatafimi, chociaż bez ważniejszego znaczenia, jeśli chodzi o zdobycz […], miało olbrzymie znaczenie moralne, dodając odwagi ludności i wzbudzając popłoch we wrogiej armii.*

Pierwszym ważnym skutkiem było powstanie ludności przeciwko cofającemu się wrogowi. Wszędzie powstawały uzbrojone oddziały, które łączyły się z nami.

Historia powszechna. Czasy nowożytne 1640–1870. Wybór tekstów źródłowych, cz. 4, pod red. B. Krauzego, Warszawa: PZWS, 1955, s. 100–102.

* **Calatafimi** (czyt. kalatafimi)

Sukcesy militarne Garibaldiego zaniepokoiły Cavoura, który w 1860 r. powrócił na fotel premiera Królestwa Sardynii. Najbardziej obawiał się wzrostu poparcia reform postulowanych przez garybaldczyków oraz ich marszu na północ. Wojska sardyńskie zajęły więc część Państwa Kościelnego ciągle znajdującego się pod panowaniem papieża, a następnie wkroczyły do Królestwa Obojga Sycylii. Aby nie doprowadzić do bratobójczej walki, Garibaldi zrezygnował z marzeń o republice.

We **wrześniu 1860 r. król Wiktor Emanuel II i Garibaldi**, na znak jedności republikanów i monarchistów, **wjechali razem do Neapolu**. Na kartach historii zapisał się okrzyk Garibaldiego: „Oto wasz król, niech żyje!".

W październiku 1860 r. przeprowadzono plebiscyt zjednoczeniowy w Królestwie Obojga Sycylii, a w listopadzie – na terenie opanowanej części Państwa Kościelnego. Mieszkańcy przeważającą liczbą głosów zdecydowali o połączeniu z Królestwem Sardynii. Większość terenów stanowiła teraz jedność. Poza zjednoczonym terytorium pozostawały Lacjum z Rzymem należące do papieża i Wenecja nadal przynależna Austrii.

Powstanie Królestwa Włoch

W lutym **1861 r.** w Turynie został zwołany włoski parlament. Skupiał on przedstawicieli państw Półwyspu Apenińskiego, które postanowiły działać razem na rzecz zjednoczenia. W trakcie obrad **proklamowano powstanie Królestwa Włoch**. W marcu królem Włoch ogłoszono władcę Królestwa Sardynii – Wiktora Emanuela II. W nowym państwie obowiązującą

M6 Zjednoczenie Włoch

konstytucją stała się konstytucja sardyńska. Stolicą na krótki czas został Turyn (stolica Królestwa Sardynii), potem przeniesiono ją do Florencji.

W **1866 r.** do Królestwa Włoch **przyłączono Wenecję**. Wykorzystano do tego konflikt między Prusami a Austrią, w którym Włochy opowiedziały się po stronie tych pierwszych. Decydujący atak przeprowadzili Prusacy, a Włosi nie potrafili wykorzystać przewagi nad Austriakami i ponieśli klęskę. Głośnym echem odbiły się porażki włoskich wojsk w bitwie pod Custozą (czyt. kustocą) oraz floty pod Lissą. Ponieważ jednak Włosi walczyli po stronie zwycięzców, w których interesie leżało osłabienie Austrii, na mocy postanowień podpisanego w Wiedniu pokoju otrzymali Wenecję. To jednak nie zaspokoiło ich ambicji. Włosi dążyli do przejęcia Tyrolu, wybrzeża Dalmacji oraz Triestu – głównego portu austriackiego.

W 1870 r. Królestwo Włoch zajęło **Rzym** i w **1871 r.** uczyniło go **stolicą** zjednoczonego państwa włoskiego. Było to możliwe, ponieważ po wybuchu wojny francusko-pruskiej w 1870 r. (zob. s. 167) Napoleon III wycofał z Wiecznego Miasta korpus ochraniający papieża. Korpus ten miał za zadanie zapewnić ochronę papieżowi Piusowi IX, który nie uznał wyniku plebiscytu z 1860 r. Mimo że olbrzymia większość mieszkańców zagłosowała wówczas za **przyłączeniem Państwa Kościelnego** do Królestwa Sardynii, papież Rzymu nie opuścił. W 1871 r. parlament włoski przyznał papieżowi Watykan i Lateran (na terenie Rzymu) z pałacem papieskim i ważnymi miejscami kultu oraz miasteczko Castel (czyt. kastel) Gandolfo w Lacjum.

Nazwa *Piemont* stała się jednym z symboli idei niepodległościowej w Europie. Kraina ta do dziś jest postrzegana przez Włochów jako kolebka jednoczenia Italii. W XIX w. do tego symbolu odwoływano się również w innych krajach marzących o niepodległości. Za polski Piemont uważano np. Galicję, a za ukraiński – Galicję Zachodnią.

M7 **Mowa tronowa Wiktora Emanuela II, 1871 r.**

Dzieło, któremu poświęciliśmy nasze życie, jest już zakończone. Po długich przejściach Włochy są całkowicie samodzielne, a Rzym – odzyskany. Tutaj, gdzie po stuletniej rozłące lud nasz, w osobach swych przedstawicieli, po raz pierwszy jest zgromadzony; tutaj, gdzie rozpoznaje znowu upragnioną Ojczyznę, przemawia do nas wszystko, co wielkie. Jednocześnie wszystko przypomina nam nasze obowiązki. Radość, jaką odczuwamy, nie pozwoli nam o nich zapomnieć. Odzyskaliśmy, przez obronę praw narodu, nasze miejsce na świecie. Dzisiaj, kiedy zjednoczenie narodowe jest dokonane i rozpoczyna się nowy okres w życiu Italii, pozostaniemy wierni naszym zasadom. Odrodzeni przez wolność, szukać będziemy w wolności i porządku tajemnicy siły i zgody. Ogłosiliśmy rozdział Kościoła od Państwa. Że zaś uznaliśmy bezwarunkową niezależność władzy duchownej, możemy być przekonani, że Rzym, stolica Włoch, pozostanie nadal spokojnym i szanowanym miejscem pobytu Papieży. [...] Zakończone dzisiaj zjednoczenie narodowe wywrze, mam nadzieję, wpływ i na walki stronnictw, współzawodniczenie których w przyszłości nie będzie miało innego celu jak rozwinięcie sił wytwórczych narodu, a to czyniąc walki te mniej namiętnymi. Cieszę się, widząc, że ludność nasza daje już obecnie niedwuznaczne dowody zamiłowania do pracy. Rozwój gospodarczy niezadługo towarzyszyć będzie odrodzeniu politycznemu.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 329.

Zaoferowano mu również dotację w wysokości 3 mln liwrów. Papież odrzucił tę propozycję i ogłosił się **więźniem Watykanu**. Uważał, że zgoda oznaczałaby uznanie zajęcia Wiecznego Miasta. W rzeczywistości był to przejaw niechęci do zmian.

Włosi uszanowali decyzję papieża, niemniej relacje królestwa z papiestwem zostały zamrożone, również ze względu na antyklerykalną politykę liberałów włoskich, którzy wprowadzili śluby świeckie, zlikwidowali liczne klasztory oraz seminaria duchowne. Działo się to niedługo po zwołanym przez Piusa IX i zakończonym w 1870 r. Soborze Watykańskim I, który m.in. przyjął dogmat o nieomylności papieża w sprawach wiary i moralności.

Po wielu latach starań idea zjednoczenia Włoch stała się rzeczywistością. Wiele pozostało jeszcze do zrobienia, m.in. w kwestii świadomości narodowej, co odzwierciedlają słowa jednego z włoskich polityków: „Stworzyliśmy Włochy, teraz trzeba będzie stworzyć Włochów".

Powstanie zjednoczonego Królestwa Włoch zmieniło mapę „wiedeńskiej" Europy. Pod względem potencjału demograficznego, ekonomicznego i kulturowego należało ono do największych państw kontynentu. Ponadto zarówno walki garybaldczyków, jak i zjednoczenie kraju podniosły temperaturę protestu w Europie.

M8 *Perfekcyjna trójca* to popularne w XIX-wiecznej prasie wyobrażenie fundamentów, na których miało się opierać zjednoczone państwo włoskie. Pośrodku widzimy króla Wiktora Emanuela II, kroczącego z papieżem Piusem IX i Giuseppe Garibaldim. Spacerujący zostali ukazani na tle Rzymu. Jednak wizja Włoch, w których jednoczą się sprzeczne interesy króla, papieża i republikańskiego generała, była niemożliwa do realizacji. Papież bowiem od 1871 r. uznawał się za więźnia Watykanu, Garibaldi zaś reprezentował skrajny antyklerykalizm. Ponadto w wojnie francusko-pruskiej opowiedział się po stronie Napoleona III, w przeciwieństwie do Wiktora Emanuela II popierającego Prusy. Grafika powstała po 1870 r.

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia zawarte w mowie Wiktora Emanuela II. **M7**
2. Rozstrzygnij, czy było możliwe budowanie nowego państwa – zjednoczonego Królestwa Włoch – na filarach symbolizowanych przez postacie ukazane na grafice. Uzasadnij odpowiedź. **M8**

Zjednoczenie Włoch

Podsumowanie

15

Polecenia podsumowujące

1. Podaj czynniki sprzyjające i zagrażające zjednoczeniu Włoch.
2. Opisz rolę Francji i Napoleona III w procesie jednoczenia Italii.
3. Przedstaw etapy zjednoczenia Włoch.
4. Wymień następstwa zjednoczenia Italii dla sytuacji międzynarodowej.

W przeddzień zjednoczenia Włoch

Wzrost świadomości wspólnoty narodowej wśród Włochów po Wiośnie Ludów.
Rozwój idei zjednoczeniowej.
Koncepcje zjednoczeniowe na Półwyspie Apenińskim i ich przedstawiciele
- przyszłe zjednoczone Włochy scentralizowaną i demokratyczną republiką – Giuseppe Mazzini i Giuseppe Garibaldi
- przyszłe zjednoczone Włochy liberalną monarchią pod przewodnictwem Królestwa Sardynii – Wiktor Emanuel II i Camillo Cavour

Na drodze do zjednoczenia Włoch

1858 – układ w Plombières, sojusz Królestwa Sardynii z Napoleonem III przeciwko Austrii.
Wojna Królestwa Sardynii i Francji przeciwko Austrii.
1859 – zwycięstwa wojsk sprzymierzonych w bitwach pod Magentą i Solferino.
Podpisanie pokoju przez Austrię w Zurychu – przejęcie przez Francję Lombardii, a następnie przekazanie jej Królestwu Sardynii.
Wybuch powstań w środkowych Włoszech, przyłączenie się tych państw do Królestwa Sardynii w wyniku plebiscytów.
1860 – wyprawa tysiąca czerwonych koszul pod dowództwem Giuseppe Garibaldiego na Sycylię.
1861 – przyłączenie Królestwa Obojga Sycylii do Piemontu.

Królestwo Włoch

1861 – zwołanie włoskiego parlamentu w Turynie, proklamowanie Królestwa Włoch.
Wiktor Emanuel II pierwszym królem zjednoczonych Włoch.
1866 – przyłączenie Wenecji do Królestwa Włoch w następstwie wojny prusko-austriackiej.
1870 – przyłączenie resztek Państwa Kościelnego i Rzymu do Królestwa Włoch.
1871 – ustanowienie Rzymu stolicą Włoch.

Następstwa zjednoczenia Włoch

Zmiana politycznej mapy Europy w wyniku pojawienia się nowego państwa.
Duży potencjał demograficzny, ekonomiczny i kulturowy zjednoczonych Włoch.

Polecane publikacje

M. Suchacki, *Magenta – Custoza – Mentana 1859–1867. Z dziejów wojen o zjednoczenie Włoch*, Zabrze: Infort Editions, 2018.

T. Wituch, *Garibaldi*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998.

T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa: WSiP, 1987.

16 Zjednoczenie Niemiec. Powstanie Austro-Węgier

1862 Otto von Bismarck premierem rządu pruskiego
1864 wojna duńska
1866 wojna prusko-austriacka
1867 powstanie Związku Północnoniemieckiego
1867 powstanie Austro-Węgier
1870–1871 wojna francusko-pruska
1871 powstanie Rzeszy Niemieckiej
1871 Komuna Paryska

Przypomnij

- Jak doszło do zjednoczenia Włoch?

Cel lekcji

- Poznam okoliczności powstania Rzeszy Niemieckiej.

Po lekcji

- Omawiam koncepcje dotyczące zjednoczenia Niemiec.
- Charakteryzuję proces zjednoczeniowy Niemiec.
- Wyjaśniam, jakie czynniki doprowadziły do utworzenia Austro-Węgier.

Wilhelm I Hohenzollern
(1797–1888)
Król Prus w latach 1861–1888, pierwszy cesarz zjednoczonych Niemiec w latach 1871–1888. Nie zawsze popierał politykę prowadzoną przez kanclerza Ottona von Bismarcka, m.in. opowiadał się za maksymalnym osłabieniem pokonanej w wojnie Austrii. Po zjednoczeniu skoncentrował się na reformach w państwie. W 1873 r. doprowadził do zawiązania sojuszu trzech cesarzy. Fragment portretu Wilhelma I autorstwa anonimowego artysty, 1875 r., Kolekcja E. Wernera Zakonu Joannitów, Berlin.

Na drodze do zjednoczenia Niemiec – między Prusami a Austrią

Zjednoczenie Włoch zmieniło mapę „wiedeńskiej" Europy i rozbudziło apetyty innych narodów, m.in. Niemców. W połowie XIX w. dla wielu z nich chęć funkcjonowania w jednym państwie była dość powszechna. Wpływały na to m.in. korzyści gospodarcze, jakie odnosili członkowie Związku Niemieckiego.

Niemcy nie mieli co prawda swojego Garibaldiego, ale mieli Cavoura (czyt. kawura). Był nim **Otto von Bismarck** (czyt. fon bismark). W 1862 r. król Prus **Wilhelm I Hohenzollern** (czyt. hoencolern) mianował go premierem rządu. Pochodzący z pruskiej szlachty Bismarck okazał się politykiem charyzmatycznym i działającym z żelazną konsekwencją. Głównym celem jego aktywności było zjednoczenie Niemiec.

W momencie gdy Bismarck przejmował stery pruskiego rządu, wśród Niemców funkcjonowały dwie koncepcje dotyczące zjednoczenia. Pierwsza, wysuwana przez Habsburgów, zakładała powstanie **Wielkich Niemiec** składających się z Austrii i Związku Niemieckiego. W takim państwie ludność niemiecka stanowiłaby większość, a żyliby w nim również liczni Słowianie, Węgrzy, Rumuni i Włosi. Habsburgowie odwoływali się do tradycji wielowiekowego przewodzenia w Rzeszy. Koncepcję tę poparły katolickie państwa niemieckiego południa. Alternatywną wizję zjednoczenia forsowały Prusy. Proponowane przez nich **Małe Niemcy** miały objąć jedynie państwa Związku Niemieckiego – z wyłączeniem Cesarstwa Austrii i składającej się na nie mozaiki narodowościowej. Tę koncepcję popierały protestanckie kraje niemieckie z północy, a Bismarck pragnął ją zrealizować.

Bismarck uważał, że zjednoczenie powinno się odbyć bez udziału niemieckich demokratów i liberałów, którzy dotychczas koncentrowali się głównie na debatach parlamentarnych. Był przekonany, że scalenie kraju będzie możliwe dzięki dbałości o więź narodową, sprawnej dyplomacji oraz działaniom wojennym. Mawiał, że zjednoczenie dokona się **„krwią i żelazem"**. Nadrzędną rolę w nim będą odgrywały Prusy, a utworzone państwo niemieckie stanie się jednym z najpotężniejszych w Europie. Los mu sprzyjał. Kiedy w 1863 r. wybuchło powstanie styczniowe (zob. s. 222) w Królestwie Polskim, natychmiast opowiedział się po stronie Rosji i zawarł z nią sojusz

gwarantujący w razie potrzeby pomoc polityczną i militarną. W zamian car Aleksander II obiecał, że nie będzie przeszkadzać w jednoczeniu Niemiec. Bismarck zdawał sobie sprawę z faktu, że o przyszłym zjednoczeniu najprawdopodobniej przesądzą konflikty zbrojne, m.in. walka z Austrią o przywództwo nad niemieckimi państwami. Dlatego wspierał reformowanie armii pruskiej, które doprowadziło do jej unowocześnienia. Doceniono m.in. rolę telegrafu i kolei w prowadzeniu działań zbrojnych oraz utworzono sztab generalny, na którego czele stanął uznawany za jednego z najlepszych niemieckich strategów wojskowych generał **Helmuth von** (czyt. helmut fon) **Moltke**.

Wojna duńska w 1864 r.

Pierwszym krokiem na drodze do zjednoczenia Niemiec okazała się **wojna z Danią w 1864 r.** Stanowiła ona również okazję do zaprezentowania potęgi militarnej Prus i umocnienia ich pozycji wśród państw niemieckich. Do wojny przyczyniły się działania władców duńskich, które miały doprowadzić do przyłączenia Szlezwika i Holsztynu do ich państwa. Oba księstwa były powiązane unią personalną z Danią, a jedno z nich – Holsztyn – należało do Związku Niemieckiego. Prusy uznały zamiar przyłączenia za naruszenie niezależności księstw i w lutym 1864 r. wypowiedziały Danii wojnę. Po stronie Prus opowiedziała się Austria. Sprzymierzone wojska w kilka miesięcy opanowały Danię, która w październiku 1864 r. została zmuszona do podpisania pokoju. Zgodnie z jego postanowieniami kontrolę nad Szlezwikiem i Holsztynem miały sprawować Prusy i Austria.

Objęcie Szlezwika i Holsztynu kontrolą wywołało oburzenie części księstw wchodzących w skład Związku Niemieckiego. Uważały one, że cesarz Austrii stojący na czele Związku powinien bronić niezależności jego członków, a nie obejmować nad nimi kontrolę. Władca austriacki stracił szansę na odegranie istotnej roli w zjednoczeniu Niemiec.

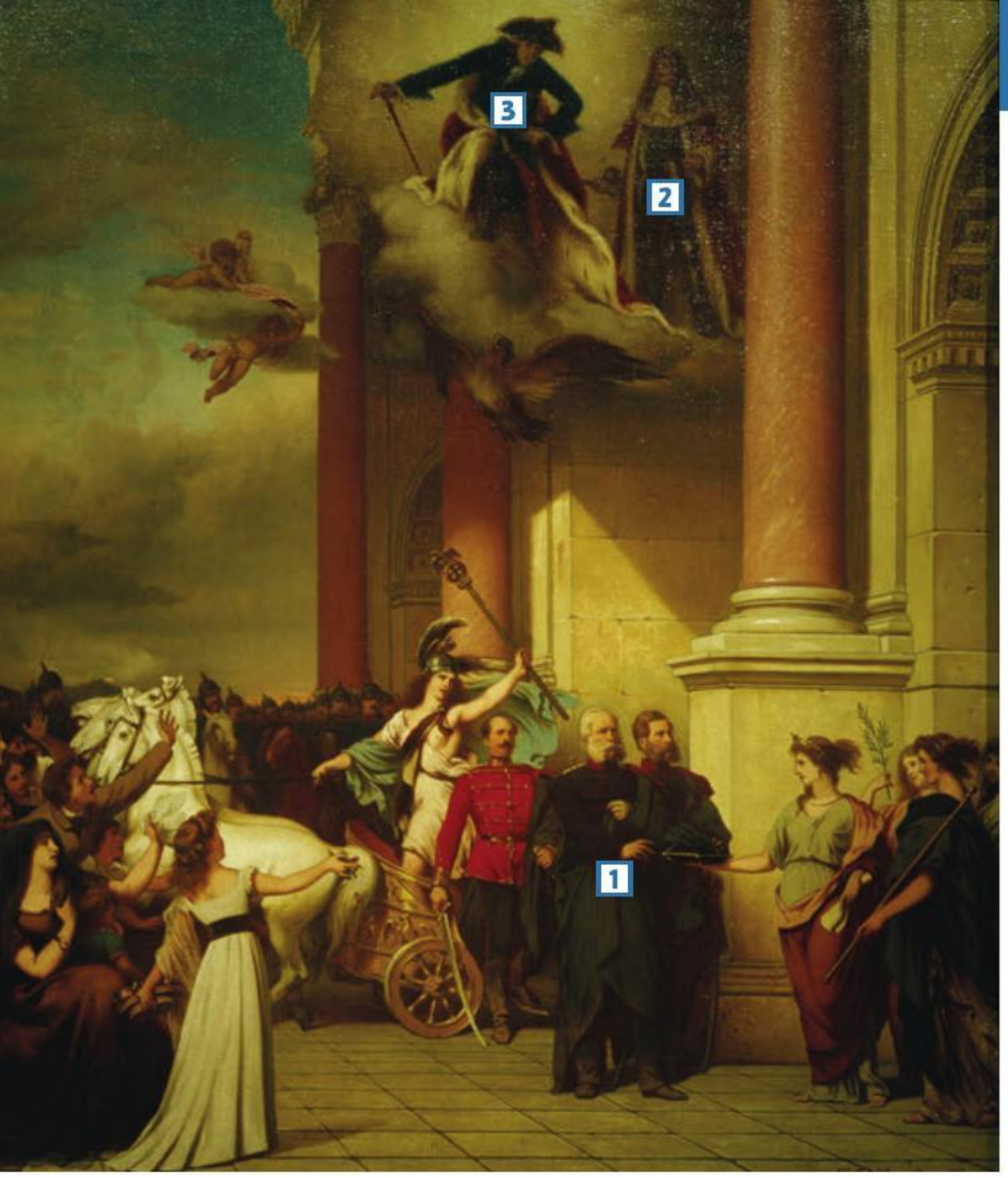

Otto von Bismarck

(1815–1898)

Premier Królestwa Prus w latach 1862–1890 oraz kanclerz Rzeszy Niemieckiej w latach 1871–1890. Pochodził z pruskiej rodziny junkierskiej. Ukończył studia prawnicze i krótko pracował w sądownictwie. Karierę prawniczą porzucił na rzecz zarządzania rodzinnym majątkiem. Był konserwatywnym posłem do pruskiego sejmu od 1847 r., a w 1851 r. – posłem pruskim przy Związku Niemieckim. Doprowadził do zjednoczenia Niemiec pod przewodnictwem Prus. Jest uważany za jednego z najwybitniejszych i najbardziej wpływowych polityków europejskich XIX w. Fotografia Ottona von Bismarcka, 1894 r.

M1 Biorący udział w wojnie duńskiej niemiecki malarz Wilhelm Camphausen (czyt. kamphauzen) przedstawił zdobycie przez wojska pruskie duńskiej Wyspy Als w 1864 r. Widzimy szturm pruskich żołnierzy 1 na broniących się w okopach Duńczyków 2. Przegraną tych drugich symbolizuje porzucona w ferworze walki duńska flaga 3. Flaga zwycięzców zaś powiewa mocowana w świetle zatkniętej na szczycie wzgórza czarnej pochodni smołowej 4 – starego symbolu wojny. *Pruski szturm na Wyspę Als w 1864 r.*, 1866 r., Niemieckie Muzeum Historyczne, Berlin.

Wojna prusko-austriacka w 1866 r.

Tuż po zakończeniu wojny duńskiej popsuły się stosunki Berlina z Wiedniem. Prusy dążyły bowiem do konfrontacji z Austrią i wyeliminowania jej jako konkurenta na drodze do zjednoczenia. W tym celu nie tylko podważały jej przywództwo w Związku Niemieckim, lecz także zawarły korzystne układy międzynarodowe. W 1865 r. zapewniły sobie neutralność Francji, a w kolejnym roku zawiązały antyaustriacki sojusz z Królestwem Włoch. Nieustannie prowokowani przez Prusy, **wojnę w 1866 r.** rozpoczęli jednak Austriacy. Liczyli na szybkie zwycięstwo, by poprawić swój wizerunek po porażkach w bitwach pod Magentą (czyt. madżentą) i Solferino w 1859 r. Armie obu stron konfliktu miały podobną liczebność, ale wojska pruskie były lepiej zorganizowane i dysponowały karabinami szybkostrzelnymi ładowanymi od tyłu. Ponadto Prusacy przygotowywali się do wojny już od kilku lat. Na początku lipca **1866 r. Austriacy** z kretesem **przegrali bitwę pod Sadową**, w której ponieśli wielokrotnie większe straty niż przeciwnik. Kilka tygodni później strony podpisały pokój w Pradze. Na mocy jego postanowień **Związek Niemiecki został rozwiązany**, a Austria zrzekła się praw do Szlezwika i Holsztynu. Zgodziła się również na utworzenie miniaturowego Księstwa Liechtensteinu (czyt. lichtensztajnu). Przegrana Wiednia oznaczała koniec koncepcji Wielkich Niemiec i utratę wpływu Austrii na proces jednoczenia państwa niemieckiego. Miało się ono dokonać pod egidą Prus i Bismarcka.

Prowadzenie dalszych działań zjednoczeniowych umożliwiły Prusom wielkie mocarstwa. Ani Francja, ani Wielka Brytania nie interweniowały. Napoleona III ucieszył fakt, że Austria została pobita przez pozornie słabsze Prusy. Z kolei Londyn prowadził politykę *splendid isolation* (czyt. splendyd ajzolejszyn, ang. „wspaniałe odosobnienie"), polegającą na niechęci do zawierania układów z państwami kontynentu.

Tymczasem Bismarck konsekwentnie zmierzał do celu. W **1867 r.** z inicjatywy Prus z **19 państw niemieckich** utworzono **Związek Północnoniemiecki**, któremu nadano konstytucję. Zgodnie z jej postanowieniami na czele Związku stał prezydent. Urząd ten jako dziedziczny powierzono królowi Prus Wilhelmowi I. Jego władza miała szeroki zakres, sprawował on bowiem m.in. funkcję wodza naczelnego wojsk Związku, decydował także o wojnie i pokoju. Władza wykonawcza należała do prezydium, na którego czele stał kanclerz. Został nim Otto von Bismarck.

Był to pierwszy ważny krok ku zjednoczeniu Niemiec. Niemniej katolickie kraje południa popierające dotychczas Austrię – m.in. Bawaria – nadal sceptycznie się odnosiły do zjednoczenia pod przewodnictwem protestanckich Prus. Jednak dzięki zawartym umowom handlowo-celnym i wojskowym Bismarckowi udało się zacieśnić z nimi związki.

M2 Po zwycięskiej dla Prus bitwie pod Sadową oraz podporządkowaniu sobie przez nie większości niemieckich państewek Hermann Julius Schlösser (czyt. szleser) w 1869 r. stworzył na zlecenie berlińskiego dworu dzieło zatytułowane *Apoteoza króla Wilhelma I.* Pruski władca **1** został na nim ukazany jako godny kontynuator sukcesów swoich poprzedników z dynastii Hohenzollernów – Fryderyka I **2** i Fryderyka II Wielkiego **3** – których autor umieścił na obłoku nad głową Wilhelma I. Król przedstawiony jest też jako triumfator i dawca pokoju. Świadczy o tym rzymska bogini pokoju z laską heroldów w formie włóczni zwieńczonej wieńcem i orłem, powożąca kwadrygą używaną w starożytnym Rzymie w czasie triumfalnych pochodów. Obraz ze zbiorów Muzeum Von der Heydta (czyt. fon der hajta) w Wuppertalu.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę obrazu Wilhelma Camphausena. **M1**
2. Wyjaśnij, w jakim celu mógł powstać obraz Schlössera. **M2**
3. Wymień fragmenty zmienionej depeszy emskiej, które mogły spowodować reakcję strony francuskiej. **M3**, **M4**

Wojna francusko-pruska (1870–1871)

Na drodze do zjednoczenia stała jeszcze tylko Francja, która od dziesięcioleci rywalizowała z Austrią o tytuł protektora niemieckich państw katolickich. Część niemieckich elit katolickich na południu sprzyjała Paryżowi, używała języka francuskiego i ceniła francuską kulturę. Nie oznaczało to jednak, że społeczność państw południowoniemieckich była całkowicie przeciwna zjednoczeniu. Aby ostatecznie scalić Niemcy, Bismarck musiał pokonać Napoleona III.

Francja z obawą obserwowała postępy procesu jednoczenia się Niemców pod berłem Hohenzollerna, gdyż zjednoczenie mogłoby doprowadzić do powstania potężnego sąsiada. Zaniepokoiło ją również poparcie Berlina dla starań księcia Leopolda Hohenzollerna o uzyskanie tronu w Madrycie, ponieważ sukces tych dążeń oznaczałby okrążenie Francji przez Hohenzollernów. W **1870 r.** ambasador Francji w imieniu cesarza Napoleona III zażądał od króla Prus przebywającego na kuracji w Ems, aby ten wycofał swoje poparcie dla księcia Leopolda. Zażądał także gwarancji, że nigdy nie wysunie tej kandydatury. Król Prus Wilhelm I odmówił i nakazał poinformować Bismarcka o przebiegu spotkania w specjalnej depeszy. Kanclerz postarał się o publikację w prasie treści **depeszy emskiej** w formie zniekształcającej jej wymowę. Opublikowano tylko te zdania, które w Paryżu musiały być uznane za znieważenie cesarza. Publikacja wywołała powszechne oburzenie Francuzów. Dyplomaci Napoleona III uznali, że jest „policzkiem dla Francji". W lipcu 1870 r. Napoleon III wypowiedział wojnę Prusom. Z takiego obrotu sprawy zadowolony był Bismarck, gdyż prowokacja zakończyła się sukcesem. Razem z Prusakami na front pomaszerowali

* **Heinricha** (czyt. hajnricha)
JKM – Jego Królewska Mość
hr. Benedetti – hrabia, ambasador francuski w Berlinie
książę – mowa o księciu Leopoldzie Hohenzollernie, kandydacie na tron Hiszpanii
hr. Eulenburg (czyt. ojlenburg) – hrabia blisko związany z otoczeniem króla Prus, od 1871 r. poseł do parlamentu Rzeszy

M4 **Tekst depeszy emskiej zmieniony przez Ottona von Bismarcka i podany do prasy, 1870 r.**

Jak tylko wiadomość o zrzeczeniu się księcia Hohenzollern została przez królewsko-hiszpański rząd oficjalnie zakomunikowana cesarsko-francuskiemu gabinetowi, zażądał był ambasador francuski w Ems od JKM upoważnienia do depeszowania do Paryża, że JKM król zobowiązuje się po wsze czasy nie dać nigdy swego przyzwolenia w wypadku, jeżeli Hohenzollernowie zechcą powrócić do wysuwania swej kandydatury.
JKM na to odmówił przyjęcia jeszcze raz ambasadora francuskiego i przez adiutanta urzędowo go zawiadomić polecił, że JKM nie ma nic więcej do zakomunikowania ambasadorowi.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 268.

M3 **Tekst depeszy emskiej wysłanej przez tajnego radcę Heinricha* Abekena do Ottona Bismarcka, 1870 r.**

JKM Król pisze mi:*
„Hr. Benedetti złapał mnie w ogrodzie spacerowym, aby w sposób, w końcu natarczywy, zażądać ode mnie, bym go upoważnił do natychmiastowego depeszowania [do Paryża], że zobowiązuję się po wsze czasy nie dać nigdy mego przyzwolenia, w wypadku jeżeli Hohenzollernowie znowu powrócą do wysuwania swojej kandydatury. Odmówiłem mu, w końcu w sposób nieco surowy, albowiem tego rodzaju zobowiązania na zawsze dawać nie można i nie należy. Powiedziałem mu przy tym, rzecz zrozumiała, że jeszcze nie otrzymałem żadnej wieści i że ponieważ on przez Paryż i Madryt wcześniej ode mnie jest poinformowany, wiedzieć może, że rząd mój znajduje się poza obrębem całej sprawy".*
JKM otrzymał tymczasem pismo księcia [...]. Że zaś JKM powiedział był hr. Benedettiemu, że oczekuje wiadomości od księcia, Najjaśniejszy Pan, ze względu na podane wyżej żądanie na przedstawienie hr. Eulenburga* i moje, zdecydował się nie przyjmować więcej hr. Benedettiego, a tylko przez adiutanta polecić mu powiedzieć, że JKM otrzymał obecnie od księcia potwierdzenie wiadomości, jaką Benedetti już miał [...] z Paryża, i że nie ma nic więcej do powiedzenia ambasadorowi.*
JKM pozostawia do uznania Waszej Ekscelencji, czy nie należałoby podać do wiadomości naszych posłów, jak również zamieścić w prasie wiadomości o nowym żądaniu Benedettiego oraz o odrzuceniu tegoż żądania.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 268–269.

M5 Namalowany przez jednego z najwybitniejszych niemieckich malarzy XIX w. Antona von Wernera obraz *W kwaterze tymczasowej na obrzeżach Paryża* stanowi jedno z ciekawszych przedstawień wojny francusko-pruskiej. Artysta, który sam był uczestnikiem tej wojny, ukazał scenę w Pałacu Brunoy (czyt. brinła) zarekwirowanym na kwatery dla pruskich żołnierzy. Sytuacja znacznie odbiega od obrazu przemocy oraz rabunków, jakich mieli się dopuszczać wojacy Wilhelma I.
Ułani ukazani na obrazie śpiewają przy akompaniamencie fortepianu. W drzwiach zatrzymały się – zwabione muzyką – Francuzka i jej córka. Wnętrze pokoju mimo toczącej się wojny jest w nienaruszonym stanie. Obraz powstał w 1894 r. i znajduje się w Berlińskich Muzeach Państwowych.

żołnierze Związku Północnoniemieckiego. Ku zaskoczeniu Paryża na Francję ruszyły również wojska niemieckich państw katolickich nienależących do Związku. Wojna prusko-francuska przybrała charakter francusko-niemieckiego konfliktu.

Po pierwszych porażkach dowództwo francuskie zostało zmuszone do wycofania wojsk do twierdzy w Metzu (czyt. mecu). Chcąc pomóc swoim żołnierzom, Napoleon III zdecydował się osobiście ruszyć z ofensywą. Zakończyła się ona przegraną cesarza we wrześniu **1870 r. w bitwie pod Sedanem**. Do pruskiej niewoli trafił Napoleon III wraz z 40 marszałkami i generałami. Na wieść o klęsce francuski parlament pozbawił Napoleona III władzy i proklamował **powstanie III Republiki**. W połowie września wojska pruskie obległy Paryż, a w październiku skapitulowała twierdza w Metzu. Francja musiała podjąć rokowania pokojowe. W **styczniu 1871 r.** władze III Republiki zgodziły się na przyjęcie bardzo niekorzystnych warunków **preliminariów pokojowych** (wstępnych uzgodnień) **podyktowanych przez Prusy**. Francja musiała przekazać Prusom Alzację i część Lotaryngii. Ponadto miała wypłacić gigantyczną kontrybucję w wysokości 5 mld franków w złocie. Do czasu spełnienia żądań na jej terytorium miały stacjonować wojska niemieckie. Warunki te zatwierdził **pokój** zawarty we **Frankfurcie nad Menem** 10 **maja 1871 r.**

Komuna Paryska

Wielu Francuzów uznało warunki preliminariów za hańbiące i nieakceptowalne. W społeczeństwie rosło niezadowolenie z poczynań władz III Republiki. Ze względu na napięcia społeczne w stolicy członkowie rządu przenieśli się do Wersalu (nazwano ich „wersalczykami"). Tymczasem w Paryżu władza po raz kolejny leżała na ulicy. W mieście główną siłę stanowiła Gwardia Narodowa powołana do obrony miasta przed Prusakami. Gdy władze Republiki podjęły decyzję o odebraniu gwardzistom armat zakupionych ze składek ludowych w celu obrony miasta, 18 **marca 1871 r.** wybuchło **powstanie** nazwane później **Komuną Paryską**. Tego samego dnia Komitet Centralny Gwardii, który objął przywództwo w Paryżu, odmówił uznania rządu rezydującego w Wersalu. Postanowił również wyłonić nowe władze miejskie. W wyniku wyborów większość mandatów przypadła środowiskom republikańskim i socjalistycznym. „W imieniu ludu" 29 marca 1871 r. ogłoszono utworzenie w mieście **Komuny Paryża** – rewolucyjnego ciała politycznego, które nie uznawało zwierzchności rządu.

Władze Komuny chciały nie tylko bić się z Niemcami, lecz także dokonać przebudowy społecznej i politycznej Paryża, a następnie również i państwa. Komuna zrealizowała wiele **reform socjalnych na rzecz robotników**, m.in. przejęła kontrolę nad fabrykami opuszczonymi przez właścicieli, ustanowiła płacę minimalną oraz opiekę socjalną nad matką i dzieckiem, wprowadziła ulgi podatkowe i mieszkania dla najuboższych. Wiele zastosowanych wówczas rozwiązań wyprzedzało swoje czasy, a dziś są one powszechne w państwach demokratycznych. Niemniej nie można zapomnieć o ciemnej karcie Komuny Paryskiej. Niektórzy jej uczestnicy zapisali się w historii licznymi akcjami antyreligijnymi i antykościelnymi. Rozstrzelali arcybiskupa Paryża, na ołtarzach kościelnych parodiowali liturgię, urządzali zbiorowe plucie na Hostię. Planowali nawet wysadzenie w powietrze najważniejszego kościoła w Paryżu – Katedry Notre Dame (czyt. notr dam) – w którym schronili się kapłani.

Rządy Komuny nie trwały jednak długo. W maju na komunardów uderzyły wojska wierne rządowi, zwane „wersalskimi". Po stronie powstańców walczyło ok. 400–600 polskich emigrantów, w tym polscy oficerowie, m.in. generał Walery Wróblewski oraz generał Jarosław Dąbrowski. Mimo że niekoniecznie podzielali ich poglądy polityczne, chcieli wierzyć, że komunardzi upomną się o sprawę polską w myśl hasła „za naszą i waszą wolność". Po 72 dniach dzieło Komuny się dopełniło. „Wersalczycy" rozstrzelali 17 tys. powstańców, a 13 tys. deportowali do kolonii francuskich. Podczas walk zginął m.in. generał Dąbrowski, naczelny wódz wojsk Komuny.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy przedstawienie wojny przez Antona von Wernera stanowi próbę idealizacji pruskich żołnierzy. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, w jakim celu Komuna Paryska zdecydowała o niszczeniu pomników kojarzących się z dawną władzą. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

M6 Przedstawiciele Komuny Paryskiej, chcąc zerwać z tradycją II Cesarstwa, dążyli do usunięcia z przestrzeni publicznej wszelkich symboli przypominających dawny ustrój. Jednym z takich wydarzeń było obalenie Kolumny Vendôme (czyt. wądom), która powstała w czasach I Cesarstwa, a na jej szczycie stał posąg Napoleona Bonaparte. Zdaniem Komuny uosabiała ona wszystko, co najgorsze w tamtym okresie: brutalną siłę, afirmację militaryzmu czy też brak poszanowania integralności państw. Wydarzeniu towarzyszyli rozentuzjazmowani Paryżanie, którzy obserwowali niszczenie jednego z symboli cesarstwa. Część z nich nawet fotografowała się na tle obalonego posągu Napoleona. Fotografia z maja 1871 r.

M7 Manifest króla pruskiego Wilhelma I o przyjęciu korony cesarskiej, styczeń 1871 r.

My, Wilhelm, z Bożej Łaski Król Pruski, wobec tego, że książęta niemieccy i wolne miasta skierowali do Nas zgodne wezwanie, aby wraz z przywróceniem Rzeszy Niemieckiej wznowić i przyjąć od przeszło 60 lat niepiastowaną godność cesarza niemieckiego [...], uważamy za obowiązek wobec wspólnej ojczyzny pójść za tym wezwaniem sprzymierzonych książąt i miast i przyjąć godność cesarza niemieckiego.

Stosownie do tego, My i Nasi Następcy Korony Pruskiej, będziemy odtąd używać tytułu cesarza we wszystkich naszych stosunkach i sprawach Rzeszy Niemieckiej [...]. My przyjmujemy godność cesarza, świadomi obowiązku chronić w wierności niemieckiej praw Rzeszy i jej obywateli, strzec pokoju, bronić niezawisłości Niemiec w oparciu o zjednoczone siły narodu. Przyjmujemy ją w nadziei, że dane będzie narodowi niemieckiemu zakosztować nagrody za jego gorące i ofiarne walki, w trwałym pokoju i w obrębie tych granic, które gwarantują ojczyźnie niezbędne od stuleci zabezpieczenie przeciwko wznowionym atakom Francji [...].

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 2, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 66–67.

M8 Scenę ogłoszenia króla Prus Wilhelma I cesarzem niemieckim w Sali Lustrzanej w Wersalu przedstawił Anton von Werner. To trzecia wersja obrazu, który był prezentem dla Ottona von Bismarcka na jego 70. urodziny. Kanclerz został ukazany w białym mundurze, choć nigdy w armii nie służył. *Proklamacja niemieckiej Rzeszy Cesarskiej*, zbiory Muzeum Bismarcka w Friedrichsruh (czyt. fridrichsru) w Niemczech.

Powstanie II Rzeszy w 1871 r.

18 **stycznia 1871 r.**, jeszcze przed podpisaniem pokoju między Prusami i Francją, w Sali Lustrzanej **w Wersalu ogłoszono** króla Prus Wilhelma I **cesarzem niemieckim**. Wybór pałacu królów francuskich na miejsce tego wydarzenia dumna i wielka Francja odebrała jako upokorzenie. Francuzi tego Niemcom nie zapomnieli i nie wybaczyli.

W **maju 1871 r.** zaczęła obowiązywać konstytucja, na mocy której **reaktywowano Rzeszę Niemiecką**. Nazwano ją **II Rzeszą**. Pierwsza istniała w latach 962–1806. Kolejna, jak zapowiadali niemieccy politycy, miała trwać co najmniej równie długo. Powstanie potężnych Niemiec zachwiało równowagą w Europie. Rzesza Niemiecka była największym pod względem liczby ludności państwem europejskim (poza Rosją), o szybko rosnącym potencjale ekonomicznym i ambicjach politycznych. Celem Bismarcka stało się uczynienie z Rzeszy wiodącej monarchii w Europie, liczącej się także w skali globu.

Na czele II Rzeszy stał **cesarz niemiecki**. Pierwszym został król pruski Wilhelm I Hohenzollern. Bismarck mawiał, że na własnych plecach wniósł króla Prus na tron cesarski. Sam objął funkcję **kanclerza Niemiec** i jednocześnie pozostał premierem rządu Prus. Zjednoczenie Niemiec nastąpiło odgórnie, za pomocą silnej, sprawnej i dobrze dowodzonej armii oraz dzięki zręcznej polityce Bismarcka. Mieszkańcy Niemiec w tej grze się nie liczyli, mieli tylko zapewnić stały dopływ pieniędzy i rekrutów. Zjednoczenie Niemiec nastąpiło inaczej niż Włoch – tam proces zaczął się od decyzji rządu, a skończył, gdy do walki przystąpił lud, niebrany pod uwagę w rządowych planach.

Praca z materiałami

1. Omów przesłanie Manifestu Wilhelma I. **M7**
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla relacji francusko-pruskich mogło mieć ogłoszenie powstania Rzeszy Niemieckiej w Sali Lustrzanej wersalskiego pałacu. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Przedstaw główne etapy zjednoczenia Niemiec. **M9**

M9 Zjednoczenie Niemiec

W 1871 r. Reichstag (czyt. rajchstag), czyli parlament Rzeszy, uchwalił konstytucję. Wynikało z niej, że II Rzesza jest **federacją 22 monarchii** i **3 wolnych miast**: Bremy, Hamburga i Lubeki. Oprócz organów federacyjnych, wspólnych dla całego państwa, nadal istniały krajowe – u władzy pozostały tam dotychczasowe dynastie, rządy i parlamenty. Na czele władz ogólnopaństwowych stał **cesarz**. Sprawował rządy za pośrednictwem mianowanego przez siebie **kanclerza**, który nie był odpowiedzialny przed parlamentem. W ten sposób powstał w Niemczech **system kanclerski**, z silnym rządem i jeszcze silniejszym kanclerzem. Dlatego cesarz się żalił, że „niełatwo być cesarzem przy takim kanclerzu". Prusy w pełni zdominowały Niemcy, zgodnie z planem Bismarcka, który uważał się przede wszystkim za Prusaka, a dopiero później za Niemca, i rządząc, stawiał interes Prus na pierwszym miejscu. Jednak znaczącą rolę odgrywał też Reichstag, składają-

LEGENDA

- granice Związku Niemieckiego (1815–1866)
- granice Rzeszy Niemieckiej od 1871 r.
- granice zjednoczonego Królestwa Włoch od 1866 r.
- granice państw
- granice krajów i prowincji
- Prusy przed 1866 r.
- zdobycze Prus w latach 1864–1866
- 1870 – 1871 oblężenia i czas ich trwania
- pokój kończący wojnę francusko-pruską w 1871 r.
- proklamowanie Rzeszy Niemieckiej w 1871 r.
- 3 VII 1866 bitwa z okresu wojny prusko-austriackiej w 1866 r.
- 1–2 IX 1870 bitwa z okresu wojny francusko-pruskiej (1870–1871)
- 18 III – 28 V 1871 Komuna Paryska i czas jej trwania

cy się z posłów wyłanianych w wyborach demokratycznych. Natomiast wybory do niektórych krajowych organów ustawodawczych – np. landtagów, jak choćby parlamentu Prus – były niedemokratyczne. Bismarck znalazł sojuszników we wpływowej warstwie pruskich junkrów. Spośród nich rekrutowano oficerów, dyplomatów oraz wyższych urzędników.

Polityka wewnętrzna II Rzeszy

Od momentu zjednoczenia decydujący wpływ na politykę wewnętrzną II Rzeszy miał kanclerz Bismarck. Doskonale zdawał sobie sprawę, że Niemcy muszą się wewnętrznie wzmocnić, jeśli chcą odgrywać istotną rolę w Europie. Dotychczas osłabiały je liczne partykularne interesy, jak choćby państw katolickich Rzeszy, które z trudem zgodziły się na dominację protestanckich Prus. Swoich praw broniły też mniejszości narodowe z terenów przygranicznych, gdzie stanowiły co najmniej 10% ogółu mieszkańców. Mieszkańcy Lotaryngii i Alzacji chcieli być częścią Francji, a Duńczycy zamieszkujący Szlezwik pragnęli powrócić do Danii. Z kolei Polacy żyjący na wschodnich rubieżach Niemiec dążyli do zachowania własnej tożsamości i zdobycia autonomii. Bismarck – obawiając się, że w razie konfliktu zbrojnego mniejszości narodowe wypowiedzą posłuszeństwo Rzeszy – podjął wśród nich **akcję germanizacyjną**. Istotną rolę w tym procesie przypisywał szkole publicznej, administracji i armii. **Wspierał niemiecką kolonizację**

M10 Spadek znaczenia politycznego Ottona von Bismarcka w czasach panowania Wilhelma II znalazł swoje odzwierciedlenie w sztuce. Świetnie to oddaje zlecona przez cesarza druga wersja obrazu Antona von Wernera *Otwarcie Reichstagu w Sali Białej berlińskiego zamku przez Wilhelma II (25 czerwca 1888 r.)* z 1893 r., na której Bismarck 1 został przedstawiony bez towarzyszących mu mężczyzn, w odosobnieniu. Sylwetka Żelaznego Kanclerza jest lekko pochylona, zgarbiona, co ma sugerować starego człowieka, który zdaje sobie sprawę z faktu, że jego polityczny czas już minął. Obraz znajduje się w Niemieckim Muzeum Historycznym w Berlinie. Zamieszczona ilustracja przedstawia fragment obrazu.

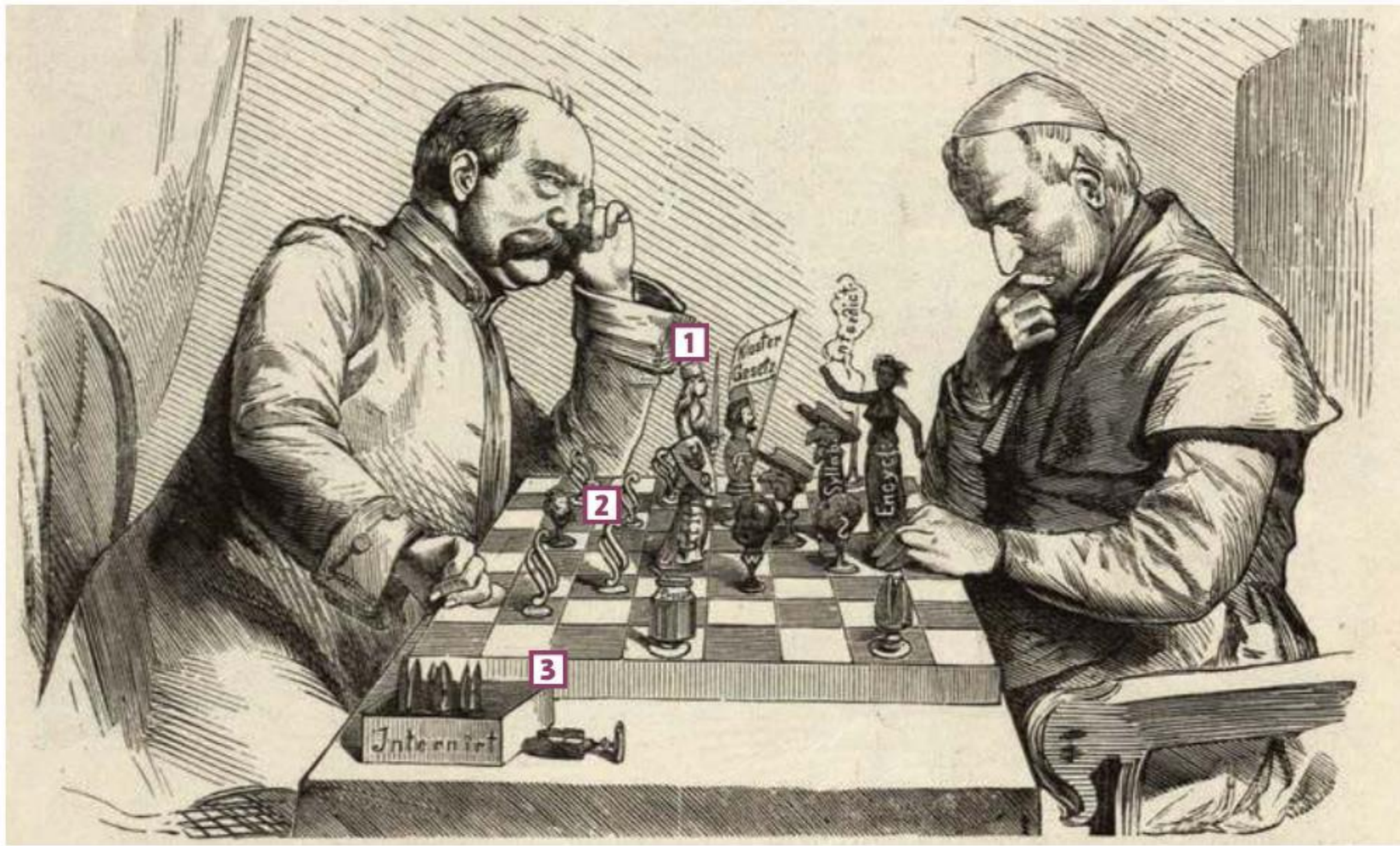

rolniczą, rozbudowę infrastruktury kolejowej i modernizację państwa. Na terenach przygranicznych urzędnikiem, policjantem, kolejarzem czy sędzią mógł być tylko Niemiec. Jeśli przedstawiciel mniejszości narodowej chciałby znaleźć zatrudnienie w administracji publicznej lub szkolnictwie, musiałby przyjąć kulturę niemiecką i stać się Niemcem.

Własnych interesów bronił Kościół Katolicki. Zdaniem władz berlińskich stał się on państwem w państwie, co w opinii Bismarcka zagrażało jedności Niemiec i w przyszłości mogło prowadzić do konfliktów. W 1873 r. Bismarck, popierany przez liberałów, zaatakował Kościół. Zaczęła się wieloletnia walka, którą nazwano **kulturkampfem** (niem. „walka o kulturę"). Ustawy przyjęte przez Reichstag i landtagi podporządkowały Kościół Katolicki państwu. O obsadzie stanowisk kościelnych mieli decydować urzędnicy państwowi, najczęściej protestanci. Ponadto z Rzeszy usunięto jezuitów, a następnie wiele innych zgromadzeń zakonnych. Wyjątek stanowiły te, które sprawowały opiekę nad chorymi. Celem zmian było **uczynienie państwa bardziej świeckim**. Temu też miało służyć wprowadzenie ślubów cywilnych oraz rejestracji urodzeń i zgonów w nowo powstałych **urzędach stanu cywilnego**.

Papież wezwał katolików do obrony Kościoła. Część duchownych w obawie przed represjami ze strony państwa odprawiała tajne nabożeństwa. W latach 80. XIX w. kulturkampf złagodniał i Kościół odzyskał część dawnych uprawnień, gdyż sen z powiek Bismarckowi spędzał już nowy przeciwnik – socjaldemokraci. Głosili oni internacjonalizm, czyli równouprawnienie, przyjaźń i współpracę wszystkich narodów. Aby osłabić socjaldemokratów, władze niemieckie wprowadziły liczne **ustawy społeczne**, w tym prawo do emerytury i renty oraz zasiłki na wypadek choroby lub utraty pracy wypłacane ze składek gromadzonych w kasach chorych. **Ograniczyły też czas pracy robotników i dbały o polepszenie warunków ich pracy**.

W 1888 r. władzę cesarską objął marzący o podbojach i mocarstwowości Wilhelm II. Jedną z jego pierwszych decyzji po koronacji było odsunięcie Bismarcka od rządów. Żelaznego Kanclerza zastąpił generał Leo von Caprivi (czyt. fon kapriwi), który nie miał tak silnej osobowości i pozycji politycznej jak jego poprzednik. W czasie panowania Wilhelma II do głosu doszły **środowiska nacjonalistyczne i szowinistyczne**, głoszące wielkość Niemiec i nawołujące do zdecydowanej **walki o dominację Rzeszy w Europie** oraz zdobywania nowych kolonii. Nacjonaliści ostro wystąpili przeciwko mniejszościom narodowym, wzywając rząd do zaostrzenia kursu i przyspieszenia germanizacji.

M11 Polityka Bismarcka względem Kościoła była szeroko komentowana w prasie i często stawała się tematem karykatury politycznej. Na jednej z nich, zatytułowanej *Między Berlinem a Rzymem* z 1875 r., widzimy rozgrywających partię szachów kanclerza Ottona von Bismarcka i papieża Piusa IX. Jest to odwołanie do prowadzonej przez Żelaznego Kanclerza polityki kulturkampfu. Świadczą o tym figury, którymi grają postacie: Germania 1 symbolizująca Rzeszę Niemiecką oraz figury w kształcie paragrafu 2. To nawiązanie do niemieckiego ustawodawstwa antykościelnego. Efekty antykościelnej polityki Bismarcka symbolizują figury w kształcie mitry biskupiej umieszczone w pudełku z napisem *Internirt* 3 – „internowani".

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaki wpływ na przedstawienie Bismarcka na obrazie miała osoba zleceniodawcy. **M10**
2. Wytłumacz, w jaki sposób autor karykatury ukazał politykę Niemiec względem Kościoła. **M11**

M12 Dualizm monarchii habsburskiej został uwzględniony w herbie państwowym. W wersji z 1915 r. przedstawiał on połączone ze sobą tarcze herbowe Austrii i Węgier. Na pierwszej z nich widać dwugłowego czarnego orła, na którego piersi znajduje się tarcza z herbami ziem koronnych. Druga, zwieńczona Koroną św. Stefana, prezentuje herby ziem wchodzących w skład Królestwa Węgier.

Osobą, która bez wątpienia przyczyniła się do zawarcia unii w 1867 r., była cesarzowa Elżbieta, żona Franciszka Józefa. Świetnie opanowała język węgierski i często odwiedzała Węgry, czym zaskarbiła sobie sympatię poddanych tej części monarchii. Ponadto miała bardzo dobre, przyjacielskie stosunki z prominentnymi węgierskimi politykami.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, w jaki sposób herb monarchii habsburskiej odzwierciedla dualizm monarchii austro-węgierskiej. **M12**

Powstanie Austro-Węgier

Klęska Austrii w wojnie z Królestwem Sardynii i Francją ujawniła niezadowolenie społeczne. Wynikało ono z braku skuteczności austriackich rządów, które miały charakter autokratyczny i centralistyczny. Przedstawiciele poszczególnych narodów coraz śmielej żądali przekształcenia państwa w federację. Jeszcze w 1860 r. – na mocy dyplomu październikowego przygotowanego przez ministra spraw wewnętrznych, polskiego hrabiego **Agenora Gołuchowskiego** (zob. s. 243) – rozpoczął się **proces stopniowego przekształcania Austrii w państwo liberalne**, gwarantujące mieszkańcom podstawowe wolności polityczne, a krajom koronnym – instytucje autonomiczne. Jednak po zdymisjonowaniu Gołuchowskiego cesarz Franciszek Józef cofnął część reform.

Kolejna klęska Austrii w 1866 r. pogłębiła niepokój rządzących i wywołała sprzeciw mieszkańców, którzy w oczekiwaniu gruntownych zmian wyszli na ulice. W 1867 r. Franciszek Józef zgodził się na ustępstwa i podpisał konstytucję. Ustanowiła ona monarchię konstytucyjną oraz gwarantowała mieszkańcom swobody i wolności polityczne. Autokratyczna monarchia Habsburgów stała się państwem liberalnym. Władze austriackie zdecydowały się też porozumieć z Węgrami, którzy byli drugim co do liczebności i znaczenia narodem w cesarstwie. W **1867 r. Austriacy** i **Węgrzy** zawarli **unię realną**, którą zatwierdził cesarz. Na jej mocy powstało **państwo dualistyczne – Austro-Węgry**. Nawet wówczas jednak Austriacy i Węgrzy nie stanowili większości mieszkańców, mimo to oba uprzywilejowane narody mogły w miarę spokojnie kontrolować sytuację i decydować o kierunkach polityki monarchii. Graniczną rzeką między obu częściami stała się Litawa, dlatego kraje austriackie nazywano Przedlitawią, a Węgry – Zalitawią.

Oba kraje połączyła osoba panującego, który był cesarzem w Austrii i królem na Węgrzech. Wspólne były armia, polityka zagraniczna i skarb państwa, a odrębne – parlamenty, rządy oraz prawo. Wiedeń stał się siedzibą instytucji wspólnych oraz austriackich, a Peszt (od 1873 r. Budapeszt) – węgierskich. Na Węgrzech przywrócono konstytucję z 1848 r. z niewielkimi zmianami. Pierwszym premierem został główny architekt porozumienia hrabia Gyula Andrássy (czyt. dźjula ondraszi). Mimo że do kraju powróciło wielu uczestników rewolucji z lat 1848–1849, na emigracji pozostał Lajos Kossuth (czyt. lajosz koszut), który był zwolennikiem pełnej suwerenności Węgier.

Cesarz zgodził się także na rozszerzenie **przywilejów autonomicznych Galicji** – m.in. język polski został uznany za obowiązujący w instytucjach publicznych. To poprawiło sytuację Polaków w zaborze austriackim. Węgrzy zawarli podobną umowę z Chorwatami, którzy utworzyli własne struktury administracyjne ze stolicą w Zagrzebiu.

Władze austriackie nie prowadziły polityki germanizacyjnej, gdyż uważały, że byłaby ona nieskuteczna, propagowały zaś habsburski **lojalizm i upowszechniały mit dobrego cesarza** – opiekuna wszystkich poddanych.

Zjednoczenie Niemiec. Powstanie Austro-Węgier

Podsumowanie

16

Polecenia podsumowujące

1. Omów rolę Ottona von Bismarcka w zjednoczeniu Niemiec.
2. Porównaj procesy zjednoczeniowe Niemiec i Włoch.
3. Scharakteryzuj politykę wewnętrzną Niemiec po zjednoczeniu.
4. Przedstaw okoliczności powstania Austro-Węgier.

Na drodze do zjednoczenia Niemiec

Dwie koncepcje zjednoczenia Niemiec
- Wielkie Niemcy – składające się z wielonarodowościowej monarchii Habsburgów i Związku Niemieckiego, z przewodnią rolą Habsburgów
- Małe Niemcy – składające się z państw Związku Niemieckiego bez Austrii, o w miarę jednolitym składzie etnicznym, koncepcja propagowana przez Prusy

1862 – Otto von Bismarck premierem Prus, rozpoczęcie polityki mającej na celu zjednoczenie.
Główne założenia Bismarcka dotyczące zjednoczenia
- dbałość o więź narodową
- sprawna dyplomacja
- działania wojenne
- zjednoczenie odgórne, dokonane „krwią i żelazem"

Wojny o zjednoczenie Niemiec

1864 – wojna duńska zakończona zwycięstwem Prus i Austrii.
1866 – wojna prusko-austriacka zakończona zwycięstwem Prus.
1870–1871 – wojna francusko-pruska zakończona zwycięstwem Prus.

Zjednoczenie Niemiec

I 1871 – proklamowanie powstania Rzeszy Niemieckiej (II Rzeszy).
Wilhelm I Hohenzollern pierwszym cesarzem.
Otto von Bismarck kanclerzem II Rzeszy i premierem Prus.
II Rzesza państwem federacyjnym z organami władzy ogólnopaństwowej i krajowej.

Komuna Paryska

Niezadowolenie społeczne na skutek porażek w wojnie z Prusami i polityki władz III Republiki.
III 1871 – wybuch powstania w Paryżu i utworzenie Komuny Paryża.
Przeprowadzenie reform socjalnych.
Antyreligijna i antykościelna polityka części komunardów.

Polityka wewnętrzna Niemiec po zjednoczeniu

Dominująca pozycja kanclerza Bismarcka.
Kulturkampf – walka z Kościołem Katolickim i próba ograniczenia jego roli w państwie.
Rywalizacja Bismarcka z socjaldemokratami i wprowadzenie ustaw socjalnych.
Odwołanie Bismarcka ze stanowiska kanclerza przez Wilhelma II.

Powstanie Austro-Węgier

Klęski w wojnach z Francją i Prusami przyczyną wzrostu niezadowolenia z autokratycznych rządów cesarza.
1867 – powstanie Austro-Węgier. Austria i Węgry jako równoprawne państwa połączone unią realną.
1867 – ogłoszenie konstytucji, monarchia Habsburgów państwem liberalnym.
Propagowanie w polityce wewnętrznej postawy lojalistycznej.

Polecane publikacje

J.P. Bled, *Bismarck. Żelazny Kanclerz*, tłum. K. Szeżyńska-Maćkowiak, Warszawa: Muza, 2013.

R. Hołda, *„Dobry władca". Studium antropologiczne o Franciszku Józefie I*, Katowice: Wyd. UŚ, 2008.

G. Wawro, *Wojna francusko-pruska. Niemieckie zwycięstwo nad Francją w latach 1870–1871*, tłum. J. Tomczak, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2019.

17 Kolonializm w drugiej połowie XIX w.

1840
Senegal pierwszą kolonią francuską w Afryce

1857–1859
powstanie sipajów w Indiach

1880–1881
pierwsza wojna burska

1881–1899
powstanie Mahdiego w Sudanie

1884–1885
konferencja berlińska

1887
powstanie Związku Indochińskiego

1899–1902
druga wojna burska

Przypomnij

- Które państwa brały udział w kolonizacji świata w epoce wczesnonowożytnej?

Cel lekcji

- Dowiem się, do czego doprowadziła polityka kolonialna w XIX w.

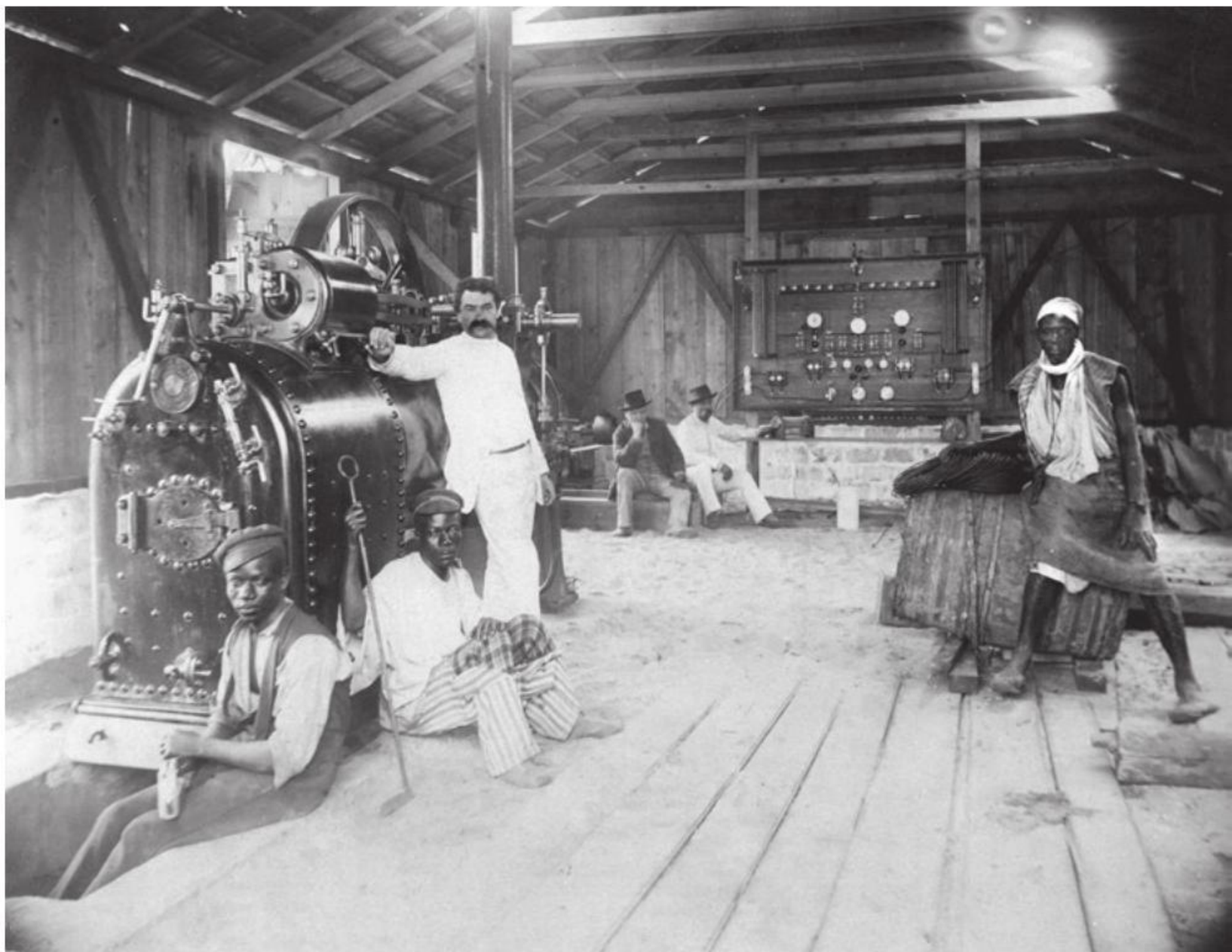
Po lekcji

- Omawiam przyczyny kolonializmu w drugiej połowie XIX w.
- Charakteryzuję kolonizację w Afryce i Azji.
- Opisuję najważniejsze konflikty kolonialne.

Kolonializm
Opanowanie i utrzymanie kontroli politycznej i gospodarczej przez jedne kraje nad innymi w celu ich eksploatacji.

Stare i nowe mocarstwa kolonialne

Kolonializm, zapoczątkowany w okresie odkryć geograficznych, kontynuowany w następnych stuleciach, w XIX w. przybrał formę wyścigu między mocarstwami Starego Kontynentu. Europejczycy opanowali rozległe obszary obu Ameryk, Azji, wybrzeży Afryki oraz Australię i utworzyli na nich terytoria zależne od **metropolii**. Prym w tym wiodły Wielka Brytania oraz Francja. Przejęły one palmę pierwszeństwa po dawnych potęgach kolonialnych – Hiszpanii i Portugalii – które z różnych przyczyn musiały się skoncentrować tylko na obronie swych zamorskich posiadłości. Podobnie przedstawiała się sytuacja niewielkiej Holandii, która walczyła o utrzymanie kolonii na Dalekim Wschodzie. W drugiej połowie XIX w. do kolonialnego wyścigu włączyły się również Włochy i II Rzesza. Jednak świat został już niemal podzielony i o każdy nowy kawałek zamorskiego terytorium trzeba było stoczyć bój z konkurentami. A tych przybywało. Ambicje kolonialne miały również m.in. Belgia, Rosja oraz dwa nowe mocarstwa skutecznie rywalizujące z Europejczykami – Stany Zjednoczone oraz Japonia.

M1 Kolonie stanowiły bazę taniej siły roboczej. W Senegalu, francuskiej kolonii w Czarnej Afryce, już od końca XVIII w. działali europejscy przedstawiciele handlowi, którzy zaczęli tam przenosić część produkcji, by obniżyć jej koszty. Do pracy wykorzystywali przede wszystkim miejscową ludność, której wynagrodzenie w porównaniu do stawek płaconych na kontynencie europejskim było znacznie niższe. Na fotografii z 1885 r. francuscy koloniści z czarnoskórymi pracownikami przy maszynie parowej.

Przyczyny kolonializmu w XIX w.

Przyczyn XIX-wiecznego kolonializmu można upatrywać w wielu czynnikach. Wśród nich najczęściej wymienia się **powody ekonomiczne**, **militarne**, **polityczne** i **społeczne**. Rozwijająca się dynamicznie gospodarka czołowych krajów Europy i świata potrzebowała coraz więcej różnorodnych **surowców**. Kolonie stały się ich źródłem – dostarczały rud metali, kauczuku naturalnego, sizalu (rodzaj włókna), ryżu, tytoniu, bawełny, kawy, herbaty, kakao, przypraw, a także szlachetnych kruszców, diamentów, kości słoniowej itp. Powstające w metropoliach nowe gałęzie przemysłu nie mogły się obejść m.in. bez rzadkich metali, które pozyskiwano w terytoriach zależnych, będących także **rynkami zbytu** dla masowo wytwarzanych produktów europejskich. Takimi terenami stały się np. Indie należące do Wielkiej Brytanii, Holenderskie Indie Wschodnie czy też Indochiny Francuskie. Odmienna sytuacja panowała w Afryce. Ze względu na ograniczone potrzeby miejscowej ludności oraz jej nieobeznanie z regułami gospodarki pieniężnej kontynent ten został wykorzystany tylko w skromnym stopniu jako rynek zbytu dla europejskich towarów. Z Afryki napływało niewiele surowców. Wynikało to przede wszystkim z braku odpowiedniej infrastruktury, której stworzenie byłoby bardzo kosztowne. Pierwsze linie kolejowe na południe od Sahary uruchomiono dopiero kilkanaście lat przed wybuchem Wielkiej Wojny.

Pojawienie się mocarstw kolonialnych i ich prężnie rozwijających się gospodarek zdynamizowało światowy handel. Obroty rosły w szybkim tempie, podobnie jak transfer kapitałów. Gęstniała sieć powiązań handlowych.

Posiadanie zamorskich terytoriów przynosiło również ogromne **korzyści militarne**, które niekiedy były nawet ważniejsze od zysków gospodarczych. Powstające w koloniach **bazy wojskowe** pozwalały na **kontrolę szlaków komunikacyjnych** i przygotowanie operacji wojennych. Ponadto dzięki **rekrutacji żołnierzy** w koloniach metropolie nie tylko zwiększały liczebność armii, lecz także zmniejszały koszty jej utrzymania, jednocześnie oszczędzając „swoich" (pochodzących z metropolii) żołnierzy.

Kolonie odgrywały też bardzo ważną rolę w sferze **polityki międzynarodowej**. Przekonanie kolonizatorów o przynależności do wyższej cywilizacji stanowiło usprawiedliwienie nie tylko dokonywania podbojów, lecz także posiadania kolonii. Dysponowanie posiadłościami zamorskimi potwierdzało **mocarstwowy** status państw i narodów. Zarówno politycy, jak i członkowie europejskich społeczeństw uważali, że każdy szanujący się kraj powinien mieć kolonie. Szczególnie mocno przeświadczenie to było widoczne w kręgach nacjonalistycznych, przekonanych, że należy walczyć o jak najliczniejsze kolonie, aby **realizować ambicje narodu**. Opanowywanie zamorskich terenów miało – według nacjonalistów – zaspokajać również własną miłość do narodu, poprawiać nastroje społeczne oraz gwarantować poczucie sukcesu. Państwa kolonialne tworzyły sieć terytoriów zależnych, aby **rozszerzyć zasięg swojego języka i swojej kultury**, a także **wpływów politycznych i gospodarczych**.

M2 **Francuski ekonomista Paul Leroy-Beaulieu* o korzyściach płynących z posiadania kolonii, druga połowa XIX w.**

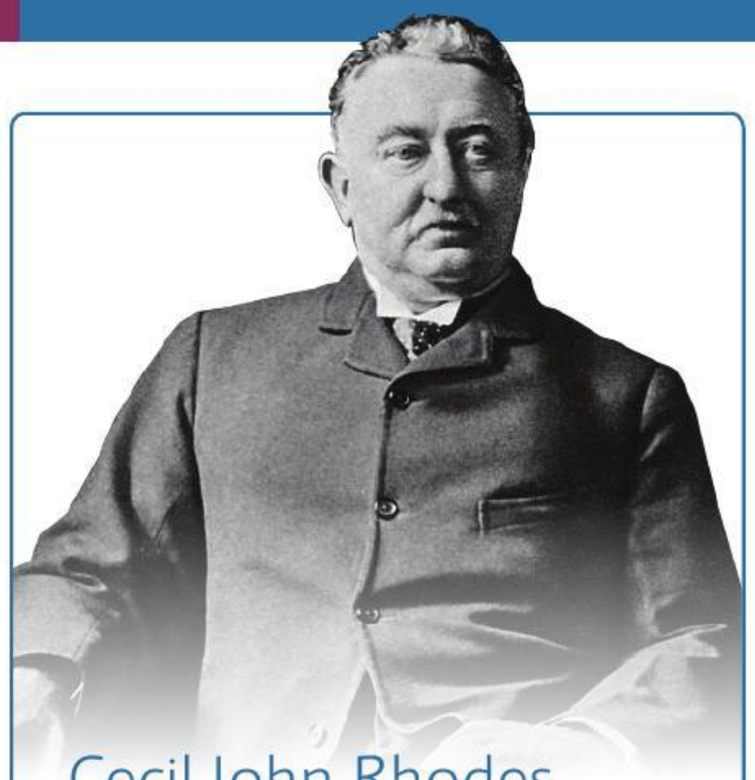
Kolonie zaofiarowują wolnym klasom i wyższej warstwie klasy robotniczej metropolii rynek zbytu, którego doniosłość powinna być szczególnie wzięta pod rozwagę. W kraju o starej cywilizacji, gdzie wykształcenie, nauki techniczne i wiedza w ogóle bardzo się rozkrzewiły, na rynku pracy dla wolnych zawodów panuje tłok. Inżynierowie, architekci, lekarze, urzędnicy z pewnymi zdolnościami nie potrafią znaleźć zatrudnienia popłatnego w stosunku do ich umiejętności i talentów. Te kadry zawsze wzbogacające życie kolonialne dają mu do dyspozycji niezmierzone źródła. [...] poza handlem i przemysłem we właściwym tego słowa znaczeniu dziesiątki tysięcy Anglików robią fortunę w Indiach, albo przynajmniej uzyskują tam dostatek, którego metropolia lub kraje obce nie potrafiły im zapewnić.

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 2, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 72.

* **Paul Leroy-Beaulieu** (czyt. pol lerła bolje)

Praca z materiałami

1. Wymień korzyści gospodarcze, jakie – zdaniem Europejczyków – płynęły z posiadania kolonii. **M1**, **M2**

Cecil John Rhodes

(1853–1902)

Brytyjski przedsiębiorca, polityk oraz premier Kolonii Przylądkowej w Afryce. Założyciel i właściciel Kompanii Południowoafrykańskiej, a także potentat w wydobyciu diamentów. Pozyskał dla Wielkiej Brytanii Beczuanę (obecnie Botswana) oraz tereny dzisiejszych Zambii i Zimbabwe nazwane na jego cześć Rodezją. W okresie rządów w Kolonii Przylądkowej doprowadził do ograniczenia praw rdzennych mieszkańców i przyczynił się do powstania polityki segregacji rasowej. Fotografia Cecila Johna Rhodesa wykonana przed 1902 r.

Rozwój ideologii kolonialnej

Aby wykazać zasadność dokonywanych podbojów, Europejczycy stworzyli **ideologię kolonialną**. Wynikało z niej, że podporządkowywanie i zagospodarowywanie terenów zamieszkanych przez rdzenną ludność jest zgodne z chrześcijańską powinnością. Twierdzili bowiem, że tubylcy – będący na niższym poziomie cywilizacyjnym – dzięki Europejczykom mają szansę poznać lepszy świat i godniejsze życie. Przyznanie sobie prawa do dominacji mieszkańcy Starego Kontynentu tłumaczyli tym, że mają lepsze umiejętności organizacyjne, wykształcenie oraz kulturę na wyższym poziomie. Miało to ich predestynować do roli przywódców świata, a ludność tubylczą terenów podporządkowywanych – obligować do wdzięczności.

W XIX w. kolonizatorzy coraz częściej używali też **argumentów rasistowskich**, twierdząc, że ponieważ reprezentują najlepszą rasę, mają obowiązek cywilizowania ras niższych. „Uważam, że jesteśmy pierwszą rasą na ziemi i im więcej ziemi zaludnimy, tym lepiej dla rasy ludzkiej" – przekonywał **Cecil John Rhodes** (czyt. sesyl dżon rołdz), polityk brytyjski i twórca brytyjskiego imperium kolonialnego w Afryce Południowej. Rudyard Kipling (czyt. radjerd kyplin), autor *Księgi dżungli* i laureat Literackiej Nagrody Nobla z 1907 r., wzywał, aby unieść „brzemię białego człowieka", czyli realizować misję cywilizacyjną wobec mieszkańców globu. Trzeba podbijać słabszych, a jednocześnie przesiedlać ludność europejską w miejsca, gdzie klimat na to pozwala. W praktyce takie poglądy doprowadziły do eksterminacji rdzennej ludności na terenach kolonizowanych.

M3 Politykę Rhodesa w Afryce obrazuje karykatura Edwarda Linleya Sambourne'a (czyt. edłorda linleja samborna) *Kolos Rhodesa* zamieszczona w satyrycznym czasopiśmie „Punch" (czyt. pancz) w 1892 r. Jej tytuł to gra słów. Cecil Rhodes został na niej ukazany jako Kolos Rodyjski, jeden z siedmiu cudów starożytnego świata, w charakterystycznej pozie. Szeroko rozstawione nogi i dłonie mierzące kablem telegraficznym odległość od Kairu do Kapsztadu ilustrują plany Rhodesa, który zamierzał połączyć liniami telegraficznymi i kolejowymi Afrykę Północną z Południową. Ilustrator wyposażył Rhodesa w typowe atrybuty kolonizatora – hełm tropikalny i strzelbę przewieszoną przez ramię. Otwarta sylwetka postaci świadczy o sile i dominującej pozycji Brytyjczyków w rywalizacji państw europejskich o tereny w Afryce.

Protektoraty, kolonie, dominia

Terytoria zależne od państw kolonialnych miały różny status. Niektóre, jak państwa na Półwyspie Arabskim, były formalnie niezależne, niemniej zawierane z metropoliami umowy handlowe i wojskowe ograniczały ich samodzielność. Takie metody praktykowali m.in. Brytyjczycy. Najczęściej terytoria zależne otrzymywały status protektoratu albo kolonii. **Protektoraty** miały własne władze lokalne, sądy, prawo oraz administrację, których funkcjonowanie kontrolował protektor. Z kolei obszary

LEGENDA

Tereny zależne w latach:
1850 1913

- tureckie
- brytyjskie
- francuskie
- hiszpańskie
- portugalskie
- belgijskie
- niemieckie
- włoskie

państwa niezależne

republiki burskie

Związek Południowej Afryki

M4 Kolonializm w Afryce

w pełni kontrolowane przez administrację metropolii nazywano **koloniami**. Bywało, że terytoria podbite zostały uznane za integralną część metropolii. Tak postępowały np. Rosja, Japonia czy Francja. Przekształcały one niektóre opanowane tereny w jednostki terytorialne swojego państwa: gubernie, prowincje lub departamenty, z czym się wiązało wprowadzanie jako urzędowego własnego języka, administracji i szkolnictwa. Były też sytuacje odmienne, kiedy to obszary skolonizowane przez Europejczyków uzyskiwały niezawisłość, aczkolwiek nadal pozostawały formalnie zależne od metropolii. Tak się stało w wypadku czterech terytoriów: Kanady, Australii, Nowej Zelandii i Związku Południowej Afryki, które otrzymały status **dominiów** brytyjskich. Na czele dominiów stał (i nadal stoi) monarcha brytyjski, reprezentowany przez gubernatora.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób autor karykatury zobrazował politykę kolonialną Wielkiej Brytanii w Afryce oraz rolę Cecila Johna Rhodesa. **M3**
2. Wskaż na mapie kolonie brytyjskie, francuskie i niemieckie. **M4**
3. Określ, które z państw europejskich miało najwięcej kolonii w Afryce. **M4**

Praca z materiałami

1. Opisz znaczenie kongresu berlińskiego i konferencji w Berlinie dla rozwoju kolonializmu w Afryce. **M5**, **M6**
2. Omów symbolikę karykatury. **M6**

M5 Dla wyścigu kolonialnego w Afryce duże znaczenie miały postanowienia kongresu berlińskiego w 1878 r., którego celem było ustalenie warunków po wojnie rosyjsko-tureckiej. Wskutek uzyskania Tunezji Francja rozpoczęła marsz w głąb Czarnego Lądu. Dzięki temu wkrótce się stała – podobnie jak Wielka Brytania – największym mocarstwem kolonialnym. Kluczową rolę kanclerza Rzeszy Ottona von Bismarcka na kongresie oddaje sposób przedstawienia go na obrazie niemieckiego artysty. Kongres był dla niego szansą na urzeczywistnienie mocarstwowej pozycji Niemiec na arenie międzynarodowej. Anton von (czyt. fon) Werner, *Kongres berliński, 13 lipca 1878 r.*, 1881 r., Ratusz w Berlinie.

„Rozdrapywanie Afryki"

Przez kilka wieków Europejczycy zadowalali się kontrolowaniem niektórych wybrzeży Afryki. Budowali tam porty służące m.in. do wywozu niewolników. Niedostępność Czarnego Lądu, jego nieużyteczność dla kolonizacji rolniczej oraz morderczy malaryczny klimat nie sprzyjały europejskiej ekspansji. Jeszcze w latach 60. XIX w. Europejczycy kontrolowali zaledwie ok. 10% terytorium Afryki. W kolejnych dziesięcioleciach zaczęło się to szybko zmieniać, a ze względu na ostrą rywalizację i szybkie tempo zajmowania kolejnych obszarów zostało nazwane „**rozdrapywaniem Afryki**" lub „**wyścigiem o Afrykę**". Intensywny podbój Afryki umożliwili odważni podróżnicy, za którymi podążyli misjonarze i kupcy. Pełnomocnicy państw europejskich „podpisywali" z niepiśmiennymi wodzami plemiennymi traktaty. Na ich mocy ziemie plemienne przechodziły na własność Europejczyków w zamian za m.in. ozdoby, tkaniny czy alkohol. Następnie państwa kolonialne w kolejnych traktatach ustalały między sobą granice obszarów kolonialnych. Granice te wytyczano sztucznie, w sposób niemający żadnego odzwierciedlenia w historii danego regionu.

Podział Afryki został zatwierdzony podczas **konferencji berlińskiej w latach 1884–1885**. I tak, jej zachodnia część przypadła **Francji**. Jeszcze w 1840 r. **Francuzi** założyli pierwszą afrykańską kolonię – Senegal – której stołecznym miastem został Dakar, w przyszłości stanowiący siedzibę władz kolonialnych Francuskiej Afryki Zachodniej. Następnie utworzyli: Francuską Afrykę Równikową, Somali Francuskie (nad Morzem Czerwonym)

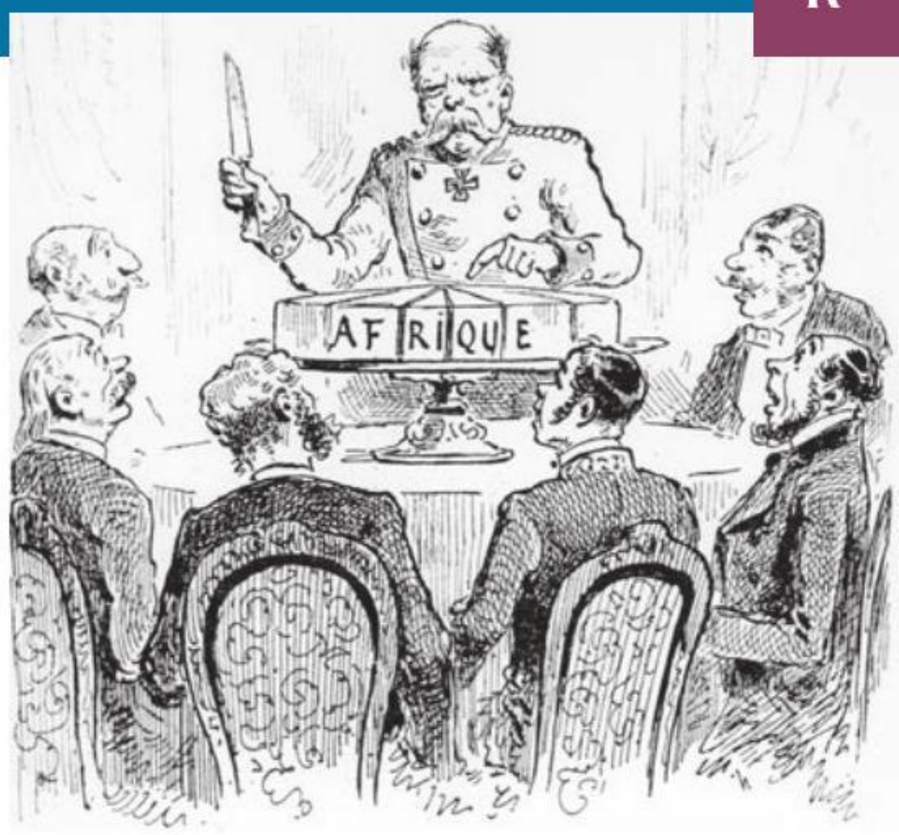

oraz protektoraty Maroko i Tunezji (na północy). Z kolei wschodnia część Afryki przypadła w większości **Wielkiej Brytanii**. Na zachodzie kontynentu Brytyjczycy mieli jedynie enklawy – Złote Wybrzeże i część Nigerii. Także **Niemcy** zyskali posiadłości we wschodniej Afryce: Tanganikę, Burundi oraz Ruandę, określane jako Niemiecka Afryka Wschodnia. W zachodniej części kontynentu władali Togo oraz Kamerunem, a na południu – Niemiecką Afryką Południowo-Zachodnią. **Włosi** opanowali część Somalii oraz Erytreę, leżące w Rogu Afryki, a tuż przed wybuchem Wielkiej Wojny – Libię na północy kontynentu. **Portugalia** utrzymała Mozambik i Angolę, swoje dotychczasowe kolonie. Do króla Belgów Leopolda II należało Kongo – rozległe ziemie w środkowej części kontynentu – które z czasem przeszło na własność **Belgii**. **Hiszpanii** pozostały jedynie zachodniosaharyjskie Rio de Oro i północna część Maroka.

Przed 1914 r. w Afryce istniały tylko dwa niezawisłe państwa – Etiopia zwana Abisynią oraz Liberia. Etiopia była królestwem, a następnie cesarstwem o starożytnym rodowodzie, zamieszkanym głównie przez ludność chrześcijańską obrządku wschodniego. Próbę jej opanowania podjęli w 1896 r. Włosi, ale ponieśli klęskę. Etiopczycy okazali się pierwszym narodem, który stawił odpór Europejczykom. Na początku XIX w. nad Zatoką Gwinejską powstała Liberia. Państwo to utworzyli czarnoskórzy byli niewolnicy, którzy postanowili wrócić z USA do Afryki. Zaprowadzili w Liberii okrutne i krwawe rządy, mimo przyjęcia konstytucji wzorowanej na amerykańskiej oraz powołania prezydenta i Kongresu.

Wojny burskie i powstanie Związku Południowej Afryki

Pod koniec XIX w. w brytyjskich koloniach na południu Afryki wybuchły powstania organizowane przez **Burów**, nazywanych też Afrykanerami. Byli to potomkowie holenderskich osadników, którzy od połowy XVII w. osiedlali się w okolicach Kapsztadu, gdzie założyli Kolonię Przylądkową (w 1815 r. przejętą przez Brytyjczyków). W pierwszej połowie XIX w. część Burów opuściła kolonię brytyjską i utworzyła dwie republiki – **Transwal i Oranię**. Brytyjczycy próbowali je sobie podporządkować, co doprowadziło w **1880 r.** do wybuchu **pierwszej wojny burskiej** (1880–1881). Po raz pierwszy w dziejach Afryki doszło do zbrojnego konfliktu między europejskim supermocarstwem a ludnością pochodzenia europejskiego. Burowie zdołali się obronić (1881 r.) i Transwal pozostał niepodległym państwem (Orania nie brała udziału w wojnie). Jednak odkrycie bogatych złóż diamentów (w Oranii) i złota (w Transwalu) spowodowało napływ osadników brytyjskich. Między nimi a Burami dochodziło do sporów. Wielka Brytania sprowokowała Burów, a ci w **1899 r.** wypowiedzieli jej wojnę. Wybuchła **druga wojna burska** (1899–1902). Była niezwykle krwawa. Brytyjczycy dopuszczali się mordów na kobietach i dzieciach. Uwięzili też ok. 100 tys. Burów w obozach ogrodzonych drutem kolczastym. Były to pierwsze obozy koncentracyjne. I choć światowa opinia publiczna stała po stronie słabszych Burów, w 1902 r. ostatni powstańcy skapitulowali, a Brytyjczycy

M6 Celem konferencji berlińskiej, która odbyła się w latach 1884–1885, było ustalenie granic posiadłości kolonialnych w Afryce. Ukazuje to karykatura *Dzielenie Afryki na konferencji w Berlinie* opublikowana w 1885 r. w prasie francuskiej. Główną postacią jest tu Otto von Bismarck, który dzieli między mocarstwa tort z napisem *Afryka*.

M7 W obozach koncentracyjnych zakładanych przez Brytyjczyków dla rodzin burskich partyzantów panowały bardzo złe warunki. Tysiące uwięzionych w nich kobiet i dzieci cierpiało z powodu głodu, chorób zakaźnych, przeludnienia, fatalnych warunków sanitarnych. Przykładem złego traktowania więźniów był los siedmioletniej Lizzie van Zyl (czyt. liz-i wan zejl), którą władze brytyjskie internowały, gdyż jej ojciec odmówił poddania się Brytyjczykom. Wskutek niedożywienia i braku odpowiedniej opieki medycznej w obozie w Bloemfontein (czyt. blumfantein) Lizzie zapadła na dur brzuszny i wkrótce zmarła. Fotografia wykonana w 1901 r.

M8 **Burski generał Christian* de Wet o brytyjskich metodach walki z Burami, 1900–1902**

Lord Roberts wydał proklamacje zapowiadające, że spalona będzie każda osada położona w promieniu dziesięciomilowym od miejsca, gdzie Boerowie zburzą linię kolejową. Rozkaz ten był wypełniany wszędzie i nieraz można było widzieć płonące osady, położone dalej niż dziesięć mil od kolei. Jeżeli ich nie palono, to wysadzano dynamitem, a wtedy wszystko przepadało: meble, zapasy zboża były niszczone, zwierzęta pociągowe, konie, woły, muły, stada bydła nawet zabierał nieprzyjaciel. […]*

A kobiety boerskie? Czy straciły odwagę wobec tego? Bynajmniej. Gdy tylko zaczęła się wojna z nimi, a raczej wojna przeciwko nim i mieniu ich mężów – nie zawahały się przed ucieczką, byleby nie wpaść w ręce Anglików. Chcąc ocalić trochę żywności dla siebie i dzieci, pakowały zboże i najniezbędniejsze przedmioty na wozy. Potem, kiedy w nocy zbliżał się oddział nieprzyjacielski, córka prowadziła woły za uzdę, a matka poganiała je z tyłu biczem – ażeby uciec przed nieprzyjacielem i nie zostać uprowadzonymi do obozów koncentracyjnych, które Anglicy nazywali miejscem schronienia. Co za hipokryzja.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 365–366.

* **Christian** (czyt. kristjan)
Boerowie – Burowie

Imperium kolonialne
Imperium, które składa się z państwa macierzystego oraz posiadłości zamorskich, położonych zazwyczaj w różnych częściach świata.

podporządkowali sobie Transwal i Oranię. Oba kraje weszły w skład powstałego w 1910 r. **Związku Południowej Afryki** – brytyjskiego dominium, w którym władzę polityczną i ekonomiczną sprawowali głównie Burowie. Do nich należały plantacje, huty, fabryki oraz kopalnie złota, rud żelaza, diamentów, manganu i węgla kamiennego. Używali języka afrikaans, czyli afrykańskiej wersji języka niderlandzkiego. Prowadzili politykę segregacji rasowej w stosunku do miejscowej czarnoskórej ludności.

Powstanie Mahdiego w Sudanie

Na północy Afryki leżał **Egipt**, rządzony przez miejscową dynastię arabską. Choć formalnie niezawisły, w rzeczywistości był **zależny od Wielkiej Brytanii**, a w 1914 r. stał się protektoratem o nazwie Sułtanat Egiptu. Pod koniec XIX w. Brytyjczycy postanowili przy pomocy Egipcjan podporządkować sobie Sudan. Napotkali jednak niespodziewany opór. W **Sudanie** charyzmatyczny przywódca islamski Muhammad Ahmed – uznający się za **Mahdiego**, czyli potomka Mahometa – zorganizował **powstanie** (1881–1899) i utworzył tam własne państwo. Mahdyści mieli waleczną armię i stawiali zacięty opór. Dopiero śmierć wodza i dziesiątkujące mahdystów karabiny maszynowe przesądziły o sukcesie Brytyjczyków. Zwycięski generał Horatio Kitchener (czyt. horejszio kiczener) nakazał wrzucić zwłoki Mahdiego do Nilu na pożarcie krokodylom. **Sudan został podporządkowany Brytyjczykom**. Jednak w żadnym innym miejscu Afryki Europejczycy nie natrafili na tak potężny opór i nigdzie nie ponieśli tak znacznych strat.

Indie – perła w koronie brytyjskiej

Najbardziej rozległym i najludniejszym **imperium kolonialnym** była Wielka Brytania. Imperium to liczyło 33 mln km^2 powierzchni i posiadało terytoria zależne na wszystkich kontynentach, w związku z czym mówiono, że „słońce nad nim nigdy nie zachodzi". Najważniejszy dla Brytyjczyków był szlak morski prowadzący z Europy przez Gibraltar, Maltę i Cypr, a dalej przez Suez i Aden aż po Indie i Singapur na Dalekim Wschodzie. Gibraltar umożliwiał kontrolę na Morzu Śródziemnym, Suez – wejście i wyjście z Kanału Sueskiego, Aden pozwalał pilnować porządku w cieśninie oddzielającej Morze Czerwone od Oceanu Indyjskiego. Ufortyfikowany Singapur umożliwiał swobodny transport towarów między Indiami i Chinami.

Od końca XVIII w. perłą w koronie Imperium Brytyjskiego były **Indie – największa kolonia na świecie**. Subkontynent stał się ważnym rynkiem zbytu dla brytyjskiej produkcji. Napływ tanich wyrobów fabrycznych doprowadził do upadku miejscowego rzemiosła oraz bezrobocia i biedy rdzennych mieszkańców Indii. Oparcie dla brytyjskich rządów stanowili władcy lokalnych księstw i królestw – radżowie i maharadżowie, którzy zachowali władzę na swoich terytoriach.

* **John Bright** (czyt. dżon brajt)

M9 Brytyjski polityk John Bright* o polityce Wielkiej Brytanii w Indiach, 1877 r.

Nasze panowanie nad Indiami trwa niewiele więcej niż stulecie. Nasze imperium indyjskie utworzone zostało przy pomocy takich samych metod, jak i większość wielkich imperiów, tzn. ambicji, przestępstwa i zaborczości. [...] Co się zaś tyczy dochodów, to otrzymujemy od Indii około 50 milionów funtów rocznie [...]. Pobieramy podatki gruntowe, cła wwozowe, opłaty stemplowe i niektóre inne opłaty [...], podatek od soli. Podatek ten jest niezwykle korzystny dla państwa, lecz niezwykle ciężki dla ludności, a dla biedoty jest wprost okrutny. Do pobierania go wysyłamy poborców do najbiedniejszej chałupy ogromnego imperium. Trzeba jednak pamiętać, że cała wielomilionowa ludność nie ma prawa głosu w swych własnych sprawach. Jest ona niema wobec władzy, która ją ujarzmiła. [...]

Niemniej jednak jest rzeczą oczywistą, że Indie w chwili obecnej – to kraj straszliwej nędzy i że opinia o ich bogactwie jest osnuta wyłącznie na tym, że łupieżca zawsze mógł z łatwością je rabować [...].

D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy. Nowa matura z historii. Przekazy źródłowe z ćwiczeniami*, t. 2, *Od 1789 roku do współczesności*, Gdańsk: GWO, 2002, s. 58–59.

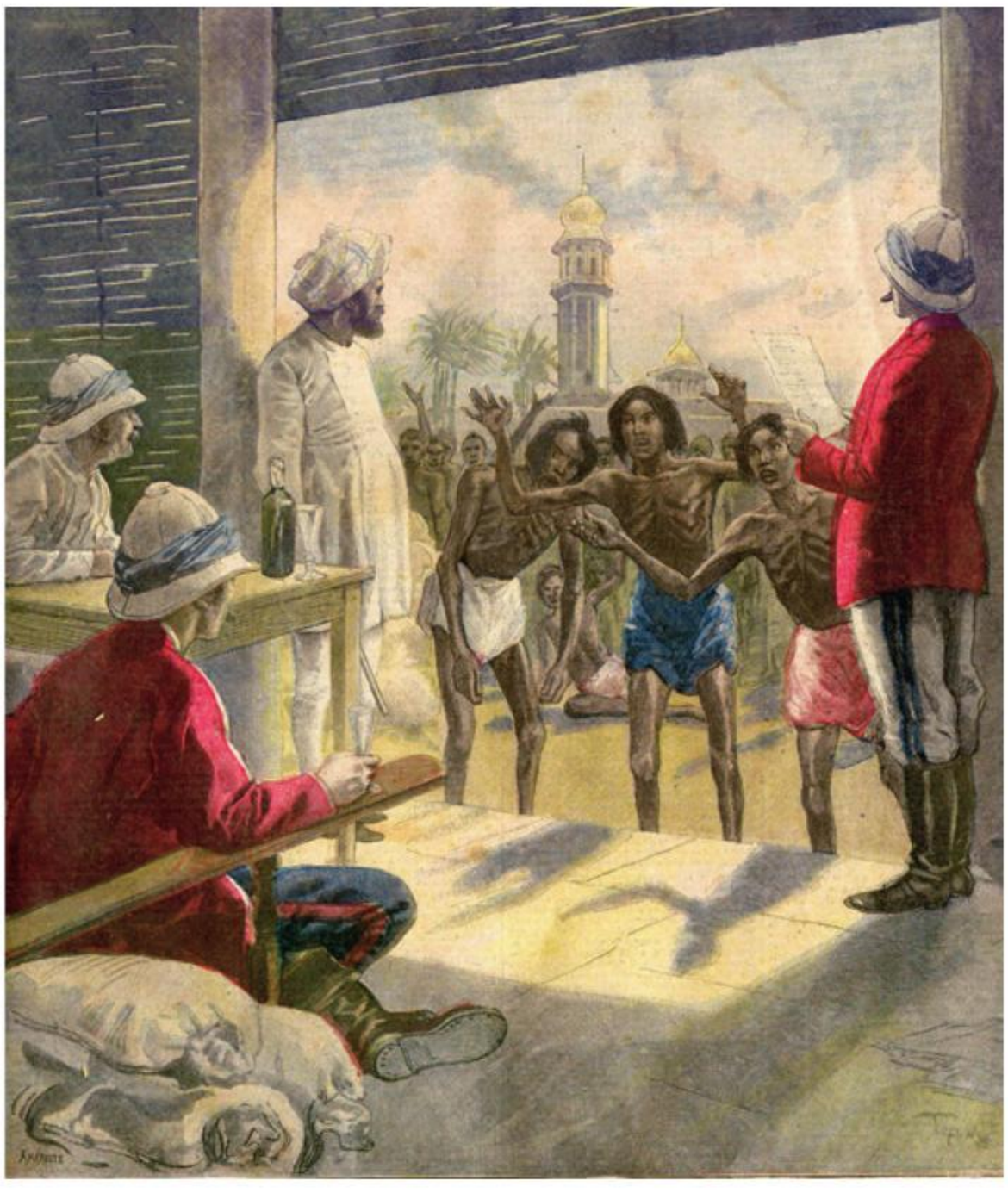
Praca z materiałami

1. Omów politykę brytyjską względem ludności cywilnej w czasie drugiej wojny burskiej. **M7**, **M8**
2. Przedstaw korzyści, jakie Wielka Brytania czerpała z posiadania Indii. **M9**
3. Scharakteryzuj stosunek Brytyjczyków do mieszkańców Indii. Odwołaj się do **M9**, **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

W 1857 r. wybuchło **powstanie sipajów** (czyt. s-ipajów), czyli żołnierzy indyjskich pozostających w służbie brytyjskiej. Zostało ono krwawo stłumione w 1859 r. i wykorzystane jako pretekst do oddania zależnych od Brytyjczyków obszarów Indii pod bezpośredni zarząd korony (a nie jak dotychczas – Kompanii Wschodnioindyjskiej). W 1877 r. królowa Wielkiej Brytanii Wiktoria przyjęła tytuł cesarzowej Indii, a cesarska intronizacja odbyła się w Delhi (czyt. deli). Brytyjczycy sporo inwestowali w sieć kolei, portów, telegrafów, co miało im ułatwić kontrolowanie i eksploatację rozległego obszaru. Hindusi byli dyskryminowani. Nie było im wolno podróżować razem z Brytyjczykami w jednym wagonie, nie mogli siedzieć w tej samej co oni restauracji, mieli usługiwać Europejczykom. Brytyjczycy nie szanowali ich kultury, tradycji ani religii, nie dopuszczali do pracy w administracji, wprowadzali prawa godzące w podstawy indyjskiego społeczeństwa.

Stopniowo Brytyjczycy wprowadzali zmiany w sposobie rządzenia w Indiach. Zobowiązali się do respektowania lokalnych praw i obyczajów, nie dyskryminowali tubylców podczas naboru do służby publicznej, a także obiecali zreformować armię. Mimo to pod koniec XIX w. mieszkańcy Indii coraz częściej **protestowali przeciwko eksploatacji ekonomicznej i dyskryminacji**. W 1885 r. elity polityczne założyły organizację o nazwie **Indyjski Kongres Narodowy**, którego zadaniem była budowa indyjskiej tożsamości, a w przyszłości – podjęcie działań na rzecz uzyskania niepodległości. Radykalni

M10 Bezwzględna eksploatacja Indii przez Brytyjczyków, błędna polityka rolna oraz fale katastrofalnych susz i powodzi często prowadziły do niedostatku, a nawet skrajnej nędzy miejscowych rolników. Zdarzały się fale głodu, jak w latach 1873–1874 we wschodnich Indiach. Ilustracja z 1897 r. zamieszczona we francuskim czasopiśmie „Le Petit Journal" (czyt. le pti żurnal) przedstawia tłumy wychudzonych Hindusów gromadzących się przed budynkiem, w którym Brytyjczycy oraz lokalny urzędnik wydają pomoc żywnościową.

Imperium Brytyjskie na mapie z 1886 r.

Z okazji odbywającej się w 1886 r. w Londynie Wystawy Kolonialnej i Indyjskiej powstała wyjątkowa mapa: *Wspólnota imperialna. Mapa ukazująca zasięg Imperium Brytyjskiego w 1886 r.* Jej autorem był znany kartograf William Crane (czyt. łyliam krejn). Zdaniem wielu osób przedstawienie to jest odwzorowaniem ówczesnych realiów politycznych. W centrum mapy została umieszczona Wielka Brytania, oznaczona kolorem czerwonym, podobnie jak należące do niej kolonie. Na każdej z nich są tabele z dokładnymi informacjami dotyczącymi liczby ludności oraz danymi statystycznymi odnoszącymi się do wymiany handlowej.

W górnej części mapy znajdują się trzy postacie kobiece, które na głowach mają frygijskie czapki, a w dłoniach trzymają szarfy z napisami: *Wolność* 1, *Braterstwo* 2 i *Federacja* 3. Stanowią one nawiązanie do rewolucyjnej triady: *wolność*, *równość*, *braterstwo*. Wyobrażenie to miało symbolizować pokojowe współistnienie wszystkich nacji w ramach Imperium Brytyjskiego.

W centralnym punkcie mapy, na kuli ziemskiej podtrzymywanej przez Atlasa, siedzi Brytania 4. Obok niej są umieszczone dwie usługujące przedstawicielki kolonii 5.

Kanadę reprezentuje rdzenny mieszkaniec tych ziem z pióropuszem na głowie 6. Poniżej znajdują się przedstawiciele ludności napływowej – traper z martwym zwierzęciem na ramionach 7 oraz kobieta ubrana w futra 8.

IMPERIAL FEDERATION.—MAP OF THE WORLD SHOWING THE EXTENT OF THE BRITISH EMPIRE IN 1886.

Symbolem Indii są usługujący brytyjskiemu żołnierzowi Hindusi 9 oraz charakterystyczne dla tego kraju zwierzęta – słoń oraz tygrys 10.

Australię personifikuje Aborygenka 11 z bumerangiem i towarzyszącym jej kangurem oraz rodzina farmerów 12 z baranem.

Wpływy brytyjskie w Azji zostały ukazane przez Chinkę 13 trzymającą w rękach tacę z herbatą.

Praca z infografiką

1. Rozstrzygnij, czy autor mapy słusznie użył haseł: *Wolność*, *Braterstwo*, *Federacja*. Uzasadnij odpowiedź.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób kartograf ukazał zależności kolonialne w Imperium Brytyjskim.
3. Wytłumacz, dlaczego z brytyjskiej wersji triady umieszczonej na mapie zniknęło słowo *równość*.

działacze Kongresu wzywali do bojkotu produktów brytyjskich oraz stosowania terroru wobec Brytyjczyków. Jednak skala poparcia dla ich postulatów była niewielka. Od 1914 r. ważnym działaczem stał się prawnik **Mohandas Karamchand Gandhi** (czyt. karamćand gandi) zwany **Mahatmą** (sanskr. „wielki duchem"), który zaczął propagować **pokojowy sprzeciw wobec Brytyjczyków**, walkę bez użycia przemocy. Działacze na rzecz budzenia tożsamości różnili się nie tylko metodami działania, lecz także wyznaniem, co dodatkowo rodziło problemy. Spory polityczne między wyznawcami hinduizmu oraz islamu ułatwiały panowanie Brytyjczykom, którzy zgodnie z zasadą „dziel i rządź" wykorzystywali je do antagonizowania obu społeczności.

Indochiny Francuskie

Drugim co do wielkości imperium kolonialnym, liczącym ponad 10 mln km^2, była Francja. Poza rozległymi terenami w Afryce i wyspami na Morzu Karaibskim, jak Martynika i Gwadelupa, zajęła w Azji **Indochiny** oraz wiele wysp na Pacyfiku, m.in. Tahiti (czyt. taiti) i Nową Kaledonię. Największe znaczenie miały dla Francji Indochiny z uwagi na ich strategiczne położenie między Indiami a Chinami. Składały się z Cesarstwa Wietnamu oraz Królestw Kambodży i Laosu. Przez stulecia był to region politycznie zależny od Chin, a jego mieszkańcy starali się unikać kontaktów z Europejczykami, o których mieli jak najgorsze zdanie, powiadając, że są to „barbarzyńcy o sercach psów i kóz". Miejscowi monarchowie w obawie przed europejską inwazją prowadzili politykę „zamkniętych drzwi" i „zaryglowanych bram" – ale te środki bezpieczeństwa nie wystarczyły.

Pretekstem do interwencji Francuzów stały się prześladowania katolików uważanych przez wietnamskie władze za „agentów Zachodu". W obronie chrześcijan stanęły ekspedycyjne wojska francuskie. W 1883 r., po wielu latach walki, zawarto traktat o protektoracie Francji nad Wietnamem. Nie pogodziły się z tym Chiny, gdyż nie chciały utracić możliwości sprawowania „opieki" nad regionem, co czyniły od wieków. Uderzyły na wojska francuskie, jednak szybko poniosły klęskę. Pod względem technologicznym armię chińską i europejską dzieliła przepaść. W **1887 r.** Francuzi utworzyli **Związek Indochiński** – czyli **Indochiny Francuskie** – składający się z czterech protektoratów i jednej kolonii.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie mogły być przyczyny nieprzychylnego stosunku władz Wietnamu do chrześcijańskich misjonarzy. **M11**

M11 Władze wietnamskie już od połowy XVIII w. prowadziły politykę prześladowania miejscowych chrześcijan. Podobny los spotkał również przybywających do tego kraju misjonarzy, czego przykładem jest historia francuskiego księdza Josepha Marchanda (czyt. żozefa marszanda). W Wietnamie pojawił się on w 1830 r. Po wydaniu przez władze tego kraju edyktu nakazującego aresztowanie wszystkich europejskich misjonarzy nie zaprzestał działalności duszpasterskiej. Aresztowany w 1835 r., został poddany okrutnym torturom, w których wyniku zmarł. Dzieło nieznanego artysty *Męczeństwo Józefa Marchanda*, 1835 r., przechowywane w siedzibie Misji Zagranicznych w Paryżu.

M12 Jednym z ponurych wyróżników polityki Europejczyków w kolonizowanej Afryce były zbrodnie, jakie na terenie Konga popełnili Belgowie. Od początku swojej obecności na Czarnym Lądzie stosowali wyzysk i przemoc wobec tubylczej ludności. Wielu autochtonów ginęło podczas wykonywania niewolniczej pracy na rzecz kompanii handlowych należących do belgijskiego władcy Leopolda II. Sytuacja rdzennej ludności stale się pogarszała. Zarządzający koloniami przedstawiciele kompanii handlowych coraz częściej nie dostrzegali już w mieszkańcach Konga ludzi. Powszechne było organizowanie polowań na tubylców czy karanie ich ucinaniem dłoni za najdrobniejsze przewinienie. Te zbrodnie na własne oczy widział polski pisarz Józef Korzeniowski (Joseph Conrad, czyt. dżozef konrad). Los rdzennej ludności Konga uczynił jednym z wątków swojego opowiadania *Jądro ciemności*. Na fotografii przedstawiono młodych mieszkańców Konga z uciętymi dłońmi, ok. 1900 r.

Konsekwencje kolonializmu

W drugiej połowie XIX w. mocarstwa kolonialne uzależniały od siebie kolejne obszary, a następnie maksymalnie je eksploatowały. **Politykę** tę nazywano **imperialną** lub **imperializmem**. Pod koniec stulecia doprowadziła ona do podziału świata. Ok. 1900 r. imperia kolonialne zajmowały 73 mln km^2, co stanowiło 55% powierzchni globu. Obszar ten według szacunków zamieszkiwało ponad 35% ludności świata. Proces, który się rozpoczął wraz z wyprawami Krzysztofa Kolumba i Vasco (czyt. wasko) da Gamy, zakończył się w przeddzień wybuchu Wielkiej Wojny. Nigdy wcześniej świat nie był tak europejski jak wówczas.

Część terytoriów metropolie poddały **europeizacji**, przeszczepiając tam europejskie wzorce kulturowe i osiągnięcia cywilizacyjne. Z jednej strony władze kolonialne likwidowały niewolnictwo, krwawe obrzędy i kanibalizm, z drugiej zaś prowadziły politykę segregacji rasowej. Z myślą o własnych potrzebach budowały obiekty użyteczności publicznej, szkoły i szpitale czy ciągi komunikacyjne.

Konsekwencją eksploatacji gospodarczej bardzo często było **wyniszczenie rdzennej ludności**. Miało to związek zarówno z wykorzystywaniem jej do niewolniczej pracy, jak i pozbawianiem źródeł utrzymania przez odbieranie terenów, na których dotąd zamieszkiwała. Spotkało to lud Herero w Afryce, Indian w Ameryce, Aborygenów w Australii i Tasmanii czy plemiona z wysp Pacyfiku. W ten sposób postępowali zarówno Brytyjczycy, Francuzi, Holendrzy, Niemcy, Belgowie, jak i Amerykanie czy Rosjanie. Polityka kolonialna tych ostatnich w Azji Centralnej i na Syberii doprowadziła do gwałtownego spadku populacji ludności autochtonicznej.

Tubylców chętnie karano, najczęściej chłostą, a nieraz i zabijano. Tak postępowali m.in. Belgowie w Kongu czy Niemcy w Afryce Południowo-Zachodniej. Afrykanie mieli obowiązek ustępować białym drogi, a na ich widok zdejmować nakrycie głowy. W koloniach niemieckich musieli stawać przed „panami" na baczność. Ze względów pragmatycznych lepiej traktowano wodzów plemiennych. Przeciwko dyskryminacyjnej i represyjnej polityce białych protestowali chrześcijańscy misjonarze – zarówno protestanci, jak i katolicy – ale ich działania rzadko były skuteczne.

Praca z materiałem

1. Omów politykę Europejczyków względem rdzennej ludności Afryki. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywały kolonie w polityce mocarstw europejskich.
2. Opisz wojny burskie.
3. Oceń politykę Europejczyków względem rdzennej ludności kolonii. Odwołaj się do konkretnych przykładów.

Kolonializm w drugiej połowie XIX w.

Podsumowanie

17

Stare i nowe mocarstwa kolonialne

Kolonializm – opanowanie i utrzymanie kontroli politycznej i gospodarczej nad innym krajem w celu jego eksploatacji.
Wielka Brytania i Francja potęgami kolonialnymi w XIX w.
Inne państwa biorące udział w wyścigu kolonialnym w XIX w.: Rosja, Belgia, Włochy, Niemcy, Stany Zjednoczone i Japonia.

Przyczyny kolonializmu

Ekonomiczne	Polityczne	Militarne
Źródło surowców dla metropolii. Rynki zbytu dla towarów z metropolii.	Wzrost znaczenia na arenie międzynarodowej. Zaspokojenie potrzeb politycznych i ambicjonalnych własnego narodu. Chęć rozszerzenia zasięgu oddziaływania języka i kultury własnego kraju.	Budowa nowych baz wojskowych umożliwiających kontrolę szlaków komunikacyjnych. Źródło rekrutów dla armii.

System organizacji kolonii

Protektorat – terytorium, na którym władza była sprawowana przez autochtonów, ale poddana kontroli protektora.
Kolonia – obszar w pełni kontrolowany przez metropolię.
Dominium – państwo niezawisłe, ale pozostające w pewnym stopniu zależne od metropolii; rozwiązanie stosowane przez Wielką Brytanię.

„Rozdrapywanie Afryki"

Do lat 60. XIX w. tylko 10% terenów Afryki kontrolowanych przez Europejczyków.
Ekspansja europejska w Afryce.
1884–1885 – konferencja berlińska i podział Afryki między mocarstwa europejskie.
Konflikty kolonialne w Afryce
- wojny burskie (pierwsza 1880–1881, druga 1899–1902)
- powstanie Mahdiego (1881–1899)

Indie – perła w koronie brytyjskiej

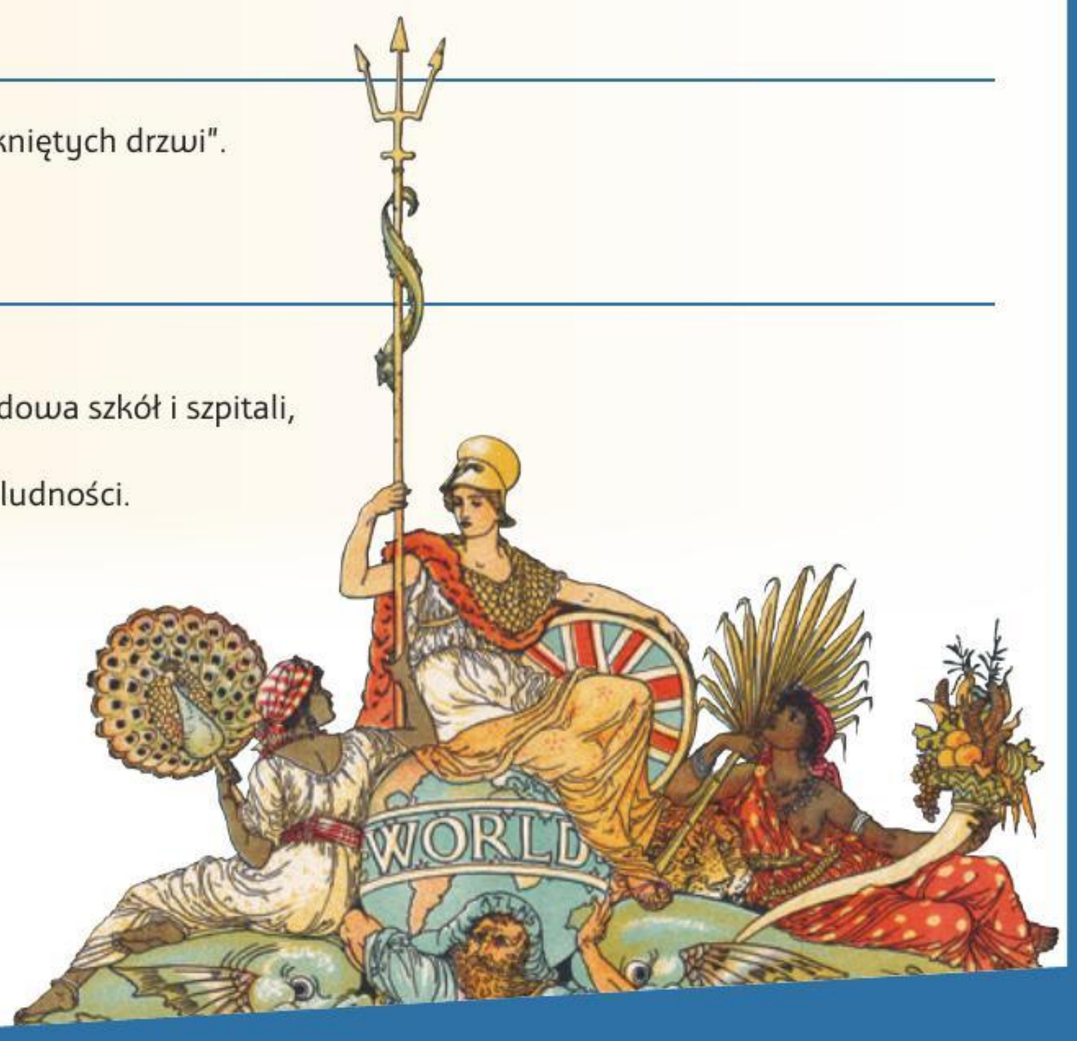
Indie największą kolonią na świecie.
1857–1859 – powstanie sipajów.
Pod koniec XIX w. protesty mieszkańców Indii przeciwko eksploatacji ekonomicznej i dyskryminacji.
Działalność Gandhiego.

Indochiny Francuskie

Początkowo prowadzenie przez państwa Półwyspu Indochińskiego polityki „zamkniętych drzwi".
Prześladowania katolików pretekstem do podboju Wietnamu przez Francuzów.
1887 – powstanie Związku Indochińskiego.

Konsekwencje kolonializmu

Powstanie rozległych imperiów kolonialnych.
Rozprzestrzenienie się europejskich wzorców kulturowych na inne kraje (m.in. budowa szkół i szpitali, likwidacja niewolnictwa, chrześcijaństwo).
Wyniszczenie ekonomiczne kolonii, często prowadzące do eksterminacji rdzennej ludności.

Polecane publikacje

M. Ferro, *Historia kolonizacji*, przeł. M. Czajka, Warszawa: Bellona, 1997.

A. Hochschild, *Duch króla Leopolda. Opowieść o chciwości, terrorze i bohaterstwie w kolonialnej Afryce*, przeł. P. Tarczyński, Warszawa: Świat Książki, 2022.

H. Zins, *Cecil Rhodes. Ekspansja brytyjska w Afryce pod koniec XIX wieku*, Gdańsk: Wyd. Oskar, 2000.

18 Nowe mocarstwa kolonialne i rywalizacja na Dalekim Wschodzie

1839–1842 pierwsza wojna opiumowa

1856–1860 druga wojna opiumowa

1868 początek epoki Meiji w Japonii

1898 wojna hiszpańsko-amerykańska

1899–1901 powstanie bokserów

1904–1905 wojna rosyjsko-japońska

Przypomnij

- Czym był kolonializm?

Cel lekcji

- Dowiem się, jaką rolę w kolonializmie odegrały Stany Zjednoczone i Japonia.

Po lekcji

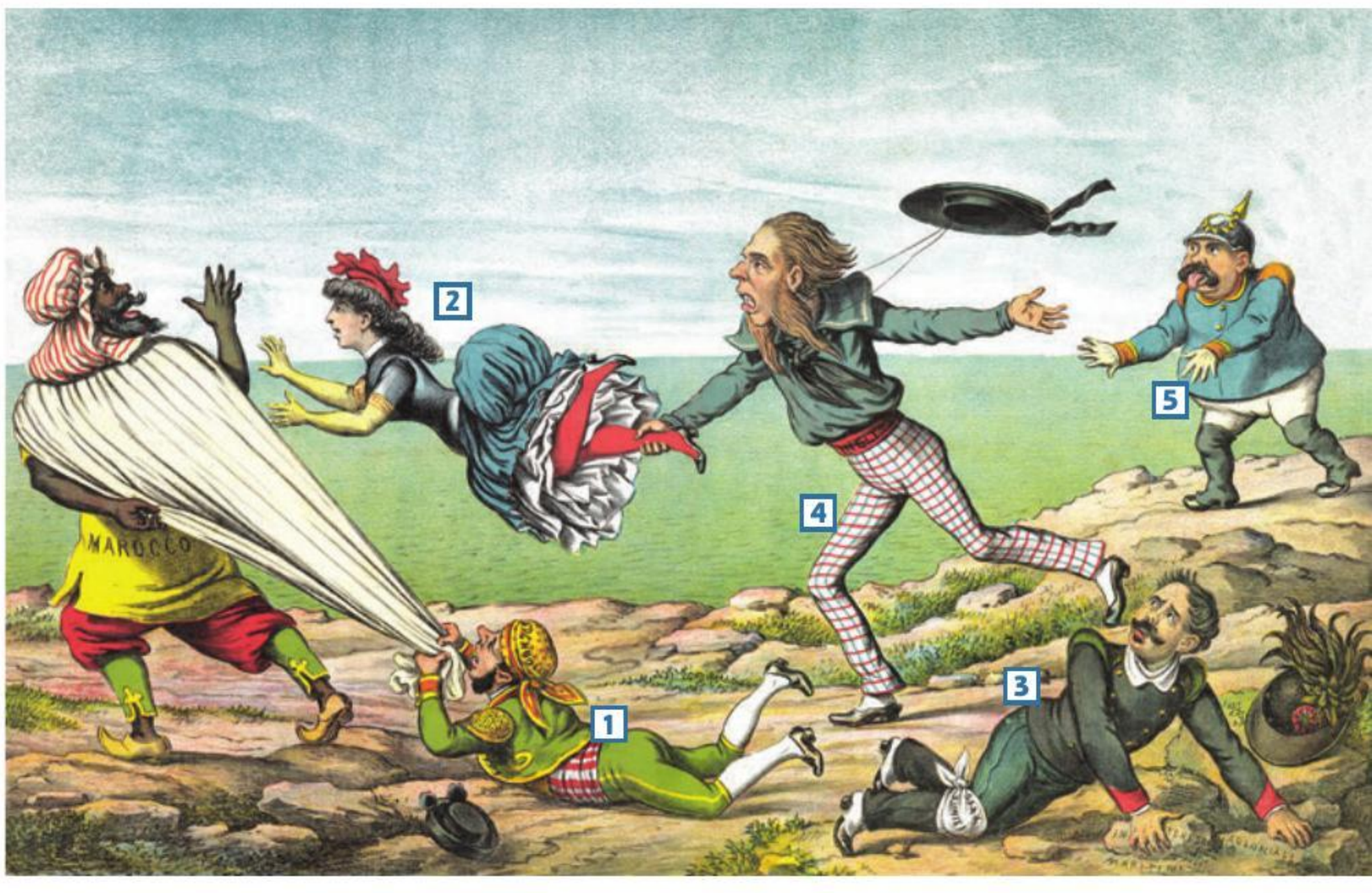
- Charakteryzuję rywalizację amerykańsko-hiszpańską o wpływy na Morzu Karaibskim.
- Opisuję politykę mocarstw względem Chin.
- Wyjaśniam, na czym polegały reformy epoki Meiji.
- Omawiam przyczyny, przebieg i skutki wojny rosyjsko-japońskiej.

Stare i nowe państwa kolonialne na Wschodzie

Do XIX w. kolonie na Wschodzie miały zaledwie cztery państwa. Najstarszymi były Portugalia i Hiszpania. **Portugalii** pozostały w Azji niewielkie enklawy: Makau w Chinach, Goa w Indiach oraz Timor Wschodni w Archipelagu Indonezyjskim, **Hiszpanii** zaś – Mariany, Wyspy Marshalla (czyt. marszala), Karoliny na Pacyfiku. **Wielka Brytania** miała Australię i Nową Zelandię, ale w XIX w. powiększyła swój stan posiadania m.in. o Indie oraz Birmę i Malaje. We władaniu **Holandii** znalazły się Holenderskie Indie Wschodnie (dzisiejsza Indonezja).

Pod koniec XIX w. z nadzieją na różnorodne korzyści do rywalizacji o kolonie włączyły się kolejne państwa. **Niemcy** dość późno przystąpili do tego wyścigu. Niemniej dzięki determinacji i środkom finansowym, a także wsparciu cesarza Wilhelma II Rzesza opanowała północno-zachodni obszar Nowej Gwinei, Wyspy Salomona, część Samoa oraz Archipelag Bismarcka (czyt. bismarka). **Niemcy stali się potęgą kolonialną w rejonie Pacyfiku**. Uprzedzili **Japonię**, która zgodnie z własną strategią kolonialną przejmowała porty na wybrzeżu chińskim oraz terytoria leżące w pobliżu Wysp Japońskich: archipelag Riukiu z Okinawą, Kuryle, następnie Tajwan.

M1 Rywalizacja o kolonie między nowymi a starymi mocarstwami europejskimi toczyła się m.in. w wyścigu o Maroko. Na pochodzącej z 1884 r. karykaturze przedstawiono uciekającego Marokańczyka, którego próbują pochwycić przedstawiciele mocarstw kolonialnych: Hiszpanii 1, Francji 2, Włoch 3, Wielkiej Brytanii 4 oraz Niemiec 5.

Praca z materiałami

1. Omów satyryczny wydźwięk ilustracji. **M1**
2. Rozstrzygnij, czy wizerunek przedstawiony na karykaturze odpowiada głównym założeniom polityki amerykańskiej. Uzasadnij odpowiedź. **M2**, **M3**

Ekspansjonizm USA i wojna hiszpańsko-amerykańska w 1898 r.

* **Chile** (czyt. czile)

W nowym podziale świata na strefy wpływów chcieli także uczestniczyć Amerykanie. Stany Zjednoczone były zainteresowane swoim najbliższym sąsiedztwem, czyli **wyspami na Morzu Karaibskim** oraz **wyspami na Pacyfiku**, a także **ziemiami leżącymi na południe i zachód od granic USA**. Amerykańscy przedsiębiorcy zachęcali do ekspansji gospodarczej, a politycy nawoływali do rozbudowy armii i tworzenia baz wojskowych niezbędnych do powiększania oraz ochrony terenów zależnych. **Rozwój gospodarki amerykańskiej wiązano ze wzrostem potencjału militarnego**, zwłaszcza floty wojennej. Realizacją tej polityki było zagarnięcie przez USA w 1877 r. części archipelagu Samoa na Pacyfiku, która stała się bazą zaopatrzeniową dla amerykańskich okrętów płynących do Azji i Australii. W 1887 r. Stany Zjednoczone założyły bazę wojskową w Pearl (czyt. perl) Harbor na Hawajach, które zaanektowały w 1898 r.

Kolejne terytoria zostały przyłączone w wyniku wygranej przez Stany Zjednoczone w **1898 r. wojny z Hiszpanią**. W 1895 r. na Kubie wybuchło antyhiszpańskie powstanie, gdyż Kubańczycy pragnęli niepodległości. Wojska hiszpańskie krwawo rozprawiały się z powstańcami, przy okazji niszcząc m.in. plantacje trzciny cukrowej i tytoniu należące do Amerykanów. W 1898 r. doszło do nieszczęśliwego wypadku amerykańskiego okrętu wojennego Maine (czyt. mejn) stacjonującego w porcie w Hawanie. Zginęli marynarze, a statek został zniszczony. Mimo że był to wypadek, Kongres USA uchwalił kredyty wojenne i upoważnił prezydenta do rozpoczęcia działań wojennych. Jednak to Hiszpania pierwsza wypowiedziała Stanom Zjednoczonym wojnę. Szybko ją przegrała i w grudniu 1898 r. w Paryżu podpisano traktat pokojowy. Na jego mocy Kuba formalnie stała się państwem niepodległym, jednak Amerykanom udało się narzucić Kubańczykom prawa skutecznie ograniczające niezależność wyspy. Kontrolę nad Kubą przejął kapitał amerykański. Stany Zjednoczone w Zatoce Guantánamo założyły swoją bazę wojskową. Ponadto Hiszpania za 20 mln dolarów oddała Amerykanom Filipiny, które w 1902 r. stały się amerykańskim protektoratem. Na mocy traktatu paryskiego Amerykanie otrzymali również wyspę Guam na Pacyfiku, a Hiszpanie musieli opuścić wyspę Portoryko na Karaibach, która uzyskała status odrębnego terytorium kontrolowanego przez USA.

Po wojnie Hiszpania przestała być potęgą morską i mocarstwem kolonialnym. W ciągu niecałych 100 lat utraciła prawie wszystkie terytoria zawłaszczone kilka wieków wcześniej. Jej miejsce stopniowo zajmowały Stany Zjednoczone, konsekwentnie zmierzające do umocnienia swych wpływów finansowych i kulturowych w krajach Ameryki Łacińskiej. Zwolennikiem parcia na południe od granicznej rzeki Rio Grande był m.in. Theodore Roosevelt (czyt. teodor ruzwelt), prezydent USA w latach 1901–1909, który skutecznie realizował doktrynę Monroego. Doprowadził do uzależnienia małych państw Ameryki Środkowej od amerykańskiej poli-

M2 **Prezydent Theodore Roosevelt o polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych, początek XX w.**

Teoria [...] głosi, że cała zachodnia część globu nie może być polem osiedlania się ani wpływów dla państw Starego Świata. Nie jest to prawo międzynarodowe, ale zasadnicza podstawa naszej polityki zagranicznej. W naszych czasach utrzymanie tej zasady nie przedstawia żadnej trudności, chyba wtedy, gdyby państwo amerykańskie, zagrożone w swych interesach, okazało w stosunkach z innymi państwami słabość lub nie dopełniło swych zobowiązań. Rozległe państwa Południowej Ameryki – Argentyna, Brazylia, Chile – rozwinęły się tak świetnie, że nie potrzebują opieki Stanów Zjednoczonych. Zajmują względem nas stanowisko takie samo jak Kanada: są naszymi przyjaciółmi, na stopie zupełnej równości. Względem nich nie potrzeba powoływać się na teorię Monroego. Same potrafią odwołać się do niej w razie potrzeby. Rozumie się, że gdyby na jedno z tych państw napadło jakieś europejskie mocarstwo i chciało je zająć, pospieszylibyśmy mu na pomoc i nie dopuścili do okupacji. Ale moglibyśmy to uczynić tylko na wezwanie napadniętego, jako przyjaciele, od których zażądano pomocy.*

Inaczej jednak rzecz się ma z niektórymi podzwrotnikowymi państwami w pobliżu Morza Karaibskiego. Niektóre z nich są pastwą nieustannych rewolucji i ciągłego zamętu, do tego stopnia, że nie mogą ani spełniać obowiązku względem mieszkańców, ani narzucić obcym państwom poszanowania własnych praw. Stany Zjednoczone nie dążą bynajmniej do wcielenia któregokolwiek z tych państw. Mogą nawet dużo ścierpieć od nich, nie okazując urazy.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 376.

Budowę kanału na Przesmyku Panamskim planowali Hiszpanie już w XVI w. Chcieli w ten sposób skrócić drogę do swych posiadłości na zachodnim wybrzeżu Ameryki Południowej. Jego budowa została jednak zainicjowana dopiero w drugiej połowie XIX w. przez Francuzów, ale ze względu na bankructwo ich spółki – wykonana przez Amerykanów na początku XX w. Kanał Panamski skrócił drogę morską z San Francisco (czyt. frans-isko) do Nowego Jorku o 14 500 km.

M4 Przemówienie cesarza Wilhelma II wygłoszone w Bremie, 1900 r.

Chińczycy pogwałcili prawo międzynarodowe w sposób niesłychany w historii świata, wystawili na urągowisko osobę posła i obowiązki gościnności. Jest to tym bardziej oburzające, że zbrodnia została popełniona przez naród, który jest dumny ze swej prastarej kultury. Wykażcie czynem starą pruską tężyznę, wykażcie, że jesteście chrześcijanami, ochoczo znosząc cierpienia. Niech cześć i chwała towarzyszy waszym sztandarom i broni! [...] Gdy staniecie w obliczu nieprzyjaciela, bijcie go. Wiedzcie: nie będzie żadnej litości! Jeńców nie będziemy brać!

[...] Jak przed tysiącem lat Hunowie pod wodzą swego króla Attyli pozyskali sławę, która przetrwała jeszcze po dziś dzień [...], tak niechaj przez was nazwa Niemiec utrwali się w Chinach na 1000 lat w taki sposób, aby nigdy już żaden Chińczyk nie odważył się nawet krzywo spojrzeć na Niemca.

Błogosławieństwo Boże niech będzie z wami! Modlitwy całego ludu i moje życzenia wam towarzyszą i każdemu z osobna. Otwórzcie drogę kulturze na zawsze! Możecie teraz jechać, do widzenia, Koledzy!

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 364–365.

M3 Na wielu karykaturach prezydent Stanów Zjednoczonych Theodore Roosevelt jest przedstawiany z grubą pałką na tle Ameryki Środkowej lub basenu Morza Karaibskiego, a towarzyszy mu zawsze amerykańska flota. To ilustracja polityki prowadzonej przez USA w tym regionie. Gruba pałka nawiązuje zaś do słów Roosevelta: „Przemawiaj łagodnie i szykuj pałkę". Miała ona być straszakiem na państwa europejskie, by te nie wchodziły w drogę Amerykanom w tej części świata.

tyki i kapitału. Państwa te zostały nazwane „republikami bananowymi", gdyż plantacje bananów, podobnie jak trzciny cukrowej, należały do kapitału amerykańskiego, a politykę zagraniczną i wewnętrzną tych państw nadzorowali ambasadorzy USA oraz agenci amerykańskich firm. Aby ułatwić sobie kontrolę polityczną i eksploatację ekonomiczną, Amerykanie doprowadzili do wybudowania w latach 1904–1914 **Kanału Panamskiego**, który połączył Morze Karaibskie z Pacyfikiem. Kanał znalazł się pod jurysdykcją USA. Głoszone przez Amerykanów idee wolnościowe nie przeszkodziły im w budowie imperium kolonialnego.

„Rozdarcie Chin"

W pierwszej połowie XIX w., zwłaszcza w Wielkiej Brytanii, wzrosło zainteresowanie Chinami jako potencjalnym rynkiem zbytu i zagłębiem wielu surowców. Liczbę mieszkańców tego państwa pod koniec XVIII w. szacowano na 200–260 mln osób. Jednak drzwi do Chin były zaryglowane. Państwo chińskie, rządzone przez dynastię mandżurską, nie chciało zacieśniać kontaktów handlowych ze światem, gdyż cesarze uważali, że wszystko, czego Chińczycy potrzebują, jest wytwarzane na miejscu. Dlatego **Chiny** prowadziły **politykę izolacji**. Kupcom zagranicznym udostępniły jedynie port w Kantonie. Za herbatę i jedwab Brytyjczycy początkowo płacili srebrem, a następnie opium – narkotykiem, który zaczęli dostarczać do Chin w dużych ilościach. Palenie opium doprowadziło

do szybkiego wyniszczenia fizycznego i umysłowego ok. 1–2% populacji Chińczyków. Gdy władze chińskie przejęły składy opium i je spaliły, Brytyjczycy wysłali marynarkę wojenną wyposażoną w parowce pływające w górę rzek. Dysponujący przestarzałą flotą Chińczycy okazali się bezbronni. **Pierwszą wojnę opiumową**, trwającą w latach 1839–1842, zakończył traktat zawarty w Nankinie. Na jego mocy Chiny wyraziły zgodę na przejęcie przez Londyn skrawka wybrzeża w Hongkongu oraz udostępniły brytyjskim kupcom kolejne pięć portów. W latach 1856–1860 trwała **druga wojna opiumowa** i znów Chińczycy sromotnie przegrali. Musieli wyrazić zgodę na działalność misyjną i handlową Brytyjczyków na całym obszarze państwa.

Sukcesy Londynu skłoniły inne mocarstwa europejskie oraz USA i Japonię do **interwencji w wewnętrzne sprawy Chin**. Amerykanie zaczęli propagować **zasadę „otwartych drzwi”**, czyli wolnego dostępu każdego mocarstwa do zasobów Chin. Podobnie myśleli Japończycy. Mocarstwa osiągały zamierzone cele w rozmaity sposób. Jedne uzyskiwały koncesje na drodze negocjacji, inne – wypraw wojennych. Tak postąpili Japończycy, którzy w 1894 r. wypowiedzieli Chińczykom wojnę i ją wygrali. Był to pierwszy od wieków wewnętrzny konflikt w Azji Wschodniej.

Pod koniec XIX w. **Chiny podzielono na strefy wpływów mocarstw**. Zostało to nazwane **„rozdarciem Chin”**. Stronę chińską zmuszono do

Praca z materiałami

1. Wymień argumenty, jakie przywoływał Wilhelm II, uzasadniając atak na Chiny. **M4**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób artysta przedstawił na karykaturze bieżące wydarzenia polityczne w Chinach. **M5**

M5 Amerykańska karykatura z 1900 r. ukazuje „rozdzieranie Chin" przez światowe mocarstwa. Wyniszczone Chiny symbolizuje leżący na ziemi wyczerpany smok 1. Japonię przedstawiono jako przyczajonego lamparta 2, Rosja to dominujący nad resztą postaci niedźwiedź 3, a jego głównym rywalem jest równie potężny lew symbolizujący Wielką Brytanię 4. Między nimi unosi się orzeł będący alegorią Niemiec 5, Austria została ukazana jako dwugłowy orzeł 6, Hiszpania – jako wilk 7, a Francję przedstawiono pod postacią koguta 8. Całemu wydarzeniu przygląda się uosabiający USA orzeł 9.

przekazania portów w dzierżawę lub na własność. Eksploatacja Chin przez mocarstwa obniżyła poziom życia chińskich rolników i rzemieślników. Spadły dochody państwa, mimo wprowadzenia nowych podatków. W ramach protestu Chińczycy organizowali powstania. W 1851 r. wybuchło **powstanie tajpingów**, którzy uznali władze cesarskie za winne ciężkiego losu prostych ludzi. Korzystając z pomocy mocarstw, cesarz stłumił rebelię w 1864 r. kosztem milionów ofiar. W latach 1899–1901 trwało **powstanie bokserów** skierowane przeciwko ekspansji polityczno-gospodarczej mocarstw europejskich i Japonii. Zostało ono krwawo stłumione, m.in. przez wojska koalicji państw kolonialnych. Zginęły tysiące powstańców. „Rozdarcie Chin" i ludowe powstania osłabiły autorytet cesarza, a także sprawiły, że wzrosła liczba zwolenników republiki.

Powstanie bokserów
Zbrojne powstanie ludowe w Chinach w latach 1899–1901, skierowane przeciwko panującej dynastii i jej polityce, zbyt spolegliwej wobec cudzoziemców. Inicjatorem buntu było tajne stowarzyszenie występujące pod hasłem: „pięść w imię sprawiedliwości". Nazwa „bokserzy" pochodzi od praktykowanych przez uczestników sztuk walki, które wówczas nazywano chińskim boksem.

M6 Ekspansja kolonialna na Dalekim Wschodzie

Zmiany ustrojowe w Chinach

W Chinach przybywało przeciwników cesarza, którego obwiniano o biedę i uległość wobec mocarstw kolonialnych. W 1911 r. wybuchła rewolucja przeciwko władzy cesarskiej. **Obalono monarchię**, a następnie **utworzono republikę**. Ideologiem chińskiego republikanizmu i pierwszym prezydentem Republiki Chińskiej został Sun Yat-sen. Wtedy też narodziła się Partia Narodowa Kuomintang o orientacji republikańskiej i nacjonalistycznej. W przyszłości odegra ona jeszcze ważną rolę w historii Chin. Korzystając z napięć w Chinach, dalajlama XIII, duchowy przywódca buddyjskich Tybetańczyków, ogłosił w **1913 r. niepodległość Tybetu**. Dobrze wykorzystał stan politycznego wrzenia. Jednak Chiny nie uznały tego aktu, co zapoczątkowało długotrwały konflikt.

Od wieków dumni Chińczycy uważali swoje państwo za twór doskonały i nazywali je Państwem Środka. W ich przekonaniu było ono centrum świata, a oni sami reprezentowali wspaniałą kulturę o starożytnych tradycjach. W XIX w. ich godność i honor zostały ugodzone przez mocarstwa, co stanowiło bolesny składnik chińskiej pamięci. Do dzisiaj Chińczycy twierdzą, że XIX w. był w ich dziejach okresem największego upokorzenia.

Modernizacja Japonii

Przez wieki Japonia izolowała się od świata i prawie nikt nie zakłócał jej spokoju. Wyjątek stanowili chrześcijańscy misjonarze, nie zawsze życzliwie przyjmowani przez miejscową ludność. Jednak w pierwszej połowie XIX w. elity japońskie coraz chętniej zaznajamiały się z osiągnięciami Europejczyków. Chociaż Japonia była cesarstwem, w imieniu cesarza rządził **szogun**. W połowie wieku Japonią zaczęli się interesować Amerykanie. W 1854 r., grożąc atakiem okrętów wojennych, wymusili na rządzących otwarcie dwóch portów. Inne państwa kolonialne natychmiast zażądały tego samego, a Amerykanie wkrótce zwielokrotnili żądania. Cesarstwo Japonii musiało nawiązać stosunki dyplomatyczne z zachodnimi mocarstwami.

Japończycy, wykorzystując fakt, że kraj otworzył się na Zachód, tłumnie ruszyli na europejskie i amerykańskie uczelnie, by poznać kulturę i cywilizację zachodnią. Jednak mocarstwa chciały przekształcić Japonię w terytorium zależne. Wywołało to sprzeciw japońskich patriotów, którzy w 1868 r. usunęli zbyt uległego – ich zdaniem – wobec obcych szoguna i postanowili zmodernizować kraj, opierając się na boskim autorytecie cesarza. W tym samym roku 16-letni cesarz **Mutsuhito** rozpoczął samodzielne rządy. Żaden monarcha europejski nie mógł nawet marzyć o pozycji, jaką w społeczeństwie japońskim zajmował cesarz. Japończycy utożsamiali go z bogiem, nie mieli prawa wymówić jego imienia, a gdy przejeżdżał ulicami miast, padali przed nim na twarz. Cesarz był naczelnym wodzem sił zbrojnych, decydował też o wojnie i pokoju. Ciesząc się poparciem potężnych rodów japońskich, zapoczątkował odważny program unowocześnienia kraju.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie kolonie francuskie w Azji. **M6**
2. Wskaż na mapie główne kierunki ekspansji nowych mocarstw kolonialnych na Dalekim Wschodzie. **M6**

Szogun
Namiestnik wojskowy w Japonii, będący faktycznym władcą państwa (zwłaszcza w XVII–XIX w.).

Mutsuhito
(1852–1912)
Cesarz Japonii w latach 1868–1912. Za jego panowania różne dziedziny życia w Japonii poddano gruntownej modernizacji na wzór zachodni. Mutsuhito zapoczątkował politykę imperialistyczną kraju, związaną z rozwojem nacjonalizmu japońskiego oraz koncepcją dominacji Japonii na kontynencie azjatyckim. Cesarstwo stało się międzynarodową potęgą, głównie dzięki spektakularnym zwycięstwom w wojnach z Chinami i Rosją oraz towarzyszącym im zdobyczom terytorialnym. Fragment oficjalnej fotografii cesarza Mutsuhito, 1873 r., Metropolitalne Muzeum Sztuki w Nowym Jorku.

Praca z materiałami

1. Wymień obszary, w których modernizacja Japonii była najbardziej zauważalna. **м7**, **м8**, **м9**
2. Wyjaśnij, z czego mógł wynikać sprzeciw społeczeństwa wobec modernizacji państwa. Wykorzystaj **м10** i wiedzę pozaźródłową.
3. Przedstaw, w jaki sposób kultura masowa ukazuje reformy epoki Meiji. Odwołaj się do **м10** i wiedzy pozaźródłowej.

м7 **Japonia we wspomnieniach generała Bronisława Grąbczewskiego, początek XX w.**

W roku 1896 Nagasaki miało około 20 000 mieszkańców. Istniał tylko jeden dom europejskiej konstrukcji, a mianowicie wspaniały czteropiętrowy hotel, urządzony według ostatnich wymagań komfortu europejskiego. Takież hotele wybudowano i w innych otwartych dla cudzoziemców miastach, jak w Kobe, w Jokohamie i w Tokio. Hotele te wybudował rząd w mniemaniu, że bogatych turystów można przyciągnąć do kraju, zapewniwszy im komfort, do którego są przyzwyczajeni. [...] Obecnie opieka rządu nad hotelami dawno się skończyła. Zastąpiła ją konkurencja.

Drugą niespodzianką w ówczesnym Nagasaki były wodociągi, urządzone doskonale. [...] Japończycy ubierają się w dobrze znane u nas kimona [...]. W 1896 roku Japończycy jeszcze nosili długie włosy, związane na wierzchu głowy. Obecnie ten sposób czesania się jest edyktem wzbroniony i mężczyźni strzygą włosy na sposób europejski. [...] Kobiety chodzą zawsze z głową odkrytą, a to z powodu fantazyjnego uczesania i dużych szpilek, z których kilka tkwi we włosach. [...]

Obecnie w miastach połowa Japończyków chodzi w kostiumach europejskich, kamaszach, sztywnych kołnierzykach i sztywnych kapeluszach; dopiero wróciwszy do domu, wkłada kimona.

Z archiwum Klio. Teksty źródłowe z ćwiczeniami dla liceum i technikum, t. 3, *XIX i XX w.*, oprac. D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, Gdańsk: GWO, 2008, s. 61–62.

Tak rozpoczęła się **epoka Meiji** (czyt. mejdźi), czyli **„światłych rządów”**. Japończycy w szybkim tempie wdrażali **rozwiązania ustrojowo-gospodarcze wzorowane na zachodnich**. Chcieli, aby kraj się stał nowoczesny i silny, zdolny powstrzymać Zachód przed dalszą ekspansją. Stolicę przeniesiono z Kioto do Edo, którego nazwę zmieniono na **Tokio**. Zgodnie z konstytucją podstawą władzy był **silny rząd**, a parlament został pozbawiony szerszych kompetencji. Ta sama konstytucja zagwarantowała wolności polityczne i równość obywateli wobec prawa. Japończycy stworzyli **nowy system biurokratyczny**, a urzędnicy zaczęli otrzymywać pensje, co było dla nich czymś trudnym do zaakceptowania, gdyż niehonorowym. Początkowo urzędnikami, sędziami czy oficerami mogli być wyłącznie samurajowie (członkowie japońskich rodów szlacheckich), jednak stopniowo przybywało adeptów z **niższych warstw społecznych**. Rząd japoński utworzył **armię nowego typu**, uzbrojoną w nowoczesną broń i opartą na poborze rekrutów pochodzących ze stanu chłopskiego. Żołnierze przyswajali sobie cnoty samurajskie: dzielność, dyscyplinę i pogardę dla śmierci. Dla Japończyka oddanie życia za cesarza stanowiło wielki zaszczyt. Wymagał tego honor wojskowy. Już od pierwszych dni swojej służby w armii japońscy żołnierze wiedzieli, że należy postępować tak, aby cesarz nie musiał się za nich wstydzić.

м8 Symbolem zmian zachodzących w Japonii w epoce Meiji było Tokio. To właśnie tam przeniesiono w 1869 r. stolicę państwa i dwór cesarski z Kioto. Szybko modernizowano na wzór architektury zachodniej tokijskie budynki, ponadto w stolicy pojawiły się tramwaje i zaczęto rozwijać przemysł. W 1897 r. istniały tam 333 fabryki, 10 lat później było ich już 788, a w 1919 r. – aż 7233. Fragment fotografii przedstawiającej Tokio, ok. 1905 r.

M9 Efektem przemian następujących w okresie „światłych rządów" była modernizacja japońskiej armii. Pojawiło się w niej nowoczesne uzbrojenie, a żołnierze zaczęli być ubierani na wzór zachodni. Europejski styl ubierania i czesania wprowadzono także wśród kadry urzędniczej i dostojników państwowych. Prezentowany tryptyk powstał w 1877 r., a przechowywany jest w Narodowej Bibliotece Parlamentarnej Japonii.

Jednocześnie rozpoczęła się **rewolucja industrialna**, której towarzyszyła **rewolucja obyczajowa**. Japończycy coraz częściej się ubierali w europejskie stroje, kobiety się malowały i nosiły zachodnie fryzury, powoli wprowadzano kalendarz gregoriański. Japończycy byli jedynym narodem świata, który konsekwentnie przeprowadził modernizację, opierając się na europejskich wzorcach, a jednocześnie zachował własną tożsamość. Większość samurajów była jednak przeciwna reformom i w 1877 r. wznieciła oni powstanie przeciwko cesarzowi. Po ośmiu miesiącach buntownicy przegrali, a ich wódz popełnił honorowe samobójstwo – seppuku (harakiri). Po tym wydarzeniu modernizacja przyspieszyła, a pod koniec XIX w. Japonia uznała, że jest gotowa do walki o panowanie w Azji Wschodniej.

Wojna rosyjsko-japońska (1904–1905)

Koniec XIX stulecia przyniósł wzrost napięć między Rosją a Japonią. Narastała groźba wojny, gdyż oba mocarstwa zmierzały do podporządkowania sobie tych samych obszarów na terenie Chin. Rosja lekceważyła Japonię, natomiast Japonia nie bagatelizowała Rosji. Dobrze się przygotowała do wojny – zmobilizowała społeczeństwo i uzyskała wsparcie Brytyjczyków. W **1904 r.** najpierw zerwała stosunki dyplomatyczne z Rosją, a następnie jej flota zbombardowała położony nad Morzem Żółtym **Port Artur**, który Rosja wydzierżawiła od Chin i urządziła w nim bazę wojskową. Tę silnie ufortyfikowaną twierdzę udało się Japończykom zdobyć dopiero na początku 1905 r.

M10 Wątek buntu samurajów przeciwko reformom epoki Meiji i rosnącym wpływom zachodnich mocarstw w Japonii stał się kanwą filmu *Ostatni samuraj* w reżyserii Edwarda Zwicka (czyt. złika) z 2003 r. Głównym bohaterem jest amerykański żołnierz, który przybywa do Japonii, by szkolić cesarską armię, a odkrywa piękno lokalnej tradycji i kultury i staje po jej stronie. W tę rolę wcielił się Tom Cruise (czyt. kruz). Film ukazuje problemy Japończyków związane z zachowaniem własnej tożsamości w czasach, gdy kraj poddano gwałtownej modernizacji. Na ilustracji kadr z filmu.

M11 W wojnie rosyjsko-japońskiej flota carska poniosła druzgocącą porażkę. Działania militarne prowadzone m.in. z wykorzystaniem min, których po raz pierwszy w historii użyto do działań ofensywnych, przyniosły Rosjanom ogromne straty. Symbolem klęski było zatopienie w kwietniu 1904 r. flagowego okrętu armii rosyjskiej Pietropawłowsk. Wydarzenie to przedstawia ilustracja opublikowana na stronie tytułowej czasopisma „Le Petit Journal" (czyt. le pti żurnal) w 1904 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw politykę kolonialną Japonii. Odwołaj się do **M11**, **M12** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Wcześniej armia japońska wylądowała na wybrzeżu chińskim i wyruszyła do Mandżurii na spotkanie z wojskami rosyjskimi, które – ku zaskoczeniu świata – pokonała m.in. w bitwie pod Mukdenem (1905 r.). Rosja wysłała przeciwko Japonii bałtycką flotę wojenną. Ponieważ Brytyjczycy nie udostępnili Rosjanom Kanału Sueskiego, ich okręty musiały płynąć wokół Afryki. Do Wysp Japońskich dotarły w **maju 1905 r.** W **bitwie** koło wysp **Cuszima** w Cieśninie Koreańskiej prawie cała rosyjska flota wojenna została rozgromiona. Nigdy wcześniej Rosja nie doznała na morzu tak sromotnej porażki. Z pewnością trwająca w tym kraju rewolucja nie sprzyjała mobilizacji do walki. Zwycięstwo pod Cuszimą podniosło notowania Japonii w regionie i spowodowało ograniczenie przez Rosję swoich dalekowschodnich ambicji. Japonia została przez świat zaakceptowana jako mocarstwo.

Zwycięstwo Japończyków zachęciło inne narody azjatyckie, m.in. Wietnamczyków oraz Hindusów, do wzmożenia protestów przeciwko kolonizatorom. Wojnę rosyjsko-japońską odczytywano jako początek konfrontacji Wschodu z Zachodem. Trudnych negocjacji między walczącymi stronami podjął się prezydent USA Theodore Roosevelt, co było dowodem amerykańskiej siły. Pokój zawarto w Portsmouth (czyt. portsmuf) w USA. Rosja przekazała Japonii południową część wyspy Sachalin, kolonizowanej przez obie strony, ale formalnie należącej do Rosji, a także Port Artur oraz miasto Dalian na półwyspie Liaotung. Amerykanie nie pozwolili, aby Japończycy zyskali wpływy w Mandżurii, która wróciła pod władzę Chin. Niezadowoleni z postanowień pokojowych Japończycy w 1905 r. ogłosili ustanowienie protektoratu nad cesarstwem Korei, a pięć lat później dokonali jego aneksji. Prowadzili tam grabieżczą politykę i źle traktowali Koreańczyków, którzy nigdy się nie pogodzili z utratą niepodległości.

M12 Japończycy po aneksji Korei wprowadzili wiele ograniczeń dla jej mieszkańców, a sobie zapewnili uprzywilejowaną pozycję. Licznie też napływali do opanowanego kraju. W Seulu w 1910 r. żyło 38 tys. Japończyków, w 1920 r. było ich już 66 tys., a w 1944 r., tuż przed wyzwoleniem Korei, ich liczba sięgnęła 160 tys. osób. Równocześnie systematycznie zmniejszała się obecność Koreańczyków w tym mieście, ponieważ japońskie władze przenosiły ich z centrum na obrzeża, co utrudniało im zdobycie godziwej pracy. Na fotografii wkroczenie wojsk japońskich do Seulu w 1910 r.

Polecenia podsumowujące

1. Omów przyczyny, przebieg i skutki wojny hiszpańsko-amerykańskiej.
2. Oceń politykę kolonialną mocarstw względem Chin.
3. Scharakteryzuj główne reformy przeprowadzone w epoce Meiji.
4. Opisz ekspansję kolonialną Japonii.

Nowe mocarstwa kolonialne i rywalizacja na Dalekim Wschodzie
Podsumowanie
18

Nowe mocarstwa kolonialne

Niemcy potęgą kolonialną w rejonie Pacyfiku.
Japonia i Stany Zjednoczone nowymi potęgami kolonialnymi.

Wojna hiszpańsko-amerykańska (1898)

Wzrost zainteresowania Amerykanów wyspami na Morzu Karaibskim i Pacyfiku oraz ziemiami na południe i zachód od USA.
Kuba punktem spornym hiszpańsko-amerykańskiej rywalizacji.
1898 – zniszczenie amerykańskiego okrętu Maine, wybuch wojny hiszpańsko-amerykańskiej.
Porażka Hiszpanów. Kuba niezależnym państwem pod polityczno-gospodarczym wpływem USA.

„Rozdarcie Chin"

Polityka izolacji prowadzona w Chinach do połowy XIX w.
Wybuch dwóch wojen opiumowych w wyniku prób wkroczenia Wielkiej Brytanii do Chin.
Zasada „otwartych drzwi" stosowana przez mocarstwa kolonialne w stosunku do Chin.
Koniec XIX w. – „rozdarcie Chin", tj. ich podział na strefy wpływów mocarstw.
1899–1901 – powstanie bokserów przeciwko wpływom Europejczyków i Japończyków w Chinach.
1911 – obalenie monarchii w Chinach.
Powstanie republiki.

Modernizacja Japonii

Do pierwszej połowy XIX w. polityka izolacji Japonii.
W połowie XIX w. otwarcie się Japonii na świat zachodni.
Obalenie szoguna i początek epoki Meiji.
Przejęcie przez Japończyków wzorców zachodnich przy zachowaniu własnej tradycji.
Modernizacja jedną z przyczyn sukcesu Japonii.

Wojna rosyjsko-japońska (1904–1905)

Rywalizacja rosyjsko-japońska o wpływy na terenie Chin.
1904 – atak Japonii na rosyjską bazę w Port Artur, początek wojny.
Porażki wojsk rosyjskich na lądzie (bitwa pod Mukdenem) i na morzu (bitwa pod Cuszimą).
Klęska Rosji. Otrzymanie przez Japonię m.in. południowego Sachalinu i Port Artur.
1905 – zagarnięcie Korei przez Japonię.
1910 – wcielenie Korei do Japonii.

Polecane publikacje

D. Fierla, *Powstanie bokserów 1899–1901*, Warszawa: Alma-Press Oficyna Wydawnicza, 2007.

Japonia okresu Meiji. Od tradycji ku nowoczesności, pod red. B. Kubiak Ho-Chi, Warszawa: Nozomi, 2006.

P. Zaremba, *Uzbrojona demokracja. Theodore Roosevelt i jego Ameryka. Dzieje polityczne Stanów Zjednoczonych od roku 1900*, Warszawa: Wyd. Neriton, 2012.

19 Przemiany gospodarcze i społeczne w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

1853
wynalezienie lampy naftowej przez Ignacego Łukasiewicza

1867
wynalezienie dynamitu przez Alfreda Nobla

1876
opatentowanie telefonu przez Alexandra Grahama Bella

ok. 1882
wynalezienie szczepionki przeciwko wściekliźnie przez Ludwika Pasteura

1888
opatentowanie gumowej opony przez Johna Dunlopa

1895
odkrycie promieni X przez Wilhelma Roentgena

Przypomnij

- Dlaczego pierwszą połowę XIX w. nazywamy erą pary?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak wynalazki i przemiany w gospodarce wpłynęły na życie ludzi w drugiej połowie XIX w.

Po lekcji

- Wymieniam najważniejsze osiągnięcia w nauce i technice drugiej połowy XIX w.
- Opisuję przemiany w rolnictwie i przemyśle w drugiej połowie XIX w.
- Charakteryzuję procesy migracyjne na świecie w połowie XIX i na początku XX w.

Wynalazki i postęp technologiczny

O ile w pierwszej połowie XIX w. światowa gospodarka rozwijała się dzięki energii pary wodnej, o tyle w drugiej zawdzięczała swój dynamiczny wzrost energii elektrycznej. Po erze pary nastąpiła **era elektryczności**. Mieli w tym udział badacze zjawiska elektryczności oraz elektromagnetyzmu – Francuz André Ampère (czyt. ądre ąper) i Brytyjczyk Michael Faraday (czyt. majkel faradej). Ten ostatni skonstruował pierwszy model **silnika elektrycznego**. Z kolei niemiecki przedsiębiorca Ernst Werner von Siemens (czyt. fon z-imens) po udoskonaleniu prądnicy elektrycznej zastosował ją do napędu zarówno urządzeń fabrycznych, jak i pojazdów, np. lokomotyw czy tramwajów. Duże znaczenie dla ludzkości miały wynalazki dwóch Amerykanów – **Alexandra Grahama Bella** i **Thomasa** (czyt. tomasa) **Alvy Edisona**. Bell w 1876 r. opatentował **telefon**, w którym wykorzystał impulsy elektryczne do przekazywania dźwięku na odległość. Edison był twórcą laboratorium nazywanego fabryką wynalazków. Wymyślił m.in. sposób przesyłania energii elektrycznej za pomocą przewodów tworzących sieć oraz wynalazł **żarówkę**. Za pomocą tych wynalazków można było efektywniej niż dotychczas napędzać maszyny oraz oświetlać fabryki, mieszkania i ulice, dzięki czemu miasta stały się bezpieczniejsze (choć w zapóźnionych regionach Europy nocą – tak jak przed wiekami – nadal panowały ciemności).

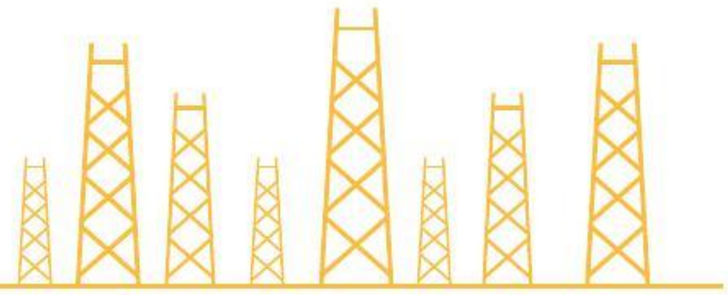
Wydarzeniem o poważnych konsekwencjach dla gospodarki było rozpoczęcie wydobycia ropy naftowej. Duże znaczenie dla rozwoju przemysłu petrochemicznego miało opracowanie metody **destylacji nafty z ropy**. Jako pierwszy dokonał tego polski farmaceuta **Ignacy Łukasiewicz**. Jest on też twórcą pierwszej lampy naftowej, którą skonstruował w 1853 r. Rok później Łukasiewicz zbudował pierwszą kopalnię ropy naftowej w Bóbrce koło Krosna. Za początek współczesnego górnictwa naftowego przyjmuje

M1 Skonstruowanie telefonu było ważnym osiągnięciem dla rozwoju technik komunikacji. Bell w trakcie prac nad ulepszeniem telegrafu dostrzegł, że można zamienić ludzki głos w impuls elektryczny i przesłać go kablem w dowolne miejsce. Pierwszymi słowami wypowiedzianymi w rozmowie telefonicznej był komunikat wynalazcy skierowany do pomocnika: „Panie Watsonie (czyt. łotsonie), proszę przyjść, potrzebuję pana". Na koloryzowanej fotografii Alexander Graham Bell demonstruje połączenie telefoniczne między Nowym Jorkiem a Chicago (czyt. szikago) w 1892 r.

Rok	Stany Zjedno-czone	Wielka Brytania	Niemcy	Francja	Austro--Węgry	Rosja	Japonia	Włochy
1890	9,3	8,0	4,1	1,9	0,97	0,95	0,02	0,01
1900	13,3	5,0	6,3	1,5	1,1	2,2	–	0,11
1910	26,5	6,5	13,6	3,4	2,1	3,5	0,16	0,73
1913	31,8	7,7	17,6	4,6	2,6	4,8	0,25	0,93

M2 **Tabela nr 1. Produkcja żelaza i stali w wybranych krajach (w mln ton)**

Źródło: A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2003, s. 54.

Praca z materiałami

1. Wymień dziedziny, w których nastąpił największy postęp technologiczny w drugiej połowie XIX i na początku XX w. **M1**
2. Rozstrzygnij, czy na podstawie danych z **M2** i **M3** można wywnioskować, że USA stały się pierwszą gospodarką świata. Odpowiedź uzasadnij.
3. Wskaż okres, w którym najbardziej zwiększyło się wydobycie ropy naftowej w USA. **M3**

Lata	Procent
1865	7,1
1869	11,9
1873–1875	28
1878–1880	58,4
1883–1885	65,9
1889	100
1894	140,3
1899	162,3
1904	332,9
1909	520,9
1914	755,8

M3 **Tabela nr 2. Indeks wydobycia ropy naftowej w Stanach Zjednoczonych w latach 1865–1914 (1889 r. – 100%)**

Źródło: H.F. Williamson, R.L. Andreano, C. Menezes, *The American Petroleum Industry*, [w:] *Output, Employment, and Productivity in the United States after 1800*, ed. by D.S. Brady, New York: National Bureau of Economic Research, 1966, s. 351.

się jednak rok 1859, gdy w Pensylwanii w Stanach Zjednoczonych wykonano pierwszy odwiert naftowy. Rozpoczęto wówczas na skalę przemysłową eksploatację ropy naftowej i jej przetwarzanie na rozmaite produkty, w tym **benzynę** i **olej napędowy** – nowe paliwa służące do napędu urządzeń, maszyn i pojazdów. Założona przez Johna D. Rockefellera (czyt. dżona di rokefelera) firma naftowa Standard Oil Company (czyt. kampeny) stała się największym producentem ropy i jej pochodnych na świecie. Kilka lat później eksploatację ropy naftowej rozpoczęto w Rosji, Kanadzie i Rumunii, a w końcu XIX w. także na terenie dzisiejszych Indonezji i Iranu. Przed I wojną światową roczne wydobycie ropy wynosiło ok. 54 mln ton. Rosnąca popularność produktów z ropy naftowej nie osłabiła dominującej pozycji węgla kamiennego w gospodarce. Jego wydobycie nadal szybko rosło. Węgiel znajdował coraz szersze zastosowanie, m.in. jako paliwo do parowozów i w elektrowniach. O ile w 1850 r. wydobyto na świecie 90 mln ton węgla, o tyle w 1913 r. – już 1 mld ton. Eksploatacja węgla na potrzeby industrializacji prowadziła do postępującej degradacji środowiska naturalnego, z czego nie do końca zdawano sobie sprawę.

Węgiel i koks były niezbędne w produkcji surówki hutniczej i stali będącej podstawą przemysłu maszynowego, metalowego i zbrojeniowego. Oparte na stali **konstrukcje żelbetonowe** umożliwiały wznoszenie coraz wyższych budynków, pojawiły się pierwsze **wieżowce** nazywane **drapaczami chmur**. Pod koniec XIX w. dzięki nowym technologiom zaczęto na skalę przemysłową wytwarzać aluminium, metal znacznie lżejszy od stali, który zna-

Ignacy Łukasiewicz
(1822–1882)
Polski wynalazca, farmaceuta, przedsiębiorca i działacz niepodległościowy. W 1853 r. metodą destylacji wielopoziomowej otrzymał naftę, którą następnie zastosował w skonstruowanych przez siebie lampach. Był pionierem polskiego przemysłu naftowego. W 1854 r. założył pierwszą kopalnię ropy naftowej – w Bóbrce koło Krosna. Dał się również poznać jako działacz patriotyczny związany z Towarzystwem Demokratycznym Polskim. Andrzej Grabowski, fragment obrazu *Ignacy Łukasiewicz*, 1884 r., Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce.

Maria Skłodowska-Curie

(1867–1934)

Wybitna polska uczona i pierwsza kobieta, która zdobyła tytuł profesora na paryskiej Sorbonie. Urodziła się i wychowała w Warszawie pod zaborem rosyjskim. Ze względu na brak możliwości kształcenia się kobiet na uniwersytetach na ziemiach polskich pod zaborami wyjechała na studia matematyczne i fizyczne do Francji. Tutaj uzyskała tytuł doktora. Najpierw z mężem Piotrem Curie, a po jego śmierci samodzielnie dokonała wybitnych odkryć naukowych w fizyce i chemii, m.in. odkryła istotę zjawiska promieniotwórczości oraz wyizolowała dwa pierwiastki promieniotwórcze – polon i rad. Za te odkrycia dwukrotnie otrzymała Nagrodę Nobla – w 1903 i 1911 r. Fotografia Marii Skłodowskiej-Curie, ok. 1920 r.

lazł zastosowanie w przemyśle motoryzacyjnym i budownictwie, a później też w przemyśle lotniczym, spożywczym i gastronomicznym. Ten okres to również lata intensywnego rozwoju przemysłu chemicznego. Wytwarzano wówczas **nawozy sztuczne** i **środki owadobójcze** dla rolnictwa, **tworzywa sztuczne**, lekarstwa, kosmetyki oraz sodę amoniakalną wykorzystywaną m.in. w produkcji szkła, mydła oraz środków piorących. Głośnym echem w świecie naukowym odbiło się **skroplenie tlenu** i **azotu** przeprowadzone w 1883 r. w laboratorium Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dokonali tego Karol Olszewski i Zygmunt Wróblewski. W 1867 r. szwedzki przedsiębiorca Alfred Nobel wynalazł **dynamit**. Dzięki temu można było kontrolować detonacje skał pod budowę tuneli czy w celu ułatwienia dostępu do złóż naturalnych. Opatentowanie wynalazku oraz produkcja materiałów wybuchowych przysporzyły Noblowi gigantycznego majątku. W testamencie przeznaczył go na utworzenie funduszu, z którego od 1901 r. przyznawane są nagrody dla wybitnych naukowców z kilku dziedzin oraz literatów.

Pod koniec XIX w. francuski uczony Antoine Henri Becquerel (czyt. ątłan ąri bekrel) odkrył **zjawisko naturalnej promieniotwórczości**, czyli samoistnego rozpadu jąder atomowych naturalnych pierwiastków radioaktywnych obecnych w glebie, skałach, powietrzu i wodzie. Zagadnieniem tym zainteresowała się żyjąca we Francji polska uczona **Maria Skłodowska-Curie** (czyt. kiri). Z mężem Piotrem Curie odkryła pierwiastki promieniotwórcze – rad i polon. Wyjaśniła także istotę zjawiska promieniotwórczości, błędnie tłumaczonego przez Becquerela, i nazwała je **radioaktywnością**. Odkrycia Marii Skłodowskiej-Curie, za które aż dwukrotnie została **uhonorowana Nagrodą Nobla**, zainicjowały badania nad sztuczną radioaktywnością, a w dłuższej perspektywie posłużyły do stworzenia w XX w. nowego rodzaju broni – atomowej.

Koncentracja kapitału i monopolizacja rynków

Dynamicznie rozwijająca się gospodarka, rosnący popyt oraz konkurencja między przedsiębiorcami stymulowały inwestycje. Istotne stało się pozyskiwanie odpowiednich środków finansowych na ich realizację. Jednym ze sposobów, znanym już od XVII w., było emitowanie **akcji**, czyli papierów wartościowych dających udział w majątku i zyskach spółki. Gdy spółka akcyjna osiągała zyski, jej akcjonariusze otrzymywali **dywidendy**, czyli regularne wypłaty, proporcjonalne do liczby posiadanych przez nich akcji. Szybki wzrost liczby spółek akcyjnych wpłynął na przyspieszenie rozwoju giełd papierów wartościowych, na których można było zbyć lub nabyć udziały w przedsiębiorstwach. Spółki notowane na giełdzie łatwiej pozyskiwały nowy kapitał. Potrzeby finansowe przedsiębiorstw były też zaspokajane przez banki, które będąc zawsze ważnym źródłem kapitału, szybko powiększały swój majątek i ofertę kredytową. Rozwój giełd i banków wzmocnił pozycję **kapitału** finansowego. Nabrał on charakteru globalnego, co ułatwiło ekspansję produkcji i handlu z gospodarczych centrów ówczesnego świata do jego najdalszych zakątków.

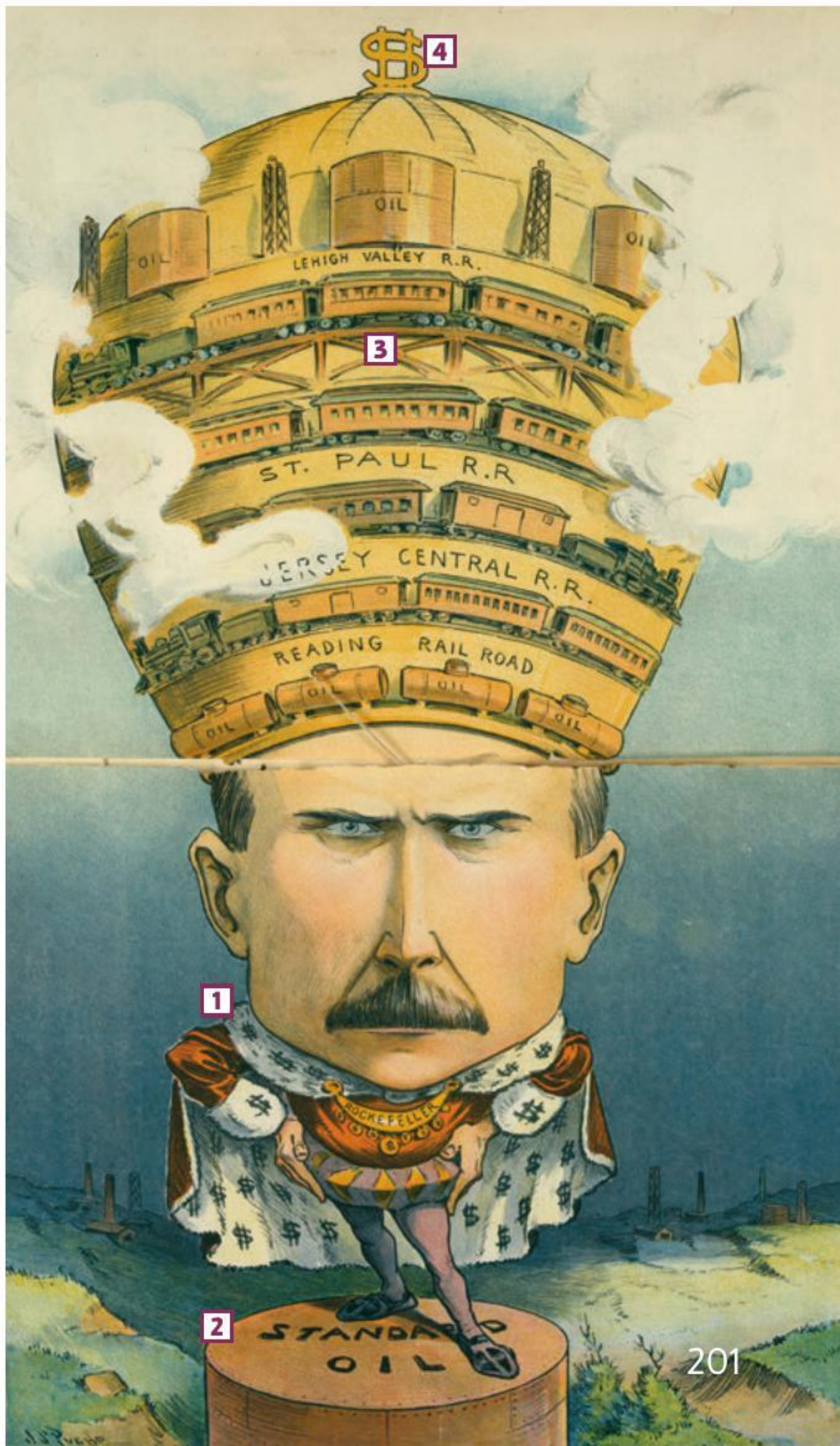
Kartel
Porozumienie przedsiębiorstw z tej samej lub podobnej branży produkcyjnej zawierane w celu zwiększenia zysków przez podział rynku zbytu w kraju, narzucanie wielkości podaży oraz kształtowanie cen.

Syndykat
Porozumienie przedsiębiorstw zawiązywane w celu dokonania wspólnego przedsięwzięcia przekraczającego możliwości poszczególnych udziałowców lub rozłożenia ryzyka między różne podmioty.

Rosnące potrzeby inwestycyjne często powodowały także łączenie się kapitałów firm. Ich właściciele, zwani kapitalistami, czasem również z udziałem banków zawierali porozumienia dotyczące współpracy na określonych rynkach. Porozumienia te w zależności od charakteru nazywane były **kartelami** lub **syndykatami**. Dochodziło także do łączenia się przedsiębiorstw lub ich przejmowania przez większe podmioty, w wyniku czego powstawały silniejsze kapitałowo **koncerny** lub **trusty** (czyt. trasty). Tworzenie takich porozumień lub łączenie firm określane jest jako **koncentracja kapitału**. Miała ona na celu podniesienie wydajności produkcji i redukcję jej kosztów, a w konsekwencji – obniżenie cen produktów i zwiększenie ich sprzedaży. Inną stroną tego procesu było dążenie do podzielenia bądź **zmonopolizowania rynku** przez kapitalistów, którzy ustalali takie działania między sobą. Po wyeliminowaniu konkurencji mogli decydować o wielkości podaży i kontrolować ceny, aby zapewnić sobie wysokie zyski. Przedstawiciele wielkiego kapitału próbowali wywierać wpływ na politykę wewnętrzną i zagraniczną państw, szczególnie w zakresie taryf celnych chroniących ich przed konkurencyjnym cenowo importem. Rosnące wpływy potentatów finansowych zaczęły niepokoić część polityków oraz opinię publiczną. W ich działaniach upatrywano zagrożenia dla wolności gospodarczej. W USA, gdzie obawy te wyrażano najgłośniej, już w 1890 r. uchwalono pierwsze **prawo antytrustowe**, mające na celu ochronę wolnej konkurencji i przeciwdziałanie zmowom cenowym. W późniejszych latach przyjęto tam pakiet kolejnych ustaw utrudniających wielkiemu kapitałowi opanowanie rynku przez przejęcia konkurencyjnych firm oraz fuzje z nimi. Doprowadzono także do rozbicia monopolu koncernu naftowego Standard Oil, wydając nakaz podziału spółki na niezależne od siebie przedsiębiorstwa. Te rozwiązania prawne stały się wzorem dla innych państw Zachodu, chcących ukrócić patologiczne zjawiska na swoich rynkach.

Koncern
Forma koncentracji kapitału, która powstaje w wyniku przejęcia jednego lub więcej przedsiębiorstw przez właściciela innego przedsiębiorstwa, np. przez wykup akcji lub wprowadzenie dyrektorów do rady nadzorczej.

Trust
Forma koncentracji kapitału, która powstaje w wyniku trwałego połączenia (fuzji) samodzielnych dotąd przedsiębiorstw tej samej lub podobnej branży. Dotychczasowi ich właściciele stają się udziałowcami trustu, a bieżącą działalnością oraz określaniem cen i podziałem zysków zajmuje się zarząd.

M4 Karykatura zamieszczona w 1901 r. w amerykańskim czasopiśmie „Puck" (czyt. pak) zatytułowana *Król kombinacji* odwoływała się do ekspansywnej polityki Standard Oil Company. Pod koniec XIX w. firma kontrolowała 90% produkcji ropy naftowej w USA. Jako tytułowego króla przedstawiono założyciela firmy Johna D. Rockefellera 1. We władczej pozie stoi na zbiorniku z napisem Standard Oil 2, a jego głowę zdobi gigantyczna korona 3 z wagonów i cystern, zwieńczona symbolem dolara 4. Ilustracja obrazuje monopolistyczną pozycję przedsiębiorstwa Rockefellera. Dzięki zakulisowym działaniom udało mu się obniżyć stawki za transport ropy, co z kolei pozwoliło jego firmie kontrolować ceny tego surowca i zmusić konkurencję do wycofania się z rynku.

Praca z materiałem

1. Omów symbolikę ilustracji. **M4**
2. Wyjaśnij, w jakim celu Standard Oil Company tworzył monopole. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Nowe sposoby konserwowania żywności pozytywnie wpłynęły na zdrowie społeczeństw Europy i Stanów Zjednoczonych. Wraz z postępem w tej dziedzinie pojawiły się w mediach akcje popularyzujące spożywanie zdrowych posiłków. Podobny cel miało przedsięwzięcie zorganizowane przez Departament Zdrowia w Chicago (czyt. szikago) w 1900 r. W jego ramach rozpowszechniano broszurę promującą spożywanie przez małe dzieci mleka pasteryzowanego. Znajdujące się w niej ilustracje pokazywały, jakie mogą być skutki picia mleka niepoddanego obróbce. Dodany do nich komentarz podkreślał zalety pasteryzacji.

Praca z materiałami

1. Podaj korzyści, jakie ludzie czerpali z nowych odkryć technologicznych. **M5**, **M6**
2. Wymień, w jakich dziedzinach nauki są wykorzystywane promienie X. Odwołaj się do **M6** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Postęp w rolnictwie

W XIX w. również w rolnictwie oraz hodowli zaszło wiele zmian, choć nie były one tak dynamiczne jak w przemyśle. **Upowszechniła się melioracja** (głównie w Europie Zachodniej), dzięki czemu zwiększano areał uprawny. Powszechnie stosowane płodozmian, **mechanizacja rolnictwa**, a także nawozy sztuczne i **uprawy przemysłowe** powodowały wzrost efektywności rolnictwa. Nowe rozwiązania stosowane w gospodarstwach nie wymagały tak dużej liczby rąk do pracy, w związku z czym **wielu ludzi opuszczało wieś i wędrowało do miasta**. Tam znajdowali zatrudnienie jako niewykwalifikowani robotnicy w fabrykach. Natężenie tego zjawiska nastąpiło w drugiej połowie XIX w. w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Przemiany w rolnictwie i hodowli w Europie doprowadziły nie tylko do **wzrostu produkcji** i wymiany handlowej na wewnętrznym rynku europejskim, lecz także powstania nowych gałęzi przemysłu spożywczego oraz **zwiększenia się wymiany ogólnoświatowej**. Pszenicę importowano do Europy z Australii, USA i Rosji, cukier – z Rosji i Karaibów, wołowinę – z Argentyny. Było to możliwe m.in. dzięki zastosowaniu nowych technik konserwacji żywności – **pasteryzowania** oraz **mrożenia**. Zwiększenie produkcji żywności i stopniowe poszerzanie do niej dostępu pozytywnie wpływało na zdrowie ludzi, a tym samym wydłużało ich życie.

Odkrycia i wynalazki w medycynie oraz poprawa warunków życia

Warunki, w jakich żyła większość ludzi w Europie i na świecie, pozostawiały wiele do życzenia. Wielodzietne i wielopokoleniowe rodziny gnieździły się w małych, słabo ogrzewanych i niedostatecznie oświetlonych pomieszczeniach – chłopi na wsiach w chatach, a robotnicy w miastach w mieszkaniach na poddaszach i w suterenach. Przeludnienie, brak dostępu do bieżącej wody, wylewanie nieczystości na ulice, a także zazwyczaj nie najlepsze odżywianie sprzyjały epidemiom chorób zakaźnych, takich jak: cholera, tyfus i gruźlica. Dopiero upowszechnienie w miastach nowoczesnych systemów kanalizacyjnych i wodociągowych poprawiło stan higieny i zdrowia mieszkańców. Najbardziej znanym projektantem **wodociągów** był brytyjski inżynier William Lindley (czyt. łyliam lindlej), odpowiedzialny za budowę wodociągów w 36 miastach europejskich, w tym w Warszawie.

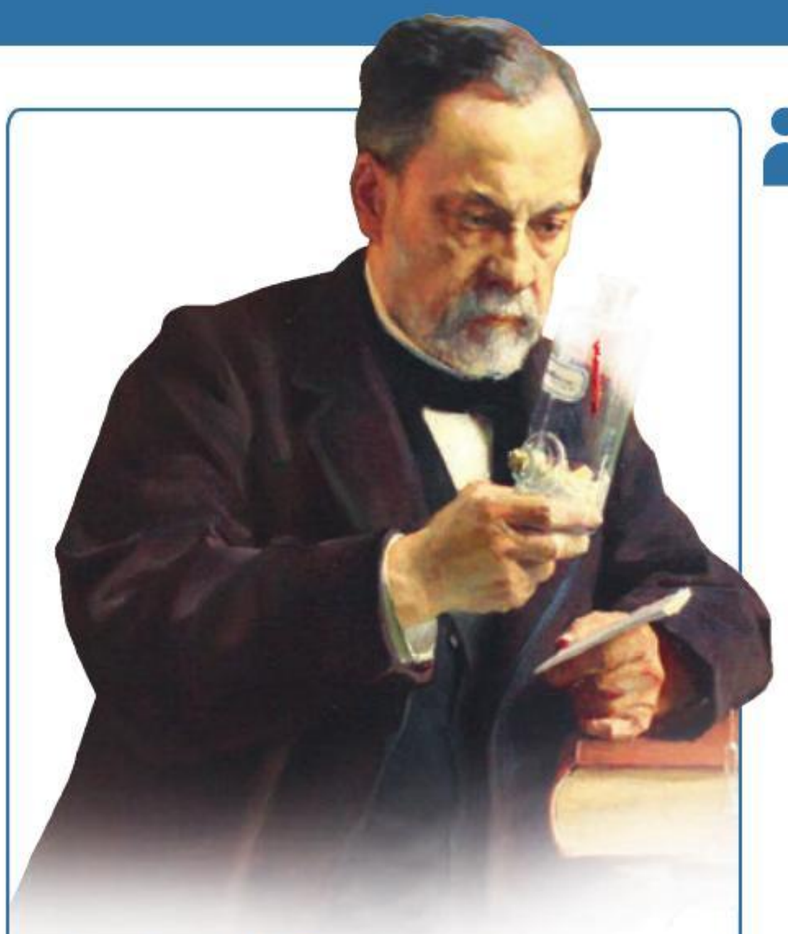
Ciągle jednak w wielu środowiskach tolerowano brud, nieczystości, kurz. Nadal za obowiązujące uważano przekonanie, że „częste mycie skraca życie". Znakiem postępu w mieszkaniach zamożnych rodzin stała się

wanna, chociaż nieraz traktowano ją tylko jako snobistyczny gadżet. Poprawa warunków higienicznych następowała powoli. W pierwszej kolejności dało się ją zauważyć w dużych miastach przemysłowych. Miasteczka i wsie jeszcze długo musiały czekać na tę możliwość.

Wynalazki drugiej połowy XIX w. sprzyjały poprawie zdrowotności. Niebagatelne znaczenie dla zmniejszenia śmiertelności ludzi miało opracowanie szczepionek i upowszechnienie ich stosowania. Około 1882 r. Francuz **Ludwik Pasteur** (czyt. paster) wynalazł **szczepionkę przeciwko wściekliźnie**. W drugiej połowie XIX w. inni uczeni opracowali szczepionki przeciwko tężcowi, cholerze, durowi brzusznemu oraz dżumie. Niezwykle ważnego odkrycia dokonał węgierski położnik Ignaz Semmelweis (czyt. ignac zemelwajs). Dostrzegł związek między nieprzestrzeganiem zasad higieny przez lekarzy a występowaniem gorączki u kobiet po porodzie. Nakazywał mycie rąk między badaniami kolejnych pacjentów. Doprowadził do upowszechnienia **antyseptyki** zapobiegającej rozwijaniu się drobnoustrojów w ranach w czasie zabiegów medycznych i po nich. Polski lekarz Antoni Mikulicz-Radecki wprowadził noszenie podczas zabiegów masek zasłaniających usta i nos oraz sterylizowanych rękawiczek nicianych. Edmund Biernacki opracował badanie krwi (nazwane odczynem Biernackiego, w skrócie OB) pozwalające stwierdzić, czy w organizmie nie rozwija się stan zapalny związany np. z zakażeniem lub chorobą.

Wielkie znaczenie miało odkrycie w 1895 r. **promieni X** przez niemieckiego badacza Wilhelma Roentgena (czyt. rentgena) oraz opatentowanie lampy umożliwiającej prześwietlanie tkanek i wykrywanie niewidocznych gołym okiem zmian wewnętrznych, np. złamań kości, rozwoju niektórych chorób.

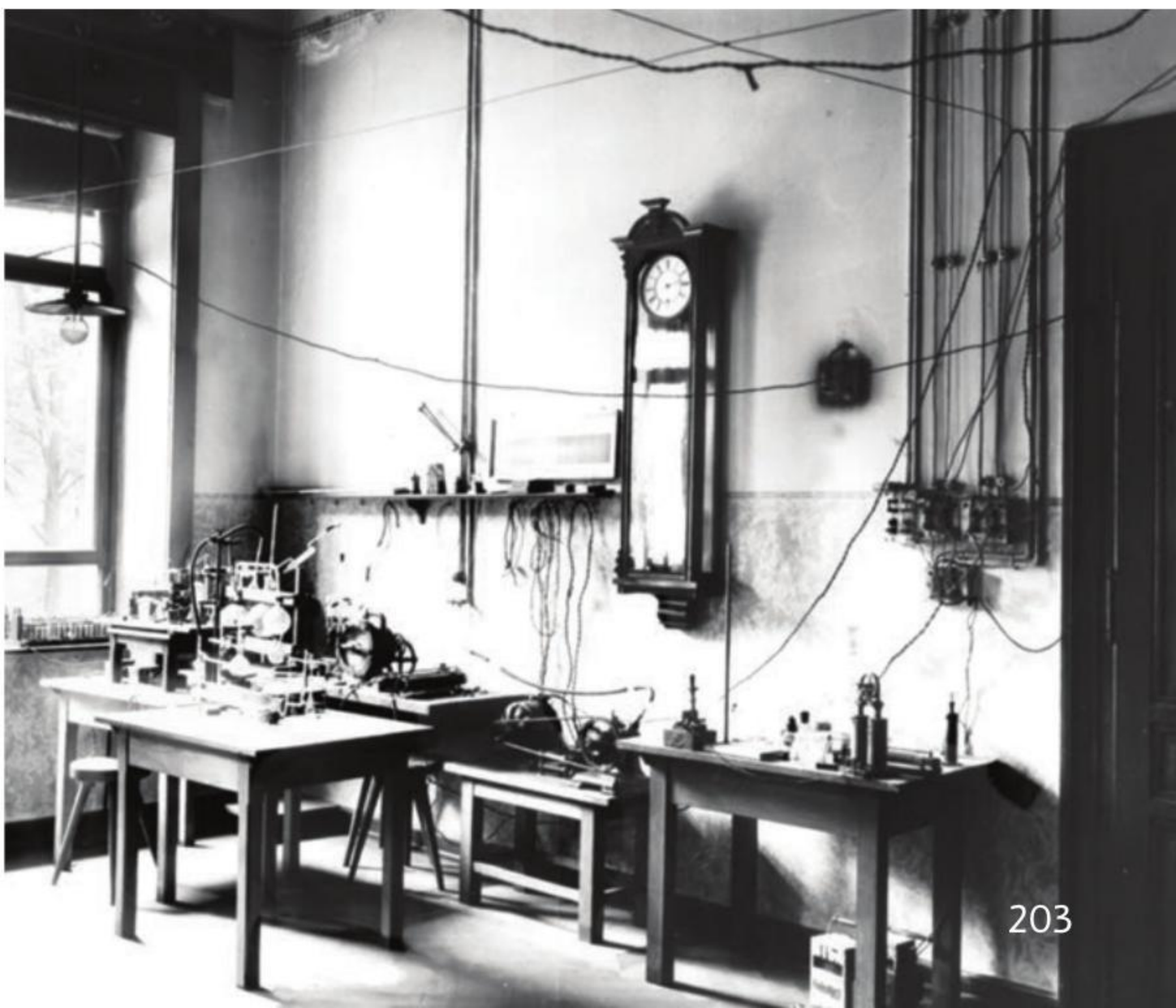
Niezwykle doniosłe znaczenie dla ludzkości miało odkrycie pierwiastków radioaktywnych – polonu i radu – przez **Marię Skłodowską-Curie** i jej męża, **Piotra Curie**. Zainicjowali oni **wykorzystywanie radu** do **leczenia nowotworów**. Terapię tę na cześć odkrywców nazwano curieterapią (czyt. kiriterapią). Warto dodać, że uczeni nie opatentowali swojego odkrycia i nie czerpali z niego żadnych profitów.

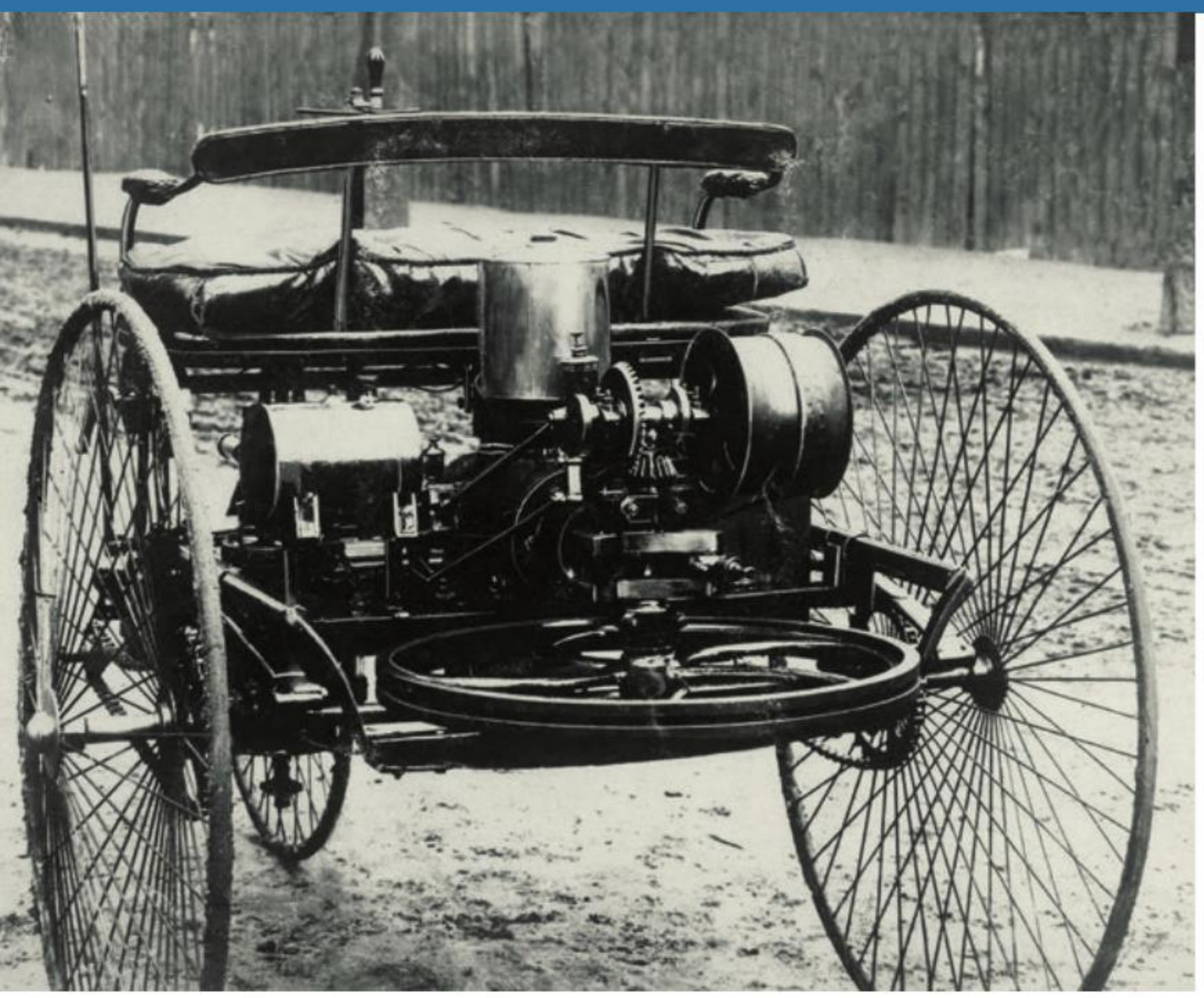
Ludwik Pasteur

(1822–1895)

Francuski chemik, prekursor mikrobiologii. Udowodnił, że proces fermentacji wywołują drobnoustroje. Opracował metodę konserwacji żywności za pomocą obróbki termicznej, od jego nazwiska nazwaną pasteryzacją. Był zwolennikiem teorii, że choroby są wywoływane przez bakterie. Jego najważniejszym osiągnięciem było opracowanie szczepionek przeciwko wściekliźnie i wąglikowi. Za swoje badania i osiągnięcia został uhonorowany Legią Honorową – najwyższym francuskim odznaczeniem państwowym. Albert Edelfelt, fragment portretu Ludwika Pasteura, 1885 r., Muzeum d'Orsay (czyt. dorsej) w Paryżu.

M6 Badania nad promieniowaniem X Wilhelm Roentgen prowadził w swoim laboratorium na uniwersytecie w Würzburgu (czyt. wircburgu). Gdy się okazało, że promienie przenikają przez papier i drewno, naukowiec postanowił przetestować je również na żywych organizmach. W pracowni wykonał prześwietlenie dłoni swojej żony, które ukazało kości oraz obrączkę na palcu, co pozwoliło stwierdzić, że promieniowanie przenika przez tkanki miękkie. Wkrótce odkrycie Roentgena zaczęto wykorzystywać na dużą skalę w medycynie. Wynalazca za swą pracę otrzymał w 1901 r. Nagrodę Nobla. Na zdjęciu pracownia Wilhelma Roentgena, ok. 1896 r.

M7 Po opatentowaniu pojazdu Carla Benza został on zaprezentowany szerszej publiczności. Napędzany silnikiem benzynowym rozwijał prędkość 16 km/h. W przeciwieństwie do dzisiejszych samochodów miał trzy koła. Pierwszą osobą, która automobilem pokonała dystans ponad 100 km, była żona konstruktora – Bertha (czyt. berta) Benz. Fotografia pierwszego auta Benza o nazwie Benz Patent-Motorwagen Nummer 1, 1886 r.

W drugiej połowie XVIII w. Francuz Nicolas-Joseph Cugnot (czyt. nikola żozef kinio) skonstruował pierwszy automobil napędzany jeszcze silnikiem parowym.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaki wpływ na życie ludzi w końcu XIX w. miały przemiany w transporcie. **M7**, **M8**
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że gdyby nie wynalazek Dunlopa, automobile nie odegrałyby tak ważnej roli w komunikacji i transporcie. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M7**, **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

Rozwój transportu i komunikacji

W drugiej połowie XIX w. ludzie, przynajmniej w miastach, mogli się ze sobą komunikować nieporównywalnie szybciej i częściej niż we wcześniejszych epokach. Wprowadzenie znaczków pocztowych przyczyniło się do wzrostu liczby listów. Mieszkańcy miast i wsi mogli się szybciej przemieszczać dzięki upowszechnieniu kolei żelaznych, które stały się najważniejszym środkiem transportu na większe odległości.

W drugiej połowie XIX w. upowszechnił się również transport morski, do którego wykorzystywano parowce umożliwiające szybszy przewóz większej liczby ludzi i towarów. Pojawiły się też nowe wynalazki i środki lokomocji, które pod koniec XIX w. przynajmniej w najbardziej rozwiniętych cywilizacyjnie częściach świata optymalizowały transport, wymianę handlową i rozwój gospodarki.

Najważniejsze w tej dziedzinie były nowe źródła energii – elektryczność oraz pochodne ropy naftowej, napędzające różnego rodzaju silniki. Szczególne sukcesy odnieśli dwaj niemieccy inżynierowie: **Carl Benz** (czyt. karl benc) oraz **Rudolf Diesel** (czyt. dizel). Pierwszy z nich jest uważany za pioniera motoryzacji, ponieważ opracował konstrukcję **dwusuwowego silnika spalinowego**, który w 1885 r. wykorzystał w trzykołowym **automobilu**, opatentowanym rok później. W tym samym czasie prace nad konstrukcją silników spalinowych oraz napędzanych nimi pojazdów prowadzili inni niemieccy konstruktorzy i przemysłowcy – Wilhelm Maybach (czyt. majbach) oraz Gottlieb Daimler (czyt. gotlib dajmler). Ważnym osiągnięciem w rozwoju motoryzacji był **silnik wysokoprężny**. Skonstruował go i opatentował w 1892 r. Rudolf Diesel. **Samochody** nie odegrałyby tak ważnej roli w rozwoju komunikacji i transportu, gdyby nie wprowadzono w nich różnych udogodnień. Jednym z nich była **gumowa opona**, opatentowana w 1888 r. przez brytyjskiego wynalazcę **Johna Dunlopa** (czyt. dżona danlopa). Powstała zresztą nie z myślą o wykorzystaniu w samochodach, ale w **bicyklach**, czyli **rowerach**. Początkowo samochody mogły się poruszać bardzo wolno, np. w Wielkiej Brytanii z prędkością nieprzekraczającą 4 km/h. Przed samochodem biegł człowiek z latarnią i ostrzegał przed nim pieszych.

Na krótkich dystansach podstawowym środkiem do przewozu ludzi i towarów pozostały pojazdy konne. W miastach Europy królowały dorożki. Oprócz nich podróżowano tramwajami konnymi, a później – elektrycznymi. W dużych miastach utrapienie stanowiły korki uliczne, gdyż między dorożkami, samochodami i pojazdami konnymi ulicami pędzono zwierzęta hodowlane, a w krajach latynoskich i w Azji dodatkowo przemieszczali się tragarze z lektykami. Stało się to źródłem licznych wypadków

śmiertelnych oraz wzmożonego hałasu. Korki próbowano rozładowywać, budując **metro**, czyli kolej podziemną. Pierwsze metro, początkowo z lokomotywami parowymi, uruchomiono w Londynie w 1863 r. (Metropolitan Railway, czyt. rejlłej), następne – w 1870 r. w Nowym Jorku. Kolejne metra powstały w Budapeszcie i Glasgow (czyt. glezgoł) w 1896 r., w Bostonie (w USA) w 1897 r. i Paryżu w 1900 r.

Druga połowa XIX w. to również czas narodzin **aeroplanów**, czyli **samolotów**. Już w pierwszej połowie wieku skonstruowano szybowiec i człowiek udowodnił, że potrafi latać. Jednak szybowiec z napędem udało się skonstruować dopiero Amerykanom – **braciom Orville'owi i Wilburowi Wrightom** (czyt. orwilowi i łylberowi rajtom). W 1903 r. odbył się ich pierwszy kontrolowany lot. Trwał zaledwie 12 sekund, ale uznawany jest za początek lotnictwa, choć pierwotnie nie wierzono, że samoloty okażą się użyteczne.

Nowe środki transportu oraz stopniowo wprowadzane **płatne urlopy** przyczyniły się do upowszechnienia podróży w celach wypoczynkowych i rozrywkowych. Wzbogaciła się sieć **usług turystycznych**, dużą popularnością cieszyły się książki podróżnicze i przewodniki.

M8 John Dunlop, lekarz weterynarii, postanowił znaleźć sposób, by jazda na rowerze po wybrukowanych ulicach Belfastu nie była już taką mordęgą dla jego syna. Do pierwszych eksperymentów wykorzystał gumowy wąż ogrodowy. Jak się okazało, napompowany powietrzem doskonale amortyzował pracę koła rowerowego. W 1888 r. Dunlop opatentował wynalazek pneumatycznej opony, która wkrótce zaczęła być stałym elementem wyposażenia każdego roweru. Jego odkrycie zaczęto wykorzystywać także w innych pojazdach mechanicznych. Na koloryzowanej fotografii John Dunlop, ok. 1920 r.

Migracje

W XIX w. szybko **przybywało ludzi na świecie**. W Europie w ciągu stulecia podwoiła się liczba ludności – z ok. 200 mln do ok. 400 mln osób. Niebagatelny wpływ na to miały rosnąca produkcja żywności, poprawa stanu higieny, szerszy dostęp do opieki medycznej, a także postęp w leczeniu chorób i upowszechnianie się szczepień. Zmniejszał się odsetek umierających niemowląt i kobiet w połogu. Wydłużał się również czas ludzkiego życia. Wzrostowi liczby ludności i rozwojowi gospodarki towarzyszyły **migracje**.

M9 Emigracja z Europy do USA przybrała na sile w końcu XIX i początkach XX w. Intensywnie rozwijająca się gospodarka i nowe terytoria przeznaczone do zasiedlenia przez kolonistów przyciągały masy żyjących często w nędzy Europejczyków. Fotografia ukazuje Brytyjki przybyłe transatlantykiem do swoich narzeczonych. Port w Nowym Jorku, 1911 r.

Praca z materiałami

1. Podaj, na jakie niebezpieczeństwa były narażone osoby udające się na emigrację. Wykorzystaj **M9**, **M10** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wskaż, w którym okresie liczba imigrantów przybywających do USA była największa. **M11**

Ludzie opuszczali dotychczasowe miejsca zamieszkania w poszukiwaniu lepszej pracy i innych źródeł utrzymania. Najczęściej przemieszczano się w granicach kraju ze wsi do miast lub z jednego regionu do innego. Wędrówkom sprzyjało upowszechnienie się nowych środków komunikacji, głównie kolei i parowców. We Włoszech ludzie wędrowali z południa na północ, a w Rzeszy – ze wschodu na zachód. Migrowano też między państwami Europy. Napływ ludności obcej do jakiegoś kraju w celu osiedlenia się w nim nazywamy **imigracją**. Największe pod względem skali i konsekwencji były **migracje międzykontynentalne**, **głównie z Europy do obu Ameryk**, zwłaszcza do **USA**. Rzadziej wyjeżdżano do Australii i Nowej Zelandii.

Europejczycy migrowali do USA z nadzieją na lepsze zarobki, zakup ziemi i awans społeczny. Wiele krajów namawiało ich do osiedlania się, wysyłając do Europy agentów, którzy za pomocą obietnic mobilizowali do wyjazdu za ocean. Akcję zachęcania do wyjazdów prowadzili też agenci przedsiębiorstw przewozowych. Imigranci po dotarciu na miejsce musieli przebyć trudny proces adaptacji. Często nie tylko nie znali miejscowego języka, lecz także nie potrafili czytać ani liczyć. Niejednokrotnie przybysze byli wykorzystywani i oszukiwani. Jednak kolejne generacje urodzone w miejscu osiedlenia żyły już w lepszych warunkach, znały język i miejscową kulturę. Na migrację decydowali się również mieszkańcy Azji: Chińczycy, Hindusi, Japończycy, którzy podobnie jak Europejczycy najchętniej udawali się do intensywnie rozwijających się Stanów Zjednoczonych.

M10 **Wincenty Witos o emigracji Polaków w drugiej połowie XIX w.**

[...] emigracja ta zaczęła przemieniać się w falę niedającą się niczym powstrzymać. [...] Ogólny brak gotówki stanowił także bardzo poważną przeszkodę, toteż wielu zawziętych śmiałków maszerowało piechotą nie tylko do pruskiej granicy, ale nawet nieraz do samego Hamburga. Nie mając dokumentów podróży, przemycani byli przez różnych przewodników, którym się musieli bardzo suto opłacać. Przewodnicy ci brali też od nich gotówkę [...], przy czym ich niejednokrotnie sami do ostatniego grosza okradali. Nauczeni doświadczeniem emigranci, idąc powtórnie, zaszywali sobie pieniądze w ubraniu, w cholewach od butów, chowali pod zelówki i obcasy. [...] Ci szczęśliwcy nie tylko że opisywali w listach, co to za raj ta Ameryka, ale w krótkim czasie przysyłali zarobione dolary, jako wymowne świadectwo panującego tam dobrobytu. [...] Ameryka stała się przedmiotem bezustannych gorączkowych rozmów, rozważań i pragnień, a wyjazd do niej szczęściem po prostu pojąć się niedającym.

W. Witos, *Moje wspomnienia*, t. 1, Warszawa: LSW, 1988, s. 143–144.

M11 **Tabela nr 3. Imigracja do Stanów Zjednoczonych w latach 1860–1915**

Okres	Liczba imigrantów w tys.	Procent mężczyzn imigrantów	Procent osób w wieku 14–40 lat w liczbie imigrantów
1860–1865	800	60	60
1865–1870	1510	61	62
1870–1875	1730	60	62
1875–1880	1080	63	70
1880–1885	2970	57	65
1885–1890	2270	62	70
1890–1895	2120	58	75
1895–1900	1560	68	80*
1900–1905	3820	-	-
1905–1910	4960	-	-
1910–1915	4460	-	-

* dane dotyczące osób w wieku 14–44 lata

Źródło: *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 289.

Przemiany gospodarcze i społeczne w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Podsumowanie

19

Polecenia podsumowujące

1. Wymień najważniejsze przemiany w przemyśle w drugiej połowie XIX i początkach XX w.
2. Omów formy koncentracji kapitału, które się rozwinęły w XIX w.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób nowe wynalazki i odkrycia wpłynęły na życie ludzi w drugiej połowie XIX i początkach XX w.
4. Przedstaw główne kierunki migracji Europejczyków w drugiej połowie XIX i początkach XX w.

Odkrycia i wynalazki

Technika	Medycyna i chemia
Michael Faraday – pierwszy model silnika elektrycznego. Ernst Werner von Siemens – udoskonalenie prądnicy elektrycznej i zastosowanie jej jako napędu w różnych pojazdach. Alexander Graham Bell – telefon (1876). Thomas Alva Edison – żarówka. Ignacy Łukasiewicz – lampa naftowa (1853). Alfred Nobel – dynamit (1867). Carl Benz – dwusuwowy silnik spalinowy (1885). John Dunlop – gumowa opona (1888). Rudolf Diesel – silnik wysokoprężny (1892).	Karol Olszewski i Zygmunt Wróblewski – skroplenie tlenu i azotu (1883). Maria Skłodowska-Curie i Piotr Curie – odkrycie pierwiastków promieniotwórczych: radu i polonu. Ludwik Pasteur – szczepionka przeciwko wściekliźnie (ok. 1882). Edmund Biernacki – badanie krwi wykrywające stan zapalny. Wilhelm Roentgen – promienie X (1895).

Rozwój przemysłu

Nowe wynalazki i odkrycia przyczyną postępu industrializacji.
Okres od drugiej połowy XIX w. nazywany erą elektryczności.
Wzrost znaczenia ropy naftowej w przemyśle.
Koncentracja kapitału finansowego w kartelach, syndykatach, koncernach i trustach.
Próby monopolizacji rynku przez kapitalistów.

Rolnictwo

Zwiększenie areału uprawnego, m.in. przez upowszechnienie melioracji.
Mechanizacja rolnictwa, zastosowanie nawozów sztucznych.
Pojawienie się nowych technik konserwacji żywności (pasteryzacja, mrożenie).
Handel żywnością na większe odległości.

Warunki życia

Większość ludzi żyjąca w złych warunkach mieszkaniowych.
Upowszechnienie się kanalizacji i systemów wodociągów, w konsekwencji poprawa warunków higieny.
Rozwój medycyny, m.in. popularyzacja szczepień i upowszechnienie antyseptyki.

Komunikacja i transport

Upowszechnienie się kolei i parowców w przewozie ludzi i towarów.
Pojawienie się nowych form transportu – samochodów.
Pierwszy lot samolotem (1903) – bracia Orville i Wilbur Wright.
Powstanie pierwszych linii metra w Londynie (1863) i Nowym Jorku (1870).

Migracje

Wzrost populacji Europy z ok. 200 mln do ok. 400 mln ludzi.
Migracje jako forma poszukiwania lepszych warunków bytowych.
Stany Zjednoczone głównym kierunkiem migracji międzykontynentalnej.

Polecane publikacje

P. Johnson, *Narodziny nowoczesności*, przekł. M. Iwińska, Gdańsk: Marabut, 1995.

A. Pluta, *Droga do Rio. Historie polskich emigrantów*, Warszawa: WN PWN, 2017.

N. Rosenberg, L.E. Birdzell Jr., *Historia kapitalizmu*, przeł. A. Doroba, Kraków: Znak, 1994.

20 Prądy kulturowe i ideowe w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

1889
wybudowanie Wieży Eiffla w Paryżu

1891
ogłoszenie przez papieża Leona XIII encykliki *Rerum novarum*

1893
przyznanie przez Nową Zelandię pełnych praw wyborczych kobietom

1895
pierwszy pokaz filmowy braci Lumière

1896
pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie

Przypomnij

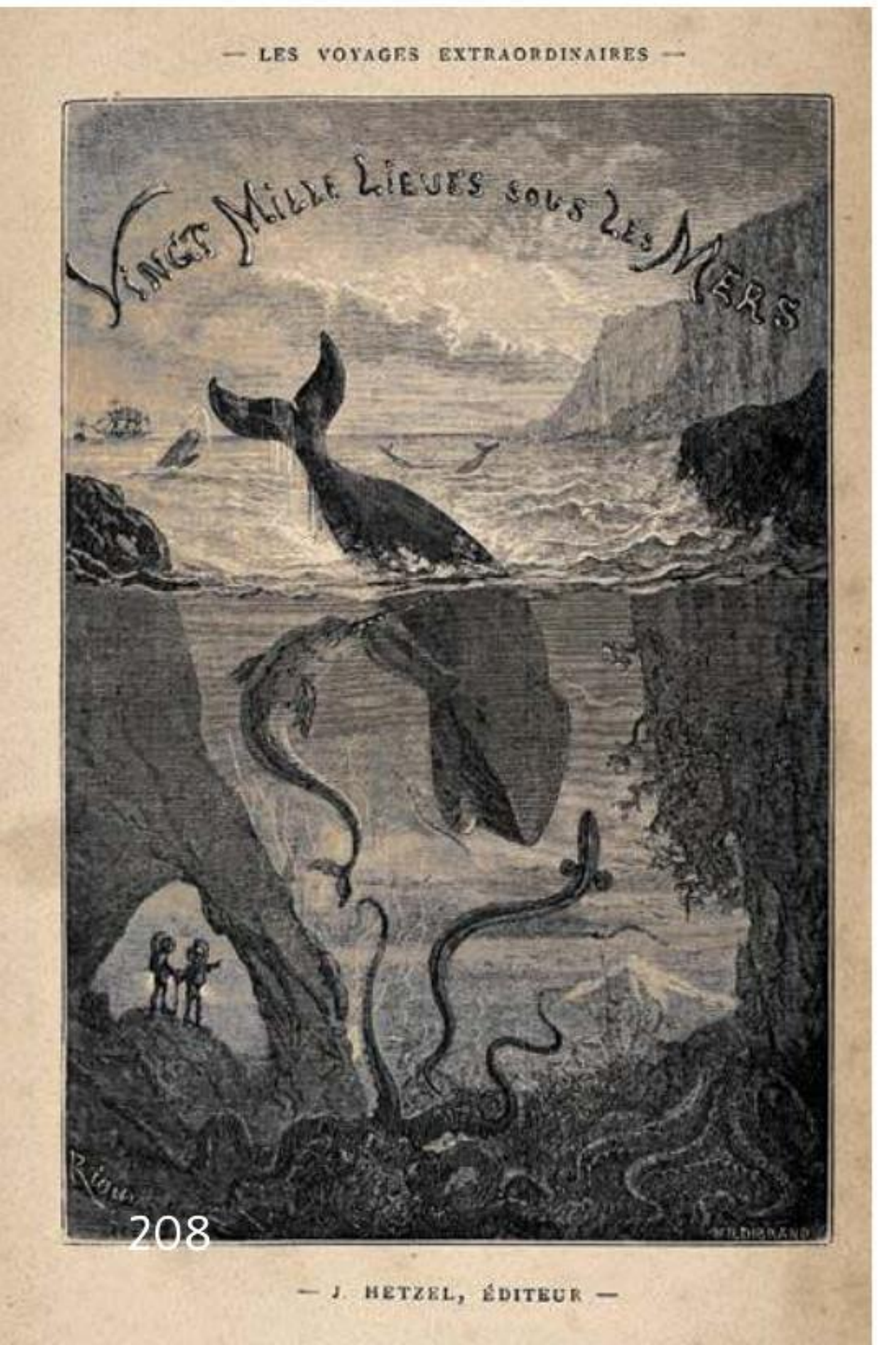
- Jakie prądy ideowe pojawiły się w pierwszej połowie XIX w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie nowe prądy kulturowe i ideowe narodziły się w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Po lekcji

- Charakteryzuję główne kierunki w sztuce drugiej połowy XIX i początków XX w.
- Wyjaśniam, jaki wpływ na życie ludzi miało pojawienie się kultury masowej.
- Opisuję zjawisko demokratyzacji.
- Przedstawiam idee polityczne drugiej połowy XIX w.: socjaldemokrację, narodową demokrację i chrześcijańską demokrację.

Pozytywizm i naturalizm

Na początku drugiej połowy XIX w. romantyzm znajdował się w odwrocie. Twórców idei i kultury inspirował rozwój nauki i gospodarki. Istotny wpływ na powstanie nowych prądów ideowych wywarły wyniki badań Karola Darwina, który sformułował **teorię ewolucji**. Według niego w ciągu milionów lat kolejne gatunki istot żywych powstawały na drodze powolnych, długotrwałych przemian. Teoria ewolucji kolidowała z utrwaloną w świadomości ludzkiej biblijną wizją stworzenia świata. W drugiej połowie XIX w. pojawili się scjentyści twierdzący, że tylko nauka może rozwiązać problemy ludzkości i dać odpowiedź na najważniejsze pytania. Wśród nich byli **pozytywiści**, którzy stawiali na fakty i twarde dowody naukowe, odrzucając metafizykę, duchowość i emocje. Głosili, że jedyną pewną wiedzą jest wiedza naukowa, którą zdobywa się dzięki weryfikacji teorii za pomocą empirycznej metody naukowej. Pierwszym przedstawicielem pozytywizmu był Francuz August Comte (czyt. ogist kąt), a jego myśl rozwinął Brytyjczyk Herbert Spencer (czyt. spenser). Poglądy pozytywistów wywarły duży wpływ na powstanie kierunku literackiego określanego jako **naturalizm**. Powieści i nowele naturalistów zawierały bardzo szczegółowe opisy realiów. W literaturze nurt ten reprezentowali przede wszystkim pisarze francuscy, m.in. Emil Zola, Gustaw Flaubert (czyt. flober) oraz Wiktor Hugo (czyt. igo). Powieści wiernie odzwierciedlające różne aspekty życia człowieka i jego naturę tworzyli również pisarze rosyjscy: Fiodor Dostojewski, Lew Tołstoj i Antoni Czechow. Znakomitymi przykładami prozy realistycznej bliskiej naturalizmowi są *Lalka* Bolesława Prusa oraz *Lord Jim* (czyt. dżim) i *Jądro ciemności* Józefa Konrada Korzeniowskiego. Ten ostatni swoje dzieła literackie pisał w języku angielskim i wydawał jako Joseph Conrad (czyt. dżozef konrad). Interesującą literaturę, którą można określić jako

M1 Książki Juliusza Verne'a należały do najbardziej poczytnych w drugiej połowie XIX w. Lot na Księżyc, podróż okrętem podwodnym na długo zanim jeszcze były możliwe, rozbudzały wyobraźnię czytelników. Jedną z najpopularniejszych prac autora jest książka *20 000 mil podmorskiej żeglugi*. Opowiada o losach kapitana Nemo i załogi jego łodzi podwodnej Nautilus. Co ciekawe, główny bohater w pierwowzorze powieści miał być Polakiem, jednak wskutek nalegań wydawcy Verne ostatecznie zmienił jego narodowość na indyjską. Okładka pierwszego wydania książkowego z 1871 r.

przygodową, tworzyli Amerykanie – Jack (czyt. dżek) London i Mark Twain (czyt. tłejn). Wśród pozytywistycznych dramaturgów na szczególną uwagę zasługuje Norweg Henryk Ibsen.

W tym okresie należy też szukać początków **literatury fantastycznonaukowej**. Za jej prekursora uważa się Francuza Juliusza Verne'a (czyt. werna), który tworzył powieści opisujące odkrycia i podróże, także te niemożliwe wówczas do zrealizowania.

Modernizm

W drugiej połowie XIX w. nastąpił przełom w sztuce i literaturze. Część twórców postulowała odejście od dydaktyzmu, głosiła wolność artysty oraz jego prawo do ekspresji subiektywnych wrażeń, emocji i pragnień. Te nowatorskie tendencje powstałe w opozycji do realizmu nazwano **modernizmem** (od franc. *moderne* – „nowoczesny").

Zmiany były najbardziej widoczne w malarstwie. W latach 70. i 80. XIX w. rozwinął się we Francji nowy kierunek – **impresjonizm**, nazwany tak od tytułu wystawionego przez Claude'a (czyt. kloda) Moneta obrazu *Impresja, wschód słońca*. Impresjoniści jako pierwsi zaczęli malować w plenerze, chcieli uchwycić to, co ulotne – grę świateł i kolorów. Głównymi twórcami tego nurtu byli: Claude Monet (czyt. mone), Camille Pissarro (czyt. kamil pisaro) i Auguste Renoir (czyt. ogist renuar).

Na przełomie XIX i XX w. ukształtował się **symbolizm**. Artyści reprezentujący ten kierunek uznali, że rzeczywistość można opisać za pomocą niejednoznacznych symboli, które pozwolą na ukazanie stanów duszy czy abstrakcyjnych idei. Do najbardziej znanych przedstawicieli symbolizmu zalicza się Arnolda Böcklina (czyt. beklina), Gustawa Moreau (czyt. moro) i Pierre'a Puvis de Chavannes'a (czyt. pjera piwi de szawana).

Charakterystycznym stylem modernizmu była **secesja**, wyróżniająca się falistością linii i ornamentyką czerpiącą ze świata roślin i owadów. Przejawiała się zarówno w malarstwie (Gustav Klimt) czy architekturze (projekty Antoniego Gaudíego), jak i w rzemiośle oraz sztuce użytkowej (grafiki Alfonsa Muchy).

Do ważnych nurtów przełomu wieków należał **ekspresjonizm**, który ukazywał rzeczywistość przez pryzmat emocji i przeżyć artysty. Do prekursorów ekspresjonizmu zaliczamy Vincenta van Gogha (czyt. wincenta wan goga) i Edvarda Muncha (czyt. edwarda munka), a do przedstawicieli – Oskara Kokoschkę (czyt. kokoszkę) i Egona Schiele (czyt. szile).

Modernistyczny przełom nastąpił także w literaturze. **Parnasizm** odwoływał się do klasycznej formy i podkreślał niezależność sztuki, głosząc hasło „sztuka dla sztuki". **Dekadentyzm** wyrażał przekonanie o bezsensie życia i zwątpienie w dotychczasowe wartości. Postawy dekadenckie moż-

M2 Obraz *Impresja, wschód słońca* został namalowany w 1872 r. przez Claude'a Moneta w trakcie jego pobytu w Normandii. Artysta przedstawił na nim spowity poranną mgłą port i wschodzące nad nim słońce. Na wodzie kołyszą się łodzie z rybakami, a w oddali majaczą dymiące kominy i portowe żurawie. Obraz jest impresją – przedstawieniem odczuć, ulotnego wrażenia, jakie widok portu o wschodzie słońca zrobił na artyście. Podobnie jak wcześniejsze obrazy Moneta nie zyskał on uznania w oczach krytyków. Zbiory Muzeum Marmottan Monet (czyt. marmotą mone) w Paryżu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Juliusza Verne'a nazywa się prekursorem fantastyki naukowej. **M1**
2. Wskaż cechy charakterystyczne malarstwa impresjonistycznego. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M3 Jednym z najbardziej reprezentatywnych dzieł wiedeńskiej secesji jest portret przedstawicielki burżuazji *Adele Bloch-Bauer I* (*Złota Adela*) autorstwa Gustava Klimta. Obraz podzielony jest na dwie części. W pierwszej artysta zaprezentował postać kobiety. Druga, większa część ukazuje niemal puste wnętrze. Klimt namalował w realistyczny sposób jedynie twarz i ręce modelki, pozostałe elementy obrazu przedstawił abstrakcyjnie, z zastosowaniem geometrycznych form, bogatej kolorowej ornamentyki, z przewagą złota. Dzieło zostało ukończone w 1907 r., a obecnie jest przechowywane w Ronald S. Lauder Neue Galerie (czyt. noj galeri) w Nowym Jorku.

na znaleźć m.in. u Charles'a Baudelaire'a (czyt. szarla bodlera), Paula Verlaine'a (czyt. pola werlena) czy Arthura Rimbaud (czyt. artura rębo).

Nurty obecne w sztuce – takie jak impresjonizm, symbolizm, ekspresjonizm – także znalazły swoje odzwierciedlenie w literaturze. Przyjęło ono postać impresjonistycznego skupienia na opisie ulotnej chwili, często związanej z rytmem przyrody, symbolicznym zgłębianiu tego, co pod powierzchnią rzeczywistości, i ekspresjonistycznym badaniu intensywnych przeżyć oraz emocji.

Na nowe prądy mniej otwarci byli architekci. W drugiej połowie XIX w. chętniej projektowali oni zgodnie z estetyką minionych epok, wielu łączyło elementy dawnych stylów. Jednak był to też czas fascynacji nowymi technologiami, co zaowocowało wykorzystaniem stali i żelbetonu do wznoszenia **budynków modernistycznych**. W Chicago (czyt. szikago) i Nowym Jorku powstały pierwsze wieżowce, a w Paryżu w 1889 r. – Wieża Eiffla (czyt. ajfla).

Upowszechnienie się oświaty

W drugiej połowie XIX w. państwa europejskie wprowadzały **powszechny obowiązek szkolny** przynajmniej w zakresie czterech klas szkoły elementarnej. Wymagał tego rozwój technologiczny. Prowadziło to do **stopniowej likwidacji analfabetyzmu**. Nowoczesnej gospodarce i państwu potrzebne były dobrze wykształcone kadry, stąd zwiększenie liczby szkół średnich, w tym zawodowych, oraz uczelni wyższych. Dziewczęta mogły się uczyć w szkołach elementarnych, rzadziej średnich, natomiast dostęp

M4 W połowie XIX w. wraz ze wzrostem świadomości potrzeby kształcenia kobiet i rozwojem ruchu emancypacyjnego zaczęły powstawać szkoły koedukacyjne. Dziewczęta i chłopców kształcono w jednej klasie, pod okiem jednego nauczyciela. Co prawda tego typu rozwiązania stosowano wcześniej, np. w mniejszych miejscowościach, ale było to wówczas podyktowane głównie względami ekonomicznymi. Pierwsze szkoły koedukacyjne powstały w USA, a w Europie najwcześniej ten model wprowadzono w Skandynawii. Fotografia przedstawia uczniów i nauczycielki jednej z nowojorskich szkół w 1889 r.

do wykształcenia wyższego miały bardzo ograniczony, gdyż uważano, że z racji pełnionych funkcji społecznych nie jest im ono potrzebne. Bronisława Skłodowska w 1885 r., by studiować medycynę, musiała wyjechać do Francji. W 1891 r. w jej ślady podążyła młodsza siostra – Maria – późniejsza dwukrotna noblistka. Na paryskiej Sorbonie studiowała fizykę i matematykę, a w 1906 r. została pierwszą kobietą profesorem, obejmując katedrę fizyki po zmarłym mężu. Jednak wieloletnia walka kobiet o dostęp do szkolnictwa wyższego ostatecznie zakończyła się sukcesem, aczkolwiek był to proces rozłożony na lata. W 1894 r. władze Uniwersytetu Jagiellońskiego wyraziły zgodę na podjęcie studiów przez kobiety i w tym samym roku trzy pierwsze studentki rozpoczęły naukę.

Narodziny kultury masowej

W drugiej połowie XIX stulecia coraz liczniejsza publiczność brała udział w wydarzeniach kulturalnych o nieskomplikowanej treści i prostej formie, przeznaczonych dla szerokiego grona odbiorców. Tę ofertę kulturową zaczęto z czasem nazywać **kulturą masową** lub kulturą wielkich audytoriów. Jej istotnym składnikiem była **kolorowa prasa** adresowana do czytelników zainteresowanych jedynie sensacją i rozrywką. Nazywano ją **prasą brukową** lub **rewolwerową**. Żyła sensacją i dla sensacji. To „zlew i rynsztok" – komentowano. „Gazeta zastąpiła kumoszkę, która dostarcza plotek" – pisano. „Kiedy pies gryzie człowieka, to nie jest news (czyt. nius). Za to kiedy człowiek gryzie psa – to news" – wyjaśniali wydawcy brukowców. Prasa ta kształtowała wyobrażenia mas o świecie, ich gusta i poglądy. Podobną funkcję pełniły popularne kalendarze, senniki, poradniki, komiksy, książki kucharskie, tanie romanse dla pań.

Ważnym elementem kultury masowej stały się **występy cyrkowe**. Dla szerokiej publiczności w miastach ustawiano karuzele i strzelnice, na ulicach i podwórkach występowali zapaśnicy, bokserzy, siłacze, linoskoczkowie, kataryniarze oraz iluzjoniści. Popularnością cieszyły się koncertujące orkiestry wojskowe. Powstały pierwsze **parki rozrywki** i **akwaria**.

Jednak najbardziej rozpoznawalnym symbolem kultury masowej stało się **kino**. W 1895 r. w Paryżu odbył się premierowy pokaz **filmów** braci Auguste'a i Louisa Lumière (czyt. ogista i luisa lumier), nakręconych opatentowanym przez nich w tym samym roku **kinematografem**. „Żywe obrazy", jak nazywano filmy, szybko zyskały popularność na całym świecie. Do 1910 r. w Stanach Zjednoczonych i Europie powstały już tysiące sal kinowych. W 1906 r. nakręcono w Australii pierwszy film pełnometrażowy zatytułowany *Gang Kelly'ego* (czyt. keljego) o słynnym australijskim bandycie. Do kin chodzili głównie przedstawiciele niższych warstw społecznych. Widzowie w salach kinowych reagowali spontanicznie, gwizdali, tupali, używali wulgarnego języka, a w Ameryce objadali się orzeszkami ziemnymi i popcornem (czyt. popkornem). Zawód aktora nie cieszył się uznaniem społecznym.

Praca z materiałami

1. Wskaż charakterystyczne cechy sztuki secesyjnej. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, dlaczego szkoły koedukacyjne w drugiej połowie XIX i na początku XX w. mogły budzić sprzeciw części społeczeństwa. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
3. Przedstaw rolę wynalazku braci Lumière w dziejach kultury. **M5**

M5 Pierwszy pokaz filmowy odbył się w Salonie Indyjskim Restauracji Grand Café (czyt. kafe) w Paryżu. Wzięło w nim udział 35 osób. Wyświetlono kilka trwających kilkadziesiąt sekund „żywych obrazów". Pierwszym z nich było *Wyjście robotników z fabryki*. Powszechnie uważa się, że film ten dał początek historii kina. Jednak wielu, jak chociażby ojciec wynalazców kinematografu, twierdziło, że nie ma on przyszłości. Jak się okazało, sceptycy nie mieli racji, a zaledwie rok po paryskim pokazie filmy były prezentowane nawet w odległym Szanghaju. Na zdjęciu bracia Auguste i Louis Lumière, koniec XIX w.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla kultury masowej miały nowożytne igrzyska olimpijskie. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wskaż różnice w wymogach dotyczących czynnego i biernego prawa wyborczego w Austro-Węgrzech. **M7**
3. Rozstrzygnij, czy w Austro-Węgrzech na początku XX w. obowiązywało powszechne prawo wyborcze. Uzasadnij odpowiedź. **M7**
4. Podaj, jaki cel miało zamieszczenie instrukcji głosowania na ulotce wyborczej Lewisa P. Pugha. **M8**

M6 Uroczyste otwarcie pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich odbyło się 6 kwietnia 1896 r. w Atenach na zrekonstruowanym Stadionie Panateńskim. Otwarcia dokonał król grecki Jerzy I. Było to wielkie wydarzenie, które – jak się szacuje – mogło zgromadzić nawet blisko stutysięczną widownię. Igrzyska okazały się ogromnym sukcesem, nie tylko sportowym czy medialnym, lecz także politycznym i kulturalnym. Koszt organizacji przedsięwzięcia wyniósł 180 tys. drachm, zyski zaś – i to tylko ze sprzedaży specjalnego znaczka olimpijskiego – przekroczyły 400 tys. drachm. Na fotografii ceremonia otwarcia pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich.

Sport. Odnowienie igrzysk olimpijskich

Charakterystycznym elementem kultury masowej stał się **sport**. Do jego uprawiania zachęcały władze państwowe, szkolne i uniwersyteckie, przekonując, że sport to zdrowie. Do programu szkół w Ameryce i Europie wprowadzono gimnastykę. Najliczniejszą widownię miała piłka nożna zyskująca coraz większą popularność na kontynencie europejskim. Jej reguły zostały zdefiniowane w Wielkiej Brytanii w drugiej połowie XIX w. Co ciekawe, początkowo sędziowie nie gwizdali, gdyż uważano to za mało eleganckie zachowanie, ale machali chusteczką. Na Wyspach i w krajach anglosaskich popularne było także rugby (czyt. ragbi). Obie te gry chętnie uprawiały uboższe grupy społeczne, co miało ogromny wpływ na ich popularyzację. Sportami dla elit stały się tenis ziemny, golf i wyścigi konne. W krajach skandynawskich za atrakcyjne uważano sporty zimowe, głównie narciarstwo, a w Kanadzie – hokej na lodzie. W Stanach Zjednoczonych popularność zyskiwały koszykówka i baseball (czyt. bejzbol).

Z inicjatywy Francuza Pierre'a de Coubertina (czyt. pjera de kubertena) odnowiono tradycję rywalizacji sportowej nawiązującej do panhelleńskiej idei zawodów odbywających się w Olimpii w starożytnej Grecji. Pierwsze **igrzyska olimpijskie** ery nowożytnej odbyły się w Atenach w **1896 r.** Początki były skromne, a w zawodach uczestniczyli jedynie mężczyźni. Kobiety zostały dopuszczone do rywalizacji podczas następnych igrzysk, które zorganizowano w 1900 r. w Paryżu. W Atenach rywalizowało ze sobą tylko ok. 300 zawodników z 14 krajów w 9 dyscyplinach: gimnastyce, kolarstwie, lekkoatletyce, pływaniu, podnoszeniu ciężarów, strzelectwie, szermierce, tenisie ziemnym i zapasach. Część z nich, podobnie jak dzisiaj, była podzielona na konkurencje. Łącznie uczestnicy wystartowali w 43 konkurencjach. Najliczniej reprezentowani byli Grecy. Jeden z nich wygrał maraton, który wkrótce stał się modny w Europie i na świecie. Już w kolejnym roku w Bostonie w USA odbył się uliczny **bieg maratoński**, który jest organizowany w tym mieście do dziś. Idea olimpijska się przyjęła. W igrzyskach w Sztokholmie w 1912 r. wzięło udział ponad 2500 sportowców z 28 państw.

Demokratyzacja

W drugiej połowie XIX w., zwłaszcza na zachodzie Europy, zaczęły się zmniejszać różnice w poziomie życia i wykształcenia poszczególnych grup społecznych, co ułatwiło **proces demokratyzacji**. Coraz aktywniejsze stawały się organizacje skupiające obywateli, jak np. stowarzyszenia propagujące upowszechnienie czytelnictwa, alfabetyzację, dostęp do kultury wysokiej, wspierające postęp technologiczny, niosące pomoc potrzebującym. W niektórych krajach osłabła pozycja władcy, niemniej monarchia ciągle była dominującą formą ustroju w państwach na całym świecie. W Europie poza Szwajcarią i San Marino **system republikański** wybrali tylko **Francuzi**, którzy **w 1870 r.** utworzyli III Republikę, oraz **Portugalczycy w 1910 r.** W monarchistycznych Norwegii i Wielkiej Brytanii – podobnie jak we Francji i w Portugalii – rządy odpowiadały przed parlamentem, co było ewenementem, ponieważ w większości królestw ministrowie odpowiadali przed władcą. Oznaką postępującej demokratyzacji było również **poszerzanie pakietu swobód obywatelskich** i **ustawodawstwa socjalnego**. Pod koniec XIX i na początku XX w. w kolejnych państwach wprowadzano **powszechne prawo do głosowania** (powszechne czynne prawo wyborcze), ale przysługiwało ono **wyłącznie mężczyznom**. Z kolei bierne prawo wyborcze w wielu krajach nadal było zarezerwowane dla ludzi mających odpowiednie pochodzenie, wykształcenie lub cenzus majątkowy. W niektórych krajach, jak np. w Stanach Zjednoczonych czy Australii, praw politycznych nie otrzymali mężczyźni wywodzący się z rdzennej ludności.

Następstwem postępującej demokratyzacji było powstanie **masowych partii politycznych**, dążących do skupienia jak największej liczby obywateli i zdobycia nowych członków. W tym celu partie tworzyły szerokie programy polityczne, aparat partyjny z zawodowymi agitatorami, rozbudowane struktury oraz wydawały własną prasę. Zajmowały się przekonywaniem wyborców do oddawania głosów na ich kandydatów. Zdarzało się, że działacze partyjni dopuszczali się nadużyć i zdobywali poparcie, kupując karty do głosowania, które były rozdawane przed wyborami.

Partie mające silne oparcie w środowiskach wiejskim i miejskim postulowały dalszą demokratyzację, co często znajdowało odzwierciedlenie w ich nazwach. Powstawały socjaldemokracje, narodowe demokracje, chrześcijańskie demokracje. Ich głównymi przeciwnikami były dotychczasowe formacje polityczne – liberałowie i konserwatyści. Obie one reprezentowały interesy warstw posiadających oraz klasy średniej i choć utraciły dotychczasowe znaczenie, nadal – aż do zakończenia Wielkiej Wojny – odgrywały ważną rolę na scenie politycznej.

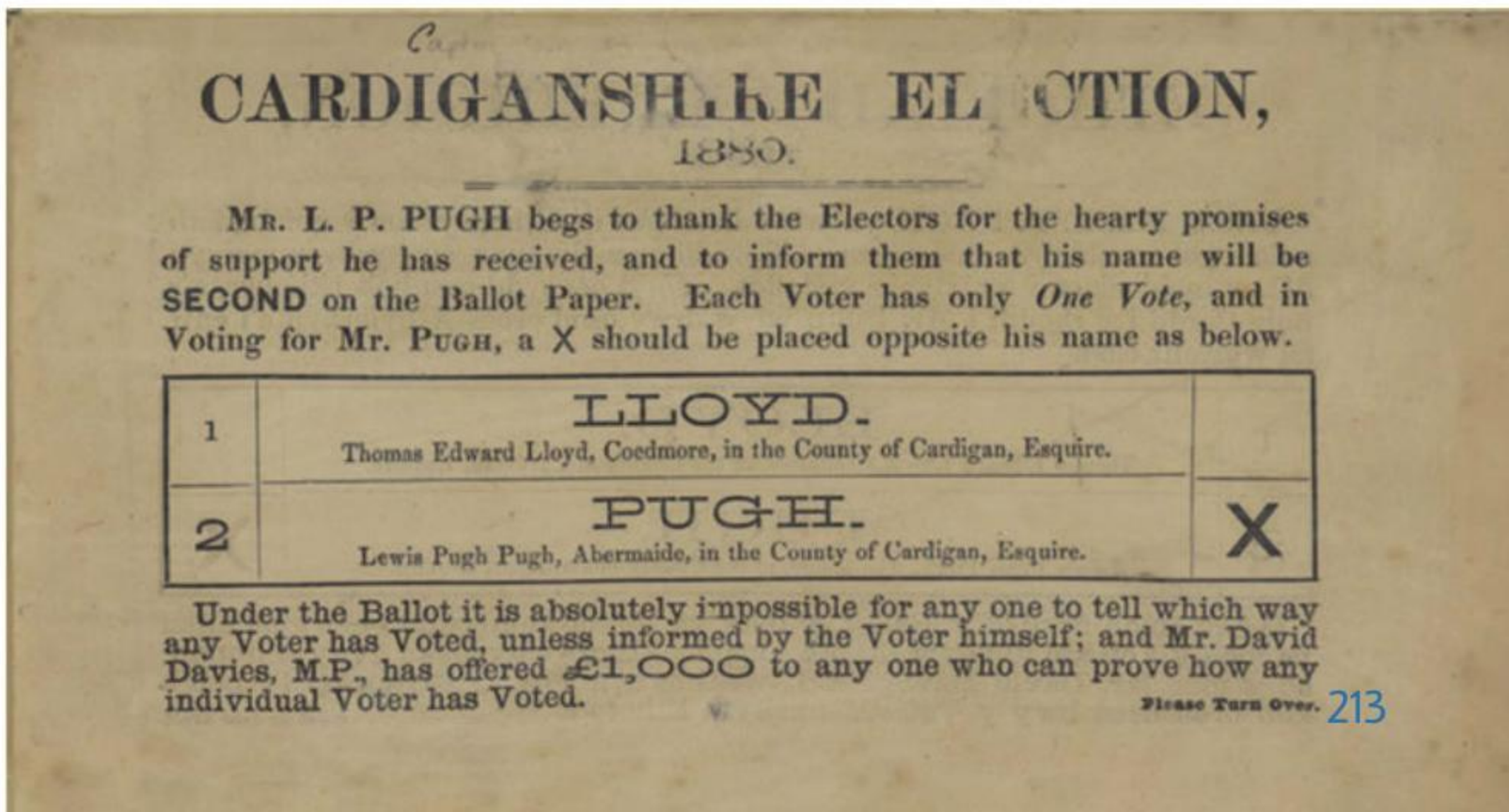
M7 **Prawo wyborcze w monarchii austro-węgierskiej, 1907 r.**

§ 7. Uprawnioną do wyboru posła jest każda osoba rodzaju męskiego, która ukończyła 24 lata życia, austriackie obywatelstwo posiada, wedle postanowień ordynacji wyborczej do Rady Państwa od prawa wyboru nie jest wyłączoną albo wykluczoną, a w obrębie królestw i krajów reprezentowanych w Radzie Państwa, w gminie (obszarze dworskim), gdzie prawo wyborcze ma być wykonane, w dniu rozpisania wyboru co najmniej od roku stale jest osiadłą.

Wybieralną na posła jest każda osoba rodzaju męskiego, która przynajmniej od lat trzech posiada obywatelstwo austriackie, 30 lat życia ukończyła i wedle postanowień ordynacji wyborczej do Rady Państwa nie jest od prawa wyborczego wyłączoną albo wykluczoną.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 329.

M8 Na ulotce Lewisa P. Pugh (czyt. luisa pi pju) z kampanii w wyborach powszechnych do brytyjskiego parlamentu w 1880 r. zamieszczono informacje: „Kandydat na członka Izby Gmin Lewis P. Pugh bardzo dziękuje wyborcom za obietnice poparcia. Ponadto informuje wyborców, że jego nazwisko na karcie do głosowania znajdzie się jako drugie w kolejności, a każdy wyborca może oddać głos tylko na jednego kandydata. Jeżeli chciałby go oddać na Pana Pugha, powinien postawić znak x przy jego nazwisku". Ulotka pochodzi z Narodowej Biblioteki Walijskiej.

CARDIGANSHIRE ELECTION,
1880.

MR. L. P. PUGH begs to thank the Electors for the hearty promises of support he has received, and to inform them that his name will be SECOND on the Ballot Paper. Each Voter has only *One Vote*, and in Voting for Mr. PUGH, a X should be placed opposite his name as below.

1	LLOYD. Thomas Edward Lloyd, Coedmore, in the County of Cardigan, Esquire.	
2	PUGH. Lewis Pugh Pugh, Abermaide, in the County of Cardigan, Esquire.	X

Under the Ballot it is absolutely impossible for any one to tell which way any Voter has Voted, unless informed by the Voter himself; and Mr. David Davies, M.P., has offered £1,000 to any one who can prove how any individual Voter has Voted.

Please Turn Over.

M9 **Program erfurcki Socjaldemokratycznej Partii Niemiec, 1891 r.**

Socjaldemokratyczna Partia Niemiec żąda przede wszystkim: 1. Powszechnego, tajnego, równego, bezpośredniego prawa wyborczego i prawa do głosowania dla obywateli Rzeszy powyżej 20. roku życia. [...] 2. Bezpośredniego prawodawstwa ludu, inicjatywy ludu i referendum. [...] 4. Zniesienia praw, które ograniczają swobodę wypowiadania opinii, swobodę zgromadzeń i związków. 5. Zniesienia praw, które krzywdzą kobiety w prawie publicznym i prywatnym w stosunku do mężczyzny. 6. Ogłoszenia religii sprawą prywatną. Zniesienia subsydiów dla kościołów, wypłacanych z funduszów publicznych [...]. 7. Świeckiej szkoły. Obowiązku szkolnego. Bezpłatnego nauczania, pomocy szkolnych i dożywiania [...]. 8. Bezpłatnego wymiaru sprawiedliwości i pomocy adwokackiej. Obieralności sędziów. Sądów przysięgłych w sprawach karnych. Odszkodowań dla uniewinnionych oskarżonych. Zniesienia kary śmierci. 9. Bezpłatnej pomocy lekarskiej, położnictwa i lekarstw. Bezpłatnych pogrzebów. [...]*

Dla obrony robotników Socjaldemokracja stawia następujące postulaty: 1. W prawodawstwie socjalnym – narodowym i międzynarodowym:

- *ośmiogodzinnego dnia pracy,*
- *zakazu pracy dzieci poniżej lat 14,*
- *zakazu nocnej pracy, z wyjątkiem dziedzin przemysłu, które z natury rzeczy, z powodów technicznych lub dobra publicznego, tego wymagają [...].*

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 336–337.

* **subsydium** – dofinansowanie

Socjalizm i socjaldemokracja

W środowisku robotniczym i na jego rzecz działały **partie socjaldemokratyczne** zwane też socjalistycznymi. Organizowały związki zawodowe, stowarzyszenia robotnicze, oświatowe i kulturalne, kuchnie ludowe, spółdzielnie, kluby sportowe. Socjaldemokracje powstały we wszystkich państwach Europy i w niektórych krajach poza nią. Skupiały się w powstałej **w 1889 r. II Międzynarodówce**, czyli w Międzynarodowym Stowarzyszeniu Robotników. Jej poprzedniczką była I Międzynarodówka założona w 1864 r., która nie odegrała w dziejach poważniejszej roli z powodu m.in. konfliktów ideowych i politycznych między jej członkami. Już na pierwszym kongresie II Międzynarodówki delegaci przyjęli uchwałę o ustanowieniu dnia **1 maja międzynarodowym świętem ludzi pracy**, na pamiątkę krwawo stłumionej manifestacji robotników w Chicago w 1886 r. **Socjaldemokraci** opowiadali się za demokratyzacją, ustawodawstwem socjalnym, szybkim rozwiązywaniem problemów społecznych, a także międzynarodową współpracą robotników. Ich naczelne hasło brzmiało: „Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się". Zamiast solidarności narodowej proponowali internacjonalistyczną. Spodziewano się, że II Międzynarodówka będzie zwarta ideowo, ale tak się nie stało. Pojawiły się kontrowersje. W ślad za Karolem Marksem i Fryderykiem Engelsem niektórzy socjaldemokraci – jak m.in. Niemiec Karl Liebknecht (czyt. lipknecht), Polka Róża Luksemburg (zob. s. 268) oraz Rosjanin Włodzimierz Lenin (zob. s. 325) – byli **rewolucjonistami**, ponieważ uważali, że do socjalizmu prowadzi jedynie rewolucja, która pozwoli na przejęcie władzy i własności kapitalistów.

M10 1 maja 1886 r. w Chicago doszło do pokojowej demonstracji strajkujących robotników, którzy domagali się m.in. skrócenia wymiaru czasu pracy z 12 do 8 godzin dziennie. Szacuje się, że wzięło w niej udział nawet 80 tys. osób. Następnego dnia w trakcie kolejnej demonstracji w tłum protestujących i policjantów została wrzucona bomba – zginęło 11 osób, wielu było rannych. Kolejnego dnia policja otworzyła ogień do zgromadzonych. Ilustracja z czasopisma „Harper's Weekly" (czyt. łikli) z 1886 r. ukazuje majowy protest robotników w Chicago.

Inni socjaldemokraci nie zgadzali się z tą diagnozą i poddali ją rewizji, dlatego zostali nazwani **rewizjonistami** lub **reformistami**. Za twórcę rewizjonizmu uchodzi niemiecki działacz Eduard Bernstein (czyt. bernsztajn). Zbliżone poglądy miał Austriak Karl Kautsky (czyt. kałcki). Obaj działali w Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD). Rewizjoniści odrzucali rewolucję, która jest nieodłącznie związana z przemocą. Twierdzili, że do socjalizmu można dojść pokojowo na drodze parlamentarnej, przez naprawianie i reformowanie gospodarki kapitalistycznej oraz demokratyzację ustroju państwa, a nie przez ich zniszczenie. Stopniowo reformiści rośli w siłę. Pierwszy socjalista został członkiem rządu we Francji w 1899 r. W kolejnych latach takich sytuacji będzie coraz więcej. Także poza Europą reformiści zaczęli dominować. Choć nadal głosili internacjonalizm, to coraz bliższa im była troska o własny naród.

Nacjonalizm i narodowa demokracja

Do mas ludowych docierała **idea narodowa** (**nacjonalizm**), wraz z którą umacniała się koncepcja państwa narodowego. Pojęcie nacjonalizmu narodziło się w Europie, ale stopniowo przenikało poza jej granice. W ciągu stulecia zmieniła się jego treść. Na początku XIX w. nacjonalizm był kojarzony z **miłością do ojczyzny**, a pod koniec stulecia identyfikowano go już z **egoizmem narodowym**. Zwolennicy nacjonalizmu gloryfikowali własny naród i umniejszali znaczenie pozostałych nacji. Uważali naród za cenniejszy od państwa, które miało zabezpieczać narodowe interesy. Dla nacjonalistów najważniejszym zadaniem była budowa solidarności narodowej: kapitalistów z robotnikami, arystokratów z chłopami. **Gloryfikowali kulturę własnego narodu, tradycję, obyczaje, język i religię**. W Niemczech, Wielkiej Brytanii czy we Francji wręcz przyznawali sobie prawo do panowania nad innymi narodami. Nacjonaliści europejscy nie cenili narodów wyznających inną wiarę niż chrześcijańska. Szczególną niechęć czuli do Żydów, których oskarżali o wszystkie nieszczęścia doznane przez własne narody. **Antysemityzm**, czyli poglądy i postawy antyżydowskie, stał się istotnym składnikiem doktryny nacjonalistycznej. Za wrogów nacjonaliści uważali także socjalistów, gdyż ci – głosząc internacjonalizm – rozbijali jedność narodową.

Praca z materiałami

1. Wskaż główne postulaty ruchu socjalistycznego zawarte w programie erfurckim. **M9**
2. Wyjaśnij, czy hasła głoszone przez strajkujących robotników w Chicago były zbieżne z postulatami programu erfurckiego. **M9**, **M10**
3. Przedstaw główne założenia programowe Action Française. **M11**

M11 **Program polityczny nacjonalistycznego i antysemickiego ruchu politycznego Action Française*, 1908 r.**

REPUBLIKA JEST ZŁEM.

Republika to rządy Żydów – Żydów zdrajców [...] jak Dreyfus, Żydów złodziei [...], Żydów demoralizatorów ludu i prześladowców religii katolickiej [...].*

Republika to rządy protestanckich pedagogów importujących z Niemiec, Anglii i Szwajcarii system nauczania, który ogłupia i dezorientuje umysły młodych Francuzów.

Republika to rządy masonów nienawidzących Kościoła i jedno zamiłowanie wykazujących – do synekur i finansów publicznych. [...]*

Republika to rządy tych cudzoziemców mniej lub bardziej naturalizowanych [...]. Zagarniają ziemię Francji, wydzierają ludziom pracy krwi francuskiej ich godziwą zapłatę, przegłosowują ustawy, które rujnują przemysł, zmuszają kapitały do ucieczki za granicę i oddają nasze zasoby w służbę Edwarda VII bądź Wilhelma II*. [...]*

Lecz rząd królewski jest [...] jedynym, który może, zachowując porządek, zapewnić nam te same postępy społeczne, których dokonały monarchie sąsiednie, a także dodać do tego wszystko, co bogactwo i geniusz naszej rasy pozwalają przewidzieć i zrealizować. Tylko monarchia może protegować, organizować i solidnie umacniać klasę robotniczą, tak jak dawniej wzmocniła burżuazję. Tylko ona może zapewnić naszym miastom i prowincjom te wolności i przywileje, których wymaga ich dobrobyt. Tylko ona może pogodzić wszystkich Francuzów i zjednoczyć ich przeciw ich wrogom zewnętrznym i wewnętrznym.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 337–338.

* **Action Française** (czyt. aksją frąsez)
Alfred Dreyfus (czyt. drefis) – francuski oficer pochodzenia żydowskiego oskarżony o szpiegostwo na rzecz Niemiec po wojnie francusko-pruskiej; walka o jego uniewinnienie stała się zarzewiem ostrych sporów politycznych we Francji na przełomie XIX i XX w.
synekura – dobrze płatne stanowisko niewymagające wielkiego wysiłku ani zaangażowania
Edward VII – król Wielkiej Brytanii w latach 1901–1910
Wilhelm II – cesarz Niemiec w latach 1888–1918

W drugiej połowie XIX w. rozwinął się syjonizm, czyli żydowski ruch narodowy. Za jego twórcę uważa się dziennikarza Theodora Herzla (czyt. teodora hercla), który w swojej pracy z 1896 r. *Der Judenstaat* (czyt. judensztat) postulował utworzenie niezależnego państwa żydowskiego na terenie Palestyny. Syjonizm miał być odpowiedzią na rosnącą w Europie falę antysemityzmu i rozkwit nacjonalizmów.

M12 Pod koniec XIX w. Francją wstrząsnęła potężna afera szpiegowska, w której oskarżono i skazano za zdradę na rzecz Niemiec młodego oficera pochodzenia żydowskiego Alfreda Dreyfusa. W całej Francji narastały wówczas nastroje antysemickie, a Żydów zaczęto oskarżać o działanie na szkodę kraju. Z czasem się okazało, że Dreyfus nie był winny stawianych mu zarzutów. W jego obronę zaangażowało się wielu uczonych i pisarzy, m.in. francuski pisarz Emil Zola, który napisał słynny apel o uniewinnienie byłego oficera zatytułowany *Oskarżam...!* Dopiero w 1906 r. Dreyfus doczekał się pełnej rehabilitacji. Nastrój towarzyszący sprawie Dreyfusa oddał na obrazie *Zola znieważany* Henry de Groux (czyt. ąri de gru). Artysta ukazał na nim Emila Zolę opuszczającego sąd. Za pomoc Dreyfusowi spotykają pisarza zniewagi ze strony złowrogiego tłumu. Obraz z 1898 r., Dom Emila Zoli w Médan.

Leon XIII
(1810–1903)
Papież od 1878 r., uważany za pierwszego nowoczesnego papieża, który dążył do dialogu między religią a współczesnym światem. W 1878 r. uznał pogodzenie Kościoła z kulturą za jeden z najważniejszych celów swego pontyfikatu. Otworzył dla naukowców Apostolskie Archiwa Watykanu. Dużą wagę przywiązywał do spraw społecznych. W encyklice *Rerum novarum* z 1891 r. określił zasady społecznej nauki Kościoła. Oficjalny portret (fragment) papieża Leona XIII z albumu Watykańskiej Rady Ekumenicznej, ok. 1878 r.

W Europie i poza nią powstały partie nacjonalistyczne, które łącząc pojęcia narodu i demokracji, przyjmowały kształt narodowych demokracji. Powoływały one do życia liczne stowarzyszenia oświatowe, sportowe i kulturalne oraz związki zawodowe. Treści nacjonalistyczne były obecne nie tylko w programach partii narodowodemokratycznych – w rzeczywistości zwolennicy wszystkich partii politycznych, w różnych proporcjach, zaczęli przyjmować poglądy nacjonalistyczne.

Nauka społeczna Kościołów i chrześcijańska demokracja

Własne poglądy szerzyła i zabiegała o głosy wyborców **chrześcijańska demokracja**, nazwana później **chadecją**. Jej ideowe kredo zostało zawarte w nauce społecznej **Kościołów protestanckich i Kościoła Katolickiego**. Już w połowie XIX w. kapłani obu wyznań dostrzegli kwestię robotniczą i zaczęli pomagać pokrzywdzonym. Zakładali chrześcijańskie stowarzyszenia i spółdzielnie robotnicze oraz organizowali kuchnie dla ich członków. W dziele pomocy społecznej duże zasługi położył biskup Moguncji Wilhelm Emmanuel Ketteler. Jednak fundamentalne znaczenie dla dalszych dziejów chrześcijańskiej demokracji miała encyklika *Rerum novarum* (łac. „rzeczy nowych") z 1891 r. papieża **Leona XIII**. Uznał on, że żadna z doktryn – ani liberalna, ani socjalistyczna – nie rozwiąże problemów społecznych. Jako środki walki wskazał petycje adresowane do władz, chociaż nie wykluczał strajku. Zachęcał robotników i rzemieślników do

zakładania chrześcijańskich spółdzielni i stowarzyszeń. Zwracał się do kapłanów, by poświęcali więcej uwagi kwestii godności robotników i szacunku dla ich pracy oraz by organizowali duszpasterstwa dla pracujących ludzi. Polityków zaś wzywał do pracy nad ustawodawstwem socjalnym. Po wydaniu encykliki chrześcijańskie stowarzyszenia i związki zawodowe powstawały częściej, jednak w europejskiej demokracji chadecja jako odrębny nurt kształtowała się powoli.

Emancypacja kobiet

W XIX w. rozwinęły się dążenia emancypacyjne kobiet, które pragnęły ograniczenia dyskryminacji ze względu na płeć. Kobiety walczące o równouprawnienie nazywano **emancypantkami** lub **entuzjastkami**. Chciały doprowadzić do zlikwidowania sztywnego podziału ról społecznych, zgodnie z którym mężczyzna jest głową rodziny, a kobieta rodzi dzieci i prowadzi dom. Pragnęły decydować o sobie, swoim majątku oraz sposobie wychowania i kształcenia dzieci. Zabiegały o prawo do studiowania, które postrzegały jako szansę na zdobycie zawodu, źródła utrzymania, a tym samym możliwość usamodzielnienia się. Przeciwnicy zmian dowodzili, że nauka zdemoralizuje kobiety. Inni twierdzili, że nie są one wystarczająco inteligentne, aby mogły zgłębiać tajemnice nauk, że studiowanie szkodzi urodzie, a nawet prowadzi do przedwczesnej śmierci. Stopniowo jednak szkoły średnie i uczelnie zaczęły przyjmować kobiety. Niemniej zdobycie przez nie wykształcenia nie oznaczało jeszcze możliwości wykonywania określonego zawodu. Niektóre profesje, np. sędziego czy adwokata, długo pozostawały przed nimi zamknięte.

Jednak tylko część kobiet, głównie wywodzących się z warstw wyższych i średnich, interesowała się tymi problemami. Kobiety pochodzące z ludu, zwłaszcza wiejskiego, nie uczestniczyły w ruchu emancypacyjnym i nie akceptowały radykalnych postulatów. Uważały, że istniejący ład społeczny został stworzony przez Boga i nie może być kwestionowany. Z kolei najbardziej radykalne środowiska emancypantek żądały umożliwienia kobietom pełnienia funkcji kapłańskich w Kościołach protestanckich, oczekiwały zniesienia celibatu w Kościele Katolickim, pragnęły mieć zagwarantowane prawo do aborcji. Tych postulatów nie akceptowały kobiety związane z ruchem narodowym i chrześcijańskim, aczkolwiek walczyły o godność i szacunek dla kobiet, a także dobre wykształcenie. Ruch kobiecy od początku był wewnętrznie podzielony.

Praca z materiałami

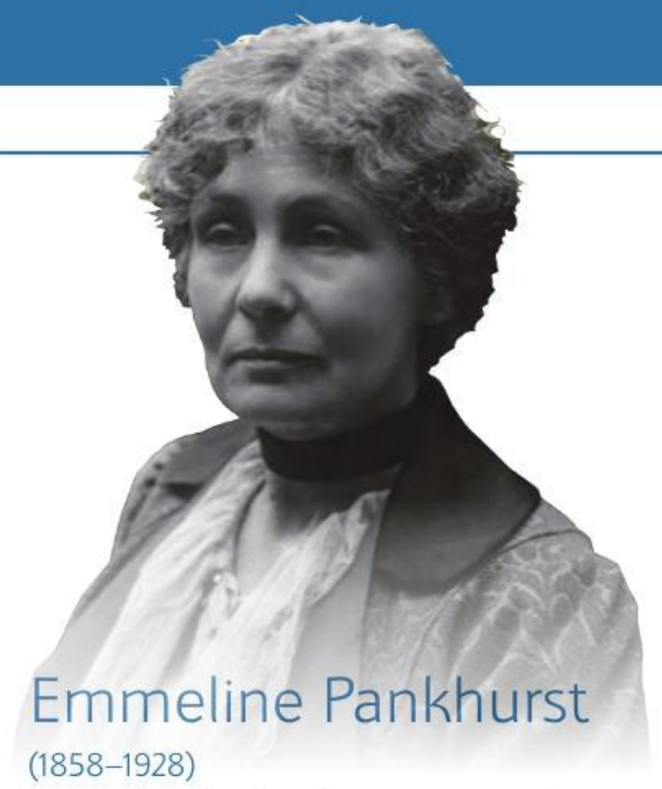
1. Omów wpływ sprawy Dreyfusa na wzrost antysemityzmu we Francji w końcu XIX w. Odwołaj się do **M11**, **M12** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw główne postulaty encykliki *Rerum novarum*. **M13**
3. Porównaj **M9** z **M13** i odpowiedz, w których punktach oba dokumenty były zgodne, a w których się różniły.

M13 **Encyklika Leona XIII *Rerum novarum*, 1891 r.**

[...] produkcja, handel stały się niemal monopolem niewielu i w ten sposób potrafili nieliczni a wielcy bogacze nałożyć prawie niewolnicze jarzmo na ogromny stan pracujący. – Ażeby to złe powiększyć, socjaliści podburzają biednych przeciwko bogatym i szerzą przekonanie, że wszelkie prywatne posiadanie powinno ustać, aby ustąpić wspólności dóbr [...]. Podobny jednak program nie tylko nie może zaradzić złemu, lecz przeciwnie, skrzywdziłby on przede wszystkim strony pracujące; nadto jest on niesprawiedliwy, gdyż gwałci prawa prawych właścicieli, sprzeciwia się porządkowi państwowemu i zmierza do zupełnego przewrotu porządku społecznego [...]. Nieznośne skrępowanie wszystkich, niewolnicza zależność byłyby następstwem zastosowania tego systemu. Otwarłoby to na oścież wrota niezgodzie i prześladowaniu wzajemnemu. [...] Z wymarzonej równości wszystkich nie pozostałoby nic innego jak opłakany stan poniżenia dla wszystkich. [...]

Dziś zagadnienie chwili stanowi kwestia robotnicza, której dobre lub nie rozwiązanie będzie miało wielką doniosłość dla społeczeństw. Robotnicy chrześcijańscy rozstrzygną ją łatwo, jeżeli połączywszy się w stowarzyszenia i słuchając roztropnego kierownictwa, wstąpią na drogę, na której ich ojcowie i przodkowie znaleźli swoje i publiczne dobro.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 331–332.

Emmeline Pankhurst

(1858–1928)

Brytyjska działaczka na rzecz równouprawnienia kobiet. Pochodziła z rodziny zaangażowanej społecznie w walkę o zniesienie niewolnictwa oraz przyznanie praw kobietom. Była założycielką organizacji kobiecych i inicjatorką ruchu sufrażystek walczących o prawa wyborcze kobiet. Podczas Wielkiej Wojny zachęcała kobiety do pracy zawodowej, by umożliwić mężczyznom walkę na froncie. Zorganizowała system opieki nad sierotami i wdowami wojennymi. Gdy Brytyjki w 1918 r. otrzymały prawa polityczne, wycofała się z działalności publicznej. Fotografia Emmeline Pankhurst, 1910 r.

Bardzo ważnymi przedstawicielkami walki o równouprawnienie kobiet na przełomie XIX i XX w. były **brytyjskie emancypantki** zwane **sufrażystkami** (ang. *suffrage*, czyt. safrydż – „prawo wyborcze"). Walczyły o przyznanie kobietom praw wyborczych. Na czele sufrażystek stały **Emmeline Pankhurst** (czyt. emelin pankherst) i jej dwie córki. Ponieważ podejmowane przez nie próby osiągnięcia celu za pośrednictwem polityków czy partii politycznych nie przynosiły efektów, zdecydowały się na radykalne formy protestu. W miejscach publicznych organizowały manifestacje, pod domami polityków urządzały pikiety z transparentami, próbowały też zakłócać obrady parlamentu. Żeby zwrócić uwagę na głoszone przez siebie idee, niszczyły witryny sklepowe, zakłócały imprezy, w których uczestniczyli politycy, w ważnych miejscach publicznych przykuwały się do ogrodzeń. Były karane grzywnami, których nie przyjmowały, za co trafiały do więzienia. Do wybuchu Wielkiej Wojny sufrażystki zarówno w Wielkiej Brytanii, jak i w wielu innych krajach nie osiągnęły sukcesu.

Udało się to emancypantkom w **Nowej Zelandii**. W **1893 r.** wywalczyły tam dla kobiet pełne **prawa wyborcze**. Podobnie stało się w **1902 r.** w **Australii**. Również na początku XX w. w kilku stanach USA kobiety otrzymały prawo głosu w wyborach do władz stanowych. W 1906 r. pełne prawa wyborcze otrzymały kobiety w Finlandii, w 1913 r. – w Norwegii, a w 1915 r. – w Danii. Silna pozycja kobiet w krajach skandynawskich wynikała z tradycji i historii.

Praca z materiałem

1. Omów metody działania sufrażystek. Skorzystaj z **M14** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M14 Sufrażystki w walce o swoje prawa uciekały się do różnych metod działania. Wśród nich oprócz radykalnych praktyk, jak blokowanie obrad parlamentarnych, ścinanie słupów telegraficznych czy rozkopywanie pól golfowych, były również bardziej pokojowe, np. pikiety i manifestacje. Organizowały je w wielu brytyjskich i amerykańskich miastach. Wielkie banery i oklejone plakatami wozy miały promować ideę praw wyborczych dla kobiet. Jednym z narzędzi oddziaływania była gazeta „Votes for Women" (czyt. wołts for łymyn, ang. „prawa wyborcze dla kobiet") powstała w 1907 r. Wydawało ją małżeństwo angielskich arystokratów: Frederick i Emmeline Pethick-Lawrence (czyt. fredrik, emelin pefyk lorens). Gazeta w okresie swojej największej popularności miała nakład ponad 33 tys. egzemplarzy. Fragment fotografii ukazującej pikietę promującą czytanie „Votes for Women", po 1907 r.

Polecenia podsumowujące

1. Omów wpływ pozytywizmu na literaturę i sztukę drugiej połowy XIX w.
2. Scharakteryzuj przemiany w kulturze w drugiej połowie XIX i na początku XX w.
3. Przedstaw główne założenia socjaldemokracji, narodowej demokracji oraz chadecji. Wskaż różnice między nimi.

Prądy kulturowe i ideowe w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Podsumowanie 20

Kultura

Wpływ nauki i rozwoju gospodarczego na kulturę.
Pozytywizm – oparcie się na faktach i dowodach naukowych.
Naturalizm w literaturze: Emil Zola, Wiktor Hugo, Fiodor Dostojewski, Bolesław Prus, Józef Konrad Korzeniowski (Joseph Conrad).
Rozwój literatury przygodowej (Mark Twain) oraz fantastycznonaukowej (Juliusz Verne).
Modernizm – nowatorskie tendencje w sztuce i literaturze powstałe w opozycji do realizmu.
Impresjonizm w malarstwie: Claude Monet, Camille Pissarro, Auguste Renoir.
Symbolizm w sztuce: Arnold Böcklin, Gustaw Moreau, Pierre Puvis de Chavannes.
Secesja – nowy styl w malarstwie (Gustav Klimt), architekturze (Antoni Gaudí), rzemiośle i sztuce użytkowej (Alfons Mucha).
Ekspresjonizm w malarstwie: Vincent van Gogh i Edvard Munch (prekursorzy) oraz Oskar Kokoschka i Egon Schiele (reprezentanci).
Nowe kierunki w literaturze – parnasizm, dekadentyzm (Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Arthur Rimbaud).
Wykorzystanie osiągnięć techniki w architekturze – Wieża Eiffla w Paryżu, wieżowce w USA.

Narodziny kultury masowej

Rozwój kolorowej prasy brukowej cieszącej się coraz większym zainteresowaniem mas.
Upowszechnienie się parków rozrywki i występów cyrkowych.
1895 – premierowy pokaz filmów braci Lumière.
Kino jednym z symboli kultury masowej przełomu XIX i XX w.

Sport. Odnowienie olimpiad

Sport jako charakterystyczny element kultury masowej.
Popularyzacja gier zespołowych, m.in. piłki nożnej w Europie, koszykówki w Stanach Zjednoczonych.
Odnowienie idei igrzysk olimpijskich przez Pierre'a de Coubertina.
1896 – pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie w Atenach.

Demokratyzacja i nowe idee

Demokratyzacja stosunków społeczno-politycznych.
Pojawienie się masowych partii politycznych.
Rozwój nowych prądów politycznych
- socjaldemokracja – główne postulaty: poprawa sytuacji bytowej robotników, ustawodawstwo socjalne, zdobycie władzy w wyborach
- narodowa demokracja – odwoływanie się do państwa narodowego, nacjonalizm, budowanie świadomości narodowej wszystkich warstw społecznych, postawy antyżydowskie
- chrześcijańska demokracja – przedstawiciele wywodzący się z kręgów katolickich i protestanckich, postulat poprawy sytuacji robotników w oparciu o wartości chrześcijańskie, encyklika papieża Leona XIII *Rerum novarum*

Rozwój dążeń emancypacyjnych kobiet. Walka o równouprawnienie oraz prawa wyborcze dla kobiet.
1893 – Nowa Zelandia pierwszym krajem, który przyznał pełne prawa wyborcze kobietom.

Polecane publikacje

A. Grzybek, B. Sosnowska, *Bez różnicy płci. Historia walki o prawa wyborcze kobiet*, Warszawa: Fundacja na rzecz Równości i Emancypacji STER, 2020.

M. Gutowska-Adamczyk, M. Orzeszyna, *Paryż. Miasto sztuki i miłości w czasach belle époque*, Warszawa: WN PWN, 2012.

H.U. Wehler, *Modernizacja, nacjonalizm, społeczeństwo*, przekł. B. Vollendorf, K. Krzemieniowa, Warszawa: Wiedza Powszechna, 2001.

III

Sprawdź się!

Europa i świat w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- wojna rosyjsko-japońska
- wojna krymska
- pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie
- wyprawa tysiąca czerwonych koszul
- zjednoczenie Włoch
- wojna francusko-pruska

2. Omów główne przyczyny wojny secesyjnej.

3. Opisz przemiany gospodarcze, jakie zaszły w drugiej połowie XIX w. na świecie.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- dominium
- socjaldemokracja
- kultura masowa
- odwilż posewastopolska
- dywidenda
- impresjonizm
- koncentracja kapitału

5. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Otto von Bismarck • Leon XIII • Emmeline Pankhurst
- Maria Skłodowska-Curie • Ludwik Pasteur
- Florence Nightingale

- Uważany za pierwszego nowoczesnego papieża, twórca społecznej nauki Kościoła, udostępnił naukowcom archiwa Watykanu.
- Działaczka społeczna i twórczyni nowoczesnego pielęgniarstwa. W czasie wojny krymskiej zorganizowała fachową opiekę w szpitalach polowych nad rannymi żołnierzami.
- Żelazny Kanclerz, który doprowadził do zjednoczenia Niemiec.
- Chemik i prekursor mikrobiologii. Opracował szczepionki przeciwko wściekliźnie i wąglikowi oraz metodę konserwacji żywności za pomocą obróbki termicznej.
- Angielska działaczka na rzecz równouprawnienia kobiet i inicjatorka ruchu sufrażystek walczących o prawa wyborcze kobiet.
- Wybitna uczona i pierwsza kobieta, która zdobyła tytuł profesora na paryskiej Sorbonie. Odkryła nowe pierwiastki promieniotwórcze – rad i polon. Dwukrotnie uhonorowana Nagrodą Nobla.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Ważnym czynnikiem, który skonsolidował Niemców na drodze do zjednoczenia, był konflikt z Francją w latach 1870–1871.
- XIII poprawka do konstytucji USA z 1865 r. zniosła w Stanach Zjednoczonych niewolnictwo i wprowadziła segregację rasową.
- W pierwszej połowie XIX w. Europejczycy kontrolowali zaledwie ok. 10% terytorium Afryki. W drugiej połowie wieku przeprowadzili szybką kolonizację terenów Czarnego Lądu. Towarzyszyły temu ostra rywalizacja oraz konflikty zbrojne.
- Komuna Paryża to powstanie wzniecone przez Francuzów w 1871 r. w czasie wojny z Prusami.
- Wojna secesyjna w USA była wojną domową i toczyła się między unionistami a konfederatami, którzy ją wygrali.
- Polski farmaceuta Ignacy Łukasiewicz jako pierwszy opracował metodę destylacji nafty z ropy i wynalazł lampę naftową.
- Pod koniec XIX w. doszło do odkrycia promieni X, które zastosowane w specjalnych aparatach umożliwiały wykrywanie niewidocznych gołym okiem zmian wewnętrznych, np. złamań kości, rozwoju niektórych chorób.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i określ, z jakim wydarzeniem historycznym jest związana. Powiedz, co symbolizuje, i uzasadnij swoją wypowiedź.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
XIX-wieczny kolonializm był zjawiskiem zdecydowanie bardziej negatywnym niż pozytywnym. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczno-gospodarczy i kulturowy.

Ziemie polskie w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

IV

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. Polacy nadal żyli pod zaborami. W **Galicji** skorzystali z nowego, liberalnego kursu zaborcy i z sukcesami podjęli starania o **poszerzanie autonomii** politycznej i kulturalnej. W **zaborze pruskim** nastąpiło **zaostrzenie polityki germanizacyjnej** (kulturkampf), a Polacy rozpoczęli działania na rzecz rozwoju cywilizacyjnego (praca organiczna). W **zaborze rosyjskim** doszło do zrywu narodowowyzwoleńczego – **powstania styczniowego**. Zakończyło się ono klęską, ostrymi represjami, utratą autonomii oraz zaostrzeniem polityki rusyfikacyjnej, co skłoniło Polaków do skoncentrowania się na **pracy organicznej** oraz **pracy u podstaw**. W **Królestwie Polskim** nastąpił rozwój różnych gałęzi **przemysłu**. Na ziemiach polskich narodziły się **nowoczesne ruchy polityczne**: konserwatywny, liberalny, narodowy, ludowy, socjalistyczny oraz chrześcijańska demokracja. Związani z nimi politycy w zaborach pruskim i austriackim mogli uczestniczyć w życiu politycznym państw zaborczych. W zaborze rosyjskim stało się to możliwe dopiero po **rewolucji 1905–1907**. Na przełomie XIX i XX w. nastąpiło **odrodzenie się nastrojów niepodległościowych** wśród Polaków.

21 Powstanie styczniowe

Przypomnij

- W jakiej sytuacji politycznej znajdowało się Królestwo Polskie po upadku powstania listopadowego?

Cel lekcji

- Poznam stanowiska różnych warstw społeczeństwa w Królestwie Polskim wobec kwestii zbrojnego odzyskania niepodległości.

Po lekcji

- Omawiam genezę, przebieg i skutki powstania styczniowego.
- Charakteryzuję organizację polskiego państwa podziemnego w czasie powstania styczniowego.
- Opisuję uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim.
- Oceniam postawy społeczne wobec powstania styczniowego.
- Oceniam znaczenie powstania styczniowego dla kształtowania się nowoczesnego narodu polskiego.

Królestwo Polskie przed wybuchem powstania

Klęska Rosji w wojnie krymskiej, śmierć Mikołaja I oraz walka Włochów o zjednoczenie ożywiły polskie środowiska patriotyczne w zaborze rosyjskim. Pierwsze decyzje Aleksandra II niosły nadzieję na zmianę kierunku polityki cara wobec Królestwa Polskiego. Po pokoju paryskim ogłosił on amnestię, dzięki której do Królestwa Polskiego powróciło kilka tysięcy zesłańców, zniósł także stan wojenny ogłoszony po powstaniu listopadowym. Szybko jednak się okazało, że szanse na dalej idące zmiany są nikłe. W maju 1856 r. car wygłosił wymowne słowa: **„panowie, żadnych marzeń, żadnych marzeń!”**. Oznaczały one, że polityka Rosji względem Królestwa się nie zmieni i Polacy nie mogą liczyć na przywrócenie dawnych swobód, a tym bardziej konstytucji.

Praca z materiałami

1. Przedstaw stanowisko Aleksandra II w sprawie polskiej niepodległości. **M1**
2. Rozstrzygnij, czy na obrazie został ukazany ogólnospołeczny charakter manifestacji. Uzasadnij odpowiedź. **M2**
3. Wyjaśnij, dlaczego mogiła pięciu poległych odgrywała istotną rolę w pamięci polskich patriotów w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M1 **Mowa cara Aleksandra II wygłoszona w Warszawie, 23 maja 1856 r.**

Przybywam do was z zapomnieniem przeszłości, pełen najlepszych zamiarów w stosunku do kraju. Waszą jest rzeczą pomóc mi w ich urzeczywistnieniu. Ale przede wszystkim muszę wam powiedzieć, że nasze stosunki wzajemne należy jasno określić.

Jesteście bliscy sercu mojemu równie jak Finlandczycy i inni moi poddani rosyjscy; lecz żądam, aby porządek ustalony przez mojego ojca w niczym nie został naruszony. Dlatego też, panowie, przede wszystkim porzućcie marzenia, porzućcie marzenia! Potrafię bowiem poskromić tych, co zechcą żyć nimi dalej, potrafię przeszkodzić temu, aby ich marzenia nie wykraczały poza granice ich wyobraźni. Pomyślność Polski zawisła od jej zupełnego zjednoczenia się z innymi narodami mojego cesarstwa. [...]

Trzeba [...], abyście wiedzieli, dla dobra samych Polaków, że Polska powinna pozostać na zawsze złączona z wielką rodziną cesarzy rosyjskich. Wierzcie, panowie, że jestem ożywiony najlepszymi chęciami, ale waszą jest rzeczą ułatwić mi moje zadanie i dlatego raz jeszcze powtarzam to wam, panowie, żadnych marzeń, żadnych marzeń!

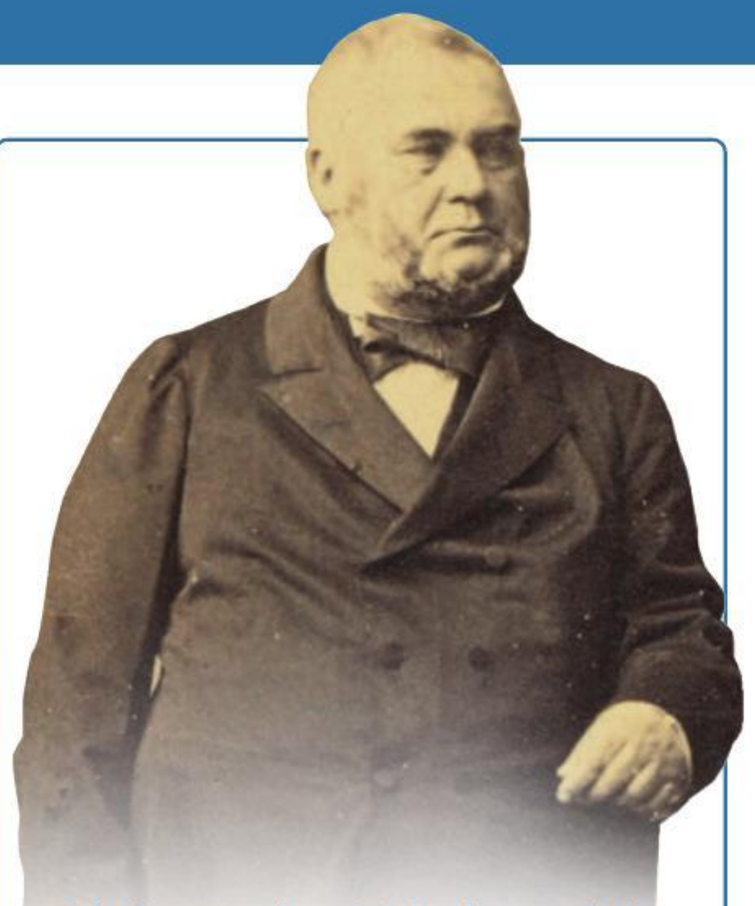
Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 228–229.

Niezrażeni tym polscy patrioci z kręgów arystokracji oraz inteligencji kontynuowali działalność społeczno-kulturalną. Ziemianie z Królestwa Polskiego, m.in. hrabia Andrzej Zamoyski, organizowali zjazdy, podczas których dyskutowano o potrzebie rozwoju gospodarki, podniesienia rentowności rolnictwa, stopniowej likwidacji pańszczyzny. Zakładali spółki handlowe oraz towarzystwa rolnicze. Z kolei młodzi i bardziej radykalni przedstawiciele inteligencji od końca lat 50. XIX w. zaczęli tworzyć pierwsze kółka konspiracyjne, dostrzegając potrzebę walki zbrojnej w celu odzyskania niepodległości. W społeczeństwie zaczęła następować **rewolucja moralna**. Jej wyrazem stały się **manifestacje patriotyczne**. W czerwcu 1860 r., z okazji pogrzebu wdowy po generale Józefie Sowińskim, bohaterze powstania listopadowego, odbyła się w Warszawie manifestacja przeciw zaborcy. Zgromadzeni wznosili patriotyczne hasła oraz śpiewali pieśni *Boże, coś Polskę* i *Jeszcze Polska nie zginęła*. W kolejnych miesiącach w Warszawie i na prowincji organizowano liczne wystąpienia wolnościowe. Jednym z głównych centrów polskiego patriotyzmu stał się Kościół Karmelitów na Lesznie w Warszawie. U boku Polaków chętnie stawali Żydzi, a synagogi niejednokrotnie pełniły funkcję ośrodków ruchu niepodległościowego. Niewątpliwie wpływ na to miały procesy asymilacyjne zachodzące wśród wyznawców judaizmu w XIX w.

Podczas jednej z manifestacji patriotycznych, zorganizowanej w lutym 1861 r. na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie, wojsko rosyjskie otworzyło ogień. Zginęło pięć osób, a wydarzenie wywołało ogromne poruszenie wśród ludności. Na początku marca odbyły się uroczystości pogrzebowe poległych demonstrantów, w których wzięli udział przedstawiciele wszystkich stanów społecznych.

M2 Ofiary manifestacji z 27 lutego 1861 r. w Warszawie szybko zostały otoczone kultem. Ciała poległych przeniesiono do Hotelu Europejskiego, wystawiono w prowizorycznych trumnach i ustawiono przy nich straż złożoną z uczestników protestu. Również pogrzeb stał się okazją do wielkiej manifestacji uczuć patriotycznych. Według szacunków mogło wziąć w nim udział ponad 150 tys. osób – przedstawicieli różnych warstw społecznych oraz wyznań. Na czele konduktu szli duchowni Kościoła Katolickiego i Kościoła Ewangelickiego, a tuż za trumnami podążali rabini. Zabitych pochowano we wspólnej mogile na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Aż do odzyskania niepodległości miejsce pochówku pięciu poległych było celem pielgrzymek polskich patriotów i stało się symbolem walki o wolny kraj. Atmosferę tamtych wydarzeń ukazał Aleksander Lesser na obrazie z 1861 r. *Pogrzeb pięciu ofiar*. Dzieło znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie.

Aleksander Wielopolski
(1803–1877)
Margrabia, polski polityk konserwatywny, zwolennik poszerzania autonomii Królestwa Polskiego dzięki współpracy z Rosją. Od 1861 r. stał na czele Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, od 1862 r. piastował urząd naczelnika Rządu Cywilnego. Opracował ustawę o zbiegowiskach, która dopuszczała użycie wojska wobec ludności cywilnej. Był przeciwnikiem antyrosyjskich działań konspiracyjnych i powstańczych. W 1862 r. zorganizował brankę. Jednocześnie przeprowadził wiele korzystnych dla Królestwa Polskiego zmian, doprowadził m.in. do wymiany kadr urzędniczych z Rosjan na Polaków, utworzenia w Warszawie szkoły wyższej z polskim językiem wykładowym i równouprawnienia Żydów. Fotografia z drugiej połowy XIX w.

Trzeba zauważyć, że rewolucja moralna nie wystąpiła wyłącznie w Królestwie Polskim. Do podobnych manifestacji dochodziło również w Wielkopolsce.

Przeciwwagą dla protestujących przeciwko caratowi byli **ugodowcy**. Na ziemiach zabranych reprezentowały ich tzw. żubry kresowe. Było to nieformalne ugrupowanie konserwatywnych ziemian przeciwne postępowym zmianom, strzegące swych interesów politycznych oraz dążące do utrzymania władzy nad ziemią i chłopami. W Królestwie Polskim jednym z przedstawicieli nurtu ugodowego był margrabia **Aleksander Wielopolski**. Uważał on, że walka o niepodległość jest niebezpieczną mrzonką. Od Petersburga oczekiwał daleko idących ustępstw, które miały doprowadzić do uzyskania autonomii przez Królestwo Polskie. W marcu 1861 r. został dyrektorem przywróconej Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Polacy nadal protestowali, dlatego Petersburg uznał, że dążenia narodowowyzwoleńcze należy zdusić siłą. Podczas jednej z kolejnych demonstracji w Warszawie w kwietniu 1861 r. wojsko zastrzeliło stu uczestników, a wielu aresztowało. Działania te doprowadziły do chwilowego zaprzestania wystąpień, jednak o porozumieniu Polaków z Rosją i z Wielopolskim nie mogło już być mowy. Wymownym tego znakiem była **żałoba narodowa**, przejawiająca się m.in. noszeniem przez kobiety czarnych strojów oraz biżuterii patriotycznej (skromnej, przeważnie czarnej, np. korali, broszek, pierścieni wykonanych z drewna lub metalu, które zastąpiły srebrne i złote ozdoby). W kościołach w Warszawie i na prowincji odprawiano msze żałobne w intencji zamordowanych oraz za pomyślność ojczyzny. Wkrótce Wielopolski został zdymisjonowany, a Królestwo Polskie i ziemie zabrane oplotła sieć spisków.

Czerwoni i Biali

W drugiej połowie XIX w. w polskim ruchu narodowym ukształtowały się dwa główne obozy polityczne, określane w historiografii jako **Czerwoni** i **Biali**. Pierwsi głosili zdecydowanie bardziej radykalne poglądy. W październiku 1861 r. powołali Komitet Miejski, tajną organizację, która miała się zająć przygotowaniem powstania. Wśród jej członków znajdowali się m.in. **Jarosław Dąbrowski** i generał Zygmunt Padlewski. Z kolei przedstawiciele środowiska umiarkowanego zwani Białymi w grudniu tego samego roku powołali własne władze o nazwie Dyrekcja Krajowa. Zapleczem tego obozu było Towarzystwo Rolnicze, a jego liderem został Andrzej Zamoyski. Białych finansowo wspierał członek ugrupowania – bankier Leopold Kronenberg. Zarówno Biali, jak i Czerwoni reprezentowali nurt niepodległościowy. Czerwoni chcieli odzyskać Rzeczpospolitą na drodze powstania, które planowali połączyć z uwłaszczeniem chłopów. Biali byli przeciwni walce zbrojnej i liczyli na interwencję mocarstw zachodnich. Obydwa programy w istocie były utopijne, gdyż ani powstanie nie mogło się powieść, ani interwencja mocarstw nie była możliwa. Najbardziej realne rozwiązanie zaproponował Wielopolski, ale do realizacji swojego programu musiałby pozyskać poparcie społeczeństwa polskiego, a to było najtrudniejsze.

Praca z materiałem

1. Omów stosunek społeczności żydowskiej do sprawy polskiej w przededniu powstania styczniowego. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.

Pod rządami Wielopolskiego

Znakiem wkroczenia Rosji na drogę ustępstw, choć tylko pozornych, było mianowanie w 1862 r. namiestnikiem Królestwa Polskiego **wielkiego księcia Konstantego Romanowa** (brata cara Aleksandra II), znanego z życzliwości wobec Polaków. W tym samym roku do łask Rosjan powrócił Wielopolski. Został mianowany naczelnikiem Rządu Cywilnego. Kontynuował zapoczątkowane wcześniej reformy. Wbrew powszechnej dziś opinii działania Wielopolskiego przyniosły Królestwu Polskiemu liczne korzyści. Przeprowadził m.in. **pełną repolonizację administracji i sądownictwa**, co oburzyło rosyjskie władze. Uchylił prawne ograniczenia dla ludności żydowskiej, aby doprowadzić do jej asymilacji i integracji ze społeczeństwem polskim. Rozszerzył sieć szkół różnego stopnia oraz uzyskał zgodę na ponowne założenie uniwersytetu w Warszawie pod nazwą Szkoły Głównej Warszawskiej. Udało mu się także pozyskać część środowiska Białych i utworzyć własne nieformalne stronnictwo.

Mimo niewątpliwych sukcesów tego polityka Czerwoni pozostawali wrogo nastawieni do Wielopolskiego. By osłabić jego pozycję, organizowali na niego zamachy, próbowali też zgładzić wielkiego księcia Konstantego. Jednocześnie przygotowywali kadry powstańcze, a w czerwcu 1862 r. powołali **Komitet Centralny Narodowy** (**KCN**). Miał on przejąć kontrolę nad ruchem spiskowym w Królestwie Polskim i koordynować działania przygotowujące powstanie. W grudniu 1862 r. przedstawiciele KCN zawarli porozumienie z rosyjską organizacją Ziemia i Wolność. Przewidywało ono, że walkę z reżimem carskim rozpoczną rosyjscy rewolucjoniści, a następnie uzyskają wsparcie polskich powstańców. Sprawa wybuchu powstania w Królestwie nie była przesądzona, gdyż zależała z jednej strony od inicjatywy rewolucjonistów rosyjskich, z drugiej zaś – od zgody Czerwonych, którzy nie byli jednomyślni w tej kwestii. Radykalni Czerwoni parli do powstania, ale umiarkowani zachęcali do rozwagi, zakupu broni na Zachodzie oraz szkolenia oficerów, gdyż w ich opinii walka powstańcza nie mogła się odbywać pod komendą cywilów. Obawiali się wojny bratobójczej, ponieważ polska administracja Królestwa i część obozu ziemiańskiego twardo stały przy Wielopolskim. Ostatecznie założono jednak, że powstanie ma wybuchnąć wiosną 1863 r.

Jarosław Dąbrowski

(1836–1871)

Polski działacz niepodległościowy, jeden z przywódców ugrupowania Czerwonych. Po ukończeniu wyższej szkoły wojskowej w Petersburgu służył w armii rosyjskiej. W 1862 r. został wyznaczony przez konspiracyjny Komitet Miejski na stanowisko naczelnika Warszawy. Był twórcą planu powstania styczniowego – za jego główny cel uznał zdobycie Warszawy, a stamtąd walki miały się rozprzestrzenić na inne części Królestwa Polskiego i ziemie zabrane. Jeszcze przed wybuchem powstania Dąbrowski został aresztowany przez Rosjan. Zbiegł podczas transportu na Syberię. W latach 1865–1871 działał we Francji, m.in. służył we francuskiej armii. W trakcie Komuny Paryskiej w 1871 r. mianowano go naczelnym wodzem jej wojsk. Wkrótce został śmiertelnie ranny w czasie walki. Fotografia z drugiej połowy XIX w.

M3 Świadkami napiętej sytuacji między Polakami a Rosjanami byli żyjący w Królestwie Polskim Żydzi. Część z nich – np. naczelny rabin Warszawy Dow Ber Meisels (czyt. majzels) – uczestniczyła w manifestacjach patriotycznych i opowiadała się za niepodległością. W 1861 r. w akcie solidarności z Kościołem Katolickim, który zamknął świątynie po zbezczeszczeniu ich przez wojska carskie, rabin uczynił to samo z warszawskimi synagogami. Brał udział w pogrzebie pięciu poległych, za co trafił do warszawskiej Cytadeli. Za wspieranie powstania styczniowego władze carskie zmusiły go do opuszczenia Królestwa Polskiego. Fotografia z drugiej połowy XIX w.

M4 Margrabia Aleksander Wielopolski nie krył faktu, że branka została zorganizowana w celu rozbicia organizacji spiskowych. Zakładał, że w jej następstwie armię carską zasili blisko 10 tys. rekrutów. Tak duża liczba miała zniechęcić i znacznie osłabić szeregi konspiratorów. Jednak plan Wielopolskiego zakończył się porażką. Szacuje się, że w trakcie branki przeprowadzonej w nocy z 14 na 15 stycznia 1863 r. zdołano wcielić do rosyjskiej armii jedynie 1657 osób. Aleksander Sochaczewski, *Zesłańcy warszawscy w drodze na Sybir w 1863 r. – branka*, druga połowa XIX w., zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Wielopolski był doskonale poinformowany o planowanym powstaniu, a jego współpracownicy proponowali kilka rozwiązań mających zapobiec zbrojnemu zrywowi. Zachęcali go m.in. do przygotowania projektu uwłaszczenia chłopów w wersji pruskiej, co doprowadziłoby do politycznego rozbrojenia Czerwonych. Ci bowiem zakładali, że dzięki przekazaniu chłopom ziemi pozyskają ich dla sprawy narodowej i skłonią do udziału w walce. Wielopolski, znany z zachowawczych poglądów społecznych, wybrał jednak inną drogę. Z jego inicjatywy ogłoszono w październiku **1862 r. brankę**, czyli pobór do rosyjskiego wojska. Dotychczas rekrutacja odbywała się przez losowanie, a w tym wypadku przygotowano listę imienną, na której znaleźli się głównie mieszkańcy Warszawy i innych miast. Miało to na celu rozbicie organizacji spiskowych. Branka została uznana przez Czerwonych za świadomą prowokację ze strony władz. Mimo braku pełnej gotowości podjęto decyzję o przyspieszeniu rozpoczęcia walk. Odpowiedzialność polityczna za wybuch powstania i jego skutki spadła na Wielopolskiego.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jakim celu margrabia Wielopolski ogłosił brankę. **M4**
2. Wymień główne postanowienia *Manifestu* Tymczasowego Rządu Narodowego. **M5**
3. Opisz przebieg bitwy pod Węgrowem i wyjaśnij, jak jest ona postrzegana w polskiej historiografii. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

Powstanie styczniowe

Powstanie wybuchło **22 stycznia 1863 r.** Dotychczasowy Komitet Centralny Narodowy przekształcił się w **Tymczasowy Rząd Narodowy**. W dniu ogłoszenia decyzji o rozpoczęciu walk wydał on ***Manifest***, w którym wzywał Polaków, Litwinów i Rusinów (Ukraińców) do walki z zaborcą oraz ogłaszał uwłaszczenie chłopów. Jednak już na samym początku dało o sobie znać nieprzygotowanie powstańców do walki. Brak gruntownego planu operacyjnego oraz słabe uzbrojenie pociągnęły za sobą serię porażek. Nie powiódł się plan generała Zygmunta Padlewskiego, zakładający zdobycie Płocka i ustanowienie go głównym ośrodkiem powstańczym. Generał jeszcze w styczniu poniósł kilka klęsk w potyczkach, m.in. pod Sło-

M5 *Manifest* Tymczasowego Rządu Narodowego, 22 stycznia 1863 r.

Komitet Centralny [Narodowy] jako Tymczasowy Rząd Narodowy.

Nikczemny rząd najezdniczy, rozwścieklony oporem męczonej przezeń ofiary, postanowił zadać jej cios stanowczy: porwać kilkadziesiąt tysięcy najdzielniejszych, najgorliwszych jej obrońców, oblec w nienawistny mundur moskiewski i pognać tysiące mil na wieczną nędzę i zatracenie.

Polska nie chce, nie może poddać się bezopornie temu sromotnemu gwałtowi; pod karą hańby [przed] potomnością powinna stawić energiczny opór. [...]

Po straszliwej hańbie niewoli, po niepojętych męczarniach ucisku, Centralny Narodowy Komitet, obecnie jedyny legalny Rząd Twój Narodowy wzywa Cię na pole walki już ostatniej, na pole chwały i zwycięstwa [...]. [...]

Tak, Ty wolność Twoją, niepodległość Twoją zdobędziesz wielkością takiego męstwa [...]. W zamian K[omitet] C[entralny] N[arodowy] przyrzeka Ci, że siły dzielności Twojej nie zmarnieją, poświęcenia nie będą stracone, bo ster, który ujmuje, silną dzierżyć będzie ręką. [...]

W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszej chwili świętej walki KCN ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnymi i równymi obywatelami kraju. Ziemia, którą lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od tej chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystym. Właściciele poszkodowani wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy i wyrobnicy, wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnej śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymują z dóbr narodowych dział obronionej od wrogów ziemi.

Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni!

Źródła i materiały do nauczania historii, pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 185–186.

M6 Opis bitwy pod Węgrowem w tajnym piśmie *Wiadomości z pola bitwy*, 10 lutego 1863 r.

Zanim spostrzegli się Moskale, już przednie swe straże utracili. W tejże zaraz chwili młody nasz wojak czyni na nieprzyjaciela pozorny słaby napad z boku jego kolumny, tam więc na małą garstkę naszych z zajadłością rzuca się wszystko, gdy tymczasem oddział strzelców, zostając na dogodnym stanowisku, jednocześnie na bok i tyły nieprzyjaciela naciska i razi go silnie. W mgnieniu oka popłoch, zamieszanie i największy nieporządek w kolumnie moskiewskiej sprawia. Następnie wpadają kosynierzy ze swymi lotno-siekającymi kosami. Moskale bronią się dobrze, a jest liczba więcej jak dwa razy przeważająca. Walka zacięta trwa od północy do godz. 5 rano. Nasi bez odpoczynku rąbią, siekają. Moskale padają; między naszymi straty małe, jednak bolesne, bo dowódca oddziału raniony. Bitwa więc wstrzymana, ranni pozbierani i w największym porządku, z wolna, drogą ku Węgrowu, do wsi Szaruty nasi przybyli.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 233–234.

minem i Unieckiem. Wkrótce został aresztowany i stracony przez Rosjan. Niepowodzeniem zakończyło się również powierzenie dyktatury powstania zasłużonemu w bojach rewolucyjnych generałowi **Ludwikowi Mierosławskiemu**. Przybył on na wezwanie Czerwonych do Królestwa z Paryża, jednak w następstwie dwóch porażek porzucił funkcję i wrócił do Francji.

Mimo początkowych klęsk powstanie nie zgasło. Powstańcy odnieśli w **lutym 1863 r.** kilka zwycięstw, m.in. **pod Węgrowem** i Słupczą, które podniosły ich morale. Wkrótce do zbrojnego zrywu przystąpili patriotycznie usposobieni Biali, wyraźnie zachęcani do tego przez polityków Hotelu Lambert. Działające we Francji ugrupowanie miało bowiem nadzieję na interwencję mocarstw zachodnich w sprawie polskiej. Jednak Wielka Brytania, Francja i Austria wystawiły jedynie noty protestacyjne. Rosja je zignorowała, gdyż w lutym 1863 r. zawarła układ z Prusami zwany konwencją Alvenslebena (czyt. alwenslejbena). Sojusz zakładał współdziałanie wojsk rosyjskich i pruskich w czasie tłumienia powstania. Słowa sympatii dla Polaków popłynęły od papieża Piusa IX. Powstańcy uzyskali także poparcie rewolucjonistów z wielu zakątków Europy. Wśród nich byli Węgrzy, Francuzi, Rosjanie oraz Włosi, którzy walczyli o własne zjednoczone państwo. Część z nich, walcząc u boku powstańców styczniowych, poniosła śmierć.

Bitwa pod Węgrowem często jest nazywana polskimi Termopilami ze względu na heroiczną walkę, jaką z lepiej uzbrojonym i wyszkolonym przeciwnikiem stoczyli kosynierzy walczący w armii powstańczej. Dzięki brawurowemu manewrowi wyprzedzającemu, mimo że byli skazani na porażkę, udało im się zmusić wojska carskie do odstąpienia od ataku na wycofujące się oddziały powstańcze.

M7 Żuawi śmierci to świetnie wyszkolony i uzbrojony powstańczy pułk słynący z nieustępliwości, utworzony na wzór żuawów francuskich przez walczącego w oddziałach powstańczych Francuza François Rochebrune'a (czyt. fransła roszbrina). Cechami charakterystycznymi tej formacji były ubiór i przysięga. Każdy z żuawów miał na sobie m.in. czarną sukienną kamizelkę z naszytym białym krzyżem oraz bufiaste spodnie. W momencie wstąpienia do oddziału żołnierz przysięgał, że nigdy nie zejdzie z placu boju pokonany – albo zwycięży, albo zginie. Zdjęcie wykonane w 1863 r.

W marcu 1863 r. nowym dyktatorem powstania ogłosił się pochodzący ze środowiska Białych generał **Marian Langiewicz**, który już od kilku tygodni uczestniczył w walkach, m.in. pod Małogoszczem. Był jednym z najlepszych dowódców powstania – udało mu się m.in. powstrzymać wojska rosyjskie pod Grochowiskami. Jednak tydzień później został zmuszony przez wojska carskie do przekroczenia granicy z Austrią, gdzie go aresztowano. Wywołało to trwający kilka tygodni impas, pogłębiany przez toczącą się między Czerwonymi a Białymi walkę o władzę. Kryzys udało się zażegnać w maju 1863 r. Powstał wówczas **Rząd Narodowy**, w którego skład weszli przedstawiciele obu ugrupowań. Nadzorował on tworzenie się **państwa podziemnego**. Wprowadzono m.in. okrągłą pieczęć z godłami trzech wielkich części dawnej Rzeczpospolitej: Polski, Litwy i Rusi. Ponadto powołani do tego urzędnicy zbierali datki na kontynuowanie powstania i podtrzymywali ducha walki. Rząd Narodowy kierował propagandą powstańczą, zakładał nielegalne pisma i drukarnie, powołał żandarmerię, inicjował i kontrolował zakupy uzbrojenia w krajach zachodnich.

Mimo wysiłków Rządu Narodowego pogłębiała się dysproporcja sił między wojskami powstańczymi a rosyjskimi. Rosjanie mieli ośmiokrotną przewagę liczebną nad Polakami. Latem 1863 r. liczba wojsk rosyjskich w Królestwie przekroczyła 340 tys. Polacy najczęściej toczyli walki o **charakterze partyzanckim**, które przeważnie przegrywali, a za sukces niejednokrotnie uważano umknięcie liczniejszym wojskom przeciwnika.

M8 Tematyka powstania styczniowego pojawiła się na obrazie Stanisława Witkiewicza z 1881 r. Artysta ukazał na nim rannego powstańca [1], którego chłopi wnoszą do chaty. Tuż obok widać oddział partyzancki [2] szykujący się do dalszej drogi. Dzieło zostało namalowane w stylu realistycznym, na co wskazuje chociażby wierne oddanie strojów, wiejskiej chaty oraz obejścia. *Ranny powstaniec*, zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

M9 Działania zbrojne w czasie powstania styczniowego

LEGENDA

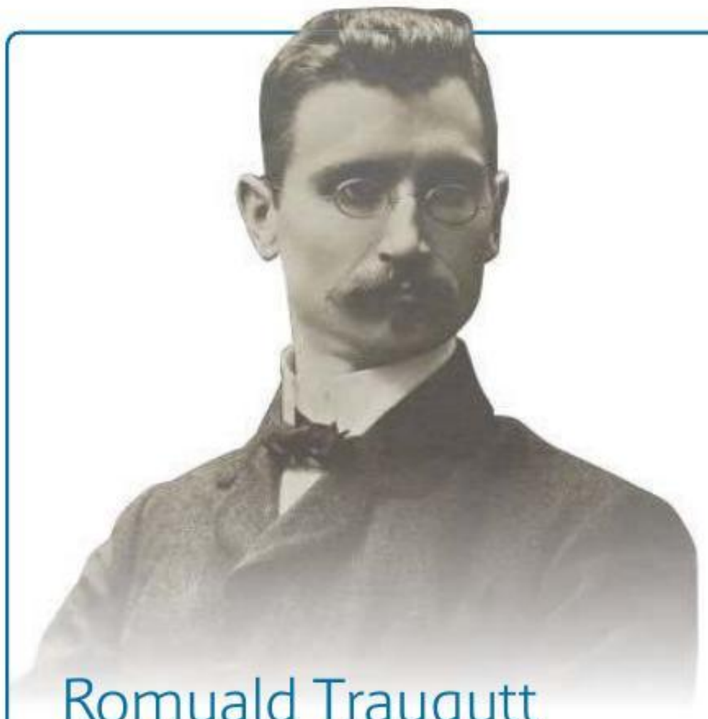
- rejony działania większych oddziałów powstańczych
- tereny, na których dłużej utrzymywały się oddziały powstańcze

Ważniejsze bitwy stoczone:

- 26 IV w 1863 r.
- 18 VI w 1864 r.
- miejsca potyczek
- Ks. Brzóska dowódcy oddziałów powstańczych
- główne kierunki przerzutów broni dla powstańców
- Wielkie Księstwo Poznańskie

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego żuawi śmierci byli uważani za jeden z najlepszych oddziałów powstania styczniowego. Wykorzystaj **M7** i wiedzę pozaźródłową.
2. Udowodnij, że powstanie styczniowe miało charakter wojny partyzanckiej. **M8**, **M9**
3. Wskaż na mapie główne tereny działań zbrojnych prowadzonych przez powstańców. **M9**

Romuald Traugutt

(1826–1864)

Polski działacz niepodległościowy, ostatni dyktator powstania styczniowego. Wychował się w rodzinie szlacheckiej i odebrał staranne wykształcenie wojskowe w szkołach Imperium Rosyjskiego. Jako żołnierz armii carskiej brał udział w tłumieniu Wiosny Ludów na Węgrzech oraz w wojnie krymskiej. W 1862 r. został zwolniony ze służby w stopniu podpułkownika. Początkowo nie zamierzał przystępować do powstania styczniowego, jednak w kwietniu 1863 r. objął dowództwo nad jednym z oddziałów powstańczych na Litwie. W październiku 1863 r. powierzono mu funkcję dyktatora powstania styczniowego. Aresztowany w kwietniu 1864 r. i więziony w X Pawilonie warszawskiej Cytadeli, został stracony przez władze rosyjskie w sierpniu 1864 r. Fotografia z drugiej połowy XIX w.

Wbrew oczekiwaniom chłopi nie poparli powstania. Zapowiedziane w *Manifeście* uwłaszczenie okazało się niemożliwe do przeprowadzenia. Po raz kolejny większość chłopów postrzegała walkę przeciwko zaborcy jako sprawę szlachty. Wielu z nich współdziałało z wojskami rosyjskimi i napadało na dwory. Niemniej powstanie trwało. Jego sukcesem była **insurekcja na Litwie**, podczas której wyróżnił się pułkownik Zygmunt Sierakowski. Powstańcy uzyskali tam poparcie m.in. chłopów prowadzonych do walki przez dzielnych duchownych. Z kolei próba zorganizowania powstania na Rusi zakończyła się porażką. Chłopi prawosławni byli przeciwko szlachcie i jej powstańczej idei. Wśród władz carskich zaczynało zwyciężać przeświadczenie, że wobec Polaków należy podjąć bardziej stanowcze kroki. Petersburg uznał, że powstanie trzeba krwawo stłumić. Pierwszą oznaką zmiany nastawienia była **dymisja Aleksandra Wielopolskiego**, który wkrótce wyjechał z Królestwa. Podobnie uczynił odwołany ze stanowiska wielki książę Konstanty. Symbolami nowych czasów stali się m.in. działający na Litwie **Michaił Murawjow**, zwany Wieszatielem z powodu skazania wielu powstańców na śmierć przez powieszenie, oraz hrabia **Fiodor Berg** mianowany namiestnikiem w Królestwie Polskim.

Upadek i skutki powstania styczniowego

W październiku 1863 r. dyktatorem powstania z ramienia Białych został **Romuald Traugutt**. W momencie przejmowania przez niego władzy powstanie dogorywało, walki toczyły się wyłącznie w kilku miejscach na południu i północy Królestwa Polskiego. Mimo to Traugutt podjął próbę ratowania powstania. Zaplanował reorganizację oddziałów partyzanckich, chcąc przekształcić je w regularną armię. Odbudował centralne władze powstańcze, by usprawnić prowadzenie walk. Wydał dekrety uwłaszczeniowe, dzięki którym jego dowódcy pozyskiwali chłopów do wojska. Były to jednak działania mocno spóźnione. Najlepsi żołnierze albo polegli, albo wyjechali za granicę. Walkę zbrojną prowadzili jeszcze generał Michał Heidenreich-Kruk (czyt. hajdenrajch) oraz generał Józef Hauke-Bosak, ale ostatecznie obaj przegrali i nie doczekali wiosny 1864 r. Ostatnią dużą bitwę powstańczą żołnierze Hauke-Bosaka stoczyli w lutym tego roku **pod Opatowem**. Zakończyła się ich porażką. W kolejnych miesiącach nieliczni powstańcy tułali się po lasach, nie podejmując działań zbrojnych. W kwietniu 1864 r. aresztowano w Warszawie Romualda Traugutta oraz jego czterech współtowarzyszy. W sierpniu zostali powieszeni na stokach warszawskiej Cytadeli. Wiosną 1864 r. kapelanowi wojsk powstańczych **księdzu Stanisławowi Brzósce** udało się stworzyć oddział. Choć nie miał żadnych szans powodzenia w walce, przetrwał do końca roku. W kwietniu 1865 r. został aresztowany i stracony przez władze carskie. Stanisław Brzóska jest uznawany za najdłużej stawiającego opór powstańca styczniowego.

W powstaniu wzięło udział łącznie **ok. 200 tys. żołnierzy**. Stoczono ponad tysiąc bitew i potyczek. Większość walk miała charakter partyzancki. Jednorazowo powstańcy mogli dysponować w polu ok. 25 tys. osób. **Śmierć**

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę obrazu. **M10**
2. Wyjaśnij, dlaczego Aleksander Sochaczewski jest nazywany malarzem syberyjskiej katorgi. Odwołaj się do **M4**, **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

w boju lub w wyniku egzekucji poniosło **ponad 20 tys. powstańców**, **prawie 20 tys. zesłano na Sybir**. Latem 1866 r. ok. 700 polskich katorżników zorganizowało powstanie w okolicach Irkucka, które przeszło do historii pod nazwą powstania zabajkalskiego. Szybko zostało zdławione, a jego przywódcy – straceni. Po zakończeniu kary liczni byli powstańcy pozostali na Syberii. Dołączali do nich emigranci z Królestwa Polskiego. Coraz silniejsza i zamożniejsza ekonomicznie stawała się polska diaspora. Polacy byli przedsiębiorcami, lekarzami, prawnikami, inżynierami, naukowcami. Mieli znaczący udział w badaniach geologicznych Syberii, zwłaszcza jeziora Bajkał. Do zasłużonych polskich badaczy należeli: Benedykt Dybowski, Jan Czerski, Aleksander Czekanowski oraz Bronisław Piłsudski.

Uwłaszczenie chłopów

Kwestia uwłaszczenia chłopów od początku powstania stanowiła jeden z głównych punktów w dyskusji między członkami Komitetu Centralnego Narodowego, a później Tymczasowego Rządu Narodowego. Czerwoni wierzyli, że dzięki uwłaszczeniu uda się pozyskać masy chłopskie do walki z zaborcą. Szybko się okazało, że były to płonne nadzieje. Mimo ogłoszonego w *Manifeście* uwłaszczenia chłopów znaczna część szlachty nie respektowała tych postanowień, przez co włościanie nie tylko nie zaciągali się do powstańczych oddziałów, ale współdziałali z wojskami rosyjskimi. Sytuację tę wykorzystali Rosjanie. Dążąc do osłabienia statusu materialnego szlachty, postanowili przygotować uwłaszczenie, które miało doprowadzić polskie folwarki do zapaści ekonomicznej, a jednocześnie pozwolić Rosji pozyskać chłopów dla politycznych celów. W założeniach władzy polscy chłopi mieli się stać zapleczem społecznym rosyjskiego władania w Królestwie. **Ukazy uwłaszczeniowe** przygotowane przez Nikołaja Milutina, a podpisane przez cara Aleksandra II, zostały ogłoszone **w marcu 1864 r.**

M10 Dla wielu powstańców zsyłka na Sybir była równoznaczna z karą śmierci. Liczącą ponad 5 tys. km trasę skazani pokonywali pieszo. Byli skuci kajdanami i przysługiwały im niewielkie racje żywności. Często ich wędrówka kończyła się, zanim jeszcze przybyli na miejsce katorgi. Drogę tę przedstawił na obrazie *Pożegnanie Europy* Aleksander Sochaczewski, nazywany malarzem syberyjskiej katorgi. To najważniejsze w swoim dorobku dzieło tworzył przez cztery lata (1890–1894), po powrocie ze zsyłki. Obraz ma wydźwięk symboliczny. Artysta przedstawił na nim moment przekraczania granicy kontynentów. Świadczy o tym słup graniczny **1**, na którym umieszczono napisy w różnych językach, m.in. „Boże, pomiłuj, Tobie moje ostatnie tchnienie" czy cytat z *Boskiej komedii* Dantego Alighieri (czyt. aligieri) będący w utworze napisem na bramie piekła: „Porzućcie wszelką nadzieję". W inicjały A.S. **2** widniejące na słupie, opatrzone datą 1863, wpatruje się młody chłopak – to przedstawienie samego Sochaczewskiego, skazanego na zsyłkę po upadku powstania styczniowego. Widać także ponad stu powstańców różnych narodowości z różnych grup społecznych, rosyjskich demokratów, kobiety towarzyszące swoim mężom czy też zwykłych kryminalistów **3**. Artysta z wielką dbałością oddał cierpienie zesłanych na syberyjską katorgę. Obraz ze zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie.

M11 Uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim było ostatnim etapem procesu likwidacji ustroju feudalnego na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej. Wcześniej nastąpiło ono w Wielkopolsce, Galicji i na ziemiach zabranych. Uwłaszczenie wpłynęło na budzenie się świadomości narodowej wśród chłopów w kolejnych latach. Zaczęli oni być postrzegani jako licząca się grupa społeczna, do której swoje hasła kierowały nowoczesne ruchy polityczne. Jednak uwłaszczenie pogłębiło różnice ekonomiczne między chłopami w poszczególnych zaborach. Większość rodzin chłopskich w Królestwie Polskim nie była w stanie się utrzymać z własnego gospodarstwa. Ponad 150 tys. spośród nich liczyło zaledwie 3 morgi ziemi (0,56 ha), a w kolejnych pokoleniach karłowate gospodarstwa były jeszcze dzielone między kilku chłopskich synów. Sytuację pogarszały czynniki demograficzne i technologiczne. Przykładowo, zużycie nawozów sztucznych w Królestwie na przełomie XIX i XX w. wynosiło od 35 do 42 kg na hektar ziemi, podczas gdy w Wielkopolsce – 360 kg. Alfred Wierusz-Kowalski, *Dożynki*, ok. 1910 r., kolekcja prywatna.

Praca z materiałem

1. Oceń społeczne i ekonomiczne skutki uwłaszczenia chłopów w Królestwie Polskim. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.

Chłopi stawali się właścicielami dotychczas użytkowanej ziemi. Bezrolni otrzymali nadziały ziemi z dóbr rządowych, kościelnych i skonfiskowanych powstańcom. Ukazy likwidowały powinności chłopów wobec panów, w tym pańszczyznę i czynsze. Na wsi został powołany samorząd gminny. Na jego czele stał wójt, mający do pomocy sekretarza, pisarza i innych urzędników gminnych. Spośród reform uwłaszczeniowych na ziemiach polskich ta ostatnia była dla ludności włościańskiej najkorzystniejsza. Chłopi okazali się jedynymi beneficjantami powstania.

Czy powstanie miało szansę zwycięstwa?

Powstańcy nie mogli zwyciężyć, gdyż mieli przeciwko sobie regularne oddziały, które miażdżąco przewyższały ich liczebnością, wyszkoleniem i uzbrojeniem. W każdej chwili wojska rosyjskie mogły uzyskać pomoc armii pruskiej. Mocarstwa zachodnie nie miały interesu, aby wspierać Polaków w walce z Rosją, a poparcie dla polskiego zrywu narodowego udzielone przez demokratów i ochotników zachodnioeuropejskich było zbyt skromne. Również siły rewolucjonistów rosyjskich okazały się niewielkie i nie zaważyły na losach powstania. Ponadto trudno o zwycięstwo, gdy nie ma się poparcia chłopów stanowiących ok. 80% społeczeństwa. Polscy włościanie nie czuli się jeszcze Polakami – dla nich Polak nadal oznaczał tyle co pan, pana zaś utożsamiali z poddaństwem i własną niedolą.

Powstanie było manifestacją dążenia Polaków do wolności i niepodległości. Choć przegrali walkę zbrojną, czuli się moralnymi zwycięzcami. Przynajmniej w ten sposób się pocieszali, podkreślając powstańczą siłę patriotycznego gestu. Dla Polaków było ono pożegnaniem z romantyczną epoką i ostatnim punktem wolnościowych uniesień. Po powstaniu styczniowym pozostało przekonanie, że Rzeczpospolita sprzed zaborów nadal istnieje w umysłach Polaków, a świadczyła o tym m.in. obecność na powstańczych sztandarach Orła Białego, litewskiej Pogoni i symbolu Rusi – Michała Archanioła. Do symboliki i tradycji powstańczych oraz Rządu Narodowego nawiązywali m.in. polscy legioniści z 1914 r. i osobiście Józef Piłsudski.

Polecenia podsumowujące

1. Omów sytuację społeczno-polityczną w zaborze rosyjskim przed wybuchem powstania styczniowego.
2. Opisz przebieg powstania styczniowego.
3. Przedstaw skutki powstania styczniowego.
4. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że jedynymi beneficjentami powstania byli chłopi. Uzasadnij odpowiedź.

Powstanie styczniowe

Podsumowanie

21

Królestwo Polskie przed wybuchem powstania

Nadzieje środowisk patriotycznych na złagodzenie polityki carskiej wobec Królestwa Polskiego.
Wzmożona działalność organizacji patriotycznych.
Rewolucja moralna społeczeństwa polskiego.
Manifestacje patriotyczne wyrazem dążeń niepodległościowych Polaków oraz sprzeciwu wobec polityki cara i działań Aleksandra Wielopolskiego.
Powstanie dwóch obozów – Czerwonych i Białych.

Czerwoni

Przedstawiciele: Jarosław Dąbrowski, Zygmunt Padlewski

Główne postulaty
- doprowadzenie do wybuchu powstania w Królestwie Polskim
- dążenie do uwłaszczenia chłopów

Biali

Przedstawiciele: Andrzej Zamoyski, Leopold Kronenberg

Główne postulaty
- uzyskanie niepodległości dzięki interwencji mocarstw zachodnich

Pod rządami Wielopolskiego

Uzyskanie autonomii Królestwa Polskiego celem ugodowej polityki Wielopolskiego.
Reformy Aleksandra Wielopolskiego: repolonizacja administracji i sądownictwa w Królestwie Polskim, uchylenie prawnych ograniczeń dla społeczności żydowskiej, rozwój oświaty, uzyskanie zgody na powstanie Szkoły Głównej Warszawskiej.
Wrogość Czerwonych wobec polityki Wielopolskiego – dążenie do powstania.
X 1862 – ogłoszenie branki przez Wielopolskiego.

Powstanie styczniowe (1863–1864)

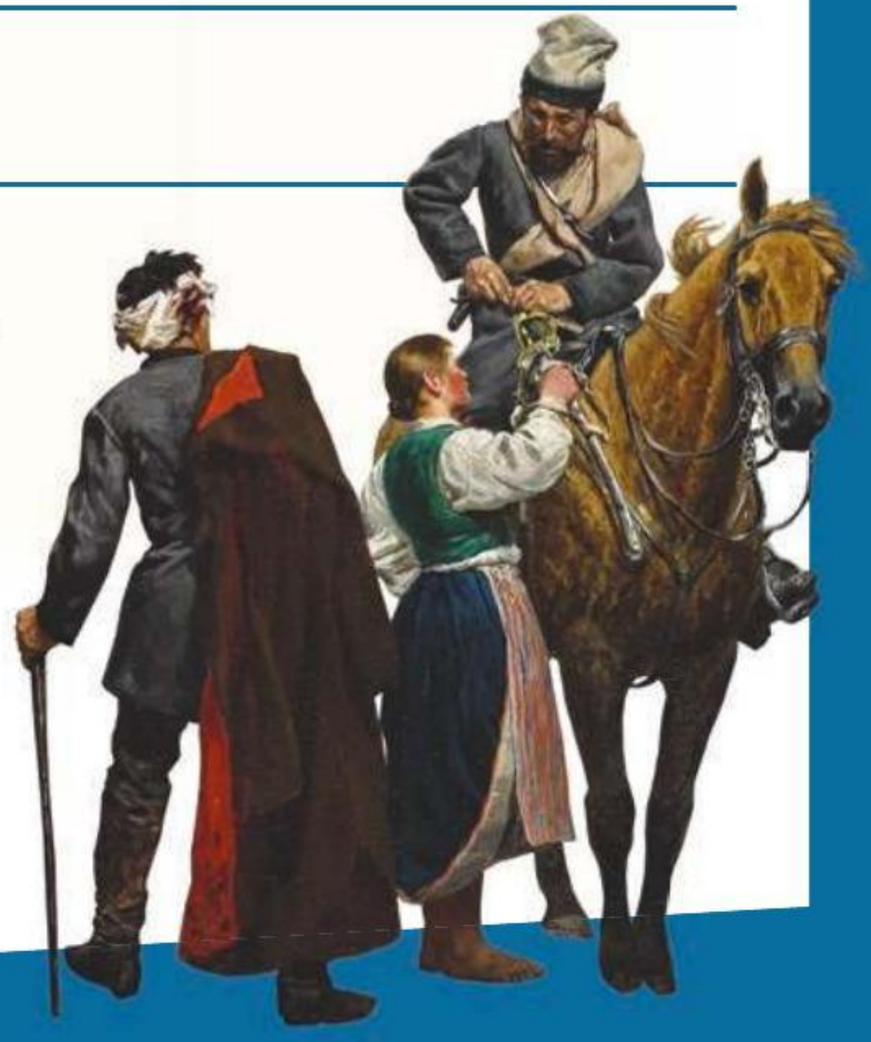
22 I 1863 – wybuch powstania styczniowego, powołanie Tymczasowego Rządu Narodowego i ogłoszenie *Manifestu*.
Walki głównie o charakterze partyzanckim.
Słabe uzbrojenie i brak odpowiedniego przygotowania oraz poparcia ze strony chłopów przyczynami porażek powstańców.
Brak rzeczywistego wsparcia dla powstania ze strony zachodnich mocarstw, udział tylko ochotników.
Przystąpienie Białych do powstania oraz utworzenie Rządu Narodowego, tworzenie struktur państwa podziemnego.
Dymisja Wielopolskiego i zaostrzenie polityki rosyjskiej względem Królestwa Polskiego.
X 1863 – Romuald Traugutt dyktatorem powstania, ostatnie próby ratowania powstania.
IV 1864 – aresztowanie Traugutta i stracenie w sierpniu tego roku.
IV 1865 – aresztowanie księdza Stanisława Brzóski, dowódcy ostatniego powstańczego oddziału.

Skutki powstania

Śmierć ponad 20 tys. powstańców na polu walki i w następstwie egzekucji.
Zesłanie na Syberię blisko 20 tys. osób.

Uwłaszczenie chłopów

III 1864 – uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim przez cara
- chłopi właścicielami dotychczas użytkowanej ziemi
- przydział gruntów dla bezrolnych z dóbr rządowych, kościelnych i skonfiskowanych powstańcom
- likwidacja pańszczyzny i czynszów
- powołanie samorządu gminnego

Polecane publikacje

S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa: WN PWN, 2019.

L. Michalska-Bracha, *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego w okresie zaborów*, Kielce: Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003.

A.M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych*, t. 1–2, Warszawa: PIW, 2019.

22 Królestwo Polskie i ziemie zabrane po powstaniu styczniowym

1865
wprowadzenie języka rosyjskiego jako urzędowego w administracji

1866
początek wprowadzania języka rosyjskiego jako wykładowego w gimnazjach

1867
podporządkowanie polskich biskupów Kolegium Duchownemu w Petersburgu

1869
zamknięcie Szkoły Głównej Warszawskiej przez władze rosyjskie

1875
likwidacja Cerkwi Greckokatolickiej w Królestwie Polskim

1879
początek nocy apuchtinowskiej

Przypomnij

- Jakie były konsekwencje powstania styczniowego dla Królestwa Polskiego i ziem zabranych?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak się przedstawiała sytuacja mieszkańców zaboru rosyjskiego w drugiej połowie XIX w.

Po lekcji

- Opisuję stosunek Rosjan do Polaków po powstaniu styczniowym.
- Omawiam politykę rusyfikacyjną w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych.
- Charakteryzuję postawy Polaków wobec rusyfikacji.

Rosjanie wobec powstania styczniowego

Przed wybuchem powstania część rosyjskiej klasy politycznej zgadzała się na ustępstwa wobec Polaków, a rosyjscy demokraci nawet sprzyjali polskim aspiracjom wolnościowym. Powstanie styczniowe spowodowało jednak zmianę nastrojów. Dotychczas przychylni sprawie polskiej liberałowie przeszli do obozu reakcyjnego, czyli sprzeciwiającego się zmianie polityki wobec Polaków, a rosyjscy demokraci zamilkli. Wierny polsko-rosyjskiemu przymierzu demokratów pozostał jedynie działający na emigracji rosyjski pisarz i działacz polityczny **Aleksander Hercen**. Szowinistyczne środowiska rosyjskie przystąpiły do ataku na Polaków, żądając od rządu „wypalenia żelazem" postaw niepodległościowych. Wzywano do krwawej zemsty za – jak pisano – odepchnięcie rosyjskiej ręki wyciągniętej w pokojowym geście. Dla rosyjskiej klasy politycznej powstanie styczniowe było „imponującym aktem polskiej niewdzięczności", gdyż za otrzymane prawa Polacy „podziękowali" zbrojnym buntem. Czas dialogu i polskich nadziei dobiegł końca. Podkreślali to zarówno rosyjscy politycy i publicyści, jak i car Aleksander II.

Do końca istnienia państwa Romanowów nie udało się Polakom odzyskać zaufania rosyjskiej władzy. Polaków i Rosjan podzielił mur nieufności. Znalazło to wyraz m.in. w stosunku do powstania, które zostało uznane przez Rosjan za bunt poddanych przeciwko carowi. Zgodnie z rosyjskim prawem i tradycją jego przywódców i uczestników należało surowo ukarać. Politykę represji wobec powstańców ułatwiał stan wojenny wprowadzony jeszcze przed wybuchem powstania. Uczestników walk karano śmiercią, zesłaniem na katorgę lub przymusowym osiedleniem w głębi rosyjskiego imperium (m.in. na Syberii). Wielu powstańców dotknęła konfiskata mienia. Władze rosyjskie zaostrzyły również politykę wobec Królestwa Polskiego, rozpoczynając proces jego **unifikacji z Cesarstwem Rosyjskim i rusyfikację**.

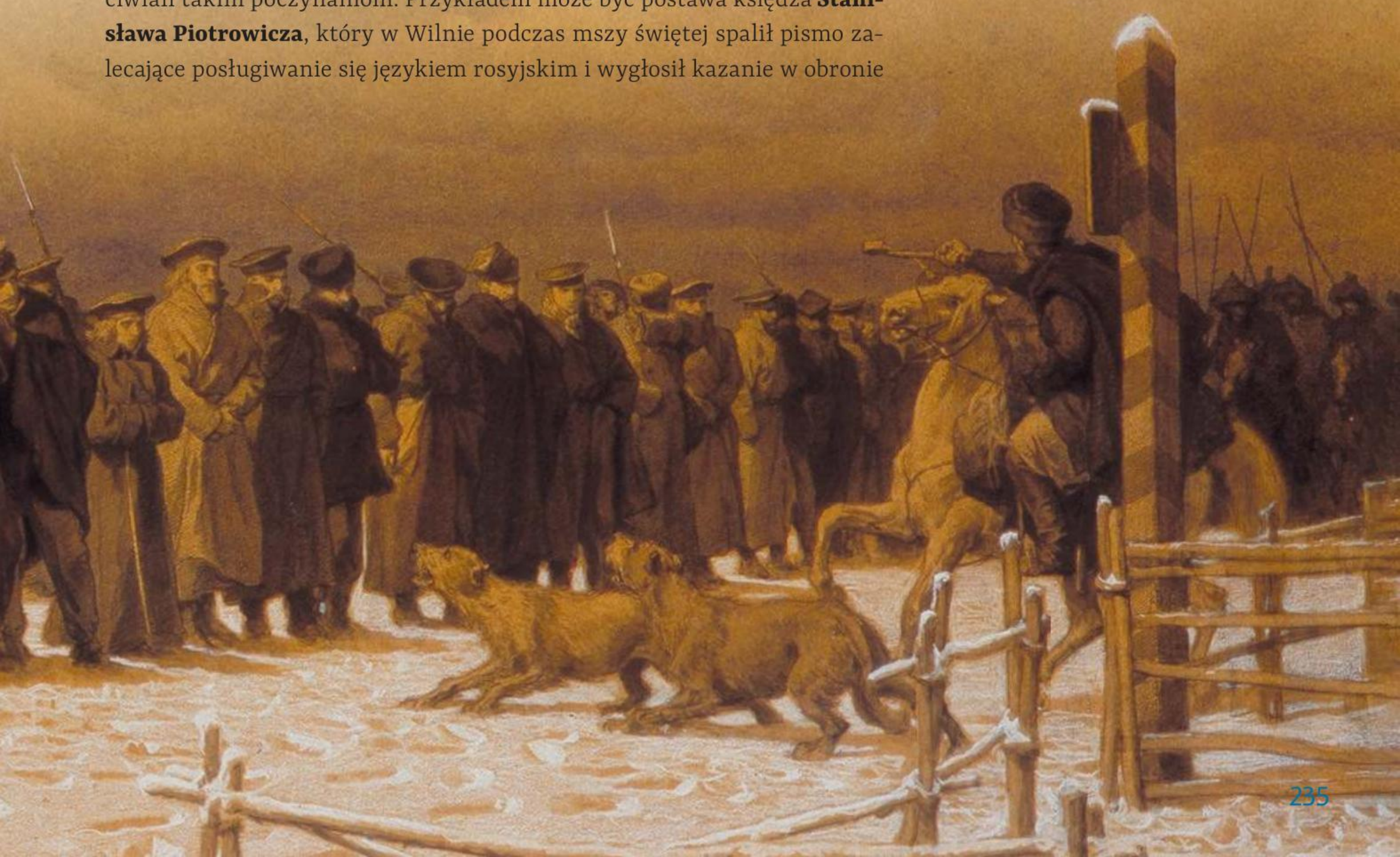
Rosja wobec Polaków na ziemiach zabranych

Najsroższe represje po powstaniu styczniowym dotknęły Polaków zamieszkujących ziemie zabrane. Najmocniej odczuł je **Kościół Katolicki**. Prześladowano kapłanów, biskupów zamykano w więzieniach lub skazywano na zesłanie, likwidowano parafie i zakony. Wprowadzono zakaz budowy i renowacji kościołów oraz kaplic. Władze rosyjskie starały się również wprowadzić język rosyjski do kazań i liturgii, ale bezskutecznie. Duchowni przyjmowali różne postawy wobec tych działań. Niektórzy, jak np. administrator diecezji wileńskiej Piotr Żyliński, całkowicie się im poddawali, a nawet współpracowali z władzami rosyjskimi. Inni stanowczo się sprzeciwiali takim poczynaniom. Przykładem może być postawa księdza **Stanisława Piotrowicza**, który w Wilnie podczas mszy świętej spalił pismo zalecające posługiwanie się językiem rosyjskim i wygłosił kazanie w obronie

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę obrazu. **M1**
2. Porównaj **M1** z **M10** (s. 231). Wyjaśnij, w jaki sposób artyści ukazywali los powstańców zsyłanych na Syberię po upadku powstania styczniowego.

M1 Cierpienia zesłańców po upadku powstania styczniowego stały się tematem kilku dzieł Artura Grottgera. Na rysunku *Pochód na Sybir* z 1867 r. artysta ukazał kolumnę powstańców podczas postoju. Pilnują ich carscy żołnierze. Mimo zmęczenia i wycieńczenia większość zesłanych stoi dumnie, nie widać gestów rozpaczy. Postawa skazanych oddaje niezłomnego ducha polskiego patriotyzmu. Tylko jeden z powstańców osuwa się na ziemię, sprawiając wrażenie wycieńczonego. Ma on symbolizować upadek powstania styczniowego i cierpienie jego uczestników. Zbiory Muzeum Narodowego w Poznaniu.

M2 Biskup wileński Adam Stanisław Krasiński co prawda nie należał do zwolenników powstania styczniowego, jednak stanowczo sprzeciwił się poparciu władz carskich tłumiących powstanie. Wskutek tego lata 1863–1882 spędził na zesłaniu w głębi Rosji. Zajął się tam działalnością naukową, m.in. pracował nad *Słownikiem synonimów polskich*. Jako że po zwolnieniu z zesłania władze carskie zakazały biskupowi powrotu do Wilna, osiadł w Klasztorze Pijarów w Krakowie. Bolesław Rusiecki, *Adam Stanisław Krasiński*, druga połowa XIX w., Litewskie Narodowe Muzeum Sztuki w Wilnie.

Kościoła. Został za to skazany na 20 lat zesłania. Przeciwko rusyfikacji liturgii wystąpił papież Leon XIII. Protestowała także ludność: uległych księży bojkotowano, w kościołach śpiewano po polsku, zagłuszając ich kazania czy śpiewy, ambony obrzucano jajami. Mimo tych aktów protestu zasięg wpływów Kościoła łacińskiego, a wraz z nim kultury polskiej, zmniejszył się i cofnął kilkaset kilometrów na zachód. Zyskała ekspansywna Cerkiew Prawosławna, ciesząca się poparciem władz państwowych. Przejmowała ona parafie katolickie i zmuszała katolików do przejścia na prawosławie, co z kolei prowadziło do zmiany narodowości. W efekcie ubywało Polaków, a przybywało Rosjan.

Konfiskowano majątki katolickiej szlachty, nawet gdy tylko pojawiło się podejrzenie o sprzyjanie powstaniu. Katolicy nie mogli kupować ziemi, za to łatwo mogli ją stracić. Wyrzucano z pracy polskich urzędników, nauczycieli i sędziów. **Wyrugowano język polski** ze wszystkich instytucji publicznych. Nie mogły się ukazywać polskie gazety, istnieć polskie wydawnictwa, teatry ani instytucje kulturalne. Pozostały jedynie nieliczne instytucje rolnicze i charytatywne, ale i one podlegały rosyjskiej kontroli. Wyrazem protestu przeciwko tym działaniom było stosowanie przez Polaków **indywidualnych strategii oporu**, np. przeniesienie polskości w sferę prywatną. Tradycje, narodowy system wartości, język, historia ojczysta i wiara były przekazywane młodszym pokoleniom w domach, głównie w dworach szlachty. Organizowano w nich tajne nauczanie, uświadamiano narodowo chłopów. Podczas spotkań w domach goszczono ludzi reprezentujących różne światopoglądy, dyskutowano o polityce, hartowano ducha polskości.

Oprócz Polaków również Litwini dążyli do zachowania swej odrębności i kultury. Po 1883 r. narodził się **litewski ruch narodowy**, uważany za opozycyjny wobec polskości. Z powodu rusyfikacji prasę promującą litewską kulturę i świadomość narodową wydawano na terenach litewskich należących do Prus.

Rosja wobec Królestwa Polskiego. Rusyfikacja

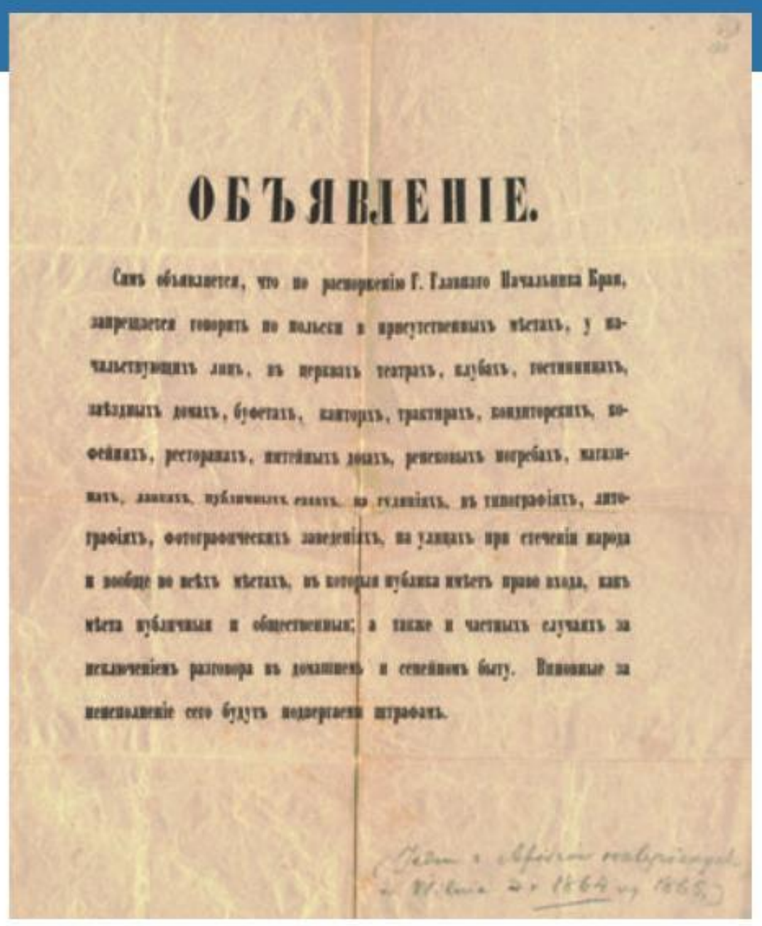
Powstanie styczniowe spowodowało radykalną zmianę kierunku polityki władz carskich wobec Królestwa Polskiego. O ile jeszcze przed 1863 r. Aleksander II skłaniał się do pewnych ustępstw, o tyle po upadku powstania nie było już o tym mowy. Władze rosyjskie podjęły decyzję o **unifikacji i integracji Królestwa Polskiego z Cesarstwem Rosyjskim**. W krótkim czasie pod względem prawno-administracyjnym oraz kulturowo-językowym miało się ono upodobnić do innych prowincji państwa rosyjskiego. W dalszej perspektywie chciano usunąć sprawę polską z areny międzynarodowej. W ciągu kilku lat Królestwo Kongresowe **utraciło autonomiczne instytucje**, które zostały wprowadzone staraniem Wielopolskiego. Zlikwidowano m.in. Radę Stanu, Komisję Rządową Sprawiedliwości oraz Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W nomenklaturze urzędniczej pojawił się nowy termin na oznaczenie Kró-

Praca z materiałami

1. Omów politykę władz carskich wobec Kościoła Katolickiego na ziemiach zabranych po upadku powstania. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Scharakteryzuj politykę rusyfikacji w Królestwie Polskim. **M3**, **M4**, **M5**, **M6**

lestwa Polskiego: **Kraj Nadwiślański** (ros. **Priwislinskij Kraj**), co miało symbolizować likwidację odrębności Kongresówki i jej wchłonięcie przez Rosję. Nazwa ta była jednak stosowana tylko sporadycznie. W tytulaturze carów rosyjskich oraz na europejskich mapach nadal pozostało Królestwo Polskie.

Rozpoczęła się **rusyfikacja**, która objęła administrację, oświatę oraz przestrzeń publiczną. W 1865 r. wprowadzono język rosyjski jako urzędowy w administracji, a 10 lat później – w sądownictwie. W urzędach zainicjowano **proces depolonizacji**. Przebiegał on bardzo wolno i nigdy nie został przeprowadzony do końca. Objął w głównej mierze wyższe stanowiska w administracji i sądownictwie, obsadzane odtąd przeważnie przez ludność prawosławną i protestancką. Władze carskie zachęcały Rosjan do podjęcia służby w Królestwie Polskim, kusząc ich licznymi przywilejami (np. szybszym awansem, emeryturą, dodatkowym wynagrodzeniem). Urzędy średniego i niższego szczebla nadal pozostały w rękach Polaków. Zasiadali oni we władzach miejskich oraz w gminnych sądach i urzędach. Jednak i tutaj zdarzały się wypadki usuwania ludzi ze stanowisk, np. z powodu nieznajomości języka rosyjskiego czy procedur.

ОБЪЯВЛЕНІЕ.

Сим объявляется, что по распоряженію Г. Главнаго Начальника Края, запрещается говорить по польски в присутственныхъ мѣстахъ, у начальствующихъ лицъ, въ первыхъ театрахъ, клубахъ, гостинницахъ, заѣзжихъ домахъ, буфетахъ, кавторхъ, трактирахъ, кондиторскихъ, кофейняхъ, ресторанахъ, питейныхъ домахъ, ренсковыхъ погребахъ, магазинахъ, лавкахъ, публичныхъ собраніяхъ, на гуляніяхъ, въ типографіяхъ, литографіяхъ, фотографическихъ заведеніяхъ, на улицахъ при стеченіи народа и вообще во всѣхъ мѣстахъ, въ которыя публика имѣетъ право входа, какъ мѣста публичныя и общественныя; а также и частныхъ случаяхъ за исключеніемъ разговора въ домашнемъ и семейномъ быту. Виновные за неисполненіе сего будутъ подвергаемы штрафамъ.

М3 Rusyfikacja wiązała się z ograniczeniami w używaniu języka polskiego. Władze zaborcze wydawały specjalne rozporządzenia ogłaszane do publicznej wiadomości zabraniające posługiwania się językiem „nieurzędowym" w takich miejscach, jak teatry, muzea czy urzędy. Na zdjęciu rosyjskie obwieszczenie z drugiej połowy XIX w. o zakazie używania języka polskiego na ziemiach zabranych. Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

М4 Rusyfikacja nie dotyczyła wyłącznie języka, szkolnictwa czy administracji, widoczna była także w przestrzeni publicznej. Przykład stanowiła przebudowa w stylu bizantyńsko-rosyjskim Pałacu Staszica w Warszawie. Wykonano ją w latach 90. XIX w. z inicjatywy kuratora warszawskiego okręgu szkolnego Aleksandra Apuchtina, który w mieszczącym się tam gimnazjum męskim ulokował cerkiew. Elewację pokryto charakterystycznymi bogatymi zdobieniami, a w zwieńczeniu budynku dodano wieżyczkę z cebulastą kopułą. Przebudowa pałacu spotkała się z krytyką Polaków, którzy dostrzegli w inicjatywie jej polityczny wydźwięk i chęć zaznaczenia dominacji rosyjskiego zaborcy. Widokówka sprzed 1914 r. Zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

Praca z materiałami

1. Omów politykę szkolną władz carskich w Królestwie Polskim. **M5**, **M6**, **M7**
2. Wyjaśnij, dlaczego największy nacisk na rusyfikację kładziono w oświacie. Odwołaj się do **M5**, **M6**, **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

M6 Motyw polityki rusyfikacyjnej prowadzonej przez władze carskie pojawiał się w literaturze polskiej tamtych lat. Jedną z najważniejszych powieści poświęconych tej tematyce są *Syzyfowe prace* Stefana Żeromskiego. Początkowo ukazywały się one w odcinkach w krakowskim dzienniku „Nowa Reforma". W 1898 r. we Lwowie opublikowano je w całości. Autor na podstawie własnych doświadczeń z lat młodzieńczych przedstawił w powieści życie młodzieży szkolnej w Królestwie Polskim i jej opór wobec rusyfikacji. *Syzyfowe prace* wydano w zaborze rosyjskim dopiero w 1910 r., w wersji ocenzurowanej. Na fotografii scena z ekranizacji powieści w reżyserii Pawła Komorowskiego.

M5 **Rusyfikacja w szkołach Królestwa Polskiego we wspomnieniach Jana Wołyńskiego, nauczyciela języka polskiego, druga połowa XIX w.**

Apuchtin przestał przyjmować Polaków na posady nauczycielskie, liczba Rosjan nauczycieli gwałtownie zaczęła się zwiększać, a rusyfikacja i ucisk młodzieży w szkołach dochodził do monstrualnych rozmiarów, zwłaszcza gdy w jednym roku (1881) przysłano temat maturalny z języka rosyjskiego i literatury oparty na powieści Gogola „Martwe dusze". Okazało się, że w wielu gimnazjach, i to przeważnie w Warszawie, uczniowie położyli pióra, bo nie wiedzieli, co pisać [...]. Od tego czasu zaczęło się dręczenie naszej młodzieży wszelkimi arcydziełami, często wątpliwej wartości [...].

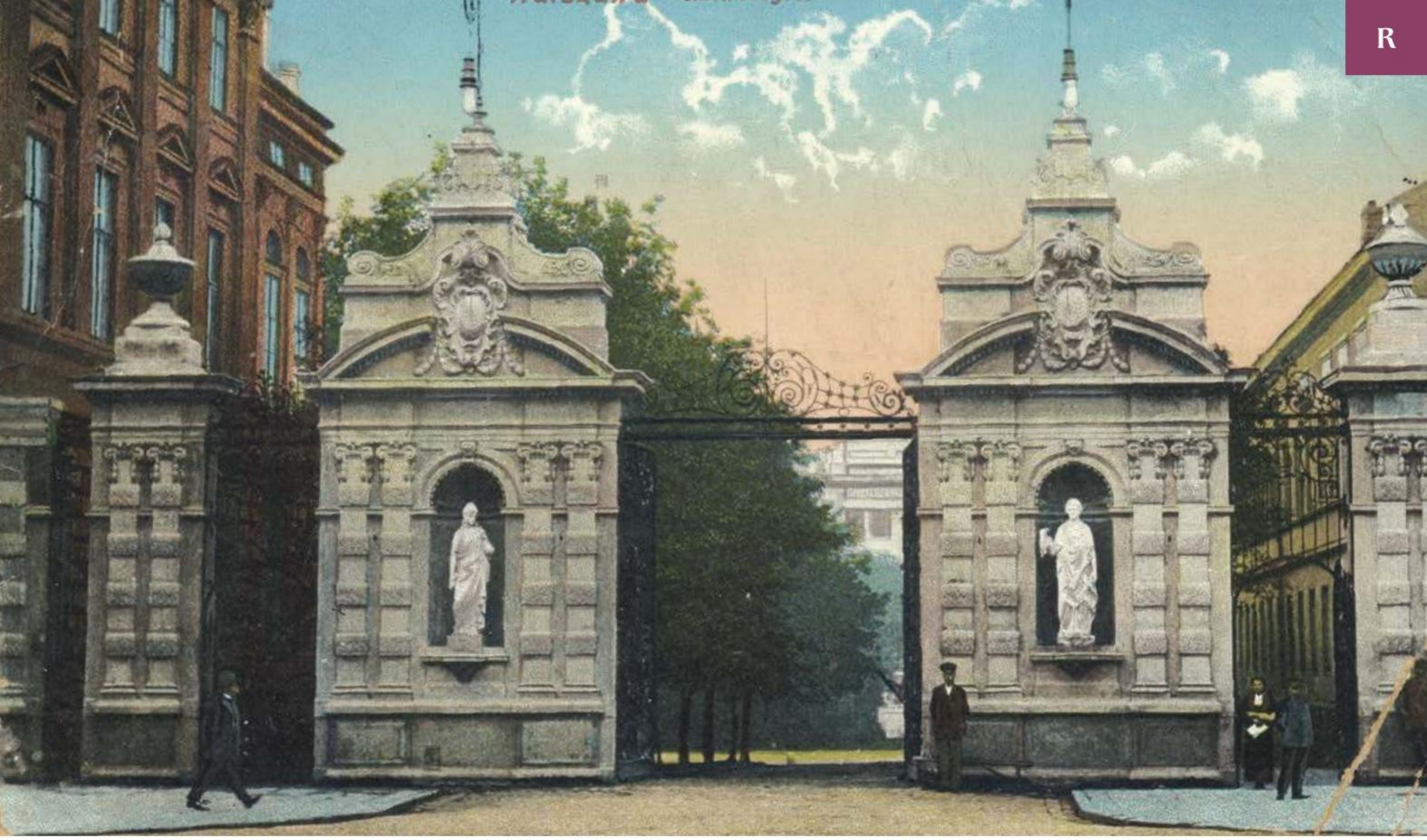
Surowo zabroniono czytania i posiadania polskich książek, a kontrola była tak ścisła, że przy odwiedzaniu stancji uczniowskich przeglądano książki każdego ucznia i przetrząsano sienniki, kufry z rzeczami, czy tam nie było schowanych książek polskich. W razie znalezienia książki polskiej zapisywano ucznia do dziennika kar, sadzano w święto na kilka godzin do kozy [...]. Gdy zaś u ucznia znaleziono książkę o treści politycznej – tutaj zaliczano zagraniczne wydania naszych wieszczów – lub antypaństwowej treści socjalistycznej, bezwarunkowo wydalano ucznia z gimnazjum [...].

Żadne tego rodzaju represje nie pomagały. Uczniowie mieli książki polskie, czytali je, tworzyli biblioteki, kółka samokształceniowe w języku polskim.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 390–391.

Szczególnie ważne dla zaborcy było rusyfikowanie polskiej oświaty. W gimnazjach **język rosyjski wprowadzono jako język wykładowy** w latach 1866–1869, a kilkanaście lat później – w szkołach elementarnych. Nauka polskiego była nieobowiązkowa i odbywała się po rosyjsku. Po polsku nauczano jedynie religii. Edukacja miała służyć zmianie mentalności młodego pokolenia Polaków i wychowaniu ich w duchu uległości wobec władzy rosyjskiej. W 1869 r. zamknięto Szkołę Główną Warszawską, która stanowiła kuźnię polskich kadr intelektualnych. W jej miejsce w 1870 r. powołano do życia Cesarski Uniwersytet Warszawski z językiem rosyjskim jako wykładowym.

Rusyfikacja w szkolnictwie przybrała na sile w latach 1879–1897, gdy urząd kuratora oświaty w warszawskim okręgu szkolnym piastował Aleksandr Apuchtin. Okres ten zapisał się w historii pod nazwą **nocy apuchtinowskiej**. W szkołach pod groźbą surowych kar obowiązywał zakaz używania języka polskiego, a uczniowie byli stale szpiegowani. Apuchtin dbał też o odpowiedni dobór kadr nauczycielskich, usuwając ze szkół tych, którzy z punktu widzenia zaborcy stanowili element niepewny. Również program nauczania i podręczniki szkolne, szczególnie do historii, były tak napisane, by deprecjonować przeszłość i kulturę polską.

Władze rosyjskie starały się **ograniczyć wpływ Kościoła Katolickiego** na życie mieszkańców Królestwa Polskiego. Duchowieństwo wspierało polską odrębność narodową i tradycje niepodległościowe, dlatego zaborca uznał przedstawicieli tej grupy za szczególnie niebezpiecznych. Podobnie jak na ziemiach zabranych, w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym wielu duchownych poddano represjom. Księży skazywano na śmierć i zsyłkę, nawet za stosunkowo drobne przewinienia. Ponadto ograniczono prawa Kościoła Katolickiego. W 1867 r. polscy biskupi zostali podporządkowani Kolegium Duchownemu w Petersburgu i zakazano im utrzymywania kontaktów ze Stolicą Apostolską. Wkrótce władze rozpoczęły likwidację zakonów (poza zakonem paulinów na Jasnej Górze), a kapłanom zaczęto wypłacać pensje ze skarbu państwa. To ostatnie działanie miało uzależnić Kościół od władzy państwowej. Trzeba jednak zaznaczyć, że władze rosyjskie nie chciały zniszczyć Kościoła Katolickiego. Pragnęły z niego uczynić łacińską wersję Cerkwi Prawosławnej, która wspierałaby interesy cara i Rosji nad Wisłą.

Represje objęły również **Cerkiew Greckokatolicką**, nadal istniejącą we wschodnich częściach Królestwa Polskiego (na Podlasiu i Chełmszczyźnie). W **1875 r.** władze rosyjskie podjęły **decyzję o jej likwidacji**. Budynki cerkiewne zostały przejęte przez prawosławnych, co spotykało się z reakcją unitów. Stawali oni niejednokrotnie w obronie swoich świątyń i duchownych, co prowadziło do użycia siły przez władze. Opornych wysyłano w głąb Rosji lub skazywano na śmierć, wsie rabowano lub niszczono. Mimo to grekokatolicy nigdy się nie poddali i tworzyli struktury podziemnej Cerkwi. Ich walka o wiarę była pierwszą manifestacją oporu po powstaniu styczniowym. Sytuacja Cerkwi Greckokatolickiej zmieniła się

M7 Powołanie do życia w 1870 r. Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego z wykładowym językiem rosyjskim było kolejnym przejawem rusyfikacji. Co prawda początkowo wśród studentów nadal przeważali Polacy – stanowili ok. 60–70%. Jednak większość profesorów przyjechała z Rosji, co wpłynęło na politykę władz uczelni i silne działania rusyfikacyjne. Liczba polskich studentów sukcesywnie malała, wielu z nich decydowało się podejmować studia na innych uniwersytetach. W 1905 r. liczba Polaków na warszawskiej uczelni spadła poniżej 10%. Doprowadziło to do jej bojkotu i walki o polski charakter. Pocztówka przedstawia bramę wejściową do Cesarskiego Uniwersytetu przy ulicy Krakowskie Przedmieście w Warszawie przed 1912 r., zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

dopiero w 1905 r., kiedy to car wydał ukaz tolerancyjny nadający swobodę wyznania. W efekcie rzesze byłych unitów odeszły z Kościoła Prawosławnego i stały się członkami Kościoła Rzymskokatolickiego.

Proces rusyfikacji przestrzeni publicznej i integracji Królestwa Polskiego z Rosją **nigdy nie został dokończony**. Do wybuchu Wielkiej Wojny Królestwo zachowało, w przeciwieństwie do ziem zabranych, odrębność w niektórych dziedzinach, a Kościół Katolicki zapewnił sobie „rząd dusz". Nazwy instytucji, sklepów oraz ulic były dwujęzyczne, polskie i rosyjskie, podczas gdy na ziemiach zabranych – wyłącznie rosyjskie. Nadal działała Prokuratoria Królestwa Polskiego i obowiązywał Kodeks Napoleona. Wychodziła polska prasa, istniały polskie wydawnictwa, funkcjonowały rządowe teatry grające sztuki w języku polskim, choć cenzurowane.

O tym się pisze

T1 Rusyfikacja jako pozorne zagrożenie – analiza Dariusza Trześniowskiego*

[...] fundamentem polskiej odrębności był język. Rusyfikacja jako proces wykorzenienia z języka była syzyfową pracą. Polacy wykazywali zdumiewającą odporność na rosyjski. [...] Zamiast nauki rosyjskiego, jak pokazuje literatura, mamy więc spolszczanie słów rosyjskich, mówienie po polsku z rosyjskim akcentem, dodawanie rosyjskich końcówek do polskich wyrazów. W rezultacie powstaje interjęzykowa komedia pomyłek (np. jak opowiada Wiktor Gomulicki w rosyjskim gimnazjum na pytanie nauczyciela:* Kak wasza familia*, *uczeń odpowiadał:* Dziękuję, moja rodzina ma się dobrze*). [...]*

Znamienna dla rzeczywistości postyczniowej była postawa biernego oporu językowego. Pozytywiści uwewnętrznili antyrosyjską autocenzurę, Warszawa wielkich tekstów realistycznych pozbawiona jest języka rosyjskiego, który przecież niepodzielnie panował w sądach, urzędach, był obecny na szyldach miejskich. Nie ma rosyjskich cerkwi, sklepów, gazet, książek; nie ma nawet Rosjan na ulicach. Żeromski pisze wprost, że język rosyjski znaczył dla Polaków tyle co chiński. Dla najlepszych uczniów o ambicjach dalszego kształcenia rosyjski był najwyżej rodzajem nowożytnej łaciny, martwego języka, którym trzeba się posługiwać w szkole. Rodzajem uczniowskiej demonstracji było lekceważenie lekcji języka rosyjskiego. Żeromski opowiada o kameralnej, zamkniętej w czterech ścianach klas, młodzieńczej zemście na systemie rusyfikacyjnym. Lekcje rosyjskiego stawały się karnawałem, w czasie którego następowało kompensacyjne* odwrócenie ról: prześladowca stawał się prześladowanym, ośmieszany kolonizator tracił całą swoją grozę:*

Nauczyciel [...], zbliżając się do katedry, ważył i badał krok każdy. Zanim usiadł na krześle, oglądał je, czy nogi nie są czasem wykręcone, badał tablicę, czy podczas lekcji na głowę mu się nie zawali – sufit, czy stamtąd woda mu na łysinę kapać nie zacznie – szufladki stolika, czy stamtąd szczury na niego nie wyskoczą – itd.*

W efekcie po ukończeniu szkoły [...] język rosyjski, poznany w nikłym stopniu, bywał rychło zapominany.

D. Trześniowski, *Rusyfikacja jako pozorne zagrożenie. O nieskuteczności rosyjskiego projektu kolonialnego w Polsce (w XIX w.)*, [w:] *Studia postkolonialne nad kulturą i cywilizacją polską*, red. K. Stępnik, D. Trześniowski, Lublin: UMCS, 2010, s. 166–167.

* **Dariusz Trześniowski** – profesor nauk humanistycznych, kierownik Katedry Filologii Polskiej Uniwersytetu Technologiczno-Humanistycznego w Radomiu, zajmuje się badaniem m.in. historii literatury oraz krytyki literackiej pozytywizmu i Młodej Polski

Wiktor Gomulicki (1848–1919) – poeta i powieściopisarz okresu pozytywizmu, badacz historii Warszawy

Kak wasza familia – ros. „jak się pan nazywa"

rzeczywistość postyczniowa – mowa o okresie po powstaniu styczniowym

kompensacyjny – wyrównawczy

Nauczyciel... – fragment powieści Stefana Żeromskiego *Syzyfowe prace*

Praca z tekstem

1. Określ stosunek Polaków do języka rosyjskiego w zaborze rosyjskim. **T1**
2. Podaj przykłady postaw Polaków wobec przymusu nauki języka rosyjskiego. **T1**
3. Wskaż fragmenty tekstu będące potwierdzeniem tezy postawionej w tytule artykułu, że rusyfikacja była pozornym zagrożeniem dla Polaków. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw sytuację Polaków z ziem zabranych po 1864 r.
2. Omów politykę rusyfikacyjną w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym.
3. Opisz losy Kościoła Rzymskokatolickiego i Cerkwi Grecko-katolickiej po powstaniu styczniowym.

Królestwo Polskie i ziemie zabrane po powstaniu styczniowym
Podsumowanie
22

Stosunek Rosjan do Polaków po powstaniu styczniowym

Powstanie styczniowe przyczyną nasilenia się wśród Rosjan postaw szowinistycznych względem Polaków.

Polityka Rosji na ziemiach zabranych

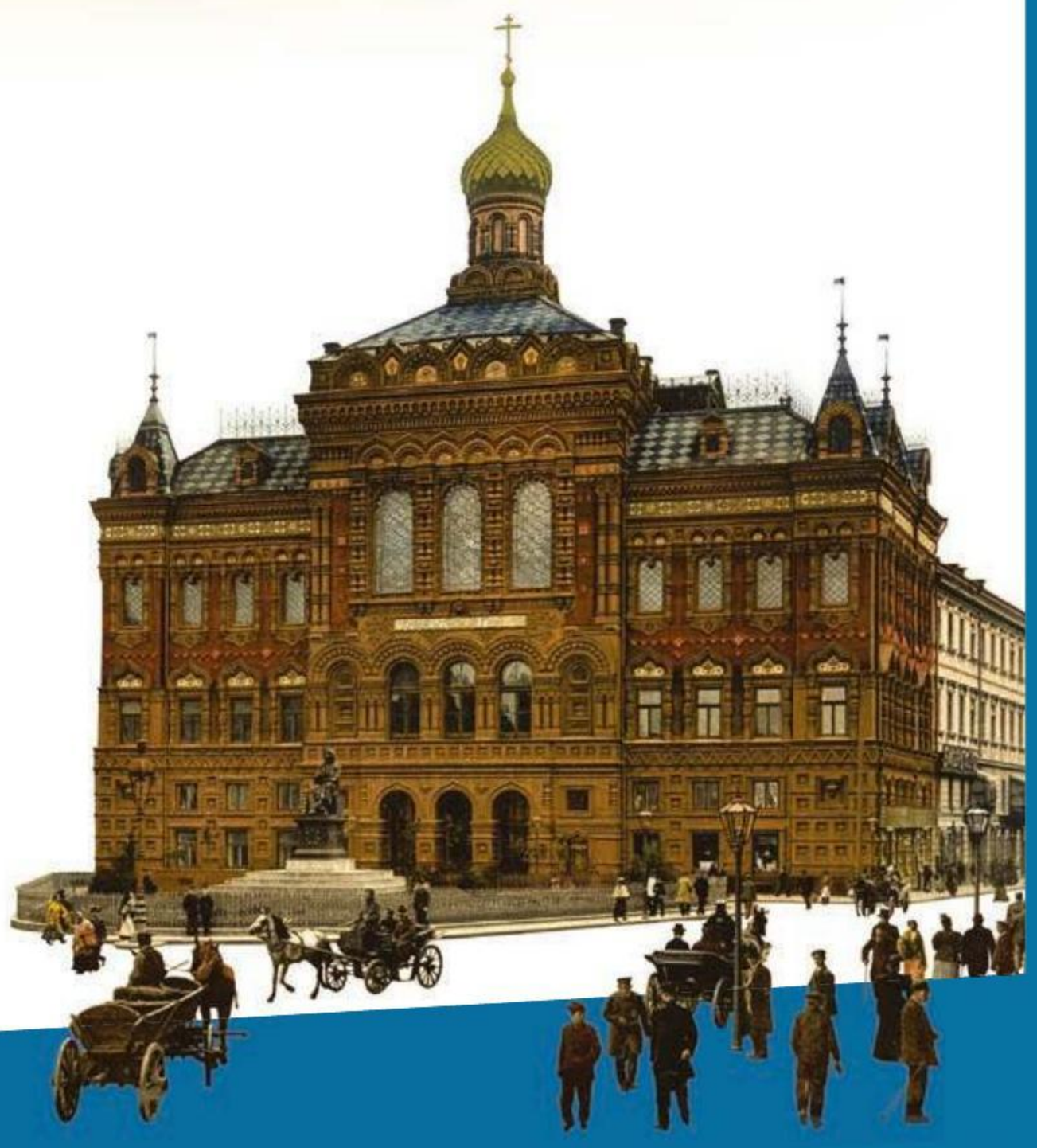
Represje wobec Kościoła katolickiego i szlachty na ziemiach zabranych (kasata zakonów, próby wprowadzenia języka rosyjskiego do liturgii, likwidacja parafii i konfiskata majątków).
Ograniczenie wpływów Kościoła Katolickiego i kultury polskiej.
Wzrost roli Cerkwi Prawosławnej, przychylnej władzom państwowym.
Wyrugowanie języka polskiego ze wszystkich instytucji publicznych.

Unifikacja Królestwa Polskiego z Rosją

Utrata autonomicznych instytucji.
Królestwo Polskie nazywane Krajem Nadwiślańskim (Priwislinskij Kraj).

Rusyfikacja w Królestwie Polskim

Wprowadzenie języka rosyjskiego jako urzędowego w administracji i sądownictwie.
Wprowadzenie języka rosyjskiego jako wykładowego w szkolnictwie (poza lekcjami religii) – noc apuchtinowska.
1869 – likwidacja Szkoły Głównej Warszawskiej i utworzenie w 1870 r. Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego z wykładowym językiem rosyjskim.
Ograniczenie wpływów Kościoła Katolickiego przez podporządkowanie jego hierarchów władzy Kolegium Duchownego w Petersburgu.
1875 – likwidacja Cerkwi Greckokatolickiej w Królestwie Polskim.

Polecane publikacje

A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków: WN PWN, 2014.

M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, przekł. W. Włoskowicz, Warszawa: Wyd. UW, 2016.

J. Witort, *O syberyjskim zesłaniu i rusyfikacji Żmudzi*, Warszawa: DiG, 2017.

23 Ziemie zaborów austriackiego i pruskiego po powstaniu styczniowym

1861 ogłoszenie patentu lutowego

1866 uchwalenie lojalistycznego adresu do tronu

1873 początek germanizacji szkolnictwa w Wielkopolsce

1876 początek germanizacji administracji i sądownictwa w Wielkopolsce

1886 powstanie Komisji Kolonizacyjnej

1894 utworzenie Hakaty

1901 początek strajku dzieci we Wrześni

1908 wprowadzenie ustawy kagańcowej

Przypomnij

- Jaka była sytuacja Polaków w pierwszej połowie XIX w. w Wielkim Księstwie Poznańskim i Galicji?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak wyglądała sytuacja mieszkańców zaborów austriackiego i pruskiego w drugiej połowie XIX w.

Po lekcji

- Opisuję postawy Polaków wobec polityki władz zaborczych w Galicji.
- Charakteryzuję politykę władz zaboru pruskiego oraz postawę zajmowaną wobec niej przez Polaków.

Praca z materiałami

1. Wymień przykłady działań przedstawicieli polskich władz Galicji, w których była widoczna ich niezależność od Wiednia. Odwołaj się do **M1**, **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

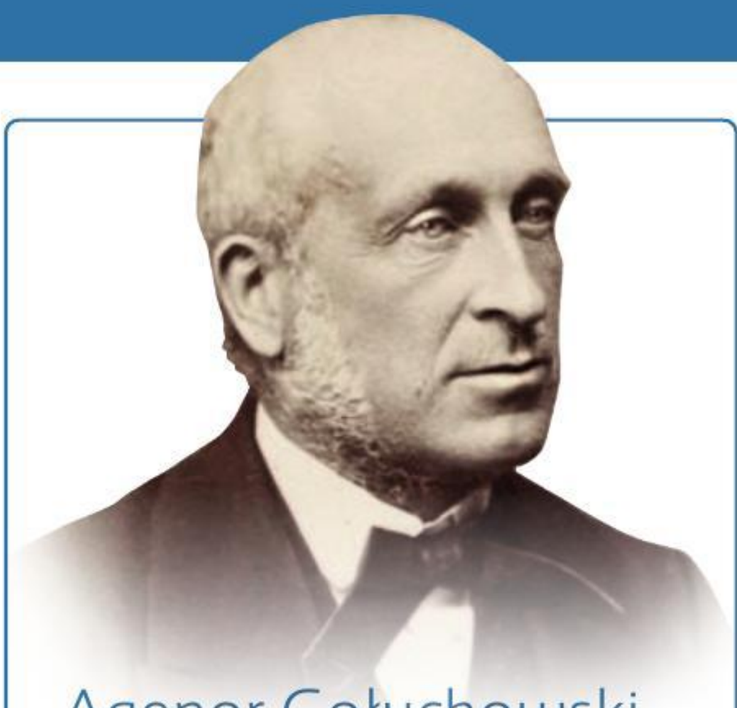
Federalizacja i liberalizacja Austrii

W przeciwieństwie do zaboru rosyjskiego, w którym prawa Polaków były ograniczane, w zaborze austriackim prawa rozszerzano. Nowy, liberalny kurs w monarchii Habsburgów był następstwem klęski Austrii w wojnie z Włochami i Francuzami. Zmiany się rozpoczęły w 1860 r. i doprowadziły do zakończenia reakcyjnych rządów w państwie. Nowy minister spraw wewnętrznych – Polak **Agenor Gołuchowski** – przygotował **dyplom październikowy** zawierający **projekt reformy**, zgodnie z którą każdy kraj koronny, w tym Galicja, miał otrzymać własny parlament krajowy. Z powodu dość szerokich kompetencji, jakie przyznano by tym instytucjom, skostniała biurokracja wiedeńska oraz Węgrzy nie wyrazili zgody na realizację projektu. Gołuchowski został zmuszony do ustąpienia ze stanowiska. W **1861 r.** cesarz podpisał **patent lutowy**, który ściśle określał kompetencje lokalnych parlamentów, powierzając rozwiązywanie najważniejszych problemów Radzie Państwa, czyli austriackiemu parlamentowi w Wiedniu. Wprowadzenie w życie patentu lutowego oznaczało **federalizację** państwa austriackiego. Wszystkie **kraje koronne, w tym Galicja, zyskały instytucje autonomiczne**, jak choćby własne parlamenty krajowe. Przez to osłabła rola centrali wiedeńskiej, która musiała się podzielić władzą z krajami koronnymi. Kolejnym krokiem była liberalizacja życia społecznego w monarchii Habsburgów. Rada Państwa uchwaliła wiele ustaw gwarantujących, choć z pewnymi ograniczeniami, nietykalność majątkową, prawo do zgromadzeń i stowarzyszania się, tajemnicę korespondencji oraz wolność opinii, prasy, sumienia i wyznania.

M1 Mimo ograniczonych kompetencji Sejm Krajowy w Galicji często zabierał głos w sprawach niezwykle istotnych dla polskiej sprawy narodowej. Działo się tak w trakcie powstania styczniowego i po jego upadku, gdy car w ramach represji zdecydował się na likwidację Kościoła Unickiego. Sejm Krajowy zaprotestował również przeciwko polityce władz pruskich wobec dzieci strajkujących we Wrześni. Pocztówka ukazuje gmach Sejmu Krajowego w Galicji we Lwowie przed 1898 r.

Autonomia Galicji

Monarchia habsburska była krajem wielonarodowym, którego rząd musiał współpracować z elitami politycznymi różnych mniejszości etnicznych. Aby wyeliminować napięcia między nimi, Wiedeń przyznawał mniejszościom przywileje i autonomię w zamian za lojalność. **Autonomią**, czyli samodzielnością i prawem do samozarządzania swoim obszarem, cieszyła się m.in. Galicja, mająca **osobne instytucje polityczne i społeczne.** Podobnie jak i w innych krajach koronnych prawo miejscowe stanowił tu lokalny parlament, czyli **Sejm Krajowy** wyłaniany w niedemokratycznych wyborach kurialnych, tj. takich, w których wyborców dzielono na mniejsze grupy (kurie) w zależności od cenzusu majątkowego. Władza wykonawcza należała do Wydziału Krajowego. Szkolnictwo elementarne i średnie nadzorowała Rada Szkolna Krajowa. Były to organy władzy autonomicznej. Wszystkie te trzy instytucje miały siedzibę w stołecznym Lwowie. Do kompetencji Sejmu Krajowego należała kultura krajowa, przez którą rozumiano kwestie ekonomiczne i oświatowe, ustawodawstwo gminne oraz budowę dróg i mostów. Sejm podejmował też decyzje dotyczące obiektów publicznych wznoszonych przez autonomiczne władze Galicji oraz rozpatrywał to, co zlecił mu rząd w Wiedniu.

Agenor Gołuchowski

(1812–1875)

Polski polityk konserwatywny, trzykrotnie piastował urząd namiestnika Galicji. W latach 1859–1861 pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych Austrii. Był autorem dyplomu październikowego, zawierającego projekt reformy monarchii Habsburgów. W czasie pełnienia funkcji namiestnika był uważany za polityka ugodowego względem władz austriackich. Zwiększył udział Polaków w strukturach administracyjnych, a także zapobiegł podziałowi Galicji na części polską i ruską. Zabiegał o prawo do używania języka polskiego w szkolnictwie. Przyczynił się do powstania Politechniki Lwowskiej i Akademii Umiejętności w Krakowie. Fotografia z drugiej połowy XIX w.

M2 Podczas podróży inspekcyjnej w 1880 r. Franciszek Józef I odwiedził Lwów. Pojawił się wówczas w siedzibie Sejmu Krajowego Galicji, co zostało uwiecznione przez Henryka Rodakowskiego na akwareli z 1881 r. Widać na niej władcę w otoczeniu posłów oraz przedstawicieli polskich elit z Galicji, wśród których jest arcybiskup metropolita lwowski. W przeciwieństwie do cesarza są oni ubrani w tradycyjne polskie stroje szlacheckie. Mają żupany i kontusze przewiązane jedwabnymi pasami, przez co wyglądają jak z innej epoki. Za pomocą stroju manifestowali poczucie odrębności narodowej i przywiązanie do dawnych tradycji oraz obyczajów. *Wizyta cesarza Franciszka Józefa w Sejmie Krajowym we Lwowie*, Muzeum Narodowe w Krakowie.

M3 **Galicyjskie rozporządzenie językowe wydane dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, 5 czerwca 1869 r.**

§ 1. C.k. władze i urzędy, podwładne ministerstwom spraw wewnętrznych, skarbu, handlu i rolnictwa, tudzież obrony krajowej i bezpieczeństwa publicznego, dalej c.k. Krajowa Rada Szkolna i c.k. sądy używać będą tak w służbie wewnętrznej, jako też korespondencji z sądowymi niewojskowymi władzami, urzędami i sądami w kraju języka polskiego. [...]*

§ 2. Podobnież będą i prokuratorie państwowe w kraju używać języka polskiego w stosunkach służbowych z władzami, urzędami i sądami w kraju, wymienionymi na wstępie § 1, nie uwłaczając istniejącym przepisom co do używania języka przy rozprawach ostatecznych.*

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 392.

* **c.k.** – cesarsko-królewski

prokuratoria – urząd centralny powołany do ochrony praw i interesów majątkowych państwa

Ze względu na niedemokratyczny charakter wyborów kurialnych decydujący wpływ na politykę prowadzoną przez instytucje autonomiczne mieli konserwatyści – arystokracja i ziemiaństwo, wspierane przez środowiska uniwersyteckie i inteligencję. Mieszczaństwo odgrywało stosunkowo niewielką rolę, a jeszcze mniejszą, w zasadzie żadną – chłopi, których interesy do końca XIX w. nie były reprezentowane w sejmie. Chłopi, nieuświadomieni politycznie, sprzedawali karty wyborcze w zamian za składane im obietnice. Korupcja polityczna ułatwiała konserwatystom kontrolę kraju.

Ważny składnik autonomii stanowiły samorządy miejskie i wiejskie. O lokalnej polityce decydowali wójtowie, burmistrzowie, prezydenci oraz rady wiejskie i miejskie. Samorządy się sprawdziły, a dzięki nim uformowały się sprawne elity. Nastąpiły też zmiany w mentalności obywateli, zaczęło się kształtować poczucie odpowiedzialności za społeczność. W przyszłości miało się to stać solidną podstawą do organizacji chłopskiego ruchu politycznego.

Polonizacja aparatu państwowego w Galicji

Porażka Austrii w wojnie z Prusami w 1866 r. spowodowała wzrost nadziei polskich elit na dalsze korzystne zmiany dla Polaków żyjących w Galicji. W **1866 r.** Sejm Krajowy uchwalił **adres do tronu**. Stanowił on rodzaj deklaracji skierowanej do Franciszka Józefa I, będącej **manifestem polskiego lojalizmu**, kończącym się słowami: „Przy Tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy".

W 1868 r. Sejm Krajowy wystąpił z żądaniem wyodrębnienia Galicji z Austrii. Rząd w Wiedniu odrzucił ten pomysł, natomiast zgodził się na dalszą **polonizację administracji, sądownictwa i szkolnictwa**. Austriaków w urzędach zastąpili Polacy (sporadycznie Ukraińcy) – i tak już pozostało do Wielkiej Wojny. Dzięki temu tworzyła się polska inteligencja urzędnicza. Władzę cesarską reprezentował namiestnik rezydujący we Lwowie i zawsze był nim Polak. Do najwybitniejszych należał historyk **Michał Bobrzyński**, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Również na czele niższych szczebli administracji państwowej stali prawie wyłącznie Polacy.

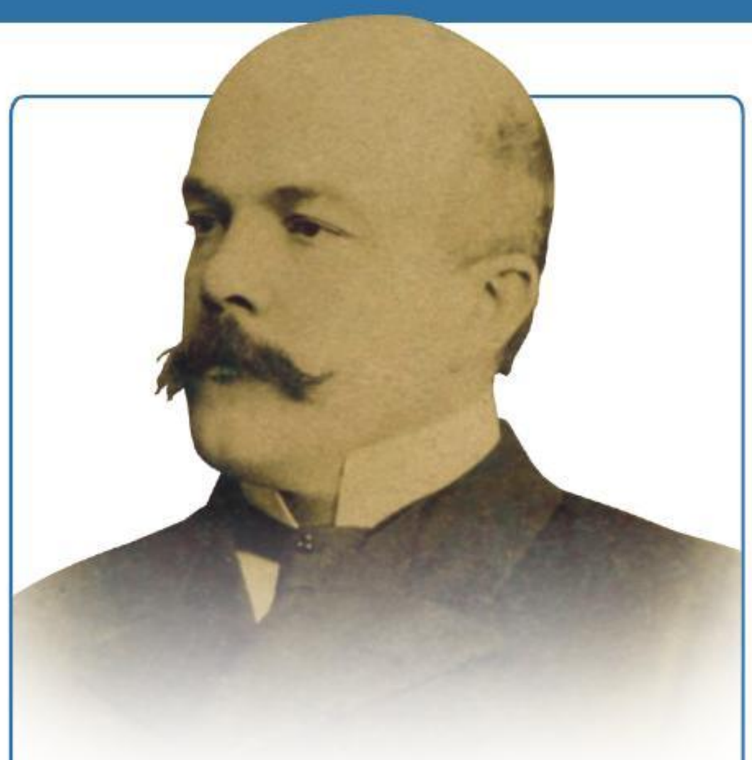

M4 Wprowadzenie do sądownictwa Galicji języka polskiego było jednym z sukcesów polskich elit. Pozwoliło zachować odrębność językową i dawało nadzieje na jeszcze większe swobody. Reforma objęła sądy nie tylko w dużych ośrodkach miejskich, lecz także w niewielkich miejscowościach, do których nie zawsze udawało się dotrzeć działaczom sprawy polskiej. Dla wielu takich miejsc i ich mieszkańców urzędy, sądy i szkoły stanowiły istotny element kształtowania i zachowania tożsamości narodowej. *Przed gmachem sądowym w Galicyi*, rysunek Wojciecha Grabowskiego z 1870 r.

Polscy politycy w Wiedniu

Posłowie reprezentujący polskich wyborców z Galicji wraz z posłami ze Śląska Cieszyńskiego w Radzie Państwa utworzyli **Koło Polskie**. Kierowali się zasadą solidarności w prezentowaniu polskich interesów i dążeniu do ich realizacji i z reguły działali w zgodzie z rządem. Dzięki aktywności Koła Polskiego wielu Polaków pełniło funkcje ministerialne w rządach austriackich. Znakomitym ministrem skarbu okazał się Julian Dunajewski, rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, który przez kilkanaście lat kierował tym resortem. Polacy sprawowali też funkcję ministrów spraw zagranicznych, a premierami byli Alfred Potocki oraz **Kazimierz Badeni**, który rozpoczął proces demokratyzacji prawa wyborczego do Rady Państwa. Jako jedyni premierzy nie wywodzili się ze środowisk niemiecko-austriackich. Od 1871 r. w skład każdego **rządu austriackiego** wchodził też **minister do spraw Galicji**, którym zawsze był Polak. Było to jedno z ostatnich ustępstw Wiednia wobec Polaków w Galicji. Polscy posłowie w Radzie Państwa zdobyli cenną wiedzę i doświadczenie parlamentarne.

W armii austriackiej wpływy Polaków były mniejsze, a liczba polskich oficerów zazwyczaj nie przekraczała 3%.

Kazimierz Badeni

(1846–1909)

Polski polityk, konserwatysta, w latach 1888–1895 namiestnik Galicji. Jako namiestnik dążył do osłabienia antagonizmów między Polakami a Ukraińcami w Galicji. Przyczynił się do rozwoju szkolnictwa. W latach 1895–1897 był premierem austriackiego rządu. Został zdymisjonowany w następstwie protestu m.in. socjalistów i Niemców po wprowadzeniu równouprawnienia języka czeskiego i niemieckiego w Czechach oraz po demonstracjach robotniczych. Fotografia z drugiej połowy XIX w.

Polityka Niemiec wobec Polaków

W wyniku zjednoczenia w 1871 r. powstała Rzesza Niemiecka. Państwo to było federacją luźno powiązanych ze sobą 22 monarchii oraz trzech wolnych miast, które zachowały krajowe ośrodki władzy. W skład zjednoczonych Niemiec, w ramach Królestwa Pruskiego, wchodziły ziemie polskie: Wielkopolska, Pomorze Gdańskie oraz Warmia. O ich losach decydował pruski sejm krajowy – **Landtag**. Zasiadali w nim polscy posłowie, ale z biegiem lat było ich coraz mniej. Natomiast rosła liczba polskich przedstawicieli w Reichstagu (czyt. rajchstagu), do czego przyczyniła się demokratyczna ordynacja wyborcza. W 1884 r. w Kole Polskim w **Reichstagu było 18 posłów reprezentujących polskie interesy**. Cesarz oraz kanclerz zdawali sobie sprawę z tego, że polskie elity są przywiązane do tradycji państwowości Rzeczpospolitej, więc ich dążenie do utrzymania odrębności kulturowej (podobnie jak przedstawicieli innych mniejszości narodowych) może zagrażać interesom Rzeszy, zwłaszcza jej jedności. Aby wzmocnić państwo i ograniczyć wpływy mniejszości, władze postanowiły przeprowadzić kontrolowane reformy, które zintegrują prowincje. Spośród mniejszości najsilniej byli reprezentowani Polacy, dlatego uderzono w to, co pozostawało dla nich najważniejsze – wiarę, język oraz posiadanie ziemi.

Kulturkampf w zaborze pruskim

Przeciwko reformom protestowali polscy posłowie do Reichstagu skupieni w Kole Polskim. Dowodzili, że zgodnie z postanowieniami kongresu wiedeńskiego z 1815 r. Wielkie Księstwo Poznańskie jest regionem autonomicznym, a nie jedną z niemieckich prowincji. Protestowano wielokrotnie,

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia rozporządzenia językowego z 1869 r. **M3**
2. Porównaj rozporządzenie z 1869 r. z przepisami obowiązującymi w zaborze rosyjskim. Wykorzystaj **M3** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla zachowania tożsamości narodowej miał dla Polaków w Galicji dostęp do szkolnictwa, urzędów i sądownictwa w języku polskim. **M3**, **M4**

M5 Polityka germanizacyjna i kulturkampf doprowadziły do zmiany postawy arcybiskupa Mieczysława Ledóchowskiego – dotychczas ugodowo nastawionego wobec pruskich władz. Duchowny otwarcie wystąpił przeciwko zakazowi nauczania religii w języku polskim z 1900 r. Ponadto sprzeciwiał się ingerencji władz państwowych w proces kształcenia księży oraz wbrew nim obsadzał samodzielnie stanowiska kościelne. Wywołało to reakcję ze strony władz pruskich, które nakazały arcybiskupowi złożenie urzędu. Gdy ten odmówił, skazano go na dwuletni pobyt w więzieniu. Po wyjściu arcybiskup został zmuszony do opuszczenia swej metropolii, którą odtąd zarządzał z Rzymu przy pomocy tajnych emisariuszy. Grafika z drugiej połowy XIX w.

Praca z materiałami

1. Opisz postawę arcybiskupa Mieczysława Ledóchowskiego wobec władz pruskich. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów wydźwięk obrazu Wojciecha Kossaka. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

ale coraz mniej zdecydowanie, gdyż nie przynosiło to efektów. Nowym wyzwaniem stała się walka z polityką **kulturkampfu** wymierzonego w Kościół Katolicki.

Działania skierowano przeciw Kościołowi Katolickiemu, ponieważ instytucja ta była niezwykle istotna dla Polaków, jako że podtrzymywała tożsamość narodową. Władze niemieckie zdecydowały, że duchownymi mogli zostawać wyłącznie obywatele niemieccy, o ile zdali odpowiedni egzamin z kultury niemieckiej. Przyznały sobie też prawo usuwania z urzędu kapłanów, a nawet biskupów. Miało to osłabić żywioł polski w zaborze pruskim i pozbawić go sojusznika w walce narodowej. Celem Ottona von Bismarcka (czyt. fon bismarka) było bowiem uczynienie z Polaków lojalnych Prusaków, którzy solidaryzują się z polityką Berlina. Polscy duchowni stawiali opór tym działaniom. W odwecie władze niemieckie aresztowały metropolitę gnieźnieńskiego i poznańskiego, arcybiskupa **Mieczysława Ledóchowskiego**, a ponad 100 parafii pozbawiły dotychczasowych proboszczów. Zamykano seminaria duchowne, zlikwidowano większość zakonów. Polacy się nie poddali – najbardziej nieprzejednani księża, cieszący się poparciem miejscowej ludności, odprawiali nabożeństwa w domach prywatnych.

Etapy germanizacji

Sposobem na dalszą integrację Wielkopolski z Rzeszą była **germanizacja** – narzucenie Polakom języka i kultury niemieckiej wbrew ich woli. Najpierw ograniczono możliwość posługiwania się językiem polskim. **Od 1876 r. niemiecki stał się językiem urzędowym** w administracji i na kolei. Następnie zasadę tę przyjęto w sądownictwie. Władze niemieckie zwalniały Polaków ze stanowisk urzędników, sędziów i nauczycieli. Na początku XX w. ponad 95% posad w administracji państwowej, kolejnictwie i na poczcie zajmowali Niemcy, m.in. sprowadzani z głębi państwa. Stopniowo język niemiecki wprowadzano do szkół, a od **1873 r.** był to już **jedyny język wykładowy**. Po polsku można było nauczać tylko religii i śpiewu kościelnego. Do założenia szkoły prywatnej wymagano specjalnego zezwolenia, a uczący w niej nauczyciele musieli zostać zatwierdzeni przez władze. Germanizacja objęła też usługi pocztowe – na kopertach nazwiska, nazwy miejscowości i ulic miały być pisane po niemiecku. Wielkie Księstwo Poznańskie otrzymało nazwę **Provinz Posen** (czyt. prowinc pozen; niem. „prowincja poznańska").

Kulturkampf oraz germanizacja nie tylko **nie osłabiły poczucia polskości**, ale je wzmocniły. Wzrosła bowiem wśród Polaków solidarność niezależnie od pochodzenia. Polacy zrozumieli, że jeśli chcą przetrwać jako naród, muszą się zintegrować i odrzucić podziały międzywarstwowe. Już w latach 80. i 90. XIX w. prawie wszyscy polskojęzyczni mieszkańcy ziem zaboru pruskiego uważali się za Polaków, czego świadectwem było solidarne głosowanie na listy polskie w wyborach lokalnych i państwowych. W dużej mierze to dzięki zaangażowaniu wielkopolskich księży katolickich w działalność społeczną przetrwały polskie tradycja i kultura. W pozostałych dwóch zaborach proces kształtowania się polskiej świadomości narodowej postępował wolniej.

Walka o ziemię

W **1886 r.** z inicjatywy Bismarcka utworzono w Poznaniu **Komisję Kolonizacyjną**, której zadaniem było wykupywanie ziemi należącej do polskich ziemian i chłopów oraz osadzanie na niej niemieckich kolonistów. Niektórzy polscy właściciele dokonywali **parcelacji** części swoich majątków i sprzedawali ziemię – mimo powszechnego społecznego potępienia i piętnowania ich jako zdrajców. Z kolei polscy patrioci w 1888 r. założyli Bank Polski w Poznaniu, który udzielał Polakom na dogodnych warunkach kredytów na zakup gruntu.

W wyniku działalności Komisji Kolonizacyjnej znacznie wzrósł niemiecki stan posiadania ziemi w Wielkopolsce. Jednak jej istnienie przyniosło efekty dalekie od złożeń, bo skonsolidowało Polaków, dla których ziemia stała się wartością narodową. Jako że władze niemieckie uznały postępy w dotychczas dobrowolnej parcelacji za niesatysfakcjonujące, od 1908 r. wprowadziły możliwość przymusowego wykupu ziemi przez Komisję Kolonizacyjną. Ustawa wywłaszczeniowa wywołała protesty Polaków i niektórych rządów Europy. Przeciwni jej byli także niemieccy konserwatyści, którzy uważali, że nie można podważać świętego prawa własności. Do 1914 r. Niemcy tylko w kilku wypadkach skorzystali z przymusowego wywłaszczenia.

Jednocześnie władze niemieckie ograniczały możliwość zatrudniania Polaków z Galicji i Królestwa Polskiego w majątkach niemieckich junkrów, a w latach **1885–1886** nawet masowo wysiedlano ich poza granice Rzeszy. Proces ten nazwano **rugami pruskimi**. W 1904 r. wprowadzono przepisy zabraniające stawiania nowych budynków bez zgody władz. Symbolem oporu wobec tego prawa stał się **Michał Drzymała**. Gdy nie otrzymał pozwolenia na budowę domu na swojej ziemi, zamieszkał w wozie cyrkowym i codziennie go przestawiał, by uniknąć oskarżenia o działanie wbrew prawu.

Parcelacja
Podział gruntów większych gospodarstw rolnych na mniejsze działki w celu ich sprzedania lub przekazania w użytkowanie.

M6 Podczas dwóch lat rugów pruskich wysiedlono z zaboru pruskiego blisko 25 tys. osób niemających obywatelstwa Prus. Do opuszczenia domów zmuszano całe rodziny, często żyjące tam od wielu lat, a nawet pokoleń. Wysiedlanie Polaków z zaboru pruskiego poruszyło polskiego malarza Wojciecha Kossaka, który w 1909 r. namalował obraz *Rugi pruskie*. Żandarm siedzący na koniu reprezentuje pruskie władze. Odczytuje akt wysiedlenia parze polskich chłopów. Dzieło znajduje się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu.

O tym się pisze

Diana Błońska – historyczka i muzealniczka, kustoszka i kierowniczka Archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu, autorka opracowań poświęconych historii Muzeum Narodowego w Krakowie i dziejom polskiego muzealnictwa w pierwszej połowie XX w.

Maeterlincka (czyt. meterlęka)

George'a Wellsa (czyt. dżordża łelsa)

science fiction (czyt. sajens fykszn)

T1

Michał Drzymała i historia jego wozu – rozważania Diany Błońskiej*

Michał Drzymała jest jednym z lepiej rozpoznawalnych bohaterów naszej historii. Perypetie jego walki o możliwość wybudowania domu i zamieszkania na własnej ziemi są przykładem patriotyzmu i tak typowego dla nas, Polaków, sprytu. Jego poczynania odbiły się szerokim echem na całym niemal świecie. [...]

Prześladowcza akcja prowadzona przez lokalne władze pruskie przeciwko Drzymale, zakazująca mu wzniesienia domu mieszkalnego na posiadanej ziemi, spotkała się z dezaprobatą znających go okolicznych mieszkańców, zarówno Polaków, jak i Niemców. Ci ostatni namówili go, a nawet pożyczyli mu pieniądze na kupno wozu od magistratu Grodziska za 350 marek w roku 1904. Ten pierwszy wóz był w złym stanie technicznym już w chwili zakupu. Kilka tygodni wcześniej został zarekwirowany wędrownemu cyrkowi. [...]

Spokój trwał do połowy 1907 r., czyli wizyty „hrabiego [...] Czarneckiego i dwóch Francuzów", którzy rozpowszechnili legendę o Drzymale i jego wozie, wywołując ogromne zainteresowanie społeczne. [...]

Sprawa rodziny Drzymałów, głównie dzięki listom pisanym przez Henryka Sienkiewicza, poruszyła wiele uznanych międzynarodowych autorytetów, w tym Maurycego Maeterlincka – belgijskiego dramaturga i poetę, późniejszego laureata Nagrody Nobla w dziedzinie literatury (1911), Lwa Tołstoja – rosyjskiego powieściopisarza, Herberta George'a Wellsa* – brytyjskiego biologa i pisarza, jednego z pionierów literatury* science fiction* *[...]. Patriotyczna postawa Drzymały stała się tematem pierwszej zwrotki napisanego w 1908 r. najsłynniejszego wiersza Marii Konopnickiej* Rota *[...]. [...]*

W ramach przeprowadzonej społecznej akcji składkowej zgromadzono pieniądze na zakup nowego, większego i wygodniejszego wozu. [...] Skonstruowany w marcu 1908 r. wóz miał 8 m długości, 2,5 m szerokości i 2,26 m wysokości. [...]

W nowym wozie Drzymałowie mieszkali zaledwie niecały rok – do marca 1909 r. To właśnie w tym czasie miały miejsce słynne fortele Drzymały polegające na codziennym przestawianiu wehikułu o kilka metrów, raz w jedną, raz w drugą stronę, mające na celu udowodnienie, że wóz nie jest domem, bo nie stoi w jednym miejscu dłużej niż 24 godziny. Niestety okazało się to nieskuteczne [...]. Najpierw [Drzymałowie] zamieszkali w ziemiance, a następnie opuścili Podgradowice, przenosząc się do Cegielska, gdzie przebywali już do zakończenia pierwszej wojny światowej. Wóz natomiast umieszczono w ogrodzie Japkego, ówczesnego sołtysa Podgradowic. W styczniu 1910 r. przewieziono go do Grodziska i stamtąd koleją na ulicę Dębińską 1 w Poznaniu. [...]

Wóz z Poznania został przywieziony koleją i przekazany do Muzeum [Narodowego w Krakowie] 4 kwietnia 1910 r. [...]. W poświadczeniu o przyjęciu go do zbiorów odnotowano:

Pocztówka przedstawiająca Michała Drzymałę i jego wóz na rynku w Grodzisku Wielkopolskim, 1908 r.

„Wóz Drzymały, jako zabytek wiążący się z dziejami martyrologii narodu polskiego pod zaborem pruskim, przechowany zostanie ku wiecznej rzeczy pamiątce". […]
Wóz umieszczono w Barbakanie Bramy Floriańskiej […] i zgodnie z planem Kopery był on jedną z głównych atrakcji krakowskich obchodów pięćsetlecia bitwy pod Grunwaldem, trwających od 15 do 17 lipca 1910 r. […]*
Po pierwszej wojnie światowej nie interesowano się pojazdem stojącym na dziedzińcu wawelskim. Niepodległa Polska pogrążona była w kryzysie, który nie ominął także Krakowa i samego Muzeum. […]
Sprawa wozu powróciła w trudnym momencie. W 1920 r., gdy Muzeum ostatecznie utraciło gmach poszpitalny na Wawelu […]., od Zarządu Zamku Królewskiego na Wawelu nadeszło żądanie usunięcia wozu z zamkowego podwórka. […] Rozpoczęto gorączkowe poszukiwanie nowej lokalizacji dla wozu Drzymały. Propozycje przekazania zabytku skierowano m.in. do Muzeum Narodowego w Poznaniu i do warszawskiej Cytadeli. Wobec braku zainteresowania tych instytucji, po roku postanowiono wóz sprzedać. […]
Wóz na podstawie oferty opiewającej na kwotę 80 000 marek polskich, złożonej przez Józefa Butyńskiego, gospodarza mieszkającego na Prądniku Czerwonym, tuż za warszawską rogatką i prowadzącego przedsiębiorstwo spedycyjne, sprzedano dopiero w połowie kolejnego roku. […]
Ostatnia mogąca być uznana za prawdziwą wiadomość na temat wozu Drzymały pochodzi z roku 1927, gdy Drzymała otrzymał za swe zasługi od Rzeczypospolitej gospodarstwo poniemieckie w Grabównie, w powiecie wyrzyskim. Anonimowy redaktor „IKC" w artykule* Wóz Drzymały za 20 groszy, *po przedstawieniu skrótowej historii wozu do roku 1922, czyli do czasu jego sprzedaży, relacjonował, że Butyński: „Urządził sobie z niego silny parokonny wóz ciężarowy. […] po kilkuletnim używaniu silnego, solidnego podwozia do tzw. platformy, musiał się go pozbyć".*

D. Błońska, *Wóz Michała Drzymały. Historia narodowej pamiątki*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 2019, t. 67, nr 2, s. 275–281.

* **Feliks Kopera** – ówczesny dyrektor Muzeum Narodowego w Krakowie
„IKC" – „Ilustrowany Kurier Codzienny"

Praca z tekstem

1. Przedstaw losy wozu Drzymały. **T1**
2. Omów symboliczne znaczenie wozu Drzymały w polskiej kulturze. **T1**

Hakata

Do końca lat 80. XIX w. Polacy bronili się głównie przed niemieckim ustawodawstwem. Antypolskie działania Niemców mieszkających w zaborze pruskim były rzadkie. Zmieniło się to w latach 90., gdy wzrosła aktywność nacjonalistycznych środowisk niemieckich, które nawoływały rząd do prowadzenia bardziej zdecydowanej polityki germanizacyjnej. W **1894 r.** niemieccy nacjonaliści założyli w Poznaniu Związek Popierania Niemczyzny w Marchiach Wschodnich. Od pierwszych liter nazwisk trzech założycieli nazywano go w skrócie HKT lub **Hakatą**. Wśród celów związku znalazły się: zakaz wydawania polskiej literatury i prasy, wspieranie akcji wykupu ziem od Polaków oraz wprowadzanie antypolskich ustaw. Z inicjatywy hakatystów wzmożono antypolską propagandę, przyspieszono proces germanizacji przestrzeni publicznej, zmieniając nazwy ulic i miejscowości na niemiecko brzmiące. Zachęcano też Polaków zabiegających o awans społeczny do zmiany nazwisk na niemieckie.

Hakata stała się symbolem niemieckiego nacjonalizmu i germanizacji wymierzonej w Polaków mieszkających w Wielkopolsce. Nie we wszystkich krajach Rzeszy Niemieckiej akceptowano zarówno organizację, jak i stosowane przez nią metody. Mimo to Hakata działała na terenie Niemiec jeszcze wiele lat po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r., działacze tej organizacji bowiem liczyli na wybuch konfliktu polsko-niemieckiego.

M7 Sprawa strajku z Wrześni była szeroko komentowana zarówno w prasie krajowej, jak i zagranicznej. Los uczniów omawiali i poruszali kwestię prawa do nauki w ojczystym języku m.in. Henryk Sienkiewicz oraz Maria Konopnicka. O wydarzeniach tych wspominał także w swych pamiętnikach późniejszy pierwszy premier niepodległej Rzeczpospolitej Jędrzej Moraczewski. Fotografia z 1901 r. ukazuje dzieci biorące udział w strajku. Pośrodku jest widoczna przywódczyni protestu Bronisława Śmidowicz **1**.

Walka o język

Antypolska polityka zaostrzona w ostatnich latach XIX w. spotkała się z dezaprobatą społeczeństwa polskiego. W odpowiedzi Polacy zaczęli zakładać **konspiracyjne koła i grupy samokształceniowe**, w których po polsku uczono się ojczystej historii i literatury. Punktem kulminacyjnym antypolskich działań władz było rozporządzenie z 1900 r. wprowadzające naukę religii w języku niemieckim. Jako pierwsza przeciw nowemu prawu zastrajkowała szkoła w Poznaniu przy ul. Wszystkich Świętych. Do protestu przyłączyły się również inne placówki, jednak najbardziej znany był **strajk dzieci we Wrześni**, o którym pisała prasa, m.in. francuska i brytyjska. Doszło do niego w **1901 r.**, a powodem stało się wręczenie dzieciom niemieckich katechizmów oraz nauczanie religii i śpiewu w tym języku. Dzieci się zbuntowały i odmawiały zakupu niemieckich katechizmów. Czternaścioro odmówiło nauki pieśni religijnej w języku niemieckim, wskutek czego nauczyciel ukarał je chłostą. W ich obronie stanęli rodzice, którzy wkrótce zostali ukarani grzywną, a nawet więzieniem. Z czasem do strajku przyłączyło się 800 szkół, głównie z Wielkopolski, w mniejszym stopniu z Pomorza i Śląska. Strajkujący odmawiali modlenia się w języku niemieckim, wstrzymywali się od udziału w uroczystościach państwowych, niszczyli portrety niemieckich dostojników, żądali języka polskiego na lekcjach religii. Był to **pierwszy masowy opór wobec władz**. Skala biernego oporu i międzynarodowe reperkusje skłoniły Berlin do pewnych ustępstw, aczkolwiek trudno mówić o zwycięstwie strajkujących.

W **1908 r.** uchwalono **ustawę kagańcową**. Stanowiła ona, że przemawianie na zgromadzeniach publicznych w innym języku niż niemiecki jest dopuszczalne tylko w tych miejscowościach, w których liczba polskich mieszkańców przekracza 60%. W większości miast zaboru Polacy nie byli w stanie spełnić tego warunku. Dotyczyło to również Poznania, w którym Niemcy i niemieckojęzyczni Żydzi stanowili ponad 40% ogólnej liczby ludności, mimo że w większości zamieszkiwali go Polacy.

II Rzesza była państwem prawa, choć często bardzo surowego. Skłaniało to Polaków do walki za pomocą dostępnych środków prawnych, gdyż zdawali sobie sprawę, że masowe manifestacje mogą przynieść efekt odwrotny do zamierzonego. Szukano więc **legalnych dróg oporu** oraz możliwości działania na rzecz gospodarki i umocnienia świadomości narodowej.

M8 **Czasopismo „Orędownik" o nauczaniu religii i języka polskiego, 1900 r.**

Skoro teraz skasowano polską i zaprowadzono niemiecką naukę religii w dwóch wyższych oddziałach, więc tym samym upadła nauka języka polskiego zupełnie. Stan obecny jest więc taki: 1) w oddziale najniższym, a więc w klasie 6 i 5, uczą się religii po polsku ustnie, bez pomocy drukowanego katechizmu, 2) w oddziale średnim i najwyższym, a więc klasach 4, 3, 2 i 1, uczą się religii po niemiecku przy pomocy drukowanych niemieckich katechizmów. Polskiego czytania i pisania nie uczą się w żadnej klasie. Z tego wynikły dla nas dwie wielkie troski: 1) o odpowiednią naukę religii w języku ojczystym, 2) troska o wyuczenie dziatwy czytania i pisania polskiego [...].

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 2, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 157.

Praca z materiałami

1. Scharakteryzuj politykę władz pruskich wobec nauczania w języku polskim. **M7**, **M8**

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw pozycję Polaków w monarchii Habsburgów.
2. Opisz postawy Polaków wobec polityki germanizacyjnej.
3. Porównaj politykę Prus i Austrii wobec mieszkańców dawnych ziem polskich.

Ziemie zaborów austriackiego i pruskiego po powstaniu styczniowym
Podsumowanie
23

Autonomia Galicji

Liberalizacja stosunków w Cesarstwie Austriackim i przyznanie autonomii Galicji.
Lojalizm polskich elit politycznych wobec cesarza austriackiego metodą na poszerzenie praw Polaków w zaborze austriackim.
Sejm Krajowy – najważniejszy organ autonomii galicyjskiej, zdominowany przez arystokrację i ziemiaństwo.
Polonizacja administracji, sądownictwa i szkolnictwa w Galicji.
Koło Polskie reprezentantem polskich interesów w wiedeńskim parlamencie.
Polacy w rządzie austriackim
- Alfred Potocki – premier
- Kazimierz Badeni – premier
- Agenor Gołuchowski – minister spraw wewnętrznych
- Julian Dunajewski – minister skarbu

Stanowiska ministra do spraw Galicji.

Germanizacja w zaborze pruskim

Utrata autonomii przez Wielkie Księstwo Poznańskie i przekształcenie go w jedną z prowincji Rzeszy (Provinz Posen).
Polityka władz pruskich względem Polaków prowadzona zgodnie z założeniami kulturkampfu.
1873 – wprowadzenie języka niemieckiego jako wykładowego w szkołach, poza nauką religii.
1876 – niemiecki językiem urzędowym w administracji i przestrzeni publicznej.
1908 – ustawa kagańcowa zabraniająca przemawiania na zgromadzeniach publicznych w innym języku niż niemiecki poza terenami, na których Polacy stanowili 60%.
Usuwanie Polaków z administracji i kolei.
Działalność Komisji Kolonizacyjnej mająca na celu wykupywanie ziemi należącej do Polaków. Rugi pruskie.
1894 – powstanie Hakaty wspierającej politykę germanizacyjną oraz wykupywanie ziemi od Polaków.
Formy sprzeciwu wobec germanizacji
- protest Michała Drzymały
- 1901 – protest uczniów szkoły we Wrześni przeciwko nauczaniu religii w języku niemieckim

Walka z Kościołem Katolickim (kulturkampf)
- obowiązek egzaminu z kultury niemieckiej dla księży
- zamykanie seminariów duchownych
- likwidacja większości zakonów
- usuwanie z urzędów kapłanów, a nawet biskupów

Polecane publikacje

Etos Wielkopolan. Antologia tekstów o społeczeństwie Wielkopolski z drugiej połowy XIX i XX wieku, wybrał i oprac. W. Molik, Poznań: Wyd. PTPN, 2005.

J. Kozłowski, *Wielkopolska pod zaborem pruskim w latach 1815–1918*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2004.

24 Przemiany gospodarcze i społeczne na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w.

1851
zniesienie granicy celnej między Królestwem Polskim a Rosją

Przypomnij

- Czym się charakteryzowała sytuacja społeczno-gospodarcza ziem dawnej Rzeczpospolitej w pierwszej połowie XIX w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie zmiany gospodarcze i społeczne zaszły na ziemiach polskich pod zaborami w drugiej połowie XIX w.

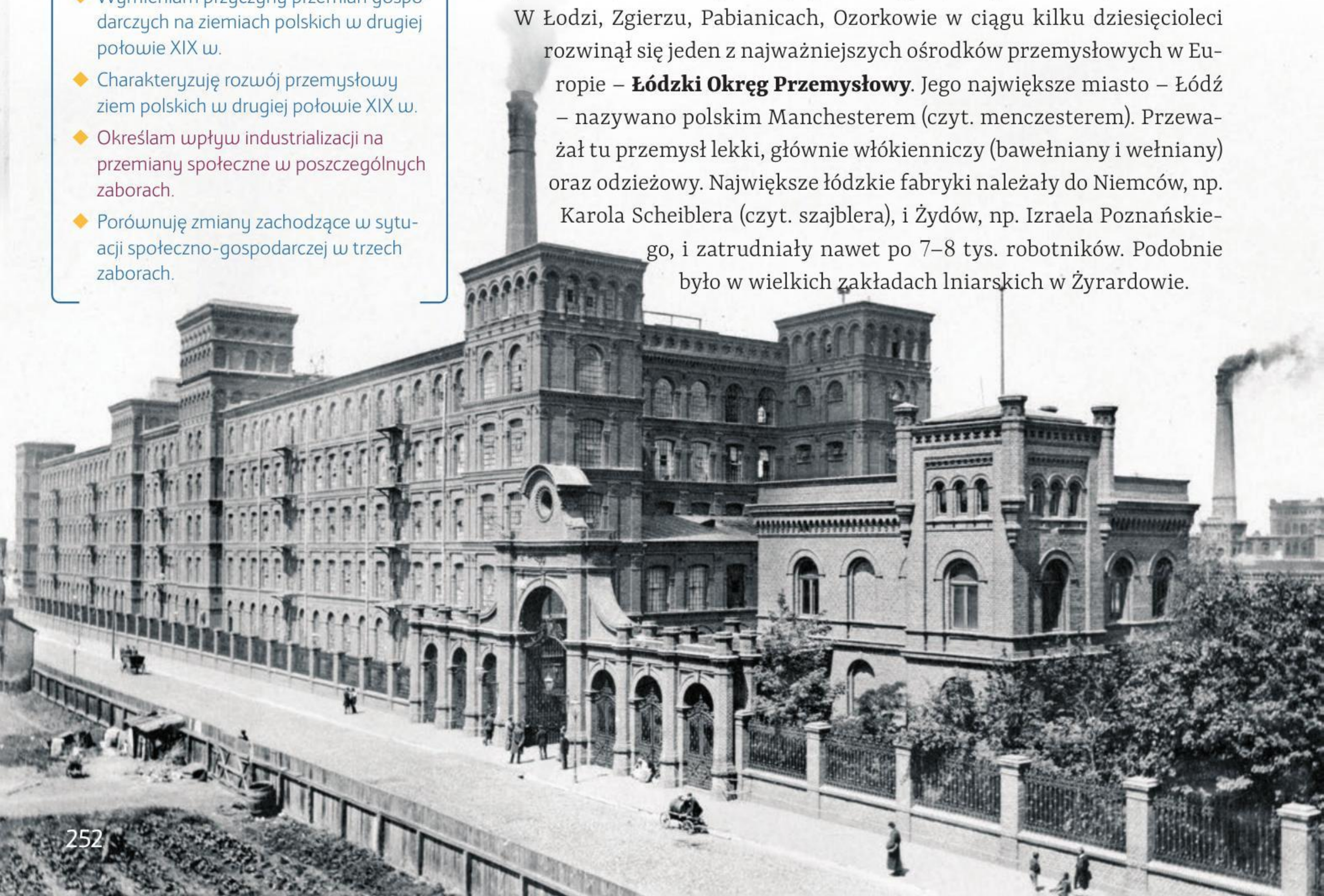
Po lekcji

- Wymieniam przyczyny przemian gospodarczych na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w.
- Charakteryzuję rozwój przemysłowy ziem polskich w drugiej połowie XIX w.
- Określam wpływ industrializacji na przemiany społeczne w poszczególnych zaborach.
- Porównuję zmiany zachodzące w sytuacji społeczno-gospodarczej w trzech zaborach.

Industrializacja w zaborze rosyjskim

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej nastąpił rozwój cywilizacji przemysłowej, aczkolwiek nie wszędzie i nierównomiernie. Najwcześniej uprzemysłowienie odnotowano w zachodnich powiatach Królestwa Polskiego, zlokalizowanych wzdłuż warszawsko-wiedeńskiej linii kolejowej. Istotny wpływ na to miało **zniesienie granicy celnej z Rosją w 1851 r.**, dzięki czemu towary wyprodukowane w Kongresówce bez dodatkowych opłat na granicy trafiały na rynki Rosji, Chin oraz Persji. Do Królestwa Polskiego zaczął także napływać kapitał zagraniczny, a wskutek rozwoju handlu powstawały banki, spółki akcyjne, domy handlowe, hurtownie.

W Łodzi, Zgierzu, Pabianicach, Ozorkowie w ciągu kilku dziesięcioleci rozwinął się jeden z najważniejszych ośrodków przemysłowych w Europie – **Łódzki Okręg Przemysłowy**. Jego największe miasto – Łódź – nazywano polskim Manchesterem (czyt. menczesterem). Przeważał tu przemysł lekki, głównie włókienniczy (bawełniany i wełniany) oraz odzieżowy. Największe łódzkie fabryki należały do Niemców, np. Karola Scheiblera (czyt. szajblera), i Żydów, np. Izraela Poznańskiego, i zatrudniały nawet po 7–8 tys. robotników. Podobnie było w wielkich zakładach lniarskich w Żyrardowie.

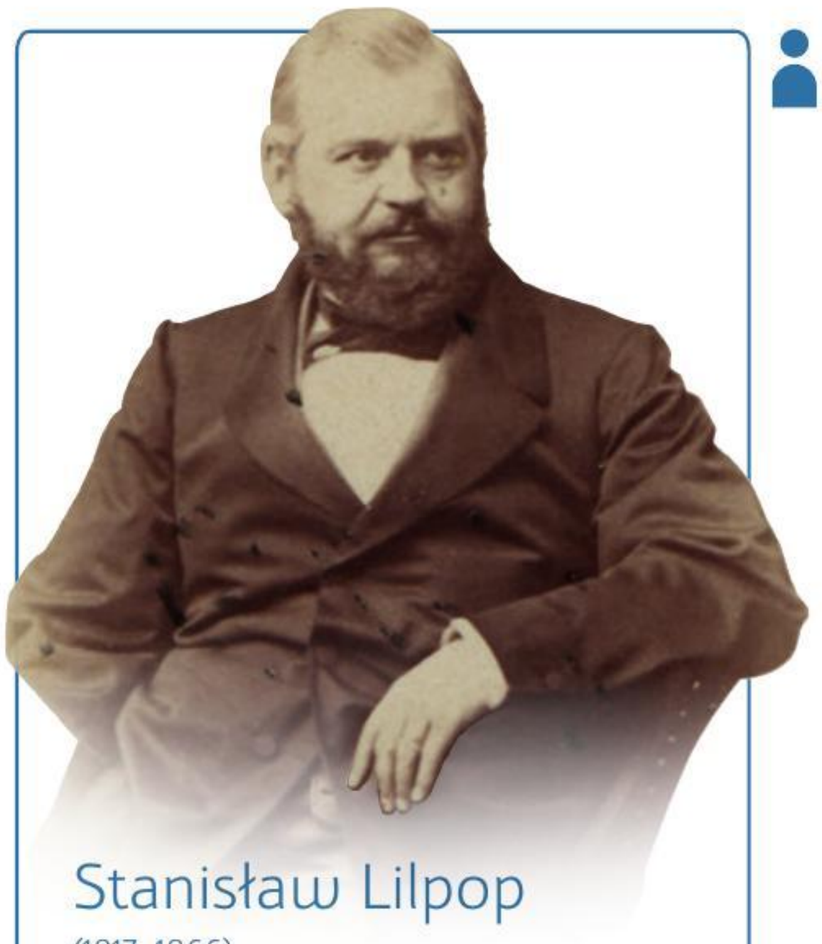
Drugim ważnym ośrodkiem przemysłowym Królestwa była **Warszawa**, w której się koncentrował przemysł maszynowy, metalowy, galanteryjny, skórzany. Największe przedsiębiorstwa, jak zakłady Konstantego Rudzkiego (branża metalowa) czy **Stanisława Lilpopa** (branża budowy maszyn), należały do kapitału polskiego.

Z kolei w **Zagłębiu Dąbrowskim** znajdowały się stalownie i kopalnie węgla kamiennego. W Częstochowie powstała nowoczesna huta założona przez polskiego przedsiębiorcę Bernarda Hantkego, obok niej wyrosły fabryki włókiennicze należące do inwestorów zagranicznych. Z zakładów przemysłu metalowego i mineralnego, zajmującego się przetwarzaniem surowców skalnych, znany był **Staropolski Okręg Przemysłowy**. Brakowało w Królestwie inwestycji w nowoczesne branże uważane za przyszłościowe, takie jak: chemiczna, elektroniczna, optyczna, produkcji samochodów, zbrojeniowa. Rynek wewnętrzny charakteryzował się małą podażą i niewielkimi obrotami, co częściowo wynikało z biedy panującej na wsi. Olbrzymim rynkiem zbytu była Rosja, która chłonęła większość produkcji. Problemy i warunki rodzącego się przemysłu świetnie opisał Bolesław Prus w powieści *Lalka*.

Od lat 70. XIX w. szerokim strumieniem zaczął napływać do Kongresówki kapitał zagraniczny: belgijski, francuski, niemiecki, co wzmogło tempo industrializacji. Jednocześnie pieniądze pochodzące z Królestwa inwestowano na Ukrainie, w europejskiej części Rosji, na Syberii, Kaukazie, a nawet w chińskiej Mandżurii. Przedsiębiorcy z Królestwa mieli w Rosji stalownie, kopalnie, szyby naftowe (np. w Baku nad Morzem Kaspijskim), fabryki przemysłu maszynowego i przetwórczego, plantacje bawełny (w Turkmenistanie). Do Polaków należały firmy budujące koleje i żelazne mosty. Ekspansję kapitału wspierał sektor bankowy, w tym Bank Handlowy powstały z inicjatywy Leopolda Kronenberga.

W przeciwieństwie do Królestwa Polskiego ziemie zabrane jeszcze w tym czasie nie wkroczyły w erę industrializacji. Zakłady przemysłowe były tu nieliczne i mało nowoczesne. Ograniczały się głównie do przetwórstwa płodów rolnych (np. cukrownictwo na Ukrainie) oraz drewna (zwłaszcza na Kijowszczyźnie). Z powodu kosztów rzadko używano w nich silników parowych czy elektrycznych i wiele prac nadal wykonywano ręcznie.

Prężnie rozwijał się przemysł włókienniczy w **Białostockim Okręgu Przemysłowym**. W porównaniu z Łódzkim Okręgiem Przemysłowym był on jednak rozproszony i stał na niższym poziomie technologicznym. Do jego największych ośrodków należały m.in. Białystok i Choroszcz. Pod koniec XIX w. w okręgu tym rozwinął się również przemysł odzieżowy i skórzany. Większość firm i zakładów należała do Żydów.

Stanisław Lilpop

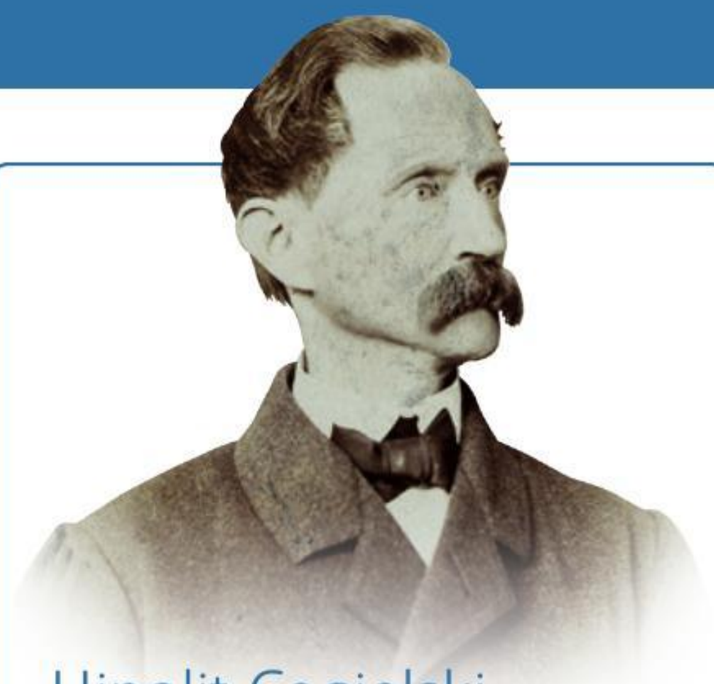
(1817–1866)

Polski przemysłowiec i konstruktor, pionier industrializacji w Królestwie Polskim. Po studiach i praktykach za granicą został dyrektorem naczelnym Fabryki Machin i Odlewów w Warszawie. Był udziałowcem spółki, do której należały zakłady maszynowe w Warszawie oraz dwie kopalnie rud żelaza i dwie huty. Zarządzane zakłady przekształcił w nowoczesne i zmechanizowane fabryki, jako pierwsze w Warszawie zelektryfikowane. Lilpop projektował zakłady przemysłowe – m.in. cukrownie, młyny i olejarnie – oraz maszyny i narzędzia rolnicze. Jego wynalazki, często przewyższające najlepsze modele francuskie i angielskie, były nagradzane na wystawach międzynarodowych w Europie i USA. Fotografia wykonana przed 1866 r.

M1 Symbolem rozwoju przemysłowego Łodzi był kompleks fabryczny należący do Izraela Poznańskiego. W 1871 r. zakupił on działkę, na której wybudował nowoczesną tkalnię z 200 krosnami napędzanymi maszyną parową. Dzięki innowacjom technologicznym zakłady Poznańskiego rozwijały się w bardzo szybkim tempie. W ciągu 20 lat kompleks rozrósł się do blisko 30 ha. Oprócz tkalni uruchomiono również m.in. przędzalnię bawełny, gazownię, farbiarnię oraz drukarnię tkanin. Poznański dysponował też mieszkaniami dla robotników. Fotografia przedstawia fabrykę Izraela Poznańskiego ok. 1895 r.

Praca z materiałem

1. Omów rolę Łódzkiego Okręgu Przemysłowego w rozwoju gospodarczym Królestwa Polskiego. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Hipolit Cegielski

(1813–1868)

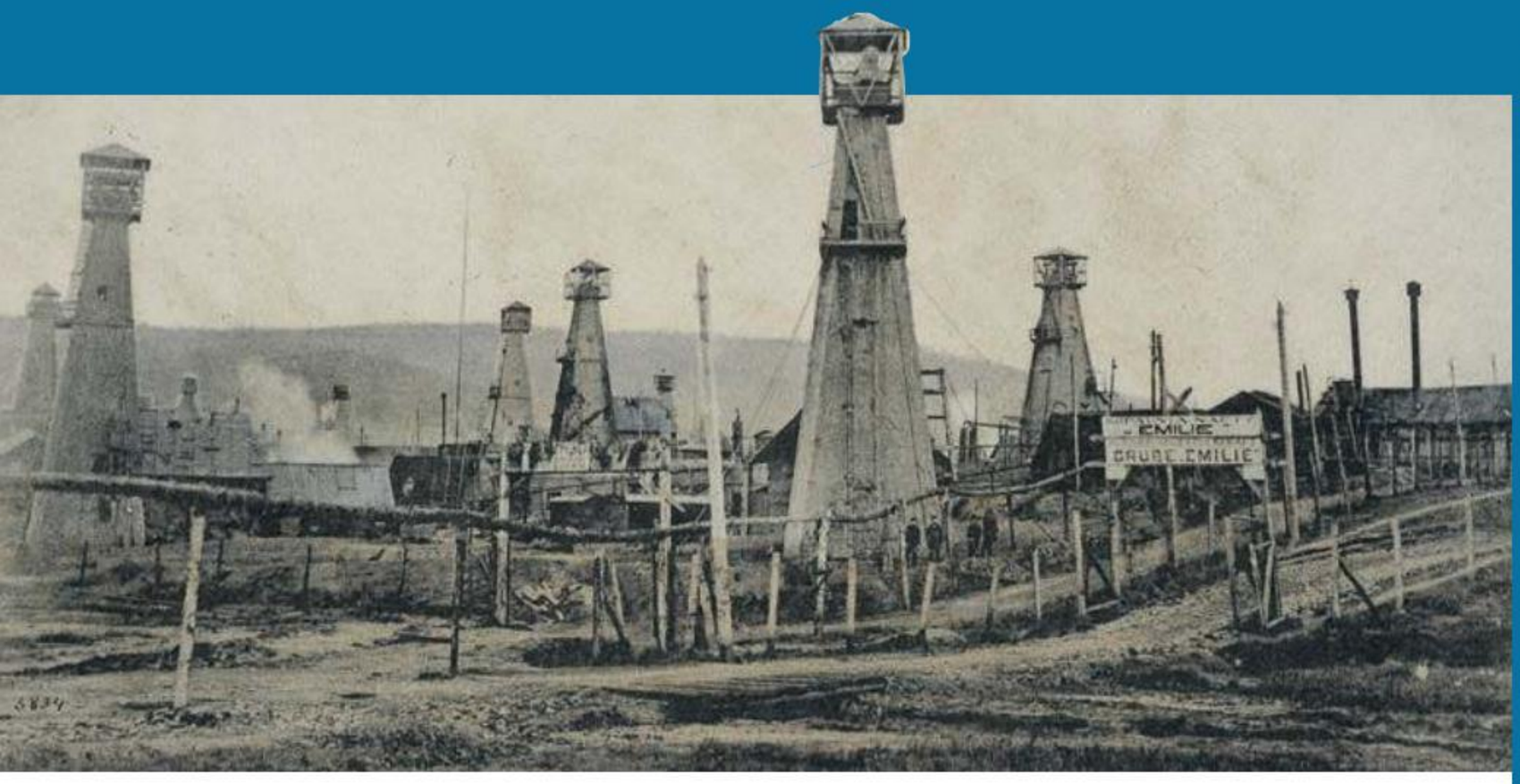
Filolog, nauczyciel, przemysłowiec i działacz społeczny. Jego kariera nauczyciela w gimnazjum w Poznaniu zakończyła się w 1846 r., gdy odmówił wykonania polecenia pruskich władz szkolnych – przeszukania mieszkań polskich uczniów oskarżanych o działalność patriotyczną. Otworzył sklep z wyrobami żelaznymi, a następnie zajął się naprawą i produkcją maszyn oraz narzędzi rolniczych. Z czasem rozwinął produkcję urządzeń dla młynów, olejarni, gorzelni, wodociągów i gazowni. Jednocześnie zajmował się działalnością naukową i społeczną. Zakładał i redagował polskie gazety oraz działał w wielu organizacjach. Przyczynił się do budowania polskiej tożsamości narodowej i modernizacji gospodarki w Wielkopolsce pod zaborem pruskim. Fotografia Hipolita Cegielskiego, po 1863 r., zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Przemysł w zaborze pruskim

Przemysł nie był siłą napędową gospodarki w **Wielkopolsce**. Jej peryferyjne położenie sprawiało, że niemiecki kapitał niespecjalnie się interesował inwestowaniem w tym regionie, a Polacy nie dysponowali dużymi środkami finansowymi. Przeważały tu średnie i małe zakłady produkcyjne, których poziom technologiczny nie odbiegał od poziomu przedsiębiorstw w innych regionach Niemiec. Najwięcej było **zakładów przetwórstwa rolnego** należących głównie do Niemców. Dobrze pod względem technologicznym były rozwinięte cukrownie. Największa z nich znajdowała się w Kruszwicy i należała do polskich ziemian. Prężnie działały gorzelnie, browary, serowarnie, rozwijało się przetwórstwo mięsne. Jedynie na **Pomorzu** powstały duże **zakłady przemysłu maszynowego i stocznie** należące do państwa oraz kapitału prywatnego. Największe z nich to Stocznia Cesarska w Gdańsku oraz zakłady maszynowe Ferdinanda Schichaua (czyt. szichała) w Elblągu. Każdy z nich zatrudniał ponad 5 tys. robotników. Produkowano tam m.in. sprzęt wojenny, lokomotywy, statki, maszyny. Zakłady te realizowały zamówienia rządowe.

Najważniejszym polskim przedsiębiorstwem była **fabryka w Poznaniu** założona przez **Hipolita Cegielskiego**. Wytwarzano w niej m.in. narzędzia i maszyny rolnicze, silniki okrętowe, lokomotywy, wagony kolejowe. Tuż przed Wielką Wojną pracowało tam kilkuset robotników. W 1895 r. Polacy byli właścicielami ponad 44% zakładów przemysłowych i rzemieślniczych w Wielkopolsce. Z kolei na Pomorzu przewaga kapitału niemieckiego nad polskim była znacznie większa.

M2 W 1854 r. w Elblągu, oprócz warsztatu budowy maszyn, Ferdinand Schichau założył stocznię, która wkrótce stała się jednym z najważniejszych zakładów przemysłowych na dawnych ziemiach Rzeczpospolitej. Zakłady Schichaua specjalizowały się w produkcji okrętów, jednak początkowo większość zamówień dotyczyła maszyn, parowozów czy urządzeń do młynów oraz rodzącego się w okolicy przemysłu cukrowniczego. Prawdziwy boom (czyt. bum) na okręty nastąpił w latach 70. XIX w. Wtedy to zaczęto na zlecenie armii niemieckiej budować torpedowce, a później niszczyciele. Wkrótce produkowano jednostki również na eksport – okręty ze stoczni Schichaua trafiały m.in. do Austro-Węgier, Brazylii i Chin. Fotografia z początków XX w.

M3 Centrum wydobycia ropy naftowej na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej stanowiło galicyjskie miasteczko Borysław. W początkach XX w. Borysław był trzecim ośrodkiem na świecie pod względem wielkości wydobycia. Pocztówka wydana po 1905 r. przedstawia kopalnie „Klara" i „Emilia" w Borysławiu. Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Przemysł w Galicji

Do lat 80. XIX w. Galicja nie miała możliwości wkroczenia w fazę industrializacji. Położona na krańcach monarchii Habsburgów, w pobliżu skonfliktowanej z Austrią Rosji, była traktowana jako przedpole działań zbrojnych, co nie skłaniało do inwestycji. Także łuk Karpat oddzielający Galicję od Austrii i Węgier utrudniał kontakty handlowe, a tym samym hamował industrializację. Nastąpiła ona jedynie w regionach bogatych w kopaliny. W połowie XIX w. w okolicach Krosna, a następnie Borysławia rozpoczęto **eksploatację ropy naftowej** na skalę przemysłową, aczkolwiek kontrolę nad kopalniami przejęły kapitały austriacki, czeski i zagraniczny. W końcu stulecia **Zagłębie Borysławskie** stało się największym ośrodkiem górnictwa naftowego w monarchii. W 1900 r. wydobyto tam ok. 326 tys. ton ropy, a w 1909 r. – ponad 2 mln ton, co było rekordową ilością stanowiącą 5% wydobycia światowego. Większość ropy wywożono poza Galicję i tam przerabiano – przede wszystkim na naftę wykorzystywaną w lampach do oświetlania pomieszczeń.

Na zachodnim krańcu Galicji powstało **Zagłębie Krakowskie**, w którym przeważały kopalnie węgla kamiennego, m.in. w Jaworznie, Sierszy, Libiążu, i w większości należały do kapitału polskiego. Na mniejszą skalę pozyskiwano ołów i cynk. Kopalnie w Wieliczce i Bochni nadal dostarczały rocznie 150–180 tys. ton soli, tj. 40–50% całej produkcji państwa. Nie powstały w Galicji stalownie ze względu na czeską i austriacką konkurencję. Ważnym przedsięwzięciem było stworzenie koncernu metalowego i maszynowego z siedzibą w Krakowie przez polskiego przedsiębiorcę **Ludwika Zieleniewskiego**. W przeddzień Wielkiej Wojny jego firma przejęła fabrykę maszyn we Lwowie oraz zakłady produkujące wagony kolejowe w Sanoku. Duże znaczenie dla postępu industrializacji miał rozwój kolejnictwa. Galicja była pokryta gęstą siecią dróg kolejowych, co znacznie ułatwiało transportowanie surowców i towarów.

M4 **Ksiądz Adam Jakubowski o sytuacji galicyjskiego przemysłu, lata 50. XIX w.**

Najdotkliwszą chorobą Galicji jest zupełny brak fabryk. Ziemia nasza najobfitsze lny wydaje, a my z dalekich stron sprowadzamy płótno, którym się okrywamy. Mamy ogromne trzody owiec i wełnę sprzedajemy za granicę, a po sukno o sto mil posyłamy. Wyprowadzamy w kraju ogromne masy skór surowych, a cokolwiek lepsze obuwie musi być ze skóry wiedeńskiej zrobione. Produkujemy najlepszą pszenicę, a piękna mąka bardzo często z Wiednia nam przychodzi. Narzędzi, maszyn i wszelkich wyrobów żelaznych dostarczają nam Anglia, Prusy i Styria, i Królestwo Polskie, a wielka część prowincji naszej leży na pokładach rudy żelaznej. Są lasy nieprzebyte, a meble, sprzęty domowe i posadzki sprowadzamy z Wiednia i Wrocławia. Mamy wszelkie gatunki gliny garncarskiej, a mianowicie najdoskonalszą glinkę ogniotrwałą, a kafle na piece ogromnym złem i kosztami przewozu obłożone sprowadzamy i płacimy drogo cudzoziemcom przybywającym z Wrocławia stawiać nam piece. Cóż mówić o takich płodach ziemi naszej, których sami nie potrzebujemy i nie pytamy się, czy by ich kto nie potrzebował i nie kupił. Przy takim stanie rzeczy możnaż się dziwić, że Galicja, bogata we wszystkie dary przyrody, jest może najuboższym krajem na świecie.*

J. Łukasiewicz, *Początki cywilizacji przemysłowej na ziemiach polskich*, Warszawa: KAW, 1988, s. 35–36.

* **Styria** – region przemysłowy w Austrii

Praca z materiałami

1. Porównaj rozwój przemysłu w zaborach pruskim i austriackim. Wykorzystaj **M2**, **M3**, **M4** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wskaż główne problemy przemysłu Galicji w latach 50. XIX w. **M4**

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że Łódź można uznać za jeden z symboli procesów urbanizacyjnych zachodzących na ziemiach polskich w XIX w. Uzasadnij odpowiedź. **M1**, **M5**
2. Wymień główne problemy społeczne w Warszawie drugiej połowy XIX w., o których pisał Bolesław Prus. **M6**

M5 Jednym z najszybciej rozrastających się miast na ziemiach polskich była Łódź. W 1820 r. jej populacja wynosiła zaledwie 767 osób, jednak dynamicznie rosła dzięki szybko rozwijającemu się przemysłowi włókienniczemu. W 1850 r. liczyła już ponad 15 tys. mieszkańców. W 1872 r. w Łodzi żyło ponad 100 tys., a w 1900 r. – 314 tys. osób. Łódź była miastem wielonarodowościowym i wielokulturowym. Przed wybuchem I wojny światowej blisko 300 tys. Łodzian stanowili Polacy, ponadto żyło w niej 180 tys. Żydów, 70 tys. Niemców i 6,5 tys. Rosjan. Pocztówka z 1912 r. ukazuje mieszkańców Łodzi. Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Urbanizacja na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej pod zaborami

Następstwem słabego rozwoju cywilizacji przemysłowej był **niski poziom urbanizacji**. Nawet w Królestwie Polskim poziom ten wynosił ok. 35%, aczkolwiek znajdowały się tam dwa największe miasta: licząca blisko milion mieszkańców Warszawa (trzecie co do wielkości miasto imperium Romanowów) i mająca prawie pół miliona mieszkańców Łódź.

W **Warszawie** poziom cywilizacyjny był wyższy niż gdzie indziej. Rosnąca liczba ludności przełożyła się na rozwój budownictwa. Powstawała też nowoczesna infrastruktura – w latach 60. i 70. XIX w. rozbudowywano sieć gazową, pojawiło się oświetlenie elektryczne, rozpoczęto budowę systemu wodociągowo-kanalizacyjnego, wprowadzono tramwaje konne. W latach 80. pojawiły się też pierwsze telefony.

Z kolei **Łódź** była typowym miastem przemysłowym. Robotnicy żyli w biedzie i zagęszczeniu w ciasnych mieszkaniach pozbawionych bieżącej wody. Jedynie ci, którzy zamieszkiwali osiedla wybudowane przez fabrykantów, mieli nieco lepsze warunki życia. Za industrializacją nie nadążała infrastruktura komunikacyjna oraz sieć usług komunalnych.

W zaborze pruskim w miastach żyło ok. $^1/_3$ ogółu ludności, chociaż sieć miasteczek i miast była znacznie gęstsza niż w Królestwie Polskim i Galicji. Największymi miastami były **Gdańsk** i **Poznań**. Władze niemieckie dążyły do tego, by prowincje polskie nie odbiegały poziomem rozwoju cywilizacyjnego od pozostałych ziem.

W Galicji poziom umiastowienia nie przekraczał 20%, z czego $^1/_5$ ludności mieszkała w **Krakowie** i we **Lwowie**. Poprawiła się tu infrastruktura, przybyło linii kolejowych i drogowych, a w większych ośrodkach pojawiły się nowoczesne wodociągi i kanalizacja.

W miastach Królestwa i Galicji znaczną część mieszkańców stanowili Żydzi, a w wielu miasteczkach liczebnie przeważali.

Na ziemiach zabranych notowano najniższy poziom urbanizacji, który wynosił ok. 12%. Przeważały tam małe i biedne miasteczka z drewnianą zabudową, w których dominowała ludność pochodzenia żydowskiego utrzymująca się z drobnego handlu i rzemiosła. Więcej murowanych niż drewnianych zabudowań miały tylko nieliczne większe miejscowości, m.in. Mińsk, Białystok, Wilno. Na początku XX w. zaczęto tam budować wodociągi.

Powstanie nowych klas i warstw społecznych

W wyniku przemian ekonomicznych oraz zmiany stosunków społeczno-kulturowych w drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich wykształciły się typowe dla społeczeństwa industrialnego klasy społeczne oraz nowe grupy zawodowe. O przynależności do konkretnej klasy decydowały: rodzaj wykonywanej pracy, wykształcenie, stosunki własnościowe oraz posiadany kapitał. Społeczeństwo dzieliło się na: ziemiaństwo, burżuazję, drobnomieszczaństwo, robotników, chłopów oraz inteligencję.

Poszczególne klasy nie były jednolite. Widoczne to było np. wśród **ziemiaństwa**. Część przedstawicieli tej warstwy w następstwie zmian zachodzących na wsi opuszczała swoje włości i przenosiła się do miast, gdzie zasilała m.in. szeregi inteligencji. Ci, którzy pozostali w swoich dobrach, często je modernizowali i przekształcali w kapitalistyczne przedsiębiorstwa. Inni pozostali w wiejskich majątkach, prowadząc ziemiański styl życia.

W miastach jedną z klas społecznych była **burżuazja**. Tworzyli ją fabrykanci, bankierzy, a także kupcy. Stanowili grupę niejednolitą pod względem narodowościowym. Widać to na przykładzie okręgów łódzkiego i dąbrowskiego, gdzie wielcy i średni przemysłowcy oraz finansiści byli pochodzenia niemieckiego. Wśród dominującego w miastach **drobnomieszczaństwa** polskiego i żydowskiego znajdowali się m.in. rzemieślnicy, właściciele firm usługowych, przewoźnicy. Znaczny procent mieszkańców miast i miasteczek stanowiła służba domowa. Wraz z rosnącą liczbą fabryk i zakładów produkcyjnych wzrastała liczba robotników, zwłaszcza zatrudnionych w przemyśle włókienniczym i spożywczym. Warunki ich życia i pracy były bardzo ciężkie. Niskie zarobki, brak zabezpieczeń społecznych, zatłoczone osiedla robotnicze – tak wyglądała ich smutna codzienność. W drugiej połowie XIX w. przybywało **inteligencji**, której przedstawiciele wykonywali wolne zawody, zajmowali się również nauczaniem w szkołach i pracowali w administracji państwowej. Trzeba zauważyć, że mimo urbanizacji nadal największą część polskiego społeczeństwa stanowili chłopi. Ich sytuacja była różna i w znacznym stopniu zależała od miejsca, w którym żyli.

M6 **Bolesław Prus o sytuacji społecznej w Warszawie, druga połowa XIX w.**

Przyczyny pauperyzmu w Warszawie są następujące.*

Po pierwsze – nieustanny i bez żadnej kontroli dokonywający się przepływ ludności z zewnątrz. Dość powiedzieć, że kiedy w całym kraju od r. 1872 do 1881 przyrost ludności wynosi 16%, w Warszawie, pomimo większej śmiertelności, przyrost ten osiągnął 41%. [...]

I kto tu głównie sięga? Kapitalistów bardzo mało, olbrzymia zaś większość biedaków. Jedni, złudzeni wyższymi zarobkami, porzucają swoje zajęcia na prowincji i śpieszą do Warszawy. Skutkiem tego na prowincji brakuje rąk, u nas jest za wiele. Tam nie mogą rozwijać się przedsiębiorstwa skutkiem wysokich cen pracy, tu – cena za pracę nie może się należycie podnieść, bo na każdą posadę jest dziesiątki konkurentów, którzy formalnie licytują się [...]* in minus*. *Nic zaś łatwiejszego, jak w podobnych warunkach wpaść w nędzę. Nic dziwnego, że tylu ludzi jest bez zajęcia. [...]*

Drugą kategori[ę] przybyłych stanowią zwyczajni żebracy, mniej lub więcej jawni. Na prowincji nie marli oni z głodu, ogół miejscowych wspierał ich. Im się jednak wydaje, że w Warszawie jest lepiej, nawet dla żebraków, więc – ciągną do niej. Skutek zaś jest taki, że filantropia, która dałaby radę miejscowemu ubóstwu, nie wystarczy na potrzeby ubogich z całego kraju. Z tego powodu jakość i stopień nędzy jest u nas wyższa niż na prowincji i staje się źródłem wielkiej demoralizacji miasta.

Źródła i materiały do nauczania historii, oprac. S. Sierpowski, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 199–200.

* **pauperyzm** – zubożenie
sięgać – tu: przybywać
in minus – na niekorzyść

LEGENDA

- kopalnie węgla
- szyby naftowe
- kopalnie i warzelnie soli
- huty
- ośrodki budowy maszyn
- stocznie
- ośrodki włókiennicze
- cukrownie
- browary i gorzelnie
- porty morskie
- ważniejsze linie kolejowe w drugiej połowie XIX w.
- ŚLĄSKI okręgi przemysłowe

Populacja miejska:

- powyżej 500 tys. mieszkańców
- 250–500 tys. mieszkańców
- 100–250 tys. mieszkańców
- 50–100 tys. mieszkańców
- poniżej 50 tys. mieszkańców

M7 Gospodarka na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w.

Podłoże przemian na wsi

Różnice w stopniu rozwoju rolnictwa między zaborami wynikały m.in. z odmiennych metod uwłaszczenia i innej struktury własności. W Królestwie Polskim i Galicji w drugiej połowie XIX w. liczba gospodarstw chłopskich ciągle rosła, ale ich powierzchnia zwiększała się znacznie wolniej. Odwrotną sytuację obserwowano w zaborze pruskim. Gospodarstw było tam mniej, ale były większe. Wskutek tego na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej pod zaborami wykształciły się dwa typy gospodarstw – wielka oraz mała własność. Im mniejsze gospodarstwo, tym bardziej ograniczone miało możliwości produkcyjne i kulturę rolną. Zdecydowanie lepiej wiodło się właścicielom dużych areałów, ponieważ mogli się skupić na produkcji rolnej lub hodowli i osiągać duże zyski.

Przemiany w rolnictwie w Królestwie Polskim i na Kresach

Poziom rolnictwa w Królestwie Polskim był nieporównywalnie niższy niż w zaborze pruskim. Dobra koniunktura na zboże i tania siła robocza nie zachęcały do wdrażania nowinek technologicznych. Bardzo wolno wprowadzano tu m.in. płodozmian.

Pozytywnie na gospodarkę wpłynęło **uwłaszczenie**. Liczba gospodarstw po 1864 r. wzrosła o 30% i prawie wszyscy mieszkańcy wsi stali się właścicielami gruntu. Jednak małe gospodarstwa przynosiły właścicielom skromne zyski, nie mogli więc inwestować. Zagadnieniem spornym nadal pozostawały serwituty, które tradycyjnie przysługiwały chłopom, np. prawo dostępu do lasu i pastwisk należących do pana. Wielu chłopów **wy-**

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie główne regiony przemysłowe na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej. **M7**
2. Uzasadnij, że obraz Chełmońskiego ukazuje realia wsi w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX w. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

M8 W drugiej połowie XIX w. część środowiska artystycznego fascynowała się wsią i wiejskim życiem. Przykładem dzieła ukazującego ową tematykę jest obraz Józefa Chełmońskiego z 1869 r. *Sobota na folwarku*. Artysta przedstawił na nim scenę rodzajową na wsi. Na ganku zaniedbanego dworku stoi dziedzic [1], który poucza chłopa [2] chylącego się do jego stóp. Pośrodku widać zmartwioną chłopską rodzinę – młodą kobietę z trójką dzieci, staruszkę [3] wznoszącą oczy do nieba oraz przyglądających się im parobków [4]. Po prawej – administrator majątku [5] rozmawia z nadzorcą pracy chłopów. Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

Piotr Wawrzyniak

(1849–1910)

Ksiądz, społecznik i organicznik związany z Wielkopolską. Ukończył seminarium duchowne w Gnieźnie i w 1872 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Oprócz posługi duszpasterskiej zajmował się pracą oświatową wśród polskich chłopów w Wielkopolsce. Zachęcał ich do aktywności gospodarczej, m.in. pomagając im uzyskać kredyty. Śremską Kasę Oszczędności i Pożyczek przekształcił w Bank Ludowy i przez 20 lat był jego prezesem. Pomagał rozwijać spółki parcelacyjne, dzięki którym Polacy w Wielkopolsce zwiększyli stan posiadania ziemi. Wspierał spółdzielnie pomagające rolnikom sprzedawać produkty rolne z ich gospodarstw oraz zaopatrywać ich w potrzebne materiały. W latach 1894–1896 był posłem na sejm pruski. Zarządzał polską Drukarnią i Księgarnią św. Wojciecha w Poznaniu. Fotografia wykonana ok. 1910 r.

emigrowało do miast, inni udali się w poszukiwaniu pracy na roli do Niemiec, m.in. do Saksonii (stąd wzięło się popularne określenie: wyjeżdżać na saksy). Po powrocie zarobione pieniądze przeznaczali na zakup ziemi i budowę domów. Struktura własności rolnej zaczęła się zmieniać pod koniec XIX w. W latach 90. wielka własność skupiała 47% areału rolnego, a w 1919 r. spadła do 38%. Umocniła się wówczas pozycja właścicieli średnich gospodarstw. Jednak to jedynie gospodarstwa ziemiańskie osiągały wyższą dochodowość. Zyskowna była produkcja roślin przemysłowych, szczególnie buraków cukrowych i ziemniaków potrzebnych w gorzelnictwie. Opłacała się także hodowla koni.

Również **na Kresach likwidacja poddaństwa** i **uwłaszczenie chłopów** przyspieszyły rozwój gospodarki, choć nie wszędzie postępował on równomiernie. Najbardziej zapóźnionymi gospodarczo terenami były Polesie i wschodnia część ziem białoruskich, gdzie prawie nie stosowano płodozmianu, a słabej jakości ziemię uprawiano bez użycia nowoczesnych narzędzi. Bardziej dynamicznie rozwijała się gospodarka na Wołyniu i Podolu, dzięki urodzajnej ziemi i klimatowi sprzyjającemu wegetacji. Postęp widać było zwłaszcza w wielkich majątkach ziemskich. Wprowadzano tam płodozmian i ulepszone narzędzia, stosowano nawozy. Woły pociągowe, których nadal używano w gospodarstwach, stopniowo zastępowano końmi. Pod względem rozwoju gospodarczego zbliżona do Ukrainy była Litwa, a zwłaszcza Żmudź.

Kultura rolna i wieś w zaborze pruskim

Najwyższy poziom rozwoju rolnictwa osiągnięto w zaborze pruskim, gdzie nastąpiła jego głęboka **modernizacja**. Przodowały tam gospodarstwa ziemiańskie i duże gospodarstwa chłopskie. W Wielkopolsce wielka własność ziemska stanowiła 43%, podczas gdy w niektórych powiatach na Pomorzu – 30%. Gospodarstwa powyżej 20 ha (w tym nawet po 100 ha) stanowiły 40% własności chłopskiej. Ziemianie oraz niektórzy zamożni chłopi zdobywali średnie rolnicze wykształcenie, śledzili i wdrażali nowinki techniczne, stosowali nawozy sztuczne i środki owadobójcze. Powszechnie wykorzystywali maszyny rolnicze, np. młockarnie, siewniki, pługi parowe. Folwarki ziemiańskie oraz duże gospodarstwa chłopskie stały się dochodowymi producentami zbóż i innych ziemiopłodów, np. ziemniaków i buraków cukrowych. Wielu hodowało nowe, wydajne rasy bydła z myślą o produkcji mleka albo mięsa. Ziemianie w Wielkopolsce przodowali w hodowli koni.

Polacy umiejętnie korzystali z prawa pozwalającego na zakładanie instytucji i stowarzyszeń. Utworzone liczne kółka spółdzielcze, czytelnie ludowe, biblioteki oraz polskie banki wspierały rozwój rolnictwa i hodowli. Dobrym duchem wielu polskich inicjatyw był ksiądz **Piotr Wawrzyniak**. Mieszkańcy obu pozostałych zaborów zazdrościli zamożności oraz dobrej organizacji pracy Polakom z zaboru pruskiego i coraz częściej mówili o ich regionie jako o krainie mlekiem i miodem płynącej.

Praca z materiałem

1. Przedstaw sytuację ekonomiczną galicyjskich chłopów. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

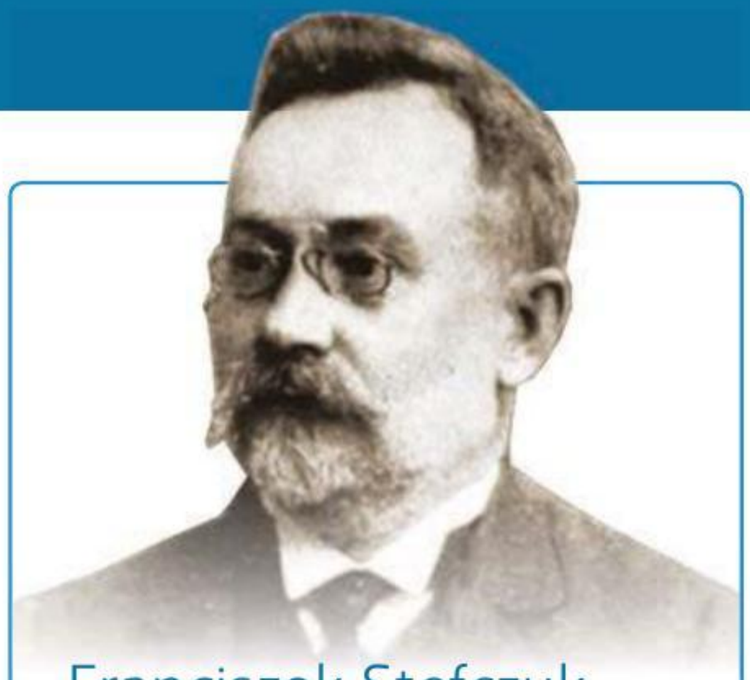
Przemiany na wsi galicyjskiej

Galicja należała do najbiedniejszych i najbardziej **zapóźnionych gospodarczo** części monarchii habsburskiej. Niski był tu poziom alfabetyzacji oraz kultury rolnej. Przeważały **rozdrobnione gospodarstwa**, które nazywano karłowatymi. Powstawały one w wyniku dzielenia przez chłopów ziemi – mimo ograniczeń prawnych – między synów i córki. Aż 61% gospodarstw chłopskich nie przekraczało 5 ha, a gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha było zaledwie 4,6%. Na początku XX w. sytuacja wyglądała jeszcze gorzej, gdyż odsetek gospodarstw karłowatych wzrósł do 80%. Główny problem polegał na braku kapitału potrzebnego do inwestowania w ziemię, narzędzia i nowoczesną technologię.

Dopiero na początku XX w. podniosła się kultura rolna polskich i ukraińskich gospodarstw w Galicji, wzrosły plony i dochodowość. Zamożniejsi chłopi zaczęli uprawiać rośliny przemysłowe, takie jak m.in. buraki i tytoń. Pozytywne zmiany na wsi były wspierane przez stowarzyszenia, kółka rolnicze, spółdzielnie i banki. Pomagały też kasy pożyczkowo-oszczędnościowe

M9 Sytuację na galicyjskiej wsi można było określić na podstawie warunków bytowych oraz ekonomicznych tamtejszych chłopów, zaglądając pod strzechy ich domów. Większość włościan mieszkała w jednoizbowych chatach z niewielkimi oknami, co ułatwiało ich ogrzanie. Zdarzało się, że izby były dzielone również ze zwierzętami. W jadłospisie chłopów rzadko się pojawiał chleb, a jeszcze rzadziej – mięso, którego było niewiele lub przeznaczano je na sprzedaż. W efekcie przez galicyjską wieś często przetaczały się fale głodu. Według szacunków w wyniku głodu oraz chorób będących ich następstwem umierało rocznie ok. 50 tys. osób. Henryk Pillati, *W chłopskiej chacie*, druga połowa XIX w., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Franciszek Stefczyk

(1861–1924)

Działacz społeczny i gospodarczy, organizator spółdzielczości rolniczej w Galicji, nauczyciel. Ukończył studia historyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. W 1889 r. założył pierwszą na ziemiach polskich wiejską spółdzielnię pożyczkowo-oszczędnościową. W kolejnych latach pomagał chłopom tworzyć spółki mleczarskie oraz wiejskie sklepy. Do 1899 r. powołał na terenie Galicji i Śląska Cieszyńskiego 26 kas oszczędnościowo-pożyczkowych i został szefem instytucji rządowej koordynującej tę działalność. Był współorganizatorem, a następnie dyrektorem Krajowej Centralnej Kasy dla Spółek Rolniczych powołanej we Lwowie w 1907 r. Fotografia wykonana przed 1924 r.

zakładane od 1889 r. przez **Franciszka Stefczyka**. Kredytowały one nie tylko rolników, lecz także małe miejskie firmy przemysłowe i usługowe. Do korzystania z ich usług zachęcało niższe niż w bankach oprocentowanie pożyczek. W wyniku wsparcia przez galicyjski rząd chłopi pozyskali bydło wysokiej klasy, dzięki któremu wzrosła produkcja mleka. Mimo wielu pozytywnych zmian gospodarstwa rolne i hodowlane we wschodniej Galicji nadal jednak wykazywały niską dochodowość, co zmuszało ludzi do emigracji zarobkowej do Niemiec i na Węgry lub coraz częściej – za ocean, do USA i Kanady.

M10 **„Tygodnik Ilustrowany" o fali migracji wśród chłopów galicyjskich, druga połowa XIX w.**

W Galicyi nurtuje obecnie śród ludności wiejskiej straszliwa plaga emigracji do Ameryki, podniecana i wyzyskiwana przez niemieckich spekulantów. Obałamucony wieśniak, trapiony zresztą na miejscu nadmiernymi podatkami, chętnie rzuca rodzinną zagrodę, w nadziei, że za oceanem znajdzie łatwo dobrobyt, a nawet mienie. Z emigrantów takich rzadko który wraca, a tym sposobem prawda smutna tai się i ukrywa; ale rzeczywiście powodem niemożności powrotu tych, co wyemigrowali, jest nędza, straszna nędza i niewola w jarzmie bogatych farmerów Nowego Świata, spod którego uwolnić się biednemu chłopkowi niepodobna.

Teraz jeszcze i inna tego rodzaju plaga grozi Galicyi. Oto nikczemni spekulanci na towar ludzki rozsypują całemi tysiącami plakaty i odezwy, zachęcające do emigracyi ludność miejską. [...] Ludność miejska, bliżej obeznana z dobrobytem i zbytkiem, a nieposiadająca własności nieruchomej – parta przeto gorączką złota i posiadania – w obietnicach [...] dopatruje prawdy i łacno pozwala się na nie chwytać. Dziś już cyfra emigrantów z miast jest dość pokaźną, a jeżeli władza surowo tej rzeczy traktować nie będzie, to przybierać ona może rozmiary niebezpieczne. Perspektywa posiadania w Ameryce własnego kawałka ziemi nęci biednych łyków, którym nędza zbyt często daje się we znaki, aby nie pragnęli odmiany. Spekulanci niemieccy zyskują na takiem usposobieniu miliony, a kraj wyludnia się i ubożeje coraz bardziej.*

„Tygodnik Ilustrowany" 1877, t. 2, s. 55.

* **łyk** – tu: mieszczaninin

M11 Krakowiacy, nazywani także Krakusami, stanowili jedną z najliczniejszych grup etnograficznych Galicji w XIX w. Strój krakowski to jeden z najbardziej rozpoznawalnych strojów ludowych w Polsce. Przez długi czas – w drugiej połowie XIX i na początku XX w. – był uznawany za strój narodowy. Do tej rangi podniósł go m.in. udział krakowskich kosynierów w powstaniu kościuszkowskim. Ludwik Gędłek, *Przeprawa krakusów przez rzekę*, 1882 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

Praca z materiałami

1. Wymień niebezpieczeństwa, jakie – zdaniem reportera – groziły chłopom emigrującym do Ameryki. **M10**
2. Wyjaśnij, dlaczego w kulturze i historii polskiej zakorzenił się obraz krakusa jako symbolu polskości i patriotyzmu. Wykorzystaj **M11** i wiedzę pozaźródłową.

Przemiany gospodarcze i społeczne na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w. Podsumowanie 24

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj zmiany w przemyśle, które zaszły w drugiej połowie XIX w. w poszczególnych zaborach.
2. Porównaj przemiany zachodzące na wsi w poszczególnych zaborach, a następnie wyjaśnij, jaki miały wpływ na sytuację chłopów na danym terenie.
3. Przedstaw nowe klasy i warstwy społeczne, które się pojawiły w drugiej połowie XIX w.

Industrializacja w poszczególnych zaborach w drugiej połowie XIX w.

Zabór	rosyjski	pruski	austriacki
Czynniki sprzyjające industrializacji lub ją osłabiające	Królestwo Polskie: zniesienie granicy celnej z Rosją (1851), napływ kapitału zagranicznego, inwestycje polskiego kapitału. Ziemie zabrane: brak surowców i kapitału inwestycyjnego.	Wielkopolska: peryferyjne położenie w Niemczech czynnikiem niesprzyjającym inwestowaniu przez kapitał niemiecki.	Peryferyjne położenie w monarchii Habsburgów. Tereny zasobne w kopaliny, m.in. ropę naftową.
Główne centra przemysłowe i gałęzie przemysłu	Łódzki Okręg Przemysłowy – przemysł włókienniczy i odzieżowy. Warszawa – przemysł maszynowy, metalowy, galanteryjny i skórzany. Zagłębie Dąbrowskie – wydobycie węgla, przemysł hutniczy. Staropolski Okręg Przemysłowy – przetwórstwo produktów skalnych. Białostocki Okręg Przemysłowy – przemysł odzieżowy i skórzany.	Wielkopolska – przemysł przetwórstwa rolnego, maszynowy i metalowy. Pomorze Gdańskie – przemysł maszynowy i stoczniowy.	Zagłębie Krakowskie – wydobycie węgla kamiennego, cynku i ołowiu, a także soli. Lwów – przemysł metalowy i maszynowy. Zagłębie Borysławskie – przemysł naftowy.
Najważniejsze postacie związane z industrializacją	Izrael Poznański i Karol Scheibler – Łódź. Stanisław Lilpop, Leopold Kronenberg – Warszawa.	Hipolit Cegielski – Poznań.	Ludwik Zieleniewski – Kraków.

Urbanizacja i społeczeństwo industrialne

Niski poziom urbanizacji. Najsilniej zurbanizowane Królestwo Polskie – ok. 35%, najsłabiej ziemie zabrane – ok. 12%.
Największe miasta: Warszawa i Łódź, Poznań i Gdańsk, Kraków i Lwów.
Społeczeństwo industrialne: ziemiaństwo, inteligencja, burżuazja, drobnomieszczaństwo, robotnicy, chłopi.

Przemiany w rolnictwie na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej w drugiej połowie XIX w.

Poziom kultury rolnej najwyższy w zaborze pruskim, najniższy – w Galicji i na ziemiach zabranych.
Królestwo Polskie
- pozytywny wpływ uwłaszczenia na sytuację na wsi
- przewaga średnich gospodarstw
- przewaga upraw roślin przemysłowych (buraków cukrowych i ziemniaków) i hodowli koni
- migracje wewnętrzne ze wsi do miast oraz wyjazdy na saksy

Ziemie zabrane
- archaiczne formy uprawy roli – płodozmian prawie nieznany

Wielkopolska
- modernizacja rolnictwa, zwłaszcza w majątkach ziemiaństwa
- uprawa zbóż oraz roślin przemysłowych, hodowla koni

Galicja
- zacofanie technologiczne, brak kapitału na unowocześnianie rolnictwa
- przewaga małych (karłowatych) gospodarstw
- emigracja chłopów do Niemiec i na Węgry oraz do USA i Kanady

Polecane publikacje

R. Jaworski, *„Swój do swego". Studium o kształtowaniu się zmysłu gospodarności Wielkopolan 1871–1914*, przekł. W. Molik, Poznań: Wyd. Poznańskie, 1998.

W. Pruss, *Ludność Królestwa Polskiego 1864–1914*, Warszawa: Wyd. Naukowe Semper, 2019.

W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 1997.

25 Ruchy polityczne na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

1869 publikacja *Teki Stańczyka*

1882 powstanie Socjalno-Rewolucyjnej Partii Proletariat

1892 założenie Polskiej Partii Socjalistycznej

1893 powstanie Ligi Narodowej

1895 założenie Stronnictwa Ludowego

1897 powstanie Polskiej Partii Socjaldemokratycznej Galicji i Śląska

1900 powstanie Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy

Przypomnij

- Jakie nowe nurty polityczne i społeczne pojawiły się w Europie w pierwszej połowie XIX w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie ruchy polityczne narodziły się na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Po lekcji

- Przedstawiam proces formowania się nowoczesnych ruchów politycznych na ziemiach polskich.
- Omawiam programy pierwszych polskich partii politycznych działających pod zaborami.
- Przedstawiam stosunek poszczególnych ugrupowań politycznych do kwestii niepodległościowej.

Konserwatyści

Kilka lat po upadku powstania listopadowego Juliusz Słowacki napisał wiersz *Grób Agamemnona*, w którym na tle historii starożytnej Grecji snuł refleksje nad losem Polski i Polaków. Klęska powstania styczniowego spowodowała, że ponownie stały się one aktualne, znowu bowiem zapadła „cisza grobów".

Najlepszym rozwiązaniem – przynajmniej do czasu zmiany sytuacji międzynarodowej – miała być współpraca z zaborcami. **Koncepcje ugodowe** najsilniej reprezentowało galicyjskie środowisko polityczne, deklarujące swoją lojalność wobec Habsburgów w zamian za autonomię regionu. W 1869 r. grupa tamtejszych konserwatystów opublikowała na łamach „Przeglądu Polskiego" zbiór tekstów zatytułowany *Teka Stańczyka*, od którego nazwano ich **stańczykami**. Winą za upadek Polski obarczono w nich stronnictwa niepodległościowe reprezentowane przez szlachtę. Wytknięto jej liczne wady, w tym skłonność do anarchii. Na czele ugodowców stali m.in. Józef Szujski, Stanisław Tarnowski oraz Stanisław Koźmian. Ich organem prasowym, oprócz miesięcznika „Przegląd Polski", był także dziennik „Czas".

M1 Symbolem konserwatystów z Galicji stał się Stańczyk, błazen ostatnich Jagiellonów. Wpływ na taki wybór miała popularność obrazu Jana Matejki z 1862 r. *Stańczyk*. Artysta ukazał na nim hipotetyczną scenę, jaka miała się rozegrać na dworze królewskim po utracie na rzecz Moskwy Smoleńska w 1514 r. Na pierwszym planie widać rozmyślającego, zatroskanego o los kraju błazna [1], obok którego, na stole, leży list informujący o upadku twierdzy [2]. Widoczna za oknem kometa [3] symbolizuje nadchodzące niebezpieczeństwo, które Stańczyk zdaje się przeczuwać. Tymczasem w sali obok trwa w najlepsze dworski bal [4], a jego uczestnicy nie są świadomi tragicznych wydarzeń. Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

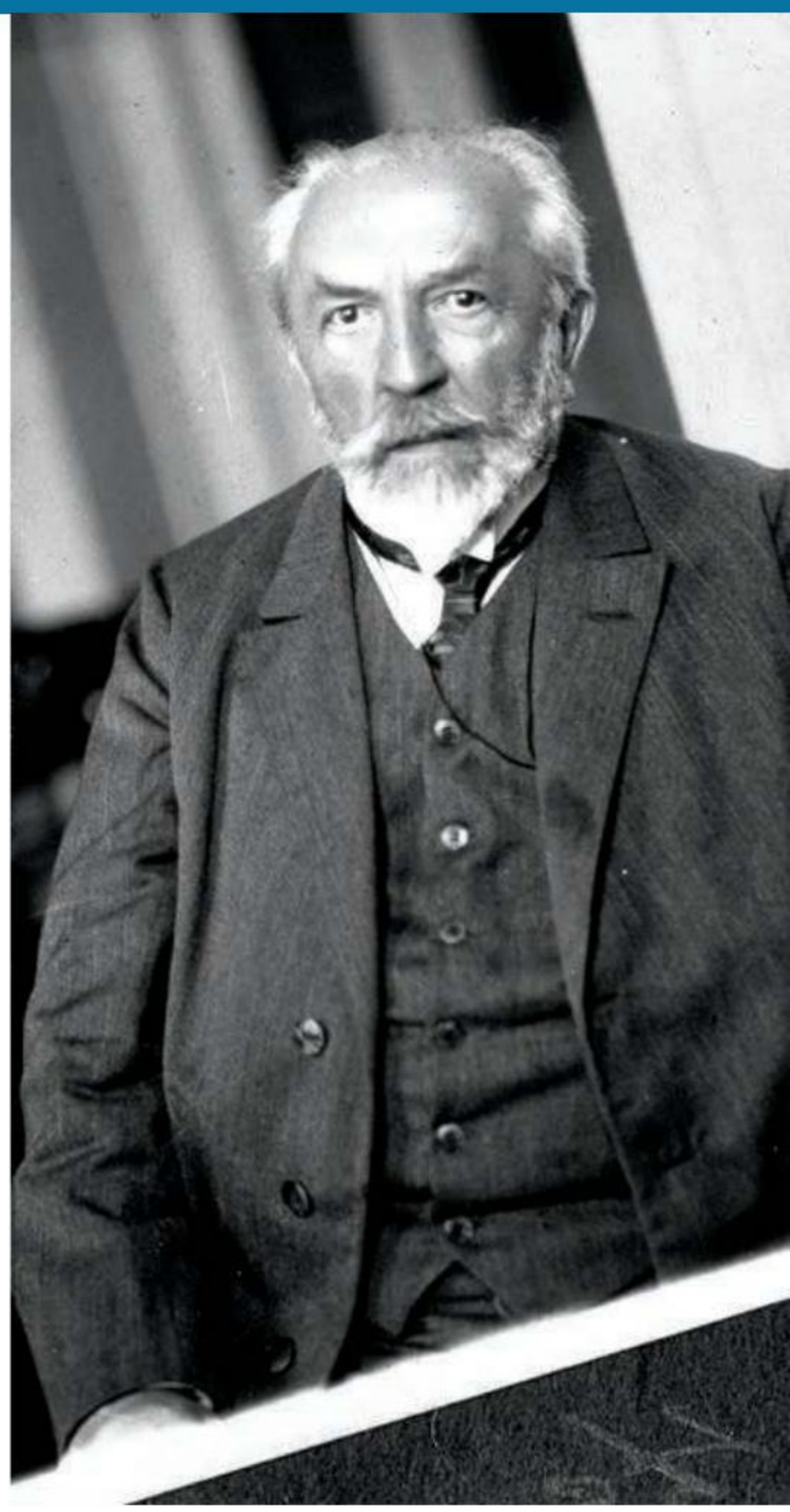
Stańczycy stworzyli teorię **trójlojalizmu**, zakładającą, że w ówczesnej sytuacji politycznej należy być lojalnym wobec zaborców, ponieważ tylko w ten sposób można osiągnąć pewne korzyści. Konserwatyści-lojaliści liczyli na większy dostęp do urzędów oraz osłabienie fali germanizacji i rusyfikacji. Część ich nadziei została spełniona. Działanie w ramach przyznanej Galicji autonomii dało im możliwość aktywnego uczestniczenia w życiu publicznym i politycznym, w tym zajmowania wysokich stanowisk państwowych. Przykładowo: Kazimierz Badeni i Alfred Potocki byli premierami rządu austriackiego, Julian Dunajewski – ministrem skarbu, a w latach 1871–1918 urząd ministra do spraw Galicji sprawowało 19 Polaków, w tym m.in. Florian Ziemiałkowski, Kazimierz Grocholski, Michał Bobrzyński.

Ugoda nie interesowała ani władz rosyjskich, ani niemieckich. Zaborcy zdawali sobie sprawę ze swojej przewagi nad Polakami i uważali, że z poddanymi nie powinno się negocjować. Największym sukcesem ugodowców w Królestwie Polskim było doprowadzenie do odwołania generała-gubernatora Iosifa Hurki oraz kuratora warszawskiego okręgu szkolnego Aleksandra Apuchtina, znanych z antypolskiej polityki. Dużą zasługą ugodowców było również uzyskanie w 1898 r. zgody cara Mikołaja II na postawienie w Warszawie Pomnika Adama Mickiewicza oraz na założenie politechniki za pieniądze zebrane przez Polaków.

W zaborze pruskim skromnym osiągnięciem było złagodzenie polityki germanizacyjnej w czasie, gdy kanclerzem był Leo von Caprivi (czyt. fon kapriwi). Uzyskał on poparcie polskich posłów w Reichstagu (czyt. rajchstagu) dla niemieckich planów kolonialnych oraz polityki wojennej. W zamian za to m.in. przywrócono lekcje języka polskiego (jako nadobowiązkowego) w części szkół elementarnych na wsi. Ponadto Sąd Administracyjny Rzeszy uznał za bezprawne rozwiązywanie polskich zgromadzeń publicznych z powodu używania podczas nich języka narodowego.

Liberałowie

W opozycji do konserwatystów stali **liberałowie**. Uważali oni, że poszukiwanie porozumienia z zaborcami nie przyniesie korzyści. Również czyn zbrojny postrzegali jako złe rozwiązanie, ponieważ przegrane powstania kończyły się represjami i ograniczaniem swobód. Dlatego postulowali dążenie do postępu cywilizacyjnego przez **pracę organiczną** i **pracę u podstaw**. Takie poglądy reprezentowało wielu Polaków we wszystkich zaborach. Nazywani byli **pozytywistami** lub **organicznikami**, gdyż traktowali społeczeństwo jak jeden organizm (stąd nazwa: praca organiczna), który dobrze funkcjonuje wówczas, gdy wszystkie jego części są sprawne i działają na rzecz wspólnego dobra. Pozytywiści propagowali pracę nad wzmożeniem aktywności gospodarczej, głosili hasła bogacenia się narodu, oszczędności i pracowitości oraz dążyli do rozwoju oświaty, kultury i nauki. Te ostatnie cele zamierzali osiągnąć przez pracę u podstaw, czyli oświecanie ludu. Duże nadzieje pokładali m.in. w **alfabetyzacji**.

M2 Michał Bobrzyński uchodził za jednego z najznakomitszych działaczy wywodzących się ze środowiska stańczyków. W swoich pismach i działaniach często odwoływał się do idei pracy organicznej oraz kompromisu z monarchią Habsburgów. Uważał, że najlepszą drogą do odzyskania niepodległości nie jest walka zbrojna, ale poszerzanie praw i swobód w ramach autonomii. Fotografia sprzed 1924 r.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę dzieła Jana Matejki. **M1**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób obraz Matejki odzwierciedlał idee krakowskich konserwatystów. Odwołaj się do **M1**, **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M3 W połowie XIX w. częściej głoszono konieczność asymilacji ludności żydowskiej. Na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej Żydzi stanowili znaczny odsetek populacji – w Galicji 10%, a w Królestwie Polskim blisko 15%. Mniejsze społeczności żydowskie żyły na ziemiach zaboru pruskiego, gdzie stanowiły ok. 5–6,5% wszystkich mieszkańców. Zwolennicy asymilacji redagowali własne czasopisma, na których łamach propagowali hasła reformy judaizmu, organizacji życia społecznego i gmin żydowskich. Do najważniejszych periodyków należały wydawane w języku polskim „Izraelita" czy „Ojczyzna". Działały organizacje skupione wokół spolonizowanej inteligencji żydowskiej, starające się oddziaływać na szersze kręgi współwyznawców w myśl zasady: „być Żydem w domu, a człowiekiem na ulicy". Trzeba jednak zaznaczyć, że poza wielkimi ośrodkami miejskimi idea asymilacji nie znajdowała większego oddźwięku. Na prowincji przeważało przywiązanie do żydowskiej ortodoksji i tradycyjnego stylu życia. Fotografia żydowskiej rodziny, początek XX w., zbiory Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

Liberałowie postulowali również **emancypację kobiet** oraz **asymilację Żydów**. Pragnęli uczynić z obu tych grup pełnoprawnych członków społeczeństwa, by także one pracowały na jego rzecz. Głoszone przez liberałów idee były jednak krytykowane przez różne środowiska. Konserwatyści zarzucali im zbytni radykalizm i nieszanowanie tradycji, a kręgi nastawione na odzyskanie niepodległości oskarżały wręcz o zdradę narodową. Jeszcze inni postrzegali ich jako konformistów lub zbytnich optymistów. Liberałowie także mieli własne organy prasowe. W Galicji gromadzili się wokół „Nowej Reformy", w zaborze pruskim – „Dziennika Poznańskiego" i zbliżonego ideowo „Orędownika", w Królestwie Polskim – wokół „Przeglądu Tygodniowego" i „Prawdy". W obu tych pismach teksty zamieszczał **Aleksander Świętochowski**, główny propagator idei pozytywistycznych w Królestwie.

Socjaliści

Na przełomie lat 70. i 80. XIX w. propozycje polskich liberałów i konserwatystów zaczynały się wyczerpywać. Dorastało nowe pokolenie, zwane „pokoleniem niepokornych" lub „pokoleniem młodych i gniewnych", które zaproponowało własne programy polityczne. „Niepokorni", urodzeni już po powstaniu styczniowym, odrzucali ugodowość starszej generacji i jej minimalistyczny program.

O swoich planach jako pierwsi dali znać socjaliści. W **1882 r.** założyli w Warszawie **Socjalno-Rewolucyjną Partię Proletariat**, zwaną **I Proletariatem**. Była to nie tylko pierwsza partia socjalistyczna na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej, lecz także pierwsza nowoczesna, masowa partia, z programem, statutem oraz strukturą organizacyjną. Jej liderem został **Ludwik Waryński**.

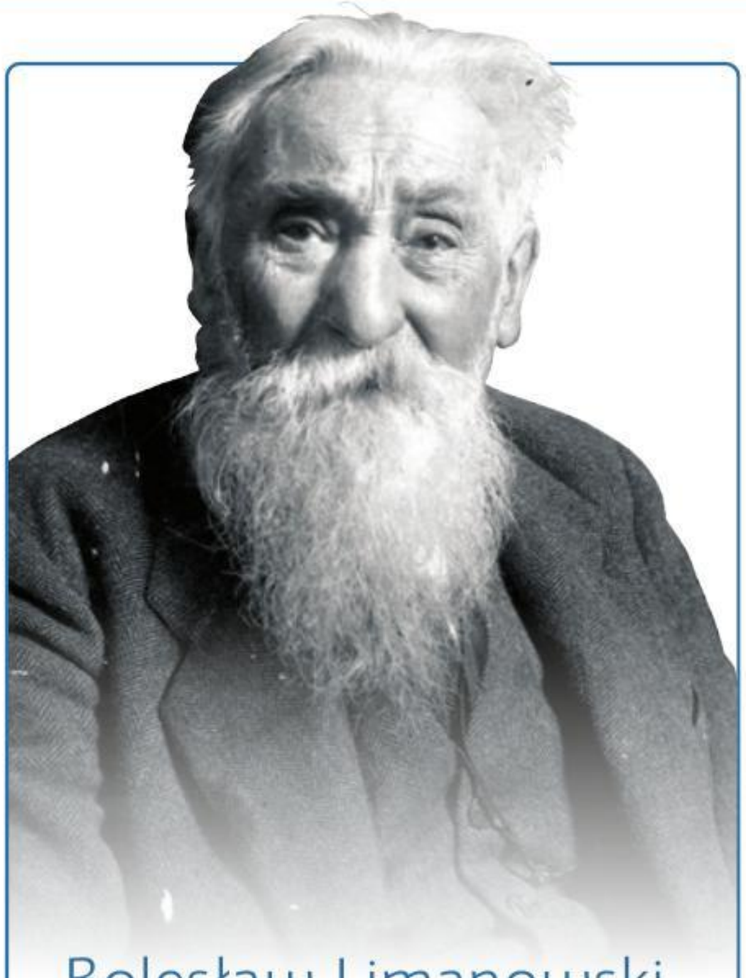
Proletariatczycy chcieli poprawić położenie robotników w wyniku rewolucji socjalnej, która zarówno obali reżim carski, jak i doprowadzi do przejęcia własności kapitalistów przez ludzi pracy. Oczekiwali **ogólnoświatowej rewolucji**, która zniesie dotychczasowe ustroje państwowe i zastąpi je nowym porządkiem opartym na równości klas i społecznej własności środków produkcji. Dzięki temu znikną własność prywatna i pieniądze. Zostanie również zniesiona dyskryminacja kobiet. Program I Proletariatu odcinał się od dążeń niepodległościowych. Zakładał bowiem wyzwolenie robotników, a nie narodu polskiego.

Jedną z form działania proletariatczyków miały być strajki. Wybuch rewolucji miały poprzedzić akty terroru wobec przedstawicieli władzy. Program I Proletariatu był utopijny, zawierał idee blankizmu, marksizmu

i anarchizmu. Działalność proletariatczyków nie trwała długo, bo do połowy lat 80. XIX w. Ich przywódcę – Ludwika Waryńskiego – aresztowano i skazano na ciężkie więzienie, a czterech innych proletariatczyków powieszono.

Mimo to idea walki o polepszenie sytuacji robotników przetrwała. Do doświadczeń Socjalno-Rewolucyjnej Partii nawiązali m.in. członkowie **II Proletariatu**. Organizacja ta działała w latach 1888–1893 i odwoływała się do tradycji swej poprzedniczki. W programie podkreślano konieczność poprawy warunków pracy i życia robotników, upaństwowienia środków produkcji oraz obalenia caratu. Cele te planowano osiągnąć przez wydawanie gazet oraz organizowanie strajków, ale dopuszczano możliwość stosowania bardziej radykalnych metod terrorystycznych. Głównymi przywódcami II Proletariatu byli Ludwik Kulczycki, Feliks Perl, Stanisław Mendelson.

W **1892 r.** grupa polskich socjalistów na zjeździe w Paryżu uchwaliła program nowej partii, którą nazwano **Polską Partią Socjalistyczną** (**PPS**). Na czele ugrupowania stanęli m.in. **Bolesław Limanowski** i Edward Abramowski. Program partii zakładał, że najważniejszym zadaniem, przed którym stoi polska klasa robotnicza, jest wywalczenie niepodległej, ludowej i demokratycznej Rzeczpospolitej Polskiej. Według PPS tylko w warunkach niepodległego państwa robotnicy mogą uzyskać szerokie swobody socjalne i demokratyczne. Wśród nich wymieniano równe prawa polityczne, wolność religijną, wolność słowa i druku, prawo do stowarzy-

Bolesław Limanowski

(1835–1935)

Socjolog, publicysta, polski działacz socjalistyczny. Za działalność konspiracyjną i spiskową został zesłany na Syberię. Po powrocie zajmował się publicystyką i pracował m.in. jako robotnik. Z powodu aktywności socjalistycznej musiał emigrować. Był współzałożycielem Polskiej Partii Socjalistycznej (w 1892 r. w Paryżu). W 1907 r. wrócił do Galicji i działał w PPS, zajmował się też nauką. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę kontynuował aktywność polityczną i do końca życia był senatorem z ramienia PPS. Fotografia z 1924 r.

M4 **Szkic programu Polskiej Partii Socjalistycznej, 1892 r.**

Jako samodzielna partia robotnicza [...] dobijać się będzie:

A. Pod względem politycznym

Samodzielnej rzeczypospolitej demokratycznej, opartej na zasadach następujących:

1) bezpośrednie, powszechne i tajne głosowanie; prawodawstwo ludowe [...];

2) całkowite równouprawnienie narodowości, wchodzących w skład rzeczypospolitej na zasadzie dobrowolnej federacji; [...]

4) równość wszystkich obywateli kraju bez różnicy płci, rasy, narodowości i wyznania;

5) zupełna wolność słowa, druku, zebrań i stowarzyszeń; [...]

7) bezpłatne, przymusowe, powszechne, całkowite nauczanie; dostarczanie uczącym się środków utrzymania przez państwo; [...]

B. Pod względem ekonomicznym [...]

1) ośmiogodzinny dzień roboczy, stała 36-godzinna przerwa co tydzień;

2) minimum płacy roboczej;

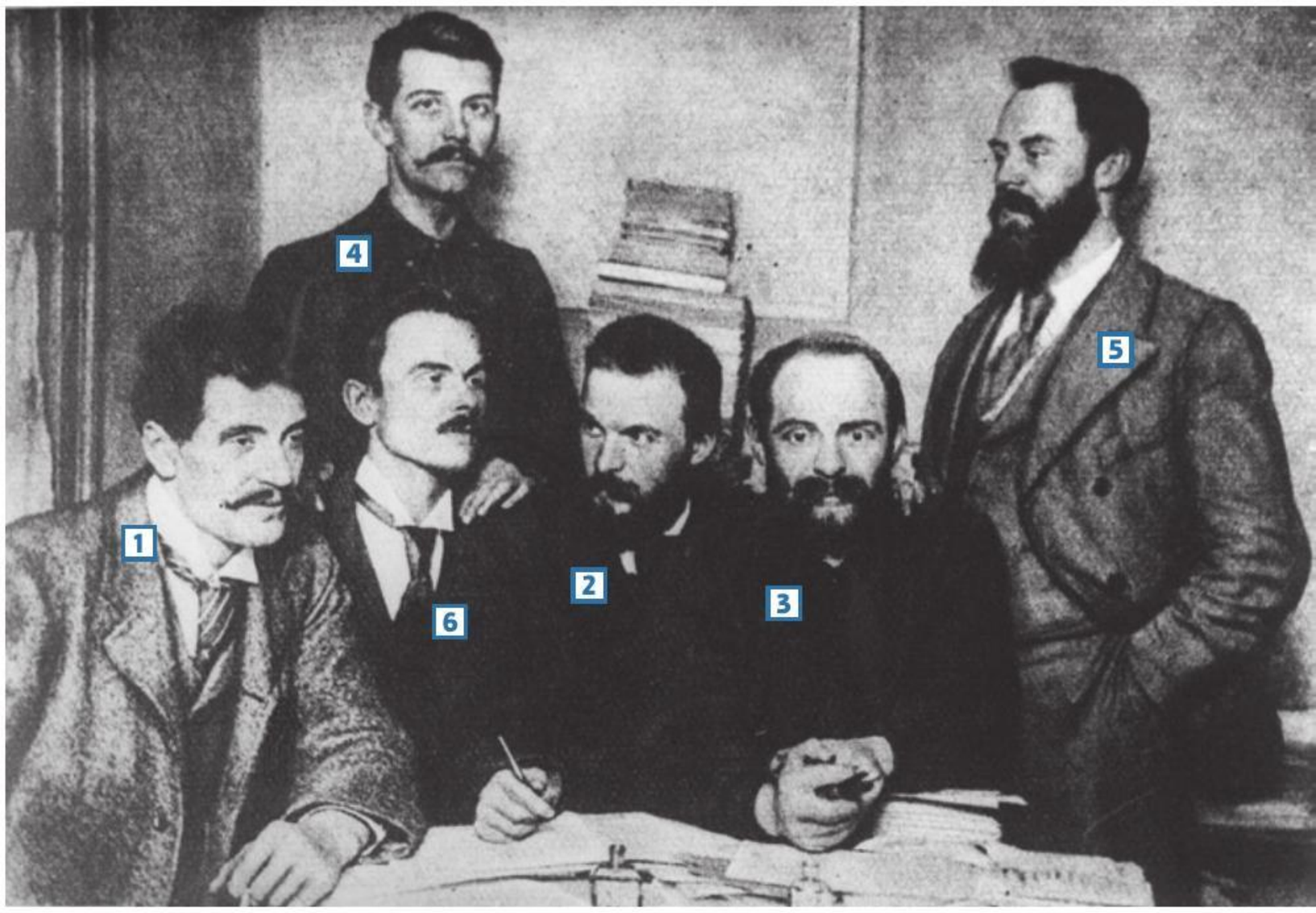
3) równa płaca dla kobiet i mężczyzn przy równej pracy;

4) zakaz pracy dzieci do lat 14, ograniczenie pracy niedorosłych (od lat 14 do 18) do sześciu godzin na dobę.

Kierunki polityczne w społeczeństwie polskim w końcu XIX w. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, nr 44, oprac. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa: PZWS, 1961, s. 22.

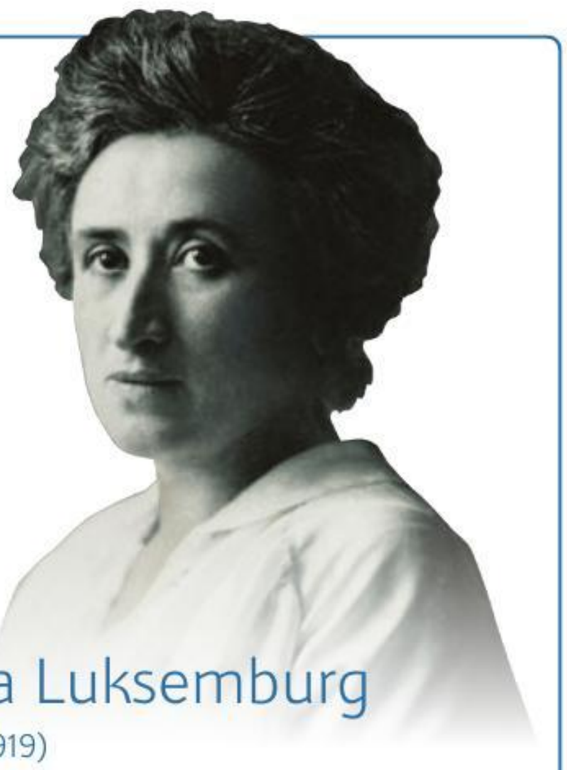
Praca z materiałami

1. Przedstaw przykłady działań asymilacyjnych wśród Żydów. Wyjaśnij, dlaczego były one tak ważną kwestią dla polskich liberałów. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień główne założenia programowe Polskiej Partii Socjalistycznej. **M4**

M5 Najważniejsi działacze PPS po odzyskaniu przez Polskę niepodległości weszli w skład struktur państwowych. Ignacy Mościcki [1] to późniejszy prezydent Rzeczpospolitej, Józef Piłsudski [2] – Naczelnik Państwa i Generalny Inspektor Sił Zbrojnych, Aleksander Dębski [3] – senator z ramienia PPS, Bolesław Miklaszewski [4] – rektor Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie oraz minister w rządzie Władysława Grabskiego, Witold Jodko-Narkiewicz [5] – ambasador Polski na Łotwie. Zdjęcie przedstawia delegatów PPS na kongres II Międzynarodówki w Londynie w 1896 r. Jedyną osobą ze zdjęcia, która nie dożyła niepodległości, był Bolesław Jędrzejowski [6] – jeden z założycieli partii.

szania się, strajków, tworzenia związków i partii politycznych. W programie nie wspominano o dyktaturze klasy robotniczej ani o rewolucji socjalnej, nawiązywano zaś do postulatów europejskich reformistów (zob. s. 215). W kraju realizowali go młodzi socjaliści na czele z **Józefem Piłsudskim** (zob. s. 282), Aleksandrem Sulkiewiczem i Stanisławem Wojciechowskim. Członkowie PPS musieli działać w konspiracji, dlatego swoje poglądy i program mogli upowszechniać tylko za pośrednictwem nielegalnych pism zwanych bibułą, które były głównym narzędziem uświadamiania robotników. Do takich pism należał „Robotnik", organ prasowy partii. Początkowo członkowie PPS działali na emigracji, następnie w Królestwie Polskim. Ich działalności nie powstrzymało aresztowanie Piłsudskiego, który zresztą wkrótce uciekł z więzienia.

Róża Luksemburg

(1870–1919)

Działaczka polskiego, niemieckiego oraz międzynarodowego ruchu robotniczego. W latach 1890–1897 odbyła studia przyrodnicze i ekonomiczne oraz obroniła doktorat w Szwajcarii. Równocześnie działała w środowisku polskich emigrantów, była współzałożycielką SDKP. Osiadła w Berlinie, związała się z Socjaldemokratyczną Partią Niemiec. Brała udział w II Międzynarodówce. W latach 1905–1906 uczestniczyła w rewolucji w Warszawie i Petersburgu. Od 1914 r. działała w marksistowskim ruchu Związek Spartakusa i opowiadała się m.in. przeciw uczestnictwu Niemiec w Wielkiej Wojnie. Za swoją działalność była wielokrotnie więziona. Została zamordowana w 1919 r. w czasie powstania robotniczego w Berlinie. Fotografia wykonana między 1895 a 1905 r.

Socjaldemokraci

W 1893 r. w Warszawie powstała **Socjaldemokracja Królestwa Polskiego** (**SDKP**). Przyjęła program **antyniepodległościowy i rewolucyjny**, stanowiący odpowiedź na niepodległościowy program PPS. Nowa partia nawiązywała do tradycji obu Proletariatów. Za cel stawiała sobie obalenie caratu, utworzenie państwa socjalistycznego oraz zniesienie własności prywatnej. Jej najważniejszymi przywódcami byli Julian Marchlewski i **Róża Luksemburg**, która w późniejszym czasie działała głównie w niemieckiej socjaldemokracji.

Spór między „niepodległościowcami" (PPS) a „międzynarodowcami" (SDKP) zaostrzył się i na kongresie II Międzynarodówki (zob. s. 214) w 1896 r. pojawiły się dwie osobne delegacje polskich socjalistów. PPS chciała, aby II Międzynarodówka wpisała do swego programu konieczność zwrócenia

Polsce niepodległości, SDKP zaś postulowała, by hasło to zostało uznane za destrukcyjne dla międzynarodowego ruchu robotniczego. W efekcie kongres negatywnie ustosunkował się do obu propozycji i uchwalił deklarację o prawie narodów do samostanowienia.

Pod koniec wieku za sprawą **Feliksa Dzierżyńskiego** SDKP rozpoczęła swoją działalność również na Litwie, a nazwę partii w **1900 r.** zmieniono na **Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy** (**SDKPiL**). W przeddzień rewolucji 1905 r. (zob. s. 274) partie socjalistyczna i socjaldemokratyczna dysponowały sprawnym aparatem partyjnym, wydawnictwami oraz drukarniami. Członkowie obu ugrupowań organizowali strajki i manifestacje na rzecz lepszych warunków pracy oraz płacy robotników – i niejednokrotnie odnosili sukcesy.

Pod koniec lat 80. socjaldemokraci z Galicji i ze Śląska Cieszyńskiego utworzyli pierwsze stowarzyszenia robotnicze na ziemiach zaboru austriackiego, a w **1897 r.** powołali **Polską Partię Socjaldemokratyczną Galicji i Śląska** (**PPSD**). Jej liderem został **Ignacy Daszyński**, znakomity mówca, dziennikarz, trybun ludowy i poseł z Krakowa do Rady Państwa. Wspierali go m.in.: Jędrzej Moraczewski, Herman Lieberman (czyt. liberman) oraz Tadeusz Reger. Organem prasowym PPSD był tygodnik, a następnie dziennik „Naprzód". Członkowie partii walczyli o poprawę bytu socjalnego proletariatu, opowiadali się za demokratyzacją przyszłego państwa polskiego, przyczyniali się do umocnienia tożsamości narodowej robotników. Odrzucali rewolucję socjalną, ale postulowali przeprowadzenie reform bez konieczności zmiany ustroju kapitalistycznego. Osiągnęli spore sukcesy w swojej działalności i w przeddzień I wojny światowej stali się ważnym graczem na scenie politycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego. Byli aktywni w Sejmie Krajowym we Lwowie i wiedeńskiej Radzie Państwa. Prowadzili akcje oświatowe i solidarnościowe, wspierali też powstawanie w Galicji polskich organizacji niepodległościowych o charakterze zbrojnym.

Najsłabiej ruch socjalistyczny rozwijał się w zaborze pruskim. Wpływ na to miały dwa czynniki – solidarność Polaków wszystkich warstw społecznych w walce z Niemcami oraz fakt, że w Niemczech już wcześniej zaczęto wprowadzać ustawodawstwo socjalne. To pozbawiło polskich socjalistów argumentu do tworzenia silnego ruchu robotniczego.

Praca z materiałami

1. Przedstaw sylwetki najważniejszych działaczy politycznych polskiej lewicy niepodległościowej. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób pieśń *Czerwony sztandar* odzwierciedlała główne postulaty ruchu socjalistycznego. Wykorzystaj **M6** oraz wiedzę pozaźródłową.

M6 Jednym z symboli polskiego ruchu socjalistycznego stała się pieśń *Czerwony sztandar* napisana w 1881 r. przez Bolesława Czerwieńskiego. Powstała ona na kanwie pieśni szwajcarskich anarchistów z 1877 r. pod tym samym tytułem. Zgodnie z założeniem autora polskiej wersji utwór miał być formą manifestu politycznego, który prezentowałby główne hasła ruchu. Stanowiłby także przeciwwagę dla postulatów niepodległościowych wysuwanych przez środowisko socjalistów skupionych wokół Bolesława Limanowskiego. Pieśń śpiewano w trakcie demonstracji i strajków robotniczych, co wpłynęło na jej popularyzację. Do wybuchu I wojny światowej przetłumaczono ją na 12 języków. Od 1937 r. była oficjalnym hymnem Polskiej Partii Socjalistycznej. Tekst pieśni na druku ulotnym sprzed 1906 r., zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Czerwony Sztandar.

Krew naszą długo leją katy
Wciąż płyną ludu gorzkie łzy,
Nadejdzie jednak dzień zapłaty,
Sędziami będziem wtedy my!
Sędziami będziem wtedy my!
Dalej więc, dalej więc, wznieśmy śpiew,
Nasz sztandar płynie po nad trony,
Niesie on, zemsty grom, ludu gniew,
Przyśłości rzucając siew,
A kolor jego jest czerwony,
Bo na nim robotników krew!
Bo na nim robotników krew!

Choć stare łotry, nocy dzieci,
Nawiązać chcą starganą nić,
Co złe, to w gruzy się rozleci,
Co dobre wiecznie będzie żyć!
Co dobre wiecznie będzie żyć
Dalej więc, dalej więc i t d.

Porządek stary już się wali,
Żywotem dla nas jego zgon,
Będziemy wspólnie pracowali,
I wspólnym będzie pracy plon!
I wspólnym będzie pracy plon!
Dalej więc, dalej więc, i t. d.

Hej... razem bracia do szeregu!
Z jednaką myślą, z dłonią w dłoń!
Któż zdoła wstrzymać strumień w biegu?
Czyż jest na świecie taka broń?
Czyż jest na świecie taka broń?
Dalej więc, dalej więc i t. d.

Precz z tyranami precz z zdziercami...
Niech zginie stary, podły świat!
My nowe życie stworzym sami
I nowy zaprowadzim ład!
I nowy zaprowadzim ład!
Dalej więc, dalej więc i t. d.

Powszechne prawo głosowania
Wszak słusznie nam należy się.
Choć rząd dać ciągle go się wzbrania,
My jednak zdobędziemy je
My jednak zdobędziemy je.
Dalej więc dalej więc i t. d.

Dla wszystkich ludzi równe prawa—
Wszak równe obowiązki są:
Z tem hasłem lud do walki stawa
I własną okupi je krwią!
I własną okupi je krwią.
Dalej więc, dalej więc... i t. d.

Roman Dmowski

(1864–1939)

Polski działacz niepodległościowy i polityk endecki. Od końca lat 80. XIX w. działał w ruchu narodowym w Królestwie Polskim i Galicji. Doprowadził do powstania Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego w 1897 r. i stał się przywódcą oraz ideologiem Narodowej Demokracji na ziemiach polskich pod zaborami. Był posłem do rosyjskiej Dumy w latach 1906–1907. W czasie Wielkiej Wojny opowiadał się za współpracą z carską Rosją. W 1917 r. utworzył Komitet Narodowy Polski, który przez ententę został uznany za polskie przedstawicielstwo na konferencji pokojowej w Paryżu. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę nadal był przywódcą Narodowej Demokracji oraz posłem na sejm z ramienia tej partii. Fotografia z 1919 r.

M7 **Ustawa Ligi Polskiej, 1887 r.**

Cel, zasady i organizacja Ligi.

1. Zadaniem Ligi jest przysposobienie i skupienie wszystkich sił narodowych celem odzyskania niepodległości Polski w granicach przedrozbiorowych na podstawie federacyjnej i z uwzględnieniem różnic narodowościowych, nie spuszczając z oka tych części Rzeczypospolitej, co wcześniej od niej odpadły.

2. Liga przyjmuje zasady wyrażone w manifeście byłego Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, które rozwijać, dopełniać i urzeczywistniać będzie w kierunku narodowym i społecznym.

Źródła i materiały do nauczania historii, pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 200.

Narodowcy

Oprócz propozycji dla mas robotniczych pojawiły się – zarówno w kraju, jak i na emigracji – programy skierowane do ogółu Polaków. W **1887 r.** w Szwajcarii powstała **Liga Polska** (**LP**), której inicjatorem był dawny powstaniec styczniowy Zygmunt Miłkowski. Dostrzegł, że w kraju dojrzewa kolejna generacja polskich patriotów, którzy są gotowi ponownie podjąć walkę o niepodległość. Działacze Ligi chcieli, by Polska odrodziła się w granicach przedrozbiorowych.

Do idei niepodległości nawiązywał też **Związek Młodzieży Polskiej Zet** (**ZMP Zet**), który powstał w Krakowie za sprawą Zygmunta Balickiego. Związek prowadził działalność wśród młodzieży w trzech zaborach i był tajny. Jako cele obrał rozwijanie pracy samokształceniowej młodzieży uniwersyteckiej i gimnazjalnej, a także krzewienie oświaty wśród ludu. Organizacja zainicjowała utworzenie Uniwersytetu Latającego, który kształcił kobiety, a następnie przeformował się w Towarzystwo Kursów Naukowych. Swoją działalnością, zgodnie z raportami policyjnymi, ZMP Zet objął ok. 30% ludności zaboru rosyjskiego, co było niemałym sukcesem.

W **1893 r.** Ligę Polską zastąpiła **Liga Narodowa** (**LN**), którą powołano w Warszawie z inicjatywy **Romana Dmowskiego**. Wkrótce głównymi ośrodkami jej działalności stały się Lwów oraz Kraków. Najpierw we Lwowie, następnie w Krakowie LN wydawała swój organ prasowy „Przegląd Wszechpolski" oraz czasopismo „Polak". Oprócz Dmowskiego w Lidze Narodowej prężnie działali Zygmunt Balicki i Jan Ludwik Popławski. W **1897 r.** z ich inicjatywy opublikowano program nowej formacji politycznej – **Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego** (**SND**). Stanowiło ono część ruchu narodowego określanego jako **Narodowa Demokracja**, w skrócie **endecja**. Liga Narodowa była organizacją elitarną i zakonspirowaną, natomiast Stronnictwo miało być partią jawną (w określonych granicach) i masową, co jednak nie nastąpiło szybko. Największe wpływy endecja zdobyła w zaborze pruskim oraz w północnych i wschodnich powiatach Królestwa, a także na Wileńszczyźnie. Skromniejszą działalność prowadziła w zachodniej Galicji i na Śląsku Cieszyńskim, a znaczniejszą, ze względu na konflikt z Ukraińcami – we wschodniej Galicji. Ruch narodowy był także popularny na Górnym Śląsku, do czego przyczynił się Wojciech Korfanty – jeden z jego głównych działaczy walczących o przyłączenie Śląska do Polski.

W programach pierwszych organizacji narodowych widoczne były różnice. Dla działaczy Ligi Polskiej podstawową kwestię stanowiło odzyskanie państwowości, członkowie Ligi Narodowej – oprócz haseł niepodległościowych – wysuwali również postulat stworzenia nowoczesnego, aktywnego narodu polskiego. Dlatego zwolenników endecji nazywano narodowcami. Ponieważ apelowali o solidarność narodową i jedność Polaków ze wszystkich zaborów w dążeniu do odbudowy państwa, stronnictwo określano też jako wszechpolskie. Narodowcy koncentrowali się na

kształtowaniu polskiej tożsamości narodowej mieszkańców miast i wsi, w czym miało pomóc **Towarzystwo Oświaty Narodowej** (**TON**). Organizowali wiejskie straże pożarne, narodowe stowarzyszenia robotnicze i związki zawodowe. Współtworzyli gniazda, czyli ośrodki **Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół** promującego aktywność sportową, gimnastykę i postawy patriotyczne. Wszystko to miało się przyczynić do wzrostu aktywności ludu i jego identyfikacji z narodem. Zachęcali do łączenia kapitałów oraz tworzenia spółdzielni. Wspierali polskie rzemiosło, przemysł i handel. Podkreślali znaczenie wiary katolickiej i Kościoła jako ostoi polskości, co prowadziło do tworzenia obrazu Polak-katolik. Jednocześnie zwalczali socjalistów głoszących idee solidarności proletariatu oraz żydowską konkurencję gospodarczą. Niechęć narodowców do Żydów doprowadziła z czasem do wzmożenia haseł antysemickich i akcentowania nacjonalistycznej idei egoizmu narodowego.

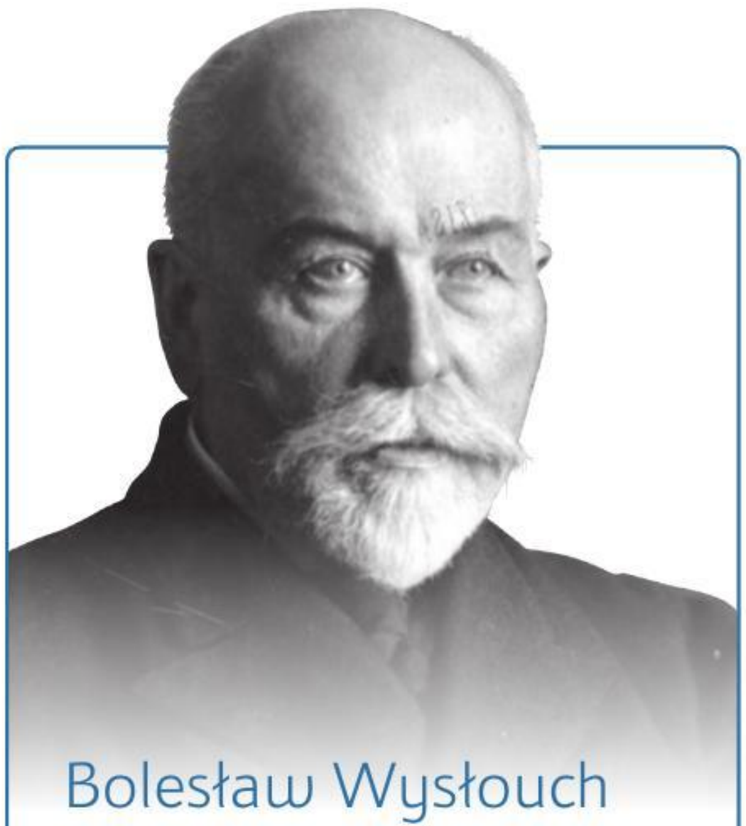
Ruch ludowy

Początki samodzielnego ruchu ludowego są związane z Galicją, gdyż z jednej strony żył tam największy odsetek ludności chłopskiej, a z drugiej – tamtejsze warunki polityczne pozwalały organizować się i działać legalnie. Zapowiedzią powstania ruchu było pismo „Przyjaciel Ludu" założone przez **Bolesława Wysłoucha** i jego żonę **Marię**. Redaktorzy prowadzili działalność edukacyjną, uświadamiali chłopów i zachęcali ich do organizowania się w celu poprawy położenia socjalnego oraz podniesienia efektywności gospodarki rolnej. „Przyjaciel Ludu", w myśl hasła: „Chłopi, wybierajcie chłopa", zachęcał do wysuwania kandydatur chłopskich w wyborach do Sejmu Krajowego i Rady Państwa.

Praca z materiałami

1. Przedstaw główne postulaty dotyczące niepodległości Polski zaprezentowane w ustawie Ligi Polskiej. **м7**
2. Omów rolę Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w ruchu niepodległościowym. Odwołaj się do **м8** i wiedzy pozaźródłowej.

м8 W 1867 r. we Lwowie powstało Polskie Towarzystwo Gimnastyczne Sokół. Oficjalnym celem organizacji miała być działalność o charakterze sportowo-wychowawczym, ale jej założycielom zależało także na wykształceniu kadr przyszłej polskiej armii. Dlatego oprócz popularyzacji kultury fizycznej dbano o wychowanie patriotyczne podopiecznych towarzystwa. W jego ośrodkach świętowano ważne dla polskiej historii rocznice, m.in. uchwalenia Konstytucji 3 maja czy bitwy pod Grunwaldem. Chociaż Sokół był starszy od Narodowej Demokracji, większość jego struktur po powstaniu endecji tworzyli członkowie właśnie tej formacji politycznej. Fotografia przedstawia sekcję żeńską Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w Cieszynie, 1900 r.

Bolesław Wysłouch

(1855–1937)

Polski działacz ruchu ludowego w Galicji oraz w niepodległej Polsce. Po ukończeniu studiów w Petersburgu zaangażował się w działalność socjalistyczną w Królestwie Polskim, za którą był więziony. Osiadł w Galicji, gdzie wydawał pismo o tematyce społecznej. Wraz z żoną Marią prowadził działalność oświatową wśród galicyjskich chłopów. Wspólnie utworzyli 300 bibliotek i 100 czytelni. W latach 1889–1902 wydawali czasopismo dla chłopów „Przyjaciel Ludu". W 1895 r. z żoną oraz Jakubem Bojką założył Stronnictwo Ludowe, pierwszą na ziemiach polskich partię chłopską. Był jej działaczem do 1925 r. Fotografia sprzed 1937 r.

M9 Program Polskiego Stronnictwa Ludowego, 1903 r.

Sprawiedliwość wymaga reformy wyborczej, równającej obywateli w obliczu prawa. Żądamy przeto powszechnego i równego prawa wyborczego, a jako rękojmi prawidłowego korzystania z tych praw obywatelskich, bezpośrednich i tajnych wyborów, tudzież odpowiedzialności karnej za wszelkie nadużycia wyborcze.

Tak przeprowadzone uobywatelnienie ludu da granitową podstawę budowie konstytucyjnej, wolność bowiem słowa i druku, zgromadzeń i stowarzyszeń, sądy przysięgłych i inne zdobycze ery konstytucyjnej, warunkujące wykonywanie praw obywatelskich, staną się żywotnym interesem milionowego ogółu. [...]

Szczególną pieczołowitością otaczamy gospodarkę ludową, opierającą się na małej posiadłości rolnej i na warsztacie rękodzielniczym.

Losy tej gospodarki na drobnych, ale własnych warsztatach pracy są nam bliskie, żywi ona bowiem miliony włościan i rękodzielników. A składa dowody żywotności i racji bytu tym, że mimo niepomyślnych warunków robi nawet pod względem technicznym postępy i zwalcza inne formy produkcji.

Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925, oprac. H. Janowska, T. Jędruszczak, Warszawa: LSW, 1984, s. 96.

W **1895 r.** Maria i Bolesław Wysłouchowie oraz Jakub Bojko założyli w Galicji **Stronnictwo Ludowe** (**SL**). Jednym z aktywistów był Jan Stapiński, późniejszy prezes Stronnictwa. Była to pierwsza na ziemiach polskich partia chłopska. W 1903 r. ugrupowanie przekształciło się w **Polskie Stronnictwo Ludowe** (**PSL**). Działał w nim aktywnie **Wincenty Witos**. Ludowcy żądali demokratyzacji prawa wyborczego, postępu w alfabetyzacji oraz zapewnienia chłopom możliwości zaciągania tanich kredytów na zakup ziemi oraz modernizację gospodarstw. Pracowali także na rzecz wzrostu świadomości narodowej ludności chłopskiej. Z czasem i coraz częściej chłopi zaczęli wybierać swoich posłów do Rady Państwa i Sejmu Krajowego, co było oznaką rosnącej dojrzałości obywatelskiej. W 1913 r., z powodu różnych wizji programowych dotyczących sposobu odzyskania niepodległości, doszło do rozłamu w PSL na ugrupowanie umiarkowane z Witosem na czele, które od nazwy czasopisma „Piast" było nazywane **PSL-Piast**, oraz radykalne **PSL-Lewica** ze Stapińskim. Pierwsze z ugrupowań postulowało odzyskanie niepodległości przez legalne działania parlamentarne i stopniowe rozszerzanie autonomii, co zbliżało je do endecji. Głosiło też hasła solidaryzmu społecznego, rozwoju oświaty i ruchu spółdzielczego. Z kolei PSL-Lewica współpracowało z różnymi organizacjami socjalistycznymi i postulowało, aby niepodległość odzyskać na drodze walki zbrojnej.

Także w Królestwie Polskim powstały (zarówno legalne, jak i tajne) organizacje chłopskie. Głoszone przez nie hasła były podobne do programu socjalistów z PPS. Ludowcy z Królestwa żądali m.in. przeprowadzenia radykalnej reformy rolnej, w tym ułatwień w przejmowaniu przez chłopów ziemi z majątków ziemskich, a przez to powiększania ich gospodarstw. Chcieli też demokratyzacji i alfabetyzacji ludu. W Królestwie Polskim, podobnie jak w Galicji, wydawano czasopisma dla ludności wiejskiej, m.in. „Zaranie".

Ruch chrześcijańsko-społeczny

Naukę społeczną Kościoła popularyzował wśród ludności Galicji **ksiądz Stanisław Stojałowski**, m.in. za pośrednictwem dwóch dwutygodników – „Wieńca" i „Pszczółki". Zachęcał wiernych do organizowania się oraz do walki o szacunek i godność. Jego gazety popularyzowały wśród chłopstwa polskie tradycje, a także rozdzielenie działalności instytucji religijnych od państwowych, parcelację wielkich majątków ziemskich, wprowadzenie bezpłatnego szkolnictwa. Działalność księdza Stojałowskiego spowodowała, że popadł on w konflikt zarówno z Kościołem, jak i ze szlachtą, które dostrzegały w jego postulatach groźbę utraty kontroli nad chłopstwem. W kolejnych latach powstały w Galicji podobne ugrupowania, ale nie zyskały szerszego poparcia społecznego. W czasie rewolucji 1905 r. działało w Królestwie Polskim **Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich** oraz istniały chrześcijańskie związki zawodowe. Jednak do 1914 r. nie powstała żadna partia polityczna odwołująca się do idei chrześcijańskiej demokracji.

Praca z materiałem

1. Wymień cele, jakie stawiało sobie Polskie Stronnictwo Ludowe. **M9**

Ruchy polityczne na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Podsumowanie

25

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, na czym polegała postawa lojalistyczna, i podaj, który z polskich ruchów reprezentował ją w drugiej połowie XIX w.
2. Scharakteryzuj programy polskich ugrupowań socjalistycznych i socjaldemokratycznych.
3. Omów postulaty ruchu narodowego.
4. Porównaj programy polskich ruchów politycznych w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Wskaż podobieństwa i różnice.

Konserwatyści

Przeciwnicy dalszej walki zbrojnej przeciw zaborcom, w większości opowiadający się za lojalizmem.
Postrzeganie lojalizmu wobec zaborców jako szansy na autonomię i większe prawa polityczne.
Galicja głównym ośrodkiem polskich konserwatystów (jedna z grup – stańczycy).

Liberałowie

Przeciwnicy dalszej walki zbrojnej i porozumienia z zaborcami.
Propagatorzy idei pracy organicznej i pracy u podstaw, alfabetyzacji, emancypacji kobiet i asymilacji Żydów.
Aleksander Świętochowski – czołowy propagator idei pozytywistycznych w Królestwie Polskim.

Polskie partie polityczne w drugiej połowie XIX w.

Rodzaj ruchu	Nazwa partii	Rok powstania	Czołowi przywódcy	Główne postulaty
Socjalistyczny	Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat	1882	Ludwik Waryński	Rewolucja socjalna (obalenie reżimu carskiego, przejęcie własności kapitalistów przez ludzi pracy), odcięcie się od dążeń niepodległościowych.
	Polska Partia Socjalistyczna	1892	Bolesław Limanowski, Edward Abramowski, Józef Piłsudski	Wywalczenie niepodległej, ludowej i demokratycznej Rzeczpospolitej Polskiej, poprawa sytuacji socjalnej robotników w wolnej Polsce.
Socjaldemokratyczny	Socjaldemokracja Królestwa Polskiego (od 1900 – Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy)	1893	Róża Luksemburg, Julian Marchlewski, Feliks Dzierżyński	Rewolucja socjalna (zniesienie caratu, utworzenie państwa socjalistycznego oraz zniesienie własności prywatnej), uznanie dążeń niepodległościowych za szkodliwe dla sprawy międzynarodowego ruchu robotniczego.
	Polska Partia Socjaldemokratyczna Galicji i Śląska	1897	Ignacy Daszyński, Jędrzej Moraczewski	Poprawa warunków socjalnych robotników poprzez reformy w ramach sytemu kapitalistycznego, odbudowa demokratycznego państwa polskiego.
Narodowy	Liga Polska	1887	Zygmunt Miłkowski	Walka o niepodległą Polskę w granicach przedrozbiorowych.
	Liga Narodowa (od 1897 Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne)	1893	Roman Dmowski, Zygmunt Balicki, Jan Ludwik Popławski	Walka o niepodległą Polskę w granicach przedrozbiorowych, stworzenie nowoczesnego, aktywnego narodu polskiego.
Ludowy	Stronnictwo Ludowe (od 1903 jako Polskie Stronnictwo Ludowe, w 1913 rozbicie na PSL-Piast i PSL-Lewicę)	1895	Bolesław Wysłouch, Jakub Bojko, Wincenty Witos, Jan Stapiński	Demokratyzacja prawa wyborczego, tanie kredyty dla chłopów, zwiększenie świadomości narodowej chłopów, odzyskanie przez Polskę niepodległości.

Ruch chrześcijańsko-demokratyczny

Przedstawiciel – ksiądz Stanisław Stojałowski.
Popularyzacja wśród chłopstwa: społecznej nauki Kościoła, polskich tradycji, postulowanie parcelacji majątków ziemskich oraz wprowadzenia bezpłatnego szkolnictwa.

Polecane publikacje

A. Friszke, *Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2020.

J. Hampel, *Chłopów polskich drogi do demokracji. Studia i szkice*, Kraków: Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2008.

J. Mysiakowska-Muszyńska, W. J. Muszyński, *Architekt wielkiej Polski. Roman Dmowski 1864–1939*, Warszawa: IPN, 2018.

26 Rewolucja 1905–1907 i polskie organizacje niepodległościowe

1881 zabicie cara Aleksandra II

I 1905 wybuch rewolucji w Rosji

X 1905 manifest październikowy cara Mikołaja II

1908 powstanie Związku Walki Czynnej

1910 powstanie Towarzystwa Strzelec

1911 utworzenie Polskich Drużyn Strzeleckich

Przypomnij

- Jaka sytuacja polityczna panowała w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego?

Cel lekcji

- Dowiem się, jaki wpływ na utworzenie polskich organizacji niepodległościowych miały wydarzenia rewolucji 1905 r. w Rosji.

Po lekcji

- Charakteryzuję przyczyny, przebieg i skutki rewolucji w Rosji z lat 1905–1907.
- Wyjaśniam genezę, charakter i skutki rewolucji z lat 1905–1907 na ziemiach polskich.
- Omawiam cele najważniejszych organizacji niepodległościowych na ziemiach polskich działających przed wybuchem I wojny światowej.

W 1700 r. w Rosji wprowadzono kalendarz juliański, który w 1918 r. zastąpiono gregoriańskim. Pierwszy opóźniał się w stosunku do drugiego o kilkanaście dni. W XIX w. różnica między nimi wynosiła 12 dni, a w XX w. – 13 dni, dlatego po 31 stycznia wprowadzono od razu 14 lutego. Ponieważ inne państwa wcześniej przyjęły kalendarz gregoriański, dla uniknięcia pomyłek w datacji wprowadzono w Rosji podwójny zapis dat, tj. według nowego porządku (gregoriańskiego) oraz starego (juliańskiego).

Rosja przed rewolucją

W 1881 r. car **Aleksander II zginął w zamachu** przygotowanym przez rosyjskich anarchistów – narodników – członków organizacji Narodnaja Wola (ros. „wolność ludu"). Władcę zabił Polak Ignacy Hryniewiecki, jeden z członków organizacji. Celem narodników było zniszczenie opresyjnego państwa, dzięki czemu miał się poprawić los chłopów, co jednak nie nastąpiło. Następca cara, jego syn Aleksander III, uznał, że liberalna polityka ojca doprowadziła do wzmocnienia sił rewolucyjnych. Dlatego ograniczał i tak skromne wolności polityczne, usuwał ze stanowisk sędziów znanych z liberalnych poglądów, zaostrzał cenzurę, wzmacniał żandarmerię i ochranę, czyli tajną policję.

W 1894 r. nowym i ostatnim carem Rosji został **Mikołaj II** (syn Aleksandra III). W rosyjskim rządzie pierwszoplanową rolę odgrywał minister finansów i wybitny polityk Sergiusz Witte, dzięki któremu nastąpił rozkwit ekonomiczny państwa. Dynamicznie rozwijały się przemysł i górnictwo, przybywało linii kolei żelaznej. Mimo pozytywnych zmian rosły w siłę radykalne środowiska polityczne, wrogie samodzierżawiu. W 1901 r. rewolucjoniści wywodzący się ze środowiska narodników założyli nielegalną partię o nazwie Socjaliści Rewolucjoniści – od skrótu SR jej członków nazywano **eserowcami** – kierowaną m.in. przez **Aleksandra Kiereńskiego** (zob. s. 324). W 1903 r. Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (powstała w 1898 r.) podzieliła się na umiarkowanych **mienszewików** oraz kierowanych przez Włodzimierza Lenina radykalnych **bolszewików**. Partie lewicy parły do przeprowadzenia w pierwszej kolejności reform politycznych i społecznych, a następnie do obalenia władzy cesarskiej.

Wybuch rewolucji 1905 r. w Rosji

Klęski ponoszone przez Rosję w toczącej się w latach 1904–1905 wojnie z Japonią obnażyły słabość wojsk carskich, nieudolność dowództwa, a przede wszystkim – złą kondycję rosyjskiej władzy. Zaczęły narastać niepokoje społeczne, co wykorzystały środowiska opozycyjne wobec caratu. Punktem zwrotnym stało się **krwawe stłumienie pokojowej demonstracji** zorganizowanej w **Petersburgu**, w którym od kilku

dni strajkowały niemal wszystkie zakłady pracy. W niedzielę 22 stycznia (9 stycznia według obowiązującego w Rosji kalendarza juliańskiego) **1905 r.** ponadstutysięczny tłum składający się z robotników i miejskiej biedoty ruszył z chorągwiami cerkiewnymi i ikonami w rękach w kierunku Pałacu Zimowego, gdzie mieszkał car z rodziną. Zamierzali wręczyć władcy petycję z postulatami ekonomicznymi (m.in. poprawy warunków pracy) oraz politycznymi (m.in. proklamowania republiki, wprowadzenia swobód zrzeszania się, zgromadzeń, równości wobec prawa). Doradcy Mikołaja II sugerowali, aby przyjął delegatów i porozmawiał z nimi, ale car nie zdecydował się na ten krok. Za jego milczącą zgodą wojsko otworzyło ogień do demonstrantów. Zginęło ok. 1000 bezbronnych osób, w tym kobiety i dzieci (władze przyznały się do 130 zabitych i ok. 300 rannych). Bezwzględne zdławienie manifestacji przeszło do historii pod nazwą **„krwawej niedzieli”**. Lud poczuł się zdradzony przez Mikołaja II. Zaczął uważać go nie za ojca, ale za okrutnego tyrana. Wzburzeni ludzie w wielu miastach Rosji i Królestwa Polskiego tłumnie wyszli na ulice.

Przebieg i skutki rewolucji w Rosji

Rewolucja 1905 r. była **pierwszą w dziejach Imperium Rosyjskiego**. Wojsko i policja ze zmiennym szczęściem walczyły z demonstrantami i strajkującymi należącymi do różnych grup społecznych i zawodowych – robotników, chłopów, inteligencji, żołnierzy, a także mniejszości narodowych. Wystąpienia objęły większe miasta, przede wszystkim główne ośrodki przemysłowe Rosji, w tym w Królestwie Polskim, na wybrzeżu Bałtyku, Kaukazie i Uralu. Powoli reżim Mikołaja II zaczynał robić pewne ustępstwa.

M1 Wydarzenia „krwawej niedzieli" ogromnie poruszyły przebywającego w Wiedniu Wojciecha Kossaka. Wieści docierające z Petersburga sprawiły, że malarz zaczął tworzyć dzieło, które miało być wyrazem jego oburzenia. Zyskało ono ogromny rozgłos, jeszcze zanim zostało ukończone. Do pracowni artysty przybył nawet cesarz Franciszek Józef I, by podziwiać jego pracę. Na ogromnym, liczącym 3,5 × 8 m płótnie Kossak ukazał rzeź, jakiej się dopuściły carskie wojska na ludności kroczącej tłumnie w stronę pałacu. Obraz zyskał uznanie krytyków. Początkowo miał trafić do paryskiego salonu Mercedesa, będącego wówczas jednym z największych centrów światowego luksusu. Ostatecznie wskutek protestów i zakulisowych działań siostry Mikołaja II księżnej Kseni Romanowej dzieło Kossaka się tam nie znalazło. *Krwawa niedziela w Petersburgu*, 1905 r., Muzeum Sztuki w mieście Kropywnycki na Ukrainie.

Praca z materiałem

1. Rozstrzygnij, czy dzieło Wojciecha Kossaka jest realistycznym odzwierciedleniem wydarzeń z 22 stycznia 1905 r. Uzasadnij odpowiedź. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Praca z materiałami

1. Wymień zmiany, jakie wprowadzał w sprawowaniu władzy manifest październikowy. **M2**
2. Wyjaśnij, dlaczego manifest październikowy był krytykowany przez część rosyjskich ugrupowań politycznych. Odwołaj się do **M2**, **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Omów, w jaki sposób karykaturzysta ukazał sytuację polityczną w Rosji w 1905 r. **M4**

W kwietniu **1905 r.** car wydał **ukaz tolerancyjny** gwarantujący wolności religijne, a 30 października (17 według kalendarza juliańskiego) – zarządzenie znane jako **manifest październikowy**. Zapowiedział w nim zwołanie Dumy Państwowej, pierwszego w historii Rosji parlamentu, przyznanie mieszkańcom kraju swobód politycznych, w tym prawa do zrzeszania się oraz praw wyborczych, choć jedynie ograniczonej grupie. **Pierwsze wybory do Dumy** odbyły się kilka miesięcy później. Przewagę zdobyli liberałowie zwani **kadetami** (zob. s. 324) oraz umiarkowani mo-

M2 **Manifest październikowy, 30 (17) października 1905 r.**

My, Mikołaj Drugi, Cesarz i Samowładca Wszechrosyjski, Król Polski, Wielki Książę Finlandzki itd. – ogłaszamy wszystkim Naszym wiernym poddanym:

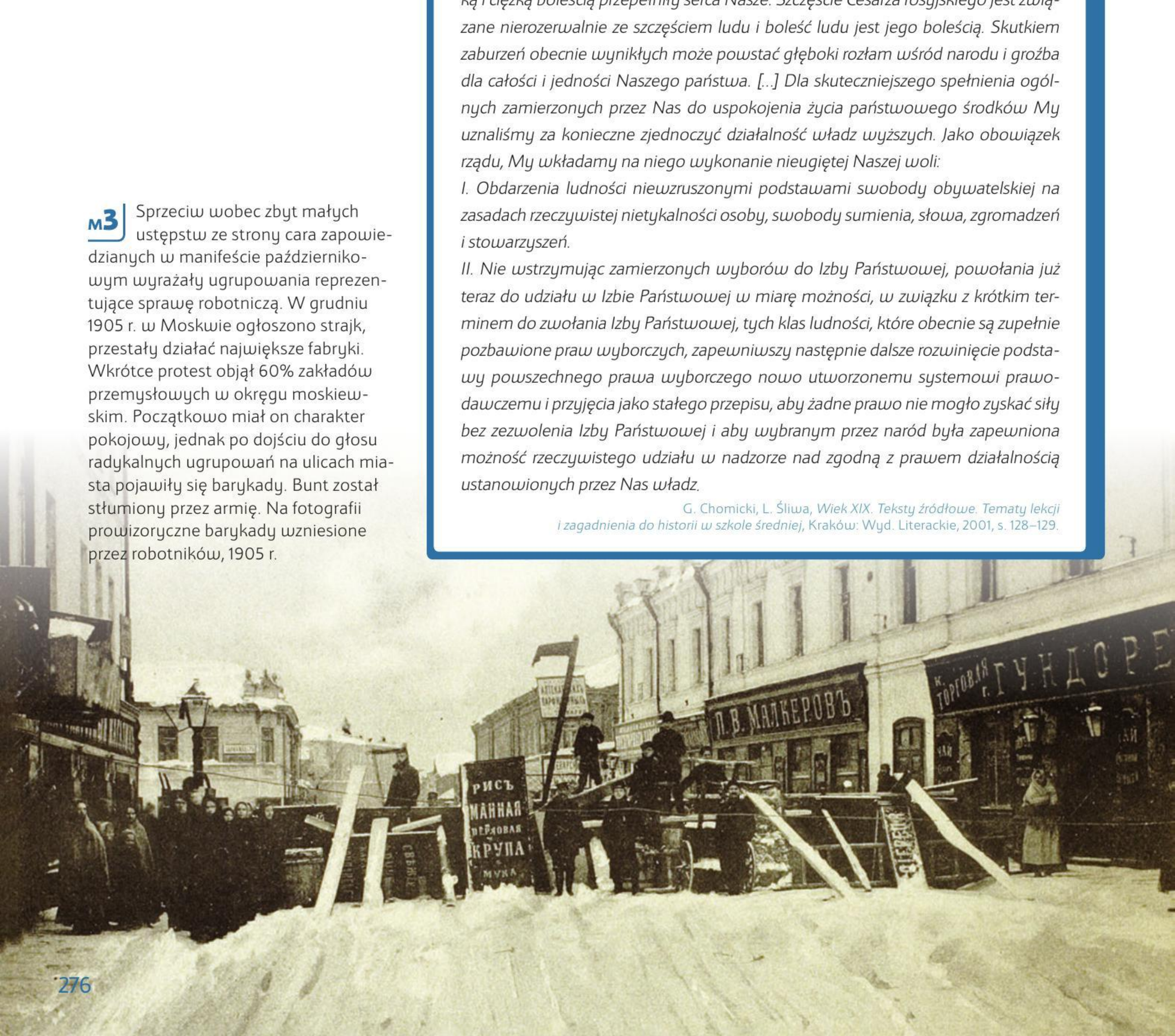
Rozruchy i wzburzenia w stolicach i wielu miejscowościach państwa Naszego wielką i ciężką boleścią przepełniły serca Nasze. Szczęście Cesarza rosyjskiego jest związane nierozerwalnie ze szczęściem ludu i boleść ludu jest jego boleścią. Skutkiem zaburzeń obecnie wynikłych może powstać głęboki rozłam wśród narodu i groźba dla całości i jedności Naszego państwa. [...] Dla skuteczniejszego spełnienia ogólnych zamierzonych przez Nas do uspokojenia życia państwowego środków My uznaliśmy za konieczne zjednoczyć działalność władz wyższych. Jako obowiązek rządu, My wkładamy na niego wykonanie nieugiętej Naszej woli:

I. Obdarzenia ludności niewzruszonymi podstawami swobody obywatelskiej na zasadach rzeczywistej nietykalności osoby, swobody sumienia, słowa, zgromadzeń i stowarzyszeń.

II. Nie wstrzymując zamierzonych wyborów do Izby Państwowej, powołania już teraz do udziału w Izbie Państwowej w miarę możności, w związku z krótkim terminem do zwołania Izby Państwowej, tych klas ludności, które obecnie są zupełnie pozbawione praw wyborczych, zapewniwszy następnie dalsze rozwinięcie podstawy powszechnego prawa wyborczego nowo utworzonemu systemowi prawodawczemu i przyjęcia jako stałego przepisu, aby żadne prawo nie mogło zyskać siły bez zezwolenia Izby Państwowej i aby wybranym przez naród była zapewniona możność rzeczywistego udziału w nadzorze nad zgodną z prawem działalnością ustanowionych przez Nas władz.

G. Chomicki, L. Śliwa, *Wiek XIX. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków: Wyd. Literackie, 2001, s. 128–129.

M3 Sprzeciw wobec zbyt małych ustępstw ze strony cara zapowiedzianych w manifeście październikowym wyrażały ugrupowania reprezentujące sprawę robotniczą. W grudniu 1905 r. w Moskwie ogłoszono strajk, przestały działać największe fabryki. Wkrótce protest objął 60% zakładów przemysłowych w okręgu moskiewskim. Początkowo miał on charakter pokojowy, jednak po dojściu do głosu radykalnych ugrupowań na ulicach miasta pojawiły się barykady. Bunt został stłumiony przez armię. Na fotografii prowizoryczne barykady wzniesione przez robotników, 1905 r.

narchiści. Niezadowolony z takiego obrotu spraw car wkrótce rozwiązał parlament i na mocy nowego prawa wyborczego w 1907 r. zarządził kolejne wybory. Ich wynik również nie był korzystny dla władcy, tym razem bowiem większość zdobyli radykałowie. Jeszcze w tym samym roku przeprowadzono wybory po raz trzeci. Ich wynik zadowolił Mikołaja II, gdyż najwięcej mandatów w Dumie zdobyli jego zwolennicy.

Tymczasem w **zamachach bombowych** organizowanych przez przeciwników caratu ginęli politycy, generałowie, członkowie rodziny Romanowów. Radykalne środki do walki z rewolucjonistami zastosował **Piotr Stołypin**, który w 1906 r. został premierem. Na skutek jego decyzji dziesiątki osób rozstrzelano lub powieszono, przez co stryczek szubienicy zyskał nazwę „krawatu Stołypina". Późną jesienią 1907 r. rewolucja zamarła. Najbardziej aktywni buntownicy zostali zabici, uwięzieni lub zesłani na katorgę. Rewolucjoniści obiecali premierowi śmierć i słowa dotrzymali. We wrześniu 1911 r. Stołypin zginął zastrzelony w kijowskiej operze. Do historii przeszedł jednak nie tylko jako krwawy satrapa, lecz także odważny reformator, który pobudził rozwój ekonomiczny i zapoczątkował modernizację Rosji, upowszechnił alfabetyzację, uznał prawo do zrzeszeń. Rozpoczął likwidację wspólnot wiejskich (mirów), przekazując ziemię w ręce chłopów, dzięki czemu wykształciła się wśród nich zamożna warstwa. Po zyskaniu pełnej własności gruntu zaczęli oni inwestować w gospodarstwa. W 1911 r. Stołypin wprowadził ziemstwa (formę samorządu) w sześciu zachodnich guberniach Rosji, co m.in. bardzo ucieszyło mieszkających na ich terenie Polaków. Proces przemian gospodarczych został przerwany przez wybuch wojny.

Rewolucja z lat 1905–1907 nie zakończyła się zwycięstwem tych, którzy pragnęli obalenia reżimu, niemniej przyniosła wiele pozytywnych zmian. Rosja stała się innym państwem. Jeszcze nie liberalnym, ale już nie autokratycznym. Istniała **Duma Państwowa**, w której kompetencjach leżało rozstrzyganie wielu podstawowych kwestii państwowych. **Działały partie i stowarzyszenia polityczne**. O wiele łatwiej niż poprzednio uzyskiwano koncesję na wydawanie prasy i prowadzenie wydawnictw. W prostszy sposób można było założyć instytucję samopomocową, oświatową, gospodarczą czy kulturalną. Związki zawodowe nie zostały zalegalizowane, niemniej legalnie funkcjonowały jako **stowarzyszenia zawodowe**. Podczas rewolucji **obudziła się tożsamość narodowa** wśród mniejszości zamieszkujących Imperium Rosyjskie. Litwini, Łotysze, Estończycy, Ukraińcy, Gruzini oraz Ormianie utworzyli własne instytucje narodowe. A był to dopiero początek procesu unaradawiania się różnojęzycznych ludów Rosji.

Piotr Stołypin

(1862–1911)

Polityk rosyjski, w latach 1906–1911 minister spraw wewnętrznych i premier Rosji. Kierował tłumieniem rewolucji 1905 r. w Rosji. Do szybkiego karania rewolucjonistów oraz podejrzanych o uczestnictwo w rewolucji wykorzystał sądy wojskowe, które masowo wydawały wyroki zsyłki na katorgę, a także kary śmierci. Doprowadził do umniejszenia zdobyczy rewolucji, w tym zmiany ordynacji wyborczej do Dumy Państwowej i ograniczenia jej kompetencji. Modernizował Rosję, inicjując zakrojoną na dużą skalę reformę rolną i alfabetyzację. W 1911 r. został śmiertelnie postrzelony w Kijowie. Fotografia z 1902 r.

M4 W 1905 r. wydarzenia rewolucji w Rosji zostały zaprezentowane na karykaturze w niemieckim piśmie satyrycznym „Süddeutscher Postillon" (czyt. zuddojczer postilon). Na ilustracji widzimy cara Mikołaja II [1] siedzącego na skale pośrodku wzburzonego morza. Monarcha wyglądem przypomina trupa, ma ziemistą cerę i wyłupiaste oczy. W ramionach trzyma płaczące niemowlę [2], będące symbolem buntującego się ludu. O skałę uderzają fale podpisane nazwami miast, w których doszło do wydarzeń rewolucyjnych. Można odczytać m.in. napisy: Moskwa [3], Odessa [4], Kronsztad [5], Warszawa [6], Łódź [7].

Przyczyny rewolucji w Królestwie Polskim

W czasie wojny rosyjsko-japońskiej wzrosło niezadowolenie społeczne także w Królestwie Polskim. Młodzież sprzeciwiała się poborowi do armii rosyjskiej, a robotnicy oponowali przeciw pogarszającym się warunkom pracy, spadkowi płac i wzrostowi cen żywności.

Kolejne klęski wojsk rosyjskich na froncie oraz coraz silniejsze nastroje rewolucyjne panujące w cesarstwie sprawiły, że polscy politycy zaczęli myśleć o wykorzystaniu osłabienia imperium do zmiany stosunków społecznych i realizacji programów własnych partii politycznych. Wyklarowały się trzy koncepcje działań. **Endecja** dążyła do **uzyskania autonomii**, choćby ograniczonej, odcinając się tym samym od rewolucji. **PPS**, mimo wewnętrznych podziałów, skłaniała się do **nasilenia działań rewolucyjnych** i naciskania na carat. Działacze **SDKPiL** postrzegali manifestacje w Królestwie jako część rewolucji rosyjskiej i wzywali polskich robotników do rewolucji socjalistycznej i **walki u boku Rosjan**.

Założone cele zamierzano osiągnąć w różny sposób. Ugodowcy zamanifestowali lojalność wobec cara, organizując zbiórkę pieniędzy na pociąg sanitarny, który miał być wysłany na front do Mandżurii jako dar od ludności Królestwa Polskiego. Józef Piłsudski z PPS oraz Roman Dmowski z endecji udali się – każdy niezależnie – do Japonii. Pierwszy chciał pozyskać ją dla sprawy antyrosyjskiego powstania, a drugi za wszelką cenę starał się mu w tym przeszkodzić. Sukces odniósł Dmowski, który przekonał Japonię o szkodliwości poparcia polskich rozruchów dla jej interesów.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, co mogły symbolizować nowe tytuły nadane przez Stanisława Masłowskiego obrazowi, którego wystawiania zakazały władze carskie. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień powody, dla których w działania rewolucyjne angażowały się dzieci i młodzież. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

M5 Jednym z niewielu dzieł nawiązujących do wydarzeń rewolucji 1905–1907 na ziemiach polskich jest obraz Stanisława Masłowskiego znany pod dwoma tytułami: *Świt 1906* lub *Wiosna 1905*. Artysta ukazał na nim konny oddział żołnierzy carskich prowadzących dwóch młodych aresztantów. W liście do żony twierdził, że to w Warszawie częsty widok. Początkowo obraz miał mieć inny tytuł – *Patrol Kozaków*. Jednak gdy władze carskie nie zgodziły się na wystawienie dzieła w obawie przed wzrostem niepokojów społecznych podczas gasnących już wydarzeń rewolucyjnych, autor nadał dziełu nowy tytuł symbolizujący szanse na odrodzenie kraju. Obraz z 1906 r., zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

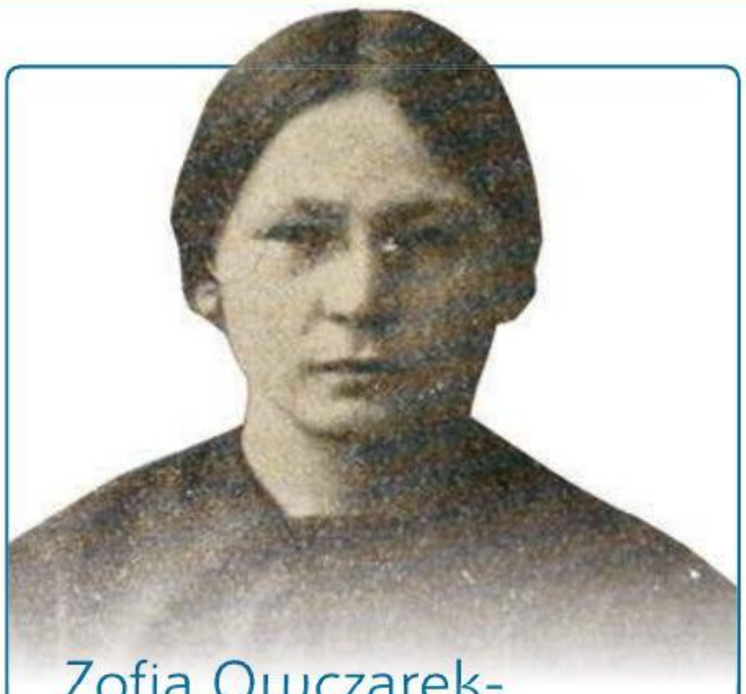

Przebieg rewolucji w Królestwie Polskim

Masowe strajki i manifestacje z udziałem różnych środowisk rozpoczęły się w Królestwie Polskim na wieść o „krwawej niedzieli" w Petersburgu. 28 stycznia 1905 r. **PPS i SDKPiL wezwały do strajku**. Wzięło w nim udział 400 tys. robotników liczących na poprawę swojego położenia socjalnego. Równocześnie **uczniowie i studenci ogłosili bojkot szkolnictwa rosyjskiego**, aby w ten sposób wymusić jego polonizację. Strajki szkolne trwały ponad trzy lata, do 1908 r. Na ulice miast wyszli też przedstawiciele innych grup społecznych, wzywając władze do polonizacji administracji i sądownictwa. Podczas zgromadzeń patriotycznych żądano prawa do tworzenia polskich instytucji. PPS nawoływała do obalenia caratu, licząc na to, że powstaną wówczas warunki do odzyskania przez Polskę niepodległości, a SDKPiL – do przeprowadzenia rewolucji socjalistycznej. **PPS** powołała **Organizację Bojową**, której członkowie, zwani bojowcami, przeprowadzali **zamachy** na przedstawicieli władzy państwowej, donosicieli, policjantów, żandarmów oraz na urzędy pocztowe, a także przejmowali transporty z pieniędzmi.

M6 Część protestujących podczas rewolucji 1905 r. w Warszawie stanowiły strajkujące dzieci i młodzież, zatrudnione m.in. w fabrykach. Szacuje się, że w latach 1905–1906 w tej formie buntu wzięło udział ok. 70 tys. polskich dzieci. Większość z nich wywodziła się z rodzin chłopskich migrujących do miast w poszukiwaniu lepszego bytu. Przykładem takiego protestu był strajk dziecięcych roznosicieli „Kuriera Warszawskiego" – jednej z najpopularniejszych warszawskich gazet. Na zdjęciu strajkujący przed siedzibą gazety w 1905 r., zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Zofia Owczarek-
-Jagodzińska

(1887–1940)

Polska robotnica, działaczka Polskiej Partii Socjalistycznej. Pochodziła z rodziny robotniczej, pracowała w fabryce w Warszawie. Jako członkini Organizacji Bojowej uczestniczyła w wielu jej akcjach. W 1906 r. razem z Wandą Krahelską i Albertyną Helbertówną przeprowadziły nieudany zamach na warszawskiego generała-gubernatora Gieorgija Skałona. W 1907 r. po nieudanym zamachu na kasę pocztową została aresztowana i osadzona w warszawskiej Cytadeli. W trakcie śledztwa wyszło na jaw jej uczestnictwo w zamachu. Została dwukrotnie skazana na śmierć. Władze rosyjskie nie zdecydowały się na wykonanie wyroku na kobiecie i zesłały ją na bezterminową katorgę. W wyniku zwycięstwa rewolucji lutowej 1917 r. odzyskała wolność i wróciła do Warszawy. Fotografia z lat 20.–30. XX w.

W wielu takich akcjach uczestniczyły kobiety, np. Amelia Piwko, Paulina Klinowa, **Zofia Owczarek-Jagodzińska**. Ta ostatnia brała udział w zamachu na warszawskiego generała-gubernatora Gieorgija Skałona. Otrzymał on nadzwyczajne uprawnienia do karania bojowców bez wyroków sądowych, w związku z czym do 1908 r. w Królestwie Polskim pozbawiono życia 1000 osób, z których 300 w samej Warszawie. Kobiety z narażeniem życia dostarczały walczącym broń i bomby oraz przechowywały je w domach. Przewoziły i rozpowszechniały też nielegalne pisma, dlatego nazywano je dromaderkami.

Pod presją masowych wystąpień **carat zgodził się na pewne ustępstwa**, m.in. zezwolił na swobodną działalność Kościoła Rzymskokatolickiego, zaprzestał prześladowania unitów, powołał katedrę literatury polskiej i języka polskiego na Uniwersytecie Warszawskim. Jednak po ogłoszeniu manifestu październikowego rozpędzono demonstrację na Placu Teatralnym w Warszawie, w wyniku czego zginęło ok. 40 osób. W listopadzie **1905 r. wprowadzono w Królestwie stan wojenny i powrócono do polityki reakcji**. Choć od 1906 r. spadała liczba masowych wystąpień, Organizacja Bojowa PPS działała dalej, mimo dużych strat osobowych. W tym roku doszło do **rozłamu wewnątrz PPS** na **PPS-Frakcję Rewolucyjną** (tzw. starych) i **PPS-Lewicę** (tzw. młodych). Pierwsi, którym przewodził Józef Piłsudski, akcentowali cele niepodległościowe i wolnościowe walki socjalistów. Drudzy głosili konieczność współpracy z rosyjskimi komunistami w celu przeprowadzenia rewolucji i skłaniali się ideowo ku SDKPiL.

Pod wpływem wydarzeń z lat 1905–1907 Roman Dmowski dokonał istotnych zmian w programie endecji. Konieczność ich przeprowadzenia wytłumaczył w głośnej wówczas książce *Niemcy, Rosja i kwestia polska*, wydanej w 1908 r. Uzasadniał w niej, że najgroźniejszym przeciwnikiem Polaków są Niemcy, a nie Rosjanie, a germanizacja jest skuteczniejsza i groźniejsza od rusyfikacji. Uznał, że w wypadku wybuchu wojny między dwoma blokami militarnymi Polacy powinni opowiedzieć się po stronie Rosji i jej zachodnich sojuszników. Jeśli tak się stanie, to zwycięska Rosja przyłączy do swojego państwa ziemie zaboru pruskiego i Galicję. Wówczas – jak przekonywał Dmowski – musi powstać autonomiczne państwo polskie.

M7 **Odezwa łódzkich robotnic w trakcie rewolucji, 1906 r.**

Po tylu krwawych kłótniach i wyrzucaniach wzajemnych, my, robotnice fabryczne, świadki tego wszystkiego, nie możemy się powstrzymać, żeby nie zawołać na Was, ojcowie, bracia, mężowie nasi, ze łzami w oczach i okropnym bólem w sercu:

Zastanówcie się, co robicie, przelewając krew bratnią, płacz matek, żon i dzieci waszych woła już o pomstę do nieba. [...] przecież my wszyscy na jednej ziemi polskiej żyjemy, jeden chleb jemy, jedne troski w fabrykach dzielimy, wspólnie pracujemy, razem jesteśmy gnębieni i razem w jednego Boga wierzymy – a przykazania Najświętszego miłości nie wypełniamy. Czy ty, ojcze narodowcze, czy ty, synu socjalisto, czy ty, pepeesie albo esdeku, opamiętajcie się, przecież wyście wszyscy Polakami!

„Rozwój" 1906, 27 października, s. 1.

Praca z materiałami

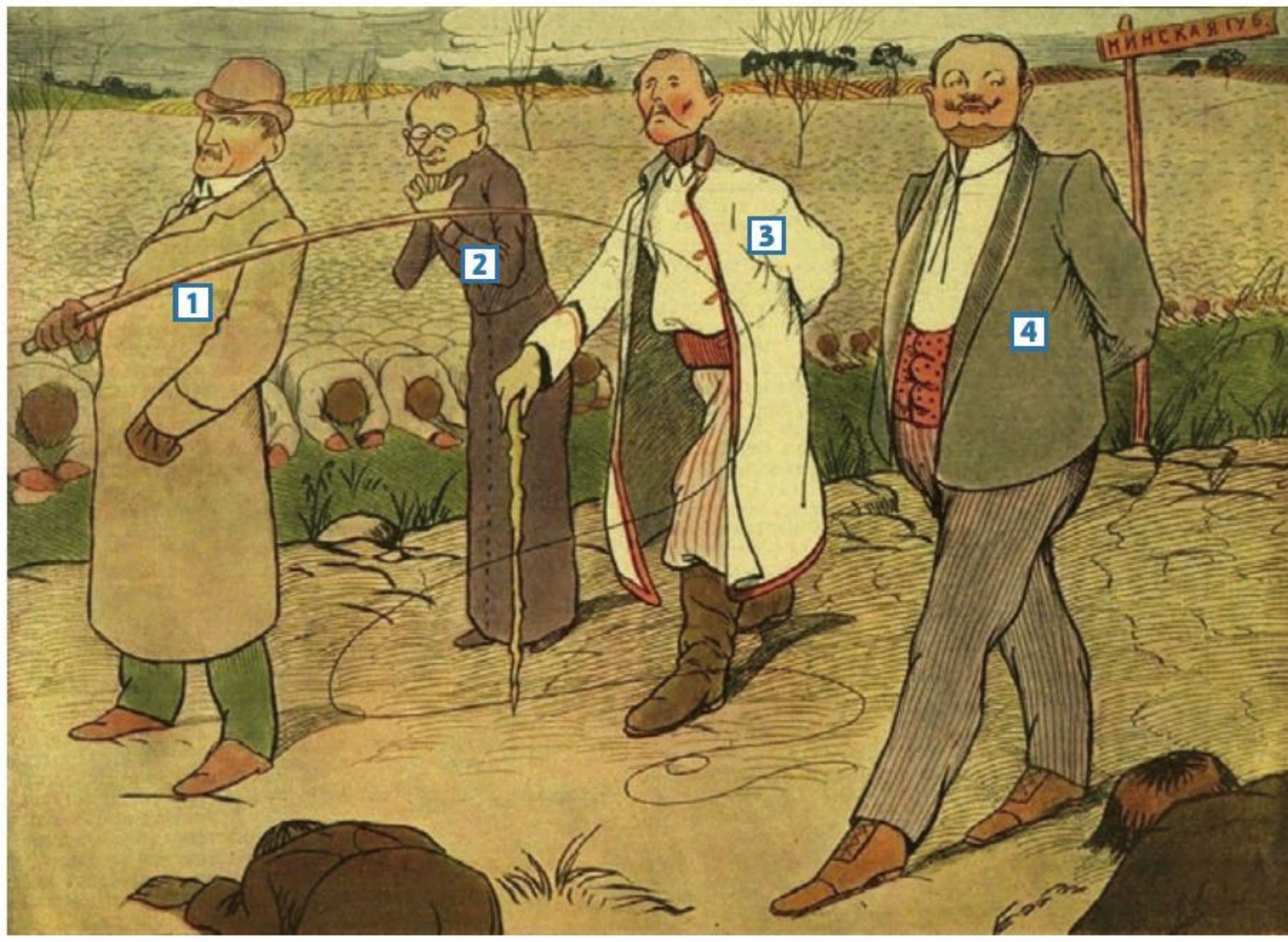
1. Podaj, czego dotyczył apel łódzkich robotnic. Czy – twoim zdaniem – były szanse na zrealizowanie tego postulatu? Uzasadnij odpowiedź. **M7**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób zostali ukazani na ilustracji polscy działacze Koła Polskiego. **M8**

Sytuacja po rewolucji w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych

Wydarzenia z lat 1905–1907 w Królestwie Polskim można określić jako „czwarte powstanie narodowe" i „pierwszą rewolucję". Choć rewolucjoniści ponieśli porażkę, to jednak w sytuacji w Królestwie Polskim – podobnie jak w Rosji – nastąpiły zmiany. Na mocy ukazu tolerancyjnego z 1905 r. katolicy przestali być dyskryminowani. Pojawiła się możliwość budowy i remontu obiektów kościelnych.

Władze rosyjskie zgodziły się też na przywrócenie nauczania w języku polskim w szkołach gminnych. Ku zaskoczeniu zaborcy bowiem okazało się, że podsycanie przez niego antagonizmów między chłopami a ziemianami nie doprowadziło do rozbicia polskiej wspólnoty narodowej. Mieszkańcy Królestwa Polskiego uzyskali ponadto prawo do zakładania własnych instytucji i stowarzyszeń, z czego chętnie korzystali. W 1905 r. powstała **Polska Macierz Szkolna**, stowarzyszenie kulturalno-oświatowe kierowane przez polskich patriotów, które zrealizowało wiele cennych inicjatyw. Jego członkowie zorganizowali i prowadzili blisko 700 szkół elementarnych z polskim językiem nauczania, zakładali prywatne szkoły średnie z językiem polskim (aczkolwiek ich ukończenie nie dawało prawa wstępu na uczelnie państwowe), a także wspierali funkcjonowanie szkół handlowych, rolniczych i przemysłowych dla absolwentów gimnazjów. Polska Macierz Szkolna utworzyła ponad 500 polskich bibliotek i czytelni, zakładała też sierocińce dla polskich dzieci. Choć w grudniu 1907 r. została rozwiązana, kontynuowała działalność nielegalnie. Na rewolucji zyskali też robotnicy – zapoczątkowano wydawanie przepisów regulujących prawa i obowiązki pracowników oraz pozwolono na legalne zakładanie **związków zawodowych**, ale bez prawa do strajków.

Zmiany zaczęły zachodzić również na scenie politycznej. W wyborach do pierwszej Dumy Państwowej wzięli udział endecy, realiści (konserwatyści) oraz liberałowie. Natomiast zbojkotowali je socjaliści oraz ludowcy. Na 37 mandatów przyznanych Królestwu aż 34 zdobyli endecy reprezentowani przez SND i wspierani przez realistów. Polscy posłowie z Królestwa założyli w Dumie **Koło Polskie**, które zaczęło negocjować z władzami rosyjskimi w sprawie rozszerzenia swobód narodowych w Królestwie, jednak nie osiągnęło celu. W kolejnych Dumach władze rosyjskie zmniejszały liczbę mandatów przeznaczonych dla Królestwa, a ponadto duże wpływy zdobyły rosyjskie partie nacjonalistyczne. **W 1912 r.** doprowadziły one do **wyłączenia Chełmszczyzny i części Podlasia** z Królestwa i przyłączenia ich do generał-gubernatorstwa kijowskiego. Endecji nie udało się temu zapobiec, ale mimo tej porażki, spodziewając się wojny, stanęła ona u boku Rosji i jej zachodnich sojuszników.

M8 Zmieniająca się sytuacja polityczna w Rosji i ograniczanie roli Koła Polskiego w Dumie znalazły odzwierciedlenie w karykaturze. Jedna z takich ilustracji, nosząca tytuł *Sen polskiego „koła" w wiosenną noc: triumfalny pochód przez gubernię mińską*, ukazała się w 1907 r. na łamach gazety „Nowoje Wriemia" związanej ze środowiskiem rosyjskich nacjonalistów. Przedstawiała reprezentantów Koła Polskiego przechadzających się wśród wiejskiej ludności oddającej pokłony. Na przodzie z batem w ręku dumnie kroczy Roman Dmowski 1. Obok niego idą, spoglądając z wyższością na włościan: ksiądz Jan Gralewski 2, wywodzący się ze stanu chłopskiego Jan Bielawski 3 oraz hrabia Henryk Potocki 4.

Józef Piłsudski

(1867–1935)

Polski działacz socjalistyczny, współtwórca Legionów Polskich, Naczelnik Państwa w latach 1919–1922, przywódca sanacji. W okresie studenckim prowadził działalność konspiracyjną, za co na pięć lat został zesłany na Syberię. Po powrocie kontynuował działania w Wilnie, gdzie w 1893 r. wstąpił do PPS. Był jednym z jej przywódców, redaktorem gazety „Robotnik" oraz pomysłodawcą utworzenia Organizacji Bojowej PPS. W 1908 r. zainicjował powstanie Związku Walki Czynnej, który kształcił kadry wojskowe i tworzył zalążki oddziałów militarnych. W 1914 r. stanął na czele I Kompanii Kadrowej. W czasie I wojny światowej był komendantem I Brygady Legionów Polskich, które walczyły u boku Austro-Węgier i Niemiec. Po odmowie dalszej współpracy został uwięziony przez Niemców. Uwolniony w listopadzie 1918 r., objął stanowisko Naczelnika Państwa i tworzył podstawy państwowości polskiej. W II Rzeczpospolitej pełnił wiele ważnych funkcji, m.in. ministra spraw wojskowych i premiera. Do śmierci był przywódcą sanacji. Na fotografii Józef Piłsudski w latach 20. XX w.

Praca z materiałami

1. Wymień główne cele Związku Walki Czynnej. **M9**
2. Opisz, w jaki sposób ZWC realizował swoje cele. Odwołaj się do **M9**, **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

Pozytywne zmiany zaszły na ziemiach zabranych. Władze cofnęły antypolskie ukazy i **zezwoliły na tworzenie polskich stowarzyszeń, wydawnictw, teatrów i prasy**. Polacy najprężniej działali w Wilnie, Mińsku i Kijowie. Byli aktywni w miejskich samorządach, a w wielu miastach, np. w Wilnie, Grodnie czy Mińsku, przewodzili radom miejskim. Również oni mieli swych reprezentantów w Dumie. Następstwem liberalizacji był **wzrost postaw lojalistycznych** wśród klas posiadających i drobnomieszczaństwa. Lojalizm głosili nie tylko konserwatywni politycy, lecz także narodowcy. Postawy lojalistyczne umocniły się wśród ludności włościańskiej. Jedynie inteligencja i robotnicy znaleźli się w licznej grupie kontestujących rosyjskie władze.

Odrodzenie nastrojów niepodległościowych

W polskim społeczeństwie zaczęły się z wolna **odradzać nastroje niepodległościowe**, w czym znaczny udział mieli polscy artyści i pisarze. Rewolucja lat 1905–1907 wzmogła tę tendencję. Przybyło zwolenników walki o wolność i niepodległość, którzy nawiązywali do tradycji polskich powstań i konspiracji. W przeciwieństwie do młodzieży szkolnej, rzemieślniczej, robotniczej i studenckiej starsza generacja była w dużej mierze nieczuła na nowe prądy ideowe. To młodzi dostrzegli w międzynarodowych napięciach szansę na odrodzenie polskiej państwowości. Rosnąca świadomość narodowa zdawała się świadczyć o tym, że idea walki o niepodległość Polski spotka się z żywszym oddźwiękiem społecznym niż kiedyś. To już nie rody szlacheckie stanowiły podstawę nowoczesnego ruchu niepodległościowego, lecz inteligenci, robotnicy, rzemieślnicy, a w niektórych regionach – także uświadomieni narodowo chłopi.

Najbardziej zdeterminowanym i konsekwentnym orędownikiem idei niepodległościowej był **Józef Piłsudski**. Idea ta towarzyszyła mu od początku jego aktywnej działalności, a **PPS** jako **pierwsza polska partia polityczna uznała walkę zbrojną o niepodległą Polskę za swój główny cel**. Jednak po klęsce rewolucji z lat 1905–1907 ani w Rosji, ani w Królestwie nie było sprzyjających warunków do prowadzenia działań politycznych przeciwko reżimowi carskiemu. Dlatego socjaliści z zaboru rosyjskiego rozpoczęli takie działania także w Galicji, licząc na wsparcie Austro-Węgier. Obaj zaborcy znaleźli się bowiem we wrogich blokach politycznych (zob. s. 301), co było bardzo korzystne dla Polaków.

Do prowadzenia działalności niepodległościowej na dużą skalę konieczne były środki finansowe. Polscy socjaliści uznali, że pieniądze na walkę z Rosją powinny pochodzić od niej samej. We wrześniu **1908 r. Organizacja Bojowa PPS** przeprowadziła **akcję pod Bezdanami** (niedaleko Wilna). Bojowcy zaatakowali rosyjski pociąg, opanowali wagon pocztowy i przejęli ponad 200 tys. rubli. Akcją dowodził Józef Piłsudski. Pieniądze z napadu przeznaczono na powstające w Galicji struktury wojskowe, spłatę długów organizacji oraz wsparcie dla rodzin więzionych działaczy PPS.

Ruch niepodległościowy w Galicji

Socjaliści z PPS-Frakcji Rewolucyjnej utworzyli w **1908 r.** we Lwowie tajny, ponadpartyjny **Związek Walki Czynnej** (**ZWC**), którego kierownictwo objął **Kazimierz Sosnkowski**, najbliższy współpracownik Piłsudskiego. Celem ZWC było przygotowanie i wykształcenie przyszłych kadr wojskowych, które mogłyby pokierować walkami o niepodległość w zaborze rosyjskim. W 1910 r. założyciele Związku utworzyli w Krakowie legalną organizację paramilitarną o nazwie **Towarzystwo Strzelec**, a we Lwowie powstał **Związek Strzelecki**, kierowany przez Władysława Sikorskiego. Sztab Austro-Węgier oraz polscy lojaliści dyskretnie wspierali obie organizacje paramilitarne, licząc na to, że ich członkowie mogą być użyteczni w walce z Rosją. Komendantem formacji strzeleckich obozu niepodległościowego został Piłsudski.

Część obozu narodowego krytycznie oceniła zmianę polityki narodowców kierowanych przez Dmowskiego. Kontestatorzy politycznego zwrotu – nazywani secesjonistami – stali na stanowisku, że głównym wrogiem polskiej niepodległości jest Rosja. Swoją podstawową działalność przenieśli do Galicji, gdzie stworzyli własne struktury polityczne i militarne. W 1909 r. zaczęli wydawać we Lwowie pismo „Zarzewie", wokół którego z czasem uformowało się środowisko polskiej młodzieży niepodległościowej. **Zarzewiacy** w 1911 r. utworzyli **Polskie Drużyny Strzeleckie**, a ich komendantem został Marian Żegota Januszajtis. Własne oddziały strzeleckie formowały Polskie Stronnictwo Ludowe oraz galicyjska endecja w oparciu o filie Sokoła zwane gniazdami. We wschodniej Galicji pod auspicjami Związku Młodzieży Polskiej Zet powstały **Drużyny Bartoszowe**, skupiające głównie młodzież z małych miast i wsi. Łącznie w przeddzień wybuchu wojny oddziały paramilitarne liczyły kilkanaście tysięcy przeszkolonych i uzbrojonych osób. Na ich potrzeby kupowano broń i wyposażenie. Uruchomiono konspiracyjne kursy oraz szkoły wojskowe.

M9 **Regulamin Związku Walki Czynnej, 1908 r.**

Celem ZWC jest prowadzenie poza granicami caratu robót przygotowawczych oraz wytworzenie organizatorów i kierowników technicznych dla przyszłego powstania zbrojnego w zaborze rosyjskim. Dążąc do rewolucyjnego powstania Polski przeciw najazdowi moskiewskiemu, ZWC stwierdza, że celem zgodnych usiłowań ogółu jego członków jest Niepodległa Republika Demokratyczna. Drogę wiodącą do tego celu widzi ZWC w jak najszerszem wyzwoleniu energii rewolucyjnej, tkwiącej w masach ludowych. Z dążeniami przeto niepodległościowemi, republikańskiemi i demokratycznemi łączy ZWC dążenie do społecznej reformy, która by ogółowi obywateli wyzwolonego kraju zagwarantowała prawo do pracy i chleba, a zamieniając ziemię na własność narodową, zwróciła ją dawnemu jej właścicielowi: milionom pracującego ludu.

J. Stachiewicz, *Początki Związku Walki Czynnej*, „Niepodległość" 1933, t. 2 (IV–IX 1930), s. 51–52.

M10 W przeciwieństwie do Królestwa Polskiego i zaboru pruskiego organizacje strzeleckie w Galicji mogły zakładać szkoły oficerskie i podoficerskie, kupować broń i amunicję. Ponadto w celach szkoleniowych korzystały z wojskowych strzelnic oraz organizowały ćwiczenia. Na zdjęciu ćwiczenia Związku Strzeleckiego zorganizowane w sierpniu 1913 r. w Zakopanem, zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego.

Praca z materiałem

1. Omów strukturę organizacyjną ZWC. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.

Działacze niepodległościowi powołali w **1912 r.** Polski Skarb Wojskowy i – na znak konsolidacji obozu niepodległościowego – **Tymczasową Komisję Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych** (**TKSSN**). W czasie wojny, której się spodziewano, miała ona koordynować działania niepodległościowe prowadzone we współpracy z Austro-Węgrami, a także wyłonić spośród swoich członków rząd narodowy. W skład TKSSN weszły stronnictwa z Królestwa i Litwy, jak PPS oraz narodowe związki robotnicze i chłopskie, a także formacje z Galicji, jak PPSD Galicji i Śląska z Ignacym Daszyńskim na czele oraz PSL z Wincentym Witosem. W 1913 r. w PSL nastąpił rozłam na PSL-Piast i PSL-Lewicę. W 1914 r. z powodu różnic politycznych i ideowych PSL-Piast zawiesiło działalność w TKSSN. Podobnie uczynili przedstawiciele ugrupowań narodowych z Królestwa. TKSSN stała się bardziej lewicowa. Świadomy tego Piłsudski, który został już wcześniej mianowany komendantem związków strzeleckich, starał się nadać TKSSN bardziej apolityczny charakter. Aby zapewnić strzelcom szersze poparcie społeczne, tworzono organizacje obywatelskie, w tym kobiece. Młode inteligentki, uczennice oraz studentki aktywnie wspierały strzelców, szerząc wiedzę o dziejach polskiej wojskowości i polskich tradycjach niepodległościowych.

Nieliczne konspiracyjne koła niepodległościowe i pepeesowskie istniały także w Królestwie i na ziemiach zabranych. W zaborze pruskim, ze względu na siłę Rzeszy i panujące wśród Polaków nastroje, akcje niepodległościowe nie były możliwe. Bardziej niż walka o byt narodowy absorbowało Polaków prowadzenie przedsiębiorstw i pilnowanie interesów.

M11 Związek Walki Czynnej miał przypominać organizację wojskową. Najniżej w hierarchii znajdowała się sekcja, w której skład wchodziło 6–8 osób. Na jej czele stał chorąży. Dwie sekcje tworzyły pluton, a cztery plutony składały się na dowodzoną przez kapitana kompanię. Władzę najwyższą początkowo sprawowała Rada Główna; należeli do niej oficerowie i słuchacze kursu oficerskiego prowadzonego przez Związek. W 1912 r. w miejsce Rady powołano urząd Komendanta Głównego, którym został Józef Piłsudski. Na zdjęciu Rada Główna Związku Walki Czynnej, fotografia sprzed 1914 r., zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego.

Rewolucja 1905–1907 i polskie organizacje niepodległościowe
Podsumowanie
26

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw główne ugrupowania polityczne działające w carskiej Rosji w latach 1905–1907.
2. Omów konsekwencje rewolucji 1905 r. dla społeczeństwa polskiego pod zaborem rosyjskim.
3. Opisz cele działalności Związku Walki Czynnej.
4. Porównaj przyczyny i przebieg rewolucji w latach 1905–1907 w Rosji i w Królestwie Polskim.

Rosja przed rewolucją

1881 – śmierć Aleksandra II w wyniku zamachu.
Ograniczenie swobód politycznych za rządów Aleksandra III.
Rozwój gospodarczy Rosji w czasach panowania Mikołaja II.
Wzrost znaczenia radykalnych sił politycznych. Nowe ugrupowania – mienszewicy i bolszewicy.

Rewolucja 1905–1907 w Rosji

Porażki Rosji w wojnie z Japonią przyczyną wzrostu niezadowolenia społecznego.
I 1905 – „krwawa niedziela" (stłumienie pokojowej manifestacji w Petersburgu) początkiem rewolucji.
Pierwsze ustępstwa cara i liberalizacja polityki.
1905 – pierwsze wybory do Dumy Państwowej (parlamentu rosyjskiego).
Krwawa polityka premiera Piotra Stołypina.
Skutki rewolucji 1905 r. w Rosji
- zmiana w sposobie rządzenia państwem – rezygnacja z autorytarnej polityki
- powołanie Dumy
- legalizacja partii i stowarzyszeń politycznych
- obudzenie się tożsamości narodowej wielu mniejszości

Rewolucja 1905 r. na ziemiach polskich

Trzy wizje polityki względem caratu: endecji, PPS i SDKPiL.
Pierwsze strajki i manifestacje w Królestwie Polskim następstwem „krwawej niedzieli".
Zamachy Organizacji Bojowej PPS.
Skutki rewolucji na ziemiach polskich
- swobodna działalność Kościoła Rzymskokatolickiego
- przywrócenie nauczania w języku polskim w szkołach gminnych
- zaprzestanie prześladowania członków Kościoła Greckokatolickiego
- utworzenie katedry literatury polskiej i języka polskiego na Uniwersytecie Warszawskim
- zaprzestanie prześladowań Polaków na ziemiach zabranych
- możliwość wybierania przez Polaków przedstawicieli do Dumy

Polskie organizacje niepodległościowe

Działalność niepodległościowa skupiona wokół PPS i Józefa Piłsudskiego.
Galicja głównym miejscem tworzenia się organizacji niepodległościowych.
1908 – powstanie Związku Walki Czynnej.
Najważniejsze organizacje niepodległościowe: Towarzystwo Strzelec, Związek Strzelecki, Polskie Drużyny Strzeleckie, Tymczasowa Komisja Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych.

Polecane publikacje

M.A. Koprowski, *Legiony – droga do legendy. Przed wyruszeniem w pole 1906–1914*, Zakrzewo: Wyd. Replika, 2018.

K.R. Kowalczyński, *Łódź 1905. Kulisy rewolucji*, Łódź: Księży Młyn, 2017.

Rewolucja 1905. Przewodnik Krytyki Politycznej, pod red. K. Piskały i W. Marca, Warszawa: Wyd. Krytyki Politycznej, 2013.

27 Kultura i nauka na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

1871
powstanie Akademii Umiejętności w Krakowie

1896
pierwszy pokaz filmu na ziemiach polskich

1905
Literacka Nagroda Nobla dla Henryka Sienkiewicza

Przypomnij

- Jak wyglądało życie kulturalne na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w.?

Cel lekcji

- Poznam najważniejsze przemiany i osiągnięcia w kulturze i nauce na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Po lekcji

- Charakteryzuję główne nurty w sztuce drugiej połowy XIX i początku XX w.
- Omawiam rozwój kultury masowej na ziemiach polskich.
- Znam najważniejszych twórców nauki i kultury polskiej na przełomie XIX i XX w. oraz ich dzieła.

Polski pozytywizm

Mimo licznych niepowodzeń politycznych kultura wysoka zyskała w drugiej połowie XIX w. znaczącą rangę w polskim społeczeństwie, a twórcy cieszyli się szacunkiem. Wzrosło znaczenie **mecenatu mieszczańskiego i inteligenckiego**. Społeczeństwo finansowało polską kulturę i naukę, m.in. instytucje kulturalne i stypendia. Szczególną opieką otaczano pisarzy, gdyż uważano, że przez dzieła literackie najlepiej przejawia się duch narodu. Czytelnicy, by oddać hołd największym twórcom, urządzali zbiórki społeczne, z których finansowali np. zakup rezydencji. Do takich pisarzy należał **Henryk Sienkiewicz**. Jego twórczość budziła miłość do ojczyzny, dawała rodakom pokrzepienie oraz niosła przekonanie, że nie wszystko stracone. Jedną z najbardziej znanych powieści Sienkiewicza są ***Krzyżacy***. Dzieło to odczytano jako protest przeciwko germanizacji prowadzonej w zaborze pruskim. Innym była **Trylogia** pisana „dla pokrzepienia serc". Światową sławę przyniosła pisarzowi książka ***Quo vadis*** (czyt. kfo wadis), a w **1905 r.** przyznano mu Literacką Nagrodę Nobla za całokształt twórczości.

Najpłodniejszym twórcą tamtych czasów był **Józef Ignacy Kraszewski**, autor m.in. ***Starej baśni***. Pisarz pozostawił po sobie ok. 600 tomów różnych prac, w tym ponad 200 powieści o tematyce historycznej oraz społeczno-obyczajowej. Na podstawie obserwacji odtwarzał w nich ówczesne życie Polaków, wprowadzając do kultury

M1 Henryk Sienkiewicz w Trylogii pomijał niektóre fakty, a znaczenie innych przejaskrawiał. W trudnych dla Polaków czasach zaborów, po upadku dwóch powstań, pisał „dla pokrzepienia serc". Stworzył opowieść o czasach, w których patriotyzm ratował zagrożoną ojczyznę. Chciał w ten sposób wzbudzić nadzieję na lepszą przyszłość. Opisywane bohaterstwo jednostek miało wzmacniać poczucie własnej wartości Polaków i postawy patriotyczne. Obraz dziejów Polski zaprezentowany przez Sienkiewicza kształtował świadomość historyczną narodu przez dziesięciolecia. Ilustracja autorstwa Juliusza Kossaka zamieszczona w *Ogniem i mieczem* z 1888 r.

trwałe wzorce i stając się swoistym wychowawcą narodu. Popularnością cieszyli się także inni wybitni literaci, jak np. **Bolesław Prus** – autor *Kronik tygodniowych*, czyli felietonów publikowanych na łamach „Kuriera Warszawskiego", oraz powieści społeczno-obyczajowych ***Lalka*** i ***Emancypantki***, które początkowo ukazywały się w odcinkach w „Kurierze Codziennym". Dzięki *Lalce* Prus stał się pisarzem światowego formatu, tłumaczonym na wiele języków. Aktualne tematy oraz panoramę XIX-wiecznego społeczeństwa polskiego przedstawiła **Eliza Orzeszkowa** w powieści ***Nad Niemnem***. Pisarką tego okresu była także **Maria Konopnicka**, autorka m.in. poematu *Pan Balcer w Brazylii*, bajki *O krasnoludkach i sierotce Marysi* oraz wiersza ***Rota***, do którego melodię skomponował Feliks Nowowiejski. *Rota* stanowiła element kampanii poetki przeciw germanizacji. W wielu swoich utworach Konopnicka opisywała niesprawiedliwość społeczną oraz krzywdę i ucisk, jakich doznawali Polacy od zaborców.

W kraju i za granicą polscy artyści tworzyli dzieła malarskie. **Maksymilian Gierymski** był współtwórcą polskiego malarstwa realistycznego. Jego najbardziej znane obrazy to *Zima w małym miasteczku* oraz *Patrol powstańczy* nawiązujący do powstania styczniowego. Dzieła realistyczne wyszły także spod pędzla **Józefa Chełmońskiego**, który namalował m.in. *Babie lato* i *Bociany*. Z kolei młodszy brat Maksymiliana – **Aleksander Gierymski** – jest nazywany prekursorem polskiego impresjonizmu, którego przykładem jest obraz *Żydówka z pomarańczami*. Na obrazach polskich ar-

Henryk Sienkiewicz

(1846–1916)

Polski pisarz i publicysta, przedstawiciel literatury realistycznej. Studiował w Szkole Głównej w Warszawie. W latach 1876–1878, podczas pobytu w Ameryce, był korespondentem i drukował relacje w formie listów z podróży w „Gazecie Polskiej". Na łamach prasy publikował nowele o tematyce społecznej (*Za chlebem*, *Latarnik*, *Janko Muzykant*), a także artykuły w obronie Polaków przed pruską polityką wynaradawiania i wywłaszczania. Był autorem powieści historycznych, m.in. Trylogii, *Krzyżaków* i *Quo vadis*. W 1905 r. otrzymał Literacką Nagrodę Nobla za całokształt twórczości. Kazimierz Pochwalski, *Portret Henryka Sienkiewicza* (fragment), 1890 r., Muzeum Narodowe w Kielcach.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego o dziełach Henryka Sienkiewicza zwykło się mówić, że powstawały „dla pokrzepienia serc". Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Uzasadnij, że obraz Aleksandra Gierymskiego stanowi pomost między realizmem a impresjonizmem w polskiej sztuce XIX w. **M2**

M2 *Żydówka z pomarańczami* to jedno z najsłynniejszych dzieł Aleksandra Gierymskiego. Stanowi ono pomost między realizmem a impresjonizmem, który fascynował artystę. Gierymski bardzo realistycznie ukazał na obrazie biedę oraz troskę o codzienny byt żydowskiej handlarki. Ubrana w skromne i zniszczone ubranie, w czepcu na głowie i z chustą na ramionach spogląda pełna smutku i bezsilności. Za jej plecami można dostrzec namalowaną w duchu impresjonistycznym panoramę miasta. Obraz powstał w latach 1880–1881, zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

Jan Matejko

(1838–1893)

Polski malarz, twórca wielkoformatowych obrazów historycznych, m.in. *Bitwy pod Grunwaldem*, *Unii lubelskiej*, *Konstytucji 3 Maja 1791 roku*. Od dzieciństwa wykazywał talent plastyczny. Dzięki zdobytemu stypendium wyjechał na studia malarskie do Monachium. Po ich ukończeniu wrócił do rodzinnego Krakowa. W jego twórczości początkowo dominowała tematyka religijna. Klęska powstania styczniowego, która bardzo artystą wstrząsnęła, spowodowała, że zwrócił się ku tematom historycznym. Nie interesowało go jednak oddawanie prawdy historycznej – pragnął przekazywać idee wydarzeń, a dzięki płynącemu z nich przesłaniu oferować Polakom pokrzepienie w trudnym czasie zaborów. Jan Matejko, *Autoportret* (fragment), 1892 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

tystów często się pojawiały sceny historyczne i batalistyczne. Specjalizowali się w nich **Juliusz i Wojciech Kossakowie**. Pierwszy namalował m.in. obraz *Sobieski pod Wiedniem*, a drugi na zaproszenie Jana Styki wraz z grupą innych malarzy wykonał *Bitwę pod Racławicami* zwaną *Panoramą Racławicką*. Innym ulubionym tematem Kossaków były konie. Ich prace trafiały do polskich i zagranicznych kolekcji, zarówno publicznych, jak i prywatnych. Największą sławą cieszył się **Jan Matejko**. Jego twórczość artystyczna, sięgająca do wątków historycznych, przyczyniła się do podtrzymania i wzmocnienia nastrojów patriotycznych. Najsłynniejsze obrazy artysty to m.in. *Bitwa pod Grunwaldem*, *Konstytucja 3 Maja 1791 roku* czy *Stańczyk*. Jego malarstwo odgrywało szczególną rolę w życiu Polaków, ukazywało bowiem dawną wielkość Rzeczpospolitej, kształtowało serca i umysły, a także podtrzymywało wiarę w odzyskanie przez Polskę niepodległości. Było również manifestacją odrębności narodowej.

Młoda Polska

Epoka w literaturze, sztuce i muzyce polskiej zwana **Młodą Polską**, a określana też jako modernizm lub neoromantyzm, trwała niecałe 30 lat – od lat 90. XIX w. do końca I wojny światowej. W 1898 r. w krakowskim dwutygodniku „Życie" ukazał się manifest artystyczny neoromantyków zatytułowany *Młoda Polska*. Jego autorzy podkreślali, że oto następuje przełom antypozytywistyczny. Narodził się wówczas nurt zwany **dekadentyzmem**. Wyrósł on z poczucia zagrożenia jednostki i kryzysu wartości. Reprezentujący go twórcy uważali, że świat zmierza ku katastrofie, a cywilizacja nie ma mu już niczego do zaoferowania.

Stolicą Młodej Polski stał się Kraków, w którym skupili się najwybitniejsi polscy twórcy reprezentujący różne dziedziny sztuki. Dla mistrzów pędzla oparcie stanowiła Akademia Sztuk Pięknych, jedyna polska uczelnia artystyczna, a dla literatów były nim czasopisma kulturalne, wydawnictwa, teatry. Kraków okrzyknięto ośrodkiem poszukiwań nowych rozwiązań w zakresie sztuki użytkowej. Tam też w 1905 r. narodził się najbardziej znany przez lata polski kabaret Zielony Balonik, działający w kawiarni zwanej później Jamą Michalika. Teksty tworzył m.in. **Tadeusz Boy-Żeleński**. Również w Krakowie, po latach spędzonych na obczyźnie, zamieszkał na pewien czas **Stanisław Przybyszewski**, który wywarł duży wpływ na postawy i myśl twórców Młodej Polski. Określił on nowe funkcje sztuki. Uważał, że należy ją tworzyć tylko dla niej samej, miała być sztuką dla sztuki. Twórczość Przybyszewskiego wpisywała się w nurt dekadentyzmu – bohaterami jego utworów często były osoby poddające się apatii i dążące do izolacji.

Neoromantycy wracali do tego, co tajemnicze i duchowe, i podobnie jak kiedyś romantycy również cenili ludowość. Szacunek dla ludu manifestowali nie tylko w swoich dziełach, lecz także w życiu prywatnym. Z chłopkami ożenili się Stanisław Wyspiański, Włodzimierz Tetmajer oraz Lucjan Rydel. Wątki ludowe były bliskie twórcom wywodzącym się z ludu – np. Janowi Kasprowiczowi i Władysławowi Orkanowi. Tematykę chłopską najwspania-

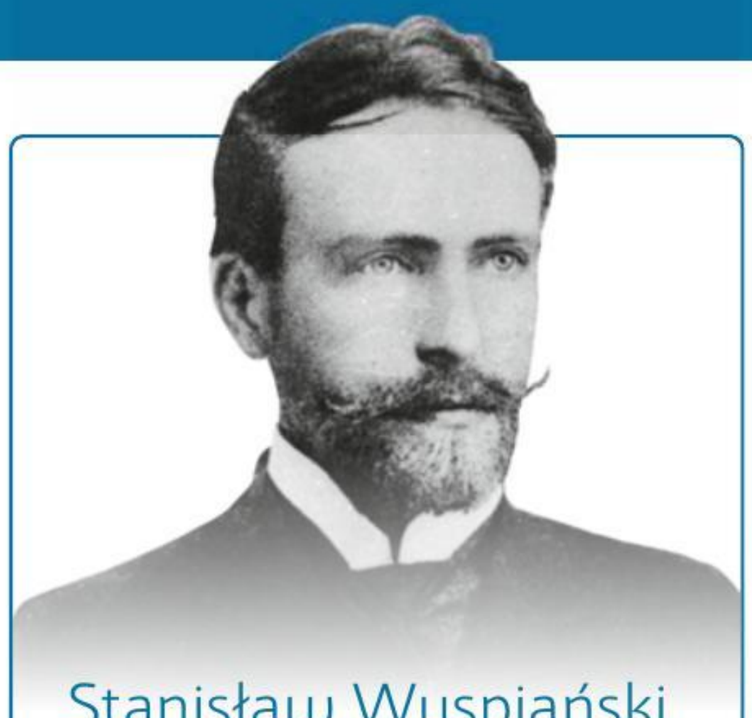
Praca z materiałem

1. Omów symbolikę dzieła Jacka Malczewskiego. **M3**
2. Określ, co – twoim zdaniem – chciał wyrazić w swym manifeście artystycznym twórca *Błędnego koła*. Wykorzystaj **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.

lej zaprezentował **Władysław Stanisław Reymont** w kilkutomowej epopei ***Chłopi***, za którą w 1924 r. otrzymał Literacką Nagrodę Nobla. Spod jego pióra wyszła też powieść ***Ziemia obiecana***. Na jej kartach doskonale oddał panujące w XIX-wiecznej Łodzi stosunki społeczno-ekonomiczne i związane z nimi konflikty. Na ten sam czas przypadła twórczość **Stefana Żeromskiego**, autora powieści ***Ludzie bezdomni*** i ***Popioły***. Tematy, które poruszał w swoich dziełach, np. ubóstwo, katastrofalne położenie robotników i chłopów, świadczyły o zaangażowaniu społecznym pisarza.

Neoromantycy byli wrażliwi na polskie tradycje, wielu z nich sympatyzowało z polskim ruchem niepodległościowym lub narodowym. Często podkreślali pokrewieństwo i wzajemne oddziaływanie na siebie różnych gałęzi sztuki: malarstwa, literatury, muzyki, sztuki użytkowej, architektury. Najlepszym tego przykładem jest twórczość **Stanisława Wyspiańskiego**, najwybitniejszego przedstawiciela Młodej Polski. Jego dzieła literackie, sztuka użytkowa, witraże oraz obrazy zachwycają do dziś, a dramaty ***Wesele***, ***Noc listopadowa*** i ***Warszawianka*** należą do kanonu najważniejszych dzieł polskiej literatury. Wyspiańskiemu sławą dorównywał **Stanisław Witkiewicz**, który w góralszczyźnie Podhala i Zakopanego odnalazł styl narodowy oraz ducha polskości.

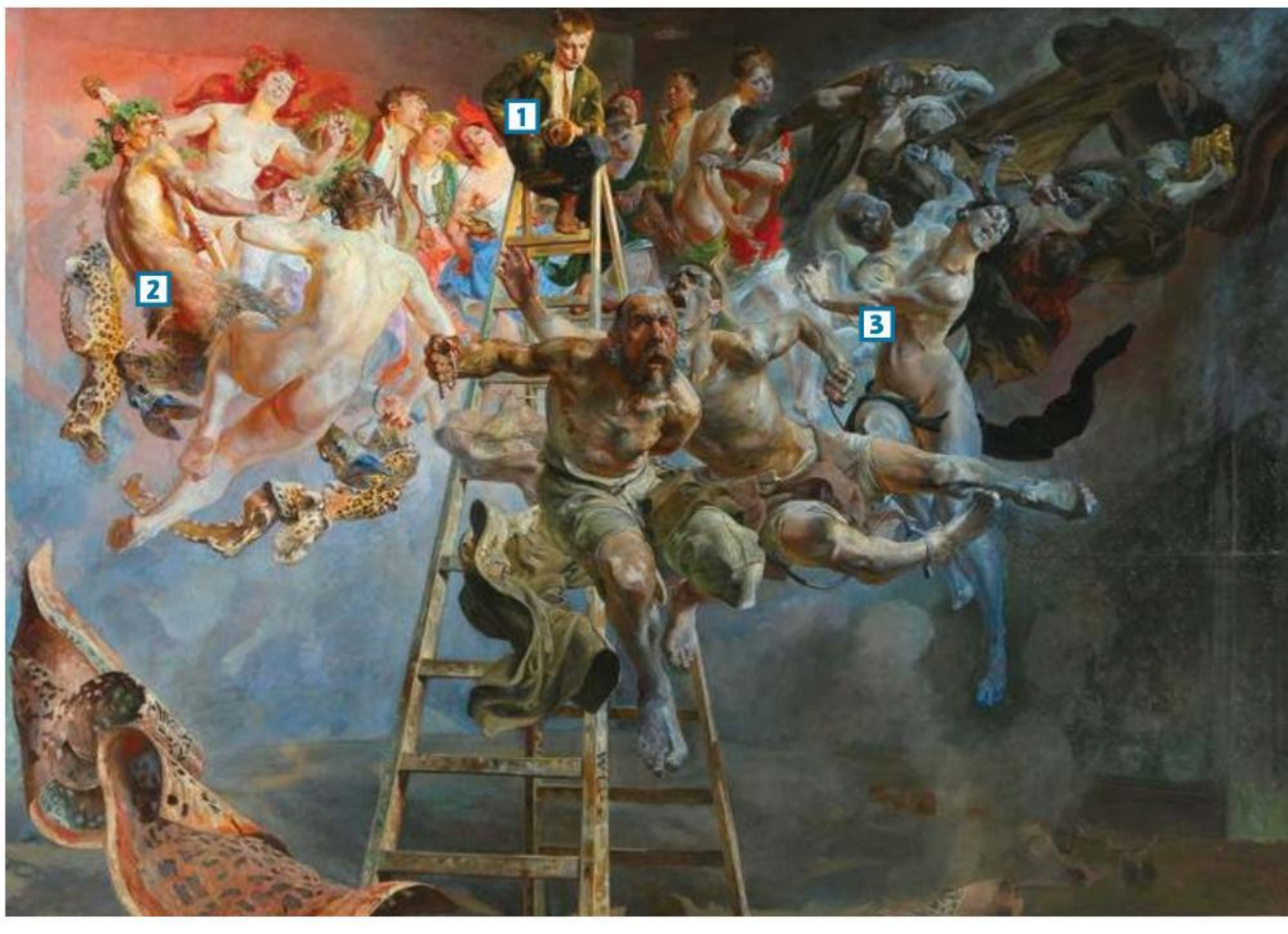
Cenieni byli polscy malarze reprezentujący rozwijające się wówczas główne nurty w malarstwie. **Jacek Malczewski** był przedstawicielem **symbolizmu**, kierunku w poezji i sztukach plastycznych zakładającego, że prawdziwego świata nie można zrozumieć i interpretować zmysłami ani opisywać zwykłymi słowami, lecz należy to robić za pomocą alegorii. Obrazem reprezentującym ten rodzaj malarstwa jest *Hamlet polski. Portret Aleksandra Wielopolskiego*. W nurcie modernistycznym, stosującym artystyczne eksperymenty oraz nowe techniki i materiały, mieściły się prace **Olgi Boznańskiej**. Jednym z najbardziej rozpoznawalnych dzieł artystki jest obraz *Dziewczynka z chryzantemami*. Przedstawicielem Młodej Polski był także **Józef Mehoffer**, malarz, witrażysta i grafik. Projektował głównie grafikę użytkową oraz malował portrety.

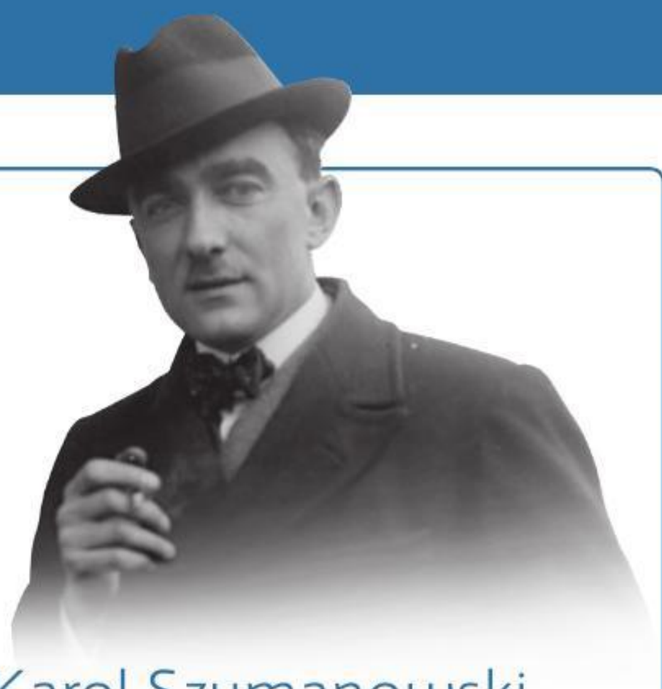
Stanisław Wyspiański

(1869–1907)

Polski artysta, poeta oraz dramaturg. Uczęszczał na wykłady z historii, historii sztuki oraz literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim. Studiował malarstwo w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. W latach 1890–1894 odbył podróż artystyczną po Europie. Po powrocie do Krakowa zajął się malarstwem oraz sztuką użytkową – projektował polichromie i witraże w Kościele św. Franciszka, a także dekoracje teatralne. Pisał również dramaty, m.in. *Wesele*, w którym są szczególnie widoczne zarówno zainteresowania historią, jak i wnikliwy zmysł analityczny autora symbolisty. Fotografia z początku XX w.

M3 *Błędne koło* to jeden z najważniejszych obrazów Jacka Malczewskiego. Dzieło jest uznawane za artystyczny manifest twórcy, którego na obrazie symbolizuje siedzący z pędzlem w dłoni chłopiec 1. Wokół niego wirują fantastyczne postacie. Po jasnej stronie widać radosny mitologiczno-ludowy korowód 2. Po ciemnej zaś można dostrzec wygięte w cierpieniu zjawy 3 będące nawiązaniem do tragicznego losu Polaków. Obraz powstał w latach 1895–1897. Jest własnością Fundacji im. Raczyńskich przy Muzeum Narodowym w Poznaniu.

Karol Szymanowski

(1882–1937)

Pianista i kompozytor okresu Młodej Polski, uważany za jednego z czołowych polskich kompozytorów. W latach 1901–1905 studiował w Warszawie kompozycję. Był wybitnym pianistą i wiele koncertował. Na początku lat 20. odbył tournée (czyt. turne) po USA, występował też w Londynie i Paryżu. W latach 30. koncertował w większości krajów europejskich. W latach 1927–1929 oraz 1930–1932 był dyrektorem konserwatorium w Warszawie. W jego twórczości słychać fascynacje kulturą Orientu (*Pieśni muezina szalonego*, czyt. muez-ina), a także polskim folklorem, głównie podhalańskim (balet *Harnasie*). Najwybitniejszym dziełem artysty jest opera *Król Roger*. Fotografia z ok. 1925 r., zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

W tym czasie tworzyli muzycy i kompozytorzy: **Karol Szymanowski**, Mieczysław Karłowicz, Feliks Nowowiejski. W dziedzinie muzyki światowy sukces odniósł pianista i kompozytor **Ignacy Jan Paderewski**. Koncertował w wielu krajach europejskich, występował m.in. przed królową brytyjską Wiktorią, a także w Stanach Zjednoczonych. Popularnością nie ustępowała mu wybitna aktorka teatralna **Helena Modrzejewska**. Oboje – zarówno twórczością, jak i innymi działaniami – przypominali światu o żywotności polskiej kultury i aspiracjach politycznych narodu. Na kongresie kobiet w Chicago (czyt. szikago) Modrzejewska wygłosiła odczyt o sytuacji kobiet w zaborach pruskim i rosyjskim, za co pozbawiono ją możliwości wjazdu na terytorium Rosji.

Szkolnictwo wyższe i nauka

W zaborze rosyjskim po likwidacji Szkoły Głównej w Warszawie Polacy chcący podjąć studia mieli do wyboru dwie uczelnie z językiem rosyjskim jako wykładowym – politechnikę i uniwersytet. Chętnie wyjeżdżali też do Rosji, głównie do Kijowa, Petersburga i Rygi. W zaborze pruskim nie było uniwersytetu, jedynie niemiecka politechnika w Gdańsku. Polacy studiowali więc na uniwersytetach niemieckich, np. we Wrocławiu. Wszyscy zainteresowani nauką w języku polskim musieli się udać do Galicji. Można było pobierać nauki we Lwowie, na tamtejszym uniwersytecie, politechnice, akademii weterynaryjnej i w szkole rolniczej, oraz w Krakowie – na Uniwersytecie Jagiellońskim i w Akademii Sztuk Pięknych.

Blisko 20% studentów na ziemiach polskich pod zaborem austriackim stanowili synowie chłopscy. W roku akademickim 1913/1914 na galicyjskie uczelnie uczęszczało ponad 10 tys. studentów. W latach 90. XIX w. pojawiły się na studiach pierwsze kobiety, których szybko przybywało. Poziom nauczania był wysoki, a wykładowcy cieszyli się dobrą opinią w Europie. Swoją aktywnością dowodzili, że choć nie istnieje państwo polskie, działają polskie instytucje naukowe i są prowadzone prace badawcze.

Międzynarodowe uznanie zdobyli profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego **Zygmunt Wróblewski** oraz **Karol Olszewski**, którzy skroplili tlen i azot. Dużą rolę w rozwoju nauki odegrały towarzystwa naukowe, działające m.in. w Poznaniu, Toruniu, Przemyślu, Warszawie, Płocku oraz we Lwowie. Największe znaczenie miała **Akademia Umiejętności** (**AU**), założona w Krakowie w **1871 r.** Mogła dobrze funkcjonować dzięki ofiarności publicznej. Jej członkami byli naukowcy pochodzący ze wszystkich zaborów oraz przebywający na emigracji, a także uczeni niepolscy. Akademia miała zagraniczne stacje naukowe w Paryżu, Wiedniu i Rzymie. Współpracowali z nią liczni polscy naukowcy zatrudnieni na uczelniach europejskich, jak choćby przyszli prezydenci Polski Gabriel Narutowicz i Ignacy Mościcki. Z zagraniczną uczelnią była także związana **Maria Skłodowska-Curie** (czyt. kiri, zob. s. 200), która podjęła naukę w paryskiej Sorbonie, ponieważ nie mogła studiować na polskiej uczelni. Swoje życie i karierę naukową związała z Francją. W dziedzinie prawa szczególnie

M4 Warszawska gazeta „Słowo" o otrzymaniu Nagrody Nobla przez Marię Skłodowską-Curie, 1911 r.

Pani Curie-Skłodowska nagrodzona! Jak głos dzwonu, wpadając w rechotanie żab, zagłusza je, tak wieść o udzieleniu Nagrody Nobla w zakresie chemii p. Curie-Skłodowskiej zabrzmiała donośniej od poszczekiwań potwarców. I znowu nazwisko naszej wielkiej rodaczki jest na ustach świata całego, ale tak jak na to zasługuje: z wszechświatowym uznaniem jej wiedzy i pracy wzbogacającej ludzkość.*

R. Mierzecki, *Prasa polska w 1911 r. wobec Nagrody Nobla dla Marii Skłodowskiej-Curie*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki" 2005, R. 14, nr 1–2 (27–28), s. 188.

* **potwarca** – oszczerca

wyróżniał się Leon Petrażycki działający w Rosji, twórca psychologicznej teorii prawa. Z kolei **Jan Baudouin de Courtenay** (czyt. bodłę de kurtene) zasłynął jako wybitny polski językoznawca oraz propagator języka esperanto. Miał to być neutralny i łatwy do nauki język międzynarodowej komunikacji, którego zasady stworzył w latach 80. XIX w. **Ludwik Zamenhof**.

Praca z materiałem

1. Określ, w jaki sposób redakcja warszawskiej gazety skomentowała otrzymanie przez Marię Skłodowską-Curie Nagrody Nobla. м4

O tym się pisze

T1 O problemach Marii Skłodowskiej-Curie w świecie nauki – rozważania Andrzeja Hennela*

Prawdą jest, że Maria Skłodowska-Curie była jedną z pierwszych w historii nauki wybitnych badaczek – fizyków. W konsekwencji jej wkroczenie do czysto męskiego świata było wówczas dla wielu zaskoczeniem i wywołało szereg prób blokowania jej działalności. Pierwszą barierą, z którą się zetknęła, była kwestia podjęcia studiów. Urodzona w 1867 r. Maria nie mogła studiować ani na Uniwersytecie Jagiellońskim, który zaczął przyjmować kobiety w 1894 r., ani na Uniwersytecie Warszawskim, który czekał z tym do 1915 r. [...]

Maria wraz siostrą Bronisławą zdecydowały się na studia w Paryżu, gdzie Sorbona przyjmowała kobiety od 1867 r. [...] Maria w 1891 r. przyjechała do Paryża. W 1893 r. otrzymała licencjat z fizyki z pierwszą lokatą, a w 1894 r. licencjat z matematyki z drugą lokatą. [...] w 1895 r. została żoną Piotra. [...]

Maria Skłodowska-Curie [...] po urodzeniu córki Ireny postanawia w 1898 r. zająć się tym tajemniczym promieniowaniem. Znajduje istotne różnice pomiędzy świeceniem różnych minerałów uranu i toru. Nazywa to zjawisko [...] radioaktywnością lub promieniotwórczością. Piotr, który jest doktorem fizyki, zostawia swoje badania i dołącza do Marii. [...] Głównym problemem okazuje się wyodrębnienie z ton rudy uranowej przywożonej do laboratorium państwa Curie miligramów prawdziwego źródła świecenia. [...] Dzięki temu w lipcu 1898 r. małżonkowie ogłaszają odkrycie nowego pierwiastka chemicznego – polonu, a w grudniu tegoż roku kolejnego pierwiastka – radu. 12 czerwca 1903 r. odbyła się na Sorbonie publiczna obrona pracy doktorskiej Marii Skłodowskiej-Curie pt. „Badanie ciał radioaktywnych". Był to pierwszy doktorat kobiety z fizyki w historii Francji. [...] Komisja oceniająca doktorat stwierdza, że „przedstawione wyniki stanowią największy naukowy wkład kiedykolwiek wniesiony przez pracę doktorską".*

* **Andrzej Hennel** – profesor Uniwersytetu Warszawskiego, specjalista w zakresie fizyki doświadczalnej ciała stałego

tajemnicze promieniowanie – mowa o promieniowaniu rudy uranu, nad którym badania porzucił Antoine Henri Becquerel (czyt. ontłan ąri bekerel)

Maria Skłodowska-Curie podczas I Kongresu Fizycznego Ernesta Solvaya (czyt. solweja) w Brukseli w 1911 r. wśród najwybitniejszych fizyków i chemików europejskich.

Jean Gaston Darboux (czyt. żan gastą darbu)

Éleuthère Eliasz Mascart (czyt. eluter maskar)

Collège de France (czyt. koleż de fraś)

Jules Henri Poincaré (czyt. żil ari płękare)

Académie Nationale de Médecine (czyt. akademi nasjonal de meds-in)

Sukcesy Piotra i Marii doprowadziły do pojawienia się nominacji do świeżo ufundowanej Nagrody Nobla. [...] W 1902 r. Jean Gaston Darboux, wybitny matematyk francuski, profesor Sorbony i członek Królewskiej Szwedzkiej Akademii Nauk, nominował do nagrody z fizyki Becquerela i państwo Curie. Podobnie niemiecki fizyk Emil Gabriel Warburg, profesor uniwersytetu w Berlinie, również nominował Becquerela i małżonków Curie. I wreszcie jako trzeci fizyk francuski Éleuthère Eliasz Mascart*, profesor Collège de France* i członek Królewskiej Szwedzkiej Akademii Nauk, nominował samego Piotra Curie. Ostatecznie nagrodę z fizyki w 1902 r. otrzymali dwaj Holendrzy [...]. W kolejnym roku czterej Francuzi postanowili wyeliminować Marię Skłodowską-Curie. Dwaj z nich to Jean Gaston Darboux, który zapomniał o wcześniejszym nominowaniu Marii, oraz Éleuthère Eliasz Mascart [...]. Dołączyli do nich promotor doktoratu Marii Gabriel Jonasz Lippmann oraz profesor Sorbony Jules Henri Poincaré*, wybitny matematyk i astronom. Czterej naukowcy napisali wspólny list nominacyjny wychwalający Piotra Curie i Becquerela. Całkowicie pominęli udział Marii. [...] Francuski spisek miał szanse powodzenia, ale informacja z Komitetu Noblowskiego szczęśliwie trafiła do Piotra Curie, który napisał list wyjaśniający, że małżonkowie pracowali wspólnie. [...] Ostatecznie państwo Curie i Becquerel Nagrodę Nobla z fizyki w 1903 r. otrzymali. [...]*

[...] w 1911 r., gdy zwolniło się miejsce w Akademii Nauk [...], Maria zgłosiła swoją kandydaturę [...]. Część członków Akademii Nauk po prostu nie życzyła sobie kobiety w swoim gronie. W tej sytuacji aż dziw, że przegrała tylko jednym głosem. Po tym głosowaniu Akademia podjęła stosunkiem głosów 92 do 56 decyzję o zakazie przyjmowania kobiet. [...]

Natomiast bez zgłaszania swojej kandydatury Maria Skłodowska-Curie została jako pierwsza kobieta wybrana do francuskiej Académie Nationale de Médecine w lutym 1922 r.*

A. Hennel, *Problemy z Nagrodami Nobla dla Marii Skłodowskiej-Curie*, [w:] *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, pod red. M. Dajnowicz i A. Miodowskiego, Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, 2020, s. 478–482.

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, na czym polegały problemy Marii Skłodowskiej-Curie w świecie nauki, oraz podaj ich przyczyny. **T1**
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że Maria Skłodowska-Curie przetarła kobietom szlak w świecie nauki. Uzasadnij odpowiedź. **T1**

Polskie szkoły historyczne

Wśród dobrze rozwijających się nauk znaczącą rangę osiągnęła **historiografia**, a to ze względu na misję, jaką miała do spełnienia wobec narodu i dziedzictwa historycznego. Polscy historycy prowadzili badania naukowe, pozostając w ścisłym kontakcie z nauką światową, byli też aktywni w życiu kulturalnym, społecznym i politycznym. Ważny obszar ich badań stanowiły dzieje Rzeczpospolitej polsko-litewskiej, w tym przyczyny jej upadku i rozbiorów. W tej kwestii zaznaczyły się zasadnicze różnice zdań między historykami. Historycy krakowscy, m.in. **Józef Szujski** i **Michał Bobrzyński**, dowodzili, że Rzeczpospolita upadła z powodu błędów i egoizmu szlachty, wad ustrojowych oraz słabości władzy królewskiej. Krytycznie odnosili się do polskich powstań narodowych XIX w., dowodząc, że przyniosły więcej złego niż dobrego. Reprezentantów tego stanowiska nazwano **krakowską szkołą historyczną**, politycznie związaną ze stańczykami – krakowskimi konserwatystami.

Maria Skłodowska-Curie była pierwszą kobietą, która otrzymała Nagrodę Nobla dwukrotnie. Do dziś zaledwie czterech uczonych zdobyło tę nagrodę dwa razy. Polka pozostaje wśród nich jedyną kobietą, a zarazem jedynym naukowcem wyróżnionym w dwóch różnych dziedzinach nauk przyrodniczych.

Odmienne stanowisko zajęli **Tadeusz Korzon** (czyt. kor-zon) i **Władysław Smoleński** – historycy reprezentujący **warszawską szkołę historyczną**. Przekonywali oni, że państwo polsko-litewskie upadło z powodu agresywnej postawy sąsiadów, i to w momencie, gdy jego elity rozpoczęły wdrażanie odważnego programu reform, a powstania i konspiracja potwierdzały prawo narodu do wyboru własnej drogi i niepodległości. Historycy szkoły warszawskiej byli związani ideowo i towarzysko z pozytywistami.

Kultura masowa

Kultura masowa, która w XIX w. zaczęła się intensywnie rozwijać w Europie, dotarła także na ziemie polskie. Pojawiły się kolorowe czasopisma, wydawano popularne kalendarze, senniki. Rozrywki dostarczały występy linoskoczków, cyrkowców, kataryniarzy czy kapel podwórkowych. Modne były też teatrzyki kawiarniane na powietrzu zwane ogródkami, karuzele, strzelnice, **fotoplastykon**.

Rok **1896** uznaje się za **początek kina** na ziemiach polskich. Odbyła się wówczas pierwsza prezentacja „żywych obrazów", które spotkały się z wielkim zainteresowaniem szerokiej publiczności. Początkowo podczas seansów wyświetlano kilka parominutowych filmów niemych. Wkrótce zaczęły powstawać pierwsze polskie studia filmowe – z najbardziej znanym warszawskim Sfinksem, w którego produkcji filmowej *Niewolnica zmysłów* w 1914 r. zadebiutowała **Pola Negri**, późniejsza gwiazda światowego formatu. Kino powoli stawało się też ważnym źródłem informacji i narzędziem propagandy – tuż przed Wielką Wojną w niektórych kinach wyświetlano kroniki filmowe. Komentowano w nich bieżące wydarzenia. a także pokazywano m.in. defilady wojskowe.

Elementem kultury masowej stał się **sport**. Uprawiali go zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Domeną pierwszych były wyścigi konne, biegi, jazda na łyżwach, kolarstwo, piłka nożna, narciarstwo, szermierka. Wśród dyscyplin budzących większe zainteresowanie pań znajdowały się m.in. wioślarstwo, badminton, hokej na trawie, a także jazda bicyklem. Pierwszą polską mistrzynią kolarską była Karolina Kocięcka, która w 1897 r. wygrała pierwszy publiczny damski wyścig rowerowy na ziemiach polskich. Zainteresowaniem publiczności cieszyły się także wyścigi samochodów sportowych. Od 1889 r. w Krakowie zaczęto zakładać **ogrody jordanowskie** (nazywane tak od nazwiska ich twórcy – krakowskiego lekarza Henryka Jordana), w których ćwiczono gimnastykę i organizowano zabawy ruchowe dla dzieci i młodzieży. Rozwój sportu zaowocował powstaniem licznych klubów sportowych. Ukazywała się również prasa popularyzująca gimnastykę i zdrowy styl życia, np. tygodnik „Sokół" dla młodzieży czy „Ilustrowany Tygodnik Sportowy". Popularyzowano krajoznawstwo, turystykę, piękno gór, lasów, zwiedzanie obiektów historycznych. Budowano pierwsze schroniska turystyczne. Założono nowe uzdrowiska, a powstałe wcześniej zyskały nowych kuracjuszy. Przed Wielką Wojną na ziemiach polskich pojawił się skauting nazwany harcerstwem. Jego propagatorem i instruktorem był druh Andrzej Małkowski.

Pola Negri

(1897–1987)

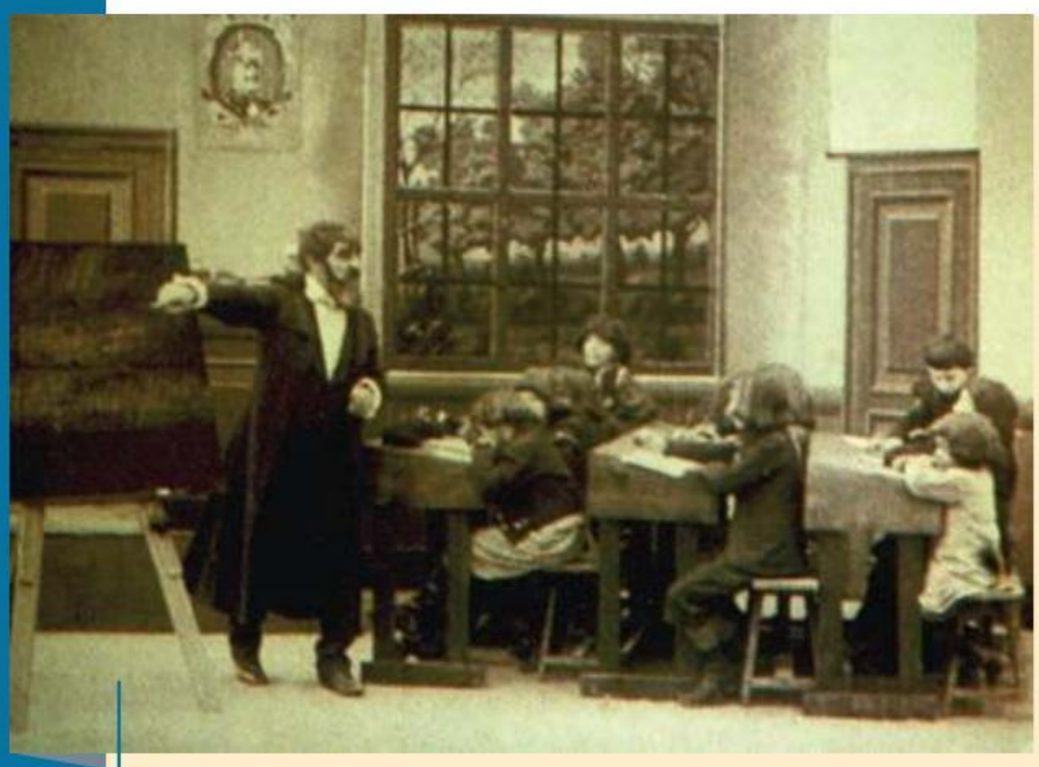
Właśc. Apolonia Chałupiec. Polska aktorka światowej sławy, gwiazda kina niemego. Uczęszczała do szkoły baletowej przy Teatrze Wielkim, w której zadebiutowała. Po kursie aktorskim zaczęła w 1912 r. występować w teatrze i wkrótce stała się ulubienicą warszawskiej publiczności. W 1914 r. rozpoczęła karierę rolą w polskim filmie *Niewolnica zmysłów*, po czym grała w niemieckich produkcjach. W 1922 r. wyjechała do Hollywood (czyt. holiłud), gdzie dzięki kreacjom w filmach *Hiszpańska tancerka* oraz *Cesarzowa* zyskała status gwiazdy. W erze kina dźwiękowego nie utrzymała gwiazdorskiej pozycji, głównie ze względu na barwę głosu i silny akcent. Fotografia z 1921 r., zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

Fotoplastykon
Urządzenie do pokazywania fotografii trójwymiarowych wyświetlanych widzowi jedna po drugiej.

infografika

Kultura masowa

Druga połowa XIX i początek XX w. to okres rozwoju kultury masowej na ziemiach polskich. Coraz większą popularnością wśród mieszkańców we wszystkich zaborach cieszyły się fotoplastykony, pokazy filmowe czy też organizowane dla szerszej publiczności zawody sportowe. Ze względu na łatwy dostęp kultura masowa zaczęła zyskiwać uznanie ludności wywodzącej się z różnych warstw społecznych oraz grup etnicznych.

1 Rozwój branży rozrywkowej spowodował, że coraz większą popularność zdobywali aktorzy występujący w filmach. W Polsce gwiazdą numer jeden była Pola Negri. Do dziś uznaje się ją za jedyną polską aktorkę, która zrobiła tak zawrotną karierę na Zachodzie. Jej życiem towarzyskim, romansami z wybitnymi postaciami kina – Charliem Chaplinem (czyt. czarlim czeplinem) i Rudolphem (czyt. rudolfem) Valentino – interesował się cały świat. Na zdjęciu Pola Negri i Charlie Chaplin w 1923 r.

2 Rodząca się kinematografia nie tylko dostarczała rozrywki, lecz także poruszała tematy trudne i istotne z punktu widzenia społecznego. Doskonałym przykładem takiego dzieła jest najstarszy z zachowanych polskich filmów fabularnych *Pruska kultura* nakręcony w latach 1907–1908. Był to pierwszy film poruszający kwestię Polski i Polaków pod zaborami. Jego fabuła koncentrowała się wokół strajku dzieci we Wrześni oraz protestu Michała Drzymały. Dystrybucja *Pruskiej kultury* została zakazana przez cenzurę zarówno w zaborze pruskim, jak i rosyjskim. Można go było obejrzeć w skróconej wersji we Francji. Na ilustracji powyżej kadr z filmu.

3 Początki historii piłki nożnej na ziemiach polskich sięgają lat 80. XIX w. Prawdopodobnie najwcześniej zaczęto tę dyscyplinę sportu uprawiać w Galicji. Pierwszy mecz piłkarski miał odbyć się podczas II Zlotu Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego Sokół w 1894 r. Naprzeciw siebie stanęły drużyny ze Lwowa i z Krakowa, a mecz zakończył się zwycięstwem Lwowian. W kolejnych latach – zarówno w Galicji, jak i innych zaborach – zaczęły powstawać pierwsze polskie kluby piłkarskie, np. lwowskie: Lechia (1903 r.), Czarni (1903 r.) i Pogoń (1904 r.) czy istniejące do dziś w Krakowie: Cracovia (czyt. krakowia; 1906 r.) i Wisła (1906 r.). W zaborze pruskim działał założony w 1912 r. w Poznaniu klub Warta. Piłka nożna zyskiwała popularność przede wszystkim z tego powodu, że gra w nią nie wymagała ogromnych nakładów finansowych. Na fotografii drużyna Pogoni Lwów, lata 20.–30. XX w., zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego.

Praca z infografiką

1. Opisz rozwój kultury masowej na ziemiach polskich.
2. Wyjaśnij, dlaczego piłka nożna w początkach XX w. zyskała popularność na ziemiach polskich.

Polecenia podsumowujące

1. Omów charakterystyczne cechy sztuki polskiego pozytywizmu, wymień jej głównych twórców oraz ich dzieła.
2. Wyjaśnij, do jakich wartości odwoływali się w swoich dziełach twórcy młodopolscy.
3. Scharakteryzuj rozwój kultury masowej na ziemiach polskich w końcu XIX i na początku XX w.
4. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia Polaków w dziedzinie nauki w drugiej połowie XIX i początkach XX w.

Kultura i nauka na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Podsumowanie 27

Pozytywizm

Najważniejsi twórcy literatury i ich dzieła
- Henryk Sienkiewicz – Trylogia, *Krzyżacy*, *Quo vadis*
- Józef Ignacy Kraszewski – *Stara baśń*
- Bolesław Prus – *Lalka*, *Emancypantki*
- Eliza Orzeszkowa – *Nad Niemnem*
- Maria Konopnicka – *Pan Balcer w Brazylii*, *Rota*

Główne kierunki w malarstwie
- realizm – Maksymilian Gierymski i Józef Chełmoński
- malarstwo historyczne – Jan Matejko, Juliusz i Wojciech Kossakowie

Młoda Polska

Początek związany z pojawieniem się ruchów dekadenckich w końcu XIX w.
W twórczości częste odwołania do kultury ludowej.
Kraków stolicą twórców młodopolskich.
Najważniejsi twórcy literatury i ich dzieła
- Stanisław Wyspiański – *Wesele*, *Noc listopadowa*
- Władysław Stanisław Reymont – *Chłopi*, *Ziemia obiecana*
- Stefan Żeromski – *Ludzie bezdomni*, *Popioły*
- Stanisław Przybyszewski
- Tadeusz Boy-Żeleński

Sukcesy polskich artystów na arenie międzynarodowej
- Helena Modrzejewska
- Ignacy Jan Paderewski

Malarstwo
- Jacek Malczewski – *Hamlet polski. Portret Aleksandra Wielopolskiego*
- Olga Boznańska – *Dziewczynka z chryzantemami*

Muzyka
- Karol Szymanowski
- Mieczysław Karłowicz
- Feliks Nowowiejski

Nauka na przełomie XIX i XX w.

Jedyne szkoły wyższe z językiem polskim jako wykładowym w Galicji.
Duże znaczenie towarzystw naukowych działających m.in. w Poznaniu, Toruniu, Warszawie, Przemyślu, Płocku oraz we Lwowie.
1871 – powstanie Akademii Umiejętności w Krakowie.
Sukcesy polskich uczonych na arenie międzynarodowej: Maria Skłodowska-Curie, Karol Olszewski, Zygmunt Wróblewski.

Polskie szkoły historyczne

Szkoła krakowska (Józef Szujski, Michał Bobrzyński) – upadek Polski z winy szlachty, wad ustrojowych i słabości władzy królewskiej.
Szkoła warszawska (Tadeusz Korzon, Władysław Smoleński) – upadek Polski z winy zaborczej polityki sąsiednich mocarstw.

Kultura masowa

1896 – pierwszy pokaz filmowy na ziemiach polskich.
Sfinks najbardziej znaną polską wytwórnią filmową.
Debiut Poli Negri – polskiej gwiazdy filmowej odnoszącej sukcesy na arenie międzynarodowej.
Sport jako jeden z najważniejszych elementów kultury masowej.

Polecane publikacje

E. Curie, *Maria Curie*, przeł. H. Szyllerowa, Warszawa: Wyd. W.A.B., 2021.

M. Kotowski, *Pola Negri. Legenda Hollywood*, Warszawa: Pruszyński Media, 2011.

IV

Sprawdź się!

Ziemie polskie w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- wybuch powstania styczniowego
- strajk dzieci we Wrześni
- powstanie Związku Walki Czynnej
- włączenie Chełmszczyzny i części Podlasia do Rosji
- uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim
- powołanie Komisji Kolonizacyjnej
- powstanie Polskiej Partii Socjalistycznej

2. Omów główne przyczyny tworzenia ruchu strzeleckiego na ziemiach polskich na początku XX w.

3. Opisz przemiany gospodarcze, jakie zaszły w drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich pod zaborami.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- endecja
- rewolucja 1905–1907
- noc apuchtinowska
- trójlojalizm
- kulturkampf
- praca organiczna

5. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Polscy duchowni katoliccy stawiali opór pruskiej polityce kulturkampfu, za co w odwecie aresztowano arcybiskupa Mieczysława Ledóchowskiego, a ponad 100 parafii pozbawiono proboszczów.
- W drugiej połowie XIX w. w zaborze pruskim powstał Łódzki Okręg Przemysłowy – jeden z najważniejszych ośrodków przemysłowych w Europie.
- W połowie XIX w. w Galicji rozpoczęto eksploatację ropy naftowej na skalę przemysłową, a pod koniec wieku Zagłębie Borysławskie stało się największym ośrodkiem górnictwa naftowego w monarchii austro-węgierskiej.
- Franciszek Stefczyk był organizatorem spółdzielczości rolniczej w Wielkopolsce. Założył pierwszą na ziemiach polskich wiejską spółdzielnię pożyczkowo-oszczędnościową.
- W 1907 r. w Moskwie w czasie rewolucji doszło do bezwzględnego stłumienia manifestacji, które zapisało się w historii pod nazwą „krwawej niedzieli".
- W drugiej połowie XIX w. koncepcje ugodowe najsilniej reprezentowało galicyjskie środowisko polskich liberałów, deklarujące lojalność wobec Habsburgów w zamian za autonomię regionu.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Aleksander Wielopolski • Józef Piłsudski
• Roman Dmowski • Romuald Traugutt • Hipolit Cegielski

- Polski działacz niepodległościowy, dyktator powstania styczniowego, aresztowany i więziony w X Pawilonie warszawskiej Cytadeli, został stracony przez władze rosyjskie.
- Polski nauczyciel i przedsiębiorca w Wielkopolsce, społecznik. Przyczynił się do budowania polskiej tożsamości narodowej i modernizacji gospodarki w Wielkopolsce.
- Jeden z przedstawicieli nurtu ugodowego w Królestwie Polskim, doprowadził m.in. do polonizacji kadry urzędniczej oraz utworzenia w Warszawie szkoły wyższej z polskim językiem wykładowym. Inicjator branki.
- Działacz socjalistyczny w Królestwie Polskim, redaktor „Robotnika" oraz pomysłodawca utworzenia Organizacji Bojowej PPS. Dowódca akcji pod Bezdanami.
- Działacz ruchu narodowego, doprowadził do powstania Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego w Królestwie Polskim i stał się przywódcą Narodowej Demokracji.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i określ, kto znajduje się w centrum obrazu, a kogo uosabiają otaczające go postacie. Podaj, czemu ma służyć zastosowanie przez artystę odmiennych tonacji kolorystycznych na obrazie. Uzasadnij swoje zdanie.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Powstanie listopadowe jako jedyne z XIX-wiecznych powstań narodowowyzwoleńczych na ziemiach polskich miało szanse powodzenia. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, militarny, gospodarczy i społeczny.

Wielka Wojna i okres międzywojenny

V

Przełom XIX i XX w. to niezwykle burzliwy okres w dziejach świata, zwłaszcza Europy. W związku z rywalizacją mocarstw w koloniach oraz walką o wpływy w Europie zaczęły się polaryzować sojusze, a w ich wyniku powstały dwa przeciwstawne bloki państw – **trójprzymierze** oraz **trójporozumienie**. Napięcia na Bałkanach nazywane **kotłem bałkańskim** stały się zarzewiem jednego z największych ogólnoświatowych konfliktów, w którym bloki się skonfrontowały. W **Wielkiej Wojnie** toczonej w latach **1914–1918** stanęły naprzeciwko siebie **państwa centralne** oraz **ententa** i ta ostatnia – dzięki wsparciu USA – wojnę wygrała. Na konferencji pokojowej w Paryżu zwycięskie mocarstwa zadecydowały m.in. o zmianach terytorialnych i kwestiach militarnych. Tak powstał nowy porządek w Europie – **ład wersalski**, który miał zapewnić pokój na długie lata. Powojenne załamanie gospodarcze, w szczególności ogólnoświatowy **wielki kryzys** w latach 1929–1935, nasilające się **tendencje rewizjonistyczne** oraz **kryzys demokracji** doprowadziły do powstania **totalitaryzmów** – faszystowskiego we Włoszech oraz nazistowskiego w Niemczech. Wcześniej ukształtował się totalitaryzm komunistyczny w ZSRS. Na Dalekim Wschodzie imperialistyczne ambicje realizowała Japonia.

28 O dominację w Europie i na świecie

1873 sojusz trzech cesarzy
1878 kongres berliński
1882 powstanie trójprzymierza
1904 zawarcie układu *entente cordiale*
1905 pierwszy kryzys marokański
1907 powstanie trójporozumienia
1911 drugi kryzys marokański
1912 I wojna bałkańska
1913 II wojna bałkańska

Przypomnij

- Jakie główne sojusze polityczne ukształtowały się w Europie po zakończeniu wojny krymskiej?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie były główne przyczyny konfliktów między mocarstwami europejskimi na przełomie XIX i XX w.

Po lekcji

- Wyjaśniam genezę trójprzymierza i trójporozumienia.
- Przedstawiam główne konflikty między państwami europejskimi zagrażające pokojowi na świecie.
- Omawiam kryzysy marokańskie i wojny bałkańskie.

Pozorna jedność

Europejskie elity z ulgą przyjęły zjednoczenie Niemiec i Włoch. Wydawało się, że wszystkie najważniejsze problemy Europy zostały rozwiązane. Nie istniały już takie kwestie jak niemiecka, włoska czy węgierska. Do rozwiązania pozostała sprawa polska, jednak straciła na znaczeniu. Na temat przyszłości Polski po klęsce powstania styczniowego nie dyskutowano, ponieważ uznawano to za wewnętrzną sprawę zaborców. Tradycje Świętego Przymierza jako stróża pokongresowego porządku pozostały, ale osłabła solidarność jego członków. Niemniej jeszcze w **1873 r.** trzy mocarstwa europejskie, które przeprowadziły rozbiory Rzeczpospolitej, ponownie się porozumiały, zawierając **sojusz trzech cesarzy**. Rosja, Rzesza Niemiecka i Austro-Węgry zobowiązały się do szukania porozumienia w wypadku konfliktu interesów, wzajemnej pomocy w razie agresji państw trzecich oraz do zachowania pokoju w Europie. Jednak pod koniec XIX w. zaczęły się ujawniać między nimi poważne rozbieżności interesów oraz pojawiły się podziały polityczne, które przybrały trwały charakter.

* **Schönbrunn** (czyt. szonbrun)
JCM – Jego Cesarska Mość

M1 Porozumienie między Austrią a Rosją zawarte w Schönbrunn*, 6 czerwca 1873 r.

JCM Cesarz Austrii i Król Węgier oraz JCM Cesarz Wszechrosji, pragnąc nadać praktyczną formę zamysłom kierującym ich poufnym porozumieniem w zamiarze umocnienia stanu pokoju, który istnieje obecnie w Europie, i mając na sercu oddalenie ryzyka wojny mogącego ten stan zakłócić [...].*

Porozumieli się w punktach następujących:

1. Ich CM przyrzekają wzajemnie, nawet gdy interesy ich państw wykazywałyby pewną rozbieżność w odniesieniu do poszczególnych kwestii, porozumiewać się, aby takie rozbieżności nie mogły przeważać nad względami porządku wyższego, o który dbają przede wszystkim.

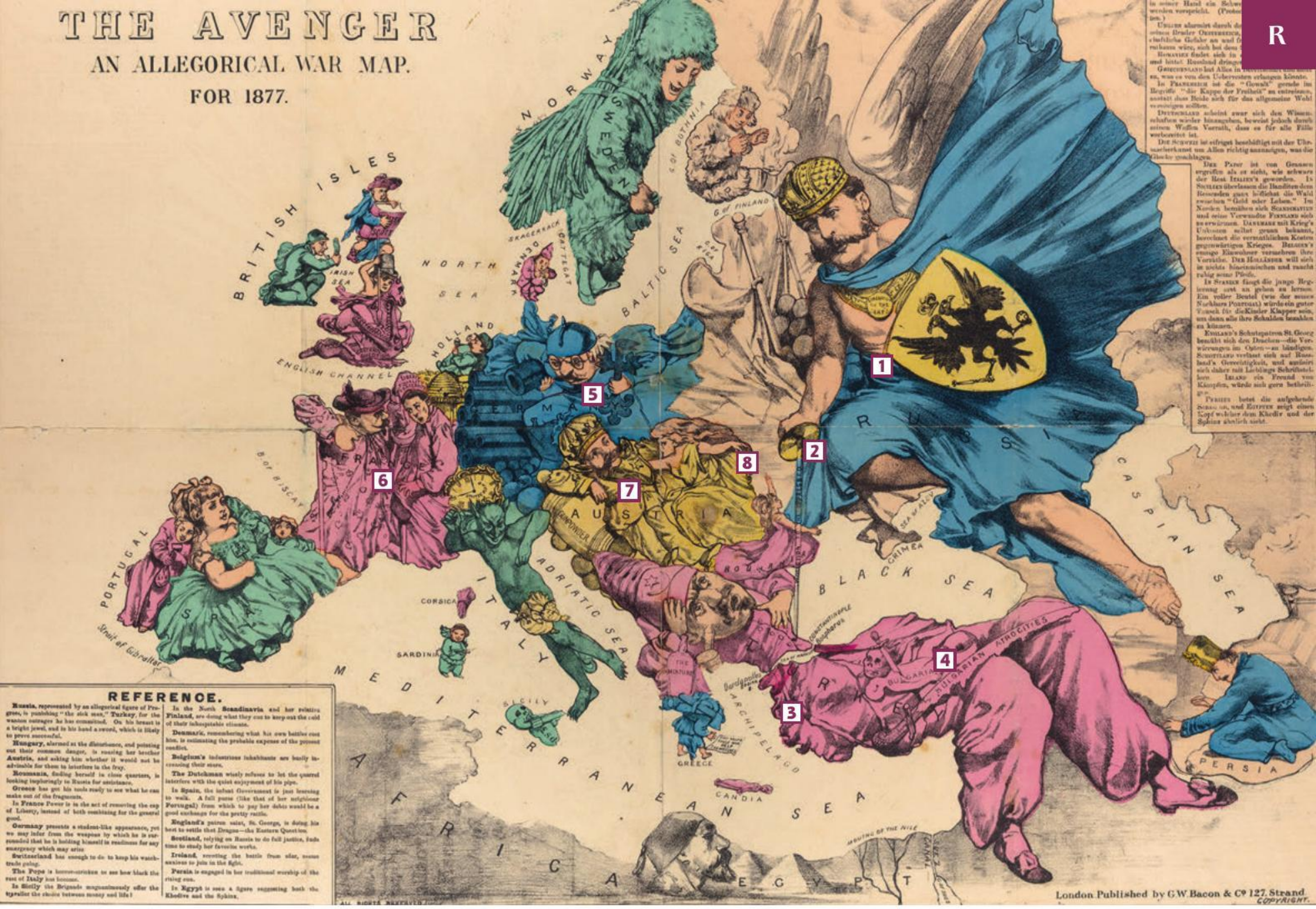
Ich CM są zdecydowane zapobiegać sytuacjom, które mogłyby Je odwieść od zasad uznawanych przez Nie za jedyne, zdolne zachować, a jeśli trzeba narzucić pokój w Europie, wbrew wszelkim wstrząsom, bez względu na to, skąd by wynikały.

Źródła i materiały do nauczania historii, pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 196.

M2 Deklaracja cesarza Niemiec podpisana w Schönbrunn, 22 października 1873 r.

JCM Cesarz Niemiec, dowiedziawszy się o powyższym porozumieniu ułożonym i podpisanym [...] przez Ich CM Cesarza Austrii i Króla Węgier oraz Cesarza Wszechrosji i znalazłszy jego treść zgodną z zamysłem kierującym porozumieniem podpisanym w Petersburgu przez Ich CM Cesarza Wilhelma i Cesarza Aleksandra, przyłącza się w pełni do postanowień w nim zawartych.

Źródła i materiały do nauczania historii, pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa: Wyd. Graf-Punkt, 1998, s. 197.

M3 Powstały w 1877 r. rysunek zatytułowany *Mściciel: alegoryczna mapa wojny. 1877 r.* ukazuje sytuację polityczną w Europie w czasie wojny rosyjsko-tureckiej z lat 1877–1878. Centralną postacią jest tu Aleksander II **1** symbolizujący Rosję. Władca został ukazany jako obrońca i mściciel. Wskazują na to napisy – „obrona ciemiężonych" na szpadzie **2** oraz „wyzwolenie Serbów" na medalionie zawieszonym na piersi cara. Władca karze chorą, osłabioną Turcję **3** za przewiny wobec południowych Słowian. Na tureckiej szabli widnieje napis „bułgarskie zbrodnie", a z piersi martwego Bułgara **4** wystaje turecki kord. Jest to nawiązanie do krwawo stłumionego przez Turcję bułgarskiego powstania antytureckiego z 1876 r. Pozostałe kraje europejskie w większości są zajęte własnymi problemami. Niemcy **5** pod postacią pruskiego żołnierza kierują uwagę oraz lufę działa w stronę Francji **6**, gdzie ciągle toczy się walka o hasła rewolucji. Austria **7** w towarzystwie młodej kobiety symbolizującej Węgry **8** leży na beczce prochu. Zbiory Uniwersytetu Cornella w Ithaca (czyt. kornela w itaka) w USA.

Wojna rosyjsko-turecka i kongres berliński w 1878 r.

Antagonizmy między mocarstwami były szczególnie widoczne w południowo-wschodniej części Europy oraz na Bliskim Wschodzie. Rosło napięcie na Bałkanach, zamieszkanych w większości przez narody słowiańskie pragnące niepodległości lub powiększenia swojego terytorium kosztem Osmanów. Turcja czasy świetności i mocarstwowości już dawno miała za sobą, a na Starym Kontynencie uchodziła za „chorego człowieka Europy". Słabe wewnętrznie państwo powoli, ale nieubłaganie chyliło się ku upadkowi. Nie pomagały nawet próby reform podejmowane przez sułtana. Elity ujarzmionych przez Imperium Osmańskie narodów słowiańskich liczyły na sukces walki o niepodległość, tym bardziej że mogły oczekiwać wsparcia Rosji. W 1875 r. przeciwko Turcji wybuchło **powstanie w Bośni i Hercegowinie**, a w 1876 r. – w **Bułgarii**. Prawie jednocześnie wojnę Turcji wypowiedziały Serbia i Czarnogóra, co dla

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia sojuszy w Schönbrunn. **M1**, **M2**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób układy w Schönbrunn wpłynęły na sytuację międzynarodową w Europie. Odwołaj się do **M1**, **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Omów alegoryczny wydźwięk przedstawionej na ilustracji mapy. **M3**

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie rzeki Dunaj w wojnie rosyjsko-tureckiej w 1877 r. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień główne postanowienia aktu trójprzymierza. Wyjaśnij, czy były one sprzeczne z zawartymi wcześniej porozumieniami w Schönbrunn. **M1**, **M5**

Austro-Węgier i Rosji stało się pretekstem do interwencji. Oba mocarstwa postanowiły się wspierać. Jednak w kwietniu **1877 r.** jako pierwsi na wojska sułtana uderzyli Rosjanie, co dało początek trwającej rok **wojnie rosyjsko-tureckiej**. Petersburg nie po raz pierwszy występował w roli protektora południowych Słowian, by wykorzystując ideę panslawizmu, realizować partykularne cele, w tym wypadku przejęcie kontroli nad cieśninami tureckimi.

Osłabiona Turcja po przegraniu kilku bitew była gotowa do kapitulacji. W styczniu 1878 r. wojska rosyjskie znalazły się u bram Stambułu. Nie zajęły go jednak ze względu na sprzeciw Wielkiej Brytanii, która nie zgadzała się na przejęcie przez Rosję kontroli nad cieśninami tureckimi. Co więcej – Brytyjczycy zagrozili nawet Rosji zbrojną interwencją. Austro-Węgry, zaniepokojone terytorialnym apetytem Petersburga, podzielały to stanowisko.

Ostatecznie wojnę zakończył **kongres pokojowy w Berlinie w 1878 r.**, zwołany z inicjatywy kanclerza Rzeszy Ottona von Bismarcka (czyt. fon bismarka). Był to już ostatni kongres mocarstw w Europie przed wybuchem Wielkiej Wojny. Na mocy traktatu berlińskiego, za sprawą Rosji, zyskały małe państwa bałkańskie: **Serbia**, **Czarnogóra i Rumunia stały się w pełni suwerenne**. Książęta rumuński i serbski wkrótce zostali koronowani, a ich państwa uzyskały status królestw. W późniejszych latach udało się to również Czarnogórze. Bułgaria, w granicach od Dunaju po masyw Bałkanów, stała się księstwem lennym Osmanów, ale w 1908 r., po wzbogaceniu się o kolejne ziemie, dołączyła do grona królestw. Mocarstwa nie były zadowolone z takiego awansu niewielkich państw, o których wcześniej w Europie rzadko kto słyszał. O małych bałkańskich narodach wyrażano się pogardliwie. Bismarck, nawiązując do nazwy ludu niskiego wzrostu mieszkającego w Afryce, określał je pigmejami Europy, czyli narodami o dużych ambicjach i znikomych możliwościach. Na mocy postanowień kongresu zyskały Austro-Węgry, którym zezwolono na posiadanie baz wojskowych i własnej administracji na terenie Bośni i Hercegowiny, aczkolwiek formalnie ten kraj nadal należał do Osmanów. W nagrodę za skuteczną mediację Wielka Brytania przejęła turecki Cypr, ważny ze względów strategicznych.

M4 Wojna rosyjsko-turecka wcale nie musiała się zakończyć zwycięstwem Rosji. Aleksander II co prawda dysponował większą liczbą wojsk (ok. 300 tys. żołnierzy), to jednak licząca o 100 tys. żołnierzy mniej armia turecka znajdowała się w lepszym położeniu. Obsadziła silnie ufortyfikowane garnizony, kontrolowała basen Morza Czarnego oraz tereny położone wzdłuż Dunaju – rzeki istotnej z punktu widzenia działań zbrojnych. W dodatku miała lepsze uzbrojenie, które otrzymała ze Stanów Zjednoczonych i Niemiec. O sukcesie Rosjan zadecydowała ofensywa nad Dunajem rozpoczęta w czerwcu 1877 r. Scenę przekraczania rzeki przez wojska carskie na obrazie *Przeprawa rosyjskiej armii przez Dunaj w pobliżu Zimnicy* z 1883 r. ukazał Nikołaj Dmitriew Orenburski. Zbiory Wojskowo-Historycznego Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Wojsk Łączności w Petersburgu.

Trójprzymierze

W trakcie kongresu w Berlinie odbyły się rozmowy między Austriakami a Niemcami na temat dalszej współpracy. Ich inicjatorem był Bismarck. Rok później, w **1879 r.** w Wiedniu **Rzesza Niemiecka i Austro-Węgry** zawarły tajny sojusz wojskowy i polityczny, który przeszedł do historii pod nazwą **dwuprzymierza**. Oba państwa zobowiązywały się udzielić sobie pomocy, gdyby zostały zaatakowane przez Rosję. Tak Niemcy rozpoczęły budowę sieci układów, których celem miało być zapobieżenie wojnie, gdyż – jak uważał Bismarck – nikomu nie była ona potrzebna. Dlatego w **1881 r. odnowił traktat trójcesarski** Wiednia, Berlina i Petersburga. Bałkany podzielono na dwie strefy wpływów: zachodnią miał kontrolować Wiedeń, a wschodnią – Petersburg. Bismarck jako polityk nie planował działań dyplomatycznych z myślą o kolejnych dziesięcioleciach. Po mistrzowsku wykorzystał konflikt kolonialny między Francją a Włochami o zajęty przez Francję Tunis. Oburzeni Włosi z satysfakcją przyjęli sojusz zaproponowany im przez Rzeszę. Potrzebowali nie tylko politycznego oparcia Berlina, lecz także kapitału inwestycyjnego. W **1882 r.** do dwuprzymierza **Rzeszy Niemieckiej** i **Austro-Węgier** dołączyło kolejne państwo – **Włochy** – a tym samym powstał nowy blok polityczny nazwany **trójprzymierzem**. Rok później Berlin i Wiedeń zawarły sojusz z Rumunią. Niemcy zostały zabezpieczone z trzech stron, co nazwano **bismarckowskim systemem sojuszy**. Dopóki Bismarck był kanclerzem (do 1890 r.), jego koncepcja się sprawdzała. Udawało mu się godzić sprzeczne interesy różnych państw. Z II Rzeszą w napiętych stosunkach pozostawała tylko Francja, która nie mogła się pogodzić z utratą Alzacji i Lotaryngii w wyniku wojny francusko-pruskiej z lat 1870–1871.

Trójporozumienie

W 1888 r. upubliczniono treść sojuszu dwuprzymierza i politycy rosyjscy zrozumieli, że zostali ograni przez Bismarcka. Nasiliły się nastroje antyniemieckie w Rosji. Osamotniona Francja dostrzegła w tym szansę dla siebie. Nie tylko zaproponowała Petersburgowi pokaźne pożyczki, lecz także zaczęła coraz więcej inwestować w imperium Romanowów. Choć oba państwa reprezentowały różne systemy polityczne i tradycje, to wspólnota interesów bardzo je do siebie zbliżała. W **1892 r. Francja i Rosja podpisały tajną konwencję wojskową**, która przewidywała wzajemną pomoc w wypadku agresji innego państwa. Jednocześnie poprawiły się relacje francusko-włoskie. Włosi zrozumieli, że ich głównym wrogiem są Austro-Węgry, a nie Francja, dlatego w 1902 r. zawarli z Francuzami tajny układ przewidujący podział spornych terenów kolonialnych.

Paryż zaczął też pracować nad poprawą stosunków z Brytyjczykami. Zbliżenie nastąpiło w momencie, gdy **polityka Rzeszy Niemieckiej** stawała się coraz bardziej **agresywna**. W 1897 r. Bernhard von Bülow (czyt. fon bilo), niemiecki dyplomata, a w niedalekiej przyszłości kanclerz Rzeszy, wypowiedział zdanie cytowane potem przez lata: „Nikogo nie chcemy postawić w cieniu,

M5 **Akt trójprzymierza podpisany w Wiedniu, 20 maja 1882 r.**

Art. I. Wysokie strony układające się zaręczają sobie nawzajem pokój i przyjaźń oraz nie zawrą żadnych sojuszów ani też nie przyjmą żadnych zobowiązań skierowanych przeciw jednemu z ich państw.

Art. II. W wypadku jeżeli Włochy, bez wyzwania z ich stron, zostaną zaatakowane przez Francję z jakiegokolwiek powodu, dwie inne strony układające się zobowiązane będą do niesienia pomocy i wsparcia stronie napadniętej ze wszystkich sił. Taki sam obowiązek ciążyć będzie na Włochach w wypadku niewywołanej bezpośrednio napaści Francji na Niemcy.

Art. III. Jeżeli jedna bądź dwie wysokie strony układające się, bez bezpośredniego wyzwania z ich strony, zostaną napadnięte i wciągnięte w wojnę z dwoma bądź kilkoma wielkimi mocarstwami, niepodpisującymi traktatu niniejszego, wówczas jednocześnie zajdzie casus foederis* *dla wszystkich wysokich stron układających się.*

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 358.

* ***casus foederis*** (czyt. kazus federis, łac. „przypadek przymierza") – sytuacja, w której państwa są zobowiązane do udzielenia sobie pomocy

M6 ***Entente cordiale*, 1904 r.**

Art. 1. Rząd Jego Królewskiej Brytyjskiej Mości oświadcza, iż nie ma zamiaru zmienić statusu politycznego Egiptu. Ze swej strony Rząd Republiki Francuskiej oświadcza, że nie będzie utrudniał działań Anglii w tym kraju [...].

Art. 2. Rząd francuski oświadcza, iż nie ma zamiaru zmienić statusu politycznego Maroka. Ze swej strony Rząd J.K. Brytyjskiej Mości uznaje, że do Francji, szczególnie jako mocarstwa graniczącego z Marokiem na znacznej przestrzeni, należy czuwanie nad spokojem w tym kraju i udzielenie mu pomocy we wszystkich reformach administracyjnych, gospodarczych, finansowych i wojskowych, których kraj ten potrzebuje. [...]

Art. 4. Oba Rządy, przywiązujące równie dużą wagę do zasady wolności handlu tak w Egipcie, jak i w Maroku, oświadczają, że nie dopuszczą w tych krajach do żadnej nierówności w nakładaniu ceł i innych opłat, jak i w ustalaniu taryf przewozowych na kolejach. [...]

Art. 9. Oba Rządy ustalają, iż użyczać sobie będą pomocy dyplomatycznej w wypełnieniu klauzul niniejszej deklaracji odnoszącej się do Egiptu i Maroka.

G. Chomicki, L. Śliwa, *Wiek XIX. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków: Wyd. Literackie, 2001, s. 118–120.

ale domagamy się naszego miejsca pod słońcem". To klarowne wyłożenie niemieckich intencji musiało zaniepokoić Brytyjczyków, tym bardziej że **Niemcy** szybko **rozbudowywali flotę wojenną**. „Chcemy być narodem panów, który z tego świata czerpie to, co mu się słusznie należy" – stwierdził jeden z niemieckich polityków. Brytyjczycy zrozumieli, że minął czas sprawdzającej się dotąd doktryny równowagi i „wspaniałego odosobnienia". W **1904 r. Wielka Brytania i Francja** zawarły **układ** zwany ***entente cordiale*** (czyt. antant kordial, franc. „serdeczne porozumienie"), który nie był sojuszem wojskowym ani politycznym, lecz porozumieniem rozstrzygającym kwestie sporne dotyczące stref wpływów w Afryce. Wielka Brytania dała Francji wolną rękę w Maroku, a Francja – Brytyjczykom w Egipcie. Ustalenie to wywołało reakcję Rzeszy, która podjęła próbę interwencji w Maroku. To z kolei spowodowało zacieśnienie współpracy Paryża z Londynem, przyspieszenie wyścigu zbrojeń, a również – dzięki zabiegom Francji – podpisanie w **1907 r. układu między Rosją a Wielką Brytanią**. Regulował on wzajemne relacje i wyciszał spory w obliczu rosnącego zagrożenia niemieckiego.

W ten sposób doszło do powstania drugiego bloku politycznego – **trójporozumienia**. Oznaczało to porażkę niemieckiej dyplomacji, która odstąpiła od polityki bismarckowskiego systemu sojuszy. Na skutek tego II Rzeszę ze wschodu i z zachodu otaczali nieprzyjaciele.

Praca z materiałami

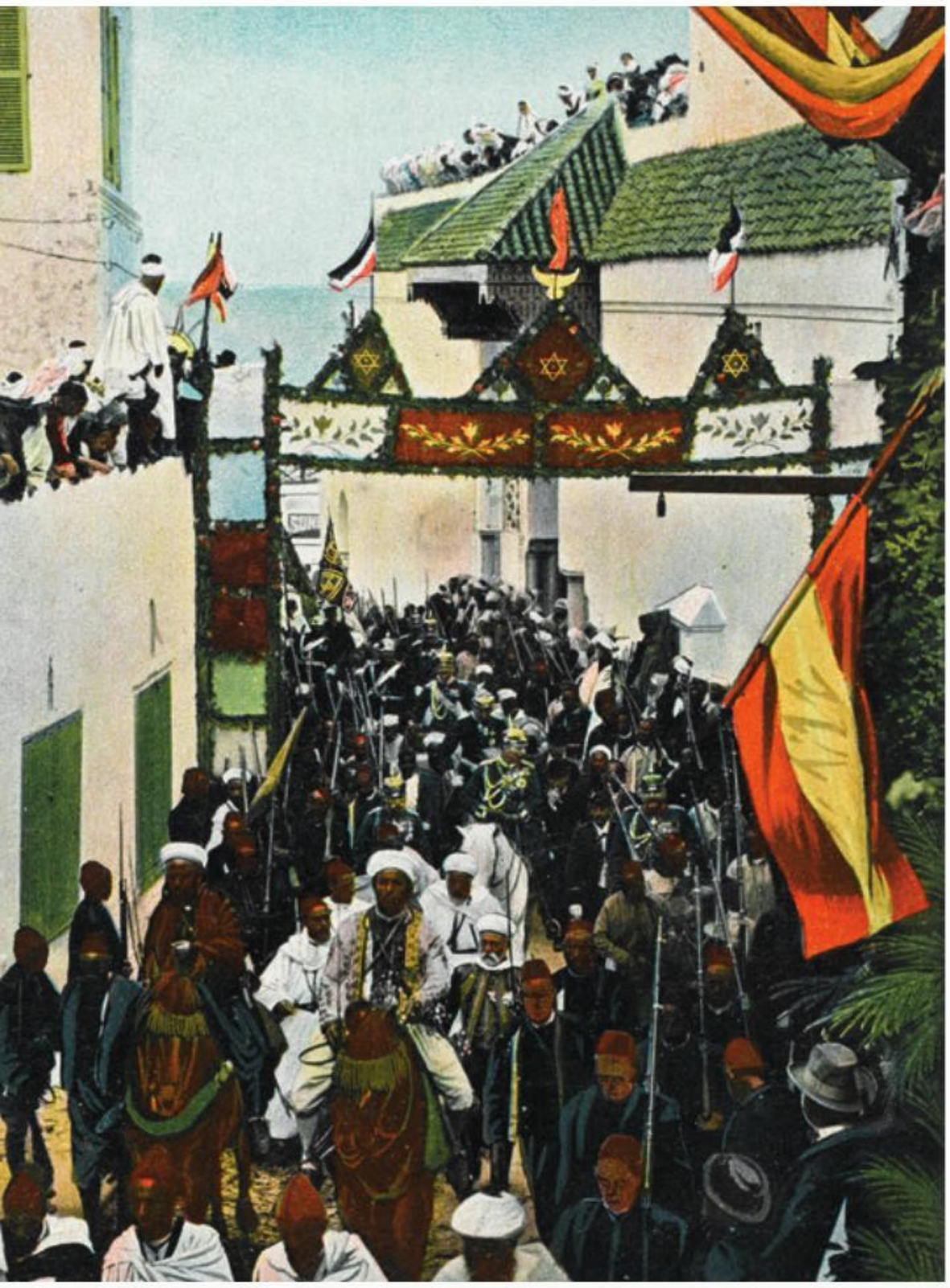
1. Wymień główne postanowienia *entente cordiale*. **M6**
2. Wskaż na mapie państwa wchodzące w skład trójprzymierza i trójporozumienia. **M7**
3. Wskaż na mapie tereny będące punktami zapalnymi w polityce europejskiej w przededniu I wojny światowej. Wykorzystaj **M7** i wiedzę pozaźródłową.
4. Wyjaśnij, jaką rolę wizerunkową odgrywało wybudowanie dwóch mostów upamiętniających sojusz francusko-rosyjski. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

M7 **Europa przed I wojną światową**

M8 Dowody na zbliżenie francusko-rosyjskie odnajdujemy w architekturze powstałej na przełomie XIX i XX w. w obu państwach. W Petersburgu wybudowano upamiętniający sojusz Most Trójcy Świętej, a w Paryżu powstał Most Aleksandra III. Kamień węgielny pod budowę tego drugiego położył syn i następca Aleksandra – carewicz Mikołaj. Most został zaprojektowany zgodnie z panującymi wówczas standardami, a jego konstrukcja jest w całości stalowa. Zdobią go m.in. godła Francji i Imperium Rosyjskiego oraz personifikacje rzek Sekwany i Newy. Oficjalne otwarcie przeprawy nastąpiło podczas wystawy światowej w 1900 r. Pocztówka przedstawia fragment Mostu Aleksandra III, ok. 1900 r. Zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

M9 Przybyłego do Tangeru cesarza Niemiec Wilhelma II witały tłumy wiwatujących. Wizyta miała charakter demonstracyjny. Władca, wygłaszając przemówienie, nie tylko dążył do podkreślenia mocarstwowych planów Niemiec w Afryce, lecz także starał się uczynić z Maroka drugie Chiny. Domagał się bowiem równości wszystkich państw w dostępie do dóbr tego kraju. Ponadto działania Wilhelma II miały na celu przetestowanie zawartego układu *entente cordiale*. Na fotografii wjazd cesarza do Tangeru, 1905 r.

Kryzysy marokańskie

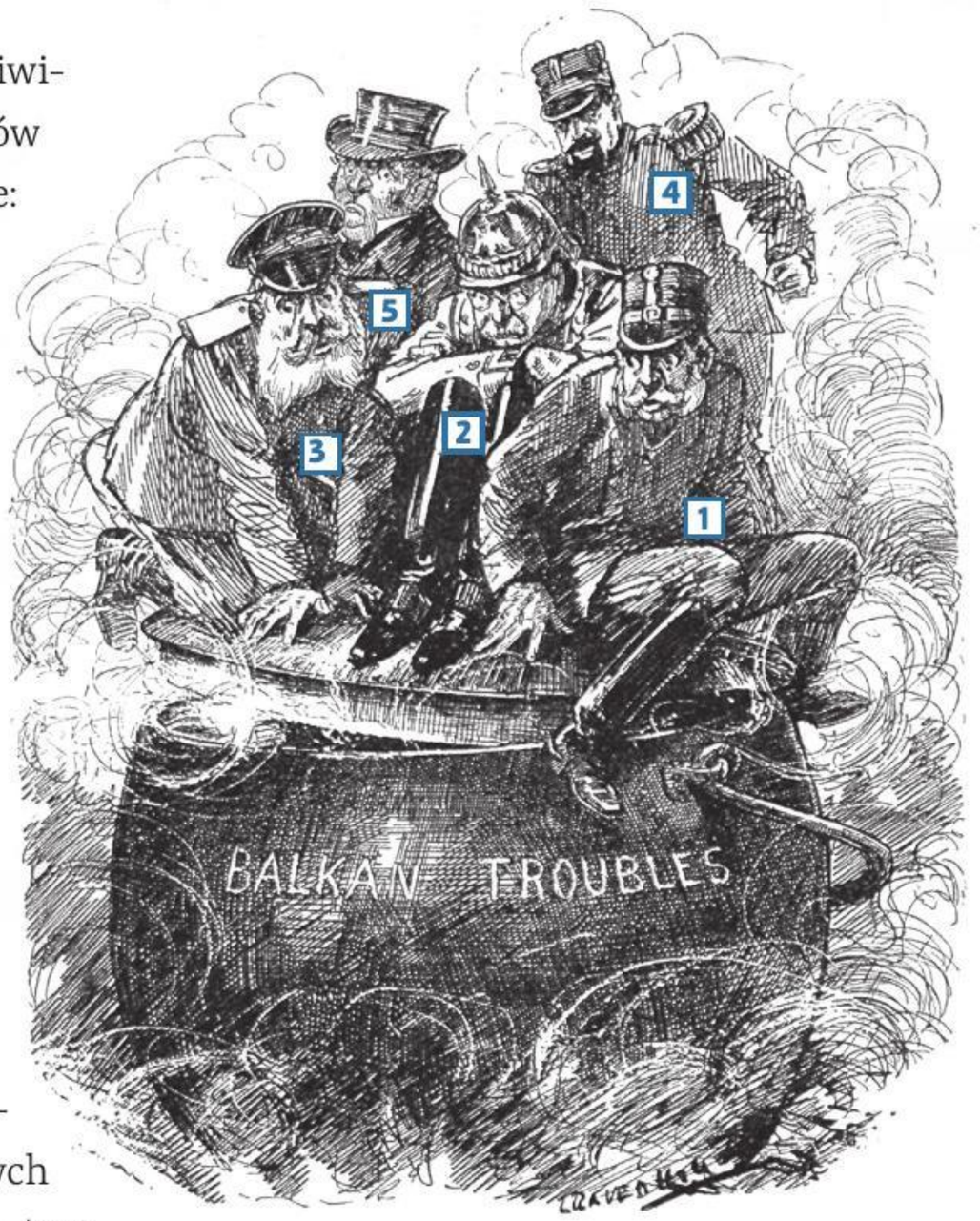
Zawarcie *entente cordiale* i związane z tym wzmocnienie pozycji Francji zaniepokoiło Rzeszę. W 1905 r. cesarz Wilhelm II podczas rejsu jachtem zawinął do portu w marokańskim Tangerze i oznajmił, że wspiera sułtana Maroka jako niezależnego władcę. W języku dyplomacji oznaczało to: francuskie ręce precz od Maroka. Pojawiła się groźba wojny, ale zwołana w trybie pilnym międzynarodowa konferencja w hiszpańskim Algeciras (czyt. alhes-iras) przyznała Francji i Hiszpanii prawo patrolowania wybrzeży morskich Maroka, przy czym kraj ten objęto międzynarodowym nadzorem. Taki obrót spraw oznaczał dla II Rzeszy porażkę. **Pierwszy kryzys marokański w 1905 r.** spowodował również zacieśnienie kontaktów Paryża z Londynem. II Rzesza odpowiedziała **przyspieszeniem zbrojeń**, w tym zwiększeniem nakładów na marynarkę wojenną. W konsekwencji, dzięki zabiegom dyplomacji francuskiej, Rosja i Wielka Brytania w 1907 r. podpisały porozumienie. Zawarto je kosztem państw trzecich, co już od dawna było regułą w stosunkach między mocarstwami. Oba kraje **podzieliły na strefy wpływów Tybet, Afganistan i Persję**. Formalnie pozostały one niezależne, ale faktycznie stały się zależne od Rosji i Wielkiej Brytanii.

W **1911 r.** doszło do **drugiego kryzysu marokańskiego**. Antysułtańskie powstanie i walki wewnętrzne w Maroku Francja uznała za okazję do wprowadzenia tam własnych wojsk i przejęcia kontroli. Naruszało to postanowienia z Algeciras i wzbudziło oburzenie Niemiec. Cesarz Wilhelm II wysłał w pobliże Maroka okręty. Jeden z nich, kanonierka Pantera, wpłynął nawet do marokańskiego portu w Agadirze i otworzył ogień. „Skok Pantery" niemalże doprowadził do konfliktu zbrojnego. Aby nie dopuścić do wojny, mocarstwa rozpoczęły negocjacje, które zakończyły się podpisaniem porozumienia między Francją a Niemcami. Rzesza uznała francuski protektorat nad Marokiem w zamian za korzyści ekonomiczne we francuskich posiadłościach w Afryce. Korzystając z międzynarodowego napięcia, Włochy zaatakowały Libię należącą formalnie do osmańskiej Turcji. W 1912 r. Osmanowie zgodzili się na okupację Libii przez Włochy, które poczuły, że są pełnowartościowym mocarstwem kolonialnym.

Kocioł bałkański

Słabość Imperium Osmańskiego w drugiej połowie XIX w. umożliwiła wyzwolenie się spod zależności Turcji kolejnych po Grekach narodów i powstanie nowych, małych państw w południowo-wschodniej Europie: Serbii, Czarnogóry, Rumunii oraz Bułgarii. Doprowadziło to do zmiany układu sił na Bałkanach oraz rozbudziło apetyt zarówno nowych państw, jak i narodów wciąż pozostających pod panowaniem Stambułu, Wiednia i Petersburga. W 1908 r. Austro-Węgry zaanektowały Bośnię i Hercegowinę. W **1912 r.** młode kraje bałkańskie przystąpiły do wojny z Turcją o poszerzenie swoich terytoriów, nazwanej **I wojną bałkańską**. W **1913 r.** doszło do **II wojny bałkańskiej** o podział łupów między nimi. Konflikty zbrojne nie rozwiązały kwestii spornych, a antagonizmy między krajami narastały, dodatkowo podsycane przez mocarstwa, w których młode państwa szukały oparcia. Podziały polityczne ukształtowane w czasie **kryzysu na Bałkanach** okazały się trwałe na wiele dziesięcioleci.

Stan powtarzających się na początku XX w. konfliktów i rozbieżności interesów na Bałkanach został nazwany **kotłem bałkańskim**. Kolejny termin, który trafił do języka politycznego Europy i jest używany do dzisiaj, to **bałkanizacja**. Na Bałkanach nie było historycznych granic między państwami ani wyrazistych podziałów etnicznych. Na tym samym obszarze mieszkali przedstawiciele kilku narodów, z których każdy uważał, że ma prawo do wyłącznego dysponowania spornym terytorium. Ponadto poczucie tożsamości narodowej, zwłaszcza wśród ludności wiejskiej, nie było jeszcze wykształcone. Napięcia między państwami bałkańskimi były podsycane przez mocarstwa europejskie mające swoje interesy w tym strategicznym rejonie Europy. Rozgrzewali je też agenci europejskich koncernów zbrojeniowych. Wojny bowiem stanowiłyby okazję do przetestowania najnowszych rodzajów broni, w które były wyposażone armie państw bałkańskich. Z tego powodu Bałkany na początku XX w. nazywano „polem bitewnym Europy".

THE BOILING POINT.

M11 Sytuację polityczną na Bałkanach obrazuje opublikowana w 1912 r. w amerykańskim czasopiśmie „Punch" (czyt. pancz) karykatura zatytułowana *Punkt zapalny*. Widać na niej przedstawicieli pięciu państw: Austro-Węgier 1, Niemiec 2, Rosji 3, Francji 4 oraz Wielkiej Brytanii 5 siedzących na wielkim kotle z napisem „kłopoty bałkańskie", którzy usiłują powstrzymać wybuch jego zawartości, aby zapobiec potencjalnemu konfliktowi europejskiemu.

Praca z materiałami

1. Przedstaw cele wizyty Wilhelma II w Maroku. Odwołaj się do **M9**, **M10** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy karykatura z 1912 r. trafnie ilustruje pojęcie kotła bałkańskiego. Odpowiedź uzasadnij. **M11**

M10 Wilhelm II podróż do Maroka odbył prywatnym jachtem Hohenzollern (czyt. hoencolern) wybudowanym w 1892 r. w szczecińskiej stoczni. Początkowo miał to być rejs po Morzu Śródziemnym o wyłącznie wycieczkowym charakterze; władca zresztą słynął z zamiłowania do tej formy rozrywki. Na swym reprezentacyjnym, ogromnym jachcie spędzał z reguły ponad cztery miesiące w roku. Wpłynięcie do portu w Tangerze cesarskiego okrętu mierzącego ponad 116 m długości wywołało wielkie poruszenie wśród lokalnych elit, a miejscowy sułtan potraktował to wydarzenie jako szansę na choć częściowe uniezależnienie się od Francji. Jacht Hohenzollern na pocztówce sprzed 1900 r. Zbiory Biblioteki Kongresu w Waszyngtonie.

Bałkanizacja
Nagromadzenie antagonizmów i konfliktów o podłożu narodowościowym czy religijnym, zwłaszcza na terenach stanowiących etniczne mozaiki. Z reguły towarzyszą im spory terytorialne, wypędzenia oraz czystki etniczne. Pierwotnie termin odnosił się do sytuacji na Bałkanach przed wybuchem Wielkiej Wojny, później był używany również w odniesieniu do innych regionów świata.

O tym się pisze

T1 O roli nacjonalizmu w kształtowaniu się sytuacji na Bałkanach w latach 1912–1913 – rozważania Danuty Gibas-Krzak*

Geopolityczna i geostrategiczna specyfika Półwyspu Bałkańskiego przejawia się m.in. w występowaniu szczególnie niebezpiecznych, trudnych do opanowania konfliktów. Ich źródeł należy szukać w spirali nienawiści między narodami tego regionu, która rozwijała się od początku XX w., a nawet w latach wcześniejszych.

Zdaniem Hueya L. Kostanicka historycznie Bałkany były regionem niestabilnym, gdzie występowały napięcia i podboje, wynikające z kompleksu wzajemnych powiązań między geografią a historią w okresie panowania tureckiego – od XIV w. do początku XX w. Korzenie współczesnego nacjonalizmu, który determinuje dzieje państw bałkańskich, sięgają poprzednich stuleci. Trzeba podkreślić, że wojny bałkańskie odegrały w jego rozwoju niebagatelną rolę, gdyż w ich wyniku wykształcił się specyficzny typ nacjonalizmu wschodniego i zarazem „gorącego", który w odróżnieniu od nacjonalizmu Zachodu posiada negatywny, wręcz destrukcyjny charakter. Nie ma więc cech unifikacyjnych jak nacjonalizm na Zachodzie, lecz wręcz przeciwnie – jego celem jest wykreowanie nowych kultur, rywalizujących z już istniejącymi.*

Zdaniem Johna Plamenatza nacjonalizm Wschodu jest „jadowity" i „fanatyczny". Społeczeństwo nim dotknięte tkwi w skomplikowanych układach związków terytorialnych, rodowych, religijnych, posiada także tendencję do zbieżności między państwem a kulturą, stanowiącą istotę tego nacjonalizmu. Jego „gorący" charakter ujawnia się w spektakularnych działaniach, podejmowanych w celu obrony interesu narodowego, które prowadzą do odrodzenia się wcześniej istniejącego antagonizmu. Tworząca się spirala konfliktu nie ma końca, nie może wrócić do fazy zerowej, zgodnie z definicją konfliktu etnicznego, w ten sposób starcia między narodami na Bałkanach przybierają charakter permanentny i nieskończony.*

Nacjonalizm ten zyskał specyficzny charakter, nieznany w innych regionach Starego Kontynentu. Wynikał bowiem z pragnienia dominacji, dokonania terytorialnych podbojów oraz wielkościowych idei, które występowały w nowo powstałych państwach bałkańskich. Prof. Franciszek Gołembski podkreślił, iż nacjonalizmy bałkańskie, wsparte racjami kulturowymi, stały się źródłem niechęci, jak również wrogości między krajami graniczącymi ze sobą. Powodem konfliktów były przede wszystkim roszczenia terytorialne, których nie można było zaspokoić na drodze porozumienia. Znalazły one natomiast odzwierciedlenie w marzeniach – potędze i budowie państw na zasadach wielkościowych, które zdominowały potrzeby zarówno władz, jak i społeczeństw w wielu państwach tego regionu, gdzie zrodziły się koncepcje: „Wielkiej Serbii", „Wielkiej Bułgarii", „Wielkiej Grecji" czy „Wielkiej Albanii". [...]

Dlaczego mające najbardziej negatywne konsekwencje dla pokojowego współistnienia narodów i państw nacjonalizmy rozwinęły się zwłaszcza w tej części Europy? [...]

Nagromadziło się wiele przyczyn, które pociągnęły ludzi do walki i popełniania przestępstw. Jak podkreślił prof. Mirosław Dymarski, cierpiące prześladowania, nędzę i upokorzenia narody bałkańskie nie zdołały uwolnić się od żądzy odwetu za krzywdy, których doświadczały od pokoleń. Zemsta często miała podłoże socjalne: uboga ludność chłopska zwracała się przeciwko bejom, właścicielom ziemskim, za ich łupieżcze daniny i wyzysk, a następnie nienawiść ta przenosiła się na sąsiada innej religii czy narodowości.

D. Gibas-Krzak, *Wojny bałkańskie 1912–1913 przyczyną rozwoju nacjonalizmu „gorącego" na Bałkanach w XX wieku. Zarys problemu*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia" 2012, Vol. 19, No. 1, s. 123–125.

* **Danuta Gibas-Krzak** – profesor nadzwyczajna Instytutu Politologii Uniwersytetu Opolskiego, znawczyni sytuacji geopolitycznej na Bałkanach, współpracująca z tamtejszymi ośrodkami naukowymi
Hueya L. Kostanicka (czyt. hjułeja kostanika)
Johna Plamenatza (czyt. dżona plejmenaca)

Praca z tekstem

1. Wskaż różnice między nacjonalizmami Zachodu i Wschodu. **T1**
2. Wymień czynniki, które wpłynęły na rozwinięcie się na Bałkanach „gorącego" nacjonalizmu. **T1**

Wojny bałkańskie

Po pierwszym kryzysie marokańskim nastąpił **kryzys bałkański**. W **1908 r.** Austro-Węgry, które od kongresu berlińskiego administrowały **Bośnią i Hercegowiną** – terenem zamieszkanym m.in. przez Serbów – ogłosiły jej **aneksję**. Ponieważ uderzało to w Serbię i jej rosyjskiego sojusznika, Serbia zaprotestowała. Między Belgradem a Wiedniem rosło napięcie. Rosja nie zdecydowała się jednak wesprzeć Belgradu, gdyż groziło to wojną, a na tę nie czuła się jeszcze gotowa. Upokorzona Serbia ustąpiła. Nie oznaczało to jednak końca tarć.

Słabość Turcji zachęciła narody bałkańskie do rozpoczęcia kolejnej wojny. Były pewne, że Rosja je poprze. I to z jej inicjatywy **Serbia i Bułgaria**, a następnie **Grecja i Bułgaria** podpisały w 1912 r. traktaty sojusznicze, a potem to samo uczyniła **Czarnogóra** z każdym z tych państw. W październiku **1912 r.** wojska sojuszników zaatakowały armię turecką w kilku miejscach, rozpoczynając **I wojnę bałkańską**. Nie trwała ona długo z powodu przewagi sił sojuszniczych. O losach konfliktu zadecydowało dotarcie wojsk bułgarskich do Stambułu i podpisanie w maju **1913 r. w Londynie traktatu pokojowego**. Osmańska Turcja utraciła prawie wszystkie europejskie posiadłości. Granica między Turcją a Bułgarią została wytyczona kilkadziesiąt kilometrów na zachód od Stambułu. Osmanowie po wiekach panowania w południowo-wschodniej Europie zostali zepchnięci do Azji. Ich posiadłości przejęły zwycięskie państwa. Macedonia została podzielona między Serbię, Grecję oraz Bułgarię, która otrzymała dostęp do Morza Egejskiego. Do Grecji przyłączono Kretę. Wbrew oczekiwaniom Serbia nie otrzymała dostępu do Adriatyku. Nie wyraziły bowiem na to zgody Austro-Węgry, doprowadziły za to do uznania proklamowanej rok wcześniej niepodległości Albanii. Niemniej mocarstwa uznały, że Albania – jako księstwo o ograniczonej niezawisłości – znajdzie się pod nadzorem Międzynarodowej Komisji Kontroli.

Do zwycięstwa nad Turkami najbardziej przyczynili się Bułgarzy. Wynik negocjacji pokojowych uznali za krzywdzący, nie otrzymali bowiem tylu ziem, by stworzyć Wielką Bułgarię. Miałaby ona objąć cały obszar Macedonii, uważanej przez nich za zachodnią Bułgarię. Pragnęli też zająć Saloniki, które uznawali za bułgarskie miasto (choć Bułgarzy stanowili w nim skromną mniejszość). By zrealizować swoje plany, postanowili uderzyć na dotychczasowych sojuszników. W ten sposób podział łupów z I wojny bałkańskiej doprowadził do wybuchu **II wojny bałkańskiej**. W czerwcu **1913 r.** wojska bułgarskie, zachęcane przez Wiedeń, zaatakowały Serbów i Greków, ale nie odniosły sukcesu, gdyż przeciwko nim wystąpiły również Rumunia oraz osmańska Turcja. Żołnierze obu stron okrutnie traktowali przeciwników. Bułgarię oskarżano nawet o dokonanie zbrodni wojennych na cywilach. W Europie umocniło się przekonanie o barbarzyństwie narodów bałkańskich.

M12 Pochodzący z czasów II wojny bałkańskiej grecki plakat zatytułowany *Zjadacz Bułgarów* ukazuje greckiego żołnierza, który gryzie swojego przeciwnika. Grafika miała wydźwięk propagandowy i mobilizowała żołnierzy, by ci stawili czoło wrogowi mimo słabszego uzbrojenia. Odzwierciedlała przy tym narastającą wrogość Greków do bułgarskiego państwa, którego zapędy terytorialne i polityka doprowadziły do wybuchu II wojny bałkańskiej. Plakat powstał w 1913 r.

Praca z materiałem

1. Omów propagandowy wydźwięk plakatu. **M12**

LEGENDA

Nabytki terytorialne po I wojnie bałkańskiej:

- Serbii
- Bułgarii
- Grecji
- Czarnogóry

(1913) rok przyłączenia obszaru

M13 I wojna bałkańska (1912–1913)

LEGENDA

Nabytki terytorialne po II wojnie bałkańskiej:

- Serbii
- Grecji
- Rumunii
- Turcji

(1913) rok przyłączenia obszaru

M14 II wojna bałkańska (1913)

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapach główne tereny działań zbrojnych w trakcie I i II wojny bałkańskiej. **M13**, **M14**
2. Omów zmiany terytorialne na Bałkanach po I i II wojnie bałkańskiej. **M13**, **M14**

W sierpniu **1913 r. zawarto pokój w Bukareszcie**. Bułgaria musiała się podzielić zdobyczami z sąsiednimi państwami, w tym z Rumunią, której przekazała południową Dobrudżę. Na rzecz Grecji częściowo utraciła dostęp do Morza Egejskiego, a Turcji musiała oddać Adrianopol z okolicznymi ziemiami. Najwięcej zyskała Serbia, choć nie były to nabytki terytorialne. Państwo to – sprzymierzone z Rosją, członkiem trójporozumienia – stało się głównym graczem na Bałkanach. Serbię wspierała również Czarnogóra uważana za państwo satelickie Rosji. Bułgaria zaczęła szukać jeszcze silniejszego oparcia w państwach trójprzymierza, podobnie jak osmańska Turcja. Z kolei Grecja utrzymywała dobre stosunki zarówno z Rosją, jak i Wielką Brytanią, nad czym pracował wytrawny dyplomata, ówczesny premier Grecji. Nowy król tego kraju i monarcha Rumunii pozostawali w dobrych relacjach z państwami niemieckimi, gdyż obaj pochodzili z niemieckich dynastii.

Polecenia podsumowujące

1. Omów rolę trójprzymierza i trójporozumienia w kształtowaniu się sytuacji politycznej w Europie na przełomie XIX i XX w.
2. Wyjaśnij, czym był kocioł bałkański i jaki miał wpływ na sytuację w Europie na początku XX w.
3. Opisz kryzysy marokańskie, a następnie przedstaw ich wpływ na politykę międzynarodową.

O dominację w Europie i na świecie
Podsumowanie
28

◆ Sojusze polityczne i bloki polityczne w drugiej połowie XIX i początkach XX w.

Nazwa porozumienia, sojuszu, bloku politycznego	Data podpisania	Sygnatariusze	Cel
Sojusz trzech cesarzy (sojusz polityczno-wojskowy)	1873	Rosja, Austro-Węgry, Niemcy	Zachowanie pokoju w Europie, szukanie porozumienia w wypadku konfliktu interesów, wzajemna pomoc w razie agresji państw trzecich.
Dwuprzymierze (sojusz polityczno-wojskowy)	1879	Niemcy i Austro-Węgry	Wzajemna pomoc w razie ataku Rosji.
Trójprzymierze	1882	Niemcy, Austro-Węgry, Włochy	Wzajemna pomoc sygnatariuszy w razie agresji państw trzecich, głównie Rosji i Francji.
Francusko-rosyjska konwencja wojskowa	1892	Rosja, Francja	Wzajemna pomoc militarna w wypadku agresji innego państwa.
Entente cordiale (układ)	1904	Wielka Brytania, Francja	Rozstrzygnięcie spraw spornych dotyczących stref wpływów w Afryce.
Układ rosyjsko-brytyjski	1907	Rosja, Wielka Brytania	Uregulowanie wzajemnych relacji i wyciszenie kwestii spornych w obliczu rosnącego zagrożenia ze strony Niemiec.
Trójporozumienie	1907	Francja, Wielka Brytania, Rosja	Współpraca w obliczu rosnącego zagrożenia ze strony trójprzymierza.

◆ Antagonizmy na Bałkanach oraz w Afryce Północnej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Napięta sytuacja na Bałkanach – dążenie do uzyskania niepodległości lub poszerzenia terytorium przez zamieszkujące tam w większości narody słowiańskie – antytureckie powstania w Bośni i Hercegowinie oraz w Bułgarii.
Szerzenie przez Rosję idei panslawizmu oraz chęć opanowania cieśnin czarnomorskich.
1877–1878 – wojna rosyjsko-turecka.
1878 – kongres pokojowy w Berlinie; Serbia, Czarnogóra i Rumunia – suwerenne, Bośnia i Hercegowina – administrowane przez Austro-Węgry.
1905 – pierwszy kryzys marokański przyczyną zacieśnienia kontaktów Francji i Wielkiej Brytanii, przyspieszenia zbrojeń przez II Rzeszę.
1911 – drugi kryzys marokański – Maroko protektoratem Francji, zyski ekonomiczne II Rzeszy we francuskiej Afryce. Okupacja Libii przez Włochy.
Kocioł bałkański – dwie wojny bałkańskie (1912 i 1913) przyczyną rosnącego napięcia w Europie.
1908 – aneksja Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry.

◆ Wojny bałkańskie

Wzrost napięcia między Austro-Węgrami a Serbią po aneksji Bośni i Hercegowiny. Brak wsparcia ze strony Rosji przyczyną rezygnacji Serbów z roszczeń.
1912 – sojusz państw bałkańskich (Serbii, Bułgarii, Grecji i Czarnogóry) przeciw Turcji.
1912 – I wojna bałkańska, zakończona zwycięstwem sojuszników oraz utratą przez Turcję prawie wszystkich europejskich posiadłości.
Niezadowolenie Bułgarii z podziału łupów po I wojnie bałkańskiej przyczyną wybuchu II wojny bałkańskiej.
1913 – II wojna bałkańska między Bułgarią a Serbią i Grecją, wspieranymi przez Rumunię i Turcję; porażka Bułgarii i oddanie części zdobyczy zwycięzcom.
Utrwalenie się podziałów politycznych z okresu wojen bałkańskich, zacieśnianie relacji Bułgarii i Turcji z państwami trójprzymierza, a Serbii i Grecji – z państwami trójporozumienia.

Polecane publikacje

A. Krzak, *Wojny bałkańskie 1912–1913*, Częstochowa: Wyd. im. Stanisława Podobińskiego, 2017.

H. Wereszycki, *Koniec sojuszu trzech cesarzy*, Warszawa: WN PWN, 2021.

H. Wereszycki, *Sojusz trzech cesarzy. Walka o pokój europejski 1872–1878*, Warszawa: WN PWN, 2021.

29 Wielka Wojna 1914–1918

Przypomnij

- Jakie były główne sojusze polityczne państw europejskich w początkach XX w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak doszło do wybuchu Wielkiej Wojny i jaki wpływ wywarła ona na dzieje poszczególnych państw.

Po lekcji

- Wymieniam bezpośrednie przyczyny Wielkiej Wojny.
- Przedstawiam przebieg walk na poszczególnych frontach I wojny światowej.
- Opisuję przemiany w sztuce wojennej w latach 1914–1918.
- Omawiam społeczne, polityczne i gospodarcze skutki Wielkiej Wojny.

Zamach w Sarajewie w 1914 r.

Kryzysy marokańskie i bałkański pogłębiły sprzeczności interesów między mocarstwami, jednak nie przesądzały jeszcze o wybuchu wojny. Wyścig zbrojeń nie musiał doprowadzić do europejskiego i światowego konfliktu. Istniejące na Starym Kontynencie trójprzymierze i trójporozumienie wzajemnie się równoważyły. Żaden blok nie miał wyraźnej przewagi militarnej ani ekonomicznej. Europejczycy nie wierzyli w możliwość wybuchu ogólnoeuropejskiego konfliktu zbrojnego, gdyż z ich doświadczeń wynikało, że kryzysy opanowuje się dzięki negocjacjom. Tym razem jednak było inaczej.

28 czerwca 1914 r. w Sarajewie, stolicy Bośni i Hercegowiny, **dokonano zamachu**. Następca tronu Austro-Węgier arcyksiążę Franciszek Ferdynand Habsburg oraz jego żona zginęli zastrzeleni przez młodego Serba z Bośni – Gawriła Principa (czyt. princ-ipa). Współdziałali z nim członkowie organizacji powiązanej z serbskim wywiadem. Zamachowcy nienawidzili arcyksięcia, który wspierał politykę skierowaną przeciwko Serbii. Liczyli, że jego śmierć ograniczy antyserbskie działania monarchii, co ułatwi utworzenie Wielkiej Serbii. W jej skład miały wejść ziemie należące do Austro-Węgier, w tym zaanektowana przez Wiedeń Bośnia i Hercegowina. Do dziś nie udało się jednoznacznie stwierdzić, kto zlecił zamach.

W ostatnich dziesięcioleciach XIX w. podobnych zamachów w Europie nie brakowało. Choć ginęli w nich cesarze, królowie, premierzy, ministrowie i generałowie, żaden zamach nie wywołał międzynarodowych zawirowań. Opinia publiczna w Europie niespecjalnie się przejęła i tym zamachem. Wiedeń uznał jednak, że zabicie następcy tronu jest dobrą okazją do upokorzenia Serbii, która utrudniała Austro-Węgrom ekspansję na Bałkanach.

Praca z materiałami

1. Opisz nastawienie Europejczyków do wojny. **M1, M2**
2. Przedstaw opisane przez Karola Wędziagolskiego niepokoje związane z wybuchem wojny. **M2**

M1 Wieść o wybuchu wojny społeczeństwa większości państw europejskich przyjęły entuzjastycznie. W Austro-Węgrzech organizowano patriotyczne parady, w których dumnie maszerowali rekruci. W Berlinie na przemówienie cesarza o przystąpieniu do wojny przybyło ponad 50 tys. osób. Wielka Brytania jako jedyny kraj biorący udział w konflikcie nie ogłosiła powszechnego poboru do armii, a mimo to w sierpniu 1914 r. do służby wojskowej zgłosiło się 300 tys. ochotników, a miesiąc później – kolejne 400 tys. Na fotografii tłumy zgromadzone w Londynie podczas publicznego odczytania aktu o przystąpieniu Wielkiej Brytanii do wojny, 1914 r.

Początek Wielkiej Wojny

Austro-Węgry wystosowały ultimatum do rządu Serbii, ponieważ przypisywały mu zorganizowanie zamachu. Żądania celowo zostały tak sformułowane, aby Belgrad nie mógł ich zaakceptować. Serbia faktycznie odrzuciła ultimatum, gdyż jego przyjęcie oznaczałoby utratę przez nią suwerenności. Był to doskonały **pretekst do wypowiedzenia wojny** przez Austro-Węgry, co nastąpiło **28 lipca 1914 r.** Austriaccy stratedzy wojskowi zakładali, że atak na Serbię nie wywoła komplikacji międzynarodowych, a wojna o charakterze ekspedycji karnej szybko się zakończy. Niemniej brali też pod uwagę możliwość wybuchu konfliktu zbrojnego z udziałem innych państw, dlatego zapewnili sobie gwarancje ze strony Rzeszy Niemieckiej, która zapowiedziała, że nie opuści sojusznika. Zwycięstwo pozwoliłoby Niemcom na osiągnięcie dominacji w Europie i na świecie. Jednak Rosja uznała, że nie może dopuścić do zniszczenia Serbii i zarządziła mobilizację. W odpowiedzi Niemcy 1 sierpnia 1914 r. wypowiedziały wojnę Rosji, a 3 sierpnia – Francji. 4 sierpnia wojska niemieckie zaatakowały neutralną Belgię. Brytyjczycy uznali, że jest to wystarczający powód, aby przystąpić do wojny u boku Rosji i Francji. Londyn się obawiał, że zwycięskie Niemcy zniszczą równowagę w Europie i na świecie, a tym samym osłabią pozycję Brytyjczyków na morzach i w koloniach. Do wojny po stronie sojuszników z trójporozumienia przystąpiły także brytyjskie dominia: Australia, Nowa Zelandia, Kanada oraz Związek Południowej Afryki.

Państwa **trójporozumienia** i ich sojuszników zaczęto teraz nazywać **ententą** lub **aliantami**, a kraje skupione wokół Niemiec i Austro-Węgier – **państwami centralnymi**. Zadziałał łańcuch sojuszniczych powiązań. Do wojny po stronie państw centralnych nie przystąpiły jedynie Włochy. Choć Rzym był w sojuszu wojskowym z Berlinem i Wiedniem, Włochy nie zdecydowały się wystąpić przeciwko trójporozumieniu i ogłosiły neutralność.

Jeszcze w 1914 r. do ententy przyłączyła się Japonia, której wojska zajęły część niemieckich kolonii na Pacyfiku. Do państw centralnych przystała Turcja, dążąca do rewanżu za porażki w wojnach bałkańskich. W ten sposób w ciągu stosunkowo krótkiego czasu lokalna wojna stała się europejską, a chwilę później – światową. Do historii przeszła jako **Wielka Wojna** lub **I wojna światowa**.

M2 **Polski polityk Karol Wędziagolski o wybuchu wojny, druga połowa XX w.**

Lipiec [...] 1914 roku, jak zwykle pogodny i upalny, rozpoczął się w Petersburgu pod znakiem ogórkowej nudy, urozmaicanej od kilku dni niegroźnymi – jak się wydawało – awanturami strajkującego proletariatu stolicy.

Trochę bardziej ożywiło się po przybyciu wysokiego gościa z Francji, aczkolwiek barykady z wagonów tramwajowych, powywracanych do góry kołami i ustawionych w poprzek wielu ulic na przedmieściach, psuły nieco nastrój uroczystości na cześć prezydenta Raymonda Poincarégo. [...] W pałacach przyjmowano i bawiono się, symulując wielkoświatową obojętność dla burzącej się czerni*. I tak to sobie trwało, trochę dramatycznie, na zewnątrz niefrasobliwie i całkiem dyplomatycznie, już przy odgłosie pomruków nadciągającej nawałnicy, będących echem kilku strzałów w dalekim Sarajewie. Coraz bardziej gorączkowe i sprzeczne telegramy roznosiły po świecie złe nowiny. Pogodnym niebem leciały tam i z powrotem dyplomatyczne noty, krzyżując się w obojętnym błękicie lub goniąc jedna drugą [...]. Gdyby w owym czasie zwykły szary człowiek ulicy zapytał, czemu wybuchła wojna, gdy wokół wszyscy wzywali do pokoju, i otrzymał odpowiedź, że wojny pragnął cesarz Niemiec albo kanclerz Austro-Węgier, albo stryj rosyjskiego cara, [...] albo – jak niektórzy twierdzili – piękne czarnogórskie królewny, podniecające* mężów do obrony pokrzywdzonej Serbii, nie uznałby takiego wyjaśnienia za przekonywające. [...]*

A jednak ogłoszenie mobilizacji wywołało wstrząs. W osobisty los każdego mężczyzny w wieku poborowym i jego całej rodziny wtargnął nieustępliwy przymus obowiązku, który był dotychczas dalekim paragrafem, niemal abstrakcją, a naraz stawał się brutalną przemocą, wyrywającą normalny porządek prywatnego życia kilkudziesięciu milionów ludzi.

K. Wędziagolski, *Pamiętniki*, Warszawa: Wyd. Iskry, 2007, s. 21–22.

* **Raymonda Poincarégo** (czyt. remonda płękarego)
burząca się czerń – mowa o nasilającym się niezadowoleniu społecznym robotników, które zakończy się rewolucją
podniecać – dawniej: namawiać do czegoś, podburzać

Remarque'a (czyt. remarka)*

M3 Sytuacja na froncie I wojny światowej opisana w 1929 r. przez niemieckiego pisarza Ericha Marię Remarque'a*

Atak, kontratak, natarcie, przeciwnatarcie – to słowa, a ileż obejmują! Tracimy wielu ludzi, najwięcej rekrutów. Na nasz odcinek znów wstawiają rezerwy. To jeden z nowych pułków, prawie sami młodzi ludzie z ostatnio powołanych roczników. Mają ogromne braki w wyszkoleniu wojskowym, przed wyruszeniem na front mogli trochę poćwiczyć tylko teoretycznie. Wiedzą wprawdzie, co to jest granat ręczny, ale nie bardzo mają pojęcie o kryciu się, a przede wszystkim nie potrafią szybko znaleźć osłony. Nierówność terenu musi mieć co najmniej pół metra, żeby ją zobaczyli. [...]

Na jednego starego żołnierza przypada pięciu do dziesięciu rekrutów. Niespodziewany atak gazowy zbiera krwawe żniwo. Wielu nie zdążyło nawet przeczuć, co ich czeka. Znajdujemy cały schron pełen sinych głów z poczerniałymi wargami. W jednym z lejów za wcześnie zdjęli maski; nie wiedzieli, że przy ziemi gaz utrzymuje się najdłużej; kiedy zobaczyli u góry innych bez masek, zerwali swoje i zdążyli łyknąć wystarczająco dużo, żeby spalić sobie płuca. Ich stan jest beznadziejny, zadławią się na śmierć krwotokami i napadami duszności.

E.M. Remarque, *Na Zachodzie bez zmian*, przeł. R. Wojnakowski, Poznań: Rebis, 2018, s. 87–88.

Była ona triumfem nacjonalistów, pragnących wojny, aby dowieść wyższości nad innymi narodami i państwami. Europejscy pacyfiści byli zbyt słabi, by ją powstrzymać. Socjaldemokraci – przeciwnicy wojen – teraz zmienili zdanie i głosowali za budżetami wojennymi. Idea narodowej solidarności okazała się silniejsza od utopijnej koncepcji internacjonalizmu. Tysiące ludzi w Europie, zwłaszcza młodych, przyjęło wybuch wojny z radością. Rekruci wezwani do wojska ze śpiewem na ustach pomaszerowali na front. Kilka miesięcy później nastroje nie były już tak optymistyczne. Entuzjastów wojny ubywało, a przybywało jej przeciwników.

Front zachodni

Niemcy do wojny przygotowywali się od dawna. Już w 1905 r. ówczesny szef sztabu feldmarszałek Alfred von Schlieffen (czyt. fon szlifen) opracował **plan wojny błyskawicznej**, uwzględniający konieczność prowadzenia wojny na dwóch frontach – z Francją oraz Rosją. Przewidywano najpierw błyskawiczny atak na Francję. Zakładano, że uda się ją pokonać w ciągu sześciu tygodni. W drugiej kolejności uderzenie miało zostać skierowane na Rosję, której mobilizacja miała zabrać więcej czasu. Nowy szef sztabu, Helmuth von (czyt. helmut fon) Moltke młodszy, zmodyfikował ten plan. Zakładał atak na Paryż od południa i skrócenie czasu jego opanowania do 40 dni, by ograniczyć prawdopodobieństwo walki na dwa fronty. Planował też pozostawienie większych sił zbrojnych w Prusach Wschodnich, na wypadek gdyby mobilizacja w Rosji przebiegła nadspodziewanie szybko.

4 sierpnia 1914 r. Niemcy zaatakowali Belgię, by wkroczyć do Francji. Jednak już w pierwszych dniach natrafili na poważne przeszkody. Belgowie dobrze się bili, dowodzeni przez samego władcę – króla Alberta I. Zaatakowani Francuzi, choć się wycofywali, walczyli równie dzielnie. Ich determinacja umożliwiła desant Brytyjskiego Korpusu Ekspedycyjnego w północnej Francji. 5–9 **września 1914 r. w bitwie nad rzeką Marną**, na południowy wschód od Paryża, **Francuzi powstrzymali Niemców**. Ze względu na zaskakujące rozstrzygnięcie bitwę okrzyknięto cudem nad Marną. Niemiecki plan wojny błyskawicznej się nie powiódł. Niemcy nie mieli już sił, aby kontynuować natarcie. Front się zatrzymał, i to na długie miesiące, a nawet lata. Zaczęła się mordercza i wzajemnie wyniszczająca walka prowadzona z **okopów**. Wojna na **froncie zachodnim** przybrała charakter **wojny pozycyjnej**. Takiego wariantu nie przewidywały plany europejskich sztabów. Zgodnie z nimi wojna miała mieć charakter manewrowy i zakończyć się po kilku miesiącach. Obiecywano żołnierzom, że najpóźniej na Boże Narodzenie wrócą do domów. Dlatego nie zapewniono wystarczającej liczby zimowych mundurów ani nie przygotowano żołnierzy mentalnie do prowadzenia działań wojennych w trudnych warunkach zimowych.

Obie strony dobrze się okopały – zbudowano linie szańców, schronów wraz z zapleczem, stanowiska artylerii i **karabinów maszynowych**. Na przedpolach ułożono **zasieki z drutu kolczastego** oraz umieszczono **miny**. Aż do wczesnej jesieni 1918 r. żadne wojska – ani państw alianckich, ani centralnych – nie były w stanie przełamać frontu. Ataki i kontrataki powodowały, że co najwyżej **front się przesuwał o kilka lub kilkanaście kilometrów** w jedną lub drugą stronę. Nieliczne wielkie **bitwy**, jak te **nad Sommą** czy **pod Verdun** (czyt. werdę) **w 1916 r.**, pochłonęły kilkaset tysięcy zabitych żołnierzy po obu stronach. Mnóstwo żołnierzy odniosło rany i zostało inwalidami. Tysiące doznało urazów psychicznych, nie wytrzymali bowiem napięcia nerwowego związanego z działaniami wojennymi. Wszystko to wynikało z przedmiotowego traktowania żołnierzy.

Nowe rodzaje broni

Liczba ofiar wojny rosła – zarówno na skutek stałego udoskonalania śmiercionośnej broni, zwłaszcza karabinów maszynowych i dział, jak i zastosowania jej nowych rodzajów, np. **gazów bojowych**. W kwietniu **1915 r.** Niemcy użyli ich **pod Ypres** (czyt. ipr) we Flandrii. Od nazwy miejscowości, w której po raz pierwszy gaz został zastosowany na froncie zachodnim, nazwano go iperytem. Skutki były przerażające. Żołnierze cierpieli

M4 Wojna pozycyjna na froncie zachodnim wiązała się z wielomiesięcznym przebywaniem żołnierzy w okopach. Na co dzień byli narażeni na ostrzał nieprzyjaciela i działanie gazów bojowych, dokuczały im także zimno i wilgoć, błoto oraz brud. Strach i chroniczne zmęczenie powodowały zaburzenia psychiczne. Fotografia przedstawia żołnierzy brytyjskich w okopach podczas bitwy nad Sommą w lipcu 1916 r., jednej z najkrwawszych bitew w dziejach. Po walkach trwających ponad cztery miesiące aliantom udało się przesunąć 40-kilometrowy odcinek frontu zaledwie o 12 km.

M5 Toczona od lutego do grudnia 1916 r. bitwa pod Verdun stanowi jeden z najważniejszych elementów pamięci historycznej Francuzów. Po zakończeniu wojny pole bitwy stało się masowym cmentarzem (poległo tam blisko 690 tys. żołnierzy, w tym ok. 350 tys. Francuzów), a także symbolem francuskiego bohaterstwa. Pamięć o Verdun miała też negatywne skutki. Trauma wywołana bitwą oraz poświęceniem, do jakiego zostali zmuszeni żołnierze, spowodowała, że francuskie władze w dwudziestoleciu międzywojennym dążyły w polityce zagranicznej do ustępstw i utrzymania pokoju za wszelką cenę.

Praca z materiałami

1. Przedstaw obraz wojny, jaki się wyłania z powieści Remarque'a. **M3**
2. Rozstrzygnij, czy Wielką Wojnę można uznać za najkrwawszy konflikt w historii. Uzasadnij odpowiedź. Odwołaj się do **M3**, **M4**, **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Oceń, czy słusznie bitwa pod Verdun jest uważana za jedną z największych tragedii w dziejach Francji. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.

M6 Wykorzystanie nowych rodzajów broni wymagało wprowadzenia dodatkowych zabezpieczeń. Przykładem są maski przeciwgazowe. Prace nad nimi trwały już od XIX w., jednak to Wielka Wojna spowodowała, że weszły one w skład wyposażenia każdej armii. Za twórców współczesnych masek przeciwgazowych uważa się kanadyjskiego lekarza Cluny'ego Macphersona (czyt. kluniego makfersona) oraz rosyjskiego chemika Nikołaja Zielinskiego. Pierwszy wykorzystał wojskowy hełm, do którego przymocował wykonaną z materiału osłonę ze szklanymi okularami, jako filtr służyła tkanina nasączona związkiem chemicznym. Drugi użył lepiej chroniącego żołnierzy pochłaniacza węglowego. Na fotografii amerykański żołnierz na sobie i koniu demonstruje użycie maski przeciwgazowej, ok. 1917–1919.

Praca z materiałami

1. Omów przykłady broni nowego rodzaju zastosowanej podczas Wielkiej Wojny oraz sposoby ochrony żołnierzy. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw skutki działań zbrojnych na froncie wschodnim dla ludności cywilnej. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

z powodu oparzeń skóry oraz narządów oddechowych. Wielu straciło wzrok, jeszcze więcej umarło w męczarniach. Świat uznał ten wynalazek za barbarzyński, a jego zastosowanie wywołało powszechne oburzenie m.in. w krajach neutralnych. Początkowo nie było wiadomo, jak się przed nim skutecznie zabezpieczać, dopóki nie zaczęto żołnierzy wyposażać w **maski przeciwgazowe**.

Z Wielką Wojną wiążą się początki **lotnictwa wojskowego**. Piloci rozpoznawali terytorium zajęte przez nieprzyjaciela i robili zdjęcia, dzięki czemu łatwiej można było prowadzić działania wojenne. Oprócz **samolotów rozpoznawczych** pojawiły się **samoloty myśliwskie** oraz pierwsze **bombowce**. Te ostatnie wraz ze **sterowcami** wykorzystywano do zrzucania ładunków wybuchowych na miasta nieprzyjaciela. Pod koniec wojny lotnictwo odgrywało już ważną rolę.

Po raz pierwszy w czasie Wielkiej Wojny na froncie pojawiły się **tanki**, czyli **czołgi**. Wymyślili je Brytyjczycy i zastosowali w **1916 r.** w **bitwie nad rzeką Sommą** na froncie zachodnim. Zadaniem czołgów było przełamywanie linii obronnych oraz likwidowanie ogniem stanowisk nieprzyjaciela. Maszyny, mimo że często się psuły i wolno poruszały (zaledwie kilka kilometrów na godzinę), wywoływały panikę w szeregach nieprzyjaciela. Stale udoskonalane, okazały się bardziej przydatne w 1918 r. Przed końcem konfliktu Niemcom nie udało się wprowadzić do walki swoich prototypów.

Wojska obu stron były wyposażone w lekką i ciężką artylerię, karabiny maszynowe, samochody jako środek transportu, a pod koniec wojny głowy żołnierzy coraz częściej ochraniały stalowe hełmy. **Mobilność armii** i jej uzbrojenia oraz dostarczanie zaopatrzenia zapewniała **kolej**.

Front wschodni

Zmodyfikowany przez Moltkego plan Schlieffena przewidywał, że $^{7}/_{8}$ wojsk niemieckich uderzy na Belgię i Francję, a następnie po zmuszeniu Francuzów do kapitulacji żołnierze zostaną przerzuceni na wschód. Do tego czasu działania wojenne przeciwko Rosji miały prowadzić Austro-Węgry. Początkowo wojska Habsburgów odnosiły sukcesy nad wojskami rosyjskimi, ale od października Rosjanie zaczęli stopniowo przeważać i spychali przeciwnika w kierunku zachodnim. **Jesienią 1914 r.** wojska rosyjskie podjęły nieudaną **próbę zdobycia twierdz Kraków oraz Przemyśl**, przez co ich pochód w kierunku Budapesztu i Wiednia został powstrzymany. Inaczej potoczyły się walki na terenie Prus Wschodnich. Rosja chciała opanować ujście Wisły, ale Niemcy przerzucili z frontu zachodniego część wojsk pod dowództwem generała Paula von Hindenburga i w sierpniu **1914 r. w bitwie pod Tannenbergiem**, a następnie we wrześniu w **bitwie nad jeziorami mazurskimi** pobili armie rosyjskie. Niemcy, zachęceni sukcesem, zdecydowali się skierować przeciwko wojskom rosyjskim liczniejsze siły zbrojne. W lutym **1915 r.** doszło do **drugiej bitwy nad jeziorami mazurskimi**. Na przełomie 1914 i 1915 r. wojna na froncie wschodnim nie była jeszcze rozstrzygnięta.

Z kolei na Bałkanach Austriakom udało się w 1915 r. pobić wojska serbskie i czarnogórskie. Wiosną 1915 r. dowództwo niemieckie postanowiło rozprawić się z wojskami rosyjskimi. W pierwszych dniach maja **1915 r.** feldmarszałek August von Mackensen (czyt. fon makenzen) przełamał obronę nieprzyjaciela w **bitwie pod Gorlicami**. Od tego momentu inicjatywę strategiczną na froncie wschodnim przejęły państwa centralne i już jej nie oddały do końca wojny.

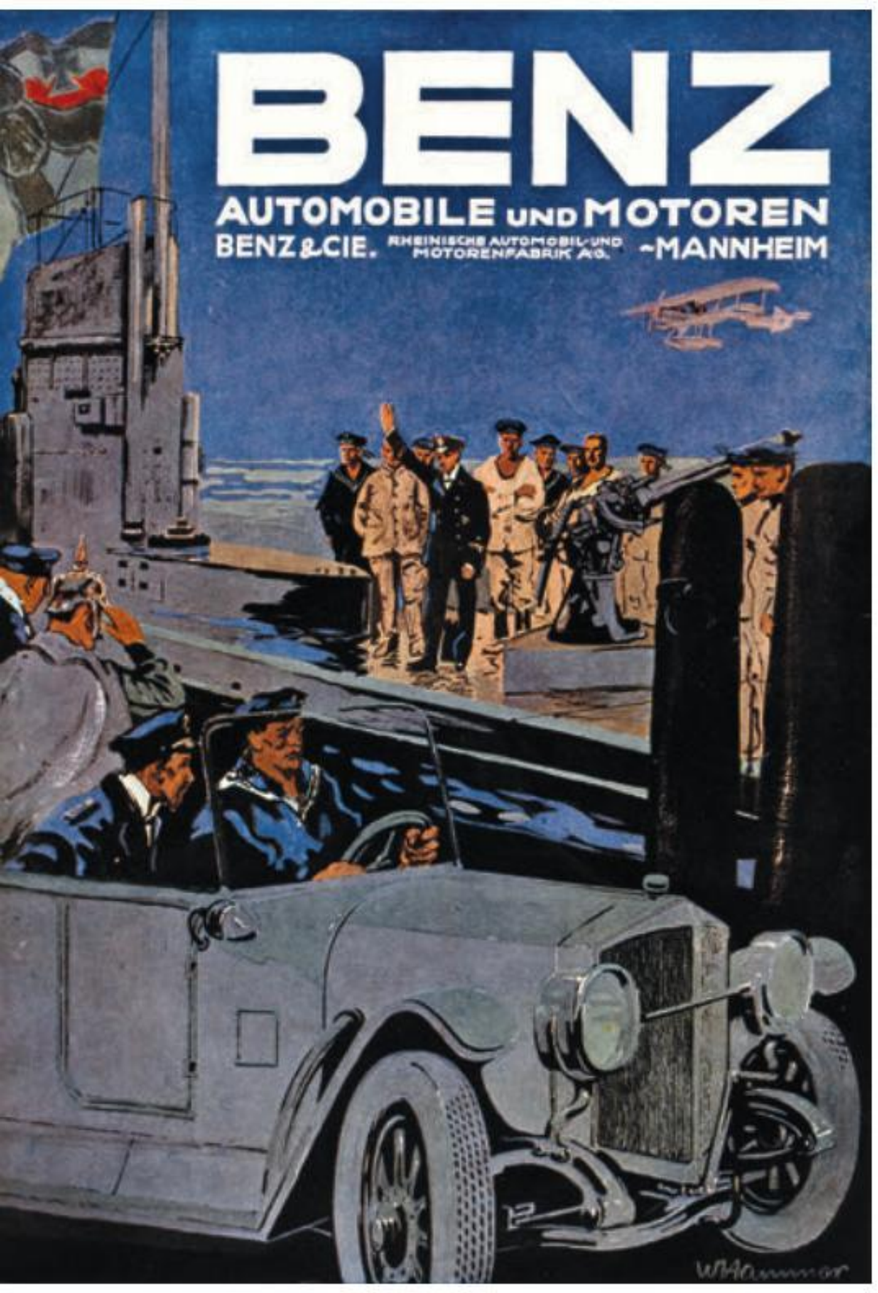
Na wschodzie Europy wojna miała inny charakter niż na zachodzie. Ze względu na rozległy obszar oraz słabo rozwiniętą sieć dróg kołowych i kolejowych konflikt na **froncie wschodnim** przybrał charakter **wojny manewrowej**. Okopy nie odegrały tam istotnej roli.

W sierpniu **1915 r. Niemcy zajęli Warszawę** i front się przesunął w kierunku Wołynia oraz Litwy. W lipcu 1916 r. rosyjski generał Aleksiej Brusiłow (czyt. aleks-iej brus-iłow) przeprowadził kontrofensywę, w której wyniku front znów się cofnął o kilkadziesiąt kilometrów na zachód, ale na krótko. Późna jesień ponownie należała do państw centralnych. Morale wojsk rosyjskich spadło, rosła dezercja. Brakowało podstawowego sprzętu, karabinów, pocisków, armat. Przemysł Rosji nie był w stanie dostarczyć tyle uzbrojenia, ile zamawiała armia, a dostawy sprzętu alianckiego nie wystarczały. W społeczeństwie narastał opór przeciwko wojnie. W wojsku nasiliła się antywojenna propaganda partii rewolucyjnych na czele z bolszewikami. Zbliżała się rewolucja (zob. s. 322), która ostatecznie wyeliminowała Rosję z wojny. Od marca **1918 r.** Rosja bolszewików była już państwem neutralnym, ponieważ **3 marca** podpisała z państwami centralnymi **pokój w Brześciu nad Bugiem**. Przebiegu wojny na froncie wschodnim nie zmieniło też przystąpienie w 1915 r. Rumunii do państw ententy, gdyż jej wojska szybko zostały pobite.

M7 Działania zbrojne prowadzone w Prusach Wschodnich zarówno przez oddziały niemieckie, jak i rosyjskie wywołały katastrofalne skutki dla ludności cywilnej. Zabudowa wielu miast i miasteczek została zniszczona. Na wykonanej po 1914 r. fotografii widać prowizoryczne kramy z towarami ustawione przed budynkami uszkodzonymi w czasie wojny. Ukazane na zdjęciu miasto to Hohenstein (czyt. hoensztajn), dzisiaj Olsztynek na Mazurach. W trakcie walk pod Tannenbergiem zajęli je Rosjanie. Zabudowa i infrastruktura miasta została zniszczona w prawie 70%.

Wojna psychologiczna
Planowe wywieranie presji na przeciwnika przez rozpowszechnianie wyolbrzymionych, często nieprawdziwych informacji, a nawet gróźb za pośrednictwem gazet lub ulotek. Działania te miały dezinformować przeciwnika, ograniczać zdolność jego reagowania, obniżać morale żołnierzy oraz cywilów.

M8 Walczące strony miały na swój użytek wielki przemysł, dla którego wojna stwarzała szansę na utrzymanie się na rynku, a często też na rozwój i ogromne zyski. Nie inaczej było w wypadku słynącej z produkcji automobili firmy Benz & Cie. (czyt. benc und ki). Zaopatrywała ona armię niemiecką nie tylko w pojazdy, lecz także silniki do łodzi podwodnych oraz samolotów. Na ilustracji reklamowej pochodzącej z 1917 r. widać m.in. niemieckiego oficera w samochodzie z fabryki Benza. Salutuje on marynarzom odpływającym łodzią podwodną. Na niebie jest widoczny również samolot.

Wojna w Alpach i na Bliskim Wschodzie

Włochy, które były członkiem trójprzymierza i nie przystąpiły do wojny w 1914 r., włączyły się do niej dopiero w 1915 r., i to po stronie ententy. Wojska włoskie prowadziły walki w Alpach, z reguły z mniej licznymi siłami austriackimi i niemieckimi, ale – jak się okazywało – znacznie od Włochów skuteczniejszymi. W 1917 r. Włosi ponieśli porażkę pod Caporetto (czyt. kaporetto), a przed ostateczną klęską uratowały ich dywizje sojuszników. W 1918 r. front alpejski się ustabilizował.

W 1915 r. państwa ententy przeprowadziły na półwyspie **Gallipoli** w Turcji **największą operację desantową** Wielkiej Wojny. Jej celem było opanowanie tureckich cieśnin Bosfor i Dardanele oraz wyeliminowanie Turcji z wojny. W trwającej tam **od kwietnia 1915 do stycznia 1916 r. bitwie** dywizje osmańskie wspierane przez oddziały niemieckie powstrzymały siły alianckie, w tym australijskie i nowozelandzkie, i zadały im ogromne straty. Dopiero jesienią 1918 r. wojska brytyjskie (w tym podlegająca im armia indyjska) osiągnęły zdecydowaną przewagę nad osmańskimi na Bliskim i Środkowym Wschodzie.

Nieograniczona wojna podwodna

Działania wojenne prowadzono też na morzach i oceanach. Przewaga ententy, głównie brytyjskiej marynarki wojennej, była miażdżąca. Przez większość wojny nawodne niemieckie okręty wojenne stacjonowały w portach. Alianci skutecznie je blokowali, na skutek czego państwom centralnym zaczęło brakować żywności oraz surowców do produkcji materiałów wojennych. W tej sytuacji Niemcy podjęli walkę o przełamanie blokady przy użyciu **U-Bootów – okrętów podwodnych**. Zatapiały one zarówno statki wojenne, jak i handlowe, w tym należące do państw neutralnych. W maju 1915 r. Niemcy zatopili brytyjski statek pasażerski Lusitania (czyt. lus-itania). Śmierć poniosło prawie 1200 pasażerów, w tym 128 Amerykanów. Była to wizerunkowa klęska Rzeszy. Alianci otrzymali silny argument w toczącej się **wojnie psychologicznej**, a w Ameryce wzrosły nastroje antyniemieckie. Od stycznia **1917 r.** Niemcy jeszcze wzmogli wysiłki i zaczęli prowadzić **nieograniczoną wojnę podwodną**. Miała im przynieść sukces na morzach, jednak cel nie został osiągnięty. Konwoje płynące z portów amerykańskich z żywnością dla państw ententy były dobrze chronione przez brytyjską marynarkę wojenną, co minimalizowało straty.

Przystąpienie USA do wojny w 1917 r.

W pierwszych latach wojny Amerykanie uważali, że zgodnie z założeniami doktryny Monroego należy kontynuować politykę izolacjonizmu. Jednak w miarę upływu czasu coraz trudniej było im zachować obojętność, gdyż na morzach ginęli ich rodacy, a amerykańskie dolary w postaci pożyczek dla aliantów w znacznym stopniu finansowały wojnę. Przybywało amerykańskich ochotników, którzy zasilali szeregi wojsk ententy. Głośno było o sukcesach amerykańskich lotników z eskadry La Fayette'a (czyt. lafajeta). Wczes-

ną wiosną 1917 r. już znaczna część Amerykanów uważała, że ich państwo powinno wesprzeć ententę. Zwycięstwo Niemiec zagroziłoby interesom USA w Europie i na świecie. Jednak bezpośrednim powodem przystąpienia Stanów Zjednoczonych do wojny było ujawnienie treści **depeszy** niemieckiego ministra spraw zagranicznych **Arthura Zimmermanna** (czyt. artura c-imermana) do ambasadora jego kraju w Meksyku. Depesza zawierała propozycję przystąpienia Meksyku do wojny po stronie Rzeszy, w zamian za pomoc w odzyskaniu terytoriów utraconych przez Meksyk na rzecz Amerykanów w połowie XIX w. W styczniu 1917 r. depesza dotarła do adresata, lecz rząd Meksyku, świadom swojej słabości, nie wyraził zainteresowania ofertą. Zwrócili na nią uwagę Brytyjczycy, których służby wywiadowcze złamały niemieckie szyfry. Brytyjski agent w Meksyku przejął depeszę i dostarczył ją Amerykanom, a prezydent USA Woodrow Wilson (czyt. łudroł łylson) ujawnił jej treść. Zszokowani Amerykanie wyszli na ulice w proteście przeciwko Rzeszy. **Stany Zjednoczone** najpierw zerwały stosunki dyplomatyczne z Rzeszą, a następnie 6 kwietnia **1917 r. wypowiedziały Niemcom wojnę**. Był to decydujący moment zmagań wojennych, gdyż potencjał finansowy i gospodarczy największej gospodarki świata został oddany do dyspozycji ententy. W ślad za USA do wojny przystąpiły kolejne państwa, w tym republiki Ameryki Środkowej oraz Brazylia, oferując pomoc aliantom. W **1917 r.** to samo zrobiły Chiny i Syjam. Pod koniec wojny **po stronie ententy** w wojnie brało udział **ponad 30 państw**, w tym także Polacy, choć nie mieli swojej państwowości. Natomiast mimo niemieckich i austriackich wysiłków **żadne kolejne państwo nie przystąpiło do wojny po stronie państw centralnych**. Oznaczało to ich nieuchronną klęskę.

Morale wojsk alianckich poprawiło się wczesną jesienią 1917 r., gdy pojawiły się w Europie pierwsze oddziały amerykańskie, ale dopiero w drugiej połowie 1918 r. ich obecność wpłynęła na przebieg działań wojennych. Wojskami USA dowodził generał John Pershing (czyt. dżon perszing). Jesienią 1918 r. walczyło w Europie ok. miliona żołnierzy z USA. Udział w działaniach wojennych uzgadniali z francuskim marszałkiem Ferdynandem Fochem (czyt. foszem), głównodowodzącym wojsk ententy. Politycznym liderem koalicji został prezydent Wilson. Propagował on własną wizję świata – bez wojen, z ludzkością żyjącą w pokoju i bezpieczeństwie. Uważał, że wprowadzenie zasad moralnych w dyplomacji zminimalizuje niebezpieczeństwo konfliktów zbrojnych. Było to przesłanie tyle szlachetne, co utopijne. Niemniej to Wilson sformułował w swoim orędziu (zob. s. 341) cele wojenne, które zostały zaakceptowane przez aliantów.

Koniec wojny

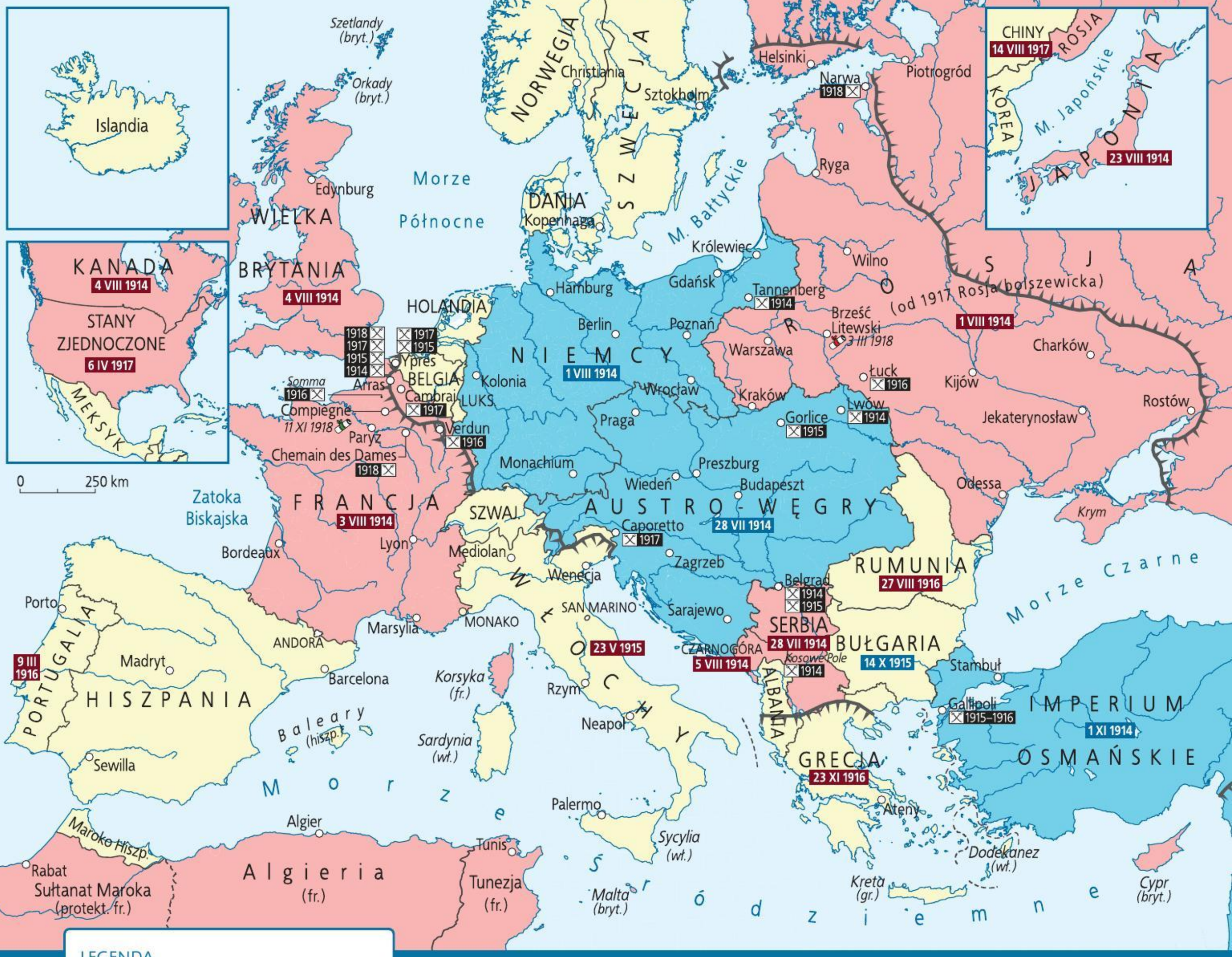
Zwycięstwa państw centralnych na wschodzie i wycofanie się Rosji z wojny pozwoliły Rzeszy przerzucić wojska na front zachodni. W marcu 1918 r. Niemcy ponownie uderzyli z impetem i znów się znaleźli w pobliżu Paryża, ale w **drugiej bitwie nad Marną** (15 lipca – 5 sierpnia 1918 r.) ponieśli porażkę. W sierpniu alianci rozpoczęli ofensywę z licznym już udziałem wojsk amerykańskich. Była to **ofensywa stu dni** (8 sierpnia – 10 listopada 1918 r.), która

M9 W skład walczącego podczas I wojny światowej w Europie Amerykańskiego Korpusu Ekspedycyjnego weszły oddziały złożone z Afroamerykanów. Część z nich zgłosiła się do armii dobrowolnie, inni zostali powołani pod broń. Nie wszyscy jednak wzięli udział w walkach. Wielu służyło w uznawanej za gorszą sekcji zaopatrzeniowej, na co wpływ miały uprzedzenia rasowe w armii amerykańskiej. Sławę na froncie zdobyli przydzieleni do armii francuskiej żołnierze z pułku zwanego Harlem Hellfighters (czyt. helfajters) oraz 92. Dywizji. Na fotografii żołnierz afroamerykański z 92. Dywizji w pełnym uzbrojeniu, lata 1917–1918.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jakim celu powstała ilustracja ukazująca zaangażowanie firmy Benz & Cie. w wojnę. **M8**
2. Przedstaw rolę wojsk złożonych z Afroamerykanów i żołnierzy pochodzących z kolonii w działaniach I wojny światowej. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.

LEGENDA

- 1914 państwa centralne i data przystąpienia do wojny
- 1914 państwa ententy i data przystąpienia do wojny
- państwa neutralne
- 1916 miejsce i data bitwy
- najdalszy zasięg frontów w latach 1916–1918
- 3 III 1918 miejsce i data podpisania pokoju przez Rosję bolszewicką
- 11 XI 1918 miejsce i data podpisania zawieszenia broni na froncie zachodnim

M10 Wielka Wojna (1914–1918)

spowodowała, że Niemcy zaczęli się cofać. Osłabło morale niemieckich żołnierzy, w ich szeregach rosła dezercja. W jeszcze gorszej kondycji znajdowały się armie pozostałych państw centralnych, sukcesywnie składające broń. Po kolei kapitulowały: 29 września – Bułgaria, 30 października – Imperium Osmańskie, a 3 listopada – Austro-Węgry. **Państwo Habsburgów się rozpadło**. Na jego gruzach powstały m.in.: Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, zwane też Królestwem SHS, Czechosłowacja oraz Austria. Galicja weszła w skład odrodzonej Polski (zob. s. 424).

3 listopada 1918 r. niemieccy marynarze w Kilonii zbuntowali się przeciwko wykonaniu niemal samobójczych rozkazów niemieckiego dowództwa. Podobnie postąpili kolejni. Żołnierze zaczęli tworzyć rady żołnierskie i wywieszać czerwone flagi. Tak zaczęła się **rewolucja w Niemczech**, która została nazwana **listopadową**. Cesarz uciekł do Holandii, a Niemcy ogłoszono republiką.

W tych okolicznościach we francuskim **Compiègne** (czyt. kąpjeń), w wagonie kolejowym, **11 listopada 1918 r.** zawarto **rozejm**. Niemcy zdecydowały się na zawieszenie broni na warunkach podyktowanych przez aliantów. Był to **ostateczny koniec Wielkiej Wojny**. Niemcom nakazano wycofanie wojsk z okupowanych ziem Francji i Belgii, oddanie Francji Alzacji i Lotaryngii, przekazanie aliantom ciężkiej broni, w tym okrętów wojennych, samolotów oraz taboru kolejowego. Delegacja niemiecka musiała przystać na dyktat zwycięskich aliantów. O ostatecznym kształcie Europy i świata oraz o losie państw centralnych miała zadecydować konferencja pokojowa w Paryżu.

Straty

Wielka Wojna lat 1914–1918 była **wojną totalną**, czyli taką, w której walczące strony postawiły sobie za cel całkowite zniszczenie przeciwnika przy zastosowaniu wszelkich możliwych metod i środków. Aby to osiągnąć, wykorzystywano działania psychologiczne i nowe rodzaje broni masowego rażenia, prowadzono nieograniczoną wojnę podwodną. Środki te kierowano nie tylko przeciwko żołnierzom, lecz także ludności cywilnej. Ogromnie ucierpiały gospodarka i kultura walczących państw, które potrzebowały wielu lat, by się odbudować. Najważniejszą konsekwencją wojny totalnej były jednak straty w ludziach.

Wielka Wojna pochłonęła najwięcej istnień ludzkich w historii świata do tamtej pory. Szacuje się, że **zginęło ok. 10 mln żołnierzy, ponad 20 mln zostało rannych, a blisko 1 mln stało się inwalidami**. Liczbę ofiar spotęgowała epidemia grypy nazwanej **hiszpanką**, która nie zakończyła się wraz z końcem wojny. W Europie zmarło na nią kilka milionów osób, a jeszcze większe żniwo zebrała poza Starym Światem (w sumie zmarło między 50 a 100 mln osób). Olbrzymie straty w ludziach oznaczały mniej rąk do pracy, co w niedalekiej przyszłości miało się bardzo negatywnie odbić na gospodarce uczestników wojny.

M11 Jednym z najdotkliwszych następstw Wielkiej Wojny były rzesze rannych i inwalidów, którzy po powrocie z frontu, doświadczeni wojenną traumą, nie potrafili się odnaleźć w powojennej rzeczywistości. Dla wielu z nich, np. niesprawnych fizycznie czy dotkniętych chorobami psychicznymi, znalezienie pracy graniczyło z cudem. Pozostając bez środków do życia, powiększali rzesze biedoty lub szeregi radykalnych organizacji paramilitarnych. Na fotografii ranny niemiecki żołnierz i opiekująca się nim siostra z Czerwonego Krzyża. Zdjęcie wykonane między 1914 a 1918 r.

Ludobójstwo Ormian

Chrześcijańscy Ormianie zamieszkiwali północno-wschodnią część państwa Osmanów. Od wieków pokojowo sąsiadując z Turkami, zajmowali się handlem oraz rozwijali własną kulturę. Jednak u schyłku XIX w. pod wpływem rodzącego się **nacjonalistycznego ruchu młodotureckiego** Osmanowie i inni wyznawcy islamu zaczęli ich postrzegać jako wrogów, sojuszników Rosji. Sytuacja stawała się dla Ormian i innych nietureckich nacji tym trudniejsza, że młodoturcy rośli w siłę, aż w 1915 r. osiągnęli pełnię władzy. Jeszcze przed wybuchem Wielkiej Wojny władze tureckie wielokrotnie organizowały pogromy i przesiedlenia Ormian, wykorzystując do tego liczących na przywileje Kurdów. W efekcie tysiące Ormian zostało zamordowanych.

Praca z materiałami

1. Scharakteryzuj przebieg walk na froncie zachodnim. **M3**, **M4**, **M5**, **M10**
2. Wskaż na mapie miejsca głównych bitew stoczonych na froncie wschodnim. **M10**
3. Omów skutki społeczne Wielkiej Wojny. **M11**, **M13**

M12 Ludobójstwo popełnione przez Turków na Ormianach pozostaje jedną z najlepiej udokumentowanych zbrodni, jakich się dopuściły władze państwowe na grupie etnicznej w czasach nowożytnych. Masowe mordy zostały poprzedzone nagonką i szykanami, które miały doprowadzić do stworzenia w społeczeństwie tureckim obrazu wroga odpowiedzialnego za niepowodzenia kraju. Miało to usprawiedliwić prześladowania i rzezie. Do dziś władze tureckie negują fakt, że w latach 1915–1917 doszło na terenie ich państwa do ludobójstwa. Na fotografii masowy grób zamordowanych Ormian, 1915 r.

M13 **Obraz powojennego Wiednia we wspomnieniach brytyjskiej socjalistki i pacyfistki Ethel Snowden*, 1918 r.**

Oficerowie ubrani w mundury armii sprzedawali róże w kawiarni. Delikatne kobiety w modnych strojach i w sukniach, które dawniej mogły uchodzić za wytworne, żebrały z dziećmi na każdym rogu. Główne ulice miasta porastała trawa. W sklepach pustki [...], nie było komu kupować. [...] Przed pośredniakami długie kolejki mężczyzn i kobiet, którzy przyszli tu po zasiłek. [...] Dzielni lekarze walczyli w przychodniach i szpitalach, próbując ratować małe dzieci pokryte płaszczem cieknących wrzodów, mimo że praktycznie musieli obywać się bez leków, bez mydła, bez środków dezynfekujących.

I. Kershaw, *Do piekła i z powrotem. Europa 1914–1949*, przekł. A. Romanek, Kraków: Wyd. Znak, 2016, s. 136.

W kwietniu **1915 r.** władze tureckie zarządziły przeprowadzenie **eksterminacji Ormian**, poczynając od inteligencji. Żołnierze i uzbrojeni cywile atakowali ormiańskie wsie i miasta. Nikogo nie oszczędzano – ginęły całe rodziny, a ich majątek przejmowali Turcy i Kurdowie. Latem 1915 r. tysiące Ormian wysiedlono z Armenii i pognano na Pustynię Syryjską, gdzie umierali z braku żywności i wody. Wielu nie dotarło nawet tam, ponieważ w czasie marszu spychano ich w przepaść, rozstrzeliwano, podpalano, okaleczano, a kobiety gwałcono. Według tureckich danych do 1917 r. zamordowano prawie milion Ormian, a według szacunków ormiańskich – 1,5 mln. Było to pierwsze w dziejach nowoczesnego świata zaplanowane **ludobójstwo**. Jedna trzecia narodu ormiańskiego stała się ofiarą **czystek etnicznych**. Niemieccy sojusznicy Turków nie protestowali przeciwko ludobójstwu Ormian. Ci, którzy przeżyli, uciekli do Rosji i na zachód Europy oraz do USA, gdzie utworzyli **ormiańskie diaspory**. Turcy mordowali także Greków i chrześcijańskich Asyryjczyków.

Los ludności cywilnej podczas wojny

Długotrwałe prowadzenie wojny zmusiło walczące strony do przestawienia gospodarki z pokojowej na wojenną. Rosły koszty wojny, które w coraz większym stopniu ponosili obywatele. Choć władze wprowadziły **reglamentację żywności** (kartki na produkty żywnościowe), jedzenia stale brakowało. W odpowiedzi na niedobór towarów rozwinął się **czarny rynek**, na którym oferowano produkty żywnościowe i przemysłowe po zawyżonych cenach. W Europie nastąpił gwałtowny spadek produkcji rolnej, gdyż część pól uległa degradacji. Brakowało koni do pracy na roli, te bowiem wraz z wojskiem pomaszerowały na wojnę. Najtrudniejsze były ostatnie dwa lata wojny, gdy **głód stał się powszechny**, a w licznych miejscach wybuchały **strajki** i **manifestacje** głodujących. Ponad 3 miliony mieszkańców Królestwa Polskiego oraz Litwy, Białorusi i Ukrainy władze rosyjskie zmusiły do ewakuacji w głąb Rosji. Tysiące zmarło z głodu i zimna. **Ferment społeczny** występujący w wielu krajach, zwłaszcza w Niemczech i Austro-Węgrzech, był ważną przyczyną klęski tych państw. Ponieważ miliony mężczyzn poszły na wojnę, w fabrykach, zwłaszcza zbrojeniowych, oraz w rolnictwie zastępowały ich kobiety.

* **Ethel Snowden** (czyt. etel snołden)

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego władze dzisiejszej Turcji negują ludobójstwo popełnione na Ormianach w latach 1915–1917. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Na przykładzie opisu sytuacji w Wiedniu przedstaw obraz powojennej Europy. **M13**

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw przebieg działań zbrojnych na froncie zachodnim w latach 1914–1918.
2. Wyjaśnij przyczyny klęski państw centralnych.
3. Omów skutki Wielkiej Wojny.

Wielka Wojna 1914–1918

Podsumowanie 29

Wybuch Wielkiej Wojny

28 VI 1914 – zamach w Sarajewie, śmierć następcy tronu Austro-Węgier.
28 VII 1914 – wypowiedzenie wojny Serbii przez Austro-Węgry.
VIII 1914 – przystąpienie Rzeszy Niemieckiej do wojny po stronie Austro-Węgier. Wypowiedzenie wojny Rosji i Francji przez Niemcy. Wkroczenie wojsk niemieckich do neutralnej Belgii przyczyną zaangażowania się w konflikt Wielkiej Brytanii.
Przekształcenie się wojny z konfliktu regionalnego w globalny.
Główne obozy
- państwa trójporozumienia i ich sojusznicy – nazywane ententą lub aliantami
- państwa skupione wokół Niemiec i Austro-Węgier – nazywane państwami centralnymi

Przebieg działań zbrojnych

Front zachodni
- plan Niemiec – wojna błyskawiczna
- IX 1914 – porażka Niemców w bitwie nad Marną, początek wojny pozycyjnej
- 1916 – największe bitwy: nad Sommą i pod Verdun

Front wschodni
- VIII–IX 1914 – sukcesy wojsk państw centralnych – bitwa pod Tannenbergiem i bitwa nad jeziorami mazurskimi
- 1915 – zwycięstwa wojsk austriackich na Bałkanach
- działania zbrojne o charakterze wojny manewrowej
- VIII 1915 – zdobycie Warszawy przez wojska niemieckie
- III 1918 – podpisanie przez Rosję traktatu pokojowego z państwami centralnymi w Brześciu nad Bugiem i wycofanie się Rosji z działań wojennych

Wojna w Alpach i na Bliskim Wschodzie
- 1915 – przyłączenie się Włoch do wojny po stronie aliantów
- IV 1915 – I 1916 – operacja desantowa wojsk ententy na półwyspie Gallipoli w Turcji, zakończona niepowodzeniem aliantów

I 1917 – początek nieograniczonej wojny podwodnej prowadzonej przez Niemcy.
IV 1917 – przystąpienie USA do wojny po stronie państw ententy.
VII–VIII 1918 – druga bitwa nad Marną oraz ofensywa stu dni – porażki armii niemieckiej.
Klęska państw centralnych w wojnie.
11 XI 1918 – zawarcie rozejmu w Compiègne, koniec wojny.

Nowe rodzaje broni

Gazy bojowe używane na froncie zachodnim – po raz pierwszy w bitwie pod Ypres (1915).
Początki lotnictwa wojskowego – wykorzystanie samolotów rozpoznawczych, sterowców, myśliwców i bombowców.
Wykorzystanie po raz pierwszy czołgów do działań zbrojnych – w bitwie nad Sommą (1916).
Samochody oraz kolej jako środek transportu armii i uzbrojenia.

Skutki wojny

Śmierć ok. 10 mln żołnierzy, ponad 20 mln rannych i blisko 1 mln inwalidów wojennych.
Straty w ludziach przyczyną braku pracowników na rynku pracy.
Zniszczenia gospodarcze krajów przyczyną fali głodu i niezadowolenia społecznego.

Ludobójstwo Ormian

Czystka etniczna przeprowadzona w trakcie wojny przez Turków na ludności ormiańskiej.
Zamordowanie 1–1,5 mln Ormian.

Polecane publikacje

N. Best, *Najważniejszy dzień w historii. Jak skończyła się Wielka Wojna*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa: Wyd. Magnum, 2008.

A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków: Wyd. Literackie, 2021.

C.M. Clark, *Lunatycy. Jak Europa poszła na wojnę w roku 1914*, tłum. M. Fiedorek i T. Fiedorek, Warszawa: Wyd. Akademickie Dialog, 2017.

30 Rewolucje rosyjskie

1917
rewolucja lutowa
i abdykacja cara Mikołaja II

1917
rewolucja
październikowa

1918
pokój brzeski
i wycofanie się Rosji
z wojny

1918–1923
wojna domowa
w Rosji

Przypomnij

- Jak się przedstawiała sytuacja społeczno-polityczna w Rosji po rewolucji 1905–1907?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach bolszewicy zdobyli władzę w Rosji.

Po lekcji

- Wskazuję społeczne, gospodarcze i polityczne przyczyny rewolucji lutowej i październikowej w Rosji.
- Charakteryzuję przebieg rewolucji lutowej i październikowej w 1917 r.
- Omawiam przebieg wojny domowej w Rosji.

Po przystąpieniu Rosji do Wielkiej Wojny car Mikołaj II zmienił niemiecko brzmiącą nazwę stolicy Petersburg na Piotrogród. Nazwa ta obowiązywała do 1924 r., kiedy to bolszewicy na cześć zmarłego przywódcy Włodzimierza Lenina zmienili ją na Leningrad.

Praca z materiałem

1. Podaj przyczyny rewolucji lutowej w 1917 r. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw rolę robotników w rewolucji lutowej. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.

Rozkład państwa

Rewolucja z lat 1905–1907 zmieniła carską Rosję. Jednak zdaniem liberalnych partii opozycyjnych w niezadowalającym stopniu, dlatego pragnęły ją nadal reformować. Z kolei partie rewolucyjne na czele z **bolszewikami** (zob. s. 324) uważały, że reżim carski jest niereformowalny i należy go zniszczyć, a na jego gruzach zbudować republikę komunistyczną, która przejmie kontrolę nad zasobami państwa.

Car **Mikołaj II**, przystępując do Wielkiej Wojny, liczył na szybki sukces militarny, co pozwoliłoby poprawić nastroje i odsunąć widmo rewolucji. Tak się jednak nie stało. Porażki wojsk rosyjskich i duże straty w ludziach spowodowały narastanie rewolucyjnego fermentu. Podporządkowanie gospodarki potrzebom wojennym negatywnie się odbiło na cywilach. Źle funkcjonowało zaopatrzenie i pojawił się głód. Już w 1916 r. w miastach tworzyły się kilometrowe kolejki po wszystkie artykuły. Zawiódł aparat państwowy, który nie był przygotowany na tak długi konflikt. Jesienią 1916 r. część administracji w ogóle przestała funkcjonować. Mieszkańców drażniły nadzwyczajne kompetencje mnicha Grigorija Rasputina – szarej eminencji na carskim dworze. Wprawdzie nie sprawował określonej funkcji, ale cieszył się protekcją cesarzowej i wywierał na nią wielki wpływ. Pod nieobecność cara Mikołaja, od 1915 r. niemal nieustannie przebywającego na froncie, decydował o obsadzie stanowisk rządowych. W zamian za wysokie łapówki awansował i dymisjonował wybrane osoby. Rozległość władzy Rasputina i demoralizacja, do której się przyczyniał, skłoniły arystokratów do podjęcia decyzji o jego zamordowaniu. Doszło do tego w końcu grudnia 1916 r. Jego śmierć nie powstrzymała jednak upadku władzy cesarskiej, gdyż w wojsku i społeczeństwie jeszcze bardziej się nasiliła **propaganda partii rewolucyjnych**.

M1 Bezpośrednią przyczyną wybuchu rewolucji lutowej było niezadowolenie społeczne spowodowane złą sytuacją ekonomiczną i polityczną kraju. Antycarskie nastroje skutecznie podsycali też polityczni agitatorzy. Gdy w lutym 1917 r. pojawiły się problemy z dostawą chleba i transportem publicznym, na ulice wyszły tysiące robotników. Pogłoski m.in. o wprowadzeniu kartek na chleb przyczyniły się do radykalizacji postawy demonstrantów. 8 marca (23 lutego) w Piotrogrodzie protestowało ponad 100 tys. robotników, w kolejnych dniach było ich już ponad 300 tys. Wkrótce do manifestujących dołączyli żołnierze. Na fotografii żołnierze z antycarskimi hasłami.

Rewolucja lutowa

8 marca (23 lutego) **1917 r. w Piotrogrodzie** wybuchły masowe **strajki robotników** wsparte przez **manifestacje kobiet**. Rozpoczęła się **rewolucja lutowa**. Nie powiodły się próby krwawego stłumienia strajków i wystąpień. Do demonstrantów przyłączyli się żołnierze. Próbującego powrócić do miasta Mikołaja II zatrzymały zbuntowane oddziały wojskowe. 13 marca partie rewolucyjne powołały **Piotrogrodzką Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich** jako własny organ władzy w stolicy. Przewagę w Radzie mieli **mienszewicy** i **eserowcy** (zob. s. 324). Bolszewicy stanowili w niej mniejszość. W ślad za nią w całej Rosji powstawały rady robotnicze, żołnierskie oraz chłopskie. Z kolei członkowie Dumy 14 marca powołali **Rząd Tymczasowy** na czele z księciem Gieorgijem Lwowem, reprezentantem rosyjskich liberałów zwanych **kadetami** (zob. s. 324). 15 marca **1917 r. car podpisał akt abdykacji** na rzecz swojego brata, wielkiego księcia Michała, który jednak nie wyraził zgody na objęcie władzy i przekazał ją rządowi.

Rząd Tymczasowy zapowiedział demokratyzację stosunków oraz wprowadzenie systemu rządów parlamentarnych. Zniósł karę śmierci i ogłosił amnestię, a także wdrożył **wolności polityczne**, m.in. wolność słowa, druku oraz zrzeszania się. Car i jego rodzina zostali internowani. O ustroju państwa miała przesądzić konstytuanta, której zadaniem było przygotowanie projektu konstytucji. Partie rewolucyjne wezwały Rząd Tymczasowy do wycofania się z wojny, ten jednak zignorował apel. Niezadowolenie społeczne nadal rosło, ponieważ sytuacja na froncie nie była lepsza niż poprzednio, a położenie ekonomiczne większości społeczeństwa jeszcze się pogorszyło. Interesy robotników i chłopów reprezentowały **rady** (**sowiety**, ros. *sowiet* – „rada"), a najważniejsza z nich, Rada Piotrogrodzka, wpływała na decyzje Rządu Tymczasowego. Ten stan rzeczy nazwano **dwuwładzą**.

Mikołaj II Romanow

(1868–1918)

Ostatni car (cesarz) Rosji panujący w latach 1894–1917. Był przeciwnikiem liberalizacji stosunków w kraju. W 1904 r. doprowadził do starcia z Japonią, które przegrał, czym wzbudził niezadowolenie społeczne i sprowokował wybuch rewolucji 1905 r. Zadecydował o udziale Rosji w Wielkiej Wojnie po stronie państw ententy. Był obwiniany o niepowodzenia na froncie i pogarszającą się sytuację ekonomiczną kraju, które doprowadziły do kolejnej rewolucji w 1917 r. i utraty przez niego władzy. Po abdykacji w 1917 r. został osadzony w areszcie domowym, a w 1918 r. zamordowany przez bolszewików wraz z żoną i dziećmi. Genrich Matwiejewicz Manizer, *Imperator Mikołaj II z Orderem św. Włodzimierza* (fragment), 1905 r., Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie.

Ugrupowania polityczne czasu rewolucji rosyjskich

Kadeci

Członkowie Partii Konstytucyjno-Demokratycznej. Jej trzon stanowiły inteligencja i liberalna szlachta domagające się wprowadzenia w Rosji monarchii konstytucyjnej. Kadeci dopuszczali możliwość przeprowadzenia reformy rolnej w ograniczonym zakresie.

Eserowcy

Członkowie Partii Socjalistów-Rewolucjonistów powstałej w 1901 r. Ich program zakładał przekształcenie Rosji w republikę demokratyczną, w której dominowałaby klasa chłopska. Domagali się reform gospodarczych, w tym parcelacji majątków ziemiańskich. W działaniach stosowali terror.

Mienszewicy

(ros. *miensze* – „mniej")

Działacze rosyjskiego ruchu robotniczego z końca XIX i początku XX w., którzy dążyli do przekształcenia Rosji w państwo demokratyczno-konstytucyjne oraz przeprowadzenia reform socjalnych. Mienszewicy odrzucali rewolucję jako metodę walki. Stanowili mniejszościowy odłam Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SDPRR).

Bolszewicy

(ros. *bolsze* – „więcej")

Działacze rosyjskiego ruchu robotniczego z końca XIX i początku XX w. dążący do przejęcia władzy w państwie wskutek rewolucji i wprowadzenia dyktatury proletariatu. Bolszewicy wywodzili się z frakcji rewolucyjnej SDPRR. W 1903 r. uznali się w partii za większość i zaczęli występować jako odrębna, samodzielna organizacja SDPRR(b). Ich przywódcą był Włodzimierz Lenin.

Aleksander Kiereński

(1881–1970)

Rosyjski polityk i prawnik. W latach 1912–1917 był deputowanym do Dumy z ramienia eserowców. W 1917 r. sprawował urząd ministra, a następnie – premiera Rządu Tymczasowego powstałego w wyniku rewolucji lutowej. Równocześnie pełnił funkcję naczelnego wodza. Jego rząd został obalony przez rewolucję październikową. Bez powodzenia usiłował uzyskać poparcie armii przeciw bolszewikom. Mimo że w przeprowadzonych przez bolszewików wyborach w listopadzie 1917 r. zdobył mandat do zgromadzenia ustawodawczego, musiał się udać na emigrację i nigdy do Rosji nie wrócił. Fotografia z 1917 r.

Rewolucjoniści u władzy

Wprowadzenie dwuwładzy nie poprawiło sytuacji wewnętrznej w Rosji. Nadal przybywało strajkujących i manifestujących, w związku z czym w lipcu 1917 r. książę Lwow podał się do dymisji. Nowym premierem został **Aleksander Kiereński** z partii eserowców, a w Rządzie Tymczasowym znaleźli się też mienszewicy. Skład partyjny rządu Kiereńskiego był podobny do składu Rady Piotrogrodzkiej oraz licznych rad powstałych poza stolicą. Praktycznie więc dwuwładza się skończyła, ponieważ rządy znalazły się w rękach przedstawicieli partii rewolucyjnych.

Z nadzieją na dalszą destabilizację Rosji rewolucji przyglądali się Niemcy. Jeszcze w 1916 r. władze niemieckie zdecydowały się na wsparcie ruchów antywojennych w państwach alianckich i neutralnych. Niemcy werbowali agentów i popierali te ruchy. Liczyli na to, że w związku z coraz trudniejszą sytuacją ekonomiczną wybuchnie rewolucja we Francji, która zakończy wojnę. Podobne nadzieje wiązali z Rosją. W Szwajcarii przebywał wódz bolszewików **Włodzimierz Lenin**, który na wieść o rewolucji lutowej postanowił wrócić do Rosji. To Niemcy pomogli jemu i jego partyjnym towarzyszom pokonać drogę przez Rzeszę i państwa neutralne. Jednocześnie stale finansowali prowadzoną przez bolszewików propagandę przeciwko Rządowi Tymczasowemu. 17 kwietnia **1917 r.** bolszewicy ogłosili **tezy kwietniowe**, w których zadeklarowali **obalenie rosyjskiego systemu demokratycznego na drodze rewolucji**. Władza miała

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w przewrocie bolszewickim odegrały Niemcy. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw główne postulaty bolszewików zawarte w tezach kwietniowych. **M3**

M2 Przebywający w Szwajcarii Włodzimierz Lenin w kwietniu 1917 r. udał się okrężną drogą – przez Niemcy, Szwecję i Finlandię – w podróż do Rosji. Inicjatorami wysłania tam Lenina byli niemieccy dowódcy wojskowi, którzy wierzyli, że powrót przywódcy bolszewików wywoła zamęt i skłoni Rosję do podpisania pokoju z Niemcami. Gdy Lenin dotarł do Piotrogrodu, na stacji przy dźwiękach *Marsylianki* witały go tłumy ludzi. *Przybycie Lenina na Dworzec Fiński w Piotrogrodzie 16 kwietnia 1917 r.*, artysta nieznany, zbiory Państwowego Muzeum Historii Politycznej Rosji w Petersburgu.

przejść w ręce rad. Zapowiedziano przeprowadzenie nacjonalizacji ziemi oraz wprowadzenie kontroli robotniczej nad produkcją i dystrybucją dóbr, a co najistotniejsze – zadeklarowano doprowadzenie do zakończenia wojny. Program zapewniał bolszewikom coraz większe poparcie społeczne. W sierpniu 1917 r. osiągnęli przewagę m.in. w radach w Piotrogrodzie i w Moskwie. Jednocześnie zaczęli tworzyć bojówki militarne zwane Czerwoną Gwardią. Rząd Kiereńskiego utracił poparcie społeczne i nie był w stanie ani zarządzać państwem, ani kierować armią. Jesienią władza dosłownie leżała na ulicy. Lenin dostrzegł w tym szansę na zbrojny przewrót.

M3 **Tezy kwietniowe, 1917 r.**

1. W naszym stosunku do wojny, która ze strony Rosji bezwarunkowo pozostaje wojną grabieżczą, imperialistyczną, również za nowego rządu Lwowa i spółki, na skutek kapitalistycznego charakteru tego rządu – niedopuszczalne są najdrobniejsze choćby ustępstwa na rzecz „rewolucyjnego oboronczestwa". [...]*

3. Żadnego poparcia Rządowi Tymczasowemu, wyjaśnianie zupełnej kłamliwości wszystkich jego obietnic, zwłaszcza jeśli chodzi o obietnicę wyrzeczenia się aneksji. [...]

5. Nie republika parlamentarna [...] – lecz republika Rad Delegatów Robotniczych, Parobczańskich i Chłopskich w całym kraju, od dołu do góry.

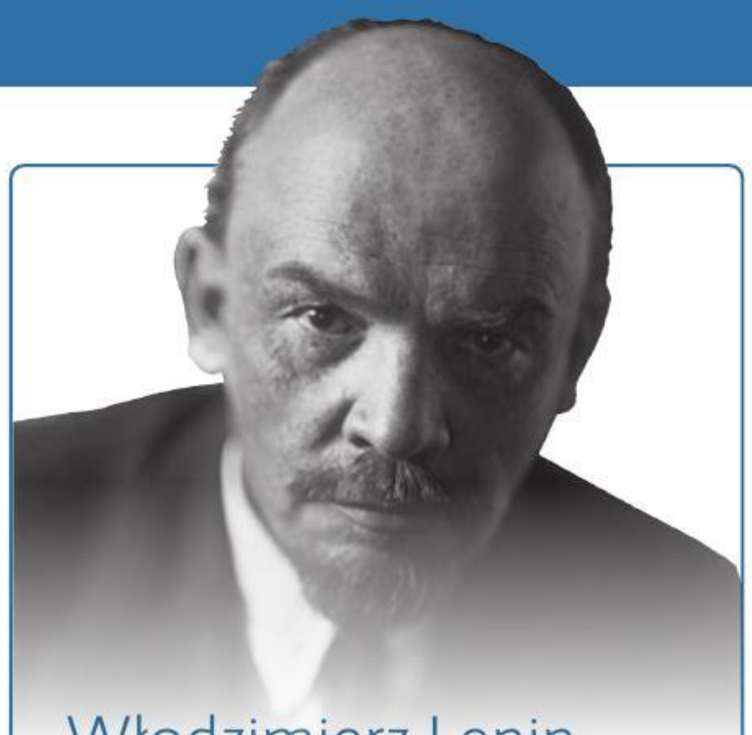
6. [...] Konfiskata wszystkich gruntów obszarniczych. Nacjonalizacja wszystkich gruntów w kraju [...].

7. Natychmiastowe połączenie wszystkich banków w kraju w jeden bank ogólnonarodowy i wprowadzenie nad nim kontroli ze strony Rad Delegatów Robotniczych. [...]

10. Odnowienie Międzynarodówki. Inicjatywa stworzenia Międzynarodówki rewolucyjnej, Międzynarodówki skierowanej przeciwko socjalszowinistom i przeciwko „centrum".

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 35–37.

* **oboronczestwo** – ros. „obrona"

Włodzimierz Lenin

(1870–1924)

Rosyjski polityk, przywódca bolszewików i pierwszy przywódca ZSRS. W latach 90. XIX w. był działaczem i jednym z członków kierownictwa Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Za działalność polityczną został zesłany na Syberię. Po zakończeniu zsyłki wyemigrował do Europy Zachodniej, gdzie stał się przywódcą frakcji bolszewickiej w partii socjaldemokratycznej. Po wybuchu rewolucji lutowej w 1917 r., dzięki pomocy Niemców, przedostał się do Rosji. W wyniku zamachu stanu (rewolucji październikowej) wprowadził w Rosji dyktaturę partii bolszewickiej (następnie komunistycznej) opartą na terrorze. Rozpoczął przekształcanie kraju w pierwsze na świecie totalitarne państwo komunistyczne. Po śmierci jego ciało zostało zabalsamowane i umieszczone w specjalnie zbudowanym mauzoleum, co stało się elementem jego kultu. Fotografia z 1920 r.

M4 **Dekret o pokoju uchwalony na II Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich w Piotrogrodzie, 26 października 1917 r.**

Rząd robotniczy i chłopski, stworzony przez rewolucję 24–25 października i opierający się na Radach Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich, proponuje wszystkim wojującym narodom i ich rządom niezwłoczne rozpoczęcie rokowań o sprawiedliwy, demokratyczny pokój.

Za pokój sprawiedliwy, czyli demokratyczny, którego pragnie gorąco przytłaczająca większość wyczerpanych, znużonych i znękanych przez wojnę robotników i klas pracujących wszystkich krajów wojujących – za pokój, którego w sposób najbardziej wyraźny i uporczywy domagali się robotnicy i chłopi rosyjscy po obaleniu monarchii carskiej – za taki pokój rząd uważa natychmiastowy pokój bez aneksji (tj. bez zaboru cudzych ziem, bez przyłączenia przemocą innych narodowości) i bez kontrybucji.

Rząd Rosji proponuje wszystkim narodom wojującym niezwłoczne zawarcie takiego pokoju, wyrażając gotowość podjęcia natychmiast, bez najmniejszej zwłoki, wszelkich zdecydowanych kroków, aż do ostatecznego zatwierdzenia wszystkich warunków takiego pokoju przez pełnomocne zgromadzenia przedstawicieli wszystkich krajów i wszystkich narodów.

Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkól średnich, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa: WN PWN, 1995, s. 108.

M5 W listopadzie 1917 r. przeprowadzono w Rosji wybory do konstytuanty, co było przejawem zachodzących w kraju zmian. W opinii Rosjan z różnych warstw społecznych wybory stwarzały szansę na lepszą przyszłość. Dawali wyraz temu przekonaniu, gromadząc się i wznosząc hasła rewolucji francuskiej: wolność, równość, braterstwo. Przyklaskiwali im m.in. bolszewicy. Jednak gdy w trakcie pierwszego posiedzenia konstytuanty większość zdobyli eserowcy, bolszewicy zażądali zatwierdzenia wcześniej wydanych przez siebie dekretów, oddania bolszewikom uprawnień legislacyjnych i zawieszenia działalności. Wzburzony lud wyszedł na ulice w obronie legalnie wybranych przedstawicieli. Ich opór bolszewicy stłumili siłą. Na zdjęciu żołnierze w Piotrogrodzie w trakcie wyborów listopadowych trzymający transparenty z hasłami m.in. rewolucji francuskiej.

Przewrót październikowy

Nocą z 6 na 7 listopada (24 na 25 października) **1917 r.** bolszewicy opanowali w Piotrogrodzie gmach Pałacu Zimowego, który był siedzibą Rządu Tymczasowego. Kiereński uciekł. Bolszewicy dokonali przewrotu (zamachu stanu) – przejęli władzę siłą, a bolszewicka propaganda wmówiła światu, że oto zaczęła się **rewolucja październikowa**. Bolszewicy powołali własny organ rządowy o nazwie **Rada Komisarzy Ludowych** na czele z Leninem. Drugą znaczącą postacią w Radzie był **Lew Trocki**, odpowiedzialny za przebieg działań wojennych. Bolszewicy ogłosili dwa ważne akty władzy sowieckiej – **dekret o pokoju** i **dekret o ziemi**. Pierwszy zapowiadał zakończenie prowadzonych przez Rosję działań wojennych, drugi zaś – przejęcie majątków należących do wielkich posiadaczy i przekazanie ziemi chłopom. Bolszewicy dali zatem ludziom to, czego ci najbardziej oczekiwali. Nie odwołali zapowiedzianych przez rząd Kiereńskiego wyborów do konstytuanty, więc te zgodnie z planem odbyły się w listopadzie 1917 r. Były to pierwsze w dziejach Rosji wybory, które – mimo presji bolszewickiej – można uważać za demokratyczne. Dzięki masowemu poparciu chłopów zwyciężyli w nich eserowcy, gdyż uzyskali większość mandatów. W dużych miastach przewagę zdobyli bolszewicy lub kadeci. Niepomyślny dla bolszewików wynik wyborów i perspektywa konieczności dzielenia się władzą sprawiły, że 5 stycznia 1918 r. członkowie Czerwonej Gwardii **rozpędzili konstytuantę**, a dzień

później Rada Komisarzy Ludowych ogłosiła jej rozwiązanie, oskarżycielsko nazywając ją organem kontrrewolucyjnym. Bolszewicka Rosja odrzucała pluralizm polityczny i instytucje demokratyczne. Zwolennicy Lenina po przejęciu władzy wprowadzili **dyktaturę proletariatu**.

W nowej Rosji nie było miejsca dla arystokracji, zwłaszcza zaś rodziny carskiej, od abdykacji Mikołaja II uwięzionej w areszcie domowym. W lipcu 1918 r. car, jego żona, cztery córki oraz syn zostali zamordowani na rozkaz Lenina.

Pokój brzeski

Niebawem bolszewicy rozpoczęli negocjacje z państwami centralnymi na temat wycofania się z wojny. Zdawali sobie sprawę, że w obliczu rozkładu armii kontynuowanie walki jest pozbawione sensu. Dalszy udział w wojnie światowej nie miał także uzasadnienia ideologicznego, gdyż dla Lenina i Trockiego była ona wewnętrznym konfliktem w rodzinie imperialistów. Ostatecznie **3 marca 1918 r. w Brześciu nad Bugiem** Rosja podpisała z państwami centralnymi **traktat pokojowy**, na którego mocy odstąpiła od aliantów i zakończyła wojnę. Za pokój zapłaciła wysoką cenę. Bolszewicy musieli się zgodzić, aby rozległe zachodnie obszary państwa – **Ukraina**, **Białoruś**, **Litwa** oraz **Łotwa** – zostały objęte **okupacją niemiecką i austro-węgierską**. Pozwoliło to Berlinowi na realizację wizji stworzenia w Europie Wschodniej sieci państw zależnych od Rzeszy, na których czele stanęliby przedstawiciele niemieckich dynastii. Jedni politycy niemieccy nazywali to Mitteleuropą (Europą Środkową), a inni – unią niemiecką Europy. W jej skład na zachodzie weszłoby państwo Flamandów, czyli germańska część Belgii, a na wschodzie – nowo powstałe państwa, takie jak: Królestwo Polskie, Litwa, Ukraina, Finlandia, Białoruś. Miały być militarnie, politycznie i gospodarczo zależne od Berlina.

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia dekretu o pokoju. **M4**
2. Rozstrzygnij, czy bolszewicy w rzeczywistości byli reprezentantem ludu. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M4**, **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób podpisanie pokoju brzeskiego zmieniło sytuację na frontach I wojny światowej. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

M6 **Traktat brzeski, 3 marca 1918 r.**

Wobec wyrażenia zgody z jednej strony przez Rosję, a z drugiej przez Niemcy [...], by przerwać stan wojny i w możliwie krótkim czasie zakończyć rokowania pokojowe, mianowały one w tym celu pełnomocników [...].

Pełnomocnicy zebrali się w Brześciu Litewskim, aby przeprowadzić rokowania pokojowe i po przedłożeniu swych pełnomocnictw, uznanych za wystawione prawidłowo i w należytej formie, zgodzili się na następujące postanowienia.

Art. 1. Rosja z jednej, a Niemcy, Austro-Węgry, Bułgaria i Turcja z drugiej strony oświadczają, że stan wojny pomiędzy nimi został zakończony, postanowiły one żyć odtąd ze sobą w pokoju i przyjaźni. [...]

Art. 3. Okręgi leżące na zachód od linii ustanowionej przez umawiające się Strony, należące uprzednio do Rosji, nie będą więcej podlegały jej zwierzchnictwu [...]. Wymienione terytoria zwolnione będą od wszelkich zobowiązań w stosunku do Rosji z tytułu ich poprzedniej przynależności do niej. Rosja wyrzeka się ingerowania w wewnętrzne sprawy tych terytoriów. Niemcy i Austro-Węgry zamierzają określić los tych terytoriów po porozumieniu się z zamieszkującą je ludnością. [...]

Art. 5. Rosja przeprowadzi niezwłocznie całkowitą demobilizację swej armii, nie wyłączając oddziałów wojskowych utworzonych na nowo przez obecny rząd. [...]

Art. 6. Rosja zobowiązuje się zawrzeć niezwłocznie pokój z Ludową Republiką Ukraińską i uznać traktat pokoju zawarty przez to państwo z państwami Czwórprzymierza. Wojska rosyjskie i rosyjska Czerwona Gwardia opuszczą niezwłocznie terytorium Ukrainy. Rosja zaprzestanie wszelkiej agitacji oraz propagandy przeciwko rządowi lub instytutom publicznym Ludowej Republiki Ukraińskiej. [...] Wojska rosyjskie oraz rosyjska Czerwona Gwardia opuszczą niezwłocznie także Finlandię i Wyspy Alandzkie, a flota rosyjska i morskie siły zbrojne – fińskie porty.*

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 45–47.

* **Czwórprzymierze** – określenie Rzeszy Niemieckiej, Austro-Węgier, Bułgarii oraz Turcji, które w lutym 1918 r. zawarły pokój z Ukraińską Republiką Ludową powstałą w 1917 r.

M7 Jednym z najmniej znanych faktów wojny domowej w Rosji jest udział w niej żołnierzy amerykańskich. W sierpniu 1918 r. do Władywostoku zostały wysłane oddziały Amerykańskich Sił Ekspedycyjnych na Syberii w sile 7,5 tys. żołnierzy. Kolejna formacja, której misję nazwano Ekspedycją Niedźwiedź Polarny, licząca 5 tys. żołnierzy, wylądowała na północy, w Archangielsku. Oba oddziały walczyły po stronie białych aż do 1920 r. Nie odniosły jednak większych sukcesów, na co miały wpływ ekstremalne warunki klimatyczne. Po 19 miesiącach siły amerykańskie zostały wycofane. Szacuje się, że w trakcie walk życie straciło ok. 420 Amerykanów. Na zdjęciu żołnierze amerykańscy we Władywostoku, 1918 r.

Wojna domowa w Rosji

Rozpędzenie konstytuanty i wprowadzenie dyktatury proletariatu wywołało w Rosji masowy sprzeciw środowisk antybolszewickich. Należeli do nich arystokraci, inteligencja, właściciele fabryk oraz kupcy, wobec których policja polityczna zaczęła stosować masowy terror. Najliczniej swój sprzeciw wyrażali zamożni chłopi kierowani przez eserowców, gdyż mimo zapowiedzi nie otrzymali ziemi na własność. Lenin nie zamierzał się dzielić władzą, nie chciał też reform parlamentarno-konstytucyjnych, które mogłyby ją ograniczyć. Aby przejąć całkowitą kontrolę nad państwem, wszystkie **urzędy obsadzano wyłącznie członkami partii bolszewickiej**. Stworzone wcześniej rady robotnicze i chłopskie zostały pozbawione jakiegokolwiek znaczenia.

Wydarzenia te, a także fatalna sytuacja gospodarcza Rosji po wojnie doprowadziły do wybuchu **wojny domowej**, która toczyła się w latach **1918–1923**. Przeciwnicy nowej władzy zwani **białymi** raz za razem organizowali powstania przeciwko „czerwonej" Rosji. Biali uzyskali wsparcie państw Europy Zachodniej, Japonii i USA, które liczyły na to, że dzięki ich zwycięstwu Rosja nie wycofa się z toczącej się jeszcze Wielkiej Wojny.

Tymczasem trwająca wojna domowa objęła cały kraj. Na Syberii silny ośrodek władzy stworzył admirał Aleksandr Kołczak, pod Piotrogrodem – generał Nikołaj Judenicz, na Krymie i Ukrainie – generał Anton Denikin, a po jego porażce – generał Piotr Wrangel. Biali okresowo zagrażali nowej stolicy – Moskwie, ale zwycięstwa nie odnieśli. Buntowali się także robotnicy, którzy początkowo wsparli bolszewików, lecz ich opór był łamany siłą. Pogłębiający się kryzys gospodarczy, głód i fatalne warunki życia – zwłaszcza zdemobilizowanych i bezrobotnych po wojnie żołnierzy – doprowadziły do wybuchu antybolszewickich powstań.

Jednym z najważniejszych było **powstanie** 14 tys. **marynarzy** Floty Bałtyckiej w **Kronsztadzie**, które wybuchło w marcu **1921 r.** Uzyskali oni wsparcie robotników. Wspólnie sprzeciwiali się dyktaturze i opowiadali za rozwiązaniami demokratycznymi. Bunt został przez bolszewików bezwzględnie stłumiony, a wielu marynarzy zesłano do specjalnych obozów, które zaczęto organizować dla przeciwników politycznych.

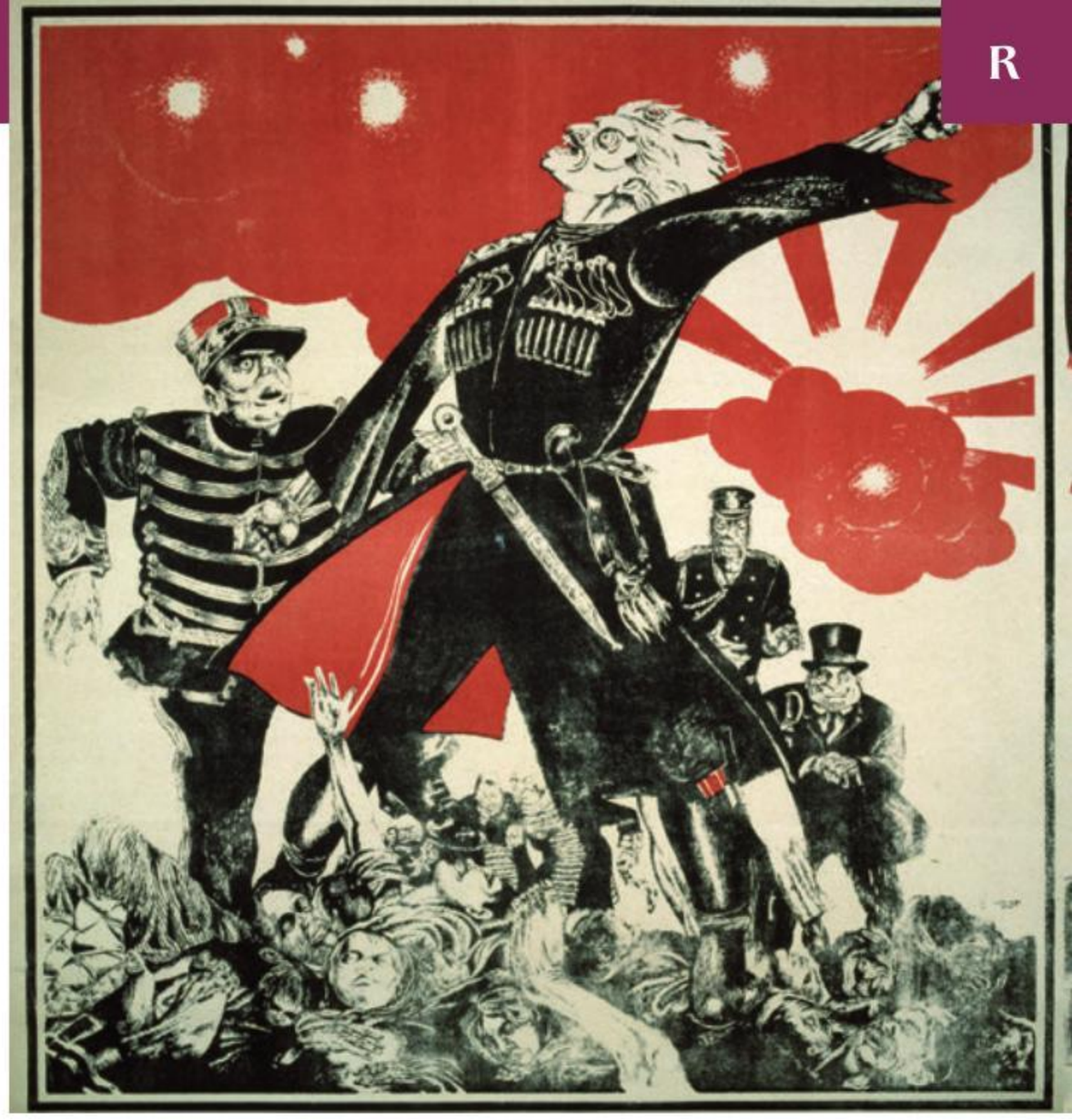
W **1918 r.** bolszewicy utworzyli **Armię Czerwoną**. Regularnie zasilana nowymi rekrutami, dowodzona przez komisarzy bolszewickich i dawnych carskich oficerów, ostatecznie odniosła sukces – dzięki niej bolszewicy utrzymali władzę centralną, a znaczne tereny Rosji znalazły się pod ich kontrolą. Najdłużej walki trwały na Krymie (do 1920 r.), na Dalekim Wschodzie (do 1922 r.) oraz we wschodniej Syberii (aż do 1923 r.).

Wojna domowa w Rosji była wojną bratobójczą, która pochłonęła miliony ofiar. Szacuje się, że w wyniku działań zbrojnych, terroru oraz głodu **życie straciło ok. 15 mln ludzi**. Ponadto 2 mln udały się na emigra-

Biali
Określenie ruchu politycznego i sił zbrojnych działających w czasie wojny domowej w Rosji. Celem białych było odsunięcie bolszewików od władzy oraz niedopuszczenie do wprowadzenia systemu komunistycznego. Nazwa powstała w opozycji do symboliki komunistów związanej z kolorem czerwonym.

cję. Z kraju wyjeżdżali przedstawiciele niemal wszystkich grup społecznych, które były przeciwne nowemu systemowi władzy i poszukiwały lepszych, bezpieczniejszych warunków do życia.

W **1922 r.** rządzona przez bolszewików Rosja została przez nich ogłoszona państwem federacyjnym: **Związkiem Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)**, składającym się z autonomicznych republik sowieckich, m.in. rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej, zakaukaskiej. W kolejnych latach powstawały następne republiki, m.in. w Azji Centralnej. W przekonaniu bolszewików powstanie ZSRS było zaledwie pierwszym etapem w dziejach komunizmu. Następny przewidywał tworzenie republik sowieckich w Europie i Azji, co miało się dokonać w wyniku **eksportu rewolucji**. Do zwolenników tej wizji należał Lew Trocki.

Praca z materiałami

1. Rozważ, dlaczego udział żołnierzy amerykańskich w wojnie domowej w Rosji jest jednym z najmniej znanych faktów. Uzasadnij odpowiedź. **M7**
2. Omów propagandowy wydźwięk plakatu. **M8**
3. Wyjaśnij, w jaki sposób obraz Isaaka Brodskiego mógł się przysłużyć bolszewikom. **M9**

M9 Powstały w 1919 r. z inicjatywy Lenina Komintern (międzynarodowa organizacja komunistyczna) był narzędziem w rękach bolszewików służącym do kierowania partiami komunistycznymi w całej Europie. W trakcie II zjazdu organizacji w 1920 r. ustalono statut i określono zasady działania Kominternu. Jego obrady były niezwykle istotnym wydarzeniem dla ciągle walczących o władzę bolszewików. Isaak Brodski, *Uroczyste otwarcie obrad II Kominternu*, 1924 r., Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie.

M8 Wojna domowa w Rosji toczyła się nie tylko na frontach, lecz także w sferze propagandowej. Zarówno biali, jak i czerwoni rozprowadzali wśród ludności cywilnej tysiące ulotek i plakatów. Jeden z nich, autorstwa słynnego komunistycznego grafika Dmitrija Moora, ukazywał stojącego w triumfalnej pozie oficera armii białych. Swoją sylwetką, wychudzonymi rękoma i bladą twarzą przypomina śmierć. Pod jego nogami widać ciała robotników i chłopów. Zza niego wyłaniają się postacie reprezentujące państwa ententy. Plakat powstał między 1919 a 1921 r.

Kolorysowana fotografia Lwa Trockiego przemawiającego do czerwonoarmistów w trakcie wojny domowej, 1918 r.

O tym się pisze

T1 Rola terroru w Rosji w czasie rewolucji i bezpośrednio po niej – ocena Dariusza Grzonki*

Inaczej sytuacja przedstawiała się w Rosji okresu rewolucji i za późniejszych rządów bolszewików. Zdaniem Richarda Pipesa w okresie rewolucji październikowej oraz w dobie wojny domowej to terror staje się solą systemu i – wbrew zdaniu popleczników komunizmu – nie został on narzucony Rosji z zewnątrz, lecz stanowił część świadomie zbudowanego mechanizmu represji i kontroli. Zanim w ogóle zaistniały jakiekolwiek ślady obcej interwencji, już w grudniu 1917 roku powołano do życia nową instytucję pod nazwą Czeka, której podstawowym zadaniem było likwidowanie przeciwników (realnych oraz urojonych) władzy bolszewików. Lenin, planując mechanizm represji, przywoływał postać Robespierre'a – do którego zresztą go porównywano – i podobnie jak lider jakobinów dążył do stworzenia idealnego społeczeństwa, złożonego wyłącznie z „dobrych obywateli", w domyśle określając jednocześnie los pozostałych. Ten sam sposób instrumentalnego traktowania terroru stosowali pozostali przywódcy partyjni i w tym tonie w grudniu 1917 roku wypowiadał się Lew Trocki, dobitnie konstatując, iż proletariat ma nie tylko prawo, ale i obowiązek krwawego rozprawienia się z pozostałościami dawnego systemu. W przeciwieństwie do Robespierre'a Lenin nie przyjmował osobistej odpowiedzialności za przejawy terroru, które zresztą zwykle odzierał z wszelkich cielesnych przejawów brutalności i zrzucał na barki niesfornych wykonawców, rzekomo realizujących swoje prywatne cele. Przywódca pozostaje nieskalany krwią i czysty siłą ucieleśnionej w nim idei, co znamionuje, jak podkreśla autor* Rosji bolszewików*, proces deifikacji*, narodzin mitu założycielskiego pierwszego prawodawcy. Warto przytoczyć opinię Richarda Pipesa, jednego z najbardziej opiniotwórczych znawców dziejów bolszewickiej Rosji, który charakteryzuje inkarnację* sacrum* *w krwawej rzeczywistości codziennego terroru poprzez wątek personalistyczny: „Tym, co trzymało ich [bolszewików – przyp. autora] razem, nie był program czy platforma – te mogły zmieniać się z dnia na dzień zgodnie z życzeniem wodza – lecz osoba wodza. Komunistami kierowała jego intuicja i jego wola, a nie obiektywne zasady. Lenin był pierwszą osobistością polityczną ery nowożytnej, którą nazywano »wodzem« (wożd). Był nieodzowny, gdyż bez jego kierownictwa reżim monopartyjny nie miał żadnego spoiwa. Komunizm przywracał personalizację polityki [...]. To wymagało, aby wódz był nieśmiertelny, jeśli nie dosłownie, to w przenośni: musiał kierować osobiście, a po odejściu jego zwolennicy musieli być zdolni do panowania w jego imieniu i musieli twierdzić, że czerpią inspirację od niego bezpośrednio". Pipes podkreśla, iż wylansowane tuż po śmierci wodza hasło „Lenin żyje" nie było tylko sloganem politycznym, ale częścią mechanizmu sprawowania władzy przejętej przez epigonów rewolucji.*

D. Grzonka, *Terror jako mechanizm kontroli społecznej – rozważania na temat antropologii ciała w systemach rewolucyjnych i totalitarnych*, „Państwo i Społeczeństwo" 2009, t. 9, nr 2, s. 134.

* **Dariusz Grzonka** – pracownik naukowy Instytutu Dziennikarstwa Akademii Ignatianum w Krakowie, zajmuje się antropologią kulturową, komunikacji i mediów

Richard Pipes (czyt. riczard pajps) – amerykański historyk i sowietolog, profesor na Uniwersytecie w Harvardzie (czyt. harwardzie), światowy autorytet w dziedzinie historii Rosji, autor m.in. *Rewolucji rosyjskiej*

Rosja bolszewików – książka autorstwa Richarda Pipesa

deifikacja – przypisanie komuś lub czemuś cech boskich

sacrum (czyt. sakrum) – łac. „rzeczy święte"

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, jaką rolę w sprawowaniu władzy przez bolszewików odgrywał terror. **T1**

2. Wskaż różnice między terrorem za czasów Lenina a tym z czasów Robespierre'a. **T1**

Rewolucje rosyjskie

30 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Opisz przyczyny, przebieg i skutki rewolucji lutowej.

2. Podaj okoliczności, w jakich bolszewicy zdobyli władzę w Rosji.

3. Omów znaczenie pokoju brzeskiego dla dalszych losów Rosji.

4. Przedstaw przebieg wojny domowej w Rosji.

Przyczyny rewolucji lutowej

Dążenie do większych reform państwa po rewolucji z lat 1905–1907.
Klęski armii rosyjskiej w Wielkiej Wojnie przyczyną wzrostu niezadowolenia społeczeństwa.
Negatywny wpływ podporządkowania gospodarki potrzebom wojennym na życie cywilów (fale głodu i problemy z zaopatrzeniem).
Sprzeciw społeczeństwa i elit wobec wpływu Grigorija Rasputina na politykę.

Rewolucja lutowa (1917)

Strajki robotników w Piotrogrodzie początkiem rewolucji lutowej.
Utworzenie Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich złożonej z przedstawicieli partii rewolucyjnych.
Powstanie Rządu Tymczasowego i abdykacja cara Mikołaja II.
Reformy Rządu Tymczasowego: zniesienie kary śmierci, ogłoszenie amnestii, wprowadzenie wolności słowa, druku i zrzeszania się.
Dwuwładza: Rząd Tymczasowy i Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

Na drodze do rewolucji październikowej

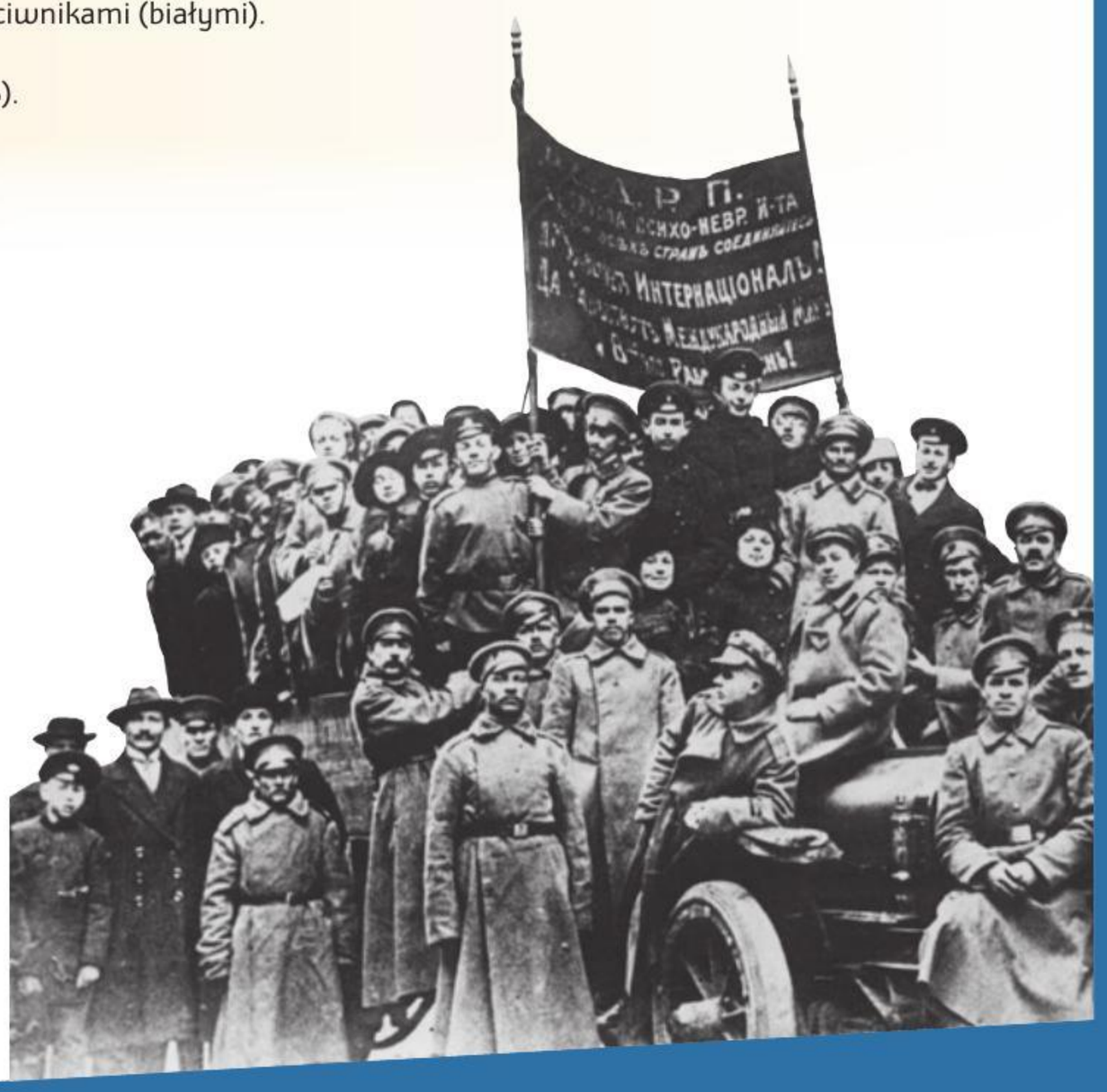
Powstanie rządu Aleksandra Kiereńskiego końcem okresu dwuwładzy.
Powrót Włodzimierza Lenina do Rosji, objęcie przywództwa nad bolszewikami.
1917 – tezy kwietniowe bolszewików.
Wzrost poparcia społecznego dla bolszewików przy jednoczesnym spadku aprobaty dla polityki rządu Kiereńskiego.

Rewolucja październikowa (1917) i zdobycie władzy przez bolszewików

6/7 XI (24/25 X) 1917 – zdobycie siedziby Rządu Tymczasowego przez bolszewików; początek rewolucji październikowej.
Pierwsze reformy bolszewików – wydanie dekretów o pokoju i o ziemi.
I 1918 – rozwiązanie konstytuanty w następstwie przegranych przez bolszewików wyborów; początek dyktatury proletariatu.
III 1918 – pokój brzeski; wycofanie się Rosji z Wielkiej Wojny.
VII 1918 – zabójstwo cara Mikołaja II i jego rodziny.

Wojna domowa (1918–1923)

Sprzeciw wobec dyktatury bolszewików i początek masowego terroru.
Wojna domowa w Rosji między bolszewikami (czerwonymi) a ich przeciwnikami (białymi).
Utworzenie przez bolszewików Armii Czerwonej.
1922 – utworzenie Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS).
Zwycięstwo bolszewików w wojnie domowej.

Polecane publikacje

S. McMeekin, *Rewolucja rosyjska. Nowa historia*, tłum. S. Patlewicz, Warszawa: Wyd. Bellona, 2017.

R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, przekł. T. Szafar, Warszawa: Wyd. Magnum, 2006.

V. Sebestyen, *Lenin. Dyktator*, przeł. S. Szymański, Warszawa: Wyd. Pruszyński i S-ka, 2018.

31 Polacy w czasie Wielkiej Wojny

6 VIII 1914 wkroczenie I Kompanii Kadrowej do Królestwa Polskiego

14 VIII 1914 odezwa wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza do Polaków

5 XI 1916 Akt 5 listopada

1917 utworzenie Armii Polskiej we Francji

VII 1917 kryzys przysięgowy

I 1918 orędzie prezydenta Wilsona

3 VI 1918 deklaracja Wielkiej Brytanii i Francji w sprawie Polski

Przypomnij

- Jakie były główne fronty działań zbrojnych w czasie Wielkiej Wojny?

Cel lekcji

- Dowiem się, jaką rolę w czasie I wojny światowej odgrywała sprawa polska.

Po lekcji

- Opisuję stanowiska państw zaborczych wobec sprawy polskiej podczas Wielkiej Wojny.
- Omawiam udział polskich formacji wojskowych w walkach na frontach I wojny światowej.
- Przedstawiam skutki Wielkiej Wojny na ziemach polskich.

Zaborcy wobec sprawy polskiej na początku wojny

Działania wojenne na froncie wschodnim od początku toczyły się na ziemiach zamieszkanych przez Polaków. Państwom zaborczym zależało na ich przyjaznym stanowisku wobec wojska i administracji. Chciały również, aby polscy rekruci wcieleni do zaborczych armii walczyli jak najlepiej. Z tych powodów dowództwa wojskowe Niemiec i Austro-Węgier, a także Rosji w **sierpniu 1914 r.** wystosowały **odezwy** do mieszkańców Królestwa Polskiego i Galicji. Jedynie ta podpisana 14 sierpnia 1914 r. przez wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza, naczelnego wodza armii rosyjskiej, zapowiadała odrodzenie się pod berłem Romanowów Polski swobodnej w swej wierze, języku i samorządzie. Należało przez to rozumieć, że ziemiom zamieszkanym przez Polaków zostanie przyznany samorząd. Odezwy nie podpisał car, a wielki książę już rok później nie był naczelnym wodzem. Z pozostałych odezw adresaci mogli wyczytać niewiele mówiące ogólniki. Zachęcano w nich do walki z nieprzyjacielem, w zamian nie oferując niczego konkretnego.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy można uznać, że odezwa wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza wzywała Polaków do tworzenia oddziałów zbrojnych i walki u boku Rosji w Wielkiej Wojnie. Uzasadnij odpowiedź. **M1**
2. Oceń wartość bojową polskich oddziałów walczących u boku Rosji w Wielkiej Wojnie. **M2**

M1 Grupa zwolenników współpracy z Rosją wiązała z odezwą Mikołaja Mikołajewicza do Polaków wielkie nadzieje, czemu dała wyraz w wysłanym do księcia telegramie. Podziękowała za zapowiedź wskrzeszenia Polski złożonej z ziem trzech zaborów i zapowiadała walkę Polaków u boku Rosjan ze wspólnym wrogiem. Fotokopia polskojęzycznej części odezwy przeznaczonej do umieszczania w miejscach publicznych, np. rozlepiania na murach.

POLACY!

Wybiła godzina, kiedy marzenia Waszych ojców i dziadów mogą spełnić się.

Lat sto pięćdziesiąt upływa odkąd Polska rozdartą została na części, lecz nie umarł duch ludu polskiego; on żył nadzieją, że nastąpi chwila odrodzenia Polski i bratniego pogodzenia się Jej z Wielką Rosyą.

Rosyjskie wojska niosą Wam radosną wieść tego pogodzenia.

Niechaj zginą granice, dzielące lud Polski na części! I niech złączy się lud polski w jedną całość pod berłem CESARZA ROSYJSKIEGO! Pod tem berłem odrodzi się Polska ze swobodą wiary, języka i z samorządem.

Jednego tylko oczekuje od Was Rosja — takiegoż poszanowania praw tych narodów, z którymi Was związała historya.

Z otwartem sercem i pobratersku wyciągniętą dłonią idzie do Was Wielka Rosya. Ona wierzy, że nie zardzewiał miecz, który gromił wroga pod Grünwaldem.

Od brzegów Oceanu Wielkiego do północnych mórz posuwają się wojska rosyjskie; zorza nowego życia wschodzi dla Was.

Niech zabłyśnie nad tą zorzą znamię Krzyża świętego — symbol cierpień i zmartwychwstania narodów.

Zwierzchni Wódz Naczelny,
Generał-Adjutant MIKOŁAJ.

14 Sierpnia 1914 roku.

U boku aliantów

Polacy, zwłaszcza reprezentujący środowiska niepodległościowe, z wybuchem Wielkiej Wojny wiązali wielkie nadzieje. Wreszcie zaborcy znaleźli się w przeciwnych obozach i walczyli ze sobą. Polacy nie czekali więc z założonymi rękami na rozwój sytuacji, tylko podjęli działania.

W Warszawie przedstawiciele konserwatywnych i prawicowych środowisk politycznych z Zygmuntem Wielopolskim i Romanem Dmowskim na czele w listopadzie **1914 r.** powołali do życia **Komitet Narodowy Polski** (**KNP**). Reprezentacja ta stawiała na zwycięstwo w wojnie Rosji i jej zachodnich sojuszników oraz oczekiwała przyznania autonomii i połączenia ziem polskich pod berłem Romanowów. Po zajęciu Warszawy przez Niemców KNP przeniósł się do Piotrogrodu, ale nie odegrał szczególnej roli politycznej, gdyż Rosja nie widziała potrzeby zmian w polityce wobec Polaków. Nawet po powstaniu polskich formacji zbrojnych u boku armii rosyjskiej władze carskie nie przedstawiły nowych propozycji rozwiązania sprawy polskiej.

Jesienią 1914 r. dowództwo rosyjskie wyraziło zgodę na utworzenie dwóch nielicznych formacji: **Legionu Puławskiego** i **Legionu Lubelskiego**, jednak już w marcu 1915 r. zrównało ich znaczenie z rolą zaledwie drużyn pospolitego ruszenia armii rosyjskiej. Jesienią 1915 r. powstała **Brygada Strzelców Polskich**, przekształcona następnie w dywizję, która walczyła przeciwko państwom centralnym. Nowe perspektywy dla polskich inicjatyw wojskowych stworzyła dopiero rewolucja lutowa z 1917 r. i zmiana stanowiska nowych władz Rosji. W **1917 r.** utworzono trzy polskie korpusy, z których najbardziej znany był **I Korpus Polski** pod dowództwem generała **Józefa Dowbora-Muśnickiego**. Początkowo jednostkę planowano skierować do walki z Niemcami, jednak wkrótce przestała być potrzebna nowym władzom rosyjskim, które zaczęły utrudniać jej działanie. W listopadzie **1917 r.** bolszewicy wydali **Deklarację praw narodów Rosji**, przyznającą Polakom i innym **narodom prawo do stworzenia własnego państwa**. Dokument nigdy nie został wprowadzony w życie, ponieważ rzeczywistym celem bolszewików było zniesienie wszystkich granic państwowych i doprowadzenie do rewolucji światowej. Bolszewicy zażądali rozformowania I Korpusu. Jego dowódca odmówił i podjął z nimi walkę. Po pokoju brzeskim terytorium opanowane przez I Korpus znalazło się pod kontrolą wojsk niemieckich, które również wysunęły żądanie złożenia broni. I tak się stało.

Józef Dowbor-Muśnicki

(1867–1937)

Polski dowódca i generał. Pochodził z rodziny ziemiańskiej w Królestwie Polskim. Zdobył wykształcenie wojskowe na rosyjskich uczelniach. Służył w carskim wojsku w czasie wojny rosyjsko-japońskiej z lat 1904–1905 oraz podczas Wielkiej Wojny. Na początku 1917 r. został mianowany generałem. Od jesieni 1917 r. był organizatorem i dowódcą I Korpusu Polskiego. Od stycznia 1919 r. dowodził powstaniem wielkopolskim i tworzył armię w Wielkopolsce. Skonfliktowany z Piłsudskim, w 1920 r. przeszedł na emeryturę. Fotografia z 1919 r.

M2 Na wzór legionów tworzonych w Galicji, w październiku 1914 r. w Puławach pod auspicjami KNP zaczęto formować oddziały, które miały walczyć u boku Rosji. Do końca roku zgłosiło się zaledwie 70 ochotników, ale dzięki podjętej z początkiem 1915 r. akcji propagandowej zaciągających się zaczęło przybywać. Do końca stycznia powstało kilka kompanii liczących w sumie ok. 1000 żołnierzy. Pierwszym utworzonym oddziałem był Legion Puławski. Na zdjęciu ochotnicy do walki u boku Rosji, w większości uzbrojeni w bojowe kosy.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że działania I Kompanii Kadrowej w sierpniu 1914 r. nie spotkały się z poparciem mieszkańców Królestwa Polskiego. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M3** i wiedzę pozaźródłową.
2. Określ, jaki rodzaj formacji zbrojnej przypuścił szturm pod Rokitną w 1915 r. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

M3 Po wypowiedzeniu wojny Serbii przez Austro-Węgry Józef Piłsudski za zgodą władz austriackich rozpoczął mobilizację strzelców w Galicji. 3 sierpnia 1914 r. w Krakowie z członków Związku Strzeleckiego oraz Polskich Drużyn Strzeleckich utworzono I Kompanię Kadrową. 6 sierpnia oddział wyruszył do Warszawy, by opanować Królestwo Polskie. 12 sierpnia Kompania wkroczyła do Kielc. Inicjatywa Piłsudskiego nie spotkała się jednak z poparciem Polaków w Kongresówce. Po bezskutecznej próbie przebicia się do Warszawy I Kompania wycofała się do Galicji i stała się zalążkiem Legionów Polskich. Na zdjęciu przemarsz I Kompanii Kadrowej przez Kielce w 1914 r.

U boku państw centralnych

Przeciwne stanowisko w sprawie wojennych sojuszy zajmowali **polscy konserwatyści i lojaliści**, często piastujący eksponowane stanowiska **w Galicji**, tacy jak: Władysław Leopold Jaworski, Leon Biliński czy Juliusz Leo. Zdecydowanie stawiali na zwycięstwo państw centralnych. Przekonywali polityków austriackich i węgierskich do idei przekształcenia po wojnie dualistycznej monarchii habsburskiej w **monarchię trialistyczną** – **Austro-Węgro-Polskę** (z tego powodu zaczęto o nich mówić trialiści). Członkowie tego obozu byli monarchistami i nie przewidywali powstania wolnej Polski. Wierzyli, że politycy z Wiednia i Budapesztu wyrażą zgodę na przyłączenie Królestwa Polskiego do Galicji i utworzenie trzeciego elementu państwa ze stolicą w Warszawie. Nie przekonali jednak do tej idei ani polityków austriackich, ani węgierskich, którzy obawiali się jakichkolwiek zmian w czasie wojny. W swoich rachubach polscy politycy nie uwzględnili rosnącej roli Rzeszy i jej chęci decydowania o przyszłych losach Królestwa Polskiego.

Również przedstawiciele **obozu niepodległościowego** na czele z **Józefem Piłsudskim** zajmowali postawę antyrosyjską. Choć z konserwatystami łączył ich wspólny wróg, to różniły odmienne cele. Działacze niepodległościowi byli demokratami i wierzyli w możliwość powstania po zakończonej wojnie **niepodległej republiki polskiej**. Uznali, że od początku konfliktu zbrojnego należy podejmować akcje polityczne i wojskowe, które przybliżą osiągnięcie tego celu. Piłsudski jako wytrawny polityk nie kreślił dalekosiężnych planów. Działał, jak mu pozwalały wojenne okoliczności. W Krakowie, po zmobilizowaniu strzelców ochotników, utworzył **I Kompanię Kadrową**, na której czele **6 sierpnia 1914 r. wkroczył do Królestwa Polskiego**. Sztab austriacki zgodził się jedynie na działania dywersyjne. Tymczasem Piłsudski zaczął organizować

polską administrację cywilną, mającą być zapowiedzią wolnej Polski. Oburzyło to zarówno władze austriackie, jak i polskich lojalistów. Porozumieli się i postawili Piłsudskiemu ultimatum, w którym żądali przerwania działań niepodległościowych. Jeśli Piłsudski chciał być nadal obecny w polityce, musiał przystać na przedstawiony mu warunek. Z tego powodu podporządkował się **Naczelnemu Komitetowi Narodowemu** (**NKN**), instytucji powołanej 16 sierpnia 1914 r. w Krakowie z inicjatywy lojalistów, a za zgodą Austriaków.

Legiony Polskie

Naczelnemu Komitetowi Narodowemu podlegały **Legiony Polskie** utworzone 27 **sierpnia 1914 r.** Była to nowa formacja wojskowa składająca się ze strzelców zorganizowanych w brygady. Na czele stała Komenda Legionów mianowana przez Austriaków spośród polskich i austriackich oficerów. Piłsudski nigdy nie został komendantem Legionów, a jedynie **komendantem I Brygady**. Kilka lat walczył z Austriakami i polskimi lojalistami o jak największą samodzielność Legionów Polskich, aby były polskim, a nie austriackim wojskiem. Krytykował też oficerów z Komendy Legionów, gdyż nie stawiali sobie celów niepodległościowych. Jednocześnie zaczął tworzyć tajną **Polską Organizację Wojskową** (**POW**), która pod koniec wojny odegrała ważną rolę. W kolejnych miesiącach powstały **II** i **III Brygada Legionów Polskich**. Legioniści byli ochotnikami patriotami, wierzyli, że walczą o niepodległą ojczyznę.

Z czasem Legiony stały się najlepszą formacją wojskową na froncie wschodnim. Opinię tę podzielali zarówno Niemcy, jak i Rosjanie. Legioniści walczyli w Królestwie Polskim oraz w Galicji Zachodniej i Wschodniej. Ich **szlaki bojowe** znaczyły krwawe bitwy: pod Krzywopłotami w listopadzie 1914 r., Łowczówkiem w grudniu 1914 r., Jastkowem w lipcu i sierpniu 1915 r., Rafajłową w styczniu 1915 r., szarża pod Rokitną w czerwcu 1915 r. Wczesną jesienią 1915 r. wszystkie trzy brygady biły się na Wołyniu z wojskami rosyjskimi, m.in. starły się w licznych potyczkach, które zostały nazwane pierwszą bitwą pod Kostiuchnówką. W 1916 r. Legiony nadal stacjonowały na Wołyniu, kiedy to na początku lipca zaatakowały wojska rosyjskie generała Aleksieja Brusiłowa (czyt. aleks-ieja brus-iłowa). W kolejnej bitwie pod Kostiuchnówką w lipcu 1916 r. legioniści stoczyli ciężki bój i ponieśli duże straty. O ich walkach z uznaniem pisała prasa niemiecka, austriacka i państw neutralnych.

M4 Obraz przedstawia brawurowy atak żołnierzy II Brygady Legionów Polskich 13 czerwca 1915 r. pod Rokitną w czasie walk na froncie wschodnim. Polacy walczący u boku wojsk austriackich przypuścili szturm i przedarli się przez zaciekle bronione rosyjskie pozycje. Nie była to osobna bitwa, a zaledwie potyczka, nie miała wielkiego znaczenia z punktu widzenia losów wojny na tym froncie, ale szarża rozsławiła polskich żołnierzy. Ich bohaterstwo porównywano do słynnej szarży polskich szwoleżerów w wąwozie Somosierra w Hiszpanii w 1808 r. w czasie wojen napoleońskich. Wojciech Kossak, *Szarża pod Rokitną*, 1934 r., zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Druga bitwa pod Kostiuchnówką jest uważana przez część historyków za początek budowania legendy Legionów. Mimo porażki militarnej i ogromnych strat – liczących według szacunków ponad 2 tys. zabitych, rannych i wziętych do niewoli – stanowiła olbrzymi sukces propagandowy. W Europie doceniono bohaterstwo i waleczność polskich żołnierzy, co przełożyło się na postrzeganie legionistów. Tę zmianę starał się wykorzystać Józef Piłsudski, wymagając od państw centralnych gwarancji wskrzeszenia niepodległej Polski.

M5 **Akt 5 listopada, 1916 r.**

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie, przez waleczne ich wojska ciężkimi ofiarami panowaniu rosyjskiemu wydarte, do szczęśliwej wywieść przyszłości, Jego Cesarska i Królewska Mość Cesarz Austrii i Apostolski Król Węgier oraz Jego Cesarska Mość Cesarz Niemiecki ułożyli się, by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się. Nowe królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmie potrzebne do swobodnego sił swych rozwoju.*

We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich dawniejszych czasów i pamięć walecznych polskich towarzyszy broni w wielkiej obecnej wojnie. Jej organizacja, wykształcenie i kierownictwo uregulowane będą we wspólnym porozumieniu.

Sprzymierzeni Monarchowie, biorąc należyty wzgląd na ogólne warunki polityczne Europy, jako też na dobro i bezpieczeństwo własnych krajów i ludów, żywią niepłonną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego.

Wielkie zaś, od zachodu z Królestwem Polskim sąsiadujące, mocarstwa z radością ujrzą u swych granic wschodnich wskrzeszenie i rozkwit wolnego, szczęśliwego i własnym narodowym życiem cieszącego się państwa.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 64–65.

* **ułożyć się** – uzgodnić

Akt 5 listopada 1916 r.

Przedłużająca się wojna oraz polska aktywność dyplomatyczna i militarna spowodowały, że sprawa polska znów się pojawiła w rozmowach kuluarowych. Jako pierwsi głos zabrali Niemcy i Austriacy, zapowiadając powołanie w przyszłości Królestwa Polskiego jako państwa zależnego od Berlina i Wiednia. Wolę tę ogłosili w **Akcie 5 listopada 1916 r.**, zwanym też **aktem dwóch cesarzy**, gdyż podpis na dokumencie złożyli obaj władcy. Manifest nie likwidował niemieckiej i austriackiej administracji okupacyjnej, która istniała od 1915 r. Na czele niemieckich władz okupacyjnych ze stolicą w Warszawie nadal stał generał Hans von Beseler (czyt. fon bezeler) jako generał-gubernator. Okupanci nie spieszyli się z określeniem granic przyszłego Królestwa Polskiego i nie byli w stanie wskazać panującego, natomiast przyspieszyli proces eksploatacji ekonomicznej kraju.

Z oczywistych względów Aktu 5 listopada nie uznali alianci, niemniej miał on istotne znaczenie dla umiędzynarodowienia sprawy polskiej. Zapowiadał bowiem powstanie państwa polskiego, choć zależnego od zaborców. Taka decyzja oznaczała, że wcześniej czy później także kraje ententy będą musiały zająć stanowisko w kwestii polskiej. Tymczasem te milczały aż do rewolucji lutowej 1917 r., ze względu na swojego sojusznika – carską Rosję. Wcześniej jedynie kanałami dyplomatycznymi Francuzi i Anglicy zachęcali Rosję do złożenia Polakom własnej oferty, takiej, która by przelicytowała niemiecko-austriacką. Car jednak już jej nie złożył.

M6 Grafika zatytułowana *Piąty listopada 1916 roku* przedstawia interpretację Aktu 5 listopada wydanego przez zaborców w 1916 r. Kobieta w centrum rysunku jest personifikacją Królestwa Polskiego, którego powołanie zapowiadał Akt. Z kolei dwaj żołnierze, niemal nieróżniący się od siebie, uosabiają niemieckich autorów odezwy: cesarza Niemiec Wilhelma II oraz cesarza Austrii Franciszka Józefa I. Grafika wykonana przez Józefa Rapackiego w 1919 r., zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

Za zgodą okupantów utworzono w Królestwie Polskim Tymczasową Radę Stanu (istniała do sierpnia 1917 r.), a jesienią **1917 r.** – trzyosobową **Radę Regencyjną**. W skład tej ostatniej weszli: prezydent Warszawy książę Zdzisław Lubomirski, arcybiskup warszawski Aleksander Kakowski oraz ziemianin i konserwatysta Józef Ostrowski. Wkrótce Rada Regencyjna powołała **polski rząd**. Pierwszym premierem został Jan Kucharzewski. Niemcy i Austriacy zgodzili się na polonizację szkolnictwa wszystkich stopni. Już w 1915 r. rozpoczęły działalność polski uniwersytet i politechnika w Warszawie. Polonizacja objęła także sądownictwo. Powstały m.in. Sąd Najwyższy, Główny Urząd Statystyczny i wiele innych polskich instytucji. Mimo tych zmian do listopada 1918 r. oprócz władz polskich nadal funkcjonowała administracja wojskowa i cywilna niemiecka i austriacka. W jej szeregi przyjmowano jednak coraz więcej polskich urzędników.

Inaczej wyglądała sytuacja w Ober-Ost. Był to obszar wydzielony z okupowanych przez Niemców terenów Rosji i sąsiadujący bezpośrednio z Prusami Wschodnimi (część Kurlandii, zachodnia Litwa i Białoruś). Niemcy pozwalali tam Polakom, Białorusinom i Litwinom zakładać własne szkolnictwo, jednak pod względem politycznym faworyzowali Litwinów, ograniczali działalność Polaków i podsycali antagonizmy narodowościowe.

M7 Rada Regencyjna została utworzona na mocy specjalnych patentów z 12 września 1917 r. – niemieckiego oraz austriackiego – w związku z zapowiedzianym w Akcie 5 listopada z 1916 r. powołaniem do życia Królestwa Polskiego. Ukonstytuowanie się Rady nastąpiło 27 października 1917 r. po zaprzysiężeniu w Katedrze św. Jana w Warszawie. Na zdjęciu są widoczni trzej członkowie Rady: Józef Ostrowski **1**, arcybiskup Aleksander Kakowski **2** i Zdzisław Lubomirski **3**, a także jej sekretarz ksiądz prałat Zygmunt Chełmicki **4**. W uroczystym pochodzie wszyscy podążają z katedry do siedziby na Zamku Królewskim w Warszawie.

Dalsze losy Legionów Polskich i legionistów

Po ogłoszeniu Aktu 5 listopada w 1916 r. zaborcy przystąpili do tworzenia siły zbrojnej przyszłego Królestwa Polskiego. Już cztery dni po ukazaniu się Aktu generał-gubernator wydał skierowane do Polaków „Wezwanie do broni!". Miało ono spowodować zgłaszanie się ochotników do punktów werbunkowych i tworzenie „polskiej siły zbrojnej" (niem. Polnische Wehrmacht, czyt. polnisze wermacht), podporządkowanej Beselerowi jako naczelnemu wodzowi. Plany te pokrzyżował tajny werbunek do Polskiej Organizacji Wojskowej znajdującej się pod politycznym i wojskowym przywództwem Piłsudskiego. W związku z tym Austro-Węgry przekazały Beselerowi dowództwo nad Legionami Polskimi, które od września 1916 r. nosiły nazwę Polskiego Korpusu Posiłkowego.

W pierwszej połowie 1917 r. rosło napięcie między zaborcami a Piłsudskim, który uznał, że legioniści nie mogą ciągle bezinteresownie bić się na rzecz Wiednia i Berlina, tym bardziej że w jego przekonaniu państwa centralne nie były już w stanie wygrać wojny. Na **początku lipca 1917 r.** doszło do **kryzysu przysięgowego**, kiedy to większość legionistów (z I i III Brygady) odmówiła złożenia przysięgi na wierność obu cesarzom. Oficerów internowano w Beniaminowie, a żołnierzy – w Szczypiornie. Piłsudski został

Praca z materiałami

1. Określ, ziemie którego zaboru miały wchodzić w skład państwa polskiego. **M5**
2. Wyjaśnij, czy państwo polskie miało być samodzielne. Wskaż odpowiednie fragmenty uzasadniające odpowiedź. **M5**
3. Wytłumacz, co wskazuje na to, że kobieta ukazana w centrum grafiki jest personifikacją Królestwa Polskiego. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.
4. Wyjaśnij, o czym świadczy obecność w Radzie Regencyjnej wysokiego hierarchy Kościoła Katolickiego oraz fakt, że jej zaprzysiężenie odbyło się w katedrze. **M7**

M8 W lipcu 1917 r., w związku z pogarszającą się sytuacją Niemiec i Austro-Węgier na frontach, Piłsudski zaczął się skłaniać ku zerwaniu współpracy z dotychczasowymi sojusznikami. Jako pretekst wykorzystał wprowadzenie nowej roty, w której polscy żołnierze mieli ślubować wierność zaborcom. Na wezwanie Komendanta przysięgi nie złożyła większość legionistów – 166 oficerów i ok. 5 tys. żołnierzy. Na fotografii żołnierze jednego z pułków Legionów Polskich stoją przed złożoną bronią po odmowie ślubowania w 1917 r.

internowany wraz z szefem sztabu Kazimierzem Sosnkowskim i osadzony w twierdzy w Magdeburgu, co przypieczętowało zerwanie przez niego i większość jego podkomendnych z koncepcją walki u boku państw centralnych. Jako bohater Piłsudski nie schodził teraz z ust wielu Polaków. Aresztowanie Piłsudskiego bardzo się przyczyniło do ugruntowania jego mitu niezłomnego bojownika o niepodległą Polskę.

Pozostali legioniści nadal służyli w Galicji, wierząc, że wojsko polskie będzie przydatne ojczyźnie, gdy przegrają sojusznicy. W lutym **1918 r. państwa centralne** zawarły z Ukraińską Republiką Ludową **układ** w **Brześciu**, który przewidywał, że w zamian za dostawy ukraińskiego bydła i zboża Chełmszczyzna i Podlasie zostaną przyłączone do Ukrainy, choć w większości zamieszkiwali je Polacy. Dodatkowo Austro-Węgry zobowiązały się, że po wojnie podzielą Galicję na dwa kraje koronne: ukraiński ze stolicą we Lwowie i polski ze stolicą w Krakowie. Wiadomość o kontrakcie brzeskim wywołała powszechne oburzenie w polskim społeczeństwie. Polacy masowo zaprotestowali przeciwko haniebnej, w ich odczuciu, polityce Berlina i Wiednia. Wśród protestujących byli też legioniści, którzy wypowiedzieli posłuszeństwo Austro-Węgrom. W lutym 1918 r. żołnierze z II Brygady pod dowództwem generała **Józefa Hallera** uderzyli na Austriaków **pod Rarańczą** i przeszli na drugą stronę frontu. W maju **1918 r.** Haller na czele sformowanego przez Rosjan II Korpusu Polskiego stoczył też walkę z Niemcami **pod Kaniowem**. Był jedynym polskim wyższym dowódcą, który walczył kolejno z trzema zaborcami. Wkrótce drogą przez Murmańsk dotarł do Paryża i stanął na czele Armii Polskiej we Francji.

Pozostałych legionistów, w tym m.in. Władysława Sikorskiego, aresztowano. W czasie procesu prokuratorzy żądali kary śmierci dla przywódców buntu. Ostatecznie późną jesienią 1918 r. nowy cesarz austriacki Karol I ogłosił abolicję. W ten sposób dobiegła końca epopeja Legionów Polskich, najliczniejszej polskiej formacji ochotniczej walczącej o niepodległą Polskę w czasie Wielkiej Wojny. W ciągu kilku lat przez **Legiony przewinęło się ok. 50 tys. ochotników**. Po pokoju brzeskim Niemcom i Austriakom nie udało się odzyskać wcześniejszych wpływów w polskim społeczeństwie, które opowiedziało się za współpracą z państwami ententy. Jak się okazało, była to decyzja sprzyjająca polskim interesom, gdyż to alianci odnieśli zwycięstwo w Wielkiej Wojnie.

Praca z materiałami

1. Oceń decyzję Piłsudskiego, która doprowadziła do kryzysu przysięgowego. Odwołaj się do **M8** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy Komitet Narodowy Polski był reprezentacją polityczną wszystkich Polaków. Odpowiedź uzasadnij. **M9**

Działania Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu

Ogromne znaczenie dla sprawy polskiej miało utworzenie **Armii Polskiej we Francji** w **1917 r.** Jej poprzedniczką była Kompania Bajończyków, walcząca na początku wojny w ramach francuskiej Legii Cudzoziemskiej. Powołanie Armii Polskiej było możliwe dzięki aktywności kolejnego **Komitetu Narodowego Polskiego** (**KNP**), który tym razem powstał w Lozannie 15 **sierpnia 1917 r.** Na jego czele stanął przywódca polskiej endecji **Roman Dmowski**. Komitet, który wkrótce przeniósł się do Paryża, został uznany przez aliantów za polski rząd tymczasowy. KNP prowadził aktywną politykę w Europie i Ameryce na rzecz restytucji Polski, zaciągał kredyty w bankach zachodnich na potrzeby wojska, a nawet wydawał polskie paszporty, choć Polski jeszcze nie było.

Do Armii Polskiej, w reakcji na apel polskiego pianisty światowej sławy **Ignacego Jana Paderewskiego**, wstąpiło ponad 20 tys. żołnierzy ochotników spośród Polonii amerykańskiej i do końca wojny stanowili oni fundament jej kadry. Jesienią 1918 r. w działaniach wojennych na froncie zachodnim uczestniczyła jedna z formacji Armii Polskiej – I Dywizja Strzelców Polskich, która zajęła odcinek w Wogezach, górach na wschodzie Francji. Po zakończeniu wojny Armia Polska dalej była rozbudowywana. W kwietniu 1919 r. liczyła 67 tys. żołnierzy. Jesienią 1918 r. jej naczelnym wodzem został generał **Józef Haller**, dlatego nazywano ją też Armią Hallera, a od koloru mundurów – błękitną armią. W sumie polski wysiłek zbrojny na froncie wschodnim i zachodnim wojny należy uznać za znaczący. Na tę ocenę składa się skuteczna walka zarówno polskich legionistów z wojskami rosyjskimi, jak i polskich żołnierzy u boku wojsk rosyjskich.

Józef Haller

(1873–1960)

Polski dowódca i generał. Pochodził z ziemiańskiej rodziny z Galicji. Do 1912 r. służył w armii austro-węgierskiej. W czasie Wielkiej Wojny walczył w Legionach Polskich i był dowódcą II Brygady. Po kryzysie przysięgowym dowodził Polskim Korpusem Posiłkowym, a w 1918 r. został dowódcą II Korpusu Polskiego na Ukrainie. Był członkiem Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu oraz naczelnym dowódcą formowanej przez KNP Armii Polskiej (błękitnej armii). Na jej czele w 1920 r. przejmował kontrolę nad Pomorzem Gdańskim. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Pełnił wysokie funkcje w Wojsku Polskim i działał społecznie w organizacjach świeckich oraz religijnych, np. Związku Hallerczyków, Związku Harcerstwa Polskiego, Akcji Katolickiej i Sodalicji. Brał udział w antysanacyjnych inicjatywach politycznych. Fotografia Józefa Hallera wykonana między 1918 a 1939 r.

M9 Komitet Narodowy Polski składał się głównie z przedstawicieli Narodowej Demokracji oraz innego konserwatywnego ugrupowania – Stronnictwa Polityki Realnej. Francja już we wrześniu 1917 r. uznała KNP za legalne przedstawicielstwo narodu polskiego. Uważa się, że Dmowski pragnął w odpowiednim momencie przekształcić Komitet w rząd, który obejmie władzę w Polsce. Na zdjęciu z 1918 r. członkowie Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, pośrodku siedzi Roman Dmowski.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie miejsca bitew stoczonych podczas Wielkiej Wojny z udziałem legionistów i określ, na ziemiach których zaborów były prowadzone walki. **M10**
2. Odszukaj na mapie miejsca internowania legionistów po kryzysie przysięgowym i określ, na terenach którego zaboru się znajdowały. **M10**
3. Określ, na którym froncie Wielkiej Wojny walczyli legioniści. **M10**
4. Rozstrzygnij, czy zawarte w orędziu punkty 1, 3 oraz 4 były możliwe do realizacji. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M11** oraz wiedzy pozaźródłowej.
5. Określ, kogo ukazuje rysunek Bushnella i co na to wskazuje. **M12**
6. Wyjaśnij, jaki dokument został symbolicznie przedstawiony na rysunku. Wykorzystaj **M12** i wiedzę pozaźródłową.

Alianci wobec niepodległej Polski

Rewolucja lutowa w 1917 r. rozwiązała ręce aliantom i nowym władzom w Rosji, które w polskiej sprawie wypowiadały się znacznie życzliwiej niż władze carskie (np. Deklaracja praw narodów Rosji). Jednak najważniejszy głos w kwestii polskiej dobiegł z drugiej strony Atlantyku. W **styczniu 1918 r.** prezydent USA Thomas Woodrow Wilson (czyt. tomas łudroł wylson) przedstawił program polityczny swojej prezydentury w **orędziu do Kongresu**. W 14 punktach zawarł cele wojny, a **13. punkt** orędzia zapowiadał powstanie po wojnie niepodległego państwa polskiego z dostępem do morza, aczkolwiek nie precyzował, w jaki sposób do tego dojdzie. Polska była jedynym nowym państwem, którego utworzenie zapowiedział Wilson.

Na rzecz sprawy polskiej działał w Ameryce Ignacy Jan Paderewski. Nie tylko miał świetne kontakty z doradcami Wilsona, lecz także przekazał znaczne środki pieniężne komitetowi wyborczemu tego polityka w czasie jego kampanii prezydenckiej. 13. punkt orędzia to najważniejsza i najdalej idąca deklaracja w kwestii polskiej państwa biorącego udział w Wielkiej Wojnie. Amerykanie mogli sobie pozwolić na więcej, gdyż nie byli związani sojuszami i mogli prowadzić samodzielną politykę międzynarodową. W tej sytuacji także Wielka Brytania i Francja zabrały głos w polskiej sprawie. W **deklaracji z 3 czerwca 1918 r.** uznały, że Polacy mają pełne prawo do stworzenia własnego państwa – narodowego i niepodległego.

Gdyby wojna się zakończyła w grudniu 1914 r., tak pięknego finału dla Polski by nie było, i to niezależnie od tego, która ze stron by zwyciężyła. Nie powstałoby niepodległe państwo polskie, a nawet poprawa losu Polaków wcale nie byłaby pewna. Jednak kilkuletni konflikt zmęczył obie wojujące strony. Nie dysponowały już one takimi siłami, aby powstrzymać dążenia wolnościowe tych narodów Europy, które dotychczas nie miały własnej państwowości. Wszyscy trzej zaborcy wojnę przegrali, a w ich krajach wybuchły rewolucje. Był to nadzwyczaj korzystny dla Polaków przebieg wypadków, niewyobrażalny w momencie wybuchu Wielkiej Wojny.

M11 **Orędzie prezydenta Thomasa Woodrowa Wilsona, 8 stycznia 1918 r.**

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:

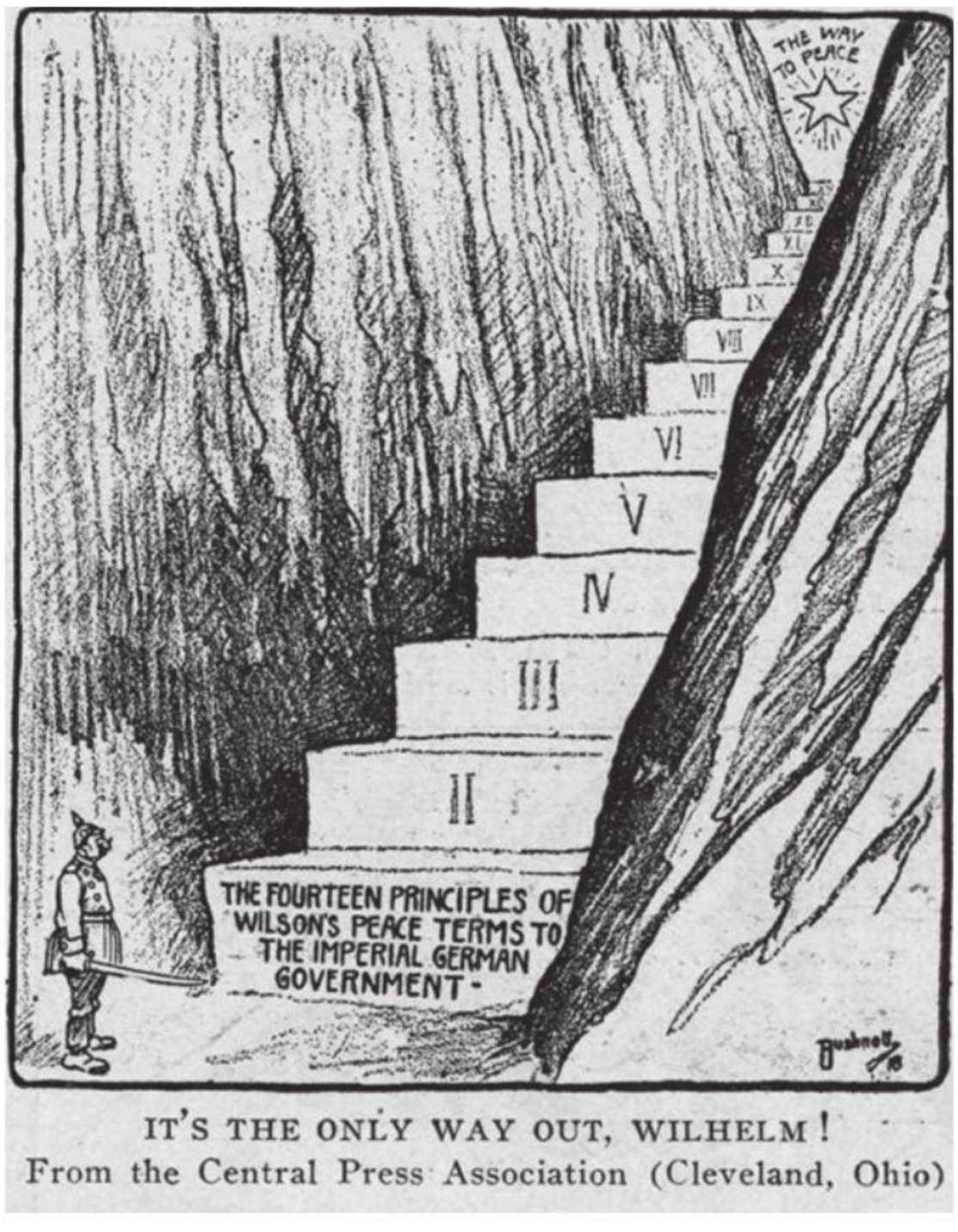
1. Jawne traktaty pokojowe, jawnie zawarte, po których nie będzie już żadnych tajnych porozumień międzynarodowych, dyplomacja zaś będzie działać zawsze szczerze i jawnie. [...]

3. Zniesienie – jak tylko będzie możliwe – wszelkich barier gospodarczych i ustanowienie równych warunków w handlu dla wszystkich narodów godzących się na pokój i jednoczących się celem jego utrzymania.

4. Wzajemna wymiana dostatecznych gwarancji, że zbrojenia każdego narodu zostaną zredukowane do minimum, które da się pogodzić z bezpieczeństwem wewnętrznym. [...]

13. Należy stworzyć niezawisłe państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkane przez ludność niezaprzeczalnie polską, któremu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza i którego niezawisłość polityczną i gospodarczą oraz integralność terytorialną należy zagwarantować paktem międzynarodowym.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 43–44.

IT'S THE ONLY WAY OUT, WILHELM!
From the Central Press Association (Cleveland, Ohio)

M12 Rysunek amerykańskiego karykaturzysty Elmera Andrewsa Bushnella (czyt. endrjusa busznela) z października 1918 r. przedstawia małą postać żołnierza w pikielhaubie na głowie oraz z szablą w dłoni, stojącego u stóp stromych schodów. Ich stopnie oznakowane kolejnymi cyframi rzymskimi aż do XIV wiodą do gwiazdy oraz napisu: „Droga do pokoju". Na pierwszym stopniu zamiast cyfry jeden znajduje się napis: „Czternaście zasad warunków pokojowych Wilsona dla cesarskiego rządu niemieckiego". Pod rysunkiem można przeczytać: „To jedyna droga wyjścia, Wilhelmie!".

Praca z materiałem

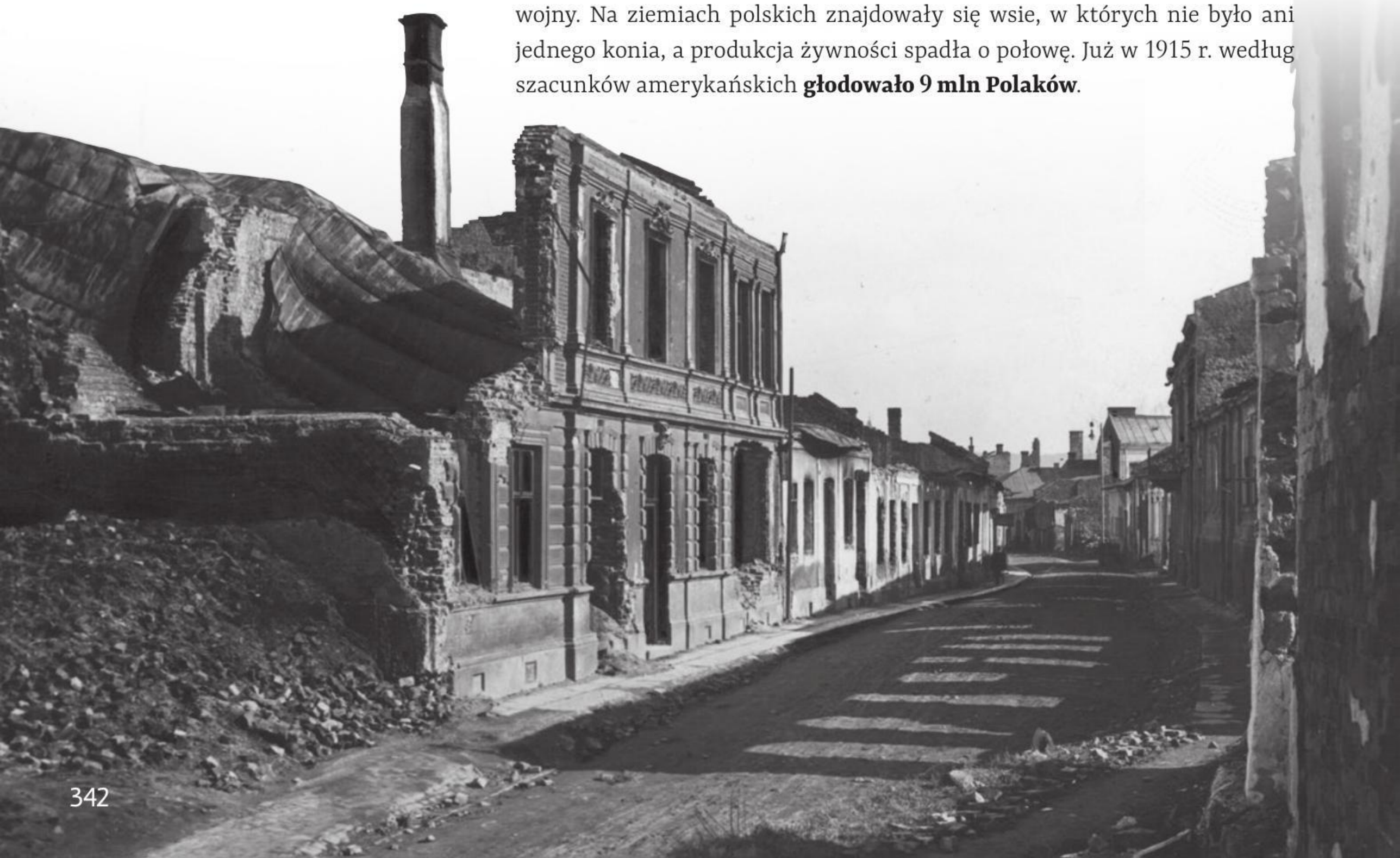
1. Wymień trudności, z jakimi musieli się borykać mieszkańcy ziem polskich zniszczonych w czasie Wielkiej Wojny. Wykorzystaj **M13** oraz wiedzę pozaźródłową.

Skutki wojny na ziemiach polskich

Cena, jaką zapłaciła ludność polska za odzyskaną niepodległość, była bardzo wysoka. Podczas wojny **ok. 2 mln Polaków zostało zmobilizowanych do armii państw zaborczych**. Według szacunków **poległo ok. 400 tys. polskich żołnierzy**. W trzech armiach zaborczych służyli Polacy, walcząc niejednokrotnie przeciwko sobie. Jechali na wojnę radośnie i pełni ufności, że będą walczyć po właściwej stronie. Niemniej dla pewnej części żołnierzy walka przeciwko rodakom służącym w innej armii zaborczej była dramatem. Zamiast walczyć o odzyskanie utraconej państwowości polskiej, bili się i ginęli w obronie cudzych interesów.

Ponad 3 mln mieszkańców zaboru rosyjskiego zostało zmuszonych do ewakuacji na wschód. Wielu już nie wróciło. Ponad 80% terytorium Polski z 1923 r. bezpośrednio doświadczyło grozy wojny. Przez niektóre obszary **front przechodził kilkakrotnie**, zostawiając za sobą spalone wsie i miasteczka. Przykładowo, miasto Brody w Galicji doświadczyło aż 18 inwazji. Zaborcy i okupanci **zniszczyli infrastrukturę przemysłową**. Maszyny, urządzenia i surowce wywieźli w głąb swoich państw. Jesienią 1918 r. nie pracowała ani jedna huta, a produkcja przemysłowa Królestwa nie przekroczyła 15% stanu z 1913 r. Ponad **200 tys. Polaków** z Królestwa Polskiego Niemcy wywieźli **do pracy przymusowej do Rzeszy**. Po raz pierwszy zastosowali łapanki na ulicach, by w ten sposób pozyskać przymusowych robotników. Ucierpiały linie kolejowe. Została zniszczona większość dworców i blisko połowa mostów. Poza Serbią oraz ziemiami polskimi pod zaborami żaden inny kraj w Europie nie doświadczył tak tragicznych konsekwencji wojny. Na ziemiach polskich znajdowały się wsie, w których nie było ani jednego konia, a produkcja żywności spadła o połowę. Już w 1915 r. według szacunków amerykańskich **głodowało 9 mln Polaków**.

M13 W 1915 r. w okolicy Gorlic w Galicji były prowadzone działania zbrojne, w czasie których wojska niemieckie i austro-węgierskie powstrzymały ofensywę rosyjską. W krwawej bitwie gorlickiej zginęło ok. 20 tys. żołnierzy obu walczących stron. Miasto zostało zamienione w zwały gruzów. Do zamieszkania nadawało się jedynie 10% domów. W czasie walk zniszczono również okoliczne miasteczka i wsie, a w nich kościoły, cerkwie, domy i zakłady przemysłowe. Zdjęcie przedstawia fragment zniszczonej ulicy Bankowej w Gorlicach, ok. 1918 r.

Polecenia podsumowujące

1. Omów działania polskich formacji wojskowych na frontach Wielkiej Wojny.
2. Przedstaw rolę Legionów Polskich w działaniach zbrojnych w czasie I wojny światowej.
3. Scharakteryzuj stanowiska mocarstw wobec sprawy polskiej w latach 1914–1918.

Polacy w czasie Wielkiej Wojny
Podsumowanie 31

Sprawa polska w polityce międzynarodowej w czasie Wielkiej Wojny

Nazwa dokumentu	Data	Postanowienia
Odezwa wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza	14 VIII 1914	zapowiedź przyznania Polakom wolności i samorządu
Akt 5 listopada cesarzy Niemiec i Austrii	5 XI 1916	zapowiedź powołania zależnego od Niemiec i Austro-Węgier Królestwa Polskiego
Deklaracja praw narodów Rosji	XI 1917	przyznanie Polakom prawa do utworzenia własnego państwa
Orędzie prezydenta USA Thomasa Woodrowa Wilsona	I 1918	w 13. punkcie zapowiedź powstania po wojnie niepodległego państwa polskiego z dostępem do morza
Deklaracja rządów Wielkiej Brytanii i Francji	3 VI 1918	uznanie prawa Polaków do utworzenia własnego niepodległego państwa narodowego

Polskie formacje wojskowe na frontach Wielkiej Wojny

Nazwa formacji	Strona	Miejsce działań / najważniejsze bitwy
Brygada Strzelców Polskich	alianci (Rosja)	front wschodni
I Korpus Polski pod dowództwem gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego	alianci (Rosja)	front wschodni
I Kompania Kadrowa	państwa centralne (Austro-Węgry)	front wschodni – wkroczenie do Królestwa Polskiego (VIII 1914)
Legiony Polskie	państwa centralne (Niemcy i Austro-Węgry) do kryzysu przysięgowego	front wschodni – bitwy pod Krzywopłotami (1914), Rokitną (1915), Kostiuchnówką (1915, 1916)
Armia Polska (błękitna armia)	alianci (Francja)	front zachodni

Polskie działania na rzecz niepodległości w czasie Wielkiej Wojny

Działalność Józefa Piłsudskiego w Galicji, poparcie państw centralnych w pierwszej fazie wojny.
Działalność na rzecz sprawy polskiej Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu.
Na czele KNP Roman Dmowski.
Utworzenie za zgodą Niemiec i Austro-Węgier Rady Regencyjnej – polskiej reprezentacji w Królestwie Polskim.

Skutki I wojny światowej na ziemiach polskich

Mobilizacja w czasie wojny ok. 2 mln Polaków do armii państw zaborczych. Śmierć ok. 400 tys. żołnierzy.
Ziemie polskie jednym z terenów działań zbrojnych.
Ogromne zniszczenia infrastrukturalne (kolej, mosty) oraz gospodarcze.
Ciężka sytuacja ludności cywilnej (fale głodu).

Polecane publikacje

A. Chwalba, *Legiony Polskie 1914–1918*, Kraków: Wyd. Literackie, 2018.
A. Chwalba, *Wielka wojna Polaków 1914–1918*, Warszawa: WN PWN, 2018.
M. Orłowski, *Generał Józef Haller 1873–1960*, Kraków: Wyd. Arcana, 2007.

32 Koniec wojny i ład wersalski

I 1919 początek konferencji pokojowej w Paryżu

28 VI 1919 traktat wersalski

28 VI 1919 powstanie Ligi Narodów

1921–1922 konferencja waszyngtońska

1922 układ w Rapallo

1925 traktat w Locarno

Przypomnij

- W jakich okolicznościach zakończyły się działania zbrojne na frontach I wojny światowej?

Cel lekcji

- Dowiem się, na czym polegał system wersalski.

Po lekcji

- Przedstawiam zmiany na mapie politycznej świata po I wojnie światowej.
- Wymieniam postanowienia traktatu wersalskiego.
- Opisuję politykę państw ententy względem państw centralnych po zakończeniu Wielkiej Wojny.
- Omawiam znaczenie konferencji waszyngtońskiej dla pokoju na świecie.

Polityczne i społeczne konsekwencje Wielkiej Wojny

Wielka Wojna była kataklizmem o daleko idących konsekwencjach, istnym politycznym i społecznym trzęsieniem ziemi. Nawet najodważniejsi wizjonerzy nie przewidzieli tak rozległych zmian, jakie spowodowała. Miejsce Rzeszy Niemieckiej rządzonej przez Hohenzollernów (czyt. hoencolernów) zajęła **Republika Weimarska** (czyt. wajmarska). Rozpadło się cesarstwo **Austro-Węgier**, a na jego gruzach **powstało wiele nowych państw**: Austria, Węgry, Czechosłowacja, Polska oraz Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwo SHS). Upadło wielowiekowe **Imperium Osmanów**, zastąpione przez znacznie okrojoną terytorialnie Republikę Turecką. Rewolucja rosyjska obaliła cara Mikołaja II i dynastię Romanowów oraz obudziła nadzieje narodów wchodzących w skład Rosji na własne życie państwowe: Finów, Estończyków, Łotyszów, Litwinów, Białorusinów, Ukraińców i Polaków. Wszystkie utworzyły własne niepodległe państwa, ale Ukrainie i Białorusi nie było dane przetrwać, padły bowiem ofiarą agresywnej polityki bolszewickiej Rosji.

Na zachodzie Europy niepodległość ogłosiła **Irlandia**, a **Islandia** uzyskała niezawisłość. Nowe państwa najczęściej wybierały republikańską formę rządów. Wyjątkiem były Węgry i Królestwo SHS.

Choć **Wielka Brytania** i **Francja** wygrały wojnę, utraciły pozycję światowych liderów, a w koloniach brytyjskich i francuskich krzepły elity narodowe, które z czasem zaczęły się domagać niepodległości. Na supermocarstwo wyrosły **Stany Zjednoczone**, a amerykański prezydent stał się w światowej polityce osobistością numer jeden. W Azji Wschodniej imperialne ambicje potwierdziła cesarska **Japonia**.

Wraz z rozpadem starych monarchii europejskich upadły dotychczasowe autorytety, a nowe nie od razu się narodziły. Zmalało znaczenie partii liberalnych i konserwatywnych, obarczanych odpowiedzialnością za wojnę. Ich miejsce zajęły partie polityczne, które zapowiadały powstanie nowego typu państw i społeczeństw. Wojna ciężko doświadczyła mieszkańców Europy, z których bardzo wielu straciło bliskich, a także zubożało. W tej sytuacji nie dziwi popularność **idei pacyfistycznych**, zwłaszcza na zachodzie Europy. Hasło „nigdy więcej wojny" stało się atrakcyjne wśród szerokich mas. Nie mniejszą popularnością cieszyły się **idee wolnościowe** i **demokratyczne**.

I wojna światowa przyniosła szansę na postęp emancypacji kobiet, którą te wykorzystały. W czasie wojny zastąpiły mężczyzn na ich stanowiskach pracy, a po jej zakończeniu już ich nie opuściły, gdyż miliony mężczyzn nie wróciło z wojny, a ci, którzy przeżyli, często byli niezdolnymi do pracy inwalidami. W wielu państwach, zwłaszcza nowych, zaspokojono polityczne i prawne oczekiwania kobiet. **Kobiety otrzymały** takie same prawa, jakie mieli mężczyźni, w tym **prawo do głosowania**.

Konferencja paryska

Działania militarne Wielkiej Wojny zakończyły się 11 listopada 1918 r. podpisaniem przez Niemcy zawieszenia broni na froncie zachodnim. 18 stycznia **1919 r.** rozpoczęła się **konferencja pokojowa w Paryżu**. Jej uczestnicy dyskutowali na temat nowego ładu politycznego, który miałby uchronić Europę i świat przed kolejną wojną.

W konferencji uczestniczyły delegacje **27 zwycięskich państw**, wśród nich **delegacja polska**. Nie mogła być zaproszona delegacja Rosji rządzonej przez bolszewików, gdyż podpisując pokój z państwami centralnymi w marcu 1918 r. Rosja wycofała się z wojny. Nie zaproszono delegacji państw centralnych, czyli przegranych. Tak jak w czasie obrad kongresu wiedeńskiego w 1815 r., tak i teraz decydujący głos należał do zwycięskich

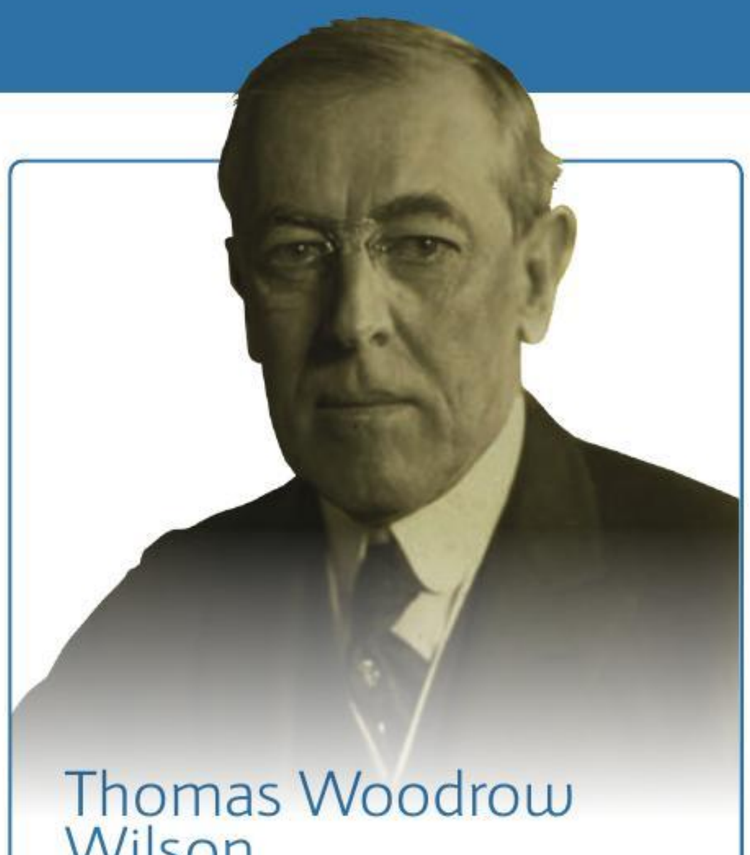
M1 Ze względu na zastosowanie nowocześniejszych i skuteczniejszych rodzajów broni w Wielkiej Wojnie było znacznie więcej ofiar działań zbrojnych niż w poprzednich konfliktach. Jednak dzięki poprawie organizacji służb sanitarnych oraz istnieniu szpitali polowych (lazaretów) i wojskowych umierało mniej żołnierzy. Na zdjęciu szpital wojskowy w zaadaptowanym budynku użyteczności publicznej w Dreźnie w okresie Wielkiej Wojny.

M2 W czasie wojny tysiące żołnierzy doznało trwałych uszkodzeń ciała i stało się inwalidami niezdolnymi do pracy. Najczęściej tracili kończyny, słuch, nierzadko odnosili rany twarzy. Powstałe w ich wyniku deformacje, choć nie stanowiły zagrożenia życia, były wielkim obciążeniem psychicznym. Pragnienie ulżenia poszkodowanym żołnierzom doprowadziło do narodzin nowej dziedziny medycyny – chirurgii plastycznej. Inwalida wojenny z protezami nóg na zdjęciu z ok. 1918 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego szpitale wojskowe były organizowane w budynkach użyteczności publicznej. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy sprawna organizacja pomocy rannym na polu walki w czasie Wielkiej Wojny przyniosła długofalowe korzyści żołnierzom i społeczeństwom. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.

Thomas Woodrow Wilson

(1856–1924)

Prawnik i polityk amerykański, prezydent USA w latach 1913–1921. Przez wiele lat wykładał prawo, był też rektorem Uniwersytetu w Princeton (czyt. prynston). W latach 1911–1913 był gubernatorem New Jersey (czyt. nju dżer-z-i), a od 1913 r. przez dwie kadencje – prezydentem USA. Doprowadził do utworzenia Systemu Rezerwy Federalnej – instytucji sprawującej nadzór nad bankami i zajmującej się polityką monetarną. W krajach Ameryki Łacińskiej zezwalał na stosowanie interwencji zbrojnej, by osadzić tam proamerykańskich przywódców. Włączył USA do I wojny światowej. W orędziu z 1918 r. postulował konieczność odtworzenia państwa polskiego z dostępem do morza. Był jednym z twórców powojennego ładu w Europie i pomysłodawcą utworzenia Ligi Narodów. Fotografia z 1919 r.

mocarstw, które uważały, że tylko one mają prawo decydowania o losach innych narodów i państw. Oficjalnie nazwały się Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi. Pięć mocarstw – Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja, Włochy oraz Japonia – powołało Radę Najwyższą składającą się z szefów rządów i głów państw oraz ministrów spraw zagranicznych. W praktyce o losach pokonanych i powojennym porządku decydowały cztery mocarstwa, gdyż Japonia nie wykazywała zainteresowania kwestiami europejskimi. W imieniu mocarstw decyzje podejmowali: prezydent USA **Thomas Woodrow Wilson** (czyt. tomas łudroł łylson), premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George (czyt. dejwid lojd dżordż), premier Francji Georges Clemenceau (czyt. żorż klemąso) oraz premier Włoch Vittorio Emanuele Orlando. Nazwano ich **Wielką Czwórką**.

Uczestnicy konferencji różnie rozumieli pojęcie nowego ładu, który miał uchronić Europę i świat przed kolejnym konfliktem. Prezydent Wilson nade wszystko był zainteresowany nowym systemem bezpieczeństwa dla Europy i świata. Uważał, że przy wyznaczaniu granic między państwami należy się kierować **zasadą samostanowienia narodów**, czyli ich prawem do utworzenia własnego państwa lub połączenia się z państwem już istniejącym, a także określenia jego statusu. Prowadzić to miało do powstawania państw jednorodnych pod względem etnicznym, co pozwoliłoby uniknąć konfliktów narodowościowych. W wypadku wątpliwości co do przynależności terenów zamieszkanych przez kilka nacji zalecał przeprowadzenie **plebiscytów**. Na straży bezpieczeństwa i pokoju miała stać specjalnie do tego powołana organizacja międzynarodowa (była nią utworzona w 1919 r. Liga Narodów).

M3 Konferencja paryska odbyła się w latach 1919–1920. Reprezentanci USA, Francji, Wielkiej Brytanii oraz Włoch uzgadniali między sobą najważniejsze kwestie i stanowiska, a następnie prezentowali je na sesjach plenarnych, w których uczestniczyli przedstawiciele wszystkich delegacji. To członkowie Wielkiej Czwórki byli głównymi autorami traktatów pokojowych wypracowanych na konferencji, a tym samym architektami powojennego porządku politycznego. Na zdjęciu od lewej: Vittorio Emanuele Orlando, David Lloyd George, Georges Clemenceau i Thomas Woodrow Wilson.

Z kolei premier Francji Georges Clemenceau koncentrował się na doprowadzeniu do maksymalnego osłabienia Niemiec, tak aby już nigdy nie stanowiły zagrożenia dla Francji. Żądał nie tylko okrojenia ich terytorium, lecz także rozbrojenia i wypłaty odszkodowań. Nie wyraził na to zgody premier Wielkiej Brytanii Lloyd George, który zgodnie z brytyjską zasadą równowagi sił był przeciwny nadmiernemu osłabieniu Niemiec i wzmocnieniu Francji. Mimo stanowiska Lloyda George'a, że całkowite złamanie potęgi Niemiec, a tym samym ich upokorzenie, może przyczynić się do wzmocnienia niemieckiego **rewizjonizmu** i niemieckich rewolucjonistów, Londyn doprowadził do osłabienia niemieckiej marynarki wojennej i pozbawienia Niemiec kolonii.

Ostatecznie wypracowano treść traktatów pokojowych, które w latach 1919–1920 w podparyskich miejscowościach przedstawiono do podpisania pokonanym: Niemcom, Austrii, Bułgarii, Węgrom oraz Turcji.

Traktat wersalski

Najwcześniej, bo w maju 1919 r., przygotowano projekt najważniejszego traktatu końcowego, który przedstawiono do akceptacji Niemcom. Ci uznali jego warunki za upokarzające i nie chcieli go podpisać. Zrobili to dopiero po kilku tygodniach burzliwych dyskusji, gdy alianci zagrozili im atakiem swych wojsk.

Zawarcie traktatu z Niemcami nastąpiło **28 czerwca 1919 r.** w Sali Lustrzanej pałacu w Wersalu, stąd potoczna nazwa: **traktat wersalski**. W tym samym miejscu w 1871 r., po pokonaniu Francji w wojnie, Niemcy ogłosiły powstanie Rzeszy Niemieckiej. Wówczas to Francję upokorzono, teraz role się odwróciły. Hańba Niemiec była tym większa, że ich przedstawiciel nie brał udziału w obradach, lecz przedstawiono mu gotowy dokument z podyktowanymi warunkami. W związku z tym traktat wersalski pokonani nazywali też dyktatem wersalskim.

Traktat przewidywał wiele **zmian terytorialnych**. Francja odzyskała Alzację i Lotaryngię. Niemieckie Zagłębie Saary (czyt. zary) miało przez 15 lat znajdować się pod kontrolą międzynarodową, a następnie o jego ewentualnym powrocie do Niemiec miał zadecydować plebiscyt. O przynależności terenów przygranicznych i spornych z Belgią (Eupen i Malmédy, czyt. ojpen, malmedi) oraz z Danią (Szlezwika) również miały przesądzić plebiscyty. Międzynarodową kontrolą objęto także port w Kłajpedzie wraz z okręgiem położonym w Prusach Wschodnich. Nowo powstałej Polsce Niemcy musieli oddać większość Wielkopolski i część Pomorza, ale bez Gdańska, który stał się wolnym miastem pod międzynarodowym zarządem. Na zamieszkanych w znacznym procencie przez Polaków Górnym Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu miały się odbyć plebiscyty. Niemieckie tereny położone wzdłuż granic Francji, Luksemburga, Belgii i Holandii, określane jako Nadrenia, zdemilitaryzowano (zakazano Niemcom utrzymywania na nich swoich wojsk). W ten sposób Niemcy zostały pozbawione ok. 14% swojego terytorium sprzed 1914 r. oraz ok. 10% ludności.

Rewizjonizm
Element polityki zagranicznej państwa mający na celu zmianę niekorzystnych, według niego, postanowień zawartych traktatów międzynarodowych.

M4 W marcu 1920 r. opublikowano rysunek satyryczny amerykańskiego grafika Rollina Kirby'ego (czyt. kerbiego) *Oskarżyciel*. Ukazuje on postacie w strojach i pozach jak w greckiej tragedii. Z lewej strony stoi kobieta określona jako „Ludzkość". Uniesioną prawą ręką wskazuje niebo, a lewą oskarżycielsko kieruje na potężnego mężczyznę z napisem „Senat USA". Leżącą i krwawiącą u jego stóp postać podpisano: „Traktat pokojowy". Ilustracja nawiązywała do nieratyfikowania traktatu wersalskiego przez Senat Stanów Zjednoczonych. Zatwierdzenie dokumentu oznaczałoby członkostwo USA w Lidze Narodów, a więc odejście od polityki izolacjonizmu.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy do konferencji paryskiej można odnieść stwierdzenie, że nieobecni nie mają racji, a silniejszy może więcej. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, jaki był stosunek autora ilustracji do decyzji Senatu USA. **M4**

* **fabrykacja** – produkcja

M5 Postanowienia traktatu wersalskiego, 28 czerwca 1919 r.

Dział III. Lewy brzeg Renu

Art. 42. Zabrania się Niemcom utrzymywania lub budowy fortyfikacji tak na lewym brzegu Renu, jak i na brzegu prawym na zachód od linii wytkniętej o 50 km na wschód od tej rzeki. […]

Dział IV. Zagłębie Saary

III. Plebiscyt […]

Po upływie lat 15 od wejścia w życie niniejszego Traktatu ludność terytorium Zagłębia Saary będzie powołana do wypowiedzenia swej woli w sposób następujący: Zarządzone będzie głosowanie gminami lub okręgami co do alternatyw: a) utrzymanie stanu zaproponowanego przez niniejszy Traktat […]; b) połączenie z Francją; c) połączenie z Niemcami. […]

Dział VI. Austria

Art. 80. Niemcy uznają i będą szanowały ściśle niezawisłość Austrii w granicach ustalonych przez Traktat zawarty między państwem a Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi. Niemcy uznają, że ta niezawisłość może być zmieniona jedynie za zgodą Rady Ligi Narodów. […]

Część V. Postanowienia dotyczące wojska, marynarki i lotnictwa

[…] Art. 159. Niemieckie siły zbrojne zostaną zdemobilizowane i zredukowane, jak to poniżej ustalono. […]

Art. 170. Przywóz do Niemiec broni, amunicji i sprzętu wojennego będzie bezwzględnie wzbroniony. To samo dotyczy fabrykacji i wywozu broni, amunicji i sprzętu wojennego, przeznaczonego dla krajów obcych. […]*

Art. 173. Powszechna obowiązkowa służba wojskowa będzie w Niemczech zniesiona. Armia niemiecka będzie mogła być utworzona i rekrutowana tylko w drodze dobrowolnego zaciągu. […]

Część VIII. Odszkodowania

Art. 231. Rządy Sprzymierzone i Stowarzyszone oświadczają, Niemcy zaś przyznają, że Niemcy i ich sprzymierzeńcy są jako sprawcy odpowiedzialni za wszystkie szkody i straty poniesione przez rządy Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych oraz przez ich obywateli na skutek wojny, która została im narzucona w wyniku agresji ze strony Niemiec i ich sprzymierzeńców.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 81–84.

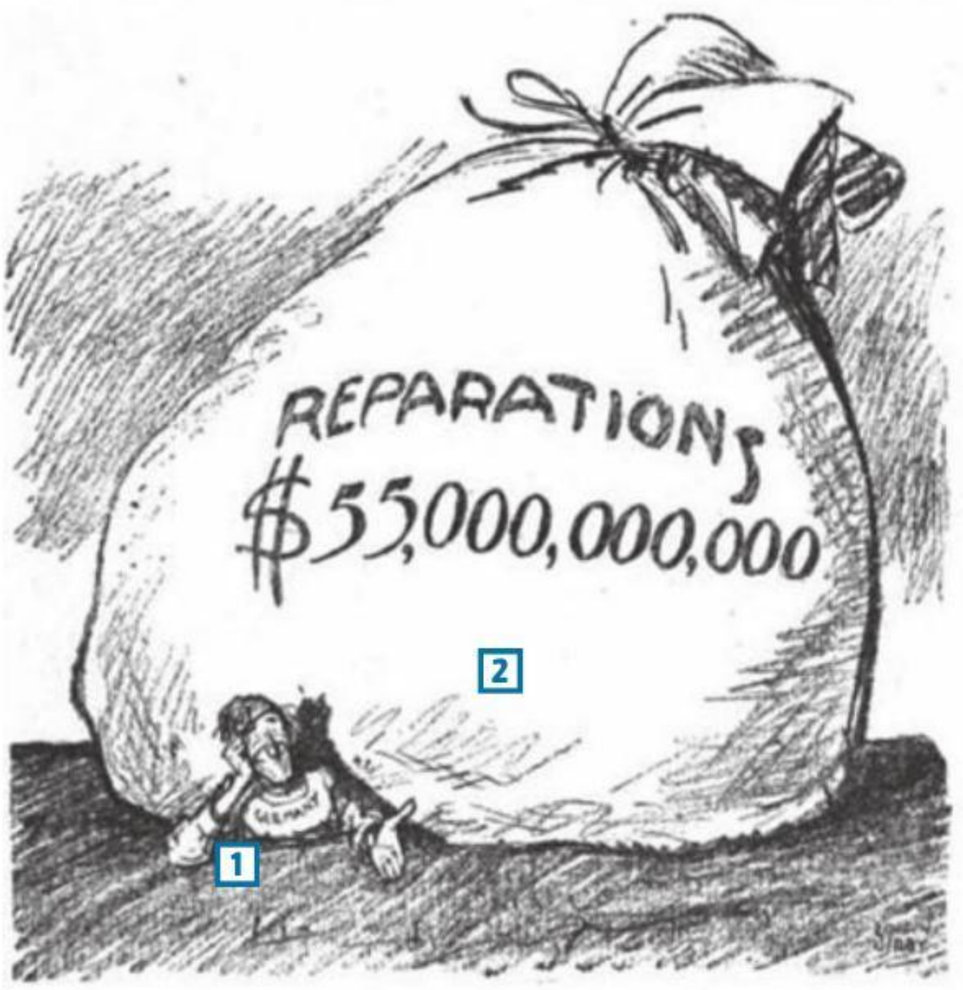
Na mocy traktatu wersalskiego znacznie **ograniczono potencjał militarny Niemiec**. Ich wojska lądowe nie mogły liczyć więcej niż 100 tys. żołnierzy zawodowych oraz 15 tys. marynarzy. Niemcom nie było wolno rozbudowywać armii ani wprowadzać powszechnego obowiązku służby wojskowej, a tym samym – szkolić rekrutów. Zlikwidowano sztab generalny. Niemcy nie mogły mieć ciężkiej artylerii, czołgów, nowoczesnych okrętów nawodnych i podwodnych oraz lotnictwa bojowego. Zasady te miały uniemożliwić Niemcom odbudowę potencjału militarnego i przygotowanie się do kolejnej wojny. Na wieść o warunkach pokoju władze niemieckie zdecydowały się osadzić na dnie swoje nowoczesne pancerniki, krążowniki i niszczyciele, aby nie wpadły w ręce aliantów.

Państwo niemieckie pozbawiono kolonii. Zdecydowano również, że musi ono zapłacić wysokie **reparacje wojenne**. Ich wysokość ostatecznie ustalono w 1921 r. na 132 mld marek w złocie, przy czym kwota miała być spłacana w ratach aż przez 50 lat. Oprócz tego Niemcy, którzy zostali uznani za głównego winowajcę odpowiedzialnego za wybuch wojny, mieli sfinansować odbudowę zniszczonych gospodarek państw alianckich.

Mały traktat wersalski

Elementem tworzonego porządku powojennego był **mały traktat wersalski**, podpisany również 28 czerwca **1919 r.** Powstał w celu **zapobieżenia konfliktom narodowościowym**, które mogłyby się pojawić w przyszłości w wyniku zmian terytorialnych przeprowadzonych zgodnie z ustaleniami traktatów pokojowych. Podpisały go **Polska**, **Rumunia**, **Grecja**, **Czechosłowacja** oraz **Królestwo SHS**. Zobowiązały się one do poszanowania i ochrony praw zamieszkujących je mniejszości narodowych, w tym m.in. ochrony zdrowia i życia, swobody religijnej, równego dostępu do godności i urzędów. W razie ich naruszenia dyskryminowane mniejszości mogły się odwołać do Ligi Narodów, co w praktyce dało jej podstawę do ingerencji w wewnętrzne sprawy tych państw. Małego traktatu wersalskiego nie musiały podpisać Niemcy, które przez to nie zagwarantowały takich samych praw mniejszościom na swoim terytorium, np. Polakom. Choć Polska traktat podpisała, działacze polskich partii politycznych uważali, że pozwala on mocarstwom na ingerencję w wewnętrzne sprawy Polski i kontestowali go przez całe dwudziestolecie międzywojenne.

M6 William (czyt. łyliam) Orpen na obrazie *Podpisanie traktatu pokojowego w Sali Lustrzanej, Wersal, 28 czerwca 1919 r.* przedstawił moment sygnowania pierwszego z powojennych traktatów w 1919 r. Wydaje się, że główną bohaterką obrazu malarz uczynił dominującą na płótnie Salę Lustrzaną. Zaledwie niewielki fragment dzieła przeznaczył na ukazanie uczestników wydarzenia. Licznie zgromadzeni przedstawiciele zwycięskiej ententy oraz reprezentant pokonanych Niemiec, pochylony nad przygotowanym do podpisu dokumentem traktatu, znajdują się po dwóch stronach stołu. Fragment obrazu namalowanego w 1919 r., znajdującego się w Imperialnym Muzeum Wojny w Londynie.

M7 Problem wysokości reparacji wojennych, jakie Niemcy miały zapłacić za krzywdy i zniszczenia spowodowane przez Wielką Wojnę, szybko zaczął budzić dyskusje wśród niektórych środowisk politycznych zwycięskich państw. Obawiano się, że ogromne kwoty doprowadzą do zapaści gospodarczej Niemiec i nigdy nie zostaną spłacone. Nastroje te obrazuje opublikowana w 1921 r. w amerykańskiej prasie grafika przedstawiająca Niemca [1] przygniecionego workiem symbolizującym zadłużenie wynikające z konieczności płacenia reparacji [2].

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia traktatu wersalskiego dotyczące Niemiec. **M5**
2. Podaj, które artykuły traktatu pokojowego mogły mieć dla Niemców istotne konsekwencje gospodarcze. Wykorzystaj **M5**, **M7** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób autor obrazu ukazał zwycięzców oraz pokonanego i czemu miało to służyć. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.
4. Wytłumacz, w jakim celu została sporządzona grafika oraz czy jej autor był zwolennikiem czy przeciwnikiem wysokich reparacji. **M7**

M8 Ład wersalski

LEGENDA

- LITWA — państwa powstałe po I wojnie światowej
- IIIIIII — tereny plebiscytowe
- //// — zdemilitaryzowana strefa Nadrenii
- Paryż — miejsce konferencji pokojowej po Wielkiej Wojnie
- Wersal — miejsca podpisania traktatów pokojowych po Wielkiej Wojnie
- 1. Wolne Miasto Gdańsk
- 2. Wolne Miasto Fiume
- 3. okręg Kłajpedy
- A. Warmia, Mazury i Powiśle
- B. Górny Śląsk
- C. Śląsk Cieszyński
- D. Zagłębie Saary
- E. Eupen i Malmédy
- F. Szlezwik

Liga Narodów

W wyniku Wielkiej Wojny i dzięki zabiegom pomysłodawcy, prezydenta Wilsona, powołano do życia **Ligę Narodów** – organizację, do której celów należało strzeżenie stabilizacji sytuacji politycznej w Europie i na świecie oraz niedopuszczenie do wybuchu kolejnej wojny. Liga powstała **na mocy traktatu wersalskiego z 1919 r.**, a jej statut stanowił integralną część dokumentu. Na czele organizacji stał sekretarz generalny, a jej siedzibą była Genewa położona w neutralnej Szwajcarii. Pierwsze posiedzenie Zgromadzenia Ligi Narodów odbyło się w 1920 r. i uczestniczyły w nim delegacje 42 państw. Wśród nich zabrakło przedstawicieli Stanów Zjednoczonych, które powróciły do tradycyjnej polityki izolacjonizmu i angażowały się jedynie w rozwiązywanie problemów Ameryki Południowej oraz strefy Pacyfiku. Taki stan rzeczy oznaczał osobistą porażkę Wilsona. W 1926 r. do Ligi Narodów przystąpiły Niemcy, a w 1934 r. – ZSRS.

M9 Siedziba Ligi Narodów w Genewie początkowo mieściła się w budynku z drugiej połowy XIX w., który w 1924 r. nazwano Pałacem Wilsona. W 1936 r. siedzibę przeniesiono do nowo wybudowanego Pałacu Narodów. Na zdjęciu z 1924 r. Pałac Wilsona.

Liga Narodów jako formalny zwierzchnik terytoriów mandatowych, czyli dawnych kolonii niemieckich i obszarów dotychczas należących do Turcji, upoważniała mocarstwa do przyjęcia mandatu, tzn. opieki nad nimi. W ten sposób terytoria mandatowe stały się faktycznie protektoratami mocarstw: Francji, Wielkiej Brytanii i Japonii, ale także Australii i Związku Południowej Afryki.

Liga Narodów, która miała m.in. rozładowywać napięcia międzynarodowe, **nie spełniła pokładanych w niej nadziei**. Przyczyny należy upatrywać w braku wyposażenia tej organizacji w skuteczne narzędzia. W wypadku agresji jednego państwa na drugie była bezradna. Mogła co prawda potępić agresorów, niejednokrotnie nawet uchwalała sankcje ekonomiczne, ale nie robiło to na nikim wrażenia, tym bardziej że agresorzy wykorzystywali różnice zdań między Francją i Wielką Brytanią. Natomiast potrafiła być skuteczna w organizowaniu pomocy dla krajów i regionów dotkniętych przez kataklizmy i klęski żywiołowe.

Traktaty pokojowe z innymi państwami centralnymi

Warunki pokoju zostały narzucone również pozostałym członkom bloku państw centralnych. Nie były tak surowe jak traktat wersalski, ale pokonani musieli zredukować liczebność sił zbrojnych, nie mogli prowadzić poboru do swoich armii ani posiadać ciężkiej artylerii, czołgów czy samolotów. Podobnie jak Niemcy także zostali zobligowani do zapłacenia reparacji wojennych.

10 września **1919 r. Austria** podpisała traktat pokojowy **w Saint-Germain-en-Laye** (czyt. sę żermę ą le). Większość jego postanowień terytorialnych sankcjonowała stan, który powstał pod koniec wojny. Tak więc **zatwierdzono rozpad Austro-Węgier**, a powstałej kadłubowej Austrii zabroniono kiedykolwiek połączyć się z Niemcami. Na mocy traktatu Tyrol, Istria z Triestem oraz Zadar na wybrzeżu Dalmacji zostały przyłączone do Włoch. Bukowinę otrzymała Rumunia. Serbskie i chorwackie prowincje Austrii (część Krainy, południowa Styria oraz niemal cała Dalmacja), a także Bośnia i Hercegowina weszły w skład Królestwa SHS. Czechy, Morawy, Śląsk Opawski oraz część Ślą-

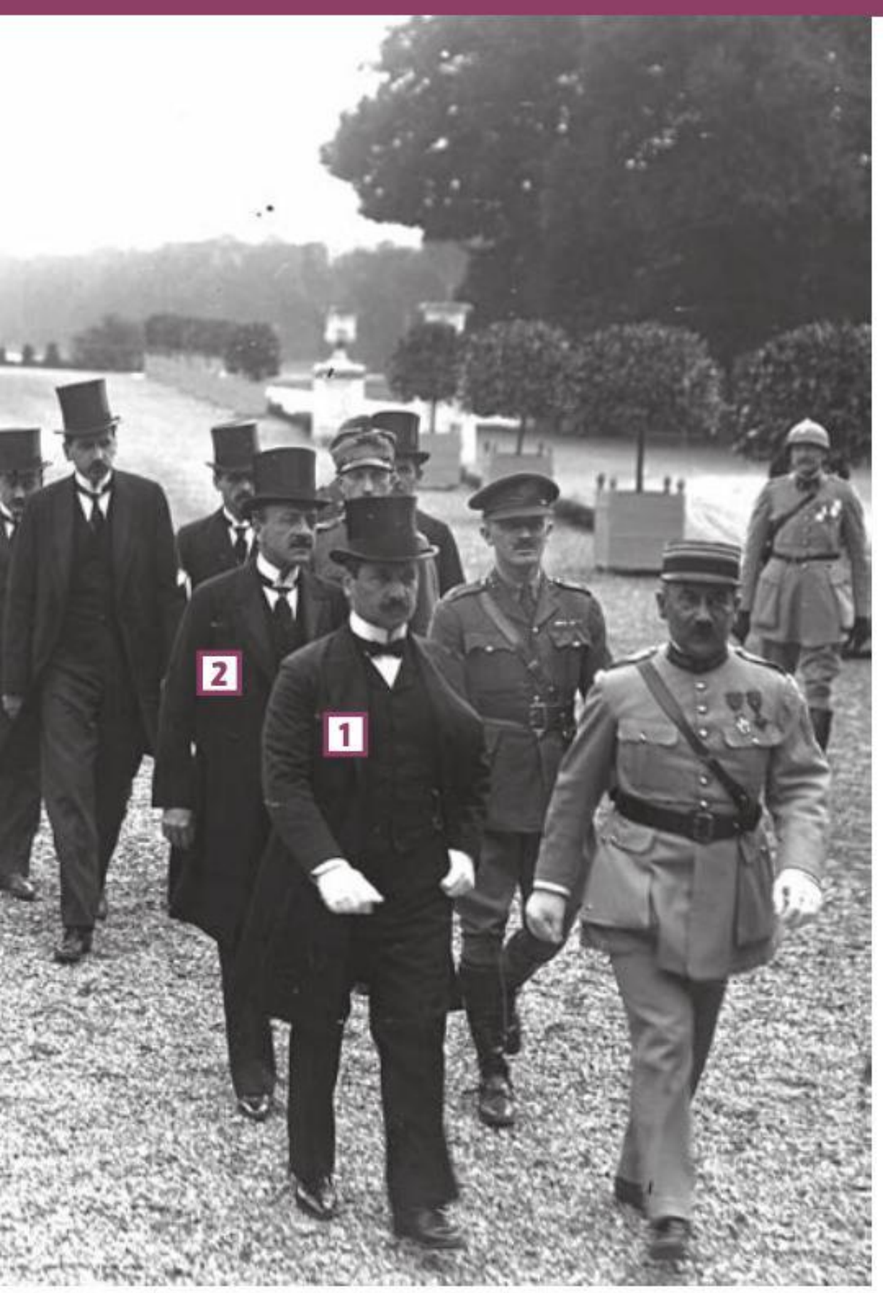
M10 **Pakt Ligi Narodów, 28 czerwca 1919 r.**

Wysokie układające się Strony, zważywszy, że dla rozwoju współpracy między narodami oraz dla zapewnienia im pokoju i bezpieczeństwa należy przyjąć pewne zobowiązania nieuciekania się do wojny, utrzymywać jawne stosunki międzynarodowe, oparte na sprawiedliwości i honorze, przestrzegać ściśle przepisów prawa międzynarodowego, uznanych dotąd za normy rzeczywistego postępowania Rządów, przestrzegać sprawiedliwości i skrupulatnie szanować wszelkie zobowiązania traktatowe we wzajemnych stosunkach między zorganizowanymi narodami – przyjmują niniejszy Pakt, który ustanawia Ligę Narodów.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 84.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie nowe państwa powstałe w wyniku rozpadu Austro-Węgier oraz te utworzone z ziem Cesarstwa Rosyjskiego. **M8**
2. Podaj nazwę pałacu, w którym do 1936 r. mieściła się siedziba Ligi Narodów, i wyjaśnij, dlaczego nadano mu tę nazwę. Wykorzystaj **M9** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Przedstaw cele powołania Ligi Narodów. **M10**

M11 Traktaty pokojowe z pozostałymi państwami pokonanymi w Wielkiej Wojnie zostały podpisane we Francji w czterech podparyskich miejscowościach. Na zdjęciu delegacja węgierska z Ágostem (czyt. agosztem) Benárdem [1] oraz Alfrédem Drasche-Lázárem (czyt. drasze) [2] podążająca do Pałacu Grand Trianon (czyt. grą trianą) w Wersalu na uroczyste podpisanie traktatu 4 czerwca 1920 r.

Praca z materiałami

1. Podaj nazwę miejscowości, w której Węgrzy podpisali traktat pokojowy w 1920 r. Wykorzystaj **M11** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, dlaczego Żydzi przybywający do Palestyny zakładali wspólnie gospodarstwa, a tym samym tworzyli większe skupiska. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.

ska Cieszyńskiego przypadły Czechosłowacji, a Galicja i pozostała część Śląska Cieszyńskiego – Polsce. Z racji sporu między Polską a Czechosłowacją o Śląsk Cieszyński przewidywano przeprowadzenie plebiscytu, który ostatecznie się nie odbył, a mocarstwa podjęły jednostronne decyzje na niekorzyść Polski.

27 listopada **1919 r. w Neuilly-sur-Seine** (czyt. neji s-iur sen) **Bułgaria** podpisała traktat pokojowy, na mocy którego oddawała Rumunii, Grecji i Królestwu SHS niewielkie części terytorium. Najboleśniejsze warunki alianci podyktowali Węgrom, by ich ukarać m.in. za przejęcie władzy przez tamtejszych bolszewików na 133 dni. Na mocy traktatu w **Trianon** (czyt. trianą) z 4 czerwca **1920 r. Węgry** utraciły $^2/_3$ terytorium Korony św. Stefana i $^1/_3$ ludności węgierskiej. Czechosłowacji przekazały Górne Węgry (obecną Słowację) oraz Ruś Zakarpacką. Na korzyść Rumunii utraciły wschodnią część Banatu i Siedmiogród, a na rzecz Królestwa SHS – Chorwację, Wojwodinę i zachodnią część Banatu. Oddały też Austrii zachodnią część Węgier nazwaną Burgenlandem. Węgrzy do dziś nie pogodzili się z utratą tak rozległych terytoriów, zamieszkanych w znacznym stopniu przez ludność węgierską. Po Trianon wszystkie partie węgierskie zapowiadały podjęcie starań na rzecz odzyskania utraconych ziem. Narodził się silny węgierski rewizjonizm, który wraz z rewizjonizmem niemieckim wpływał na dynamikę stosunków międzynarodowych w Europie.

Zawarty 10 sierpnia **1920 r. w Sèvres** (czyt. sewr) traktat z **Turcją** miał pozbawić ją większości dotychczasowego terytorium i narzucić demilitaryzację cieśnin Bosfor i Dardanele. Choć Turcy podpisali traktat, ich parlament go nie ratyfikował. Wpływ na to miał fakt, że od 1919 r. toczyła się wojna turecko-grecka, zakończona w 1922 r. zwycięstwem Turków. Na mocy pokoju zawartego w 1923 r. w Lozannie utrzymali oni swoje skromne obszary w Europie z Adrianopolem i Stambułem oraz wybrzeża Azji Mniejszej, które miały przypaść Grecji. Na konferencji zadecydowano także o wymianie ludności między oboma krajami. Przymusowo przesiedlono ludność z terenów etnicznie mieszanych, jako kryterium przyjmując wyznanie – prawosławne oraz islam. Do Turcji przesiedlono ok. 500–800 tys. ludzi, a do Grecji – ok. 1,5 mln. Turcy musieli się zgodzić na przekazanie Armenii północno-wschodniej części swego terytorium należącej już do ZSRS. Ponadto zostali zobligowani do oddania aliantom Syrii i Libanu, które kontrolowali Francuzi, oraz Iraku i Palestyny, nadzorowanych przez Brytyjczyków. Wszystkie te terytoria miały jednak rozległą autonomię, a Irak w 1932 r. ogłosił niepodległość i wstąpił do Ligi Narodów. Z kolei z terytorium Palestyny Brytyjczycy wydzielili Transjordanię.

W 1923 r. Turcy proklamowali republikę turecką ze stolicą w Ankarze. Jej przywódcą został Mustafa Kemal, który przeprowadził gruntowną europeizację i modernizację państwa, wprowadził alfabet łaciński i kalendarz gregoriański.

Kwestia Palestyny

Palestyna stanowiła jeden z **terenów mandatowych** znajdujących się pod nadzorem Ligi Narodów, choć faktycznie zarządzała nią Wielka Brytania. Tereny te przez stulecia zamieszkane były w większości przez **społeczność arabską**, jed-

nak wraz ze wzrostem nastrojów antysemickich w Europie pod koniec XIX w. oraz narodzinami syjonizmu coraz częściej zaczęli na nie napływać **żydowscy osadnicy**. Dla nich Palestyna stanowiła utraconą jeszcze w II w. n.e. historyczną Ziemię Izraela. Stały wzrost liczby osadników żydowskich i przejmowanie przez nich ziemi prowadziły niekiedy do starć z Arabami. Sytuacja się zaognia, gdy państwa alianckie w celu pozyskania żołnierzy do walki z Turcją najpierw w 1916 r. obiecały powołanie państwa arabskiego na terenie Palestyny, a następnie taką samą obietnicę w 1917 r. złożył delegacji żydowskiej brytyjski minister spraw zagranicznych Arthur Balfour (czyt. artur balfor).

Deklaracja Balfoura spowodowała jeszcze większy napływ osadników żydowskich, którzy w Palestynie zamierzali **stworzyć własne państwo**, wolne od prześladowań i antysemityzmu. Żyjący tam od pokoleń Arabowie zaczęli postrzegać Żydów jako wrogów. Obie strony zakładały organizacje zbrojne. Chcąc rozładować napięcie, Brytyjczycy starali się zatrzymać napływ Żydów z Europy. Jednak zbiegło się to w czasie z ich prześladowaniami w III Rzeszy i nie przyniosło planowanych rezultatów. Znaczna część nowych żydowskich osadników dostawała się do Palestyny nielegalnie. Do końca sprawowania mandatu przez Wielką Brytanię nad tymi terenami pozostawały one miejscem stałej rywalizacji między Żydami a Arabami.

System wersalski i jego znaczenie

Postanowienia traktatów pokojowych przyczyniły się do powstania w Europie **nowego układu geopolitycznego** nazwanego **systemem** bądź **ładem wersalskim**. Zastąpił on osłabiony już ład wiedeński z 1815 r. Mapa polityczna Europy bardzo się zmieniła – poprzesuwano granice i utworzono wiele nowych państw, co miało zaspokoić dotąd tłumione aspiracje narodowe. Znacznie osłabiono państwa uznane za winne rozpętania wojny, ograniczając ich potencjał militarny. Wzmocniła się za to na arenie europejskiej pozycja Francji oraz Wielkiej Brytanii.

Mimo starań ład wersalski nie zapewnił trwałego pokoju, na którego straży miała stać Liga Narodów. Nie rozwiązano bowiem wszystkich sporów między narodami o terytoria, a surowe postanowienia traktatów pokojowych budziły niezadowolenie byłych państw centralnych zmagających się z powojennym kryzysem.

M12 Żydzi masowo przybywający do Palestyny kupowali ziemię i tworzyli gospodarstwa rolne. Pierwsze z nich – kibuce – miały charakter spółdzielczych gospodarstw rolnych, w których ziemia i środki produkcji były własnością pracujących w niej osób. W kibucach wspólnie wychowywano dzieci, a przez wiele lat własność prywatna ograniczała się wyłącznie do niewielkich przedmiotów. Drugą formą gospodarstw były moszawy. Żyjący w nich Żydzi pracowali wspólnie w gospodarstwach, podobnie jak w kibucach, jednak zachowywali własność prywatną. Na fotografii najstarszy kibuc w Izraelu – założona w 1909 r. Degania nad Jeziorem Galilejskim.

M13 **Pakt reński, 1925 r.**

Prezydent Rzeszy Niemieckiej, Jego Królewska Mość Król Belgów, Prezydent Republiki Francuskiej, Jego Królewska Mość Król Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii i Zamorskich Terytoriów Brytyjskich, Cesarz Indii, Jego Królewska Mość Król Włoch [...] postanowili zawrzeć [...] Traktat [...] i [...] zgodzili się na następujące postanowienia:

Art. 1. Wysokie Strony Umawiające się poręczają oddzielnie i wszystkie łącznie [...] utrzymanie status quo* *terytorialnego wynikającego z granic pomiędzy Niemcami a Belgią i pomiędzy Niemcami a Francją oraz nietykalność powyższych granic, tak jak one zostały określone przez i w wykonaniu Traktatu Pokoju podpisanego w Wersalu dnia 28 czerwca 1919, jak również dochowania postanowień artykułów 42 i 43 wymienionego Traktatu, dotyczącego strefy zdemilitaryzowanej [...].*

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 97.

* ***status quo*** (czyt. kfo) – stan istniejący w danym momencie

Praca z materiałem

1. Wymień państwa, które zawarły pakt reński w 1925 r. **M13**
2. Podaj, które państwa były gwarantem paktu reńskiego. **M13**
3. Przedstaw postanowienia zawarte w pierwszym artykule paktu reńskiego. **M13**

Narastające niezadowolenie stało się pożywką dla demagogów głoszących hasła rewizji postanowień traktatów oraz zniszczenia ładu wersalskiego. Najsilniej zjawisko to wystąpiło w Niemczech, ale pojawiło się również w Związku Sowieckim oraz we Włoszech i na Węgrzech. Zarówno Republika Weimarska, jak i ZSRS starały się doprowadzić do zniszczenia systemu wersalskiego. Dążenia te doprowadziły nawet do zbliżenia obydwu państw. W **1922 r.** we włoskim **Rapallo** Sowieci i Niemcy zawarli układ, w którym nawiązali stosunki dyplomatyczne, zrezygnowali ze wzajemnych roszczeń oraz obiecali sobie współpracę gospodarczą i współdziałanie służb wywiadowczych. Następnie Niemcy przystąpiły do ofensywy dyplomatycznej, chcąc doprowadzić do redukcji kwot kontrybucji wojennych oraz zmiany granicy polsko-niemieckiej. Umiejętnie wykorzystywały nastroje pacyfistyczne panujące w Europie i starały się poróżnić aliantów.

Z inicjatywy niemieckich polityków doszło do zwołania konferencji międzynarodowej w szwajcarskim **Locarno** (czyt. lokarno) **w 1925 r.** Na mocy paktu reńskiego, jednego z traktatów podpisanych na konferencji, Niemcy zagwarantowały nienaruszalność granic Francji i Belgii. Nie uczyniły tego wobec Polski i Czechosłowacji, co było porażką dyplomatów tych państw. Ministrowie spraw zagranicznych Polski i Czechosłowacji, choć zostali zaproszeni do Locarno, nie uczestniczyli w głównych obradach. Wyniki ustaleń w Locarno uznano w Europie za sukces pokojowej polityki, a ministrowie spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, Francji i Niemiec otrzymali Pokojową Nagrodę Nobla.

Konferencja waszyngtońska

Traktaty pokojowe zawarte we Francji w latach 1919–1920 porządkowały powojenne sprawy krajów europejskich. Jednak w Wielkiej Wojnie brała udział również Japonia, która zagrażała amerykańskim interesom w Azji i na Oceanie Spokojnym. Po wojnie Japończycy zaczęli odbudowywać swoją flotę, co wyraźnie zaniepokoiło USA oraz Wielką Brytanię. Z tego powodu w **Waszyngtonie** odbyła się **międzynarodowa konferencja**. Trwała od listopada **1921** do lutego **1922 r.** i oprócz dwóch wspomnianych państw wzięły w niej udział inne kraje zainteresowane wpływami na Pacyfiku: Chiny, Japonia, Francja, Włochy, Holandia, Belgia i Portugalia. Zgodnie z podpisanym przez te państwa układem Japonia miała się zrzec przyznanych jej terytoriów w Chinach. Tym ostatnim zagwarantowano niezależność i obiecano nawiązanie z nimi stosunków handlowych. Ponadto Chiny zgodziły się na politykę „otwartych drzwi", która umożliwiała państwom ekspansję ekonomiczną na ich terytorium. Ważnymi postanowieniami były również ustalenie parytetu tonażu okrętów brytyjskich, amerykańskich, francuskich i włoskich na Pacyfiku oraz wprowadzenie ograniczeń dotyczących rozbudowy floty brytyjskiej. Utworzony w ten sposób **system waszyngtoński** stanowił przedłużenie systemu wersalskiego na Daleki Wschód. Uderzał on jednak w Japonię, w której powoli zaczęły się rodzić tendencje odwetowe.

Koniec wojny i ład wersalski

32 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, czym był mały traktat wersalski.
2. Rozstrzygnij, czy Liga Narodów była projektem, który miał szansę powodzenia. Uzasadnij odpowiedź.
3. Jak sądzisz, czy rację miał marszałek Ferdynand Foch, twierdząc, że traktat wersalski nie jest pokojem, a jedynie rozejmem na dwadzieścia lat? Odpowiedź uzasadnij.
4. Wyjaśnij, czym był system wersalski i jakie miał znaczenie dla polityki międzynarodowej.

◆ Polityczne i społeczne konsekwencje Wielkiej Wojny

Powstanie nowych państw na mapie Europy, m.in. Polski, Węgier, Austrii, Czechosłowacji, Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Królestwa SHS), Finlandii, Łotwy, Estonii, Litwy.
Zmiana sytuacji geopolitycznej. Upadek dawnych mocarstw: Rzeszy Niemieckiej, monarchii austriacko-węgierskiej, carskiej Rosji oraz Imperium Osmanów.
Wzrost znaczenia idei pacyfistycznych i demokratycznych.
Przemiany społeczne w wielu krajach, np. w kwestii emancypacji kobiet. Przyznanie kobietom praw wyborczych.

◆ Konferencja paryska i traktat wersalski

I 1919 – początek konferencji pokojowej w Paryżu.
Wielka Czwórka podejmująca główne decyzje: prezydent USA Thomas Woodrow Wilson, premier Francji Georges Clemenceau, premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George i premier Włoch Vittorio Emanuele Orlando.
28 VI 1919 – podpisanie traktatu wersalskiego.
Główne postanowienia:
- traktat pokojowy z Niemcami – utrata części terytorium przez Niemcy, m.in. na rzecz Polski i Francji, Zagłębie Saary pod nadzorem międzynarodowym na 15 lat, demilitaryzacja Nadrenii, ograniczenie potencjału militarnego, utrata kolonii oraz konieczność wypłacenia reparacji wojennych
- powołanie do życia Ligi Narodów – międzynarodowej organizacji mającej stać na straży pokoju i rozwiązywać spory międzynarodowe

28 VI 1919 – podpisanie małego traktatu wersalskiego – ochrona praw mniejszości narodowych zamieszkujących nowo powstałe państwa Europy Środkowo-Wschodniej i Bałkany; podpisany m.in. przez Polskę.

◆ Traktaty pokojowe z innymi państwami centralnymi

IX 1919 – traktat pokojowy z Austrią.
XI 1919 – traktat pokojowy z Bułgarią.
VI 1920 – traktat pokojowy z Węgrami.
VIII 1920 – traktat pokojowy z Turcją.

◆ System wersalski i jego znaczenie

System (ład) wersalski – nowy układ geopolityczny w Europie utworzony w wyniku przyjęcia traktatów pokojowych.
Stworzenie systemu mandatowego, m.in. nad Palestyną.
Dążenie do rewizji postanowień traktatu wersalskiego przez Niemcy.
Niezadowolenie z systemu wersalskiego, m.in. ZSRS, Włoch.
1922 – układ w Rapallo – nawiązanie stosunków dyplomatycznych przez Republikę Weimarską i ZSRS.
1925 – traktat w Locarno – potwierdzenie przez Niemcy nienaruszalności granic z Francją i Belgią, sprawa granicy z Polską otwarta.

◆ Konferencja waszyngtońska (XI 1921 – II 1922)

Zgoda Chin na politykę „otwartych drzwi".
Ustalenie parytetu tonażu okrętów na Pacyfiku.

Polecane publikacje

E. Bendiner, *Czas aniołów. Tragikomiczna historia Ligi Narodów*, tłum. J. Okopień, Warszawa: Czytelnik, 1981.

R. Gerwarth, *Pokonani. Dlaczego pierwsza wojna światowa się nie zakończyła (1917–1923)*, przeł. J. Szkudliński, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2017.

M. MacMillan, *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat. Konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 r. i próba zakończenia wojny*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2018.

33 Gospodarka w dwudziestoleciu międzywojennym

24 X 1929
„czarny czwartek", początek wielkiego kryzysu

1933
początek New Deal w USA

1935
koniec wielkiego kryzysu

Przypomnij

- Jakie były losy ludności cywilnej w czasie Wielkiej Wojny?

Cel lekcji

- Dowiem się, czym był wielki kryzys gospodarczy i jaki wywarł wpływ na życie społeczno-polityczne w dwudziestoleciu międzywojennym.

Po lekcji

- Opisuję sytuację społeczno-gospodarczą na świecie po Wielkiej Wojnie.
- Wymieniam przyczyny wielkiego kryzysu gospodarczego.
- Podaję przykłady wychodzenia z wielkiego kryzysu gospodarczego.

Ekonomiczne konsekwencje Wielkiej Wojny

Pierwsze lata po zakończeniu Wielkiej Wojny były dla Europy bardzo trudne pod względem ekonomicznym. Dotyczyło to zarówno zwycięzców, jak i pokonanych. Około 1 mln mężczyzn wróciło z wojny okaleczonych fizycznie i psychicznie. Wszystko to spowodowało poważny **brak rąk do pracy**.

Na terenach objętych działaniami zbrojnymi został zniszczony areał uprawny, zmniejszyła się hodowla, a wiele zakładów produkcyjnych i infrastruktura uległy zniszczeniu. W czasie konfliktu gospodarki państw walczących były nastawione na produkcję wojenną. Po zakończeniu wojny należało się przestawić na produkcję cywilną, co wymagało zakupu surowców i półfabrykatów oraz wymiany zużytych urządzeń fabrycznych. Wojna przyczyniła się do zerwania dotychczasowych kontaktów handlowych i międzynarodowych powiązań finansowych. Trzeba było **znaleźć nowych odbiorców** w kraju i za granicą. Nie można było tego zrobić z dnia na dzień, co musiało prowadzić do ekonomicznej i społecznej destabilizacji państw. Wielkość produkcji przemysłowej wielu krajów europejskich do 1923 r. nie osiągnęła poziomu sprzed wojny. Z powodu niewystarczającej produkcji żywności zachowano system kartkowy, a problemy z zaopatrzeniem tylko częściowo rozwiązywał czarny rynek. Skutkowało to **nędzą milionów ludzi**, **wzrostem niezadowolenia społecznego** oraz **konfliktami politycznymi** w wielu krajach europejskich.

Państwa europejskie wyszły z wojny **zadłużone** zarówno w bankach amerykańskich, jak i u własnych obywateli, którzy podczas wojny wykupili obligacje państwowe, a po jej zakończeniu chcieli odzyskać zainwestowane w nie pieniądze. Pod wpływem presji społecznej oraz w celu pozyskania środków na odbudowę gospodarki rządy decydowały się więc na drukowanie pieniędzy niemających pokrycia w zasobach i produkcji, co prowadziło do **inflacji**. Ceny rosły w szybkim tempie, a realna wartość pieniądza była coraz mniejsza. W niektórych krajach doszło nawet do **hiperinflacji**, np. w Niemczech, Bułgarii i Grecji oraz w młodych państwach bałkańskich powstałych po rozpadzie Austro-Węgier. Kiedy po kilku latach udało się zredukować inflację i rozpoczął się powolny wzrost, został on nagle zahamowany przez wybuch wielkiego kryzysu gospodarczego.

Inflacja
Proces wzrostu przeciętnego poziomu cen towarów i usług w gospodarce danego kraju w określonym czasie, w wyniku czego dochodzi do spadku siły nabywczej jego waluty, czyli za taką samą ilość pieniędzy można kupić mniej dóbr i usług. Bardzo szybki i bardzo wysoki wzrost cen nosi nazwę **hiperinflacji**.

W lepszej kondycji ekonomicznej znalazły się kraje neutralne, które nie wzięły udziału w wojnie, m.in. Holandia, Hiszpania, Szwecja czy Norwegia. Także gospodarki Japonii, USA i państw Ameryki Łacińskiej należały do najszybciej rosnących w świecie. Stany Zjednoczone stały się globalnym bankierem.

Gospodarka amerykańska po I wojnie światowej

Mimo uczestnictwa w Wielkiej Wojnie Amerykanie nie ponieśli większych strat materialnych, a nawet osiągnęli liczne korzyści ekonomiczne. W następstwie wojny znacznie się obniżył dochód narodowy na mieszkańca Europy, a podniósł się w USA. Wartość eksportu amerykańskiego podczas wojny wzrosła z 2 do 6 mld dolarów. Po wojnie gospodarka amerykańska rozwijała się znacznie szybciej niż europejska. **Stany Zjednoczone stały się najsilniejszą gospodarką świata**. Siłą napędzającą jej rozwój były przemysł chemiczny, elektrotechniczny, budowlany i motoryzacyjny. Obywatele bogacący się dzięki rozwijającej się gospodarce chętnie sięgali po łatwo dostępne kredyty i kupowali dobra konsumpcyjne. W 1929 r. po amerykańskich drogach jeździło 26 mln samochodów (10 lat wcześniej – 7,5 mln). Nastąpiła dalsza koncentracja kapitału i bogactwa. Najbogatsi Amerykanie, stanowiący 1% mieszkańców kraju, wytwarzali ok. 60% dochodu narodowego.

M1 W 1923 r. Niemcy znalazły się na skraju bankructwa. W kraju szalała hiperinflacja. W jej szczytowym momencie za 1 dolara amerykańskiego płacono nawet 4 biliony marek. Pieniądze były warte mniej niż papier, na którym je drukowano. Z powodu spadku ich wartości i aby oszczędzić, często decydowano się na jednostronny druk pieniądza. Banknotami palono w piecach, tapetowano mieszkania, dawano je dzieciom do zabawy. Fotografia z 1923 r. przedstawia niemieckie dzieci układające wieżę z paczek banknotów.

M2 **Wójt Jan Słomka o sytuacji na galicyjskiej wsi po I wojnie światowej, lata 20. XX w.**

Papierowe marki polskie, puszczane w obieg bez miary, traciły coraz bardziej na wartości. Kto sprzedał coś i nic za to zaraz nie nabył, tylko pieniądze zatrzymał przy sobie, ponosił dotkliwą stratę. Wielu takich, którzy sprzedali dom czy pole, czy coś z inwentarza żywego, a potem trzymali pieniądze w domu lub złożyli w kasie na procent, straciło zupełnie majątek i zostało biedakami. Inni natomiast, którzy wtedy śmiało zaciągali pożyczki i coś kupowali, bardzo się bogacili. Pieniędzy była ogromna masa, trzeba je było nosić w teczkach i torbach; pugilaresy, portmonetki wyszły zupełnie z użycia. Za towary na potrzeby domowe płacono tysiącami, milionami, a w końcu miliardami.*

I. Kershaw, *Do piekła i z powrotem. Europa 1914–1949*, przekł. A. Romanek, Kraków: Wyd. Znak, 2016, s. 133.

* **pugilares** – dawniej: portfel

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jak kryzys gospodarczy w Niemczech po I wojnie światowej wpłynął na wartość pieniądza. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Uzasadnij, że oba źródła przedstawiają to samo zjawisko gospodarcze. **M1**, **M2**

M3 Ford T stał się symbolem amerykańskiego dobrobytu, a fabryka w Detroit (czyt. ditrojt), w której go produkowano – modelowym przedsiębiorstwem. Rozwiązania produkcyjne zaproponowane przez Henry'ego Forda (ruchoma linia montażowa) oraz technologiczne (zastosowanie pierwszej w pełni bezpiecznej szyby z przodu pojazdu) były przejmowane przez firmy motoryzacyjne na całym świecie. Na fotografii taśma produkcyjna z Fordem T, ok. 1920 r.

Podaż towarów rosła tak dynamicznie, że stopniowo przekroczyła popyt i doprowadziła do **nadprodukcji**. Zyski producentów nie rosły proporcjonalnie do inwestowanych środków, w związku z czym przedsiębiorcy pozyskiwali środki na dalszą działalność, emitując akcje. Optymistyczne nastroje sprzyjały **wzrostowi cen akcji** na giełdzie nowojorskiej oraz **spekulacji**, a więc wykupywaniu i odsprzedawaniu z nadmiernym zyskiem towarów, na które popyt przewyższał podaż. Spekulacji sprzyjała uchwalona przez Kongres w 1919 r. **prohibicja**, czyli zakaz wytwarzania i sprzedaży na terenie USA napojów alkoholowych oraz ich importu i eksportu. Odpowiedzią na prohibicję było powstanie gęstej sieci nielegalnych gorzelni, browarów, restauracji i barów oraz zorganizowanego przemytu alkoholu z Kanady. Doprowadziło to do rozwoju przestępczości zorganizowanej, a najbardziej znanym jej przywódcą w Chicago (czyt. szikago) był Al Capone (czyt. kapone), amerykański gangster włoskiego pochodzenia.

Po wojnie szybko rozwijała się też gospodarka Japonii. Rosło finansowe i polityczne znaczenie wielkich koncernów japońskich. Korzystając z pomocy państwa, prowadziły one ekspansywną politykę w Chinach i rejonie Pacyfiku. Dzięki temu skutecznie konkurowały z państwami europejskimi i USA.

M4 Uchwalona w 1919 r. ustawa nie tylko zakazywała produkcji alkoholu, lecz także ustanawiała kary za handel nim i jego konsumpcję. Co prawda wprowadzenie prohibicji przyczyniło się do zmniejszenia spożycia alkoholu przez Amerykanów, miało też jednak negatywne skutki. W Nowym Jorku w 1925 r. działało 30–100 tys. nielegalnych restauracji i klubów, w których można było spożywać alkohol. Zdjęcie z lat 20. ukazuje utylizację nielegalnego trunku przez nowojorską policję.

Wielki kryzys gospodarczy

W latach 20. amerykański przemysł pracował na pełnych obrotach. Amerykanie dysponowali nadwyżkami finansowymi, które zgromadzili podczas wojny. Teraz je inwestowali zarówno w Ameryce, jak i w Europie Zachodniej, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i Niemczech. Przedsiębiorcy amerykańscy przejmowali i modernizowali firmy europejskie, jak choćby niemieckiego Opla. Unowocześnione zakłady przemysłowe Europy zaczęły produkować taniej i wytwarzać lepsze produkty niż amerykańskie. Amerykanie z coraz większym trudem sprzedawali swoje towary w Europie. Jednocześnie nie chcieli obniżać wielkości produkcji, dostosowując podaż do popytu, gdyż liczyli na to, że spadek zapotrzebowania w Europie jest zjawiskiem przejściowym. Także rynek amerykański nie był już w stanie wchłonąć szybko rosnącej produkcji. Podaż rosła znacznie szybciej niż popyt. Niesprzedane towary i surowce były magazynowane w portach i magazynach fabrycznych, a obniżka stóp procentowych zachęcała do spekulacji. Ceny akcji spółek giełdowych szybko rosły, nie mając pokrycia w ich wartości. Już w 1927 r. doszło do bankructw banków, ale mimo to ceny akcji na giełdzie nadal szybko pięły się w górę. Władze państwowe nie ingerowały w procesy ekonomiczne zgodnie z doktryną liberalną.

W końcu bańka spekulacyjna pękła i **24 października 1929 r. na giełdzie nowojorskiej doszło do krachu**, czyli nagłego spadku cen akcji. Wydarzenie to nazwano **„czarnym czwartkiem”**. Stało się ono symbolicznym początkiem największego **ogólnoświatowego kryzysu gospodarczego** w dziejach, który określono jako **wielki kryzys**. W ciągu kilku tygodni akcje spółek giełdowych spadły nawet o ponad 50%, gdyż posiadacze papierów wartościowych wpadli w panikę i zaczęli je masowo wyprzedawać. Chętnych na ich zakup było niewielu. Panika inwestorów przeniosła się do Europy, gdzie ze względu na gęstą sieć powiązań z Ameryką również doszło do załamania gospodarczego. **Kryzys osiągnął szczyt w 1932 r.**, kiedy to globalna produkcja przemysłowa w porównaniu z 1928 r. zmniejszyła się o 33%. Banki bankrutowały, a w ślad za nimi farmerzy i właściciele fabryk, którzy utracili źródła finansowania w bankach, a na kupno swoich produktów nie znajdowali chętnych. Konsekwencją kryzysu były liczne **samobójstwa właścicieli firm, spadek cen, masowe bezrobocie**. Na początku 1930 r. liczba bezrobotnych w 48 najbardziej rozwiniętych państwach świata wynosiła 19 mln, a w 1932 r. osiągnęła 48 mln. Rosnące szybko bezrobocie prowadziło do gwałtownego obniżenia poziomu życia milionów robotników, czyli ich **pauperyzacji**. Chaos na rynku pracy pogłębiał skalę problemów gospodarczych i społecznych. Zaostrzyły się konflikty społeczne i polityczne.

M5 Wydarzenia z „czarnego czwartku" wywołały niespotykaną dotychczas panikę wśród inwestorów na nowojorskiej giełdzie. W trakcie jednego dnia dokonano obrotu blisko 13 mln akcji. Strach przed stratą powodował, że sprzedawano akcje nawet tych przedsiębiorstw, których sytuacja była w miarę stabilna. W kolejnych dniach obrót udziałami jeszcze wzrósł. Na fotografii tłum gromadzący się pod siedzibą nowojorskiej giełdy na Wall Street (czyt. ŁOL STRIT) 29 października 1929 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego fabryki Forda służyły za wzór innym zakładom produkcyjnym w latach 20. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw dobre i złe strony wprowadzenia prohibicji przez władze amerykańskie. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
3. Omów przebieg „czarnego czwartku". **M5**

infografika

Wielki kryzys w liczbach

Liczba upadłych banków w USA w latach 1929–1933

1929

659

1930

1352

1931

1456

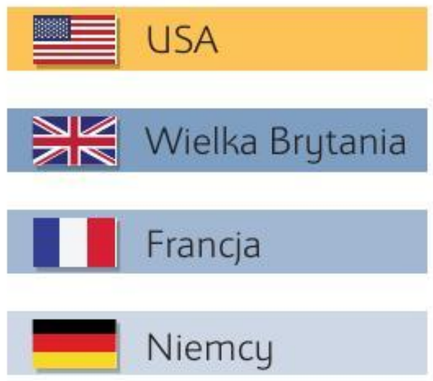
1932

2294

1933

5190

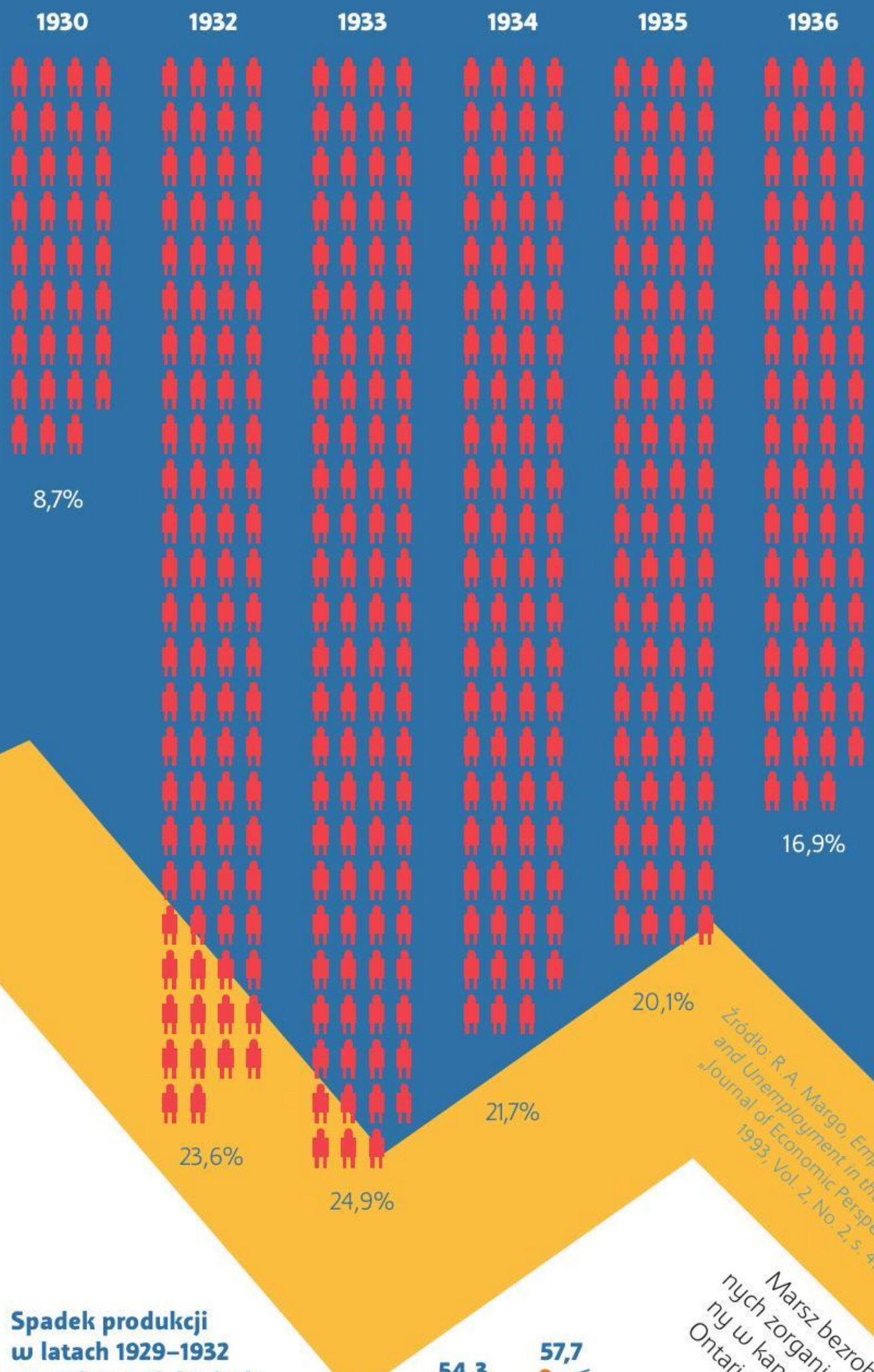
Zmiany wskaźników ekonomicznych w latach 1929–1932

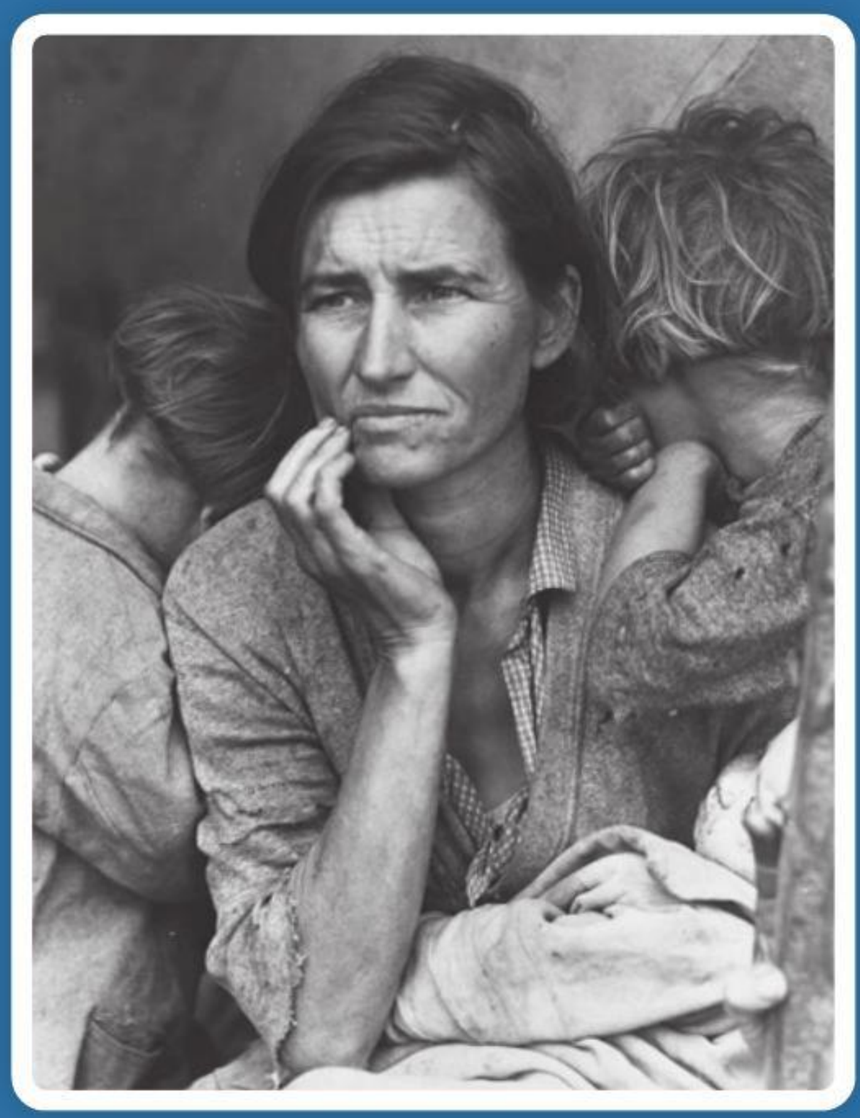
Tłum zgromadzony wokół placówki American Union (czyt. amerikan junion) Bank tuż przed ogłoszeniem jego upadłości w 1931 r.

Źródło: J. Desjardins, *Life and Times During the Great Depression* [HTML], 10.03.2016 [w:] The Money Project [online]. Dostęp: 6.06.2025. Dostępny w internecie: <http://money.visualcapitalist.com/life-and-times-during-the-great-depression/>

Stopa bezrobocia w USA w latach 1930–1936

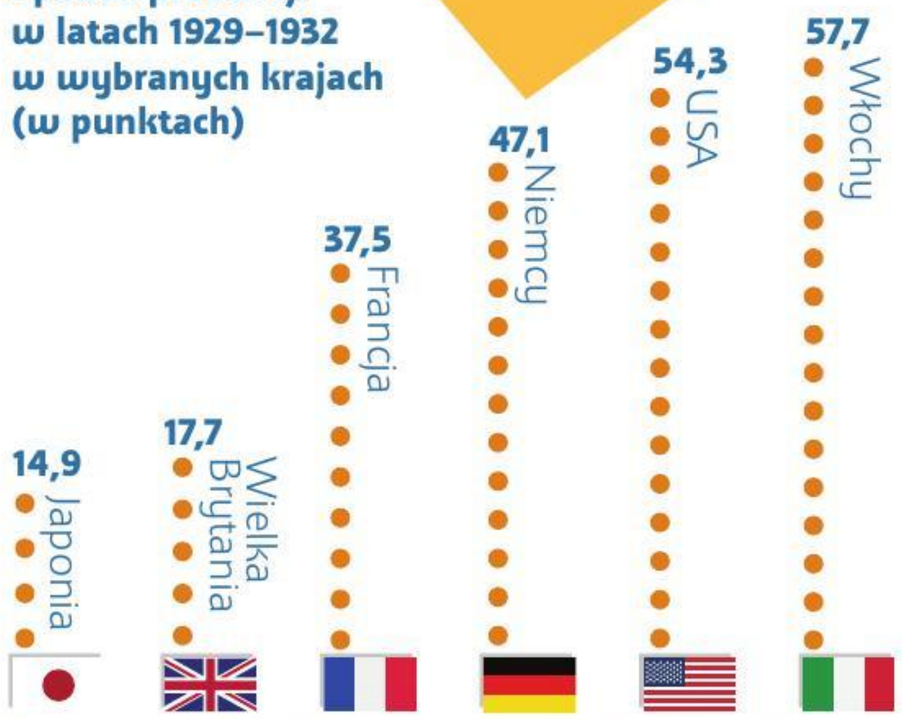

Źródło: R. A. Margo, Employment and Unemployment in the 1930s, „Journal of Economic Perspectives" 1993, Vol. 7, No. 2, s. 41–59.

Zdjęcie przedstawiające robotnicę Florence Owens Thompson (czyt. florens ołens tompson) stało się jedną z ikon wielkiego kryzysu. Zostało wykonane w 1936 r. przez Dorotheę Lange (czyt. doroteę leng), amerykańską fotografkę pracującą m.in. na zlecenie agencji rządowych.

Spadek produkcji w latach 1929–1932 w wybranych krajach (w punktach)

Na podstawie: A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2003, s. 201–202.

Marsz bezrobotnych zorganizowany w kanadyjskim Ontario ok. 1930 r.

Praca z infografiką

1. Przedstaw przebieg wielkiego kryzysu. Odwołaj się do poszczególnych danych i materiału ikonograficznego.
2. Wyjaśnij, dlaczego zdjęcie przedstawiające Florence Owens Thompson stało się jedną z ikon wielkiego kryzysu.

M6 Jednym z następstw wielkiego kryzysu w Stanach Zjednoczonych było powstawanie w wielu miastach prymitywnych obozowisk zamieszkiwanych przez ludzi dotkniętych ubóstwem. Pogardliwie nazywano je Hoovervilles (czyt. huwerwils) – „wioskami Hoovera", od nazwiska amerykańskiego prezydenta, którego wiele osób winiło za kryzys gospodarczy. Wyrastały one głównie na obrzeżach miast, żyło w nich nawet po kilka tysięcy osób. Największe powstały w Nowym Jorku, Waszyngtonie i Seattle (czyt. s-ijetl). Panowały w nich bardzo trudne warunki ze względu na brak dostępu do sanitariatów i wody pitnej. Życie w jednym z takich miejsc opisał John Steinbeck (czyt. dżon stajnbek) w wydanej w 1939 r. powieści *Grona gniewu*, za którą otrzymał Nagrodę Pulitzera (czyt. pulicera). Na fotografii chaty i bezrobotni z Hooverville na Manhattanie w Nowym Jorku, 1935 r.

Najtrudniejsza sytuacja panowała w rolnictwie. O ile w przemyśle można było zmniejszyć produkcję, dostosowując ją do potrzeb rynku, o tyle w rolnictwie nie sposób było radykalnie obniżyć wysokości produkcji. Na skutek tego doszło do powstania tzw. **nożyc cen**. Zjawisko to polegało na tym, że ceny produktów rolnych spadały szybciej niż przemysłowych. Aby temu zaradzić, wielcy właściciele ziemscy wybijali stada bydła i trzody chlewnej, niszczyli uprawy, nie obsiewali pól, a w Brazylii podpalali plantacje kawy. Dzięki takim drastycznym krokom byli w stanie zachować relatywnie wyższe ceny.

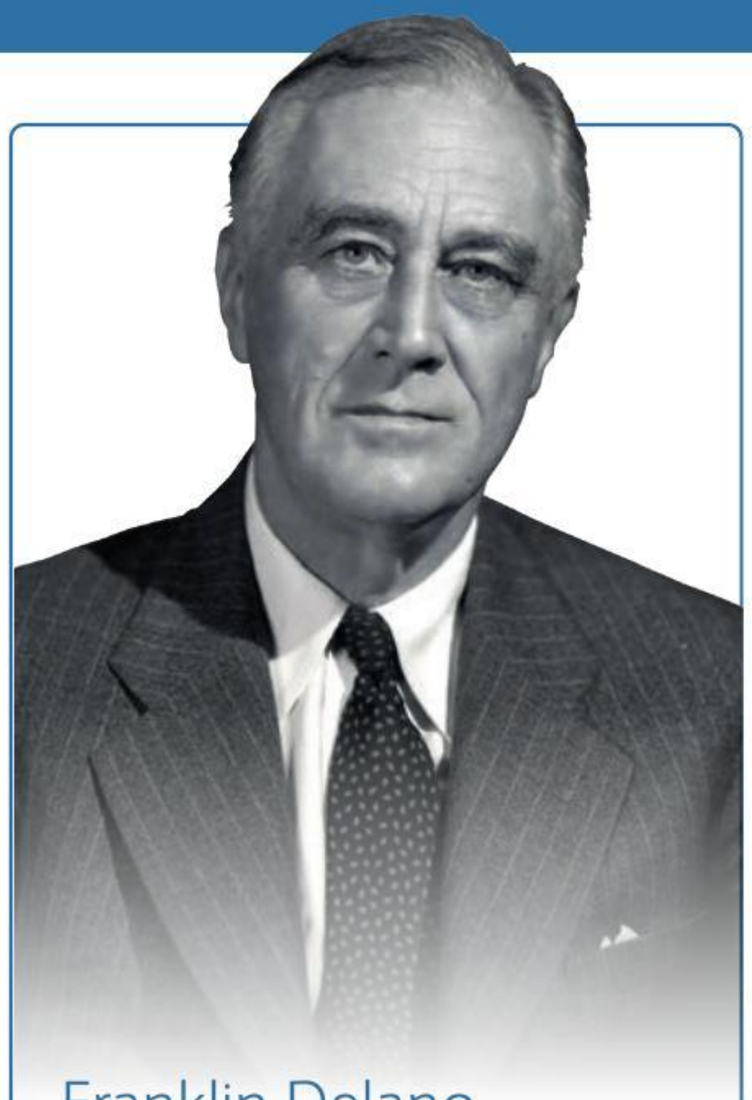
Wielki kryzys doprowadził do zmniejszenia się wymiany handlowej i przepływu kapitału. W tej sytuacji państwa zaczęły prowadzić politykę nacjonalizmu gospodarczego, chroniącą własne rynki i zasoby finansowe. Starały się maksymalnie ograniczyć import, a zwiększyć eksport. To zjawisko nazwano **neomerkantylizmem**. Aby pobudzić wzrost gospodarczy, rządy wspierały wytwórczość krajową, nawet jeśli była droższa i gorszej jakości od importowanej. Zawieszały też wymienialność pieniądza krajowego na dewizy i złoto. Niektóre wprowadziły monopol na skup produktów rolnych, w tym zboża, cukru i mleka, a następnie je sprzedawały poniżej kosztów produkcji, czyli po **cenach dumpingowych** (czyt. dampingowych). Państwa, zmuszone do odejścia od systemu nieograniczonej wolności gospodarczej, zaczęły ściślej kontrolować finanse i produkcję. Porzuciły liberalne zasady gospodarcze, które zawiodły w czasie kryzysu, na rzecz **interwencjonizmu**. Okazał się on bardziej użyteczny w tej niezwyczajnej sytuacji.

Interwencjonizm
System polityki gospodarczej państwa polegający na bezpośrednim ingerowaniu przez rząd w mechanizmy rynkowe, aby pobudzić wzrost gospodarczy i ograniczyć bezrobocie. Twórcą teorii interwencjonizmu państwowego w dziedzinie ekonomii i finansów był brytyjski ekonomista John Maynard Keynes (czyt. dżon mejnard kejnz).

Rządy wobec kryzysu

Skala załamania gospodarczego zaskoczyła rządy. Dopiero po dłuższym czasie podjęły one mniej lub bardziej skuteczne próby przeciwdziałania kryzysowi i jego socjalnym skutkom. Władze zrozumiały, że państwo musi się bardziej zaangażować w procesy ekonomiczne i społeczne, a nie może być tylko strażnikiem *status quo* (czyt. kfo). **Interwencja państwa** w sprawy gospodarcze z czasem stała się obowiązującą doktryną. Wiele społeczeństw świata uznało, że tylko silna władza państwowa, również sprawowana przez jednostki, jest w stanie powstrzymać niekorzystne zjawiska gospodarcze i społeczne oraz umożliwić skuteczną walkę z bezrobociem i ubóstwem. W wielu krajach Europy, Azji i Ameryki Łacińskiej dyktatorzy uzyskali duży kredyt zaufania i poparcie społeczne, co pozwoliło im na dalsze wzmacnianie ich pozycji w polityce i gospodarce. Załamanie gospodarki światowej przyczyniło się do pogłębienia **kryzysu demokracji parlamentarnej**, na co odpowiedzią był wzrost popularności różnych odmian systemów niedemokratycznych, m.in. faszyzmu i komunizmu.

W 1933 r. do zdecydowanej walki z kryzysem przystąpiła administracja waszyngtońska kierowana przez nowo wybranego prezydenta, demokratę **Franklina Delano Roosevelta** (czyt. ruzwelta). W **1933 r.** Kongres USA przyjął zainicjowany przez demokratów plan reform ekonomiczno-społecznych, który przeszedł do historii pod nazwą **New Deal** (czyt. nju dil, ang. „nowy ład"). Zakładał on doprowadzenie do wzrostu popytu konsumpcyjnego, co miało nastąpić dzięki poprawie sytuacji finansowej mieszkańców. Cel miał zostać osiągnięty metodą administracyjnych zakazów i nakazów. Przykładem takiego działania był zakaz wywozu szlachetnych kruszców, aby wzmocnić banki, które jednocześnie z rezerw federalnych otrzymały potężny zastrzyk finansowy zwany stabilizacyjnym. Amerykanie ponownie zaczęli lokować pieniądze w bankach, gdyż stopniowo odzyskiwali do nich zaufanie. Uzdrowienie banków pozwoliło przedsiębiorcom i farmerom na zaciąganie kredytów służących modernizacji przedsiębiorstw i gospodarstw, w tym elektryfikacji. Poczyniono oszczędności w administracji, zniesiono też prohibicję na produkcję i sprzedaż napojów alkoholowych. Państwo uruchomiło i finansowało program robót publicznych, co ograniczyło bezrobocie. Budowano obiekty użyteczności publicznej, nowe drogi, autostrady, linie kolejowe, elektrownie wodne i sieci transferu energii elektrycznej, mosty i lotniska, sadzono lasy. Robotnicy zatrudnieni przy pracach publicznych napędzali konsumpcję, dzięki czemu rosła produkcja. Kongres przyjął także ustawy wzmacniające pozycję związków zawodowych, które miały walczyć o wyższe zarobki dla pracowników i poprawę ich sytuacji socjalnej. Zwiększyło się zapotrzebowanie na towary, a ich ceny zaczęły powoli rosnąć. Znów opłacało się inwestować, co prowadziło do modernizacji kraju. Efekty pojawiły się szybko, zauważalne stało się przezwyciężanie kryzysu. Skuteczność zastosowanych rozwiązań zachęciła także inne państwa do pójścia ścieżką wytyczoną przez Amerykanów, najczęściej z dobrym skutkiem. Ostatecznie w **1935 r.** kryzys definitywnie się skończył i zaczęła się **era koniunktury gospodarczej**, która w wielu krajach trwała aż do wybuchu II wojny światowej.

Franklin Delano Roosevelt

(1882–1945)

Amerykański polityk, prezydent USA w latach 1933–1945. Ukończył studia prawnicze i związał się z partią demokratyczną. W latach 1910–1920 pełnił wiele funkcji w administracji stanowej i federalnej. W latach 1929–1932 sprawował urząd gubernatora Nowego Jorku. W 1933 r. został wybrany na prezydenta USA. Był jedynym w historii USA prezydentem pełniącym urząd dłużej niż dwie kadencje. Podczas jego prezydentury Stany Zjednoczone borykały się z wielkim kryzysem oraz przystąpiły do II wojny światowej. Jako jeden z przywódców koalicji antyhitlerowskiej uczestniczył w konferencjach, podczas których decydowano o prowadzeniu wojny przez aliantów oraz powojennym ładzie. Fotografia z 1944 r.

Praca z materiałem

1. Przedstaw warunki panujące w Hoovervilles. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

M7 **Mowa inauguracyjna prezydenta Franklina Delano Roosevelta, 4 marca 1933 r.**

Jeśli potrafimy zrozumieć, że bogactwo materialne nie jest prawdziwą miarą powodzenia, to wyzbędziemy się również fałszywego mniemania, że urząd publiczny czy wysokie stanowisko polityczne należy traktować jako źródło zaszczytów i dochodów tylko. Trzeba położyć kres tym praktykom bankowym i handlowym, które aż nazbyt często przybierały postać podstępnych i egoistycznych machinacji podrywających zaufanie. [...]

Ale nie wystarczy uzdrowienie tylko etyki gospodarczej. Krajowi naszemu trzeba czynów, i to czynów natychmiastowych. Naszym najpilniejszym i największym zadaniem jest zatrudnienie bezrobotnych. Nie jest to bynajmniej zadanie ponad siły [...]. Może ono być rozwiązane częściowo drogą bezpośredniego rekrutowania ludzi przez rząd, tak jak gdyby zagrażało nam niebezpieczeństwo wojny. Zatrudniając w ten sposób bezrobotnych, uruchomimy zarazem wielkie roboty publiczne, przyczyniając się do lepszego i pełniejszego wyzyskania naszych bogactw naturalnych.

Ale jednocześnie musimy wziąć pod uwagę przeludnienie naszych ośrodków przemysłowych i dążyć [...] do przesiedlenia nadmiaru ludności miejskiej na wieś i osadzenia na roli tych, którzy się do tego najlepiej nadają.

Możemy sobie to zadanie ułatwić, dążąc do podniesienia cen produktów rolnych, a tym samym zwiększenia zbytu towarów przemysłowych. [...]

Możemy sobie to zadanie ułatwić, domagając się, by władze federalne, stanowe i lokalne natychmiast znacznie obniżyły swoje wydatki administracyjne.

Możemy je sobie ułatwić przez zespolenie całej akcji pomocy [...]. Możemy je sobie ułatwić drogą planowania i nadzorowania całego systemu transportu i komunikacji oraz innych urządzeń o charakterze użyteczności społecznej.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 103.

W USA, podobnie jak w Europie oraz w innych państwach świata, **upowszechniono ustawodawstwo socjalne**. Rozwinęło się budownictwo tanich mieszkań dla robotników. Wzrosły gwarancje państwa dla pracowników różnych dziedzin gospodarki, w tym dla drobnych rolników. Mimo tych korzystnych zmian rozchwianie więzi społecznych zapoczątkowane podczas wielkiego kryzysu okazało się trwałe. Walka z demoralizacją wywołaną przez brak pracy i biedę napotykała wiele przeszkód. I choć poprawiła się sytuacja ekonomiczna, po 1934 r. duży problem społeczny stanowili liczni żebracy, włóczędzy oraz nieuczęszczający do szkół uczniowie.

Lata międzywojenne były jednym z najtrudniejszych okresów w historii nowoczesnej gospodarki, na ten bowiem czas przypadł zarówno kryzys powojenny, jak i wielki kryzys gospodarczy z lat 30., najgłębszy jak dotąd w dziejach świata.

M8 W latach 30. rząd amerykański uruchomił wiele programów i założył wiele agencji mających doprowadzić do ożywienia gospodarczego kraju. Działania te przybierały różne formy, m.in. polegały na skupie nadwyżki towarów, zazwyczaj rolnych, i rozprowadzaniu ich po niższych cenach wśród Amerykanów o skromnych dochodach. Na fotografii jeden ze sklepów realizujących taki program. Zdjęcie z 1936 r.

Praca z materiałami

1. Wymień podstawowe założenia New Deal. **M7**
2. Rozstrzygnij, czy to, co przedstawia fotografia, jest następstwem działań związanych z wprowadzeniem New Deal. Odpowiedź uzasadnij. **M7**, **M8**

Polecenia podsumowujące

1. Opisz gospodarkę europejską w latach 20. XX w.
2. Wymień społeczne i polityczne skutki wielkiego kryzysu gospodarczego na świecie.
3. Scharakteryzuj amerykański New Deal, a następnie wyjaśnij, w jaki sposób przyczynił się on do wyjścia USA z zapaści gospodarczej.

Gospodarka w dwudziestoleciu międzywojennym
Podsumowanie
33

Ekonomiczne konsekwencje Wielkiej Wojny

Brak rąk do pracy.
Problemy z utworzeniem nowych międzynarodowych powiązań handlowych.
Wzrost niezadowolenia społecznego i konflikty polityczne skutkiem sytuacji ekonomicznej w państwach europejskich.
Zadłużenie, inflacja oraz hiperinflacja potęgujące kryzys ekonomiczny w Europie po Wielkiej Wojnie.

Gospodarka amerykańska po I wojnie światowej

USA po Wielkiej Wojnie najsilniejszą gospodarką na świecie.
Rozwój przemysłu chemicznego, elektrotechnicznego i motoryzacyjnego.
Problem z nadprodukcją towarów.
Zjawisko spekulacji jednym z problemów amerykańskiej gospodarki.
Prohibicja i rozwój czarnego rynku.

Wielki kryzys gospodarczy

Przyczyny
- brak możliwości zbytu amerykańskich towarów na rynku wewnętrznym i rynkach europejskich przy nadprodukcji
- obniżanie stóp procentowych zachętą do spekulacji

Przebieg
- 24 X 1929 – „czarny czwartek", krach na giełdzie nowojorskiej, początek wielkiego kryzysu
- spadek wartości akcji spółek giełdowych sięgający nawet 50%
- bankructwa banków, firm i wielkich zakładów przemysłowych
- spadek globalnej produkcji przemysłowej o 33% w porównaniu z 1928 r.
- wzrost bezrobocia i ubóstwa
- rozchwianie powiązań handlowych i finansowych w skali światowej

Rozprzestrzenienie się kryzysu na kraje europejskie, najtrudniejsza sytuacja m.in. w Niemczech.

Rządy wobec kryzysu

Wprowadzenie przez państwa zasady neomerkantylizmu oraz polityki interwencjonizmu w celu ratowania gospodarek.
Spadek poparcia dla demokracji parlamentarnych jednym z przejawów kryzysu gospodarczego.
Zainicjowanie w USA przez prezydenta Roosevelta programu New Deal.
New Deal oparty na interwencjonizmie oraz systemie nakazów i zakazów ze strony administracji.
1935 – przezwyciężenie kryzysu i początek okresu koniunktury gospodarczej.
Upowszechnienie ustawodawstwa socjalnego jako jedno z następstw wielkiego kryzysu.

Polecane publikacje

J. Eig, *Al Capone. Gangster wszech czasów*, przeł. T. Szlagor, Wrocław: Wyd. Dolnośląskie, 2021.

M.N. Rothbard, *Wielki kryzys w Ameryce*, tłum. M. Zieliński, W. Falkowski, Warszawa: Instytut Ludwika von Misesa, 2010.

A. Tooze, *U progu wielkiego kryzysu. Wielka wojna i przebudowa światowego porządku 1916–1931*, tłum. P. Kuźnicki, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2016.

34 Faszyzm we Włoszech

1921
powstanie Narodowej Partii Faszystowskiej

1922
marsz na Rzym

1925
uzyskanie przez Mussoliniego władzy dyktatorskiej we Włoszech

1929
zawarcie paktów laterańskich

Przypomnij

- Jaką rolę w Wielkiej Wojnie odegrały Włochy?

Cel lekcji

- Dowiem się, dlaczego Włochy stały się państwem faszystowskim.

Po lekcji

- Wymieniam czynniki, które umożliwiły przejęcie władzy dyktatorom w państwach europejskich.
- Charakteryzuję drogę Benita Mussoliniego do władzy.
- Omawiam politykę wewnętrzną faszystowskich Włoch.

Kryzys demokracji i rządy autorytarne

Mieszkańcy Starego Kontynentu koniec Wielkiej Wojny przyjęli z radością i przekonaniem, że teraz może być już tylko lepiej. Rzeczywiście, ze względu na oczekiwania społeczne i nastroje rewolucyjne w wielu państwach wprowadzano rozwiązania demokratyczne gwarantowane przez konstytucję. Europejczycy uzyskali liczne wolności obywatelskie oraz prawo do świadczeń socjalnych, takich jak: ochrona zdrowia i pracy, renty, emerytury, 8-godzinny dzień pracy, zakaz pracy nocnej kobiet i dzieci. W wielu krajach kobiety uzyskały także prawa wyborcze. Rozwiązaniom demokratycznym nie towarzyszyła jednak poprawa warunków życia, a tym samym nastrojów społecznych. Oczekiwania okazały się znacznie większe od możliwości ich realizacji przez demokratyczne rządy.

Sytuację wykorzystali charyzmatyczni liderzy nowych partii politycznych, którzy wychodzili naprzeciw społecznym oczekiwaniom. Zajęli oni miejsce dotychczasowych autorytetów i partyjnych liderów. **Demagogiczni przywódcy** wykorzystywali środki masowego przekazu – prasę, plakaty oraz radio i kino – dzięki czemu zapewnili sobie szerokie oddziaływanie. Głosząc **populistyczne hasła**, trafiali do serc i umysłów milionów ludzi, którzy byli gotowi porzucić demokrację i wolności polityczne na rzecz bezpieczeństwa socjalnego i lepszych warunków do życia i pracy. Sprzyjały temu niski poziom kultury politycznej i prawnej obywateli, bieda, analfabetyzm i brak perspektyw życiowych. Na skutek tego w niektórych państwach Europy **systemy demokratyczne zaczęły wyraźnie słabnąć**.

M1 Jednym z krajów, które w dwudziestoleciu międzywojennym podążyły w kierunku dyktatury, była Portugalia. W 1910 r. obalono w tym państwie monarchię, jednak nieustanne konflikty między ugrupowaniami politycznymi powodowały m.in. brak stabilności rządów. Tylko w latach 1913–1921 zmieniały się one 13 razy. Nie sprzyjało to budzeniu zaufania społecznego do demokratycznego modelu kierowania państwem. W 1926 r., po kilku próbach puczu, władzę w Portugalii zdobył generał Óscar Carmona (czyt. oszkar karmona). Nowy okres w historii tego kraju został nazwany narodową dyktaturą. Na fotografii generał Carmona, ok. 1935 r.

W latach 20. oraz 30. prawie wszystkie nowo powstałe państwa Europy Środkowo-Wschodniej obrały kurs na **rządy autokratyczne** (**autorytarne**), podobnie jak kraje południowej Europy, od Grecji na wschodzie po Portugalię na zachodzie. Często wskutek zamachów do władzy dochodzili przywódcy znani już z działalności politycznej w czasie Wielkiej Wojny. Przy systemach demokratycznych pozostało jedynie kilka państw Europy Zachodniej i Północnej oraz Czechosłowacja.

W państwach autokratycznych rządzący zawieszali część praw i swobód obywatelskich, przyznawali sobie specjalne uprawnienia, co prowadziło do wzmocnienia ich władzy politycznej. Jej utrzymaniu służyło podporządkowanie sobie policji. Rządzący pozostawili niezależną prasę, aczkolwiek poddaną cenzurze, instytucje obywatelskie, związki zawodowe i opozycyjne partie polityczne. Nie ingerowali w prywatne życie mieszkańców państw. Jednak w niektórych krajach, np. we Włoszech, rządzący poszli krok dalej.

Mussolini i faszyści

Po zakończeniu wojny w Królestwie Włoch, podobnie jak w większości państw, które w niej uczestniczyły, doszło do kryzysu. Z wielką mocą ujawniły się tam napięcia społeczne i polityczne. Do domów wracali zdemobilizowani żołnierze. Wielu z nich zostało inwalidami niezdolnymi do podjęcia pracy, o którą zresztą było bardzo trudno. Panowała zła sytuacja w zaopatrzeniu, niepokój budziła wysoka inflacja, mnożyły się strajki robotników i protesty rolników. Państwo było zadłużone u amerykańskich i brytyjskich wierzycieli. W 1921 r. płace realne spadły o 50% w porównaniu do 1913 r.

Włosi nie byli też zadowoleni z wyniku wojny, ponieważ otrzymali znacznie mniej terytoriów, niż obiecywali im alianci w 1915 r., gdy Włochy przystępowały do walki po ich stronie. Z tego powodu mówiono o **„ukradzionym zwycięstwie”**. Włoscy kombatanci podjęli nawet próbę wyrównania rachunków – pod wodzą poety i oficera Gabriela d’Annunzio (czyt. danuncjo) w 1919 r. wyruszyli na miasto Fiume (dzisiejsza Rijeka w Chorwacji), które zajęli. Było ono przedmiotem sporu między Włochami a Królestwem SHS. Początkowo oba państwa zgodziły się na utworzenie z Fiume wolnego miasta, lecz w 1924 r. zostało ono podzielone i w większej części włączone do Włoch.

Praca z materiałami

1. Podaj przyczyny odejścia części państw europejskich od demokratycznego modelu władzy. Wykorzystaj **M1**, **M2** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, co miał na myśli Gabriele d'Annunzio, gdy mówił o „ukradzionym zwycięstwie". Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M2 Niezadowolenie Włochów wynikające z niewielkich korzyści odniesionych w następstwie Wielkiej Wojny doprowadziło do wzrostu popularności haseł głoszonych przez skrajnie prawicowych przywódców. Jeden z nich – Gabriele d'Annunzio 1 – twierdził, że rezultat Wielkiej Wojny okazał się dla jego kraju „ukradzionym zwycięstwem". Uważał, że Włochy zostały oszukane przez państwa ententy i pozbawione korzyści. Rekompensatą miało być zajęcie na jego rozkaz miasta Fiume. Na fotografii d'Annunzio na czele swojego oddziału po zajęciu Fiume, 1919 r.

Benito Mussolini

(1883–1945)

Dziennikarz i polityk, twórca ruchu faszystowskiego we Włoszech. W latach 1922–1943 premier Włoch, wieloletni minister spraw zagranicznych oraz spraw wewnętrznych. Przed Wielką Wojną był działaczem Włoskiej Partii Socjalistycznej i redaktorem jej organu prasowego „Avanti!". Wbrew stanowisku partii nie podzielał niechęci do wojny i za publikację artykułu na ten temat został usunięty z szeregów partii. W 1914 r. założył własną gazetę o charakterze nacjonalistycznym. W czasie Wielkiej Wojny walczył na froncie i został ranny. Po wojnie założył partię faszystowską, z którą zdobył władzę dyktatorską i uczynił z Włoch państwo totalitarne. Zawarł pakty z nazistowską III Rzeszą, w wyniku czego powstał blok polityczno-militarny, który rozpętał II wojnę światową. W 1945 r. został zamordowany przez włoskich antyfaszystów. Fotografia z 1938 r.

Zawód i rozgoryczenie sprawiały, że Włosi chętnie udzielali poparcia takim populistom jak **Benito Mussolini**. Przed wojną należał on do Włoskiej Partii Socjalistycznej, ale po jej zakończeniu porzucił socjalizm dla **faszyzmu**. Była to skrajnie prawicowa doktryna, łącząca w sobie hasła socjalne z ideami nacjonalistycznymi, sprzeciwiała się demokracji parlamentarnej oraz głosiła kult państwa i silnego przywództwa. Zapleczem nowego ruchu był związek kombatantów, który tworzył **bojówki faszystowskie** zwalczające socjalistów i komunistów. W **1921 r.** związek kombatantów stał się fundamentem **Narodowej Partii Faszystowskiej** (**PNF**). Na jej czele stanął Mussolini, człowiek o silnej osobowości, przekonujący mówca, uwielbiany i darzony bezgranicznym zaufaniem przez członków partii. Jeszcze w 1921 r. PNF wystartowała w wyborach parlamentarnych, choć bez większego powodzenia. W parlamencie reprezentowało ją zaledwie 35 posłów. Niemniej w kolejnych miesiącach liczba członków partii szybko rosła i latem 1922 r. wynosiła już ok. 250 tys.

M3 Główne założenia doktryny faszystowskiej według Benita Mussoliniego, 1932 r.

3. Faszyzm przede wszystkim [...] nie wierzy w możliwość ani też w użyteczność wieczystego pokoju. Odrzuca więc pacyfizm, który ukrywa zrzeczenie się walki i upodlenie – w obliczu ofiary. Jedynie wojna wznosi do maksimum napięcia wszystkie siły ludzkie i znaczy znamieniem szlachectwa narody, które mają odwagę stawić jej czoło. [...] Dlatego też doktryna, która wychodzi od postawionego z góry postulatu pokoju, jest obca faszyzmowi [...]. Tego ducha antypacyfistycznego faszyzm przenosi także w życie jednostek. [...]

10. Główną zasadą doktryny faszystowskiej jest pojęcie państwa, jego istoty, jego zadań, jego celów. Dla faszyzmu państwo jest absolutem, wobec którego jednostki i grupy są czymś względnym. Jednostki i grupy dają się „pomyśleć" o tyle, o ile istnieją w państwie. Państwo liberalne nie kieruje grą sił i rozwojem materialnym i duchowym zbiorowości, lecz ogranicza się do zarejestrowania wyników; państwo faszystowskie ma swoistą świadomość, swoistą wolę; dlatego zwie się państwem „etycznym".

B. Mussolini, *Doktryna faszyzmu*, tłum. S. Gniadek, P. Sandauer, Lwów: nakładem „Filomaty", 1935, s. 34, 44–45.

Praca z materiałami

1. Wymień główne założenia doktryny faszystowskiej. **M3**
2. Wyjaśnij, czemu miało służyć sfotografowanie się Mussoliniego na czele marszu czarnych koszul. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
3. Podaj główne cele polityki włoskiej po przejęciu władzy przez faszystów. **M5**

Marsz na Rzym w 1922 r.

Latem 1922 r. pogłębił się kryzys polityczny i gospodarczy w państwie. Koalicyjny rząd nie potrafił się uporać z narastającymi problemami. Dało to impuls do działania Mussoliniemu, który w czasie licznych publicznych wystąpień przekonywał Włochów, że jest w stanie wyprowadzić państwo z zapaści. W **październiku 1922 r.**, mając poparcie niektórych generałów, zdecydował się na siłowe przejęcie władzy. Swój cel ogłosił w Neapolu podczas zorganizowanej tam manifestacji, na którą przybyło ok. 60 tys. jego zwolenników. W płomiennym przemówieniu zapowiedział poprawę sytuacji w kraju, zaprowadzenie porządku i zaspokojenie narodowych

M4 Mussolini, który nie wziął udziału w marszu czarnych koszul, wykorzystał go do celów propagandowych. Zadbał o to, by na wszystkich fotografiach być widocznym na czele marszu. Dzięki temu powstało wrażenie, że brał w nim udział. Gdy bojówki zbliżały się do Rzymu, czekał na maszerujących i na ich przodzie wkroczył do miasta. Na zdjęciu Benito Mussolini **1** w otoczeniu innych przywódców ruchu faszystowskiego. Są to: Emilio De Bono **2**, Italo Balbo **3** oraz Cesare Maria de Vecchi (czyt. czezare de wekki) **4**, październik 1922 r.

aspiracji. Z różnych regionów Włoch, samochodami, koleją bądź pieszo, ruszyli w kierunku Rzymu faszystowscy bojówkarze. Mussolini im nie towarzyszył, czekał w Mediolanie na rozwój wypadków, aczkolwiek nie omieszkał sfotografować się na czele maszerujących. Ponieważ bojówkarze byli ubrani w czarne koszule, które nawiązywały do tradycyjnego koloru koszul robotników włoskich, tę zorganizowaną akcję nazwano **marszem czarnych koszul.** Zaniepokojony premier Luigi Facta (czyt. luidżi fakta), liberał, chciał wprowadzić stan wyjątkowy, jednak król Wiktor Emanuel III odmówił podpisania dekretu. Do walk nie doszło, ale pod wpływem tysięcy manifestantów demonstrujących w Rzymie władca zdymisjonował dotychczasowy rząd i nowym **premierem mianował Mussoliniego**. Początkowo rząd miał charakter koalicyjny. Oprócz faszystów zasiadali w nim liberałowie i katoliccy ludowcy, ale ministerstwa o strategicznym znaczeniu (spraw wewnętrznych i zagranicznych) otrzymali faszyści.

W 1923 r. z myślą o dalszej walce o pełnię władzy Mussolini powołał paramilitarną **Milicję Faszystowską**. Doprowadził również do zmiany ordynacji wyborczej do parlamentu włoskiego, dzięki czemu w wyborach w 1924 r. jego partia uzyskała najwięcej głosów i otrzymała aż $^2/_3$ mandatów w nowym parlamencie. Faszyści zyskali demokratyczną legitymizację władzy, co stale podkreślali w materiałach propagandowych. Posłowie

M5 **Mowa Mussoliniego wygłoszona w Izbie Deputowanych, 16 listopada 1922 r.**

Panowie! To, co dzisiaj spełniam w tej sali, jest aktem formalnego względem Was uszanowania, za co też nie żądam od Was żadnego dowodu specjalnej wdzięczności. [...] Rewolucja posiada swe prawa. [...]

Zasadnicze orientacje naszej polityki zagranicznej są następujące: traktaty pokojowe [...] będą wykonane. [...] Traktaty nie są czymś wieczystym, niedającym się naprawić: są one rozdziałami historii. [...] Wykonać je znaczy tyle, co stwierdzić ich wartość. Jeżeli w ciągu wykonywania ujawni się nowy fakt, może to stworzyć nowy fakt, otwierający możliwość dalszego zbadania wzajemnych stanowisk. [...]

Wytyczne polityki wewnętrznej streszczają się w wyrazach: oszczędność, praca, karność. Zagadnienie finansowe jest zasadnicze: trzeba dojść z możliwie największą szybkością do równowagi bilansu państwowego. [...]

Mówiąc o pracy, mamy na względzie burżuazję produkującą i klasy pracujące miejskie oraz wiejskie. Żadnych przywilejów zarówno dla pierwszej, jak i dla ostatnich, natomiast ochrona wszystkich interesów, zgodnych z interesami produkcji i narodu.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 94–95.

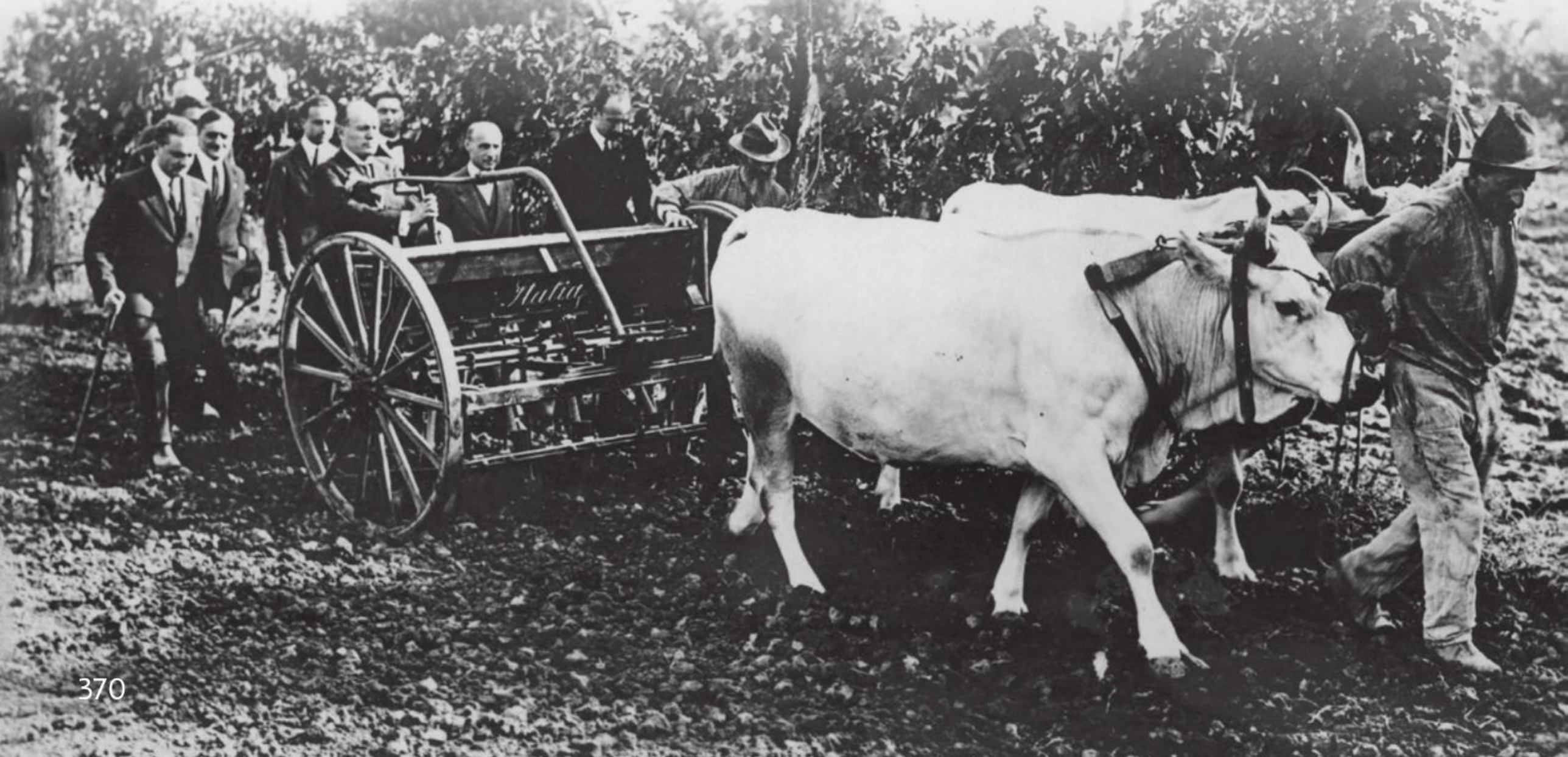

M6 Niemiecka karykatura z satyrycznego pisma „Simplicissimus" ukazywała Mussoliniego jako Pierrota 1 – postać z włoskiej komedii. Stoi on na lądzie w kształcie Włoch 2 i żongluje insygniami władzy królewskiej 3. Z kieszeni wystaje mu głowa włoskiego oficera 4. Karykatura powstała w 1926 r. Swą wymową nawiązywała do aktualnej sytuacji politycznej na Półwyspie Apenińskim.

opozycji kwestionowali wyniki wyborów, oskarżając faszystów o sfałszowanie głosów, matactwa i nadużycia wyborcze. Najgłośniej protestował socjalista Giacomo (czyt. dżjakomo) Matteotti. Faszyści porwali go i zamordowali, co się stało ostrzeżeniem dla opozycji, która została sparaliżowana. By się jej pozbyć, faszyści oskarżyli ją o rzekomą organizację zamachu na życie Mussoliniego (do nieudanego zamachu faktycznie doszło, ale później). Część liderów opozycji uwięziono, a innych zmuszono do wyjazdu poza granice królestwa. W ten sposób w **1925 r. Mussolini** uzyskał pełnię władzy i stał się **dyktatorem**.

Rządy faszystów we Włoszech

Obietnice socjalne oraz sukcesy w polityce gospodarczej i zagranicznej, jak choćby zajęcie miasta Fiume, zapewniły Mussoliniemu szerokie poparcie społeczne. W ciągu kilku lat, za sprawą programu robót publicznych, doprowadził do **likwidacji bezrobocia**. Wprowadził ośrodki medyczne dla kobiet i małych dzieci oraz rozbudował system **opieki zdrowotnej**. Dzięki pomocy polskich specjalistów poprawił punktualność włoskiej kolei. Rozbudował **przemysł zbrojeniowy** i **samochodowy**, w tym fabryki Fiata, oraz **lotniczy** i filmowy. Rozwinął **sieć dróg** i jako pierwszy w Europie zarządził budowę autostrad. Wprowadził **zakaz strajkowania** oraz uznał pracę za obowiązek, co przyczyniło się do szybkiego rozwoju gospodarczego. W najważniejszych działach gospodarki narzucano tworzenie korporacji. Skupiały one pracodawców, pracobiorców, a także przedstawicieli państwa i dawały im wpływ na wysokość produkcji oraz wynagrodzeń. Rządzący faszyści wykorzystywali korporacje do sankcjonowania polityki gospodarczej oraz jako płaszczyznę oddziaływania ideologicznego i kontrolowania społeczeństwa.

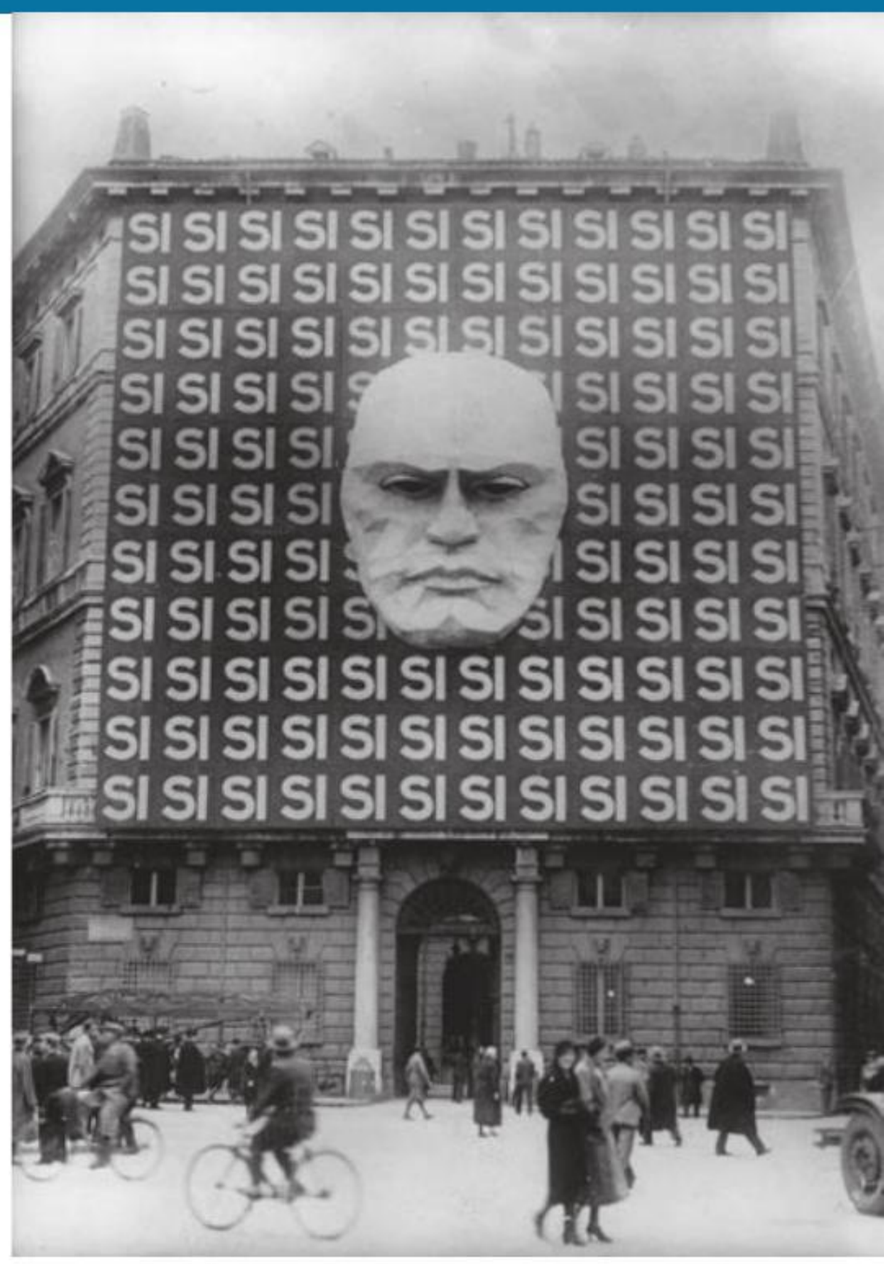
Istotną i coraz większą rolę w faszystowskim państwie włoskim odgrywała **populistyczna propaganda**, która była bezspornym dowodem na to, że władze dążą do podporządkowania sobie i kontrolowania każdej dziedziny życia społecznego. Z tego powodu np. propagowano **sport i rekreację**, a za wzór stawiano tężyznę fizyczną wodza. Mussolini chciał z Włochów uczynić naród mężnych i wysportowanych wojowników. Jego samego prezentowano w mediach jako wielką osobowość o ogromnej sile fizycznej i intelektualnej, spadkobiercę najlepszych tradycji włoskich i antycznych rzymskich oraz człowieka ciężko pracującego na rzecz dobrobytu narodu i pomyślności państwa. Działania te miały doprowadzić do powstania **kultu wodza** (**kultu jednostki**).

Włoski totalitaryzm

Dysponując władzą dyktatorską oraz silnym poparciem społecznym, Mussolini przystąpił do ostatecznej likwidacji demokracji liberalnej i budowy **państwa totalitarnego**. Zniósł wolność słowa i druku oraz tajemnicę korespondencji. W państwie przestał istnieć pluralizm polityczny, ponieważ mogła działać tylko jedna partia. Media należały wyłącznie do faszystów. Stowarzyszenia i instytucje społeczne zostały zamknięte albo podporządkowane państwu.

Społeczeństwo było kontrolowane przez stale rozbudowywaną policję polityczną. Przeciwnicy polityczni trafiali do więzień. Jedynie socjaliści i komuniści kontynuowali działalność w podziemiu, pozostali członkowie opozycji zasilili szeregi PNF, dlatego m.in. pod koniec 1923 r. partia ta liczyła już ok. 800 tys. osób. Na szczycie jej hierarchicznej struktury stał Mussolini jako **wódz** – wł. ***duce*** (czyt. ducze), a w sprawowaniu władzy wspierała go **Wielka Rada Faszystowska**. Choć faszyzm nie propagował haseł rasistowskich i antysemickich, w 1938 r. przyjęto ustawę zakazującą małżeństw Żydów z nie-Żydami. Ze względu na wielkie przywiązanie Włochów do Kościoła Katolickiego faszyści nie zwalczali tej instytucji ani religii, tak jak robili to liberałowie przed wybuchem wojny, lecz dążyli do poprawy relacji z papieżem. W szkołach podstawowych wprowadzono **obowiązkowe nauczanie religii**, w średnich – fakultatywne. W budynkach szkolnych, urzędach i sądach na ścianach zawisły krzyże, a w armii i więziennictwie służyli kapelani. Jednocześnie faszyści prowadzili rozmowy z kurią rzymską i papieżem na temat uregulowania wzajemnych relacji. W **1929 r.** doszło do porozumienia i Włochy zawarły z papiestwem **pakty laterańskie**. Na ich mocy w Rzymie, wokół Bazyliki św. Piotra, po-

M7 Mussolini często się fotografował podczas wykonywania zwyczajnych czynności, wśród ludu. Miało to ocieplić jego wizerunek. Z takich fotografii płynął jasny przekaz propagandowy, że Mussolini jest przywódcą, który nie boi się żadnej pracy, a ponadto troszczy się o prostych mieszkańców Włoch. Jest jednym z nich. Stąd też liczne fotografie Mussoliniego podczas żniw, budowy dróg czy podobnych prac. W kanon tych fotografii wpisuje się zdjęcie pochodzące z ok. 1930 r., które ukazuje duce za pługiem ciągniętym przez parę wołów.

M8 W totalitarnym państwie Mussoliniego każdy element przestrzeni publicznej mógł służyć propagowaniu haseł partii faszystowskiej i promowaniu jej przywódcy. Przykładem takich działań było wykorzystanie fasady Palazzo Braschi (czyt. palacco braski) w Rzymie podczas wyborów w 1934 r. Neoklasycystyczny front budynku będącego wówczas siedzibą partii faszystowskiej przysłoniła wielka konstrukcja z podobizną Mussoliniego i napisem *si* (wł. „tak"). Było to bezpośrednie nawiązanie do sposobu głosowania, w którym wskazywało się poparcie dla listy z kandydatami przez zaznaczenie w karcie słowa „tak" lub „nie". Fotografia z 1934 r.

Praca z materiałami

1. Omów symboliczny wydźwięk karykatury, a następnie oceń trafność przedstawienia Mussoliniego przez autora. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.
2. Scharakteryzuj, na czym polegał fenomen popularności i kultu Mussoliniego we Włoszech. Czy było to zasługą charyzmy i rzeczywistych działań duce czy raczej efektem propagandy? Odwołaj się do **M7**, **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

M9 Mussolini zdawał sobie sprawę, jak istotną rolę w życiu Włochów odgrywała religia, i postanowił wykorzystać to w polityce. Sprzyjał temu fakt, że część duchownych, szczególnie na prowincji, popierała dyktatora, czego nie można było powiedzieć o bezpośrednim otoczeniu papieża. Piusa XI do duce zbliżyła dopiero na krótko wspólna wrogość do komunistów. Mussolini starał się przekonać do siebie papieża paktami laterańskimi, które zapewniały Kościołowi silną pozycję w totalitarnym państwie. Ostatecznie jednak papież w 1931 r. w encyklice *Non abbiamo bisogno* (czyt. bizonjo) potępił system faszystowski. Na fotografii Benito Mussolini w towarzystwie dostojników kościelnych podczas wizyty w szpitalu w Genui, 1938 r.

wstało miniaturowe **Państwo Watykańskie** (o powierzchni 44 hektarów), kierowane przez papieża. Miało charakter **eksterytorialny** i było państwem suwerennym. Pakt uznawał prawo papieży do posiadania licznych posesji na terenie Rzymu i poza nim, m.in. w Castel (czyt. kastel) Gandolfo. Religia rzymskokatolicka została uznana za panującą w Królestwie Włoch, o czym stanowił **konkordat** zawarty między obu państwami w **1929 r.** Tym samym Włochy i Watykan nawiązały stosunki dyplomatyczne. Mussolini szanował także instytucję monarchii i osobiście króla, któremu tak wiele zawdzięczał. Faszyści włoscy nie głosili haseł skierowanych przeciwko monarchii. Z powyższych powodów zarówno papież, jak i król zakulisowo osłabiali radykalizm faszystów i minimalizowali represje wobec jego przeciwników politycznych. W ten sposób, bez wprowadzania masowego terroru, lecz drogą administracyjną, Włochy stały się **pierwszym faszystowskim państwem na świecie**, gdzie – jak stwierdził Mussolini – „wszystko w państwie, nic poza państwem, nic przeciwko państwu".

Eksterytorialność
Wyłączenie pewnego obszaru danego państwa spod prawa sądzenia (jurysdykcji) tego państwa. Obszar eksterytorialny traktuje się, jakby był poza terytorium tego państwa.

Rozwiązania zaproponowane przez włoskich faszystów uwiodły wiele środowisk politycznych w Europie. Faszyzm cieszył się coraz większą popularnością w Europie, a liczba jego sympatyków wciąż rosła, również w państwach demokratycznych, takich jak: Francja, Wielka Brytania i Czechosłowacja. Faszyści europejscy spotykali się na wiecach w Rzymie, gdzie byli goszczeni przez Mussoliniego. Liczył on na to, że za ich pośrednictwem uzyska rozległe wpływy na kontynencie, a dzięki ich wsparciu będzie mógł realizować swoje imperialne plany w basenie Morza Śródziemnego oraz w Afryce. O jego przyszłych sukcesach miała jednak przesądzić coraz bliższa współpraca z niemieckimi nazistami.

M10 **Roman Dmowski na temat Mussoliniego i faszystowskich Włoch, grudzień 1925 r.**

Gdybyśmy byli podobni do dzisiejszych Włoch [...], gdybyśmy mieli taką organizację jak faszyzm, gdybyśmy wreszcie mieli Mussoliniego, największego niewątpliwie człowieka w dzisiejszej Europie, niczego więcej nie byłoby nam potrzeba. Taki rząd może wreszcie stworzyć republikański parlament, jeżeli w tym parlamencie znajdzie się poważna większość, rozumiejąca położenie i szczerze pragnąca ratować państwo, a umiejąca zachować wpływ na swych wyborców bez demagogii, bez schlebiania nieprawnym lub niemożliwym do zaspokojenia apetytom, bez kupowania ich sobie na koszt państwa. Gdyby nasz Sejm był takim parlamentem, byłoby nonsensem myśleć o zmianie ustroju państwa.

R. Wapiński, *Roman Dmowski*, Lublin: Wyd. Lubelskie, 1989, s. 327.

Praca z materiałami

1. Przedstaw pozycję Kościoła Katolickiego w państwie włoskim. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów stosunek Romana Dmowskiego do polityki Benita Mussoliniego. **M10**
3. Wyjaśnij, dlaczego faszystom zależało na tym, by mieć wpływ na wychowanie dzieci i młodzieży. Wykorzystaj **M11** i wiedzę pozaźródłową.

M11 Włoscy faszyści przywiązywali dużą wagę do wychowania młodzieży, która w przyszłości miała się stać wiernym wykonawcą woli duce. Dzieci i młodzież były zrzeszone w różnego rodzaju organizacjach, które charakterem przypominały ugrupowania paramilitarne i odwoływały się do tradycji antycznego Rzymu. Przynależność do nich nie była obowiązkowa. Najpopularniejsza – Opera Nazionale (czyt. nacjonale) Balilla – w 1930 r. liczyła 2 mln chłopców w wieku 8–14 lat. Na fotografii członkowie faszystowskich organizacji młodzieżowych w otoczeniu Milicji Faszystowskiej, 1929 r.

O tym się pisze

Benito Mussolini przemawiający do tłumu, 1938 r.

T1 Rola propagandy i architektury w faszystowskich Włoszech – rozważania Filipa Burna*

W wywiadzie z 1932 r. Benito Mussolini stwierdził, że architektura jest „największą ze wszystkich sztuk". [...] Cenił ją za „użyteczność", za możliwość budowania autorytetu władzy. Była ona dla niego przede wszystkim „wyrazem wielkości państwa". Mussolini zdawał sobie sprawę, że jest ona jednym z najważniejszych, najbardziej dostępnych mediów. Doceniał jej siłę oddziaływania jako instrumentu państwa pomagającego wychowywać obywateli. [...] „Mussolini komunikował się z masami przez architekturę". [...]

Duce wierzył w siłę mitów tworzonych dzięki skutecznej ideologii politycznej, mobilizującej masy, porywającej tłum, pobudzającej do działania w ramach „wspólnoty". [...] Duce chciał uczynić mity widzialnymi, nadać im formę; wierzył w mitotwórczą moc obrazów.

Mussoliniemu zależało na poparciu i lojalności mas. Propaganda miała nie tylko służyć zastraszeniu (komunikowanie siły i trwałości systemu), ale także przekonywaniu, utwierdzaniu w poparciu. Jej rola perswazyjna była bardzo ważna. W ideologii włoskiego faszyzmu masy były porównywane do „białego płótna" lub „bloku marmuru". Tłum był traktowany jako surowy, pasywny materiał przeznaczony do obróbki przez polityka-artystę, wizjonera.

Kreowaniu nowej rzeczywistości, organizacji państwa faszystowskiego, towarzyszył projekt stworzenia „nowego człowieka". Każdy obywatel musiał zostać poddany „faszyzacji", która objęła różne dziedziny życia: wychowanie dzieci i młodzieży, pracę, edukację, sport oraz wypoczynek. W walce o „charakter Włochów" pomóc mogła właśnie architektura. To jej faszyzm powierzył zadanie materializacji mitów. Symbolem trwałości systemu w miastach stały się budowle władzy. Mussolini chciał, żeby siedziby instytucji, administracji były „pałacami Państwa". Ich reprezentacyjny charakter, ich monumentalność, miały być wyrazem siły i stabilności reżimu, nowego państwa. Dobrym przykładem są okazałe gmachy sądów budowane w formach nowoczesnego klasycyzmu. [...]

[...] ideologia miała przenikać do świadomości obywateli państwa faszystowskiego nie tylko poprzez architekturę, ale także przez dekoracje plastyczne budowli, pomniki, murale, szablonowe napisy, plakaty. W tej „polityce spektaklu" dużą rolę odgrywała propaganda na placach i skwerach miast. Wpływ wywierano między innymi za pomocą powtarzania haseł w miejskiej przestrzeni. Francuski dziennikarz Henri Béraud w czasie pobytu w Rzymie w 1929 r. pisał, że mury miasta są pokryte „tablicami, afiszami [...], graffiti. Nie zostawiono wolnego miejsca. Ściany zdają się krzyczeć".*

Miejską przestrzeń wykorzystywano także w plenerowych widowiskach, np. w rekonstrukcji „faszystowskiej rewolucji" we Florencji w 1934 r. z udziałem tysięcy aktorów, przede wszystkim jednak w corocznych obchodach faszystowskich świąt, m.in. Marszu na Rzym (28 października), Rocznicy Zwycięstwa (4 listopada). Miasto stanowiło starannie skomponowane tło dla specjalnych wydarzeń, np. wizyt Mussoliniego i niektórych zagranicznych przywódców.

F. Burno, *Miasta Mussoliniego. Architektura i urbanistyka jako instrument polityki państwa faszystowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 2011, nr 3, s. 27–30.

* **Filip Burno** – historyk architektury, adiunkt na Wydziale Zarządzania Kulturą Wizualną Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie

Henri Béraud (czyt. ąri bero)

Praca z tekstem

1. Przedstaw rolę propagandy w państwie faszystowskim. **T1**
2. Wyjaśnij, do jakich celów służyła Mussoliniemu architektura. **T1**
3. Omów, na czym polegał projekt stworzenia „nowego człowieka" w faszystowskich Włoszech. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw główne założenia włoskiego faszyzmu.
2. Omów kult jednostki w faszyzmie na przykładzie Benita Mussoliniego.
3. Scharakteryzuj politykę faszystowskich Włoch względem Kościoła Katolickiego.

Faszyzm we Włoszech
Podsumowanie 34

Kryzys demokracji po Wielkiej Wojnie

Wzrost znaczenia polityków populistycznych mimo dokonania licznych reform w duchu demokratycznym (m.in. poszerzenia swobód obywatelskich, wprowadzenia 8-godzinnego dnia pracy, przyznania praw politycznych kobietom).
Wykorzystywanie przez populistów masowych środków przekazu (prasa, plakaty, radio, kino).
Spadek poparcia dla demokratycznych systemów rządów.
Rządy autorytarne w większości nowo powstałych po Wielkiej Wojnie państw.

Droga Benita Mussoliniego po władzę

Wzrost niezadowolenia społeczeństwa włoskiego z wyników wojny, brak zadowalających korzyści terytorialnych i ekonomicznych.
Problemy gospodarcze i społeczne przyczyną napięć.
Wzrost popularności polityka populistycznego – Benita Mussoliniego.
1921 – założenie Narodowej Partii Faszystowskiej.
Populistyczna polityka faszystów oparta m.in. na zastraszaniu i przemocy, zyskująca poparcie wśród Włochów.
1922 – marsz czarnych koszul na Rzym. Mussolini mianowany premierem.
Początek budowy państwa faszystowskiego.
1923 – powołanie do życia Milicji Faszystowskiej.
Zmiana ordynacji wyborczej przez faszystów mająca zapewnić im sukces w wyborach.
Zwalczanie przeciwników politycznych przez członków bojówek faszystowskich.
1925 – Benito Mussolini dyktatorem.

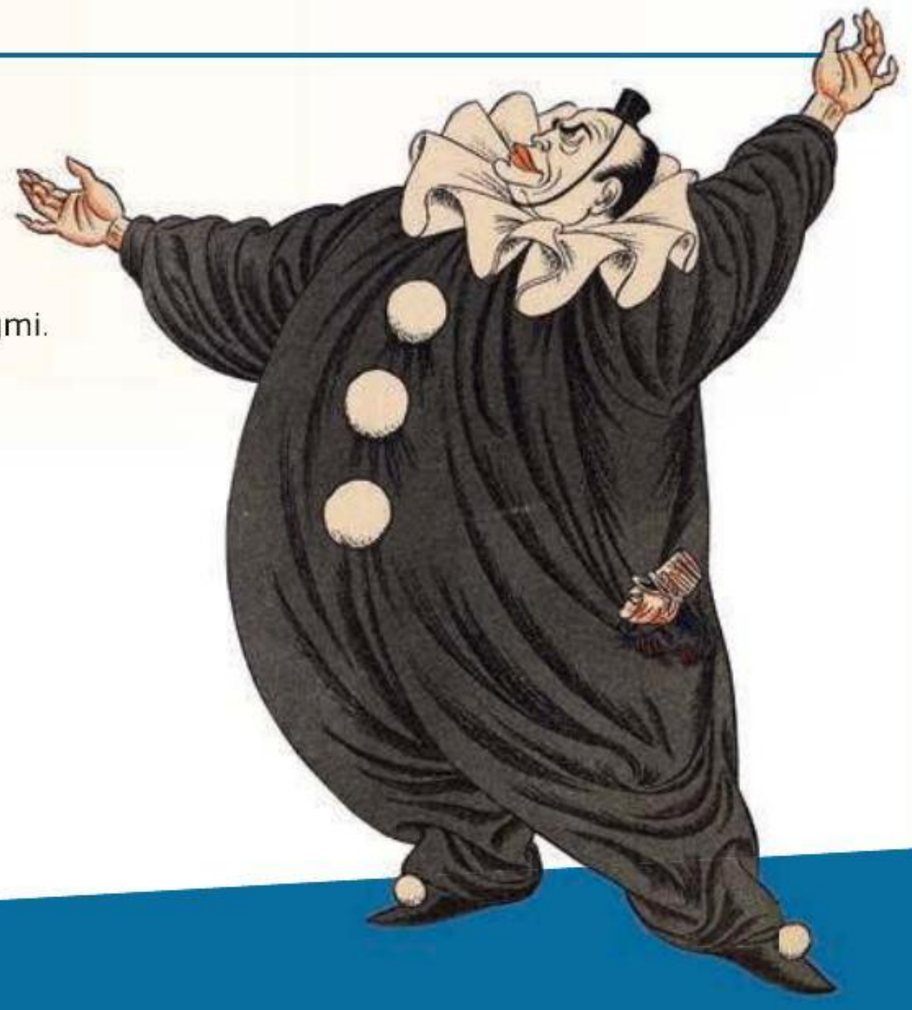
Rządy faszystów

Zlikwidowanie pluralizmu politycznego, prawo działania tylko partii faszystowskiej.
Reformy społeczne i gospodarcze przyczyną poparcia dla rządów faszystów we Włoszech.
Główne sukcesy społeczne i gospodarcze
- likwidacja bezrobocia
- rozbudowa systemu opieki zdrowotnej
- rozwój przemysłu zbrojeniowego i motoryzacyjnego
- budowa sieci dróg
- tworzenie korporacji

W polityce zagranicznej imperialne plany w basenie Morza Śródziemnego i Afryce.
1929 – podpisanie z papiestwem paktów laterańskich, w tym konkordatu.
Likwidacja wolności słowa, druku i tajemnicy korespondencji.
Włochy państwem totalitarnym i pierwszym państwem faszystowskim na świecie.

Cechy charakterystyczne włoskiego państwa totalitarnego

Władza wyłącznie w rękach partii faszystowskiej, brak opozycji.
Kult jednostki – Mussolini jako duce (wódz).
Kontrola każdej dziedziny życia społecznego obywateli.
Oddziaływanie na społeczeństwo przez media będące w rękach faszystów.
Sport i kultura jako narzędzia do budowania poparcia dla faszyzmu.
Strach, przemoc i przepisy administracyjne jako elementy walki z przeciwnikami politycznymi.

Polecane publikacje

J.W. Borejsza, *Szkoły nienawiści. Historia faszyzmów europejskich 1919–1945*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.

G. Hägg, *Mussolini. Butny faszysta*, przeł. W. Łygaś, Warszawa: Pruszyński Media, 2015.

D.I. Kertzer, *Papież i Mussolini. Nieznana historia Piusa XI i rozkwitu faszyzmu w Europie*, przeł. J. Dzierzgowski, Wołowiec: Wyd. Czarne, 2016.

35 Nazizm. Niemcy Hitlera

1919 powstanie Republiki Weimarskiej
1920 powstanie NSDAP
1923 pucz monachijski
1929 początek wielkiego kryzysu
1933 Adolf Hitler kanclerzem
1934 noc długich noży
1935 ustawy norymberskie
1938 „noc kryształowa"

Przypomnij

- Czym się charakteryzował włoski faszyzm?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie były główne cechy nazistowskiego państwa totalitarnego.

Po lekcji

- Opisuję sytuację w Niemczech po Wielkiej Wojnie.
- Przedstawiam drogę Adolfa Hitlera do władzy.
- Omawiam główne założenia ideologii nazistowskiej i zestawiam je z konkretnymi działaniami władz III Rzeszy.

Freikorps

Ochotnicze organizacje paramilitarne zakładane przez weteranów Wielkiej Wojny, działające w Niemczech w latach 1918–1922.

Upadek Rzeszy Niemieckiej w 1918 r.

Długotrwały udział Niemców w wojnie, ponoszone przez nich porażki na froncie zachodnim, pogłębiające się braki aprowizacyjne i szerząca się bieda spowodowały, że nastroje zarówno w armii, jak i w społeczeństwie były bardzo złe. Na początku **listopada 1918 r. wybuchł bunt marynarzy w Kilonii**, do których przyłączyli się robotnicy i opanowali miasto. Wieść o wystąpieniu szybko się rozniosła, a wraz z nią fala buntów zalała niemal całe Niemcy, w tym stolicę. Kilka dni później **cesarz Wilhelm II abdykował** i opuścił kraj.

Po wyjeździe cesarza władzę przejęła Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (SPD) kierowana przez Friedricha (czyt. fridricha) Eberta. 11 listopada 1918 r. socjaldemokraci podpisali zawieszenie broni w Compiègne (czyt. kąpjeń) i kończąc wojnę, spełnili powszechne – jak się wydawało – oczekiwanie Niemców. Zapowiedzieli wprowadzenie szerokiego pakietu ustaw socjalnych, poprawę sytuacji robotników oraz upowszechnienie swobód demokratycznych, ale byli przeciwni rewolucji typu bolszewickiego. Jednak niemieccy komuniści skupieni w **Związku Spartakusa** parli do rewolucji komunistycznej, chcąc na wzór leninowski wprowadzić dyktaturę proletariatu. W styczniu **1919 r.** doszło do **zbrojnych starć w Berlinie** między spartakusowcami a członkami **Freikorpsu** (czyt. frajkorpsu). W trakcie zamieszek zamordowano przywódców Związku Spartakusa – Karla Liebknechta (czyt. lipknechta) i Różę Luksemburg.

Powstanie Republiki Weimarskiej

Na początku **1919 r.** w ogarniętym rewolucją kraju zorganizowano wybory parlamentarne, w których zwycięstwo odnieśli demokraci. Ze względu na wrzenie rewolucyjne w Berlinie pierwsze posiedzenie nowo wybranego Zgromadzenia Narodowego i ogłoszenie nowej konstytucji, która wprowadziła ustrój republikański, odbyło się w Weimarze (czyt. wajmarze). Właśnie od nazwy tego miasta pochodzi nieformalna nazwa państwa niemieckiego po Wielkiej Wojnie – **Republika Weimarska**.

Posłowie w szybkim tempie przyjęli demokratyczną konstytucję, którą w sierpniu 1919 r. podpisał pierwszy prezydent Republiki Weimarskiej Friedrich (czyt. fridrich) Ebert z Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD). Prezydent powołał rząd koalicyjny złożony z demokratów oraz polityków katolickiej partii Centrum. Pierwszym kanclerzem został socjaldemokrata Philipp Scheidemann (czyt. filip szajdeman).

Rząd nie radził sobie jednak z wyjątkowo trudną sytuacją w kraju – powojennym kryzysem gospodarczym i narastającym niezadowoleniem społecznym. Był atakowany zarówno przez skrajną lewicę, jak i skrajną prawicę. Wiele partii nie pogodziło się z klęską poniesioną przez Niemcy podczas I wojny światowej. Szczególnie ugrupowania o skrajnie nacjonalistycznych przekonaniach głosiły hasła o „ciosie w plecy" czy „armii niepokonanej w polu" i obarczały winą za porażkę socjalistów i Żydów. Już w marcu 1920 r. politycy prawicowi próbowali dokonać zamachu stanu i przejąć władzę na fali protestów przeciwko ratyfikowaniu przez Reichstag (czyt. rajchstag) traktatu wersalskiego. Kolejną falę niezadowolenia wzbudziło rozpoczęcie w 1923 r. przez Francję i Belgię okupacji Zagłębia Ruhry (czyt. rury) mającej na celu wyegzekwowanie od Niemiec odszkodowań wojennych. Hiperinflacja i spadek poziomu życia społeczeństwa przyczyniły się do wzrostu popularności partii nacjonalistycznych wzywających do **rewizji traktatu wersalskiego**, który uważały za upokarzający dla Niemiec. Poszukiwano winnych tej porażki i na tym tle dochodziło do zabójstw politycznych. Prawicowi terroryści w 1921 r. zamordowali Matthiasa Erzbergera (czyt. matijasa ercbergera) z partii Centrum. Obwiniali go o klęskę Niemiec w wojnie, gdyż stał na czele niemieckiej delegacji prowadzącej negocjacje w Compiègne w sprawie zawieszenia broni. Niespełna rok później zamordowali Walthera Rathenaua (czyt. waltera ratenała), ministra odbudowy oraz spraw zagranicznych, polityka pochodzenia żydowskiego, gdyż uważali, że będąc Żydem, nie umie dbać o interesy Niemiec.

W 1923 r. kanclerzem i ministrem spraw zagranicznych został liberał **Gustav Stresemann** (czyt. sztrezeman), jeden z najskuteczniejszych niemieckich polityków czasów Republiki Weimarskiej. Przeprowadził

M1 Mimo że zbrojne wystąpienie Związku Spartakusa było zaledwie epizodem w dziejach Niemiec, spowodowało zmianę w postrzeganiu partii lewicowych w tym kraju. Spartakusowcy oskarżyli rządzącą SPD o sojusz z prawicowymi ugrupowaniami w celu stłumienia powstania oraz mord jego przywódców. Z kolei rządzący obarczyli członków Związku odpowiedzialnością za śmierć 156 osób, które zginęły w trakcie starć. Na fotografii scena z walk na ulicach Berlina podczas powstania Spartakusa, styczeń 1919 r.

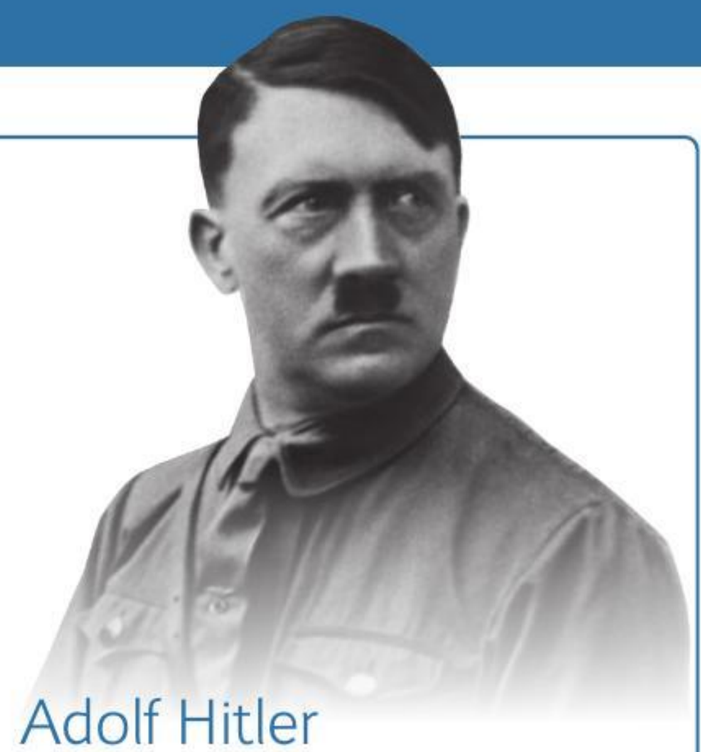
Gustav Stresemann

(1878–1929)

Polityk niemiecki, minister spraw zagranicznych w latach 1923–1929. Był przywódcą liberalno-narodowej partii, reprezentującej interesy wielkich przedsiębiorców oraz niemieckie dążenia ekspansjonistyczne. W 1923 r. został kanclerzem. Przeprowadził w Niemczech reformę walutową, która zapewniła stabilizację gospodarczą. Doprowadził do zniesienia okupacji Zagłębia Ruhry i kontroli alianckiej nad zbrojeniami niemieckimi. Za jego sprawą Niemcy odzyskały rolę równorzędnego partnera na arenie międzynarodowej i zostały przyjęte do Ligi Narodów. Nawiązał stosunki dyplomatyczne i gospodarcze z ZSRS. Względem Polski obrał nieprzyjazny kurs. Fotografia z 1926 r.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego można uznać, że w wyniku powstania spartakusowców pojawiła się rysa na wizerunku niemieckich partii lewicowych. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Adolf Hitler

(1889–1945)

Niemiecki polityk, od 1933 r. kanclerz Niemiec, od 1934 r. Führer III Rzeszy. Urodził się w Austrii, chciał zostać malarzem, ale dwukrotnie nie został przyjęty do Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu. W 1913 r. przeniósł się do Niemiec. W czasie Wielkiej Wojny walczył na froncie zachodnim. W 1920 r., po powrocie do Monachium, wstąpił do NSDAP i dał się poznać jako charyzmatyczny mówca. W 1921 r. został przywódcą partii i zainicjował tworzenie jej bojówek. Po nieudanym puczu monachijskim skoncentrował się na walce o władzę w wyborach parlamentarnych. Sukcesy wyborcze wykorzystał do legitymizacji niedemokratycznych sposobów rządzenia. Doprowadził do wybuchu II wojny światowej. Podbił niemal całą Europę i europejską część ZSRS. Nie mogąc się pogodzić z przegraną Rzeszy w wojnie, popełnił samobójstwo. Fotografia z lat 30.

reformę walutową, **zdławił hiperinflację**, uspokoił napięcie polityczne w kraju, wzmocnił pozycję Niemiec na arenie międzynarodowej. Sytuacja ekonomiczna państwa zaczęła się zdecydowanie poprawiać i stabilizować. Rozwijał się przemysł, spadało bezrobocie, rosły płace realne. Dzięki zabiegom Stresemanna zakończyła się okupacja Zagłębia Ruhry. W podpisanym w **1925 r. traktacie w Locarno** (czyt. lokarno) Niemcy udzieliły gwarancji nienaruszalności granic Francji oraz Belgii, równocześnie odmawiając tego samego Polsce. Powoli odzyskiwały pozycję równorzędnego partnera na arenie międzynarodowej, czego dowodem było przyjęcie ich w **1926 r.** do **Ligi Narodów**.

Jednak pięć tłustych lat dobiegło końca w 1929 r., gdy wybuchł ogólnoświatowy kryzys gospodarczy, który dotknął również i Niemcy.

Narodowi socjaliści i pucz monachijski w 1923 r.

Mimo poprawy sytuacji materialnej Niemców nadal wśród części społeczeństwa poparciem cieszyły się partie o charakterze nacjonalistycznym. Jedną z nich była powstała w **1920 r. Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników** (**NSDAP**). Na jej czele od 1921 r. stał mało znany polityk **Adolf Hitler**. Jako przywódca partii zapowiedział rozpoczęcie narodowej rewolucji oraz poprowadzenie marszu na Berlin, wzorowanego na włoskim marszu na Rzym zorganizowanym przez Mussoliniego. Hitler uzyskał obietnicę wsparcia ze strony generała Ericha Ludendorffa, zasłużonego dowódcy z okresu Wielkiej Wojny, i w **1923 r.** zorganizował **pucz w Monachium**, stolicy Bawarii. Zamach przeprowadziły **Oddziały Szturmowe** (**SA**) – paramilitarna organizacja NSDAP, której bojówkarze, zwani esamanami, nosili brunatne koszule. Nie udało im się jednak opanować kluczowych budynków instytucji władz lokalnych, a uczestnicy puczu zostali aresztowani przez siły wierne rządowi. NSDAP zdelegalizowano. Hitler, który osobiście wziął udział w akcji, trafił do więzienia. Został skazany na pięć lat, ale po 13 miesiącach zwolniono go za dobre sprawowanie.

W więzieniu Hitler napisał książkę *Mein Kampf* (czyt. majn kampf; niem. „moja walka"), która została wydana w 1925 r. (druga część ukazała się w 1927 r.). Zawarł w niej założenia programowe ideologii **narodowego socjalizmu**, określanego również jako **nazizm**. Łączył on elementy programu partii robotniczych oraz odwoływał się do tradycji niemieckiego nacjonalizmu i szowinizmu. Hitler głosił pochwałę Wielkich Niemiec, potężnego państwa wyłącznie dla Niemców, których uważał za najbardziej wartościowy naród w dziejach. Zgodnie z **rasistowską koncepcją ras** ich pochodzenie wywodził od uważanych za **„nadludzi" i „rasę panów"** Aryjczyków, którzy podbijali inne ludy i tworzyli cywilizacje. Przekonywał, że „wielki naród niemiecki" ma prawo do panowania nad innymi państwami i narodami (m.in. stojącymi niżej w hierarchii Słowianami), które muszą mu służyć. Twierdził, że Niemcom jest potrzebna **„przestrzeń życiowa"** (niem. *Lebensraum*), gdyż ich nadzwyczajne talenty i potrzeby nie mogą być zaspokojone w granicach niemieckiej republiki. Za sprawców wszelkiego zła na świecie uznał Żydów, według niego niezdolnych do tworzenia kultury. W jego przekonaniu byli oni odpowiedzialni za klęskę Niemiec w Wielkiej Wojnie i powinni za to ponieść karę. **Rasizm** oraz **antysemityzm** stały się kredo NSDAP. Nazizm głosił również wiele haseł o konserwatywnym zabarwieniu – popierał małżeństwa, tradycyjne rodziny i patriarchalny porządek. Potępiał aborcję i homoseksualizm, ponieważ nie służyły budowaniu „czystego rasowo imperium". Natomiast promował je wśród osób uznanych za „podludzi". W sferze gospodarczej wyrażał niechęć do gospodarki wolnorynkowej i związków zawodowych. Kładł nacisk na dyscyplinę obywateli, co miało wyeliminować antagonizmy między pracownikami a pracodawcami. Cele ekonomiczne państwa nie miały wynikać z indywidualnych interesów przedsiębiorców i potrzeb konsumentów, lecz z programu narzuconego przez przywódcę. Wyraźnie więc określił prymat polityki nad gospodarką, co zostanie zrealizowane w czasie rządów nazistów.

Hitler kanclerzem

W 1929 r. niespodziewanie zmarł cieszący się dużym autorytetem kanclerz Stresemann. Jego śmierć zbiegła się w czasie z pogarszającą się sytuacją ekonomiczną w kraju. Wielki kryzys doprowadził do załamania się niemieckiej gospodarki powiązanej kapitałowo z Europą Zachodnią i USA. Rosło zadłużenie wobec amerykańskich banków, które zaczęły wycofywać kredyty i transferować kapitał za ocean. Gwałtownie przybywało bezrobotnych. O ile w 1928 r. było ich 7%, o tyle w 1932 r. – prawie 30%. W efekcie rosło niezadowolenie społeczne. Niemcy oskarżali rządy o nieskuteczność,

M2 W nazizmie dużą rolę odgrywała symbolika, dla której scenerię tworzyły patetyczne wiece, pokazujące jedność członków partii i jej potęgę, oraz wprowadzone przez hitlerowców święta. Na przykład 9 listopada obchodzono Dzień Poległych Ruchu. Upamiętniał on nazistów, którzy zginęli w puczu monachijskim. Według wielu historyków była to znazyfikowana wersja Męki Pańskiej. Wiec odbywający się tego dnia w Monachium miał formę drogi krzyżowej, a podczas postoju na stacjach wykrzykiwano imiona poległych. Na zdjęciu pochód z okazji Dnia Poległych Ruchu z Hitlerem na czele, 1934 r.

M3 **Adolf Hitler o rasie w *Mein Kampf*, 1925 r.**

Istnieje niezliczona ilość przykładów w historii pokazujących z przerażającą szczerością, jak ciągle aryjska krew miesza się z krwią „gorszych ludzi" i w rezultacie prowadzi do końca kultury zachowania rasy. [...]

Dla rozwoju wyższej kultury jest konieczne istnienie ludzi wyższej cywilizacji, ponieważ nikt poza nimi nie mógł stanowić ekwiwalentu środków technicznych, bez których wyższy rozwój nie był do pomyślenia. [...]

Mieszanina krwi i obniżanie poziomu czystości rasy, która temu towarzyszy, jest jedyną i wyłączną przyczyną, dla której znikają stare cywilizacje – to nie tylko przegrane wojny rujnujące ludzkość, ale właśnie utrata sił oporu płynących z czystości krwi. [...]

Utrata czystości rasowej rujnuje szczęście narodu na zawsze. To powoduje stopniowe pogrążanie się ludzkości, a jego następstwa nigdy nie zostają usunięte z ciała i umysłu. [...]

Dlatego zadaniem narodowego państwa będzie zachowanie rasy i dostosowanie jej do spełnienia końcowych i największych decyzji na tym globie przez odpowiednie wykształcenie swojej młodzieży. Naród, który będzie pierwszy na tym polu, osiągnie zwycięstwo.

A. Hitler, *Moja walka*, tłum. I. Puchalska, P. Marszałek, Krosno: Scripta Manent, 1992, s. 121–155.

Praca z materiałami

1. Omów rolę wieców i nowych świąt w umacnianiu pozycji politycznej nazistów w Niemczech. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw model społeczeństwa i narodu, jaki się wyłania z fragmentu *Mein Kampf*, a następnie oceń, czy jest on zgodny z normami demokratycznymi i wartościami chrześcijańskimi. Uzasadnij odpowiedź, korzystając z **M3** oraz wiedzy pozaźródłowej.

III Rzesza w liczbach

Do końca lat 20. NSDAP była jedną z wielu partii politycznych działających w Republice Weimarskiej. Ówczesne elity polityczne postrzegały jej członków raczej jako „głośnych krzykaczy". Nie sądzono, że w przyszłości mogliby oni przejąć władzę. Sytuacja się zmieniła na skutek wielkiego kryzysu gospodarczego, niezwykle dotkliwego dla społeczeństwa Niemiec. Wielu historyków sądzi, że to właśnie on miał być jedną z przyczyn, dla których naziści zyskali tak wielką popularność w Niemczech.

Liczba mandatów w wyborach do Reichstagu w latach 1930–1933

Partia polityczna	Data			
	wrzesień 1930	lipiec 1932	listopad 1932	marzec 1933*
NSDAP	107	230	196	288
SPD	143	133	121	125
KPD	77	89	100	81
Centrum	68	75	70	73
DNVP	41	45	63	52
BVP	19	24	21	-
inne	122	12	13	28

Na podstawie: Ch. McNab, *Trzecia Rzesza 1933–1945. Fakty, liczby i dane statystyczne*, Poznań: Vesper, 2011, s. 12.

NSDAP – Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników

SPD – Socjaldemokratyczna Partia Niemiec

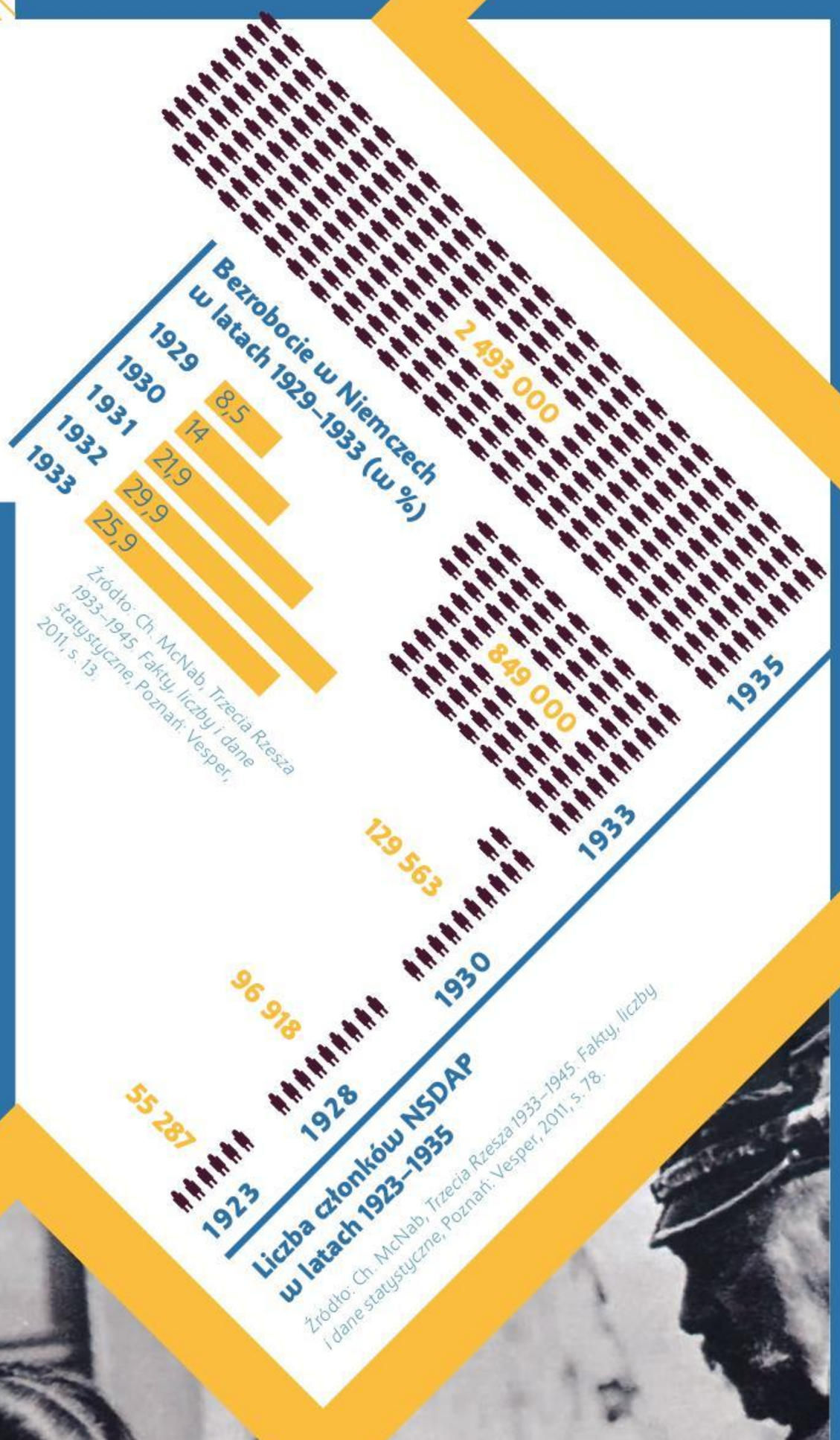
KPD – Komunistyczna Partia Niemiec

Centrum – Niemiecka Partia Centrum, zwana Katolicką Partią Centrum

DNVP – Niemiecka Narodowa Partia Ludowa

BVP – Bawarska Partia Ludowa

* Wybory odbyły się już po mianowaniu Hitlera kanclerzem i pożarze Reichstagu.

Praca z infografiką

1. Rozstrzygnij, czy istnieje związek między wzrostem popularności NSDAP w Niemczech a kryzysem gospodarczym. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do poszczególnych danych.

2. Wskaż partię, która najbardziej straciła na znaczeniu w latach 1929–1933.

bezradność i brak pomysłu na wyjście z kryzysu. W tej sytuacji bardzo się zaktywizowali narodowi socjaliści wzywający do zniszczenia ładu wersalskiego, który w ich przekonaniu był źródłem kryzysu, biedy i upokorzenia Niemców. Żądali też odsunięcia od władzy skompromitowanej – według nich – klasy politycznej. W poważnym kryzysie społecznym i politycznym dostrzegli szansę na sukces wyborczy. Dali Niemcom proste odpowiedzi na trudne pytania, obiecując przede wszystkim szybką likwidację bezrobocia, dobre płace, wzrost poziomu życia oraz odsunięcie od władzy polityków obwinianych przez społeczeństwo za kryzys i powszechne ubóstwo.

W wyborach z 1930 r. wszystkie partie straciły zaufanie wyborców, zyskała tylko NSDAP, zdobywając aż ok. 18% głosów, podczas gdy jeszcze w 1928 r. cieszyła się niespełna 3-procentowym poparciem. NSDAP wprowadziła do Reichstagu 107 posłów, co uczyniło ją drugą co do wielkości siłą polityczną w parlamencie. Po wyborach powstał kolejny słaby rząd koalicyjny, który nie był w stanie rozwiązać narastających problemów gospodarczych i społecznych. Burzyli się robotnicy i rolnicy. Wzmagał się chaos w państwie. Rosła agresja nazistowskich bojówkarzy, którzy atakowali lokale wyborcze przeciwników politycznych oraz ich wiece. W tej sytuacji prezydent Paul von Hindenburg zarządził nowe wybory, które odbyły się w lipcu 1932 r. NSDAP uzyskała w nich ok. 37% głosów (najwięcej ze wszystkich partii) i wprowadziła do Reichstagu aż 230 posłów. Naziści osiągnęli ten wynik m.in. dzięki niekonwencjonalnym i atrakcyjnym dla wyborców środkom propagandy i agitacji. Chętnie wykorzystywali radio. Hitler i jego współpracownicy przemieszczali się z miasta do miasta samolotami, aby jak najszybciej dotrzeć na kolejne spotkanie. Manifestacje uliczne, wiece oraz demagogiczne i elektryzujące przemówienia wodza przyczyniły się do wzrostu popularności nazistów. Mimo sukcesu wyborczego Hitler nie był zainteresowany udziałem w rządzie, w którym nie będzie kanclerzem. Latem 1932 r. powstał słaby i krótkotrwały rząd, w związku z czym w listopadzie 1932 r. odbyły się kolejne wybory. Przyniosły NSDAP lekki spadek poparcia (zwolennicy Hitlera uzyskali ok. 33% głosów). Bez narodowych socjalistów nie można było jednak sformować koalicji rządowej. Po kilku tygodniach negocjacji prezydent Hindenburg **30 stycznia 1933 r.** powierzył **Hitlerowi jako kanclerzowi** misję sformowania rządu. Hitler szybko utworzył koalicyjny gabinet i natychmiast zaczął wprowadzać w życie swoją wizję totalitarnego państwa.

Pod koniec lutego 1933 r., w niewyjaśnionych do dzisiaj okolicznościach, **podpalono budynek Reichstagu**. Dla Hitlera stało się to doskonałą okazją do zaatakowania przeciwników politycznych – socjaldemokratów, komunistów oraz Żydów. Propaganda nazistowska uderzała przede

M4 Hitler przejął władzę w Niemczech w majestacie prawa. Zdobył ją legalnie, bez rozlewu krwi i groźby rewolucji. Wielu konserwatywnych polityków wiedziało, że ten „wulgarny prostak" jest im potrzebny w polityce, mimo że gardzili nim jako człowiekiem. Również prezydent Hindenburg miał powiedzieć przed nominacją kanclerską: „Jestem już jedną nogą w grobie i naprawdę nie wiem, czy nie będę żałował tej decyzji później w niebie". Na fotografii ze stycznia 1933 r. prezydent Paul von Hindenburg i Adolf Hitler.

M5 Pożar Reichstagu posłużył Hitlerowi nie tylko do rozprawienia się z przeciwnikami politycznymi, lecz także do wywarcia wpływu na życie społeczne w państwie. Psychoza strachu, jaką rozpętano wokół partii lewicowych, spowodowała, że pod wpływem nalegań Hitlera prezydent Hindenburg wydał specjalne rozporządzenie o ochronie narodu i państwa. Dokument zawieszał podstawowe prawa demokratyczne, tj. wolność słowa, prawo do tajemnicy korespondencji oraz ochronę mienia. Zdjęcie przedstawia pożar Reichstagu, luty 1933 r.

M6 Naziści chcieli kontrolować wszystkie aspekty życia obywateli, również ich umysły. Władze państwowe przygotowały więc listę książek szkodliwych – ich zdaniem – dla niemieckiego społeczeństwa. Wśród autorów dzieł zakazanych znaleźli się przedstawiciele środowisk lewicowych i pacyfistycznych, pisarze żydowscy oraz niemieccy, których poglądy były opozycyjne względem ideologii narodowego socjalizmu. W maju 1933 r. książki te zostały publicznie spalone na stosach w największych niemieckich miastach. Najliczniejsze tłumy zgromadziły się podczas niszczenia dzieł na berlińskim Opernplatz (czyt. opernplac, dziś Plac Bebela), gdzie spalono blisko 20 tys. tomów książek, m.in. Tomasza Manna, Franza (czyt. franca) Kafki, Bertolta Brechta, Karola Marksa oraz Heinricha Heinego (czyt. hajnricha hajnego). Ten ostatni, niemiecki Żyd tworzący w epoce romantyzmu, ok. 100 lat wcześniej napisał: „Tam, gdzie pali się książki, w końcu będzie się palić ludzi".
Na fotografii palenie książek na Opernplatz w Berlinie, maj 1933 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Adolf Hitler doszedł do władzy w Niemczech. **M4**
2. Rozstrzygnij, czy słowa Heinricha Heinego można uznać za prorocze. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Omów wpływ partii nazistowskiej na życie społeczne w Niemczech. **M5**, **M6**, **M7**, **M8**, **M9**, **M10**, **M11**, **M12**, **M13**

wszystkim w odnoszących coraz większe sukcesy wyborcze komunistów. W takiej atmosferze w marcu 1933 r. odbyły się kolejne wybory. NSDAP zdobyła ok. 44% mandatów i jeszcze bardziej umocniła swoją pozycję, co potwierdzało – zdaniem jej liderów – demokratyczną legitymizację rządów nazistów. Ich celem było uzyskanie $^2/_3$ mandatów w Reichstagu, co by im pozwoliło otrzymać specjalne pełnomocnictwa. Hitler przekonał prawicowych sojuszników, głównie posłów Centrum podzielających niechęć do komunistów, i wspólnie przegłosowano unieważnienie mandatów komunistów. Następnie przyznano rządowi prawo do wydawania ustaw i zmiany konstytucji. W ciągu kilku miesięcy naziści **zlikwidowali partie polityczne**. Pozostała tylko NSDAP. W kwietniu 1933 r. Hindenburg podpisał ustawę, która doprowadziła do likwidacji federalnej struktury państwa i podporządkowania całości spraw kraju wyłącznie centralnemu ośrodkowi władzy nazistów w Berlinie. Kolejne wybory przyniosły pełne zwycięstwo **NSDAP**, na którą zagłosowało **aż 92% wyborców**. Reichstag pozostał już tylko formalnie istniejącą instytucją. W tym samym **1933 r.** Hitler ogłosił koniec republiki i **powstanie III Rzeszy** – jak powiadał – „tysiącletniej Rzeszy". NSDAP i państwo stały się jednością. Struktury partyjne pokryły się z państwowymi, a wolności polityczne i zasady demokratyczne zniesiono. Niemcy stały się **państwem totalitarnym**.

Funkcjonowanie nazistowskiego państwa totalitarnego

Po śmierci prezydenta Hindenburga w 1934 r. i po przeprowadzonym referendum **Hitler połączył władzę prezydenta z kanclerską i partyjną**. Jako **Führer** (czyt. firer, niem. „lider, wódz") stanął jednocześnie na czele państwa i partii. Jego decyzje były niepodważalne i nieodwołalne, miały też większe znaczenie niż przepisy prawa. Lewicowi działacze z NSDAP i Oddziałów Szturmowych (SA) na czele z Ernstem Röhmem (czyt. romem) próbowali kwestionować pozycję Hitlera. Röhm budował kult własnej osoby i intensywnie rozbudowywał struktury SA, której liczebność przekroczyła 3 mln członków. O Hitlerze wyrażał się pogardliwie, nazywając go „zabawnym kapralem". Führer, nie godząc się na podważanie jego autorytetu i krzyżowanie planów, podjął decyzję o wymordowaniu konkurentów w partii. Stało się to pod koniec czerwca **1934 r.** podczas **nocy długich noży**. Zbrodni dokonali m.in. członkowie **Oddziałów Ochronnych** (**SS**), kolejnej nazistowskiej bojówki, powstałej w 1925 r. Esesmani – w odróżnieniu od esamanów – nosili czarne mundury. Zamordowanych oskarżano o przygotowanie zamachu stanu, defraudację środków finansowych, a także o pijaństwo, rozpustę i homoseksualizm.

M7 Dzieci i młodzież nakłaniano do wstępowania do organizacji młodzieżowych, które w zamyśle nazistów miały służyć wychowywaniu młodych ludzi w duchu narodowego socjalizmu. Podlegały one bezpośrednio państwu i NSDAP. Chłopcy mogli należeć do Deutsches Jungvolk (czyt. dojczes jungfolk, 10–14 lat) oraz Hitlerjugend (14–18 lat), dziewczęta zaś – do Jungmädelbund (czyt. jungmedelbunt, 10–14 lat) i Bund Deutscher Mädel (czyt. bunt dojczer medel, 14–18 lat). Szacuje się, że tylko w tych czterech organizacjach w 1939 r. działało ponad 7 mln dzieci. Na zdjęciu chłopcy z Hitlerjugend, lata 30.

Po nocy długich noży Hitler przyspieszył realizację programu NSDAP. Zdelegalizowano obywatelskie stowarzyszenia i organizacje, tworzono i rozbudowywano jedynie te narodowosocjalistyczne, w tym dla dzieci i młodzieży, takie jak **Hitlerjugend** dla chłopców i **Związek Niemieckich Dziewcząt**. Ich zadaniem było wychowywanie młodzieży w duchu nazizmu z jednoczesnym zachowaniem nad nimi pełnej kontroli. Partyjne państwo decydowało o wszystkim, nawet o życiu i zdrowiu milionów Niemców. Starano się w ten sposób wprowadzić ***gleichschaltung*** (czyt. glajchszaltung), czyli ujednolicić całe życie społeczne i polityczne, zarówno w sferze publicznej, jak i prywatnej. W niemieckim społeczeństwie nie było miejsca na pluralizm i odmienność od narzucanych wzorów. Ci, którzy się sprzeciwiali wprowadzanemu systemowi, byli bez wyroków sądowych zamykani w **obozach koncentracyjnych** – specjalnie dla nich tworzonych miejscach odosobnienia. Pierwsze utworzono już wiosną 1933 r. w Dachau i Oranienburgu, następne powstały w Sachsenhausen (czyt. zaksenhałzen) i Buchenwaldzie. Pełną i totalną kontrolę nad społeczeństwem oraz likwidację wszelkich przejawów sprzeciwu miała zapewniać powołana w 1933 r. **Tajna Policja Państwowa** – **Gestapo**. Jej szefem został Heinrich (czyt. hajnrich) Himmler. We wrześniu 1939 r. stale rozbudowywane siły policji i służby bezpieczeństwa znalazły się w ramach nowo powołanej instytucji o nazwie **Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy**.

M9 **Rozporządzenie prezydenta Rzeszy o ochronie narodu i państwa, 28 lutego 1933 r.**

Na podstawie artykułu 48 ust. 2 Konstytucji Rzeszy, dla zabezpieczenia przed zagrażającymi państwu zamachami komunistycznymi, zarządza się, co następuje:

1. Zawiesza się chwilowo artykuły 114, 115, 117, 118, 123, 124 i 153 Konstytucji Rzeszy Niemieckiej. Z tej racji dozwolone są – nawet wykraczające poza przewidziane w tym celu ustawowe ramy – ograniczenia osobistej wolności, swobody wyrażania swoich zapatrywań wraz z wolnością prasy, prawem tworzenia związków i zgromadzeń, jak i dozwolone jest naruszenie tajemnicy listowej, pocztowej, telegraficznej i telefonicznej oraz wydanie postanowień dotyczących rewizji domowych oraz zajęcia i ograniczenia własności. [...]

3. Przestępstwa, które w kodeksie karnym zagrożone są karą dożywotniego więzienia, a mianowicie w § 81 (zdrada główna), 229 (trucicielstwo), 307 (podpalenie), 311 (eksplozja), 312 (spowodowanie powodzi), 315 ust. 2 (uszkodzenie urządzeń kolejowych), 324 (trucicielstwo niebezpieczne dla ogółu), karane są śmiercią.

Prezydent Rzeszy: von Hindenburg

Kanclerz Rzeszy: Adolf Hitler

Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych, oprac. M.J. Ptak, M. Kinstler, Wrocław: Wyd. UWr, 1996, s. 258.

M8 W 1937 r. w obozach koncentracyjnych w Dachau, Sachsenhausen i Buchenwaldzie przebywało ok. 8 tys. więźniów, głównie przeciwników politycznych nazistów. Wraz ze wzrostem ich liczby rozbudowywano sieć obozów. Tylko do Dachau w 1938 r. przywieziono po aneksji Austrii 7831 obywateli tego kraju (ponad 80% z nich stanowili Żydzi). W kolejnych latach w tego typu miejscach izolacji oraz przymusowej pracy osadzano również duchownych, osoby określane jako aspołeczne, chorych umysłowo oraz homoseksualistów. Na zdjęciu więźniowie obozu koncentracyjnego ubrani w pasiaki z numerem oraz trójkątem oznaczającym kategorię więźnia.

M10 Ustawa o ochronie niemieckiej krwi i czci, 15 września 1935 r.

Sejm Rzeszy przepojony świadomością tego, że czystość krwi niemieckiej stanowi warunek dalszego trwania ludu niemieckiego, i ożywiony niezłomną wolą zabezpieczenia Niemieckiego Narodu po wszystkie czasy – uchwalił jednomyślnie następującą ustawę, którą niniejszym ogłaszamy:

§ 1. Zawieranie małżeństw między Żydami i niemieckimi poddanymi [...] krwi niemieckiej albo pokrewnej jest zakazane. Małżeństwa zawarte wbrew temu zakazowi są nieważne, także gdy dla obejścia niniejszego zakazu zawarte zostaną za granicą. [...]

§ 2. Pozamałżeńskie stosunki między Żydami a niemieckimi poddanymi krwi niemieckiej albo pokrewnej są zakazane.

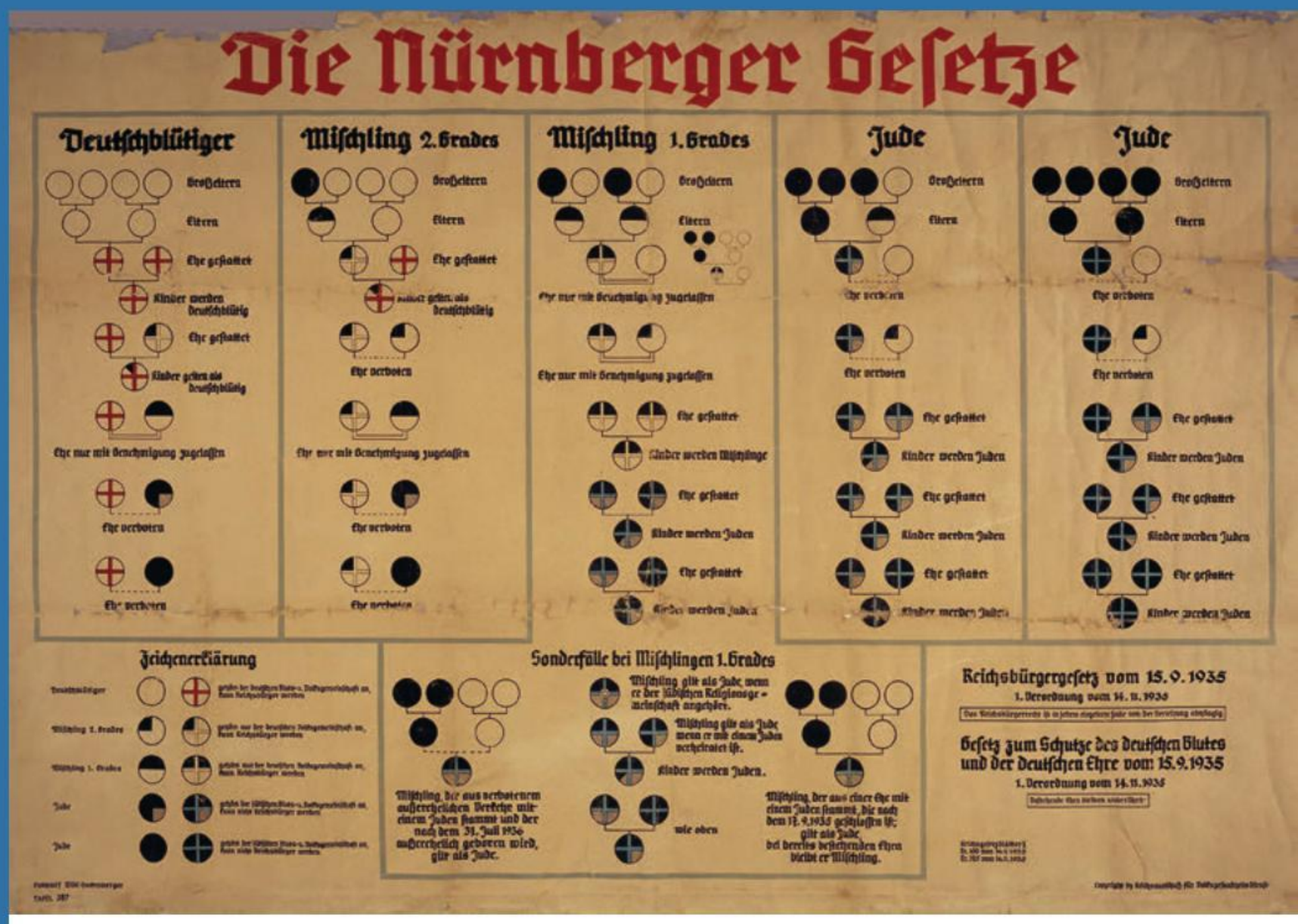
§ 3. Żydom nie wolno zatrudniać w gospodarstwie domowym kobiet, niemieckich poddanych, krwi niemieckiej albo pokrewnej w wieku poniżej 45 lat.

§ 4. Zakazuje się Żydom używania flag o barwach narodowych niemieckich. [...]

§ 5. (1) Kto naruszy zakaz zawarty w § 1, podlega karze więzienia.

(2) Kto naruszy zakaz zawarty w § 2, podlega karze aresztu lub więzienia.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 105.

M11 Fala antysemityzmu w Niemczech wezbrała po ogłoszeniu ustaw norymberskich, a antyżydowska retoryka zyskiwała coraz większy posłuch. Działo się tak, mimo że Żydzi stanowili niecały 1% niemieckiego społeczeństwa, byli w większości zasymilowani i niczym się nie różnili od przeciętnych Niemców. Ustawy podzieliły jednak społeczeństwo według specjalnie stworzonych tabel rasowych, które precyzowały, kogo można uznać za prawdziwego Niemca, kogo za „mieszańca", a kogo za Żyda. Dowodów miały dostarczać pseudonaukowe badania nad czystością rasy oraz genetyką poszczególnych nacji. Na ilustracji tabela rasowa. Tylko osoba, której żaden z dziadków ani żadna z babć nie byli Żydami (cztery białe kółka w górnym lewym rzędzie), była uznawana za osobę „krwi niemieckiej", 1935 r.

Polityka nazistów względem Żydów

Naziści wierzyli, że ludzkość dzieli się na rasy, wśród których najwyższą pozycję zajmuje rasa germańska. Na samym jej szczycie mieli się znajdować Niemcy. Ich obowiązkiem było stworzenie nowego porządku świata opartego na dominacji Rzeszy. Niżej miała się lokować rasa romańska, a jeszcze niżej słowiańska. Na najniższym poziomie znajdowali się Żydzi. Naziści uważali, że ich obecność w Rzeszy stanowi poważne zagrożenie dla „czystości rasowej" Niemców. W **1935 r.** Reichstag podczas posiedzenia w Norymberdze uchwalił **ustawy** zwane **norymberskimi**. Dwie z nich były **antyżydowskim ustawodawstwem**, które według nazistów miało chronić czystość rasy germańskiej. Ustawy zakazywały małżeństw, a nawet kontaktów seksualnych Niemców z Żydami. Na podstawie aktów wykonawczych kontynuowano **aryzację** gospodarki i przestrzeni publicznej – Żydzi byli usuwani ze stanowisk państwowych, z administracji, szkolnictwa i sądownictwa, a jednocześnie przejmowano ich przedsiębiorstwa i nieruchomości. Lekarze żydowscy nie mogli leczyć Niemców. Jesienią 1938 r. kilkanaście tysięcy Żydów mających polskie obywatelstwo wydalono z Rzeszy.

Praca z materiałami

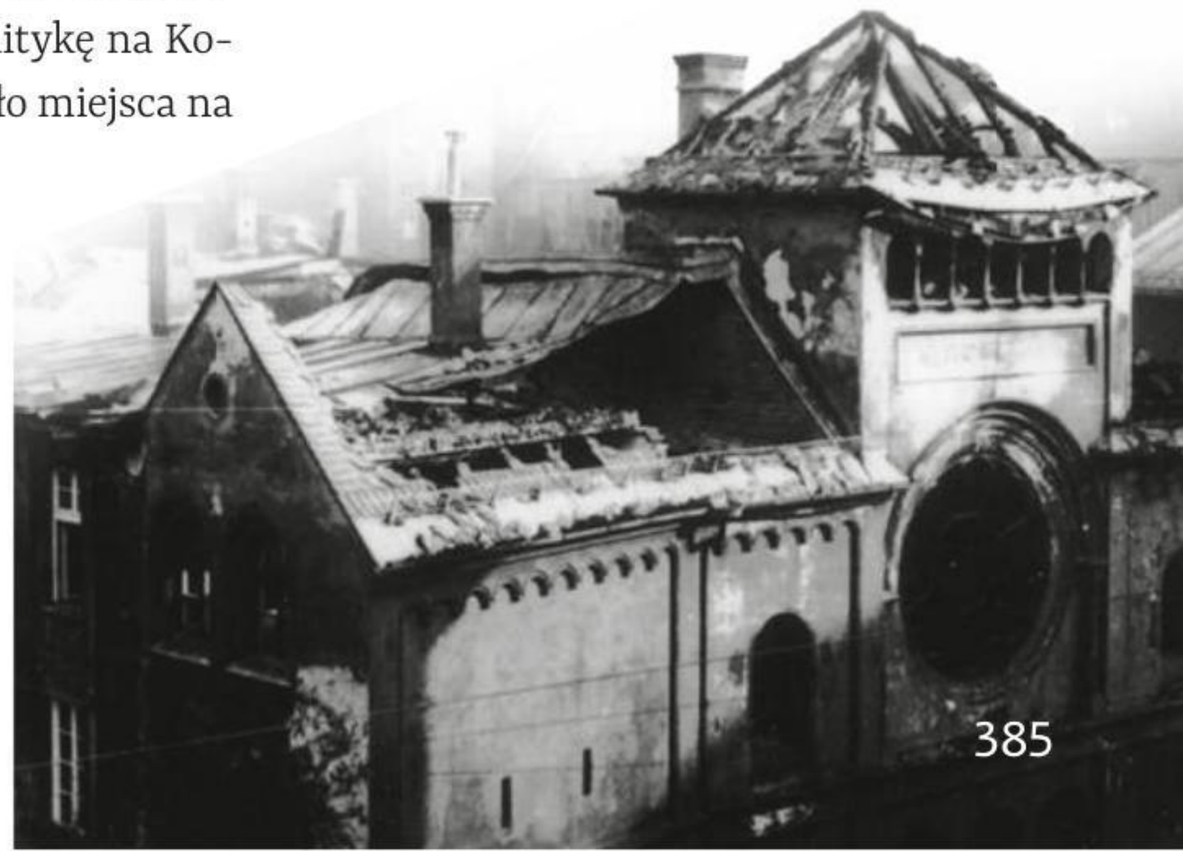
1. Wyjaśnij, dlaczego naziści kładli duży nacisk na wychowanie dzieci i młodzieży w duchu narodowego socjalizmu. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień uprawnienia, jakie dawało nazistom rozporządzenie o ochronie narodu i państwa z 1933 r. **M9**
3. Omów politykę nazistów w stosunku do Żydów. **M10**, **M11**, **M12**, **M13**

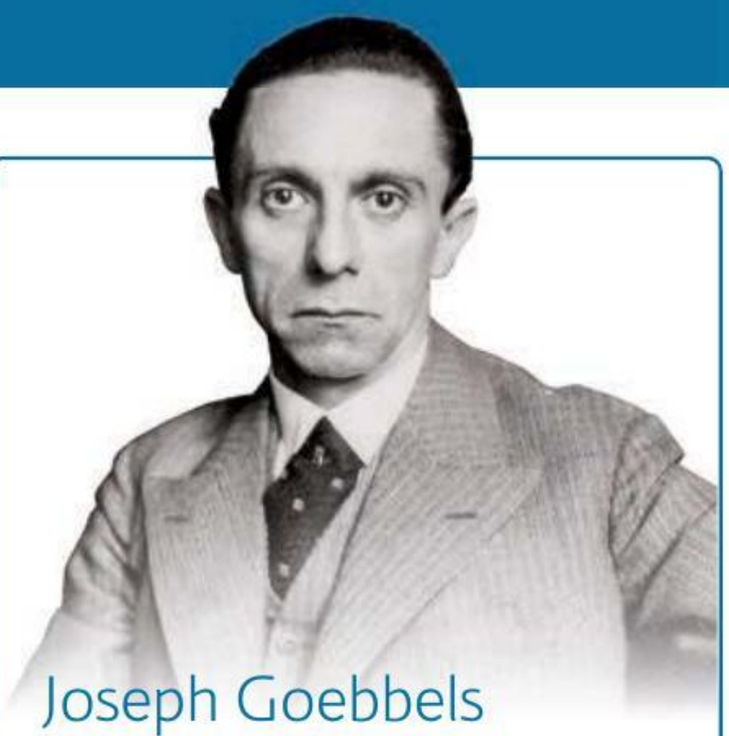
Punktem kulminacyjnym antyżydowskiej polityki był **pogrom** dokonany w nocy z 9 na 10 listopada **1938 r.**, nazwany **„nocą kryształową”**. Zamordowano wówczas kilkudziesięciu Żydów, zniszczono wiele synagog, a pozostałe zamknięto. Rozbijano szyby żydowskich sklepów i plądrowano mieszkania, na skutek czego ulice zostały zasypane odłamkami szkła i kryształów. Ofensywa przeciwko Żydom postępowała. Zakazano im wstępu do teatrów, kin, filharmonii. Odebrano im nawet prawo kierowania samochodami. Dokończono przejmowanie przedsiębiorstw żydowskich przez państwo. Walka z „zażydzeniem”, jak naziści określali współistnienie Żydów w państwie niemieckim, spotkała się z akceptacją niemieckiego społeczeństwa, a nawet zdecydowanie zwiększyła i tak wysokie poparcie społeczne dla nazizmu w Rzeszy. Żydzi, chociaż stanowili niespełna 1% mieszkańców państwa, odgrywali istotną rolę w niemieckiej gospodarce i kulturze. Wzbudzało to zazdrość, a nawet nienawiść, które umiejętnie podsycała nazistowska propaganda. Ograniczenia prawne oraz narastający w społeczeństwie niemieckim antysemityzm powodowały, że Żydzi zaczęli opuszczać Rzeszę. Spośród żyjących w Niemczech w 1933 r. ponad 500 tys. Żydów w 1939 r. pozostało ich ok. 200 tys.

Jedynie duchowni katoliccy i ewangeliccy pozwalali sobie na krytykę rządów narodowych socjalistów. Zwłaszcza Kościół Katolicki był przeciwny rządom nazistów. W 1937 r. papież Pius XI wydał encyklikę *Mit brennender Sorge* (czyt. zorge, niem. „z palącą troską”), w której potępił państwo wodzowskie i jego politykę. Za propagowanie encykliki i antynazistowską politykę na Kościół spadły represje. W państwie narodowych socjalistów nie było miejsca na niezależne instytucje.

M12 Prześladowania ludności żydowskiej nasiliły się w Niemczech w połowie lat 30. Naziści dążyli do całkowitego usunięcia Żydów z przestrzeni publicznej. Nazistowskie bojówki na masową skalę organizowały antysemickie akcje – wybijanie szyb w sklepach i domach oraz profanowanie synagog. W wielu miastach bojkotowano sklepy. Na fotografii z drugiej połowy lat 30. widać członków organizacji nazistowskiej stojących przed żydowskim sklepem w Berlinie. Na przywieszonych tablicach widnieją antysemickie napisy: „Niemcy! Szanujcie się! Nie kupujcie u Żydów!".

M13 Wielu historyków postrzega „noc kryształową" jako preludium do tego, co się wydarzyło w czasie II wojny światowej. Tej jednej nocy zamordowano 91 osób, spalono 171 synagog, zniszczono ponad 7500 sklepów, zdemolowano wiele domów. W kolejnych dniach po pogromie blisko 26 tys. Żydów trafiło do obozów koncentracyjnych. W ramach odszkodowania za straty, jakie rzekomo poniosło państwo niemieckie, Żydzi mieli zapłacić mu ponad 1 mld marek. Na zdjęciu synagoga w Magdeburgu zniszczona w trakcie pogromu z 9/10 listopada 1938 r.

Joseph Goebbels

(1897–1945)

Polityk niemiecki, członek kierownictwa NSDAP, od 1933 r. minister propagandy w III Rzeszy. Studiował literaturę oraz filozofię. W 1924 r. został członkiem NSDAP. Był jednym z jej liderów – wygłaszał przemówienia na partyjnych wiecach, pisał artykuły propagandowe i wydawał ulotki. Jego talent docenił Hitler, który po dojściu do władzy w 1933 r. uczynił go szefem Ministerstwa Propagandy i Oświecenia Publicznego. Tekę tę Goebbels dzierżył do końca istnienia III Rzeszy. Za pomocą wszystkich dostępnych środków – m.in. systemu edukacji, prasy, radia oraz filmu, a także starannie reżyserowanych wieców – upowszechniał ideologię nazistowską oraz budował kult Hitlera. Odegrał niezwykle istotną rolę w umacnianiu nazistowskiego państwa totalitarnego. Fotografia z 1933 r.

Polityka gospodarcza nazistów

Uruchomienie programu robót publicznych spowodowało, że w krótkim czasie **zlikwidowano bezrobocie**. Rozbudowywano **infrastrukturę komunikacyjną**, w tym nowe linie kolejowe i autostrady. Realizowano też program **odbudowy przemysłu zbrojeniowego**, zakazanego traktatem wersalskim, który III Rzesza wypowiedziała w 1936 r. Gospodarka nadzorowana przez nazistów została przestawiona z pokojowej na wojenną. Nie zapomniano o niezamożnych obywatelach, którzy mogli tanio nabyć odbiornik radiowy, ani o zamożniejszych, których było stać na kupno Volkswagena (czyt. folkswagena), czyli samochodu zwanego ludowym. Każdemu Niemcowi wyznaczono miejsce w gospodarce państwa, przejmując tym samym kontrolę nad zasobami pracy.

Propaganda w III Rzeszy

Wielką rolę w kształtowaniu postaw społecznych odegrała **propaganda**. Za jej tworzenie i szerzenie odpowiadał **Joseph Goebbels** (czyt. jozef gebels), jeden z najbliższych współpracowników Hitlera. Stał się on niedoścignionym mistrzem zbiorowego oszustwa, co świetnie ilustrują jego słowa: **„kłamstwo powtórzone tysiąc razy staje się prawdą”**. Wszystkie tytuły prasowe były narodowosocjalistyczne. Nie istniały niezależna prasa ani wolność słowa i druku. Środki masowego przekazu zostały podporządkowane Goebbelsowi, tak samo jak sztuka. Wszystko miało służyć **indoktrynacji**. Książki uznane za wrogie publicznie palono, zyskując aplauz tysięcy widzów. Niszczono dzieła sztuki uznane za bezwartościowe i tępiono sztukę nowoczesną, którą uważano za „zdegenerowaną”.

M14 W propagandzie III Rzeszy Adolf Hitler jawił się jako zbawca narodu, który przywrócił Niemcom potęgę i zmazał hańbę „wersalskiego dyktatu". Również w sztuce często był ukazywany w ten sposób. W 1934 r. Hubert Lanzinger (czyt. lanc-inger) stworzył wyidealizowany portret Hitlera jako rycerza w lśniącej zbroi trzymającego w dłoni nazistowską flagę. Obraz Lanzingera *Niosący sztandar*, przechowywany w Centrum Historii Wojskowej Armii USA w Waszyngtonie.

Praca z materiałem

1. Omów propagandowy wydźwięk obrazu Huberta Lanzingera. **M14**

Polecenia podsumowujące

1. Wskaż czynniki, które zadecydowały o tym, że Adolf Hitler zdobył władzę w Niemczech.
2. Omów politykę nazistów względem Żydów w III Rzeszy.
3. Przedstaw rolę propagandy w działaniach nazistów.

Nazizm. Niemcy Hitlera
Podsumowanie 35

Niemcy przed dojściem do władzy Adolfa Hitlera

Porażka w Wielkiej Wojnie i kryzys gospodarczy przyczynami wzrostu niezadowolenia społecznego i nastrojów rewolucyjnych.
1918 – abdykacja cesarza Wilhelma II.
Pierwszy powojenny rząd w Niemczech złożony z socjaldemokratów obarczany winą za kryzys gospodarczy i podpisanie traktatu wersalskiego.
Republika Weimarska – potoczna nazwa państwa niemieckiego w latach 1919–1933.
Problemy gospodarcze i społeczne Republiki Weimarskiej przyczyną wzrostu popularności partii prawicowych.
1925–1929 – pięć tłustych lat za czasów Gustava Stresemanna: zahamowanie inflacji, wzrost gospodarczy oraz wzrost znaczenia Niemiec na arenie międzynarodowej (od 1926 r. w Lidze Narodów).
Pogorszenie sytuacji ekonomicznej i społecznej w Niemczech podczas wielkiego kryzysu gospodarczego, ponowny wzrost poparcia dla populistycznych partii prawicowych.

Droga Adolfa Hitlera do władzy

1920 – powstanie Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP).
1923 – pucz monachijski.
Mein Kampf Hitlera – założenia ideologii nazistowskiej, m.in. koncepcja wyższości rasy aryjskiej, „przestrzeń życiowa" dla Niemców, rasizm oraz antysemityzm.
Bojówki nazistowskie SA wykorzystywane do celów politycznych.
Sukcesy NSDAP w wyborach parlamentarnych w czasach wielkiego kryzysu gospodarczego.
1933 – Adolf Hitler kanclerzem Niemiec.

Funkcjonowanie nazistowskiego państwa totalitarnego w Niemczech

II 1933 – pożar Reichstagu jednym z narzędzi do zwalczenia opozycji politycznej.
Powstanie III Rzeszy ze sprawującym władzę dyktatorską Adolfem Hitlerem jako Führerem.
Zakazanie działalności wszystkich partii poza NSDAP.
1934 – noc długich noży – rozprawienie się Hitlera z opozycją wewnątrz partii nazistowskiej.
Całkowita kontrola życia obywateli. Rola SA, SS, Gestapo oraz obozów koncentracyjnych w zastraszaniu społeczeństwa.
Propagowanie ideologii narodowego socjalizmu przy użyciu środków masowego przekazu.
Podporządkowywanie wszystkich aspektów życia społecznego ideologii nazistowskiej.
Indoktrynacja dzieci i młodzieży w organizacjach, takich jak Hitlerjugend, Związek Niemieckich Dziewcząt.
Antysemityzm wszechobecny w przestrzeni publicznej i polityce państwa.
Wprowadzenie ustaw norymberskich zakazujących małżeństw między Żydami a Niemcami, wykonywania przez Żydów pewnych zawodów.
1938 – „noc kryształowa" – pogrom Żydów, kulminacja antysemityzmu w Niemczech.
Sukcesy gospodarcze nazistów, m.in. likwidacja bezrobocia, rozbudowa infrastruktury komunikacyjnej.
Rozbudowa armii, wzrost potencjału militarnego.

Polecane publikacje

M. Gilbert, *Noc kryształowa. Preludium do zagłady*, przekł. J. Lang, Zakrzewo: Wyd. Replika, Poznań: Wyd. Axis, 2010.

R. Grunberger, *Historia społeczna Trzeciej Rzeszy*, t. 1–2, przeł. R. Kalinowski, Warszawa: PIW, 1994.

I. Kershaw, *Hitler*, t. 1–2, przeł. P. Bandel, R. Bartołd, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2013.

36 Komunizm w ZSRS

1921 początek realizacji Nowej Polityki Ekonomicznej
1922 powstanie ZSRS
1924 Stalin przywódcą ZSRS
1930 utworzenie Głównego Zarządu Obozów
1934 przystąpienie ZSRS do Ligi Narodów
1936 początek wielkiej czystki
1937–1938 operacja polska NKWD
23 VIII 1939 zawarcie paktu Ribbentrop–Mołotow

Przypomnij

- Jak wyglądała sytuacja polityczna w Rosji po rewolucji październikowej?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jaki sposób następowało kształtowanie „człowieka sowieckiego".

Po lekcji

- Charakteryzuję ustrój ZSRS.
- Opisuję zmiany w życiu społecznym i gospodarczym w ZSRS w latach 1922–1939.
- Wyjaśniam, jaką rolę w ZSRS odgrywał kult Stalina.

Dyktatura bolszewików

Po zwycięstwie w wojnie domowej w Rosji (1919–1923) bolszewicy przystąpili do utrwalania władzy w nowym sowieckim państwie, które **w 1922 r.** nazwali **Związkiem Socjalistycznych Republik Sowieckich** (**ZSRS**).

W 1924 r. nowe państwo przyjęło konstytucję. Wprowadzała ona ustrój federalistyczny, a republikom sowieckim wchodzącym w skład państwa przyznawała prawo do opuszczenia ZSRS. Nie były one jednak suwerenne. O ich losie, a zarazem całości państwa decydowały władze centralne w Moskwie – od 1918 r. stolicy ZSRS. Konstytucja wprowadziła formalny podział władzy centralnej na ustawodawczą sprawowaną przez Ogólnorosyjski Komitet Wykonawczy Rad (od 1936 r. Radę Najwyższą ZSRS), wykonawczą, czyli **Radę Komisarzy Ludowych**, i sądowniczą. Ten podział nie miał jednak faktycznie żadnego znaczenia, gdyż aparat państwa tworzyli i kontrolowali członkowie partii bolszewickiej, która od 1925 r. nosiła nazwę Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), w skrócie WKP(b). Od tego momentu bolszewicy coraz częściej nazywali się **komunistami**. Na czele partii stał jej sekretarz generalny. Był nie tylko **przywódcą partii**, ale w rzeczywistości również całego **państwa**.

м1 Pochodzący z 1920 r. plakat *Towarzysz Lenin oczyszcza Ziemię z hołoty* ukazuje przywódcę bolszewików [1] stojącego na kuli ziemskiej z czerwoną miotłą (symbolem rewolucji i ruchu robotniczego) [2] w dłoniach. Wymiata on wrogów rewolucji bolszewickiej: monarchów [3] – symbol rządów arystokracji, bankiera [4] wyobrażającego kapitalizm i wyzysk mas oraz prawosławnego duchownego [5] uosabiającego uprzywilejowaną pozycję duchowieństwa.

Praca z materiałami

1. Omów propagandowy wydźwięk plakatu. **м1**
2. Wyjaśnij, na czym polegał paradoks Nikołaja Jeżowa. Odwołaj się do **м2** i wiedzy pozaźródłowej.

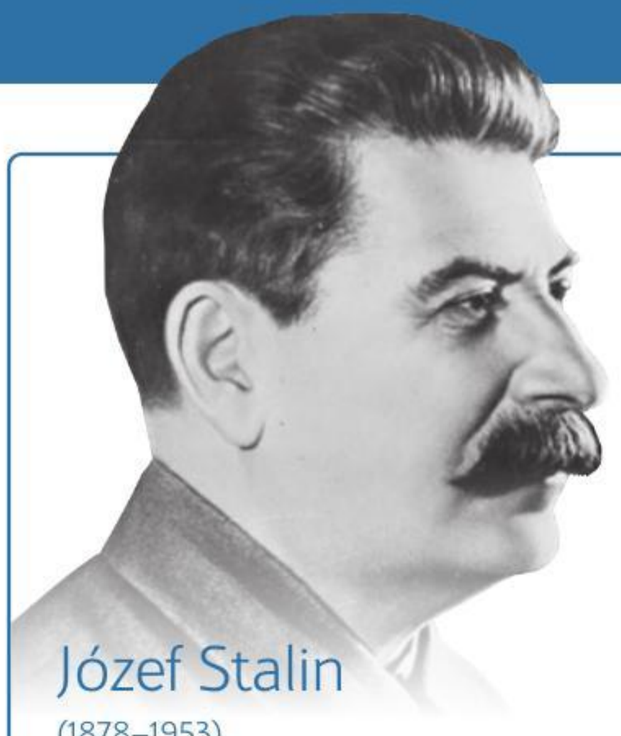
Walka o władzę i polityka terroru

W **1924 r.** zmarł Lenin, a **nowym przywódcą** został **Józef Stalin**. Władzę przejął w wyniku walki z **Lwem Trockim** (zob. s. 390), bolszewikiem o znacznie dłuższym stażu w partii i znacznie bardziej dla niej zasłużonym. Stalin zmusił Trockiego do emigracji, a wiele lat później kazał go zamordować. Posiłkując się fałszywymi oskarżeniami, dla własnego bezpieczeństwa z kręgu decydentów partyjnych usunął innych wpływowych członków partii. Nie brakowało ludzi, którzy mu w tym pomogli, licząc na zajęcie ich miejsc.

Stalin, który obsesyjnie podejrzewał otoczenie o spiskowanie i przygotowywanie zamachu na jego życie, co jakiś czas **eliminował konkurentów siłą**. Uzasadniał to teorią, że wraz z budową komunizmu zaostrza się **walka klasowa**. Oznaczało to, że każdy może być podejrzany o czyny wrogie wobec państwa i partii, zmierzające do zakwestionowania dyktatury.

Do tropienia i likwidowania przeciwników władzy sowieckiej służyła partii istniejąca od 1917 r. **policja polityczna** – **Czeka**. Czekiści stali się podporą bolszewickiej władzy i symbolem jej represyjnego charakteru, wykonawcami krwawego terroru. Do 1926 r. kierował nimi polski komunista **Feliks Dzierżyński** (zob. s. 391). W 1922 r. Czeka formalnie została przemianowana na **Państwowy Zarząd Polityczny** (**GPU**), który od 1934 r. podlegał **Ludowemu Komisariatowi Spraw Wewnętrznych** (**NKWD**).

W 1934 r. w zamachu zginął Siergiej (czyt. s-iergiej) Kirow, cieszący się poparciem społecznym sekretarz organizacji leningradzkiej WKP(b), zamordowany najprawdopodobniej z rozkazu Stalina. Stało się to pretekstem do licznych aresztowań i walki z „terroryzmem". W **1936 r.** rozpoczęła się **wielka czystka**, która trwała do 1939 r. W jej wyniku aresztowano ok. 12 mln członków partii, z których ok. 1 mln zgładzono. NKWD na masową skalę mordowała m.in. bolszewików starej generacji, głównie inteligentów oraz wyższych oficerów i generałów, z których najbardziej znany był Michaił Tuchaczewski. Zamordowano 80% generałów i ponad 40 tys. oficerów.

Józef Stalin

(1878–1953)

Właśc. Józef Wissarionowicz Dżugaszwili. Dyktator i przywódca ZSRS. Uczęszczał do prawosławnego seminarium duchownego, z którego został usunięty za przynależność do organizacji marksistowskiej. W latach 1913–1917 przebywał na Syberii, zesłany tam za działalność antycarską. Był współorganizatorem rewolucji październikowej w 1917 r. i współtwórcą ZSRS. Od 1922 r. należał do ścisłego kierownictwa rządzącej partii bolszewickiej. Po śmierci Lenina w 1924 r. sukcesywnie eliminował konkurentów i został przywódcą partii oraz państwa. Stworzył totalitarne państwo komunistyczne i doprowadził do prześladowania oraz śmierci milionów obywateli ZSRS. We wrześniu 1939 r. dokonał agresji na Polskę i podporządkował sobie jej część. Zaatakowany przez III Rzeszę w 1941 r. przeszedł na stronę aliantów, z którymi doprowadził do jej upadku w 1945 r. Fotografia wykonana ok. 1942 r.

M2 Stalin powierzył przeprowadzenie czystki w partii bolszewickiej Nikołajowi Jeżowowi, w latach 1936–1938 pełniącemu funkcję szefa NKWD. Szacuje się, że Jeżow był w tym czasie współodpowiedzialny za śmierć blisko 800 tys. osób. Gdy Stalin uznał, że Jeżow nie jest mu potrzebny, usunął go z kierownictwa partii i w pokazowym procesie w 1940 r. skazał na śmierć. Na zdjęciu m.in. Stalin 1 i Jeżow 2 w 1937 r.

Lew Trocki

(1879–1940)

Właśc. Lew Dawidowicz Bronstein (czyt. bronsztajn). Rosyjski działacz komunistyczny. Od 1897 r. działał w ruchu rewolucyjnym, za co został zesłany na Syberię. Za udział w rewolucji 1905 r. ponownie zesłano go na Syberię. W 1917 r. podczas rewolucji październikowej kierował walką zbrojną. Po przejęciu władzy przez bolszewików znalazł się w ścisłym kierownictwie partii, tworzył Armię Czerwoną i koordynował działania zbrojne bolszewików w czasie wojny domowej. Był twórcą koncepcji eksportu rewolucji na Zachód. Po śmierci Lenina w 1924 r. przegrał ze Stalinem walkę o władzę. Stopniowo pozbawiany pełnionych funkcji i wykluczony z partii, w 1929 r. został zmuszony do emigracji. Publicznie krytykował Stalina i jego rządy za odejście od ideałów rewolucji. W 1938 r. założył IV Międzynarodówkę. Był nieustannie śledzony przez NKWD, które wymordowało jego najbliższych, a po trzech nieudanych zamachach zamordowało i jego w 1940 r. Fotografia z 1918 r.

Na rozkaz Stalina komisarze spraw wewnętrznych organizowali **procesy pokazowe**, podczas których aresztowanych fałszywie oskarżano i zmuszano do przyznawania się do niepopełnionych czynów, np. współpracy wywiadowczej z „imperialistami" z Europy i USA. Głównym oskarżycielem w procesach pokazowych był prokurator generalny Andriej Wyszyński. Ofiarą wielkiej czystki padli m.in. Gienrich Jagoda i Nikołaj Jeżow – szefowie NKWD. Obaj zostali pozbawieni stanowisk, uwięzieni, a następnie straceni, gdyż Stalin uznał, że mają już zbyt dużo władzy. W 1938 r. po Jeżowie szefem NKWD został Ławrientij Beria.

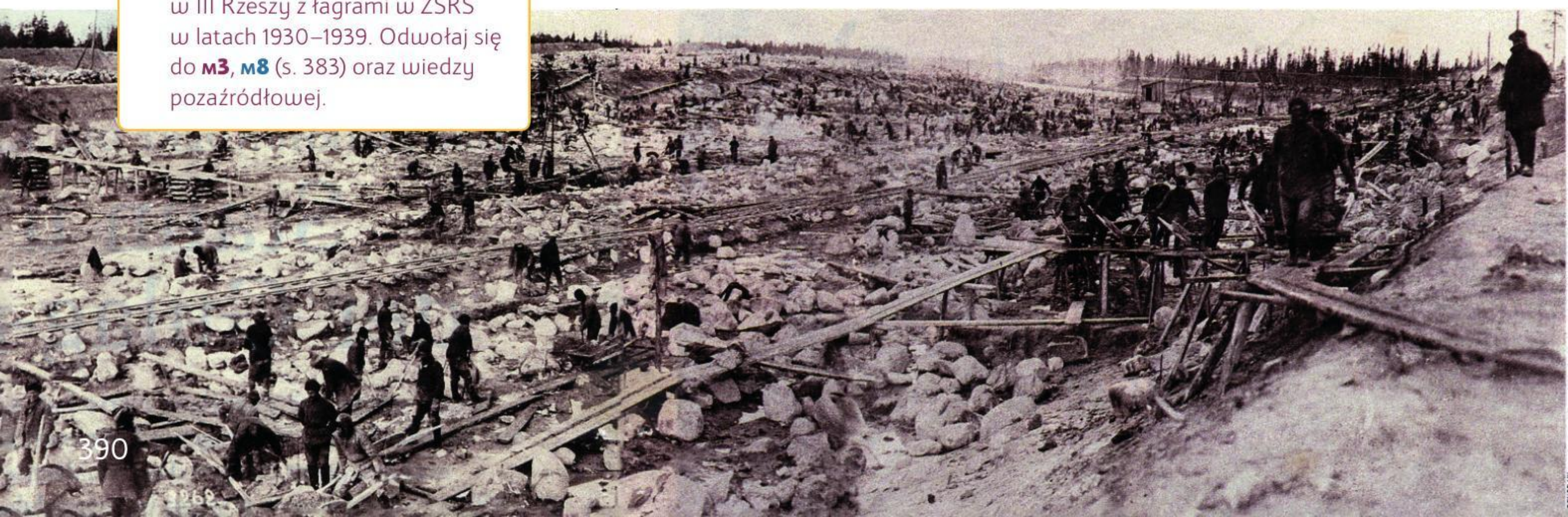
Wśród licznych ofiar NKWD byli też Polacy zamieszkujący ZSRS. Na polecenie Stalina szef NKWD Jeżow za rzekomą współpracę z polskim wywiadem nakazał likwidację polskich skupisk narodowościowych na Białorusi i Ukrainie. W ramach **operacji polskiej** przeprowadzonej przez NKWD w latach **1937–1938** śmierć poniosło ponad 100 tys. osób, kilkadziesiąt tysięcy zostało zesłanych do łagrów, a ok. 100 tys. przesiedlono do Kazachstanu i na Syberię. Przeżyli tylko nieliczni.

Terror umocnił władzę Stalina. Wyimaginowani i potencjalni konkurenci oraz przeciwnicy byli mordowani bądź skazywani na więzienie lub wieloletnie zesłanie do poprawczych obozów pracy zwanych **łagrami**. W **1930 r.** powołano do życia Główny Zarząd Poprawczych Obozów nazywany **Gułagiem**. Kierował on gigantyczną siecią obozów pracy, rozsianych na terenie całego ZSRS, nazwanych Archipelagiem Guług. Do dziś nie udało się ustalić rzeczywistej liczby osób, które tam przebywały i zginęły z powodu katorżniczej pracy, chorób i znęcania się nad nimi oraz życia w niewyobrażalnie trudnych warunkach. Jest to niemożliwe, ponieważ wiele dokumentów zniszczono. Szacuje się jednak, że w latach **1931–1936 w obozach przebywało ok. 13 mln ludzi**. Według pisarza Aleksandra Sołżenicyna tylko **do 1956 r.** we wszystkich łagrach **zginęło łącznie ok. 60 mln osób**, inni podają liczbę 42 mln, przy czym kolejne 10 do 30 mln miało umrzeć jeszcze w trakcie transportu do obozów.

Praca z materiałami

1. Omów wielką czystkę w ZSRS, a następnie wyjaśnij, co było jej celem. **M2**, **M3**, **M4**
2. Porównaj obozy koncentracyjne w III Rzeszy z łagrami w ZSRS w latach 1930–1939. Odwołaj się do **M3**, **M8** (s. 383) oraz wiedzy pozaźródłowej.

M3 Jednym z miejsc symbolizujących tragizm losu więźniów w łagrach jest Kanał Białomorsko-Bałtycki. Stalin zlecił jego budowę w 1930 r. W ciągu zaledwie 20 miesięcy wykopano połączenie między Morzem Białym a Morzem Bałtyckim. W nieludzkich warunkach, bez jakiegokolwiek specjalistycznego sprzętu, pracowało tam blisko 170 tys. osób. Śmierć poniosło do 12 do 25 tys. osadzonych. Fotografia z 1932 r. ukazuje więźniów podczas budowy Kanału Białomorsko-Bałtyckiego.

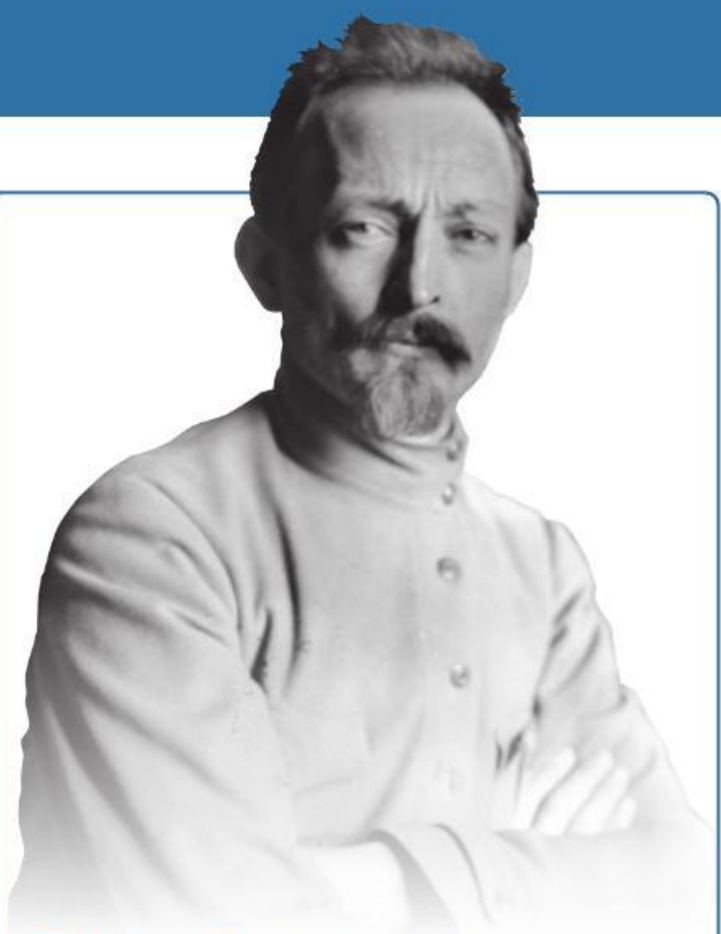

M4 **Rosyjski aktor i reżyser Wsiewołod* Meyerhold o terrorze w czasach wielkiej czystki, lata 30. XX w.**

[...] rozpoczęło się „wydobywanie" zeznań. [...] usiłujących się bronić przywoływano do rozsądku za pomocą fizycznych metod oddziaływania (bito po twarzy i głowie, po genitaliach, rzucano na podłogę i tratowano nogami, ściskano za gardło, aż twarz nabiegła krwią itd.), trzymano bez snu [...], wsadzano do karceru (półnagich i bosych do lodowato zimnego lub nieznośnie gorącego i dusznego, bez okien) itd. Jeszcze innym wystarczała sama groźba takiego potraktowania [...]. Po próbie samobójstwa już mnie nie bito, za to przez długi czas nie dawano spać. Doszedłem do takiego stanu wyczerpania psychicznego, że było mi już wszystko jedno [...]. W takim stanie psychicznym wyraziłem zgodę na składanie wszelkich zeznań.

R. Miedwiediew, *Pod osąd historii. Geneza i następstwa stalinizmu*, t. 1, przekł. C. Czarnogórski, Warszawa: Bellona, 1990, s. 251–252.

* **Wsiewołod** (czyt. ws-iewołod)

Feliks Dzierżyński

(1877–1926)

Działacz lewicowy i komunistyczny, szef aparatu terroru w ZSRS w latach 1917–1926. Pochodził z polskiej rodziny szlacheckiej z zaboru rosyjskiego. Za antycarską działalność był wielokrotnie aresztowany i więziony, a także dwukrotnie zesłany na Syberię. Od 1900 r. działał w SDKPiL. Podczas rewolucji 1905–1907 prowadził aktywną działalność w Królestwie Polskim. Po wybuchu rewolucji lutowej w Rosji w 1917 r. wyjechał do Piotrogrodu, włączył się w działalność bolszewików i stał się bliskim współpracownikiem Lenina. Po przejęciu władzy przez bolszewików w 1917 r. został twórcą i szefem policji politycznej, która realizowała państwową politykę terroru. Dzierżyński osobiście mordował tzw. wrogów ludu, dlatego nazywano go „krwawym Feliksem" lub „czerwonym katem". Fotografia z 1918 r.

Budowa gospodarki komunistycznej

Po dojściu do władzy bolszewicy rozpoczęli przebudowę stosunków gospodarczych. Pod pretekstem konieczności mobilizacji środków oraz ludności na rzecz prowadzenia wojny zapoczątkowali politykę **komunizmu wojennego**. Na podstawie **dekretu o ziemi** wprowadzonego w **1917 r.** oraz **nacjonalizacji** z **1918 r.** rząd bolszewicki praktycznie zlikwidował własność prywatną w gospodarce. Komuniści przejęli majątki ziemiańskie, zakłady przemysłowe oraz banki, a ich właścicieli więzili, mordowali lub zmuszali do emigracji. Niemniej do 1929 r. pozostawili relikty gospodarki wolnorynkowej, np. drobny przemysł oraz warsztaty rzemieślnicze i usługowe. Również chłopi nadal gospodarowali na własnej ziemi, chociaż pod kontrolą państwa. Komuniści pozwolili też na działalność przedsiębiorstw reprezentujących kapitał zagraniczny, m.in. niemiecki i amerykański, oczywiście pod nadzorem władzy bolszewickiej.

W **1921 r.** bolszewicy uznali, że zanim zostanie wykonany kolejny etap budowy komunizmu, najpierw należy odbudować gospodarkę, pobudzić rynek wewnętrzny oraz zgromadzić zasoby gospodarcze i finansowe. Przystąpili do realizacji programu o nazwie **Nowa Polityka Ekonomiczna (NEP)**. ZSRS stał się ważnym producentem żywności na świecie. Chwilowe wstrzymanie zmian rewolucyjnych nazywano pieriedyszką (ros. „wytchnienie").

W **1929 r.** władze ZSRS zakończyły NEP i zapoczątkowały planowy rozwój **gospodarki komunistycznej**. Zlikwidowały istniejącą dotąd drobną własność prywatną, wprowadziły **całkowite upaństwowienie środków produkcji** oraz **gospodarkę planową**. Co pięć lat realizowały kolejny plan. Koncentrowały się na industrializacji, głównie budowie silnego przemysłu ciężkiego, w tym zbrojeniowego. Armia wyposażona w najnowocześniejszy sprzęt była potrzebna do eksportu rewolucji, czyli wprowadzenia komunizmu w innych krajach.

Nowa Polityka Ekonomiczna (NEP)

Polityka społeczno-gospodarcza Rosji sowieckiej w latach 1921–1929. Dopuszczała elementy gospodarki wolnorynkowej – prowadzenie małych prywatnych przedsiębiorstw w rolnictwie oraz usługach. Pozostawiała jednak wyłączność państwa w przemyśle (głównie ciężkim), handlu (szczególnie międzynarodowym) oraz w sektorze bankowym.

M5 Otwarcie w 1932 r. Dnieprzańskiej Elektrowni Wodnej w Zaporożu zostało nagłośnione przez sowieckie władze jako wielki sukces postępującej industrializacji kraju. Od samego początku ruszyła sprawnie funkcjonująca maszyna propagandowa, naświetlająca korzyści gospodarcze i polityczne płynące z uruchomienia nowej elektrowni. W jej budowie sowieckim inżynierom pomagali inżynierowie amerykańscy, sześciu z nich zostało uroczyście odznaczonych Orderem Czerwonego Sztandaru Pracy. Fotografia przedstawia zaporę w 1932 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na ile propagandowy obraz gospodarki ZSRS odpowiadał rzeczywistości tamtejszych miast i wsi. Odwołaj się do **M5**, **M6**, **M7**, **M8** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów politykę władz sowieckich wobec ukraińskich chłopów w latach 1932–1933. Wykorzystaj **M6**, **M7** i wiedzę pozaźródłową.

Industrializacja miała też skutkować masową migracją **ludności ze wsi do miasta**. To był jej drugi cel. Trzecim było zwycięstwo nad pierwszą potęgą ekonomiczną świata, czyli Stanami Zjednoczonymi, co zgodnie z zapowiedzią Stalina miało nastąpić w ciągu 10 lat. Świadczyłoby to o wyższości komunizmu nad kapitalizmem. ZSRS nie prześcignął jednak USA, nawet mimo wymuszania maksymalnej produkcji. Wymuszanie to przybrało specyficzną formę **ruchu stachanowskiego**, czyli współzawodnictwa w pracy między robotnikami w wykonywaniu jak największych norm. Określenie pochodzi od nazwiska górnika Aleksieja (czyt. aleks-ieja) Stachanowa, który w 1935 r. na jednej zmianie miał jakoby uzyskać 1500% planowego wydobycia węgla.

Realizacja pięcioletnich planów była bardzo kosztowna, gdyż nie opierała się na rachunku ekonomicznym. Inwestycje przygotowywała, a następnie nimi zarządzała moskiewska centrala. Niemniej dzięki m.in. współpracy z niemieckimi inżynierami wznoszono elektrownie węglowe i wodne, huty, kopalnie węgla kamiennego i rud żelaza, zakłady produkcyjne. W Gorkim zbudowano wielką fabrykę samochodów, która mogła produkować czołgi, a w Stalingradzie – fabrykę traktorów. Produkowano coraz więcej towarów, ale coraz gorszej jakości. Powstawały nowe linie kolejowe, drogi i kanały wodne, a do ich budowy zatrudniano więźniów, którzy z powodu ciężkich warunków pracy i braku pożywienia szybko umierali. Natomiast nie inwestowano w przemysł lekki służący potrzebom społeczeństwa.

Kolektywizacja rolnictwa

Żywność niezbędna dla milionów robotników pracujących w przemyśle miała pochodzić z rynku wewnętrznego, czyli mieli ją zapewnić rodzimi rolnicy. Aby tak się stało, Stalin zdecydował, że rolnictwo będzie poddane pełnej kontroli państwa, a **indywidualna własność ziemi zostanie zlikwidowana**. Na przejętych przez państwo gruntach mieli pracować robotnicy zespołów roboczych zwanych kolektywami. Stąd tę politykę państwa względem gospodarstw nazywano **kolektywizacją rolnictwa**. W miejsce gospodarstw chłopskich powstawały wielohektarowe państwowe gospodarstwa rolne, czyli **sowchozy**, oraz spółdzielcze gospodarstwa rolne – **kołchozy**. Pracowników tych gospodarstw nazywano kołchoźnikami. Jak się okazało, kolektywizacja doprowadziła do śmierci milionów ludzi, a także do katastrofy ekonomicznej, np. w 1933 r. produkcja rolna spadła do 65% stanu z 1913 r. Z eksportera żywności państwo stało się jej importerem.

Chłopi bronili się przed kolektywizacją. Propaganda komunistyczna nazywała chłopów, którzy nie chcieli się poddać kolektywizacji, **kułakami** i uznawała ich za **„wrogów ludu”**. Kułaków mordowano, zamykano w więzieniach, łagrach, zmuszano do niewolniczej pracy. Jednym z terenów, gdzie opór wobec kolektywizacji najbardziej przybrał na sile, była Ukraina. Aby rozprawić się z nieposłusznymi chłopami, na polecenie Stalina uszczelniono granice, a chłopom zabierano żywność, co wywołało falę głodu. Jak szacują historycy, w latach **1932–1933** z powodu głodu zmarło od 4 do 6 mln osób. Ze względu na skalę śmiertelności okres ten nazwano **Wielkim Głodem**. W tym trudnym czasie odnotowano nawet wypadki kanibalizmu. Ludziom towarzyszył wszechogarniający strach. W niepewności i obawie żyli nie tylko mieszkańcy kolektywizowanych wsi, ale i miast. W każdej chwili każdy mógł być aresztowany, choćby na podstawie donosu.

M6 **Głód na Ukrainie opisany przez Mirona Dolota, mieszkańca wsi Verhuny, ok. 1933 r.**

Pod koniec maja nasza wieś była jak wymarła. Z każdej chaty i zagrody wiało grozą. Czuliśmy, że cały świat o nas zapomniał. Główna droga, niegdyś arteria handlowa i centrum życia naszej wsi, zarosła trawą i chwastami. Tylko z rzadka pojawiał się na niej człowiek lub zwierzę. Wiele chat opustoszało i popadło w ruinę. [...] Właściciele nie żyli, zostali deportowani na północ lub wyjechali za chlebem. [...] Nie ocalały nawet drzewa. Wierzby, typowe dla każdej ukraińskiej wsi, stały nagie, odarte z gałęzi. Konający z głodu mieszkańcy nie mieli dość sił, aby pościnać ich grube pnie [na opał], tkwiły więc teraz wzdłuż dróg, niczym pomniki upamiętniające bitwę między mroźną zimą a umierającym narodem. Taki sam los spotkał drzewa owocowe. [...] Wieś przypominała miasto-widmo. Wyglądała jak po przejściu czarnej śmierci, która uciszyła głosy ludzi, zwierząt i śpiew ptaków. Martwa cisza okrywała ją jak całun. Na nieliczne zwierzęta domowe, które jakimś cudem przeżyły głód, patrzyliśmy jak na przedstawicieli egzotycznych gatunków.

M. Dolot, *Zabić głodem. Sowieckie ludobójstwo na Ukrainie*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków: Wyd. UJ, 2014, s. 251.

M7 Grabieżcza polityka władz sowieckich na Ukrainie doprowadziła do niespotykanej dotychczas fali głodu na wsi. Dziennie umierało nawet 25 tys. osób. Zdesperowani chłopi polowali na myszy, szczury i ptaki. Część z nich uciekała do miast, ale tam sytuacja nie wyglądała lepiej. Stałym widokiem na ulicach Kijowa czy Charkowa stały się zwłoki zmarłych z głodu chłopów. Potwierdzeniem tego jest fotografia wykonana na jednej z ulic Charkowa w 1933 r.

M8 Walka klasowa na wsi została zobrazowana na licznych plakatach propagandowych. Na tym z 1933 r. widać stojącego z bronią w ręku kołchoźnika **1**, który odkrywa kradnącego zboże wroga ludu **2**. Na plakacie umieszczono napis „Kołchoźniku, chroń swoje pola przed wrogami klasowymi – przed złodziejami i próżniakami, którzy kradną socjalistyczne plony”.

Kułak
Przed rewolucją w Rosji określenie zamożnego chłopa, który miał duże gospodarstwo i zatrudniał pracowników najemnych do prac sezonowych.

M9 Jednym z najbardziej znanych symboli sowieckiego komunizmu jest rzeźba *Robotnik i kołchoźnica* Wiery Muchiny. Przedstawia kobietę z sierpem oraz mężczyznę trzymającego w dłoni młot. Monument został przygotowany na wystawę światową w Paryżu w 1937 r. Jest przykładem sztuki socrealistycznej, która odwoływała się do głównych idei komunizmu, tj. m.in. nadrzędnej roli przedstawicieli ludu w społeczeństwie. Po wystawie rzeźbę przeniesiono do Moskwy. Fotografia wykonana w 1937 r. w Paryżu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób rzeźba Wiery Muchiny realizowała założenia sztuki socrealistycznej. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów kult Stalina w ZSRS, a następnie porównaj go z kultem jednostki w faszystowskich Włoszech oraz w III Rzeszy. Wykorzystaj **M8** (s. 371), **M14** (s. 386), **M10**, **M11** i wiedzę pozaźródłową.

Podporządkowanie społeczeństwa

Jednym z najważniejszych dążeń komunistów było ukształtowanie nowego typu mieszkańca ZSRS – bezrefleksyjnego **„człowieka sowieckiego”** posłusznie wykonującego nawet najbardziej zbrodnicze i absurdalne rozkazy władz. Służyły temu przede wszystkim wszechobecne **propaganda** oraz **inwigilacja**.

Komuniści uruchomili aparat propagandowy, korzystając m.in. z pośrednictwa organizacji młodzieżowych, np. Komsomołu, do którego przynależność była obowiązkowa. Mieszkańców skutecznie odcięli od dostępu do obiektywnych źródeł informacji. Kontrolowali ich, szpiegowali, terroryzowali, zamykali w szpitalach psychiatrycznych. Wszystko i wszyscy zostali poddani nadzorowi i kontroli. Aby utrudnić obywatelom przemieszczanie się w państwie, komuniści wprowadzili **paszporty wewnętrzne**. Ingerowali nawet w sferę życia intymnego. Propagowali małżeństwa proletariackie, a niejednokrotnie o doborze małżonków decydowała partia komunistyczna.

Celem tych zabiegów była kontrola życia „człowieka sowieckiego” od poczęcia aż po śmierć. Państwo często decydowało o imionach, jakie nadawano dzieciom. Dzieci musiały obowiązkowo uczęszczać do żłobków i przedszkoli, gdzie od najmłodszych lat były **poddawane indoktrynacji ideologicznej**. Dni wolne od nauki i wakacje miały spędzać bez towarzystwa rodziców. W tym celu państwo oferowało im nieodpłatne zorganizowane formy wypoczynku.

Aby zwiększyć kontrolę nad obywatelami, komuniści przystąpili do **walki z Cerkwią Prawosławną**, instytucją mającą duży wpływ na społeczeństwo. Popów i biskupów prawosławnych zsyłali do łagrów, a majątki i budynki cerkiewne konfiskowali. W ciągu kilkunastu lat zburzyli większość cerkwi lub zamienili je w magazyny i muzea ateizmu, a cenną sztukę cerkiewną sprzedawali na rynkach zagranicznych. Prześladowali także wyznawców innych religii, w tym rzymskokatolickiej, twierdząc, że religia to zabobony, od których należy społeczeństwo uwolnić. Dążyli do pełnej **ateizacji społeczeństwa**.

W 1932 r. komuniści ogłosili narodziny nowej kultury – **socrealizmu**. Odgórnymi dyrektywami narzucili formy oraz tematy sztuki i literatury, które miały wychwalać sukcesy państwa komunistycznego, sławić rewolucję, bohaterów pracy, wielkie przedsięwzięcia, a zwłaszcza czcić wodza. Aby szerzej oddziaływać na społeczeństwo i kształtować je według potrzeb partii, propaganda wykorzystywała środki masowego przekazu – prasę, radio, film, plakaty. Socrealizm znalazł swoje odzwierciedlenie także w architekturze. Charakterystyczne dla niego były potężne budowle, proste, ciężkie, ale uporządkowane i symetryczne. Fasady budynków, mosty i inne obiekty ozdabiano płaskorzeźbami, rzeźbami lub malowidłami ukazującymi robotników, chłopów czy żołnierzy, co miało symbolizować sojusz między nimi. Przykładem takich budynków są pałace kultury wznoszone w ZSRS oraz w zależnych od niego państwach.

Kult jednostki

Dyktatura partii komunistycznej stopniowo przekształcała się w **dyktaturę generalnego sekretarza partii** – Stalina. Opierając się na przemocy, terrorze i ubarwiając życiorys Stalina, propaganda stworzyła jego **kult**. Przedstawiano go jako największego wodza wszech czasów. Ograniczano wszelkie formy krytyki pod jego adresem i gloryfikowano podejmowane przez niego działania. Ci, którzy podawali je w wątpliwość lub wyrażali jakikolwiek sprzeciw, byli na rozkaz Stalina usuwani. Ślady po niewygodnych osobach zacierano, nawet fałszując fotografie. Portret wodza wisiał w każdym domu, zakładzie pracy i urzędzie. Wznoszono mu pomniki, jego imieniem nazywano zakłady pracy, ulice, a nawet miasta. Na cześć Stalina pisano wiersze, urządzano uroczyste akademie, zwłaszcza w dniu jego urodzin, a przemówienia wydawano na płytach gramofonowych.

M10 **Wystąpienie końcowe Józefa Stalina na XVII Zjeździe WKP(b), 1934 r.**

Towarzysze! Dyskusja na zjeździe wykazała całkowitą jedność poglądów naszych kierowników partyjnych, można powiedzieć, we wszystkich zagadnieniach polityki partyjnej. Żadnych wystąpień przeciw referatowi sprawozdawczemu, jak wiecie, nie było. Ujawniła się zatem niezwykła ideowo-polityczna i organizacyjna zwartość szeregów naszej partii. (Oklaski). Powstaje pytanie, czy wobec tego potrzebne jest wygłoszenie słowa końcowego? Sądzę, że nie jest potrzebne. Pozwólcie mi więc zrzec się słowa końcowego. (Burzliwa owacja, cały zjazd wstaje, potężne „hura", chóralne okrzyki: „Niech żyje Stalin!". Zjazd, stojąc, śpiewa „Międzynarodówkę". Po odśpiewaniu „Międzynarodówki" owacja zaczyna się na nowo. Okrzyki: „Hura!", „Niech żyje Stalin!", „Niech żyje KC!").

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 104.

M11 Plakat z podpisem „Zwycięsko zrealizujemy plan w stachanowskm roku 1936" to kolejny przykład propagandy sowieckiej. Widać na nim rozradowanych przedstawicieli klas robotniczej i chłopskiej. Prezentują oni plany wydobycia, produkcji przemysłowej oraz zbiorów, które zostaną przez nich zrealizowane w 1936 r. W centrum plakatu autor umieścił dwie flagi – ZSRS oraz czerwoną flagę z wizerunkiem Stalina.

Praca z materiałem

1. Omów politykę zagraniczną ZSRS wobec krajów sąsiadujących z nim od zachodu. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.

Polityka zagraniczna ZSRS

Po przejęciu władzy Stalin postawił sobie za cel przełamanie izolacji politycznej ZSRS i umocnienie międzynarodowej pozycji państwa. W latach 30. Związek Sowiecki nawiązał stosunki dyplomatyczne ze Stanami Zjednoczonymi, z Hiszpanią, Węgrami, Czechosłowacją, Jugosławią (wcześniej funkcjonującą jako Królestwo SHS) i Rumunią. W **1934 r.** Rosja Sowiecka została **przyjęta do Ligi Narodów**. Od tego czasu zaczęła aktywnie występować na rzecz powszechnego rozbrojenia, co miało stworzyć wizerunek ZSRS jako państwa popierającego ruch pacyfistyczny i dążącego do pokoju, a w rzeczywistości miało osłabić potencjał militarny państw kapitalistycznych. Jednocześnie komuniści budowali własny system bezpieczeństwa, polegający na zawieraniu **dwustronnych układów**. W 1932 r. zawarli układy o nieagresji z Finlandią, Francją i Polską, w 1933 r. – z Łotwą i Włochami, a w 1934 r. – z Turcją.

Duży wpływ na kierunek polityki Stalina miało dojście Hitlera do władzy. Chcąc zabezpieczyć się przed Niemcami, w **1935 r.** Związek Sowiecki zawarł **układy sojusznicze z Francją i Czechosłowacją**. Jednak polityka zbliżenia z Zachodem skończyła się, gdy funkcję ministra spraw zagranicznych objął Wiaczesław Mołotow. Stało się to w chwili, gdy o zawarcie sojuszu ze Stalinem rywalizowały zarówno Wielka Brytania i Francja, jak i III Rzesza. Od dwóch pierwszych ZSRS zażądał zgody na możliwość wprowadzenia do Polski swoich wojsk, gdyby ta potrzebowała pomocy, ale bez pytania jej o zgodę. Gdy tego odmówiono, Związek Sowiecki zwrócił się w stronę Niemców. **23 sierpnia 1939 r.** doszło do zawarcia **układu o nieagresji** określanego od nazwisk ministrów spraw zagranicznych **paktem Ribbentrop–Mołotow** (zob. s. 406).

M12 Układy dwustronne ZSRS zawierał z państwami, z którymi miał napięte stosunki, a do takich należała m.in. Finlandia. Na fotografii z 1932 r. ambasador ZSRS w Finlandii Iwan Majski **1** oraz minister spraw zagranicznych Finlandii Aarno Yrjö-Koskinen **2** (czyt. arno yrie koskinen) podpisują układ o nieagresji. W dokumencie strony gwarantowały nienaruszalność swych granic i neutralność w wypadku agresji innego państwa. Mimo że w 1934 r. ważność dokumentu przedłużono do 1945 r., układu nie dotrzymano. Po prowokacji Armii Czerwonej w listopadzie 1939 r. został on jednostronnie wypowiedziany przez ZSRS.

Komunizm w ZSRS

Podsumowanie 36

Polecenia podsumowujące

1. Wymień elementy polityki komunistów, które wskazują, że ZSRS był państwem totalitarnym.
2. Przedstaw politykę gospodarczą ZSRS po dojściu do władzy Józefa Stalina, a następnie wyjaśnij, dlaczego spotykała się ona z negatywnym nastawieniem społeczeństwa.
3. Wytłumacz, jaką rolę w komunizmie przewidziano dla jednostki.
4. Omów politykę zagraniczną ZSRS.

ZSRS w czasach władzy Lenina

Lenin u władzy w ZSRS do 1924 r.
Walka z przeciwnikami politycznymi prowadzona przez policję polityczną (Czeka), kierowaną przez Feliksa Dzierżyńskiego.
Walka klas jednym z wyznaczników polityki wewnętrznej.
Gospodarka w początkowej fazie oparta na zasadach komunizmu wojennego.
1921 – wprowadzenie Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP), dopuszczenie do gospodarki pewnych rozwiązań wolnorynkowych.
Walka o władzę po śmierci Lenina między Józefem Stalinem a Lwem Trockim.

Stalin i walka o władzę w latach 1924–1939

Stalin u władzy we Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) i ZSRS.
1934 – powołanie do życia NKWD do walki z przeciwnikami władzy komunistycznej.
Wielka czystka w partii komunistycznej. Likwidacja przeciwników politycznych Stalina, zamordowanie ok. 1 mln osób.
Procesy pokazowe jako sposób na walkę z opozycją.
1937–1938 – operacja polska NKWD.
System obozów pracy (łagrów) jednym z narzędzi terroru stalinowskiego. W latach 1931–1936 w łagrach ok. 13 mln ludzi.

Gospodarka komunistyczna od śmierci Lenina do wybuchu II wojny światowej

Odejście od NEP na rzecz całkowitego upaństwowienia środków produkcji i gospodarki planowej.
Industrializacja mająca na celu rozwój przemysłu zbrojeniowego i rozbudowę potencjału militarnego oraz doprowadzenie do migracji ludności ze wsi do miasta.
Ruch stachanowski jako sposób na zwiększenie wydajności gospodarki komunistycznej.
Kolektywizacja rolnictwa. Powstanie kołchozów i sowchozów.
Kułak jako symbol „wroga ludu" w propagandzie komunistycznej.
Wielki Głód na Ukrainie wywołany celowo przez Stalina – śmierć ok. 4–6 mln ludzi w latach 1932–1933.

Cechy charakterystyczne sowieckiego komunizmu

Kult jednostki, Stalin – wodzem narodu.
Próba stworzenia „człowieka sowieckiego", posłusznie wypełniającego polecenia partii.
Rozbudowany system inwigilacji obywateli i całkowita kontrola wszystkich sfer życia.
Nacjonalizacja przemysłu i rolnictwa.
Powstanie organizacji mających na celu propagowanie komunizmu, np. Komsomołu.
Walka z Cerkwią Prawosławną.
Środki masowego przekazu oraz kultura narzędziami propagandy.
Socrealizm – nowy kierunek w sztuce.

Polityka zagraniczna ZSRS

Do momentu przejęcia władzy przez Stalina w ZSRS kraj izolowany na arenie międzynarodowej.
1934 – ZSRS przyjęty do Ligi Narodów.
System bezpieczeństwa międzynarodowego oparty na dwustronnych układach, m.in. z Polską (1932) i Włochami (1933).
1935 – podpisanie układów sojuszniczych przez ZSRS z Francją i Czechosłowacją.
1939 – podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow przez III Rzeszę i ZSRS.

Polecane publikacje

S. Frołow, *Feliks Dzierżyński. Miłość i rewolucja. Biografia intymna*, Kraków: Znak Horyzont, 2014.

O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa biografia*, tłum. D. Bal, Kraków: Znak Horyzont, 2016.

D. Tołczyk, *Nie widzieć zła. Gułag i inżynierowie dusz*, Warszawa: PIW, 2020.

37 Na drodze do II wojny światowej

Przypomnij

- W jakim celu powstała Liga Narodów?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie wydarzenia doprowadziły do wybuchu II wojny światowej.

Po lekcji

- Przedstawiam ekspansję Japonii w Azji.
- Charakteryzuję ekspansywną politykę III Rzeszy w latach 30.
- Wyjaśniam, na czym polegała polityka appeasementu prowadzona przez mocarstwa zachodnie.

Ku podbojom

Europejskie państwa totalitarne starały się jak najlepiej przygotować do nowego konfliktu zbrojnego. Planowane niemieckie podboje miały zapewnić Rzeszy tysiące robotników, których niewolnicza praca doprowadziłaby do wzmocnienia ekonomicznych fundamentów państwa. Miały też zagwarantować dostęp do tanich surowców niezbędnych w produkcji sprzętu wojennego. Także ZSRS, planując podboje, liczył na przejęcie pełnej kontroli nad gospodarką zajętych obszarów. Z kolei Włochy przede wszystkim dążyły do realizacji ideologicznej wizji nowego Imperium Romanum pod rządami faszystów. Podbite państwa jako jego prowincje miały pracować na pomyślność państwa. Jednak to nie Włosi, Niemcy czy Rosjanie jako pierwsi wkroczyli na wojenną ścieżkę, lecz Japończycy.

W **1931 r. Japonia** przystąpiła do podbojów. Do wybuchu II wojny światowej w 1939 r. stopniowo **podporządkowała sobie znaczną część wschodnich Chin**, początkowo przy milczącym przyzwoleniu mocarstw oraz Ligi Narodów. Kiedy jednak Liga zdecydowała się zaoponować, w **1933 r.** Japonia **zrezygnowała z członkostwa** w tej organizacji.

Japońskie podboje w Chinach

W 1931 r. Japonia wkroczyła do zasobnej w surowce strategiczne **Mandżurii**. Wykorzystała anarchię w Chinach, będącą następstwem wojny domowej między nacjonalistami z partii Kuomintang kierowanymi przez Czang Kaj-szeka a komunistami, którymi dowodził Mao Zedong (czyt. dzedong). Trzy lata później Japończycy proklamowali cesarstwo Mandżukuo.

Japonia, widząc słabość Chin i brak woli interwencji mocarstw przeciwko jej agresywnej polityce, **ponownie zaatakowała Chiny w 1937 r.**, zajęła Pekin, zbombardowała Szanghaj i opanowała Nankin – ówczesną stolicę Chin. Żołnierze japońscy mordowali cywilów, dopuszczali się masowych gwałtów i rozstrzeliwali tysiące jeńców. Armia chińska dowodzona przez Czang Kaj-szeka nie miała żadnych szans w starciu z Japończykami. Dzięki wsparciu sojuszników – Niemiec i Włoch – działań Japonii nie potępiono, a Amerykanie i Brytyjczycy uznali, że to nie jest ich sprawa. Poza tym nie mieli ani sił, ani woli, żeby interweniować.

Praca z materiałami

1. Omów konsekwencje konfliktu w Chinach i Etiopii dla ludności cywilnej. **M1**, **M2**
2. Wyjaśnij, dlaczego strona japońska zaniża dane dotyczące masakry w Nankinie. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Japonia kontynuowała podbój Chin, ale opanowanie całego państwa przekraczało jej możliwości. Z Japończykami walczyli zarówno partyzanci komunistyczni, jak i ci z Kuomintangu. Tym razem Stany Zjednoczone stanowczo zaprotestowały. Przypomniały Japończykom o XIX-wiecznej zasadzie „otwartych drzwi" stosowanej przez wszystkie państwa zainteresowane zdobyciem wpływów w Chinach. Agresja japońska naruszyła interesy Amerykanów. Między Waszyngtonem a Tokio zaczęły się gromadzić czarne chmury zapowiadające potężną burzę. Agresja Japonii zaniepokoiła także Związek Sowiecki, który w 1938 r. uderzył na wojska japońskie. Wojna rosyjsko-japońska trwała do 16 września 1939 r., przerwana zawieszeniem broni.

Atak Mussoliniego na Etiopię

Mussolini, ośmielony sukcesami Japonii i brakiem zdecydowanej reakcji państw zachodnich, **w 1935 r. zaatakował Etiopię** (dawniej zwaną **Abisynią**), której nie udało się Włochom podporządkować w 1896 r. Teraz stanowiła łatwy cel, ponieważ była zacofana ekonomicznie, a jej armia – przestarzała. Włosi postępowali bezwzględnie: palili wsie, mordowali cywilów, a wobec dzielnie broniących się wojsk etiopskich stosowali gazy bojowe. W kolejnym roku zwyciężyli, a cesarz Etiopii udał się na emigrację do Wielkiej Brytanii. Butny Mussolini został powitany niczym Cezar wracający z podboju Galii. W Rzymie duce (czyt. ducze) ogłosił powstanie – zdecydowanie na wyrost – II Imperium Romanum. Włoską agresję na Etiopię potępiła Liga Narodów i wprowadziła sankcje ekonomiczne, które jednak nie zrobiły wrażenia na Mussolinim. **W 1937 r. Włochy** wzorem Japonii **wystąpiły z Ligi Narodów**. Nie chciały stosować się do ograniczeń wynikających z członkostwa w tej organizacji. Aneksje dokonane przez Włochy i Japonię skompromitowały Ligę Narodów, której działania dyplomatyczne okazały się nieskuteczne. Stało się jasne, że Liga Narodów nie jest w stanie zapobiec agresywnej i militarystycznej polityce niektórych państw, a to ośmieliło Hitlera w jego planach.

M1 Armia japońska wkraczająca w 1937 r. do Chin dopuszczała się mordów i zastraszania cywilów. Jeszcze przed zdobyciem stolicy zniszczyła wiele chińskich miast i wymordowała tysiące Chińczyków. Gdy w grudniu tego roku wkroczyła do Nankinu, na ulicach miasta rozegrały się dantejskie sceny. Według niektórych szacunków zginęło wówczas ponad 400 tys. cywilów, w dużej części kobiet i dzieci, zgwałcono nawet 80 tys. kobiet. Do dziś Japonia nie przeprosiła za masakrę nankińską i zaniża liczbę ofiar. Na fotografii ciała pomordowanych w Nankinie, 1937 r.

M2 Wojna w Etiopii miała przynieść armii włoskiej szybkie i łatwe zwycięstwo. Rzeczywistość okazała się zupełnie inna. Koszty konfliktu były wyższe, niż Włosi przewidywali, a obie strony dopuszczały się barbarzyńskich czynów. Włosi wielokrotnie bombardowali z samolotów etiopskie miasta, ponadto – wbrew postanowieniom podpisanego w 1925 r. protokołu genewskiego – użyli gazów bojowych. Z kolei Etiopczycy torturowali i mordowali włoskich jeńców. Na zdjęciu artyleria włoska złożona z afrykańskich żołnierzy, 1936 r.

M3 Hitler od momentu przejęcia władzy rozpoczął działania zmierzające do przyłączenia Zagłębia Saary do Rzeszy. W 1934 r. wyciszył działania nazistowskich bojówek w tym regionie i jednocześnie rozpoczął kampanię propagandową, której celem było zwrócenie uwagi mieszkańców Saary na ich odwieczne związki z Rzeszą. W efekcie w wyniku przeprowadzonego w 1935 r. plebiscytu ponad 90% mieszkańców Zagłębia opowiedziało się za przynależnością do Niemiec. Na fotografii z 1935 r. tłumy na dworcu poczdamskim w Berlinie wiwatują po poznaniu wyników plebiscytu. Przed wejściem głównym widnieje napis: „Saara jest niemiecka".

III Rzesza na drodze ku wojnie

Od początku swoich rządów Adolf Hitler skupił się na systematycznej budowie państwa totalitarnego oraz usuwaniu wszelkich ograniczeń wynikających z postanowień traktatu wersalskiego. Zaledwie 9 miesięcy od objęcia urzędu kanclerskiego w **1933 r.** doprowadził do **wystąpienia Niemiec z Ligi Narodów**. W 1935 r., po wygranym przez Niemcy plebiscycie w Zagłębiu Saary (czyt. zary), zdecydował się na kolejny krok. Władze III Rzeszy **wprowadziły powszechną służbę wojskową** i przywróciły sztab generalny. Powołano też nowe siły zbrojne Niemiec – **Wehrmacht** (czyt. wermacht) – i określono ich wielkość na 36 dywizji, czyli pięciokrotnie więcej, niż dopuszczał traktat wersalski.

W czerwcu **1936 r.** Niemcy podpisały z Wielką Brytanią **traktat morski**, który przewidywał, że maksymalny tonaż niemieckiej marynarki wojennej nie może przekroczyć 35% tonażu brytyjskiego. Miało to uspokoić Londyn, ale oznaczało, że Niemcy wbrew traktatowi wersalskiemu znów mogą budować potężną flotę wojenną. Jednocześnie Hitler zapewnił Wielką Brytanię i Francję, że Rzesza nie ma ambicji terytorialnych. Słowa niemieckiego wodza przyjęto w zachodnich stolicach za dobrą monetę. Wielka Brytania nie mogła zresztą poświęcać zbyt wiele uwagi Europie, była bowiem skoncentrowana na problemach z niektórymi krajami swojego imperium. Z kolei Francja interesowała się polityką europejską, ale osłabienie tego państwa po Wielkiej Wojnie i podyktowana nim francuska defensywna doktryna wojenna spowodowały, że Paryż nie zareagował zdecydowanie na agresywne posunięcia Berlina. Odpowiedzią Francji na niemieckie zbrojenia było podejmowanie intensywnych prac fortyfikacyjnych prowadzonych wzdłuż granicy z Niemcami. Od 1929 r. budowano podziemne miasta, forty, schrony, fosy i wieże przeciwpancerne oraz długie linie konstrukcji stalowych i żelazobetonowych, które nazwano **Linią Maginota** (czyt. mażinota), od nazwiska ministra wojny. Francuzi uważali, że jest nie do zdobycia.

M4 Wprowadzenie powszechnej służby wojskowej w Rzeszy spowodowało, że stopień uzbrojenia i liczba żołnierzy zaczęły gwałtownie rosnąć. W 1932 r. w armii niemieckiej służyło 100 tys. żołnierzy, a w przededniu II wojny światowej – już 730 tys. W 1932 r. Niemcy dysponowały wyłącznie 36 samolotami bojowymi i 26 dużymi okrętami, a 7 lat później miały ich odpowiednio: 8295 i 88. Wzrosły też wydatki państwa na zbrojenia: z 0,61 mld marek w 1932 r. do 17,24 mld marek w 1939 r. Na fotografii parada Wehrmachtu.

Hitler dobrze ocenił stan ducha aliantów. W **1936 r.** zaryzykował i przeprowadził **remilitaryzację Nadrenii**. Rozlokował niemieckie wojska w zdemilitaryzowanym na mocy traktatu wersalskiego pasie granicznym między Francją i Niemcami. W tym momencie Rzesza nie była jeszcze gotowa do wojny, ale ani Francja, ani Wielka Brytania nie zdecydowały się na zbrojny sprzeciw, a bezwolna Liga Narodów nie uchwaliła nawet sankcji gospodarczych. To był kolejny dobry znak dla Berlina. Zbrojenia w Rzeszy jeszcze bardziej przyspieszyły – ruszyła produkcja nowej generacji czołgów, samolotów i dział.

Wielka Brytania oraz Francja, motywowane pacyfistycznym nastawieniem społeczeństw, kontynuowały postawę niereagowania na posunięcia III Rzeszy i jej sojuszników, by nie dopuścić do wybuchu kolejnego konfliktu zbrojnego. Działania te nazwane zostaną **polityką appeasementu** (czyt. epizmentu, ang. „uspokajanie, łagodzenie"). Już wkrótce polityka ta zemści się na jej wykonawcach, przyczyni się bowiem do wybuchu II wojny światowej.

Powstanie osi Berlin–Rzym–Tokio

Intensywne zbrojenia III Rzeszy były wyraźną zapowiedzią realizacji programu NSDAP, który zapowiadał powiększenie przestrzeni życiowej dla niemieckiej „rasy panów". Ambicje imperialistyczne miały również Japonia oraz Włochy. Od 1936 r. państwa te zaczęły zawierać porozumienia i sojusze.

W październiku **1936 r.** nazistowskie Niemcy i faszystowskie Włochy podpisały traktat o przyjaźni, w którym wzajemnie zaakceptowały swoje plany ekspansji w Europie. W wyniku porozumienia powstał **sojusz** nazwany **osią Berlin–Rzym**.

W listopadzie **1936 r.** III Rzesza zawarła z Japonią **pakt antykominternowski**, oficjalnie skierowany przeciwko Kominternowi, czyli Komitetowi Wykonawczemu Międzynarodówki Komunistycznej. W rzeczywistości był wymierzony przeciwko ZSRS, kierującemu Międzynarodówką. Wskazywała na to treść tajnego protokołu dołączonego do paktu. Sygnatariusze zobowiązywali się do zachowania neutralności, gdyby któraś ze stron znalazła się w konflikcie z Sowietami. W **1937 r. do paktu przystąpiły Włochy** i powstał blok polityczno-militarny – **oś Berlin–Rzym–Tokio**.

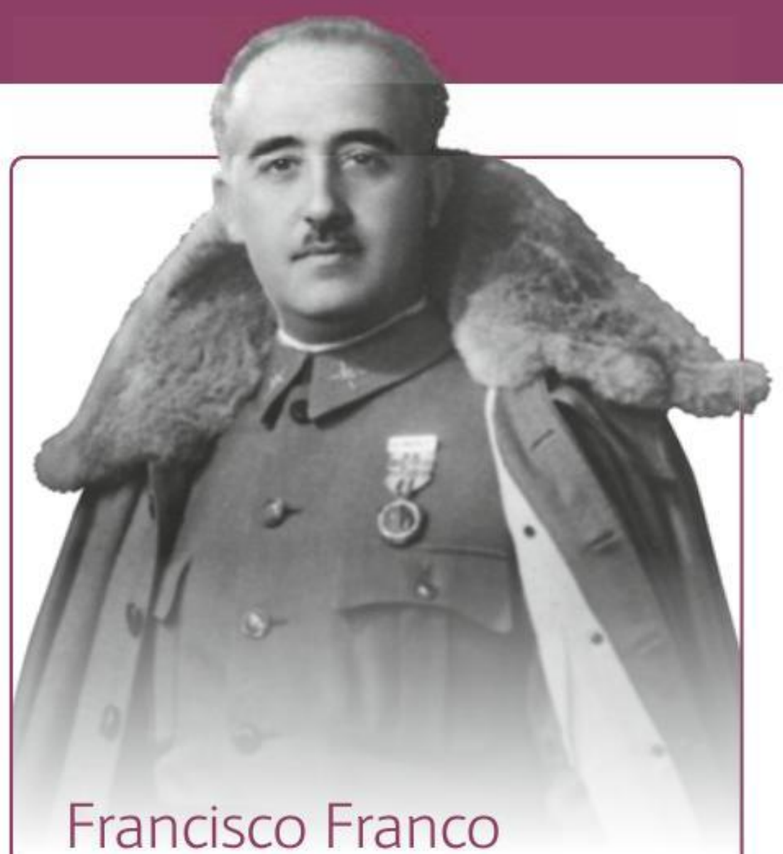
W maju **1939 r.** Niemcy i Włochy zawarły kolejną umowę sojuszniczą. Była ona wymierzona w państwa Europy Zachodniej. **Pakt stalowy**, jak nazwano nowy układ, miał charakter sojuszu polityczno-wojskowego. Hitler uznał basen Morza Śródziemnego za strefę wpływów włoskich, Mussolini zaś zobowiązał się bez zastrzeżeń, a nawet zbrojnie popierać politykę Niemiec. Przekonany o niechęci Zachodu do wojny i zabezpieczony sojuszami Hitler mógł przystąpić do realizacji planu podbojów.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Niemcy naruszały postanowienia traktatu wersalskiego po 1933 r. Odwołaj się do **M3**, **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wytłumacz, dlaczego autor pocztówki posłużył się wizerunkiem radujących się dzieci do zobrazowania sojuszu między Włochami, III Rzeszą i Japonią. **M5**

M5 Japońska pocztówka z 1938 r. była komentarzem do bieżącej polityki zagranicznej tego państwa i podkreślała znaczenie osi Berlin–Rzym–Tokio. W górnej części ilustracji widać fotografie przywódców: III Rzeszy – Adolfa Hitlera, Japonii – cesarza Hirohito oraz Włoch – Benita Mussoliniego. Poniżej radujące się dzieci z flagami tych trzech państw maszerują energicznie w ciasnym kółku.

Francisco Franco

(1892–1975)

Generał, przywódca hiszpańskich nacjonalistów w latach 1936–1939, dyktator wojskowy i przywódca państwa w latach 1939–1975. W 1912 r., po ukończeniu akademii wojskowej, rozpoczął służbę w armii na terenie hiszpańskiego Maroka. W 1934 r. został naczelnym wodzem armii hiszpańskiej w Maroku, a rok później – członkiem sztabu generalnego armii hiszpańskiej. W czasie wojny domowej stał na czele sił narodowych, był szefem prawicowego rządu oraz przywódcą faszystowskiej Falangi Hiszpańskiej. Nosił tytuł caudillo (czyt. kałdiljo, hiszp. „wódz") i sprawował władzę dyktatorską, którą utrzymał do 1975 r. Fotografia z 1930 r.

Wojna domowa w Hiszpanii (1936–1939)

Niemal od początku XX w. Hiszpania borykała się z wieloma problemami zarówno ekonomicznymi, jak i politycznymi. Wzmagał się separatyzm Basków i Katalończyków, liczących na autonomię narodową. Systematycznie słabł autorytet monarchii nieumiejącej zaradzić narastającym problemom. W **1931 r.** król opuścił Hiszpanię i **proklamowano II Republikę**. W młodej demokracji ścierały się ugrupowania lewicowe z prawicowymi. Lewica dążyła do reform społecznych i gospodarczych, oddzielenia Kościoła od państwa oraz nadania autonomii Katalonii i Krajowi Basków. Stronnictwa prawicowe pragnęły zachować tradycyjne stosunki oraz silną pozycję Kościoła Katolickiego. Wymienianie się ugrupowań u steru rządów i związane z tym wzajemne odwoływanie reform nie prowadziło do rozwiązywania problemów, a wręcz przeciwnie – wzmagało napięcie.

W **1936 r.**, dzięki nieznacznej przewadze głosów, do władzy ponownie doszły ugrupowania lewicowe, zjednoczone w bloku **Frontu Ludowego**. Jednocześnie zaktywizowały się prawicowe środowiska faszystowskie skupione w **Falandze Hiszpańskiej**. Do głosu próbowali też dojść tzw. karliści reprezentujący ruch monarchistyczny. Nasiliły się walki między bojówkami prawicowymi i lewicowymi, doszło do mordów politycznych oraz buntów wojsk w wielu garnizonach przeciwko republice. Na czele zbuntowanych wojsk w hiszpańskim Maroku stanął generał **Francisco Franco** (czyt. frans-isko franko), który dzięki włoskiej i niemieckiej pomocy przetransportował je do Hiszpanii i uderzył na wojska republikańskie. Rozpoczęła się trwająca w latach **1936–1939 wojna domowa** między republikańskim rządem Frontu Ludowego a prawicową opozycją popieraną przez zbuntowanych wojskowych, określaną jako frankiści. Tym ostatnim pomogli prawicowi ochotnicy z wielu krajów, m.in. z Portugalii rządzonej przez dyktatora Antónia Salazara. Również Niemcy i Włosi wysłali tam regularne oddziały oraz uzbrojenie. Dla nich wojna w Hiszpanii okazała się wymarzonym poligonem, na którym mogli przetestować m.in. taktykę oraz nowe rodzaje broni. A jednocześnie pretekstem do

wzmocnienia sił faszystowskich w Europie. Przez Niemiecki Legion Condor (czyt. kondor) w ciągu całego konfliktu przewinęło się ponad 20 tys. żołnierzy, którzy dali się poznać z bezwzględności i brutalności. W **1937 r.** samoloty niemieckie i włoskie **zrzuciły bomby na miasto Guernica** (czyt. gernika) – stolicę autonomicznych władz Kraju Basków popierających rząd republikański. Mocarstwa zachodnie tradycyjnie nie interweniowały, a tym samym wyrażały zgodę na umacnianie się sił prących do zbrojnej konfrontacji na Wschodzie i Zachodzie. Jednak wojska Frontu Ludowego także uzyskały międzynarodową pomoc. Do Hiszpanii udało się kilkadziesiąt tysięcy ochotników z Europy i ze świata. Wsparcia udzielił jej Stalin, przekazując czołgi, samoloty i pieniądze. Dodatkowo za pośrednictwem kontrolowanego przez siebie Kominternu wysłał komunistów do walki z faszyzmem. W szeregi powstających brygad międzynarodowych zaciągali się ochotnicy z wielu krajów. Również polscy komuniści odpowiedzieli na apel i sformowali brygadę, która za patrona obrała Jarosława Dąbrowskiego – bohatera powstania styczniowego i Komuny Paryskiej.

Wojna była niezwykle krwawa i brutalna. Siły republikańskie rozstrzeliwały setki księży, profanowały obiekty i przedmioty sakralne. Frankiści mordowali ludność cywilną popierającą legalny rząd Frontu Ludowego. Wojna miała też wymiar kulturowy: toczyła się między kulturą chrześcijańską a laicką. Historycy szacują, że każda ze stron konfliktu ponosi odpowiedzialność za śmierć co najmniej kilkudziesięciu tysięcy ludzi.

W 1938 r. szala zwycięstwa przechyliła się na stronę frankistów. Zachodnia i południowa Hiszpania uznały ich władzę. W styczniu 1939 r. frankiści zdobyli Barcelonę, a w marcu skapitulował Madryt. Uderzyły na niego cztery kolumny frankistów, a **piątą kolumnę**, jak zapowiedział Franco, stanowili jego zwolennicy w mieście. Rzeczywiście, w decydującym momencie madryccy frankiści zaatakowali republikanów, co zakończyło wojnę. **Generał Franco**, przywódca zwycięskich sił, przejął **władzę dyktatorską w 1939 r. i zrezygnował z członkostwa Hiszpanii w Lidze Narodów**. Świat uznał jego reżim.

M6 Dramat miasteczka z Kraju Basków zbombardowanego przez niemieckie i włoskie lotnictwo ukazał na swoim obrazie *Guernica* w 1937 r. Pablo Picasso (czyt. pikasso). Ten bezlitosny atak na cywilne cele, który doprowadził do zrównania miasta z ziemią, wprawił w osłupienie Europę i świat. Oprócz Picassa wielu innych artystów – poetów, pisarzy, filmowców, kompozytorów – nawiązywało w swoich dziełach do zbombardowania Guerniki, piętnując barbarzyństwo nowoczesnej wojny. Obraz ze zbiorów Muzeum Narodowego – Centrum Sztuki Królowej Zofii w Madrycie.

M7 W skład armii republikańskiej wchodzili zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Jednak w przeciwieństwie do frankistów byli oni zdecydowanie gorzej uzbrojeni. Obiecana przez ZSRS pomoc militarna okazała się niewystarczająca. Ponadto nie objęła całej armii, a jedynie oddziały przychylne Stalinowi. Sytuacja była tak zła, że w 1938 r. podczas jednego z rozstrzygających starć – bitwy o Aragonię – połowa żołnierzy armii republikańskiej nie miała broni. Na fotografii wojska republikańskie w Aragonii, ok. 1936–1937.

Piąta kolumna
Określenie obywateli państwa będących tajnymi stronnikami wroga, wewnętrznymi przeciwnikami państwa, podejmującymi szkodliwe działania: sabotaż, dywersję czy szpiegostwo.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy można uznać, że obraz Pabla Picassa przedstawia barbarzyństwo nowoczesnej wojny. Uzasadnij odpowiedź. **M6**
2. Omów międzynarodowy charakter wojny domowej w Hiszpanii. Odwołaj się do **M6**, **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

M8 **Ustawa w sprawie ponownego zjednoczenia Austrii z Rzeszą Niemiecką, 1938 r.**

Artykuł 1

Austria jest krajem Rzeszy Niemieckiej. [...]

Artykuł 5 [...]

Art. II. Prawa, obowiązujące obecnie w Austrii, pozostają na razie w mocy. Prawa Rzeszy wprowadza w Austrii Wódz i Kanclerz Rzeszy albo upoważniony przezeń do tego Minister Rzeszy.

Art. III. Minister Spraw Wewnętrznych Rzeszy upoważniony jest do wydawania, w porozumieniu z zainteresowanymi Ministrami Rzeszy, ustaw i rozporządzeń, potrzebnych do wykonania i uzupełnienia niniejszej ustawy.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 112–113.

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia ustawy w sprawie ponownego zjednoczenia Austrii z Rzeszą. **M8**
2. Przyjrzyj się uważnie fotografii, a następnie wyjaśnij, jakie nastroje społeczne w Austrii towarzyszyły Anschlussowi. **M9**
3. Przedstaw stanowisko premierów Kanady i Australii w kwestii konferencji monachijskiej. **M10**

Zabór Austrii przez III Rzeszę

Sukcesy III Rzeszy w walce z porządkiem wersalskim pozwoliły Niemcom uwierzyć, że mogą zyskać jeszcze więcej. W marcu **1938 r. wojska niemieckie**, entuzjastycznie witane przez mieszkańców, **wkroczyły do Austrii** i wsparły lokalnych nazistów. Następnego dnia **Austria wystąpiła z Ligi Narodów**. W wyniku przeprowadzonego referendum została **inkorporowana do III Rzeszy**. W ten sposób dokonał się **Anschluss** (czyt. anszlus, niem. „przyłączenie"), o czym Niemcy marzyli od wielu lat. Rzesza była odtąd nazywana Wielkoniemiecką. Austriacka gospodarka szybko została przestawiona na tory wojenne, a miejscowi naziści zasili szeregi NSDAP. Świat znów nie zaprotestował, podobnie jak Liga Narodów, choć Niemcy brutalnie złamali postanowienia traktatu wersalskiego.

Konferencja w Monachium

Anschluss Austrii bardzo zaniepokoił Czechosłowację, kraj ten bowiem z trzech stron sąsiadował teraz z Rzeszą. Obawy o bezpieczeństwo okazały się słuszne, gdyż natychmiast po zajęciu Austrii zaktywizowali się tzw. Niemcy sudeccy, którzy zamieszkiwali rejony zachodniej Czechosłowacji i stanowili ponad 20% ogółu mieszkańców republiki. Sudeccy naziści kierowani przez Konrada Henleina (czyt. henlajna), a inspirowani przez Niemców, wysuwali wobec Pragi coraz to dalej idące roszczenia. Najpierw chcieli autonomii, a następnie – stać się częścią Rzeszy.

Latem 1938 r. Berlin już oficjalnie i bezpośrednio zażądał od Czechosłowacji oddania terenów zamieszkanych przez Niemców. Prezydent republiki czechosłowackiej Edvard Beneš (czyt. benesz) kluczył i przeciągał rozmowy, licząc na to, że uda mu się przekonać Francję i Związek Sowiecki do podjęcia zdecydowanych działań. Choć Czechosłowacja zawarła z nimi sojusze wojskowe, to ani Francja, ani ZSRS nie były gotowe do interwencji. W tej sytuacji Beneš uznał, że opór jest pozbawiony sensu. Ostatecznie o losie Czechosłowacji zadecydowali uczestnicy **konferencji w Monachium**, obradujący **29–30 września 1938 r.** Wzięli w niej udział: premier Francji Édouard

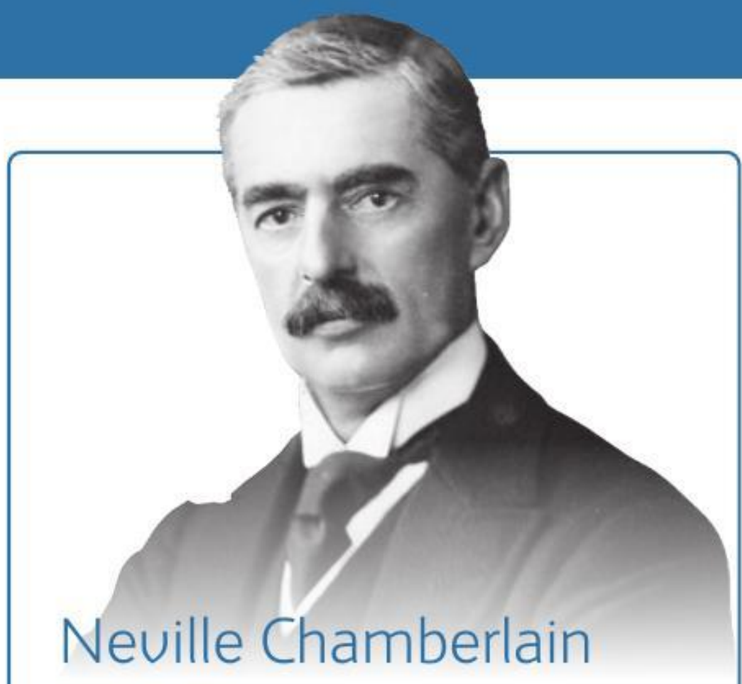
Daladier (czyt. edłar daladje), premier Wielkiej Brytanii **Neville Chamberlain** (czyt. newil czemberlejn) oraz Benito Mussolini i Adolf Hitler. Alianci uznali, że należy ratować pokój za wszelką cenę, w tym wypadku za cenę pozbawienia Czechosłowacji części jej terytorium i przyłączenia do Rzeszy Kraju Sudeckiego. I takiej zgody udzielili, podpisując **układ monachijski**. W Paryżu i Londynie dyplomatów witały szczęśliwe tłumy, przekonane, że ci wielcy przywódcy uratowali pokój. Na cześć obu polityków zbudowano nawet łuki triumfalne. Gdy jedni się cieszyli, inni uznali ich postawę za zdradę. W historii zapisało się pojęcie zdrady monachijskiej.

Rozbiór Czechosłowacji

Wkrótce na obszary przyznane Rzeszy na mocy układu monachijskiego wkroczyły wojska niemieckie. Łupem Hitlera padło 25% ludności Czechosłowacji i 40% jej przemysłu. Trudną sytuację Czechosłowacji postanowili wykorzystać jej dwaj sąsiedzi. Polska, po wystosowaniu ultimatum, wysłała wojsko, które w październiku 1938 r. wkroczyło do Zaolzia, od 1918 r. spornej, ale należącej do Czechosłowacji części Śląska Cieszyńskiego. Żołnierze byli entuzjastycznie witani przez ludność polską stanowiącą większość na tym terenie. Z bezradności Czechosłowacji skorzystali także Węgrzy, którzy w wyniku arbitralnie podjętej decyzji przez Niemcy, Włochy oraz Węgry w listopadzie 1938 r. zmusili Czechosłowację do oddania południowych rubieży Słowacji zamieszkanych przez Węgrów. W taki sposób w **1938 r.** dokonał się **rozbiór Czechosłowacji**.

Państwo zostało rozbrojone militarnie i moralnie. Hitler wprawdzie zapowiedział, że to koniec roszczeń, ale już w **marcu 1939 r.** wojska niemieckie zajęły Czechy. Powstał **Protektorat Czech i Moraw**. Za przyzwoleniem III Rzeszy oraz w efekcie działań lokalnej partii nacjonalistycznej **Słowacja** ogłosiła niepodległość i **przystąpiła do paktu antykominternowskiego**. Węgrzy skorzystali po raz kolejny i tym razem zajęli Ruś Zakarpacką, do Wielkiej Wojny należącą do Królestwa Węgier. Baza surowcowa i potężny przemysł zbrojeniowy Czechosłowacji wraz z dobrym uzbrojeniem jej armii przypadł Rzeszy. Pogłębiła się różnica potencjału wojskowego i gospodarczego Rzeszy oraz pozostałych państw Europy. W tym samym miesiącu **wojska niemieckie zajęły okręg Kłajpedy**, który jako obszar autonomiczny należał do Litwy. W ciągu roku Niemcy bez jednego wystrzału zdobyli rozległe terytoria o znacznym potencjale gospodarczym i ludnościowym. Nigdzie nie natrafili na zbrojny opór. **Włosi** w kwietniu **1939 r. zajęli Albanię**. Byli przekonani, że niebawem Adriatyk stanie się ich wewnętrznym morzem.

M9 Gdy parę dni po wydaniu ustawy o ponownym zjednoczeniu Austrii z Rzeszą Adolf Hitler przybył do Wiednia, witał go entuzjastycznie nastawiony tłum. Podobnie wcześniej zareagowano na niemieckie wojska wkraczające do kraju. W plebiscycie przeprowadzonym *pro forma* w kwietniu 1938 r. 99% Austriaków poparło Anschluss. Tym samym zgodzili się na marginalizację swojego kraju, który stał się prowincją Rzeszy o nazwie Ostmark. Szylinga zastąpiono marką, a ruch lewostronny – prawostronnym. Na zdjęciu austriackie dzieci witające Hitlera, 1938 r.

Neville Chamberlain

(1869–1940)

Konserwatywny polityk brytyjski, premier Wielkiej Brytanii w latach 1937–1940. W 1918 r. rozpoczął karierę parlamentarzysty jako członek Izby Gmin. W 1930 r. został przewodniczącym partii konserwatywnej, a w 1937 r. – premierem. Jego rząd opracował wiele reform socjalnych, m.in. przyznał robotnikom prawo do płatnego urlopu. W polityce zagranicznej Chamberlain opowiadał się za pokojową strategią ustępstw wobec ekspansjonizmu Włoch i Niemiec, czego przykładem było uczestnictwo w konferencji monachijskiej i zgoda na zaanektowanie przez Hitlera części Czechosłowacji. Z polityki appeasementu zrezygnował dopiero po zajęciu przez Hitlera Czechosłowacji w 1939 r., ale nie skłoniło go to do rozpoczęcia zdecydowanych działań wobec III Rzeszy. Fotografia z 1923 r.

M10 **Stanowisko premierów Kanady i Australii przesłane Neville'owi Chamberlainowi po konferencji w Monachium, wrzesień 1938 r.**

Premier Kanady pisał: „Pragnę Panu [Chamberlainowi] przekazać gorące gratulacje Kanadyjczyków oraz wyrazy wdzięczności, która ogarnia całe nasze dominium. Nasz rząd przekazuje Panu wyrazy najbardziej szczerego uznania za zasługi, jakie wyświadczył Pan całej ludzkości".

Nie dał się zdystansować premier Australii, który stwierdził: „Koledzy i ja pragniemy przekazać najgorętsze gratulacje w związku z wynikiem negocjacji w Monachium. Australijczycy, wraz ze wszystkimi narodami Brytyjskiego Imperium, są Panu winni najwyższy szacunek i wdzięczność za Pańskie niezłomne wysiłki na rzecz zachowania pokoju".

H. Kissinger, *Dyplomacja*, tłum. S. Głąbiński, G. Woźniak, I. Zych, Warszawa: Philip Wilson, 1996, s. 340–341.

Praca z materiałami

1. Omów reakcję krajów Europy Zachodniej na pakt Ribbentrop–Mołotow. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień główne postanowienia tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow, a następnie wyjaśnij, co one oznaczały dla Polski. **M12**

Żądania III Rzeszy pod adresem Polski

Wkrótce po zakończeniu konferencji monachijskiej i rozbiorze Czechosłowacji III Rzesza skierowała swoje zainteresowanie ku Polsce. **W październiku 1938 r.** Hitler wysunął propozycję współpracy polsko-niemieckiej. W zamian za enigmatyczne obietnice chciał uzyskać od Warszawy pozwolenie na **przeprowadzenie eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej** przez tereny polskiego Pomorza. Niemcy nazywali ten obszar korytarzem, ponieważ oddzielał Prusy Wschodnie od Rzeszy. Chcieli również zgody Polski na **włączenie Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy**. Polska te propozycje odrzuciła, także później, gdy wiosną 1939 r. były wielokrotnie wysuwane już w formie żądań. Jednocześnie zaczęła się przygotowywać do obrony.

W obliczu narastającego napięcia między Polską a III Rzeszą Londyn zdał sobie sprawę, że równowaga europejska dawno została zachwiana. W związku z tym 31 **marca 1939 r. Wielka Brytania zagwarantowała Polsce pomoc militarną**, a w **maju zobowiązania wobec Polski potwierdziła Francja**. Jednocześnie Brytyjczycy i Francuzi prowadzili tajne rozmowy z Moskwą na temat współdziałania przeciwko Rzeszy.

Joachim von Ribbentrop

(1893–1946)

Polityk nazistowski, w latach 1938–1945 minister spraw zagranicznych III Rzeszy. W 1932 r. wstąpił do NSDAP. Negocjował brytyjsko-niemiecki układ morski, który umożliwiał III Rzeszy zwiększenie tonażu floty. W 1936 r. został niemieckim ambasadorem w Londynie. Od 1938 r. pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych III Rzeszy i prowadził agresywną politykę, często stosując groźby i szantaż. W 1939 r. podpisał pakt o nieagresji z ZSRS opatrzony tajnym protokołem. Jego ministerstwo angażowało się w akcje deportacyjne i terror wobec ludności krajów podbitych przez III Rzeszę. Po wojnie został skazany na śmierć w procesie zbrodniarzy wojennych w Norymberdze. Fotografia wykonana między 1938 a 1945 r.

Pakt Ribbentrop–Mołotow

Niemcy również poszukiwały sojuszników do walki przeciwko państwom Zachodu. Rzesza była zainteresowana układem ze Związkiem Sowieckim, gdyż miało to wykluczyć wojnę na dwa fronty. Stalin uznał, że porozumienie z mocarstwami zachodnimi nie da mu żadnych korzyści, natomiast może mu je dać sojusz z Hitlerem. Dlatego mimo różnic politycznych doszło do negocjacji między dotychczasowymi wrogami. **23 sierpnia 1939 r.** minister spraw zagranicznych III Rzeszy **Joachim von Ribbentrop** (czyt. fon ribentrop) oraz ludowy komisarz spraw zagranicznych ZSRS **Wiaczesław Mołotow** podpisali w Moskwie **niemiecko-sowiecki układ o nieagresji**, który historiografia nazwała **paktem Ribbentrop–Mołotow**.

Tajny protokół dołączony do paktu przewidywał podział wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej między sygnatariuszy. Wschodnia część Polski, Łotwa, Estonia i Finlandia oraz należąca do Rumunii Besarabia miały się znaleźć w sowieckiej strefie wpływów, a Litwa i zachodnia część Polski – w niemieckiej. Granicę podziału Polski wytyczono na linii rzek: Wisły, Sanu oraz Narwi. III Rzesza i ZSRS zobowiązały się również do wymiany informacji i współpracy wywiadowczej oraz sprzedaży surowców. Pakt Ribbentrop–Mołotow miał umożliwić obu stronom prowadzenie imperialnej i zbrodniczej polityki kosztem państw trzecich. I tak już wkrótce się stało.

M11 Podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow poruszyło opinię międzynarodową. Sojusz bowiem zawierały państwa dotychczas sobie wrogie. W Moskwie panowała jednak radosna atmosfera, a na cześć ministra spraw zagranicznych III Rzeszy wydano uroczyste przyjęcie. Pozytywne emocje, jakie towarzyszyły podpisaniu paktu, uwieczniono na zdjęciu. Podziela je m.in. uradowany Stalin [1], spoglądający na podpisujących dokumenty, w tym Wiaczesława Mołotowa [2]. Stojący obok Stalina Ribbentrop [3] zachowuje powagę.

M12 Tajny protokół do paktu Ribbentrop–Mołotow, 23 sierpnia 1939 r.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR podpisani pełnomocnicy obu stron przedyskutowali w ściśle poufnych rozmowach sprawę rozgraniczenia ich wzajemnych stref interesów w Europie Wschodniej. Rozmowy te doprowadziły do następujących ustaleń:

1. W wypadku przemian terytorialnych i politycznych na obszarach należących do państw bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa i Litwa) północna granica Litwy będzie stanowiła granicę stref wpływów Niemiec i ZSRR. Obie strony uznają interesy Litwy na obszarze Wilna.

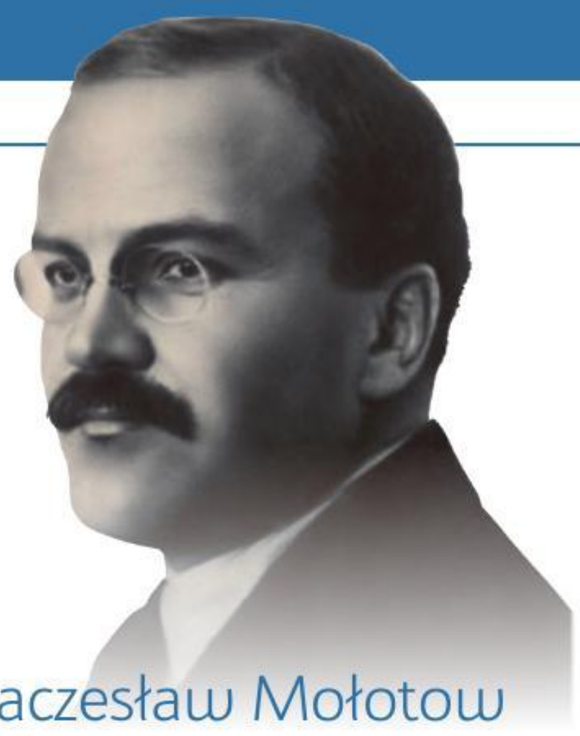
2. W razie zmian terytorialnych i politycznych na obszarach należących do państwa polskiego strefy interesów Niemiec i ZSRR będą rozgraniczone mniej więcej wzdłuż linii rzek Narwi, Wisły i Sanu. Zagadnienie, czy interesy obu stron czynią pożądanym utrzymanie odrębnego państwa polskiego i jakie mają być granice tego państwa, może to być ostatecznie rozstrzygnięte dopiero w toku dalszych wydarzeń politycznych. W każdym razie oba rządy rozwiążą tę sprawę w drodze przyjaznego porozumienia.

3. Jeżeli idzie o Europę południowo-wschodnią, to strona radziecka podkreśla swoje zainteresowanie Besarabią. Ze strony niemieckiej stwierdza się zupełne désintéressement* *odnośnie tego terytorium.*

4. Protokół niniejszy traktowany będzie przez obie strony jako ściśle tajny.

Źródła do dziejów Polski w XIX i XX w. Lata 1918–1939. Polska niepodległa. Wybór tekstów źródłowych, t. 3, oprac. A. Koseski, J.R. Szaflik, R. Turkowski, Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna, 1998, s. 268.

* ***désintéressement*** (czyt. dezęteresmą) – franc. „brak zainteresowania"

Wiaczesław Mołotow

(1890–1986)

Polityk sowiecki, w latach 1930–1941 przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych, w latach 1939–1949 ludowy komisarz spraw zagranicznych. Brał udział w rewolucji październikowej w 1917 r. Karierę w partii zaczął robić u boku Stalina, którego poparł w walce o władzę i stał się jednym z jego najbliższych współpracowników. W 1930 r. objął tekę szefa rządu. Na polecenie Stalina w 1939 r. doprowadził do zbliżenia ZSRS z III Rzeszą, zawarcia paktu Ribbentrop–Mołotow, co spowodowało wspólną agresję na Polskę i jej okupację oraz rozpętanie II wojny światowej. Po napaści III Rzeszy na ZSRS realizował politykę współpracy z aliantami. Fotografia wykonana między 1938 a 1945 r.

LEGENDA

- strefa zdemilitaryzowana do 1936 r.
- Hitler 1934 — dyktator i rok wprowadzenia dyktatury
- 1926 — rok wprowadzenia rządów autorytarnych

Wojna domowa w Hiszpanii (1936–1939):
- tereny opanowane przez nacjonalistów
- tereny pod kontrolą republikanów
- tereny przejęte przez III Rzeszę w 1938 r.
- tereny przejęte przez Węgry w 1939 r.

Strefy wpływów określone w tajnym protokole do paktu Ribbentrop–Mołotow z 1939 r.:
- niemiecka
- sowiecka
- teren przeznaczony dla Litwy

1. Wolne Miasto Gdańsk
2. okręg Kłajpedy (od 1939 do III Rzeszy)

M13 Europa w drugiej połowie lat 30. XX w.

Upadek systemu wersalskiego

Wbrew oczekiwaniom porządek zaprowadzony po Wielkiej Wojnie nie zapewnił pokoju, a Liga Narodów nie sprawdziła się jako strażnik ładu wersalskiego. W państwach niezadowolonych z zawartych wówczas traktatów pokojowych narastały rewizjonizm, imperializm, militaryzm, a także nacjonalizm i szowinizm narodowy. Nie bez znaczenia był też czynnik społeczny, uzależniony w dużej mierze od dobrobytu ekonomicznego, przez długi czas nieosiągalnego z powodu światowego kryzysu gospodarczego i bezrobocia. Wszystko to stało się podłożem radykalizacji poglądów, wzrostu popularności totalitaryzmu i przejmowania władzy przez ugrupowania polityczne zapewniające rządy silnej ręki. Ten polityczny chaos oraz niesprawny system bezpieczeństwa szybko zostały wykorzystane przez państwa, które chciały odbudować swoje dawne potęgi lub stworzyć je na nowo, opierając się na strefach wpływów na świecie.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie główne punkty zapalne europejskiej polityki w latach 1933–1939. Odwołaj się do **M13** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów ekspansję terytorialną III Rzeszy w latach 1933–1939. Wykorzystaj **M13** i wiedzę pozaźródłową.

Na drodze do II wojny światowej

37 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Wymień wydarzenia, które w drugiej połowie lat 30. mogły świadczyć o tym, że świat podąża w kierunku nowej wojny.
2. Omów znaczenie osi Berlin–Rzym–Tokio dla polityki międzynarodowej.
3. Przedstaw przyczyny, przebieg i skutki wojny domowej w Hiszpanii.

Sytuacja międzynarodowa na początku lat 30.

Polityka militarystyczna nastawiona na podboje (Włochy, III Rzesza, Japonia, ZSRS).
Podporządkowanie sobie znacznej części wschodnich Chin przez Japonię przy braku reakcji ze strony mocarstw i Ligi Narodów.
1933 – wystąpienie Japonii z Ligi Narodów.

Japońskie podboje w Chinach

Wojna domowa w Chinach między nacjonalistami z Kuomintangu a komunistami.
1931 – wkroczenie wojsk japońskich do Mandżurii.
1937 – ponowne wkroczenie wojsk japońskich do Chin i zajęcie Nankinu, brak reakcji państw Europy Zachodniej.
Wsparcie dla działań japońskich ze strony Włoch i Niemiec.

Polityka zagraniczna Mussoliniego

1935 – zajęcie Etiopii (Abisynii) przez Włochy.
Potępienie włoskiej agresji na Etiopię (Abisynię) przez Ligę Narodów.
1937 – wystąpienie Włoch z Ligi Narodów.

III Rzesza na drodze ku wojnie

1933 – wystąpienie Niemiec z Ligi Narodów.
Wprowadzenie powszechnej służby wojskowej.
1936 – podpisanie z Wielką Brytanią traktatu morskiego umożliwiającego III Rzeszy rozbudowę marynarki wojennej.
Polityka appeasementu – brak reakcji ze strony państw Europy Zachodniej na łamanie przez III Rzeszę postanowień traktatu wersalskiego.
1936 – remilitaryzacja Nadrenii.
1937 – powstanie osi Berlin–Rzym–Tokio.
1938 – Anschluss Austrii – przyłączenie tego państwa do III Rzeszy.
Porażka polityki appeasementu na konferencji w Monachium (29–30 IX 1938). Uzyskanie przez Hitlera części terytorium Czechosłowacji bez zgody reprezentantów tego kraju.
1939 – podpisanie paktu stalowego przez Niemcy i Włochy. Morze Śródziemne strefą wpływów włoskich.
Zajęcie przez Niemców okręgu Kłajpedy.
Roszczenia Niemiec wobec Polski – przeprowadzenia eksterytorialnej autostrady oraz linii kolejowej i włączenia Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy.
23 VIII 1939 – pakt Ribbentrop–Mołotow.

Wojna domowa w Hiszpanii (1936–1939)

Wojna przedstawicieli Frontu Ludowego wspieranego przez komunistów z nacjonalistycznymi ugrupowaniami Falangi Hiszpańskiej generała Franco wspieranymi przez III Rzeszę i Włochy.
Terror wobec ludności cywilnej stosowany przez obie strony.
Działalność Niemieckiego Legionu Condor w Hiszpanii. Kraj ten poligonem doświadczalnym dla wojsk niemieckich.
1939 – zwycięstwo i początek dyktatury Francisca Franco.

Polecane publikacje

H. Batowski, *Rok 1938 – dwie agresje hitlerowskie*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 1985.

P.M. Majewski, *Kiedy wybuchnie wojna? 1938. Studium kryzysu*, Warszawa: Wyd. Krytyki Politycznej, 2019.

T. Zubiński, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2015.

38 Nauka i kultura w dwudziestoleciu międzywojennym

1927
przelot Charlesa Lindbergha nad Atlantykiem

1927
pierwszy film dźwiękowy

1928
odkrycie penicyliny przez Aleksandra Fleminga

1937
pierwszy przekaz telewizyjny w Polsce

Przypomnij

- Jakie nowe rozwiązania technologiczne pojawiły się u schyłku XIX w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie zmiany w nauce i kulturze zaszły po I wojnie światowej.

Po lekcji

- Omawiam wpływ Wielkiej Wojny na przemiany w nauce i kulturze.
- Charakteryzuję rozwój medycyny w latach 1918–1939.
- Przedstawiam główne nurty w sztuce po I wojnie światowej.

Bolesne doświadczenie wojny i kryzysów

Wielka Wojna była olbrzymim wstrząsem dla mieszkańców Europy. Bolesne doświadczenia i traumatyczne przeżycia towarzyszyły w kolejnych latach milionom ludzi, którzy opłakiwali zmarłych, palili świeczki na ich grobach i nie potrafili zapomnieć o wojennym koszmarze. Tysiące inwalidów i nieuleczalnie chorych oraz tych, którzy doznali trwałych urazów psychicznych, były ceną, jaką Europejczycy płacili za koszmar ponadczteroletniej tragedii. W tym kontekście w Europie nie było państw wyłącznie zwycięskich, gdyż wszyscy przegrali, tylko jedni bardziej, inni mniej.

Okropności wojny i trudny czas kryzysów ekonomicznych doprowadziły do **zachwiania się wielu autorytetów**. Ludzie zaczęli podważać słuszność decyzji podejmowanych przez rządzących oraz prezentowany przez nich system wartości. Wiele osób usilniej niż dotychczas **szukało pociechy w religii**, inni z kolei zwątpili w boską opiekę. Osłabła więc pozycja kapłanów i Kościołów. Przybywało agnostyków, sceptyków i ateistów, a kultura laicka zyskiwała coraz szersze grono zwolenników. **Proces laicyzacji** wspierały reżimy totalitarne, które starały się podporządkować sobie duchowieństwo. W państwach demokratycznych ważnymi czynnikami były postępujące industrializacja i urbanizacja – coraz szybsze tempo i większa anonimowość życia w mieście sprzyjały porzucaniu praktyk religijnych. Rosnący dostatek i rodzący się konsumpcjonizm skłaniały ku **relatywizmowi moralnemu**.

Mimo kryzysów wartości oraz gospodarczych dwudziestolecie międzywojenne okazało się czasem rozwoju, upowszechniania się wynalazków oraz postępu w wielu dziedzinach nauki i kultury.

M1 Transatlantyki wykorzystywano do podróży międzykontynentalnych nawet po pojawieniu się nowych środków transportu. Rozwój techniki i doświadczenie, jakie armatorzy wynieśli z katastrofy Titanica w 1912 r. czy zatopienia Lusitanii w trakcie I wojny światowej, przyczyniły się do podniesienia poziomu bezpieczeństwa. W dwudziestoleciu międzywojennym do Polski należało aż siedem transatlantyków. Na fotografii Lusitania, jeden z najsłynniejszych transatlantyków, w porcie w Nowym Jorku, 1907 r.

Postęp cywilizacyjny

Okres międzywojenny to czas spopularyzowania nowinek technicznych. Dzięki taśmie produkcyjnej wynalezionej i zastosowanej w **1908 r.** przez amerykańskiego konstruktora samochodów **Henry'ego Forda** była możliwa ich **masowa produkcja**. Samochody podbiły serca Amerykanów, choć stać na nie było tylko najzamożniejszych. Samochody ciężarowe przewożące towary na krótszych dystansach okazały się konkurencją dla kolei.

W latach 20. rozpoczęła się kariera samolotu w służbie cywilnej. Pierwsze samoloty zabierały kilku pasażerów, a w kolejnych latach – nawet kilkudziesięciu. W **1927 r.** Amerykanin Charles Lindbergh (czyt. czarls lindberg) **przeleciał samolotem nad Atlantykiem** między Ameryką Północną a Europą bez międzylądowań. Lot trwał 33,5 godziny. Choć jako pierwsi dokonali tego w 1919 r. dwaj Anglicy, uważa się, że osiągnięcie Lindbergha zainicjowało rozwój międzykontynentalnych lotniczych linii pasażerskich. Jednak przez długie dziesięciolecia to sterowce, a nie samoloty, były głównym środkiem transportu lotniczego. W kategorii przewozów pasażerskich konkurowały nawet z morskimi transatlantykami. Złota era **zeppelinów** (czyt. cepelinów) przypadła na lata 30., kiedy to odbywały się regularne rejsy do USA, oferujące pasażerom szybką jak na owe czasy, trzydniową podróż w komfortowych warunkach. Ich popularność w lotnictwie pasażerskim spadła gwałtownie w 1937 r., po tragedii sterowca Hindenburg, który spłonął w czasie lądowania wraz z 13 pasażerami i 22 członkami załogi.

Z Europy do Ameryki można się było również dostać na pokładzie **transatlantyku**. Od końca XIX w. budowano **wielkie statki pasażerskie**, a w pierwszych latach XX w. trwał już wyścig między państwami europejskimi o to, które z nich zbuduje potężniejszy liniowiec, czyli statek pasażerski lub towarowy regularnie kursujący na określonej trasie. Początkowo prym wiodły głównie stocznie niemieckie, dopóki na szlakach atlantyckich nie pojawiły się potężne brytyjskie statki Lusitania (czyt. lus-itania) oraz Titanic (czyt. titanik). Podobne giganty budowano również w USA oraz we Włoszech, Francji i w Holandii. Wyposażano je w ówczesne nowinki techniczne, np. w **radary**. W 1904 r. po raz pierwszy użyto radaru do wykrycia przeszkody (m.in. innego statku) w gęstej mgle. Początkowo zasięg działania tych urządzeń był niewielki i wynosił 4 km, ale stopniowo się zwiększał. Po zatonięciu Titanica w wyniku zderzenia z górą lodową pojawiły się też pierwsze **sonary aktywne** służące do nawigacji, komunikacji i określania

M2 Sterowce służyły nie tylko do obsługi przewozów pasażerskich, lecz także do celów wojskowych. Wykonywały loty patrolowe, wykrywały okręty podwodne, eskortowały konwoje. W Polsce pierwszym (i jednym z dwóch w ogóle) tego typu obiektem był zakupiony w 1921 r. z francuskiego demobilu zeppelin, któremu nadano nazwę Lech. Stacjonował on w porcie sterowcowym w Toruniu i służył do celów szkoleniowo-obserwacyjnych. W polskiej armii był używany do 1928 r. Na zdjęciu sterowiec Lech w trakcie lotu nad Warszawą, 1926 r.

Praca z materiałami

1. Omów rozwój nowych środków transportu w dwudziestoleciu międzywojennym. Wykorzystaj **M1**, **M2** i wiedzę pozaźródłową.

M3 Wynalezione przez Nikolę Teslę radio stało się w dwudziestoleciu międzywojennym jednym z głównych środków przekazu informacji. W 1926 r. w Stanach Zjednoczonych powstała pierwsza ogólnokrajowa rozgłośnia radiowa. Trzy lata później działające w ZSRS Radio Moskwa nadawało już niemal na cały świat. Odbiornik radiowy dla wielu był jednak nieosiągalnym luksusem. Właściciel radia często gościł u siebie wszystkich sąsiadów, którzy się schodzili, by posłuchać wiadomości. Na zdjęciu rumuńska rodzina przed radioodbiornikiem, ok. 1935 r.

pozycji obiektów zanurzonych w wodzie lub znajdujących się na jej powierzchni. Urządzenia te znacznie zwiększyły bezpieczeństwo zarówno na morzach, jak i w powietrzu, przede wszystkim jednak znalazły zastosowanie w czasie działań wojennych.

Poczynając od lat 20., Europa, Ameryka oraz Japonia szybko się **elektryfikowały**. Prąd elektryczny wykorzystywano już nie tylko do napędzania maszyn i urządzeń w fabrykach, lecz także coraz częściej w wielkich miastach do oświetlania ulic, domów oraz budynków użyteczności publicznej. Na oświetlenie chat na wsiach ich mieszkańcy musieli jeszcze długo czekać, choć w najzamożniejszych państwach zachodnich (jak Wielka Brytania i Holandia) energia elektryczna docierała nawet do mniejszych ośrodków wiejskich. Nadal głównym surowcem służącym do wytwarzania energii elektrycznej był węgiel, ale zaczęto do tego celu wykorzystywać siłę żywiołów, pojawiły się pierwsze **hydroelektrownie**. Ze względów politycznych i propagandowych Związek Sowiecki, a w późniejszych latach nazistowskie Niemcy realizowały wielkie programy elektryfikacyjne.

Postępy w zakresie elektryfikacji pozwoliły na **upowszechnienie** coraz lepszych i tańszych **radioodbiorników**. W 1938 r. w Niemczech liczba abonentów korzystających m.in. z „odbiornika ludowego" wynosiła 10 mln, podczas gdy w Polsce liczba słuchaczy radia była szacowana na 1 mln. Radio umożliwiało ludziom dostęp do informacji, ale również zwiększało zasięg oddziaływania propagandy.

W latach 20. **zaczęła się historia telewizji**. Najbardziej zaawansowane prace nad jej emisją były prowadzone w Wielkiej Brytanii i USA. Już wówczas pojawiły się tam pierwsze „pudełka telewizyjne", jak nazywano wówczas odbiorniki telewizyjne, oraz pierwsze rozgłośnie telewizyjne. Za nimi ruszyły inne państwa, w tym Polska. Choć w II Rzeczpospolitej pierwszy przekaz telewizyjny

M4 Szkocki wynalazca John Logie Baird (czyt. dżon lołgi berd) publicznie zaprezentował telewizor i nadał pierwszy sygnał telewizyjny w latach 20. Wkrótce w jego ślady poszli inni. W 1928 r. Baird przesłał sygnał telewizyjny przez Atlantyk, a w USA zaczęła działać pierwsza stacja telewizyjna nadająca program według ramówki. Prawdziwy triumf nadszedł w 1936 r., kiedy to telewizja transmitowała olimpiadę w Berlinie. Jednak na kupno telewizora mogli sobie pozwolić nieliczni. Na fotografii jedna z reklam telewizorów w USA, 1939 r.

odbył się w 1937 r., na emisję programów trzeba było poczekać jeszcze 20 lat. Do wybuchu wojny nawet w najbardziej zaawansowanych technologicznie państwach telewizja nie przekroczyła granicy elitarności, choćby ze względu na wysoką cenę odbiorników.

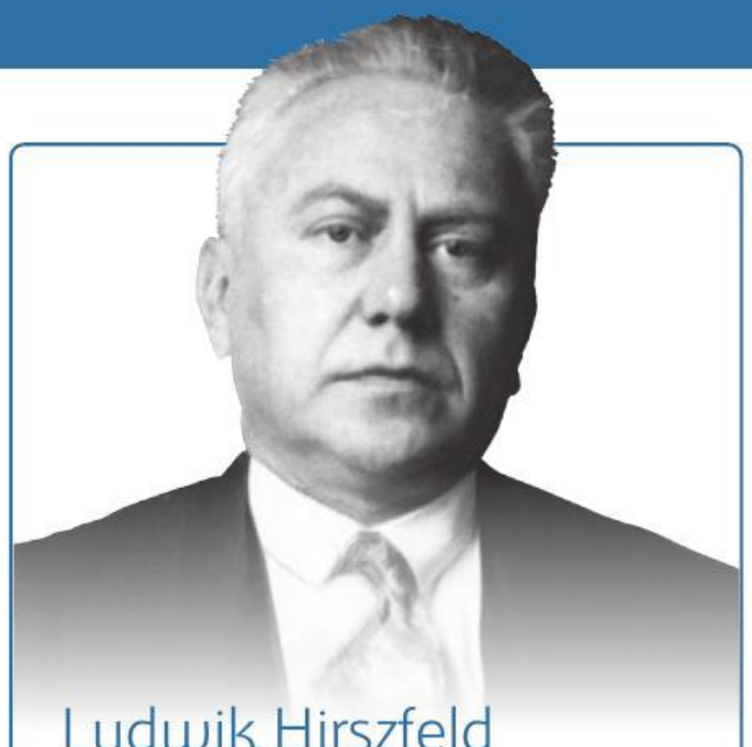
Za to **powszechnie używano telefonów**, aczkolwiek głównie w miastach. Na wsiach w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej były one jeszcze rzadkością.

Postęp w medycynie

Okres międzywojenny przyniósł kolejne ważne odkrycia w medycynie, które prowadziły do poprawy jakości ludzkiego życia, a także jego wydłużenia. W latach 20. kanadyjski lekarz Frederick (czyt. frederik) Grant Banting odkrył istnienie insuliny, hormonu odgrywającego główną rolę w metabolizmie węglowodanów, którego nieprawidłowe funkcjonowanie prowadzi do cukrzycy. Kilka lat później opracowano **metodę produkcji insuliny**. Podawanie jej chorym zastąpiło wcześniejszą, nieskuteczną metodę leczenia – restrykcyjną i wyniszczającą dietę. Dzięki temu chorzy przestali umierać w bardzo młodym wieku.

Kolejnym przełomowym dla zdrowia i życia człowieka wydarzeniem było **odkrycie pierwszego antybiotyku**. W 1928 r. szkocki lekarz **Aleksander Fleming** odkrył występowanie substancji hamujących rozwój niektórych bakterii chorobotwórczych, a 10 lat później wraz z zespołem badaczy wyizolował **penicylinę**. W 1939 r. ruszyła pierwsza wytwórnia leku, bez którego dziś trudno wyobrazić sobie nasze życie. W latach 30. rozpoczęto też produkcję preparatów antybakteryjnych hamujących rozwój kolonii bakterii.

W 1901 r. austriacki lekarz Karl Landsteiner (czyt. landsztajner) odkrył, że krew ludzka wykazuje różne właściwości. Korzystając z dorobku swego poprzednika, w latach 1907–1911 polski lekarz immunolog **Ludwik Hirszfeld** stworzył podstawy **nauki o grupach krwi** i wprowadził ich oznaczenie symbolami: A, B, AB i 0. W 1928 r. zostało ono przyjęte przez państwa na całym świecie. Hirszfeld odkrył również przyczynę konfliktu serologicznego, który mógł prowadzić do śmierci dziecka noszonego przez matkę w łonie. Zajmował się też transfuzjologią i **opracował zasady bezpiecznego przetaczania krwi**, dzięki czemu pacjenci przestali już umierać z powodu podania im krwi o niewłaściwej dla nich grupie.

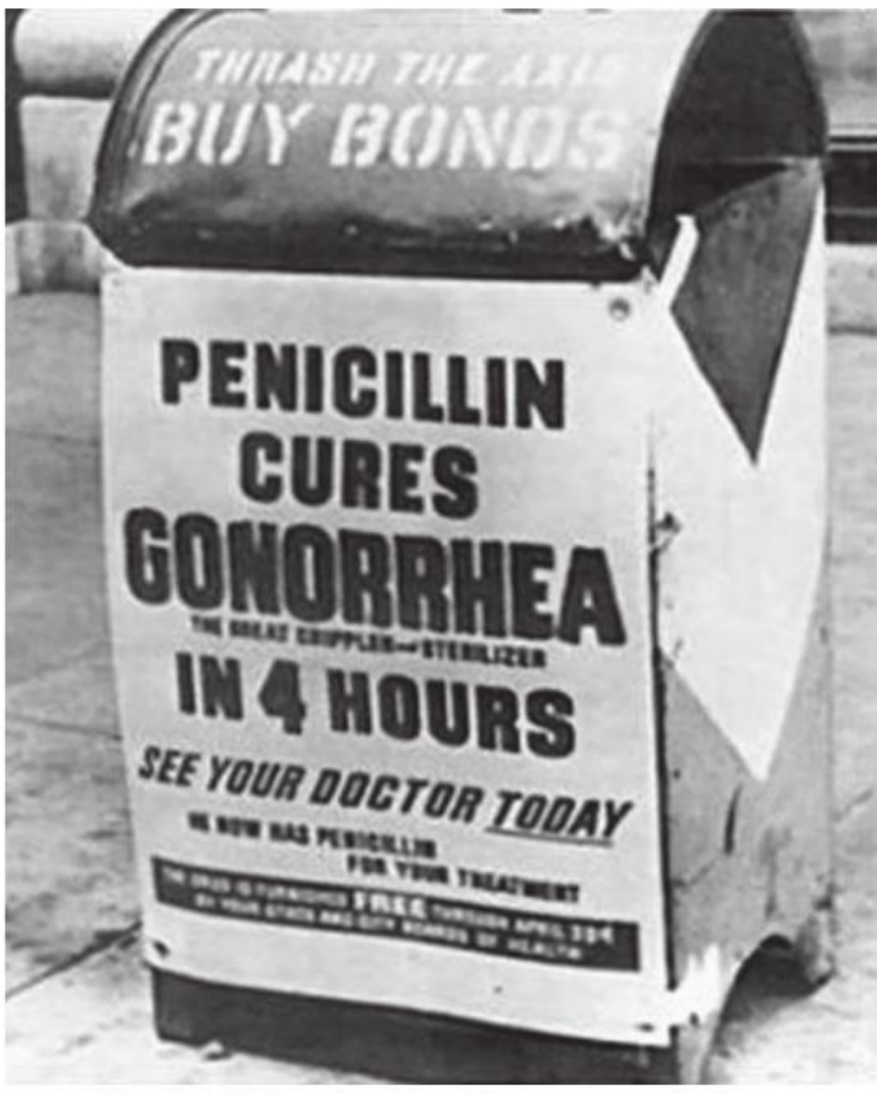
Ludwik Hirszfeld

(1884–1954)

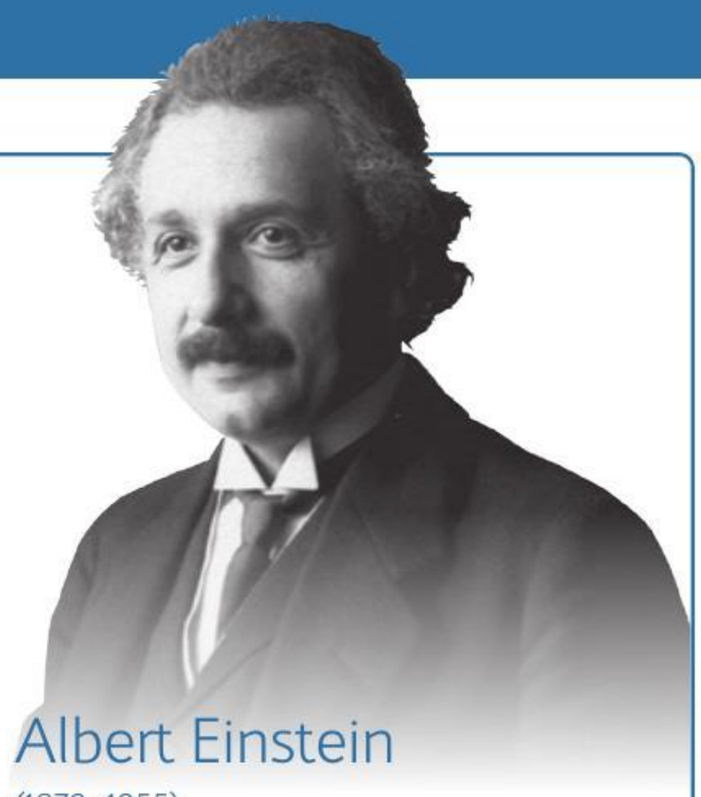
Polski lekarz, bakteriolog i immunolog, profesor. Pochodził z zasymilowanej rodziny żydowskiej z Królestwa Polskiego. Pracował naukowo w Niemczech oraz Szwajcarii, a po Wielkiej Wojnie – w Polsce. Był współtwórcą Państwowego Zakładu Higieny w Warszawie oraz jego wieloletnim dyrektorem. W czasie okupacji musiał zamieszkać w getcie, ale udało mu się z niego uciec. Po wojnie związał się z Wrocławiem, gdzie wykładał na tamtejszym uniwersytecie oraz organizował instytucje badawcze. Jego największe osiągnięcia to oznaczenie grup krwi, odkrycie praw ich dziedziczenia oraz wyjaśnienie zjawiska konfliktu serologicznego. Za to ostatnie w 1950 r. był nominowany do Nagrody Nobla w dziedzinie medycyny. Fotografia z lat 40.

Praca z materiałami

1. Omów wpływ rozwoju radia i telewizji na przekaz informacji w dwudziestoleciu międzywojennym. Wykorzystaj **M3**, **M4** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw zmiany, jakie zaszły w medycynie w dwudziestoleciu międzywojennym. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Wynalezienie penicyliny zrewolucjonizowało medycynę i leczenie. Zdjęcie przedstawia umieszczony na skrzynce pocztowej plakat reklamujący lek. Plakat miał zachęcać żołnierzy amerykańskich w czasie II wojny światowej do zgłaszania się po pomoc medyczną, informując, że penicylina leczy rzeżączkę w 4 godziny. Zdjęcie wykonane w latach 40.

Albert Einstein

(1879–1955)

Niemiecki fizyk teoretyczny pochodzenia żydowskiego, laureat Nagrody Nobla z fizyki w 1921 r. W 1913 r. został profesorem na uniwersytecie w Berlinie, był również dyrektorem berlińskiego Instytutu Fizyki oraz członkiem Pruskiej Akademii Nauk. Stworzył szczególną teorię względności. Wykładał na uczelniach całego świata. Po dojściu nazistów do władzy osiadł w USA. Prowadził badania w Instytucie Studiów Zaawansowanych w Princeton (czyt. prynston), a w czasie II wojny światowej został rządowym konsultantem do spraw badań nad nowymi rodzajami broni. Po wojnie był członkiem międzynarodowego komitetu zajmującego się informowaniem opinii publicznej o politycznych konsekwencjach istnienia broni atomowej i pokojowym wykorzystaniu energii jądrowej. Fotografia z 1921 r.

Odkrycia naukowe

Dwudziestolecie międzywojenne to czas wielkich odkryć naukowych, które wywarły wielki wpływ na dalsze dzieje człowieka. Duński fizyk Niels Bohr (czyt. nils bor) odkrył **istnienie atomu**, a jego badania przyczyniły się do zrozumienia struktury i promieniowania atomu. Badania niemieckiego fizyka Maxa Plancka (czyt. planka) w zakresie termodynamiki oraz promieniowania cieplnego umożliwiły mu stworzenie **teorii** (**mechaniki**) **kwantowej**, teorii opisującej oddziaływanie mikroobiektów materii (atomów, cząstek) między sobą oraz z zewnętrznymi siłami, głównie z polem elektromagnetycznym.

Za jednego z najwybitniejszych fizyków w dziejach jest uważany niemiecki uczony **Albert Einstein** (czyt. ajnsztajn). Był przede wszystkim teoretykiem, ale jego koncepcje zostały potwierdzone eksperymentalnie. Do największych dokonań Einsteina należało stworzenie **szczególnej teorii względności** (opublikowanej w 1916 r.), która zmieniła sposób pojmowania czasu i przestrzeni, oraz zasad mechaniki newtonowskiej (czyt. njutonowskiej). Za osiągnięcia w dziedzinie fizyki teoretycznej Einstein w 1921 r. otrzymał Nagrodę Nobla.

Teorie tworzone przez fizyków i ich praca przyspieszyły badania nad rozszczepieniem jądra atomu, co pozwalało na uwolnienie i wykorzystanie ogromnych ilości energii. Szczególną rolę odegrało tu małżeństwo francuskich badaczy: **Irène Joliot-Curie** (czyt. iren żoljo kiri) – córka Marii Skłodowskiej-Curie – i **Jean Frédérick Joliot-Curie** (czyt. żan fredrik), którzy odkryli i analizowali zjawisko **sztucznej promieniotwórczości**, za co w 1935 r. wspólnie otrzymali Nagrodę Nobla.

Kultura

Okres międzywojenny należał do ciekawszych w dziejach kultury. Zdominowała go awangarda – plastycy i architekci nowej generacji definitywnie odrzucili kierunki historyczne. Zwyciężały nurty nowoczesne nazwane **modernizmem**. Jego przedstawiciele stawiali na prostotę rozwiązań, funkcjonalność i minimalizm dekoracyjny. W miastach Europy, obu Ameryk, Azji powstały nowoczesne dzielnice wznoszone według nowych założeń, tj. z budynkami pozbawionymi ornamentyki i patosu.

Charakterystyczne dla modernizmu były **wieżowce nowej generacji**, np. Chrysler Building (czyt. krajsler bilding) i Empire State Building (czyt. empajer stejt bilding) wzniesione na początku lat 30. w Nowym Jorku. W Polsce przykładami architektury modernistycznej są istniejące do dzisiaj budynki w Warszawie oraz Gdyni (zob. s. 499), a modernizm kresowy reprezentują

M6 Wyróżnikami nowoczesności stały się wieżowce. Najwyższy – mierzący 319 metrów i liczący 77 pięter – wzniesiono w latach 1928–1930 na potrzeby koncernu motoryzacyjnego Chrysler. Palmę pierwszeństwa dzierżył tylko przez rok, ale mimo to jego charakterystyczna sylwetka w stylu art déco (czyt. deko) nadal jest jednym z symboli miasta. Na fotografii z 1932 r. wieżowce w centrum Manhattanu w Nowym Jorku z dominującym Chrysler Building.

Mauzoleum i Cmentarz Orląt Lwowskich we Lwowie. Modernizm był obecny także w **malarstwie i rzeźbie**. W latach 20. rozwinął się talent **Tamary Łempickiej**, która tworzyła przede wszystkim w Paryżu. Przykładem jej twórczości są obrazy *Kobieta z gołębiem* czy *Adam i Ewa*. Ta polska malarka do dziś jest znana i ceniona na świecie.

W 1919 r. w Weimarze (czyt. wajmarze) niemiecki architekt Walter Gropius został dyrektorem nowo powstałej szkoły nowoczesnego projektowania. Nazwano ją **Bauhaus** (czyt. bałhałs). Szkoła stała się kuźnią kadr nowej architektury i sztuki. Obiekty budowane w stylu Bauhaus powstawały w latach 20. w wielu państwach. W szkole wykładał m.in. jeden z najbardziej cenionych malarzy okresu międzywojennego Paul Klee (czyt. kle). Po dojściu Hitlera do władzy Bauhaus został uznany za „sztukę zdegenerowaną", podobnie jak sztuka abstrakcyjna.

Malarze, rzeźbiarze, graficy uformowani jeszcze przed Wielką Wojną kontynuowali prace, ale jednocześnie stale eksperymentowali, szukając nowych środków artystycznego wyrazu. Nadal tworzyli popularni ekspresjoniści na czele z Emilem Nolde. Podziwiano dzieła kubistów. Znani byli twórcy awangardy z Rosji Sowieckiej, z Kazimierzem Malewiczem na czele – rosyjskim malarzem polskiego pochodzenia.

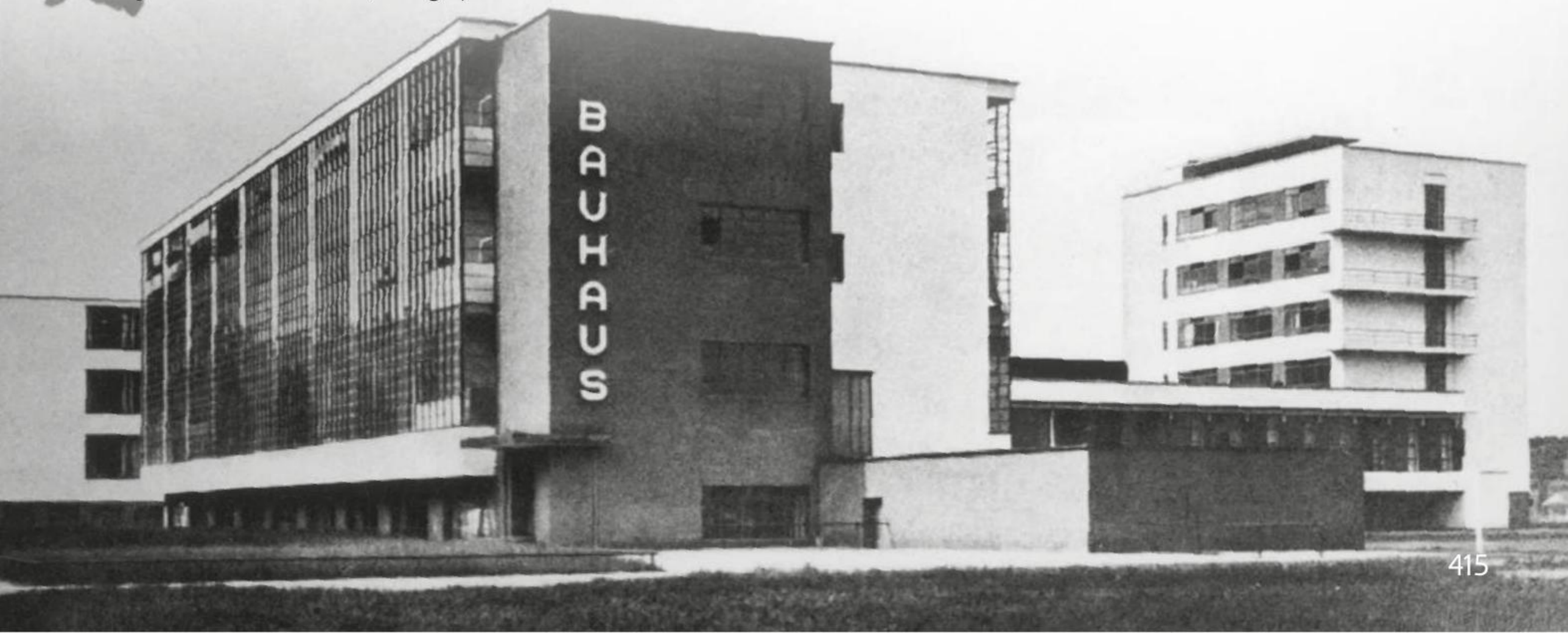
W czasie Wielkiej Wojny narodził się **dadaizm**, reprezentowany przez Tristana Tzarę (czyt. tsarę) i Hansa Arpa. Po zakończeniu wojny dużą popularnością wśród twórców cieszył się **surrealizm**. Do jego przedstawicieli należeli np. Salvador Dalí, Marcel Duchamp (czyt. marsel diszą), Max Ernst. Surrealistów inspirowała m.in. psychoanaliza Zygmunta Freuda (czyt. frojda).

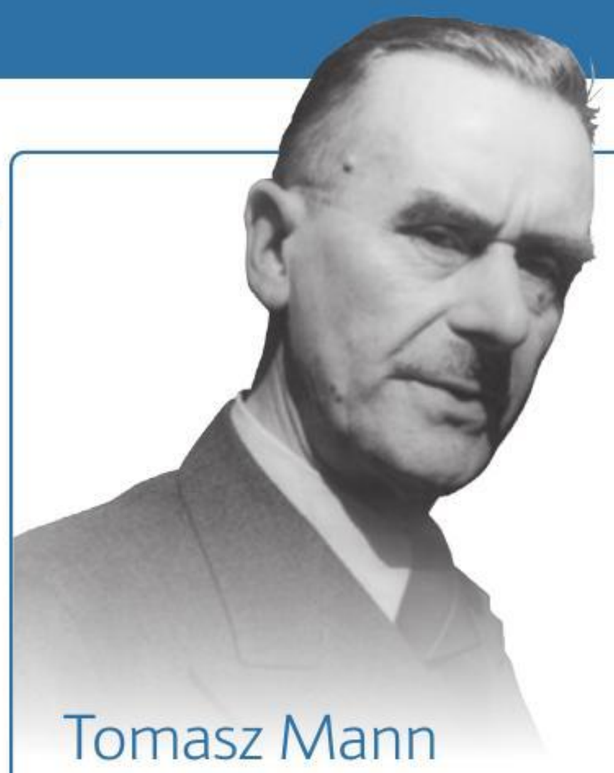
Wielu artystów rozpoczęło działalność przed Wielką Wojną, a zakończyło po II wojnie światowej. Ich twórczość należała do różnych okresów w dziejach kultury – stale się zmieniała, nawiązując do nowych doświadczeń i przeżyć. Widać to choćby w twórczości muzycznej Igora Strawińskiego i Béli Bartóka. Ich dzieła powstawały także pod wpływem muzyki popularnej. Inspiracje **jazzem** (czyt. dżezem) są doskonale słyszalne w utworach George'a Gershwina (czyt. dżordża gerszłina). Ważne miejsce w dziejach **muzyki symfonicznej** zajęli: Siergiej (czyt. s-iergiej) Prokofiew, Dymitr Szostakowicz, Siergiej Rachmaninow.

Praca z materiałami

1. Opisz zmiany w architekturze, jakie zaszły w latach 1918–1939. Wykorzystaj **M6**, **M7** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, dlaczego część artystów podchodziła krytycznie do wizji sztuki propagowanej przez szkołę Bauhaus. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

M7 Zasadą działania powstałej w Weimarze szkoły Bauhaus było założenie, że skoro wszyscy rzemieślnicy są artystami, to i każdy artysta powinien też być dobrym rzemieślnikiem. Twórcy skupieni wokół Bauhausu mieli się skoncentrować przede wszystkim na praktycznym, użytkowym wykorzystaniu swoich dzieł. Budziło to spory opór części z nich. Artyści najbardziej się obawiali standaryzacji, problemem był też brak wiedzy z zakresu produkcji masowej. Na fotografii budynek Bauhausu w Dessau, dokąd przeniesiono szkołę w 1925 r.

Tomasz Mann

(1875–1955)

Niemiecki pisarz, laureat Literackiej Nagrody Nobla w 1929 r. Pochodził z rodziny kupieckiej i początkowo pracował w firmie rachunkowej. Nie miał uniwersyteckiego wykształcenia. W 1900 r. napisał pierwszą powieść *Buddenbrookowie* (czyt. budenbrokowie), o świetności i upadku niemieckiego rodu mieszczańskiego. Jedną z jego najsłynniejszych powieści jest *Czarodziejska góra*, przedstawiająca uniwersalne studium codzienności i ludzkiej psychiki w dobie kryzysu duchowego przed wybuchem Wielkiej Wojny. Jako przeciwnik rządów nazistów zrzekł się niemieckiego obywatelstwa i wyemigrował do USA. Naziści umieścili jego utwory na liście książek zakazanych i palili je w czasie wieców. Podczas II wojny światowej stworzył cykl mów radiowych skierowanych do Niemców. Mann jest uznawany za najwybitniejszego pisarza niemieckiego pierwszej połowy XX w. i jednego z największych w dziejach niemieckiej literatury. Fotografia z 1937 r.

Podobnie trudno jest przypisać twórczość pisarzy i poetów tylko do jednej epoki, jak choćby noblistów **Tomasza Manna** czy Gerharta Hauptmanna. Nie inaczej dzieje się w wypadku Jamesa Joyce'a (czyt. dżejmsa dżojsa) oraz jego współpracownika i ucznia Samuela Becketta (czyt. beketa). Jeszcze w okresie międzywojennym debiutował Albert Camus (czyt. kami). Ci, którzy przeżyli Wielką Wojnę, nawiązywali do niej w antywojennych powieściach, jak np. Jaroslav Hašek (czyt. haszek) w *Przygodach dobrego wojaka Szwejka*, Erich Maria Remarque (czyt. remark) w *Na Zachodzie bez zmian*, Ernest Hemingway (czyt. hemingłej) w *Komu bije dzwon* (pisał o hiszpańskiej wojnie domowej), czy sztukach – Bertolt Brecht w *Karabinach pani Carrar* (czyt. karar). Z kolei odniesienie do rewolucji 1917 r. i systemu sowieckiego odnajdujemy u twórców rosyjskich i sowieckich – Władimira Majakowskiego czy Izaaka Babla, zamordowanego przez władze sowieckie, a także Michaiła Bułhakowa i Borysa Pasternaka. Reżimy totalitarne piętnowały niezależnych twórców i narzucały im własną wizję sztuki – monumentalnej i realistycznej, sławiącej nowe państwo i nowego człowieka. W ZSRS był to proletariusz, w III Rzeszy – Aryjczyk.

Zmiany w modzie

W dwudziestoleciu międzywojennym nastąpił rozkwit **kultury masowej**. Jej przejawy były doskonale widoczne w przestrzeni publicznej. Już Wielka Wojna doprowadziła m.in. do daleko idących zmian w **modzie**, zwłaszcza damskiej, ze względu na zaangażowanie kobiet w pracę zawodową (wymagającą wygodnego ubrania bez gorsetu) oraz częste korzystanie ze środków komunikacji publicznej, w których trudno było w tłoku jechać np. z wielkim kapeluszem na głowie. A powojenna demokratyzacja stosunków społecznych oraz zmiany w obyczajowości (osłabienie rygorów moralnych i religijnych) poszerzyły zakres zmian w strojach. Kobiety definitywnie rozstały się z gorsetami oraz długimi i obszernymi sukniami. Zamiast nich zakładały luźne i przewiewne sukienki z tanich materiałów, krótsze niż poprzednie (tuż poniżej kolan). Z głów pań zniknęły wielkie kapelusze zastąpione skromniejszymi i praktyczniej-

M8 W dwudziestoleciu międzywojennym w modzie zaszło wiele zmian, ale zawsze cechowały ją szyk i elegancja. Krój damskich strojów obniżał talię i maskował kobiecą sylwetkę, nadając jej kształt litery H. Charakterystyczne było układanie włosów w fale oraz ciemny makijaż – przydymione powieki i niewielkie, wyraziste usta. Na fotografii z 1926 r. modelka prezentuje na statku modne ubranie.

szymi nakryciami głowy. W miejscach publicznych pojawiały się kobiety z wyrazistym makijażem, głębokim dekoltem, palące papierosy i pijące alkohol. Kobiety, szczególnie te związane z artystyczną awangardą, zaczęły się ubierać jak mężczyźni. Wykreowały wizerunek gardzącej konwenansami chłopczycy, dla której charakterystyczne były krótko obcięte włosy oraz szczupła i wysportowana sylwetka. **Stolicą mody pozostał Paryż**, a obowiązujące trendy w modzie damskiej wytyczała francuska projektantka **Coco Chanel** (czyt. koko szanel). Zmiany w modzie damskiej można było obserwować i podziwiać głównie w dużych miastach, gdyż w mniejszych miejscowościach i środowiskach wiejskich niewiele się zmieniło w porównaniu z czasami przedwojennymi. Również zmiany w modzie męskiej przebiegały tu wolniej niż w dużych ośrodkach.

Film

Innym istotnym przykładem rozwoju kultury masowej była rosnąca popularność **kina**. Film zaczął docierać nawet do małych miejscowości, stając się najbardziej pożądaną rozrywką kultury masowej. Wśród producentów filmowych umocniła się pozycja Hollywood (czyt. holiłud) – centrum amerykańskiego przemysłu filmowego – coraz częściej nazywanego fabryką snów. To tam wyznaczano kierunki rozwoju kina, a aktorki i aktorzy filmowi stawali się gwiazdami, wyznaczającymi trendy w modzie i obyczajowości. W latach 20., jeszcze w dobie kina niemego, wielkie kreacje stworzyli Rudolph Valentino (czyt. rudolf walentino), **Charlie Chaplin** (czyt. czarli czaplin), Buster Keaton (czyt. baster kiton) czy **Pola Negri** – jedyna Polka w dziejach światowego kina, która zdobyła tak dużą popularność. Po udźwiękowieniu filmu w 1927 r. tylko niektóre gwiazdy kina niemego kontynuowały karierę. Pojawiły się też nowe wybitne osobowości ekranu, takie jak: Clark Gable (czyt. klark gejbl), Fred Astaire (czyt. aster), Bing Crosby (czyt. krozbi), Greta Garbo, Marlena Dietrich (czyt. ditrich) i Shirley Temple (czyt. szerli templ) – cudowne dziecko filmu.

Popularne rozrywki

Wraz z żołnierzami amerykańskimi dotarła do Europy muzyka amerykańskich przedmieść: **jazz**, blues (czyt. blus), swing (czyt. sling) i ragtime (czyt. ragtajm). Zdominowała sale taneczne i studia nagrań płytowych. Na parkietach królowały tango, quickstep (czyt. kłikstep) i fokstrot. Do księgarń w coraz wyższych nakładach trafiały kolorowe **komiksy**, literatura fantastyczna, kryminalna i sensacyjna. Popularność podróży i smacznego jedzenia spowodowała zainteresowanie beletrystyką podróżniczą i literaturą kulinarną. W kioskach z prasą i u ulicznych sprzedawców na tysiące chętnych czytelników czekały różnorodne tytuły prasy kolorowej oraz bulwarowej. Szczyt popularności osiągnęły wówczas **pisma dla kobiet**, m.in. amerykański **„Vogue”** (czyt. wog). W księgarniach zainteresowani kupowali też dzieła sztuki, grafikę i albumy najwybitniejszych twórców. Sztuka elitarna zaczęła przenikać do masowej, a masowa inspirowała twórców kultury elitarnej.

M9 Jednym z niewielu aktorów, którzy próbowali ratować kino nieme po upowszechnieniu się filmów udźwiękowionych, był Charlie Chaplin. Choć początkowo uważał, że kino dźwiękowe zniszczyło prawdziwą kinematografię, z biegiem czasu zmienił zdanie. Jednym z jego najlepszych filmów okazał się wyprodukowany w 1940 r. *Dyktator* – pierwszy film dźwiękowy wyreżyserowany przez Chaplina. Na fotografii scena z tego filmu.

Praca z materiałami

1. Omów zmiany w modzie dwudziestolecia międzywojennego. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw przemiany zachodzące w kinematografii w latach 20. i 30. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

infografika

Sztuka w dwudziestoleciu międzywojennym

Upowszechnienie fotografii oraz filmu sprawiło, że nastąpiła zmiana w postrzeganiu roli artystów w społeczeństwie. Dotychczas pełnili oni funkcję rejestratorów rzeczywistości, którzy przez obraz i rzeźbę prezentowali historyczne postacie i wydarzenia. Nowe, doskonalsze techniki rejestracji pozwalały na znacznie bardziej wierne odwzorowanie świata. Dzięki temu artyści mogli porzucić priorytet wiernego ukazywania rzeczywistości na rzecz innych celów – zgłębiania idei, natury człowieka i rzeczy, zmysłów i odczuć. Większość nowych nurtów swój początek miała przed Wielką Wojną, jednak ich rozkwit nastąpił w dwudziestoleciu międzywojennym.

Juan (czyt. huan) Gris, *Skrzypce i klarnet*, 1921 r.

Kubizm poszukiwał nowych zasad budowy przestrzennej dzieła przez odrzucenie reguł perspektywy i geometryczne uproszczenie elementów kompozycji. Do tej pory malarstwo miało iluzorycznie odzwierciedlać rzeczywistość – wywoływać na płótnie wrażenie natury „jak żywej". Kubistom zaś zależało na zdefiniowaniu rzeczywistości, wydobyciu „stereometrycznej struktury przedmiotów". Łączyli fragmenty malowanego przedmiotu widziane z różnych perspektyw, a nawet o różnym czasie i miejscu, tworząc z nich kolaż. Przedstawione skrzypce widzimy z różnych perspektyw jednocześnie.

Ernst Ludwig Kirchner (czyt. kirśner), *Autoportret*, 1928 r.

Ekspresjonizm charakteryzował się ostro zamalowywanymi konturami, kontrastowymi barwami, deformacją. Nurt ten przeciwstawiał się naturalizmowi. Miał nie tylko wyrazić uczucia artysty, lecz także odwoływać się do odczuć odbiorcy.

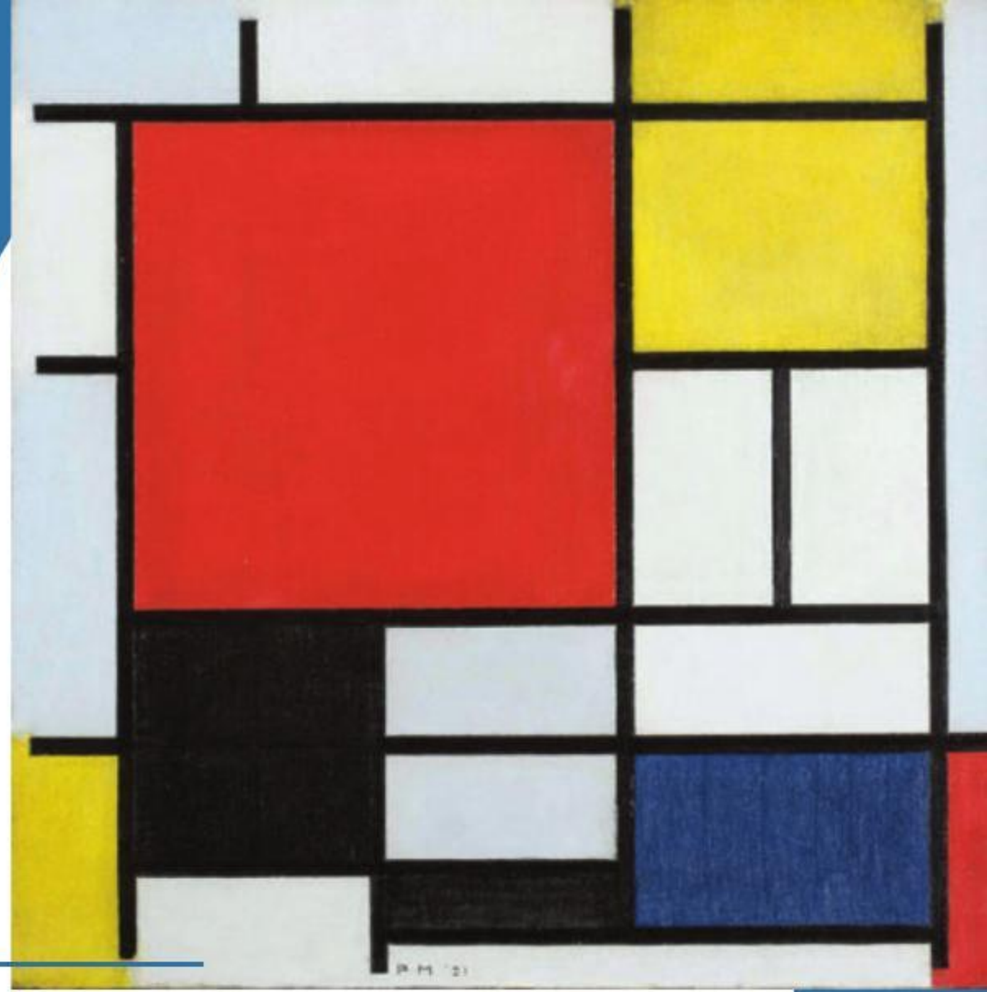

Gabriele D'Annunzio (czyt. danuncjo), *Lot nad Wiedniem*, 1933 r.

„Patrzenie w przyszłość i nowoczesność" – to główne hasło zwolenników **futuryzmu**, którzy odrzucili przeszłość i tradycję. Futuryści w maszynach upatrywali tworów doskonałych. W swoim manifeście głosili: „ryczący samochód, który zdaje się pędzić po taśmie karabinu maszynowego, jest piękniejszy od Nike z Samotraki". Futuryści wierzyli w profetyczną rolę artysty, którego uznawali za przewodnika duchowego i demiurga nowego, nowoczesnego społeczeństwa.

Wassily Kandinsky, *Réciproque* (czyt. resiprok), 1935 r.

Abstrakcjonizm polegał na wyeliminowaniu wszelkich przedstawień mających bezpośrednie odniesienie do przedmiotów obserwowanych w rzeczywistości. Sztuka abstrakcyjna była bezprzedmiotowa, nie odnosiła się do niczego formalnego. Abstrakcjoniści szukali nowych form, które nie znajdowały odzwierciedlenia w rzeczywistym świecie.

Piet Mondrian, *Kompozycja w czerwieni, żółci i błękicie*, 1921 r.

Konstruktywizm polegał na stosowaniu dyscypliny formalnej, która ograniczała się do prostych elementów geometrycznych: koła, trójkąta i linii prostej. Konstruktywiści często stosowali tylko kolory podstawowe: czerwony, żółty i niebieski. Wzajemne oddziaływanie tych barw miało wywoływać wewnętrzne napięcie w kompozycji obrazu. Konstruktywiści dosłownie więc konstruowali obraz z gotowych elementów.

Raoul Hausmann, *ABCD*, 1923 r.

Dadaizm zezwalał na dowolność wyrazu artystycznego. Zerwał z wszelką tradycją oraz kanonami istniejącymi w sztuce. Dadaiści nie wytworzyli jednolitego stylu czy programu, które spójnie łączyłyby ich dzieła. Jednoczyła ich raczej wspólna postawa niż styl. Często uciekali się do absurdu oraz krytycznie komentowali sprawy społeczne, kulturowe i polityczne.

Salvador Dalí, *Miękka konstrukcja z gotowaną fasolką – przeczucie wojny domowej*, 1936 r.

Surrealizm stanowił bunt przeciw klasycyzmowi, realizmowi, empiryzmowi, racjonalizmowi, utylitaryzmowi i konwencjom w sztuce. Surrealiści kreowali obrazy burzące logiczny porządek rzeczywistości. Odwoływali się do pogranicza jawy i snu. Badali sfery ludzkiej nieświadomości, często czerpiąc z psychoanalizy Freuda i Junga.

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, na czym polegał wpływ nowych technologii – fotografii i filmu – na rozwój sztuki awangardowej.
2. Wykaż związek między wydarzeniami z okresu dwudziestolecia międzywojennego a sztuką awangardową tych czasów.
3. Porównaj sztukę nurtów awangardowych ze sztuką propagandową uprawianą w ZSRS i III Rzeszy.

Tłumy kibiców podczas pierwszego finału Wembley Cup między Bolton Wanderers a West Ham United, Londyn 1923 r.

O tym się pisze

T1 Między kulturą wysoką a kulturą popularną – rozważania Iana Kershawa*

Ile Europejczycy rozumieli z tego świata, w którym żyli? Czy wiedzieli, jakie siły go kształtują? Odpowiedź zawierająca odniesienia do wszystkich kontekstów jest oczywiście niemożliwa. Różne okoliczności i wynikające z nich refleksje zależały od wielu zmiennych. Należałoby bowiem uwzględnić aspekty geograficzne i środowiskowe, przynależność do określonych grup i klas społecznych, poziom kultury politycznej i historię rozwoju. Zazwyczaj umiejętność wnioskowania i refleksji nieuchronnie można ograniczyć do dobrze wykształconych elit – ludzi, którzy mieli dostęp do edukacji wysokiego szczebla, wiedzy i wykształcenia, o którym ogromna większość populacji nie mogła nawet marzyć. Najbardziej utalentowani artyści mogli kształtować i imitować to, co w najszerszym rozumieniu można było nazwać Zeitgeist*, czyli „duchem czasów". W tej grupie ludzi – najczęściej byli to reprezentanci wyższych klas i wykształceni przedstawiciele klasy średniej, przyzwyczajeni do korzystania z produktów „kultury wysokiej" – ważne cechy myśli społecznej i artystycznej kreatywności okazywały się, nawet jeśli tylko pośrednio, wpływać w istotny sposób na pojmowanie świata. Jednak dla większej części populacji owa „kultura wysoka" była niedostępna. Nie była naturalnym elementem ich normalnego życia.*

Co im pozostawało? Kultura popularna, którą można się było raczyć wieczorem, po zakończeniu dnia lub tygodnia pracy: kino, dancingi oraz (przynajmniej dla mężczyzn) puby* lub bary, które zapewniały nie tyle refleksję na temat otaczającego świata, co miejsce ucieczki i chwilowego zapomnienia, uwolnienia się od szarej, często przygnębiającej rzeczywistości dnia codziennego. Zwłaszcza wizyta w kinie pozwalała oderwać się od codzienności. W wielu miastach europejskich jak grzyby po deszczu wyrastały „pałace obrazów". W Niemczech było ich więcej niż gdziekolwiek indziej*. W 1930 roku działało już w tym kraju ponad 5000 kin (dwa razy tyle co dziesięć lat wcześniej), łącznie z dwoma milionami miejsc. Liczba fanów tych miejsc rozrywki wzrosła jeszcze bardziej, gdy skończyła się era filmów niemych, a pod koniec lat 20. XX wieku rozpoczęła era filmów dźwiękowych. Kina wyświetlały te obrazy, które ściągały największą publikę: komedie, dramaty, filmy przygodowe i romanse. Inną atrakcyjną formą ucieczki dla mężczyzn pracujących było uczestniczenie w wydarzeniach sportowych – zwłaszcza meczach piłki nożnej. Kobiety raczej nie interesowały się takimi zawodami. Coraz bardziej popularna stawała się piłka nożna. Moda na nią przyjęła się w krajach europejskich z Wielkiej Brytanii jeszcze na długo przed wybuchem pierwszej wojny światowej. W Niemczech, we Włoszech, w Hiszpanii i w innych krajach europejskich powstały ligi zawodowe zrzeszające profesjonalne zespoły piłkarskie. Mecze piłkarskie często przyciągały na stadiony wielkie tłumy kibiców. Podczas pierwszego finału Wembley Cup* w 1923 roku w Anglii, gdy Bolton Wanderers* pokonało West Ham United* 2 : 0, na trybunach zasiadło oficjalnie 126 000 ludzi, choć powszechnie przyjmuje się, że w rzeczywistości na obiekcie było dwa razy tyle kibiców.*

I. Kershaw, *Do piekła i z powrotem. Europa 1914–1949*, przeł. A. Romanek, Kraków: Znak Horyzont, 2016, s. 215–216.

* **Ian Kershaw** (czyt. ijan kerszo) – brytyjski historyk, emerytowany profesor Uniwersytetu w Sheffield (czyt. szefild), specjalizuje się w historii III Rzeszy

Zeitgeist (czyt. cajtgajst)

dancingi (czyt. dans-ingi)

puby (czyt. paby)

gdziekolwiek indziej – w innych krajach europejskich

Wembley Cup (czyt. łembli kap)

Bolton Wanderers (czyt. bolton łonderers)

West Ham United (czyt. łest ham junajtyd)

Praca z tekstem

1. Wskaż różnice, jakie dostrzega Ian Kershaw między kulturą wysoką a popularną. **T1**
2. Wyjaśnij, na czym polegał fenomen kultury popularnej. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw główne osiągnięcia techniki i nauki po I wojnie światowej.
2. Omów odkrycia w medycynie w dwudziestoleciu międzywojennym.
3. Opisz wpływ kultury masowej na życie społeczne.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób Wielka Wojna wywarła wpływ na kulturę.

Nauka i kultura w dwudziestoleciu międzywojennym 38

Podsumowanie

Wojna a przemiany w kulturze

Wojna czynnikiem wpływającym na zmianę postrzegania rzeczywistości.
Zachwianie się wielu autorytetów w wyniku wojny i kryzysów ekonomicznych.
Laicyzacja i relatywizm moralny.

Postęp cywilizacyjny

Rozwój przemysłu motoryzacyjnego. Zastosowanie taśmy produkcyjnej w zakładach Forda.
1927 – przelot Charlesa Lindbergha z Ameryki Północnej do Europy przez Atlantyk bez międzylądowań.
Rozwój międzykontynentalnych lotniczych linii pasażerskich.
Elektryfikacja wielu państw, m.in. USA, Japonii.
Lata 30. złotą erą zeppelinów.
Upowszechnienie się nowych rodzajów mediów, m.in. radia.

Postęp w medycynie

Frederick Grant Banting – odkrycie insuliny.
Aleksander Fleming – odkrycie penicyliny (pierwszego antybiotyku).
Ludwik Hirszfeld – stworzenie podstaw nauki o grupach krwi oraz zasad bezpiecznego przetaczania krwi.

Odkrycia naukowe

Dwudziestolecie międzywojenne czasem wielkich odkryć naukowych.
Niels Bohr – odkrycie istnienia atomu.
Albert Einstein – stworzenie szczególnej teorii względności.
Irène i Jean Frédérick Joliot-Curie – odkrycie zjawiska sztucznej promieniotwórczości.

Sztuka, muzyka i literatura

W architekturze dominacja modernizmu, np. Empire State Building.
Przykładem modernizmu w malarstwie dzieła Tamary Łempickiej.
W Niemczech popularność stylu Bauhaus.
Inne znaczące kierunki artystyczne – dadaizm i surrealizm.
W muzyce pojawienie się nowych nurtów muzyki popularnej, m.in. jazzu.
W dziedzinie literatury – popularność twórczości Tomasza Manna, Ericha Marii Remarque'a, Bertolda Brechta, Ernesta Hemingwaya.

Kultura masowa

Przemiany w sferze obyczajowej oraz modzie. Działalność Coco Chanel.
Rozwój kinematografii. Hollywood centrum amerykańskiego przemysłu filmowego.
Najpopularniejsi aktorzy dwudziestolecia: Charlie Chaplin, Rudolph Valentino, Buster Keaton, Pola Negri.
Upowszechnienie się prasy bulwarowej oraz pism dla kobiet.

Polecane publikacje

P. Ackroyd, *Charlie Chaplin*, tłum. J. Łoziński, Poznań: Wyd. Zysk i S-ka, 2015.

A. Krakowski, *Pollywood. Jak stworzyliśmy Hollywood*, Warszawa: WN PWN, 2011.

V

Sprawdź się!

Wielka Wojna i okres międzywojenny

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- kongres pokojowy w Berlinie
- powstanie trójprzymierza
- przystąpienie USA do Wielkiej Wojny
- podpisanie paktu Ribbentrop–Mołotow
- remilitaryzacja Nadrenii
- marsz na Rzym
- zawarcie układu *entente cordiale*

2. Przedstaw główne założenia i przejawy polityki appeasementu w latach 30. XX w.

3. Opisz przyczyny wielkiego kryzysu gospodarczego w USA i na świecie.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- zamach w Sarajewie
- ludobójstwo Ormian
- kult jednostki
- rewolucja październikowa
- Legiony Polskie
- New Deal
- kryzys przysięgowy
- kolektywizacja rolnictwa

5. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Józef Stalin
- Adolf Hitler
- Benito Mussolini
- Włodzimierz Lenin
- Józef Haller
- Neville Chamberlain

- Współorganizator rewolucji październikowej, twórca totalitarnego państwa komunistycznego. Doprowadził do prześladowania i śmierci milionów mieszkańców ZSRS.
- Jeden ze zwolenników polityki appeasementu, uczestnik konferencji monachijskiej. Uważał, że zgoda na aneksję części Czechosłowacji uratuje pokój w Europie.
- Służył w armii austro-węgierskiej oraz Legionach Polskich, walczył na czele II Korpusu Polskiego na Ukrainie, był dowódcą błękitnej armii we Francji.
- Założył partię faszystowską, z którą zdobył władzę dyktatorską i uczynił z Włoch państwo totalitarne.
- Przywódca i ideolog NSDAP, twórca i Führer III Rzeszy. Doprowadził do rewizji traktatu wersalskiego i rozwoju militaryzmu niemieckiego.
- Przywódca bolszewików i organizator rewolucji październikowej, pierwszy przywódca ZSRS. Rozpoczął przekształcanie kraju w totalitarne państwo komunistyczne.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Wojna pozycyjna w czasie Wielkiej Wojny była toczona na froncie wschodnim i polegała na prowadzeniu walki z linii okopów wyposażonych w stanowiska artylerii i karabinów maszynowych, a na przedpolu zabezpieczonych zasiekami z drutu kolczastego oraz minami.
- Po podpisaniu pokoju w Brześciu nad Bugiem w marcu 1918 r. Rosja bolszewicka wycofała się z Wielkiej Wojny.
- Rewolucja październikowa była puczem, w wyniku którego mienszewicy przejęli władzę w Rosji i wprowadzili dyktaturę proletariatu. Pragnęli także przeprowadzić eksport rewolucji.
- Polacy w czasie Wielkiej Wojny tworzyli oddziały zbrojne i walczyli z myślą o przyszłej niepodległości zarówno po stronie państw centralnych, jak i po stronie ententy.
- W styczniu 1918 r. prezydent USA w 13. punkcie orędzia wystosowanego do Kongresu zapowiadał powstanie niepodległego państwa polskiego z dostępem do morza.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i określ, jakie zagadnienie przedstawia i co na to wskazuje. Podaj, jaka jest wymowa tej ilustracji i uzasadnij swoje zdanie

THE BOILING POINT.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Państwa totalitarne w dwudziestoleciu międzywojennym miały więcej wspólnych cech niż różnic. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczno-militarny, społeczno-gospodarczy oraz kulturowy.

VI

W **1918 r.**, po 123 latach niewoli, odrodziła się **II Rzeczpospolita**. Dzięki staraniom polskiego społeczeństwa, zwłaszcza jego elit oraz przywódców partii politycznych, jak Józef Piłsudski czy Roman Dmowski, utworzono centralne władze Polski i zbudowano **republikę**. Młoda **demokracja** zmagała się z wieloma problemami. Po **zamachu majowym w 1926 r.** rozpoczęły się **rządy autorytarne** sanacji. Mimo zawirowań politycznych Polska odbudowała zniszczoną po wojnie gospodarkę, przezwyciężyła wielki kryzys i odnotowała **sukcesy gospodarcze**, do których należały m.in. reforma skarbowo-walutowa Grabskiego, budowa portu w Gdyni czy powstanie Centralnego Okręgu Przemysłowego. Polscy sportowcy wracali z medalami z igrzysk olimpijskich, a twórcy kultury zdobywali uznanie, czego wyrazem była Literacka Nagroda Nobla dla Władysława Reymonta. Jednak na arenie międzynarodowej rosło napięcie i dotknęło również Polskę – III Rzesza wysunęła **roszczenia**, które rząd polski odrzucił, a latem 1939 r. Niemcy i Rosja zawarły **pakt Ribbentrop–Mołotow**.

39 Odrodzenie się Polski w 1918 r.

7 XI 1918 powstanie Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej

10 XI 1918 przybycie Józefa Piłsudskiego do Warszawy

11 XI 1918 przekazanie władzy wojskowej Piłsudskiemu

17 XI 1918 powołanie pierwszego centralnego rządu polskiego

27 XII 1918 wybuch powstania wielkopolskiego

I 1919 Ignacy Jan Paderewski premierem rządu polskiego

Przypomnij

- Jaki stosunek do sprawy polskiej miały mocarstwa biorące udział w Wielkiej Wojnie?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach doszło do odrodzenia się państwa polskiego w 1918 r.

Po lekcji

- Opisuję proces kształtowania się lokalnych ośrodków polskich władz przed 11 listopada 1918 r.
- Przedstawiam powstawanie polskich władz centralnych i rolę poszczególnych ugrupowań politycznych w tym procesie.
- Omawiam udział Józefa Piłsudskiego w kształtowaniu się niepodległego państwa polskiego.

Ojcowie i matki niepodległości

Rzeczpospolita Polska nie odrodziłaby się, gdyby nie wyjątkowa sytuacja międzynarodowa będąca następstwem przebiegu wojny, rewolucji w Rosji i klęski państw centralnych. Na skutek tego stało się coś, czego nie wyobrażano sobie jeszcze w 1914 r. – wojnę przegrali wszyscy trzej zaborcy. Tym samym cztery lata później Polacy otrzymali szansę **odbudowy państwa po 123 latach niewoli**. Nie byłoby to możliwe bez wysiłku polskiego społeczeństwa, a zwłaszcza jego elit oraz przywódców czołowych partii politycznych opowiadających się za niepodległością Polski. Byli to: przywódca obozu lewicy niepodległościowej Józef Piłsudski, lider Narodowej Demokracji Roman Dmowski, przewodzący PSL-Piast Wincenty Witos, propagator polskości Śląska i jeden z przywódców chrześcijańskiej demokracji Wojciech Korfanty (zob. s. 435) oraz najważniejsza postać niepodległościowego socjalizmu – Ignacy Daszyński. W walkę o wolną Polskę angażowały się również kobiety, zwłaszcza związane z niepodległościową lewicą: Wanda Gertz (czyt. gerc), Maria Wittek i **Aleksandra Szczerbińska** (później Piłsudska).

Wszyscy oni, mimo istotnych różnic ideowych, chcieli Polski z bezpiecznymi granicami, odrodzonej jako republika demokratyczna. Zwolenników monarchii było niewielu i najczęściej należeli do nich reprezentanci środowisk konserwatywnych.

Powstawanie polskich ośrodków władzy

Scalenie ziem, które przez ponad wiek stanowiły części różnych organizmów państwowych, było bardzo trudnym zadaniem. Nie tylko należało stworzyć wspólne władze centralne i administrację oraz ujednolicić system prawny, walutę i system szkolnictwa, lecz także zapewnić krajowi stabilne granice i pozycję na arenie międzynarodowej. Złożony proces odradzania się polskiej państwowości trwał kilka lat.

Za jego początek uważa się niekiedy Akt 5 listopada podpisany w 1916 r. przez dwóch cesarzy i zapowiadający powstanie Królestwa Polskiego jako odrębnego państwa, zależnego od państw centralnych. W ciągu kolejnych dwóch lat stopniowo rosła pozycja polskiego rządu i **Rady Regencyjnej**, która w **październiku 1918 r.** ogłosiła **manifest zapowiadający utworze-**

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego Wojciech Kossak wykorzystał do ukazania walk o Lwów scenerię cmentarza. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów rolę Orląt Lwowskich w budowaniu polskiego patriotyzmu w dwudziestoleciu międzywojennym. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.

nie wolnej i niepodległej Polski składającej się ze wszystkich ziem polskich i mającej dostęp do morza. Rada powołała rząd z endekiem Józefem Świeżyńskim na czele. W obliczu zbliżającej się klęski państw centralnych nowy premier zwrócił się do kierowanego przez Romana Dmowskiego Komitetu Narodowego Polskiego, by reprezentował Polskę w rozmowach z ententą.

Klęska Austro-Węgier, a następnie Niemiec stanowiła realną szansę na odrodzenie polskiej państwowości. Od końca października zaczęły się formować **polskie ośrodki lokalnej władzy** nieuznające już zwierzchności zaborców, jak np. **Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego** w Cieszynie czy **Polska Komisja Likwidacyjna** z siedzibą w Krakowie. Ostatniego dnia października 1918 r. rozpoczęło się **rozbrajanie wojsk zaborczych** w Galicji, przeprowadzone bez jednego wystrzału. W ciągu kilku dni cała zachodnia część Galicji i $^2/_3$ Śląska Cieszyńskiego znalazły się pod zwierzchnictwem polskiej administracji. We Lwowie wycofujący się Austriacy oddali władzę Komitetowi Wojskowemu Ukraińców. Polacy, stanowiący w mieście większość, chwycili za broń i 1 listopada 1918 r. w Galicji Wschodniej rozpoczęły się **polsko-ukraińskie walki**. Szczególnie trudny bój toczył się o Lwów, który Ukraińcy opanowali, ponieważ nie stacjonowały tam regularne oddziały wojska polskiego. Walkę z Ukraińcami podjęli ochotnicy. Byli to głównie młodzi mieszkańcy miasta, wśród których znaczną część stanowili uczniowie szkół powszechnych, średnich oraz studenci, nazywani **Orlętami Lwowskimi** (łącznie ok. 6 tys. ochotników). Walczyli oni do czerwca 1919 r., kiedy to całe terytorium Galicji zostało ostatecznie zajęte przez przybyłe z odsieczą polskie oddziały.

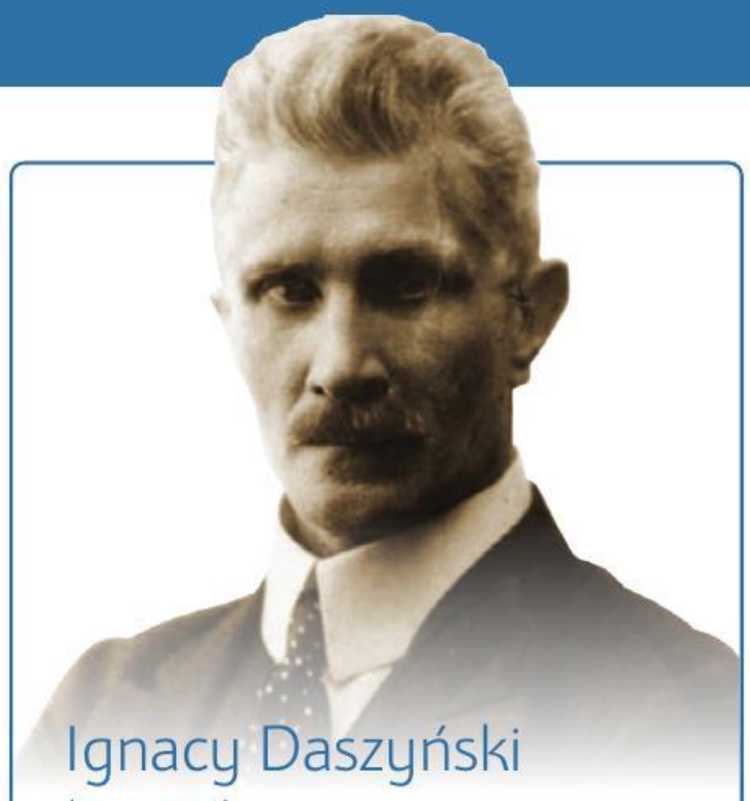

Aleksandra Szczerbińska

(1882–1963)

Polska działaczka konspiracyjna, druga żona Józefa Piłsudskiego. Od 1904 r. należała do PPS oraz powołanej przez tę partię Organizacji Bojowej. W konspiracji zajmowała się pozyskiwaniem informacji, organizowaniem fałszywych dokumentów, rozprowadzaniem nielegalnej prasy, przewożeniem i ukrywaniem broni oraz przygotowywaniem bomb. Brała udział w wielu akcjach bojowych PPS mających na celu pozyskanie pieniędzy na działalność partii. Po wybuchu Wielkiej Wojny wstąpiła do Legionów Polskich, działała w oddziale wywiadowczo-kurierskim I Brygady oraz była komendantką legionowych kurierek. Po kryzysie przysięgowym w 1917 r. została internowana wraz z legionistami. Po zwolnieniu kontynuowała działalność wywiadowczą i kurierską dla Polskiej Organizacji Wojskowej. Fotografia wykonana przed 1931 r.

M1 Orlęta Lwowskie już w dwudziestoleciu międzywojennym stały się jednym z symboli polskiego patriotyzmu oraz walki o niepodległość. Wśród nich szczególne miejsce zajęli: 23-letni Andrzej Battaglia (czyt. batalja), 14-letni Jerzy Bitschan (czyt. biczan) i 13-letni Antoni Petrykiewicz. Battaglia był pierwszym Polakiem poległym w walkach o Lwów. Bitschan został upamiętniony m.in. w wierszu Artura Oppmana zatytułowanym *Orlątko*. Petrykiewicz to najmłodszy kawaler Orderu Virtuti Militari. Hołdem złożonym Orlętom Lwowskim jest również powstały w 1926 r. obraz Wojciecha Kossaka *Orlęta – obrona cmentarza*. Zbiory Muzeum Wojska Polskiego.

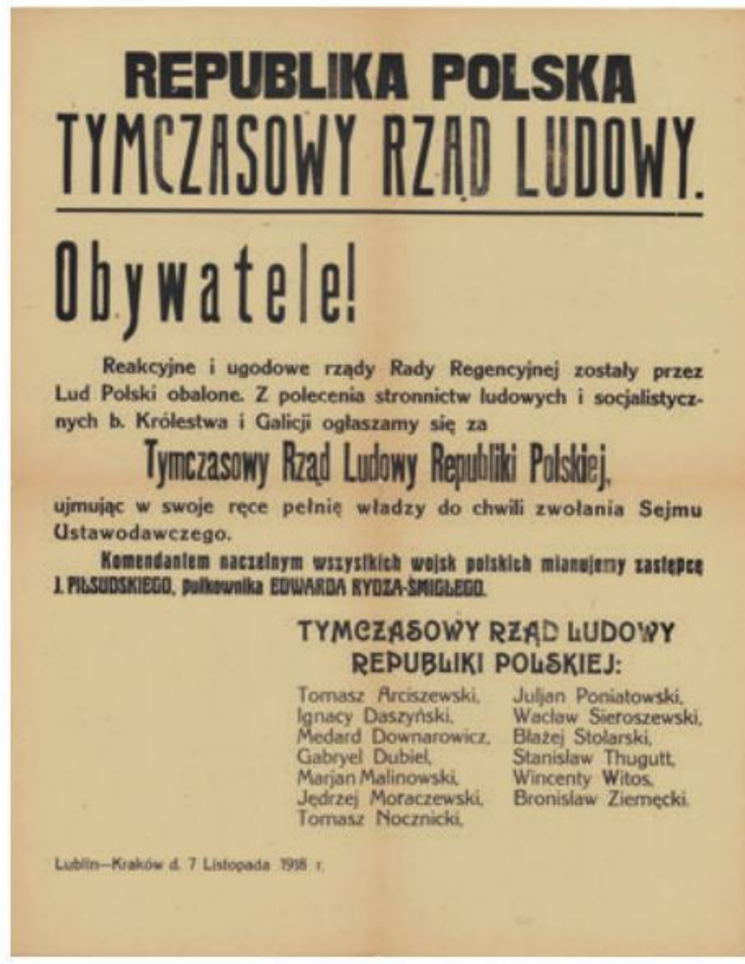

Ignacy Daszyński

(1866–1936)

Polski działacz socjalistyczny, współzałożyciel PPSD. Działał w konspiracji patriotycznej i socjalistycznej, za co wielokrotnie był aresztowany. W latach 90. XIX w. współtworzył Polską Partię Socjaldemokratyczną Galicji i Śląska. Od 1897 r. przez wiele lat był posłem do Rady Państwa w Wiedniu. W latach 1902–1919 sprawował funkcję radnego miejskiego w Krakowie. W czasie rewolucji 1905–1907 organizował pomoc dla polskich socjalistów walczących z caratem w Królestwie Polskim. Przed Wielką Wojną włączył się w działalność polskiego ruchu niepodległościowego w Galicji. W 1918 r. utworzył w Lublinie Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej. W odrodzonej Polsce został członkiem PPS. W latach 1919–1931 był posłem na sejm, a w latach 1928–1930 – jego marszałkiem. Choć w 1926 r. poparł zamach majowy, z czasem stał się krytyczny wobec rządów Piłsudskiego i sanacji. Fotografia z 1915 r.

7 listopada 1918 r. w Lublinie działacze polskiej lewicy z **Ignacym Daszyńskim** na czele ogłosili powstanie **Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej**. W programie rządu zapowiedziano przeprowadzenie demokratycznych wyborów do sejmu oraz wprowadzenie pełnego równouprawnienia wszystkich obywateli, bez względu na pochodzenie, wiarę i narodowość. Obiecano również wprowadzenie wolności sumienia, druku, słowa oraz prawa do zgromadzeń, zrzeszania się i strajków. Jednak ani ten ośrodek władzy, ani pozostałe nie uzyskały szerszego poparcia społecznego. Mieszkańcy kraju czekali na powrót zwolnionego z twierdzy w Magdeburgu Józefa Piłsudskiego, co nastąpiło 10 listopada 1918 r. Jeszcze tego samego dnia wynegocjował on z wojskami niemieckimi w Warszawie złożenie broni. Piłsudski dla wielu był niekwestionowanym przywódcą. Liczyły się z nim nawet te stronnictwa polityczne, które go nie popierały, np. Narodowa Demokracja czy konserwatyści. Rada Regencyjna uznała Piłsudskiego za gwaranta odbudowy państwa oraz zabezpieczenia go przed anarchią i **11 listopada 1918 r.** przekazała **mu władzę wojskową**, **a 14 listopada – cywilną**.

REPUBLIKA POLSKA

TYMCZASOWY RZĄD LUDOWY.

Obywatele!

Reakcyjne i ugodowe rządy Rady Regencyjnej zostały przez Lud Polski obalone. Z polecenia stronnictw ludowych i socjalistycznych b. Królestwa i Galicji ogłaszamy się za

Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej,

ujmując w swoje ręce pełnię władzy do chwili zwołania Sejmu Ustawodawczego.

Komendantem naczelnym wszystkich wojsk polskich mianujemy zastępcę J. PIŁSUDSKIEGO, pułkownika EDWARDA RYDZA-ŚMIGŁEGO.

TYMCZASOWY RZĄD LUDOWY REPUBLIKI POLSKIEJ:

Tomasz Arciszewski, Ignacy Daszyński, Medard Downarowicz, Gabryel Dubiel, Marjan Malinowski, Jędrzej Moraczewski, Tomasz Nocznicki, Juljan Poniatowski, Wacław Sieroszewski, Błażej Stolarski, Stanisław Thugutt, Wincenty Witos, Bronisław Ziemięcki.

Lublin—Kraków d. 7 Listopada 1918 r.

M2 Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, 7 listopada 1918 r.

Do Ludu polskiego! Robotnicy, włościanie i żołnierze polscy! Nad skrwawioną i umęczoną ludzkością wschodzi zorza pokoju i wolności. [...] Jako tymczasowy rząd ludowy polski postanawiamy i ogłaszamy poniższe prawa, obowiązujące cały naród polski od chwili wydania niniejszego dekretu:

1) Państwo polskie, obejmujące sobą wszystkie ziemie zamieszkane przez lud polski, z własnem wybrzeżem morskiem stanowić ma po wszystkie czasy Polską Republikę Ludową, której pierwszego prezydenta obierze Sejm ustawodawczy; [...]

4) Sejm Ustawodawczy zwołany będzie przez nas jeszcze w roku bieżącym na podstawie powszechnego bez różnicy płci, równego, bezpośredniego, tajnego i proporcjonalnego głosowania. Ordynacja wyborcza będzie ogłoszona w ciągu najbliższych kilku dni. Czynne i bierne prawo wyborcze będzie przysługiwało każdemu obywatelowi i obywatelce, mającym 21 lat skończonych;

5) z dniem dzisiejszym ogłaszamy w Polsce całkowite polityczne i obywatelskie równouprawnienie wszystkich obywateli bez różnicy pochodzenia, wiary i narodowości, wolność sumienia, druku, słowa, zgromadzeń, pochodów, zrzeszeń, związków zawodowych i str[a]jków; [...]

8) w przemyśle, rzemiosłach i handlu wprowadzamy niniejszem 8-godzinny dzień roboczy [...].

K.W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Warszawa: Księgarnia J. Czerneckiego, 1920, s. 127–128.

Praca z materiałami

1. Omów wizję Polski opisaną w manifeście Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, a następnie przedstaw wpływ środowiska, z jakiego się wywodzili działacze rządu, na obraz przyszłego kraju. **M2**, **M3**
2. Wyjaśnij, w jakim celu Józef Piłsudski wysłał telegram do państw ententy. **M4**
3. Wytłumacz, dlaczego w skład rządu Moraczewskiego nie weszli przedstawiciele endecji. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

M3 Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej powstał w Lublinie. Od połowy XIX w. miasto przeżywało rozkwit gospodarczy, a rozwijający się przemysł przyciągał wielu robotników. Znalazło to odzwierciedlenie w sympatiach politycznych mieszkańców. Niezwykle silną pozycję miała w Lublinie PPS, a stosunkowo słabą – endecja. To właśnie członkowie tej pierwszej partii rozpoczęli rozbrajanie wojsk austriackich i doprowadzili do tego, że już 3 listopada 1918 r. Lublin stał się całkowicie wolnym miastem, a wkrótce też siedzibą pierwszego polskiego rządu. Na ilustracji odezwa Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, 1918 r.

M4 **Telegram Józefa Piłsudskiego do państw ententy informujący o powstaniu państwa polskiego, 16 listopada 1918 r.**

Jako Wódz Naczelny Armii Polskiej pragnę notyfikować rządom i narodom wojującym i neutralnym istnienie Państwa Polskiego Niepodległego, obejmującego wszystkie ziemie zjednoczonej Polski.

[...] Dzięki zmianom, które nastąpiły wskutek świetnych zwycięstw armii sprzymierzonych – wznowienie niepodległości i suwerenności Polski staje się odtąd faktem dokonanym.

Państwo Polskie powstaje z woli całego narodu i opiera się na podstawach demokratycznych. Rząd Polski zastąpi panowanie przemocy, która przez sto czterdzieści lat ciążyła nad losami Polski, przez ustrój zbudowany na porządku i sprawiedliwości.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 133.

Pierwsze władze odrodzonej Rzeczpospolitej

Józef Piłsudski przystąpił do budowania władz odradzającej się Polski. Podjął rozmowy z Ignacym Daszyńskim i jego Tymczasowym Rządem Ludowym Republiki Polskiej, czyli najsilniejszym spośród dotychczas utworzonych polskich ośrodków władzy. Ten podporządkował się Piłsudskiemu i złożył dymisję. **17 listopada 1918 r.** w Warszawie powstał nowy rząd o szerszej reprezentacji politycznej – **rząd Jędrzeja Moraczewskiego**. Stał się on **pierwszym polskim centralnym ośrodkiem władzy**. Piłsudski i Moraczewski **22 listopada 1918 r.** podpisali dekret ogłaszający **powstanie Polski jako republiki** oraz oddający najwyższą władzę Piłsudskiemu jako **Tymczasowemu Naczelnikowi Państwa**.

Jędrzej Moraczewski

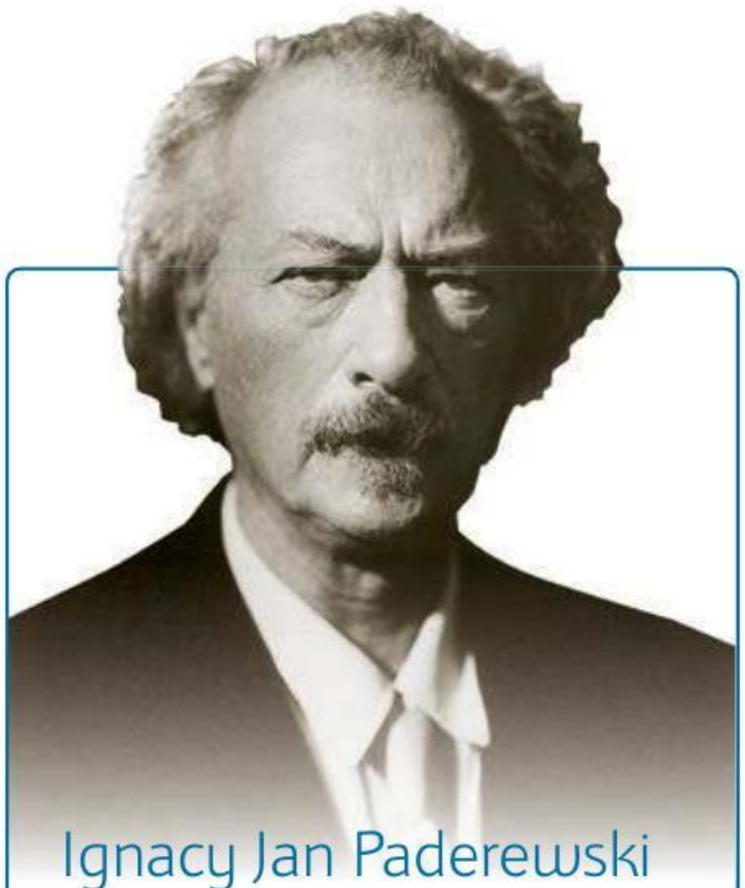
(1870–1944)

Polski działacz socjalistyczny. Ukończył studia na politechnice we Lwowie, w trakcie których związał się z ruchem socjalistycznym. W czasie Wielkiej Wojny walczył w Legionach Polskich. 17 listopada 1918 r. został premierem pierwszego rządu centralnego w odrodzonej Polsce. Przygotował demokratyczną ordynację wyborczą oraz wprowadził 8-godzinny dzień pracy. W latach 1919–1926 był posłem z ramienia Polskiej Partii Socjalistycznej. W czasie zamachu majowego w 1926 r. poparł Józefa Piłsudskiego, współorganizując strajk kolejarzy, który zablokował dotarcie wojsk rządowych do Warszawy. W kolejnych rządach sanacyjnych był ministrem robót publicznych. W 1930 r. wycofał się z polityki i zajął działalnością społeczną. Fotografia z 1925 r.

M5 W skład rządu Moraczewskiego weszły w większości ugrupowania lewicowe, większość centrowych i prawicowych odmówiła. Na zdjęciu pierwszy rząd niepodległej Polski. Premier Jędrzej Moraczewski 1 siedzi obok Józefa Piłsudskiego 2, 1918 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw główne wątki przemówienia Paderewskiego oraz wskaż te, które mogły pchnąć Wielkopolan do działania. **M6**
2. Omów, w jaki sposób była kultywowana pamięć o powstańcach wielkopolskich w II Rzeczpospolitej. **M7**, **M8**
3. Wyjaśnij, dlaczego Niemcy zniszczyli obrazy Leona Prauzińskiego. **M8**

Ignacy Jan Paderewski

(1860–1941)

Światowej sławy polski pianista, orędownik odzyskania przez Polskę niepodległości, premier Polski w 1919 r. Studiował w Warszawie, Berlinie i Wiedniu. Wielką pianistyczną karierę rozpoczął w 1888 r. Występował w wielu krajach Europy i obu Ameryk, a także w Afryce i Australii. W czasie Wielkiej Wojny aktywnie agitował w USA na rzecz niepodległości Polski. Jego największym sukcesem było zdobycie poparcia amerykańskiego prezydenta Wilsona (czyt. łylsona) dla idei odbudowy niepodległego państwa polskiego oraz nakłonienie 27 tys. ochotników z Polonii amerykańskiej do zaciągnięcia się w szeregi Armii Polskiej we Francji. Był jednym z polskich delegatów na konferencję pokojową w Paryżu. W 1919 r. został premierem polskiego rządu i ministrem spraw zagranicznych. W 1936 r. zaangażował się w zjednoczenie opozycji wobec rządów sanacji i współtworzył Front Morges (czyt. morż). Fotografia z 1919 r.

Jeszcze w tym samym miesiącu rząd Moraczewskiego przedstawił program, w którym zapowiedział reformę rolną oraz nacjonalizację niektórych gałęzi przemysłu. Wydał też dekret wprowadzający 8-godzinny dzień pracy i ubezpieczenia robotników. Zapowiedział, podobnie jak rząd Daszyńskiego, pełne równouprawnienie wszystkich obywateli. Akty te miał zatwierdzić przyszły Sejm Ustawodawczy. Rząd Moraczewskiego nie cieszył się jednak poparciem ententy ani bolszewików, natomiast uznali go Niemcy. Kontynuował on bowiem poniekąd prace rządu powołanego przez Radę Regencyjną i składał się z przedstawicieli ugrupowań popierających współdziałanie z Niemcami w czasie Wielkiej Wojny na rzecz sprawy polskiej. W kraju współpracy z nim odmówiła endecja, a Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (KPRP), powstała z połączenia SDKPiL i PPS-Lewicy, w ogóle odrzuciła program niepodległości Polski.

Ententa za jedyną legalną władzę uznawała **Komitet Narodowy Polski** (**KNP**) w Paryżu z **Romanem Dmowskim** na czele. Także Naczelna Rada Ludowa zaboru pruskiego kierowana przez narodowców akceptowała KNP, co potwierdził zwołany na początku grudnia do Poznania Polski Sejm Dzielnicowy z udziałem ponad tysiąca delegatów. W ten sposób powstała **dwuwładza**. Rząd Moraczewskiego miał realną władzę w kraju, ale drugi, reprezentowany przez KNP, cieszył się międzynarodowym uznaniem i występował w imieniu Polski za granicą. Ponieważ zbliżał się termin rozpoczęcia konferencji pokojowej w Paryżu, Piłsudski zrozumiał, że musi się porozumieć z Dmowskim. Polska potrzebowała broni, amunicji, żywności i kredytów. Bez współpracy z Dmowskim i aliantami również Armia Hallera nie mogła wrócić do kraju. Piłsudski wysłał więc do Dmowskiego list, w którym prosił o wspólne działanie wobec aliantów i wzniesienie się „ponad interesy partyj, klik i grup". Obaj politycy, choć skonfliktowani, uznali, że sprawa Polski jest nadrzędna i że rywalizacja między nimi tylko osłabi kraj. Jak przystało na mężów stanu, porozumieli się w kwestii utworzenia nowego koalicyjnego rządu.

Powstanie wielkopolskie

Polacy w zaborze pruskim, podobnie jak w Galicji czy Królestwie Polskim, tworzyli konspiracyjne formacje, które miały w dogodnym momencie uderzyć na Niemców i uwolnić spod ich władzy Pomorze i Wielkopolskę. Pod koniec 1918 r. do Polski zdecydował się powrócić **Ignacy Jan Paderewski** – przedstawiciel paryskiego KNP w Stanach Zjednoczonych. 26 grudnia przyjechał do Poznania. Przybycie do miasta światowej sławy pianisty i wielkiego orędownika sprawy polskiej w czasie Wielkiej Wojny wywołało ogromny entuzjazm patriotyczny wśród Polaków. W odpowiedzi niemieccy żołnierze atakowali gromadzących się Poznanian i znieważali polskie symbole narodowe umieszczane w miejscach publicznych.

Pierwsze strzały w Poznaniu padły już następnego dnia, **27 grudnia 1918 r.** W ten sposób **zaczęło się powstanie wielkopolskie**. Swoim zasięgiem nie objęło Pomorza ze względu na demograficzną i gospodarczą

przewagę Niemców na tym terenie. Polacy w krótkim czasie opanowali prawie całe terytorium historycznej Wielkopolski. Do większych starć doszło tylko w Chodzieży, Inowrocławiu i Nakle. Dowódcą bitnej i doskonale zorganizowanej Armii Wielkopolskiej został najpierw major Stanisław Taczak, a następnie **generał Józef Dowbor-Muśnicki**. Zryw powstańczy i usuwanie niemieckich załóg trwały do lutego 1919 r. i zakończyły się sukcesem Polaków. Na odzyskanych ziemiach władzę przejęła **Naczelna Rada Ludowa**, która za pośrednictwem KNP w Paryżu zainicjowała akcję dyplomatyczną i doprowadziła do zawieszenia broni.

Po zakończeniu powstania Armia Wielkopolska została włączona do Wojska Polskiego odrodzonego państwa. Jej żołnierze zasłużyli się, walcząc o wschodnią granicę II Rzeczpospolitej w wojnie polsko-bolszewickiej (zob. s. 444).

M6 **Mowa Ignacego Jana Paderewskiego wygłoszona w poznańskim Bazarze, 26 grudnia 1918 r.**

Wielce Szanowni przedstawiciele Wielkopolski!

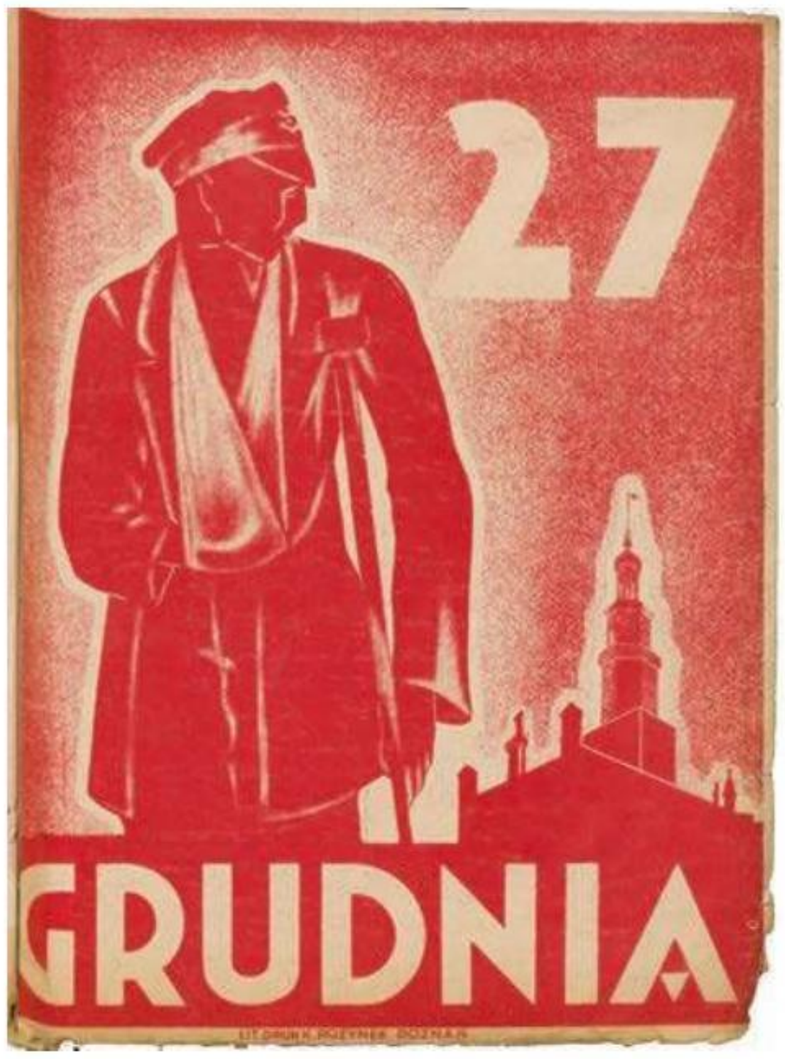
Szanowne Rodaczki i Rodacy. Siostry i Bracia!

Co się w tej chwili w duszy mojej dzieje, każdy z Was odgadnie. Po tem, co przed chwilą przeżyłem, słowo na ustach zamiera. [...] Za to przyjęcie Wam tu i tym tłumom tam na ulicy serdecznie dziękuję. [...] Jestem dumny z tego, że jako członek Polskiego Komitetu Narodowego nie należałem do żadnego stronnictwa. Tym śmielej i szczerzej dziś powiedzieć mogę, że dziś nie pora na stanowe i dziedziczne przywileje. Wszyscyśmy dzieci jednej Matki i o ile każdy z nas swój święty spełni obowiązek, mamy równe prawa do jej sprawiedliwej opieki. Po długich latach niewoli Ojczyzna się odradza. Odbudować się musi na tych samych podstawach, na których tu pierwsza budowa poczęta została. Żadne, najmędrzej zorganizowane stronnictwo Ojczyzny odbudować nie zdoła. Do tego dzieła trzeba jedności i zgody wszystkich, miłości i siły, wiary i zaparcia się samego siebie, do tego dzieła potrzeba wszystkich sił i wszystkich serc zespołu. Odbuduje Polskę przede wszystkiem chłop polski i robotnik polski z niego powstały i my wszyscy, o ile pójdziemy z ludem. W tej nadziei dziękuję Wam, wobec Boga i Ojczyzny równym, zarówno sercu bliskim i drogim.

Niech żyje Polska, zgoda, jedność, a Ojczyzna nasza wolna, zjednoczona z naszym polskim wybrzeżem żyć będzie po wsze czasy.

„Kurier Poznański" 1918, 28 grudnia, s. 1–2.

M7 Mimo że powstanie wielkopolskie zakończyło się zwycięstwem, w II Rzeczpospolitej jego znaczenie było marginalizowane. W przeciwieństwie do kombatantów z okresu wojny bolszewickiej czy walk o Lwów powstańcy toczący boje o zachodnią granicę państwa nie cieszyli się należytym szacunkiem społecznym. Jedynie w Wielkopolsce oddawano im honory i otaczano czcią. Tam również obchodzono uroczystości rocznicowe. Na zdjęciu afisz z okazji rocznicy wybuchu powstania wielkopolskiego powstały w dwudziestoleciu międzywojennym.

M8 Jednym z niewielu przedstawień powstania wielkopolskiego w sztuce międzywojennej jest seria 12 obrazów Leona Prauzińskiego. Artysta, uczestnik walk o Wielkopolskę, chciał utrwalić ten niezwykły zryw dla potomnych. Na prezentowanej ilustracji widać zdobycie Prezydium Policji w Poznaniu i śmierć pierwszego powstańca – Franciszka Ratajczaka. Prauziński za namalowanie tego i 11 pozostałych obrazów zapłacił wysoką cenę. W pierwszych miesiącach II wojny światowej został przez Niemców zamordowany, a jego dzieła zniszczono. Dziś znamy je wyłącznie z reprodukcji w formie pocztówek.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie korzyści w polityce wewnętrznej i zagranicznej przyniosło objęcie funkcji premiera przez Ignacego Jana Paderewskiego. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

Powstanie wielkopolskie było jedyną w dziejach Polski udaną insurekcją. Przyczyn sukcesu należy upatrywać w przewadze liczebnej Polaków i dogodnym dla nich momencie ataku, umiejętnym wykorzystaniu entuzjazmu ludności i zaskoczeniu Niemców. Nie bez znaczenia była też sprzyjająca Polakom sytuacja międzynarodowa. Wyczerpani wojną Niemcy nie chcieli bowiem ponownej konfrontacji z państwami ententy, która w zaistniałych okolicznościach objęła Wielkopolskę warunkami rozejmu z 11 listopada 1918 r. Powstanie było istotnym argumentem podnoszonym przez stronę polską w czasie konferencji pokojowej w Paryżu. Ententa, postawiona przed faktem dokonanym, zgodziła się na **włączenie odzyskanej Wielkopolski do państwa polskiego**, a Armia Wielkopolska została uznana za wojsko sprzymierzone z aliantami.

Paderewski premierem

Przyjazd Paderewskiego i powstanie wielkopolskie wzmocniły pozycję prawicy. W **styczniu 1919 r.** Piłsudski jako głowa państwa skłonił rząd Moraczewskiego do ustąpienia, a misję tworzenia nowego, koalicyjnego rządu w Warszawie powierzył Paderewskiemu. Był to moment przełomowy, ponieważ dopiero teraz **mocarstwa uznały niepodległość państwa polskiego**, a rząd Paderewskiego zyskał międzynarodową aprobatę.

Gabinet przetrwał tylko do jesieni, kiedy to ugiął się pod ciężarem dramatycznej sytuacji, w jakiej się znaleźli mieszkańcy Polski. Nie był w stanie poprawić sytuacji materialnej milionów ludzi, niemniej udzielił wsparcia rolnikom odbudowującym zniszczone domy i gospodarstwa rolne. Doraźnej pomocy w zaopatrzeniu w podstawowe produkty żywnościowe udzielili mieszkańcy byłego zaboru pruskiego, zwłaszcza Wielkopolski, oraz amerykańska misja aprowizacyjna kierowana przez Herberta Hoovera (czyt. huwera). Realizację programu rządu utrudniały równoczesne wojny o kształt granic prowadzone przez Polskę, zwłaszcza z Rosją bolszewicką (zob. s. 444). Już jesienią 1919 r. finansowanie wojska, jego uzbrojenia i wyszkolenia pochłaniało prawie połowę budżetu państwa, a w kolejnym roku – jeszcze więcej.

M9 Wybór na premiera Ignacego Jana Paderewskiego był doskonałym posunięciem ze strony Piłsudskiego. Marszałek zyskiwał u swego boku osobę, której nazwisko wiele znaczyło na całym świecie. Paderewski był dużo popularniejszy niż Piłsudski czy Dmowski, co pozwalało liczyć na akceptację władz warszawskich przez ententę. Ponadto pianista pozostawał w dobrych relacjach z przywódcą endecji, a to dawało Piłsudskiemu szansę na uspokojenie sytuacji wewnątrz kraju. Na fotografii Józef Piłsudski i Ignacy Jan Paderewski, styczeń 1919 r.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw program reform rządu Jędrzeja Moraczewskiego.
2. Omów rolę Komitetu Narodowego Polskiego w procesie tworzenia się niepodległego państwa polskiego.
3. Przedstaw przyczyny, przebieg i skutki powstania wielkopolskiego.

Odrodzenie się Polski w 1918 r.

Podsumowanie

39

Ojcowie i matki niepodległości

Józef Piłsudski – obóz lewicy niepodległościowej.
Roman Dmowski – Narodowa Demokracja.
Wojciech Korfanty – przedstawiciel chrześcijańskiej demokracji.
Wincenty Witos – ruch chłopski.
Ignacy Daszyński – ruch socjalistyczny.
Wanda Gertz, Maria Wittek i Aleksandra Szczerbińska – obóz lewicy niepodległościowej.

Działania lokalnych ośrodków polskich władz

X 1918 – wydanie przez Radę Regencyjną manifestu zapowiadającego utworzenie wolnej i niepodległej Polski.
Działalność Polskiej Komisji Likwidacyjnej w Galicji oraz Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego.
Walki polsko-ukraińskie w Galicji Wschodniej.
7 XI 1918 – powołanie do życia Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej z Ignacym Daszyńskim na czele i zapowiedź reform (m.in. demokratyczne wybory, równouprawnienie wszystkich obywateli, wolność sumienia i druku).
11 XI 1918 – przekazanie Józefowi Piłsudskiemu władzy wojskowej, a 14 XI cywilnej przez Radę Regencyjną.

Pierwsze władze centralne odrodzonej Rzeczpospolitej

Powstanie pierwszego rządu odrodzonej Polski. Premierem Jędrzej Moraczewski. Reformy rządu: wprowadzenie 8-godzinnego dnia pracy, ubezpieczeń dla robotników, zapowiedź reformy rolnej i równouprawnienia wszystkich obywateli.
22 XI 1918 – niepodległa Rzeczpospolita republiką. Najwyższa władza w rękach Józefa Piłsudskiego jako Tymczasowego Naczelnika Państwa.
Rząd Moraczewskiego nieuznawany przez zwycięskie mocarstwa. Za legalny rząd uznawany Komitet Narodowy Polski w Paryżu z Romanem Dmowskim na czele.

Nastroje na ziemiach zaboru pruskiego i powstanie wielkopolskie

Działalność organizacji konspiracyjnych w zaborze pruskim.
26 XII 1918 – przyjazd Ignacego Jana Paderewskiego do Poznania przyczyną patriotycznych demonstracji Polaków z Wielkopolski.
27 XII 1918 – II 1919 – powstanie wielkopolskie.
Działania zbrojne zakończone sukcesem strony polskiej.
Władza na odzyskanych ziemiach przejęta przez Naczelną Radę Ludową.
Jedyne w pełni udane polskie powstanie narodowe.

Rząd premiera Ignacego Jana Paderewskiego

I 1919 – formalne uznanie niepodległości Polski przez państwa ententy i zdobycie międzynarodowej akceptacji rządu Paderewskiego.

Polecane publikacje

T. Panfil, *Ignacy Daszyński 1866–1936*, Lublin: IPN, 2018.
M. Rezler, *Polska niepodległość 1918*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2018.
P. Skibiński, *Polska 1918*, Warszawa: Wyd. Muza, 2018.

40 Kształtowanie się północno-zachodniej i południowej granicy Polski

VIII 1919 pierwsze powstanie śląskie

II 1920 zaślubiny Polski z morzem

VII 1920 plebiscyt na Warmii i Mazurach

VIII 1920 drugie powstanie śląskie

III 1921 plebiscyt na Górnym Śląsku

V–VII 1921 trzecie powstanie śląskie

Przypomnij

- Gdzie powstały pierwsze ośrodki władzy przed 11 listopada 1918 r.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak przebiegał proces kształtowania się granic między Polską a Niemcami i Czechosłowacją po Wielkiej Wojnie.

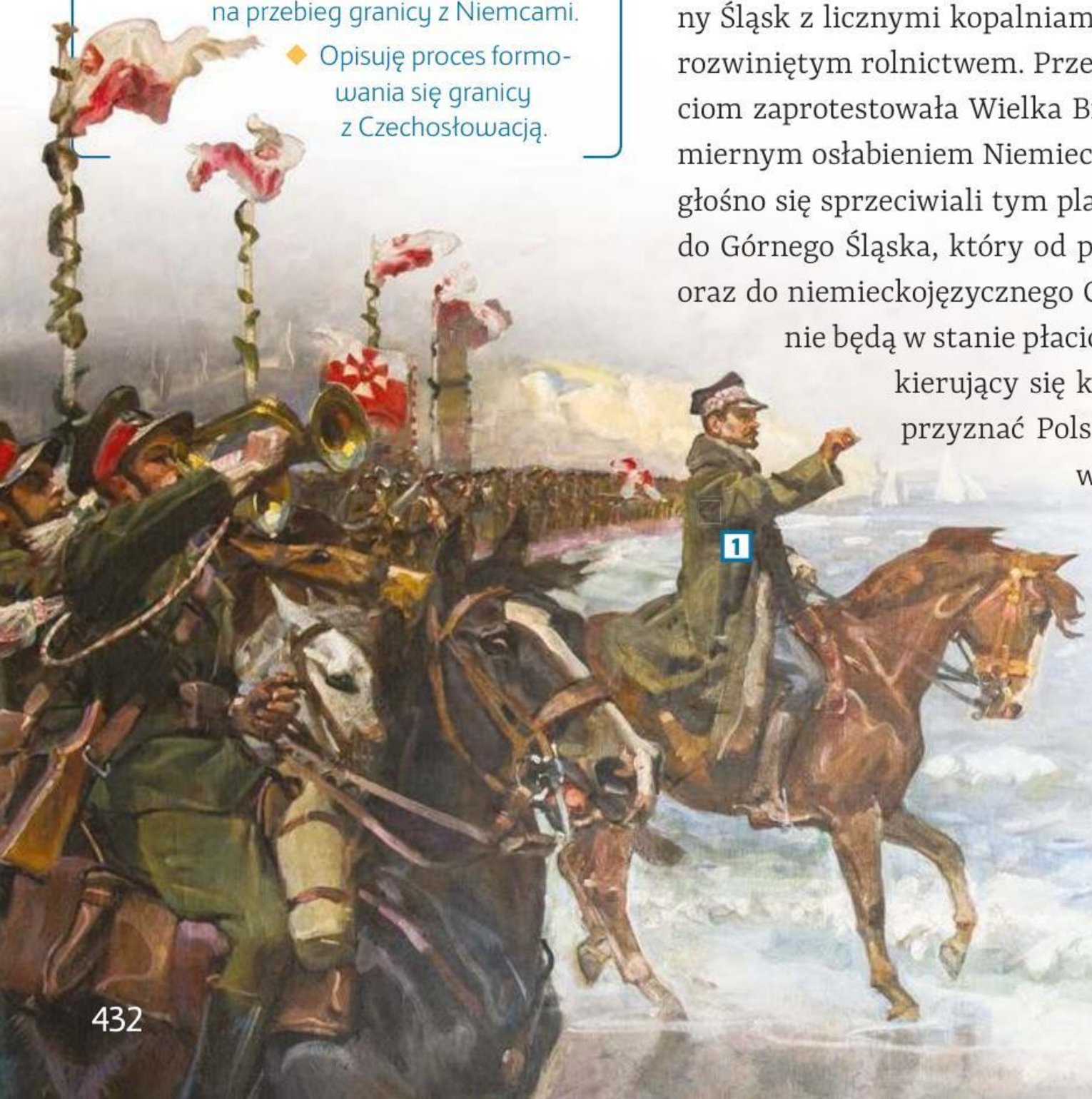
Po lekcji

- Charakteryzuję proces formowania się granicy z Niemcami po 1918 r.
- Omawiam prawno-ustrojową specyfikę Wolnego Miasta Gdańska.
- Oceniam wpływ powstań śląskich na przebieg granicy z Niemcami.
- Opisuję proces formowania się granicy z Czechosłowacją.

Przyłączenie Wielkopolski oraz Pomorza Gdańskiego

Rozbrajanie wojsk okupujących ziemie polskie i tworzenie lokalnych polskich ośrodków władzy, a także powołanie ogólnopolskiego rządu w Warszawie nie zakończyło procesu powstawania państwa polskiego. Równie ważną kwestią było określenie jego granic i ich akceptacja przez mocarstwa, a tym samym zagwarantowanie Polsce stabilnej pozycji na arenie międzynarodowej.

Przebieg granicy zachodniej miał zależeć od decyzji zwycięskich państw ententy. Niemcy mimo kapitulacji nie zamierzali rezygnować z Wielkopolski, Pomorza i Górnego Śląska. Polscy dyplomaci starali się przekonać aliantów do swojej racji. Mocarstwa powołały komisję, której członkowie debatowali na temat przebiegu granicy polsko-niemieckiej. Wstępne propozycje przewidywały, że w skład Polski wejdą: Wielkopolska (w następstwie zwycięskiego powstania), Pomorze Wschodnie z Gdańskiem, a także Górny Śląsk z licznymi kopalniami, hutami i przemysłem ciężkim oraz dobrze rozwiniętym rolnictwem. Przeciw tak korzystnym dla Polski rozstrzygnięciom zaprotestowała Wielka Brytania, która nie była zainteresowana nadmiernym osłabieniem Niemiec i powstaniem silnej Polski. Również Niemcy głośno się sprzeciwiali tym planom. Kwestionowali zwłaszcza prawo Polski do Górnego Śląska, który od ponad 600 lat pozostawał poza jej granicami, oraz do niemieckojęzycznego Gdańska. Dowodzili, że jeśli utracą te ziemie, nie będą w stanie płacić kontrybucji wojennych. Z kolei Amerykanie, kierujący się kryterium etnicznym, uważali, że nie można przyznać Polsce terenów, na których zdecydowanie przeważa ludność niemiecka, a w razie wątpliwości należy zorganizować plebiscyt.

M1 Wojciech Kossak na obrazie *Zaślubiny Polski z morzem* przedstawił wyidealizowaną wizję tego wydarzenia. Główną postacią jest generał Józef Haller 1, który wrzuca pierścień w morskie fale. Przy dowódcy stoją żołnierze. W rzeczywistości Haller symbolicznie wrzucił pierścień do wód Zatoki Puckiej, a towarzyszyli mu głównie dygnitarze. Obraz z 1930 r., zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Ostatecznie mocarstwom udało się wypracować kompromisową w ich przekonaniu propozycję, jednak nie zadowoliła ona ani Niemców, ani Polaków. Zgodnie z nią, **na mocy traktatu wersalskiego z 1919 r.**, **Polsce przyznano $^4/_5$ Wielkopolski** i **ponad połowę Pomorza Wschodniego, ale bez Gdańska**, któremu nadano status wolnego miasta pod nadzorem Ligi Narodów. Polska uzyskała Pomorze Gdańskie, a tym samym – dostęp do morza. Zakończeniem tego procesu stały się symboliczne **zaślubiny Polski z morzem**, dokonane przez generała Józefa Hallera 10 lutego **1920 r.** w Pucku. W skład państwa polskiego wszedł również mazurski powiat Działdowo, wcześniej należący do Prus Wschodnich, a o losie Górnego Śląska oraz Mazur, Warmii i Powiśla miały przesądzić plebiscyty.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Wojciech Kossak wyidealizował scenę zaślubin Polski z morzem. **M1**
2. Wymień prawa przysługujące Polsce i Polakom na terenie Wolnego Miasta Gdańska. **M2**
3. Przedstaw rolę Wysokich Komisarzy Ligi Narodów w Wolnym Mieście Gdańsku. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.

Wolne Miasto Gdańsk

Utworzenie **Wolnego Miasta Gdańska pod protektoratem Ligi Narodów** było efektem nie tylko klęski Niemiec w wojnie, lecz także poparcia ze strony prezydenta Stanów Zjednoczonych oraz przychylności Francji. Zgodnie z traktatem wersalskim Gdańsk został zdemilitaryzowany, ale nie rozwiązano kwestii jego obronności. Z powodu napięć między ludnością niemiecką a polską na pewien czas wprowadzono tam oddziały angielskie, francuskie oraz amerykańskie, by strzegły porządku i bezpieczeństwa. Władzę sprawował Wysoki Komisarz Ligi Narodów, którym został brytyjski dyplomata Reginald Tower (czyt. redżinald tałer). Wolne Miasto Gdańsk miało własną konstytucję, hymn, parlament oraz senat sprawujący władzę wykonawczą. Powierzchnia Wolnego Miasta Gdańska wynosiła 1893 km², a ponieważ przeważała w nim ludność niemiecka, językiem urzędowym był niemiecki. **Polacy stanowili 9–13% mieszkańców.**

M2 **Postanowienia traktatu wersalskiego dotyczące Wolnego Miasta Gdańska, 28 czerwca 1919 r.**

Dział XI. […]

Artykuł 104.

Pomiędzy Rządem polskim a Wolnym Miastem Gdańskiem zawarta zostanie konwencja, której brzmienie zobowiązują się ułożyć Główne Mocarstwa sprzymierzone i stowarzyszone, a która otrzyma moc obowiązującą jednocześnie z ukonstytuowaniem się Wolnego Miasta Gdańska; konwencja ta:

1. włączy Wolne Miasto Gdańsk do obszaru objętego polską granicą celną i zapewni ustanowienie w porcie strefy wolnej;

2. zapewni Polsce bez żadnych zastrzeżeń swobodne używanie i korzystanie z dróg wodnych, doków, basenów, nabrzeży i innych budowli na terytorium Wolnego Miasta, koniecznych dla wwozu i wywozu z Polski;

3. zapewni Polsce nadzór i zarząd Wisły i całej sieci kolejowej w granicach Wolnego Miasta […]; […]

5. zapewni, iż żadne różnice nie będą czynione w Wolnym Mieście Gdańsku na niekorzyść obywateli polskich i innych osób polskiego pochodzenia lub mówiących po polsku;

6. zapewni prowadzenie spraw zagranicznych Wolnego Miasta Gdańska oraz ochronę jego obywateli za granicą przez Rząd polski.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 137.

M3 Siedzibą przedstawicielstwa Ligi Narodów w Wolnym Mieście Gdańsku stał się dawny budynek komendy pruskiego garnizonu. Rezydujący w nim Wysoki Komisarz miał być przede wszystkim rozjemcą w sprawach spornych między Polakami a Niemcami. Początkowo urzędnicy pełniący funkcję Komisarza byli bardzo aktywni i starali się mieć realny wpływ na przestrzeganie prawa, z biegiem czasu jednak ich rola została zmarginalizowana. Pocztówka przedstawia komendę pruskiego garnizonu, 1901 r.

M4 Jednym z najbardziej uczęszczanych przejść granicznych między Wolnym Miastem Gdańskiem a Polską było przejście w Kolibkach/Steinfliess (czyt. sztajnflis, dziś Kamienny Potok – dzielnica Sopotu). Duży wpływ na to miały walory turystyczno-rekreacyjne. Plaża w okolicach Kolibek koło Gdyni cieszyła się popularnością zarówno wśród ludności polskiej, jak i niemieckiej. Aby usprawnić ruch spacerowiczów i turystów, władze polskie już w 1920 r. podjęły decyzję o budowie prowizorycznej drewnianej strażnicy. Fotografia z 1927 r.

M5 **Opinia propolskiego działacza na Mazurach Stanisława Zielińskiego o szansach powodzenia plebiscytu, 1920 r.**

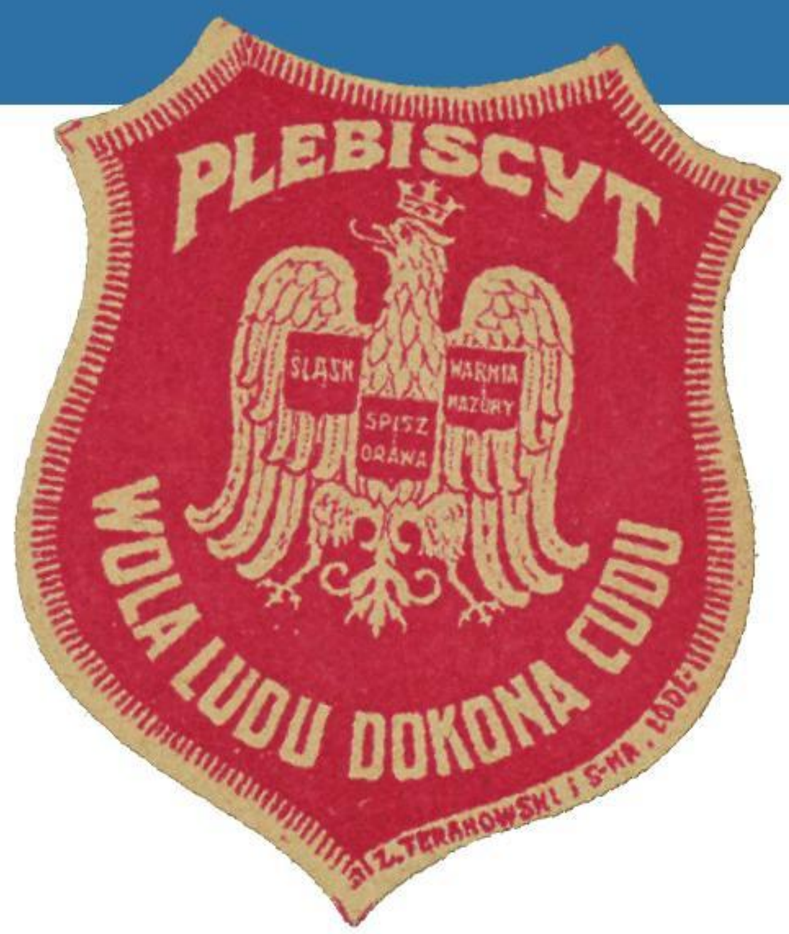
Plebiscyt, dziś na Mazurach zarządzony, będzie dla polskości katastrofą. Mazur [...] Polski nie zna, pozostawiony nadal w opiece Niemców, zahukany, głosować będzie pod presją i nakazem urzędnika niemieckiego, którego zna, od którego jest zależny, wie, że Polska to jest kraj barbarzyńców i rabusiów, którzy czyhają tylko na to, aby go wyniszczyć – plebiscyt dziś wypadnie na naszą niekorzyść.

Plebiscyty na Warmii, Mazurach i Powiślu w 1920 roku. Wybór źródeł, wydali P. Stawecki, W. Wrzesiński, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1986, s. 21.

Kwestia zabezpieczenia interesów Polski w Gdańsku stała się przedmiotem odrębnych negocjacji polsko-gdańskich. Zgodnie z podpisaną w listopadzie **1920 r. konwencją** Polsce powierzono m.in. prowadzenie spraw zagranicznych Wolnego Miasta Gdańska, zawieranie umów międzynarodowych w jego imieniu oraz ochronę interesów obywateli WMG poza jego granicami. Wolne Miasto Gdańsk włączono również do polskiego obszaru celnego, co oznaczało, że kontrolę celną na jego granicach prowadzili polscy urzędnicy. Polska miała prawo eksportować i importować towary przez port w mieście, a koleje gdańskie podlegały Polskim Kolejom Państwowym. Polacy mieszkający w Gdańsku mogli zakładać własne instytucje kulturalne i oświatowe. Dzięki temu m.in. powstały szkoły handlowe, gimnazjum, klub sportowy Gedania oraz Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki.

Plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu

Na mocy traktatu wersalskiego o przynależności do Polski Warmii, Mazur, Powiśla oraz Górnego Śląska miały zadecydować plebiscyty. Na **Warmii**, **Mazurach** i **Powiślu** nad jego przygotowaniem oraz przeprowadzeniem czuwały komisje alianckie w Olsztynie i Kwidzynie. **Plebiscyt** odbył się 11 **lipca 1920 r.**, czyli w wyjątkowo niekorzystnym dla Polski momencie. Państwo polskie toczyło wówczas wojnę z bolszewicką Rosją, której armia właśnie się zbliżała do Warszawy. Przyszłość II Rzeczpospolitej stanęła

M6 Znaczek plebiscytowy z ok. 1920 r. W centrum tarczy znajduje się orzeł w koronie, na którego skrzydłach i korpusie umieszczono mniejsze tarcze z wymienionymi terenami planowanych plebiscytów.

pod znakiem zapytania. Brak wsparcia ze strony polskiego rządu oraz działania niemieckich organizacji paramilitarnych stosujących terror wobec ludności cywilnej istotnie wpłynęły na decyzje mieszkańców. Głosowania za Polską nie ułatwiała też przewaga ekonomiczna i propagandowa Niemców. Dodatkowo zaważyły głosy emigrantów sprowadzonych za zgodą aliantów z głębi Niemiec, którzy opowiedzieli się za Niemcami, a faktycznie za przynależnością do Prus Wschodnich – jak to ujęto w formularzach plebiscytowych.

Wszystko to spowodowało, że plebiscyt zakończył się porażką Polski. Na Mazurach za przynależnością do państwa polskiego głosowało jedynie nieco ponad 2% uprawnionych, z kolei na terenie katolickich Warmii i Powiśla 7,5% opowiedziało się za Polską. Luteranie na Mazurach, choć używali języka polskiego i pochodzili z Mazowsza, z reguły nie czuli się Polakami. Bliżej im było do protestanckich Niemców niż katolickich Polaków. W następstwie plebiscytu tylko **kilka gmin na Mazurach i kilka na Powiślu** weszło **w skład państwa polskiego**. Ponad 99% terytorium plebiscytowego pozostało w Niemczech.

Pierwsze i drugie powstanie śląskie

Plebiscyt miał się także odbyć na Górnym Śląsku. Został wyznaczony na luty 1921 r. Zanim jednak do niego doszło, ci Ślązacy, którzy uważali się za Polaków, wywołali dwa powstania. W ten sposób chcieli zamanifestować więzi łączące Śląsk z Polską. **Pierwsze powstanie śląskie** wybuchło w **sierpniu 1919 r.**, a poprzedziły je strajki w wielu kopalniach i hutach. Bezpośrednim powodem wystąpienia było zastrzelenie przez niemiecką policję 10 protestujących górników z kopalni „Mysłowice". Wskutek przewagi Niemców walka Ślązaków zakończyła się porażką.

W lutym 1920 r. rozpoczęły się przygotowania do plebiscytu. Utworzono dwa komisariaty plebiscytowe – niemiecki w Katowicach i polski w Bytomiu – które m.in. prowadziły akcje propagandowe. Komisarzem plebiscytowym z ramienia Polski został znany działacz śląski **Wojciech Korfanty**. Wykorzystując ofensywę Rosji bolszewickiej na Polskę w lipcu i sierpniu, Niemcy podjęli próbę rewizji postanowień traktatu wersalskiego i utrzymania Górnego Śląska w swoich granicach bez konieczności przeprowadzenia plebiscytu.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, jakie znaczenie dla państwa polskiego miało posiadanie przejść granicznych z Wolnym Miastem Gdańskiem. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, dlaczego autor tekstu uważał, że plebiscyt na Warmii i Mazurach zakończy się klęską Polaków. **M5**
3. Przedstaw znaczenie napisu „Wola ludu dokona cudu". **M6**

Wojciech Korfanty

(1873–1939)

Polski działacz śląski, jeden z przywódców chrześcijańskiej demokracji. Studiował filozofię na uniwersytecie we Wrocławiu oraz w Berlinie. Od 1901 r. związany z ruchem narodowym, działał na rzecz polskości Śląska. Przed Wielką Wojną był posłem do pruskiego Landtagu oraz ogólnoniemieckiego Reichstagu (czyt. rajchstagu), w którym w 1918 r. wystąpił z żądaniem przyłączenia do Polski wszystkich polskich ziem zaboru pruskiego i Górnego Śląska. W 1920 r. został komisarzem plebiscytowym na Górnym Śląsku. Współkierował drugim powstaniem śląskim, a podczas trzeciego sprawował funkcję dyktatora. W latach 1922–1930 był posłem na sejm, w 1923 r. – wicepremierem. Stanął w opozycji do rządowej sanacji w sejmie Rzeczpospolitej Polskiej oraz Sejmie Śląskim. W 1930 r. został aresztowany i wraz z posłami Centrolewu osadzony w twierdzy brzeskiej. Po uwolnieniu wyemigrował z Polski. Fotografia wykonana przed 1939 r.

M7 Oddziały powstańcze w 1919 r. zostały utworzone głównie z członków Polskiej Organizacji Wojskowej Górnego Śląska. W momencie wybuchu powstania ich liczebność wynosiła ok. 20 tys. osób, w większości słabo uzbrojonych. Szacuje się, że w tym czasie na Górnym Śląsku stacjonowało ok. 70–80 tys. niemieckich żołnierzy. Fotografia przedstawia powstańców śląskich, 1919 r.

W tych okolicznościach **w sierpniu 1920 r.** wybuchło **drugie powstanie śląskie**. Swoim zasięgiem objęło rozległe obszary rejencji opolskiej, jak zwyczajowo Niemcy określali obszar Górnego Śląska. Powstańcy nie atakowali miast, gdyż były tam już rozmieszczone wojska alianckie nadzorujące przygotowania do plebiscytu, udało im się jednak opanować kilka powiatów. Te sukcesy przekonały aliantów do powołania mieszanej polsko-niemieckiej policji w miejsce wyłącznie niemieckich sił porządkowych, co poprawiło warunki pracy polskich działaczy plebiscytowych. Państwo niemieckie i tak miało znaczną przewagę, gdyż w czasie przygotowań wykorzystywało wszystkie ogniwa administracji pozostające wyłącznie w jego rękach. Działalność państwa niemieckiego wspomagali finansowo właściciele śląskich kopalń oraz hut, w większości Niemcy. Z kolei polskiej akcji plebiscytowej ogromnego wsparcia udzieliło ponad 200 kapłanów katolickich, którzy aktywnie się włączyli do akcji propagandowej na rzecz przynależności Górnego Śląska do Polski.

Plebiscyt na Górnym Śląsku

Na wniosek strony polskiej w plebiscycie mogli wziąć udział emigranci pochodzący ze Śląska, a mieszkający w głębi Niemiec. Odszukiwano ich adresy i zachęcano do przyjazdu. To posunięcie okazało się poważnym błędem, gdyż prawie wszyscy emigranci opowiedzieli się za przynależnością Górnego Śląska do Niemiec. **Plebiscyt** odbył się 20 **marca 1921 r.** Za pozostaniem Górnego Śląska w państwie niemieckim opowiedziało się blisko 60% uprawnionych do głosowania, za przyłączeniem go do Polski – nieco ponad 40%.

Szacuje się jednak, że nawet gdyby nie uwzględniono emigrantów, wynik głosowania zmieniłby się nieznacznie: 52% poparłoby Niemcy, a 48% – Polskę. Mieszkańcy większych miast, w których znajdowały się siedziby administracji państwowej i samorządowej, opowiedzieli się za przynależnością do Niemiec, a mniejszych miejscowości, przedmieść górniczych i przemysłowych – za przynależnością do Polski. Mieszkańcy rolniczej części obszaru plebiscytowego na zachód od Odry głosowali przeważnie za Niemcami.

M8 Plebiscytowi na Górnym Śląsku towarzyszyła ostra walka na słowa między Polakami a Niemcami. Działacze każdej ze stron kolportowali wśród mieszkańców ulotki oraz plakaty propagandowe. Na pochodzącym z 1921 r. polskim afiszu widać białego orła wychodzącego z czarnego komina lokomotywy. Na drugim planie można dostrzec dymiące kominy fabryczne. Poniżej umieszczono napis w językach polskim i niemieckim: „Głosuj za Polską, a będziesz wolny".

Na podstawie wyników plebiscytu alianci wstępnie postanowili, że **do Polski zostaną przyłączone jedynie powiaty pszczyński i rybnicki**, w których za Polską oddano blisko $^3/_4$ głosów, oraz **część powiatów katowickiego i tarnogórskiego**. Stanowiło to zaledwie 25% powierzchni obszaru plebiscytowego oraz obejmowało 21% zamieszkującej go ludności.

Trzecie powstanie śląskie

Wyniki plebiscytu bardzo rozczarowały Wojciecha Korfantego i pozostałych przywódców politycznych polskich Ślązaków. W związku z tym zdecydowali się zorganizować powstanie, aby zbrojnie zamanifestować prawo Polski do znacznie rozleglejszego obszaru Śląska. Powstanie zostało zaakceptowane przez władze polskie w Warszawie, które przekazały jego organizatorom sprzęt bojowy i zezwoliły na udział ochotników. Dyktatorem powstania został Wojciech Korfanty. W nocy z 2 na 3 **maja 1921 r.** wybuchło **trzecie powstanie śląskie**. Polskie formacje ochotnicze skupione w POW ruszyły przeciwko niemieckim oddziałom ochotniczym. W krótkim czasie powstańcy opanowali ziemie aż po Odrę i zbliżali się do Opola i Kluczborka. Jednak niemiecka kontrofensywa wzmocniona przez posiłki z głębi państwa przyczyniła się do porażki wojsk powstańczych **w bitwie o Górę Świętej Anny** rozegranej 21–26 maja. Pośrednictwo aliantów doprowadziło w lipcu do przerwania walk.

Dzięki Korfantemu i powstańcom przebieg ostatecznej granicy był korzystniejszy dla strony polskiej. Decyzję o podziale Górnego Śląska podjęła w **październiku 1921 r. Rada Ligi Narodów**. Zdecydowała, by oprócz powiatów wytypowanych na podstawie plebiscytu przyłączyć do Polski Katowice, Chorzów i Tarnowskie Góry oraz część okręgu przemysłowego, w którym znajdowała się większość kopalń, hut i zakładów produkcyj-

M9 W związku z sytuacją na Górnym Śląsku państwa ententy utworzyły w 1920 r. specjalną komisję, która miała czuwać nad przebiegiem plebiscytu na tym terenie. Wkrótce na ulicach śląskich miast pojawili się żołnierze brytyjscy, francuscy i włoscy. Szacuje się, że w okresie plebiscytowym przebywało ich tam od 13 do 22 tys. Bardzo szybko ujawniły się sympatie poszczególnych wojsk i ich dowództw. Francuzi sympatyzowali z Polakami, a Brytyjczycy i Włosi – z Niemcami. Na zdjęciu francuski posterunek podczas plebiscytu, 1921 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw potencjał militarny powstańców w trakcie pierwszego powstania śląskiego. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów wydźwięk propagandowy plakatu. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.
3. Scharakteryzuj rolę wojsk państw ententy w czasie plebiscytu na Górnym Śląsku. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

M10 **Nota Wojciecha Korfantego do państw sprzymierzonych o powodach wybuchu trzeciego powstania śląskiego, 3 maja 1921 r.**

Oświadczam uroczyście, że uczyniłem wszystko, co było w moich siłach, aby zapobiec zbrojnemu powstaniu i zakłóceniu porządku publicznego. Gdy jednak propozycje Wysokiej Komisji Międzysojuszniczej [...] co do podziału Górnego Śląska dostały się do wiadomości szerokich kół polskich robotników i chłopów, którzy od wieków są przedmiotem niesumiennego wyzysku i brutalnej polityki represji ze strony Prus i Niemiec, ogarnęła te masy bezgraniczna rozpacz na myśl, że znowu mogą powrócić pod jarzmo prusko-niemieckie. [...]

Aby ten odruch rozdrażnienia ludu uzbrojonego nie zmienił się pod wpływem zbrodniczych jednostek w anarchię, stanąłem na żądanie powstańców i robotników strajkujących na czele tego ruchu, aby go ująć w ramy organizacyjne i zapobiec morderstwom, gwałtom i rabunkom, i przywrócić czym prędzej porządek publiczny i normalny tryb życia. Oświadczam jednak, że ten lud, który w przeciągu ostatnich dwóch lat po raz trzeci chwyta za broń przeciwko Niemcom, nigdy już nie zniesie panowania prusko-niemieckiego. [...] Zaręczam, że lud ten zdecydowany jest raczej na to, by wojska alianckie go wysiekły co do jednego, niż żeby miał ponownie uchylić karku pod pruskie jarzmo. Lud ten raczej zniszczy wszystkie kopalnie i huty oraz inne warsztaty pracy, niż gdyby miał kapitulować.

I dlatego proszę w interesie ludzkości i życia gospodarczego Europy o powzięcie co do losów Górnego Śląska decyzji zgodnej z wolą ludu polskiego na Górnym Śląsku, który tak dobitnie daje jej wyraz. W interesie pokoju i ludzkości proszę o natychmiastowe wyznaczenie linii demarkacyjnej.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 154.

nych. Choć stanowiło to zaledwie **29% obszaru plebiscytowego**, mieszkało tu **46% całej ludności Górnego Śląska**, a obszar ten był **niezmiernie ważny pod względem gospodarczym**. W czerwcu 1922 r. na przyznany Polsce teren Górnego Śląska wkroczyły wojska polskie dowodzone przez generała Stanisława Szeptyckiego. Rozpoczęto organizowanie polskiej administracji. Utworzono województwo śląskie ze stolicą w Katowicach. W jego skład weszła też polska część Księstwa Cieszyńskiego z Bielskiem i Cieszynem. Województwo cieszyło się autonomią – miało własny skarb i sejm. Należało do najbardziej uprzemysłowionych, najbogatszych i najlepiej rozwiniętych cywilizacyjnie województw w odradzającej się Polsce. Ślązacy, których kultura kształtowała się przez sześć stuleci poza Polską, zachowali poczucie odrębności, które nie zawsze było dobrze rozumiane i szanowane przez przybyszów z głębi kraju.

M11 Podczas trzeciego powstania śląskiego oddziały powstańcze dysponowały 16 pociągami pancernymi, z których prowadzono ostrzał. Jednym z nich był Pieron wybudowany w warsztatach kopalni w Wodzisławiu. Budowa odbyła się w całkowitej konspiracji i trwała trzy dni. Pierona użyto podczas walk o Górę Świętej Anny. W skład jego uzbrojenia weszła francuska armata kalibru 65 mm, którą nazwano Kalina. Na fotografii dowódca pociągu porucznik G. Lubicz-Zaleski wraz z załogą. Fotografia z 1921 r.

LEGENDA

- tereny podporządkowane rządowi polskiemu do 9 IX 1919 r.
- tereny przyznane Polsce na mocy traktatu wersalskiego w 1919 r.
- tereny przyznane Polsce na mocy traktatu ryskiego w 1921 r.
- obszar Litwy Środkowej włączony do Polski w 1922 r.
- część Górnego Śląska, Orawa i Spisz przyznane Polsce przez Radę Ambasadorów w 1920 i 1921 r.
- obszary, na których odbyły się plebiscyty w 1920 i 1921 r.
- obszary planowanych plebiscytów, które się nie odbyły
- tereny objęte trzecim powstaniem śląskim w 1921 r.
- granice II Rzeczpospolitej

Położenie wojsk polskich:
- pod koniec IX 1919 r.
- w połowie V 1920 r.
- w połowie X 1920 r.

- najdalszy zasięg wojsk bolszewickich w VII 1920 r.
- ważniejsze uderzenia wojsk bolszewickich
- ważniejsze uderzenia wojsk polskich
- 1920 miejsce i rok ważniejszych bitew wojny polsko-bolszewickiej (1918–1921)
- 1918 ważniejsze bitwy powstania wielkopolskiego (1918–1919)
- 1918 ważniejsze starcia z Ukraińcami w latach 1918–1919
- 1921 ważniejsze bitwy trzeciego powstania śląskiego
- IV 1919 miasto zajęte przez wojska polskie i data jego opanowania
- 27 XII 1918 miejsce i data wybuchu powstania wielkopolskiego
- 10 II 1920 miejsce i data zaślubin Polski z morzem
- 28 VII 1920 miejsce i data utworzenia Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski

1. Górny Śląsk
2. Śląsk Cieszyński
3. Spisz
4. Orawa
5. Wolne Miasto Gdańsk
6. okręg Kłajpedy (1919–1923 zarząd fr., od 1923 autonom.)

M12 Walka o granice państwa polskiego w latach 1918–1922

Praca z materiałami

1. Omów treść noty wystosowanej przez Korfantego. **M10**
2. Wyjaśnij, do jakich walk mogły być wykorzystywane pociągi pancerne. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wskaż na mapie tereny, na których decyzją traktatu wersalskiego miały się odbyć plebiscyty. **M12**

Rada Ambasadorów
Międzynarodowy organ powołany na konferencji pokojowej w Paryżu w celu czuwania nad realizacją postanowień traktatów pokojowych. W jej skład wchodzili rezydujący w Paryżu ambasadorowie Wielkiej Brytanii, Włoch, Japonii i USA (zastąpiony ambasadorem Belgii) oraz przedstawiciel Francji. Rada działała w latach 1920–1926.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jaki wpływ na przynależność Śląska Cieszyńskiego do Czechosłowacji mogła mieć sytuacja polityczna w Polsce w połowie 1920 r. Odwołaj się do **M13** i wiedzy pozaźródłowej.

Kwestia Śląska Cieszyńskiego, Spiszu i Orawy

Na południu odrodzona Polska miała sąsiadować z nowo powstałą Czechosłowacją. Od początku istnienia obydwu państw punktem spornym pozostawały tereny Księstwa Cieszyńskiego (nazywanego również Śląskiem Cieszyńskim lub Zaolziem). 60% mieszkańców Księstwa stanowili Polacy, resztę – Czesi, Niemcy i Żydzi. Na początku listopada 1918 r. lokalne władze czeskie i polskie zawarły porozumienie, na mocy którego $^2/_3$ terytorium Księstwa, w tym zagłębie przemysłowe i węglowe, miało przypaść Polsce. Ale Praga tego nie uznała i w **styczniu 1919 r. wojska czechosłowackie zaatakowały polskie oddziały**, wyparły je za rzekę Olzę i zajęły większość obszaru Księstwa.

Strona polska liczyła na to, że po zarządzonym przez aliantów plebiscycie otrzyma ziemie zamieszkane przez Polaków. Losy Śląska Cieszyńskiego zostały jednak rozstrzygnięte w bardzo niekorzystnym dla Polski czasie, bo w trakcie ofensywy bolszewickiej. W **lipcu 1920 r.** **Rada Ambasadorów** na konferencji w Spa w Belgii pod wpływem sugestii Pragi doprowadziła do cofnięcia decyzji o zorganizowaniu plebiscytu, a ówczesny polski premier Władysław Grabski wyraził zgodę na **przekazanie Czechosłowacji większości spornego obszaru**. W ten sposób okręg węglowy i przemysłowy wraz z mieszkającymi tam ponad 130 tys. Polaków znalazł się w granicach Czechosłowacji. W Spa mocarstwa dokonały również podziału spornego terytorium Spiszu i Orawy. Polska otrzymała jedynie gminy wiejskie, Czechosłowacji zaś przypadły również te z ośrodkami miejskimi.

W wyniku decyzji Rady Ambasadorów Polska otrzymała 1 tys. km² spornych terenów zamieszkanych przez 143 tys. osób, a Czechosłowacja – 1,3 tys. km² i 284 tys. ludności. Ta decyzja mocarstw wywołała trwałe napięcie między Pragą a Warszawą. Polacy nigdy się nie pogodzili z utratą Zaolzia. Przyznane Czechom tereny uważali za polskie. Mieli również nadzieję, że w przyszłości będzie możliwa korekta granicy Spiszu i Orawy.

M13 Walki o Śląsk Cieszyński trwały siedem dni. W ich trakcie zginęło 200 osób, wśród nich 150 Polaków. Przynależność państwową tego terytorium przypieczętowały zabiegi dyplomatyczne rządu czechosłowackiego i bierność rządu polskiego, który musiał się zgodzić na niekorzystne rozwiązania ze względu na wojnę polsko-bolszewicką oraz fakt, że przez Czechosłowację sprowadzano do Polski broń. Na ilustracji oddziały czechosłowackie po zajęciu jednej z miejscowości na Śląsku Cieszyńskim, 1920 r.

Kształtowanie się północno-zachodniej i południowej granicy Polski
40
Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Omów proces kształtowania się północno-zachodniej granicy państwa polskiego.
2. Scharakteryzuj położenie prawne Polaków na terenie Wolnego Miasta Gdańska.
3. Oceń skuteczność działań polskich władz państwowych w sprawie plebiscytów na Warmii, Mazurach i Powiślu oraz na Górnym Śląsku.
4. Przedstaw rolę Wojciecha Korfantego w działaniach mających na celu przyłączenie do Polski Górnego Śląska.

◆ Zmagania z Niemcami o Wielkopolskę i Pomorze Gdańskie

Zwycięzcy w Wielkiej Wojnie głównymi decydentami w sprawie granicy z Niemcami.
Wpływ wydarzeń politycznych, m.in. powstania wielkopolskiego, na nastroje i koncepcje przebiegu granicy.
Postanowienia traktatu wersalskiego z 1919 r.
- przynależne do Rzeczpospolitej – $^4/_5$ Wielkopolski oraz ponad połowa Pomorza Wschodniego, ale bez Gdańska
- powstanie Wolnego Miasta Gdańska pod protektoratem Ligi Narodów
- zapowiedź zorganizowania plebiscytów na Górnym Śląsku, Warmii, Mazurach i Powiślu

◆ Wolne Miasto Gdańsk

Własne: konstytucja, hymn, parlament oraz senat sprawujący władzę wykonawczą.
Językiem urzędowym niemiecki, większość mieszkańców – Niemcy, odsetek Polaków – 9–13%.
Konwencja Wolnego Miasta Gdańska z 1920 r. gwarantująca Polsce
- prowadzenie spraw zagranicznych
- zawieranie umów międzynarodowych
- ochronę interesów obywateli Wolnego Miasta Gdańska poza jego granicami
- polską kontrolę celną na granicach
- swobodną działalność polskich instytucji kulturalnych i oświatowych

◆ Warmia, Mazury i Powiśle

VII 1920 – plebiscyt na Warmii, Mazurach oraz Powiślu w czasie wojny polsko-bolszewickiej.
Przyczyny porażki Polski w plebiscycie – niewielkie wsparcie polskiego rządu przy agresywnej propagandzie strony niemieckiej.
Przyłączenie do Polski zaledwie kilku gmin na Mazurach i kilku na Powiślu.

◆ Powstania śląskie i plebiscyt na Górnym Śląsku

VIII 1919 – wybuch pierwszego powstania śląskiego, zakończonego porażką.
Przygotowania Ślązaków do plebiscytu na Śląsku – działalność propagandowa Wojciecha Korfantego.
VIII 1920 – drugie powstanie śląskie reakcją Polaków na działania Niemców chcących przyłączenia Górnego Śląska do Niemiec bez plebiscytu.
III 1921 – plebiscyt na Górnym Śląsku; blisko 60% mieszkańców za pozostaniem w granicach Niemiec, nieco ponad 40% za przyłączeniem do Polski.
V 1921 – wybuch trzeciego powstania śląskiego spowodowany niekorzystnym wynikiem plebiscytu.
VII 1921 – przerwanie walk dzięki pośrednictwu aliantów.
Decyzją Rady Ligi Narodów przyznanie Polsce większego obszaru od przewidzianego w plebiscycie, wraz z głównymi ośrodkami przemysłowymi m.in. w Katowicach i Chorzowie.

◆ Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawa

Tereny sporne między Polską a Czechosłowacją.
Porozumienie między lokalnymi władzami polskimi i czeskimi – przyznanie Polsce $^2/_3$ terytorium Księstwa Cieszyńskiego.
I 1919 – zajęcie większości Śląska Cieszyńskiego przez wojska czechosłowackie.
Decyzja Rady Ambasadorów o nieprzeprowadzaniu plebiscytu na terenie Śląska Cieszyńskiego.
Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawa w większości po stronie czechosłowackiej.

Polecane publikacje

R. Kaczmarek, *Powstania śląskie 1919–1920–1921. Nieznana wojna polsko-niemiecka*, Kraków: Wyd. Literackie, 2019.

J.F. Lewandowski, *Wojciech Korfanty*, Warszawa: PIW, 2013.

W. Wrzesiński, *Polska – Prusy Wschodnie. Plebiscyty na Warmii i Mazurach oraz na Powiślu w 1920 roku*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2010.

41 Walka o wschodnią granicę Polski

XI 1918 początek polsko-ukraińskich walk o Lwów
XI 1918 początek wojny polsko-bolszewickiej
IV 1920 wyprawa kijowska
13–25 VIII 1920 Bitwa Warszawska
X 1920 „bunt" Żeligowskiego
III 1921 pokój ryski
1922 przyłączenie Wileńszczyzny do Polski

Przypomnij

- W jaki sposób zostały ustalone granice Polski – zachodnio-północna i południowa?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak przebiegało formowanie się wschodniej granicy II Rzeczpospolitej.

Po lekcji

- Omawiam koncepcje odbudowy państwa polskiego.
- Opisuję wojnę polsko-bolszewicką.
- Wyjaśniam przyczyny, przebieg oraz skutki „buntu" Żeligowskiego.

Koncepcje odbudowy Polski

Alianci uważali, że tymczasowa wschodnia granica Polski powinna biec wzdłuż rzeki Bug, a ostateczny jej kształt zostanie ustalony w wyniku negocjacji między Polską a „białą" Rosją. Polscy politycy, niezależnie od opcji politycznej, nie zgadzali się z tą propozycją. Polskie aspiracje na wschodzie przedstawił na konferencji pokojowej w Paryżu **Roman Dmowski**, prezentując aliantom **koncepcję inkorporacyjną**. Określił w niej przebieg granicy wschodniej nazwany **linią Dmowskiego**. Zgodnie z nią polska granica miała biec od litewskiego portu w Połądze, a do II Rzeczpospolitej miały należeć Litwa z Kownem i Wilnem, większość Białorusi po rzeki Dźwinę i Berezynę oraz Wołyń i Podole. Na południu granica miała sięgać po rzekę Dniestr na wschód do Kamieńca Podolskiego. Dmowski argumentował, że na tym obszarze mieszkają liczni Polacy oraz istnieje polska kultura. Alianci uznali tę propozycję za zbyt ekspansywną i odmówili debaty na jej temat.

Inną koncepcję prezentował konkurent Dmowskiego – Józef Piłsudski. Nie wskazywał, które konkretnie ziemie na wschodzie powinny należeć do Polski, stał jednak na stanowisku, że Rosję należy odsunąć jak najdalej na wschód od polskich granic, gdyż niezależnie od tego, czy „biała" czy „czerwona", będzie czynić zakusy na Polskę. Dlatego sojuszników przeciwko Rosji szukał wśród Łotyszów, Litwinów i Ukraińców. Oferował im poparcie dla ich dążeń niepodległościowych, pod warunkiem że utworzone państwa będą ściśle związane z Polską sojuszami ekonomicznym, politycznym i militarnym. W ten sposób miała powstać sieć państw stanowiących bufor chroniący Polskę przed wschodnim sąsiadem. Powodzenie **koncepcji federacyjnej Piłsudskiego** wymagało jednak współdziałania, a na nie z racji odrębnych interesów nie wszyscy się zgadzali. Litwini odmówili jakiejkolwiek współpracy i nie wyobrażali sobie, by poza ich

M1 Pakt Piłsudski–Petlura zawarty w Warszawie 21 kwietnia 1920 r. uzupełniała tajna konwencja wojskowa podpisana trzy dni później. Umożliwiła ona połączenie sił Polski i Ukrainy we wspólnej walce z bolszewikami. Petlura zapewniał swych pobratymców, że wojska polskie wkroczą wraz z ukraińskimi na teren Ukrainy jako sojusznicy przeciw wspólnemu wrogowi, a po pokonaniu bolszewików wrócą do swojej ojczyzny. Na zdjęciu Petlura i Piłsudski na stacji w Winnicy w drodze do Kijowa w kwietniu 1920 r.

państwem znalazło się Wilno, o którego włączeniu do Polski marzył również Piłsudski. Łotysze utrzymywali dobre kontakty z Warszawą i chętnie współpracowali, ale nie chcieli się bliżej wiązać z Rzeczpospolitą. Z kolei Białorusini nie mieli wystarczająco silnych elit politycznych i programu niepodległościowego. Naczelnik mógł się zatem porozumieć tylko z Ukraińcami. Jego partnerem został ataman **Symon Petlura**, przywódca Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL). Z nim Piłsudski w kwietniu 1920 r. zawarł w Warszawie sojusz przeciwko bolszewikom.

Praca z materiałami

1. Omów, jaką rolę w relacjach polsko-ukraińskich odegrał pakt Piłsudski–Petlura. **M1**
2. Wyjaśnij znaczenie odznaczenia Lwowa, jako jedynego miasta w Polsce, Krzyżem Virtuti Militari. **M2**

Kwestia ukraińska

Wykorzystując uwikłanie Rosji w wojnę z państwami centralnymi oraz w wojnę domową (zob. s. 328), Ukraińcy postanowili zawalczyć o niepodległość. Stało to w sprzeczności z pragnieniami mieszkających tam Polaków, którzy chcieli się znaleźć w ramach polskiej państwowości. W związku z tym doszło do zbrojnej konfrontacji Ukraińców z Polakami.

W Galicji Wschodniej, czyli w tej części Ukrainy, która wcześniej wchodziła w skład monarchii habsburskiej, na początku listopada 1918 r. została utworzona **Zachodnioukraińska Republika Ludowa (ZURL)** z ośrodkiem władzy we Lwowie. Wcześniej proklamowano też powstanie **Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL)** na obszarach, które dawniej stanowiły część Cesarstwa Rosyjskiego. Jej stolicą był Kijów. Do walk Polaków z Ukraińcami najwcześniej doszło na terenie nowo utworzonej ZURL. Ukraińcy opanowali Lwów, ale po trzech tygodniach walk Polacy przejęli nad nim pełną kontrolę. Wskutek słabości wojsk zachodnioukraińskich do czerwca 1919 r. Polakom udało się także zająć całe terytorium Galicji Wschodniej i wyprzeć przeciwnika za rzekę Zbrucz.

M2 Po rozpoczęciu walk ulicznych we Lwowie powstała Naczelna Komenda Obrony Lwowa z kapitanem Czesławem Mączyńskim [1] na czele. Początkowo jej głównym celem było zdobycie broni i amunicji. Walki o Lwów toczyły się ze zmiennym szczęściem, jednak krok po kroku Polacy odbijali z rąk ukraińskich kolejne części miasta. Kilka razy dochodziło do zawieszenia broni. Mączyński słał do marszałka Piłsudskiego prośby o posiłki. Gdy nadeszły, Polacy przełamali ukraińskie pozycje i zajęli miasto. W uznaniu bohaterstwa i poświęcenia obrońców miasto Lwów jako jedyne w Polsce zostało odznaczone Krzyżem Orderu Wojennego Virtuti Militari. Na zdjęciu Naczelna Komenda Obrony Lwowa, 1918 r.

M3 W styczniu 1919 r. obradujący w Paryżu przedstawiciele mocarstw uznali, że najwłaściwszym sposobem rozwiązania problemów spornych dotyczących granicy będzie wysłanie do Polski specjalnej misji międzynarodowej. Jednym z miejsc, jakie odwiedzili jej przedstawiciele, był Lwów, o którego przynależność ciągle jeszcze toczyły się walki. Przyjazd przedstawicieli mocarstw do głównego miasta Galicji wywołał spore oczekiwania zarówno Polaków, jak i Ukraińców. Na ulicach Lwowa członków misji międzynarodowej witały tłumy mieszkańców miasta. Fotografia z 1919 r.

Od listopada 1919 r. wojska polskie toczyły również walkę na drugim froncie ukraińskim – z wojskami URL na terenie Wołynia. Odzyskanie Galicji Wschodniej i sukcesy na Wołyniu skłoniły Piłsudskiego do zaprzestania dalszej ofensywy przeciwko Ukraińcom. Polska i Ukraina miały wspólnego wroga – bolszewików, którzy zrezygnowali z pierwotnej koncepcji prawa narodów dawnej carskiej Rosji do samostanowienia i postanowili zatrzymać je siłą w granicach bolszewickiego państwa. W **kwietniu 1920 r.** Piłsudski zawarł skierowany przeciwko bolszewickiej Rosji **sojusz militarny i polityczny z szefem rządu URL** Symonem Petlurą. Zgodnie z umową Polska miała uznać niepodległość Ukrainy na obszarze na wschód od rzeki Zbrucz i zrzec się roszczeń do tego terytorium, w zamian za co Petlura miał zrezygnować na korzyść Polski z Galicji Wschodniej i części Wołynia. W ten sposób odmówiono racji bytu ZURL. Ukraińscy mieszkańcy tych terenów poczuli się zdradzeni przez Petlurę.

Wojna polsko-bolszewicka

W 1918 r., po podpisaniu separatystycznego pokoju z Niemcami i Austro-Węgrami, **Rosja bolszewicka** rozpoczęła działania zmierzające do przejęcia terenów do tej pory okupowanych na wschodzie przez wycofujące się z nich państwa centralne. Postawiła wojska w stan gotowości i w **listopadzie 1918 r. ruszyła na zachód**. W ten sposób chciała stanąć na drodze realizacji idei niepodległościowych Polaków, Litwinów, Łotyszów oraz Ukraińców, którzy od początku 1918 r. zaczęli tworzyć swoje państwowości (Ukraina w styczniu, Litwa w lutym, a Łotwa w listopadzie). Wprowadzenie przez bolszewików na Litwie, Białorusi i Ukrainie komunistycznych, podporządkowanych im władz miało ułatwić uzyskanie bezpośredniego dostępu do granicy z Prusami Wschodnimi, a w konsekwencji umożliwić przeniesienie tą drogą ideałów rewolucji do Europy Zachodniej. Ponieważ zagrożenie było realne, Piłsudski postanowił zrealizować swoją koncepcję antyrosyjskiego przedmurza, które jak bufor chroniłoby Polskę od wschodu. Zdawał sobie jednak sprawę z niechęci Litwinów do tego pomysłu, dlatego rozumiejąc, że wschodnia granica Polski sięgnie tak daleko, dokąd zajdą wojska polskie, postanowił zastosować metodę faktów dokonanych. Gdy na początku **kwietnia 1919 r.** bolszewicy rozpoczęli ofensywę na środkowym i północnym odcinku dawnego frontu wschodniego, 16 kwietnia **wojska polskie** ruszyły na wschód i 19 kwietnia **wkroczyły do Wilna**. Piłsudski wydał tam odezwę wzywającą Litwinów do współpracy, jednak ci odrzucili propozycję. Polacy do późnej jesieni 1919 r. opanowali terytoria aż pod Berezynę i Dźwinę, zajęli również Mińsk. W styczniu 1920 r. wojska polskie i łotewskie zdobyły miasto i twierdzę Dyneburg, które weszło w skład Łotwy.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie było nastawienie mieszkańców Lwowa do misji międzynarodowej przybyłej do miasta w 1919 r. **M3**
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie części historyków, że Piłsudski dążył do zdobycia Wilna z osobistych pobudek. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Omów symbolikę plakatu. **M5**

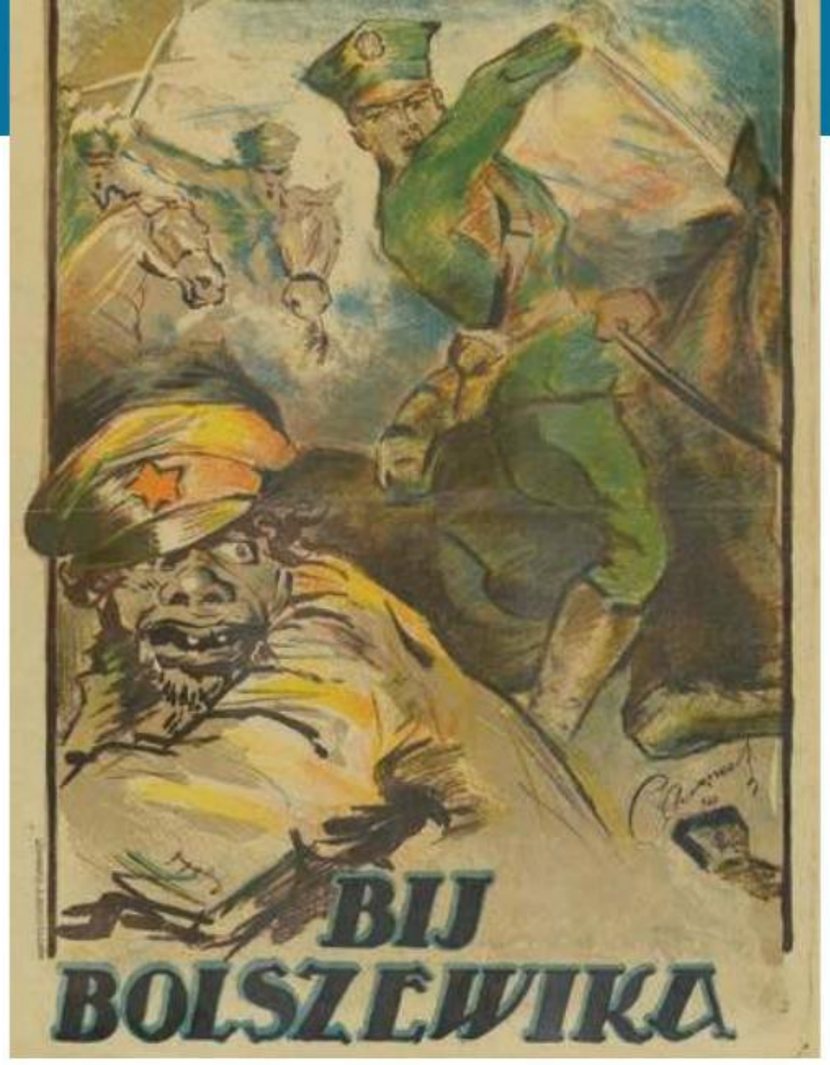
Już w grudniu 1919 r. rząd Rosji bolszewickiej zaproponował Polsce i pozostałym państwom regionu podjęcie rozmów pokojowych. Piłsudski wbrew opinii sejmu nie przyjął tej oferty i rozpoczął przygotowania do dalszej wojny. Polscy narodowcy Romana Dmowskiego i ludowcy Wincentego Witosa byli jej przeciwni. Uważali, że biedna i wyczerpana konfliktami Polska nie może sobie pozwolić na dalszy wysiłek militarny. Jednak Piłsudski wierzył, że ma przewagę nad Armią Czerwoną, walczącą równocześnie w wojnie domowej z białymi. 25 **kwietnia 1920 r.** ruszył wraz z sojusznikiem ukraińskim na Kijów w celu odbicia miasta z rąk bolszewików. Akcję tę nazwano **wyprawą kijowską**. Kilka tygodni później, w maju, w Kijowie odbyła się defilada zwycięskich wojsk polskich i ukraińskich. Do Armii Czerwonej zaczęli napływać liczni ochotnicy, w tym carscy generałowie i oficerowie. Wojna z Polską stała się dla nich wojną ojczyźnianą.

Armia Czerwona po ściągnięciu posiłków z głębi Rosji uderzyła na wojska polskie na przełomie czerwca i lipca 1920 r. Z terenu Białorusi zaatakował Michaił Tuchaczewski, a od strony Ukrainy – Siemion (czyt. s-iemion) Budionny. Polacy dali się zaskoczyć i w szybkim tempie zaczęli się wycofywać. Armia Czerwona parła w kierunku Warszawy i Lwowa. **Pod koniec lipca 1920 r. w Białymstoku** bolszewicy powołali **Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski** z polskimi komunistami Julianem Marchlewskim i Feliksem Dzierżyńskim na czele, licząc na przejęcie władzy i możliwość utworzenia Polskiej Republiki Sowieckiej.

M4 Wyprawa wileńska z 1919 r. jest uważana za pierwszą polską operację zbrojną podczas wojny polsko-bolszewickiej. Walki się toczyły w okresie Świąt Wielkanocnych. Mieszkańcy entuzjastycznie przywitali żołnierzy, w miarę możliwości udzielali im również wsparcia. Piłsudski twierdził, że zajęcie Wilna było „kluczem do spraw litewsko-białoruskich", ale zdaniem niektórych historyków powodowały nim względy sentymentalne. Nie mógł się bowiem pogodzić z tym, że jego rodzinne strony – Wilno wraz z okolicami – miałyby się znaleźć poza granicami Rzeczpospolitej. Na zdjęciu Józef Piłsudski podczas przeglądu oddziałów Wojska Polskiego w Wilnie 19 kwietnia 1919 r.

M5 Sowiecki plakat propagandowy z okresu wojny polsko-bolszewickiej *Oto, czym się kończą pańskie pomysły* był adresowany do polskich robotników i chłopów. Miał na celu tak podburzyć lud polski, by ten stanął przeciwko „panom" i sam wypędził ich z ziem polskich. Tym samym odstąpiłby od wojny z bolszewikami, a wraz z nadejściem Armii Czerwonej przywitałby „braci klasowych" chlebem i solą. Na plakacie widać kobiety niosące kwiaty żołnierzom, wiwatujący tłum i transparent z napisem: „Tak wita sowiecka Polska". Na pierwszym planie jednak to bolszewicy sami się rozprawiają z polskimi „panami".

M6 Polski plakat propagandowy pochodzi z lipca 1920 r., a więc z czasu, gdy wojska polskie znalazły się w krytycznej sytuacji i zostały zepchnięte do defensywy. Hasło „Bij bolszewika" wzywało pod broń ochotników. Na plakacie na zasadzie kontrastu zestawiono młodego, dzielnego ułana z szablą z karykaturalnie przedstawionym żołnierzem Armii Czerwonej. Jego postać z jednej strony budzi grozę, z drugiej jest komiczna – czerwonoarmista nie ma wszystkich zębów, nosi zniszczony mundur, kuli się z przerażenia, uciekając przed ułanem. To jeden z najbardziej znanych plakatów, typowy dla polskiej propagandy z tego okresu.

Za faktycznego twórcę linii Curzona uważa się Ludwika Bernsztajna Niemirowskiego. Był on ekspertem do spraw Europy Środkowo-Wschodniej w brytyjskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Linia ta dzisiaj stanowi wschodnią granicę Polski.

Praca z materiałami

1. Omów propagandowy wydźwięk plakatu. **M6**
2. Przedstaw symbolikę obrazu Jerzego Kossaka. **M7**
3. Rozstrzygnij, czy obraz Jerzego Kossaka nawiązuje do koncepcji zwycięstwa Polaków w Bitwie Warszawskiej dzięki boskiej interwencji. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

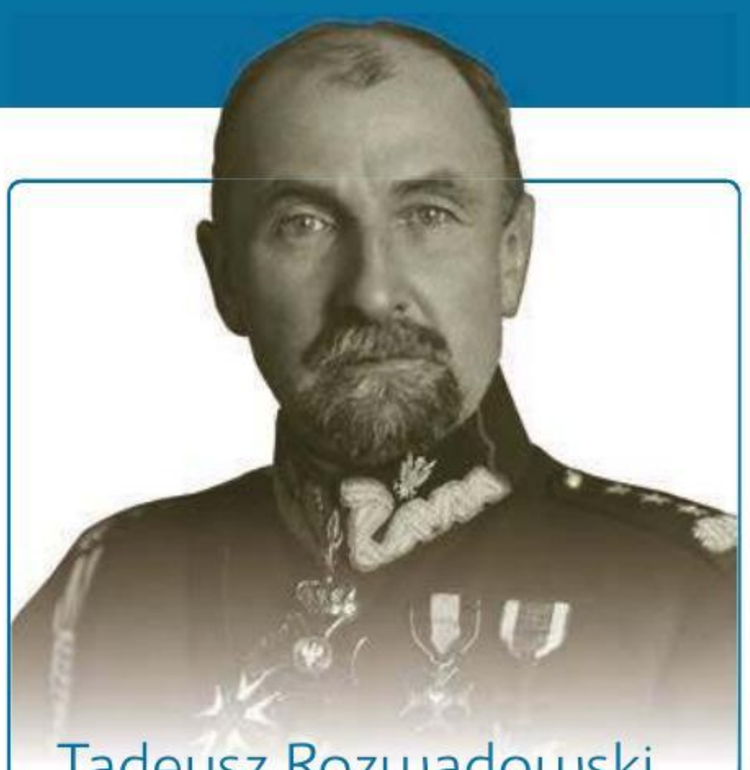
Perspektywa klęski skłoniła premiera Władysława Grabskiego do wyjazdu na Zachód po pomoc aliantów. W belgijskim Spa został zmuszony do wyrażenia zgody na niekorzystne dla Polski warunki, które zaakceptował w zamian za dostawy broni, niezbędne do uratowania niepodległości kraju. Zgodnie z ustaleniami wschodnia granica kraju miała biec na zachód od Niemna oraz wzdłuż Bugu. Przebieg ten zaproponował brytyjski minister spraw zagranicznych lord George Curzon (czyt. dżordż ker-zon), dlatego otrzymała nazwę **linii Curzona**. Grabski wyraził też zgodę na uznanie praw Litwy do Wilna i Wileńszczyzny, czyli miasta i obszaru, które jeszcze kilka tygodni wcześniej na mocy wstępnej decyzji aliantów należały do Polski. Straty Rzeczpospolitej w Spa były zatem bardzo poważne, a korzyści – niewielkie, gdyż alianci, poza dostarczaniem uzbrojenia, realnie Polsce nie pomogli.

Bitwa Warszawska

Tymczasem ofensywa bolszewików posuwała się w głąb Polski i pod koniec lipca utworzyła front między Płockiem, przedpolami Warszawy i Lublinem. Do decydującego starcia doszło **13–25 sierpnia 1920 r.** na przedpolach stolicy. Przeszło ono do historii pod nazwą **Bitwy Warszawskiej**. Ponieważ bój o samą Warszawę w dniach 13–15 sierpnia wypadł podczas święta Kościoła Katolickiego – Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (15 sierpnia) – mówiono o nim również jako o **Cudzie nad Wisłą**. Dzięki licznemu napływowi ochotników i powstaniu Armii Ochotniczej pod dowództwem generała Józefa Hallera morale Polaków zdecydowanie się podniosło. Walczyli o być albo nie być. Siły obu stron były podobne: wojska polskie liczyły ok. 123 tys. żołnierzy, a Armia Czerwona – ok. 114 tys. Najbardziej zaciekłe **walki** toczyły się **o miasto Radzymin**, a także **o Ossów**. Szala zwycięstwa przechylała się raz na jedną, raz na drugą stronę. Ostatecznie trwającą prawie dwa tygodnie bitwę wygrali Polacy, którzy następnie odrzucili wojska Michaiła Tuchaczewskiego aż za Niemen i Bug. O zwycięstwie przesądził skuteczny polski kontratak w bok wojsk bolszewickich, przeprowadzony rankiem 16 sierpnia znad rzeki Wieprz.

Twórcą koncepcji bitwy i dowodzącym w czasie starcia był marszałek Józef Piłsudski. Szczegóły uderzenia prowadzącego do sukcesu przygotował szef sztabu generał **Tadeusz Rozwadowski**. Jednak gratulacji od alianckich szefów rządów nie otrzymał żaden z nich, lecz francuski generał Maxime Weygand (czyt. maks-im wegą), który od kilkunastu dni przebywał w Warszawie i co prawda doradzał w kwestiach wojskowych, ale nie miał wpływu na obraną strategię. Mimo to opinia światowa to jego uznała za zwycięzcę, gdyż trudno było uwierzyć na Zachodzie, że Polska, „państwo znikąd" – jak pisano – mogło odnieść tak spektakularne zwycięstwo. We wrześniu 1920 r. siły polskie ponownie uderzyły na wojska bolszewickie w rejonie Grodna oraz rzeki Niemen i zmusiły je do ucieczki, a następnie na krótko zajęły Mińsk. Zwycięstwo było pełne.

Także armii bolszewickiej Siemiona Budionnego nie udało się osiągnąć celu, jakim było zajęcie Lwowa. Kilkadziesiąt kilometrów przed miastem, pod Zadwórzem, dzielnie się bił z nieprzyjacielską konnicą batalion lwowskich ochotników. Z 330 żołnierzy przeżyło 12, pozostali zginęli w walce lub zostali zamordowani. **Obrona Zadwórza** z **17 sierpnia** utrwaliła się w polskiej historii jako polskie Termopile. Budionny zrezygnował z natarcia na Lwów i ruszył w kierunku Warszawy, ale został powstrzymany pod Zamościem, a następnie pokonany w bitwie kawaleryjskiej **pod Komarowem 31 sierpnia**. Wojska Budionnego utraciły wartość bojową i wycofano je na wschód.

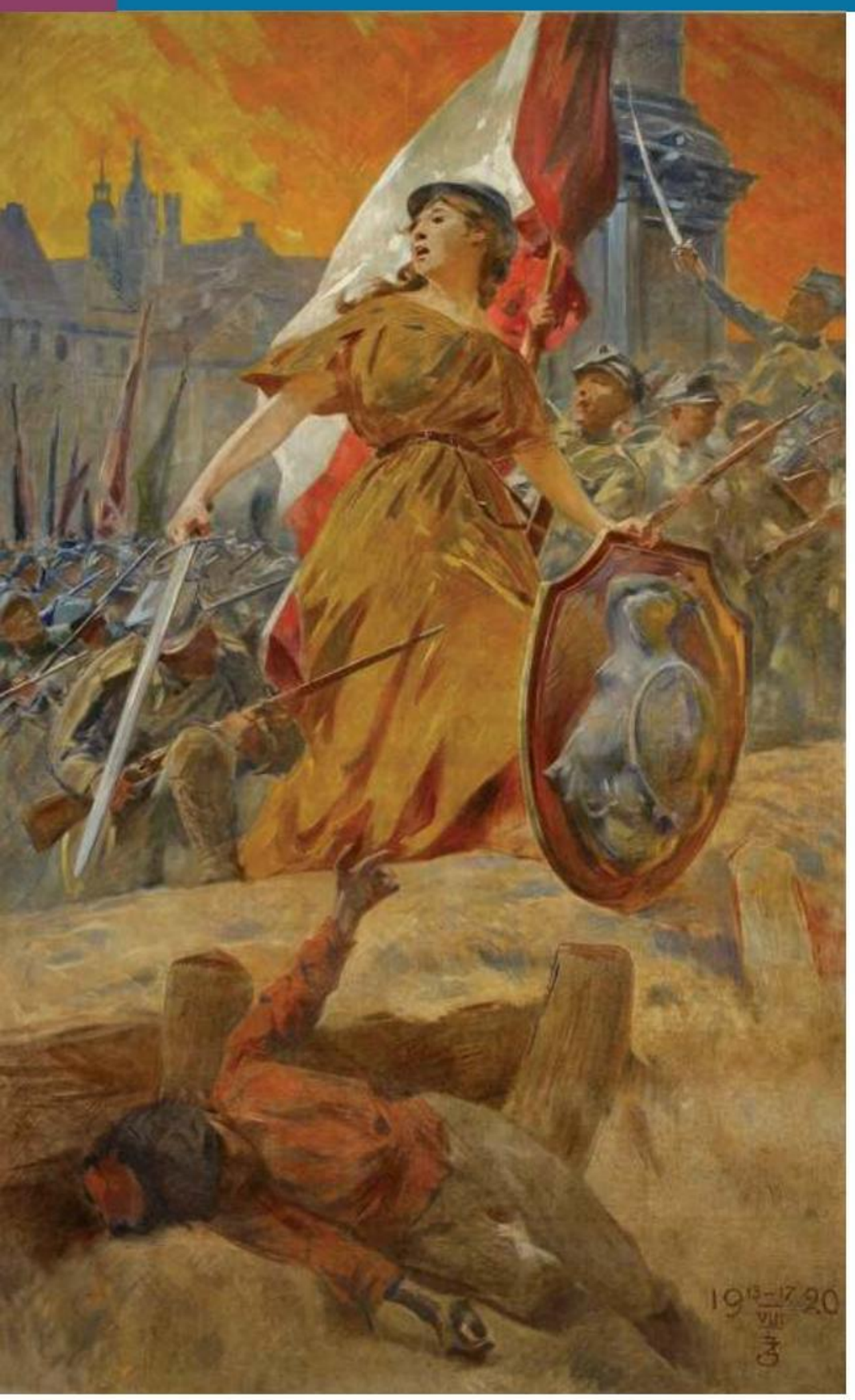
Tadeusz Rozwadowski

(1866–1928)

Generał armii austro-węgierskiej oraz Wojska Polskiego, wynalazca wojskowy, szef sztabu w czasie Bitwy Warszawskiej w 1920 r. Studiował w Wiedniu w Wojskowej Akademii Technicznej i prestiżowej Szkole Wojennej. Był pomysłodawcą nowych rozwiązań artyleryjskich oraz taktyki wojskowej. W czasie Wielkiej Wojny walczył na froncie wschodnim. Podczas wojny polsko-bolszewickiej jako szef sztabu miał istotny udział w pokonaniu Armii Czerwonej. W czasie zamachu majowego w 1926 r. stanął w obronie rządu i prezydenta, został internowany, a następnie uwięziony. Wkrótce po wyjściu z więzienia zmarł. Fotografia wykonana między 1920 a 1927 r.

M7 O ocalenie przed bolszewikami modlił się cały naród, dlatego zwycięstwo w Bitwie Warszawskiej wiele osób traktowało jako interwencję opatrzności Bożej. Taką właśnie wymowę ma obraz Jerzego Kossaka *Cud na Wisłą*. W lewym górnym rogu Matka Boska [1], stojąc na obłoku, symbolicznie zsyła z niebios husarię [2] do pomocy walczącym na ziemi wojskom polskim. Toczą one zaciekły bój z bolszewikami. Polska piechota zmusza wroga do wycofania się, o wyniku bitwy świadczy upadająca czerwona chorągiew [3]. W górze nad polem bitwy powiewa polski sztandar. W centrum obrazu znajduje się ksiądz Ignacy Skorupka [4] z uniesioną ręką, w której trzyma krzyż. Tym gestem zagrzewa żołnierzy do boju. W głębi po lewej stronie, nad brzegiem Wisły, widać marszałka Józefa Piłsudskiego [5] na koniu. Dziewczyna w mundurze [6] symbolizuje młode państwo polskie. Obraz powstał w 1930 r. i znajduje się w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie.

M8 Alegoryczna scena ukazana na obrazie nawiązuje do Bitwy Warszawskiej. Triumfująca kobieta z mieczem w dłoni i w hełmie na głowie wspiera się na tarczy z wyobrażeniem warszawskiej Syrenki. Tarczą osłania podążających za nią żołnierzy w rogatywkach. Z barykady u jej stóp osuwa się konający bolszewik. Scena rozgrywa się na Placu Zamkowym w Warszawie, co można rozpoznać po widocznym zza biało-czerwonej flagi cokole Kolumny Zygmunta. Zdzisław Jasiński, *Alegoria zwycięstwa w 1920 roku*, 1920 r., Muzeum Narodowe w Warszawie.

W Bitwie Warszawskiej zginęło ok. 4,5 tys. polskich żołnierzy, 22 tys. odniosło rany, a 10 tys. zaginęło. Straty poniesione przez Armię Czerwoną nie są znane. Przyjmuje się, że ok. 25 tys. czerwonoarmistów poległo lub było ciężko rannych, 60 tys. trafiło do polskiej niewoli, a 45 tys. zostało internowanych przez Niemców, ponieważ część odciętych wojsk bolszewickich wycofała się do Prus Wschodnich.

Bitwa Warszawska już w dwudziestoleciu międzywojennym została przez niektórych uznana za jedną z 18 najważniejszych bitew w dziejach świata. Porównywano ją m.in. do wiktorii wiedeńskiej z 1683 r. Tak bowiem jak Sobieski zatrzymał inwazję Turków, tak teraz została zatrzymana Armia Czerwona, co uratowało Europę Środkową przed komunizmem. Polskie zwycięstwo osłabiło wiarę bolszewików w ich siłę i zmusiło do kolejnych odwrotów. Polacy obronili swoją niedawno odzyskaną wolność i niepodległość, a także uniknęli przekształcenia kraju w sowiecką republikę. Sukces ten miał również wielkie znaczenie dla samego Józefa Piłsudskiego, którego autorytet znacznie wzrósł.

M9 **Francuski generał Maxime Weygand o znaczeniu Bitwy Warszawskiej dla sytuacji w Europie, 1920 r.**

Wspaniałe zwycięstwo polskie pociągnie za sobą konsekwencje o nieobliczalnej ważności dla sytuacji międzynarodowej. Skonsoliduje ono Państwo Polskie, którego istnienie jest konieczne dla bezpieczeństwa Francji. Niemcy, które już miały nadzieję wejść w stosunki bezpośrednie z Sowietami, aby rzucić czerwone armie przeciw wrogowi zza Renu, będą zmuszone wyrzec się osiągnięcia tymi środkami przekreślenia traktatu wersalskiego.

1920 – wojna o Polskę, oprac. A. Knyt, Ośrodek „Karta", 2010, s. 188.

* **Tours** (czyt. tur) – mowa o bitwie pod Poitiers (czyt. płatje) w 732 r.

M10 **Wypowiedź na temat Bitwy Warszawskiej brytyjskiego dyplomaty i pisarza Edgara D'Abernona, 1920 r.**

Gdyby Karol Młot nie powstrzymał inwazji Saracenów, zwyciężając w bitwie pod Tours, w szkołach Oksfordu uczono by dziś interpretacji Koranu, a uczniowie dowodziliby obrzezanemu ludowi świętości i prawdy objawienia Mahometa. Gdyby Piłsudskiemu i Weygandowi nie udało się powstrzymać triumfalnego pochodu Armii Czerwonej w wyniku bitwy pod Warszawą, nastąpiłby nie tylko niebezpieczny zwrot w dziejach chrześcijaństwa, ale zostałoby zagrożone samo istnienie zachodniej cywilizacji. Bitwa pod Tours uratowała naszych przodków przed jarzmem Koranu; jest rzeczą prawdopodobną, że bitwa pod Warszawą uratowała Europę Środkową, a także część Europy Zachodniej przed o wiele groźniejszym niebezpieczeństwem: fanatyczną tyranią sowiecką.*

N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, przekł. autoryzowany E. Tabakowska, Kraków: Wyd. Znak, 2006, s. 867.

Pokój ryski

Rokowania pokojowe Polski z Rosją bolszewicką zostały podjęte już w sierpniu 1920 r. w Mińsku w sytuacji zagrożenia polskiej suwerenności. We wrześniu przeniesiono je na teren neutralnej Łotwy. **Pokój** podpisano 18 **marca 1921 r. w Rydze**. Zgodnie z nim polska granica wschodnia na północy sięgała rzeki Dźwiny, a na południu nie przekraczała linii rzeki Zbrucz. Ani Polaków, ani bolszewików nie zachwycał ryski kompromis. Można było przypuszczać, że w stosownym momencie dojdzie do konfrontacji.

Oprócz rozstrzygnięcia kwestii granic traktat ryski zawierał także inne postanowienia. Strona bolszewicka zobowiązała się do zwrotu Polsce zagrabionych dóbr kultury, taboru kolejowego, przyspieszenia repatriacji Polaków z Rosji i wypłaty odszkodowania w wysokości 30 mln złotych rubli za to, że w czasie zaborów ziemie polskie były gospodarczo eksploatowane przez Rosję. Jednak Rosjanie wywiązali się z zobowiązań tylko w niewielkim stopniu. Traktat regulował również sytuację Polaków zamieszkujących Rosję bolszewicką. Po udowodnieniu, że są potomkami powstańców lub mają polskich przodków, mieli prawo do polskiego obywatelstwa oraz wyjazdu do Polski. Polakom decydującym się na pozostanie w Rosji traktat gwarantował prawa narodowe: swobodę posługiwania się językiem, wyznania oraz rozwoju kultury.

Pokój ryski zakończył proces tworzenia architektury politycznej Europy, dlatego twierdzono, że jest ona efektem **ładu wersalsko-ryskiego**.

M11 Na początku rozmów pokojowych dyplomacja Rzeczpospolitej miała gorszą pozycję negocjacyjną, gdyż armia polska znajdowała się w defensywie. Sytuacja całkowicie się zmieniła po Cudzie nad Wisłą. Udający się do Rygi polscy politycy stali na zwycięskiej pozycji i liczyli na to, że będą mogli dyktować warunki pokoju. Tymczasem traktat ryski nie spełnił ich oczekiwań i później był różnie oceniany. Dla jednych oznaczał porażkę elit politycznych, dla innych – jedyne możliwe i realne w tym czasie rozwiązanie. Niezależnie od ocen granice, które wówczas wytyczono, przetrwały do 1939 r. Na zdjęciu pierwsze posiedzenie plenarne rokowań. Po lewej stronie stołu delegacja sowiecka, po prawej – polska.

„Bunt" Żeligowskiego

Gdy odbywała się konferencja w Spa, wojna z bolszewikami weszła w trudną dla Polski fazę. Armia Czerwona w czasie ofensywy zajęła Mińsk, Wilno, Pińsk i Grodno. Aby zapewnić sobie neutralność Litwy, rząd polski uznał jej niepodległość. Nie zmieniło to jednak sytuacji, którą wykorzystała Rosja Sowiecka. 12 sierpnia 1920 r., w przeddzień Bitwy Warszawskiej, bolszewicy podpisali z Litwą układ pokojowy i graniczny. W zamian za oddanie jej Wilna uzyskali prawo przemarszu przez teren Litwy. Przejęcie przez Litwinów Wilna i Wileńszczyzny mogło oznaczać fiasko koncepcji Piłsudskiego (zakładającej m.in. przesunięcie granic jak najdalej na wschód). Poza tym urodzony na Litwie naczelnik nie mógł się pogodzić z utratą tych ziem.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie Bitwy Warszawskiej dla dziejów Europy. **M7**, **M8**, **M9**, **M10**
2. Wyjaśnij, dlaczego część polskich elit politycznych uważała, że podpisanie traktatu ryskiego było porażką polskiej dyplomacji. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.

Lucjan Żeligowski

(1865–1947)

Polski generał, poseł na sejm. Kształcił się w szkole wojskowej w Rydze, a następnie służył w armii rosyjskiej. Brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej (1904–1905). W czasie Wielkiej Wojny walczył w polskich formacjach tworzonych u boku Rosji. W 1919 r. wrócił z nimi do kraju i uczestniczył w walkach o wschodnią granicę Polski. W 1920 r. z rozkazu Piłsudskiego zajął Wilno i Wileńszczyznę oraz doprowadził do ich przyłączenia do Polski. W latach 1921–1925 kontynuował służbę w Wojsku Polskim, a w latach 1925–1926 pełnił funkcję ministra spraw wojskowych. Po zamachu majowym w 1926 r., w którym poparł Piłsudskiego, był posłem z ramienia sanacji oraz członkiem Trybunału Stanu. We wrześniu 1939 r. opuścił Polskę. W Londynie włączył się w działalność władz emigracyjnych. Fotografia z lat 20.

M12 Dekret generała Lucjana Żeligowskiego dotyczący organizacji władzy na Litwie, 1920 r.

Ustanawiam i podaję do wiadomości powszechnej, co następuje:

1. Zwierzchniczą władzę na terenie Litwy Środkowej sprawuję ja, jako naczelny dowódca Litwy Środkowej.

2. Jako organ wykonawczy władzy zwierzchniej zostanie przeze mnie powołana Tymczasowa Komisja Rządząca. [...]

4. Terytorium państwowe Litwy Środkowej określa się przez granice ustalone w traktacie litewsko-bolszewickim z 12 lipca 1920 r. oraz przez linię demarkacyjną polsko-litewską z czerwca 1920 r.

5. Jako godło Litwy Środkowej ustanawiam tarczę z Orłem i Pogonią.

6. Flagę czerwoną z Orłem i Pogonią ustanawiam jako flagę państwa.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 144–145.

Ponieważ Litwini nie zgodzili się na przeprowadzenie plebiscytu, w którym zdecydowano by o przynależności Wilna i Wileńszczyzny, Piłsudski postanowił doprowadzić do przejęcia kontroli nad tymi terenami w inny sposób. Na jego rozkaz generał **Lucjan Żeligowski**, łamiąc wcześniejszą polsko-litewską umowę, w październiku **1920 r.** upozorował **bunt polskich żołnierzy** rozgoryczonych utratą rodzimych stron i ruszył na Wilno. Na zdobytych terenach Wilna i okolic utworzył **Litwę Środkową** – namiastkę państwa (nieformalnie zależnego od Polski), a następnie zarządził wybory. Wygrali zwolennicy szybkiej inkorporacji Litwy Środkowej do Rzeczpospolitej Polskiej. Stosowną uchwałę podjął sejm Litwy Środkowej w 1922 r. Polacy na terenie nowego państwa stanowili ok. 70% ogółu ludności. 18 kwietnia **1922 r.** w Wilnie ogłoszono **powrót Wileńszczyzny do Polski**. Akcja Żeligowskiego wywołała liczne protesty w Europie i popsuła relacje polsko-litewskie, gdyż Litwini nigdy nie pogodzili się z utratą Wilna, mimo że w sensie etnicznym było ono miastem polsko-żydowskim, w którym mniejszość litewska liczyła zaledwie ok. 1%.

II Rzeczpospolita

Proces kształtowania się polskich granic zakończył się w **1923 r.**, a ostatnimi akordami były przyłączenie do Polski Wilna i Wileńszczyzny w 1922 r. oraz decyzja Rady Ambasadorów z 1923 r., która zatwierdziła wschodnią granicę Polski (Galicję Wschodnią i Wileńszczyznę) w dodatkowym protokole do traktatu wersalskiego. Obszar odrodzonej Polski wynosił **388,6 tys. km²**, co stanowiło 52% obszaru I Rzeczpospolitej sprzed pierwszego rozbioru w 1772 r. **II Rzeczpospolita** była szóstym co do wielkości państwem w Europie.

Polska sąsiadowała z Niemcami, Czechosłowacją, Rumunią, ZSRS, Litwą, Łotwą oraz Wolnym Miastem Gdańskiem. Linia graniczna w przeważającej części nie miała charakteru naturalnego (tylko z ZSRS częściowo oparła się na rzece Zbrucz, a z Czechosłowacją biegła przez Karpaty), była długa (5529 km), co mogło znacznie utrudnić jej obronę. Polska uzyskała dostęp do morza, a granica morska liczyła 140 km długości.

Praca z materiałem

1. Wymień główne postanowienia dekretu generała Żeligowskiego. **M12**
2. Wyjaśnij, jaki wpływ wywarły działania generała Żeligowskiego na relacje polsko-litewskie. Wykorzystaj **M12** i wiedzę pozaźródłową.

Polecenia podsumowujące

1. Omów proces kształtowania się wschodniej granicy państwa polskiego.
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że Bitwa Warszawska była jedną z najważniejszych bitew w dziejach Europy. Odpowiedź uzasadnij.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach została przyłączona do Polski Wileńszczyzna.

Walka o wschodnią granicę Polski
Podsumowanie
41

Dwie koncepcje odbudowy Polski

Roman Dmowski – koncepcja inkorporacyjna.
Józef Piłsudski – koncepcja federacyjna.

Kwestia ukraińska

Dążenia niepodległościowe Ukraińców.
Powołanie do życia Ukraińskiej Republiki Ludowej (stolicą Kijów), a później Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (z ośrodkiem władzy we Lwowie).
Walki polsko-ukraińskie w Galicji Wschodniej i na Wołyniu.
1920 – sojusz militarno-polityczny Józefa Piłsudskiego z Symonem Petlurą, skierowany przeciwko Rosji.

Wojna polsko-bolszewicka (1918–1921)

Marsz Armii Czerwonej na zachód zagrożeniem dla niepodległości nowych państw w Europie Środkowo-Wschodniej.
Próba realizacji przez Józefa Piłsudskiego planu stworzenia antyrosyjskiego bufora.
IV 1920 – wyprawa kijowska.
Utworzenie w Białymstoku Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski liczącego na przejęcie władzy w kraju przez bolszewików.
Ofensywa Armii Czerwonej pod dowództwem Michaiła Tuchaczewskiego i Siemiona Budionnego, dojście w głąb Polski.
13–25 VIII 1920 – zwycięska Bitwa Warszawska.
31 VIII 1920 – zwycięska bitwa pod Komarowem.
Odwrót armii rosyjskiej.
III 1921 – pokój ryski; granica polsko-sowiecka ustalona na północy na rzece Dźwinie, na południu na rzece Zbrucz.

„Bunt" Żeligowskiego

Dążenie Piłsudskiego do przejęcia Wilna i Wileńszczyzny.
X 1920 – upozorowanie przez generała Lucjana Żeligowskiego buntu wojskowego na Wileńszczyźnie.
Utworzenie Litwy Środkowej – namiastki państwa nieformalnie związanego z Polską.
1922 – włączenie Wileńszczyzny do Polski.

II Rzeczpospolita

Obszar 388,6 tys. km².
Terytorium II Rzeczpospolitej stanowiące 52% obszaru I Rzeczpospolitej.
Sąsiedzi: Niemcy, Czechosłowacja, Rumunia, ZSRS, Litwa, Łotwa oraz Wolne Miasto Gdańsk.

Polecane publikacje

1920 – wojna o Polskę, oprac. A. Knyt, Warszawa: Ośrodek „Karta", 2010.

A. Chwalba, *Przegrane zwycięstwo. Wojna polsko-bolszewicka 1918–1920*, Wołowiec: Wyd. Czarne, 2020.

W.B. Łach, *„Bunt" Żeligowskiego. Kulisy przyłączenia Wileńszczyzny do Polski 1920–1922*, Warszawa: Wyd. Bellona, 2014.

42 Kształtowanie się ustroju II Rzeczpospolitej

1918
przyznanie praw wyborczych kobietom w Polsce

26 I 1919
pierwsze wybory parlamentarne

20 II 1919
uchwalenie małej konstytucji

17 III 1921
uchwalenie konstytucji marcowej

9 XII 1922
Gabriel Narutowicz pierwszym prezydentem

16 XII 1922
zabójstwo prezydenta Narutowicza

Przypomnij

- Jak przedstawiała się sytuacja w kraju w pierwszych latach polskiej niepodległości?

Cel lekcji

- Dowiem się, na jakich zasadach opierał się ustrój II Rzeczpospolitej w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości.

Po lekcji

- Charakteryzuję życie parlamentarne II Rzeczpospolitej w pierwszych latach jej istnienia.
- Omawiam znaczenie małej konstytucji dla ustroju II Rzeczpospolitej.
- Przedstawiam założenia ustrojowe państwa polskiego w świetle konstytucji marcowej.

Pierwsze wybory parlamentarne

Zadaniem Tymczasowego Naczelnika Państwa i rządu Ignacego Jana Paderewskiego było jak najszybsze przygotowanie ordynacji wyborczej i przeprowadzenie wyborów do Sejmu Ustawodawczego, który miał sporządzić najważniejsze akty prawne oraz opracować tekst konstytucji. 28 listopada 1918 r. Tymczasowy Naczelnik Państwa Józef Piłsudski wydał dekret o **demokratycznej ordynacji wyborczej**. **Wybory** były **pięcioprzymiotnikowe**. Po pierwsze **równe** – każdy głos miał taką samą wartość. Wybory były też **powszechne**, co oznaczało, że wszyscy spełniający wymogi, m.in. dotyczące wieku, niezależnie od płci mogli wziąć w nich udział. **Kobiety uzyskały takie same prawa wyborcze jak mężczyźni**. Przed wybuchem Wielkiej Wojny takiej możliwości nie miały w żadnym państwie zaborczym. Wybory były **tajne** oraz **proporcjonalne**. Zasada proporcjonalności polegała na tym, że liczba mandatów poselskich, które przypadły danej partii, zależała od liczby zdobytych przez nią głosów. Wybory były także **bezpośrednie** – wyborcy oddawali głos na konkretną, wybraną przez siebie listę wyborczą. **Pierwsze wybory** odbyły się bardzo szybko, już 26 **stycznia 1919 r.**

M1 Sejm Ustawodawczy funkcjonował w bardzo trudnych warunkach, co znacznie utrudniało jego pracę. Państwo polskie dopiero zaczęło się jednoczyć po 123 latach zaborów. Na jego terytorium obowiązywały cztery różne kodeksy praw, wciąż organizowano administrację, a ponadto kraj nie miał wspólnej waluty ani budżetu. Sytuacji nie ułatwiało również rozdrobnienie partyjne. Na ilustracji dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego opublikowany w „Monitorze Polskim", 29 listopada 1918 r.

MONITOR POLSKI

DZIENNIK URZĘDOWY REPUBLIKI POLSKIEJ.

DZIAŁ URZĘDOWY.

REPUBLIKA POLSKA.

DEKRET

O WYBORACH DO SEJMU USTAWODAWCZEGO.

dzień 26 stycznia 1919 r.

Ze względu na trwające walki o granice wybory odbyły się tylko na terytorium kontrolowanym przez władze polskie. Z tego powodu już po pierwszym posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego podjęto decyzję o dokooptowaniu posłów z Wielkopolski, Pomorza, Księstwa Cieszyńskiego oraz wschodniej części Galicji, którzy sprawowali mandaty jeszcze przed wojną.

Na pierwsze posiedzenie Sejmu Ustawodawczego przybyło 394 posłów. Najliczniej reprezentowali Narodową Demokrację i jej sojuszników, ale niewiele mniej przedstawicieli miały partie centrum i lewicy. System partyjny był jeszcze bardzo niestabilny. Liczni posłowie w ciągu kadencji nawet kilkakrotnie zmieniali przynależność partyjną, na skutek czego w kolejnych miesiącach osłabła reprezentacja Narodowej Demokracji, a urosło w siłę PSL-Piast. Wielu było również przedstawicieli drobnych ugrupowań politycznych, a w kilku fotelach poselskich zasiedli reprezentanci niemieckich i żydowskich mniejszości narodowych. Nie mieli swojej reprezentacji komuniści, gdyż zbojkotowali wybory do „pańskiej" Polski. Pragnęli bowiem przekształcić ją w republikę bolszewicką. Długo komentowano wybór do sejmu pierwszych **ośmiu posłanek** (na 442 miejsca kobiety stanowiły w nim 2% posłów), co nie wszyscy mężczyźni przyjęli z radością. Kobiety, choć masowo wzięły udział w wyborach, głosowały na mężczyzn, ponieważ reprezentacja ich kandydatek była zbyt mała. Nie zmieniło się to w kolejnych wyborach i kobiety pozostały skromną parlamentarną mniejszością jeszcze przez wiele lat.

Osiem pierwszych posłanek

W pierwszych wyborach przeprowadzonych w II Rzeczpospolitej do Sejmu Ustawodawczego zostało wybranych osiem kobiet. Były związane z różnymi ugrupowaniami politycznymi, m.in. z ruchem socjalistycznym – Zofia Moraczewska, ludowym – **Irena Kosmowska** oraz narodowym – Gabriela Balicka. Mimo reprezentowania odmiennych opcji politycznych wszystkie podejmowały kwestie kobiet i rodziny w Polsce.

M2 Objęcie stanowiska premiera przez Ignacego Jana Paderewskiego poprzedziły jego długie rozmowy z Józefem Piłsudskim. Ostatecznie obie strony doszły do porozumienia mimo sprzeciwu zarówno endecji, jak i części lewicy. Wspólna fotografia Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego 1 oraz premiera Ignacego Jana Paderewskiego 2, wykonana w 1919 r.

Praca z materiałami

1. Oceń rezultaty pracy Sejmu Ustawodawczego, uwzględniając problemy, z jakimi musiał się on borykać. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, dlaczego środowiska endeckie i lewicowe były nieprzychylne objęciu stanowiska premiera przez Paderewskiego. Wykorzystaj **M1**, **M2** oraz wiedzę pozaźródłową.

Irena Kosmowska

(1879–1945)

Działaczka społeczna oraz oświatowa związana z ruchem ludowym, posłanka w latach 1919–1930. Uczęszczała na wykłady z historii oraz literatury na Uniwersytecie Lwowskim. Była nauczycielką w wiejskiej szkole dla dziewcząt. Popularyzowała spółdzielczość na wsi i organizowała szkoły rolnicze. Przed Wielką Wojną związała się z lewicą niepodległościową. Działała w Królestwie Polskim, m.in. w tajnej Lidze Kobiet Pogotowia Wojennego oraz tworzącej się Polskiej Organizacji Wojskowej. Za popieranie antyrosyjskiej działalności została aresztowana i wywieziona do Rosji. W 1918 r. wróciła do kraju, wstąpiła do PSL-Wyzwolenie i jako jedyna kobieta weszła w skład rządu Daszyńskiego, w którym objęła tekę wiceministra opieki społecznej. Fotografia sprzed 1939 r.

M3 Uchwała sejmowa o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu sprawowania urzędu Naczelnika Państwa, 20 lutego 1919 r.

I.

Sejm przyjmuje oświadczenie Józefa Piłsudskiego, że składa w ręce Sejmu urząd Naczelnika Państwa do wiadomości i wyraża Mu podziękowanie za pełne trudów sprawowanie urzędu w służbie dla Ojczyzny.

II.

Aż do ustawowego uchwalenia tej treści Konstytucji, która określi zasadniczo przepisy o organizacji naczelnych władz w Państwie Polskiem, Sejm powierza dalsze sprawowanie urzędu Naczelnika Państwa Józefowi Piłsudskiemu na następujących zasadach:

1. Władzą suwerenną i ustawodawczą w Państwie Polskiem jest Sejm Ustawodawczy; ustawy ogłasza Marszałek z kontrasygnacją Prezydenta Ministrów i odnośnego Ministra fachowego.

2. Naczelnik Państwa jest przedstawicielem Państwa i najwyższym wykonawcą uchwał Sejmu w sprawach cywilnych i wojskowych.

3. Naczelnik Państwa powołuje Rząd w pełnym składzie na podstawie porozumienia z Sejmem.

4. Naczelnik Państwa oraz Rząd są odpowiedzialni przed Sejmem za sprawowanie swego urzędu.

5. Każdy akt państwowy Naczelnika Państwa wymaga podpisu odnośnego Ministra.

Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa (Dziennik Praw Państwa Polskiego z 1919 r. Nr 19 poz. 226).

Najprawdopodobniej dzięki ich pracy w Komisji Konstytucyjnej w pierwszej ustawie zasadniczej z 1921 r. znalazł się zapis o równości obywateli wobec prawa niezależnie od płci. Posłanki zajmowały się zasadniczo trzema kwestiami: **rozwojem oświaty**, **walką z alkoholizmem**, który generował biedę i przemoc fizyczną w rodzinie, a także **poszerzaniem praw cywilnych kobiet**, a tym samym zabezpieczaniem ich sytuacji materialnej. Dzięki staraniom posłanek państwo ułatwiało dzieciom i młodzieży dostęp do edukacji. Udało się im doprowadzić do ustanowienia prawnego zakazu sprzedaży alkoholu dzieciom oraz na kredyt. Starały się też poprawić sytuację służby domowej, którą w większości stanowiły kobiety. Ponieważ ich pracy nie regulowały żadne przepisy prawa, służące często były wykorzystywane, a nawet traktowane jak niewolnice. Posłanki bezskutecznie walczyły o zniesienie przepisów prawnych pozbawiających kobiety polskiego obywatelstwa po zawarciu związku małżeńskiego z cudzoziemcem czy wymagających zgody męża na objęcie posady państwowej. Posłanki się nie poddawały, mimo że męska większość ani nie rozumiała, ani nie popierała podnoszonych przez nie kwestii, a także mimo że musiały znosić lekceważące traktowanie swoich kolegów z sejmowych ław. Kobiety zasiadały w sejmie w całym okresie międzywojennym. Najdłużej, bo aż cztery kadencje (1919–1935), mandat poselski piastowała Gabriela Balicka.

Mała konstytucja

Gdy 10 **lutego 1919 r.** zebrał się **Sejm Ustawodawczy**, który przejął zwierzchnią władzę w Polsce, Józef Piłsudski złożył urząd Tymczasowego Naczelnika Państwa. Aby zapewnić ciągłość władzy, do czasu uchwalenia konstytucji sejm powierzył mu pełnienie funkcji **Naczelnika Państwa**. Ponieważ przygotowanie ustawy wymagało czasu, posłowie w trybie pilnym opracowali i **20 lutego 1919 r.** przyjęli **małą konstytucję**. Tworzyła ona tymczasowe podstawy prawne sprawowania władzy w Polsce. Zgodnie z nią Naczelnik Państwa był równocześnie wodzem naczelnym i odpowiadał za politykę zagraniczną. Wprawdzie nie miał inicjatywy ustawodawczej, ale mógł wydawać akty prawne, które następnie musiał kontrasygnować, czyli potwierdzić, odpowiedni minister. Powoływał także Radę Ministrów, odpowiadającą przed sejmem. Najważniejszym organem władzy w państwie był jednoizbowy sejm, uprawniony do wyboru Naczelnika Państwa.

W tym samym miesiącu, w lutym 1919 r., utworzono Komisję Konstytucyjną. Prace nad projektem ustawy trwały ok. dwóch lat. Tak długie przygotowania wynikały z różnicy zdań między posłami oraz prowadzonych w tym czasie wojen o granice Polski. Najwięcej sporów wywołały kwestie sposobu wyboru prezydenta, jego kompetencje oraz liczba izb przyszłego parlamentu. Posłowie lewicy opowiadali się za demokratycznym wyborem prezydenta przez wszystkich obywateli, jego silną władzą oraz jednoizbowym parlamentem. Posłowie prawicy chcieli dwuizbowego parlamentu i wyboru głowy państwa przez Zgromadzenie Narodowe,

przy czym prezydent z ograniczonymi kompetencjami miał pełnić funkcję czysto reprezentacyjną. Taka koncepcja rozłożenia ciężaru władzy, w której parlament miałby najwięcej uprawnień, nie była przypadkowa. Politycy endeccy obawiali się, że Piłsudski, od 1920 r. mający najwyższy stopień wojskowy marszałka Polski, sięgnie po silną władzę wykonawczą. Ponadto się spodziewali, że to oni wraz z socjalistami zdobędą większość albo w obu izbach, albo przynajmniej w sejmie. Ostatecznie – przy sprzeciwie lewicy – zwyciężyła druga koncepcja.

Konstytucja marcowa

Sejm uchwalił konstytucję 17 marca 1921 r. Składała się z siedmiu rozdziałów, a jej artykuł 2. rozpoczynał się od słów: „Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu". Konstytucja dzieliła władzę między trzy organy. **Władzę ustawodawczą** miały sprawować **sejm i senat** wybierane na pięć lat w wyborach pięcioprzymiotnikowych (powszechnych, równych, bezpośrednich, tajnych i proporcjonalnych). **Władza wykonawcza** miała należeć do **prezydenta** oraz **rządu**, przy czym temu ostatniemu przyznano również prawo inicjatywy ustawodawczej, co oznaczało, że może on proponować projekty ustaw.

Rząd odpowiadał przed sejmem, ale z wyłączeniem zasady solidarności. Oznaczało to, że w wypadku uchwalenia wotum nieufności wobec jednego ministra dymisjonowano tylko jego, a nie cały rząd. Możliwość uchwalenia wotum nieufności była formą kontrolowania rządu przez sejm.

Prezydenta wybierało na 7-letnią kadencję Zgromadzenie Narodowe, czyli połączone izby sejmu i senatu. Głowie państwa przyznano ograniczone kompetencje. Prezydent zwoływał parlament, reprezentował kraj za granicą, a za zgodą $^3/_5$ senatorów miał prawo rozwiązać sejm. **Władza sądownicza** należała do niezawisłych sędziów, niezależnych od innych organów władzy.

M4 Konstytucja marcowa o władzach Rzeczpospolitej i prawach obywateli, 17 marca 1921 r.

Artykuł 1. Państwo Polskie jest Rzecząpospolitą.

Artykuł 2. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Organami Narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezawisłe Sądy. [...]

Artykuł 96. Wszyscy obywatele są równi wobec prawa. Urzędy publiczne są w równej mierze dla wszystkich dostępne na warunkach prawem przepisanych. Rzeczpospolita Polska nie uznaje przywilejów rodowych ani stanowych, jak również żadnych herbów, tytułów rodowych i innych, z wyjątkiem naukowych, urzędowych i zawodowych. [...]

Artykuł 99. Rzeczpospolita Polska uznaje wszelką własność [...] jako jedną z najważniejszych podstaw ustroju społecznego i porządku prawnego oraz poręcza wszystkim mieszkańcom, instytucjom i społecznościom ochronę ich mienia [...]. [...]

Artykuł 102. Praca, jako główna podstawa bogactwa Rzeczypospolitej, pozostawać ma pod szczególną ochroną Państwa.

Każdy obywatel ma prawo do opieki Państwa nad jego pracą, a w razie braku pracy, choroby, nieszczęśliwego wypadku i niedołęstwa – do ubezpieczenia społecznego, które ustali osobna ustawa. [...]

Artykuł 104. Każdy obywatel ma prawo swobodnego wyrażania swoich myśli i przekonań, o ile przez to nie narusza przepisów prawa. [...]

Artykuł 108. Obywatele mają prawo koalicji, zgromadzania się i zawiązywania stowarzyszeń i związków.

Wykonanie tych praw określają ustawy.

Artykuł 109. Każdy obywatel ma prawo zachowania swej narodowości i pielęgnowania swojej mowy i właściwości narodowych. [...]

Artykuł 111. Wszystkim obywatelom poręcza się wolność sumienia i wyznania. Żaden obywatel nie może być z powodu swego wyznania i przekonań religijnych ograniczony w prawach, przysługujących innym obywatelom. [...]

Artykuł 114. Wyznanie rzymskokatolickie, będące religią przeważającej większości narodu, zajmuje w Państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań.

Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dziennik Ustaw z 1921 r. Nr 44 poz. 267).

Praca z materiałami

1. Wymień uprawnienia, jakie przysługiwały Naczelnikowi Państwa w świetle uchwały sejmowej. **M3**
2. Opisz prawa i obowiązki obywateli II Rzeczpospolitej zapisane w konstytucji marcowej. Wykorzystaj **M4** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Rozstrzygnij, czy konstytucja marcowa wzmacniała czy osłabiała pozycję polityczną Piłsudskiego w Polsce. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M3**, **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Kampanie wyborcze w II Rzeczpospolitej były często prowadzone brutalnie i miały burzliwy przebieg. Atmosferę wyborów z 1922 r. oddaje plakat wyborczy Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej. Przywołuje on wiele uprzedzeń i stereotypów, jakimi żywiła się część ówczesnego społeczeństwa. Według autora plakatu polski lud mają wpędzać w otchłań partie lewicowe 1, których polityka najwyraźniej wywołuje zadowolenie trzymającego wór z pieniędzmi bolszewika 2, Żyda 3 oraz Niemca 4 przedstawionego w pruskim mundurze. W rzeczywistości plakat miał niewiele wspólnego z prawdą, służył jedynie zdobyciu głosów wyborczych i podważeniu zaufania opinii publicznej do innych ugrupowań politycznych. Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Konstytucja określała **obowiązki obywateli** wobec państwa. Wśród nich znajdowały się: wierność Rzeczpospolitej Polskiej, przestrzeganie prawa, służba wojskowa i płacenie podatków. Ustawa gwarantowała **bardzo szeroki pakiet praw obywatelskich**, m.in. równość wobec prawa, wolność słowa, druku, przekonań, stowarzyszeń i związków, tajemnicę korespondencji, nienaruszalność własności prywatnej, prawo wnoszenia petycji, ochronę życia, wolności, mienia oraz kobiet w okresie macierzyństwa. Nie uznawała przywilejów stanowych oraz herbów i tytułów rodowych. Zakazywała pracy dzieci do lat 15 oraz pracy nocnej kobiet i robotników młodocianych. Gwarantowała wolność sumienia i wyznania, uznając jednocześnie uprzywilejowaną pozycję prawną Kościoła Rzymskokatolickiego.

Konstytucja marcowa charakteryzowała się przewagą władzy ustawodawczej i skromną rolą prezydenta. Wzorowała się na konstytucji francuskiej i była jedną z bardziej postępowych konstytucji republikańskich ówczesnej Europy.

Wybory parlamentarne w 1922 r.

W maju 1921 r. ogłoszono nową ordynację wyborczą. Czynne prawo wyborcze do sejmu otrzymali wszyscy obywatele po ukończeniu 21. roku życia, do senatu – po 25. Bierne prawo przyznano odpowiednio: 25- i 40-latkom. Termin wyborów wyznaczono na listopad 1922 r. Zgłoszono aż 19 list wyborczych, co świadczyło o sporych różnicach programowych ugrupowań politycznych, a tym samym – o rozdrobnieniu politycznym. Narodowa Demokracja z niewielkim Stronnictwem Chrześcijańsko-Narodowym, zwanym chadecją, utworzyła blok polityczny pod nazwą **Chrześcijański Związek Jedności Narodowej** (**Chjena**), który choć zdobył najwięcej mandatów (28%), nie uzyskał większości w parlamencie. Mniejszościom narodowym przypadło 19% mandatów. Spośród stronnictw chłopskich największym poparciem cieszyło się PSL-Piast (16%). Partie lewicy demokratycznej, PPS i PSL-Wyzwolenie, nie przekroczyły 20%. Komuniści tym razem wzięli udział w wyborach. Wystartowali z listy Związku Proletariatu Miast i Wsi. Uzyskali 1,5% głosów, co dało im dwa mandaty.

Praca z materiałami

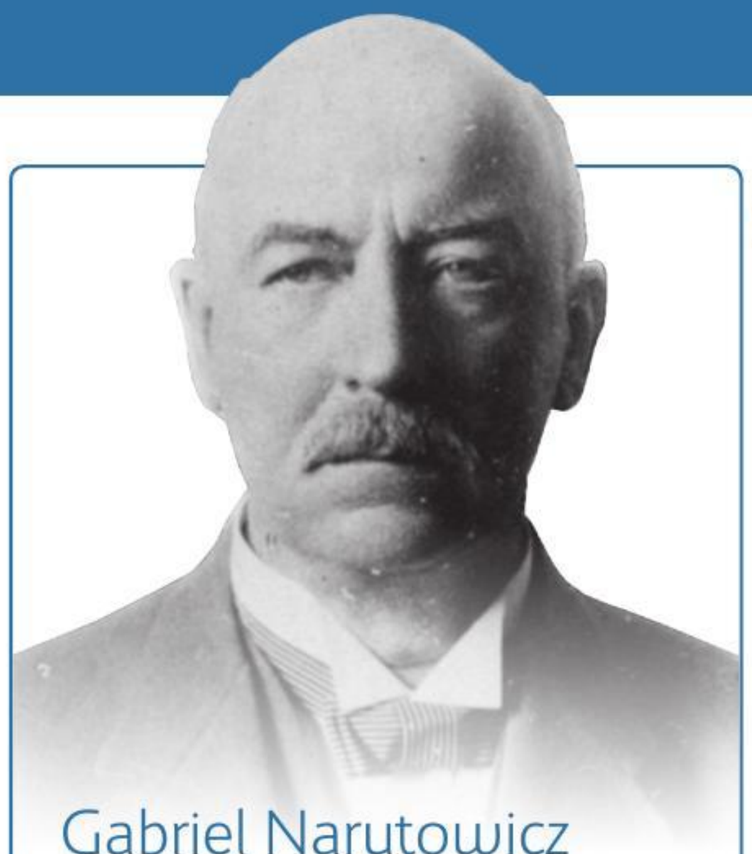
1. Wskaż, które elementy plakatu Chjeny świadczą o opieraniu się autora na uprzedzeniach i stereotypach. **M5**
2. Wyjaśnij, do jakich emocji odwoływały się plakat i ulotka oraz w jaki sposób płynący z nich przekaz mógł oddziaływać na nastroje społeczne. Uzasadnij odpowiedź. Wykorzystaj **M5**, **M6** oraz wiedzę pozaźródłową.

Zabójstwo prezydenta Narutowicza

9 grudnia 1922 r. zebrało się Zgromadzenie Narodowe, aby wybrać prezydenta. Zgłoszono pięciu kandydatów. Parlament, bez wyraźnej przewagi jakiegokolwiek ugrupowania, nie był w stanie sprawnie dokonać wyboru. W ostatniej, czwartej turze głosowania rywalizowali ze sobą Maurycy Zamoyski, ziemianin i członek Komitetu Narodowego Polskiego, kandydat prawicy zgłoszony przez Chjenę, oraz Gabriel Narutowicz wysunięty przez część lewicy, centrum z PSL-Piast i mniejszości narodowe.

Pierwszym prezydentem Rzeczpospolitej został Gabriel Narutowicz. Dwa dni później, 11 **grudnia 1922 r.**, nastąpiło jego zaprzysiężenie. Na uroczystość nie przybyli obrażeni posłowie prawicy, z których inspiracji organizowano manifestacje przeciwko prezydentowi. Dochodziło podczas nich do licznych aktów przemocy, obrażano Narutowicza i grożono mu śmiercią. Protestujący zarzucali mu, że jest bezbożnikiem, masonem, że reprezentuje mniejszości narodowe, podczas gdy Zamoyskiego, „prawdziwego Polaka", odrzucono. Prasa endecka wzywała Narutowicza do ustąpienia. 16 grudnia 1922 r. podczas otwarcia wystawy w Zachęcie – Narodowej Galerii Sztuki w Warszawie – **Narutowicz został zastrzelony** przez Eligiusza Niewiadomskiego, malarza, fanatycznego stronnika endecji. Zamachowca, którego natychmiast ujęto, skazano na karę śmierci i wyrok wykonano. Śmierć prezydenta była szokiem dla mieszkańców Polski. Nie tak sobie wyobrażano początek konstytucyjnej państwowości. Zbrodnia ta trwale podzieliła polską opinię publiczną na dwa brutalnie zwalczające się obozy oraz zaciążyła na stosunkach politycznych aż do czasu kolejnej wojny. Piłsudski, kuzyn i przyjaciel Narutowicza, nigdy tego endecji nie zapomniał.

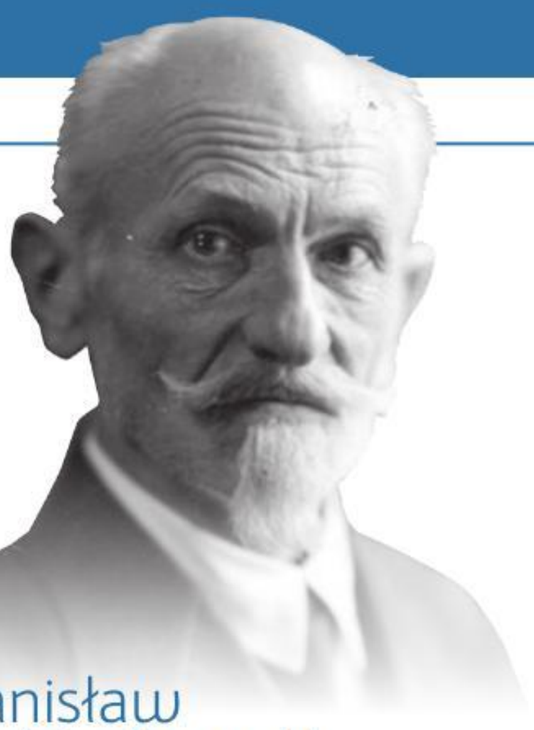
Gabriel Narutowicz

(1865–1922)

Polski inżynier, pierwszy prezydent II Rzeczpospolitej. Studiował nauki ścisłe na uniwersytecie w Petersburgu i na politechnice w Zurychu (czyt. curychu). Aby uniknąć aresztowania za pomoc Polakom ściganym przez władze carskie, został w Szwajcarii, gdzie pracował jako inżynier i od 1907 r. wykładał na politechnice w Zurychu. W 1919 r. z inicjatywy polskiego rządu zaangażował się w odbudowę Polski. W latach 1920–1922 pełnił funkcję ministra robót publicznych, a następnie ministra spraw zagranicznych. Dążył do zacieśnienia stosunków politycznych z Rumunią i gospodarczych z Rosją Sowiecką. W 1922 r. został pierwszym prezydentem Polski. Zginął w zamachu wkrótce po zaprzysiężeniu. Fotografia sprzed 1922 r.

Biało-czerwona flaga Polski powstała na mocy uchwały sejmu z 1 sierpnia 1919 r.: „Za barwy Rzeczypospolitej Polskiej uznaje się kolory biały i czerwony, w podłużnych pasach, równoległych, z których górny – biały, dolny zaś – czerwony". Początkowo obowiązującym odcieniem czerwieni był karmazyn, a od 1927 r. – cynober.

M6 W wojnie propagandowej toczącej się na polskiej scenie politycznej lewica nie ustępowała prawicy. W 1922 r., po zabójstwie Gabriela Narutowicza, PPS wydała ulotkę, która łączyła śmierć prezydenta ze zdradą, jakiej przedstawiciele endecji mieli się dopuścić podczas rewolucji 1905–1907. Grafika ukazuje reprezentantów prawicy **1** pochylonych w głębokim ukłonie, wręczających carowi prośbę o stłumienie wystąpień robotniczych. Pod rysunkiem umieszczono fragment wypowiedzi pisarza Stefana Żeromskiego oraz odwołanie do sytuacji po zabójstwie Narutowicza. Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Stanisław Wojciechowski

(1869–1953)

Polski polityk, działacz socjalistyczny i społeczny, drugi prezydent II Rzeczpospolitej. W czasie studiów na Uniwersytecie Warszawskim zaangażował się w działalność tajnych antyrosyjskich organizacji niepodległościowych i pomagał tworzyć związki zawodowe robotników. W 1892 r. wziął udział w zjeździe założycielskim PPS w Paryżu. Działał w partii do 1905 r., potem związał się z ruchem ludowym. W niepodległej Polsce był członkiem PSL-Piast. W latach 1919–1920 sprawował funkcję ministra spraw wewnętrznych. Po zamordowaniu Narutowicza został wybrany na prezydenta Polski. Ustąpił ze stanowiska przed upływem kadencji w związku z zamachem majowym w 1926 r. Wycofał się z życia politycznego i zajął pracą naukową. Fotografia z pierwszej połowy XX w.

M7 Kandydatura Stanisława Wojciechowskiego na urząd prezydenta nie budziła kontrowersji. Niewątpliwie wpływ na to miały zabójstwo Narutowicza, a także usposobienie Wojciechowskiego, który jawił się jako człowiek ugodowy. Wincenty Witos miał o nim powiedzieć: „prezydent wkrótce po wyborze potrafił zyskać szacunek niemal u wszystkich". Stanisław Wojciechowski przed polskim wojskiem na fotografii wykonanej między 1922 a 1926 r.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie czynniki wpłynęły na wybór Stanisława Wojciechowskiego na prezydenta. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

Rząd Chjeno-Piasta

Drugim prezydentem Rzeczpospolitej, wybranym w **grudniu 1922 r.** przez Zgromadzenie Narodowe, został **Stanisław Wojciechowski**. Jego kandydaturę zgłosiło PSL-Piast, ale Wojciechowski uzyskał także poparcie stronnictw centrowych i lewicowych.

W tym samym miesiącu tekę premiera otrzymał Władysław Sikorski, który miał doprowadzić do normalizacji stosunków w kraju. O losach jego rządu przesądził **pakt lanckoroński**, czyli tajne porozumienie zawarte 17 **maja 1923 r.** w Warszawie między PSL-Piast a Chjeną. Przewidywało ono przyspieszenie postulowanej przez PSL-Piast parcelacji dużej własności ziemskiej oraz realizację planów drugiego ugrupowania. Chjena żądała m.in. ograniczenia ustawodawstwa społecznego i kompetencji Piłsudskiego jako przewodniczącego Ścisłej Rady Wojennej. W wyniku paktu lanckorońskiego powstał blok Chjeno-Piasta, który miał większość w sejmie. 26 maja 1923 r. doprowadził do dymisji rządu Sikorskiego i utworzył **rząd Chjeno-Piasta**. Na jego czele stanął jako **premier Wincenty Witos**. Piłsudski na pakt zareagował zrzeczeniem się przewodnictwa w Radzie oraz wycofaniem się z życia politycznego.

Polska weszła w tym czasie w ostrą fazę **kryzysu finansowego i hiperinflacji**, kiedy to w ekspresowym tempie następował spadek wartości polskiej waluty. Jesienią 1923 r. robotnicy otrzymywali pensje codziennie, tuż po wyjściu z pracy, gdyż kolejnego dnia pieniądze miały już niższą wartość. Prowadziło to do obniżenia poziomu życia tysięcy mieszkańców i braków w zaopatrzeniu. Zdesperowani robotnicy wyszli na ulice miast, by domagać się ustąpienia nieudolnego rządu. Doszło do starć z wojskiem i policją, zginęli robotnicy i żołnierze. Napięta sytuacja w kraju spowodowała wprowadzenie stanu wyjątkowego. W tej sytuacji w połowie **grudnia 1923 r. rząd Chjeno-Piasta podał się do dymisji**.

Kilka dni później został powołany nowy gabinet – **rząd fachowców z Władysławem Grabskim** na czele. W **1924 r.** przeprowadził on udane **reformy skarbową i walutową** (zob. s. 480), dzięki którym opanowano hiperinflację i zrównoważono budżet.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj ustrój Polski w świetle konstytucji marcowej.
2. Przedstaw sylwetki dwóch pierwszych prezydentów Rzeczpospolitej po odzyskaniu niepodległości.
3. Omów największe porażki i sukcesy parlamentu pierwszych lat II Rzeczpospolitej.

Kształtowanie się ustroju II Rzeczpospolitej
Podsumowanie 42

Pierwsze wybory parlamentarne

XI 1918 – dekret o demokratycznej ordynacji wyborczej i przyznanie Polkom praw wyborczych.
I 1919 – pierwsze wybory parlamentarne w odrodzonej Polsce, odbywające się wyłącznie na terytorium kontrolowanym przez władze polskie.
W Sejmie Ustawodawczym 442 posłów, wśród nich osiem kobiet.
Początkowo w sejmie najliczniej reprezentowane ugrupowania związane z Narodową Demokracją i partie lewicowe oraz centrum.

Mała konstytucja (II 1919)

Piłsudski Naczelnikiem Państwa.
20 II 1919 – przyjęcie małej konstytucji określającej tymczasowe podstawy prawne ustroju i władzy w Polsce.
Naczelnik Państwa – funkcja wodza naczelnego i odpowiedzialność za politykę zagraniczną; brak inicjatywy ustawodawczej.
Powołanie do życia Komisji Konstytucyjnej – jej celem praca nad ustawą zasadniczą.
1920 – Józef Piłsudski marszałkiem Polski.

Konstytucja marcowa (17 III 1921)

- władza ustawodawcza sprawowana przez sejm i senat
- władza wykonawcza w rękach prezydenta i rządu
- władza sądownicza piastowana przez niezawisłych sędziów
- sejm i senat obierane na 5-letnią kadencję w wyborach pięcioprzymiotnikowych
- prezydent wybierany na 7-letnią kadencję przez Zgromadzenie Narodowe
- szeroki pakiet praw i obowiązków obywatelskich

Wybory parlamentarne w 1922 r. i pierwszy prezydent

1921 – nowa ordynacja wyborcza: czynne prawo wyborcze w wyborach do sejmu dla osób powyżej 21. roku życia, do senatu – powyżej 25.
Zwycięstwo w wyborach (bez większości parlamentarnej) bloku Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej (Chjeny).
9 XII 1922 – wybór Gabriela Narutowicza na pierwszego prezydenta przez Zgromadzenie Narodowe.
16 XII 1922 – zabójstwo prezydenta Narutowicza przez fanatycznego stronnika endecji.

Rząd Chjeno-Piasta

XII 1922 – wybór Stanisława Wojciechowskiego na prezydenta.
V 1923 – zawarcie paktu lanckorońskiego przez Chjenę i PSL-Piast.
Powstanie rządu Chjeno-Piasta, z większością w parlamencie. Premierem Wincenty Witos.
Pogarszająca się sytuacja w kraju (kryzys finansowy, hiperinflacja) przyczyną protestów robotniczych i starć z wojskiem i policją.
Wprowadzenie stanu wyjątkowego.
XII 1923 – dymisja rządu Chjeno-Piasta oraz powołanie rządu fachowców z Władysławem Grabskim jako premierem.

Polecane publikacje

P. Brykczyński, *Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja w międzywojennej Polsce*, tłum. M. Sutowski, Warszawa: Wyd. Krytyki Politycznej, 2017.

S. Krukowski, *Geneza Konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 2021.

M.J. Nowak, *Narutowicz – Niewiadomski. Biografie równoległe*, Warszawa: Wyd. Iskry, 2019.

43 Przewrót majowy 1926 r. i rządy sanacji

XI 1925 dymisja rządu Grabskiego

12–15 V 1926 przewrót majowy

VIII 1926 nowela sierpniowa

1930 wybory brzeskie

23 IV 1935 ogłoszenie konstytucji kwietniowej

1937 powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego

Przypomnij

- Z jakimi problemami borykała się polska demokracja w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach doszło do przewrotu majowego, i ocenię jego konsekwencje dla dalszych losów państwa.

Po lekcji

- Wymieniam przyczyny przewrotu majowego.
- Omawiam politykę wewnętrzną obozu sanacji po przewrocie majowym.
- Charakteryzuję ustrój II Rzeczpospolitej w świetle konstytucji kwietniowej.

Przyczyny zamachu stanu

W 1925 r. w Locarno (czyt. lokarno) polska dyplomacja nie uzyskała ze strony Niemiec gwarancji nienaruszalności polskiej granicy zachodniej. Na wschodnie rubieże Polski przenikali agenci i dywersanci sowieccy, którzy siali zamęt oraz podburzali ludność chłopską przeciwko ziemiaństwu i państwu polskiemu. Mnożyły się ataki na polskie posterunki policyjne i urzędników. Dopiero powołanie Korpusu Ochrony Pogranicza utrudniło agenturze infiltrację.

Modernizacja i scalanie państwa postępowały wolno. Wprowadzone w 1924 r. reformy Grabskiego nie od razu poprawiły sytuację finansową i społeczną. W listopadzie 1925 r. gabinet Grabskiego podał się do dymisji, a na czele nowego jeszcze w tym samym miesiącu stanął Aleksander Skrzyński. Powołano nowy, trzynasty z kolei rząd od momentu odrodzenia Polski, który przetrwał zaledwie do maja 1926 r. Do **zmiany rządów** dochodziło **średnio co kilka miesięcy**. Trudno było wyłonić gabinet, który dłużej cieszyłby się akceptacją bardzo rozdrobnionego politycznie sejmu. Wielu tę sytuację postrzegało jako **kryzys demokracji parlamentarnej**.

Krytyczne wobec kolejnych rządów, głównie tworzonych przez koalicje partii prawicowych oraz centrowych, były partie lewicowe z PPS i PSL-Wyzwolenie na czele. Niepochlebnych uwag nie szczędzili **piłsudczycy**. Kluczowe było zdanie Józefa Piłsudskiego, który wycofał się z polityki i zamieszkał w dworku w Sulejówku pod Warszawą. Zajął się pisaniem książek, ale i baczną obserwacją życia politycznego. Negatywnie oceniał polską politykę zagraniczną, która w jego przekonaniu mogła doprowadzić do utraty przez Polskę suwerenności. Widział pasmo porażek dyplomacji i nie dostrzegał sukcesów w polityce wewnętrznej. Miał jak najgorsze zdanie o polskich politykach – zarzucał im niski poziom kultury politycznej, kłótliwość oraz **partyjniactwo**, czyli kierowanie się partykularnym interesem partii. Jego wypowiedzi na ich temat były coraz ostrzejsze i brutalniejsze. Dowodził, że nieudolne rządy centroprawicy doprowadzą do upadku Rzeczpospolitej.

Zamach majowy w 1926 r.

Zwolennicy rządów silnej ręki skupieni wokół Piłsudskiego zachęcali go do przeprowadzenia **zamachu stanu** i przejęcia władzy. Marszałek uznał, że nie ma innej możliwości powstrzymania postępującego kryzysu i położenia kresu niestabilności rządów. Przygotowania do przejęcia władzy trwały od jesieni 1925 r., a dokonać tego mieli żołnierze dowodzeni przez piłsudczyków. W tym celu na 10 maja generał Lucjan Żeligowski, minister spraw wojskowych i przyjaciel Piłsudskiego, zaplanował manewry wojskowe w okolicach Warszawy z udziałem pułków dowodzonych przez byłych legionistów.

W tym samym czasie, 10 **maja 1926 r. Wincenty Witos** utworzył kolejny **rząd koalicji Chjeno-Piasta**, która kredyt zaufania społecznego w znacznej mierze już wyczerpała. W proteście przeciwko rządowi na ulice Warszawy wyszli manifestanci reprezentujący środowiska lewicowe oraz piłsudczyków i wezwali premiera do dymisji. **12 maja na Warszawę ruszyły pułki wierne Piłsudskiemu** i opanowały Pragę. Jednak rząd Witosa nie zamierzał ustępować i postawił w stan gotowości bojowej oddziały wierne rządowi. Na Moście Poniatowskiego doszło do spotkania prezydenta

M2 W lipcu 1923 r. Józef Piłsudski ogłosił wycofanie się z życia politycznego II Rzeczpospolitej. Rządzący w tym czasie w Polsce przeciwnicy Marszałka przyjęli tę decyzję z ulgą i ogłosili triumfalne zwycięstwo. W rzeczywistości osiadły w Sulejówku Piłsudski zdobył nowe możliwości swobodnego wyrażania poglądów politycznych i budowania własnej legendy. Dla usuwanych z szeregów armii członków POW czy Legionów decyzja ich dawnego dowódcy była jawnym manifestem sprzeciwu wobec ówczesnych rządów. Józef Piłsudski w otoczeniu oficerów w Sulejówku, ok. 1926 r.

Praca z materiałami

1. Wskaż przyczyny wycofania się Józefa Piłsudskiego z życia politycznego. **M1**
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że wycofując się z życia politycznego i armii, Piłsudski zyskał większe możliwości krytyki posunięć rządu. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M1 **Przemówienie wygłoszone przez Józefa Piłsudskiego w Hotelu Bristol, 1923 r.**

W tej samej chwili, gdy Belweder, miejsce zaszczytu, miejsce honoru Polski, opuściłem, wszedł tam inny człowiek, wybrany legalnie aktem uroczystym, podpisanym przez marszałka sejmu. Oddałem mu władzę zgodnie z Konstytucją. Na moje miejsce przyszedł dla reprezentacji narodu całego i wszedł na tę ścieżkę, którą ja po trosze przetorowałem, człowiek inny. Nie rozważam jego zalet ani wad, nie omawiam jego wartości. Człowiek ten, jak ja, został wyniesiony ponad innych, dobrowolnym aktem włożono na niego obowiązek, że ma być naszym przedstawicielem, ma w pieczy mieć nasz honor, naszą godność. Ta szajka, ta banda, która czepiała się mego honoru, tu zechciała szukać krwi. Prezydent nasz zamordowany został po burdach ulicznych, obniżających wartość pracy reprezentacyjnej przez tych samych ludzi, którzy ongiś w stosunku do pierwszego reprezentanta wolnym aktem wybranego, tyle brudu, tyle potwornej, niskiej nienawiści wykazali. Teraz spełnili zbrodnię. Mord karany przez prawo. Moi panowie, jestem żołnierzem. Żołnierz powołany bywa do ciężkich obowiązków, nieraz sprzecznych ze swoim sumieniem, ze swoją myślą, z drogimi uczuciami. Gdym sobie pomyślał na chwilę, że ja tych panów, jako żołnierz, bronić będę – zawahałem się w swoim sumieniu. A gdym się raz zawahał, zdecydowałem, że żołnierzem być nie mogę. Podałem się do dymisji z wojska. To są, moi panowie, przyczyny i motywy, dla których służbę państwową opuszczam.

A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa: IPN, 2011, s. 61.

Piłsudczycy
W wąskim znaczeniu – osoby wywodzące się ze środowisk legionowych i Polskiej Organizacji Wojskowej. W szerokim – zwolennicy Piłsudskiego i jego polityki.

Praca z materiałami

1. Przedstaw argumenty, którymi Piłsudski uzasadniał konieczność przejęcia przez siebie władzy w kraju. **M3**
2. Wyjaśnij, przed jakimi dylematami musieli stawać piłsudczycy oraz strona rządowa w trakcie przewrotu majowego. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Podaj, w jakim celu Piłsudski wskazał Ignacego Mościckiego jako kandydata na prezydenta. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.

M3 **Wywiad udzielony przez Józefa Piłsudskiego po pierwszym dniu przewrotu majowego, 12/13 maja 1926 r.**

Nie mogę długo mówić – jestem bardzo zmęczony zarówno fizycznie, jak moralnie, gdyż będąc przeciwnikiem gwałtu, czego dowiodłem podczas sprawowania urzędu Naczelnika Państwa, zdobyłem się, po ciężkiej walce z samym sobą, na próbę sił z wszystkimi konsekwencjami.

Całe życie walczyłem o znaczenie tego, co zowię imponderabilia, jak honor, cnota, męstwo i w ogóle siły wewnętrzne człowieka, a nie dla starania o korzyści własne czy swego najbliższego otoczenia.*

Nie może być w państwie za wiele niesprawiedliwości względem tych, co pracę swą dla innych dają, nie może być w państwie – gdy nie chce ono iść ku zgubie – za dużo nieprawości.

J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 9, Warszawa: Instytut Józefa Piłsudskiego, 1937, s. 9.

* **imponderabilia** – rzeczy nieuchwytne i niedające się dokładnie zmierzyć lub obliczyć, mogące jednak wywierać na coś wpływ

M4 Walki między wojskami rządowymi a piłsudczykami były zacięte. Gdy dowodzący obroną Warszawy nie mogli sobie poradzić z oddziałami Marszałka, nie bacząc na straty w ludności cywilnej, podjęli decyzję o zbombardowaniu pozycji przeciwnika. Podczas przewrotu majowego przed dylematami moralnymi stawali również dowódcy wojskowi z innych miast. Na przykład generał Kazimierz Sosnkowski, nie będąc w stanie rozstrzygnąć, kogo poprzeć, podjął próbę samobójczą. Fotografia przedstawia stanowisko bojowe w pobliżu jednego z warszawskich mostów, maj 1926 r.

Wojciechowskiego z Józefem Piłsudskim i rozmowy w cztery oczy. Prezydent odrzucił żądanie zdymisjonowania rządu Witosa i wezwał Piłsudskiego do złożenia broni. Ten odmówił, wskutek czego w Warszawie rozpoczęły się walki. Wojskami rządowymi dowodził generał Józef Malczewski, a obroną Warszawy – generał Tadeusz Rozwadowski. Posiłki jadące na pomoc rządowi z garnizonów m.in. z zachodniej Polski powstrzymał strajk kolejarzy kierowany przez PPS. **14 maja wojska piłsudczyków opanowały stolicę, a Wojciechowski i Witos ustąpili z urzędów**. Zgodnie z konstytucją marcową funkcję głowy państwa objął marszałek sejmu, a był nim wówczas ludowiec Maciej Rataj.

Mieszkańcy Warszawy z zainteresowaniem śledzili przebieg walk, w czasie których liczni stanęli po stronie piłsudczyków. Wielu ciekawskich przyglądało się działaniom z okien i bram domów, nie ustawał ruch dorożek i taksówek. Dochodziło do sytuacji, w których cywile, narażając życie, rozbrajali rządowych żołnierzy. Wskutek tego ofiary śmiertelne były również wśród nich. Podczas trwających do 15 maja bratobójczych walk zginęło 379 żołnierzy i cywilów, a ok. 1000 osób zostało rannych.

M5 Wielu historyków uważa, że Piłsudski wysunął kandydaturę Ignacego Mościckiego na prezydenta, by móc kierować państwem z tylnego fotela. W momencie wyboru Mościcki poza działalnością w PPS nie miał żadnego doświadczenia politycznego, był jednak całkowicie oddany swemu przyjacielowi. Realizował jego wizję bez jakiegokolwiek sprzeciwu. Ponadto jako człowiek światowy, doskonale władający językami francuskim i niemieckim, świetnie się sprawdzał w roli reprezentacyjnej. Na zdjęciu prezydent Ignacy Mościcki oraz Józef Piłsudski przed wojskiem, lata 30.

Początek rządów sanacji

Zastępujący prezydenta Maciej Rataj uzgodnił z Piłsudskim powołanie nowego rządu na czele z liberalnym politykiem i profesorem Politechniki Lwowskiej Kazimierzem Bartlem. Piłsudski objął stanowisko ministra spraw wojskowych i miał je sprawować w kolejnych zmieniających się gabinetach. Nie postąpił tak, jak zwykle postępują zamachowcy, i nie przejął pełni władzy. Wybrał wariant **zamaskowanej dyktatury** – rządy sprawował za pośrednictwem wiernych mu polityków i urzędników, aczkolwiek bywał też okresowo premierem.

31 maja 1926 r. Zgromadzenie Narodowe przeprowadziło wybory prezydenta. Wysunięto kandydaturę Józefa Piłsudskiego oraz bezpartyjnego kandydata popieranego przez endecję. Piłsudski, mimo że 99 głosami pokonał kontrkandydata, odmówił objęcia urzędu. Swoją decyzję tłumaczył zbyt dużymi ograniczeniami nałożonymi na głowę państwa przez konstytucję marcową. W wyniku ponownego głosowania 1 **czerwca 1926 r. prezydentem** został **Ignacy Mościcki**, przyjaciel Piłsudskiego, wcześniej związany z PPS.

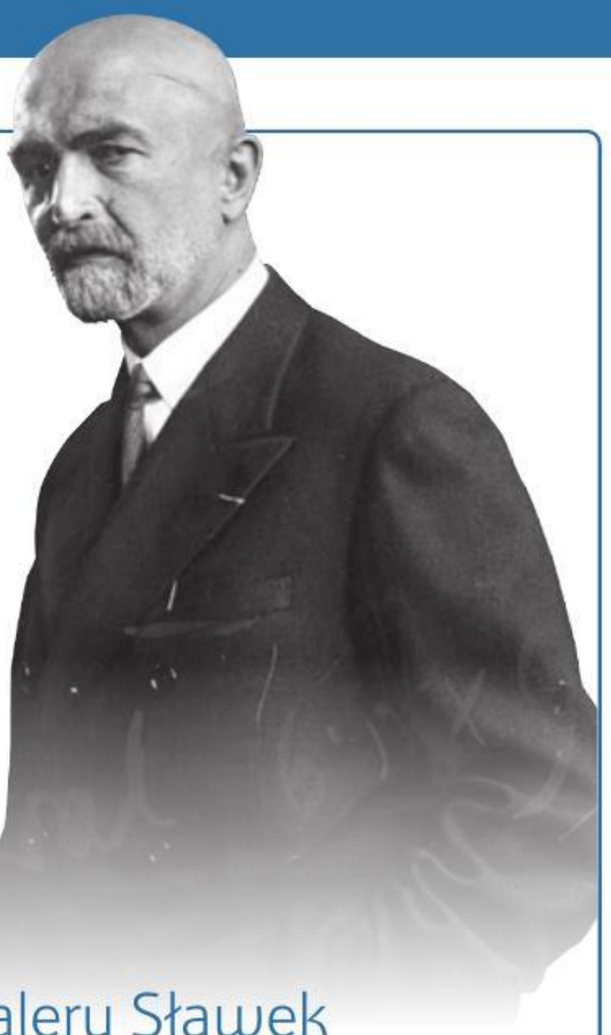
W **sierpniu 1926 r.** sejm uchwalił **nowelę sierpniową**, która znacznie **wzmacniała władzę prezydenta**. Mógł on wydawać rozporządzenia z mocą ustawy oraz zwoływać i rozwiązywać sejm. Z inicjatywy Piłsudskiego Mościcki przeorganizował najwyższe władze wojskowe i powołał do życia nową instytucję – **Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych** (**GISZ**). Jej kierownictwo powierzono Piłsudskiemu. Nie był on odpowiedzialny ani przed rządem, ani sejmem, podlegał tylko prezydentowi, a w czasie wojny miał być naczelnym wodzem.

Ignacy Mościcki

(1867–1946)

Polski uczony, prezydent Polski w latach 1926–1939. Studiował chemię na politechnice w Rydze. W tym czasie był działaczem socjalistycznym, produkował nielegalnie materiały wybuchowe i brał udział w przygotowywaniu zamachu na generała-gubernatora Iosifa Hurkę. Zagrożony aresztowaniem, w 1892 r. wyemigrował do Wielkiej Brytanii, gdzie poznał Józefa Piłsudskiego. Kilka lat później objął stanowisko asystenta na uniwersytecie w Szwajcarii. Od 1912 r. był wykładowcą na Politechnice Lwowskiej, od 1925 r. pracował także na Politechnice Warszawskiej. Napisał wiele prac naukowych z dziedziny chemii, zdobył ponad 40 patentów polskich i zagranicznych. W 1926 r. z inicjatywy Piłsudskiego został prezydentem Polski i realizował jego politykę. We wrześniu 1939 r. wraz z rządem opuścił kraj i został internowany w Rumunii. Po uwolnieniu udał się do Szwajcarii. Fotografia wykonana między 1926 a 1928 r.

Walery Sławek
(1879–1939)
Działacz PPS, legionista, polityk sanacyjny, premier polskiego rządu. Był współzałożycielem i jednym z przywódców Organizacji Bojowej PPS, a także organizatorem akcji bojowych wraz z Józefem Piłsudskim, z którym się przyjaźnił. Działał w Związku Walki Czynnej i współtworzył Związek Strzelecki. W czasie Wielkiej Wojny walczył w Legionach Polskich. Po 1918 r. wstąpił do Wojska Polskiego, brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Był oficerem do zadań specjalnych Piłsudskiego. Pełnił funkcję marszałka sejmu i kilkakrotnie stał na czele rządu jako premier (w 1930, 1931 i 1935 r.). Zainicjował powołanie Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem i był jego prezesem w latach 1928–1935. Współtworzył konstytucję kwietniową. Fotografia z 1935 r.

Popierający Piłsudskiego politycy i jego bliscy współpracownicy tworzyli **nieformalny obóz polityczny** określany jako **sanacja** (łac. *sanatio* – „uzdrowienie"). Jego nazwa pochodziła od głównego celu, jaki stawiali sobie piłsudczycy, czyli uzdrowienia życia politycznego i ekonomicznego w kraju. Ponieważ Piłsudski rezydował w Belwederze, jego obóz nazywano też **belwederskim**. Choć piłsudczycy nie mieli własnej partii, dzięki noweli sierpniowej mogli sprawować władzę przez kolejne lata aż do końca istnienia II Rzeczpospolitej. Rządy się zmieniały, ale ministrowie zawsze wywodzili się z kręgu zaufanych osób Piłsudskiego. Najczęściej byli to dawni legioniści, którzy stali się nową elitą władzy. Stopniowo sanacja zaczęła ograniczać wolności obywatelskie, w tym wolność prasy. Wojskowych związanych z opozycją przenoszono na wcześniejszą emeryturę. Pojawiły się głosy, że za śmierć dwóch generałów internowanych po zamachu majowym – Włodzimierza Zagórskiego i Tadeusza Rozwadowskiego – odpowiadają służby rządowe.

W tej sytuacji **partie lewicowe**, które poparły zamach majowy, **przeszły do opozycji**. Z kolei kierownictwo opozycyjnej endecji powołało do życia **Obóz Wielkiej Polski** (**OWP**) na czele z Romanem Dmowskim. Szykując się do kolejnych wyborów, sanacja założyła nowy obóz polityczny: **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem** (**BBWR**) kierowany przez **Walerego Sławka**. Znaleźli się w nim politycy od prawicy do lewicy, których łączyło przekonanie, że należy zaufać mądrości i doświadczeniu politycznemu Marszałka.

Wybory parlamentarne odbyły się w **marcu 1928 r.** Dzięki wsparciu aparatu państwa **zwyciężył w nich BBWR** – uzyskał 125 mandatów w sejmie, lecz nie zdobył większości. Wyborcy głosowali na BBWR ze względu na autorytet Piłsudskiego oraz poprawę koniunktury ekonomicznej i socjalnej w państwie. Wybory wykazały osłabienie centroprawicy oraz wzrost atrakcyjności lewicy: PPS i PSL-Wyzwolenia.

Wybory brzeskie

W kolejnych miesiącach narastały napięcia między rządem a opozycją lewicową i prawicową. Na czele kolejnego rządu w 1929 r. stanął pułkownik Kazimierz Świtalski. W skład gabinetu weszli bliscy współpracownicy Piłsudskiego, wśród których znalazło się wielu jego byłych podkomendnych, w tym wyższych oficerów, dlatego nazywano ich **pułkownikami**. W następnych latach będą tworzyć kolejne rządy oraz zajmować eksponowane stanowiska w administracji i wojsku, w związku z czym okres ten nazwano **rządami pułkowników**.

W **1930 r.** partie lewicy i centrum powołały do życia **blok polityczny Centrolew**, mający na celu wspólny start w następnych wyborach oraz walkę z antydemokratycznymi i autokratycznymi tendencjami w polityce sanacji. Na konsolidację opozycji Piłsudski zareagował brutalnie. Korzystając z zakończenia kadencji sejmu i wygaśnięcia mandatów poselskich, we wrześniu 1930 r. aresztowano bez nakazu sądowego i osadzono w więzieniu w twierdzy w Brześciu nad Bugiem 24 posłów Centrolewu (w tym 5 ukraińskich). Wśród nich znaleźli się m.in.: ludowcy – Wincenty Witos

Pułkownicy
Grono najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego. Stanowili rdzeń Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem oraz zajmowali wysokie stanowiska w państwie polskim podczas rządów sanacji do 1935 r. Grupa rozpadła się w wyniku walki o władzę po śmierci Piłsudskiego. Do kręgu pułkowników należeli m.in.: Kazimierz Świtalski, Józef Beck, Walery Sławek, Aleksander Prystor, Bronisław Pieracki.

z PSL-Piast i Kazimierz Bagiński z PSL-Wyzwolenie, socjaliści – Adam Ciołkosz i Herman Lieberman (czyt. liberman), a także Wojciech Korfanty z Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji. Uwięzionych poddano fizycznym i psychicznym szykanom. Część spośród aresztowanych stanęła przed sądem, przy czym postawiono im zarzuty, które w znacznej mierze były sfingowane. W toczącym się w latach **1931–1932** w Warszawie **procesie brzeskim** zapadły niskie wyroki – od 1,5 roku do 3 lat. Część skazanych zdecydowała się odbywać karę, inni wybrali emigrację, np. Wincenty Witos. Proces brzeski pogłębił konflikt między autorytarnym rządem a partiami opozycyjnymi i stał się symbolem **brutalizacji życia politycznego w Polsce**.

W listopadzie **1930 r.** w atmosferze zastraszania odbyły się wybory nazwane sarkastycznie **wyborami brzeskimi**. W niektórych okręgach wyborcze listy bloków opozycyjnych nie zostały zarejestrowane. Z polecenia obozu sanacji dopuszczono się licznych **fałszerstw wyborczych**, zwłaszcza na wschodzie kraju, gdzie w niektórych obwodach wyborczych prawie wszystkie głosy zostały zapisane na konto BBWR. W tej sytuacji – ironicznie określonej „cudami nad urną" – blok rządowy nie mógł przegrać. W wyborach do sejmu **BBWR** uzyskał 46,7% głosów przy wysokiej frekwencji i zdobył 249 mandatów z 444. Tym samym zapewnił sobie **bezwzględną większość**. Sprzeciw opozycji zarzucającej sfałszowanie wyborów został oddalony. Wśród protestujących byli także Ukraińcy. W 1934 r. bojówkarze z Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) zamordowali ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego. Powodem zamachu były aresztowania nacjonalistów ukraińskich, za które winą obciążano ministra, ponieważ odpowiadał on m.in. za politykę względem mniejszości

M6 Wybory brzeskie poprzedziła akcja agitacyjna, której celem było przekonanie społeczeństwa, że wbrew skandalom i złym opiniom obóz sanacyjny jest dla kraju najlepszym rozwiązaniem. Po miastach jeździły auta, z których rozrzucano ulotki i nawoływano do głosowania na BBWR. Kampania obozu rządzącego została sfinansowana z budżetu państwa, ponadto zaangażowano w nią pracowników administracji. BBWR nie przedstawił żadnego programu wyborczego. Jego działania skoncentrowały się głównie na wywiadach, w których Piłsudski atakował opozycję. Na zdjęciu wóz agitacyjny BBWR w Krakowie z plakatami zachęcającymi do głosowania na listę nr 1, 1930 r.

Praca z materiałem

1. Wskaż działania sanacji, które podczas wyborów brzeskich świadczyły o autorytarnym charakterze władzy w Polsce. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Oceń postępowanie obozu sanacyjnego w przededniu wyborów brzeskich w świetle norm demokratycznego państwa prawa. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

narodowych. W odpowiedzi władze utworzyły w **Berezie Kartuskiej** na Polesiu miejsce odosobnienia dla więźniów politycznych. Trafiały tam osoby podejrzane o szkodzenie rządowi i państwu polskiemu – nie tylko Ukraińcy, lecz także narodowcy, socjaliści, komuniści. Obóz zyskał ponurą sławę ze względu na brutalne traktowanie więźniów. Niektórzy z nich zmarli z powodu stosowanej wobec nich przemocy.

Konstytucja kwietniowa, 1935 r.

Po wyborach brzeskich celem piłsudczyków stało się wprowadzenie nowego porządku konstytucyjnego, **legalizującego rządy autokratyczne**. Piłsudskiemu zależało, aby do tego czasu prezydentem pozostał Mościcki. Dlatego gdy w **1933 r.** wygasła jego kadencja, obóz rządzący ponownie wysunął tę kandydaturę i doprowadził do **reelekcji Mościckiego**. Po wielu miesiącach debat sejm uchwalił nową konstytucję, aczkolwiek opozycja uważała, że stało się to z naruszeniem prawa. **23 kwietnia 1935 r.** prezydent Ignacy Mościcki podpisał ustawę zasadniczą, nazwaną **konstytucją kwietniową**.

O ile konstytucja marcowa w centrum sytuowała naród, o tyle kwietniowa – państwo. W konstytucji z 1921 r. najważniejszym organem był sejm, w ustawie zasadniczej z 1935 r. – **prezydent**. Był on wybierany przez 80 elektorów na 7-letnią kadencję. Ustępując z urzędu, mógł wskazać swojego kandydata na następcę. Jego mocna pozycja wyrażała się w szerokich uprawnieniach oraz braku odpowiedzialności przed kimkolwiek, ponieważ zgodnie z ustawą prezydent **odpowiadał tylko przed Bogiem i historią**. Powoływał premiera i członków rządu oraz $^1/_3$ senatorów. Decydował o wojnie i pokoju, był zwierzchnikiem sił zbrojnych, a w czasie wojny mógł mianować swojego następcę. Miał prawo wydawania dekretów z mocą ustawy i prawo weta zawieszającego wobec uchwał sejmowych. Sejm utracił dotychczasowe znaczenie, choć wciąż mógł kontrolować rząd. To sejm ustalał budżet państwa i nakładał podatki. Liczył tylko 208 posłów wybieranych w 104 okręgach wyborczych. Wyborcy nie mogli dokonywać wyboru między poszczególnymi partiami i blokami politycznymi, gdyż ordynacja wyborcza nie zawierała wymogu proporcjonalności. Obywatele mogli wybierać posłów tylko spośród kandydatów znajdujących się na jednej liście wyborczej zgłoszonej według niedemokratycznej procedury. **Znacznie ograniczono wolności obywatelskie**, niemniej zagwarantowano wolność sumienia, słowa i zrzeszania się, choć zostały one ograniczone przez pojęcie dobra powszechnego. Sądy zachowały niezawisłość, a sędziowie byli nieusuwalni. Konstytucja sankcjonowała **autorytarny charakter polskiej państwowości**, odmiennej od demokracji parlamentarnych, ale typowej wówczas dla wielu państw Europy, szczególnie zaś Europy Środkowej.

Po wyborach z 1935 r. partie opozycyjne nie były już reprezentowane ani w sejmie, ani w senacie. **Sejm** stał się ciałem jednorodnym pod względem politycznym, **reprezentującym prawie wyłącznie sanację**.

M7 **Konstytucja Rzeczpospolitej Polskiej, 23 kwietnia 1935 r.**

I. Rzeczpospolita Polska

Art. 1

(1) Państwo Polskie jest wspólnym dobrem wszystkich obywateli. [...]

Art. 2

(1) Na czele Państwa stoi Prezydent Rzeczypospolitej.

(2) Na Nim spoczywa odpowiedzialność wobec Boga i historii za losy Państwa.

(3) Jego obowiązkiem naczelnym jest troska o dobro Państwa, gotowość obronną i stanowisko wśród narodów świata.

(4) W jego osobie skupia się jednolita i niepodzielna władza państwowa.

Art. 3

(1) Organami Państwa, pozostającymi pod zwierzchnictwem Prezydenta Rzeczypospolitej, są: Rząd, Sejm, Senat, Siły Zbrojne, Sądy, Kontrola Państwowa.

(2) Ich zadaniem naczelnym jest służenie Rzeczypospolitej. [...]

II. Prezydent Rzeczypospolitej

Art. 11

Prezydent Rzeczypospolitej, jako czynnik nadrzędny w Państwie, harmonizuje działania naczelnych organów państwowych.

Art. 12

Prezydent Rzeczypospolitej:

a) mianuje według swego uznania Prezesa Rady Ministrów, a na jego wniosek mianuje Ministrów;

b) zwołuje i rozwiązuje Sejm i Senat;

c) zarządza otwarcie, odroczenie i zamknięcie sesji Sejmu i Senatu;

d) jest Zwierzchnikiem Sił Zbrojnych;

e) reprezentuje Państwo na zewnątrz, przyjmuje przedstawicieli państw obcych i wysyła przedstawicieli Państwa Polskiego;

f) stanowi o wojnie i pokoju;

g) zawiera i ratyfikuje umowy z innymi państwami;

h) obsadza urzędy państwowe, jemu zastrzeżone.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 172–173.

Partie opozycyjne miały jednak znaczne wpływy w miejskich i wiejskich samorządach oraz w licznych instytucjach obywatelskich. Wydawały też własne tytuły prasowe, aczkolwiek teksty uznane za wrogie rządowi były niedopuszczane do druku przez **cenzurę**. W ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny antysanacyjna działalność stronnictw opozycyjnych wyraźnie osłabła, co było spowodowane rosnącym zagrożeniem ze strony III Rzeszy i Związku Sowieckiego.

Praca z materiałami

1. Przedstaw ustrój Rzeczpospolitej w świetle konstytucji kwietniowej z 1935 r. **M7**
2. Wyjaśnij, dlaczego serce marszałka Piłsudskiego zostało pochowane w Wilnie. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.

Śmierć Piłsudskiego

12 **maja 1935 r. zmarł marszałek Piłsudski**. Uroczystości pogrzebowe potwierdziły, że – mimo krytycznej oceny rządów sanacji przez znaczną część społeczeństwa – nadal tysiące ludzi go uwielbiało. Panowało powszechne przekonanie, że wraz z jego odejściem skończyła się ważna epoka w polskiej historii. Pojawił się niepokój o przyszłość Rzeczpospolitej. Potwierdzeniem wybitnej roli Marszałka w dziejach Polski stało się miejsce pochówku, jakim był Wawel. Piłsudski spoczął obok polskich monarchów i wielkich Polaków. Jednak już wkrótce doszło do sporu piłsudczyków z gospodarzem katedry wawelskiej arcybiskupem Adamem Stefanem Sapiehą o ostateczne miejsce złożenia trumny, co zapisało się w historii jako kryzys wawelski.

M8 Uroczystości pogrzebowe marszałka Józefa Piłsudskiego trwały od 13 do 18 maja 1935 r. Odbywały się w Warszawie oraz Krakowie i wzięło w nich udział łącznie kilka milionów osób. Ciało Marszałka pochowano w katedrze na Wawelu. W pierwszą rocznicę śmierci Piłsudskiego jego serce spoczęło w Wilnie. Urna z sercem Marszałka wraz z trumną ze szczątkami jego matki została pochowana na Cmentarzu na Rossie. Również tej uroczystości towarzyszyły tłumy ludzi. Na fotografii pogrzeb serca Józefa Piłsudskiego w Wilnie, 12 maja 1936 r.

Edward Rydz-Śmigły

(1886–1941)

Legionista, od 1935 r. Generalny Inspektor Sił Zbrojnych, od 1936 r. marszałek Polski. Ukończył studia na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, studiował malarstwo w Monachium, Norymberdze i Wiedniu. Równocześnie zaangażował się w działalność niepodległościową. Należał do Związku Walki Czynnej oraz Związku Strzeleckiego, którego był komendantem w okręgu lwowskim. W czasie Wielkiej Wojny walczył w Legionach Polskich. Karierę kontynuował w Wojsku Polskim, m.in. był dowódcą w czasie wojny polsko-bolszewickiej, w tym w Bitwie Warszawskiej w 1920 r. W 1939 r. w czasie kampanii wrześniowej był Wodzem Naczelnym Sił Zbrojnych. W obliczu klęski Polski wraz z rządem opuścił kraj, został internowany przez władze rumuńskie, zbiegł z niewoli i przedostał się do okupowanej Polski. Fotografia z 1937 r.

Po śmierci Piłsudskiego sanacja podzieliła się na dwa obozy: Zamek – polityków skupionych wokół prezydenta Mościckiego, którego siedzibą był Zamek Królewski w Warszawie, oraz GISZ – zwolenników marszałka Rydza-Śmigłego, którego bazą polityczną stał się Obóz Zjednoczenia Narodowego.

Dekompozycja sanacji

Piłsudczycy nie byli obozem jednolitym politycznie i ideowo. Pochodzili z różnych środowisk, a łączyła ich osoba Marszałka. Gdy go zabrakło, zaczęły narastać napięcia i wybuchały spory. W efekcie nastąpiła nieunikniona dekompozycja obozu, a także utrata dotychczasowego poważania w społeczeństwie. Marszałek nie pozostawił po sobie jasnego testamentu politycznego, co dodatkowo skomplikowało sytuację w obozie władzy. Politycy sanacji uzgodnili z prezydentem Mościckim, że stanowisko Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych obejmie generał **Edward Rydz-Śmigły**.

Piłsudskiego nie był w stanie zastąpić ani prezydent Mościcki, ani mianowany jego następcą w armii Edward Rydz-Śmigły, wkrótce marszałek Polski. Także środowisko pułkowników, na czele z wpływowym ministrem spraw zagranicznych Józefem Beckiem (czyt. bekiem), nie potrafiło zdominować sceny politycznej. Po śmierci Marszałka sanacja stopniowo ewoluowała w kierunku prawicowym, czego wyrazem było powstanie **Obozu Zjednoczenia Narodowego** (**OZN**), tzw. **Ozonu** – nowej formacji politycznej, założonej w 1937 r. po rozwiązaniu BBWR. Szefem Ozonu został pułkownik Adam Koc. Program formacji dalece odbiegał od demokratycznych ideałów legionistów z czasów Wielkiej Wojny i propagował autokratyczne rozwiązania ustrojowe. Świadectwem pogłębiającego się kryzysu wewnątrz obozu sanacji było odsunięcie na boczny tor wiernego przyjaciela Piłsudskiego Walerego Sławka.

Konsolidacja opozycji

Jeszcze na początku lat 30. stronnictwa opozycyjne uznały, że walka z sanacją będzie skuteczna, jeśli dojdzie do konsolidacji opozycji. Działania zjednoczeniowe podjęli narodowcy, którzy utworzyli **Obóz Wielkiej Polski** oraz **Stronnictwo Narodowe** (**SN**). Na prawym skrzydle obozu narodowego uformował się **Obóz Narodowo-Radykalny** (**ONR**) o programie nawiązującym do włoskiego faszyzmu. Choć w 1934 r. nastąpiła delegalizacja ONR, jego członkowie nadal działali, m.in. w ramach kierowanego przez Bolesława Piaseckiego środowiska Falangi, które okresowo nawet współpracowało z Ozonem.

W 1931 r. połączyły się partie ludowe, tworząc silne i wpływowe **Stronnictwo Ludowe** (**SL**). W 1936 r. w Szwajcarii, w rezydencji Ignacego Jana Paderewskiego w Morges (czyt. morż), Wincenty Witos, Józef Haller i Wojciech Korfanty utworzyli porozumienie polityczne o nazwie **Front Morges**, które zachęcało do obrony wartości demokratycznych oraz trwania w oporze wobec sanacji. Owocem konsolidacji Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji i Narodowej Partii Robotniczej było powstanie w 1937 r. **Stronnictwa Pracy** (**SP**), którego liderem został Paweł Popiel. Rozdrobniona do tej pory polska scena polityczna unowocześniła się. Zamiast stosunkowo niewielkich stronnictw powstały ugrupowania polityczne, które mogły konkurować z sanacją. W przeddzień wybuchu wojny na prawym skrzydle sytuowało się SN, w centrum SL i SP, a na lewicy PPS. Nie było już Komunistycznej Partii Polski, gdyż w 1938 r. została rozwiązana przez Stalina, a kilka tysięcy polskich działaczy komunistycznych zginęło zamordowanych w Związku Sowieckim.

Polecenia podsumowujące

1. Oceń decyzję o siłowym przejęciu władzy przez marszałka Piłsudskiego w 1926 r.
2. Omów politykę sanacji względem opozycji politycznej.
3. Porównaj ustrój Polski w świetle konstytucji marcowej i kwietniowej.

Przewrót majowy 1926 r. i rządy sanacji
Podsumowanie 43

Przyczyny zamachu stanu

Porażki rządu na arenie międzynarodowej, m.in. w Locarno.
Niestabilność władzy – częste zmiany rządu.
Kryzys demokracji parlamentarnej.
Partyjniactwo.
Wzrost znaczenia obozu piłsudczyków.

Zamach majowy

Manifestacje przeciw nowemu rządowi Chjeno-Piasta.
Spotkanie Piłsudskiego z Wojciechowskim na Moście Poniatowskiego, odmowa zdymisjonowania rządu przez prezydenta.
12–15 V 1926 – walki w stolicy, zwycięstwo piłsudczyków.
Początek rządów sanacji oraz Piłsudskiego w formie zamaskowanej dyktatury.

Rządy sanacji

Wybór na prezydenta Ignacego Mościckiego – przyjaciela Piłsudskiego.
VIII 1926 – uchwalenie noweli sierpniowej, wzmocnienie urzędu prezydenta.
Piłsudski Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych.
Wzrost niezadowolenia partii z władzy obozu sanacji. Przejście partii lewicowych na czele z PPS do opozycji. Powstanie na prawicy Obozu Wielkiej Polski.
Powstanie Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem kierowanego przez Walerego Sławka.
Powstanie Centrolewu jako wyrazu sprzeciwu wobec działań antydemokratycznych i autokratycznych obozu sanacji.
1930 – wybory brzeskie, zwycięstwo BBWR.
1931–1932 – proces brzeski dowodem na brutalizację życia politycznego w Polsce.
Powstanie miejsca odosobnienia dla więźniów politycznych w Berezie Kartuskiej.

Konstytucja kwietniowa

23 IV 1935 – uchwalenie konstytucji kwietniowej.
Większość władzy skupiona w rękach prezydenta wybieranego na 7-letnią kadencję.
Zmniejszenie liczby posłów w sejmie i zmiana sposobu ich wyboru.
Po wyborach w 1935 r. brak partii opozycyjnych w sejmie i senacie.
Wzrost znaczenia cenzury prasy.

Polityka wewnętrzna w Polsce po śmierci Piłsudskiego

12 V 1935 – śmierć Józefa Piłsudskiego.
Początek dekompozycji obozu sanacji.
Edward Rydz-Śmigły Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych.
1937 – powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego, tzw. Ozonu. Odejście od demokratycznych ideałów.

Konsolidacja opozycji

Walka z sanacją możliwa tylko w wypadku zjednoczenia politycznego.
Główne ugrupowania polityczne
- na prawicy: Stronnictwo Narodowe, Obóz Wielkiej Polski, Obóz Narodowo-Radykalny
- na lewicy: Polska Partia Socjalistyczna
- w centrum: Stronnictwo Ludowe, Stronnictwo Pracy
- na emigracji: Front Morges

Polecane publikacje

J. Łoziński, *Mościcki*, Olszanica: Wyd. Bosz, 2019.

I. Polit, *Miejsce odosobnienia w Berezie Kartuskiej w latach 1934–1939*, Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2003.

C. Witkowski, *Majowy zamach stanu. Wojskowy rokosz Piłsudskiego*, Warszawa: Wyd. Bellona, 2016.

44 Polska polityka zagraniczna

1921 wojskowo-polityczny sojusz francusko-polski

1921 pakt wojskowo-polityczny Polski z Rumunią

1932 polsko-sowiecki pakt o nieagresji

1934 polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy

1938 zajęcie Zaolzia przez Polskę

1939 wystąpienie Józefa Becka w sejmie

Przypomnij

- Jaką pozycję zajmowała Polska na arenie międzynarodowej w 1918 r.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak się kształtowała polska polityka zagraniczna w latach 1918–1939.

Po lekcji

- Wyjaśniam, czym była koncepcja międzymorza.
- Omawiam politykę zagraniczną Polski wobec sąsiadów.
- Przedstawiam główne sojusze polityczne II Rzeczpospolitej.

Sytuacja Polski tuż po Wielkiej Wojnie

W 1918 r. państwo polskie odzyskało niepodległość, a jego terytorium ukształtowało się w latach 1918–1923 w wyniku traktatów międzynarodowych, plebiscytów oraz walki zbrojnej. Bezpieczeństwo Polski nie było jednak pewne, co wynikało z jej geopolitycznego położenia między Niemcami a Rosją Sowiecką – państwami, które wyszły z wojny przegrane i z okrojonym terytorium. Stosunek dawnych zaborców do Polski doskonale oddawały określenia, którymi ją obdarzano. Związek Sowiecki nazywał Polskę **„bękartem traktatu wersalskiego”**, Niemcy zaś – **państwem sezonowym**. Wielka Brytania postrzegała Polskę jako kraj **niestabilny**, a nawet **zaborczy** wobec sąsiadów. Tę opinię propagowały też niemiecka i sowiecka propaganda, aby zdyskredytować odrodzone państwo polskie jako partnera politycznego. Obojętny stosunek do sprawy polskiej miały Włochy oraz Stany Zjednoczone. Te ostatnie uważały, że ich zadanie w tej części Europy zostało zakończone. W tej sytuacji podstawowym celem polskich rządów, niezależnie od reprezentowanej przez nie orientacji politycznej, było umocnienie pozycji międzynarodowej oraz zagwarantowanie Rzeczpospolitej integralności terytorialnej i suwerenności państwowej. Aby to zapewnić, Polska musiała zawrzeć strategiczne sojusze.

Sojusz z Francją

Pierwszym i najważniejszym sojusznikiem Polski stała się Francja, która również zdawała sobie sprawę z tego, że wcześniej czy później Niemcy będą dążyły do rewizji swoich granic i odzyskania statusu ważnego mocarstwa w Europie. Przystąpiła więc do budowy w Europie Środkowej systemu układów zabezpieczających ją od wschodu, a jego ważnym elementem miała być właśnie Rzeczpospolita. Francuzi uważali, że Polska mogłaby w pewnym stopniu wypełnić lukę po carskiej Rosji, która przestała należeć do grona francuskich sprzymierzeńców. W **1921 r.** Polska i Francja zawarły dwa układy – **jawną deklarację o przyjaźni** oraz drugi, **tajny układ polityczny z konwencją wojskową**. Konwencja przewidywała wzajemną pomoc wojskową w wypadku agresji Niemiec na jedno z układających się państw. Dzięki pomocy Francji Polska wzmocniła swoją pozycję w trudnych relacjach

Praca z materiałami

1. Omów satyryczny wydźwięk rysunku zamieszczonego w czasopiśmie „Mucha”. **M1**
2. Przedstaw znaczenie Rumunii w polityce zagranicznej Polski. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M1 We wrześniu 1925 r. na stronie tytułowej pisma satyrycznego „Mucha" pojawiła się grafika ilustrująca zbliżenie francusko-niemieckie. Widać na niej trzy postacie. Pierwsza z prawej, John Bull (czyt. dżon bul) 1 uosabiający Wielką Brytanię, przygląda się zalotom niemieckiego żołnierza 2 do mającej na głowie czapkę frygijską Marianny 3, która symbolizuje Francję. Brytyjczyk trzyma w rękach dokument podpisany „Pakt" 4. Poniżej autor zamieścił komentarz, który pada z ust Johna Bulla: „Goddam (ang. „do licha")! Godzą się! Mnie się to dosyć podoba, ale co powie Polska na to?".

№ 36 Warszawa, dnia 4 września 1925 r. — Cena numeru 10 groszy Rok LVII

REDAKCJA ... ADMINISTRACJA ...

MUCHA

PRENUMERATA ...

3 2 1 4

Z. KOSMOWSKI.

Pakt zachodni.

John Bull. — Goddam! Godzą się! Mnie się to dosyć podoba, ale co powie Polska na to?

z Niemcami, uzyskała bowiem m.in. prawo do posiadania składnicy broni wraz z załogą wojskową na półwyspie Westerplatte w Wolnym Mieście Gdańsku. Państwa wzajemnie się wspierały również na forum Ligi Narodów.

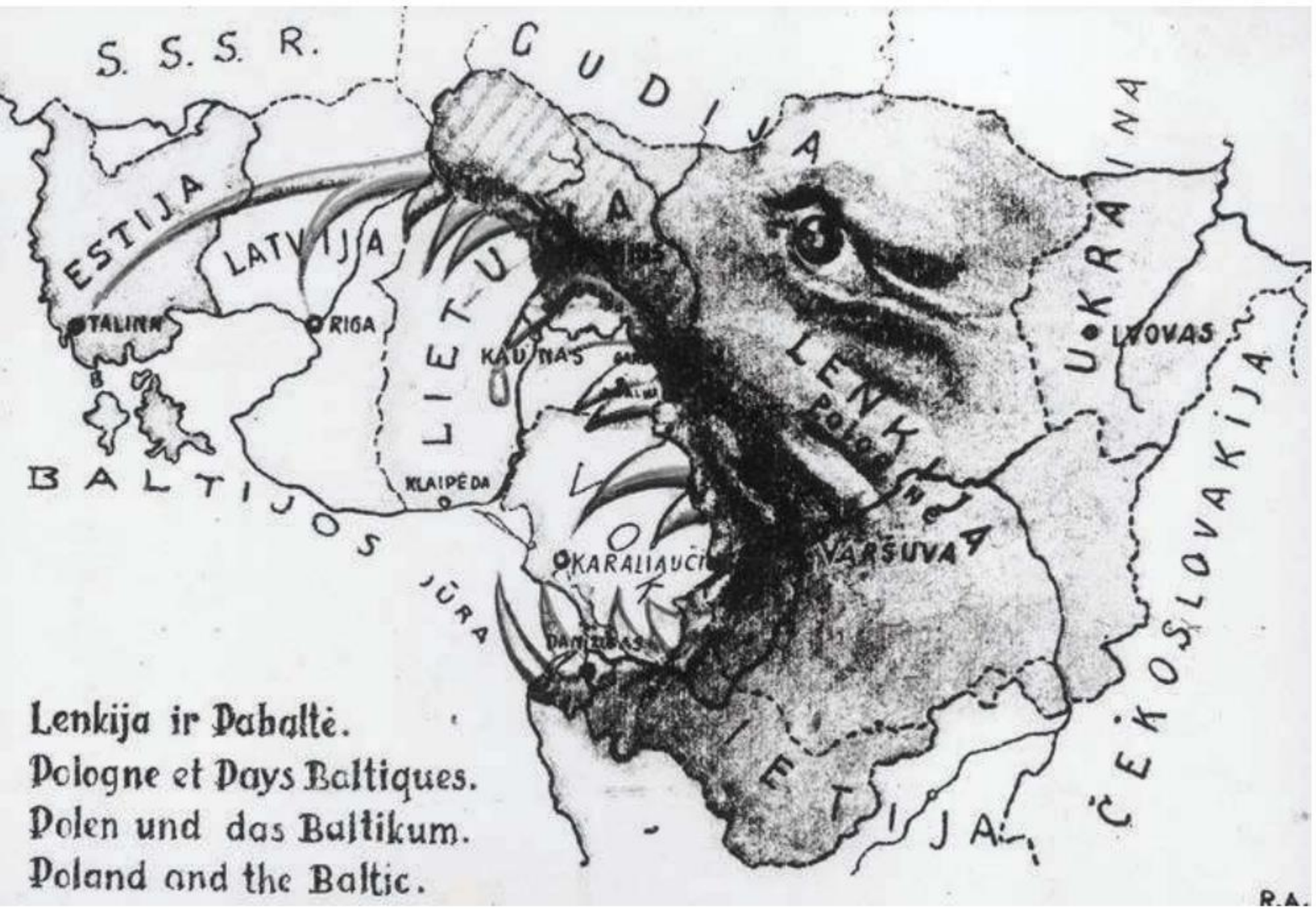
Polsko-francuska współpraca wojskowa w latach 20. nie była tak intensywna, jak przewidywał traktat sojuszniczy. W 1925 r. w Locarno (czyt. lokarno) Francuzi uznali, że lepiej zabezpieczyć się od strony sąsiednich Niemiec, niż zachować lojalność wobec odległej Polski, której byt postrzegali jako nietrwały. Taka postawa Francuzów wynikała z obranej przez nich strategii defensywnej względem Niemiec. Zdaniem polskich polityków stawiało to pod znakiem zapytania realne gwarancje Francji dla Polski na wypadek niemieckiej agresji.

Koncepcja międzymorza

Polska dyplomacja próbowała realizować **koncepcję międzymorza**. Zakładała ona stworzenie silnego bloku państw Europy Środkowo-Wschodniej przeciwko Niemcom i Rosji bolszewickiej. W jego skład miały wejść Polska, kraje bałkańskie oraz nadbałtyckie. Z powodu **konfliktu o Zaolzie** sojuszem z Polską nie chciała się wiązać **Czechosłowacja**. Na krótki czas relacje z tym państwem poprawiły się dzięki umowie handlowej z 1925 r. oraz układowi regulującemu sytuację mniejszości narodowych w obu krajach. Chętnie współpracowała z Polską Rumunia, która z jednej strony pozostawała w konflikcie z Węgrami, a z drugiej – obawiała się Rosji. Mając zatem Rosję jako wspólnego wroga i chcąc się przed nim zabezpieczyć, w **1921 r. Rumunia** podpisała z **Polską dwustronny pakt polityczny i wojskowy**. Przewidywał on wzajemną pomoc w wypadku agresji Rosji Sowieckiej na jednego z sygnatariuszy.

M2 W 1922 r. Józef Piłsudski pojechał z oficjalną wizytą do Rumunii. Przyczyniła się ona znacząco do zacieśnienia sojuszu zawartego rok wcześniej przez oba państwa. W jej trakcie podpisano nową konwencję wojskową, która doprecyzowała warunki wzajemnej pomocy militarnej. Ponadto Rumunia zobowiązała się do wspierania Polski na arenie międzynarodowej w kwestii uznania przynależności Galicji Wschodniej do Rzeczpospolitej. Na zdjęciu Józef Piłsudski podczas rozmów z królem Rumunii Ferdynandem I i dowództwem wojsk tego kraju, wrzesień 1922 r.

M3 Napięte stosunki Polski i Litwy często trafiały do litewskiej prasy w formie karykatury politycznej. Jedna z ilustracji odwołująca się do polityki bałtyckiej II Rzeczpospolitej ukazywała Polskę jako żarłocznego wilka. Próbuje on pożreć poszczególne republiki bałtyckie: Litwę, Łotwę i Estonię. Rysunek powstał między 1920 a 1933 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Polska została ukazana na litewskiej karykaturze jako żarłoczny wilk. **M3**
2. Rozstrzygnij, do którego z planów politycznych Józefa Piłsudskiego nawiązywało wyobrażenie przedstawione na ilustracji. Uzasadnij odpowiedź, wykorzystując **M3** i wiedzę pozaźródłową.
3. Omów politykę zagraniczną Polski w czasie sprawowania urzędu ministra spraw zagranicznych przez Aleksandra Skrzyńskiego. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

Rumunia, choć biedniejsza od Polski, miała dobrze wyposażoną armię. Była też najsilniejszym państwem na Bałkanach.

Szansą dla Polski były **Węgry**, z którymi zawsze **łączyły ją dobre stosunki**. Jednak kraj ten z wojny wyszedł okrojony terytorialnie, dlatego rościł sobie pretensje do utraconych ziem. W tej sytuacji współpraca Warszawy z Budapesztem mogła oznaczać poparcie dla jego roszczeń, a tym samym doprowadzić do konfliktu z Rumunią i z **przyjaznym Polsce Królestwem Serbów, Chorwatów i Słoweńców**.

Koncepcji międzymorza nie poparły państwa nadbałtyckie, czyli Łotwa, Estonia i **Litwa, z którą Polska miała zamrożone relacje**. Granicę polsko-litewską Litwini uważali jedynie za linię demarkacyjną, a w Wilnie widzieli swoją stolicę. Obawiali się również zbytniego wzmocnienia Polski na arenie międzynarodowej, co mogłoby im przeszkodzić w odzyskaniu w przyszłości Wileńszczyzny. W latach 1926–1927 stosunki polsko-litewskie pogorszyły się tak bardzo, że Litwa oskarżyła Polskę w Lidze Narodów o agresję. Marszałek Piłsudski spotkał się wówczas z litewskim premierem, któremu postawił pytanie, czy chce wojny czy pokoju. Litwa oświadczyła, że jest za pokojem, a Polska potwierdziła, że respektuje jej niepodległość i integralność terytorialną. **Poprawnie** układały się **stosunki Polski z Finlandią**, dla której zagrożeniem również był Związek Sowiecki.

Realizacja koncepcji międzymorza miała pozwolić państwom Europy Środkowej na uniknięcie dominacji Niemiec i państwa sowieckiego. Plan się jednak nie powiódł, gdyż trudno było pogodzić tak rozbieżne interesy państw regionu. Dla jednych głównym wrogiem były Niemcy, dla innych – państwo sowieckie, dla jeszcze innych – Węgry i Włochy. Niemniej polscy politycy wielokrotnie wracali do koncepcji międzymorza – aż do końca lat 30.

Polska polityka kolonialna

Propaganda sanacyjna w okresie międzywojennym silnie akcentowała **mocarstwowe cele polityki zagranicznej**. Polska chciała być państwem liczącym się w Europie, uważała zatem, że – jak inne mocarstwa – powinna mieć kolonie. Starania o ich pozyskanie nie zostały jednak uwieńczone sukcesem. Dzięki wsparciu państwa prężnie działała **Liga Morska i Kolonialna** licząca w 1939 r. ok. 1 mln członków. Dysponując pokaźnymi funduszami, w 1934 r. kupiła w Afryce plantacje na terenie Liberii. Z powodu

zbyt trudnych warunków klimatycznych przedsięwzięcie upadło, a Polacy się wycofali. Rok później zakupiono ziemie w brazylijskim stanie Parana. Choć utworzono tam polskie osiedla, nie udało się w nich osiedlić planowanej liczby ludności ze względu na sprzeciw Brazylii. Fiasko Liga poniosła również w portugalskim Mozambiku, gdzie poszukiwano surowców, oraz na Madagaskarze, który Polska chciała nabyć od Francji. Realizację tych planów przerwał wybuch II wojny światowej.

Stosunki Polski ze Związkiem Sowieckim do lat 30.

Polskę i Związek Sowiecki dzieliła obustronna nieufność. Warszawa miała pretensje do Moskwy o wspieranie polskich komunistów należących do Międzynarodówki. Politycy sowieccy z kolei zarzucali Warszawie zbyt dużą życzliwość wobec polityków „białej" Rosji, ukraińskiego przywódcy Symona Petlury oraz popieranie antysowieckich dążeń niepodległościowych na Ukrainie, Białorusi, Kaukazie oraz Krymie. Rosja nie wywiązała się ponadto z postanowień traktatu ryskiego – nie zwróciła wszystkich zagrabionych dóbr kultury, nie przyspieszyła repatriacji Polaków z Rosji i ociągała się z wypłatą odszkodowań. Jednak traktat z Locarno i brak gwarancji nienaruszalności granicy zachodniej zmusiły polską dyplomację do porozumienia się ze wschodnim sąsiadem. Minister spraw zagranicznych Aleksander Skrzyński, obawiając się izolacji kraju na arenie międzynarodowej, zaproponował ZSRS zawarcie paktu o nieagresji z Polską, Estonią, Łotwą, Litwą i Rumunią, co Kreml zdecydowanie odrzucił. Jedyne, na co się zgodził, to zawarcie z Polską w **1925 r. umowy o rozstrzyganiu zatargów granicznych na drodze pokojowej**.

Umowa ta nie miała jednak dla Polski większego znaczenia strategicznego, tym bardziej że w 1926 r. Związek Sowiecki i Niemcy zawarły w Berlinie układ o przyjaźni i neutralności. Oznaczało to wyraźne zbliżenie między tymi państwami.

M4 Aleksander Skrzyński sprawował urząd ministra spraw zagranicznych dwukrotnie. Szczególnie w tym drugim okresie, w latach 1924–1926, dał się poznać jako wytrawny gracz w świecie polityki międzynarodowej. Dostrzegał niebezpieczeństwo płynące ze wzmocnienia pozycji Niemiec, a taką przenikliwością i wyczuciem sytuacji mogło się wówczas pochwalić niewielu dyplomatów. Przykładem może być traktat z Locarno, na którego podpisanie musiał się zgodzić, mimo że dla Polski był on niekorzystny. Uważał bowiem, że sprzeciw mógłby spowodować zły odbiór II Rzeczpospolitej na arenie międzynarodowej. Na fotografii Aleksander Skrzyński podczas przemówienia, lata 20.

Praca z materiałami

1. Omów działania polskiej dyplomacji w dwudziestoleciu międzywojennym mające na celu utrzymanie pokoju w Europie. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, czym była polityka równowagi i równych odległości. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

Stosunki Polski z Niemcami do lat 30.

Trudno byłoby uznać stosunki polsko-niemieckie do lat 30. za poprawne. Obydwa państwa dzieliło **wiele spornych kwestii**. Jedną z nich było **Wolne Miasto Gdańsk**, które po Wielkiej Wojnie znalazło się pod zarządem Ligi Narodów. Polska prowadziła jego politykę zagraniczną, Niemcy zaś pragnęły odzyskać nad nim pełną władzę. Konflikty generowała również narzucona Niemcom po wojnie klauzula najwyższego uprzywilejowania Polski w handlu z Niemcami, zgodnie z którą polski węgiel sprowadzany do Niemiec był zwolniony z cła. Gdy w **1925 r.** klauzula wygasła, Niemcy postawili warunek, żeby przyznać im podobną dla niemieckiego handlu i przemysłu w Polsce. Polska się nie zgodziła, wskutek czego doszło do **wojny celnej** – Niemcy przestali kupować polski węgiel, z czasem zakazali sprowadzania z Polski niektórych towarów, a wiele obłożyli wysokimi cłami. W odpowiedzi Rzeczpospolita postąpiła podobnie. Innym punktem zapalnym było **niezapewnienie** Polakom w Niemczech, których liczbę szacowano na 1 mln osób, **praw przysługujących mniejszościom narodowym**. Polacy byli szykanowani i niesprawiedliwie traktowani przez władze, które blokowały różne polskie inicjatywy, w tym zakładanie szkół. Po 1918 r. w Niemczech panował powszechny antypolonizm.

Jednak najważniejszą kwestią wpływającą na polsko-niemieckie relacje było **nieudzielenie przez Niemcy w Locarno w 1925 r. gwarancji nienaruszalności zachodniej granicy Polski**. Rzesza pragnęła przywrócić swój przedwojenny stan posiadania, Polska zaś – pozyskać sojuszników przeciwko państwu niemieckiemu. Działaniom władz Rzeczpospolitej towarzyszyło silne poczucie izolacji na arenie międzynarodowej oraz przekonanie, że państwa zachodnioeuropejskie postanowiły poświęcić Polskę, by spełnić rewizjonistyczne żądania Berlina.

M5 Pakt Brianda–Kellogga miał gwarantować pokój na świecie. Co ciekawe, rok wcześniej strona polska na zgromadzeniu Ligi Narodów wystąpiła z podobną inicjatywą międzynarodową, ale nie spotkała się ona z aprobatą państw członkowskich. Na fotografii moment podpisania paktu przez sekretarza stanu USA Franka Kellogga, 1928 r.

Poprawa stosunków Polski z ZSRS

Pewne nadzieje na poprawę bezpieczeństwa dał **pakt Brianda–Kellogga**. Był to **wielostronny międzynarodowy traktat** podpisany w **1928 r.** m.in. przez Wielką Brytanię, Francję, Stany Zjednoczone, Niemcy, Polskę i ZSRS. Zakazywał on prowadzenia wojen jako formy rozwiązywania konfliktów między sygnatariuszami. Miał wejść w życie po ratyfikowaniu go przez władze poszczególnych państw. Polska i Związek Sowiecki nie chciały jednak na to czekać i w **1929 r.** podpisały dodatkowy dokument, nazywany od nazwiska sowieckiego ministra spraw zagranicznych **protokołem Litwinowa**. Zgodnie z nim pakt Brianda–Kellogga miał wejść w życie natychmiast po zatwierdzeniu go przez te dwa państwa. Do protokołu przystąpiły także Estonia, Łotwa i Rumunia.

Stosunki Polski z III Rzeszą i ZSRS w latach 30.

Stosunki sowiecko-niemieckie były poprawne aż do lat 30. XX w., zanim do władzy doszli Stalin i Hitler. Stalin uważał narodowy socjalizm za ustrój wrogi komunizmowi, czemu dawał wyraz w działaniach propagandowych przeciwko III Rzeszy i krajom zachodnim. Z kolei Hitler upatrywał w komunistach największych konkurentów na drodze do władzy. Chciał też, aby wschód stał się „przestrzenią życiową" dla Niemców. Konflikt w relacjach między państwami stopniowo narastał, by osiągnąć apogeum w 1936 r., wraz z zawarciem paktu antykominternowskiego (zob. s. 401).

Tymczasem Polska, wykorzystując oziębienie stosunków między Niemcami i ZSRS, próbowała lawirować między nimi i stosować **politykę równowagi**. W tym celu w **1932 r.** zawarła **pakt o nieagresji z ZSRS**. Początkowo miał on obowiązywać przez trzy lata, jednak z czasem przedłużono go do 1945 r. Obie strony wykluczały użycie wobec siebie siły. W razie agresji państwa trzeciego sygnatariusze mieli się wstrzymać od pomocy lub poparcia napastnika. Nie wolno było również Polsce i ZSRS podpisywać innych układów skierowanych przeciwko drugiej stronie. Był to duży sukces polskiej dyplomacji, której żądania zostały spełnione. Dzięki temu Polska wzmocniła swoją pozycję względem Niemiec. Nowy polski minister spraw zagranicznych **Józef Beck** (czyt. bek) starał się utrzymać wobec Niemiec ten sam kierunek polityki równowagi. W pierwszej kolejności **zaprotestował przeciwko paktowi czterech**. Był to zawarty w 1933 r. między Francją, Wielką Brytanią, Niemcami i Włochami układ, który ustalał zasady współpracy politycznej, gospodarczej i militarnej w Europie. W istocie jego sygnatariusze **akceptowali rewizjonistyczne plany niemieckie na wschodzie**, czyli względem Polski. Układ spotkał się z krytyką opinii publicznej we Francji, ale nie oznaczało to, że Francuzi są chętni do angażowania się w obronę Polski, np. uczestnicząc w wojnie prewencyjnej przeciwko Niemcom. W tej sytuacji Polska musiała samodzielnie unormować stosunki z Niemcami.

Józef Beck

(1894–1944)

Polski polityk sanacyjny, wiceminister spraw zagranicznych w latach 1930–1932, szef tego resortu w latach 1932–1939. Studiował na Politechnice Lwowskiej i w Wiedniu. W czasie Wielkiej Wojny walczył w Legionach Polskich i był adiutantem Piłsudskiego. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Piastował urząd attaché (czyt. atasze) wojskowego w Paryżu i Brukseli. Po 1926 r. był doradcą Piłsudskiego jako ministra spraw wojskowych, a następnie wicepremierem w rządzie kierowanym przez Piłsudskiego. W 1932 r. został ministrem spraw zagranicznych i funkcję tę pełnił aż do wybuchu II wojny światowej. Prowadził politykę zagraniczną Polski zgodnie z taktyką obraną przez Marszałka. Po wybuchu wojny w 1939 r. ewakuował się z całym rządem do Rumunii, gdzie został internowany i zmarł. Fotografia wykonana między 1918 a 1944 r.

M6 Józef Beck był jednym z najbardziej zaufanych współpracowników Józefa Piłsudskiego. To właśnie w kręgu Marszałka powstała koncepcja polityki równowagi i równych odległości. Zgodnie z nią Polska miała się nie wiązać sojuszami z żadnym państwem sąsiednim kosztem innego sąsiada. Beck do 1939 r. starał się realizować ten program. Na zdjęciu zgromadzeni wokół Józefa Piłsudskiego **1** uczestnicy konferencji w Wilnie zorganizowanej w celu podpisania paktu o nieagresji z ZSRS w 1932 r. Wśród stojących Józef Beck **2**.

M7 Pakt o nieagresji zawarty między Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Sowieckich, 1932 r.

Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej z jednej strony i Centralny Komitet Wykonawczy Związku Socjalistycznych Republik Rad – z drugiej, ożywieni pragnieniem utrwalenia istniejącego między ich krajami pokoju i przekonani o tym, że utrzymanie pokoju między nimi jest wybitnym czynnikiem w dziele utrzymania pokoju powszechnego; [...] postanowili zawrzeć niniejszy traktat. [...]

Artykuł 1

Obie umawiające się strony, stwierdzając, że wyrzekły się wojny jako narzędzia polityki narodowej w ich wzajemnych stosunkach, zobowiązują się wzajemnie do powstrzymywania się od wszelkich działań agresywnych lub od napaści jedna na drugą zarówno samodzielnie, jak łącznie z innymi mocarstwami. [...]

Artykuł 2

W razie gdyby jedna z umawiających się stron została napadnięta przez państwo trzecie lub przez grupę państw trzecich, druga umawiająca się strona obowiązuje się nie udzielać ani bezpośrednio, ani pośrednio pomocy i poparcia państwu napadającemu przez cały czas trwania zatargu. [...]

Artykuł 3

Każda z umawiających się stron obowiązuje się nie brać udziału w żadnych porozumieniach z punktu widzenia agresji jawnie dla drugiej wrogiej.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 169–170.

Wydawało się, że szansą na to będzie objęcie władzy w Rzeszy przez nowego kanclerza, którym w 1933 r. został Adolf Hitler. Rzeczywiście postawa Berlina wobec wschodniego sąsiada się zmieniła, ale wynikało to z faktu, że Rzesza potrzebowała spokoju, aby mieć czas na rozbudowę przemysłu, dozbrojenie się i przygotowanie do wojny. W styczniu **1934 r.** została podpisana **polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy**. Miała ona obowiązywać przez 10 lat. Jednak ocieplenie relacji z Polską stanowiło jedynie grę ze strony Berlina, gdyż celem niemieckiej polityki było stopniowe uzależnienie II Rzeczpospolitej od siebie i zachęcenie jej do przystąpienia do paktu antykominternowskiego, skierowanego przeciwko Związkowi Sowieckiemu. Polska nie wykazała zainteresowania tą ofertą i cały czas balansowała między Rzeszą a ZSRS.

Uważa się, że Beck w polityce zagranicznej w tym czasie osiągnął wszystko, co było możliwe. Udało mu się utrzymać względną równowagę między Polską a Rzeszą i ZSRS. Umożliwiło mu to prowadzenie polityki niezależnej od tych państw oraz uzyskanie gwarancji dla wschodnich granic kraju. Jednocześnie miał świadomość, że ta równowaga jest niepewna, nie potrwa zbyt długo i że wojna prędzej czy później wybuchnie.

M8 Deklaracja między Polską a Niemcami o niestosowaniu przemocy, 1934 r.

Rząd Polski i Rząd Niemiecki uważają, że nastąpił moment, aby rozpocząć nowy okres w stosunkach politycznych polsko-niemieckich przez bezpośrednie porozumiewanie się jednego państwa z drugim. Wobec tego zdecydowały się one przez niniejszą Deklarację położyć podstawę dla przyszłego kształtowania się tych stosunków. Oba Rządy wychodzą przytem z założenia, że utrzymanie i utrwalenie stałego pokoju pomiędzy ich krajami stanowi istotny warunek dla powszechnego pokoju w Europie. [...]

Przytem każdy z obu Rządów stwierdza, że przyjęte przezeń dotychczas w stosunku do innych zobowiązania międzynarodowe nie stoją na przeszkodzie pokojowemu rozwojowi ich wzajemnych stosunków, nie są w sprzeczności z niniejszą Deklaracją i przez tę Deklarację nie są naruszone. Pozatem oba Rządy stwierdzają, że niniejsza Deklaracja nie dotyczy takich zagadnień, które, zgodnie z prawem międzynarodowem, należy uważać za należące wyłącznie do spraw wewnętrznych jednego z obu państw. Oba Rządy oświadczają, że jest ich zamiarem porozumiewać się bezpośrednio we wszelkiego rodzaju zagadnieniach, dotyczących ich wzajemnych stosunków. W razie gdyby wynikły pomiędzy nimi kwestie sporne, których by się nie dało załatwić w drodze bezpośrednich rokowań, oba Rządy będą szukały tych rozwiązań w każdym poszczególnym wypadku we wzajemnem porozumieniu przy pomocy innych sposobów pokojowych, przyczem, w razie potrzeby, nie uchybia to możności zastosowania tych rodzajów postępowania, które są przewidziane dla takiego wypadku w innych obowiązujących je wzajemnie porozumieniach. W żadnym jednak wypadku nie będą się one uciekały do stosowania przemocy w celu załatwienia tego rodzaju spraw spornych.

Stworzona na powyższych zasadach gwarancja pokoju ułatwi obu Rządom doniosłe zadanie znajdywania dla zagadnień politycznych, gospodarczych i kulturalnych rozwiązań opartych na sprawiedliwem i słusznem wyrównaniu obustronnych interesów.

Deklaracja między Polską a Niemcami o niestosowaniu przemocy, podpisana w Berlinie dnia 26 stycznia 1934 r. (Dziennik Ustaw z 1934 r. Nr 16 poz. 124).

Zajęcie Zaolzia przez Polskę

We wrześniu 1938 r. polscy dyplomaci nie zostali zaproszeni na konferencję do Monachium. W Warszawie odebrano to jako afront – i to zarówno ze strony Paryża, jak i Berlina. W tej sytuacji władze polskie postanowiły działać na własną rękę. Wykorzystując słabość Czechosłowacji, we wrześniu **1938 r.** Polska skierowała do tego państwa **ultimatum w sprawie natychmiastowego oddania Zaolzia**. Ultimatum zostało przyjęte i **polskie wojska przekroczyły granicę**. Polacy uznali to za sukces polityki zagranicznej, ale międzynarodowa opinia publiczna była bardzo krytyczna. Zajęcie Zaolzia potępił Związek Sowiecki. W prasie europejskiej i amerykańskiej Polskę nazywano „szakalem Europy". Choć Warszawa nie uzgodniła zajęcia Zaolzia z Niemcami, niemniej powszechnie widziano w tym przykład dobrego współdziałania Polski z Rzeszą.

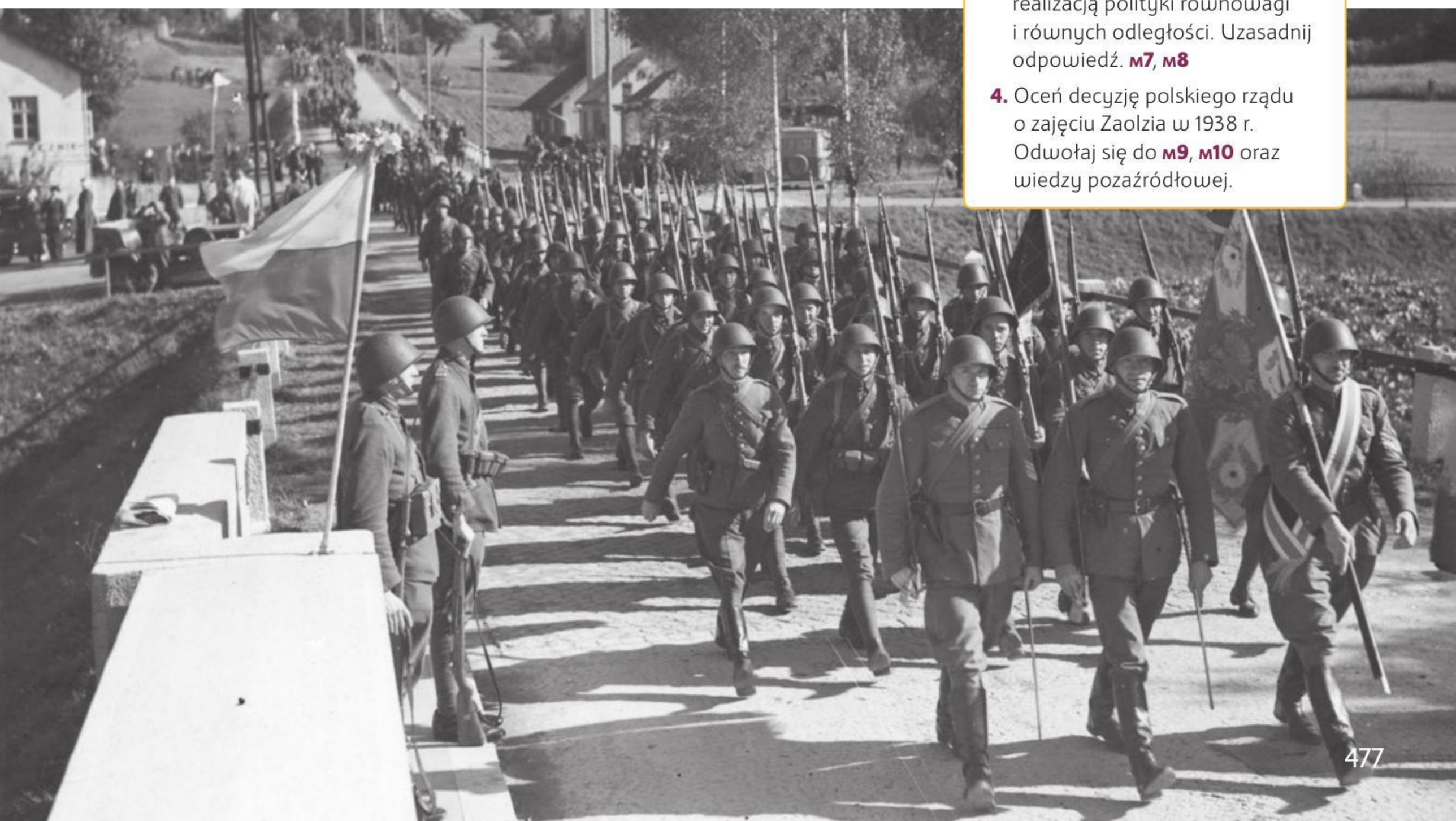
M9 W 1938 r. Polacy – podobnie jak Czesi 20 lat wcześniej – zaczęli wprowadzać na Zaolziu swoje rządy. Z budynków publicznych zniknęły czechosłowackie symbole narodowe. Na terenach, gdzie większość ludności stanowili Polacy, działania te nie wywołały protestów, jednak na krańcach zachodnich Zaolzia spotkały się ze sprzeciwem. Mieszkali tam głównie Czesi, których polskie władze zmusiły do wyjazdu, ich szkoły zaś i działające organizacje zostały zlikwidowane. Na fotografii polscy żołnierze tuż po zmianie godła urzędu pocztowego na Zaolziu w 1938 r.

M10 Teren Zaolzia był zamieszkany w większości przez Polaków, dlatego gdy w październiku 1938 r. wkroczyły tam wojska polskie, witano je owacyjnie. W ciągu dziewięciu dni, od 2 do 11 października, zajęto obszar liczący 862 km^2 z ok. 218 tys. mieszkańców, wśród których zdecydowaną większość stanowili Polacy. 11 października prezydent Ignacy Mościcki wydał dekret o ponownym połączeniu Śląska Cieszyńskiego z Rzeczpospolitą. Nowe ziemie weszły w skład województwa śląskiego. Zdjęcie przedstawia przemarsz polskiego wojska przez Zaolzie, 1938 r.

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia paktu o nieagresji między Polską a Związkiem Sowieckim. **M7**
2. Omów założenia polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy. **M8**
3. Rozstrzygnij, czy pakt o nieagresji z 1932 r. i deklaracja o niestosowaniu przemocy z 1934 r. były realizacją polityki równowagi i równych odległości. Uzasadnij odpowiedź. **M7**, **M8**
4. Oceń decyzję polskiego rządu o zajęciu Zaolzia w 1938 r. Odwołaj się do **M9**, **M10** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M11 Przemówienie Józefa Becka wygłoszone w sejmie w odpowiedzi na niemieckie roszczenia, 5 maja 1939 r.

Pokój jest na pewno celem ciężkiej i wytężonej pracy dyplomacji polskiej. Po to, aby to słowo miało realną wartość, potrzebne są dwa warunki: 1) pokojowe zamiary, 2) pokojowe metody postępowania. Jeśli tymi dwoma warunkami rząd Rzeszy istotnie się kieruje w stosunku do naszego kraju, wszelkie rozmowy, respektujące oczywiście wymienione przeze mnie poprzednio zasady, są możliwe. [...] Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. Nasza generacja, skrwawiona w wojnach, na pewno na okres pokoju zasługuje. Ale pokój, jak prawie wszystkie sprawy tego świata, ma swoją cenę wysoką, ale wymierną. My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor.

A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa: IPN, 2011, s. 90.

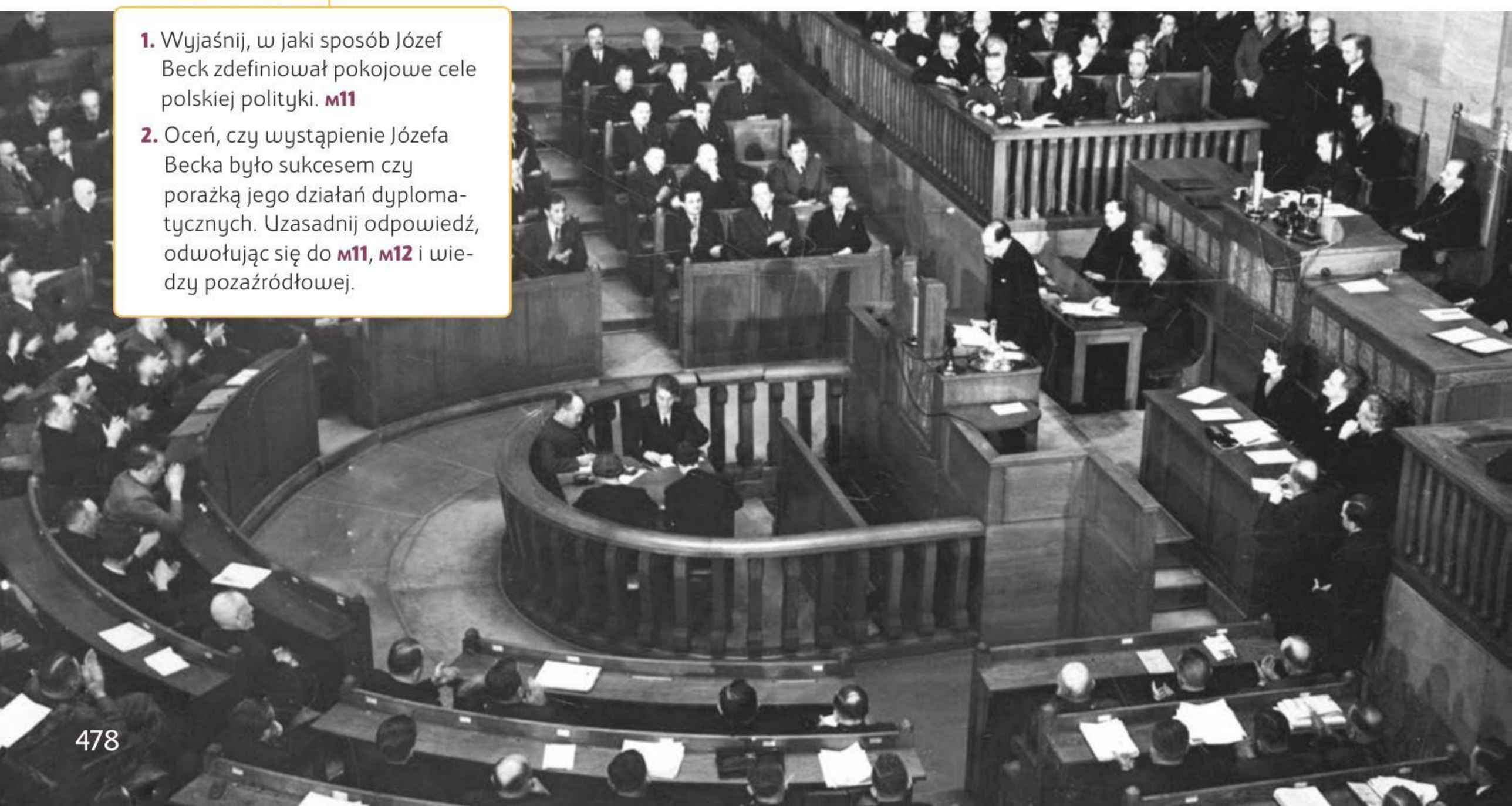
Roszczenia Niemiec względem Polski

Berlin systematycznie realizował politykę ekspansji i nie zamierzał poprzestać na zajęciu Austrii i Kraju Sudeckiego. Miał już własne plany wobec Polski. Trzy tygodnie po konferencji w Monachium, **w październiku 1938 r.** minister spraw zagranicznych Rzeszy Joachim von Ribbentrop przedstawił Warszawie **niemieckie propozycje zmian dotyczących Wolnego Miasta Gdańska oraz polskiego Pomorza** (zob. s. 406). Beck nie mógł ukryć zaskoczenia. Polska nie zgodziła się na dyskusję na ten temat. W połowie marca 1939 r. Niemcy zajęli Czechy i utworzyli Protektorat Czech i Moraw, a Słowacja stała się oddzielnym państwem w pełni zależnym od Rzeszy. To bardzo zaniepokoiło Brytyjczyków. Zasada równowagi sił została mocno naruszona. **W kwietniu 1939 r. parafowano polsko-brytyjski układ sojuszniczy**. Ponieważ Polska odrzuciła niemieckie żądania dotyczące Gdańska oraz umożliwienia Rzeszy budowy eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej przez pomorski „korytarz", w **kwietniu 1939 r. Hitler wymówił deklarację o niestosowaniu przemocy**. W odpowiedzi **Beck wystąpił w sejmie**, wypowiadając **5 maja 1939 r.** słowa, które znalazły swoje trwałe miejsce w historii: „My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor". W tej sytuacji już było oczywiste, że Rzesza zaatakuje Polskę.

M12 Mowa wygłoszona w sejmie 5 maja 1939 r. przez Józefa Becka do dziś jest uznawana za jedno z najważniejszych przemówień w dziejach Polski. Niektórzy historycy uważają, że stanowiła przyznanie się do fiaska polityki równowagi i porażki dyplomacji prowadzonej przez ministra spraw zagranicznych. Dla większości jednak była to deklaracja obrony honoru Polaków i oddania ojczyźnie, której wolność powinna być na pierwszym miejscu. Na fotografii Józef Beck podczas wystąpienia w sejmie, maj 1939 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Józef Beck zdefiniował pokojowe cele polskiej polityki. **M11**
2. Oceń, czy wystąpienie Józefa Becka było sukcesem czy porażką jego działań dyplomatycznych. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do **M11**, **M12** i wiedzy pozaźródłowej.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw relacje polsko-francuskie w dwudziestoleciu międzywojennym.

2. Omów polską politykę zagraniczną wobec Niemiec i ZSRS.

3. Oceń polską politykę zagraniczną w dwudziestoleciu międzywojennym. Wskaż jej sukcesy i porażki.

Polska polityka zagraniczna
Podsumowanie 44

Pierwsze lata polskiej polityki zagranicznej po uzyskaniu niepodległości

Kierunek polskiej polityki zagranicznej zdeterminowany przez trudne położenie geopolityczne.
Problemy w relacjach z sąsiadami
- ZSRS – Polska nazywana „bękartem traktatu wersalskiego"
- Niemcy – Polska uważana za państwo sezonowe

Polityka zagraniczna ukierunkowana na zagwarantowanie Rzeczpospolitej integralności terytorialnej i suwerenności państwowej.
1921 – zawarcie sojuszu politycznego i militarnego z Francją.

Koncepcja międzymorza

Koncepcja międzymorza zakładająca stworzenie silnego bloku państw Europy Środkowo-Wschodniej przeciwko Niemcom i Rosji bolszewickiej.
Brak szans na realizację koncepcji ze względu na sytuację polityczną w regionie i rozbieżne interesy państw.
1921 – sojusz polityczny i wojskowy z Rumunią.

Polityka zagraniczna Polski po przewrocie majowym

Polityka równowagi prowadzona wobec Niemiec i ZSRS.
Mocno napięte stosunki z ZSRS, mimo podpisania umowy o rozstrzyganiu zatargów granicznych na drodze pokojowej.
Wojna celna i kwestia Wolnego Miasta Gdańska głównymi przyczynami nieprzyjaznych relacji z Niemcami.
Poprawa stosunków ze Związkiem Sowieckim po podpisaniu paktu Brianda–Kellogga w 1928 r.
1932 – pakt o nieagresji z ZSRS.
1934 – polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy.
Józef Beck ministrem spraw zagranicznych.
Polska polityka kolonialna prowadzona w Afryce i Ameryce Południowej.

Polityka zagraniczna w przededniu II wojny światowej

1938 – zajęcie przez Polskę Zaolzia.
Brak zgody Polski na niemieckie roszczenia dotyczące Wolnego Miasta Gdańska oraz polskiego Pomorza.
IV 1939 – polsko-brytyjski układ sojuszniczy.
IV 1939 – wypowiedzenie przez Hitlera deklaracji o niestosowaniu przemocy.
V 1939 – wystąpienie Józefa Becka w sejmie w sprawie wypowiedzenia deklaracji oraz niemieckich roszczeń.

Polecane publikacje

M. Kornat, M. Wołos, *Józef Beck. Biografia*, Kraków: Wyd. Literackie, 2020.
M. Kornat, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939*, Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 2012.

45 Gospodarka i społeczeństwo II Rzeczpospolitej

1922
decyzja sejmu o budowie portu w Gdyni

1924
reformy skarbowa i walutowa Grabskiego

1926–1933
budowa magistrali węglowej

1928
powstanie Linii Lotniczych LOT

1937–1939
budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego

Przypomnij

- Jakie były gospodarcze skutki I wojny światowej na ziemiach polskich?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak się kształtowało życie gospodarcze i społeczne II Rzeczpospolitej.

Po lekcji

- Przedstawiam główne problemy gospodarcze Polski w latach 1918–1939.
- Omawiam reformy i inwestycje gospodarcze podejmowane przez państwo polskie w okresie dwudziestolecia międzywojennego.
- Charakteryzuję strukturę społeczną II Rzeczpospolitej.

Dziedzictwo zaborów

II Rzeczpospolita powstała z połączenia ziem polskich, które przez ponad 100 lat znajdowały się pod zaborami. Przez większość tego okresu stanowiły integralną część innych państw. Panowały tam odmienne systemy prawne, walutowe, miar i wag oraz istniały inne warunki rozwoju, dlatego poszczególne regiony odrodzonej Rzeczpospolitej mocno się różniły poziomem cywilizacyjnym. W najważniejszej i najludniejszej części państwa – Królestwie Polskim – stosunkowo dobrze rozwinął się przemysł. Na północny wschód od Bugu rozciągały się dawne ziemie zabrane, na których rolnictwo było mało wydajne, a przemysł właściwie nie istniał. Na południe od Wisły oraz na zachód od rzeki Zbrucz znajdowała się Galicja, należąca w czasie zaborów do Austrii, a na krańcach południowych – Spisz i Orawa, przynależne do Węgier. Na ziemiach dawnego zaboru austriackiego panowały bieda i zacofanie gospodarcze. Na północy i zachodzie dawne Królestwo Polskie graniczyło z Pomorzem, Wielkopolską i Górnym Śląskiem – ziemiami wcześniej wchodzącymi w skład Prus, a następnie – Rzeszy. W odróżnieniu od dawnych ziem zaborów rosyjskiego oraz austriackiego były to tereny rozwinięte gospodarczo, cechujące się dużą wydajnością produkcji.

Wskutek znacznych dysproporcji kraj umownie dzielono na **Polskę A** – ziemie leżące na zachód od Wisły, bardziej rozwinięte i dobrze uprzemysłowione, oraz **Polskę B** – obszary na wschód od Wisły, mniej rozwinięte i nastawione głównie na rolnictwo. Różnice gospodarcze i kulturowe między tymi regionami były zbyt duże, by je zniwelować w krótkim czasie, niemniej do 1939 r. w wyniku reform udało się ujednolicić prawo, administrację, walutę, system podatkowy oraz szkolnictwo. Rozbudowano również system połączeń kolejowych. Nie udało się przeprowadzić elektryfikacji całego kraju.

Praca z materiałem

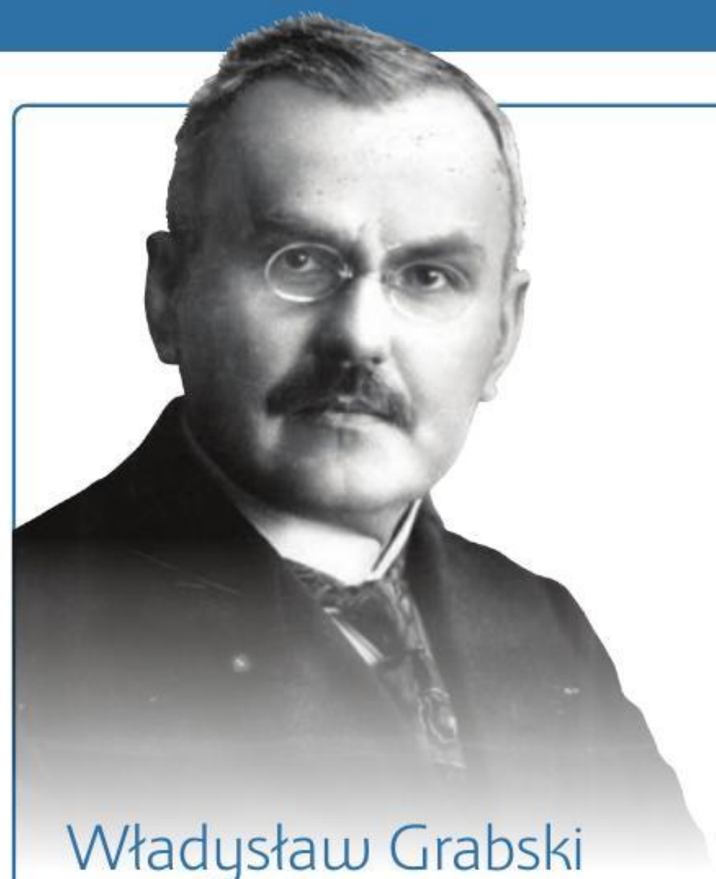
1. Omów zmiany gospodarcze, jakie w swoim exposé zapowiedział Władysław Grabski. **M1**
2. Wymień te reformy z exposé, które rząd Grabskiego zrealizował. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Reformy skarbowa i walutowa Władysława Grabskiego

II Rzeczpospolita była krajem mocno dotkniętym konsekwencjami Wielkiej Wojny. Zniszczone zostało ok. 30% majątku narodowego. Skarb państwa świecił pustkami. W pierwszych latach niepodległości podstawowym zadaniem państwa i jego mieszkańców stało się odbudowanie gospodarki. Ze względu na brak środków finansowych proces ten należało rozłożyć na wiele lat. Kapitał

zagraniczny początkowo nie był zainteresowany inwestycjami, gdyż Polskę postrzegano jako kraj niestabilny, zagrożony przez agresywnych sąsiadów. Potencjalni inwestorzy obawiali się, że lokowany kapitał przepadnie, gdy do Polski wkroczą wojska sowieckie. W tej sytuacji głównym inwestorem stało się państwo prowadzące politykę etatyzmu zwaną też interwencjonizmem.

W grudniu 1923 r. sejm przyznał nadzwyczajne uprawnienia rządowi kierowanemu przez **Władysława Grabskiego**. Gabinet składał się w większości nie z polityków, ale z fachowców – prawników, ekonomistów, inżynierów różnych specjalności. Jego zadaniem była poprawa sytuacji gospodarczej kraju przez uzdrowienie finansów publicznych. Grabski spełnił społeczne oczekiwania i jego rząd **w 1924 r.** przeprowadził dwie udane **reformy: skarbową i walutową**. Udało mu się skutecznie wyegzekwować należne państwu podatki, zredukować jego wydatki i **zrównoważyć budżet**. W 1924 r. rząd Grabskiego doprowadził do powstania Banku Polskiego, emitującego krajową walutę o nazwie **złoty polski**, który zastąpił dotychczasową **markę polską**. Inflacja w kraju przed reformą osiągnęła tak wielkie rozmiary, że 1,8 mln marek polskich wymieniano na 1 złotego. Za 5,18 złotego można było kupić 1 dolara amerykańskiego. W kolejnych latach kurs złotego w stosunku do dolara niewiele się zmieniał. **Złoty polski** stał się **jedną z najbardziej stabilnych walut międzywojennej Europy** i był wymienialny w większości banków na świecie. Wprowadzenie złotego i pokonanie hiperinflacji niewątpliwie należy uznać za jeden z największych sukcesów Polski w okresie międzywojennym.

Władysław Grabski

(1874–1938)

Polski polityk, premier i minister skarbu w II Rzeczpospolitej. Ukończył Szkołę Nauk Politycznych w Paryżu, na Sorbonie studiował historię i ekonomię, w Halle (w Niemczech) – agronomię. Studia musiał przerwać, by po śmierci ojca objąć rodzinny majątek. Działał społecznie w Królestwie Polskim na rzecz unowocześnienia rolnictwa. Od 1905 r. zaangażował się w działalność polityczną, był m.in. deputowanym do Dumy Państwowej. W 1919 r. został jednym z polskich delegatów na konferencję pokojową w Paryżu. Od 1919 r. pełnił ważne funkcje państwowe, a w 1924 r. przeprowadził reformy skarbową i walutową. Fotografia z 1925 r.

M1

Exposé* premiera Władysława Grabskiego, 20 grudnia 1923 r.

Dominujące znaczenie wśród nich [tj. zadań rządu] mieć będzie zgodnie z sytuacją, w jakiej nasz kraj dziś się znajduje – naprawa skarbu. Doszliśmy bowiem do takiego stanu, że żaden postęp w żadnej dziedzinie, nawet szkolnictwa, nie mówiąc o reformie rolnej lub udoskonaleniach socjalnych, stają się niemożliwe, jeżeli najpierw [...] nie uporamy się z trudnościami finansowymi [...].

Wysiłek niezbędny ze strony społeczeństwa do dokonania naprawy skarbu rząd proponuje osiągnąć obydwoma dostępnymi do danego celu sposobami: Z jednej strony zwiększać będzie świadczenia podatkowe i dążyć do wzmożenia dochodów zwyczajnych, z drugiej strony do wzmocnienia dochodów nadzwyczajnych. Absolutnie w ciągu szeregu lat niezbędnych odwoływać się będzie rząd do dobrowolnego zasilania skarbu pożyczkami wewnętrznymi opartymi na dobrze zrozumianym interesie samych subskrybentów. [...]*

Sanację skarbu rząd rozumie jako jednoczesne przeprowadzenie, przy trzymaniu się ściśle równowagi budżetowej, zaprzestania drukowania pieniędzy papierowych na potrzeby skarbu i reformy walutowej. [...] Zdawać sobie jednak z tego trzeba sprawę, że reforma walutowa pociągnie za sobą trudności gospodarcze i dlatego jednocześnie z przeprowadzeniem reformy rząd rozwinie akcję dążącą do podtrzymania życia gospodarczego w okresie jej przeprowadzenia i nalega na konieczność pozytywnego załatwienia w sejmie i senacie ustawy o bezrobotnych.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 157–158.

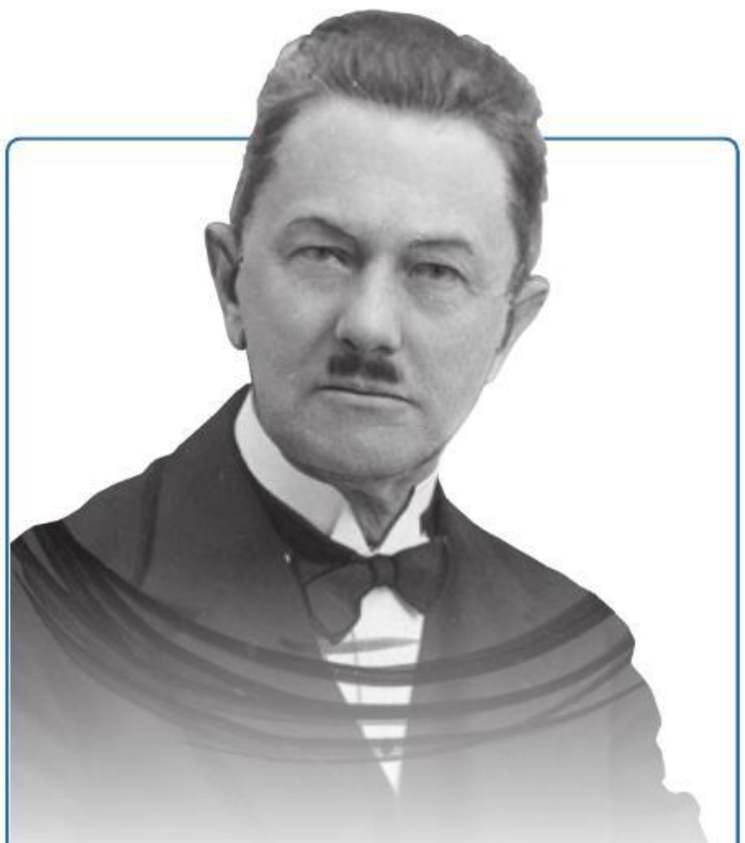
* **exposé** (czyt. ekspoze) – wypowiedź programowa premiera albo innego członka rządu
subskrybent – tu: osoba kupująca obligacje

Marka polska

Waluta emitowana od 1916 r. w Królestwie Polskim, ustanowiona przez niemieckie władze okupacyjne. 1 marka polska była warta tyle co 1 marka niemiecka. Na banknotach umieszczono białego orła na czerwonej tarczy oraz polskie napisy. Od 1920 r. marka polska stała się środkiem płatniczym na terenie całej Polski. W 1924 r. zastąpiono ją złotym polskim.

M2 Dworzec Morski wybudowany w 1933 r. stał się jednym z symboli szybko rozwijającej się Gdyni. Służył do obsługi pasażerskiej floty transatlantyckiej na liniach nowojorskiej oraz południowoamerykańskiej. Przy Nabrzeżu Francuskim przed dworcem cumowały największe polskie transatlantyki. Budynek dworca tętnił życiem niczym miasteczko. Mieścił mnóstwo sklepów i restauracji, a nawet odprawiano w nim cykliczne nabożeństwa. Dla tysięcy Polaków udających się w rejs za ocean Dworzec Morski w Gdyni był ostatnim przystankiem w rodzinnym kraju. Na fotografii gmach Dworca Morskiego w 1938 r. oraz transatlantyk Piłsudski.

Tadeusz Wenda

(1863–1948)

Polski inżynier, główny projektant i kierownik budowy portu w Gdyni w latach 1920–1932. Studiował na Uniwersytecie Warszawskim oraz w Instytucie Inżynierów Komunikacji w Petersburgu. Projektował i nadzorował budowę linii kolejowych, mostów i portów w Królestwie Polskim oraz Rosji. W 1920 r. powierzono mu wybranie miejsca pod budowę przyszłego portu i wykonanie projektu. Budowie portu w Gdyni poświęcił 17 lat, najpierw jako kierownik projektu inwestycji portowej do 1932 r., a następnie – jako naczelnik Wydziału Techniczno-Budowlanego Urzędu Morskiego w Gdyni. Jego praca spotkała się z uznaniem specjalistów w kraju i za granicą, otrzymał wiele odznaczeń państwowych. Fotografia wykonana przed 1939 r.

Budowa portu w Gdyni

Po zakończeniu wojny i ustaleniu granic Polska miała jedynie bardzo krótki pas wybrzeża, bez większych portów poza przystaniami rybackimi. Korzystanie z portu w Wolnym Mieście Gdańsku było bardzo utrudnione. Port umożliwiał wymianę handlową, a tym samym – rozwój gospodarki kraju. Dlatego rząd już w 1920 r. zdecydował się na **budowę nowoczesnego portu w Gdyni** – małej rybackiej wiosce. Inwestycją, którą rozpoczęto w 1921 r., początkowo kierował inżynier **Tadeusz Wenda**. W **1922 r.** decyzję o budowie zatwierdził sejm. W ciągu niecałych 20 lat wybudowano w Gdyni **największy port handlowy na Bałtyku**. Wraz z nim powstały firmy spedycyjne, stocznia, zakłady przetwórcze (m.in. rybne), olejarnia, palarnie kawy, wytwórnie sprzętu rybackiego. Szczególne zasługi na tym polu położył minister skarbu w latach 30. i wicepremier Eugeniusz Kwiatkowski, przeznaczając znaczne środki z budżetu na rozwój inwestycji.

W związku z budową portu mała rybacka osada została rozbudowana i powstało nowoczesne **miasto Gdynia**, liczące w 1939 r. ok. 130 tys. mieszkańców. Polska stworzyła od podstaw **flotę handlową i pasażerską**. Polskie transatlantyki pojawiły się na ocenach świata. W 1930 r. otwarto pierwszą regularną oceaniczną linię pasażerską z Gdyni do Nowego Jorku.

Transport i komunikacja

Wyzwaniem dla polskich władz stało się wybudowanie ogólnopolskiej sieci dróg kolei żelaznych i kołowych, gdyż dotychczasowe uwzględniały głównie połączenia wewnątrz zaborów. Postanowiono zatem zainwestować w budowę **linii kolei żelaznych**, ponieważ dzięki nim można było w krótkim czasie przewieźć najwięcej towarów, ludzi i wojska. Do największych przedsięwzięć należało zbudowanie w latach **1926–1933 magistrali węglowej**, niezbędnej do eksportu polskiego węgla. Łączyła ona Katowice z Gdynią i liczyła blisko 500 km długości.

Po 1918 r. odbudowywano i przebudowywano dworce kolejowe, podjęto też **budowę nowoczesnego taboru kolejowego**. Po latach stał się on jedną z polskich specjalności, w tym eksportowych. Ujednolicono również szerokość szyn kolejowych. W dawnym zaborze rosyjskim występowały bowiem dwa rozstawy – zwykły (jak w innych zaborach) oraz szerszy (taki jak w Rosji). Zorganizowano od podstaw produkcję taboru kolejowego w zakładach Cegielskiego w Poznaniu, w fabryce Lilpopa w Warszawie oraz w zakładach w Ostrowie Wielkopolskim i Chrzanowie. Polskie parowozy, elektrowozy oraz wagony zdobywały złote medale na wystawach światowych. W latach 30. przystąpiono do elektryfikacji węzła warszawskiego, a po torach pomknęły superszybkie jednowagonowe pociągi zwane **lukstorpedami**. W **1926 r.** do zarządzania taborem i połączeniami kolejowymi utworzono **Polskie Koleje Państwowe** (**PKP**), które należały do najlepszych przedsiębiorstw tego typu w Europie, polskie pociągi bowiem wyróżniały się punktualnością oraz dobrą obsługą. Nie bez powodu kolejarze – podobnie jak pocztowcy – znajdowali się w grupie najlepiej zarabiających pracowników.

Mniejszą wagę polskie władze przywiązywały do budowy i modernizacji **dróg kołowych**, które zwłaszcza na wschodzie kraju nie zmieniły się od wieków. Przeważały tam polne gościńce, czyli nieutwardzane drogi. Niski był poziom motoryzacji, mimo budowy nowoczesnych zakładów motoryzacyjnych w Warszawie, produkujących m.in. polskie Fiaty (na włoskiej licencji).

Rosło znaczenie **transportu lotniczego**. Budowano nowe porty lotnicze, a warszawski terminal na Okęciu należał do najnowocześniejszych. W 1928 r. powstało przedsiębiorstwo o nazwie Linie Lotnicze LOT, od 1929 r. – **Polskie Linie Lotnicze LOT**, które obsługiwało loty na liniach krajowych i międzynarodowych. LOT cieszył się uznaniem w kraju i Europie.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Dworzec Morski można uznać za jeden z symboli rozwijającej się Gdyni. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Określ, jaki wpływ na rozwój transportu w II Rzeczpospolitej miały kolej i żegluga. Wykorzystaj **M2**, **M3** oraz wiedzę pozaźródłową.

M3 W latach 30. PKP podjęły intensywne prace nad rozwojem szybkich kolei. Fenomenem były aerodynamiczne spalinowe wagony silnikowe, tzw. lukstorpedy. Osiągały one prędkość przekraczającą 110 km/h. W 1937 r. oddano do użytku parowóz z aerodynamiczną otuliną. Został on oznaczony symbolami Pm36-1, a potocznie był nazywany „Piękną Polką". Lukstorpeda mogła rozwinąć prędkość 140 km/h. Ze względu na zły stan torowisk przejętych po zaborcach wyprodukowano jednak tylko dwie sztuki „Pięknej Polki". Na fotografii z 1938 r. parowóz Pm36-1.

M4 W okresie międzywojennym różnice między poziomem życia na wsi i w mieście były olbrzymie. Według danych z 1921 r. ponad 59% domostw wiejskich miało wyłącznie jedną izbę, w 1931 r. – 51%. W mieście mieszkania jednoizbowe stanowiły 39%, przeważały dwu- lub trzyizbowe. Były też spore różnice w wynagrodzeniach za pracę. Miasta oferowały więcej możliwości zarobkowania (przemysł, urzędy, wolne zawody, firmy). Ludność wiejska utrzymywała się z pracy na roli i hodowli zwierząt. Na wsi nadal produkowano wyroby rzemieślnicze na własne potrzeby. Chłopi samodzielnie wytwarzali narzędzia gospodarskie, kosze, meble, tkaniny, a nadwyżki sprzedawali. Na zdjęciu jarmark w miasteczku w południowej Polsce, lata 30.

Rzeczpospolita rolniczo-przemysłowa

Przed Wielką Wojną najważniejsze okręgi przemysłowe znajdowały się wokół Warszawy i Łodzi. Większość produkcji pochodzącej z tych terenów, zwłaszcza przemysłu maszynowego i włókienniczego, trafiała na rynki wschodnie i dalekowschodnie. Po wojnie nie udało się tych rynków odzyskać. Bardzo ograniczona była wymiana handlowa między Polską a ZSRS. Równie skromnie prezentował się handel z Niemcami, czego przyczyną była trwająca od 1925 r. wojna celna, która przyniosła polskiej gospodarce duże straty. Eksportowi polskiego węgla pomógł wielomiesięczny strajk brytyjskich górników z 1926 r. Dzięki temu Polska zdobyła nowe rynki zbytu, m.in. w krajach skandynawskich.

Około **60% ludności** II Rzeczpospolitej utrzymywało się z **rolnictwa**, wytwarzającego mniej niż połowę dochodu narodowego. W pierwszym dziesięcioleciu po wojnie w Polsce odnotowano duży przyrost naturalny. Jego negatywnymi konsekwencjami były pogłębiające się przeludnienie wsi, bezrobocie i zubożenie. Dużą część mieszkańców wsi, zwłaszcza w Galicji i południowej części dawnego Królestwa, stanowiła **ludność zbędna**, której liczebność szacowano nawet na kilka milionów. Wolno rozwijające się miasta nie były w stanie wchłonąć poszukujących pracy. Pozostałe **40%** ludności znalazło zatrudnienie w **przemyśle, budownictwie, górnictwie, służbach cywilnych i usługach**.

Niska dochodowość rolnictwa była następstwem zacofanej kultury rolnej, na wschodzie kraju wręcz archaicznej. Jedynie na ziemiach zachodnich istniały wydajne rolnictwo, hodowla i przemysł przetwórczy.

Na większości terenów Rzeczpospolitej chłopi odczuwali **głód ziemi**. Przeprowadzone przez zaborców reformy uwłaszczeniowe, zwłaszcza na ziemiach zaborów rosyjskiego i austriackiego, nie spełniły oczekiwań chłopów. Liczyli więc na przeprowadzenie parcelacji majątków obszarniczych. Wspierały ich stronnictwa ludowe. Dzięki ich determinacji w **1925 r.** sejm uchwalił **reformę rolną**. Część wielkiej własności rozparcelowano między ludność chłopską, co poprawiło nastroje na wsi.

Ludność zbędna
Ludność niepotrzebnie zatrudniana w gospodarstwach chłopskich lub przemyśle, dla której w rzeczywistości nie było tam pracy (bezrobocie ukryte).

Praca z materiałami

1. Wskaż różnice w poziomie życia między miastem a wsią w II Rzeczpospolitej. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów przebieg wielkiego kryzysu gospodarczego w Polsce. Odwołaj się do **M5**, **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

Reforma rolna

Pierwsza reforma rolna z 1920 r. zakładała ograniczenie wielkości majątków do 180–400 ha. Za wywłaszczenie ich właścicielom przysługiwało odszkodowanie w wysokości połowy rynkowej wartości ziemi. Ponieważ było to niezgodne z prawem o ochronie własności przewidzianej w konstytucji, reformę wstrzymano. Dopiero w **1925 r.** rząd Władysława Grabskiego przygotował **nową reformę**, zgodnie z którą odszkodowanie miało odpowiadać rynkowej wartości ziemi. Stopniowej parcelacji poddano majątki powyżej 180 ha, a na Kresach, gdzie były one znacznie większe, powyżej 300 ha. Zmniejszone też zostały majątki uprzemysłowione produkujące na potrzeby przemysłu rolnego (np. gorzelnictwa, cukrownictwa) przekraczające 700 ha. Do 1939 r. **rozparcelowano 2,6 mln ha ziemi**. W efekcie reformy, dzięki której część ludności nabyła ziemię, poprawiła się sytuacja na wsi. Wpłynęła na to również dobra koniunktura gospodarcza, umożliwiająca zwiększenie produkcji rolnej, a co za tym idzie – przychodów. Wzrosła także rola wsi jako nabywcy towarów.

Wielki kryzys gospodarczy

Do końca lat 20. z wielkim wysiłkiem odbudowano, a w niejednym wypadku rozbudowano przemysł oraz rolnictwo. Jesienią **1929 r.** w Stanach Zjednoczonych nastąpił krach na giełdzie, który zapoczątkował **ogólnoświatowy kryzys gospodarczy**. Dotknął on także Polskę. Załamała się produkcja przemysłowa i górnicza. Właściciele zakładów przemysłowych ograniczyli produkcję i zaczęli zwalniać pracowników, wskutek czego **wzrosło bezrobocie**. **Dramatycznie zmniejszyły się przychody państwa**. Ceny artykułów rolnych w Polsce spadały jeszcze szybciej niż w innych państwach. W porównaniu z 1928 r. obniżyły się aż o 65%, co prowadziło m.in. do **narastającego zadłużenia gospodarstw**.

M5 **Sytuacja na wsi polskiej w opinii rolnika z powiatu skierniewickiego, lata 30.**

Zasadniczym jedzeniem u mnie to są kartofle i chleb. Cukru nie używam wcale, można powiedzieć tylko dwa razy do roku, na Wielkanoc ćwierć kilograma i na Boże Narodzenie ćwierć kilograma. Na śniadanie kartofle z barszczem, na obiad chleb czarny często suchy, czasem dostanę od kogo z łaski mleka. I na kolację znów kartofle na rzadko, czasem kluski żytnie [...], kapusta albo groch itd. Słoniny jak kupię ćwierć kilograma, to tak kombinuję, żeby mi starczyło przynajmniej na dziesięć dni, chociaż wiem, że żołądka nie oszuka. Po takim pożywieniu to można sobie wyobrazić, ile jest energii do pracy. Zima za pasem, a tu nie mam kapoty ciepłej i butów. Mam tylko jedną parę kamaszy*, w których chodzę w dzień powszedni i na święto, jedną czapkę zimową, w której chodziłem i latem, stare ubranie do roboty i nieco lepsze na święto. A teraz na zimę nie mam ciepłego palta*, ani swetra, ani ciepłej bielizny i tych niezbędnych rzeczy nie będę mógł sobie kupić, bo za co?*

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 3, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 112.

* **kapota** – długie okrycie męskie
kamasze – męskie buty z krótką cholewką
palto – płaszcz, zwykle zimowy

M6 W ośrodkach miejskich robotnicy najmocniej odczuli kryzys gospodarczy. Z dnia na dzień tracili pracę, pozostając bez środków do życia. Szacuje się, że w czasach wielkiego kryzysu w Polsce w takiej sytuacji znalazło się ok. 1 mln pracowników, a licząc także ich rodziny – nawet kilka milionów osób. Znalezienie nowego zajęcia graniczyło z cudem. W miastach uruchomiono garkuchnie, które żywiły najbardziej potrzebujących. Fotografia ukazuje wydawanie posiłku bezrobotnym mieszkańcom Trzemeszna, 1938 r.

M7 Inicjatorem walki z kryzysem gospodarczym w Polsce było państwo, które swój program przezwyciężenia zapaści wprowadziło w życie w 1932 r. Zakładał on m.in. oddłużenie wsi, interwencyjny skup zboża oraz walkę z bezrobociem przez organizowanie robót publicznych. W zwalczanie kryzysu angażowali się również zwykli obywatele. Brali udział m.in. w publicznych zbiórkach pieniędzy na rzecz potrzebujących. Na fotografii policjant z psem podczas jednej z takich zbiórek, pierwsza połowa lat 30.

Kolejne rządy bezskutecznie próbowały się uporać z problemami, np. przez zmniejszenie ilości pieniędzy w obiegu, co miało doprowadzić do spadku cen towarów i usług, a tym samym wzrostu siły nabywczej pieniędzy (deflacji). Organizowano również roboty publiczne i doraźną pomoc dla najbardziej potrzebujących, ale to nie przyniosło poprawy. Dramatyczna sytuacja na wsi spowodowała wybuch licznych **strajków chłopskich** w latach **1936–1937**. Protesty chłopów z powodu nędzy pogłębionej przez kryzys spotkały się ze zdecydowanym przeciwdziałaniem sił porządkowych. Wielki kryzys gospodarczy w państwach rozwiniętych trwał do 1933 r., a w Polsce, która jako odrodzony kraj dopiero się rozwijała, do 1935 r. Jednak od 1933 r. wskutek poprawy koniunktury światowej zaczęły rosnąć i polskie obroty handlowe.

Centralny Okręg Przemysłowy

W październiku 1935 r. wicepremierem i ministrem skarbu został **Eugeniusz Kwiatkowski**. Był zwolennikiem przeprowadzenia dużych inwestycji z udziałem kapitału państwowego oraz nakręcania koniunktury, m.in. przez rozwój robót publicznych czy udzielanie zapomóg. Miało to poprawić sytuację materialną ludności, zachęcić ją do kupowania, a tym samym ożywić produkcję. Kwiatkowski przedstawił **4-letni plan inwestycyjny** na lata 1936–1940, który zakładał dokonanie inwestycji w różnych dziedzinach gospodarki i przekształcenie Polski z kraju rolniczo-przemysłowego w nowoczesny kraj przemysłowo-rolniczy z rozbudowaną infrastrukturą. Jednym z najważniejszych punktów planu i jednocześnie jednym z najbardziej doniosłych dokonań Kwiatkowskiego była budowa **Centralnego Okręgu Przemysłowego** (**COP**). Powstał on w latach **1937–1939** na terenie czterech województw: lwowskiego, krakowskiego, kieleckiego i lubelskiego. Skoncentrowano się na budowie fabryk **przemysłu ciężkiego**, głównie **zbrojeniowego i maszynowego**, oraz **chemicznego**, które miały dostarczyć polskiej armii nowoczesny sprzęt wojskowy. II Rzeczpospolitej coraz bardziej zagrażały Niemcy i ZSRS, a potrzeb armii nie dało się zaspokoić w istniejących fabrykach. Dlatego nowe zakłady przemysłowe wybudowano w stosunkowo bezpiecznej odległości od obu sąsiadów – w **widłach Wisły i Sanu** (miejsce to nazywano „trójkątem bezpieczeństwa"). Rejon COP był też korzystnie położony ze względu na dostępność surowców oraz dobrze rozwinięty transport. Ponadto mieszkało

M8 Pod koniec lat 30. Eugeniusz Kwiatkowski ogłosił 15-letni plan rozbudowy Polski. Wkrótce przygotowano plakat ukazujący w prosty, graficzny sposób główne założenia i etapy realizacji pomysłu ministra. Plakat powstał także w celu propagandowym i miał pozytywnie nastroić społeczeństwo do zmian. Część badaczy dziejów gospodarczych Polski uważa, że plan 15-letni nie był możliwy do przeprowadzenia ze względu na zbyt szeroki zakres zadań i krótki czas przewidziany na ich wykonanie.

Praca z materiałami

1. Opisz działania państwa służące walce z wielkim kryzysem gospodarczym. Odwołaj się do **M7**, **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów poszczególne etapy planu 15-letniego. **M8**

M9 Na budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego przeznaczono blisko 1 mld zł. Znaczną część środków pochłonęły inwestycje infrastrukturalne. Obszar, na którym powstał COP, podzielono na trzy okręgi. Okręg A (nazywany surowcowym) był położony na Wyżynie Małopolskiej, okręg B (aprowizacyjny) – na Wyżynie Lubelskiej, okręg C (przemysłowy) – w Kotlinie Sandomierskiej, na Pogórzu Karpackim, Wyżynie Małopolskiej i w Beskidach. Łącznie COP zajmował ponad 15% ówczesnego terytorium Polski. Znalazło w nim zatrudnienie 107 tys. osób. Na fotografii Eugeniusz Kwiatkowski wizytujący jedną z hut, druga połowa lat 30.

tam ponad 5 mln osób (z czego 75% na wsi). Dla tysięcy ludzi zbędnych z biednych, przeludnionych wsi oraz dla bezrobotnych z miast planowane tak duże i liczne inwestycje były szansą na otrzymanie stałej i dobrze płatnej pracy.

Dzięki sprawnej polityce finansowej prowadzonej przez Kwiatkowskiego i uzyskanej we Francji pożyczce władze polskie zgromadziły znaczny kapitał. Rozbudowano i przebudowano dziesiątki fabryk, np. zakłady w Ostrowcu, Skarżysku-Kamiennej, wytwórnię prochu w Pionkach, fabryki broni w Radomiu i Starachowicach. Rozbudowano zakłady nawozów azotowych w Mościcach koło Tarnowa, które powstały w końcu lat 20. Rozpoczęto budowę ponad 100 obiektów przemysłowych. Skala przedsięwzięcia imponowała. Największym osiągnięciem było zakończenie budowy Zakładów Południowych w Stalowej Woli – huty i zakładów zbrojeniowych. Dużym ośrodkiem przemysłowym stał się Rzeszów, gdzie oprócz zakładów Cegielskiego produkujących obrabiarki i sprzęt artyleryjski powstała fabryka silników lotniczych. W Mielcu wybudowano montownię samolotów bombowych i myśliwskich, a w Dębicy – fabrykę opon gumowych oraz kauczuku syntetycznego. W Niedomicach pod Tarnowem powstała fabryka celulozy niezbędnej do produkcji prochu. Zaawansowana była budowa fabryki samochodów na licencji General (czyt. dżeneral) Motors w Lublinie oraz fabryki amunicji w Kraśniku.

Eugeniusz Kwiatkowski

(1888–1974)

Polski inżynier, polityk, minister przemysłu i handlu w latach 1926–1930, minister skarbu w latach 1935–1939. Studiował chemię na Politechnice Lwowskiej oraz na uniwersytecie w Monachium. Równocześnie angażował się w działalność niepodległościową. W czasie Wielkiej Wojny służył w Legionach Polskich, a po wojnie polsko-bolszewickiej opuścił wojsko. W niepodległej Polsce był wykładowcą na Politechnice Warszawskiej, potem dyrektorem państwowej fabryki z branży chemicznej. W 1926 r. zaczął karierę polityczną. Jest uznawany za twórcę Centralnego Okręgu Przemysłowego i budowniczego portu w Gdyni, a także samego miasta. Popierał rozwój polskiego handlu morskiego oraz utworzenie Dalekomorskiej Floty Rybackiej. Fotografia z drugiej połowy lat 30.

M10 Gospodarka Polski dwudziestolecia międzywojennego często była tematem plakatów propagandowych. Wiele z nich nawiązywało nie tylko do sukcesów związanych z budową COP, lecz także już działających firm. W 1928 r. Leon Jan Włodarczyk stworzył plakat *Polski rower – na polskie drogi* na potrzeby fabryki broni w Radomiu. Widać na nim Janosika stojącego na szczycie góry obok roweru wyprodukowanego w radomskiej fabryce. Plakat pochodzi z zasobów Archiwum Państwowego w Lublinie.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czy obraz COP kreowany w państwowym przekazie był zgodny z rzeczywistością. Wykorzystaj **M9**, **M10** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów wydźwięk propagandowy plakatu. **M10**
3. Wskaż na mapie główne ośrodki przemysłowe powstałe w ramach COP. **M11**

W Dwikozach pod Sandomierzem oraz w Tymbarku powstały duże przetwórnie owoców i warzyw. Wybudowano gazociągi i sieci przesyłowe energii elektrycznej. Trwały też prace przy wznoszeniu elektrowni wodnych w Rożnowie i Czchowie na Dunajcu, a kolejne planowano m.in. na Sanie. Budowano także drogi bite i linie kolejowe. Wojna przerwała realizację zarówno planu inwestycyjnego, jak i kolejnych planów zaprezentowanych przez Kwiatkowskiego wiosną 1939 r.

Poziom urbanizacji

Polskę w okresie międzywojennym charakteryzował **niski poziom umiastowienia**. W 1921 r. wynosił 24%, a w 1939 r. – ok. 30%. Najwyższym stopniem urbanizacji odznaczały się zachodnie powiaty byłego Królestwa Polskiego. Tam znajdowała się Warszawa, w 1939 r. licząca 1,3 mln mieszkańców i należąca do największych metropolii w Europie. Drugie miejsce zajmowała Łódź z 670 tys. mieszkańców. W 1939 r. w województwach zachodniej Polski poziom urbanizacji zbliżał się do 50%, a w województwie śląskim go przekraczał. W byłej Galicji w 1939 r. wynosił ok. 24%, a w północno-wschodnich rejonach kraju – ok. 13%.

Ludność II Rzeczpospolitej

Rzeczpospolita w latach 1921–1939 była piątym pod względem liczby mieszkańców państwem Europy (nie licząc ZSRS). Według pierwszego powojennego spisu ludności z **1921 r.** w Polsce mieszkało **27,1 mln osób**, według spisu z 1931 r. – 32,1 mln, a w **1938 r. – 34,8 mln**. Polska jak wszystkie nowo powstałe państwa Europy Środkowo-Wschodniej była **państwem wielonarodowym**. Ze spisu powszechnego z 1931 r. wynika, że **Polacy** stanowili **ok. 68,9% mieszkańców** II Rzeczpospolitej. Do mniejszości narodowych należeli: **Ukraińcy** stanowiący 13,9% ludności, **Żydzi** – 8,6%, **Białorusini** – 3,1% i **Niemcy** – 2,3%. Inne mniejszości oraz mieszkańcy Polski, którzy nie mieli jeszcze ukształtowanej świadomości narodowej i trudno było przesądzić, z jaką nacją ostatecznie zechcą się identyfikować, stanowili 3,2%.

Ośrodki miejskie zamieszkiwali przedstawiciele różnych wyznań i grup etnicznych. Miasta Królestwa i Galicji Zachodniej były polsko-żydowskie, miasteczka – najczęściej żydowsko-polskie, a w Galicji Wschodniej – polsko-żydowsko-ukraińskie. We Lwowie i w Wilnie liczba Polaków przekraczała 50% mieszkańców, w Warszawie wynosiła ok. 70%, w Krakowie – prawie 75%, a w Poznaniu – 95%. Miasta zachodniej Polski, z powodu masowego wyjazdu Niemców i Żydów, stały się pod względem etnicznym najbardziej polskie.

Polacy poza Polską

Szacuje się, że w momencie wybuchu II wojny światowej w 1939 r. w Rzeczpospolitej mieszkało ponad 24 mln Polaków, a **ok. 8 mln znajdowało się poza granicami państwa**, m.in. w USA (ok. 4 mln), Niemczech (1,3 mln), ZSRS (ok. 900 tys.), we Francji, w Brazylii, a także na należącym do Czechosłowacji Śląsku Cieszyńskim, Litwie, Łotwie, w Rumunii oraz Kanadzie. W państwie sowieckim, z powodu przebywania tam znacznej liczby osób polskiego pochodzenia, utworzono dwa okręgi narodowościowe – jeden na Ukrainie imienia Marchlewskiego, drugi na Białorusi imie-

LEGENDA

- Centralny Okręg Przemysłowy

Populacja miejska:

- powyżej 500 tys. mieszkańców
- 200–500 tys. mieszkańców
- 100–200 tys. mieszkańców
- poniżej 100 tys. mieszkańców

- ośrodki przemysłowe
- budowa portu od 1921 r.
- linie kolejowe
- magistrala węglowa
- zagłębie

M12 Światowe Zjazdy Polaków miały utrzymać łączność Polonii z ojczyzną, a także być okazją do zaprezentowania działalności kulturalnej, artystycznej i sportowej. W II Światowym Zjeździe Polaków w 1934 r. – który rozpoczął się w Warszawie, a zakończył w Gdyni – wzięło udział prawie 11 tys. osób. Głównym uroczystościom towarzyszyły I Zlot Młodzieży Polskiej z Zagranicy oraz I Igrzyska Sportowe Polaków z Zagranicy. Na fotografii grupa Polaków przybyłych na zjazd z Kanady, 1934 r.

nia Dzierżyńskiego. Były to jednostki administracyjne, które miały pewien zakres autonomii. Pod koniec lat 30. zostały jednak zlikwidowane. W latach **1937–1938** w ramach wielkiego terroru i operacji wymierzonych przeciwko różnym narodowościom i grupom etnicznym zamieszkującym ZSRS została przeprowadzana **operacja polska NKWD**. W jej wyniku zamordowano ponad 100 tys. Polaków, kilkadziesiąt tysięcy zesłano do łagrów, a ok. 100 tys. przesiedlono do Kazachstanu i na Syberię. Operację polską NKWD uważa się za **czyn ludobójczy**.

W Niemczech polscy działacze napotykali liczne przeszkody, byli represjonowani, a władze berlińskie prowadziły intensywną **akcję germanizacyjną**. W obronie prawa Polaków do zachowania własnego języka i kultury powołano w 1922 r. Związek Polaków w Niemczech, który w 1933 r. za swój symbol przyjął Rodło. Władze polskie w miarę swoich skromnych możliwości podtrzymywały związki z Polakami i Polonią na świecie. W **1929 r.** odbył się w Warszawie **I Światowy Zjazd Polaków**, a pięć lat później podczas kolejnego zjazdu powołano **Światowy Związek Polaków z Zagranicy (Światpol)**.

Żydzi

Żydzi stanowili prawie 9% ogółu mieszkańców II Rzeczpospolitej i byli jedyną mniejszością narodową zamieszkującą prawie całe terytorium Polski. Największy procentowo odsetek stanowili wśród osób żyjących na terenach centralnych i wschodnich. Byli grupą zróżnicowaną zarówno pod względem majątkowym, jak i społecznym. Część z nich zachowała własne tradycje i religię i na co dzień posługiwała się językiem jidysz, część zaś całkowicie się zasymilowała, uważając się za Polaków wyznających judaizm.

Środowiska żydowskie różniły się pod względem politycznym. Oprócz konserwatystów aktywni byli socjaliści z Bundu i komuniści, aczkolwiek najsilniejszym i stale rosnącym poparciem cieszyli się syjoniści. Ci ostatni dążyli m.in. do stworzenia państwa żydowskiego w Palestynie. Z tego po-

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jakim celu organizowano Światowe Zjazdy Polaków. Wykorzystaj **M12** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów sytuację społeczności żydowskiej w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym. Wykorzystaj **M13**, **M14**, a także **M10** (s. 504) i wiedzę pozaźródłową.

wodu wspierali emigrację Żydów do Palestyny. Jednak ze względu na ograniczenie skali imigracji przez Brytyjczyków, którzy sprawowali mandat nad Palestyną z ramienia Ligi Narodów, nie wszyscy chętni mogli się osiedlić na ziemiach starożytnego Izraela. Stosunki między polskimi władzami sanacyjnymi a żydowskimi środowiskami konserwatywnymi i syjonistami zasadniczo układały się poprawnie. Sanacja podkreślała, że najważniejsze dla niej jest państwo i jego obywatele bez względu na narodowość i dlatego gdy Żydzi byli atakowani, broniła ich praw. Natomiast **relacje polsko-żydowskie na poziomie mieszkańców były złe**, a w latach 30. jeszcze się pogorszyły. Dochodziło wówczas do licznych akcji antyżydowskich promowanych przez środowiska narodowe. Wzywano do bojkotu żydowskiego rzemiosła i handlu, a Żydów usilnie namawiano do wyjazdu do Palestyny lub na Madagaskar, który miał zostać polską kolonią. **Antysemickie nastroje** były obecne wśród części młodzieży studenckiej i gimnazjalnej. Studenci apelowali do władz swoich uczelni o utworzenie getta ławkowego, czyli wydzielenie w salach wykładowych miejsc dla Żydów, oraz ograniczenie liczby Żydów na studiach do 10% przez wprowadzenie zasady ***numerus clausus*** (czyt. klausus; łac. „liczba ograniczona"). Niektóre uczelnie realizowały te postulaty.

M13 Po śmierci Józefa Piłsudskiego nastąpiło wzmożenie nastrojów antysemickich. Wtedy to zaostrzyła się polityka państwa względem społeczności żydowskiej. Skrajna prawica nawoływała do bojkotu żydowskich sklepów i rzemiosła. Było to szczególnie widoczne w regionach, które powszechnie uznawano za bastion endecji – w Wielkopolsce i na Pomorzu. Na ilustracji antysemicka ulotka z lat 30., wydana i rozpowszechniana przez Ruch Narodowo-Radykalny Falanga. Zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

M14 Odsetek Żydów w polskim wojsku nie był wysoki – wynosił 3–5%. Stąd w dwudziestoleciu międzywojennym przeważała opinia o niewielkim wkładzie tej społeczności w obronność kraju. Jednak należy zauważyć, że Żydom skutecznie ograniczano możliwość awansu, co wynikało m.in. z niechęci do nich ze strony kadry oficerskiej, posądzania o brak oddania sprawie polskiej czy też z antysemityzmu. Znalazło to wyraz w strukturze narodowej kadry oficerskiej. W całym wojsku polskim w latach 1918–1939 służyło zaledwie kilkudziesięciu żydowskich oficerów. W większości byli to lekarze, weterynarze lub rabini polowi. Na fotografii żydowscy żołnierze podczas Święta Namiotów w garnizonie warszawskim, 1931 r.

M15 W wielonarodowym społeczeństwie rodziny musiały niekiedy stawać przed dylematami wynikającymi z poczucia tożsamości narodowej. W rodzie Szeptyckich zamieszkującym od wieków tereny Kresów Wschodnich poszczególni członkowie rodziny identyfikowali się z narodowością polską bądź ukraińską. Andrzej Szeptycki był greckokatolickim metropolitą lwowskim i duchowym przywódcą Ukraińców. Podobną drogą podążył drugi z braci – Kazimierz. Z kolei Stanisław został oficerem wojska polskiego i ministrem spraw wojskowych. W efekcie niejednokrotnie dochodziło do zatargów rodzinnych na tym tle. Zdjęcie rodziny Szeptyckich, ok. 1910 r.

Praca z materiałem

1. Przedstaw na przykładzie rodu Szeptyckich dylematy, przed jakimi musieli stawać przedstawiciele mniejszości narodowych w dwudziestoleciu międzywojennym w Polsce. Odwołaj się do **M15** i wiedzy pozaźródłowej.

Ukraińcy

Liczebnością przewyższali Żydów Ukraińcy, którzy mieszkali w województwach południowo-wschodnich. Ukraińcy z terenu dawnej Galicji byli grekokatolikami. Przeważali w $^4/_5$ powiatów Galicji Wschodniej, w pozostałych większość stanowili Polacy. Ukraińcy mieszkający na Wołyniu wyznawali prawosławie i mieli zdecydowaną przewagę wynoszącą ok. $^2/_3$ ogółu mieszkańców.

Ukraińcy powszechnie uważali, że mają prawo do utworzenia własnej państwowości na obszarze południowo-wschodniej Rzeczpospolitej, dlatego władze polskie traktowali jako okupacyjne i tymczasowe. Stronnictwa ukraińskie z reguły nie były zainteresowane współpracą z polskimi władzami, aczkolwiek znajdowali się wśród nich działacze, jak choćby Wasyl Mudry, wicemarszałek sejmu, którzy mieli inne zdanie i szukali obszarów do współpracy. W latach 30. w aktywnych politycznie środowiskach ukraińskich rosły wpływy stronnictw radykalnych będących pod wpływem faszyzmu, jak **Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów** (**OUN**), która formowała bojówki do walki z polską administracją i policją. Wśród dowódców OUN wyróżniał się Stepan Bandera. W 1931 r. z rąk ukraińskich terrorystów zginął zastrzelony piłsudczyk Tadeusz Hołówko, orędownik polsko-ukraińskiego pojednania. Trzy lata później podobny los spotkał ministra Bronisława Pierackiego. W odpowiedzi na zamachy terrorystyczne **polskie władze pacyfikowały wsie ukraińskie**, a w 1938 r. na obszarze Chełmszczyzny i Podlasia zniszczyły liczne cerkwie prawosławne, tym samym zwiększając zaplecze społeczne dla akcji OUN. Polityka pojednania polsko-ukraińskiego prowadzona przez wiele lat przez wojewodę wołyńskiego Henryka Józewskiego nie przyniosła pozytywnych rezultatów.

Inne mniejszości

Negatywne nastawienie do Polski miała z reguły **mniejszość niemiecka**, ściśle współpracująca z Rzeszą, zwłaszcza w końcu lat 30. Prawosławni **Białorusini** zamieszkujący województwa północno-wschodnie byli zasadniczo lojalni wobec Rzeczpospolitej, poza środowiskami komunizującymi. Na tych samych ziemiach mieszkali też liczni Polacy, którzy w okolicach Grodna, Lidy oraz Wilna stanowili zdecydowaną większość.

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla polskiej gospodarki miały działania Władysława Grabskiego oraz Eugeniusza Kwiatkowskiego.
2. Omów wpływ wielkiego kryzysu gospodarczego na Polskę.
3. Opisz pozycję mniejszości narodowych w społeczeństwie polskim na przykładzie Żydów i Ukraińców.
4. Oceń politykę gospodarczą i społeczną władz II Rzeczpospolitej.

Gospodarka i społeczeństwo II Rzeczpospolitej

45 Podsumowanie

Problemy gospodarcze Polski w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości

Dziedzictwo zaborów wpływające na stopień rozwoju gospodarczego poszczególnych części Polski. Najlepiej rozwinięte – ziemie zaboru pruskiego.
Umowny podział gospodarczy kraju na Polskę A i Polskę B.
Zniszczenia po Wielkiej Wojnie poważnym problemem w odbudowie gospodarki.

Przemiany gospodarcze w II Rzeczpospolitej

1922 – decyzja sejmu o budowie nowoczesnego portu handlowego w Gdyni.
1924 – reformy skarbowa i walutowa Władysława Grabskiego, zrównoważenie budżetu i wprowadzenie złotego polskiego.
60% ludności II Rzeczpospolitej utrzymującej się z rolnictwa, 40% – zatrudnionej w przemyśle.
1925 – reforma rolna.
1926 – powstanie Polskich Kolei Państwowych.
1926–1933 – budowa magistrali węglowej łączącej Katowice z Gdynią.
1928 – powstanie Linii Lotniczych LOT.
Duży wpływ wielkiego kryzysu gospodarczego na Polskę (wzrost bezrobocia, zmniejszenie przychodów państwa).
1936–1937 – liczne strajki chłopskie w odpowiedzi na tragiczną sytuację wsi.
Roboty publiczne i doraźna pomoc dla potrzebujących jako ratunek na wyjście z kryzysu.
4-letni plan inwestycyjny Eugeniusza Kwiatkowskiego na lata 1936–1940; celem – zmiana charakteru kraju z rolniczo-przemysłowego na przemysłowo-rolniczy z rozbudowaną infrastrukturą.
1937–1939 – powstanie Centralnego Okręgu Przemysłowego w widłach Wisły i Sanu; rozwój przemysłu ciężkiego (zbrojeniowego, maszynowego) i chemicznego.

Ludność II Rzeczpospolitej

Według spisu z 1921 r. – 27,1 mln osób, w 1938 r. – 34,8 mln.
Polska państwem wielonarodowym, Polacy – ok. 68,9% ogółu mieszkańców.
Mniejszości narodowe: Ukraińcy – 13,9%, Żydzi – 8,6%, Białorusini – 3,1%, Niemcy – 2,3%, inne – 3,2%.
Blisko 8 mln Polaków żyjących na emigracji. Najwięcej w USA, Niemczech i ZSRS.

Żydzi

Zamieszkujący terytorium prawie całego kraju.
Pod względem politycznym środowisko mocno zróżnicowane.
W latach 30. złe relacje polsko-żydowskie na poziomie społecznym. Liczne akcje antyżydowskie.
Wprowadzenie na niektórych uczelniach gett ławkowych oraz zasady *numerus clausus*.

Ukraińcy

Zamieszkujący głównie tereny województw południowo-wschodnich.
Pod względem wyznaniowym – grekokatolicy lub prawosławni.
Zróżnicowany stosunek do władz polskich.
Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów jedną z przyczyn zaostrzenia polityki władz państwowych względem społeczności ukraińskiej.

Polecane publikacje

P. Cichoracki, J. Dufrat, J. Mierzwa, *Oblicza buntu społecznego w II Rzeczypospolitej doby wielkiego kryzysu (1930–1935). Uwarunkowania, skala, konsekwencje*, Kraków: Towarzystwo Wyd. Historia Iagellonica, 2019.

M. Furtak, *COP – Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939. Architektura i urbanistyka. Kraj, region, miasto, fabryka, osiedle, budynek*, Kraków: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2014.

B. Newman, *Rowerem przez II RP. Niezwykła podróż po kraju, którego już nie ma. Reportaż z 1934 roku*, przekł. E. Kochanowska, Kraków: Znak Horyzont, 2021.

46 Nauka i kultura II Rzeczpospolitej

1924
Literacka Nagroda Nobla dla Władysława Reymonta

1924
pierwsze medale Polaków na igrzyskach olimpijskich

1932
reforma jędrzejewiczowska

1932
rozpracowanie działania Enigmy przez polskich matematyków

Przypomnij

- Jakie nurty występowały w kulturze europejskiej dwudziestolecia międzywojennego?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie były największe osiągnięcia nauki i kultury polskiej w latach 1918–1939.

Po lekcji

- Charakteryzuję system edukacji w Polsce w latach 1918–1939.
- Wyjaśniam, jakie były osiągnięcia nauki w międzywojennej Polsce.
- Przedstawiam główne nurty w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego i jej reprezentantów.

Walka z analfabetyzmem

Konsekwencją ponadstuletnich zaborów było ogromne zróżnicowanie ziem Rzeczpospolitej Polskiej pod względem poziomu alfabetyzacji oraz organizacji szkolnictwa. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości poziom **analfabetyzmu** był najwyższy w północno-wschodniej części Rzeczpospolitej, gdzie sięgał 65%. Na ziemiach dawnego Królestwa Polskiego analfabeci stanowili ok. 32% mieszkańców, w tym nawet w tak dużych miastach jak Łódź. Na obszarze dawnej Galicji poziom analfabetyzmu zbliżał się do 40%, przy czym im dalej na wschód, tym był wyższy. Nawet w obu ośrodkach polskiej kultury, we Lwowie i w Krakowie, liczba mieszkańców niepotrafiących czytać i pisać przekraczała 10%. Jedynie w dawnym zaborze pruskim odsetek analfabetów był niewielki.

Jak najszybsze obniżenie poziomu analfabetyzmu stanowiło dla władz polskich olbrzymie wyzwanie, dlatego od pierwszych tygodni niepodległości zaczęto tworzyć prowizoryczne szkoły i kierować do nich nauczycieli zaledwie po kilkutygodniowych kursach. Najtrudniej było zorganizować szkolnictwo na wschód od Bugu, Sanu i Niemna, a więc na terenach mieszanych narodowościowo. Przyczyn należy upatrywać m.in. w powszechnej biedzie uniemożliwiającej zakup podręczników, braku kadry nauczycielskiej i infrastruktury, ale także niechęci rodziców do posyłania dzieci do szkół, podczas gdy mogły pracować w gospodarstwie. Mimo rozbudowy szkolnictwa elementarnego ten stan rzeczy zmieniał się bardzo powoli. W Polsce wśród ludności w wieku 10 lat i więcej w 1921 r. było ok. 33% analfabetów, a w 1931 r. – ok. 23%. Szacuje się, że **w 1939 r. nieumiejący czytać i pisać stanowili w Polsce jeszcze ok. 16%**.

M1 Poziom analfabetyzmu w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym

Poziom analfabetyzmu mieszkańców poszczególnych województw II Rzeczpospolitej według spisu z 1931 r.*

1921 r. 33,1% → **1931 r.** 23,1%

Poziom analfabetyzmu mieszkańców II Rzeczpospolitej według spisów z 1921 i 1931 r.*

Poziom analfabetyzmu kobiet i mężczyzn w II Rzeczpospolitej według spisów z 1921 i 1931 r.*

	Kobiety	Mężczyźni
1921 r.	35,7%	30%
1931 r.	27,9%	17,8%

* w wieku 10 lat i więcej

Na podstawie: „Mały Rocznik Statystyczny" 1939, R. 10, s. 28–29.

Szkolnictwo

Do lat 30. nie udało się ujednolicić szkolnictwa w całej Rzeczpospolitej, choć próbowano opanować chaos panujący w jego strukturze i programach. Dla dzieci od 7. do 14. roku życia wprowadzono **obowiązkową bezpłatną szkołę powszechną** (odpowiednik dzisiejszej szkoły podstawowej). W miastach organizowano szkoły 7-oddziałowe (czyli 7-klasowe), w mniejszych miejscowościach – 4-oddziałowe. Na skutek krótszej edukacji młodzież wiejska była wykształcona słabiej niż ta mieszkająca w miastach, przez co miała ograniczone możliwości kontynuacji nauki w szkołach średnich i na studiach.

Uczniowie szkół średnich płacili za naukę czesne. Najlepsi otrzymywali stypendia. Uczniowie szkół zawodowych prowadzonych przez instytucje i stowarzyszenia społeczne płacili stosunkowo niskie czesne, dostosowane do ich skromniejszych możliwości finansowych.

Mniejszości narodowe miały prawo do nauki w szkołach z językiem narodowym jako wykładowym. Z biegiem czasu polskie władze zaczęły je likwidować, a zamiast nich tworzyć **szkoły dwujęzykowe**, które miały prowadzić do asymilacji mniejszości z narodem polskim, a po zamachu majowym – do upowszechnienia identyfikacji z państwem polskim.

W **1932 r.** minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego Janusz Jędrzejewicz przeprowadził **reformę szkolnictwa**. Od jego nazwiska nazwano ją **reformą jędrzejewiczowską**. Ujednolicała istniejącą strukturę szkolnictwa i wprowadzała **trójstopniowość nauczania**. Pierwszy stopień stanowiły 7-klasowe szkoły podstawowe. Na kolejne dwa stopnie podzielono szkolnictwo średnie. Wprowadzono 6-klasową szkołę ogólnokształcącą składającą się z dwóch poziomów: 4-letniego gimnazjum i 2-letniego liceum kończącego się dużą maturą. Reforma jędrzejewiczowska nie miała na celu kształcenia masowego, lecz formowanie elit inteligenckich znakomicie wykształconych i zaangażowanych w sprawy państwa. Na absolwentów czekały posady w administracji państwowej i samorządowej, szkolnictwie, na uczelniach.

M2 Rozwój szkolnictwa na ziemiach polskich, podobnie jak budowa państwa, był długotrwałym procesem. W 1923 r. liczba szkół w II Rzeczpospolitej wynosiła ok. 11,5 tys. Uczyło się w nich ponad 1,2 mln dzieci i młodzieży. Choć w kolejnych latach następował stały wzrost zarówno liczby placówek oświatowych, jak i uczniów, to nadal nie był on zadowalający. Wprawdzie pod koniec lat 30. prawie każde dziecko w Polsce ukończyło szkołę podstawową, jednak wykształcenie średnie zdobyło tylko 4% osób, a wyższe – niecały 1%. Na fotografii uczniowie podczas lekcji chemii, 1931 r.

Praca z materiałami

1. Wskaż województwa II Rzeczpospolitej o najniższym i najwyższym poziomie analfabetyzmu. **M1**
2. Omów problemy, z jakimi się borykało polskie szkolnictwo w dwudziestoleciu międzywojennym. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

W dwudziestoleciu międzywojennym funkcjonowały dwie matury – mała i duża. Mała matura pojawiła się po reformie z 1932 r. – i określano tak świadectwo ukończenia gimnazjum lub egzamin po ukończeniu nauki umożliwiający kontynuowanie nauki w liceum, liceum zawodowym lub liceum pedagogicznym. Dużą maturą był egzamin dojrzałości po ukończeniu liceum, który umożliwiał podjęcie studiów w szkole wyższej.

Po 1918 r. nastąpił dynamiczny rozwój **szkolnictwa wyższego**. W momencie zakończenia Wielkiej Wojny polskie uczelnie funkcjonowały w Galicji (we Lwowie i w Krakowie) oraz w Warszawie. W okresie międzywojennym powstały **trzy nowe uniwersytety**: w Poznaniu, Wilnie oraz Lublinie (uniwersytet katolicki). W Krakowie założono **Akademię Górniczą**, a w Warszawie – **Szkołę Główną Handlową** i **Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego**. Poza tym funkcjonowały szkoły wyższe nieakademickie, np. handlowe, techniczne, artystyczne. W 1919 r. we wszystkich polskich uczelniach naukę pobierało nieco ponad 10 tys. studentów, a pod koniec lat 30. – ok. 50 tys. Szybko postępował przyrost liczby osób wykształconych, co nawet nazywano „nadprodukcją inteligencji". Nierównomiernie na uczelniach wyższych były reprezentowane mniejszości narodowe (utożsamiane z wyznaniem). Przykładowo, w latach 30. w Wilnie, Warszawie i we Lwowie ok. 20% uczących się wyznawało judaizm, ale w Poznaniu stanowili oni już najmniejszy odsetek, bo zaledwie 0,6%. Z kolei prawie wszyscy studenci Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego byli wyznania rzymskokatolickiego.

Stefan Banach

(1892–1945)

Polski matematyk, twórca analizy funkcjonalnej. Studia matematyczne w Krakowie przerwała mu Wielka Wojna. Nigdy ich nie ukończył, co nie przeszkodziło mu wykładać na uniwersytecie i politechnice we Lwowie oraz zdobyć tytuł naukowy doktora, a następnie profesora. Międzynarodową sławę zyskał dzięki artykułowi poświęconemu analizie funkcjonalnej – dyscyplinie matematyki, którą stworzył. W 1932 r. światowy rozgłos zapewniła mu publikacja monografii poświęconej teoriom operacji liniowych. Był współtwórcą lwowskiej szkoły matematycznej. Fotografia sprzed 1945 r.

Badania i osiągnięcia naukowe

Polscy uczeni cieszyli się dużym uznaniem w Europie, a niektórzy także w świecie. Kilku spośród nich zgłaszano do Nagrody Nobla, aczkolwiek żaden jej nie otrzymał. Znakomitą opinią cieszyli się badacze literatury polskiej, ze Stanisławem Pigoniem i Juliuszem Kleinerem (czyt. klajnerem) na czele, oraz historycy. Ich prace odegrały ważną rolę w kształtowaniu polskiej świadomości narodowej. Dowodem na to, że polska historiografia liczyła się w świecie, było powierzenie Polakom zorganizowania w Warszawie światowego zjazdu historyków, który się odbył w 1933 r. Historyk z Uniwersytetu Jagiellońskiego Władysław Konopczyński rozpoczął wydawanie *Polskiego słownika biograficznego* – dzieła na światowym poziomie, publikowanego pod patronatem Polskiej Akademii Umiejętności. Renomą cieszyli się prawnicy krakowscy, warszawscy i lwowscy. Znana w świecie stała się lwowsko-warszawska szkoła filozoficzna, którą założył Kazimierz Twardowski, a do jej najwybitniejszych przedstawicieli należeli m.in. Tadeusz Kotarbiński oraz Władysław Tatarkiewicz.

Rangę światową zyskała **lwowska szkoła matematyczna** założona przez **Stefana Banacha** i **Hugona Steinhausa** (czyt. sztajnhałsa). Matematykami byli słynni poznańscy **kryptolodzy**: **Marian Rejewski**, **Henryk Zygalski** i **Jerzy Różycki**, którzy w **1932 r.** rozpracowali działanie niemieckiej maszyny szyfrującej **Enigma**. Na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie polski mikrobiolog **Rudolf Weigl** (czyt. wajgl) stworzył znakomicie funkcjonujący **ośrodek badań nad tyfusem plamistym**. Kontynuował w nim badania nad tą chorobą i wynalezioną przez siebie jeszcze w czasie Wielkiej Wojny pierwszą skuteczną szczepionką przeciwko tyfusowi. Przeprowadził również akcję szczepień przeciw tej chorobie w misjach katolickich w Chinach, dzięki czemu uratował nie tylko misjonarzy, lecz także tysiące Chińczyków. Za badania i osiągnięcia trzykrotnie nominowano go do Nagrody Nobla.

Ważnym przedsięwzięciem było otwarcie **Instytutu Radowego w Warszawie**. Ta nowoczesna placówka medyczna zajmowała się leczeniem chorób nowotworowych za pomocą radu. Pierwszy gram radioaktywnego pierwiastka podarowała placówce Maria Skłodowska-Curie (czyt. kiri), która została patronką przedsięwzięcia i uczestniczyła w jego otwarciu. Instytut Radowy był również placówką badawczą, a jej pracownicy opublikowali ok. 60 prac naukowych. Oprócz tego organizowali kursy i sympozja o tematyce onkologicznej.

Dzięki inicjatywie władz państwowych i ofiarności społeczeństwa podjęto zakrojone na dużą skalę prace na rzecz gromadzenia i zabezpieczenia dziedzictwa kulturowego pokoleń. Konieczna była budowa nowych gmachów, które by pomieściły wszystkie zbiory. Do końca okresu międzywojennego wybudowano m.in. w Warszawie modernistyczne gmachy Muzeum Wojska Polskiego i Muzeum Narodowego, w Krakowie – Muzeum Narodowego oraz Biblioteki Jagiellońskiej, a w Katowicach – Muzeum Śląskiego.

Muzyka

Od 1927 r., co pięć lat, organizowano międzynarodowe **pianistyczne konkursy chopinowskie** (czyt. szopenowskie), a od 1935 r. – **konkursy skrzypcowe** im. Henryka Wieniawskiego, skrzypka i kompozytora. Trwałe miejsce w historii polskiej muzyki zdobyła uznawana za jedną z najlepszych w tym czasie skrzypaczek Grażyna Bacewicz, wybitna kompozytorka, autorka oberków, krakowiaków i mazurków.

Karierę w okresie międzywojennym rozpoczął słynny polski śpiewak operowy i aktor **Jan Kiepura**. Zyskał on międzynarodową sławę dzięki występom na najbardziej uznanych scenach operowych i w salach koncertowych na całym świecie, m.in. w Wiedniu, Mediolanie, Paryżu, Neapolu, Londynie i Chicago (czyt. szikago). Wystąpił także w 12 filmach muzycznych.

Lwowska szkoła matematyczna

Grupa polskich matematyków specjalizujących się w nowej dyscyplinie matematycznej – analizie funkcjonalnej – która miała wielkie znaczenie dla dalszego rozwoju nie tylko samej matematyki, lecz także nauk przyrodniczych, w szczególności fizyki. Grupa działała w dwudziestoleciu międzywojennym we Lwowie i była związana z tamtejszym uniwersytetem. Oprócz założycieli – Stefana Banacha i Hugona Steinhausa – należeli do niej m.in. Stanisław Mazur i Stanisław Ulam.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego w dwudziestoleciu międzywojennym jazz zdobył w Polsce tak duże uznanie. Wykorzystaj **M3** i wiedzę pozaźródłową.

M3 Muzyka jazzowa (czyt. dżezowa), której początki przypadają w Polsce na lata 20., zaczęła zdobywać dużą popularność wśród bywalców lokali rozrywkowych, klubów i dansingów. Z biegiem czasu jazz zyskał wyższą rangę. W połowie lat 30. zajmował już najwięcej czasu antenowego ze wszystkich rodzajów muzyki pojawiających się w polskim radiu. Na zdjęciu orkiestra jazzowa Leona Mittelsbacha The Okey Band (czyt. de okej bend), 1938 r.

M4 Za jednego z najwybitniejszych artystów polskiej awangardy uważa się Stanisława Ignacego Witkiewicza – Witkacego. Był on malarzem, fotografem, filozofem, pisarzem i dramaturgiem. Na początku pracy twórczej związał się z polskimi formistami, którzy czerpali inspiracje z awangardy europejskiej – m.in. kubizmu, futuryzmu czy ekspresjonizmu. Pod ich wpływem artysta pozostał do śmierci. Na ilustracji *Kuszenie św. Antoniego II*. Obraz powstał w latach 1921–1922, znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie.

Praca z materiałami

1. Wskaż na obrazie Witkacego elementy, które świadczą o awangardowym charakterze dzieła. **M4**
2. Przeanalizuj fotografię i podaj argumenty przemawiające za tym, że siedziba Towarzystwa Ubezpieczeniowego Prudential została wzniesiona w stylu modernistycznym. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

Sztuka

Polscy artyści mieli stały kontakt ze sztuką europejską i światową, nierzadko studiowali lub mieszkali za granicą, najczęściej we Francji. Wśród nich znaleźli się kubiści, kapiści, ekspresjoniści, abstrakcjoniści. **Kubizm**, czyli kierunek w sztuce odrzucający perspektywę i charakteryzujący się geometrycznym uproszczeniem elementów kompozycji, reprezentowali np. Leon Chwistek czy mieszkający we Francji Tadeusz Makowski. Postimpresjonistami byli członkowie grupy **kapistów**, według których istotą malarstwa miało być widzenie rzeczywistości (światła, przestrzeni, struktury) za pośrednictwem koloru. Reprezentowany przez nich kierunek w sztuce nazwano **koloryzmem**. Należeli do nich m.in. Jan Cybis i Zygmunt Waliszewski. Do **ekspresjonistów**, którzy w swoich dziełach wyrażali osobiste przeżycia w przerysowany sposób, należał Marian Bohusz-Szyszko. Z kolei Władysław Strzemiński i Henryk Stażewski reprezentowali **malarstwo abstrakcyjne**, w którym nie przedstawiano realnych obiektów – przedmiotów czy figur – i swobodnie posługiwano się kolorem oraz formą.

Już przed II wojną światową sławę jako autorka subtelnych grafik o tematyce erotycznej zyskała **Maja Berezowska**. Jej karykatury, rysunki i ilustracje publikowały poczytne tygodniki krajowe („Szpilki") oraz zagraniczne („Le Figaro"). W 1935 r. we francuskim czasopiśmie opublikowała kilka karykatur Adolfa Hitlera, za co w czasie wojny trafiła do obozu koncentracyjnego.

Spośród artystów rzeźbiarzy znany był **Franciszek Xawery Dunikowski**. Wykonał wiele rzeźb, odlewów i pomników, np. wybitnego XIX-wiecznego prezydenta Krakowa Józefa Dietla.

Architektura

W architekturze lat 20. nadal przeważały historyzm i eklektyzm (łączący elementy różnych stylów) oraz tzw. styl dworkowy. Ten ostatni zdominował budownictwo przedmieść większych miast. W latach 30. zdecydowanie zaczął przeważać **modernizm**, w tym funkcjonalizm. Architekci całkowicie odeszli w nim od stylów historycznych i skupili się na tym, by forma i konstrukcja budynku wynikały z jego przeznaczenia oraz spełniały oczekiwania dotyczące funkcjonalności, estetyki i ekonomiczności. Ich hasło brzmiało: „Forma wynika z funkcji". Wyjątkowo piękne budynki, uważane za **perły polskiego modernizmu**, powstały w **Gdyni**. Były to m.in. Dworzec Morski, Zespół Miejskich Hal Targowych, siedziby sądu rejonowego oraz Zakładu Ubezpieczeń Społecznych. W **Katowicach** wzniesiono gmach Sejmu Śląskiego, który w momencie powstania w 1932 r. był największym budynkiem biurowym w Polsce.

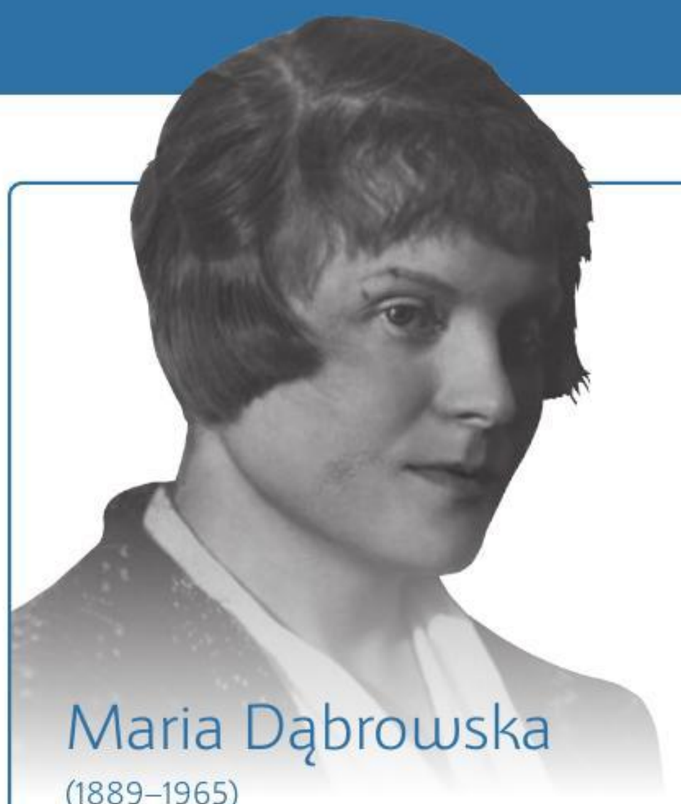
Najwięcej przykładów architektury modernistycznej pojawiło się w **Warszawie**, która w okresie dwudziestolecia międzywojennego była intensywnie rozbudowywana. W śródmieściu stolicy wyrastały gmachy różnych instytucji odradzającej się państwowości, wiele z nich wzniesiono w stylu modernistycznym, np. budynek sejmu, siedziby ministerstwa edukacji czy komunikacji, Banku Gospodarstwa Krajowego, gmach Muzeum Narodowego. Interesującym przykładem osiedla modernistycznego jest powstała w latach 30. kolonia 24 budynków Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej na Żoliborzu. Zgodnie z założeniami funkcjonalności mieszkańcom zapewniono łatwy dostęp do obiektów kultury i edukacji. W pobliżu powstały m.in. przedszkola, szkoła, biblioteka, teatr oraz kino. Symbolem aspiracji i nowoczesności Warszawy stał się **wieżowiec Prudential** (czyt. prudencjal) liczący 17 kondygnacji i 66 m wysokości, najwyższy budynek w Polsce w okresie międzywojennym.

M5 Przykładem modernistycznej architektury Warszawy, a jednocześnie wizytówką miasta w dwudziestoleciu międzywojennym była siedziba brytyjskiego Towarzystwa Ubezpieczeniowego Prudential. Budynek wzniesiono przy ówczesnym Placu Napoleona w latach 1931–1934. Do jego wybudowania wykorzystano ponad 2 mln cegieł pustakowych oraz 2 tys. ton cementu i 1500 ton stali. Budowla przetrwała II wojnę światową. Fotografia wykonana między 1934 a 1939 r.

Literatura i teatr

Największą popularnością wśród ludzi kultury cieszyli się twórcy literatury, która uchodziła za najważniejsze medium w dziedzinie sztuki. Początkowo była zdominowana przez pisarzy, którzy debiutowali jeszcze w okresie Młodej Polski, jak Stanisław Ignacy Witkiewicz, Władysław Stanisław Reymont oraz Stefan Żeromski. Powieść tego ostatniego, *Przedwiośnie*, jest uważana za jedno z najważniejszych dzieł literackich Europy tego

Maria Dąbrowska

(1889–1965)

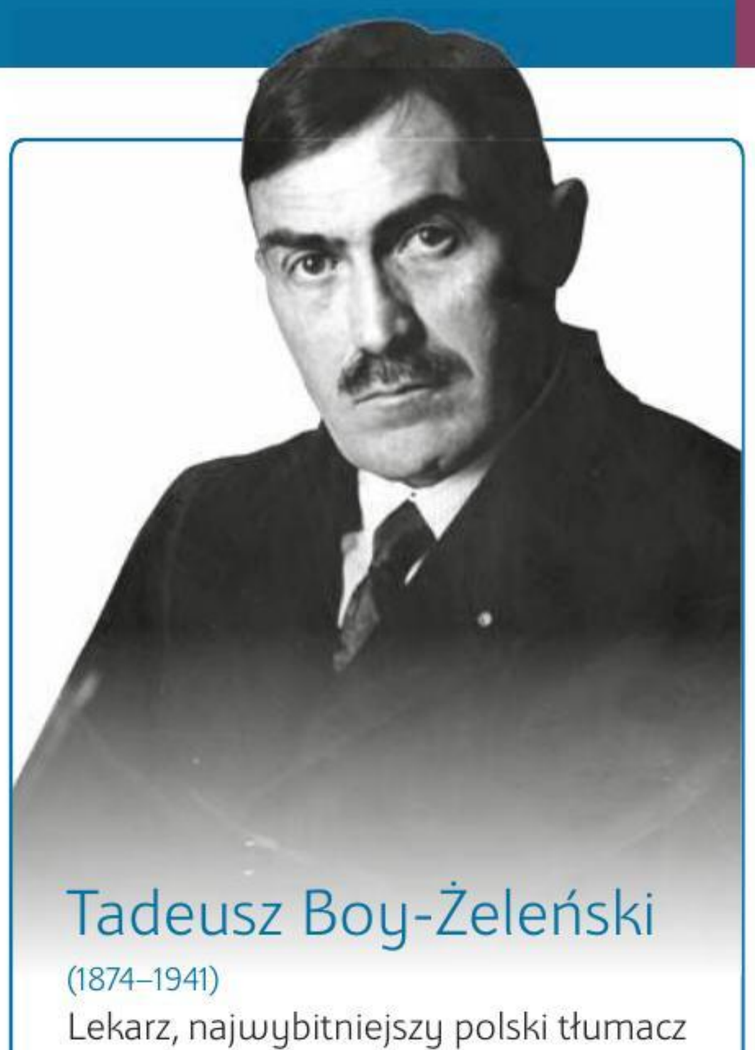
Polska nowelistka, powieściopisarka i eseistka. Studiowała nauki przyrodnicze, socjologię i ekonomię na uniwersytetach w Szwajcarii oraz Belgii. Pracowała jako nauczycielka geografii w rodzinnych stronach w Wielkopolsce i pisała teksty publicystyczne. W niepodległej Polsce zajęła się pracą literacką, której nie przerwała nawet w okresie wojny i okupacji, gdy kontynuowała pisanie dzienników. Całość zapisków z lat 1914–1965 zgodnie z wolą autorki ukazała się 40 lat po jej śmierci. Najważniejsze utwory pisarki powstały w okresie międzywojennym, w tym powieść *Noce i dnie*, za którą była 5-krotnie nominowana do Literackiej Nagrody Nobla. Fotografia z 1925 r.

czasu. Choć Żeromski był 4-krotnie nominowany do **Literackiej Nagrody Nobla**, nigdy jej nie otrzymał. Nagroda przypadła w **1924 r. Władysławowi Stanisławowi Reymontowi za powieść *Chłopi***. Obaj pisarze mieli godnych następców, którzy podtrzymywali wysokie zaufanie społeczne do literatury. Twórcy okresu międzywojennego w swoich utworach poruszali istotne i aktualne problemy społeczne, czasem dokonywali w nich rozrachunku z rzeczywistością, nieobce im były groteska czy parodia. W tym czasie powstały ważne i bardzo poczytne powieści, m.in. *Zmory* Emila Zegadłowicza, *Kariera Nikodema Dyzmy* Tadeusza Dołęgi-Mostowicza, a także eseje i reportaże Melchiora Wańkowicza – *Opierzona rewolucja*. Ważne miejsce w literaturze zapewniły sobie trzy wybitne pisarki: Zofia Nałkowska, która napisała powieść *Granica*, **Maria Dąbrowska**, autorka powieści *Noce i dnie* (według krytyków literackich najlepszej powieści epickiej dwudziestolecia międzywojennego) oraz Maria Kuncewiczowa, spod której ręki wyszła powieść *Cudzoziemka*.

Szczególną uwagę czytelników przyciągali twórcy awangardowi, w tym grupa poetycka Skamander skupiona wokół pisma o tej samej nazwie. Należeli do niej m.in. Jan Lechoń, **Jarosław Iwaszkiewicz**, Kazimierz Wierzyński, Antoni Słonimski czy **Julian Tuwim**, który pisał teksty także do kabaretu Qui Pro Quo (czyt. kfi pro kfo). Do kręgu Skamandrytów należały też Zuzanna Ginczanka, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska i Kazimiera Iłłakowiczówna. W okresie międzywojennym debiutowali: prozaik **Bruno**

Schulz (czyt. szulc), autor opowiadań *Sklepy cynamonowe*, oraz powieściopisarz, nowelista i dramaturg **Witold Gombrowicz**. Awangardową powieść tego ostatniego – *Ferdydurke* – uważa się za jeden z najważniejszych polskich utworów XX w. Inna grupa literatów, wśród których byli **Czesław Miłosz** i Jerzy Putrament, współpracowała z wileńskim pismem „Żagary". Jeszcze inni, np. **Konstanty Ildefons Gałczyński**, publikowali w „Wiadomościach Literackich" redagowanych przez Mieczysława Grydzewskiego oraz w „Kwadrydze". Wśród symbolistów popularność zdobył **Bolesław Leśmian**.

Rozkwit przeżywał **teatr**, który nadal pozostawał jednak dość elitarną rozrywką. Do najwybitniejszych aktorów polskiego teatru należeli **Aleksander Zelwerowicz**, **Irena Solska**, Irena Eichlerówna (czyt. ajchlerówna). Z teatrem był związany jego wielki miłośnik, a zarazem niezrównany krytyk teatralny – **Tadeusz Boy-Żeleński**. Jego felietony ukazujące się w prasie zostały opublikowane także w formie książki *Flirt z Melpomeną*. Boy-Żeleński był fenomenalnym tłumaczem literatury francuskiej. Przełożył najwybitniejsze dzieła francuskiej prozy (np. powieści Balzaca, czyt. balzaka), dramatu (np. wszystkie utwory Moliera) czy poezji, a także rozprawy filozoficzne (Kartezjusza, Woltera, Montaigne'a, czyt. mątenia).

Tadeusz Boy-Żeleński
(1874–1941)
Lekarz, najwybitniejszy polski tłumacz literatury francuskiej, krytyk teatralny, działacz społeczny. Wysłany na stypendium naukowe do Paryża zainteresował się literaturą francuską. Przetłumaczył ponad 100 utworów francuskiej klasyki. Był osobowością środowiska artystycznego, pisał teksty do kabaretu literacko-artystycznego Zielony Balonik. W czasie Wielkiej Wojny został powołany do armii austriackiej jako lekarz. Po wojnie przeprowadził się do Warszawy i zajął krytyką teatralną. Angażował się w akcje społeczne – był współzałożycielem pierwszej w Polsce poradni świadomego macierzyństwa oraz zapoczątkował akcję Kropla Mleka w celu walki z niedożywieniem niemowląt. Po wybuchu wojny w 1939 r. przedostał się do Lwowa, gdzie wykładał na uniwersytecie. W 1941 r., po zajęciu miasta przez Niemców, został zamordowany w masowej egzekucji lwowskich profesorów. Fotografia z 1927 r.

Kultura masowa

Okres międzywojenny zapisał się jako dobry czas dla kultury masowej, która kwitła zwłaszcza w wielkich miastach. Nadal swoją liczną publiczność mieli podwórkowi sportowcy, m.in. zapaśnicy i bokserzy, oraz uliczni muzycy kultywujący folklor miejski. Nie brakowało wielbicieli strzelnic oraz tancbud (podrzędnej kategorii lokali rozrywkowych z miejscem do tańca). Upowszechniała się **prasa kolorowa**. Do jej najpopularniejszych tytułów należał **„Ilustrowany Kurier Codzienny"** (słynny IKC, czyt. ikac) drukowany w Krakowie w nakładzie ponad 100 tys. egzemplarzy. Był on jednym z wielu wydawnictw największego polskiego koncernu prasowego należącego do Mariana Dąbrowskiego (w najlepszym okresie zatrudniał 1400 pracowników). Koncern wydawał także kolorowy ilustrowany tygodnik społeczno-kulturalny „Światowid". Najwięcej czytelników miał miesięcznik katolicki **„Rycerz Niepokalanej"**, drukowany z inicjatywy ojca Maksymiliana Marii Kolbego przez franciszkanów, początkowo w Krakowie, a później w Niepokalanowie. W ostatnich miesiącach przed wojną nakład czasopisma sięgał 800 tys. egzemplarzy. W 1938 r., również z inicjatywy Kolbego, zaczęto wydawać katolicki miesięcznik dla dzieci „Mały Rycerzyk Niepokalanej".

M6 W 1927 r. Polskę odwiedził jeden z najbardziej cenionych wówczas w Europie pisarzy – Tomasz Mann [1]. „Wiadomości Literackie" na bieżąco donosiły o przebiegu jego kilkudniowej wizyty. Późniejszy laureat Literackiej Nagrody Nobla spotkał się z czołowymi polskimi pisarzami w Restauracji u Fukiera. Wśród zaproszonych gości byli m.in. Julian Tuwim [2], Jan Lechoń [3] oraz Kazimierz Wierzyński [4]. Fotografia dokumentuje spotkanie Tomasza Manna z polskimi literatami, 1927 r.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla polskich literatów mogła mieć wizyta Tomasza Manna. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

M7 Jednym z najpopularniejszych polskich aktorów w dwudziestoleciu międzywojennym był Adolf Dymsza. Początkowo nic nie wskazywało na to, że właśnie on zostanie jedną z czołowych postaci polskiego kina. Dymsza zdobył sławę głównie dzięki rolom komediowym. Szczególną popularność przyniosła mu rola Dodka Wędzonki w filmie *Dodek na froncie* z 1936 r. oraz udział wraz z Eugeniuszem Bodo w filmie *Paweł i Gaweł* z 1938 r. Poza kinem realizował się również jako aktor rewiowy. Występował w kabarecie Qui Pro Quo. Na fotografii Adolf Dymsza [1] witany na dworcu przez tłum wielbicieli, 1933 r.

Liczną widownię miało **kino**, które także jako rozrywka objazdowa docierało do mniejszych miejscowości. W Warszawie powstały najważniejsze **wytwórnie filmowe**. Twórcy filmów niemych, a następnie dźwiękowych chętnie sięgali do literatury pięknej i **ekranizowali powieści**: m.in. *Znachora*, *Karierę Nikodema Dyzmy* Tadeusza Dołęgi-Mostowicza, *Dzieje grzechu* i *Przedwiośnie* Stefana Żeromskiego czy *Chłopów* Władysława Stanisława Reymonta. Wzorem dla polskich reżyserów było kino amerykańskie. Film jako dobra rozrywka miał bawić i dostarczać wielu emocji. Najwybitniejsi aktorzy, a zwłaszcza aktorki, stawali się wielkimi gwiazdami, uwielbianymi i naśladowanymi przez publiczność. Wśród gwiazd kina królowały **Jadwiga Smosarska** i **Hanka Ordonówna** – również piosenkarka i aktorka kabaretowa. Pośród aktorów największym uznaniem i szacunkiem cieszyli się **Eugeniusz Bodo** i **Adolf Dymsza**, a wśród reżyserów – Leonard Buczkowski i Józef Lejtes. Swój panteon gwiazd i wytwórni filmowych miało również kino żydowskie. Aktorzy żydowscy posługiwali się najczęściej językiem polskim, ale pojawiały się też filmy w jidysz.

Ważną rolę w kulturze masowej odgrywało **radio**. Popularnością wśród słuchaczy cieszyły się teksty z warszawskich i lwowskich kabaretów oraz z miejskiego folkloru, jak choćby z audycji „Wesoła Lwowska Fala". Rozgłośnie radiowe – zwłaszcza warszawska, krakowska, lwowska i wileńska – miały też swój udział w popularyzacji kultury wysokiej. Na antenie prezentowano bowiem dzieła znanych kompozytorów oraz fragmenty utworów literackich.

Praca z materiałami

1. Omów rozwój kultury popularnej w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym. **M7**, **M8**, **M9**
2. Przedstaw wpływ mniejszości narodowych na rozwój polskiej kultury. Wykorzystaj **M6**, **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

Sport

Polacy w okresie międzywojennym wypracowali sobie wysoką pozycję w sporcie. W 1919 r. został powołany do życia **Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich**. Polskim sportowcom nie udało się wziąć udziału w pierwszych po wojnie igrzyskach w Antwerpii w 1920 r. (trwała wówczas wojna polsko-bolszewicka), ale wystartowali w następnych. W Paryżu w 1924 r. srebrny medal zdobyli drużynowo czterej kolarze torowi: Jan Łazarski, Franciszek Szymczyk, Tomasz Stankiewicz i Józef Lange. Brąz w jeździectwie wywalczył Adam Królikiewicz. W 1928 r. na igrzyskach w Amsterdamie **Halina Konopacka** uzyskała złoto w rzucie dyskiem, a w 1932 r. z Los Angeles (czyt. andżeles) złote medale przywieźli biegacze **Janusz**

M8 Wielonarodowościowy charakter II Rzeczpospolitej był widoczny w sporcie. Przykładem jest piłkarz żydowskiego pochodzenia – Józef Klotz (czyt. kloc) 1. Przez wiele lat grał w barwach Jutrzenki Kraków, a później – klubu żydowskiego Makabi Warszawa. Klotz w annałach sportowych zapisał się jako strzelec pierwszej, historycznej bramki dla reprezentacji Polski. Na fotografii reprezentacja przed meczem z Węgrami w 1922 r. Zdjęcie z archiwum wydawnictwa GiA.

Kusociński na dystansie 10 000 metrów oraz **Stanisława Walasiewiczówna** w sprincie na 100 metrów. W Berlinie w 1936 r. medale wywalczyły biegaczka Stanisława Walasiewiczówna (srebro) oraz oszczepniczka Maria Kwaśniewska-Maleszewska (brąz). Dwukrotnie, choć bez sukcesów medalowych, uczestnikiem zimowych igrzysk olimpijskich był **Stanisław Marusarz** startujący w skokach narciarskich. W konkurencjach narciarskich aż 21 razy został mistrzem Polski.

M9 **Wspomnienie Haliny Konopackiej po zdobyciu złotego medalu na igrzyskach olimpijskich w Amsterdamie, 1928 r.**

Z szatni przez długi tunel wychodzę na boisko. Dopiero teraz widzę przytłaczającą potęgę stadionu. Wokoło szary mur ludzi, wobec którego sylwetki nasze na ślicznie strzyżonej murawie boiska gubią się. Z trudem odnajduję biało-czerwone chorągiewki na trybunach, wśród rozkołysanego tłumu widzów, wyglądającego jak masa brzęczących natrętnie os, skupionych około zielonego kwiatu boiska. Z trudem tylko słyszę okrzyki: „Polska, Halina!" i czuję, że ci ludzie proszą i dopominają się o „hymn i sztandar".

Jestem ogromnie podniecona. Moja mała biało-czerwona chorągiewka z boiska musi wyrosnąć w wielki sztandar i zawisnąć na najwyższym maszcie.

Nie wiem, czy któraś z konkurentek przystępowała do rzutów z tak mocnym pragnieniem zwycięstwa. Wreszcie rzucam. Już pierwszy rzut przekonywa mnie, jak bardzo „chcę" pomaga do „mogę".

Zwyciężyłam i nie miałam siły cieszyć się ze swego zwycięstwa. Widziałam, jak cieszą się wszyscy wokoło mnie, oszałamiały mnie serdeczne uściski dłoni, zewsząd płynące objawy sympatii swoich i obcych, i te powodzie kwiatów, kwiatów.

„Stadjon. Ilustrowany Tygodnik Sportowy" 1928, 14 sierpnia, s. 4.

Stanisława Walasiewiczówna

(1911–1980)

Polska lekkoatletka i mistrzyni olimpijska. Urodziła się na ziemiach polskich pod zaborem pruskim, ale wychowała w USA. Już jako nastolatka odnosiła sukcesy lekkoatletyczne w zawodach, jednak ze względu na brak amerykańskiego obywatelstwa nie mogła wystartować na igrzyskach w 1928 r. Zaczęła więc trenować w organizacji polonijnej, a następnie w Warszawie. Startowała w biegach sprinterskich oraz skoku w dal. Była wielokrotną mistrzynią świata i mistrzynią Europy w biegach na różnych dystansach. Zdobyła złoto olimpijskie w 1932 r. i srebro w 1936 r. W latach 30. wielokrotnie zwyciężała w plebiscycie „Przeglądu Sportowego" na najlepszego sportowca. Fotografia z 1935 r.

LEGENDA

Obszary z przewagą:

- Polaków
- Niemców
- Ukraińców
- Litwinów
- Białorusinów

Skupiska ludności żydowskiej w miastach:

- powyżej 100 tys. mieszkańców
- 50–100 tys. mieszkańców
- poniżej 50 tys. mieszkańców

Ośrodki nauki i kultury oraz ich liczba:

- 2 uczelnie wyższe
- 2 stacje nadawcze Polskiego Radia
- 4 muzea
- radiowe stacje nadawcze franciszkanów
- teatry

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie główne ośrodki szkolnictwa wyższego w Polsce w okresie międzywojennym. **M10**

M10 Ludność i kultura II Rzeczpospolitej

W latach 1924–1936 w igrzyskach olimpijskich wzięło udział łącznie 327 Polaków, którzy zdobyli 20 medali. Szczególną popularność zyskała szybko rozwijającą się dyscyplina – piłka nożna. Powstało wiele klubów piłkarskich, a w 1938 r. Polacy po raz pierwszy zagrali na mundialu.

Bardzo rozpowszechniony był również sport amatorski – gra w tenisa, wędrówki górskie, spływy kajakowe, jazda na nartach i łyżwach. Z tego powodu rozbudowywano infrastrukturę sportową: boiska piłkarskie, hale gimnastyczne, pływalnie, korty tenisowe.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw poziom alfabetyzacji polskiego społeczeństwa w dwudziestoleciu międzywojennym.
2. Scharakteryzuj sztukę i architekturę polską w latach 1918–1939.
3. Omów główne osiągnięcia polskiej kultury i nauki w okresie międzywojennym.

Nauka i kultura II Rzeczpospolitej
Podsumowanie 46

Stan alfabetyzacji i szkolnictwo

Stopień analfabetyzmu w Polsce po odzyskaniu niepodległości mocno zróżnicowany.
Rozbudowa szkolnictwa elementarnego sposobem walki z analfabetyzmem.
Poziom analfabetyzmu w Polsce wśród osób w wieku 10 lat i więcej: w 1921 r. – 33%, 1931 r. – 23%, 1939 r. – ok. 16%.
Podział szkolnictwa: obowiązkowe szkoły powszechne (bezpłatne), szkoły średnie (płatne), szkoły zawodowe (niskie czesne).
Odrębne szkolnictwo dla mniejszości narodowych z językiem narodowym jako wykładowym; potem szkoły dwujęzykowe.
1932 – reforma jędrzejewiczowska – wprowadzenie trójstopniowości nauczania
- 7-klasowe szkoły podstawowe
- szkoły średnie podzielone na 4-letnie gimnazjum i 2-letnie liceum, kończące się dużą maturą

Rozwój szkolnictwa wyższego.

Badania i osiągnięcia naukowe

Uznanie wśród Europejczyków dla badaczy literatury polskiej i historyków.
Władysław Konopczyński – początek wydawania *Polskiego słownika biograficznego*.
Światowe uznanie dla lwowskiej szkoły matematycznej.
Rozpracowanie Enigmy przez kryptologów: Mariana Rejewskiego, Henryka Zygalskiego i Jerzego Różyckiego.
Rudolf Weigl – utworzenie we Lwowie ośrodka badań nad tyfusem plamistym.
Otwarcie w Warszawie Instytutu Radowego.

Osiągnięcia w muzyce, sztuce i architekturze

Organizacja konkursów chopinowskich i konkursów skrzypcowych.
Światowa kariera śpiewaka operowego i aktora Jana Kiepury.
Malarstwo
- kubizm – Leon Chwistek, Tadeusz Makowski
- koloryzm – Jan Cybis, Zygmunt Waliszewski
- ekspresjonizm – Marian Bohusz-Szyszko
- abstrakcjonizm – Władysław Strzemiński, Henryk Stażewski

Grafika – Maja Berezowska, rzeźba – Franciszek Xawery Dunikowski.
W architekturze dominacja modernizmu.

Literatura i teatr

1924 – Literacka Nagroda Nobla dla Władysława Stanisława Reymonta za powieść *Chłopi*.
Duża popularność powieści, m.in. autorstwa Tadeusza Dołęgi-Mostowicza, Marii Dąbrowskiej, Zofii Nałkowskiej.
Twórczość grupy poetyckiej Skamander, m.in. Jarosława Iwaszkiewicza, Antoniego Słonimskiego, Juliana Tuwima.
Rozkwit teatru. Najpopularniejsi aktorzy teatralni – Irena Solska, Aleksander Zelwerowicz.
Tadeusz Boy-Żeleński – tłumacz literatury francuskiej i recenzent teatralny.

Kultura masowa i sport

Rozwój prasy. Wśród najpopularniejszych tytułów „Ilustrowany Kurier Codzienny", „Rycerz Niepokalanej".
Rozwój kina. Pierwsze polskie produkcje filmowe, m.in. *Znachor*, *Kariera Nikodema Dyzmy*.
Gwiazdy polskiego kina: Jadwiga Smosarska, Hanka Ordonówna, Eugeniusz Bodo, Adolf Dymsza.
Popularyzacja radia i audycji radiowych, m.in. kabaretowych – „Wesołej Lwowskiej Fali".
Sukcesy polskich sportowców na igrzyskach olimpijskich, m.in. Haliny Konopackiej, Janusza Kusocińskiego, Stanisławy Walasiewiczówny.

Polecane publikacje

M. Łozińska, *Smaki dwudziestolecia. Zwyczaje kulinarne, bale i bankiety*, Warszawa: WN PWN, 2011.

M. i J. Łozińscy, *W przedwojennej Polsce. Życie codzienne i niecodzienne*, Warszawa: WN PWN, 2020.

D. Nałęcz, *Kultura Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa: KAW, 1991.

VI

Sprawdź się!

II Rzeczpospolita

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- powstanie rządu Jędrzeja Moraczewskiego
- powstanie rządu Ignacego Daszyńskiego
- Bitwa Warszawska
- zamach majowy
- uchwalenie konstytucji kwietniowej
- podpisanie polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy
- pierwsze wybory parlamentarne

2. Przedstaw zmiany polityczne, które doprowadziły do ukształtowania się rządów autorytarnych w II Rzeczpospolitej.

3. Opisz główne dokonania gospodarcze II Rzeczpospolitej.

4. Podaj, jakie wydarzenia doprowadziły do ukształtowania się granic II Rzeczpospolitej.

5. Wyjaśnij pojęcia.

- sanacja
- Wolne Miasto Gdańsk
- operacja polska NKWD
- koncepcja międzymorza
- zaślubiny Polski z morzem
- reforma jędrzejewiczowska
- wybory brzeskie
- konstytucja kwietniowa

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Konstytucja marcowa usankcjonowała ustrój republiki demokratycznej oraz przewagę władzy ustawodawczej nad wykonawczą. Była jedną z bardziej postępowych konstytucji republikańskich ówczesnej Europy.
- W 1924 r. udaną reformę skarbowo-walutową przeprowadził rząd Chjeno-Piasta.
- W 1932 r. polscy matematycy rozpracowali działanie niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma.
- Spośród gazet wydawanych w II Rzeczpospolitej największy nakład, a tym samym najwięcej czytelników, miał „Rycerz Niepokalanej" wydawany przez franciszkanów w Niepokalanowie.
- Granica wschodnia II Rzeczpospolitej została ukształtowana w wyniku traktatu wersalskiego zawartego po wojnie polsko-bolszewickiej.

7. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Aleksandra Szczerbińska
- Ignacy Jan Paderewski
- Irena Kosmowska
- Stanisław Wojciechowski
- Wojciech Korfanty

- Działaczka społeczna i oświatowa ruchu ludowego, jedna z ośmiu pierwszych posłanek w II Rzeczpospolitej i jedyna kobieta w rządzie Daszyńskiego.
- Działacz śląski, polski komisarz plebiscytowy na Górnym Śląsku, dyktator trzeciego powstania śląskiego w 1921 r., wieloletni poseł na sejm, w 1930 r. został aresztowany i wraz z posłami Centrolewu osadzony w twierdzy brzeskiej.
- Światowej sławy polski pianista, orędownik odzyskania niepodległości przez Polskę, członek polskiej delegacji na konferencji pokojowej w Paryżu, premier Polski w 1919 r.
- Członkini Organizacji Bojowej PPS, komendantka legionowych kurierek, po kryzysie przysięgowym internowana, w odrodzonej Polsce działaczka społeczna.
- Współzałożyciel i działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, potem członek ruchu ludowego, drugi prezydent Polski, ustąpił ze stanowiska w czasie zamachu majowego w 1926 r.

8. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i określ, jakie wydarzenie przedstawia i co na to wskazuje. Podaj, jaka jest wymowa tej ilustracji, i uzasadnij swoje zdanie.

9. Napisz pracę argumentacyjną.
Po przewrocie majowym obóz sanacji wprowadził w II Rzeczpospolitej rządy autorytarne. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, charakteryzując w argumentacji trzy wybrane wydarzenia z okresu rządów sanacyjnych trwających do 1939 r.

KALENDARIUM

1769 – wynalezienie maszyny parowej przez Jamesa Watta
1785 – wynalezienie mechanicznego krosna przez Edmunda Cartwrighta
1800 – powstanie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie
1804 – powstanie państwa Haiti, pierwszego niepodległego państwa w Ameryce Środkowej
1807 – pierwszy rejs statku parowego skonstruowanego przez Roberta Fultona
1815 – podpisanie Aktu końcowego kongresu wiedeńskiego
– powstanie Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Rzeczpospolitej Krakowskiej
– powstanie Świętego Przymierza
1816 – powstanie Wielkiej La Platy
1817 – powstanie Giełdy Kupieckiej w Warszawie
– utworzenie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie
– reaktywowanie uniwersytetu we Lwowie
– powstanie Towarzystwa Filomatycznego
– wiec na Górze Wartburskiej koło Jeny
1818 – ogłoszenie konstytucji Rzeczpospolitej Krakowskiej
1819 – powstanie Wielkiej Kolumbii
– powstanie Wolnomularstwa Narodowego
– wprowadzenie cenzury w Królestwie Polskim
1820 – powstanie Towarzystwa Filaretów
1821 – powstanie Towarzystwa Patriotycznego
– ogłoszenie niepodległości Meksyku
1822 – wydanie *Ballad i romansów* Adama Mickiewicza
– ogłoszenie niepodległości przez Brazylię
1823 – edykt regulacyjny dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego
– ogłoszenie doktryny Monroego w USA
1825 – powstanie Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Warszawie
– uruchomienie pierwszej towarowej linii kolejowej w Wielkiej Brytanii
– powstanie w Petersburgu (powstanie dekabrystów)
1828 – założenie Banku Polskiego w Królestwie Polskim
– zawiązanie sprzysiężenia Wysockiego w Warszawie
1830 – uzyskanie niepodległości przez Grecję
– wybuch rewolucji lipcowej we Francji
– proklamowanie niepodległości przez Belgów
– noc listopadowa i wybuch powstania listopadowego w Królestwie Polskim
– uznanie przez sejm Królestwa Polskiego powstania listopadowego za narodowe
1831 – detronizacja króla Mikołaja I oraz dynastii Romanowów w Królestwie Polskim
– bitwa pod Stoczkiem Łukowskim
– walki o Olszynkę Grochowską
– wybuch powstania na Litwie, Żmudzi i Białorusi
– bitwa pod Iganiami
– bitwa pod Ostrołęką
– atak Iwana Paskiewicza na Warszawę
– poddanie się Zamościa i upadek powstania listopadowego
– powstanie Komitetu Narodowego Polskiego na emigracji w Paryżu
1832 – nadanie Królestwu Polskiemu Statutu organicznego
– założenie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego na emigracji w Paryżu
– utworzenie Towarzystwa Naukowej Pomocy przez Hotel Lambert na emigracji we Francji
1833 – wprowadzenie stanu wojennego w Królestwie Polskim
1834 – początek budowy Huty Bankowej w Dąbrowie Górniczej
1835 – powstanie Gromad Ludu Polskiego na emigracji w Wielkiej Brytanii
1836 – ogłoszenie Wielkiego manifestu TDP na emigracji w Paryżu
1837 – wynalezienie telegrafu przez Samuela Morse'a
1839 – przedstawienie przez liderów robotników Karty praw ludu brytyjskiej Izbie Gmin
1839–1842 – pierwsza wojna opiumowa
1840 – Senegal pierwszą kolonią francuską w Afryce
1842 – powstanie Bazaru w Poznaniu

1846 – rabacja galicyjska
– powstanie krakowskie
– włączenie Rzeczpospolitej Krakowskiej do austriackiego Królestwa Galicji i Lodomerii
– otwarcie przez Hipolita Cegielskiego sklepu, a następnie warsztatu mechanicznego w Poznaniu

1848 – wybuch rewolucji lutowej we Francji
– powstanie II Republiki Francuskiej
– wybuch Wiosny Ludów w Prusach, Austrii, Lombardii i Wenecji
– powstanie Komitetu Narodowego w Krakowie
– powstanie wielkopolskie
– zwołanie ogólnoniemieckiego parlamentu we Frankfurcie

1851 – zniesienie granicy celnej między Królestwem Polskim a Rosją

1851–1864 – powstanie tajpingów

1852 – zastąpienie II Republiki Francuskiej II Cesarstwem

1853 – wynalezienie lampy naftowej przez Ignacego Łukasiewicza

1854 – przystąpienie Wielkiej Brytanii i Francji do wojny krymskiej

1855 – zdobycie Sewastopola w czasie wojny krymskiej

1856 – podpisanie traktatu paryskiego kończącego wojnę krymską

1856–1860 – druga wojna opiumowa

1857–1859 – powstanie sipajów w Indiach

1858 – francusko-sardyński układ w Plombières

1859 – bitwy pod Magentą i Solferino w czasie wojny francusko-sardyńsko-austriackiej

1860 – wyprawa tysiąca czerwonych koszul pod przywództwem Garibaldiego
– Abraham Lincoln wybrany na prezydenta USA

1861–1865 – wojna secesyjna

1861 – zniesienie poddaństwa chłopów w Rosji
– ogłoszenie przez cesarza austriackiego patentu lutowego nadającego autonomię m.in. Galicji
– proklamacja Królestwa Włoch

1862 – powołanie przez Czerwonych Komitetu Centralnego Narodowego
– ogłoszenie Proklamacji emancypacji w USA
– Otto von Bismarck mianowany premierem rządu pruskiego
– ogłoszenie branki do wojska rosyjskiego w Królestwie Polskim

1863 – uruchomienie pierwszego metra w Londynie
– przekształcenie przez Czerwonych Komitetu Centralnego Narodowego w Tymczasowy Rząd Narodowy i wybuch powstania styczniowego
– bitwa pod Węgrowem
– zawarcie układu przez Rosję i Prusy (konwencja Alvenslebena)
– utworzenie przez Czerwonych i Białych Rządu Narodowego
– bitwa pod Gettysburgiem w czasie wojny secesyjnej

1864 – uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim
– stracenie przez Rosjan dyktatora powstania styczniowego Romualda Traugutta
– wojna duńska

1865 – kapitulacja wojsk Konfederacji, koniec wojny secesyjnej
– zamach na prezydenta Lincolna
– uchwalenie XIII poprawki do konstytucji zakazującej niewolnictwa w USA

1866 – wojna prusko-austriacka i rozwiązanie Związku Niemieckiego
– przyłączenie Wenecji do Królestwa Włoch
– uchwalenie lojalistycznego adresu do tronu przez galicyjskich konserwatystów

1867 – wynalezienie dynamitu przez Alfreda Nobla
– podporządkowanie biskupów rzymsko-katolickich z Królestwa Polskiego Kolegium Duchownemu w Petersburgu
– powstanie Austro-Węgier
– powołanie Związku Północnoniemieckiego

1868 – początek epoki Meiji w Japonii

1869 – zamknięcie Szkoły Głównej Warszawskiej przez władze rosyjskie

1870–1871 – wojna francusko-pruska

1870 – przyłączenie Rzymu do Królestwa Włoch

1871 – powstanie Rzeszy Niemieckiej
– Komuna Paryska
– powstanie Akademii Umiejętności w Krakowie

1873 – zawarcie sojuszu trzech cesarzy przez Austro-
-Węgry, Rzeszę Niemiecką i Rosję

1876 – opatentowanie telefonu przez Alexandra Grahama Bella

1878 – obrady kongresu berlińskiego po zakończeniu wojny rosyjsko-tureckiej

1880–1881 – pierwsza wojna burska

1881 – zabicie cara Aleksandra II

1881–1899 – powstanie Mahdiego w Sudanie

1882 – wynalezienie szczepionki przeciwko wściekliźnie przez Ludwika Pasteura

– powstanie trójprzymierza Niemiec, Austro-Węgier i Włoch

– powstanie Socjalno-Rewolucyjnej Partii Proletariat w Warszawie

1884–1885 – konferencja berlińska i dokonanie podziału Afryki

1885–1886 – rugi pruskie w zaborze pruskim

1886 – powstanie Komisji Kolonizacyjnej

1887 – powstanie Związku Indochińskiego (Indochin Francuskich)

1888 – opatentowanie gumowej opony przez Johna Dunlopa

1889 – powstanie II Międzynarodówki

1891 – ogłoszenie przez papieża Leona XIII encykliki *Rerum novarum*

1892 – założenie Polskiej Partii Socjalistycznej w Paryżu

– opatentowanie silnika wysokoprężnego przez Rudolfa Diesla

1893 – powstanie trójzaborowej Ligi Narodowej

– przyznanie pełnych praw wyborczych kobietom w Nowej Zelandii

1895 – pierwszy pokaz filmowy braci Lumière w Paryżu

– odkrycie promieni X przez Wilhelma Roentgena

– założenie Stronnictwa Ludowego w Galicji

1896 – pierwsze nowożytne igrzyska olimpijskie w Atenach

– pierwszy pokaz filmu w kinie na ziemiach polskich

1897 – powstanie Polskiej Partii Socjaldemokratycznej Galicji i Śląska

1898 – wojna hiszpańsko-amerykańska

1899–1902 – druga wojna burska

1899–1901 – powstanie bokserów

1900 – założenie Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy

1901 – początek strajku polskich dzieci we Wrześni

1903 – pierwszy kontrolowany lot aeroplanu (samolotu)

1904–1905 – wojna rosyjsko-japońska

1904 – zawarcie układu *entente cordiale* przez Francję oraz Wielką Brytanię

1905 – „krwawa niedziela" w Petersburgu i wybuch rewolucji w Rosji

– bitwa pod Cuszimą w czasie wojny rosyjsko-japońskiej

– ogłoszenie przez cara manifestu październikowego w Rosji

– wprowadzenie w Królestwie Polskim stanu wojennego i powrót do polityki reakcji

– przyznanie Literackiej Nagrody Nobla Henrykowi Sienkiewiczowi

– początek pierwszego kryzysu marokańskiego

1907 – powstanie trójporozumienia Francji, Wielkiej Brytanii oraz Rosji

1908 – wprowadzenie ustawy kagańcowej w zaborze pruskim

– powstanie Związku Walki Czynnej

– akcja Organizacji Bojowej PPS pod Bezdanami

– zastosowanie taśmy produkcyjnej przez Henry'ego Forda

1910 – powstanie Towarzystwa Strzelec w Krakowie i Związku Strzeleckiego we Lwowie

1911 – drugi kryzys marokański

– utworzenie Polskich Drużyn Strzeleckich

– wybuch rewolucji w Chinach

1912 – wyłączenie Chełmszczyzny i części Podlasia z Królestwa Polskiego

– powstanie Tymczasowej Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych z Galicji i Królestwa Polskiego

1912–1913 – I wojna bałkańska

1913 – ogłoszenie niepodległości przez Tybet

– II wojna bałkańska

– rozłam PSL na PSL-Piast i PSL-Lewicę

1914–1918 – Wielka Wojna (I wojna światowa)
1914 – otwarcie Kanału Panamskiego
– zamach w Sarajewie na następcę tronu Austro-Węgier
– wypowiedzenie wojny Serbii przez Austro-Węgry
– wkroczenie I Kompanii Kadrowej do Królestwa Polskiego
– odezwa wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza do Polaków
– bitwa pod Tannenbergiem
– pierwsza bitwa nad Marną
1915 – użycie przez Niemców gazów bojowych pod Ypres
– początek bitwy o Gallipoli
1915–1917 – ludobójstwo Ormian w Turcji
1916 – bitwa pod Verdun
– opublikowanie przez Alberta Einsteina szczególnej teorii względności
– bitwa nad Sommą
– Akt 5 listopada wydany przez cesarzy niemieckiego i austriackiego dla Polaków w Królestwie Polskim
1917 – rewolucja lutowa w Rosji i abdykacja cara Mikołaja II
– przystąpienie USA do Wielkiej Wojny
– utworzenie Armii Polskiej we Francji
– kryzys przysięgowy w Legionach Polskich
– rewolucja październikowa w Rosji i przejęcie władzy przez bolszewików
1918–1923 – wojna domowa w Rosji
1918 – orędzie prezydenta Wilsona do Kongresu USA
– pokój w Brześciu nad Bugiem i wycofanie się Rosji z Wielkiej Wojny
– deklaracja Wielkiej Brytanii i Francji uznająca prawo Polaków do stworzenia niepodległego państwa
– druga bitwa nad Marną
– ofensywa stu dni na froncie zachodnim
– początek polsko-ukraińskich walk o Lwów
– bunt marynarzy w Kilonii i początek rewolucji w Niemczech
– powstanie Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej w Lublinie
– przybycie Józefa Piłsudskiego do Warszawy
– rozejm w Compiègne i zakończenie Wielkiej Wojny
– odzyskanie niepodległości przez Polskę
– przekazanie Józefowi Piłsudskiemu władzy wojskowej i cywilnej przez Radę Regencyjną
– powołanie pierwszego centralnego rządu polskiego z Jędrzejem Moraczewskim na czele
– przyznanie pełnych praw wyborczych kobietom w Polsce
– wybuch powstania wielkopolskiego
1918–1921 – wojna polsko-bolszewicka
1919 – początek konferencji pokojowej w Paryżu
– Ignacy Jan Paderewski premierem polskiego rządu
– pierwsze wybory parlamentarne w Polsce
– uchwalenie małej konstytucji w Polsce
– podpisanie traktatu wersalskiego przez Niemcy
– powstanie Republiki Weimarskiej
– pierwsze powstanie śląskie
– podpisanie traktatu pokojowego z Austrią
– podpisanie traktatu pokojowego z Bułgarią
1920 – zaślubiny Polski z morzem
– wyprawa kijowska (ofensywa polsko-ukraińska w czasie wojny polsko-bolszewickiej)
– podpisanie traktatu pokojowego z Węgrami
– plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu
– podpisanie traktatu pokojowego z Turcją
– Bitwa Warszawska
– drugie powstanie śląskie
– „bunt" Żeligowskiego
1921 – zawarcie polsko-francuskiego sojuszu obronnego
– podpisanie polsko-francuskiej tajnej konwencji wojskowej
– powstanie marynarzy Floty Bałtyckiej w Kronsztadzie
– zawarcie wojskowo-politycznego paktu między Polską a Rumunią
– uchwalenie konstytucji marcowej w Polsce
– zawarcie pokoju ryskiego kończącego wojnę polsko-bolszewicką
– plebiscyt na Górnym Śląsku
– początek realizacji Nowej Polityki Ekonomicznej w Rosji bolszewickiej
– trzecie powstanie śląskie

– powstanie Narodowej Partii Faszystowskiej we Włoszech

1921–1922 – konferencja waszyngtońska

1922 – przyłączenie Wileńszczyzny do Polski

– zawarcie układu w Rapallo przez Niemcy i Rosję bolszewicką

– decyzja sejmu RP o budowie portu w Gdyni

– marsz na Rzym – pucz faszystów włoskich

– Gabriel Narutowicz pierwszym prezydentem Polski

– zabójstwo prezydenta Narutowicza

– powstanie ZSRS

1923 – pucz monachijski

1924 – reformy skarbowa i walutowa Władysława Grabskiego

– Józef Stalin przywódcą ZSRS

– pierwsze medale Polaków na igrzyskach olimpijskich

– przyznanie Literackiej Nagrody Nobla Władysławowi Stanisławowi Reymontowi

1925 – zawarcie traktatu w Locarno

– uzyskanie przez Benita Mussoliniego władzy dyktatorskiej we Włoszech

1926 – przewrót majowy w Polsce

– uchwalenie noweli sierpniowej w Polsce

1926–1933 – budowa magistrali węglowej łączącej Śląsk z portem w Gdyni

1927 – przelot Charlesa Lindbergha nad Atlantykiem bez międzylądowania

– premiera pierwszego amerykańskiego filmu dźwiękowego

1928 – podpisanie wielostronnego międzynarodowego paktu Brianda–Kellogga

– odkrycie penicyliny przez Aleksandra Fleminga

– powstanie Linii Lotniczych LOT

1929 – podpisanie protokołu Litwinowa przez ZSRS, Polskę, Estonię, Łotwę i Rumunię

– podpisanie paktów laterańskich i powstanie Państwa Watykańskiego

– krach na giełdzie nowojorskiej („czarny czwartek"), początek wielkiego kryzysu

1930 – wybory brzeskie w Polsce

1931 – agresja Japonii na Chiny

1932 – reforma jędrzejewiczowska – reforma szkolnictwa w Polsce

– zawarcie polsko-sowieckiego paktu o nieagresji

– rozpracowanie działania Enigmy przez polskich matematyków

1933 – nominacja Adolfa Hitlera na kanclerza Republiki Weimarskiej

– początek New Deal w USA

– wystąpienie Japonii z Ligi Narodów

– wystąpienie Niemiec z Ligi Narodów

1934 – podpisanie polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy

– noc długich noży (likwidacja przeciwników Hitlera wewnątrz ruchu nazistowskiego w III Rzeszy)

– przystąpienie ZSRS do Ligi Narodów

1935 – uchwalenie konstytucji kwietniowej w Polsce

– uchwalenie antysemickich ustaw norymberskich w III Rzeszy

– atak Włoch na Etiopię (Abisynię)

– koniec wielkiego kryzysu na świecie

1936 – remilitaryzacja Nadrenii przez III Rzeszę

– początek wielkiej czystki w ZSRS

1936–1939 – wojna domowa w Hiszpanii

1937–1939 – budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego w Polsce

1937–1938 – operacja polska NKWD (mordowanie i wysiedlanie do łagrów Polaków z Białorusi i Ukrainy przez władze ZSRS)

1937 – powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego

– powstanie osi Berlin–Rzym–Tokio

– wystąpienie Włoch z Ligi Narodów

1938 – Anschluss Austrii przez III Rzeszę

– układ monachijski i rozbiór Czechosłowacji

– zajęcie Zaolzia przez Polskę

– „noc kryształowa" (pogrom Żydów w III Rzeszy)

1939 – wystąpienie Józefa Becka w sejmie

– zawarcie paktu Ribbentrop–Mołotow przez III Rzeszę i ZSRS

Indeks najważniejszych pojęć i postaci

I Brygada 282, 335, 337, 340, 425
I Kompania Kadrowa 282, 332, 334, 343
I Korpus Polski 333, 343
I Światowy Zjazd Polaków 490
II Brygada 335, 338–340
II Korpus Polski 338, 339
II Międzynarodówka 214, 268
II Rzesza 170–172, 175, 176, 188, 250, 301, 302, 304, 309
III Brygada 335, 337, 340
III Rzesza 353, 368, 378, 380, 382, 386, 387, 389, 396–398, 400, 401, 404–409, 416, 420, 467, 475
XIII poprawka do konstytucji 144, 150, 155
13. punkt orędzia Wilsona 341, 343

A

abolicja 145, 338
aeroplan → samolot
Akademia Umiejętności (Polska Akademia Umiejętności) 243, 286, 290, 295, 496
akcja germanizacyjna → germanizacja
akcje (papiery wartościowe) 120, 200, 201, 358, 359, 365
Akt 5 listopada (akt dwóch cesarzy) 332, 336, 343, 424
Akt końcowy kongresu wiedeńskiego 8, 12, 38
akt
  oktrojowany → konstytucja oktrojowana
  regulacyjny 118, 125
Aleksander I Romanow, car Rosji (Aleksander II, król Polski) **10**, 11, 15, 17, 70, 71, 75–77, 79–81, 86
Aleksander II Romanow (car Rosji) **138**–143, 165, 222, 225, 231, 234, 236, 274, 285, 298–300
Aleksander III Romanow (car Rosji) 83, 274, 285, 303
alfabetyzacja 58, 213, 261, 265, 272, 273, 277, 494, 505
„Ameryka jest dla Amerykanów" 63
Ameryka Łacińska (Latynoska) 66, 67, 189, 346, 357, 363
analfabetyzm 73, 121, 210, 366, 494, 505
anarchizm 28, 32, 37, 267
Andersen Hans Christian 36, 37
Anschluss 398, 404, 405, 409
antybiotyk 413, 421
antysemityzm 215, 216, 353, 379, 384, 385, 387, 491
antyseptyki 203, 207
Armia Polska we Francji (Armia Hallera, błękitna armia) 339, 343, 428
aryzacja 384
asymilacja (Żydów) 223, 225, 266, 273
ateizacja 394
automobil → samochód
autonomia 74, 76, 81, 140, 143, 172, 224, 233, 243, 244, 251, 264, 265, 272, 273, 278, 333, 352, 402, 404, 438, 490

B

Badeni Kazimierz **245**, 251, 265
bałkanizacja **305**
Banach Stefan **496**, 497
Bank Polski 70, 78, 81, 116, 117, 247, 481
bankiety polityczne 49, 59
basen Morza Czarnego 136, 137, 140, 143, 300
Baudouin de Courtenay Jan 291
Bauhaus 415, 421
Bazar 116, 120, 125, 429
Beck Józef 464, 468, 470, **475**, 476, 478, 479
Beethoven Ludwig van 33, 37
Bem Józef 54, **55**, 57, 59, 89, 94, 112, 113, 115
Benz Carl 204, 207
Berezowska Maja 498, 505
Berg Fiodor 230
Berlioz Hector 36, 37
Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR) 464, 465, 468, 469
bezrobocie 20, 49, 149, 182, 359–363, 365, 370, 375, 378, 380, 381, 386, 387, 408, 484–486, 493
„bękart traktatu wersalskiego" 470, 479
Biali 224, 225, 227, 228, 230, 233
biali **328**, 329, 331, 445
Białostocki Okręg Przemysłowy → Okręg Przemysłowy
bicykl 204, 293
biedermeier styl 36, 37
bieg maratoński 212
Bismarck Otto von 164–167, **165**, 170–173, 175, 180, 181, 188, 246, 247, 300, 301
bismarckowski system sojuszy 301, 302
bitwa
  nad jeziorami mazurskimi 314, 321
  nad Marną druga 310, 317, 321
  nad Marną pierwsza 310, 313, 321
  nad Sommą 310, 313, 314, 321
  o Gallipoli 316, 321
  o Górę Świętej Anny 437, 438
  o Olszynkę Grochowską 82, 84, 88, 93
  pod Cuszimą 196, 197
  pod Gettysburgiem 144, 148, 155
  pod Gorlicami 315
  pod Iganiami 89, 93
  pod Jastkowem 335
  pod Kaniowem 338
  pod Komarowem 447, 451
  pod Kostiuchnówką druga 335, 343
  pod Kostiuchnówką pierwsza 335, 343
  pod Krzywopłotami 335, 343
  pod Łowczówkiem 335
  pod Opatowem 230
  pod Ostrołęką 82, 89, 93
  pod Rafajłową 335
  pod Rarańczą 338
  pod Sedanem 168
  pod Stoczkiem Łukowskim 88
  pod Synopą 138
  pod Tannenbergiem 310, 314, 315, 321
  pod Verdun 310, 313, 321
  pod Węgrowem 222, 227
Bitwa Warszawska (Cud nad Wisłą) 442, 446–449, 451, 468
Blanqui Louis Auguste 31, 32, 37
błękitna armia → Armia Polska we Francji
Bobrzyński Michał 244, 265, 292, 295
Bodo Eugeniusz 502, 505
bojówki faszystowskie 368, 369
Bolívar Simón 62, **65**, 67
bolszewicy 31, 274, 285, 315, 322–331, **324**, 333, 345, 352, 388–391, 397, 428, 442–449, 451, 456
bombowce 314, 321
Boy-Żeleński Tadeusz 288, 295, **501**, 505
Boznańska Olga 289, 295
bracia
  Lumière (Auguste i Louis) 211
  Niemojowscy (Bonawentura i Wincenty) 83, 93
  Wright (Orville i Wilbur) 205, 207
Brahms Johannes 36, 37
branka 222, 224, 226, 233
Brygada Strzelców Polskich 333, 343
Brzóska Stanisław 230, 233
„bunt" Żeligowskiego 442, 449, 451
Burke Edmund **28**, 29, 37
Burowie 181, 182
burszowski związek 39, 47
burżuazja 26, 27, 42, 49, 117, 125, 210, 215, 257, 263, 369
Byron George 36, 40

C

Canova Antonio 33, 37
Cartwright Edmund 20
Cavour Camillo **157**–160, 163, 164
Cegielski Hipolit 121, 125, **254**, 263
Centralny Okręg Przemysłowy (COP) 480, 486–489, 493
Centrolew 435, 464, 469
ceny dumpingowe 362
Cesarski Uniwersytet Warszawski → uniwersytet w Warszawie
Ceynowa Florian 114
Chałupiec Apolonia → Negri Pola
Chamberlain Neville **405**
Chanel Coco 417, 421
Chełmoński Józef 259, 287, 295
Chjena → Chrześcijański Związek Jedności Narodowej

Chłapowski Dezydery 89, 117, 120
Chłopicki Józef **86**, 88, 93
Chopin Fryderyk 36, 37, 80, 95, 97, 127, **131**, 132
Chrzanowski Wojciech 56, 57, 113, 115
chrześcijańska demokracja (chadecja) 213, 216, 217, 219, 272, 424, 431, 435, 456, 465, 468
Chrześcijański Związek Jedności Narodowej (Chjena) 456–459
Cinciała Andrzej 114, 115
Cooper James Fenimore 36, 37, 129
Cud nad Wisłą → Bitwa Warszawska
curieterapia 203
Cytadela 91, 93, 117, 225, 230, 249, 280
cywilizacja przemysłowa 18
„czarny czwartek" 356, 365
Czartoryska Izabela 126, 133
Czartoryski Adam Jerzy 28, 37, 57, 74, 76, 86, 87, 90, 94, 95, **97**, 98, 101, 103, 109, 130, 141
czartyści → ruch czartystów
Czeka 330, 389, 397
czerwone koszule → garybaldczycy
Czerwoni 224–228, 231, 233
czerwoni 329, 331
„człowiek sowiecki" 394, 397
czołgi → tanki
czystki etniczne 305, 320, 321

D

dadaizm 415, **419**, 421
Daszyński Ignacy 269, 273, 284, 424, **426**–428, 431, 453
Dąbrowska Maria **500**, 505
Dąbrowski Jarosław 169, 224, **225**, 233, 403
dekabryści 38, 44, 45, 47, 83
dekadentyzm 209, 210, 219, 288
deklaracja o przyjaźni 470
Deklaracja praw narodów Rosji 333, 341, 343
dekret
  o pokoju 326, 331
  o ziemi 326, 331, 391
Delacroix Eugène 36, 37, 42, 97
Dembowski Edward **107**, 108
demilitaryzacja Nadrenii 355, 408
demokracja parlamentarna 363, 365, 368, 460, 466, 469
demokratyzacja 49, 67, 120, 213–215, 219, 245, 269, 272, 273, 323, 416
depesza
  Arthura Zimmermanna 317
  emska 167
Derdowski Hieronim 114
Diesel Rudolf 204, 207
Dmowski Roman **270**, 273, 278, 280, 281, 283, 333, 339, 343, 373, 424, 425, 428, 430, 431, 442, 445, 451, 464
doktryna Monroego 60, 62, 63, 67, 189, 316
dominium 152, 182, 187, 350, 405
Dowbor-Muśnicki Józef **333**, 343, 429
drapacz chmur → wieżowiec
drobnomieszczaństwo 26, 27, 121, 257, 263, 282
Drucki-Lubecki Franciszek Ksawery **78**
Drzymała Michał 247–249, 251, 294
duce 371–375, 399
Duma 270, 276, 277, 281, 282, 285, 323, 324, 481
Dunikowski Franciszek Xawery 498, 505
Dunlop John 198, 204, 205, 207
dwuprzymierze 301, 309
dwuwładza 323, 324, 331, 428
Dybicz Iwan 87, 89, 93
dyktator 363, 370, 372, 375, 389, 402, 408, 417
  powstania 86, 90, 93, 105, 228, 230, 233, 435, 437
dyktatura 32, 268, 324, 325, 327, 328, 331, 366, 376, 388, 389, 395, 408, 409, 463, 469
  powstania 227
Dymsza Adolf 502, 505
dynamit 182, 198, 200, 207
dyplom październikowy 174, 242, 243
dywidendy 200
Dywizja Kozaków Sułtańskich 141, 143
Dzierżyński Feliks 269, 273, 389, **391**, 397, 445, 490

E

Einstein Albert **414**, 421
eksport rewolucji 329, 390, 391
ekspresjonizm 209, 210, 219, **418**, 498, 505
eksterminacja Ormian → ludobójstwo Ormian
eksterytorialność **372**
elektryfikacja 363, 412, 421, 480, 483
emancypacja kobiet 217, 266, 273, 345, 355
emancypantki (entuzjastki) 217, 218
emisariusz 99, 104, 107, 110, 115, 246
endecja (Narodowa Demokracja, ND) 270–272, 278, 280, 281, 283, 285, 339, 424, 426–428, 430, 453, 456, 457, 459, 463, 464, 491
Engels Fryderyk 32, 37, 214
Enigma 494, 496, 505
ententa 270, 311, 315–318, 321, 323, 329, 336, 338, 349, 367, 425, 427, 428, 430–432, 437
entente cordiale 298, 302, 304, 309
entuzjastki → emancypantki
epoka Meiji 188, 194, 195, 197
era elektryczności 198, 207
eserowcy 274, 323, **324**, 326, 328
europeizacja 186, 352

F

fabryka 18–22, 30–32, 92, 117, 121, 169, 182, 194, 198, 202, 211, 252–255, 257, 276, 279, 280, 316, 320, 328, 358, 359, 370, 392, 412, 417, 483, 486–488
Falanga Hiszpańska 402, 409
faszyści 367, 369–373, 375, 398
faszyzm 363, 366, 368, 371–375, 403, 468, 492
feminizm **32**
Ferdynand I Habsburg 54, 59
filhelleniści 40
film 195, 211, 219, 286, 293, 294, 386, 394, 410, 417, 418, 420, 497, 502
fotoplastykon **293**, 294
Fourier Charles 30, 31, 37
Franciszek I Habsburg 10, 11
Franco Francisco **402**, 403, 409
Freikorps **376**
front 60, 143, 167, 218, 278, 312–323, 329, 332, 335, 338–340, 342, 345, 368, 406, 446, 502
  alpejski 316
  ukraiński drugi 444
  wschodni 314, 315, 321, 332, 335, 339, 340, 343, 444, 447
  zachodni 312–314, 317, 318, 321, 339, 343, 345, 376, 378
Front Ludowy 402, 403, 409
Front Morges 428, 468, 469
Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern 10, 11, 17
Fryderyk Wilhelm IV Hohenzollern 52, 53, 58
Fulton Robert 23, **24**, 27
futuryzm **418**, 498
Führer 378, 382, 387

G

Galicyjski Sejm Stanowy **72**, 81
Gałczyński Konstanty Ildefons 501
Gandhi Mohandas Karamchand (Mahatma) 185, 187
Garibaldi Giuseppe 56, 157–**160**, 162–164
garybaldczycy (czerwone koszule) **159**, 160, 162
gazy bojowe 313, 321, 399
Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (GISZ) 463
germanizacja (akcja germanizacyjna) 117, 172, 173, 242, 246, 249, 251, 265, 280, 286, 287, 490
Gestapo 383, 387
Gierymski Aleksander 287
Gierymski Maksymilian 287, 295
Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy 383
Goebbels Joseph **386**
Goethe Johann Wolfgang 33, 37
Gołuchowski Agenor 174, 242, **243**, 251
Gombrowicz Witold 501
gospodarka planowa 391, 397
Goya Francisco 36, 37
Grabski Władysław 268, 440, 446, 458–460, 480, **481**, 485, 493
Grant Ulysses 147, 148, 155
Gromady Ludu Polskiego (Lud Polski) 94, 96, 100, 101, 103
gubernie zachodnie → ziemie zabrane

H

Hakata 242, 249, 251
Haller Józef 338, **339**, 428, 432, 433, 446, 468
Heltman Wiktor 98, 103, 105
Hercen Aleksander 136, 234

hiperinflacja **356**, 357, 365, 377, 378, 458, 459, 481
Hirszfeld Ludwik **413**, 421
historiografia 74, 92, 93, 96, 224, 292, 406, 496
historyzm 499
Hitler Adolf 376, **378**, 379, 381–383, 386, 387, 396, 399–401, 405, 406, 409, 415, 475, 476, 478, 479, 498
Hitlerjugend 383, 387
Hotel Lambert 94–98, 100, 103, 141, 227
Hugo Wiktor 36, 37, 208, 219
Huta Bankowa 116, 125
hydroelektrownie 412

I

idea demokratyczna 28
idee konserwatywne 28
ideologia kolonialna 178
igrzyska olimpijskie 208, 212, 219, 494, 502–505
imigracja 206, 491
immunitet parlamentarny **76**
imperializm (polityka imperialna) 186, 408
imperium kolonialne 12, 16, 178, **182**, 185, 190
impresjonizm 209, 210, 219, 287
Indianie 64, 66, 67, 151, 152, 155, 186
Indochiny Francuskie (Związek Indochiński) 176, 177, 185, 187
indoktrynacja 386, 387, 394
Indyjski Kongres Narodowy 183
inflacja **356**, 365, 367, 387, 481
Ingres Jean-Auguste-Dominique 33, 37
Instytut Radowy 497, 505
insulina 413, 421
inteligencja 26, 27, 117, 125, 223, 244, 257, 263, 266, 275, 282, 320, 324, 328, 496
interwencjonizm **362**, 365, 481
inwalida (wojenny) 313, 319, 321, 345, 367, 410
inwigilacja 39, 394, 397
Iwaszkiewicz Jarosław 500, 505

J

Jankesi (unioniści) 62, 146, 153
jazz 415, 417, 421, 497
Joliot-Curie Irène 414, 421
Joliot-Curie Jean Frédérick 414, 421
junty 64, 67

K

kadeci 276, 323, **324**, 326
„kaliszanie" 83, 93
Kanał
  Panamski 190
  Sueski 182, 196
kapiści 498
kapitał 19, 21, 29, 78, 81, 117, 120, 149, 177, 189, 190, 200, 201, 207, 215, 252–255, 257, 261, 263, 271, 301, 357, 362, 379, 391, 480, 481, 486, 487
karbonariusz 39, 47, 101, 160
Karol X Burbon 41, 47
Karol Ludwik Napoleon Bonaparte (prezydent Francji) → Napoleon III (cesarz Francuzów)
Karta praw ludu 46, 47
kartele **200**, 201, 207
katorga **45**, 84, 231, 235, 277, 280
Kiepura Jan 497, 505
Kiereński Aleksander 274, **324**–326, 331
kino 211, 219, 293, 294, 366, 375, 417, 420, 499, 502, 505
kinematografia 296, 419, 423
klasa średnia 26, 27, 46, 48, 50, 54, 213, 420
klasycyzm 33, 36, 37, 128, 129, 133, 374, 419
klemensowczycy 118
kocioł bałkański 305, 309
kolektywiści → socjaliści
kolektywizacja rolnictwa 392, 393, 397
kolonia 18, 19, 50, 59, 62, 64, 169, 173, 176–182, 184–188, 311, 345, 347, 349, 351, 355, 472, 491
kolonializm **176**, 177, 186, 187
kołchozy 392, 397
Koło Polskie 245, 251, 281
Komisja Kolonizacyjna 242, 247, 251
Komitet
  Centralny Narodowy (KCN) 225–227, 231
  Narodowy Polski (kierowany przez Joachima Lelewela, XIX w.) 94, 96, 100, 101, 103
  Narodowy Polski (KNP; założony przez Romana Dmowskiego, XX w.) 270, 333, 339, 343, 425, 428, 429, 431, 457
Komuna
  Paryska 164, 169, 171, 175, 225, 403
  Paryża 169, 175
komuniści 32, 280, 330, 368, 371, 372, 376, 381, 382, 388, 389, 391, 394, 396, 403, 409, 445, 453, 456, 466, 473, 475, 490
komunizm 32, 37, 329, 330, 363, 388, 389, 391, 392, 394, 397, 448, 475
  wojenny 391, 397
koncentracja kapitału 200, 201, 207, 357
koncepcja
  inkorporacyjna 442, 451
  międzymorza 471, 472, 479
  federacyjna 442, 451
koncerny **201**, 207, 255, 305, 358, 414, 501
koncert mocarstw → kongres wiedeński
konfederaci 146–149
Konfederacja (Skonfederowane Stany Ameryki) 144–150, 155
konferencja
  berlińska 176, 180, 181, 187
  pokojowa w Paryżu 270, 319, 344–346, 350, 355, 428, 430, 440, 442, 481
  w Monachium 404–406, 409, 477, 478
  waszyngtońska 344, 354, 355
kongres
  berliński 180, 299, 300, 301, 307, 309
  paryski 140, 141, 143, 157
  wiedeński (koncert mocarstw, kwintet mocarstw) 8–14, 16, 17, 38, 47, 70–74, 81, 86, 140, 245, 345
Kongresówka → Królestwo Polskie
konkordat 372, 375
Konopacka Halina 502, 503, 505
Konopnicka Maria 248, 250, 287, 295
konserwatyzm 28, 37
Konstanty Romanow (wielki książę Konstanty, brat cara Aleksandra I) 74, **75**, 77, 80, 81, 83–86, 89
Konstanty Romanow (wielki książę Konstanty, brat cara Aleksandra II) 225, 230
konstrukcje żelbetonowe 199
konstruktywizm **419**
konstytucja
  kwietniowa 460, 464, 466, 469
  marcowa 452, 455, 456, 459, 462, 463, 466
  oktrojowana (akt oktrojowany) 16, 17, 76, 81
konwencja
  Alvenslebena 227
  wojskowa 301, 309, 442, 470, 471
Korfanty Wojciech 270, 424, 431, **435**, 437, 438, 441, 465, 468
Korona św. Stefana 54, 55, 59, 174, 352
Korzon Tadeusz 293, 295
Kosmowska Irena **453**
Kossak Juliusz 97, 108, 113, 286, 288, 295
Kossak Wojciech 247, 275, 288, 295, 335, 425, 432
Kossuth Lajos 54, 55, 174
krach 359, 365, 485
Kraj Nadwiślański → Królestwo Polskie
kraje koronne 174, 242, 243, 338
krakowska szkoła historyczna 292
Krasiński Zygmunt **130**, 132, 133
Kraszewski Józef Ignacy 132, 286, 295
Kresy → ziemie zabrane
Krępowiecki Tadeusz 96, 98, 100, 103
Królestwo Kongresowe → Królestwo Polskie
Królestwo Polskie (Królestwo Kongresowe, Kongresówka, Kraj Nadwiślański) 10, 12, 13, 16, 17, 55, 70, 71, 73, 75–84, 86–97, 104, 107–109, 112, 115–117, 122, 123, 125–127, 140–142, 164, 222–225, 227, 228, 230–241, 247, 252, 253, 255–259, 263–266, 268, 270–273, 275, 278–285, 320, 327, 332–337, 342, 343, 391, 413, 424, 426, 428, 453, 480–482, 484, 488, 494
Królestwo Sardynii → Piemont
Krukowiecki Jan 90
„krwawa niedziela" 275, 279, 285
kryzys przysięgowy 332, 337, 339, 340, 343, 425
kryzysy marokańskie 310
  drugi 298, 304, 309
  pierwszy 298, 304, 307, 309
Ku Klux Klan 150, 155
kubizm **418**, 498, 505

kult jednostki (kult wodza) 371, 375, 395, 397
kultura masowa 211, 212, 219, 293–295, **294**, 416, 417, 421, 501, 502, 505
kulturkampf 173, 175, 245, 246, 251
kułacy **393**, 397
Kusociński Janusz 503, 505
Kwiatkowski Eugeniusz 482, 486–488, **487**, 493
kwintet mocarstw → kongres wiedeński

L

laicyzacja 157, 410, 421
Landtag 53, 113, 245, 435
Langiewicz Marian 228
Ledóchowski Mieczysław 246
Lee Robert 146, 148, 149, 155
Legion
  Lubelski 333
  Puławski 333
Legiony Polskie 90, 282, 334–341, 343, 425, 427, 464, 468, 475, 487
legitymizm 11, 17
Lelewel Joachim 75, 90, 94, **96**, 101, 103, 132
Lenin Włodzimierz 31, 83, 214, 274, 322, 324–331, **325**, 388–391, 397
Leon XIII 208, **216**, 217, 219, 236
Leopold I 43, 47
Leśmian Bolesław 501
liberalizm 28, 29, 37
liberałowie 28, 30, 38, 44, 47–49, 52–54, 58, 59, 104, 109, 110, 141, 157, 162, 164, 173, 213, 234, 265, 266, 273, 276, 281, 323, 369, 371, 377
Liceum Krzemienieckie 75, 91, 96
Liga
  Morska i Kolonialna 472, 473
  Narodowa (LN) 264, 270, 273
  Narodów 344, 346–353, 355, 377, 378, 387, 388, 396–401, 403, 404, 408, 409, 433, 437, 441, 471, 472, 474, 491
  Polska (LP) 270, 273
Lilpop Stanisław **253**, 263, 483
Limanowski Bolesław **267**, 269, 273
Lincoln Abraham 144, **145**, 147–150, 155
linia
  Curzona 446
  Dmowskiego 442
Linia Maginota 400
Linie Lotnicze LOT 480, 483, 493
Liszt Ferenc 36, 37
lobbing 154
lojalizm 80, 112, 174, 244, 251, 273, 282
lotnicze linie pasażerskie 411
Lud Polski → Gromady Ludu Polskiego
ludność
  autochtoniczna (rdzenna, tubylcza) 64, 67, 151, 155, 178, 186, 187, 213
  zbędna **484**
ludobójstwo Ormian (eksterminacja Ormian) 310, 319–321
Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD) 389, 390, 397
Ludwik XVIII Burbon 8, 17, 41
Ludwik Filip I Burbon 41, 47, 49, 59
Luksemburg Róża 214, **268**, 273, 376
lukstorpedy 483
Lumière Auguste → bracia Lumière
Lumière Louis → bracia Lumière
lwowska szkoła matematyczna 496, **497**, 505

Ł

ład
  wersalski (system wersalski) 344, 350, 353–355, 381, 408, 409
  wersalsko-ryski 449
  wiedeński (system wiedeński) 10, 11, 14, 16, 17, 38, 42, 43, 47, 53, 59, 86, 97, 140, 158, 353
łagry 390, 393, 394, 397, 490
Łempicka Tamara 415, 421
Łódzki Okręg Przemysłowy → Okręg Przemysłowy
Łukasiewicz Ignacy 198, **199**, 207
Łukasiński Walerian 82, **83**, 93

M

magistrala węglowa 480, 482, 489, 493
magnaci prasowi 154, 155
Malczewski Jacek 289, 295
mała konstytucja 452, 454, 459
mały traktat wersalski 349
Mandżuria 196, 253, 278, 398, 409
manifest październikowy (ukaz tolerancyjny) 276, 280
Mann Tomasz 382, **416**, 421, 501
manufaktura 18, 20, 26, 120, 125
Marcinkowski Karol 120, 121, 125
margines społeczny 26
marka polska 249, 357, **481**
Marks Karol 32, 37, 214, 382
marksiści 32
marksizm 266
marsz
  czarnych koszul 369, 375
  na Rzym 366, 368, 374, 375, 378
Marusarz Stanisław 503
maski przeciwgazowe 314
Matejko Jan 104, 264, **288**, 295
Mazzini Giuseppe 44, 56, 157, 160, 163
mechanika kwantowa → teoria kwantowa
Mehoffer Józef 289
Mendelssohn-Bartholdy Felix 36, 37
mesjanizm 101, 102, 130, 132
metropolia 64, 176–179, 186, 187, 488
Metternich Klemens von **10**, 15, 17, 43, 54, 59
Metysi 64, 66, 67
Miarka Karol 114
Michałowski Piotr **131**, 132
Mickiewicz Adam 36, 37, 56, 57, 75, 82, 95, 97, 98, 101, 102, 126, 129–133, **130**, 141, 265
mienszewicy 274, 285, 323, **324**
Mierosławski Ludwik 53, 57, **105**, 109, 113, 115, 227
migracja 119, 205–207, 262, 263, 392, 397
Mikołaj I Romanow 42–45, 55, 82–84, 86, 87, 90, 91, 93, 136, 137, 139, 143, 222
Mikołaj II Romanow 265, 274–277, 285, 322, **323**, 327, 331, 344
Milicja Faszystowska 369, 373, 375
Mill John Stuart 28, **29**, 37
Miłosz Czesław 501
Mitteleuropa 327
Młoda Europa 38, 44
Młoda Polska 44, 100, 101, 240, 288–290, 295, 499
modernizm 209, 219, 288, 414, 415, 421, 499, 505
Modrzejewska Helena 290, 295
Moltke Helmuth von 165, 312, 314
Mołotow Wiaczesław 388, 396–398, 406–409, **407**
monarchia
  konstytucyjna 16, 30, 44, 45, 47, 97, 103, 174, 324
  trialistyczna 334
monarchiści 51, 97, 98, 160, 334
Moniuszko Stanisław 129, **131**
Monroe James 60, **62**, 63, 67, 189, 316
Moraczewski Jędrzej 250, 269, 273, **427**, 428, 430, 431
Morse Samuel 23, 25, 27
Mościcki Ignacy 268, 290, **463**, 466, 468, 469, 477
Mozart Wolfgang Amadeusz 33, 37
Murawjow Michaił 230
Mussolini Benito 366–375, **368**, 378, 399, 401, 405, 409
Mutsuhito **193**

N

nacjonalizacja 325, 391, 397, 428
nacjonalizm 52, 193, 215, 216, 219, 249, 306, 362, 379, 408
Naczelna Rada Ludowa 428, 429, 431
Naczelnik Państwa 268, 282, 453, 454, 459, 462
Naczelny Komitet Narodowy (NKN) 335
„nadludzie" 379
Nagroda Nobla 178, 198, 200, 203, 248, 286, 287, 289, 290, 292, 354, 413, 414, 416, 494, 496, 500, 501, 505
Napoleon III, cesarz Francuzów (Karol Ludwik Napoleon Bonaparte, prezydent Francji) **51**, 56, 58, 59, 137, 140, 143, 157, 158, 161–163, 166–168
Narodowa Demokracja (ND) → endecja
Narodowa Partia Faszystowska (PNF) 366, 368, 371, 375
Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP) 376, 378–383, 386, 387, 401, 404, 406

narodowy socjalizm 379, 382, 383, 387, 475
Narutowicz Gabriel 290, 452, **457**–461
nazizm 376, 379, 383, 385, 387
Negri Pola (Apolonia Chałupiec) **293**–295, 417, 421
neoklasycyzm 33, 37
Neuilly-sur-Seine 352
New Deal 356, 363, 365
Niemojowski Bonawentura → bracia Niemojowscy
Niemojowski Wincenty → bracia Niemojowscy
Nightingale Florence **142**, 143
NKWD → Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych
noc
apuchtinowska 234, 238, 241
długich noży 376, 382, 383, 387
„kryształowa" 376, 385, 387
listopadowa 75, 85, 90, 93, 289, 295
paskiewiczowska 91
Norwid Cyprian Kamil 132, 133
Nowa Polityka Ekonomiczna (NEP) 388, **391**, 397
nowela sierpniowa 460, 463, 464, 469
NSDAP → Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników

O

oblężenie Sewastopola 139, 143
obozy koncentracyjne 181, 182, 383, 385, 387, 498
Obóz
Narodowo-Radykalny (ONR) 468, 469
Wielkiej Polski (OWP) 464, 468, 469
Zjednoczenia Narodowego (OZN, tzw. Ozon) 460, 468, 469
O'Connell Daniel 46
Oddziały
Ochronne (SS) 382, 387
Szturmowe (SA) 378, 382, 387
odrodzenie narodowe 113, 114
odwilż posewastopolska 138, **141**, 143
ofensywa stu dni 317, 321
ogólnoniemiecki parlament 48, 52, 57, 59
ogrody jordanowskie 293
okopy 165, 313, 315
okręg Kłajpedy 347, 350, 405, 408, 409, 439
Okręg Przemysłowy
Białostocki 253, 263
Łódzki 79, 81, 252, 253, 263
Staropolski 253, 263
okręty podwodne → U-Booty
Olszewski Karol 200, 207, 290, 295
ONR → Obóz Narodowo-Radykalny
operacja polska NKWD 388, 390, 397, 490
Orania 181, 182
Ordonówna Hanka 502, 505
orędzie prezydenta Wilsona (orędzie do Kongresu) 317, 332, 341, 343, 346
organicznicy 121, 265
Organizacja
Bojowa PPS 280, 282, 285
Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) 465, 492, 493
Orlęta Lwowskie 415, 425
Orzeszkowa Eliza 287, 295
oś Berlin–Rzym–Tokio 398, 401, 409
OUN → Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów
Owczarek-Jagodzińska Zofia **281**
Owen Robert 30, 31, 37, 46
Ozon (OZN) → Obóz Zjednoczenia Narodowego

P

Paderewski Ignacy Jan 290, 295, 339, 341, 424, **428**–431, 452, 453, 468
Paganini Niccolò 36, 37, 127
pakt
antykominternowski 401, 405, 475, 476
Brianda–Kellogga 474, 479
lanckoroński 458, 459
Ribbentrop–Mołotow 388, 396–398, 406–409
stalowy 401, 409
pakty laterańskie 366, 371, 372, 375
Pankhurst Emmeline **218**
panslawizm **137**, 143, 300, 309
państwa centralne 311, 315–319, 321, 327, 333–335, 338, 343, 345, 351, 353, 355, 424, 425, 443, 444
państwo
dualistyczne 174
podziemne 228, 233
sezonowe 470, 479
totalitarne 325, 368, 371, 372, 375, 381, 382, 386, 387, 389, 398, 400
Państwowy Zarząd Polityczny (GPU) 389
parcelacja **247**, 272, 273, 324, 458, 484, 485
parnasizm 209, 219
partyjniactwo 461, 469
Paskiewicz Iwan 55, 89–91, 138
pasteryzowanie 202
Pasteur Ludwik 198, **203**, 207
patent lutowy 242
pauperyzacja 359
penicylina 410, 413, 421
perła w koronie brytyjskiej (Indie) 182, 187
Petőfi Sándor 36, 37
pianistyczne konkursy chopinowskie 497, 505
piąta kolumna **403**
Piemont (Królestwo Sardynii) 14, 21, 113, 138, 157–161, 163, 174
piłsudczycy **461**, 464, 468
Piłsudski Józef 232, 268, 273, 278, 280, **282**–285, 333–335, 337, 338, 343, 424–428, 430, 431, 442–455, 457–459, 461–472, 475, 482, 491
plebiscyt 51, 157–161, 163, 346–348, 352, 400, 405, 430–437, 439–441, 450, 470, 503
PNF → Narodowa Partia Faszystowska
Poe Edgar Allan 36, 37
pogrom 319, 385, 387
pokojowa rewolucja 65
pokój
w Brześciu nad Bugiem (pokój brzeski) 310, 315, 321, 322, 327, 331, 333, 338
w Bukareszcie 308
w Pradze 166
w Rydze 449
w Zurychu 158, 163
we Frankfurcie nad Menem 168
polityka
appeasementu 401, 405, 409
imperialna → imperializm
Polska Akademia Umiejętności → Akademia Umiejętności
Polska Komisja Likwidacyjna 425, 431
Polska Macierz Szkolna 281
Polska Organizacja Wojskowa (POW) 335, 425, 436, 437, 453, 461
Polska Partia Socjaldemokratyczna Galicji i Śląska (PPSD) 269, 284, 426
Polska Partia Socjalistyczna (PPS) 267–269, 272, 273, 278–280, 282, 284, 285, 425–427, 456–458, 461–464, 468, 469
Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich 502
Polski Korpus Posiłkowy 337, 339
Polskie Drużyny Strzeleckie 274, 283, 285, 334
Polskie Koleje Państwowe (PKP) 434, 483, 493
Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) 272, 273, 284
port w Gdyni 480, 482, 487, 493
powstanie
bokserów 188, **192**, 197
krakowskie 104, 107, 108, 111, 115
listopadowe 54, 58, 78, 82, 84–86, 88–94, 96, 97, 103, 105, 116, 117, 125, 126, 130–133, 140, 222, 223, 264
Mahdiego 176, 182, 187
sipajów 176, 183, 187, 192
styczniowe 105, 164, 222, 225, 226, 228–232, 234–236, 239–242, 251, 266, 287, 288, 298, 403
śląskie drugie 432, 435, 436, 441
śląskie pierwsze 432, 435, 441
śląskie trzecie 432, 437–439, 441
tajpingów 192
trójzaborowe 99, 103, 105, 107, 115
wielkopolskie (1848) 104, 105, 109, 111, 115
wielkopolskie (1918–1919) 333, 424, 428–431, 439, 441
powszechne prawo do głosowania 213
powszechny obowiązek szkolny 121, 210
pozytywiści 208, 240, 265, 293
PPS-Frakcja Rewolucyjna 280, 283
PPS-Lewica 280, 428

praca
organiczna 120, 121, 125, 265, 273
u podstaw 265, 273
prasa brukowa (rewolwerowa) 211, 219
prawo
antytrustowe 201
wyborcze 28–30, 43, 46, 47, 49, 58, 59, 208, 213, 214, 218, 219, 245, 272, 273, 276, 277, 355, 366, 426, 452, 455, 459
Prądzyński Ignacy 78, 89, 92, 94
preliminaria pokojowe 168
proces brzeski 465, 469
procesy pokazowe 389, 390, 397
prohibicja 358, 363, 365
Proklamacja emancypacji 144, 147, 155
proletariat 26, 27, 32, 117, 125, 269, 271, 311, 324, 327, 328, 330, 331, 376
promienie X 198, 203, 207
promieniotwórczość 291
naturalna (radioaktywność) 200, 291
sztuczna 414, 421
propaganda 32, 94, 228, 249, 293, 315, 322, 324, 326, 327, 371, 374, 381, 385, 386, 393–395, 397, 412, 441, 446, 470, 472
protektorat 137, 178, 181, 182, 185, 187, 189, 196, 304, 309, 351, 433, 441
Protektorat Czech i Moraw 405, 478
Proudhon Pierre Joseph **32**, 37
Prudential 499
Prus Bolesław 208, 219, 253, 257, 287, 295
„przestrzeń życiowa" 379, 387, 401, 475
Przybyszewski Stanisław 288, 295
PSL-Lewica 272, 273, 284
PSL-Piast 272, 273, 284, 424, 453, 456–459, 465
PSL-Wyzwolenie 453, 456, 461, 464, 465
Pułk Kozaków Sułtańskich 141, 143
pułkownicy 464, 468
Puszkin Aleksander 36, 37, 45, 130

R

rabacja galicyjska 104–107, 109, 111, 115
Rada
Administracyjna 76, 77, 82, 91
Ambasadorów 439, **440**, 441, 450
Komisarzy Ludowych 326, 327, 388, 407
Narodowa Księstwa Cieszyńskiego 425, 431
Regencyjna 337, 343, 424, 426, 428, 431
Stanu 76, 82, 91, 236
radar 411
radioaktywność → promieniotwórczość naturalna
radioodbiorniki 412
rady (sowiety) 323
Radziwiłłowa Helena 127, 133
„rasa panów" 379, 401
rasistowska koncepcja ras 379
rasizm 379, 387
reforma
jędrzejewiczowska 494, 495, 505
rolna 272, 277, 324, 428, 431, 481, 484, 485, 493
uwłaszczeniowa → uwłaszczenie
reformiści 215, 268
reformy skarbowa i walutowa (reformy Grabskiego) 458, 460, 480, 481, 493
Reichstag 171–173, 245, 265, 377, 380–382, 384, 387, 435
Rejewski Marian 496, 505
remilitaryzacja Nadrenii 398, 401, 409
reparacje wojenne 349, 351, 355
Republika Weimarska 344, 354, 355, 376, 377, 380, 387
restauracja 11, 17, 42
rewizjoniści 215
rewizjonizm 215, **347**, 352, 408
rewolucja
1905 r. 45, 268, 269, 272, 274, 275, 277–279, 282, 285, 322, 323, 331, 390, 391, 426, 457
agrarna 19, 27
lipcowa 32, 38, 41–43, 47, 85
listopadowa 318
lutowa (1848) 48–50, 59, 109
lutowa (1917) 280, 322–325, 331, 333, 341, 391, 416
marcowa 48, 53, 109
październikowa 322, 324–326, 330, 331, 389, 390, 407
przemysłowa 18–20, 22, 25–27, 33, 116
rewolucjoniści 31, 39, 44, 47, 49, 50, 84, 86, 87, 100, 214, 225, 227, 232, 274, 277, 281, 324, 349
Reymont Władysław Stanisław 289, 295, 494, 499, 500, 502, 505
rezerwaty 151, 155
reżim 44, 48, 57, 225, 266, 273, 275, 277, 282, 322, 330, 374, 403, 410, 416
Rhodes Cecil John **178**
Ribbentrop Joachim von **406**, 478
risorgimento 39, 47, 157
Rodakowski Henryk **131**, 243
Roentgen Wilhelm 198, 203, 207
romantyzm 28, **33**, **34**–37, 75, 129–133, **130**, **131**, 208, 382
Roosevelt Franklin Delano **363**–365
Roosevelt Theodore 189, 190, 196
Rossini Gioacchino 36, 37
„rozdarcie Chin" 190–192, 197
„rozdrapywanie Afryki" („wyścig o Afrykę") 180, 187
Rozwadowski Tadeusz 446, **447**, 462, 464
równouprawnienie (kobiet) 32, 37, 217–219
równowaga sił 10, 13, 17, 137, 158, 347, 478
Różycki Jerzy 496, 505
ruch
czartystów (czartyści) **46**, 47
robotników (ruch robotniczy) 46, 47, 268, 269, 273, 324, 388
stachanowski 392, 397
rugi pruskie 247, 251
rusyfikacja 235–241, 265, 280
„Rycerz Niepokalanej" 501, 505
Rydz-Śmigły Edward **468**, 469
rząd Chjeno-Piasta 458, 459, 461, 469
rządy
autokratyczne (autorytarne) 51, 65, 136, 143, 175, 366, 367, 375, 408, 465, 466
pułkowników 464
Rzeczpospolita Krakowska (Wolne Miasto Kraków) 13, 16, 17, 70, 71, 73, 81, 100, 104, 107, 108, 111, 115
Rzesza Wielkoniemiecka 404

S

SA → Oddziały Szturmowe
Saint-Germain-en-Laye 351
Saint-Simon Claude Henri 30, 37
samochód (automobil) 204, 207, 253, 293, 314, 316, 321, 357, 369, 370, 385, 386, 392, 411, 418, 487
samolot (aeroplan) 205, 207, 314, 316, 319, 321, 351, 381, 399–401, 403, 411, 487
San Martín José de 65, 67
sanacja 282, 426, 428, 435, 450, 460, 463–469, 481, 491
sądy powszechne 142
Schiller Friedrich 33, 37
Schulz Bruno 501
Schumann Robert 36, 37
secesja (stanów w USA) 145, 155
secesja (styl w sztuce) 209, 210, 219
secesjoniści 146, 283
segregacja rasowa 150, 155, 178, 182, 186
sejm Królestwa Polskiego 76, 77, 81–83, 86–88, 92, 93
Sherman William 147, 148, 155
Sienkiewicz Henryk 248, 250, 286, **287**, 295
Sikorski Władysław 283, 338, 458
Skłodowska-Curie Maria **200**, 203, 207, 211, 290–292, 295, 414, 497
Skonfederowane Stany Ameryki → Konfederacja
Sławek Walery **464**, 468, 469
Słowacki Juliusz 36, 37, 75, 97, 102, 129–133, **130**, 264
Smoleński Władysław 293, 295
Smosarska Jadwiga 502, 505
socjaldemokraci 173, 175, 214, 215, 268, 269, 312, 376, 381, 387
socjaldemokracja 213, 214, 219, 268
Socjaldemokracja
Królestwa Polskiego (SDKP) 268, 273
Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL) 264, 269, 273
socjaliści (kolektywiści) 30, 31, 49, 50, 215, 217, 245, 266–269, 271, 272, 274, 277, 280–283, 368, 371, 426, 455, 465, 466, 490
socjalizm 28, 30, 31, 37, 75, 214, 215, 424
Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat 264, 266, 273

socrealizm 394, 397
sojusz trzech cesarzy 164, 298, 309
Solska Irena 501, 505
sonary aktywne 411
sowchozy 392, 397
sowiety → rady
spekulacja 358, 359, 365
sprzysiężenie Wysockiego 82, 84, 90, 93
SS → Oddziały Ochronne
Stadion Franz 110, 112
Stalin Józef 388, **389**, 390, 392, 393, 395–397, 403, 406, 407, 468, 475
Stalmach Paweł 114
stan wojenny 91, 222, 235, 280
stańczycy 264, 265, 273, 292
Staropolski Okręg Przemysłowy → Okręg Przemysłowy
Stefczyk Franciszek **262**
Steinhaus Hugo 496, 497
Stephenson George 24, **25**, 27
sterowce (zeppeliny) 314, 321, 411, 421
Stojałowski Stanisław 272, 273
Stołypin Piotr **277**, 285
Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich 272
strajk dzieci we Wrześni 242, 250, 251, 294
strajki chłopskie 486, 493
Strauss Johann 36, 37, 55
strefa zdemilitaryzowana 140, 143, 350, 354, 408
Stresemann Gustav **377**–379, 387
Stronnictwo
Ludowe 264, 271–273, 468, 469
Narodowe (SN) 468, 469
Narodowo-Demokratyczne (SND) 272, 275
Pracy (SP) 468, 470
sufrażystki 218
surrealizm 415, 419, 421
swobody demokratyczne 50, 99, 103, 376
symbolizm 35, 209, 210, 219, 289
syndykaty **200**, 201, 207
system
kanclerski 171
republikański 213
wiedeński → ład wiedeński
szarża pod Rokitną 335
szczególna teoria względności 414, 421
szczepionka przeciwko
cholerze 203
durowi brzusznemu 203
dżumie 203
tężcowi 203
tyfusowi 496
wściekliźnie 198, 203, 207
Szczerbińska Aleksandra 424, **425**, 431
Szela Jakub **106**, 107, 115
Szkoła
Główna Warszawska → uniwersytet w Warszawie
Podchorążych Piechoty w Warszawie 84
szogun **193**, 197
Szujski Józef 264, 292, 295
Szymanowski Karol **290**, 295

Ś

Światowy Związek Polaków z Zagranicy (Światpol) 490
Święte Przymierze 8, 10, 13–17, 38, 42–44, 58, 94, 138, 298
Świętochowski Aleksander 266, 273

T

tajny protokół 401, 406–408
Talleyrand Charles de 10–12, 17, 70
tanki (czołgi) 314, 321, 349, 351, 392, 401, 403
taśma produkcyjna 358, 411, 421
Teatr Narodowy 80, 81
Teka Stańczyka 264
telefon 198, 207, 256, 413
telewizja 412, 413
teoria
ewolucji 208
kwantowa (mechanika kwantowa) 414
tezy kwietniowe 324, 325, 331
Towarzystwo
Demokratyczne Polskie (TDP) 94, 96, 98–101, 103–105, 107, 110, 113, 115, 141, 199, 270
Filaretów 75
Filomatyczne 75
Kredytowe Ziemskie 70, 78, 79
Oświaty Narodowej (TON) 271
Patriotyczne **82**–84, 93
Przyjaciół Nauk (TPN) 80, 81, 91, 126, 127, 133
Strzelec 274, 283, 285
Towiański Andrzej 101, 102
traktat
morski 400, 409
w Locarno 344, 354, 355, 378, 460, 469, 471, 473, 474
w Sèvres 352
wersalski 344, 347–351, 355, 377, 386, 387, 400, 401, 404, 409, 433–435, 439, 441, 448, 450, 470, 479
transatlantyk 205, 410, 411, 482
Transwal 181, 182
Traugutt Romuald 222, **230**, 233
Trianon 352
Trocki Lew 326, 327, 329, 330, 389, **390**, 397
trójlojalizm 265
trójporozumienie 298, 301–303, 308–311, 321
trójprzymierze 298, 301, 303, 308–310, 316
trusty **201**, 207
Tuwim Julian 500, 501, 505
tworzywa sztuczne 200
tyfus plamisty 496, 505
Tymczasowa Komisja Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych (TKSSN) 284, 285
Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski 439, 445, 451
Tymczasowy Naczelnik Państwa 427, 431, 452, 454
Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej 424, 426, 427, 431
Tymczasowy Rząd Narodowy 226, 227, 231, 233

U

U-Booty (okręty podwodne) 316, 349, 411
ugodowcy 226, 264, 265, 278
ukaz tolerancyjny → manifest październikowy
układ
monachijski 398, 405
w Rapallo 344, 354, 355
Ukraińska Republika Ludowa (URL) 327, 338, 443, 444, 451
umiastowienie → urbanizacja
Unia 144–150, 155
unioniści → Jankesi
uniwersytet
w Krakowie (Uniwersytet Jagielloński) 73, 108, 115, 131, 200, 211, 244, 245, 262, 289–291, 296, 297, 496
w Warszawie (Uniwersytet Warszawski, Szkoła Główna Warszawska, Cesarski Uniwersytet Warszawski) 79, 91, 96, 102, 225, 233, 234, 238, 239, 241, 280, 285, 291, 337, 458, 482
w Wilnie (Uniwersytet Wileński) 75, 91, 96, 104, 496
we Lwowie (Uniwersytet Lwowski) 72, 81, 455, 498
urbanizacja (umiastowienie) 25–27, 120, 124, 125, 144, 256–258, 263, 410, 488
ustawa kagańcowa 242, 250, 251
ustawodawstwo socjalne (ustawodawstwo społeczne) 213, 214, 217, 219, 269, 364, 365, 458
ustawy norymberskie 376, 384, 387
uwłaszczenie (uwłaszczenie chłopów, reforma uwłaszczeniowa) 53, 54, 58, 59, 72, 99, 103–105, 112, 115, 118, 119, 125, 140–143, 222, 224, 226, 230–233, 258–260, 263, 484

V

Verdi Giuseppe 36, 37

W

Walasiewiczówna Stanisława **503**, 505
Walewski Aleksander **140**
walka klasowa (klas) 389, 393, 397
warszawska szkoła historyczna 293, 295
Waryński Ludwik 83, 266, 267, 273
Watt James 18, 20, 24, 27
Wawrzyniak Piotr **260**
Wehrmacht 400
Weigl Rudolf 496, 505
Wenda Tadeusz **482**

Wersal 169, 170, 347, 349, 352, 354
wicehrabia Castlereagh 10, 11, 17
Wielka Czwórka 346, 355
wielka czystka 388–391, 397
Wielka Emigracja 90, 94–103, 113
Wielka Kolumbia 60, 65–67
Wielka La Plata 60, 65–67
Wielka Rada Faszystowska 371
Wielka Wojna (I wojna światowa) 11, 26, 177, 181, 186, 199, 213, 218, 240, 244, 248, 249, 254–256, 259, 268, 270, 274, 277, 282, 283, 288, 293, 300, 302, 303, 305, 310–325, 327, 328, 331–346, 348–359, 365–368, 371, 375–379, 387, 400, 410, 413, 415, 416, 418, 420, 421, 424–428, 430, 433, 435, 441, 443, 445, 447, 452, 453, 464, 468, 470, 472, 474, 475, 480, 482, 484, 487, 493, 496, 501, 502
Wielki Głód 393, 397
wielki kryzys 353, 356–365, 367, 368, 376–379, 380, 387, 485, 486, 493
wielki książę Konstanty → Konstanty Romanow
Wielki manifest TDP 94, 98–100, 107, 115
Wielkie Księstwo Krakowskie 108, 115, 244
Wielkie Księstwo Poznańskie 12, 13, 17, 52, 70, 71, 74, 81, 88, 108, 112, 116, 118–125, 245, 246, 251
Wielkie Niemcy 109, 164, 166, 175, 379
Wielopolski Aleksander **224**–226, 230, 233, 236, 289, 295
wieżowiec (drapacz chmur) 199, 210, 219, 414, 499
Wiktor Emanuel II **157**–160, 162, 163
Wilhelm I Hohenzollern **164**, 166, 168, 170, 175
Wilhelm II Hohenzollern 172, 173, 175, 188, 190, 215, 298, 304, 305, 376, 387
Wilson Thomas Woodrow 317, 332, 341, 343, **346**, 350, 355, 428
Wiosna Ludów 10, 11, 48–59, 74, 94, 98, 104, 109–115, 132, 138, 156, 157, 160, 163, 230
Witkiewicz Stanisław 228, 289
Witkiewicz Stanisław Ignacy 498, 499
Wojciechowski Stanisław 268, **458**, 459, 462
wojna
  bałkańska I 298, 305–309
  bałkańska II 298, 305–309
  błyskawiczna 312, 313, 321
  burska druga 176, 181, 182
  burska pierwsza 176, 181
  celna 474, 479, 484
  domowa 419
    w Chinach 398, 409
    w Hiszpanii 398, 402, 403, 408, 409, 416
    w Rosji 322, 328–331, 388, 390, 443, 445
    w USA → wojna secesyjna
  duńska (prusko-duńska) 164–166, 175
  francusko-pruska 161, 162, 164, 167, 168, 171, 175, 215, 301
  francusko-sardyńsko-austriacka 160, 163, 174
  hiszpańsko-amerykańska 188, 189, 197
  krymska 91, 136–143, 157, 222, 230
  manewrowa 313, 315, 321
  nieograniczona podwodna 316, 319, 321
  opiumowa druga 188, 191, 197
  opiumowa pierwsza 188, 191, 197
  polsko-bolszewicka 339, 429, 439–442, 444–447, 451, 468, 475, 487, 502
  pozycyjna 313, 321
  prusko-austriacka 163, 164, 166, 171, 175
  psychologiczna **316**
  rosyjsko-japońska 188, 192, 193, 195–197, 274, 278, 285, 333, 399, 450
  rosyjsko-turecka 136, 180, 299, 300, 309
  secesyjna 144–155
  światowa I → Wielka Wojna
  totalna 319
wojny
  bałkańskie (I wojna bałkańska, II wojna bałkańska) 298, 305–309
  burskie 176, 181, 182, 187
  opiumowe 188, 191, 197
Wolne Miasto Gdańsk (WMG) 12, 17, 350, 406, 408, 409, 433, 434, 439, 441, 450, 451, 471, 474, 478, 479, 482
Wolne Miasto Kraków → Rzeczpospolita Krakowska
wolne zawody 26, 27, 177, 257, 484
Wolnomularstwo Narodowe 82, 83, 93
wolny rynek 19, 27, 142, 144
Worcell Stanisław 75, 100, 103
Wright Orville → bracia Wright
Wright Wilbur → bracia Wright
„wrogowie ludu" 391, 393, 397
Wróblewski Zygmunt 200, 207, 290, 295
wybory
  brzeskie 460, 464–466, 469
  pięcioprzymiotnikowe 452, 455, 459
wyprawa
  kijowska 442, 445, 451
  tysiąca czerwonych koszul 156, 159–161, 163
Wysłouch Bolesław **271**–273
Wysłouch Maria 271, 272
Wysocki Józef 55, 57, 113, 141
Wysocki Piotr 82, **84**
Wyspiański Stanisław 288, **289**, 295
„wyścig o Afrykę" → „rozdrapywanie Afryki"

Z

zabór
  austriacki 72, 81, 104, 110, 112, 174, 242, 251, 269, 290, 480
  pruski 74, 79, 81, 105, 109, 112, 119–121, 125, 132, 242, 245–247, 249, 251, 254, 256, 258–260, 263, 265, 266, 269, 270, 283, 284, 286, 290, 294, 428, 430, 431, 435, 493, 494, 503
  rosyjski 74, 81, 108, 112, 132, 200, 222, 233, 238, 242, 252, 263, 270, 282, 283, 285, 290, 342, 391, 483
Zachodnioukraińska Republika Ludowa (ZURL) 443, 444, 451
Zagłębie
  Borysławskie 255
  Dąbrowskie 116, 125, 253, 263
  Krakowskie 255, 263
  Staropolskie 78, 116, 125
Zakład Narodowy im. Ossolińskich 70, 72, 81
Zaliwski Józef 84
zamach majowy (zamach stanu) 426, 427, 447, 450, 458, 460–462, 464, 469, 495
zamaskowana dyktatura 463, 469
Zamenhof Ludwik 291
Zamoyski Andrzej 117, 125, 223, 224, 233
Zarzewiacy 283
zasada
  izolacjonizmu 63, 316, 347, 350
  „otwartych drzwi" 191, 197, 354, 355, 399
  samostanowienia narodów 346
zaślubiny Polski z morzem 432, 433
Zelwerowicz Aleksander 501, 505
zeppeliny → sterowce
ziemie zabrane (Kresy, gubernie zachodnie) 74, 75, 79–81, 84, 89, 90, 92, 105, 112, 122, 123, 126, 129, 224, 225, 232, 234–236, 239–241, 253, 257, 259, 260, 263, 277, 281, 282, 284, 285, 480, 485
Ziemstwo Kredytowe 120, 125
złoty polski 481, 493
Związek
  Indochiński → Indochiny Francuskie
  Młodzieży Polskiej Zet (ZMP Zet) 270, 283
  Niemiecki 12–14, 17, 156, 164–166, 171, 175
  Niemieckich Dziewcząt 383, 387
  Południowej Afryki 179, 181, 182, 311, 351
  Północnoniemiecki 166, 168
  Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) 325, 329, 331, 350, 352, 354, 355, 377, 378, 388–392, 394–398, 401, 403, 404, 406, 407, 409, 412, 416, 419, 450, 451, 473–476, 479, 484, 486, 488–490, 493
  Spartakusa 268, 376, 377
  Strzelecki 283, 285, 334, 464, 468
  Walki Czynnej (ZWC) 274, 282–285, 464, 468
związki zawodowe 214, 216, 217, 271, 272, 277, 281, 363, 367, 379, 426, 458
Zygalski Henryk 496, 505

Ż

żałoba narodowa 224
żarówka 198, 207
Żeligowski Lucjan 442, 449–451, **450**, 461
Żeromski Stefan 238, 240, 289, 295, 457, 499, 500
„żubry kresowe" 224

Fotografie

s. 7: Agencja BE&W; s. 8: Domena publiczna; s. 9: Agencja BE&W; s. 10: Domena publiczna; s. 11: Agencja BE&W; s. 14: Agencja BE&W; s. 15: Agencja BE&W; s. 16: Domena publiczna; s. 18: Agencja BE&W; s. 19: Agencja BE&W; s. 20: Agencja BE&W; s. 23: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 24: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 25: Agencja BE&W; s. 28: Domena publiczna; s. 29: Domena publiczna; s. 31: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 32: Domena publiczna; s. 33: Domena publiczna; s. 34: Shutterstock; s. 35: Andreas Steinhoff/Wikipedia; Domena publiczna; s. 36: Domena publiczna; s. 39: Domena publiczna; s. 40: Agencja BE&W; s. 41: Domena publiczna; s. 42: Domena publiczna; s. 43: Domena publiczna; s. 44: Domena publiczna; s. 46: Agencja BE&W; s. 48: Domena publiczna; s. 49: Agencja BE&W; s. 50: Agencja BE&W; s. 51: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 52: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 54: Shutterstock; s. 55: Domena publiczna; s. 56: Agencja BE&W; s. 58: Agencja BE&W; s. 60: Domena publiczna; s. 61: Domena publiczna; s. 62: Domena publiczna; s. 64: Agencja BE&W; s. 65: Domena publiczna; s. 69: Wojciech Kossak, Olszynka Grochowska, Żółtowska-Huszcza Teresa/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 70: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 72: Lwów, autor nieznany, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie; s. 73: Domena publiczna; s. 75: Domena publiczna; Shutterstock; s. 76: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 78: Aleksander Raczyński, W izbie czeladnej, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; Gomier-Prévot, Marie, Portret Ksawerego Franciszka Druckiego-Lubeckiego, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 79: Nadanie dyplomu erekcyjnego Uniwersytetowi Warszawskiemu przez cara Aleksandra I, autor nieznany, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 80: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 83: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 84: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 85: Marcin Zaleski, Wzięcie Arsenału, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 86: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 87: Dukat powstania listopadowego, Karol Gronau, Rząd Narodowy, fot. Adam Oleksiak, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 89: Agencja BE&W; s. 90: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 91: Domena publiczna; s. 94: Agencja BE&W; s. 95: Teofil Kwiatkowski, Bal w Hôtel Lambert w Paryżu (Polonez Chopina), ze zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu; s. 96: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 97: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 99: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 101: Jan Styka, Polonia (Polska porozbiorowa), ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu; s. 102: Ilustracja do „Kordiana" Juliusza Słowackiego, Dział Zbiorów Specjalnych WBP w Lublinie; s. 104: Agencja BE&W; s. 105: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 106: Domena publiczna; Fot. Muzeum Wojska Polskiego/East News; s. 107: Andrzej Wiernicki/East News; Domena publiczna; s. 108: Juliusz Kossak, Szarża Krakusów na oddział Rosjan w miasteczku, 1866, Muzeum Sztuki, Łódź; s. 110: Panorama – Rynek krakowski w dn. 26 IV 1848 r., Zygmunt Wierciak, 1948 r., ze zbiorów Muzeum Krakowa; s. 112: Jan Styka, fragment Panoramy Siedmiogrodzkiej (gen. Bem ze sztabem), ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Tarnowie; s. 113: Domena publiczna; s. 114: Pamiętnik dra Andrzeja Cinciały notarjusza w Cieszynie (1825–1898), Śląska Biblioteka Cyfrowa; s. 116: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 118: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 119: Domena publiczna; s. 120: Domena publiczna; s. 121: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; Shutterstock; s. 122: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 124: Aleksander Kotsis, W zagrodzie, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 126: Napoleon Orda, Joseph Richter, Pałac w Puławach od strony podjazdu w 1829 roku, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 127: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 128: Shutterstock; s. 129: Elwiro Michał Andriolli, „Skąd Litwini wracali?...", ilustracja do „Konrada Wallenroda" Adama Mickiewicza, fot. Teresa Żółtowska-Huszcza, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 130: Agencja BE&W; Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; Piotr Michałowski, Somosierra, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie; Domena publiczna; Bridgemanimages/Photopower; Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona; Henryk Rodakowski, Autoportret, ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu; Piotr Michałowski, Autoportret, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; Tytus Malaszewski, Portret Stanisława Moniuszki, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 132: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 135: Agencja BE&W; s. 136: Domena publiczna; s. 137: Domena publiczna; s. 138: Domena publiczna; s. 140: Domena publiczna; s. 142: Library of Congress; s. 144: Domena publiczna; s. 145: Library of Congress; s. 146: Library of Congress; s. 148: Domena publiczna; s. 149: Library of Congress; s. 150: Domena publiczna; s. 151: Agencja BE&W; s. 152: Domena publiczna; s. 155: Agencja BE&W; s. 156: Agencja BE&W; Library of Congress; s. 157: Domena publiczna; s. 158: Agencja BE&W; s. 159: Agencja BE&W; s. 160: Domena publiczna; s. 162: Agencja BE&W; s. 164: Agencja BE&W; s. 165: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 166: Agencja BE&W; s. 168: Agencja BE&W; s. 169: Domena publiczna; s. 170: Domena publiczna; s. 172: Agencja BE&W; s. 173: Domena publiczna; s. 174: Domena publiczna; s. 176: Agencja BE&W; s. 178: Domena publiczna; s. 181: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 183: Agencja BE&W; s. 184: Domena publiczna; s. 185: Agencja BE&W; s. 186: Agencja BE&W; s. 188: Agencja BE&W; s. 190: Agencja BE&W; s. 191: Agencja BE&W; s. 193: Domena publiczna; s. 194: Library of Congress; s. 195: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 196: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 198: Agencja BE&W; s. 199: Domena publiczna; s. 200: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 201: Library of Congress; s. 202: Domena publiczna; s. 203: Domena publiczna; s. 204: Agencja BE&W; s. 205: Agencja BE&W; s. 208: Domena publiczna; s. 209: Domena publiczna; s. 210: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 211: Domena publiczna; s. 212: Domena publiczna; s. 213: Agencja BE&W; s. 214: Library of Congress; s. 216: Domena publiczna; Library of Congress; s. 218: Agencja BE&W; s. 221: Jacek Malczewski, Melancholia, Obraz jest własnością Fundacji im. Raczyńskich przy Muzeum Narodowym w Poznaniu; s. 223: Aleksander Lesser, Pogrzeb pięciu ofiar w 1861 r., Pracownia Fotograficzna MNW, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 224: Agencja BE&W; s. 225: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 226: Fot. Muzeum Wojska Polskiego/East News; s. 228: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; Stanisław Witkiewicz, Ranny powstaniec, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 230: Romuald Traugutt: portret w półpostaci, Mazowiecka Biblioteka Cyfrowa; s. 231: Aleksander Sochaczewski, Pożegnanie Europy, ze zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie; s. 232: Domena publiczna; s. 234: Artur Grottger, Pochód na Sybir, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu; s. 236: Domena publiczna; s. 237: Library of Congress; s. 238: Archiwum TVP/Forum; s. 239: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 242: Domena publiczna; s. 243: Domena publiczna; Henryk Rodakowski, „Wizyta cesarza w Gmachu Sejmu Krajowego we Lwowie" z cyklu „Podróż inspekcyjna cesarza Franciszka Józefa I po Galicji we wrześniu 1880 r.", ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie; s. 244: Domena publiczna; s. 245: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 246: Domena publiczna; s. 247: Wojciech Kossak, Rugi pruskie, ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu; s. 248: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 250: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 252: Bronisław Wilkoszewski, „Widoki m. Łodzi" – Fabryka Tow. Ak. Poznańskiego, ze zbiorów Muzeum Miasta Łodzi; s. 253: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 254: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; SLUB Dresden/Deutsche Fotothek/Franz Stoedtner (Lichtbildverlag); s. 255: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 256: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 259: Józef Chełmoński, Sobota na folwarku, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 260: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 261: Agencja BE&W; s. 262: Agencja BE&W; Ludwik Gędłek, Przeprawa krakusów przez rzekę, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 264: Jan Matejko, Stańczyk, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 265: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 266: Fotografia pochodzi ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Rzeszowie; s. 267: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 268: Domena publiczna; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 269: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 270: Library of Congress; s. 271: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 275: Domena publiczna; s. 276: Agencja BE&W; s. 277: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 278: Stanisław Masłowski, Świt 1906/Wiosna 1905, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 279: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 280: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 281: Domena publiczna; s. 282: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 283: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 284: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 286: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 287: Aleksander Gierymski, Żydówka z pomarańczami, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; Kazimierz Pochwalski, Portret Henryka Sienkiewicza, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach; s. 288: Jan Matejko, Autoportret, fot. Krzysztof Wilczyński, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 289: Jacek Malczewski, Błędne koło, obraz jest własnością Fundacji im. Raczyńskich przy Muzeum Narodowym w Poznaniu; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 290: Library of Congress; s. 291: Domena publiczna; s. 293: Library of Congress; s. 294: Agencja BE&W; Domena publiczna; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 297: Agencja BE&W; s. 299: Fred W. Rose, The Avenger: An Allegorical War Map for 1877, Cornell University Library; s. 300: Domena publiczna; s. 302: Library of Congress; s. 304: Agencja BE&W; Library of Congress; s. 305: Agencja BE&W; s. 307: Agencja BE&W; s. 311: Agencja BE&W; s. 312: Agencja BE&W; s. 313: Agencja BE&W; s. 314: Shutterstock; s. 315: Agencja BE&W; s. 316: Agencja BE&W; s. 317: Agencja BE&W; s. 319: Agencja BE&W; s. 320: Agencja BE&W; s. 323: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 324: Domena publiczna; s. 325: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 326: Domena publiczna; s. 328: Domena publiczna; s. 329: Agencja BE&W; s. 330: Agencja BE&W; s. 333: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 334: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 335: Agencja BE&W; s. 336: Józef Rapacki, Piąty listopada 1916 roku, plansza 1. z teki „Pro memoria. Prusak w Polsce (1915–1918)", ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 337: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 338: Ilustrowana kronika Legjonów Polskich 1914–1918, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa; s. 339: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 341: Domena publiczna; s. 342: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 344: Agencja BE&W; s. 345: Library of Congress; s. 346: Agencja BE&W; Library of Congress; s. 347: Agencja BE&W; s. 348: Domena publiczna; Domena publiczna; Agencja BE&W; s. 351: Agencja BE&W; s. 352: Domena publiczna; s. 353: Agencja BE&W; s. 357: Agencja BE&W; s. 358: Agencja BE&W; Library of Congress; s. 359: Domena publiczna; s. 360: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 361: Agencja BE&W; Library of Congress; s. 362: Huts and unemployed, West Houston and Mercer St., Manhattan/The New York Public Library Digital Collections; s. 363: FDR Presidential Library & Museum; s. 364: Agencja BE&W; s. 366: Domena publiczna; s. 367: Agencja BE&W; s. 368: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 369: Agencja BE&W; s. 370: Agencja BE&W; s. 371: Agencja BE&W; s. 372: Agencja BE&W; s. 373: Domena publiczna; s. 374: Agencja BE&W; s. 376: Agencja BE&W; s. 377: Agencja BE&W; s. 378: Agencja BE&W; s. 380: Agencja BE&W; s. 381: Agencja BE&W; s. 382: Agencja BE&W; s. 383: Agencja BE&W; s. 384: Domena publiczna; s. 385: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 386: Agencja BE&W; s. 388: Domena publiczna; s. 389: Agencja BE&W; Library of Congress; s. 390: Domena publiczna; s. 391: Agencja BE&W; s. 392: Agencja BE&W; s. 393: Agencja BE&W; Domena publiczna; s. 394: Domena publiczna; s. 395: Agencja BE&W; s. 396: Agencja BE&W; s. 399: Agencja BE&W; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 400: Agencja BE&W; s. 401: Domena publiczna; s. 402: © Ministerio de Defensa de España/Domena Publiczna; © PhotoPower.com/Bridgeman Images, Pablo Picasso, Guernica, 1937 © Succession Picasso 2022; s. 403: Agencja BE&W; s. 404: Agencja BE&W; s. 405: Domena publiczna; s. 406: Agencja BE&W; s. 407: Agencja BE&W; National Archives and Records Administration/Domena publiczna; s. 410: Library of Congress; s. 411: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 412: Agencja BE&W; Hagley Museum And Archive/Science Photo Library/East News; s. 413: Agencja BE&W; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 414: Agencja BE&W; Library of Congress; s. 415: Agencja BE&W; s. 416: Library of Congress; s. 417: Agencja BE&W; s. 418: Agencja BE&W; Narodowe Archiwum Cyfrowe; Photopower; s. 419: © Salvador Dalí, Fundació Gala-Salvador Dalí, VEGAP, Gdańsk, 2022; Agencja BE&W; s. 420: Agencja BE&W; s. 423: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 425: Muzeum Wojska Polskiego/East News; Podkarpacka Biblioteka Cyfrowa w Rzeszowie; s. 426: Archiwum Akt Nowych; Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; Domena publiczna; Domena publiczna; Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 428: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 429: Archiwum Państwowe w Poznaniu; Domena publiczna; s. 430: Archiwum Narodowe w Krakowie; s. 432: Bartosz Krupa/East News; s. 433: Domena publiczna; s. 434: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 435: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 436: Domena publiczna; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 437: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 438: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 440: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 442: FoKa/Forum; s. 443: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 444: Domena publiczna; s. 445: Domena publiczna; Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 446: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 447: Muzeum Wojska Polskiego/East News; Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 448: Zdzisław Jasiński, Alegoria zwycięstwa w 1920 roku, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 449: Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa; s. 450: Library of Congress; s. 452: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 453: Archiwum Główne Akt Dawnych; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 456: Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona; s. 457: Domena publiczna; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 458: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 460: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 462: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; s. 463: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 464: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 465: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 467: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 468: Library of Congress; s. 471: CRISPA Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 472: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 473: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 474: Agencja BE&W; s. 475: Narodowe Archiwum Cyfrowe; Agencja BE&W; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 478: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 481: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 482: Narodowa Biblioteka Cyfrowa Polona; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 483: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 484: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 485: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 486: Domena publiczna; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 487: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 488: Polski rower – na polskie drogi (data wyd. 1928 r., druk: Kompozycja i Druk rotograf. „Prasa Polska", miejsce wyd.: Warszawa, format: 670x950) autorstwa Leona Jana Włodarczyka (1903–?), z zasobu Archiwum Państwowego w Lublinie, Zbiór afiszów i druków ulotnych, sygn. 703; s. 490: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 491: Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 492: Bracia Szeptyccy, autor nieznany, fot. Piotr Ligier, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie; s. 495: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 496: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 497: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 498: Stanisław Witkiewicz, Kuszenie św. Antoniego II, fot. Jacek Świderski, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie; s. 499: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 500: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 501: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 502: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 503: Fotografia z archiwum wydawnictwa GiA; Narodowe Archiwum Cyfrowe; Domena publiczna

ISBN 978-83-8118-509-7

Ślady czasu to seria podręczników do nauki historii w liceum i technikum.
Składa się z czterech tomów obejmujących oba zakresy nauczania – podstawowy i rozszerzony, wyraźnie odróżnione graficznie. Dzięki połączeniu obu zakresów w jednym tomie podręczniki są uniwersalne – można z nich korzystać zarówno w klasach realizujących zakres podstawowy, jak i rozszerzony.

W podręcznikach uczeń znajdzie m.in.:
- rzeczową i ciekawą narrację autorską,
- starannie dobrane teksty źródłowe,
- duże i czytelne mapy z precyzyjną legendą,
- biogramy wybranych postaci historycznych i ciekawostki,
- atrakcyjne infografiki oraz ilustracje z rozbudowanymi podpisami,
- polecenia do tekstów źródłowych, map oraz ilustracji ukierunkowujące ich analizę,
- tabele z podsumowaniami najważniejszych informacji na końcu każdego rozdziału,
- krótkie testy *Sprawdź się* pozwalające utrwalić wiadomości po dużych działach,
- serię *O tym się pisze* dla zakresu rozszerzonego.

Podręcznik spełnia kryteria Ustawy o systemie oświaty i obowiązującej podstawy programowej. Został dopuszczony do użytku szkolnego. Numer w wykazie MEiN: 1102/3/2022.

www.gwo.pl

gdańskie wydawnictwo oświatowe